

Б.Г. ГАФУРОВ

ТОҶИКОН

ТАЪРИХИ ҚАДИМТАРИН,
ҚАДИМ ВА АСРИ МИЁНА

1

Б. Ғ. ҒАҒУРОВ

ТОҶИКОН

ТАЪРИХИ
ҚАДИМТАРИН,
ҚАДИМ ВА АСРИ МИЁНА

КИТОВИ ЯКУМ

НАШРИЯТИ „ИРҒОН“
ДУШАНБЕ — 1983

ББК 63.3 (2Т)
F 45

*Муҳаррири масъул аъзо-корреспонденти
Академияи Фанҳои РСС Тоҷикистон*

А. МУХТОРОВ

© Нашриёти «Наука», 1972.

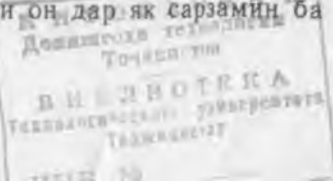
© Тарҷума аз забони русӣ. Нашри пурра ва саҳеҳшудаи тоҷикӣ,
нашриёти «Ирфон», 1983.

МУҚАДДИМА

Халқи тоҷик ба иттиҳоди бузурги миллатҳои социалистӣ, ки Иттифоқи Республикаҳои Советии Социалистиро ташкил додаанд, дохил мешавад. Вай ҳамроҳи бародари калони худ — халқи кабири рус ва дигар халқҳои бародари мамлакатамон таҳти роҳбарии Партияи Коммунистии Иттифоқи Советӣ бо қадамҳои устувор ба сӯи коммунизм пеш меравад.

Аз қадимулайём риштаҳои гусехтанашавандаи дӯстию ҳамкорӣ халқҳои Иттифоқи Советиро ба ҳам пайваста, муборизаи якҷояи зидди золимон ва истилогарон онҳоро муттаҳид сохтааст. Инро дар тимсоли робитаҳои таърихии ўзбекҳо, тоҷикҳо, гуркманҳо, қирғизҳо, қазоқҳо, қарақалпоқҳо ва дигар халқҳои республикаҳои Осиёи Миёна метавон возеҳу равшан мушоҳида намуд.

Тадқиқи таърихи халқи тоҷик барои донишмандони манбаъҳои рабобити анъанавии халқҳои Осиёи Миёна кӯмак хоҳад расонд. Хусусан тоҷикон ва ўзбекон, ки ташаққули халқияти онҳо дар асоси умумии наҷодӣ қарор гирифтааст, бо ҳамдигар алоқаи хеле наздик доранд. Чунон ки ўзбекон аз сарвати маданияти халқи тоҷик баҳраманд мегардиданд, ҳамин тариқа, тоҷикон низ аз комъебиҳои маданияти халқи ўзбек файзьёб буданд; хусусияти маданияти моддӣ, урфу одат, санъат ва ҳумарҳои халқии тоҷикон ва ўзбекон чунон наздиканд, ки гоҳо дар байни онҳо фарқ гузоштан мумкин намешавад. Таърихи давраҳои қадимтарин, қадим ва ҳамчунин давраи асримиёнагии ин халқҳо хеле шабеҳ ва ақсараҷ яқсон буда, илова бар ин сайри тараққиёти он дар як сарзамин ба ву-

қуъ пайваस्ताаст. Бо вучуди ин, ду халқ ташаккул ёфт, ки имруз ба миллатҳои социалистии тоҷик ва ўзбек мубаддал гардидааст.

Бинобар ҳамин ҳам омўзиш ва таҳқиқи таърихи тоҷикон, сахми ба худ хоси онҳо ба ганҷинаи тамаддуни башарӣ бо омўзиш ва таҳқиқи таърихи ҳамаи халқҳои Осиёи Миёна, бо ошкор намудани он чи ки онҳоро муттаҳид сохтааст, алоқаи чудонашаванда дорад. Дар асоси чунин омўзиш решаҳои амиқи таърихи ҳамкориҳои бародаронаи халқҳои Осиёи Миёнаро муайян кардан имконпазир хоҳад шуд.

Чунон ки маълум аст, таърихи тоҷикон, мисли ҳамаи халқҳои Осиёи Миёна, бо таърихи бисёр халқҳои Шарқи хориҷӣ, қабл аз ҳама Ҳиндустон, Покистон, Афғонистон, Эрон, кишварҳои араб ва як қатор мамлакатҳои дигар алоқаманд аст. Мо, таърихшиносони советӣ, ба робитаҳои таърихи халқҳои Осиёи Миёна ва Шарқи хориҷӣ, ки онҳоро дар мубориза барои сулҳ ва пешрафти иҷтимоӣ муттаҳид месозад, баҳои баланд медиҳем.

Дар асарҳои олимони буржуазӣ гузаштаи халқҳои Шарқ, аз он ҷумла тоҷикон, ҳамчун силсилаи беинтиҳои ҷангу ҷидолҳо ва табаддулоти дарборӣ тасвир ёфта, бештар нақлу ривоятҳо дар бораи подшоҳон, ҳокимон ва сипаҳсолорон оварда мешаванд; гоҳ-гоҳ дар байни ин нақлу ривоятҳо баъзе маълумоти роҷеъ ба таърихи маданиятро дучор овардан мумкин аст. Муаррихони буржуазӣ қонуниятҳои таърихро дар ин ҳолат ё умуман рад мекунанд ё худ аз нуқтаи назари идеалистӣ тафсир медиҳанд.

Тамоми ҳуҷҷат ва мадракҳои фаровони онд ба таърихи Осиёи Миёна нишон медиҳад, ки кӯшишҳои як қатор муаррихони буржуазӣ, аз ҷумла муаллифони ба Ватани советӣ хиёнат карда, ба хизмати империалистон гузашта, ки таърихи халқҳои ин сарзаминро ҳолӣ аз зиддиятҳои синфӣ ва муборизаҳои синфӣ вонамуд карда, онро фақат чун арсаи задухӯрд ва низоъҳои ирқу наҷодҳои мухталиф ба қалам доданӣ мешаванд, беҳуда ва бенатиҷа аст. Ин қабил муаррихон бар ҳилофи далелҳои илмӣ ирқро бо халқайният дода, «назарияи» ҳаннотонаи мумтозии ин ё он ирқи «асил»-ро пеш мееронанд. Дар айни замон онҳо ба як типӣ наҷодии помирӣ-фарғонӣ нисбат доштани ўзбекон ва тоҷиконро инкор мекунанд. Умуман кӯшиши аз нуқтаи назари ирқият тавзеҳ додани таърихи Осиёи Миёна, ҳамчунин дигар кишварҳо, зарарнок ва аз ҷиҳати илмӣ тамоман беасос аст.

Шарҳу баёни ҳақиқатан илмӣ ҳодисаҳои ҳаёти иҷтимоӣ, иқтисодӣ, сиёсӣ ва маданияти халқҳои гуногун фақат дар партавии таълимоти марксистӣ-ленинӣ доир ба таърихи ҷамъият имконпазир мегардад. К. Маркс механизми тараққиёти ҷамъиятиро доҳиёна муайян намуда, гуфтааст: «Одамон дар истехсолоти ҷамъиятии ҳаёти худ ба муносибатҳои муайян ва зарурии ба иродаи худашон вобастанабуде — ба муносибатҳои истехсолоне дохил мешаванд, ки ин муносибатҳо ба зинаи муайяни инкишофи қувваҳои

истеҳсолкунандаи моддии онҳо мувофиқ меоянд. Маҷмӯи ин муносибатҳои истеҳсоли сохти иқтисодии ҷамъиятро, базиси реалиеро ташкил мекунад, ки бар болои ин базис надстройкаи ҳуқуқӣ ва сиёсӣ пойдор мегардад ва шаклҳои муайяни шуури ҷамъиятӣ ба ин базис мувофиқ меоянд. Тарзи истеҳсолоти ҳаёти моддӣ сабабгори умуман процессҳои социалӣ, сиёсӣ ва маънавию ҳаёт мегардад. Шуури одамон ҳастии онҳоро муайян намекунад, балки, баръакс, ҳастии ҷамъиятии онҳо шуури онҳоро муайян мекунад. Қувваҳои истеҳсолкунандаи моддии ҷамъият дар зинаи муайяни инкишофи худ ба муносибатҳои истеҳсолии мавҷуда ё худ — ки ин фақат ифодаи ҳуқуқии ҳамин муносибатҳо аст — ба муносибатҳои молиқият, ки дар дохили ҳамин муносибатҳо он қувваҳо то ҳол инкишоф меёфтанд, зид меоянд. Ин муносибатҳо, ки пештар шакли инкишофи қувваҳои истеҳсолкунанда буданд, акнун кишани онҳо мегарданд. Он гоҳ давраи революцияи социалӣ фарс мерасад. Бо таъбир ёфтани асоси иқтисодӣ дар тамоми надстройкаи бузург ба таври қаму беш тез табaddулот ба амал меояд¹. Илми марксист-ленинӣ чунин мавқеи муҳими базис — маҷмӯи мураккаби муносибатҳои истеҳсолии ин ё он марҳалаи тараққиёти таърихро ба асос гирифта, қонуни амали мутақобили базис ва надстройка, роли фаъоли надстройка ва шаклҳои муайяни шуури ҷамъиятии алоқамандии он, маданияти маънавӣ ва моддиро ошкор менамояд. Беҳтарин сарватҳои маданияти маънавӣ ва моддӣ, ки дар давоми ҳазорон сол аз таҷрибаи ҷамъиятию таърихӣ инсоният руидаанд, самарани фаъолияти моддӣ, илмӣ ва бадеии башарият, дониши пешқадам, назария ва шаклҳои мутараққии тафаккури эҷодӣ, яъне мероси маданӣ, бо тамоми маъниҳои умумисоциологӣ он чун василаи муктадир дар таҳаввулотӣ амиқии ҷамъияти ҳозира хизмат мекунад. Ин аст, ки мо ба омӯختан ва таҳқиқи амалии гузаштаи таърихӣ ғании халқҳо пардохта ва ба он таҷдиди назар намуда, дар роҳи пешрафти ҳақиқии иҷтимоӣ ва ташаккули шахсияти мутаносиби коммунистӣ аз он неруи тозаи маънавӣ ҳосил мекунем.

Чунон ки маълум аст, муборизаи синфӣ қувваи ба ҳаракатоварандаи тараққиёти таърихӣ ҷамъияти антагонистӣ мебошад. Аз ин рӯ, шӯро ошӯбҳои халқӣ ҳар гоҳ ҷамъияти осебимённагиро ба ларза меоварданд. К. Маркс ва Ф. Энгельс навиштаанд: «Озод ва ғулом, патриций ва плебей, помещик ва крепостной, усто ва шогирд, хулоса, золим ва мазлум нисбат ба якдигар дар антагонизми доимӣ буданд, муборизаи пай дар пай гоҳ пинҳонӣ ва гоҳ ошкор мебуданд, ки ин мубориза ҳамеша бо азнавсозии революционии тамоми бинои ҷамъиятӣ ё бо ҳалокати умумии синфҳои муборизакунанда анҷом меёфт»². Барои таърихшиносон чунин ни-

¹ К. Маркс ва Ф. Энгельс. Асарҳо (нашри дуҷуми русӣ), ҷилди 13, сах. 6—7.
² К. Маркс ва Ф. Энгельс. Асарҳо, ҷилди 4, сах. 424.

шондоди В. И. Ленин бағоят муҳим аст, ки марксизм ба кашф кардани қонуниятҳои ин ҳодисаҳо, ки «ба назар печдарпеч ва ҳарҷу-марҷ менамоянд», роҳ нишон дод, яъне вай назарияи муборизаи синфиро кашф кард³. Илми таърихшиносии советӣ гузаштаи халқҳои тоҷик ва дигар халқҳои Осиёи Миёнаро маҳз аз ҳамин нуқтаи назар таҳқиқ менамояд.

Ҳанӯз солҳои 20-ум роҷеъ ба масъалаҳои ҷудоғонаи таърихи маданият ва сиёсии Осиёи Миёна тадқиқоти зиёде ба миён омад. Очеркҳои В. В. Бартольд оид ба таърихи тоҷикон, қирғизҳо ва туркманҳо, асарҳои умдаи ӯ «Таърихи ҳаёти маданияти Туркистон», бехтарин асарҳои таърихи ва адабиётшиносии асосгузори адабиёти советии тоҷик устод Садриддин Айни, инчунин як идда тадқиқоти А. А. Семёнов ва М. С. Андреев маҳз дар ҳамон вақт таълиф ва нашр гардида буданд.

Дар солҳои 30-юм методологияи марксистӣ дар тадқиқоти таърихшиносон мавқеи асосиро ишғол менамояд. Донишмандони таърих мадракҳои илмии пештар ба даст омадаро аз дидгоҳи материализми таърихӣ дубора аз назар мегузаронанд (дар ин маврид махсусан хидмати А. Ю. Якубовскийро бояд хотиррасон кард), маъхазҳои нав пайдо мешаванд, дар ҳудуди Тоҷикистон иахустин экспедицияҳои археологӣ ба кор шурӯъ карданд.

Солҳои пас аз ҷанг давраи бозбӯфтҳои хеле зиёди маъхазҳои мухталиф ва пуранҳои таърихӣ ба шумор меравад. Дар ин давра архивҳои қадима, санадҳои асримиёнагӣ, материалҳои оид ба сиккашиносӣ, археология, палеоантропология, забоншиносӣ ва ғайра ба даст меоянд. Ҳамаи ин ба амиқтар гардидани тадқиқот ва пурратар омӯхтани қонуниятҳои процесси таърихӣ имконият фароҳам меоварад. Дар баробари тадқиқи баъзе масъалаҳои алоҳида таърихчиён ба таълифи баъзе асарҳои калони монографӣ ва маҷмӯаҳо сар карданд.

Дар соли 1947 муаллифи ин сатрҳо асари ҷамъбаस्तкунандаи «Таърихи мухтасари халқҳои тоҷик»-ро таълиф намуда, ҳудуди ҳамон сол ба забони тоҷикӣ ва, сипас, се маротиба (охири бор дар соли 1955) ба забони русӣ ҷоп карда буд, ки ҳар дафъа бо тасеҳу иловаҳо аз нав таҳрир меёфт. Ин асар дар асоси таҳлили марксистӣ тараққиёти таърихӣ халқҳои тоҷикро аз давраҳои қадимтарин то соли 1917 ба таври мухтасар баён менамояд. Илова бар ин муаллиф дар таълиф ва таҳрири асари сечилдаи коллективии «Таърихи халқҳои тоҷик», ки солҳои 1963—1965 дар Москва аз тарафи Академияи Ҷаҳонии Тоҷикистон нашр гардид, бевосита иштирок дошт. Дар солҳои баъд ӯ қори худро дар тадқиқи проблемаҳои таърих ва маданияти халқҳои тоҷик давом дод. Материалҳои фаровони бадастомада танзим ва таҳлилу ҷамъбасти худро тақозо мекарданд.

✻

³ В. И. Ленин. Асарҳо, ҷилди 21, сах. 16.

Ин асар, ки бо унвони «Тоҷикон. Таърихи қадимтарин, қадим ва асри миёна» ба диққати хонанда пешниҳод мешавад, аз ду китоб иборат буда, давраи тӯлониро аз замони пайдоиши ҷамоати инсонӣ дар сарзамини Осиёи Миёна то ғалабаи Революцияи Кабири Социалистии Октябр дар бар мегирад.

Китоби якум аз чор фасл иборат аст. Фасли якум ба тавсифи сохти ҷамоати ибтидоӣ дар Осиёи Миёна бахшида шудааст. Дар фасли дуюм ҳаёти қавму қабилаҳои мухталиф — аҷдоди тоҷикон дар давраи инкишофи муносибатҳои ғуломдорӣ тавзеҳ меёбад. Дар фасли сеюм тақдирҳои таърихии Осиёи Миёна дар давраи зуҳури муносибатҳои феодалӣ мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Фасли чорум вазъияти Осиёи Миёнаро дар давраи тараққиёт ва барқарории сохти феодалӣ баён мекунад. Китоби дувум фаслҳои панҷум ва шашумро дар бар мегирад: фасли панҷум таърихи халқи тоҷикро аз ибтидои асри XVI то миёнаи асри XIX ва фасли шашум аз ҳамроҳшавии Осиёи Миёна ба Россия ва тараққиёти ҷамоати муносибатҳои капиталистӣ то ғалабаи Революцияи Кабири Социалистии Октябр тавсиф менамояд. Маълумоти мухтасари манбаҳои таърихӣ, рӯйхати адабиёт ва маъхазҳои иқтибосшуда, феҳристи номҳои тамоми асар дар охири китоби дуюм оварда мешавад. Чун дар ин ҷо номи асарҳо ба сурати мукамал зикр ёфтаанд, дар поварақ фақат ба ихтисораи онҳо ишора хоҳад шуд.

Муаллиф, бешак, ба тадқиқи муфассали ҳамҷонибиҳои тамоми масъалаҳои таърихи халқи тоҷик нақушидааст. Асли мақсади вай воқеа ва ҳодисаҳои асосии таърихро бо тадқиқи проблемаҳои ҳеле муҳим, мураккаб ва баъзан мубоҳисавӣ пайвастан аст.

Бисёр ҷиҳатҳои таърихи давраҳои қадимтарин, қадим ва аввали асри миёнаи тоҷикон ҳоло ҷунун ки бояду шояд омӯхта нашудааст, аммо материалҳои нав ҳеле фаровонанд. Аксар вақт масъалаҳои марбут ба ин ҷиҳатҳоро ба таври қатъӣ ҳал кардан имконпазир намегардад. Бинобар ин муаллиф баробари шарҳи прагматикии фактҳои фарзияҳои ҳамкасбони советӣ ва хориҷиро аз назар гузаронида, мушоҳида ва нуқтаи назари худро сарҳад баён менамояд. Табиист, ки дар ин сурат нақл нисбатан тафсил ёфта, истинод ба сарчашмаҳо ва ишора ба тадқиқоти нашрияҳои таърихшиносӣ, бостоншиносӣ, сиккашиносӣ, забоншиносӣ, катибашиносӣ ва адабиётшиносӣ зиёдтар хоҳад гардид.

Дар ин китоб, ки асосан материалҳои дар осори илмӣ ба дараҷаи кофӣ тавзеҳёфтаре дар бар мегирад, мо ба қадри имкон аз такрори муаллифони дигар худдорӣ намудем. Ҷунунчи, инро дар фасли давраи асри миёна, ки таърихи сиёсӣ ва қисман маданияти он тавассути тадқиқоти чанд насли шарқшиносони рус ва советӣ, пеш аз ҳама, В. В. Бартольд, А. Ю. Якубовский, А. А. Семёнов, Е. Э. Бертельс, П. П. Иванов ва дигарон ба таври муфассал омӯхта шудааст, метавон мушоҳида намуд. Ба ин сабаб истинод

ва ишораҳои поварақи ин фасл нисбат ба фаслҳои дигар маҷмӯӣ ва хулосавист.

Баъзе проблемаҳои, ки дар ин китоб мавриди таҳлил қарор гирифтаанд, аз инҳо иборатанд: дараҷаи тараққиёти маданият ва иқтисодиёти Осиёи Миёна дар асри биринҷӣ ва робита бо қабилаҳои Ҳиндустон, Эрон ва кишварҳои дигар; масъалаи оғӣ ва асоси наҷодию забони тоифа ва халқҳои қадимаи Осиёи Миёна, Ҳиндустони Шимолӣ, Афғонистон, Эрон ва даштҳои байни Европа ва Осиё; пайдоиш ва инкишофи ҷамъияти синфӣ; зуҳур ва таъдвули оини зардуштӣ, синтези маданияти Осиёи Миёнаю Эрон, Ҳиндустону Юнони Қадим; пайдоиш, хронология ва маданияти кушонӣ. Ба тавсифи сохти иҷтимоӣ иқтисодии Осиёи Миёнаи қадима боби махсусе бахшида шуда, дар баробари таҳқиқи таърихӣ ин проблемаи мураккабтарин тамоми материалҳои мавҷуда, ки ҳиссае аз онҳо нахустин бор ба ин муносибат бардошта шудаанд, ба риштаи таҳлил кашида мешаванд.

Таърих ва маданияти аввали асримиёнагии Тахористон ва Суғд хеле батафсил тадқиқ шуда, ба тағйироти прогрессивии ҳаёти ҷамъият: тараққиёти қувваҳои истехсолкунанда ва пешрафти фавқуллодаи маданияти бадеӣ боис гардидани пайдоиш ва инкишофи муносибатҳои феодалии муқаррар карда мешавад. Дар ҳақиқат ҳам Осиёи Миёна дар давраҳои кушонӣ, аввали асри миёна ва баъдтар ҳам яке аз муҳимтарин марказҳои маданияи Шарқ ҳисоб меёфт.

Дар бобҳои, ки ба пойдоршавӣ ва инкишофи муносибатҳои феодалии бахшида шудаанд, диққати асосӣ ба комёбиҳои наво, ки илми советӣ дар давоми зиёда аз ду даҳсолаи охир дар ин соҳа ҷои гардидааст, нигаронида мешавад. Дар ин ҷо, пеш аз ҳама, тадқиқи тараққиёти қувваҳои истехсолкунанда ва муносибатҳои истехсолӣ, қонуниятҳои ҳаёти иқтисодӣ ва падидаҳои муайяни он дар назар дошта шудааст.

Дар китоб ба ошкор намудани хусусиятҳои хоси ҳар як давра ва тадқиқи ҷараёни инкишофи созмонҳои ҷудоғонаи иҷтимоӣ сиёсӣ диққати махсус дода шуд. Муаллиф аз маълумоти риштаҳои гуногуни илм ва сарчашмаҳо ба таври васеъ истифода бурд, ки онҳо қабл аз ин ҷи дар тасвири манзараи умумии таърих ва ҷи дар тавсифи тараққиёти ҷамъияти Осиёи Миёнаи асримиёнагии ниҳоят кам ё тамоқан мавриди истифода воқеъ нашуда буданд. Маданияти асримиёнагии халқи тоҷик муҳтасар, вале бо фаро гирифтани тамоми ҷабҳаҳои он: адабиёт, илм, санъат, ҳунари меъморӣ ва маданияти моддӣ баён ёфт.

Муаллиф ҷараёни пайдоиши қавму наҷодҳои низ ба тадқиқи гирифта, барои нишон додани роҳи ташаккули халқи тоҷик ба ҷамъ ва таҳлили ҳамаи мадракҳои ба илми имрӯза маълуми манбаъҳои ҳаттӣ, забоншиносӣ, палеоантропология ва антропология, этнография ва адабиётшиносӣ саъю кӯшиш намуд. Ба ташаккули

халқи ўзбек ҳам қисмати махсус бахшида шуд — дар ин чо, мисли дигар қисматҳои китоб, натиҷаҳои тадқиқоти ҳамкасбони ўзбекамон, ки мабдаи қадимаи пайдоиши қавми ўзбек, дараҷаи баланд ва бикрияти маданияти халқи ўзбекро ба таври қонеъқунанда нишон додаанд, мавриди истифодаи васеъ қарор гирифт.

Дар асар шарҳу тафсири оқибати ба давлати ҳахоманишӣ, империяи юнону мақдунӣ ва хилофати араб ҳамроҳ карда шудани Осиёи Миёна, ки дар адабиёти илмӣ мо, аз ҷумла, дар таълифоти худи муаллиф мавҷуд буданд, то андозае вусъат пайдо намуд. Бояд гуфт, ки дар ин бобат ду навъ шарҳу тафсир маъмул аст: яке — ситоиши истилогарон ва пасти задани савияи маданияти халқҳои Осиёи Миёна, ки хоси илми буржуазист; дигаре — таҳқиқу тавзеҳи дар илми советӣ муқарраршуда аст, ки дар он аз рӯи инсоф диққати асосӣ ба муборизаи озодихонаи халқҳои Осиёи Миёна бар зидди истилогарон ва нишон додани махсусият ва савияи баланди маданияти маҳаллии ин сарзамин нигаронида мешавад. Пештар муборизаи зидди ақидаҳои буржуазӣ ва ба онҳо муқобил гузоштани шарҳу тафсири марксистӣ фақат як қисми ин масъаларо — асосан воқеаҳои сиёсиро фаро мегирифт. Аммо чиҳатҳои иҷтимоӣ иқтисодӣ масъала дар қанор монда, ғайрикофӣ тадқиқ мешуд ё нодуруст баён меёфт. Муаллиф кӯшиш намуд, ки ба тадқиқи ҳамаҷонибаи ин масъала пардохта, онро бо материалҳои оид ба муносибат ва робитаҳои иқтисодӣ ва таърихӣ маданияти халқҳо ва синтези маданияти пурратар созад.

Инсоният маҳз ба тавассути ривочи истехсолот ва маданият, мубодилаи комёбӣ, дониш ва таҷрибаҳои амалӣ ба пешрафти худ ноил гардидааст. Муборизаи муттафиқонаи халқҳо, ки дар ҷараёни он дӯстӣ ва бародарии онҳо ба вуҷуд омада, беш аз пеш устувор мешуд, дар муқобили тохтутозҳои харобиовар ва ғоратгаронаи ўрдуҳои Искандари Мақдунӣ, Чингизхон, Темур ва дигар истилогарон монеаи саҳте гардида буд. Ҳамкорӣ дар роҳи пешрафти иҷтимоӣ, алоқаҳои мусолимадомези тичоратӣ иқтисодӣ ба инкишофи синтези маданияти мусоидат менамуд. Ба ин маънӣ санъати Юнони Қадим, санъати Қандаҳор, ки дар худ беҳтарин офаридаҳои мардуми Ҳиндустон, Осиёи Миёна, Порт ва Юнонро пайвастааст ва адабиёти арабизабонро бо фазилятҳои байналмилалии он метавон хотиррасон кард. Иртиботи наздик ва ғанӣ сохтани маданияти яқдигар боиси тавлиди сарватҳои муштараки маданияти гардид. Дар айни замон анъанаҳои маҳаллӣ, хусусият ва чиҳатҳои ба худ хоси маданияти халқҳо, аз он ҷумла аҳолии давраҳои қадим ва асри миёнаи Тоҷикистон ва умуман халқҳои Осиёи Миёна, ки маданияти олии ва ба дараҷаи баланди тараққиёт расидаро ба вуҷуд овардаанд, маҳфуз монд.

Харитаҳои таърихӣ аз китоби «Таърихи халқи тоҷик» (ҷ. I—II, М., 1963—1964) иқтибос шудаанд. Тасвирҳои Эрмидажи давлатӣ, Институти санъатшиносии РСС Ўзбекистон, Институти таъ-

рихи ба номи Аҳмади Дониши Академияи фанҳои РСС Тоҷикистон, музей Британия, ташкилоти бостоншиносии Франция дар Афғонистон ва дигар муассисаҳои илмӣ советӣ ва хориҷӣ ва, инчунин донишмандони ҷудогона лутфан дар ихтиёри муаллиф гузошанд.

Таълифи асар дар соли 1970 анҷом ёфта буд. Бинобар ин дар он асосан ҳамон манбаъҳо ва тадқиқотҳое, ки то охири соли 1969 ва аввали соли 1970 дастраси муаллиф буданд, мавриди истифода қарор гирифтанд. Он чи ки баъдтар, то аввали соли 1977, ба даст омад, дар нашри тоҷикии асар қисман истифода шуд.

Нашри русии китобро олимони советӣ ва хориҷӣ ба некӣ истиқбол карданд ва тақризиҳои зиёд далели ин аст. Вале баъди нашри русии китоб аллақай панҷ сол⁴ гузашт, ки ин дар айёми инкишофи босуръати илм муддати кам нест. Дар ин солҳо маъхазҳои мухталиф ва пуранҳои таърихӣ пайдо шуд, археологҳо ҳам ба бисёр кашфиётҳои беҳамто ноил шуданд. Оид ба даврони гуногун бисёр асарҳои илмӣ тадқиқоти интишор гардиданд. Худи муаллиф низ тадқиқи ҳаматарафаи масъалаҳоеро, ки дар китоб дарҷ шуданд, идома дода, ҳудуди хронологии онро аз нимаи аввали асри XVIII то ғалабаи Революцияи Кабири Социалистии Октябр расонид. Дар натиҷа зарурат пеш омад, ки баъзе нуктаҳои асар таъбир дода шуда, баъзе ҷойҳои он мукамал ва баъзе ҷаҳлҳои он муфассалтар карда шаванд. Вале гуфтан даркор, ки бандубасти асар таъбир наёфт ва фақат ба сабаби афзудани ҳаҷми китоб ба ду қисм ҷудо карда шуд.

Муаллиф ба ҳамаи онҳое, ки бо маслиҳат, илова ва қайдҳои эродҳои муфиди худ ба ӯ кӯмак карданд, алалхусус ба А. Е. Бертельс, И. С. Брагинский, Э. А. Грантовский, Е. А. Давидович, А. М. Мирзоев, И. М. Оранский, В. А. Ранов, В. А. Ромодин, алабатта, ба муҳаррири нашри русии китоб Б. А. Литвинский ва муҳаррири нашри тоҷикии китоб А. Мухторов ташаккури самимӣ изҳор менамояд.

✱

⁴ Сарсуханро Б. Ғафуров дар аввали соли 1977 навишта буданд (*Муҳаррири масъул*).

Фасли якум

СОХТИ ҶАМОАТИ ИБТИДОЙ
ВА ЗАВОЛИ ОН
ДАР САРЗАМИНИ
ОСИЁИ МИЁНА

COXIN FARMOUTH INSTON
BA SALUD ON
FOR KAZAMHINA
GOREN PIMRA

[The following text is extremely faint and illegible due to the quality of the scan. It appears to be a list or a series of entries, possibly names or titles, arranged in a structured format. Some faint words like 'M. C.', 'A.', and 'B.' are visible.]

ҶАМОАТҲОИ ИБТИДОИ ДАР ОСИЁИ МИЁНА

1. ПАЛЕОЛИТ. СОҲТИ ПЕШАЗҚАБИЛАВИ. ПАЙДОИШИ ҶАМОАТИ ҚАБИЛАВИ

Осори палеолити поип

Замони пайдоиши нахустин одамонро дар сарзамини Осиеи Миёна ба таври яқин муайян кардан хеле душвор аст, зеро осори аз ҳама қадимаи ҳаёти онҳо боқи намондааст. Ба гумони баъзе олимон гӯё Осиеи Миёна дар дохили минтақаи одамшавии маймун воқеъ гардида будааст¹. Ҳарчанд ин ақида маъмул ва мақбули умум махсуб ёфта наметавонад, бо вучуди ин кашфи қадимтарин ёдгориҳои ҳаёти одамиро дар ин сарзамин набояд берун аз имкон донист.

Соли 1953 А. П. Окладников дар рӯди Унарчаи наздики дарёи Норини Қирғизистон аз девораи регии суфаи қадимаи плейстоцени миёна қайроқи калони дасти инсон расидаро, ки як тарафи он ба теги дарози барҷастаи камонӣ монанд аст, пайдо намуд. Чунин олат дар илми бостоншиносӣ бо номи чоппер — олати қайроқсанг машҳур аст². Пас аз чанд соли бозёфти ин олати қадима дар маҳалҳои мухталифи Осиеи Миёна боз даҳ макони он кашф гардид³. Ин гуна олат дар бисёр ноҳияҳои Олами Қуҳан ба хубӣ маълум буда, қадимтарин маданияти инсонӣ — маданияти қайроқсангро тавсиф менамояд⁴.

Таҳлили типологӣ нишон медиҳад, ки олати қайроқсанги Осиеи Миёна бо маданияти ба истилоҳ суонии давраи палеолити

*

¹ Нестурх М. Ф., 1964.

² Окладников А. П., 1966 б, сах. 19.

³ Ранов В. А., 1966.

⁴ Ниг.: масалан, Movius H. L. 1944; Leakey L. S. B., 1951 ва ғ.

давраи палеолити поин тезтар ба дигаргунӣ рӯ ниҳоданд: техникаи тайёр кардани олот зудтар такмил ёфт, шакли олатҳо нав ва вазифаи онҳо гуногун гардид. Одамон на танҳо нигоҳ доштани оташ, балки гирондани онро ёд гирифтанд. Навтарин усулҳои статистикӣ имкон медиҳад, ки дар ноҳияҳои мухталиф, аз ҷумла дар Осиёи Миёна чанд маҳалли маскуни асрисангии миёна, ки мумкин аст мавҷудияти ягон иттиҳодияи калони ҷамоатиرو инъикос гардонанд, ошкор карда шавад.

Масканҳои саркушода ва ғорҳои мустъе дар бисёр ҷойҳои Осиёи Миёна, ҷи дар қисмҳои қўҳсор ва ҷи дар дашту воҳаҳо ёфт шуданд. Ҷунончи, ин қабил иқоматгоҳҳо дар Туркменистон — дар нимҷазираи Красноводск ва Қўпетдоғи Марказӣ, ғорҳои қадима дар Узбекистон — дар наздикии Тошқанд ва Самарқанд, масканҳои саркушодаи зиёд дар Тоҷикистон — дар Фарғонаи Ғарбӣ, ноҳияи Уротеппа, водии Ҳисор ва Вахш, ноҳияи Данғара ва, ниҳоят, дар солҳои охир осори маданияти мустъе дар Қирғизистони Шимолӣ низ кашф гардиданд.

Мағоки Тешиктош дар Иттифоқи Советӣ ва хориҷа шўҳрати зиёд пайдо намуд¹. Вай дар наздикии шаҳри Тирмиз дар воҳаи Тургондарёе дар қўҳсори Бойсун воқеъ гардидааст. Дар ин мағок панҷ табақаи маскун, ки неандерталҳои чандин бор ба манзили қўҳнаи худ бозгаштнамуда боқӣ гузоштаанд, мушоҳида шудааст. Аз ин ҷо қариб 3 ҳазор маснуоти сангӣ пайдо гардид, ки 339-тои он олоти қомил мебошад. Дар байни онҳо ду навъи олоти хеле маъмул — қорд ва белчаи сангӣ мавҷуд аст. Қорд ҳамчун олоти бурранда ва силоҳои шикорӣ хизмат мекард. Белчаро барои сохту пардохти дарахт, пўст истифода менамуданд. Олатҳои дигар хеле қаманд. Сайди асосии шикорчиёни тешиктошӣ бузи қўҳни сибирӣ буд, ки дар қўҳистони Осиёи Миёна бисёр дучор меомад. Ғайр аз ин гавазн, хирс, паланг ва дигар ҳайвонҳои хурдтарро низ шикор мекарданд.

Тасодуфан пайдо шудани ҷасади одами аҳди мустъе — писарбачаи 8—9-сола воқеаи дорони аҳамияти ҷаҳонӣ гардид. Аз вақти ин бозёфт наздик қил сол гузашта бошад ҳам, бостоншиносон ба ёфтани дигар қосаи сари одами неандертал муваффақ нашудаанд, ҳарчанд ки ҳоло дар мамлақати мо даҳҳо макони мустъеи маълум аст. Дар гирди ҷасад (қосаи сар ва баъзе устухонҳои скелети писарбача) шохҳои бузи қўҳӣ ба шакли ҳалқа гузошта шудаанд, ки аз ин метавон бо нияти муайян ба ҳок супурда шудани онро тахмин қард.

Коллекцияи олоти сангии Тешиктош бо осори дигар мағораҳо пурратар гардид. Аз байни онҳо мағоки ба қарибӣ ёфташудаи Обираҳматро, ки дар масофаи 100 км дуртар аз Тошқанд воқеъ

¹ *Окладников А. П., 1949.*

аст, ном бурдан мумкин аст. Материалҳои ҳафриёти ин ёдгори хеле ҷолиб ҳанӯз муфассалан интишор наёфтааст. Аз ин мағок бештар аз 30 ҳазор маснуоти давраи мустье пайдо шуд.

Дар водии Сирдарё, дар байни Ленинобод ва Навкати Қайроққум бисёр материалҳои муҳим ба даст расид. Олоти ду марҳилаи давраи мустье дар ин ноҳия бо бақияи суфаҳои қадимаи Сирдарё алоқаманд аст. Ин олатҳо дар реғҳои обшустаи суфаҳо чамъ шудаанд. Дар ин ҷо ҳам, ба мисли Тешиктош аксари олатро белча ва кордҳои сангӣ ташкил мекунанд, фақат фарқ дар ин аст, ки онҳо на аз оҳаксанги чахмоқии зудшикан, балки аз санги саҳти сумоқ (порфирит) сохта шудаанд.

Ҳамаи ин ёдгориҳо мутааллиқи маданияти ба истилоҳ леваллуаю мустье буда, бо ёдгориҳои давраи мустьеи Шарқи Наздик шабоҳат доранд⁸.

Вале дар ҷануби Тоҷикистон якчанд ёдгориҳои давраи мустье пайдо шуданд, ки тамоман хусусияти дигар дошта, бо тамаддуни Ҳиндустон ва соири кишварҳои дар ҷанубу ғарби Тоҷикистон воқеъгардида наздиканд. Қалонтарин маҳалли ин навъи осори қадима Қаробӯра, воқеъ дар водии Вахш (наздики Чилликӯл) аз ҷониби В. А. Ранов тадқиқ шудааст. Вай аз силсилаи дунгиҳои на он қадар баланди реғӣ иборат аст, ки рӯи онҳоро ба ғафсии ду метр сангрзаҳо пӯшидаанд. Маснуоти қадима маҳз аз байни ҳамин сангрзаҳо ёфт шудаанд. Ҷолиби диққат аст, ки дар ин маҳал дар қатори олоти муқаррарии мустье маснуоти махсуси сангӣ — олоти ҳақиқии қайроқсанг — чоппер ва чоппинг низ пайдо гардид, ки бо ҳамин қабил маснуоти давраҳои баъдинаи маданияти Суои Ҳиндустон бисёр монанд аст.

Ҳафриёти майдончаи назди ғори Оғзикичики райони Данғара барои тадқиқи маданияти мустье материали фаровон дод. Аз ин ҷо даҳҳо олатҳои гуногуни сангӣ, аз ҷумла, белчаву кордҳои гуногун ба даст омад, ки хеле хуб сохта шудаанд. Инчунин бисёр устухони ҳайвон низ ёфт шуд, ки неандерталиҳо сайд карда буданд. Дар қатори устухони ҳайвонҳои маълуме, ки то ба ҳол вуҷуд доранд, устухони карки дарозпашм ва асп барин ҳайвонҳои низ ёфт шуданд, ки то ба рӯзҳои мо омада нарасидаанд.

Қисми болоии табақаи маскуни (табақаи археологӣ) ин ҷо дар ҷои дигар вонамехӯрад ва иборат аз пораҳои ба лой часпидидаи резаи устухони сангпуштҳои даштиву дигар ҳайвонҳо мебошад. Аксари устухонпораҳо сӯхтагианд ва ин далолат мекунад, ки мардуми Оғзикичик дар ҳамон давраҳо асосан гӯшти сангпустро истеъмол мекардаанд⁹.

Ба ин тариқа, аз давраи мустье сар карда, дар маданияти ас-

*

⁸ Окладников А. П., 1966 б, сах. 48—49.

⁹ Ранов В. А., 1975.

ри сангин Осиён Миёна мушобихати ду минтакаи бузурги палеолит — Осиён Шарқӣ ва Миёнаро метавон мушоҳида намуд. Чунин наздикии маданиятхоро дертар, дар давраи неолит ҳам дидан мумкин аст¹⁰. Мутобиқи мадракҳои наватарин синни осори асосии давраи мустье дар Осиён Миёна 50—40 ҳазор сол мебошад¹¹.

Осори палеолити боло

Тахминан 40—35 ҳазор сол пеш ташаккули навъи имрӯзаи ба-шар *Homo sapiens* сурат мегирад.

Дар ин давра асбобу олати сангӣ босуръат такмил меёбад. Ба ивази се-чор намуди асосии олатҳои замони мустье асбобу абзорҳои гуногуни сангӣ ба вучуд меоянд. Бо такмили асбобу олатҳои онҳо хурдтар ва василаҳои шикор низ беҳтар мегардад.

Дар давраи палеолити боло ташаккули қабिलाҳо шуруъ мешавад: қавми модарӣ, ки аз гуруҳи экзогамии одамони бо риштаҳои хешӣ ва умумияти насаби модарӣ баҳампайваста фароҳам омада буданд, дар ҳамин давра ба дараҷаи рушду такомули худ меравад.

Палеолити болои Осиён Миёна кам тадқиқ шудааст. Зохиран, баръакси давраи мустье, шароити табиӣ на дар ҳамаи ноҳияҳои Осиён Миёна барои зиндагонии одамони он давр мусоид буд.

Муҳимтарин ёдгории палеолити боло қароргоҳи Самарқанд мебошад, ки дар даруни ҳуди шаҳр воқеъ гардидааст. Дар байни ҳазорон маснуоти аз се табақаи маскунӣ бадастомада абзорҳои мухталиф, аз қабилӣ белча, корд, асбобҳои тарошанда, буранда ва ғайра мавҷуданд. Соли 1964 аз ин ҷо қоғи одами палеолити боло ёфт шуд. Сардори ҳафриёт Д. Н. Лев чунин тахмин дорад, ки одамони ин қароргоҳ дар манзилҳои аз гил ва қамиш сохташуда мезистаанд. Ғанимати шикори онҳо асосан асп, хар, гови ваҳшӣ, шутур, охун даштӣ, гӯсфаиди ваҳшӣ ва гавази будааст¹².

Дигар ёдгории палеолити боло маҳаллест, ки бо номи Хоҷағор машҳур буда, дар водии хурди силсилакӯҳи Туркистон, дар наздикии деҳаи Чоркӯҳ воқеъ аст¹³. Ин ёдгори ба охири палеолити боло тааллуқ дорад; эҳтимол меравад, ки одамони дар ин ҷо 15—12 ҳазор сол пеш аз ин, яъне дар аҳди кунунии геологӣ зиндагонӣ кардаанд. Табақаи маскунӣ ин ҷо маҳфуз намондааст, олатҳои аз сангӣ ҷаҳмоқ сохташударо сел рӯфта бурдааст¹⁴. Вале ин ёдгори аз ҷиҳати фаровонии анвои олати ҷаҳмоқсанг, ки бо шакл ва сохту

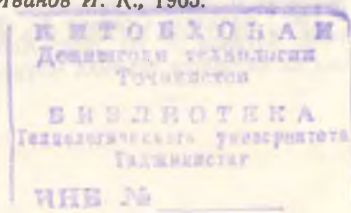
¹⁰ Ранов В. А., 1965 б.

¹¹ Окладников А. П., 1966 б, сах. 45—46; инчунин Иванов И. К., 1965.

¹² Лев Д. Н., 1965.

¹³ Окладников А. П.; 1964, сах. 170.

¹⁴ Несмеянов С. А., Ранов В. А., 1964.

пардохти худ аз олоти бошишгоҳи Самарқанд фарқ мекунад, ҷолиби диққат аст.

Солҳои 1969—1970 дар бошишгоҳи Шугнон, ки дар болооби Яхсу воқеъ аст, чанд табақаи маскунӣ кашф шуд. Дар ин маҳал дар мағзи зардҳои қарии панҷоҳметраи соҳили даръё дар вусъати калони майдон 4 табақаи маскуни палеолити боло кофта шуд. Синни табақаи қадимтарин мувофиқи мадрокоти геологӣ археологӣ 35—30 ҳазор сол ва синни табақаи наватарин мувофиқи усули радиокарбонии муайян кардани сана 1050 сол мебошад. Аз ду табақаи аз ҳама боло бештар аз ҳама олоти меҳнат ёфта шуд. Табақаҳои маскуни бошишгоҳи Шугнов чунон ҷойгир шудаанд, ки ҷиҳати стратиграфии онҳо возеҳ ба назар мерасад ва ин ба археологҳо имкон медиҳад, ки инкишофи тадриҷии маданияти палеолити болои Тоҷикистонро равшан тасаввур намоянд¹⁵.

Ба мадрокҳои дигар низ истинод намуда, мумкин аст гуфт, ки дар Осиёи Миёнаи аҳди палеолити боло ду анъанаи техникаи мавҷудияти худро давом медод, ки яке бо палеолити Осиёи Шарқӣ ва Сибирь (қароргоҳи Самарқанд) ва дигаре бо палеолити Осиёи Пеш (Ҳочағор) алоқаманд буд.

Тавсифи ҷамъияти палеолит

Мо дар асоси материалҳои археологӣ инкишофи тадриҷии қувваҳои истеҳсолкунандаи ҷамъияти давраи палеолити Осиёи Миёнаро мавриди тадқиқ қарор додем. Аммо масъалаи тақомули тадриҷии иҷтимоии ин ҷамъият ниҳоятдараҷа мураккаб аст. Ҳатто қонуниятҳои асосии тараққиёти он дар асарҳои мутахассисони социология низ ба таври мукамал омӯхта нашудааст, мулоҳиза ва хулосаҳои пешниҳодшуда мавзӯи бахсу мунозираҳои тундӯтез гардидаанд¹⁶. Масъалаи онд ба хусусиятҳои инкишофи ҷамъияти аҳди палеолити Осиёи Миёна умуман ба миён гузошта нашудааст.

Агар гуём, ки ҷамъияти инсонӣ бисёртарин қисмати вақти худро дар марҳилаи асри санг гузаронидааст — ин сухани умумӣ хоҳад шуд. Дар ин маврид ҷоиқ аст, ки барои возеҳтар ифода ёфтани матлаб киёси борҳои истифодашударо биёварем. Инак шартан фарз кунем, ки тамоми ҳаёти ҷамъияти инсонӣ то Революцияи Кабири Социалистии Октябр ҳамагӣ як сол давом кардааст. Дар он сурат ба одам табдил шудани маймун дар аввали моҳи январь ба вуқӯъ пайваста, давраи ҳукмронии палеолит қариб та-

✱

¹⁵ Рақов В. А., Никонов А. А., Пахомов М. М., 1976.

¹⁶ Ниг.: масалан: Семёнов Ю. И., 1966; Семёнов Ю. И., 1968; Тер-Акопян Н. Б., 1968; Бутинов Н. А., 1968; Кабо В. Р., 1968 (дар ин асарҳо феҳрасти муфассал ва нигориши таърихи масъала мавҷуд аст).

моми солро то 25-уми моҳи декабрь фаро мегирад ва тамоми таърихи ҷамъияти синфии Осиёи Миёна ба хузур дар ним соати охири пеш аз соли нав «ғунҷоиш» меёбад!

Ташкилоти иҷтимоӣ дар палеолити поин хеле содда ва ибтидоӣ буд. Коллективҳои аз ҳама қадим ва нав ташаккулефтаи одамро Ф. Энгельс гала номидааст¹⁷. В. И. Ленин пан ҳам «галаи ибтидоӣ» ва «коммунаи ибтидоӣ»-ро номбар мекунад¹⁸.

Давраи галаи ибтидоӣ давраест, ки ҷамъияти инсонӣ ташақкул ёфта, асоси асосҳои он фароҳам меояд. Дар охири палеолити миёна ва боло ташкилоти қабилавии ҷамъият — коммунаҳои ибтидоӣ бо тартиби қавмию насабӣ пайдо мешавад. Ин сохти қавмию модарӣ буд, ки зан дар он мавқеи хеле баландро ишғол мекард¹⁹. Муносибати оилавӣ дар доираи никоҳи гурӯҳӣ сурат мегирӣфт.

Истехсолоти коллективӣ бошад ҳам, вале дараҷаи қувваҳои истеҳсолкунанда ниҳоят паст буд. «Ин навъи ибтидоии истеҳсолоти кооперативӣ ё коллективӣ, албатта, на оқибати умумӣ қардани воситаҳои истеҳсолоти, балки натиҷаи заифии шахсияти ҷудоғона буд»²⁰. Қувваҳои истеҳсолкунанда дар як ҷо намонда, ба охираги такмил меёфт. Тараққиёти беш аз пеши қувваҳои истеҳсолкунанда ва ташкилоти ҷамъиятӣ боиси мураккабшавии шаклҳои маданияти инсонӣ мегардид. Бояд гуфт, ки ёд гирифтани тариқи ҳосил қардани оташ, сохтани манзилҳои оддӣ, ривочи шикори ҳайвоноти қалон ва ба ин васила гузаштан ба зиндагонии муқимӣ — ҳамаи ин қадамҳои муҳими тараққиёти прогрессивии ҷамъияти инсониро нишон медиҳад. Чунон ки аз мадфани писарбачаи тешиктошӣ аён мегардад, дар ҳамон вақтҳо аввалин аломатҳои русуми дафн, нахустин падидаҳои дин ба зухур омада будаанд.

2. МЕЗОЛИТ ВА НЕОЛИТ

Замони мезолит ва неолитро одатан ба 10—15 ҳазор сол тахмин мекунанд. Лекин давоми ин давраи ҳаёти инсонӣ дар ҳар маҳал ҳар хел будааст. Дар асоси маълумот ва мадракҳои мавҷудан археологӣ ба чунин хулоса омадан мумкин аст, ки аҳолии Осиёи Миёна дар ин давра хеле сершумор гардида, дар шароити сохти қабилавии модаршохӣ зиндагонӣ мекардаанд. Дар ин давра олооти истеҳсолоти нисбатан мукамал ва бехтар мегардад. Усулҳои нави асбобу олотсозӣ: сайқал додан, парма ва арра қардан, ки дар гузашта аз онҳо ҳеч асар набуд, ба таври васеъ паҳн мешаванд.

*

¹⁷ К. Маркс ва Ф. Энгельс. Асарҳо, ҷилди 34, саҳ. 138.

¹⁸ Ниг.: В. И. Ленин. Асарҳо, ҷилди 35, саҳ. 111.

¹⁹ Дар таърихнигории советӣ нуктаи назари дигар низ мавҷуд аст (ниг.: Кабо В. Р., 1968, саҳ. 258—265).

²⁰ К. Маркс ва Ф. Энгельс. Асарҳо, ҷилди 19, саҳ. 404.

Соҳаҳои нави хоҷагӣ, аз қабилҳои кулолӣ, зироат ва чорводорӣ низ ба вучуд меоянд. Мувофиқи шароити табиӣ дар ноҳияҳои гуногуни Осиёи Миёна маконҳои шикорчиёни моҳигир, шикорчиёни чорводор ё худ барзгарони ибтидоӣ пайдо мешаванд.

Осори мезолит

Осори даврани мезолит хусусан дар маҳалҳои соҳили Каспӣ ба таври муфассал тадқиқ шудааст. Намунаи барҷастан он бозёфти диққатангези А. П. Окладников ғори Чабал мебошад. Маълумот ва мадрақҳои аз ин ҷо бадастомада дар солҳои охир ба тавассути кашфи боз як маҳзани ёдгориҳои қадима — ғори Замзамчашма афзунтар гардид. Дар табақаҳои пуршумори маскуни ин ғорҳо ва дигар ёдгориҳои наздики Каспӣ дахҳо ва садҳо асбобу абзори хурди сангичамоқӣ боқӣ мондааст, ки аз байни онҳо, алалхусус, олоти шакли ҳандасӣ: китъаи доира (сегмент), секунҷа, шакли мунҳариф (трапеция) қолиби диққат аст. Маълумот ва мадрақҳои археологӣ шаҳодат медиҳанд, ки дар даврани мезолит ва оғози неолит дар баробари шикори ҳайвонот сайди моҳӣ ва ғизоғундорӣ ривож меёбад. Ёдгориҳои соҳили Каспӣ бо ҳосияти худ ба маданияти ҳамонвақтаи Осиёи Пеш қаробат доранд²¹.

Ҳангоми кӯшиши бошишгоҳи Тутқавул дар маҳалли сохтмони ГЭС-и Норақ осори нодири мезолит ба даст омад. Дар ин ҷо дар қатори олоти маъмули мезолити Осиёи Пеш (қорҳои сангин якдама, сегментҳо ва ғ.) олоти дағалтаре низ ёфт шуд, ки онҳо мезолити ҳазораҳои XIII—VII то милоди Тутқавулро бо маданияти даврани сонитари Ҳисор марбут месозанд. Осори Дараи Шӯр ҳам маконан ва ҳам тавсифан ба маданияти номбурда наздик аст. Ин осор дар 20 км шарқтари Тутқавул воқеъ мебошад.

Дар бошишгоҳи Обиккик, ки дар ҷои аз қаторкӯҳи Рангинтоғ баромадани роҳи Душанбе — Қўрғонтеппа ҷой гирифтааст, як силсила олоти аҷоибӣ мезолит ёфт шуд.

Аммо осори дар Помир кашфшуда аз ин ёдгориҳо ба қуллӣ фарқ мекунад. Дар ин ҷо, дар шароити фавқулоддаи кӯҳистон, дар иртифои мутлақӣ аз 3,5 ҳазор то 4,2 ҳазор метр аз сатҳи баҳр, баландтарин дар ҷаҳон қароргоҳи одамоне ёфт шуд, ки 95 ҳазор сол пеш зиндагӣ ба сар бурдаанд (ин сана ба воситаи таҳқиқи физикии ангишти оташдони қароргоҳи Ошхона муайян гардидааст)²².

Ин ҳосиятан маданияти дигарест, ки аз мезолити ғарбӣ ба қуллӣ фарқ мекунад. Дар он асосан асбобу олоти дурушт, мисли

²¹ Окладников А. П., 1966 а.

²² Бутомо С. В. ва диг., 1964.

белчаҳои аз санги қайроқ сохташуда, ба назар мерасанд, яъне дар ин ҷо бештар техникаи давран палеолит ҳукмфармо буда, аз олатҳои ҳандасӣ асаре ҳам дида намешавад. Он аслан қароргоҳи шикорчиён будааст, ки дар фасли тобистон ба ин маҳалли аз сайд фаровон кӯчида меомадаанд. Дар қароргоҳи Ошхона чор табакаи маскун кашф гардид, беш аз 10 ҳазор олат ҷамъ карда шуд²³.

Осори неолит

Тахминан 9—7 ҳазор сол қабл аз ин асри нави санг оғоз ёфтааст.

Дар Осиёи Миёна се умумияти маданияти таърихро, ки аз якдигар бо шароити зиндагӣ ва осори худ фарқ мекунанд, метавон аёнани мушоҳида намуд. Дар ҳамин марҳила дар ҳаёти ҷамъияти инсонӣ тағйироти таърихӣ рӯй медиҳад. Инсоният аз масраф ва захираи неъмат ба тавлид ва истеҳсоли он қадам мегузорад — ҷои шикор ва ғизоғундориро зироат ва ҷорводорӣ ишғол менамояд. Ин дигаргуниро гоҳо «инқилоби неолит» меноманд. Албатта, воқеан ин тавр нест, балки ин ном фақат шартист.

Дар тӯли домани Копетдоғ он вақтҳо масканҳои аҳли маданияти ҷайтун — қаблаҳое, ки аз тамоми қавму тоифаҳои сокини Иттифоқи Советӣ пештар ба зироат шурӯъ намудаанд, воқеъ гардида буданд. Онҳо дар деҳқадаҳои қаблави, дар хонаҳои кулӯхӣ зиндагонӣ мекарданд. Ҷорводорӣ низ аз машғулиятҳои асосии онҳо ба шумор мерафт. Асбобу олати деҳқонии онвақта аксаран аз досҳои соддаи сангичаҳмоқӣ иборат буданд, ки онҳо 36,5 фоизи олатҳои тадқиқшударо ташкил менамоянд. Аз навъҳои зироат бештар гандум ва ҷав кошта мешуд. Дар қатори аслиҳаву абзори сангичаҳмоқӣ пораҳои зарфи гилӣ ҳам пайдо гардиданд, ки аз мавҷудияти кулолӣ дар он замон гувоҳӣ медиҳанд. Зарфҳо дастӣ сохта, баъзан бо хатҳои ислимӣ ва нақшунигори тӯресо оро дода мешуданд. Ин ҳоло қадимтарин намунаи осори кулолии Осиёи Миёна мебошад.

Ба санъати сафолиёти Ҷайтун хеле фаровон будани асбобҳои майдаи сангӣ хос аст. Дар ин ҷо пайкони тир ё найза мутлақо дучор нашуд. Аз афти қор, асбоби меҳнат ва ҷанг аз сангҳои майда сохта шуда, баъд васл карда мешуд²⁴.

Дар ҳамон давраҳо барои сафолпазӣ кӯраву хумдонҳои махсус вучуд доштанд, гарчанде ҳуди асбобҳои сафолӣ кам истеҳсол мешуд.

Дар яке аз бошишгоҳҳои маданияти Ҷайтун — дар Чӯпонтеп-

²³ Ранов В. А., 1962 б.

²⁴ Массон В. М., 1971, сах. 27.

па кабрҳои ёфт шуданд, ки хусусияти ба худ хос доранд ва ин хусусият дар давраҳои сонӣ ҳам ба назар мерасад ва он иборат аз ҳамин аст, ки қабр дар худи бошишгоҳ дар рӯи ҳавлӣ ё дар дохили хонаҳо қанда мешуд. Дар байни бошишгоҳҳои ин маданият Пассочиқтеппа мақоми махсус дорад ва маҳз дар ҳамин ҷо бино ёфт шуд, ки аз афти қор, бинои ҷамъиятӣ мебошад. Дар яке аз деворҳои ин бино бо ранги сиёҳу сурх сурати даррандагонро чаррандагон ва нақши аҷоиб кашида шудааст²⁵. Ин сурат яке аз қадимтарин суратҳои рӯидеворӣ дар СССР мебошад.

Дар давраи неолит сокинони соҳилҳои камбориши ҷануби Туркманистон барои объекти зоҳиран фақат дамиши обро истифода мебарданд. Барои ин махсус ҷӯйҳо меканданд ва палҳо месохтанд. Дар айни ҳол дар маҷрон мобайни даръёву даръёчаҳо воқеъ будани баъзе бошишгоҳҳо шояд далели он бошад, ки оби он даръёву даръёчаҳо барои объекти заминҳои лаби даръё истифода бурда мешуд. Чорводорӣ хеле раванқ ёфта бошад ҳам, ба туфайли шикор низ хеле гушт (дар Ҷайтун қариб 25%) ба даст оварда мешуд, ғайр аз ин пӯсту устухони чорво низ дар рӯзгор ба қор мерафт²⁶.

Дар мақоми ин маданият — Ҷайтун низ ҷандин мучассамаҷаҳои гилии ҳайвонот ва одамро ёфтаанд. Ин мучассамаҳо, ба ақидаи В. М. Массон маъбадҳои қабилавӣ мебошанд²⁷. Замон ва таърихи мавҷудияти ёдгориҳои асосии маданияти Ҷайтун ҳазораи VI пеш аз милод аст.

Қабиларо, ки ба умумияти дигар тааллуқ доштанд, дар даштуҷулғаҳои Осӣи Миёна, хусусан дар воҳаи Бухоро ва канораҳои баҳри Арал ҳаёт ба сар мебарданд. Ёдгориҳои аз онҳо боқимондари бо номи маданияти қалтаманор ёд мекунанд. Вай асосан маданияти шикорчиён ва моҳидорон буда, бо ҳамин ҷиҳат аз маданияти пеш аз ин зикршуда тафовут дорад. Қалтаманориҳо, зоҳиран, дар марҳалаҳои охири тараққиёти худ ба ром қардани ҳайвонот ва азхуд қардани зироати ибтидоӣ шуруъ намудаанд. Санаи маъмули мавҷудияти ин умумияти қабилавӣ ҳазораи IV—III пеш аз милод аст.

Ҳамин тариқ, дар он замон инкишофи номавзуни маданиятҳои асри санг ба амал меояд. Ҳафриёти Ҷонбозқалъаи 4, ки аз он ҷо боқимондаҳои манзили қалони гирдашакли аз ҷубу қамиш сохташудаи ба ҷамоаи қабилавӣ иборат аз 100 нафар ва бештар аз он тааллуқдошта пайдо гардид, ҳаёти қабиларо қалтаманорро хеле барҷаста тасвир менамояд. Ҳамин навъ манзили боз ҳам қалонтар дар қароргоҳи Ковати 7 ёфт шуд.

*

²⁵ Дар ҳамон ҷо, сах. 51.

²⁶ Дар ҳамон ҷо, сах. 81—89.

²⁷ Массон В. М., 1966 б, сах. 88.

Хусусияти маданияти калтаманор аз олатҳои хурди сангичаҳмоқӣ ва инкишофи техникаи васла зоҳир мегардад. Санги чаҳмоқ аз кӯҳи Султонунзоғ ба даст оварда мешуд. Дар ин ҷо кони санг ва устохонаи сохту пардохти олати сангичаҳмоқӣ (Бурли 3), ки ба давран калтаманор тааллуқ доштааст, пайдо гардид. Ҳамчунин аз масканҳои қадима бисёр асбобҳои сафолӣ, аз ҷумла сафолҳои нақшунигорин ёфт шуданд²⁸.

Дар кӯҳистон ва маҳалҳои назди кӯҳсори Осиёи Миёна умумияти қабилавии сеюм — маданияти ҳисор макон ёфта буд. Ин воқеа ҳам «неолити кӯҳистон» аст, яъне давраест, ки бо шароити маҳсуси зиндагонии одамони даранишин тавсиф меёбад. Нахустин муҳаққиқи маданияти Ҳисор А. П. Окладников ҷиҳатҳои ниҳоят фарқкунандаи олатҳои сангии ин маданиятро, ки қисми асосии онҳоро асбобу абзори қайроқсангӣ ташкил додаанд, хотирнишон намуда буд. Бозёфтҳои чунин асбобу олат дар Осиёи Миёна мебошад. Хусусияти дигари ин маданият иборат аз он аст, ки дар байни ёдгориҳои он аз асбобҳои сафолӣ ҳеҷ як асаре дида наместа. Ба ақидаи А. П. Окладников аҳли маданияти Ҳисор аввалин барзгарони вилоятиҳои кӯҳистон буда, дар баробари зироат ва ҷорводорӣ шикор ҳам дар ҳаёти онҳо мавқеи ҳудро нигоҳ медоштааст. Бозёфтҳои Тутқавул (соҳили чапи дарёи Вахш дар наздикии Норақ), ки он ҷо дар масоҳати калоне макони бисёртабақа ва пурасори онвақта тадқиқ мешавад, таърихи пайдоиш ва ҷараёни инкишофи маданияти Ҳисорро равшантар хоҳад намуд.

Дар Тутқавул ҷор табақаи маскун (ду табақаи маданияти мезолити ҳазораи X—VIII пеш аз милод ва ду табақаи мутааллиқ ба ҳуди маданияти Ҳисор) кашф гардид. Дар табақаҳои маданияти Ҳисор боқимондаҳои оташдони нимдоираи аз санг ҷидашуда, инчунин «хоначаҳои» маҳсуси аз девораҳои чандқабатаи сангӣ биноёфта пайдо шуданд. Ин гуна суфачаҳо, ки зоҳиран ҳамчун бунёди манзилҳои сабукбори ҷӯбӣ хизмат мекардаанд, дар ҳафриятҳои Шарқи Наздик низ дарёб гардиданд²⁹.

Дар байни бештар аз 40 ҳазор маснуоти асри санг, ки аз ҳафриёти Тутқавул ба даст омадааст, табарҳои хуби суфта, кордҳои тез, абзорҳои дасти хонагӣ: дарафш, парма, белча ва бисёр олатҳои сохту пардохти ҷӯб мавҷуданд. Аслиҳаи асосии шикорӣ аз найза ва синон иборат буд, ки ба дастаҳои ҷӯбӣ ё устухонӣ теғ нишонда, бо мум ва ширеш маҳкам мекарданд. Қисмати асосии ёдгориҳои маданияти Ҳисорро олатҳои калони санги қайроқӣ ташкил менамоянд. Асбобу олати устухонӣ хеле кам ба назар ме-

✱

²⁸ Толстов С. П., 1948 а. сах. 59—66; Виноградов А. В., 1968; Коробкова Г. Ф., 1969.

²⁹ Braidwood R. J., 1967, p. 106—107.

расад. Аз ҳафриёти ин ноҳия устухонҳо — аввалин осори антропологии аҳли маданияти Ҳисор низ ёфт шуданд.

Мувофиқи усули радиокарбӣ муайян карданд, ки табакаи бо-лоии маскуви Ҳисор 5150 ± 140 сол пеш аз милод вучуд доштааст.

Муқаррар кардани асосҳои иқтисодии марҳалаи тутқавули маданияти Ҳисор ниҳоятдараҷа душвор аст. Вале аз мадракҳои археологӣ чунин бармеояд, ки он маскани шикорчиён ва гундорандагони неъматҳои табиӣ набуда, балки одамони навак ба шаклҳои истехсолкунандаи ҳоҷагӣ қадамгузошта мебошанд. Иқтисодиёти сокинони қадимаи Тутқавул бештар ба марҳалаи «пайдоиши зироат ва чорводорӣ» наздик аст. Як қатор нишона ва аломатҳо гувоҳӣ медиҳанд, ки чорводорӣ мавқеи асосӣ доштааст. Дар байни устухонҳои миқдоран ками ҳайвонот, ки аз табақаҳои маскунӣ берун оварда шудаанд, устухони буз ва гусфанди хонагӣ ба назар мерасанд.

Ҳоло дар дасти мо баъзе далелҳои мавҷуданд, ки барои муайян кардани ҳудуди интишори маданияти Ҳисор имкон медиҳанд. Ин навъ ёдгориҳои асосан воҳаҳои сарзамини имрӯзаи Тоҷикистонро фаро гирифтаанд. Ёдгориҳои мушобеҳи ин, ки дар дигар ноҳияҳои кӯхистони Осиёи Миёна, аз ҷумла дар шимоли Тоҷикистон, Фарғона ва сохилҳои Иссыккӯл дучор меоянд, мутаассифона, то ҳол дуруст омӯхта нашудаанд.

Таърихи мавҷудияти маданияти Ҳисор ва санаҳои асосии осори он низ муайян карда шуд. Маълум гардид, ки ин маданият на камтар аз се ҳазор сол (ҳазораҳои VI—III пеш аз милод) давом кардааст. Ёдгориҳои давраи аввали ин маданият дар Тутқавул, давраи миёна дар Кӯи Бӯльёни Данғара ва ниҳоят давраи охири он дар Теппаи Ғозиёни Ҳисор маҳфуз мондаанд³⁰.

Масъалаи гузаштан аз маданияти Ҳисор ба фулуз ҳанӯз ба дараҷаи кофӣ тадқиқ нагардидааст.

Қадимтарин тасвирҳои рӯи санг

Тасвирҳои рӯи санг, ки барои дарк намудани тафаккури башари қадим ва тасаввуроти нисбат ба муҳит пайдокардан ӯ кӯмак мерасонанд, мавриди таваҷҷӯҳи муҳаққиқони таърихи бостон қарор гирифтаанд.

Дар бисёр ноҳияҳои Осиёи Миёна ҳазорон тасвирҳои дар саҳраҳо қандашуда мавҷуданд, ки машҳуртарини онҳо тасвирҳои Саймалитош дар Фарғона³¹ ва Лангаркишт дар Помири Ғарбӣ

³⁰ Коробкова Г. Ф., Рақов В. А., 1968.

³¹ Бернштам А. Н., 1952.

мебошад³². Дар Тоҷикистон ҳам чандин маҳалли ин қабил ёдгориҳо метавон ном бурд. Чунончи, дар қадди соҳили Зарафшон ва шоҳаҳои он³³, дар силсилақӯҳи Қӯрама³⁴ ва дигар маҳалҳо миқдори зиёди тасвириҳои рӯи санг пайдо гардидаанд. Дар Помир тақрибан 50 маҳалли чунин ёдгори қайд шудааст³⁵. Аксари ин тасвириҳои рӯи санг ба даврони таърих ва қисман ба замони скифу сарматҳо тааллуқ дорад. Аз тадқиқи онҳо масъалаҳои хеле ҷолибе ба миён меоянд, ки, эҳтимол, чанд насли донишмандон — археологҳо ва санъатшиносон ба ҳалли онҳо машғул хоҳанд шуд.

Вале аз ҳама ҷолибтар қадимтарин тасвириҳои дар рӯи саҳраҳо офаридаи одамони асри санг мебошад. Ин қабил тасвириҳо ҳамагӣ фақат дар якҷанд нуктаҳо дучор оварда шудаанд. Онҳо чи аз ҷиҳати мавзӯ ва чи аз ҷиҳати тарзи офариниши худ аз чунин осори ҳунарии давраҳои баъд фарқ мекунанд. Яке аз фарқҳои муҳими тасвириҳои қадима ин аст, ки онҳо бо ранг кашида шудаанд.

Тасвириҳои хеле диққатангези Заравутсой (воқеъ дар Ўзбекистон) қайҳост, ки шӯҳрати ҷаҳонӣ пайдо кардаанд. Дар байни ин тасвириҳо хусусан сахнаи шикори говони ваҳшӣ, ки шикорчиён рӯи худро бо аҳо ё пушидаанд, ҷолиби тавачҷӯҳ мебошад. Дар натиҷаи тадқиқоти солҳои охир маълум гардид, ки ин суратҳо ба давраҳои неолити энеолит тааллуқ дошта, эҳтимол, баъзе қабатҳои қадимтарини онҳо ба замони мезолит ҳам рафта мерасида бошанд³⁶.

Чунин ба назар мерасад, ки қадимтарин тасвириҳои рӯи санг дар Осиёи Миёна суратҳои мағораи Шахта мебошад, ки дар Помир кашф шудааст. Дар девори мағораи начандон калоне, ки дар баландии 4200 м аз сатҳи баҳр воқеъ гардидааст, суратҳои ба ду ранг кашидашуда маҳфуз мондаанд. Тасвири одамони ба зери қаноти мургон паноҳбурда, гурозҳо ва хирсҳо хеле хуб намоён аст. Ҳайвонҳо дар лаҳзаи захмӣ шудан аз тири шикорчиён тасвир шудаанд. Бино ба сабки нигориши ин суратҳо қазоват кардан мумкин аст, ки онҳо назар ба суратҳои Заравутсой қадимтаранд ва метавонанд ба давраҳои аввали неолит ё худ мезолит нисбат ёбанд³⁷.

Суратҳои, ки аз ду маҳалли дигари қӯҳистони Осиёи Миёна — дар наҳри Саричас³⁸ ва Куртикисои наздики мағораи Шахта ёфт шудаанд, ба давраҳои баъдтар, ба аҳди охири неолит ё биринҷи тааллуқ доранд³⁹.

*

³² Ранов В. А., 1960 а.

³³ Дальский А. Н., 1949; Мандельштам А. М., 1956.

³⁴ Ранов В. А., 1960 б.

³⁵ Ранов В. А., Гурский А. В., 1960.

³⁶ Формозов А. А., 1966; 1969, сах. 60—78.

³⁷ Ранов В. А., 1961.

³⁸ Окладников А. П., Рацек В. И., 1954.

³⁹ Ранов В. А., 1961.

3. АСРИ БИРИНЧӢ

Гузариш ба сохти қавми падарӣ

Асри биринҷӣ муҳимтарин давраи таърихи инсоният мебошад. Дар ин давра чи дар тараққиёти қувваҳои истеҳсолкунанда ва чи дар сохти иҷтимоии ҷамъият тағйироти ҷиддӣ ба вуқӯъ меояд: истихроҷ ва гудозиши маъдан ва сохтани асбобҳои фулузӣ шуруъ гардида, олоти истеҳсолот такмил меёбад, дар киштуқор обьёри сунъӣ ҷорӣ мешавад, қариб тамоми қabilaҳои Осиёи Миёна ба ҳоҷагии истеҳсолкунанда мегузаранд, тадриҷан масканҳои бузург ба вучуд меоянд; ниҳоят, дар охири ин давра нобаробарии молумулкӣ ва иҷтимоӣ авҷ гирифта, заминаи дар оянда ба ҷамъияти синфӣ гузаштанро фароҳам меоварад.

Ибтидои асри биринҷиро энеолит — асри сангу мис меноманд, зеро маҳз дар ҳамин вақт, баробари ҳифзи анвои зиёди олоти сангӣ, оҳиста-оҳиста асбоб ва маснуоти мисӣ ҳам пайдо ва паҳн мешаванд. Энеолит дар ҷануби Туркманистон ҳазораҳои IV—III пеш аз милодро дарбар гирифта, дар маҳалҳои дигар то ҳазораи II пеш аз милод давом намудааст. Асри биринҷӣ асосан аз охири ҳазораи III пеш аз милод оғоз ёфта, мавҷудияти худро то қарнҳои IX—VIII пеш аз милод нигоҳ медорад.

Дар аҳди биринҷӣ қabilaҳои Осиёи Миёна ба дараҷаи хеле баланди тараққиёти маданияти моддӣ ва маънавӣ расида, дар байни тамаддуни шахрҳои Шарқи Наздику Миёна ва Ҳиндустон, аз як тараф ва қabilaҳои Поволжье, Қазоқистон, Сибирь, Осиёи Марказӣ ва Хитой, аз тарафи дигар, ҳалқаи пайвандкунанда гардида буданд. Бо вучуди ин дар осори олимони Ғарб майли ошқоро кам қарда нишон додани аҳамияти тамаддуни қадими мардуми Осиёи Миёна ба назар мерасад. Ҳатто дар чунин як асарӣ ҷиддӣ монанди «Таърихи инсоният. Тараққиёти маданият ва илм», ки ЮНЕСКО нашр кардааст, роҷеъ ба маданияти аҳди биринҷии ҷануби Туркманистон чунин суханҳо гуфта шудаанд: «Хусусияти умумии он нисбатан содда аст, ин маданияти ҷамъиятест, ки на дар ягон ҷараёнҳои прогресс, балки яқинан дар «халиҷи кӯчаке» умр ба сар бурдааст»⁴⁰. Таҳқиқоти олимони советӣ ин гуна мулоҳизаҳои беасоси нигилистонаро комилан рад мекунанд. Мадрақҳои таърих гувоҳӣ медиҳанд, ки саҳми Осиёи Миёна дар маданияти асри биринҷии Шарқ бағоят бузург аст, ба зами ин, қabilaҳои эронизабону ҳиндузабон ба кишварҳои ҳамсояи Ҳиндустон, Афғонистон ва Эрон маҳз аз Осиёи Миёна омадаанд. Ононе, ки аз ин қabilaҳо дар Осиёи Миёна монданд, як андоза

*

⁴⁰ Hawkes J. and Wolley L., 1963, p. 827.

тафовут пайдо карда, минбаъд аз ҳамқавмони ба Эрон ва Хиндустон рафтаи худ чудо шуданд. Тараққиёти минбаъдаи маданияти Осиёи Миёна ниҳоятдараҷа бартарӣ доштани анъанаҳои даврҳои энеолитро нишон медиҳад.

Қувваҳои истеҳсолкунанда

Бо мурури асрҳо олоти истеҳсолот беш аз пеш такмил ёфта, техника тараққӣ намуд. Яке аз равияҳои ин тараққиёт ба пайдоиши фулузгудозӣ оварда расонид. Илм дар ихтиёри худ мадракҳои аниқ ва дақиқи ба вучуд омадани металлургияи ибтидоиро надорад. Аввалҳо одамон фулузоти худрӯро як навъи махсуси санг пиндошта, бо ҳамон усуле, ки ба санги муқаррарӣ кор мефармуданд, сохту пардохт мекарданд. Тадричан онҳо пай бурданд, ки баъзе навъҳои санг дигаргун буда, хосияти ёзандагӣ доранд. Дертар, вақте ки инсон аз даруни хокистари сард дар натиҷаи тасодуфан ғудохта шудани маъдансанг як порча мисро пайдо намуд, фикри аз маъдан хориҷ кардани мис, яъне гудозиши маъдани мис ба вучуд омад. Таҷрибаи сафолпазии кулолон дар қори омӯхтани фулузгудозӣ хеле кӯмак расонид. Ин қадамҳои аввали саноати фулузсозии ибтидоӣ бо машаққати зиёде гузошта шуда, чунон ки бостоншиносон муайян кардаанд, чадин ҳазор сол тӯл кашидааст.

Аммо олоти мисӣ, бинобар мулоим будани худ, он қадар самарани дилхоҳ дода натавонист. Он, вақте ки инсон ба мис қалъагӣ (гоҳе сурб, сурма ва маргимуш) ҳамроҳ карданро омӯхта, вазъият фавран тағйир ёфт, як навъи нави фулуз — биринҷӣ тавлид гардид, ки дар баробари як қатор бартариҳои технологӣ ба сабаби хеле саҳт буданаш барои вусъат пайдо кардани таҳияи олоти фулузӣ имконият фароҳам овард. Вале дар айни замон асбуи аслиҳаи сангӣ низ ҳамано мавҷудияти худро нигоҳ медошт⁴¹.

Ф. Энгельс навиштааст: «Муҳимтарини онҳо (фулузот.— Б. Ф.) мис ва қалъагӣ, инчунин биринҷи аз ҳамбастагии онҳо ҳосилшуда ба шумор мерафтанд; биринҷӣ олоту аслиҳаи лозимаро ба вучуд овард, лекин олоти сангиро аз байн бурда натавонист; ба ин кор фақат қудрати оҳан мерасид, аммо ҳосил кардани оҳанро ҳоло намедонистанд»⁴².

Дар Осиёи Миёна осори бисёр конҳои мис, ки дар асри биринҷӣ кашф гардида, мавриди истифодаи аҷдоди қадимаи мо қарор гирифта буданд, боқӣ мондаанд. Чунончи, дар Фарғона мис-

⁴¹ *Богоевский Б. Л.*, 1936, сах. 390—439; *Литвинский Б. А.*, 1954 б, сах. 13—36; «*A History of Technology*», 1957, р. 572—598.

⁴² *К. Маркс* ва *Ф. Энгельс*. Соч., т. 21, сах. 161.

ро аз кони Навкат, дар кӯхистони Чаткалу Курама истихроҷ мекарданд, ҳамчунин конҳое, ки дар Буконтоғ ва дигар маҳалҳои кӯхсори Осиёи Миёна ёфт шуданд, аз ҳамин қабил маъданҳои машҳури мис ба шумор мераванд. Тадричан ҳелҳои маъдане, ки дар гудозиш истифода мебарданд, зиёдтар гардид; аввалҳо фузлузгудозони ибтидоӣ мисро фақат аз маъданҳои туршонидашуда гудохта ҳосил мекарданд, баъдтар технологияи нисбатан мураккабтари аз маъданҳои хеле васеъ пахншудаи сульфид ҳосил кардани мис азхуд карда шуд. Дар Осиёи Миёна қалъагӣ аз кони Қарнаб, воқеъ дар самти ҷанубии водии Зарафшон, истихроҷ карда мешуд⁴³.

Зироат ва чорводорӣ, ки дар аҳди гузашта пайдо шуда буд, дар асри биринҷӣ ба соҳаи асосии хоҷагӣ табдил ёфта, аҳамияти шикор камтар гардид.

Дар ҷануби Туркменистон, ки даръёҷаву ҷуйбор бисёр аст, зироаткорон дар вақтҳои аввал аз обхезиҳои истифода карда, бештар дар заминҳои лойка кишт мекарданд. Дар ҳазораи IV пеш аз милод дар ин ҷо нахустин иншооти обёрӣ пайдо гардид, ки дар тамоми Шарқи Пеш қадимтарин иншоот ба шумор меравад. Обанбори сунъии ғунҷошаш 3,5 ҳазор метри мукааб, инчунин каналҳои обёрӣ андаке дертар (дар байни ҳазораҳои IV—III пеш аз милод) сохташуда кашф гардиданд, ки онҳо ба ҷӯю ҷуйчаҳои зиёде тақсим шуда, қариб 150 гектар замини яке аз деҳқадаҳои ҷануби Туркменистонро обшор мекардаанд. Аввалҳо зироати асосиро ҷави дурадда ва гандуми нарми зирадона ташкил мекард, вале соиитар, ҷунон ки бозёфтҳои бостонӣ шаҳодат медиҳанд, ғайр аз ҷаву гандум ҷавдор, нахӯд ва ангур низ ба қатори зироатҳои асосӣ дохил гардид. Пештар доси сангӣ ба қор бурда мешуд, баъдҳо ҷаву ангур доси мисӣ ва биринҷӣ гирифт. Яқинан метавон гуфт, ки дар айни тараққиёти аҳди биринҷӣ дар шудгор ва киштуқор аз қувваи ҳайвонот низ истифода мебарданд. Рамаи чорпоён ақсаран аз бузу ғусфанд иборат буд. Аз ҳайвоноти қорӣ, алалҳусус аспу шутур нигоҳ дошта мешуд⁴⁴.

Пайдоиши зироати обӣ дар байни қавму қабилҳои дигар вилоятҳои Осиёи Миёна нисбатан дертар, дар охириҳои аҳди биринҷӣ ба вуқӯъ омад. Маълумот ва мадрақҳои баҳснопазире ҳастанд, ки дар ҳазораи II пеш аз милод дар Хоразм мавҷуд будани каналҳои обёрӣро тасдиқ менамоянд⁴⁵. Аз эҳтимол дур нест, ки ин гуна каналҳо дар Фарғона ҳам буданд. Чорводорӣ дар хоҷагии ин вилоятҳо назар ба ҷануби Туркменистон ҳиссаи бештареро ташкил мекард.

*

⁴³ Латвинский Б. А. ва диг., 1950; 1962, саҳ. 189—191.

⁴⁴ Лисицына Г. Н., 1965; «Средняя Азия в эпоху камня и бронзы». М.—Л., 1966, саҳ. 110—113, 164.

⁴⁵ Итина М. А., 1968; Андрианов Б. В., 1969, саҳ. 102—110.

Дар баробари истихроҷи фулуз, пайдоиши фулузгудозӣ, зирот ва чорводорӣ дигар навъҳои истехсолот, аз ҷумла кулоли, таҳияи олоти сангӣ ва ғайра низ хеле тараққӣ карда буд.

Вилоятҳои таърихӣ маданияи Осиёи Миёна

Сайри тараққиёти таърихӣ аҳди биринҷӣ дар қисматҳои муҳталифи Осиёи Миёна яқсон набуд. Дар ин бобат ду вилояти калонро метавон зикр кард: 1) ҷануби ғарбӣ (ҷануби Туркманистон); 2) шимолу шарқӣ (қисматҳои боқимондаи Осиёи Миёна). Маданияти ин вилоятҳо аз ҳам ҷиддан фарқ менамуд. Дар айни замон миёни онҳо робитаи қавӣ ва тӯлонӣ вуҷуд дошт⁴⁶.

Дар ҷануби Туркманистон маданияти муқимии зироатӣ, ки аз рӯи нахустин осори таҳқиқшуда маданияти Анав номида шудааст, ривож ёфта буд. Нахустин қовишҳои Анав бо номи кишваршиносӣ рус А. В. Комаров алоқаманд аст. Баъдҳо экспедицияи америкӣ бо сардории Р. Помпелли ин қовишҳоро давом дод⁴⁷. Бо ҳафриёти солҳои 1949—1950 дар Намозгоҳтеппа ба амал овардаи Б. А. Литвинский тадқиқи илмӣ ёдгориҳои маданияти Анав шуруъ гардид⁴⁸. Сипас, ин корро Б. А. Куфтин идома дода, нақшаи табақабандии ин ёдгориҳоро пешниҳод намуд, ки то имрӯз аҳамияти худро гум накардааст⁴⁹. В. М. Массон ва ҳамкорони ӯ дар натиҷаи қовишҳои чандинсола маҷмӯаи материалҳои фаровоне доир ба тамоми марҳалаҳои маданияти Анав ба даст оварданд. Ба ин васила В. М. Массон материалҳои онд ба таърихи қабилҳои Анавро тадқиқ ва ҷамъбаст намуда, онҳоро бори аввал ба доираи васеи маҷмӯаҳои таърихи Шарқи Қадим дохил намуд⁵⁰.

Дар аввалҳои энеолит маскани одамон фақат аз як дар хона иборат буд. Баъдтар дар марҳалаҳои минбаъдаи тараққиёти энеолит атрофи онро ба мақсади мудофия девор мекашанд; хонаҳои ҷамоатӣ низ сохта мешаванд, ки дар ҳар яке қўшмаиқал гузошта шудааст. Тадричан тамоили сохтани манзилҳои серхона пайдо мешавад. Дар охири энеолит масканҳо боз ҳам васеътар гардида, тақрибан ҳамаи онҳо аз манзилҳои серхона иборат мешаванд ва аз ҷанд манзили наздик як маҳаллаи иқоматӣ ба вуҷуд меояд.

Зарфҳои сафолии пурнақшунигор аз ҷиҳати махсуси маданияти ҷануби Туркманистони аҳди энеолит то охири аҳди биринҷӣ ба шумор меравад.

✱

⁴⁶ Муқоисаи кунед бо ИТН, I, саҳ. 98—100.

⁴⁷ «Exploitations in Turkestan», 1908.

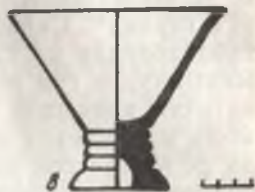
⁴⁸ Литвинский Б. А., 1952 б.

⁴⁹ Куфтин Б. А., 1954.

⁵⁰ Массон В. М., 1956 а; 1956 б; *худӣ ӯ*, 1959; 1960; «Средняя Азия в эпоху камня и бронзы», саҳ. 76—128, 151—178.

Дар аҳди биринҷӣ масканҳои хурд ва миёна (ба масоҳати то 10 гектар) ва деҳқадаҳои хеле калони шаҳристонмонанд, аз қабилӣ Намозгоҳтеппа, ки то 70 гектар масоҳат дошт, мавҷуд буданд.

Дар давоми мавҷудияти Намозгоҳтеппа, ки ҳанӯз дар аҳди энеолит пайдо шуда буд, табақҳои маскунӣ ба ғафсии қариб 34 метр расидааст. Машғулияти асосии аҳолии ба тариқи пештара давом карда, вале анвон зироат бисёртар гардид. Дар хоҷагии қишлоқ олотӣ мисӣ ва биринҷӣ ба вуҷуд омад ва ҳамин қабил маснуот дар қатори асбобҳои сангӣ ба зиндагонии мардум низ беш аз пеш роҳ ёфт. Зоҳиран ин деҳқада аз якҷанд манзилгоҳҳои қалоне таркиб ёфта, дар ҳар яке аз онҳо ҷамоаи сероилае маскан намуда буд. Дар яке аз ин манзилгоҳҳо 27 хона (ҳамагӣ на камтар аз 50 хона буд), ки бо роҳравҳо ба якдигар пайваست гардидаанд, пайдо карда шуд. Биноҳо ба намуди росткунҷа ва мураббаъ, баъзе шаклан нодуруст ҳам сохта шуда буданд. Девори хонаҳо аз хиштҳои қалони росткунҷа бардошта шудаанд. Дар ин хонаҳо чанд хел оташқада ва суфаҳо мавҷуд буданд. Деворхоро ба ҳубӣ андова намуда, дар

Зарфҳои сафолии нақшин (1—7) ва бенақши (8—10) давраи Намозгоҳи IV

баъзе чоҳо гачкори ҳам кардаанд. Аз баъзе мадракҳо маълум мешавад, ки як қисми хонаҳо боми гумбашакл доштаанд. Ба ин тарика, дар давраи энеолит ва биринҷи қорҳои сохтмони меъморӣ дар маҳалҳои ҷануби Осиёи Миёна ниҳоятдараҷа тараққӣ мекунад.

Саноати ҳунармандӣ низ хеле раванқ меёбад. Қорхонаҳои мисгудозӣ ба вучуд омада, аз мӯҳраҷаву сузан то ханҷарҳои мисӣ маснуоти гуногун истехсол мегардиданд. Аз санг ҳам на фақат аслиҳа ва олоти меҳнат, балки ҳар гуна асбобҳои зиндагӣ ва зарфҳои зебо сохта мешуданд. Маҳорати кулолҳо низ ба дараҷаи баланд мерасад. Онҳо аз кӯзаҷаву қадаҳои ниҳоят хурд то хумҳои хеле калон зарфҳои гуногун месохтанд. Зарфҳои бисёр нафис ва зебои таомхӯрӣ бо гулҳои рангоранг ороиш меёфтанд. Дар ин вақт саноати бофандагӣ ҳам бағоят пеш меравад.

Нақшунигори зарфҳоеро, ки дар баробари нақшаҳои ҳандасӣ суратҳои мор, парранда, буз ва ғайра кашида шудаанд, омӯхта, доир ба мафкураи аҳолии Намозгоҳтеппа баъзе маълумот ба даст овардан мумкин аст. Махсусан расми бузи дар байни ду дарахт қароргирифта ниҳоят воқеӣ тасвир ёфтааст. Мучассамаҳои гилии хеле табиӣ баромадаи одам ва ҳайвонот низ ёфта шудаанд. Баъзе аз ин қабил суратҳои ханӯз вучуд доштани боқимондаҳои давраи модаршохино нишон медиҳанд. Аз тасвири маросимӣ амсилаи гилии хона ва чархи гилии аробаро ном бурдан мумкин аст. Дар назди девори хонаҳо ва дар зерини онҳо қабри одамон низ дучор меояд⁵¹.

Ҳафриёти муназзами ин бошишгоҳ имкон дод, ки тарҳи онро равшан тасаввур кунем. Дар мобайни шаҳр майдоне ёфт шуд, ки гирдогирдаш пур аз ҳавлӣ мебошад. Дар шарқи теппа иншооти динӣ ва дар шимол хумдонҳои зиёде воқеъ буданд. Биноҳои иқоматӣ ба се навъ тақсим мешаванд: 1. Биноҳои бисёрхона, ки дар онҳо аъзон як ҷамоаи сероила зиндагӣ мекарданд; 2. Биноҳои бисёрхонае, ки дар онҳо чанд хона алоҳида-алоҳида ҷудо карда шуда, ғайр аз ин анборча ва ҳавличаю ошхона низ дорад; 3. Биноҳои қалоне, ки тарҳи аниқи муқаррарӣ дошта, вусъати онҳо аз 70 то 80 м² аст. Таҳмин меравад, ки дар ин гуна биноҳои аёну ашроф ва дар биноҳои ду навъи аввал намояндагони табақаҳои поёнтарини ҷамъият зиндагӣ мекарданд. Дар қарибии биноҳои иқоматӣ даҳмаҳои ҷамоатӣ воқеъ буданд; аз рӯи ҷиҳози дафн низ тақсимооти молумулкии ҷамъиятро равшан дидан мумкин аст⁵².

Иншооти диние, ки дар давраи Намозгоҳи V ба вучуд омадааст, ҷолиби диққат аст,— ин иншоот дар теппае ҷой дорад, ки дар он чанд қабатҳои қадимтарини маскун ёфт шуданд. Теппа бо хиш-

*
⁵¹ Литвинский Б. А., 1952 б.

⁵² Массон В. М., 1968, 1974, 1976.

ти хом рӯкаш шуда, дар болои он як иморати бурҷмонанде сохта будаанд, ки аз пеш қариб 21 метр бар дошт. Муҳаққиқон тахмин мекунанд, ки ин иморат зинадор буд — чор зинаи аввали он ёфт шуд. Беруни девори зинаи дигари иморат бо нақшҳои хиштиҳои барҷастаи сезина оро дода шудааст. Ба ақидаи В. М. Массон, ин иморат зиккуратҳои Шумерро хотиррасон менамояд.

Шимолтари ин иншоот чанд бинои иқоматие буд, ки ба биноҳои навъи 3 мансуб аст ва роҳбарони ҳафриёт онро «кохи коҳин» номидаанд. Дар ҷанубтари ин маҳалли иқомат даҳмае воқеъ буд, ки он як долони дароз ва панҷ хучра дошт. Яке аз ин хучраҳо, ки, эҳтимол, ибодатхона бошад, хеле материалҳои пурарзиш дод. Аз ҳамаи хучраҳо шаддаҳои лочувардӣ, фирузӣ, ақиқӣ ва тиллоӣ ёфт шуд. Алалхусус, ҳайкалчаҳои тиллоии сари гурғ ва барзагов (ҳайкалчаи сари барзагов фирузанишон аст) ба аҳамияти махсус молик мебошад. Дар ин даҳмаумуман турбати зиёда аз 30 кас ёфт шуд, ки ҳамаи онҳо, аз афти қор, аъзои як оилаи қалони ҷамоат буданд⁵³.

Ҳафриёти Олтинтеппа ҷои маданияю таърихии маданияти давраи мутараккии асри биринҷи Анавро муайян намуд ва аҳамияти он маҳз дар ҳамин аст. Ин маданият дар заминаи анъанаи маданияти маҳаллӣ ташаккул ёфта, баъд аз қомеъҳои тамаддуни мутараккии Байнаннаҳрайн фаровон баҳра бардошт ва бо тамаддуни Фаластин, Сурия ва Осиёи Хурд қаробат пайдо намуд⁵⁴.

Шомилони маданияти Анав дар давраи биринҷӣ ҳам аз гил бут месохтанд. Ин бутҳо аз ҳайкалчаҳои ҳаҷмдору умумисохти давраи энеолит фарқи қалон доранд. Ин бутҳо мучассамаҷаҳои асосан мусаттаҳи зан ва баъзан мард мебошанд, ки ба тани онҳо ороиши зиёде часпонда шудааст ва баъзан ин мучассама танҳо як порайи гил аст, ки дар вақти мулоим будани он ба рӯяш тарҳи дарахтҳо ва дигар суратҳо сабт гардидааст⁵⁵. Ба ақидаи муҳаққиқон ин бутҳо таҷассуми он ҳудову олиҳаҳое намебошанд, ки қайҳо маълум шуда буданд, балки инъикоси арвоҳи ҳамон ашъёву ҳодисаҳоеанд, ки пеш аз пайдоиши ҳудҳои махсус вучуд доштанд⁵⁶.

Дигар деҳқадаи шахристонмонанд Олтинтеппа, ки аз Намозгоҳтеппа хурдтар буда, ҳамагӣ масоҳати 46 гектарро ишғол мекард, осоре аз биноҳои азими Шарқи Қадим ва ҳунари мардуми он, мисли мучассамаҳои бо хат ва аломатҳои раъзӣ ороишӣёфтаҳо то замони мо расонид⁵⁷.

Охириин марҳилаҳои асри биринҷӣ ҷи дар осори тамаддуни На-

*
⁵³ Массон В. М., 1974.

⁵⁴ Массон В. М., 1976, сах. 446.

⁵⁵ Массон В. М., Сарганиди В. И., 1973.

⁵⁶ Дар ҳамон ҷо, сах. 121.

⁵⁷ Массон В. М., 1967 б.; *худӣ ӯ*, 1974.

мозгоҳтеппа ва чи дар дигар ёдгориҳои домани кӯҳи Кӯпетдоғ ва воҳаи Марв нишонаҳои худро боқӣ гузоштааст.

Тадқиқоти солҳои охир далолат мекунад, ки ханӯз дар давраи Намозгоҳ V қисми соқинони домани кӯҳҳои Кӯпетдоғ ба соҳилҳои резишгоҳи Мурғоб кӯчидан гирифтанд. Дар ин ҷо бисёр бошишгоҳҳои начандон калон (вусъати калонтарини онҳо 15 га) ёфт шудаанд, ки дар лаби маҷроҳои қадимии дарёҳо ҷой гирифтаанд. Ба маданияти Анав қаробат доштани онҳо равшан аст. Эҳтимол, соқинони ин ноҳия бо мардумони дашт харидуфурӯш мекарданд. Масалан, мумкин аст ба онҳо асбобҳои сафолӣ мефурӯхтанд. Дар ин бошишгоҳҳо ҳайкалчаҳои заион, мӯҳрҳои нақшینی сангӣ, фулузӣ ва сафолӣ ба даст омаданд, ки ба маданияти давраи Намозгоҳ V-и Анав хос аст.

Баъдтар, дар миёнаҳои ҳазораи II то милод ба резишгоҳи Мурғоб аз домани кӯҳҳо гуруҳи дигари мардум кӯчида омаданд, ки маданияти моддин онҳо ба маданияти Намозгоҳ VI тааллуқ дорад. Айнан дар ҳамин давра дар бошишгоҳҳои Мурғоб ба сохтани қалъаҳои шурӯъ карданд, ки бурҷҳои мустақам доштанд⁵⁸. Шубҳае нест, ки ин қор тақозои замона буд, зеро айнан ҳамин гуна қалъаҳо дар Афғонистони Шимолӣ ва Ўзбекистони Ҷанубӣ низ сохта шудаанд.

Дар тамоми давраи мавҷудияти аҳди биринҷӣ Туркменистони Ҷанубӣ мутараққитарин ва маданитарин вилояти Осиёи Миёна ба шумор мерафт. Ин вилоят «ба минтақаи паҳновари ҷамоати кишоварзии ибтидоӣ, ки ба тамаддуни шаҳри Шарқи Қадим пайваста буд, дохил мешуд. Қабилаҳои Осиёи Миёна, Эрон, Балучистон ва Афғонистон, ки дар миёнаи ду маркази бузурги тамаддуни бостонӣ—Ҳиндустон ва Мовароуннаҳр воқеъ гардида буданд, дар пешрафти он роли муҳим бозиданд»⁵⁹. Қабилаҳои ҷануби Туркменистони Осиёи Миёна баробари баҳра бурдан аз таъсири пурбаракати марказҳои шаҳрии хеле тараққикардаи Шарқи Қадим ва ҳамчунин тоифаҳои кишоварзии ҳамҷавори Эрон ва Афғонистон дар навбати худ ба онҳо низ таъсири муайяне расонидааст. Дар байни қабилаҳои ҷануби Туркменистон ва дуввумин вилояти аҳди биринҷии Осиёи Миёна, ки ба сабаби дохил шудани нашон ба қабилаҳои саҳронишини Евросиё номи қабилаҳои доираи саҳроро гирифтаанд, робитаи ниҳоятдараҷа наздик ба вучуд омада, муттасил инкишоф меёфт ва дар пешрафти иқтисодию маънавии онҳо аҳамияти бағоят калоне дошт. Дар нимаи дуввуми ҳазораи II ва ибтидои ҳазораи I пеш аз милод гуруҳҳои пуршумори қабилаҳои саҳронишин аз шимол ба Туркменистони Ҷанубӣ рӯ оварданд.

*

⁵⁸ Сарцианиди В. И., 1972; 1973; 1975; 1976.

⁵⁹ Массон В. М., 1964, сах. 5.

Ба тавассути экспедицияҳои С. П. Толстов ва ҳамкорони ӯ аз маҳалҳои назди баҳри Арал бисёр ёдгориҳои аҳди биринҷӣ пайдо шуд. Аксари ин ёдгориҳо ба маданияти Тозабоғъёб тааллуқ дорад. Тозабоғъёбиҳо дар заминканҳо мезистаанд. Дар миёнаҳои хона оташдони калоне ва ба тӯли девор ура сохта шуда буданд. Аҳоли ба зироат ва обёрӣ машғул буда, чорводорӣ ҳам дар ҳаёти иктисодӣ роли калон мебозид. Якчанд қабри одамони онвақта кофта, таҳқиқ карда шуд. Микдори зиёди зарфҳои сафолӣ бо нақшҳои ҳаққокии ҳандасӣ ороишбёфта дарёфт гардид. Чунон ки М. А. Итина исбот намуд, ин зарфҳои сафолӣ аз ҷиҳати ороӣ ба сафоллолоти маданияти Андрони Қазоқистони Ғарбӣ ва маданияти қандақориҳои Поволжье хеле шабоҳат дорад.

Дар маҳалҳои назди баҳри Арал баробари маданияти Тозабоғъёб маданияти дигаре, ки бо номи Суюрғон машҳур аст, низ паҳн гардида буд. Ба ақидаи муҳаққикон хусусияти ин маданиятро бештар аз рӯи робитаҳои он бо маданияти қабिलाҳои ҷануб, яъне маданияти Анав метавон муайян намуд.

Дар интиҳои аҳди биринҷӣ (охирӣ ҳазораи II пеш аз милод ба худ асрҳои аввали ҳазораи I пеш аз милод) барои намояндагонӣ ашрофи қabila дар резишгоҳи Сирдарё, болои тали Тоғистон мақбараҳои калоне аз хишти хом ва сутунҳои ҷубӣ сохта шудаанд. Онҳо аз берун мудағваршакл (ба қутри то 15 метр) ва аз дарун мураббаъшакл мебошанд. Деворҳои ғилии онҳо ниҳоят ғафс буда, эҳтимол меравад, ки аз дарун бо як навъ қолин зинат ҳам меодаанд⁶⁰.

Дар охири ҳазораи III ва нимаи аввали ҳазораи II пеш аз милод дар поёноби Зарафшон дехоти қабिलाҳое, ки бостоншиносон замонбобиҳо номидаанд, вучуд дошт. Замонбобиҳо дар хонаҳои қамишии бо қаҳил ловидашуда зиндагӣ мекарданд. Онҳо заминҳои ҳангоми обҳезӣ шодобшударо барои кишти истифода карда, ба зироат ва парвариши чорво, инчунин ба шикор ва моҳидорӣ машғул мешуданд. Олоти меҳнати онҳо аз кӯба, дос ва қаламди сангӣ иборат буд. Сафоллолоти ин маданият, ки ба давраи охири маданияти Қалтаманор дохил мешуд, ба андозаи зиёд таҳти таъсири маданияти Анав низ воқеъ гардида буд. Дар ин маҳал робитаҳои сафоллолоти махсуси Анав ва зеварҳои сангӣ ва биринҷии Анав ё қисман ба асбобҳои зинатии Туркменистони Ҷанубӣ монанд ёфт шуданд. Шояд замоне фавҷи муҳоҷирони ҷанубитуркистон ба ин ҷо расида, бо авлоди қалтаманориҳо зиндагӣ якҷоя ба сарборда бошанд. Ҳамчунин таҳмин мекунам, ки ин ҳамранги робитаҳои мутақобилаи маданияти (на ин ки ирқии) мардуми маҳал бо қабिलाҳои зироаткори ҷануб ба вучуд овардааст.

*

⁶⁰ Толстов С. П., 1962, саҳ. 47—88; Итина М. А., 1962; «Средняя Азия в эпоху камня и бронзы», саҳ. 233—238.

Дертар (аз миёнаҳои ҳазораи II пеш аз милод) дар воҳаи За-
рафшон қabilaҳои аҳди биринҷии саҳроӣ паҳн мегарданд⁶¹.

Қадимтарин ёдгориҳои аҳди биринҷӣ, ки дар Тоҷикистони Ча-
нубӣ ва Марказӣ кашф шудаанд, маснуоти мису биринҷӣ, аз ҷум-
ла табарҳои мисӣ мебошанд. Яке аз ин табарҳо аз деҳаи Ёрии
райони Панҷакент, дигаре аз қишлоқи Шаршари райони Қуйбы-
шев ва саввумӣ аз наздикии қишлоқи Арақчини Варзоб ёфт шуда-
аст. Таърихи ҳамаи инҳоро охири ҳазораи III — аввали ҳазораи
II пеш аз милод муайян кардаанд⁶².

Як силсила ёдгориҳои, ки дар шимол ва ҷануби республика
пайдо гардидаанд, давраи тараққиёти аҳди биринҷиро тавсиф ме-
намоянд.

Дар соҳили рости Сирдарё, самти шарқии Ленинобод, дар
маҳалли биёбонии Қайроққум даҳҳо маскани давраи тараққӣ ва
охирин марҳилаҳои аҳди биринҷӣ дарёфт ва таҳқиқ шудаанд.
Аксари ин масканҳо хурд буда, аз 0,1 то 3,0 гектар масоҳат до-
ранд, вале дар байни онҳо масканҳои хеле калон ҳам ҳастанд, ки
масоҳати қариб 10 гектарро ишғол намудаанд. Ҳар як маскан аз
якҷанд нишемангоҳ иборат буд, ки дарозияш ба 20 метр ва ба-
раш ба 12—15 метр мерасид.

Қайроққумиҳо асосан машғули чорводорӣ будаанд. Аз ин рӯ,
дар масканҳо устухони гӯсфанд, буз, гов ва асп ҷамъ шудааст.
Ба таври фаровон мавҷуд будани ҳовангу ос, ки барои ярма ва
орд кардани ғалла хизмат мекарданд, аз ривож доштани зироат
ғувҳои мидиҳанд.

Яке аз машғулиятҳои асосии қайроққумиҳо қори маъдан ва
фулузгудозӣ буд. Дар масканҳои онон даҳғолҳои аз гудозиши би-
ринҷӣ боқимонда ва қолибҳои сангӣ барои рехтани метин ва та-
барҳои биринҷӣ ёфт шуданд.

Сафолоти Қайроққум бо олоти сафолӣ Тозабобӣ шабо-
ҳат дорад. Қайроққумиҳо барои ороиши зарфҳои сафолӣ қолиб-
ҳои махсуси мусаттах ва дандонадорро кор мефармуданд.

Дар ҳуди Қайроққум, инчунин дар қишлоқи Даҳанаи райони
Ашт дафнгоҳҳои одамони аҳди биринҷӣ пайдо гардидаанд.

Қabilaҳои қайроққумӣ як қисмати гурӯҳи калони қabilaҳои
аҳди биринҷии саҳроиро, ки он вақтҳо баъзе ноҳияҳои водии Фар-
ғона ва воҳаи Тошкандро ишғол намуда, дар ҳудуди Ҳафтруд бо
қabilaҳои андронии Қазоқистони Ҷанубӣ пайваста буданд, таш-
кил мекарданд. Маданияти ин маҳалро маданияти Қайроққум
меноманд. Қайроққумиҳо дар шимоли Тоҷикистон ғайр аз ҳуди
Қайроққум дар райони Шаҳристон низ сукунат доштаид. Осори

*

⁶¹ Гулязов Я. Г., Исломов У., Аскарлов А., 1956; Аскарлов А., 1969.

⁶² Литвинский Б. А., 1961.

маданияти моддии онҳо аз қабатҳои болоии мағораи Оқтанга ёфт шуд⁶³.

Дар водии Фарғона баробари маданияти Қайроққум маданияти тамоман дигар вучуд дошт, ки бо номи Чуст машхур аст. Сохибони маданияти Чуст бештар ба зироат машғул буданд. Сохтани олоти сафолии пурнақшунигор ба онҳо низ хос аст.

Дар ҷануби Тоҷикистон (масалан, дар работи марказии совхозии ба номи Киров, наздикии шаҳри Қўрғонтеппа) осори маскани қабिलाҳои аҳди биринҷии сахрой пайдо гардид. Дар воҳаҳои поёноби нахрҳои Қизилсу, Вахш ва Қофарниҳон, ки ба даръёи Панҷ мерезанд, қабристонҳои давраи охири аҳди биринҷӣ, яъне миёна ва нимаи дуввуми ҳазораи II пеш аз милод ёфт шуданд. Соқинони боқимондаи онҳо зарфҳои сафолии хеле хуб месохтанд, ки олоти охири марҳилаҳои Анавро ба хотир меоранд. Рағобити маҳалҳои ҷануб ва ғарбро ҳамчунин аз рӯи маснуоти биринҷии ин маданият метавон дарк намуд. Дар айни замон маросими дафн, сохти қабр, сузондани мурда ва ғайра бештар бо дораи маданияти сахрой алоқа доштани онҳоро нишон медиҳад. Ин маданият аз рӯи маҳалли воқеъ шудани қабристонҳо ба худ ду ном: «Вашкент» ва «Вахш»-ро гирифтааст, ки муносибати онҳо ҳанӯз равшан нест⁶⁴. Дар масофаи начандон дуртар аз ин ҷо, дар Сурхондаръё масканҳои дораи сафолототи охири Анав пайдо карда шуданд. Ҷунонки маълумот ва мадракҳои аз ҳафтиёи Кучуктеппа (таҳқиқи Л. И. Альбаум) ва Сафолтеппа (таҳқиқи А. Аскарров) бадастомада гувоҳи медиҳанд, дар охири ҳазораи III ва аввали ҳазораи II пеш аз милод дар вилоятҳои ҷануби шарқии Осиёи Миёна ҷамоатҳои ба вучуд меоянд, ки дораи хоҷагии тараққикардаи зироати ибтидоӣ буда, дар масканҳои мустақкам ва нишешмангоҳҳои муназзаму зебо иқомат мекарданд (дар таги ин қабил хонаҳо мурдаҳои дафн менамуданд). Ҷунонҳои гуногун ба дараҷаи баланди тараққи расида буд.

Ҳафтиёи Сафолтеппа⁶⁵ хеле ҷолиби диққат аст. Бошишгоҳи Сафолтеппа далолат менамояд, ки дар ҳазораи II то милод дар шимол зироаткории мутараққӣ вучуд дошт. Сафолтеппа теппаи начандон калонест, ки қариб 3 гектар вусъат дорад. Гирдогирди хонаҳои иқоматии ин бошишгоҳро се қатор деворҳои мудофиавӣ ниҳода карда буданд. Биноҳои бошишгоҳ ҳама бисёрхона буда, чанд бино ба ҳам пайваста мешуд ва байни ин биноҳои пайваста кучаву тангкучаҳо воқеъ буданд. Тарҳи бошишгоҳ ниҳоят пухта ва аниқу дақиқ буда, аз эҳтимол дур нест, ки тамоми биноҳо аз рӯи нақшаи пешакӣ баробар сохта шуда буданд. Берун аз бошишгоҳ қабристон нест, зеро мурдагонро бевосита дар таги девори хонаҳо

⁶³ Литвинский Б. А. ва диг., 1962; шарҳу баёни Glasser G., 1965, p. 323—324.

⁶⁴ Литвинский Б. А., 1967 а; Мандельштам А. М., 1968.

⁶⁵ Аскарров А. А., 1972.

ва ё дар худи даруни хона мегурониданд. Баъзан часади мурдагонро андаруни зарфҳо меёбанд. Дар аксари гӯри калонсолон зарфҳои сершумор ва, инчунин дигар ашёи фулузӣ, сангӣ, чармӣ, ҷубӣ, оина, асбобҳои гуногун, яроку аслиҳа, ашёи зинату зевар ва ғайра ёфт шуданд. Олоти Сафолтеппа ниҳоят хушсифат буда, олоти сафолии аҳди биринҷии мутараққии Анавро ба хотир меорад.

Ин гуна зарфҳо ба қарибӣ дар райони Регари Тоҷикистон ёфт шуданд. Дар ин ҷо даҳмаи гилии давраи биринҷӣ — Тандир-йӯл кашф шуд⁶⁶. Дар ин ҷо зиёда аз 20 қабр ёфт шуд, ки ҳамаи онҳо он қадар чуқур нестанд, баъзеи онҳо лаҳад ҳам доранд. Теппаи гурҳо бо тудай сангпораҳо ишорат шудааст. Мурдари дар гӯр паҳлунокӣ пойҳояшро кат карда мемондаанд. Аз ин гӯрҳо зарфҳои сершумор, шаддаҳои сангию биринҷӣ ёфт шуданд. Аз ду гӯр ҳайкалчаи гилие ба даст омад, ки ҳамто надорад. Яке аз ин ҳайкалчаҳо нисбатан кам зарар дидааст ва баландии он қариб 37 см буда, марди ришдореро тасвир мекунад, ки пойҳояшро дароз карда нишастааст.

Ба ақидаи Б. А. Литвинский, дар охири ҳазораи III ва аввали ҳазораи II пеш аз милод паҳншавии ғаврии ойкуманҳои қабилҳои Анав ба амал омада, дар маҳалҳои шарқӣ ва ҷануби шарқӣ маскан мекунанд. Дар ҷойҳои нав қисме аз онҳо тарзи зиндагии муқаррарии худро давом медиҳад ва қисми дигар ба маҳзи созгор афтодани шароити маҳал тадриҷан ба ҷорводорӣ шуғл варзида, ба зиндагонии ниммуқимӣ ру меоваранд (қабристонҳои қадимаи Ҷануби Тоҷикистон ана аз ҳаминҳо боқӣ мондаанд). Саҳронишинҳо ба урфу одат ва маданияти моддии онҳо таъсири калоне расонидаанд.

Сохти ҷамъияти

Масъалаи сохти ҷамъияти аҳди биринҷӣ мавриди баҳсу мунозираҳои бениҳояти мутахассисон қарор гирифтааст. Роҷеъ ба ин масъала бисёр ақида ва фарзияҳои ба ҳам муҳолиф мавҷуданд.

Бештар мулоҳиза ва андешаҳои, ки дар сари таҳқиқи таърихи қабилҳои маданияти Анав пайдо шудаанд, ҷолиби диққат мебошанд. Ба фикри В. М. Массон, ба вучуд омадани хонаҳои бисёрманзила ба пайдоиши ҷамоати сероила алоқаманд аст. Дар ҳудуди ҳазораҳои IV—III пеш аз милод ба оилаҳои падаршоҳӣ таъсис ёфтани ҷамоатҳои сероилаи модаршоҳӣ ба вуқӯъ меояд. Ниҳоят, ҷунон ки классикони марксизм-ленинизм таълим медиҳанд, аз сохти модаршоҳӣ ба сохти падаршоҳӣ гузаштан сабабҳои иқтисодӣ дошта, хусусан бо тараққиёти ҷорводорӣ, ки кори мардон

⁶⁶ Литвинский Б. А., Антонова Е. В., Виноградова Н. М., 1976.

буд, марбут аст. «Тамоми маҳсулоти барзиёде, ки акнун касбу кор медод, ба дасти мард мебаромад; зан дар истеъмоли ин маҳсулот иштирок мекард, аммо ба ягон ҳиссаи он соҳиб набуд. «Одами ёбой», чанговар ва шикорчӣ, дар хона баъд аз зан мавқеи дуюмро ишғол менамуд, чӯпони «ҳалимтар» бо сарвати худ калонгарӣ карда, ба чои якум гузашту занро ба мавқеи дуюм фурувард... кори хонагии зан акнун назар ба касбу кори мард аҳамияташро гум кард»⁶⁷.

Дар охирҳои аҳди биринҷӣ тафрикаи мулкӣ ва иҷтимоӣ қувват мегирад. Мақбараҳои калоне мисли Тоғистон сохта мешаванд. Ҳаёти шахриёнаи ибтидоӣ падидаи меояд. Оё ин маънии гузашта ба ҷамъияти синфиро дошт ё на? Ҳоло ба ин суол ҷавоби аниқ ёфтани душвор аст, вале ба ин ки аввалин падидаҳои он маҳз дар ҳамон давр ба зуҳур омада буданд, ҳеҷ шубҳае нест.

4. ТАРҚИБИ НАҶОДИИ АҲОЛИИ ОСИЁИ МИЁНА ДАР АҲДИ БИРИНҶӢ. МАСЪАЛАИ ОРӢ.

Умумияти ҳиндуэронӣ. Ориёноҳ

Процессҳои этникие, ки дар Осиеи Миёнаи аҳди биринҷӣ ба амал меомаданд, ҳам барои тараққиёти ояндаи худӣ ин сарзамин ва ҳам барои таърихи як қатор кишварҳои ҳамсоя, ки аз Ҳиндустон то Аврупои Ҷануби Шарқӣ масоҳати бузургро ишғол кардаанд, аҳамияти хеле калон доштанд.

Мавҷуд набудани манбаъҳои ҳаттӣ ва ҳанӯз ба як маънӣ таърих наёфтани бозёфтҳои археологӣ боиси ба миён омадани душвории дар таҳқиқи таърихи этникии Осиеи Миёнаи онвақта гардидааст. Бо вучуди ин, маълумоти аз оғози давраи таърих дар сарзамини Осиеи Миёна ва кишварҳои ҳамсоя сукунат доштани қавму тоифаҳои мухталиф ва ҳамчунин мадракҳои қиёсии таърихӣ забоншиносӣ дар баробари таҳқиқи ва ҷамъбасти материалҳои беш аз пеш афзояндаи археологӣ ба баровардани чанде аз ҳулоҷаҳои муҳим ва ба ҳақиқат наздик имкон медиҳанд.

Нахустин сарчашмаҳои ҳаттӣ санавӣ, ки дар бораи Осиеи Миёна маълумот медиҳанд, дар асрҳои VII—VI пеш аз милод дар ин сарзамин сукунат доштани қавму тоифаҳои эронинаҷод — суғдиён, бохтариҳо, марғиёноҳ, хоразмиҳо, портҳо, қабилаҳои мухталифи сақоӣ ва ғайраҳо хотирнишон намудаанд.

Ҳоло дар натиҷаи кофтуков ва бозёфтҳои ҷудогонаи археологӣ ба дасти олимони матнҳои ба чандин забонҳои эронӣ навишта шуда расиданд, ки ин забонҳо дар даврҳои қадим ва аввали

67 К. Маркс ва Ф. Энгельс. Асарҳо, ҷилди 21, сах. 162.

ри миёна дар Осиёи Миёна ва ноҳияҳои сарҳаддӣ он паҳн гардида буданд. Инҳо забонҳои бохтарӣ, сугдӣ, хоразмӣ ва хутану сакоӣ⁶⁸ буданд, ки ба гуруҳи забонҳои шарқиронӣ дохил мешуданд. Забони портӣ ба гуруҳи забонҳои ғарбиронӣ дохил шавад ҳам, вале бештар таҳти таъсири забонҳои шарқиронӣ қарор гирифта буд, низ аз ҳамин қабил забонҳои қадимии Осиёи Миёна ҳисоб меёфт⁶⁹. Дар нимаи аввали ҳазораи якуми қабл аз милод дар яке аз вилоятҳои Осиёи Миёна ва атрофи он лаҳҷае мустаъ-мал буд, ки асоси забони китоби муқаддаси оини зардуштӣ «Авесто» аз он фароҳам омадааст.

Ба гуруҳи забонҳои эронӣ забони форсӣ (ба се марҳилаи маълуми тараққиёти худ: форсии қадим, форсии миёна ва форсии нав), забонҳои тоҷикӣ, курдӣ, балучӣ ва дигар забонҳои ғарбиронӣ, забонҳои афғонӣ (пашту), осетӣ, помири ва як идда забону лаҳҷаҳои шарқиронӣ дохил мешаванд. Забонҳои эронӣ ба гуруҳи забонҳои ҳиндӣ, ё худ ҳиндуориёӣ⁷⁰, ки ғайр аз забону лаҳҷаҳои мустаъмали имруза лаҳҷаи ведӣ, санскрит ва палии дар матнҳои қадима боқимондари дар бар мегирад, алоқаи хеле наздик до-ранд.

Ин аст, ки забонҳои эронӣ, яқоя бо забонҳои ҳиндуориёӣ шохҳои ҳиндуэронӣ, ё худ ориёии оилаи забонҳои ҳиндуаврупоиро ташкил менамоянд. Ба ин ҳамчунин забонҳои славянӣ, германӣ, кельтӣ, романӣ, юнонӣ, арманӣ ва як қатор забонҳои дигар низ дохил мешаванд. Қаробати ҳамаи ин забонҳо, ки хусусан дар замонҳои қадимӣ ва қисман имруз ҳам дар бисёр бобатҳо мушоҳида мешавад, аз ҷиҳати асли пайдоиши худ ба як оила тааллуқ доштани онҳоро нишон медиҳад.

Олимони ҳозиразамон маҳалли ташаккули ин оилаи забонҳо ба ин ва ё он ноҳияи минтақаи байни Европайи Марказӣ ва Балқан дар ғарб ва даштҳои паҳновари Евросиё дар шарқ нисбат додаанд. Албатта, дар ин маврид сухан аз замонҳои хеле қадим меравад. Баъдтар дар давраи ба худ шакли муайян гирифтани лаҳҷаҳо, ки пешгузаштаи бевоситаи забонҳои «таърихӣ» ҳиндуаврупоӣ (ба мисли юнонӣ, славянӣ, германӣ ва ғайра) ҳисоб меёбанд, қабिलाҳои ба ин лаҳҷаҳо гапзананда дар хиттаи васеъ зиндагони қарда, вале бо ҳам робитаи бисёр наздик доштаанд. Та-

*

⁶⁸ Осори он дар Туркистони Шарқӣ ёфт шудааст; аз забонҳои ҳозираи эронӣ забони ваҳонӣ, ки ба гуруҳи забонҳои помири дохил мешавад, ба забони хутани наздик аст; ниг.: Герценберг Л. Г., 1965, сах. 31 ва мобаъд; Bailey H. W., 1968, p. 157—159.

⁶⁹ Доир ба мавқеи забони портӣ дар байни забонҳои эронӣ ва калимаҳои аз забонҳои шарқиронии Осиёи Миёна ба он дохилшуда ниг.: Henning W. B., 1958, s. 92—97.

⁷⁰ Истилоҳи «ҳиндуориёӣ» ба маънии ҳамон забонҳои Ҳиндустон аст, ки аз забонҳои ғайри ҳиндуаврупоӣ ил кишвар, аз қабилҳои дравиди ва мунда фарқ мекунад.

фовути гузаштагони қавму забонҳои ҳиндуориёӣ ва эронӣ аз пешгузаштагони дигар гурӯҳҳои забонҳои «таърихии» ҳиндуаврупоӣ дар он аст, ки онҳо дар марҳилаҳои аввал як гурӯҳи воҳиди забониро ташкил мекарданд⁷¹.

Ҳешӣ ва қаробати гузаштагони тоифаҳои эронӣ ва ҳиндуориёӣ-иро, пеш аз ҳама, наздикии забонҳои онҳо нишон медиҳад. Омӯзиш ва муқоисаи забонҳои гуногуни эронӣ ва ҳиндуориёӣ, алаҳусус забонҳои авестию форсии қадим, аз як тараф ва ведию санскрит, аз тарафи дигар, метавонад ба таври равшан далолат кунад, ки забонҳои эронӣ ва ҳиндуориёӣ дар замонҳои қадим ҳам аз ҷиҳати сохти грамматикӣ ва ҳам аз ҷиҳати захираи асосии луғавӣ, то чи андоза умумият доштаанд. Дар воқеъ, аз ин забонҳо ба тариқи намуна бисёр калимотеро овардан мумкин аст, ки дар сохт ва маъно тафовуте надошта, фақат бо баъзе хусусиятҳои фонетикӣ худ фарқ мекунанд. Масалан, об дар забонҳои эронии қадим *ap*, дар ҳиндии қадим ҳам *ap*; замин, мутобиқан *буми* ва *бҳуми*; бод — *вата* ва *вата*; тан — *тану* ва *тану*; даст — *заста* (ё даста) ва *ҳаста*; калима, овоз — *ваҷаҳ* ва *ваҷас*; ном — *наман* ва *наман*; либос — *вастра* ва *вастра*; падар — *питар* ва *питар*; бародар — *братар* ва *бҳаратар*; андар — *антар*; ду — *два* ва *два*; ҷаҳор — *ҷатвар* ва *ҷатвар*; панҷ — *панча* ва *паньча*, ҳафт — *ҳапта* ва *сапта*; ҳашт — *ашта* ва *ашта*; даҳ — *даса* ва *даща*, дувоздаҳ — *двадаса* ва *двадаща*; сад — *сата* ва *цата* ва ғайра.

Аксари ин калимаҳо бо баъзе тағйироти фонетикӣ мавҷудияти худро дар забонҳои ҳозираи эронӣ низ давом медиҳанд. Чунончи, дар забони тоҷикӣ калимаҳои *об*, *бод*, *тан*, *даст*, *ном*, *падар*, *бародар*, *андар*, *ду*, *ҷаҳор*, *панҷ*, *ҳафт*, *сад* ва амсоли инҳо то имрӯз мустаъмал аст.

Мутобиқати устувор ҳамчунин дар грамматика, дар системаи тасриф ба назар мерасад. Масалан, дар эронии қадим калимаи *тону* дар ҳолати фонлӣ (именительный падеж) шакли *тануш*, *тан нум*, *танва* ва ҳоказо. Дар эронии қадим барои тасрифи феъли *бар* (бурдан) чунин шаклҳои замони ҳозираи он вучуд дошт: шахси якуми танҳо — *барам*, шахси дуюми танҳо — *бараҳӣ*, шахси сеюми танҳо — *барати* ва ғайра; дар ҳиндии қадим барои тасрифи ҳамин феъл, яъне *браҳ* мутобиқан чунин шаклҳо мавҷуд буд: *бҳарам*, *бҳараси*, *бҳарата* ва ғайра⁷².

Чунин далелҳо гувоҳӣ медиҳанд, ки забонҳои ҳиндӣ ва эронӣ аз як мабдаи забонӣ ба вучуд омада, асосҳои сохти грамматикӣ ва луғавии худро аз он мерос гирифтаанд. Инро ҳам бояд гуфт, ки забонҳои нави дар ҷараёни тараққиёти мустақил инкишофӣ

*

⁷¹ Муқоиса кунед: *Иванов В. В.* ва *Топоров В. Н.*, 1960, сах. 12; *Грантовский Э. А.*, 1970, сах. 346, 350.

⁷² Мисолҳои мутобиқати байни забонҳои қадими эронӣ ва ҳиндӣ аз китоби *Оранский И. М.*, 1960, сах. 44—48 оварда шуд.

сфтаи эронӣ (ва ҳамчунин ҳиндуориёӣ), чи навъе ки забоншиносон хотирнишон менамоянд, назар ба забонҳои қадими эронӣ ва ҳиндӣ аз якдигар тафовути бештар доранд.

Дар миёни ҳиндуён ва эронӣни қадим аз ҷиҳати дину мазҳаб ва тасаввуроти ҳамосиву асотири низ ҳамрангӣ ва шабоҳати зиёде мавҷуд будааст. Ин наздиқӣ, ҳатто дар хусусият, вазну оҳанг ва сохти луғавии чанде аз фикраҳои ба мо расидаи «Авесто» ва «Вед» мушоҳида гардида, умумияти дар забон ва осори динию ҳамосӣ доштаи ин мардумонро нишон медиҳад.

Таҳқиқи қиёсии оинҳои қадими эронӣ ва ведӣ ҳамгунӣ ва монандии тасаввуроти динии аҷлоди халқҳои эронӣ ва ҳиндуориёниро собит намуд. Маълум гардид, ки расму оин ва урфу одатҳои ин мардумон аз қадимулайём бо ҳам хеле наздиқ ва шабеҳ буданд. Онҳо дар парастии оташ, дар таҳияи нушобаи муқаддаси *хавма* (ба ҳиндӣ *сома*), дар эътиқод ба сухани ҳақимона ва сеҳромези *мантра* аз якдигар қариб ҳеҷ тафовуте надоштаанд.

Исми бисёр худоҳо ва қаҳрамонҳо, ки эронӣну ҳиндуённи қадим ононро парастид ва дар китобҳои динию ҳамосӣ сутудаанд, дар ҳарду забон як будааст. Митра аз худоҳои асосии ҳам тоифаҳои қадимаи ведӣ ва ҳам эронӣни ҳисоб меёфтааст. Худои боду ҷанг Вайу ва дигар худои бод Ватаро ҳарду тоифа баробар мепа-растиданд. Подшоҳ ва қаҳрамони авестой Йима, писари қаҳрамони меҳрсон Виваҳвонт, бо қаҳрамони ведӣ Йама, писари Вивасвонт мутобиқати комил дорад.

Мафҳуми «арта» ба маънии ҳақиқат ва адлу инсоф, ки аксарӣ қавоиди муҳими динӣ ва умуман тасаввуроти васеътари мафкуравиرو муайян мекард, барои ҳам эронӣни ва ҳам ҳиндувон муштарак будааст. Ин мафҳум бо худо — бо асура Варунаи «Риг-ведӣ» ва Аҳура Маздои эронӣни марбут аст (*асура* мутобиқи *аҳура* аст, ки ҳар ду маънии «соҳиб» ва «ҳукмрон»-ро ифода менамоянд).

Тасаввуроти онҳо дар бораи пайдоиши олам низ бо ҳам хеле наздиқ аст. Чунончи, дар навиштаҷоти қадимаи ҳиндувон ва эронӣни доир ба се муҳити коинот — осмон, фазои байни замин ва осмон ва замин сухан ронда мешавад. Нишонаҳои ҳар як муҳит ва худоённи мансуб ба онҳо, аз қабилҳои худоённи осмон, худоённи боду ҷуруну ҷанг ва худоённи нашву ҳосил дар байни ин тоифаҳо яксон будаанд.

Муҳаққиқони таърихи тамаддуни ҳиндувон ва эронӣни аз осори қадимаи динӣ ва адабии онҳо бисёр қиссаҳои ба якдигар монанди асотири ва ҳамосиро кашф намудаанд. Ин навъ мушобихатхоро дар дигар соҳаҳои маданияти маънавии эронӣну ҳиндуориёнҳои қадим низ метавон пайдо кард.

Аз таҳлили қиссаҳои асотирии тоҷик маълум мегардад, ки дар онҳо бисёр падидаҳои тасаввуроти даврони умумияти ҳиндуориёӣ мавҷуданд. Инак, як-ду мисол барои тасдиқи ин иддао. Чунон

ки М. С. Андреев менависад, асотири Падар—Осмон ва Модар—Замин, «Ду волидаи бузург»-и «Ригведа» то ҳол дар тасаввуроти тоҷикон боқи мондааст. Аз ҷумла, дар Язғулом осмонро ҳоло ҳам *дед* — падар, заминро *нан* — модар меноманд. Ба фаслҳои мардона ва занона ҷудо кардани сол низ бо ҳамин алоқаманд аст. Фаслҳои солро низ бо ҳамин тасаввурот тақсим намудаанд. Чунончи, тирамоҳу зимистонро, ки айёми боришот ва борваршавии замин аст, фаслҳои мардона ва баҳору тобистонро, ки дар ин айём табиат бор меорад, фаслҳои занона доништаанд.

Дар «Ригведа» ҳам Замиш ва Осмон ҳамчун Модар ва Падар, ҳамчун ҷуфти ҷудоинопазир тасвир мешавад. Падидаҳои ҷунин тасаввур ва этикодотро метавон дар осори қадимии юнониён ва дигар халқҳои Европа низ пайдо намуд. Аз ин ру, онҳоро на фақат ҳиндуэронӣ, балки ҳиндуаврупоӣ ҳам доштан мумкин аст. Силсилаи этикоди ба бузи кӯҳи алоқаманди тоҷикони кӯхистон қариб бе ҳеҷ тафовут дар байни мардуми дардӣ машҳур аст⁷³.

Дигар наздики ва шабохатҳое, ки умумияти мерос ва анъанаҳои дар риштаҳои иқтисодиёт ва тарзи зиндагӣ, дар ташкили ҷамъият ва сохти иҷтимоӣ сиёси нишон медиҳанд, ҳамчунин аҳамияти калоне доранд. Аз маълумот ва мадракҳои қисӣ ҷунин бармеояд, ки тарзи зиндагии аҷдоди тоифаҳои ҳиндуэронӣ ва эронӣ ба ҳам монанд будааст. Онҳо як хел зиндагонии муқимӣ ва ниммуқимиро ба сар бурда, ба зироат ва чорводорӣ машғул будаанд. Бояд қайд кард, ки ҳарчанд чорводорӣ аз ҷиҳати аҳамияти худ мавқеи дараҷаи аввалро ишғол намуда, доштани чорво меъёри асосии сарват ва наҷунамо ҳисоб меёфт, ҳамонро зироат соҳаи доимии хоҷагии ориёҳои қадим буд⁷⁴. Бисёр калимоти ба забонҳои қадими эронӣ ва ҳиндӣ умумӣ мавҷуданд, ки номи ҳайвоноти хонагӣ, ғалла, олоти чорводорӣ ва киштикорро ифода менамоянд. Чунончи: *гав* ва *гав* — гов; *аспа* ва *ашва* — асп; *уштра* ва *уштра* — уштур; *қарши* ва *криш* — ҷуяк ва шудгор; *йава* ва *йава* — ғалладона ва ғ.

Дар «аҳди оӣ» аҷдоди тоифаҳои ҳиндӣ ва эронӣ аз металлургия ба хубӣ огоҳ будаанд. Дар забонҳои эронӣ ва ҳиндӣ як идда номҳои фулузот боқи мондаанд, ки ба ҳам наздиканд, аз қабилҳои *айах* (эронӣ) ва *айас* (ҳиндӣ) — умуман фулуз ё худ мис, биринҷ, дертар оҳан; *заранья* ё *даранья* (эронӣ) ва *хиранья* (ҳиндӣ) — тилло; *аршата* (эронӣ) ва *раҷата* (ҳиндӣ) — нуқра ва ғайра. Бештарини олоти меҳнат (аз ҷумла, олоти фулузӣ (ва аслиҳачот) (мисли найза, камон ва ғ.), инчунин калимаҳое, ки онҳоро ифода

*

⁷³ Андреев М. С., 1927, сах. 77—78; Литвинский Б. А., 1964, сах. 147—150. Қисӣ этикоди оид ба Падар—Осмон ва Модар—Замин ниг.: Schroeder L., 1923, s. 582—583; Gonda J., 1960, s. 95, 99; Campbell L. A., 1968, p. 152, 156—157.

⁷⁴ Гибенин Б. Л., 1968, сах. 13.

⁷⁴ Грантовский Э. А., 1967, сах. 346—347, 377—378.

мекунанд, барои ин ду тоифа яксонанд. Мадрақҳое мавҷуданд, ки хануз дар «аҳди ори» аз тарафи хиндуэронихо истифода шудани дучархаҳои ҳарбӣ (бо эронӣ *рата* ва ба хиндӣ *ратҳа*), ҳамчунин дар байни ин тоифаҳо ба таври васеъ ривоч доштани аспларвари-ро собит менамоянд. Ин тоифаҳо дар созмони ҳарбӣ ва тарзу тариқи бурдани ҷанг ҳам аз якдигар фарқи казое надоштаанд.

Ташкилоти хонаводагӣ, қавмӣ ва қабилавии ҷамъият ба шабоҳати тамоми ҷузъиёти созмонҳои ҷудогона, урфу одат ва истилоҳоти мутобиқи онҳо (масалан, ба эронӣ *вис* ва ба хиндӣ *виш* — хонавода, деҳа, ҷамоа ва ғ.) барои хиндувон ва эронӣён як хел буд. Муқоисаи анъана ва лугатҳои эронӣ ба хиндӣ яқинан гувоҳи медиҳанд, ки оилаву хонаводаҳои ориёӣ кайҳо дар асоси усули падаршоҳӣ ташаккул ёфта будаанд. Яке аз муҳимтарин гуруҳҳои ташкилоти ҷамъияти ориёӣ гуруҳи аз алоқаи хешутаборӣ (аз тарафи мард) ва аслу насаб фароҳамомада мебошад, ки аъзоёни як қатор оилаҳои ба ин хонадон тааллуқдоштаро муттаҳид намуда, ҳамроҳи дигар ҳамин қабил гуруҳҳо ба воҳиди бузургтари ҷамъияти — қавм (ё ҷамоа) ва қabila (ё иттиҳодияи ҷамоа) дохил мешуд. Дар эронӣён ва хиндувони қадим аъзоёни гуруҳи ақрабодорон як хел ҳуқуқ ва вазифаҳои молумулкӣ, мазҳабӣ ва ғ. буда, дар ҳудуди ин гуруҳ принципҳои умумии варосат амал мекард ва суннати ягонаи бахшиш ба аъзои болиғи гуруҳ вучуд дошт. Дар Хиндустон чунин гуруҳро «*готра*» (ба ориёӣ *гавтра*) меномиданд; ин истилоҳ дар Эрон низ мустақиман буд (ба форсии миёна *гӯҳр*, *гӯҳрак* аз калимаи эронӣ қадим *гавтра*)⁷⁵.

Муносибатҳои иҷтимоӣ ниҳоятдараҷа мураккаб буданд. Гуруҳҳои аҳолии ноқисулҳуқуқ ва мутеъ вучуд доштанд.

Аҳолии озоди комилҳуқуқ ба се гуруҳ тақсим мешуд: кохинҳо, ашрофи ҳарбӣ ва аҳли соҳибхитиёри ҷамоа, ки аз ҷорводорону барзгарон иборат буданд. Маълумоти роҷеъ ба чунин тақсимоти иҷтимоиро дар «Ригведа» ва ҳамчунин дар қадимтарини қисматҳои «Авесто» ва осори ҳамосии дигар қавмҳои эронӣ, аз ҷумла скифҳо ва осетинҳо метавон дучор овард. Ягонагии лайдоиши ин тартиботи ҷамъиятии хиндӣ ва эрониро мутобикати комили тасаввуроти идеологие, ки ба ҳамон тақсимои сегона алоқаманд аст, низ нишон медиҳад. Дар анъанаҳои қадимаи ҳам хиндӣ ва ҳам эронӣ ҳар яке аз ин гуруҳҳои иҷтимоӣ бо яке аз табақаҳои қиёсӣ (чунончи, кохинҳо бо осмон, ашрофи ҳарбӣ бо фазои байни замину осмон, яъне муҳити ҳудуди ҷанг ва аҳли ҷамоа бо замин ва муҳити нашву ҳосил) марбут гардида, дар айни замон ҳар яке ранги муайянеро (масалан, кохинҳо ранги сафед, ашрофи ҳарбӣ ранги сурх ва ғайра) ба худ гирифтаанд. Шояд аз ҳамин сабаб бошад, ки номи ин гуруҳҳои иҷтимоӣ бо ранг — ба хиндӣ *варна*

⁷⁵ Периханян А. Г., 1968, сах. 28—53.

ва ба эронӣ *пиштра* (ҳарду ҳам маънии «ранг»-ро дорад) алоқа пайдо кардааст^{75a}.

Намояндагони ашрофи ҳарбии эронӣ ва ҳиндии аҳди қадим ҳамчун ҷанговарони дучархасавор тавсиф ёфтаанд. Инро номи авестиони ин гуруҳ *ратайштар* — дучархагӣ, айнан «дар дучарха ростистода» низ собит менамояд. Калимаи ба ҳамин маънӣ мутобиқи ҳиндӣ *ратхештха* дар шумори варнҳо барои ифодаи ин гуруҳ баробари истилоҳи муқаррарии *кшатрия* истифода мегардид. (Дар навиштаҷоти эронӣ ҳам ба ҳамин маънӣ гоҳо *хшатрья*, *хшатра* ба қор бурда мешуд). Ин далелу мадракҳо дар баробари нишон додани истифодаи васеи дучархаҳои ҷангӣ (*ратха*, ба эронӣ *рата*) барои баровардани баъзе хулосаҳои умумӣ роҷеъ ба ҷиҳатҳои иҷтимоӣ иқтисодӣ имкон медиҳанд. Худи мавҷудияти дучархаҳои ҷангӣ шохиди дар истифода будани олоти фулузӣ ва инкишофи касбу ҳунар буда, ҷанговарони дучархасавори касбӣ, дар воқеъ, вучуд доштани ашрофи ҳарбиро, ки қисман аз меҳнати истеҳсолкунанда озод буда, манбаи даромади ғайримеҳнатӣ доштанд, ба субут мерасонанд⁷⁶. Ин ҳам мавҷуд будани гуруҳи мутеи аҳолиро бори дигар тасдиқ менамояд.

Дар сари қабилаҳои ориёӣ пешвоён ё худ «подшоҳоне» меистоданд, ки аз байни ашрофи ҳарбӣ баромада буданд. Барои ишорати онҳо дар навиштаҷоти эронӣ ва ҳиндӣ истилоҳоти мухталиф, аз ҷумла калимаи эронии қадим *хшай* (ки калимаи шох аз он баромадааст) ва калимаи ҳиндии қадим *кшай* (ҳукм рондан, ҳукм-фармой кардан) ба қор бурда мешуд. Калимаи эронии *хшатра* ва ҳиндии *кшатра* — ҳокимият, ҳукмронӣ, подшоҳӣ низ бо ин алоқа дорад.

Тартиботи ҳокимияти ин қабил пешвоён, баъдтар подшоҳон, мисли баъзе дигар созмонҳои идоравии қабилаҳои ҳиндувон ва эронӣни қадим аз ҷиҳати пайдоиш ба «аҳди оӣ» рафта мерасад.

Наздики ва ягонагии аҷдоди қабилаҳои гуногуни эронии қадим аз номи умумии онҳо «орьё» низ пайдост⁷⁷. Ин ном чи дар матнҳои қадими эронӣ ва ҳиндӣ ва чи дар сарчашмаҳои дигар ба таври васеъ қор фармуда шудааст. «Эрон»-и имруза ҳам аз ҳамин ном, яъне аз шакли қадимаи «Арьянам» («Кишвари ориёно») ба вучуд омадааст. Калимаи ҳиндии «Арьяварта» («Кишвари ориёно») — Ҳиндустони Шимолӣ ё як қисми он бо маркази байни наҳрҳои

*

^{75a} Dumezil G., 1930, p. 109—130; 1958; Benveniste E., 1932, p. 117—134; 1938, p. 629—650; Грантовский Э. А., 1960; 1970, сах. 158, 208—209, 348 ва мобаъд; Бонгард-Левин Г. М., Ильин Г. Ф., 1969, сах. 164—166.

⁷⁶ Муконса кунед: Грантовский Э. А., сах. 350.

⁷⁷ Дар бораи шарҳи маънии аввалии этимологии ин калима, ки баъдтар ба маънии умумии «начиб», «озод» низ истеъмол гардид, ниг.: Thieme P., 1938; Абасов В. И., 1958 а; Mayrhofer M., 1961, s. 179 ff.

Ҷамна ва Ганга, яъне аз қадимтарин марказҳои ориёҳои Хиндустон); истилоҳи авестиои «Аирьянам вайча» («Паҳнои ориёно») — диёри афсонавии эронӣ; номи як қатор қabila ва гуруҳҳои қабилавии эронӣ: қабилai мидии аризонто (айнан «қабилai ориён»), қабилai сармати ори, иттиҳодгъи қабилавии аллонҳо (номи аслии осетинҳо дар ҳамосаи қадимаи онҳо, ки аз калимаи эронии *орьёно* аст)⁷⁸ ва амсоли инҳо низ ба ҳамин ном нисбат пайдо кардаанд.

Ҷамин тариқа, мадрақҳои забони ҳиндӣ ва эронӣ, ки аз як манбаи умумӣ пайдо шудани ин забонҳоро нишон медиҳанд, шабоҳат ва қаробати амиқ дар дину маданият, ташкилоти иҷтимоӣ ва сиёсӣ, хоҷагидорӣ ва тарзи зиндагии тоифаҳои эронӣ ва ҳиндӣ дар сарғаҳи таърихи хаттии онҳо ва ниҳоят номи аслии ягонаи ҳарду тоифа ба умумияти аҷдоди эронӣ ва ҳиндувон дар «аҳди ори» далolat мекунад. Пас, ваҳдати ҳиндуэронӣ на фақат як ҳодисаи забонӣ, балки ваҳдати воқеии таърихист, ки дар як давраи муайян ва дар як сарзамин мавҷудияти ҳудро нигоҳ доштааст. Дар ин давра ба тавассути тараққиёти хоҷагӣ ва иҷтимоӣ паҳншавии тоифаҳои ориёӣ ба дигар маҳалҳо шуруъ шуда, боиси ба эронӣ ва ҳиндуориёҳо чудо шуда рафтани онҳо гардид.

Роҳҳои кӯчиши тоифаҳои ҳиндуэронӣ ва комплексҳои археологии Осиёи Миёна

Тоифаҳои ҳиндуэронӣ то замони аз ҳам чудо шудани худ дар қучо сукунат доштанд, қай ва бо кадомин роҳҳо қучидан аз маҳалҳои аслии гузаштагони ин ва ё он тоифаҳои эронӣ ва ҳиндуориёӣ ба амал омад? Донишмандон ба ин суолҳо ҷавобҳои мухталиф додаанд. Доир ба ин масъала дар илм ақидаҳои гуногун ба вуҷуд омадаанд⁷⁹. Вале ақидаи нисбатан маъмул ва ба ҳақиқат наздик он аст, ки аҷдоди тоифаҳои мухталифи ҳиндуэронӣ то замони азҳамҷудошавӣ дар сарзамини Осиёи Миёна ва ноҳияҳои ҳамхудуди он зиндагӣ ба сар бурда, сипас, як гуруҳи ҳиндуориёӣ аз ин ҷо ба Хиндустон қучидааст ва гуруҳи дигар дар Осиёи Пешмасқан гирифта, тақрибан дар миёнаҳои ҳазораи II пеш аз милод осори нутқ ва маданияти ҳудро боқӣ гузоштааст, ҳамчунин тоифаҳои эронӣ, аҷдоди мидиҳо, форсҳо ва ғайра ба самти Эронии Ғарбӣ ҳаракат карда, дар он ҷо сукунат ихтиёр намудаанд. Чунин нуқтаи назарро аксари муаррихон ва донишмандони забон-

*
⁷⁸ Муқоисаи кунед: *Абаев В. И.*, 1958, сах. 47.

⁷⁹ Таърихи масъалаи пайдоиши тоифаҳои эронӣ ва ориёӣ дар китоби Э. А. Грантовский муфассал баён шудааст (1970, боби I, сах. 7—66; муқоисаи шавад бо ишораҳои муфассали феҳристи баъзе ақидаҳои, ки поинтар оварда хоҳанд шуд).

ҳои эронӣ тарафдорӣ мекунанд⁸⁰. Дар байни бостоншиносони советӣ ҳам ин ақида бартарини комил дорад; онҳо одатан ориёҳо ва эронӣҳоро аҳли маданияти андронӣ ва ё даштии Осиёи Миёнаи аҳли биринҷӣ мешуморанд (А. Н. Бернштам, С. П. Толстов, М. А. Итина, Ю. А. Заднепровский, Е. Е. Кузьмина, А. М. Мандельштам ва диг.) Мутобиқи дигар нуктаи назар аҳолии зироаткори чанубу ғарбии Осиёи Миёна ва ноҳияҳои ҳамҷавори Эрон ва Афғонистон низ хануз аз ҳазораи III пеш аз милод ва ё аз нимаи дуввуми он ба қавми ориёӣ дохил мешуданд (С. П. Толстов, В. М. Массон, И. М. Дьяконов, Ю. В. Ганковский ва диг.)

Вале, дар баробари ин, ақидаҳои дигар ҳам мавҷуданд. Масалан, баъзеҳо чунин мепиндоранд, ки тоифаҳои эронӣ — аҷлоди мидиҳо, форсҳо ва дигар халқҳои ғарбиэронӣ на аз Шарқ, яъне аз Осиёи Миёна, балки аз шимол, ба воситаи Кавказ ба сарзамини Эрон ворид гардидаанд (Г. Хюсинг, Ф. Кениг, Р. Гиршман, Э. А. Грантовский). Бар тибқи чунин мулоҳиза онҳо изҳори ақида менамоянд, ки дар ҳазораи II пеш аз милод тоифаҳои эронӣ ё қисми онҳо дар чанубу шарқи Европа умр ба сар бурдаанд. Дар ин маврид ҳам муътақиданд, ки қисми дигари тоифаҳои эронӣ он вақтҳо дар Осиёи Миёна ва ноҳияҳои ҳамсояи шимолии он сукунат дошта, гузаштагони ҳиндуориёҳо ба Хиндустон аз Осиёи Миёна омадаанд.

Аммо чанде аз олимони дигар ақидае доранд, ки гуё тоифаҳои эронӣ аз тарафи Кавказ ба Эрон омада, сипас, аз ҳамин ҷо ба маҳалҳои чануби назди Урал ва дигар вилоятҳои Осиёи Миёна рафтаанд (Ф. Альтхайм, К. Йеттмар).

Гуруҳи ориёҳои дар ҳазораи II пеш аз милод ба Осиёи Пешроҳёфтаре ҳам аксар вақт аз Кавказ «мегузаронанд». Бо вучуди ин, ҳамон як ақида, ки дигар тоифаҳои ориёӣ, аҷлоди эронӣҳо ва ҳиндуориёҳо, то замони ба дигар кишварҳо кӯчиданашон, дар Осиёи Миёна ва маҳалҳои ҳамсояи он якҷоя мезистаанд, ғолибан таъкид меёбад⁸¹. Дар чунин ҳолат ба Хиндустон рафтани аҷлоди ҳиндуориёҳо ба нимаи дуввум ё асрҳои охири ҳазораи II пеш аз милод нисбат медиҳанд, мутахассисон бошанд, санаи «Ригведа»-ро қарибии асрҳои XII—X пеш аз милод ҳисоб мекунанд⁸².

Баъзе муҳаққикон аз руи ақидаи бо роҳи Кавказ ба Осиёи

*

⁸⁰ Мукоиса кунед бо асарҳои В. Гейгер, Эд. Мейер, В. В. Бартольд, Э. Херцфельд, А. Кристенсен, Э. Бенвенист, Ч. Камерон, И. М. Дьяконов, Г. А. Меликишивили, И. М. Оранский, И. Алиев, Р. Фрай ва дигарон.

⁸¹ Burrow T., 1955, p. 1—34; Hauschild R., 1962; ҳамчунин мукоиса кунед: Иванов В. В., Топоров В. П., 1960, сах. 10—22.

⁸² Нис. ба асарҳои зикршудаи Т. Барроу, Р. Хаушильд ва дигарон. Р. Хаушильд, аз ҷумла, чунин ақида дорад, ки аҷлоди ҳиндуориёҳо то ба Хиндустон рафтани худ вақти дуру дарозе дар Осиёи Миёна ва ноҳияҳои ҳамхудуди Афғонистон якҷоя бо ниёгони як қатор тоифаҳои эронӣ, аз он ҷумла «авестонҳои зиндагонӣ» кардаанд.

Пеш рафтани ориёӣҳо ба хулосае омаданд, ки маҳз ҳаминҳо инёғони ориёӣҳои Ҳиндустон мебошанд. Онҳо, пас аз он ки қарибҳои асри XII пеш аз милод аз вилоятҳои Осиёи Пеш танг карда бароварда шуданд, роҳи Ҳиндустонро пеш гирифтанд⁸³. Дар айни замон қазияе пешниҳод мешавад, ки мувофиқи он, маълумот ва мадракҳои археологӣ дар асрҳои охири ҳазораи II пеш аз милод, тақрибан асрҳои XII—X пеш аз милод аз Осиёи Пеш ва Моварои Қавказ ба воситаи Эрон ба тарафи Ҳиндустон ҳаракат кардани аҷдоди ориёӣҳои ведро гувоҳӣ медиҳанд.

Боз як нуктаи назари тамоман фарқкунанда ҳаст, ки дар асоси он ба Ҳиндустон сокин шудани тоифаҳои ориёӣ ба замонҳои қадимтарин, яъне ба ҳазораи III пеш аз милод рафта мерасад. Ин ақида бо таърихгузориҳои пешини «Ригведа», ки онро ба давраҳои қабл аз ҳазораи II пеш аз милод нисбат додаанд (ва ҳоло ҳам баъзе донишмандони ҳинд инро қабул доранд), марбут аст. Дар воқеъ, ин ёдгориҳои қадимаи адабиёти динии ориёӣ дар Ҳиндустон (тақрибан дар ҳудуди Панҷоб ва сарғаҳи Чамнаву Ганга) ба вучуд омадааст. Ба муносибати дар водии Ҳинд ва ноҳияҳои наздики он кашф гардидани маданияти Хараппа — Моҳенҷо-Доро, ки дар нимаи дуввуми ҳазораи III ва асрҳои аввали ҳазораи II пеш аз милод вучуд доштааст, гумони баъзе олимони боз ҳам қавитар гардид, ки ориёӣҳо ханӯз дар ҳамон вақтҳо ба Ҳиндустон маскан кардаанд ва ин маданият аз онҳост⁸⁴. Илова бар ин, ҳатто чунин пиндоре ҳам ҳаст, ки гуё «Ригведа» аз маданияти Хараппа қадимтар бошад⁸⁵.

Ҳамин тариқа, чунон ки мебинем, дар бораи маҳалҳои аслии иқомати тоифаҳои ориёӣ, дар хусуси замон ва роҳҳои ба дигар кишварҳо кӯчидани онҳо нуктаи назар ва ақидаҳои хеле гуногун пайдо шудаанд. Вале аз ин чунин барнамеояд, ки барои ҳалли муаммои ориён ягон асоси боварибахш набошад. Баръақс, маълумот ва мадракҳои илмии бадастомада ва натиҷаҳои тадқиқи объективонаи бисёр олимони имкон медиҳад, ки, аз як тараф, баъзе назарияҳои беасоси дар боло тавсифшударо рад кунем ва, аз тарафи дигар, як қатор фикри ақидаҳои комилан эътимодбахшро қабул ва эътироф намоем. Ҳамчунин мадракҳои, ки солҳои охир ба даст омадаанд, аз ҷумла бозьёфтҳои тозаи бостоншиносони советӣ дар Осиёи Миёна роҳи баъзе хулоса ва тахминҳои ба ҳақиқат наздиктарро низ мекушоянд.

Фикри ханӯз дар ҳазораи III пеш аз милод сокини Ҳиндустон гардидани ориёӣҳо ва фарзияи ба онҳо тааллуқ доштани маданияти Хараппа тамоман асосе надоранд. Наздикии бевоситаи забонҳои ҳиндуориёӣ ва эронӣ, умуман ба оилаи забонҳои ҳинду-

⁸³ Назар кунед ба якҷанд асари П. Кречмер, В. Бранденштайн ва дигарон.
⁸⁴ Назар кунед, масалан, ба маҷ: «The Vedic Age». 1950, p. 194 sq., 216 sq.
⁸⁵ Sastri K. N., 1956, p. 142.

аврупой тааллуқ доштани гуруҳи забонҳои ориёӣ, маълумоти роҷеъ ба алоқаҳои дуру дароз ва муттасили аҳли ин забонҳо ва як қатор мулоҳизаҳои дигар ҳама гуна тахмину гумонҳои хеле пештар, лоақал дар аввалҳои ҳазораи II пеш аз милод ба Ҳиндустон маскан кардани тоифаҳои эрониро аз байн мебаранд⁸⁶. Он чи оид ба маданияти Хараппа бошад, вай зодаи асрҳои XXIV—XXIII пеш аз милод (ё миёнаҳои ҳазораи III пеш аз милод) аст. Ғайр аз ин, чунон ки мадракҳои илми бостоншиносӣ собит менамоянд, маданияти Хараппа дар заминаи тараққиёти маданияти маҳаллии қадимтаре, ки дар нимаи аввал ва миёнаҳои ҳазораи III пеш аз милод дар водии Ҳинд ва ноҳияҳои ҳамсояи он ҳукмфармо буд, ба вучуд омадааст⁸⁷. Худи ҳамин ҳам далели он аст, ки офаринандагони маданияти Хараппа ба аҳолии пешазориёии Ҳиндустон тааллуқ доранд. Илова бар ин, аз рӯи мулоҳизаи қонеъкунандаи як идда донишмандони имрӯза, аҳли маданияти Хараппа ба забони гуруҳи дравидӣ ё ба забони ба он наздик гуфтугу мекардаанд. Зоҳиран, аҳолии пешазориёии водии Ҳинд ва навоҳии ҳамсояи он ба ҳамин гуруҳ дохил мешудаанд. Ин иддаоро таъсири зиёди забони дравидӣ ба забони ориёӣҳои Ҳиндустон, ки падидаҳои онро метавон дар «Ригведа» ҳам мушоҳида намуд, инчунин як силсила далелу мадракҳои дигар ба субут мерасонанд⁸⁸.

Дар вақти ҳозира халқҳои, ки ба забонҳои гуруҳи дравидӣ гап мезананд, асосан дар ноҳияҳои ҷанубтари Ҳиндустон зиндагони мекунанд. Дар вилоятҳои, ки дар самти ғарби Ҳинд воқеанд, дар сарзамини кунунии Покистон ва ноҳияҳои ҳамсояи ҷануби Афғонистон ҳоло ҳам қавми браҳуи дравидзабон боқӣ мондааст⁸⁹. Дар қарнҳои гузашта қавмҳои дравидзабони ин маҳалҳо хеле сершумор буданд, вале бо мурури замон тадриҷан бо тоифаву халқҳои ҳиндуориёӣ ва эронӣ омезиш ёфта, бо онҳо як шуда рафтанд.

Бояд хотирнишон кард, ки ба ақидаи як гуруҳи олимони советӣ, ки хат ва осори қадимаи маданияти Хараппаро бо қумаки техникаи муҳосиба таҳқиқ менамоянд, аз рӯи натиҷаҳои бадасто-

*

⁸⁶ Баъзе дошишмандони ҳиндавурупошинос, эроншинос ва ҳиндшинос. аз ҷумла Т. Барроу ва Р. Хаушильд чунин мешуморанд, ки гузаштагони тоифаҳои ҳиндуориёӣ дар Осиёи Миёна ҳамроҳи гузаштагони тоифаҳои эронӣ пас аз соли 2000 қабл аз милод ҳам боз муддати зиёде зистаанд. Пойнтар ниг. ба замоне, ки то он вақт мебоист алоқаи бевоситаи аҷдоди ҳиндуориёӣҳо ва эронӣҳо давом мекард.

⁸⁷ *Бонгард-Левин Г. М. ва Ильин Г. Ф.*, 1969, сах. 88—92; ба адабиёти дар он ҷо номбаршуда назар кунед.

⁸⁸ *Bloch J.*, 1934, p. 321—331; *Burrow T.*, p. 373—378; *Воробьев-Десятковский В. С.*, 1956, стр. 99—100; *Етапану М. В.*, 1956; *Дьяков И. М.*, 1967, стр. 108—113; *Бонгард-Левин Г. М. ва Ильин Г. Ф.*, 1969, сах. 105—106 ва дигарон.

⁸⁹ Ба ақидаи забоншиносон, аз забони дравидии қадим ҷудо шудани гуруҳи ки забони ҳозираи браҳуӣ ба он тааллуқ дорад, на дертар аз ҳазораи IV—III қабл аз милод ба вуқӯъ омадааст (мук.: *Андронов М. С.*, 1965, сах. 13—14)

мада қазоват кардан мумкин аст, ки забони ин навиштаҷот ориёӣ набуда, балки ба забони дравидӣ наздик аст ва, эҳтимол, ба ҳамин гуруҳи забон (дар марҳилаҳои қадимтари он) тааллуқ дошта бошад⁹⁰. Ин қабил таҳқиқот дар хорича ҳам ба амал оварда мешавад ва ҷолиб аст, ки ин муҳаққиқон низ роҷеъ ба забони навиштаҷоти маданияти Хараппа ҳамин як натиҷаро мебароранд⁹¹.

Дар айни ҳол ақидаи аз ориёӣҳо баромадани тоифаҳои ҳиндуориёӣ ҳам қобили қабул набуда, маълумот ва мадракҳои онд ба забон ва маданияти тақрибан миёнаҳои ҳазораи II пеш аз милод, ки дар сарчашмаҳои Осиёи Пеш мавҷуданд, ба ин маънӣ далелат намекунанд.

Воқеан ҳам дертар як қатор олимони далелҳои забонӣ ва таърихиеро, ки ба тасдиқи ин иддао оварда мешуданд, рад карда, дар навбати худ исбот намуданд, ки ориёӣҳои Осиёи Пеш ҳеҷ гоҳ аҷдоди тоифаҳои ориёнии Ҳиндустон набуданд⁹². Ҳамин тариқа, далелҳои археологӣ ҳам, ки гуё дар асрҳои XII—XI пеш аз милод тоифаҳои ҳиндуориёӣ аз Осиёи Пеш ва Моварои Кавказ ҳаракат карда бошанд, беасос баромаданд⁹³.

Он чи онд ба назарияи бо роҳи Кавказ ба Эрон омадани инёғони мидиҳо, форсҳо ва дигар эронӣҳои ғарбӣ бошад, пас ин нуқтаи назар ҳам бо вучуди то имрӯз як қатор тарафдор доштаниш, асоснок дониста намешавад. Ба назари мо, дурусттараш ин аст, ки тоифаҳои эронӣ чи ба Эрон ва чи ба кишварҳои дигар аз Осиёи Миёна рафтаанд. Вале аз эҳтимол дур нест, ки онҳо на фақат бевосита аз Осиёи Миёна, балки ба воситаи Кавказ ҳам гузашта бошанд⁹⁴. Вале дар ин ҳолат бояд ба назар дошт, ки зоҳиран ноҳияҳои Европайи Чануби Шарқӣ, ки баъзе қabilaҳои ғарбиэронӣ аз он ҷо ба Эрон омадаанд, мебоист давоми бевоситаи маҳалҳои эронинишини шарқӣ, аз ҷумла Осиёи Миёна бошанд. Чунин тахмин кардан ҳам мумкин аст, ки ин гуруҳи қabilaҳои ғарбиэронӣ, агар дар воқеъ, ба воситаи Кавказ гузашта бошанд, қаблан аз тарафи шарқ ба ноҳияҳои шимолӣ баҳри Каспӣ омада, дар ин ҷо сукунат ихтиёр кардаанд⁹⁵. Ин ҳамон роҳест, ки баъдтар скифҳо ба воситаи он ба ҷуи ғарб ҳаракат намуданд.

*

⁹⁰ «Предварительное сообщение», 1965; «Proto-Indica», 1968.

⁹¹ Parpola A., Roskenniemi S., Parpola S., Aalto P., 1969.

⁹² Mayrhofer M., 1966.

⁹³ Девоник Д. В., Мерперт Н. Я., 1957; Sanralia N. D., 1963; Грантовский Э. А., 1970, стр. 15, 36, 46 и др.; инчунин ниг.: Дьяконов И. М., 1970.

⁹⁴ Литвинский Б. А., 1967 а, стр. 126—127.

⁹⁵ Киёси ин, масалан, ақидаи В. Бранденштайн аст, ки мувофиқи он тоифаҳои ориёӣ ва эронӣ дар замони қадим сокини маҳалҳои шарқтари Урал ва Каспӣ буданд. Бранденштайн шуруи ҳаракати тоифаҳои ғарбиэрониро, ки, ба қавли ӯ, аз Кавказ ба Эрон убур кардаанд, аз вилоятҳои шимолу шарқии баҳри Каспӣ мансӯб медонад.

Лекин дар ҳар сурат фикру ақидаеро, ки гуё тоифаҳои эронӣ ба Осиёи Миёна аз Эрон омада бошанд, ҳамчун фикру ақидаи тамоман нодуруст бояд аз эътибор соқит кард. Далелҳои тарафдорони ин ақида, албатта, ягон асосе надоранд⁹⁶. Мадрақҳои воқеӣ шаҳодат медиҳанд, ки тоифаҳои эронӣ дар охири ҳазораи II ва ё дар ҳудуди ҳазораи II—I пеш аз милод ба Эрони Ғарбӣ ҳичрат намуда, дар асрҳои аввали ҳазораи I пеш аз милод ба таври васеъ дар ин сарзамин паҳн гардидаанд⁹⁷. Аммо дар Осиёи Миёна, чунон ки мадрақҳои таърихӣ забонӣ ва археологӣ нишон медиҳанд, тоифаҳои эронӣ ба ҳар ҳол аллакай дар нимаи дуввуми ҳазораи II ва ибтидои ҳазораи I пеш аз милод сукунат доштанд.

Аксари халқҳои имрӯзаи эронӣ: форсҳо, афғонҳо, курдҳо, балучҳо ва ғ. дар фалоти Эрон ва сарзаминҳои ҳамсояи шарқӣ ва ғарбии он зиндагонӣ мекунанд. Вале дар ҳазораи II пеш аз милод дар Эрони Ғарбӣ халқҳои мезистанд, ки ба гуруҳҳои дигари наҷодӣ ва забонӣ (аломӣҳо, лубубӣҳо, касситҳо ва ғ.) тааллуқ доштанд. Дар асрҳои аввали ҳазораи I пеш аз милод дар Эрони Ғарбӣ, ки ҳодисоти онзамои ин сарзамин дар осори ҳаттӣ тасвир ёфтаанд, ин гуруҳҳои наҷодӣ тадричан мавқеи худро ба тоифаҳои эронӣ дода, баъдтар бо онҳо омезиш пайдо карданд⁹⁸.

Дар замонҳои қадим маҳалли паҳншавии забонҳо ва тоифаҳои эронӣ назар ба асрҳои миёна ва давраи нав хеле васеътар буд. Вай сарзамини паҳновареро аз Европайи Ҷануби Шарқӣ то Туркистони Шарқӣ ва аз назди Урал то ҷануби Эрон фаро мегирифт.

Сарчашмаҳои Юнони Қадим аз Шарқ ба Европайи Ҷануби Шарқӣ, ба маҳалҳои шимоли Кавказ ва баҳри Сиёҳ ҳаракат кардани як гуруҳ қабилаҳои эронизабонро шаҳодат медиҳанд. Инҳо скифҳои дар асрҳои IX—VIII пеш аз милод омада (ки баъдтар дар ҳудуди асрҳои VIII—VII пеш аз милод як қисми онҳо ба воқитаи Кавказ ба Осиёи Пеш гузаштаанд) ва ҳамчунин тоифаҳои сармату алом буданд. Аҷдоди яке аз халқҳои кунунии эронинаҷод — осетинҳо, ки ҳоло дар Кавказ зиндагӣ мекунанд, маҳз тоифаҳои сарматӣ буданд. Ин тоифаҳо, бар тибқи шаҳодати манбаъҳои ҳаттӣ ва мадрақҳои археологӣ, то замони ба самти ғарб ҳаракат кардани худ дар маҳалҳои шимоли баҳри Каспӣ, баҳри Арал ва моварои Урал иқомат доштанд.

Ҳамин тариқа, далелҳои таърихӣ ва археологӣ ба Европайи Ҷануби Шарқӣ аз ноҳияҳои шарқтари Волга ва Урал ҳаракат кардани тоифаҳои эрониро тасдиқ менамоянд. Зимнан тоифаҳои эро-

✱

⁹⁶ Нигаред ба китоби Э. А. Грантовский (1970, сах. 21, 39—41, 52, 166—168).
⁹⁷ Нигаред низ ба сах. 334 ва ҳоказо.

⁹⁸ Таърихи ин процесс (бо баъзе тафовутҳои таъини вазни нисбии тоифаҳои эронизабон дар байни аҳолии Эрони Ғарбӣ мачсуб ба давраи мазкур) дар монографияҳои зерин мавриди таҳқиқи муфассал қарор гирифтааст: Дьяков И. М., 1956; Алиев И., 1960; Грантовский Э. А., 1970.

нй дар ин ноҳияҳо қабл аз оғози ҳазораи I пеш аз милод сукунат доштаанд.

Тоифаҳои эронӣ, аз ҷумла, аҷдоди аҳли забони хутану сақон, ки ба тавассути матнҳои боқимонда шӯҳрат пайдо намудааст, ба Туркистони Шарқӣ фақат аз Осиёи Миёна ва ё ноҳияҳои ҳамҷавори Қазоқистон метавонистанд биёянд. Дар асрҳои III—II пеш аз милод қисмати муҳими хоки Туркистони Шарқиро тоифаҳои эронӣ, аксаран сақонҳо ишғол карда будаанд. Манбаъҳои хаттии ондаририна роҷеъ ба ин маҳалҳо шаҳодат медиҳанд, ки тоифаҳои номбурда дар ин ҷо то асри III пеш аз милод (бо ҳамроҳии дигар тоифаи хинду-аврупоӣ — тахориҳо) иқомат доштаанд ва, сипас, аз ҳамин вақт сар карда, ин сарзамин аз тарафи шимолу шарқ мавриди истилои тоифаҳои турку муғул қарор гирифтааст.

Дар асрҳои VII—VI пеш аз милод, чунон ки тазаккур ёфт, сар то сари Осиёи Миёнаро қомилан халқиятҳои эронӣ — бохтарӣҳо, хоразмӣҳо, суғдӣҳо, гуруҳҳои сақон ва ғайра ишғол мекарданд. Дар асоси ин халқиятҳо ва, қабл аз ҳама, бохтарӣҳо ва суғдӣҳо дар марҳилаҳои аввали асри миёна халқи тоҷик ташаккул ёфт.

То ҳамин давра тоифаҳои зироаткори эронӣ қайҳо дар маҳалҳои муайян маскан гирифта, вилоятҳои ҳамноми худро, чунончи: бохтарӣҳо Бохтарро, суғдӣҳо Суғдро, хоразмӣҳо Хоразмро, марғиёниҳо Марғиёнро, ориҳо Ориёро (ки қад-қадӣ рӯди Ҳарӣ сарзамини кунунии Афғонистонро дар бар гирифта, марказаш Ҳирот буд), портиҳо Портро, ки қисмати шимолии он дар хоки Туркманистони Ҷанубӣ ва қисмати ҷанубиаш дар ноҳияҳои сарҳадии Эрон воқеъ гардида буд, ба вучуд оварданд. Тараққиёти қабилаҳои бодиянишини эронӣ, аз ҷумла сақонҳо, чунон ки материалҳои археологӣ гувоҳӣ медиҳанд, ҳамчунин ба давраи то асри VI пеш аз милоди таърихи Осиёи Миёна алоқаманд аст.

Матнҳои «Авесто», ки қадимтарин қисматҳои онҳо асрҳои аввалини ҳазораи I пеш аз милод дар Осиёи Миёна ба вучуд омадаанд, хеле барвақттар аз асрҳои VII—VI пеш аз милод дар Осиёи Миёна иқомат доштани тоифаҳои эрониро тасдиқ менамоянд. Дар ин осори қадима вилоятҳои онвақтаи Осиёи Миёна, инчунин баъзе ноҳияҳои ҳамхудуди онҳо, аз ҷумла Суғд, Марғиён, Хоразм, Ориё ва ғайра зикр ёфтаанд.

«Авесто» ҳамчунин хотиротеро аз кишвари нимафсонавии Аирӣ-нама ваеҷаҳ («Фароҳнои Ориёно»), маҳалли қадимаи сукунати тоифаҳои эронӣ (ё умуман ориёӣ) дар худ маҳфуз доштааст. Як ҷаҳда донишмандон, аз қабили И. Маркварт, Э. Бенвенист, А. Кристенсен, С. П. Толстов ва дигарон ин кишвари нимафсонавию Хоразм доништаанд⁹⁹. Аммо дар ин ҷо на Хоразмро, ки дар «Авесто» бо номи худ зикр шудааст, балки сарзамини паҳновари Осиёи Миё-

⁹⁹ Алабиётро ниг.: Смирнов К. Ф., 1964, сах. 191, Грантовский Э. А., 1970, сах. 18

на ва вилоятҳои ҳамхудуди шимолӣ онро дар назар доштан дурӯсттар ва ба ҳақиқат наздиктар мебуд. Шарқшинос машҳури рус К. А. Иностранцев дар вақташ чунин мулоҳизаро ба миён гузошта буд ва ҳоло ҳам баъзе олимони советӣ ин нуқтан назарро тарафдорӣ менамоянд¹⁰⁰.

Маълумот ва мадракҳои оид ба равобитаи муттасили забонҳои умуман ориёӣ (ва пас эронӣ) бо забонҳои фини угорӣ, ки дар илм чамъ оварда шудаанд, гувоҳӣ медиҳанд, ки маҳалҳои иқомати тоифаҳои ориёӣ (ва пас эронӣ) масоҳати бузургро дар шимол то минтақаи бешазори байни Поволжье ва Сибири Ғарбӣ, яъне то ҷойҳои, ки имкони алоқа бо фини угорӣ мавҷуд бошад, дар бар мегирифт. Ҳамчунин ба робитаи аз давраҳои «тоориёӣ» боқимондаи тоифаҳои ориёӣ ва шеваҳои онҳо бо хиндуаврупоӣҳои дигар ишорат мешавад. Аз ин чунин бармеояд, ки ҳудуди маҳалҳои иқомати тоифаҳои ориёӣ дар шимолу ғарб то ба даштҳои Европан Чануби Шарқӣ мерасидааст.

Дар баробари ин тахмин кардан мумкин аст, ки тоифаҳои эронӣ ва ё ориёии пешина дар дашту саҳроҳои воқеъ дар ҳудуди шимолӣ шарқӣ ва шарқии Осиёи Миёна низ маскан доштаанд. Инро мадракҳои оид ба аҳолии ин маҳалҳо дар давраҳои баъдина (аз миёнаҳои ҳазораи I пеш аз милод) ва маълумоти археологии роҷеъ ба аҳди қадимтари ин ҷойҳо низ тасдиқ менамоянд. Тоифаҳои эронӣ дар Осиёи Миёна ва ноҳияҳои ҳамсоияи шимолӣ он дар асрҳои охири ҳазораи II ва оғози ҳазораи I пеш аз милод иқомат мекардаанд. Чунон ки дидем, ин иддао аз тафсири материалҳои сарчашмаҳои хаттӣ ҳам собит мегардад. Аз ҷиҳати бармеояд, ки ёдгориҳои археологии онвақтаи ин маҳалҳо ба тоифаҳои эронӣ тааллуқ дошта, ба маданияти доираи Андрон (ва ё яке аз намудҳои маданияти Андронӣ, Тозабогъёб, Қайроққум ва ғ.) мансубанд. Вале дар миёнаҳои ҳазораи II ва аввалҳои ҳазораи I пеш аз милод таълиқи аз рӯи хусусиятҳои археологӣ ва ҳамчунин аз рӯи сими антропологии аҳолии аврупоишакл ҳамгун ва ҳамранг дуртар ба тарафи шарқ, аз ҷумла ба Туркистони Шарқӣ, ки аз он ҷо ёдгориҳои сафолии навъи Андрониро пайдо кардаанд, низ паҳн гардиданд. Баъдтар, дар ҳазораи I пеш аз милод дар ин ноҳияҳо, аз ҷумла дар Олтой ва Туркистони Шарқӣ қabilaҳои скифи сақои маскан гирифтанд. Ғайр аз ин, ба туфайли пайдо шудани навиштаҷоти ҳазораи I милодӣ дар Туркистони Шарқӣ ду забони ба ҳам хешӣ мансуб ба гурӯҳи дигар кашф гардид, ки дар илм бо номи таҳорӣ машҳур буда, аҳли онро таҳорӣҳо меноманд.

Онҳо дар давраҳои пешина ҳатман ҳудуди нисбатан васеътарро, ки қисматҳои ғарбиро ҳам фаро мегирифт, ишғол менамуданд. Дар илм роҷеъ ба пайдоиши таҳорӣҳо дар ин маҳалҳо фикри му-

*

¹⁰⁰ Иностранцев К. А., 1911, саҳ. 316; Смирнов К. Ф., 1964, саҳ. 191.

лохизаҳои мухталиф мавҷуданд¹⁰¹. Аммо муҳимтараш ин аст, ки маълумот ва далелҳои забонӣ дар байни таҳриҳҳои қадим ва тоифаҳои шарқиеронӣ вучуд доштани робитаҳои муайянеро нишон медиҳанд.

Инак, чунин ба назар мерасад, ки қадимтарин маҳалли иқомат ва маркази асосии паҳншавии тоифаҳои эронӣ Осиёи Миёна ва ноҳияҳои ҳамхудуди шимолӣ он будаанд. Наздикӣ ва ягонагии пешгузаштагони тоифаҳои эронӣ ва ҳиндуориёиро ба эътибор гирифта, тахмин кардан мумкин аст, ки аҷдоди ҳиндуориёӣҳо низ то ба Ҳиндустон кучидани худ дар ҳамин маҳалҳо сукунат доштаанд. Мадрақҳои археологӣ ва хусусан материалҳои наво, ки аз ҳафриёти Осиёи Миёна ба даст омадаанд, ин қазиро тасдиқ менамоянд.

Чӣ навъе ки аз назар гузаронидем, дар Осиёи Миёна аз аҳди неолит сар карда, ду ноҳияи аз ҳам хеле фарқкунандаи хоҷагию маданӣ ба вучуд омадаанд. Дар қисмати ҷанубу ғарб, дар Туркманистони Ҷанубӣ маданияти зироаткорон ривҷ ёфта, дар охири ҳазораи III ва асрҳои аввали ҳазораи II пеш аз милод ба авҷи таракқиёти худ расидааст. Ин маданият бо муҳимтарин хусусиятҳои худ бо маданиятҳои Эрон ва ноҳияҳои ҳамхудуди ҷанубӣ қаробат дорад. Дар қисмати бештари Осиёи Миёна маданияте ҳукмфармоست, ки бо маданиятҳои дар ноҳияҳои шимолӣ паҳнгардида шабех ва ҳамранг аст. Ғолибан аҳолии ана ҳамин маҳалҳо ва, қабл аз ҳама, қабилҳои саҳронишини асри биринҷӣ ба ориёӣҳо ва эронӣҳо нисбат дода мешаванд.

Ақидаи дигаре ҳам ҳаст, ки дар асоси он, чунон ки дар боло тазаккур ёфт, ориёӣҳо гуё ҳамон зироаткорони маҳалҳои ҷануби ғарби Осиёи Миёна мебошанд, ки асари мавҷудияти онҳо то охири ҳазораи III пеш аз милод низ пайдост. Ин нуқтаи назар қисман аз он сар задааст, ки як вақтҳо чӣ тоифаҳои зироаткори ҷанубу ғарби Осиёи Миёна ва чӣ қабилҳои саҳронишини ҳама ориёӣ пиндошта мешуданд. Агар дар воқеъ ҳамин тавр мебуд, ин чунин маънӣ пайдо мекард, ки гуруҳҳои мухталифи тоифаҳои ориёӣ дар шароити аз ҳам тамоман фарқкунандаи иқтисодӣ ва маданӣ зистаанд, ки маълумот ва мадрақҳои мавҷудаи (ва қисман дар боло тавзеҳёфтаи) таъриху забоншиносӣ онд ба ориёӣҳо ба ин қисман муволиф аст¹⁰². Дар айни замон маълумоти роҷеъ ба симон хоҷагӣ ва иҷтимоию маданӣ аҷдоди ориёӣҳои ҳиндӣ ва эронӣ бо мадрақҳои маданияти мардуми саҳронишини ва қорводору зироаткори аҳди биринҷӣ мувофиқати қисман пайдо намуда, ва-

*

¹⁰¹ Дар бораи онҳо нигаред: ИТН, I, сах. 127—128; *Абаев В. И.*, 1965, сах. 136—139; *Грантовский Э. А.*, 1970, сах. 20, 360.

¹⁰² *Грантовский Э. А.*, 1970, сах. 367.

ле гумон аст, ки бо мадракҳои маданияти зироаткорони ҷануби Туркменистон алоқае дошта бошанд¹⁰³.

Иро ҳам ба назар гирифтаи зарур аст, ки маданиятҳои Туркменистони Ҷанубӣ аз аҳди неолит то аввалҳои аҳди биринҷӣ ба доираи маданиятҳои зироатӣ, ки дар қисматҳои ҷанубтар, дар Эрон ва ноҳияҳои ҳамсоя — аз Осиёи Пеш то Афғонистону Ҳиндустон паҳн гардидаанд, дохил мешаванд. Ин маданиятҳо аз ҷиҳатҳои хоҷагию иқтисодӣ ва маданӣ бо якдигар наздик ва ё ҳамнавьанд. Илми бостоншиносӣ далелҳои зиёде чамъ овардааст, ки дар он замонҳо, алалхусус дар охириҳои энеолит ва аввалҳои биринҷӣ вучуд доштани алоқаи наздики байни зироаткорони Туркменистон ва маданиятҳои ҷанубии Эрон ва ноҳияҳои ҳамсояро нишон медиҳанд; роҷеъ ба наздикии маданияти маънавии онҳо низ далелҳо мавҷуданд; тахмин мекунам, ки дар миёни аҳолии Туркменистони Ҷанубӣ ва вилоятҳои ҳамҷавори Эрон Афғонистон ва мардуми муҳоҷири ин маҳалҳо муносибати ҳешутаборӣ ҳам вучуд доштааст¹⁰⁴.

Ба ин тариқа, ҳам аз ҷиҳати умумияти симои хоҷагию маданӣ ва ҳам, эҳтимол, аз ҷиҳати ирқу наҷод зироаткорони ҷануби Туркменистони аҳди энеолит ва аввали биринҷӣ бо аҳолии Эрон, Афғонистон ва ноҳияҳои ҳамсоя алоқаманд буданд. Аммо тоифаҳои ориёӣ, зоҳиран, он вақтҳо дар ин кишварҳо буда наметавонистанд. Маълумот ва мадракҳои аниқе ҳастанд, ки дар ин пақт сокини ин сарзаминҳо будани аҳолии наҷодан ва забонаи дигарро собит менамоянд. Бар хилофи ин, маданиятҳои дигар қисмати бузургтари Осиёи Миёна аз ҷиҳатҳои хоҷагию иқтисодӣ ва маданӣ ҳамранг буда, бо маданиятҳои навоҳии шимолӣ, яъне бо маҳалҳои, ки аз рӯи маълумоти таърихӣ забоншиносӣ тоифаҳои хиндуэронӣ яқинан алоқаманд буданд, робитаи доимӣ доштанд. Иро ҳам ба эътибор гирифтаи лозим аст, ки дар аввалҳои аҳди биринҷӣ алоқаи муайяни ниёғони ориёӣҳо бо қabilaҳои хиндуаврупои Европа бояд ҳанӯз вучуд дошта бошанд.

Дар айни ҳол маълумоти бостоншиносӣ оид ба аҳолии маданияти саҳронӣ аҳди биринҷии Осиёи Миёна ва ноҳияҳои шимолӣ бо он чи, ки мо аз рӯи материалҳои муқосавии таърихӣ ва забоншиносӣ медонем, комилан мутобиқанд. Дар байни тоифаҳои саҳронишини аҳди биринҷӣ чорводорӣ хеле тараққӣ карда, онҳо аз қорҳои зироат ҳам ба хубӣ хабардор буданд. Ҳамин навъи хоҷагидорӣ (чорводорӣ зироаткорӣ бо имтиёзи парвариши чорво ҳам-

103 Ниг. дар ҳамон ҷо: ба муқобили ба қавмҳои хиндуаврупоӣ тааллуқ доштани сокинони аслии ҷануби Туркменистон дар ҳазораи III—II қабл аз милод (А.М. Манделштам низ изҳори ақида намудааст: «Средняя Азия в эпоху камня и бронзы». сах. 255—256).

104 Муқосса кунед, масалан: Массон В. М., 1957 а; *худӣ ӯ*, 1964; Хлопин И. Н., 1966, сах. 125—128; «Средняя Азия в эпоху камня и бронзы», сах. 167—169.

чун аломати рифоҳ ва сарват), чунон ки дида шуд, барои ориёи-ҳо ҳам хос буд. Ҳам тоифаҳои хиндуэронӣ ва ҳам тоифаҳои сахронишини аҳди биринҷӣ бештар ба асппарварӣ машғул мешуданд ва, аз ҳамин рӯ, асппарварӣ дар чорводорӣ онҳо мавқеи асосиро нишгоҳ менамуд. Дараҷаи тараққиёти иҷтимоии онвақтаи аҳолии сахронишин низ нисбатан баланд буд. Масалан, бостоншиносон дар асоси материалҳои қабристони он замон муқаррар намуданд, ки ханӯз дар ҳамон вақтҳо аҳолии сахронишин зиндагонии хонаводагии падаршоҳиро ба сар бурда, дар байни онҳо нобаробарии молумулкӣ ва иҷтимоӣ ба вуҷуд омада будааст¹⁰⁵. Айнан ҳамин ҷиҳатҳо ба ҷамъияти ориёиҳо низ хос аст. Дар боло аз хусуси дараҷаи баланди тараққиёти металлургияи тоифаҳои хиндуэронӣ ханӯз дар аҳди ория суҳан рафта буд. Инро аз мадракҳои археологии мансуб ба маданиятҳои сахрони аҳди биринҷӣ ҳам метавон бори дигар мушоҳида намуд¹⁰⁶. Чунончи, мадракҳои аз ҳафриёти Қайроққум (воқеъ дар шимоли республика) ба даст овардаи бостоншиносони Тоҷикистон, ки ба таври васеъ ба роҳ гузошта шудани истеҳсоли маҳаллии маснуоти металлургиро нишон медиҳанд, дар ин бобат хеле ҷолиби диққатанд¹⁰⁷.

Маълумоти таъриху забоншиносие, ки дар давраи тараққиёти ниҳоят васеи металлургия ва истифодаи олоти фулузӣ ханӯз ҳам якҷоя зистани аҷдоди ориёиҳои хиндӣ ва эрониро тасдиқ менамоянд, ҳамчунин барои муайян кардани замони иқомати якҷояи ниёгони тоифаҳои гуногуни хиндуэронӣ аҳамият доранд. Дар заминаи материалҳои археологии Осиёи Миёна ва ноҳияҳои ҳамсояи шимолӣ он ин ҳолат асос медиҳад чунин тахмин кунем, ки аҷдоди хиндуориёиҳо дар ҳудуди ватани қадимаи худ, ҳадди ақал, то асрҳои аввал ё худ, ҳатто то миёнаҳои ҳазораи II пеш аз милод ҳамроҳи ниёгони тоифаҳои эронӣ зиндагӣ ба сар бурдаанд. Оғози аз Осиёи Миёна ба тарафи ҷануб ҳаракат кардани тоифаҳои ориёӣ тақрибан ба ҳамин вақтҳо рост меояд.

Зироаткорони ҷануби Туркманистони асри энеолит ва аввалҳои аҳди биринҷӣ, зоҳиран, ориёӣ буда наметавонистанд. Маданиятҳои шаҳристонӣ ва шаҳрии Эрони Шимоли Шарқӣ (Ҳисори III ва г.), Афғонистони ҷанубӣ (Мундифоқи IV), водии Хинд бо ёдгориҳои давраи Моҳенҷо-Доро — Хараппа ва ғайра бо ҳамон сабабҳо ва якҷанд сабабҳои дигар мисли маданияти ҷанубу ғарби Осиёи Миёна, балки аз он ҳам зиёдатар наметавонанд ориёӣ махсуб ёбанд.

Бо вуҷуди ин, илми бостоншиносӣ дар ҳамаи ин маҳалҳо рӯй додани тағйироти қиддин таърихро дар ҷаҳорьяки дуввуми ҳа-

*

¹⁰⁵ Мукоиса кунед: «Средняя Азия в эпоху камня и бронзы», сах. 228—230; инчунин нигаред: Грантовский Э. А., 1970, сах. 359.

¹⁰⁶ Мукоиса кунед: Stagul G., 1969, p. 56—57, 87.

¹⁰⁷ Литвинский Б. А. ва дигарон, 1962, сах. 170—231.

зоран II пеш аз милод кайд менамояд. Марказҳои пешина деҳкада ва шахрҳои тамои бесоҳиб ва беодам монда, ба харобазор табдил меёбанд. Дар бисёр ҷойҳо ба кулӣ дигаргун шудани сафолот ва аз байн рафтани дастгоҳи қадимаи кулолӣ ба назар мерасад. Ин ҳолатро бештар бо пахншавии қабिलाҳои нав ва аз рӯи баъзе пиндорҳо маҳз тоифаҳои аз Осиён Миёна ҳаракаткарда ва нажодан ориёӣ (ё ҳиндуаврупой) вобаста менамоянд¹⁰⁸.

Дуруст аст, ки бо вучуди имконпазирии чунин ҳаракат, ҳанӯз мо далелҳои бевосита ба он ишорақунанда дар даст надорем. Метавон фарз кард, ки тағйироти номбурда мумкин аст бо сабабҳои дохилӣ ҳам рӯй дода¹⁰⁹, барои вуруди тоифаҳои ориёӣ ба ин маҳалҳо заминаи мусонд фароҳам оварда бошад.

Ҳамон ақидани хеле пахншуда, ки гӯё маданияти Хараппа дар натиҷаи ба водии Ҳинд сар даровардани тоифаҳои ориёӣ аз ҷазираи Афғонистон бошад, ба назар ҳатмӣ намерасад. Маълумоти мавҷуда дигар шарҳу тафсири аз ин ҳам ба эҳтимол наздиктарро, яъне пас аз чандин аср таназзули маданияти Хараппа ба водии Ҳинд омадани тоифаҳои ориёиро ба миён мегузорад¹¹⁰.

Вале қатъи назар аз ин муҳолифатҳо, ҳамон ҳолати воқеӣ, ки дар сарзамини Эрони Шарқӣ, Туркманистони Ҷанубӣ, Афғонистон ва Ҳиндустони Ҷанубӣ тағйироти номбурда дар таърихи маданиятҳои хеле пештар раванқдоштан ин ҷойҳо тақрибан то асрҳои XVIII—XVII пеш аз милод ҳанӯз ба амал наомада буд¹¹¹, барои чунин тахмин қардан имкон медиҳад, ки то ҳамина вақт ҳаракати пуравчи тоифаҳои ориёӣ ба ин маҳалҳо шуруъ нагардида буд.

Мадракҳои аниқтаре, ки дар бораи кучиши ин тоифаҳо маълумоти нисбатан саҳеҳ медиҳанд, барои миёна ва ниҳаи дуввуми ҳазораи II пеш аз милод мавҷуданд. Материалҳои фаровон ва муҳ-

¹⁰⁸ *Stagul G.*, 1969, p. 56—57, 86.

¹⁰⁹ Дар хусуси фикри мулоҳизаҳои пешниҳодшуда нисбат ба маданияти деҳоти Туркманистони Ҷанубӣ ниг.: «Средняя Азия в эпоху камня и бронзы», саҳ. 177; нисбат ба маданияти шахрҳои водии Ҳинди замони Моҳенҷо-Доро—Хараппа ниг.: *Бонгард-Левин Г. М. ва Ильин Г. Ф.*, 1969, саҳ. 113—115.

¹¹⁰ *Бонгард-Левин Г. М.*, 1962; *Бонгард-Левин Г. М. ва Ильин Г. Ф.*, 1969, саҳ. 125—128 (ниг.: ба феҳристи муқаммалӣ ин асарҳо роҷеъ ба масъалаҳои мавриди баҳс додашуда); тахминҳои чунин санаҳои ба Ҳиндустон омадани ориёӣҳо пешниҳод шудаанд: асрҳои XIV—XIII қабл аз милод ё худ боз ҳам ваъсар — ниҳаи дуввуми ҳазораи II қабл аз милод.

¹¹¹ Аз рӯи санагузориҳои ҳамина ҳоло ба эҳтимол наздиктар маҷмӯи иморати Намозгоҳи V-ро дар ҷануби Туркманистон ба ҳудуди ҳазораи III—II ва сеяки аввали ҳазораи II қабл аз милод нисбат медиҳанд (ниг.: «Средняя Азия в эпоху камня и бронзы», саҳ. 151, 169); таърихи яқе аз марказҳои асосии шимолу шарқи Эрони он замон — Ҳисор тақрибан то асрҳои XIX—XVIII қабл аз милод давом кардааст (ниг.: *Dyson R. H.*, 1965, p. 240—242); шахрҳои маданияти Хараппаи водии Ҳинд тахминан то асрҳои XVIII—XVII/XVI қабл аз милод мавҷудияти худро нигоҳ доштаанд (ниг.: *Бонгард-Левин Г. М.*, 1962; *Бонгард-Левин Г. М. ва Ильин Г. Ф.*, 1969, саҳ. 94—96, 114, 125—126).

талифи ба он вақтҳо алоқаманд, ки дар натиҷаи кӯшишҳои бостоншиносон ба даст омадаанд, ин давраро ҳамчун давраи ҳаракати пурвусъати қабиллаӣ дар тамоми сарзамини Осиёи Миёна тавсиф менамоянд. Тоифаҳои сахронишин ба ҳудуди минтақаи зироати Туркманистони Ҷанубӣ наздик мешаванд ва сипас, зоҳиран, ба он дохил шуда, масканҳои худро ба вучуд меоваранд. Ҳоло мадрақҳое мавҷуданд, ки то ҳудуди воҳаҳои қадимаи зироаткории ҷануби Туркманистон паҳн гардидани аҳолии сахронишинро собит мекунанд, дар ин ҷойҳо сағонаҳои ҳуди тоифаҳои сахронишин, ки бештар ба ноҳияҳои шимол ҳосанд, ёфт шудаанд¹¹².

Айнан дар ҳамон вақт ҳаракати тоифаҳои ориёӣ ба ҷониби Афғонистон ва Ҳиндустон воқеъ мегардад. Дар ин бобат ҳафриёти сағонаҳои қадима дар Тоҷикистони Ҷанубӣ дар водии даръёҳои Қизилсу, Вахш ва Қофарниҳон аҳамияти махсусе дорад. Материалҳои ин ҳафриёт шаҳодат медиҳанд, ки онҳо ба аҳолии аз ҷиҳати маданияти моддӣ ба тамаддуни Намозгоҳи VI ва бо хусусияти маросими дафн ба қабिलाҳои доираи сахро хеле монанд тааллуқ доранд. Симои антропологӣ соҳибони ин сағонаҳо ононро бо мардуми вилоятҳои ҷанубӣ — аҳли маданияти сафолоти нақшунигорин наздик менамояд. Пайдоиши ин тоифаҳо ҳоло комилаи муқаррар нагардидааст, дар роҳи муайян кардани усули пайдоиш ва маданияти онҳо кушишҳои гуногун ба амал омада ва фикру мулоҳизаҳои мухталиф баён ёфтаанд. Муҳаққиқон дар асоси тадқиқи маросими дафн ва якҷанд хусусияти сағонаҳо чунин фикрро пеш гузоштанд, ки ин сағонаҳо ба тоифаҳои ориёӣ алоқа дошта, дар ин ҷо амали дафн ва баъзе дигар русумоти хоси ориёиҳои ведӣ ва ҳамчунин тоифаҳои шарқизоронӣ инъикоси худро пайдо намудааст¹¹³.

Бозёфтҳои бостонии Тоҷикистони Ҷанубӣ боз аз он сабаб ҳам диққати мутахассисонро бештар ба худ ҷалб менамоянд, ки бостоншиносони Покистонию Итолиёӣ дар вилояти Сват, воқеъ дар шимолу ғарби Покистони кунунӣ, ҳамин гуна сағонаҳои аз ҷиҳати сохт ва тарикӣ дафн ба онҳо наздикро кашф карданд. Санаи як гурӯҳи қадимтари ин сағонаҳо тақрибан ба нимаи дуввуми ҳазораи II пеш аз милод рафта мерасад¹¹⁴.

Ҳамин тариқа, аз як тараф, барои ҳиндуориёӣ ҳисоб кардани тоифаҳои асри энеолит ва аввалҳои аҳди биринҷин Осиёи Миёна ҳеч як асос нест, аммо, аз тарафи дигар, эҳтимоли қавӣ меравад, ки ҳиндуориёӣҳо маҳз тоифаҳои сахронишини (ва дар қисмати шимолу ғарби онҳо воқеъгардидаи) Осиёи Миёнаи нима ва охири

¹¹² «Средняя Азия в эпоху камня и бронзы», сах. 240—243.

¹¹³ Дар ҳамон ҷо, сах. 243—259; Мандельштам А. М., 1968; Литвинский Б. А., 1967, а, сах. 121—127.

¹¹⁴ Литвинский Б. А., 1967 а, сах. 122; Dani A. H., 1967; Stagul G., 1969.

аҳди биринҷӣ будаанд. Ба назари мо, фарзияи И. М. Дьяконов оид ба процесси паҳншавии забонҳои ҳиндуэронӣ дар байни тоифаҳои зироаткори анавии Осиёи Миёна дар охири марҳилаҳои таракқиёти онҳо, ки бо таъсири алоқаҳои гуногун ба сахронишинон сурат гирифтааст, ба ҳақиқат наздик менамояд. Дар чараёни ин алоқаҳо умумиятҳои наҷодие, ки бо номи ҳиндуэронӣ машхуранд ва инчунин маданияти онҳо ба вучуд меоянд. Ин фарзия, ки онро дигар муҳаққиқон (масалан, Б. А. Литвинский) ҳам тақвият додаанд, материалҳои ба даст омадаи археологиро беҳтар аз ҳама тавзеҳ менамояд. Дар айни замон, ин фарзия як қатор ҷиҳатҳои суст ва ноқис ҳам дорад. Фақат ҷамъ оварда шудани далелу мадракҳои нав ба ҳалли қатъӣ ва ҳамаҷонибаи ин масъала имкон хоҳад дод.

Дар баробари ин, мадракҳои зикршуда метавонанд ба ҳаракати тоифаҳои Осиёи Миёна дар миёнаҳо ва нимаи дуввуми ҳазораи II пеш аз милод ба тарафи ҷануб, аз ҷумла ба сарзамини Ҳиндустон шаҳодат диҳанд.

Албатта, ба тарафи ҷануб паҳн шудани тоифаҳои Осиёи Миёна баъдтар, ҳангоми дар Ҳиндустон қарор гирифтани аҷлоди ҳиндуориёиҳо ҳам давом кардааст.

Бостоншиносон чунин мепиндоранд, ки дар офаридани маҷмӯи маданияти Туркменистони Ҷанубӣ, ки дар давраҳои пас аз Намозгоҳи VI вучуд дошт, тоифаҳои сахронишини дар ин ҷойҳо паҳншуда ва ё ин маҳалҳоро дар оғози давраи мазкур (яъне таҳминан дар ҳудуди ҳазораҳои II ва I пеш аз милод ё худ дар ибтидои ҳазораи I пеш аз милод) «забткарда» роли калоне бозидаанд¹¹⁵.

Дар шарқтари Осиёи Миёна, дар Помир ҳам нақши ба самти ҷануб равонашавии тоифаҳои, ки аз байни аҳолии сахронишини баромада, зоҳиран, ба ин ҷо бештар аз ноҳияҳои Фарғона ва вилоятҳои ҳамсоияи он омадаанд, мушоҳида мешавад. Аз ин насаб тоифаҳо дар Помир ҳанӯз дар аҳди биринҷӣ, дар охири ҳазораи II ва ибтидои ҳазораи I пеш аз милод пайдо шудаанд. Аз асри VII пеш аз милод дар асоси материалҳои археологӣ Помир роҷеъ ба тоифаҳои гуруҳи скифу сақойи сухани муайян гуфтан мумкин аст. Маълумоти археологӣ ҳамчунин то ҳудуди Ҳиндустон ҳаракат кардани онҳоро ба таври муътамад собит менамояд¹¹⁶.

Ин хулосаҳо бевосита ба маълумоти сарчашмаҳои хаттӣ ва далелҳои таърихӣ забоншиносӣ, қатъӣ назар аз мадракҳои археологӣ, ки дар асрҳои VII — VI пеш аз милод ба навоҳии ҷануби Помир то наздикиҳои ҳудуди Ҳиндустон (қисман дар хоки он) ва маҳалҳои шарқии Афғонистон рафта ҷойгир шудани тоифаҳои эронии мансуб ба гуруҳҳои сақой ва ё ба онҳо наздик, аз он ҷумла,

*

¹¹⁵ Кузьмина Е. Е., 1964.

¹¹⁶ Литвинский Б. А., 1960 а; 1969.

зохиран, ачдоди афгонхо ва мунчонҳои имрузаро нишон меди-
ханд, тасдиқ мегарданд¹¹⁷.

Ҳеҷ ҷои шубҳа нест, ки ин тоифаҳои гуруҳи шарқиэронӣ аз ҷи-
мол, аз сарзамини Осиёи Миёна баромада, ба суи кишварҳои ча-
нуб ҳаракат кардаанд.

Инак, чунон ки дидем, ҳам маълумоти археологӣ ва ҳам да-
лелҳои таърихӣ забоншиносӣ аз Осиёи Миёна ба тарафҳои ча-
нуб, ба Ҳиндустон, Афғонистон ва, зохиран, ба Эрон нуфуз кар-
дани гуруҳҳои мухталифи ориёӣ (аввалҳо аксаран хиндуориёӣ,
баъдтар эронӣ)-ро исбот менамоянд.

Ҳамаи ин бори дигар тасдиқ мекунад, ки Осиёи Миёна бо но-
ҳияҳои ҳамҷавори худ қадимтарин маҳалли иқомати тоифаҳои
хиндуэронӣ ва маркази асосии паҳншавии онҳо будааст. Ҳамон
тоифаҳои эроние, ки дар Осиёи Миёна мондаанд, ниёгони аҳолии
аслии Осиёи Миёна аз оғози аҳди таърих то аввалҳои асри миё-
на ҳисоб меёбанд.

Баъдҳо бар асоси халқиятҳои шарқиэронии Осиёи Миёна, пеш
аз ҳама бохтарӣҳо, суғдиён ва ба дараҷаи камтар дигар ҷузъ-
ҳои таркибии наҷодӣ, халқи тоҷик ба вучуд омад.

*

¹¹⁷ Грантовский Э. А., 1963 а; Литвинский Б. А., 1967 а, сах. 127—133.

ТОИФАҲОИ ШАРҚИЭРОНИИ ОСИЁИ МИЁНА
ДАР ОҒОЗИ ПАЙДОИШИ ҶАМЪИЯТИ
СИНФИИ ИБТИДОӢ
(АСРИ IX — МИЁНАҲОИ АСРИ VI ПЕШ
АЗ МИЛОД)

1. МАТЕРИАЛҲОИ АРХЕОЛОГИИ АСРИ
АВВАЛИ ОҶАН

Металлургияи оҷан

Материалҳои археологӣ бо қиёси баъзе мадракҳои забони ва ҳамчунин сарчашмаҳои хаттии қадим, ки ба давраҳои баъдтар та-аллуқ доранд, манзараи ҳаёти ҷамъиятии Осиеи Миёнаи охири ҳа-зораи II — ибтидои ҳазораи I пеш аз милодро равшан месозанд.

Дар ибтидои ҳазораи I пеш аз милод соқинони Осиеи Миёна аз маъдан истехсол кардани оҷанро ёд гирифта буданд. Ф. Энгельс аҳамияти оҷанро дар таърихи ҷамъияти инсонӣ муайян на-муда, навиштааст: «Оҷан аз тамоми ашёи хоме, ки дар таърих роли революционӣ бозидааст, охирин ва муҳимтарин, то худ пай-до шудани картошка наварин нави ашёи хом буда, ба одам хизмат мекардагӣ шуд. Оҷан барои дар майдонҳои васеъ ривоч додани зироат ва ба мақсади киштукор тоза кардани бешаҳои паҳновар имконият фароҳам овард; вай ба дасти хунарманд чу-нон асбоби саҳт ва тезе дод, ки ҳеҷ як санг ва ҳеҷ як металли то он замон маълум ба вай муқобил истода наметавонист. Ҷамаи ин-ҳо яқбора муяссар нашудаанд; аввалин оҷани ҳосилкардашуда бисёр вақтҳо аз биринҷӣ ҳам мулоимтар буд»¹.

Шиносоӣ бо усули аз маъдан истехсол намудани биринҷӣ ба инсон дар бобати бо процесси металлургӣ ба даст овардани оҷан ёрӣ расонд. Оҷан дар кӯраҳои дашӣ, ки ҳарорати он то 1300 — 1400° мерасид, гудохта мешуд. М. С. Андреев дар солҳои бистуми асри XX ҳамин гуна кӯраҳоро, ки ханӯз мавриди истифода бу-данд, дар водии Ванҷ пайдо карда буд².

*

¹ К. Маркс ва Ф. Энгельс. Асарҳо, ҷилди 21, саҳ. 163.

² Андреев М. С., 1926, саҳ. 8—16.

Барои инсонии ибтидоӣ ба моддан саҳти ёзанда мубаддал гардидани як порча санги бешакл, яъне маъдан муъҷизаосо ва пурас-ро-ро менамуд. Ин боиси пайдоиши эҳтиромии махсус нисбат ба оҳангару фулузсозон ва ҳар гуна биму ҳароси хурофотпарастона гардид. Дар миёни бисёре ҳалқҳо ин навъ муносибат то вақтҳои охир давом карда омадааст. Чунончи, аз ҷумла дар баъзе районҳои Помир оҳангарон одами хеле муҳтарам ва корхонаи онҳо ҷои мукаддас доништа мешуд, мардум ба онҳо сачда мекарданд ва пас аз ҷамъоварии ҳосил дар оҳангархона маросими қурбонӣ барпо мегардид. Дар баробари ин аз рӯи дигар эътиқодҳои динии оҳангарон фиристодаҳои шайтон ва иблис ҳисоб меёфтанд ва дар истифодаи оҳан мамониатҳои гуногун гузошта мешуданд, ки ин асарии ҳамон тарсу ваҳми хурофии одамони аз фулузот буд³.

Олоти оҳанӣ хеле охиста паҳн мегардид. Аввалҳо оҳанро асосан ба мақсади зебу зинат қор мефармуданд. Сонӣ тадриҷан аз он асбобу аслиҳа месохтагӣ шуданд. Оҳанро ба моддан ёзанда табдил дода, ба ин васила асбобу олот тайёр кардан аз сохтани олоти биринҷӣ дида чандин мартаба душвортар буд. Техникаи нав ба сустӣ азхуд карда мешуд. Аз ин ру, бартариҳои фулузи нав зуд ва якбора аён нагардид. Дар аввалин марҳилаҳои зуҳури асри оҳан дар Осиёи Миёна бештар асбобу аслиҳаи оҳану биринҷӣ, чунончи, ханҷарҳои теғаш оҳаниву дасташ (қисман ё тамоман) биринҷӣ сохта мешуданд.

Дар Осиёи Миёна ғалабаи асри оҳан хеле барвақт ба амал омад. Баъзе кишварҳои дигар, масалан, Хитой дар ин бобат аз Осиёи Миёна чандин садсолаҳо ақиб монда буданд.

Масканҳо

Ёдгориҳои асри аввали оҳан дар Осиёи Миёна назар ба ёдгориҳои пешини асрҳои санг ва биринҷӣ ниҳоятдараҷа кам кашф ва таҳқиқ гадидаанд.

Дар ҷануби Туркменистон баъзе масканҳои қадима, ки ҳаёти онҳо ҳанӯз аз аҳди энеолит шуруъ гардида буд, мавҷудияти худро дар асри оҳан низ давом медоданд. Чунончи, дар ҳуди Анав қабатҳои маскунӣ мансуб ба асри аввали оҳан кашф гардида, аз ин маснуоти оҳанӣ, аз ҷумла қадимтарин дар Осиёи Миёна досҳои оҳанӣ, пораи қорд ва ғайра ёфт шудаанд⁴.

Дар қисмати ҷанубу ғарби Туркменистон, дар он ҷое, ки фалотии Машҳади Мисриён воқеъ аст, масканҳои истехкомӣ ва беистехкоми маданияти дигаргунаи аз Анав фарқкунанда вучуд доштаанд.

*

³ Зарубин И. И., 1926, сах. 126—127.

⁴ Schmidt H., 1908, p. 156—157.

Баъзе аз онҳо ниҳоят калонанд, масалан, масоҳати маскани Из-затқули ба 50 гектар мерасад. Хонаҳо аз хиштҳои хеле калони дарозиаш $\frac{3}{4}$ -метра сохта шудаанд.

Водии Машҳади Мисриён ба воситаи каналҳо аз дарёи Атрек шодоб мегардид. Зироат дар зиндагонии аҳли масканҳо мавқеи муҳимро ишғол мекард. Ба ин на фақат шабакаи обёрӣ, балки фаровонии осҳо ва дастгоҳҳои ярма низ шаҳодат медиҳанд. Ба қор фармуда шудани досҳои оҳани набояд шубҳа қард, вале, дар баробари ин, истифодаи досҳои қадиман сангӣ ҳам, ки тегаи аз санги ҷақмоқ сохташудаи онҳо пайдо гардидаанд, ҳанӯз давом дошт.

Дар масканҳо лундаҳои дажғоли оҳан ёфт шудаанд. Аз биринҷӣ яроқи аслиҳа, аз ҷумла шамшер ва пайкон сохта, бо ҷархи қулоли олоти сафолӣ хушсифат, вале бенақшу нигор тайёр мекардаанд⁵.

Ниҳоят, гуруҳи (аз ҷиҳати худуд) саввуми ёдгориҳо дар Туркманистони Ҷануби Шарқӣ, дар резишгоҳи Мурғоб, яъне дар Марғиёни охир кашф гардидааст. Калонтарин маскани ин ҷо Ёзтеппа мебошад, ки ба масофаи 34 км дуртар дар тарафи шимоли ғарбии Байрамали воқеъ аст. Ин маскан иборат аз қалъаи тақрибан ростгӯшае буда, дар сахни он манзилҳои ҷой гирифтаанд. Масоҳати умумии Ёзтеппа дар ин вақт (вай баъдҳо низ вучуд дошт) 16 гектар будааст. Дар қалъа рӯи суфайи хиштии баландиаш ҳаштметра бинои калоне сохта шуда буд, ки чанд манзили дарозрӯя ва мураббаъшакл, аз ҷумла толори бузурги ростгӯшае дошт. Маълум гардид, ки ин қалъа аслан кушкӣ пуршукуҳе буда, ҳамчун қароргоҳи ҳокими ин маҳал хизмат мекардааст.

Қисмати асосии бозёфтҳои маскани Ёзтеппаро сафололот ташкил менамояд. Олоти сафолӣ ин ҷо аз олоти сафолӣ Машҳади Мисриён бо он фарқ мекунад, ки вай бештар дастӣ сохта шудааст⁶.

Асри аввали оҳан дар Тоҷикистони Ҷанубӣ ва Ёзбекистони Ҷанубӣ осори худро дар сурати масканҳои Кучуктеппа (вилояти Сурхондарё), Макони Мор (райони Фархори ҷанубии Тоҷикистон) ва баъзе бозёфтҳои дигар боқӣ гузоштааст.

Маскани Кучуктеппа дар дашти Музробод воқеъ гардидааст. Вай ҳанӯз дар айни авҷи таракқиёти аҳди биринҷӣ ба вучуд омада, мавҷудияти худро то ҳуди миёнаи ҳазораи I пеш аз милод нигоҳ доштааст. Дар давраи мавриди баҳс дар ин маскан бинои байзашакли аз хиштҳои дарозрӯя сохташудае мавҷуд будааст (дар солҳои 1962 — 1964 ҳамагӣ 17 хона кофта тоза қарда шуд). Ин би-

✱

⁵ *Массон В. М.*, 156 а; «Средняя Азия в эпоху камня и бронзы». М.—Л., 1966, сах. 179—182.

⁶ *Массон В. М.*, 1959.

но бо девори мудофиавии мудаввар ихота гардидааст. Аз ин ҷо қолабҳои рехтагари, маснуоти биринҷӣ ва сангӣ, аз ҷумла досҳои сангӣ пайдо шуданд⁷.

Бостоншиносони тоҷик дигар маскани онвақтаро дар поёноби Қизилсу, дар мавзеи Макони Мор кашф намуданд. Биноҳои ин маскан хароб гардида, фақат сафолоти фаровон ва, инчунин баъзе маснуоти дигари марбут ба он замон боқӣ мондааст.

Маснуоти ҷудогона ва маҷмӯи асбобу олоти асри аввали оҳан аз дигар ноҳияҳои республика низ ёфт шудаанд. Аз ҷумла, охири маҷмӯи бозёфтҳои Қайроққум, баъзе сағонаҳои дар Помири Шарқӣ пайдошударо ҳам ба ҳамон давра нисбат додан мумкин аст⁸.

2. ҶАМЪИЯТИ ОСИЁИ МИЁНА ДАР АСРИ АВВАЛИ ОҶАН

«Авесто» ҳамчун сарчашмаи таърихӣ

«Авесто», ки аз маҷмӯи матнҳои пайравони оини зардуштӣ иборат аст, муҳимтарин маъхази оид ба таърихи қадимтарини Осиеи Миёна мебошад. Ҳоло ғайр аз теъдоди андаке дар Эрон, зиёда аз 100 ҳазор зардуштиён дар Ҳиндустон зиндагӣ менамоянд, ки ононро одатан порсиён меноманд. Порсиён на танҳо дини қадима, балки матнҳои қадимии диниро маҳфуз медоранд.

Дар миёнаҳои асри XVIII Анкетиль Дюперрони франсавӣ, ки нисбат ба омӯзиши дину мазҳабҳои қадим шавқу рағбати махсусе дошт, ба Ҳиндустон сафар намуд. У назди мубадони порсӣ маросими динӣ ва хондани матнҳои қадимиро (ба дараҷае, ки мубадон баланд буданд) омӯхт ва яқинд дастхатро харида гирифт. Ба ватан баргашта, баъдан ӯ тарҷумаи франсавии «Авесто»-ро бо мулҳақоти чанде аз матнҳои марбут ба он интишор дод⁹. Ба воқеаи ин корнамони илмӣ ӯ маълумот дар бораи «Авесто» дастраси аҳли илми Европа гардид. Вале тарҷумаи Дюперрон хеле ноқис буд. Аксари порчаҳоро ӯ нодуруст фаҳмида ва ё қомилан нафаҳмида буд.

Дар асри XIX ба сабаби инкишофи забоншиносии муқоисавӣ наздикии забони «Авесто» бо забонҳои қадими хуб омехташуда ва аз рӯи бисёр ёдгориҳои маълуми ҳиндӣ-ведоӣ (бо ин забон «Ригведа» ва ёдгориҳои қадими дигари Ҳинд навишта шудаанд) ва санскрит исбот гардид. Ҳамчунин пайдо шудани мифтоҳи дуввумин забони машҳури эронии қадим — форсии қадим, мутолиа ва

⁷ Альбаум Л. И., 1965, саҳ. 59—60.

⁸ ИТН. I, саҳ. 167—168.

⁹ Anquetil du Perron, 1771.

баррасии минбаъдаи адабиёти зардуштии пасазавестой ва истифодаи васеи маълумотҳои забоншиносии муқонсавии ҳиндуаврупоиро қайд кардан зарур аст. Омӯзиши забонҳои эронии миёна, аз он ҷумла забонҳои мурда (хоразмӣ, суғдӣ, хутану сақоӣ) ва зиндан (забонҳои помирӣ) эронии шарқӣ низ аҳамияти бисёр калон дошт. Ҳамаи ин кори тарҷумай илмии «Авесто»-ро нисбатан осон намуд¹⁰. Вале ба ин нигоҳ накарда, тарҷумай «Авесто» ханӯз мушкилоти зиёде дорад ва мӯътабартарин мутахассисон ҳам баъзе ҷойҳои муҳими «Авесто»-ро ба таври мухталиф тарҷума мекунад¹¹.

Муддатҳои зиёде «Авесто», мисли дигар ёдгориҳои динӣ ва ҳамоисии ҳиндӣ ва эронӣ, ба таври шифоҳӣ, ки ягона шакли дақиқан маҳфуз мондан буд (ғайр аз баъзе тағйироти муайяне дар талаффуз) нақл карда мешуд. Ин тарзи нақл ва хониш боз муддати дуру дарозе, пас аз сабти хаттии «Авесто» ҳам, дар иҷрои ниёиш, таълим ва ғайра, инчунин дар маҳфуз мондани матни анъанавии он аҳамияти умда дошт.

То ба вучуд овардани алифбои авестонии ҳозиразамон (яъне, алифбое, ки дастхатҳои то замони мо расидаи «Авесто» китобат шудаанд) матнҳои авестоние вучуд доштанд, ки бо алифбои дар асрҳои VI—V пеш милод дар Эрону Осиёи Миёна мустаъмали оромӣ таълиф ёфта буданд. Дар тибқи навиштаҷоти зардуштии давраи форсии миёна, ки доир ба бисёр масъалаҳои таърихи пешини зардуштия маълумоти дақиқе нашофт, дар замони Ҳахоманишиҳо маҷмӯи китобҳои «Авесто» мавҷуд буда, хангоми забти Искандари Мақдунӣ аз байн бурда шуд, баъдтар шоҳи ашқонӣ Валахш (яъне Вологес, одатан уро бо Вологеси I, ки дар асри I милодӣ ҳукмфармоӣ кардааст, айни як кас мешуморанд) фармон дод, ки бақияи матнҳои авестой ва он чи ба таври шифоҳӣ байни мӯбадон монда буд, чамъ оварда шавад¹². Олимони имрӯза чунин маълумотро, яъне аслан вучуд доштани «Авесто»-и замони Ҳахоманишиёнро беасос мешуморанд ва баъзеҳо, ҳатто ба мавҷудияти матни ашқонии «Авесто» ҳам шубҳадоранд. Вале, зоҳиран «Авесто»-и хаттӣ дар нимаи дуввуми давраи Порт (Парфия) ва яқинан дар оғози давраи сосонӣ вучуд дошт. Дар асоси баъзе мадракҳои асноди портҳо, ки аз Насо ёфт шудааст, И. М. Дьяконов ва В. А. Лившиц тахминдоранд, ки дар шарқи давлати Порт дар асри I

*

¹⁰ Оранский И. М., 1960.

¹¹ Дар ин бобат махсусан муқонсаи тавзеҳи «Авесто», ки ба Х. Нюберг ва Э. Херцфельд тааллуқ дорад, қобили ибрат аст: онҳо дар бисёр масъалаҳои нуктаи назари ба якдигар тамоман муқобилро пеш меронанд (Nyberg H. S., 1938; Herzfeld E., 1947. Таҳлили муқоҷисавии ақидаҳои онҳо дар Henning W. B., 1951).

¹² Сипас, мувофиқи ҳамаи навиштаҷот, матнҳои парокандаи авестой дар аҳди Ардашери I ва Шопури I дар як ҷо чамъ карда шуданд (Widengren G., 1965, s. 246—247).

пеш аз милод матни хатти «Авесто», ҳеҷ набошад, қисмати чудо-
гонан он, мавҷуд буд¹³.

Баъдтар «Авесто» бо алифбӯе, ки махсус барои навишти он их-
тироъ шуда буд, китобат гардид. Ин алифбо дар заминаи хатти
пахлавӣ (яъне хуруфи китобҳои зардушти форсии миёна), ки ин-
қишофи яке аз намудҳои хатти оромнасос ҳисоб меёбад, ба вучуд
омадааст. Вале алифбӯи авестой хеле зиёдтар (бештар аз ду ба-
робар) хуруф, аз ҷумла, 14 ҳарфи садонҷ дорад. Ин алифбӯи бо
тамоми ҷузъиёташ коркардашуда имкон меод, ки матнҳои «Авес-
то» бо нигоҳ доштани тарзи талаффузи аънави гуяндагои он
аз давраи пайдоиши ин ёдгори хеле дақиқ ва сахт сабт гардад; ба
замми ин чунин сабт бо як қатор хусусиятҳо (бештар марбут ба ху-
сусиятҳои қадимаи лаҳҷавӣ) симои забони эронии қадимаро, ки
ҳангоми пайдоиши матнҳои авестой мустаъмал буд, пурра ва ко-
милан инъикос менамояд.

Алифбӯи авестой зоҳиран дар асри VI, аниқтараш дар замони
Хусрави I (531 — 579) ба вучуд оварда шудааст¹⁴. Матнҳои боз-
мондаи «Авесто», ки қадимтарини онҳо ба асрҳои XIII ва XIV та-
аллуқ доранд, ба ҳамин китобати давраи охири сосонӣ мансуб ме-
бошанд.

Китобати «Авесто» ба алифбӯи то замони мо расидааш аслан
дар асоси накли лафзии он сурат ёфтааст. Худи номи «Авесто» аз
калимаи форсии миёнаи *avastak*, баъдан *avastāv* — ба маънии
«асос» (ва ё мувофиқи тафсири дигар «гузориш», «дастур»,
«ниёиш» ва ғ.)¹⁵ аст, ки бевосита ба матни маҳфузмондаи «Авес-
то» нисбат дорад¹⁶. Замимаҳои он «занд» (калимаи форсии миё-
наи *zand* «дониш», «таълимот») номида мешуданд. Зоҳиран, матни
ҳагги «Авесто» (дар сабти алифбӯи кӯҳна ва шояд дар давраҳои
аввали китобати нав) ва ҳамчунин дигар иловаву тафсириҳои

*

¹³ Дьяконов И. М., Лявщиц В. А., 1966, сах. 153—157.

¹⁴ Аз руи нуқтан назари дар асарҳои Г. Юнкер ва баъзе дигар олимони ифода-
шуда алифбӯи авестой гуё дар асри IV ташаккул ёфтааст. Вале, чунон ки ҳануз
дар асри гузашта эроншиносии мазъуфи рус акад. К. Залеман ва, сипас, В. Хен-
нинг, Г. Моргенштерне, Г. Бейли собит намудаанд, алифбӯи авестой на пештар
аз асри VI ба вучуд омадааст (Henning W., 1958, 52; ниг.: инчунин *Периханян*
А. Г., 1966, сах. 108—109; ҳамон ҷо ниг.: феҳристи муфассали асарҳо).

¹⁵ Henning W. B., 1946, p. 725; ИТН, I, сах. 175.

¹⁶ Ба таври васеъ дар байни зардуштиён паҳн гардидани накли лафзии мати-
ҳои муқаддас боиси он шуд, ки то давраҳои аввали асрҳои миёна қавмҳои
ғайризардуштинӣ муосири онҳо аксар вақт гумон мекарданд пайравони зардуш-
тия умуман китобҳои муқаддас надоранд. Сабаби аз замони истилои ғарабҳо
дар кишварҳои исломӣ баръакси исавиён ва яҳудиён «аҳли китоби муқаддас»
қисмат нашудани зардуштиён, ки ба вазъи расми онон дар олами ислом нақши
қудро гузоштааст, эҳтимол, дар ҳамин бошад. Адабиёти зардуштӣ низ мавқеи
аҷнаби накли лафзӣ, аз ҷумла, аҳамияти дар ҳифзи қондаҳои муқаддаси
«Авесто» доштани онро бевосита таъкид менамояд (Widengren G., 1965, 245 —
259).

дастури авестоиро низ «занд» мегуфтанд. Вале баъдтар номи «занд» бештар ба тарчума ва тафсири дар замони Сосониён анҷомгирифтаи «Авесто» (ҳамаи дастхатҳои қадимии «Авесто» дорон тарҷумани таҳтуллафзӣ ба забони форсии миёна мебошанд) нисбат дода мешуд.

Аз ҳамин ҷост, ки муддатҳои зиёде дар илми Европа номи нодурусти «Авесто» — «Занд-Авесто» ва номи забони авестои дар шакли «забони зандӣ» ривоҷ дошт.

«Авесто» дар зарфи мавҷудияти чанднасаби худ борҳо кодификация шудааст. Чунон ки сарчашмаҳо хабар медиҳанд, ҷамъоварӣ ва танзими қавонини «Авесто» дар замони Вологеси I Ашқонӣ (зоҳиран, асри I милодӣ), Сосониёни аввалия (асри III), Шопури II (асри IV), ки таҳрири пураҳамияти китоби муқаддас зери роҳбарии Атурпати Мехроспандом анҷом ёфт ва ниҳоят, пас аз ҳаракати маздакиён, дар аҳди Хусрави I (асри VI), ки аз «Авесто» баъзе матнҳои дар асрҳои IV — V вучуддошта партофта шуданд, ба вуқӯ пайваस्ताаст.

Пас аз ин таҳрири охири «Авесто» аз 21 китоб (наск) иборат буд, ки ном ва мазмуни мухтасари онҳо аз рӯи асари онд ба дини зардуштӣ дар асри IX таълифкардаи Денкарт маълум аст (ин хулоса на аз рӯи матни авестои, балки аз рӯи тарҷумани форсии миёнаи «Авесто» аст)¹⁷. «Авесто»-и то замони мо расида ҷаҳорьяк қисмати китобати давраи охири Сосониро ташкил медиҳад. Ин, пеш аз ҳама, фаслҳоеро дар бар мегирад, ки барои тоату ибодат заруранд; қузъҳои мавҷудаи «Авесто», китобҳои «Ясно» ва ғайра низ мувофиқи ҳамаи мақсад тартиб ёфтаанд. Аз ин китобҳо танҳо «Видевдат» қомилан ба яке аз китобҳои «Авесто»-и қадим мутобиқат мекунад.

«Авесто»-и имруза аз китобҳои «Ясно» — «назр», «ниёз», маҷмуи матнҳои маросимӣ; «Яштҳо» («Яшт» — «ниёнш», «ситонш»), сурудоҳо дар васфи худоёни дини зардуштӣ; «Видевдат» — «қонун ба муқобили девон» (шакли баъдинаи нодурустаи «Вандидод»), дастурҳо дар бораи покизагӣ ҳангоми тоату ибодат (як қатор муқарроти динӣ ва шаръӣ, порчаҳои асотири қадим, ҳамошӣ ва ғайраро дар бар мегирад); «Виспрат» — «ҳамаи родҳо» (номи баъдинаи каме носоҳеҳи он «Виспарад»), аз маҷмуи дуо ва матнҳои ибодатӣ иборат аст. Ғайр аз ин ба «Авесто» якҷанд қисматҳои ҳаҷман хурд ва қамаҳамият дохил мешаванд¹⁸.

✱

¹⁷ West E. W., 1892.

¹⁸ Тарҷумани «Авесто» ё қисмҳои он ба забонҳои русӣ ва европоӣ мавҷуд аст: Коссович К., 1861; Бертельс Е. Э., 1924, саҳ. 3—11; Брагинский И. С., 1956, саҳ. 35—37; 46—49—70, 105—116, 182—187 ва ғ.; Бертельс Е. Э., 1960, саҳ. 53—66; Абаев В. И., 1963, саҳ. 349—350, саҳ. 367—370; Darmesteter J., 1892—1893; Wolff F., 1910; Lommel H., 1927; Gershevitch I., 1959; Humbach H., 1959; Duchesne-Guillemin J., 1963 ва ғ.

Аз 72 боби «Ясно» 17-тоашро «Готҳо» («Сурудҳо»-и пайгамбар Зардушт, асосгузори зардуштия), 7-бобро «Ясна хаптахатӣ» («Яснои Ҳафтбоба»), ки аз ҷиҳати забон ва замони офариниш ба «Готҳо» наздик аст, ташкил менамоянд. Лаҳҷаи «Готҳо» ва «Яснои Ҳафтбоба» нисбат ба ҷузъи дигари «Авесто», ки «Хурд-Авесто» ном гирифтааст, кӯҳнатар мебошад ва аз он ба хусусиятҳои лаҳҷавӣ фарқ мекунад.

Баъзе муҳаққикон (П. Тедеско, А. Мейе) забони авестиро ба забонҳои эронии ғарбӣ нисбат додаанд, дигарон (мисли Х. Нюберг) онро аз гуруҳи забонҳои шарқиронӣ меҳисобанд. Ақидаҳои дигаре низ мавҷуданд, ки мувофиқи онҳо ин забон дар байни забонҳои эронӣ мавқеи алоҳида (К. Гоффман) ва ё дар байни гуруҳи забонҳои ғарбӣ ва шарқӣ мавқеи васатӣ дорад (В. Хеннинг). Як қатор хусусияти алоҳидаи забони авестой, аз ҷумла, лаҳҷаи «Готҳо» бо забонҳои шарқиронӣ мувофиқат мекунад. Дар «Хурд-Авесто» таъсири забонҳои эронӣ (аз он ҷумла, забонҳои ғарбӣ) дар минтақае, ки забони авестой ҳамчун забони муқаддас интишор ёфта буд, ҳис карда мешавад.

Масъалаи замон ва макони пайдоиши ҷузъҳои «Авесто» то имруз аз бисёр ҷиҳат баҳсонок аст. Мувофиқи анъанаи дини зардушти, ки дар замони Сосониён тасдиқ ёфтааст, замони зиндагии Зардушт ва офарида шудани «Готҳо»-ро ба охири асри VII — нимаи аввали асри VI пеш аз милод нисбат медиҳанд. Ин ақидаро муҳаққиконе тарафдоранд, ки анъанаи мазкурро қомилан асоснок мешуморанд. Вале баъзе олимони ба саҳеҳии он шак доранд; онҳо қайд мекунад, ки ин анъана дар давраи баъдтар тасдиқ ёфтааст ва эҳтимолан пайдоиши он ҷанбаи ривоятӣ дорад. Дар замони ҳозира, ба ҳар ҳол, бо мушкилӣ метавон ба эътимоднокии ин таърих бовар намуд, гарчанде имкон дорад, ки дар ҳақиқат Зардушт дар охири асри VII — оғози асри VI пеш аз милод зистааст.

Мувофиқи ривоятҳои маъмули давраи сосонӣ ва баъдина Зардушт дар Атропатена (Озарбойҷон) ва ё аз Роғи мидӣ (Ран асри миёнагии наздики Техрон) баромадааст. Вале ин маълумот ҳоло беэътимод шумурда шудааст; ҳақиқатан ҳам материалҳои «Хурд-Авесто» ба мавҷудияту ҳокимияти деринаи ҷамоаи пайравони Зардушт дар Роғ ишорат мекунад; ин ҳолат, бешубҳа, аз он сабаб рӯй додааст, ки ноҳияи мазкур, ки дар қисмати шимоли шарқии Мид (Мидия) ҷой дошт, нахустин ноҳияе буд, ки таълимоти Зардушт аз шарқ ба он роҳ ёфт.

Ривояти хеле қадима мавҷуд буд, ки тибқи он Зардушт гуё дар Бохтар зистааст. Ин ривоят дар асари муаллифи юнонӣ Ктесий (охири асри V — оғози асри IV пеш аз милод) ифода ёфтааст⁹. Ба ин ривоят пайравӣ намуда, баъзе олимони (аз қабили Ҷ.

*

⁹ Пьянков Н. В., 1968.

۱۹۹۱
 ۱۹۹۲
 ۱۹۹۳
 ۱۹۹۴
 ۱۹۹۵
 ۱۹۹۶
 ۱۹۹۷
 ۱۹۹۸
 ۱۹۹۹
 ۲۰۰۰
 ۲۰۰۱
 ۲۰۰۲
 ۲۰۰۳
 ۲۰۰۴
 ۲۰۰۵
 ۲۰۰۶
 ۲۰۰۷
 ۲۰۰۸
 ۲۰۰۹
 ۲۰۱۰
 ۲۰۱۱
 ۲۰۱۲
 ۲۰۱۳
 ۲۰۱۴
 ۲۰۱۵
 ۲۰۱۶
 ۲۰۱۷
 ۲۰۱۸
 ۲۰۱۹
 ۲۰۲۰
 ۲۰۲۱
 ۲۰۲۲
 ۲۰۲۳
 ۲۰۲۴
 ۲۰۲۵
 ۲۰۲۶
 ۲۰۲۷
 ۲۰۲۸
 ۲۰۲۹
 ۲۰۳۰

۱۹۹۱
 ۱۹۹۲
 ۱۹۹۳
 ۱۹۹۴
 ۱۹۹۵
 ۱۹۹۶
 ۱۹۹۷
 ۱۹۹۸
 ۱۹۹۹
 ۲۰۰۰
 ۲۰۰۱
 ۲۰۰۲
 ۲۰۰۳
 ۲۰۰۴
 ۲۰۰۵
 ۲۰۰۶
 ۲۰۰۷
 ۲۰۰۸
 ۲۰۰۹
 ۲۰۱۰
 ۲۰۱۱
 ۲۰۱۲
 ۲۰۱۳
 ۲۰۱۴
 ۲۰۱۵
 ۲۰۱۶
 ۲۰۱۷
 ۲۰۱۸
 ۲۰۱۹
 ۲۰۲۰
 ۲۰۲۱
 ۲۰۲۲
 ۲۰۲۳
 ۲۰۲۴
 ۲۰۲۵
 ۲۰۲۶
 ۲۰۲۷
 ۲۰۲۸
 ۲۰۲۹
 ۲۰۳۰

Саҳифае аз дастнависи «Авесто»

Мультион) гумон кардаанд, ки «Готҳо» дар Бохтар офарида шудаанд, ҳамчунин забони онҳоро дар давраи қадим авестой ҳисобидаанд (дар асри XIX В. Гейгер ва дигарон ҳамин гуна ақида доштаанд). Вале баъзе маълумотҳо ин ақидаро тасдиқ намеkunанд, ёдгориҳои ба наздики кашфгардидаи забони Бохтари давраи қушони бошад, онро аз эҳтимол дур месозанд.

Ж. Дармстетер, В. Чексон ва баъзе дигар олимон, баъдтар дар солҳои 30—40 асри XX Э. Херцфельд ва муаллифони дигар, Зардуштро ҳамзамони Ҳахоманишиёни нахустин, аз ҷумла, Д

рои I шуморидаанд, фаъолияти уро ба шимоли ғарби Эрон нисбат медиҳанд. Вале мувофиқи ақидаи маъмули замони ҳозира «Готҳо» то ба миён омадани давлати Ҳахоманишии тартиб ёфтаанд ва аз руи пайдоиши худ ба Эрони Ғарбӣ муносибат надоранд.

Мувофиқи ақидаи муҳаққиқони ҳозиразамон, пеш аз ҳама ба маълумоти географии худи «Авесто» истинод мекунанд, «Готҳо» ва қисматҳои, ки ба он аз ҷиҳати замон наздикӣ доранд, дар яке аз ноҳияҳои Осиёи Миёна ва ё минтақаҳои муҷовири шимоли ғарби Афғонистон ва шимоли шарқи Эрон офарида шудаанд. Дар ин бобат ақидаҳои мухталиф баён карда мешаванд. Масалан, баъзеҳо ба ноҳияи чараёнгоҳи миёна ва поёноби дарьёи Аму ва ё аслан ба Хоразм ишора мекунанд (С. П. Толстов ва диг.); дар ин маврид нуктаи назари қабулнамудаи И. Маркварт, Э. Бенвенист ва олимони дигар, ки мамлақати асотирии Аирйанам Ваеҷаҳ «Фарохнои Ориёно» — ватани эронӣ ва дини зардуштиро бо Хоразм аниқтар медиҳанд, ба асос гирифта мешавад; ба ғайр аз ин ба ноҳияҳои байни дарьёи Аму ва дарьёи Сир, яъне ба Суғд ва ё ноҳияҳои ҳамсояи он (Х. Нюберг) ба сарҳадҳои скифу сақоҳои осӣ-ёимиёнагӣ (В. И. Абаев) ва ноҳияҳои соҳили баҳри Арал ва поёноби дарьёи Сир (Г. Виденгрэн); ба Марв, Суғд ва Хоразм (Ж. Дюшен-Гюймен) ва ғайра ишоратҳо кардаанд.

Нуктаи назаре (дар қорҳои В. Хеннинг, К. Барр, И. Гершевич, Р. Ценнер ва дигарон) ба таври васеъ паҳн гардидааст, ки мувофиқи он «Готҳо» дар ҳудуди конфедерацияи давлати Хоразм, ки пеш аз забткориҳои Ҳахоманишиён мавҷуд буд, офарида шудаанд (дар ин маврид ба санаи анъанавии Зардушт, ки дар боло ба он ишора рафт, пайравӣ мешавад). Ба ин мавзӯ ноҳияҳои қисмати ҷануби Хоразм низ дохил мегарданд ва махсусан Марғиёну Ориё ҳамчун макони офарида шудани «Готҳо» шинохта мешаванд (В. Хеннинг ва диг.; академик В. В. Струве аз рӯи асосҳои дигар ба Марғиён ҳамчун ватани дини зардуштии назар менамуд); ба қавли В. Хеннинг, матнҳои авестиҳои баъдина имкон дорад дар Систон эҷод гардидаанд²⁰. Вале қатъи назар аз ин ки оё чунин конфедерацияе бо сарварии Хоразм вучуд дошт (маълумоти муаллифони қадим ба ин суол ҷавоби мусбат медиҳанд), далелҳои муайяне онд ба муносибати Зардушт ба он мавҷуд нестанд.

Ба замири ин, муҳаққиқоне, ки ба «санаи анъанавии Зардушт» пайравӣ намуданро зарур намешуморанд ва ё аслан онро эътиқоднок намедонанд, одатан офариниши «Готҳо»-ро ба замони баъсе қадимтар, яъне замони пеш аз ҳуҷуми Ҳахоманишиҳо ба Осиёи Миёна нисбат медиҳанд. Масалан, И. М. Дьяконов²¹ дараҷаи инкишофи ҷамъияти тасвиринамудаи «Готҳо»-ро ба назар гирифта,

*

²⁰ Henning W. B., 1951, p. 44—45.

²¹ Дьяконов И. М., 1956, сах. 390 ва мубоъд.

гумон менамояд, ки онҳо бояд пештар аз асри VI ва то нимаи ду-юми асри VII пеш аз милод эҷод шуда бошанд. Эд. Мейер ва баъзе донишмандони дигар дар вақти худ, ҳатто имкони ба қарибҳои соли 1000-ум ва ё нбтидон ҳазораи I пеш аз милод нисбат доданро ҳам изҳор карда буданд. Ва муаллифи яке аз охири асарҳои бузурге онд ба дину мазҳабҳои эронӣ Г. Виденгрэн менависад, ки бо камоли боварӣ метавон замони зиндагии Зардуштро ба давраи байни солҳои 1000 — 600 пеш аз милод, ҳеч набошад, ба давраи пеш аз пайдоиши давлати Ҳахоманишии нисбат дод²².

Ба ақидаи чанде олимони (аз он ҷумла, И. М. Дьяконов, Г. Виденгрэн ва диг.) «Авесто»-и аввала то миёнаи асри VI пеш аз милод дар шарқи Мидия, дар Роғ пазируфта шуд, аз он ҷо таълимоти он дар шакли таърифиёфта бошад ҳам, дар Эронии Ғарбӣ паҳн гардид. Муҳаққиқони дигар интишори ғояҳои «Готҳо»-ро ба Ғарб, ба замони Ҳахоманишиҳои нахустин (замони Куруш ба қавли В. Хинд, замони Дорон I ба қавли В. Хеннинг, И. Гершевич ва ғ.) нисбат медиҳанд.

Ба ҳамин тарик, ба хулосае бояд омад, ки замони фаъолияти Зардушт ва офариниши «Готҳо» пештар аз охири асри VII аввали асри VI пеш аз милод мансуб аст, вале маҳз ба ҳамин замон ва ё як-ду аср пештар муносибат доштани онҳоро мо яқинан гуфта наметавонем. Доир ба макони пайдоиши «Готҳо», гарчанде ҳоло ягон ноҳияи муайянеро бо боварии қатъӣ ном бурдан мумкин нест, бо вучуди ин, метавон тасдиқ кард, ки он дар минтақаи Осиёи Миёна ва ё ноҳияи ҳамсарҳадди он воқеъ буд. Дар ин бора худуди географии худи «Авесто» ва маҷмуи мамолики дар он номбаршуда шоҳиди муътамаде шуда метавонанд.

Номгӯи нисбатан пурраи ин мамолик дар боби аввали «Видедат» оварда шудааст. Дар ин ҷо дар силсилаи «беҳтарин кишвар ва мамлакатҳо»-и офаридаи Ахура-Маздо инҳо номбар мешаванд: Аирйанам Ваеҷаҳ, «Гава, макони суғдиён», «Моуруи [ноҳияи Марв] тавоно, ростипараст», «Баҳди (Бохтар) зебо бо дарафшҳои афрошта», «Нисайа, ки байни Моуру ва Баҳди воқеъ аст», Ҳарайва (ноҳияи Ҳирот) ва ноҳияҳои дигар то мавзӯҳои Хинд ва Ҳарахвати (Арахозия) дар ҷануби шарқӣ, Ҳайтуманта дар водии Хилманд дар ҷануб, кишварҳои гургониён ва Роғ (дар шимоли шарқии Мидия) дар ғарб. Ҳамин тавр, ҷаҳонбинии географии тартибдиҳандагони ин матн авестой тақрибан тамоми ноҳияҳои асосии Осиёи Миёна ва минтақаҳои ҳамсарҳади он — Афғонистону Эронии Шимоли Шарқиро дар бар мегирад. Аслан, матн дар ин шакл то замони мо расида нисбат ба қисматҳои дигари «Авесто» ба давраи баъдтар, ба замоне дахл доранд, ки зардуштия ба таври васеъ паҳн шуда буд. Баъзеҳо ақида доранд, ки асоси ин матн-

22 Widengren G., 1965, s. 61.

ро порчае ташкил мекард, ки дар он теъдоди камтари кишварҳо номбар шуда буданд.

«Суруд дар васфи Митра» («Яшт»-и X, «Меҳр Яшт»), ки дар он ҳам номгӯи якчанд кишварҳо омадааст, ба давраҳои нисбатан қадимтаре муносибат дорад. Ин «Яшт» яке аз беҳтарин намунаҳои шеърӣ авестӣ (ва ё эронӣ қадим) мебошад. Дар ин ҷо, аз ҷумла тавсифоти пуробуранги кишварҳои, ки «сипаҳбодони мағлубнашавандаи онҳо корзорҳои беададе месохтанд, кӯҳҳои баланди пурчарогоҳ ба шахси парастори чорпоён хидмат мекарданд, кулҳои булӯрин ба масоҳати бузург паҳн шуда, дарёҳои васеи пуроб ба сун Ишкат ва Парут, Ҳироту Марв, Ғави Суғд ва Хоразм раво буданд», дода шудааст²³.

Ба минтақаи дар ин порча тасвиршуда бояд ҳамчун ба минтақае назар кард, ки дар он аз ҳама пештар дини зардуштӣ паҳн гардида ва, ба ақидаи мо, дар яке аз ин кишварҳои номбурда ватани нахустин матнҳои авестоиро бояд ҷуст. Қайд кардан зарур аст, ки дар ин ҷо ноҳияҳои номбар мешаванд, ки бо Бохтар ҳамсоюву ҳамсарҳад буданд ва ё қисман дар замони пеш аз Ҳахоманишиҳо ба таркиби он дохил мешуданд. Аз ин ру, Бохтар бо «дирафшҳои афроста», ҷи тавре ки он дар «Видевдат» ёд мешавад, агар нахустин набошад, яке аз он кишварҳои, ки дар манотиқи он дини зардуштӣ аввалин бор паҳн гардид.

Дар матнҳои «Хурд-Авесто» муттаҳидшавини таълимоти Зардушт, ки аз тарафи пайравони у инкишоф дода шуд, бо ғояву русумот ва образҳои ба таблиғоти аввалияи пайғамбар бегона. Вале дар «Хурд-Авесто» инъикоси ёфта, мушоҳида мегардад. Ҳатто «Яснои Ҳафтбоба», ки ба ҳамон лаҳҷаи «Готҳо» тартиб ёфта буд, гузаштҳои зиёде бо онҳои паҳншуда дорад. Як силсила сурудҳои «Авесто» худоён ва персонажҳои асотирӣ (мисли Митра ва Ҳавма) васф мекунанд, ки аз қадим боз ориёнӣ онҳоро ситоиш мекарданд, вале аз тарафи пайғамбар дар «Готҳо» рад гардидаанд. Ин натиҷаи созиш бо дину мазҳабҳои қабилавӣ буд, ки дар ҳудуди давлатҳои бузурги Ҳахоманишӣ, Порт ва Сосониён паҳн гардида буданд ва дар замони мавҷудияти онҳо ҷузъҳои «Хурд-Авесто» эҷод гардида, тартиб ва таҳрир меёфтанд. Вале чунин дину оиниҳо ва дастурҳои маросимӣ ба таври сохта тавассути ибораҳои: «Чунин гуфт Ахура-Мазда ба Зардушт...» ва дигар василаҳои таҳрирӣ дар он аз номи Зардушт оварда мешаванд. Ба истиснои ин фикраҳои илова ҷанде порчаҳои «Хурд-Авесто», махсусан «Яштҳо», аз руи мундариҷаи худ нисбат ба замони мураттаб гардидани «Готҳо» қадимитаранд.

Ҳамин тавр, «Авесто» на танҳо доир ба дини зардуштӣ, балки доир ба баъзе онини мазҳабҳои эронӣ қадим ва русумоти қабил-

²³ Дар бораи ҷойгиршавини ин вилоятҳо нигаред: ИТН, I, сах. 505.

вне, ки ба замони умумияти ҳиндуаврупой дахл доранд, маълумот медиҳад. Дар баробари ин «Авесто» муҳимтарин ёдгори дар бобати омӯзиши айёми бостон, маданияту маишат, созмонҳои иҷтимоӣ ва сиёсии давр, ҳамчунин осори ҳамосии қабилаҳои эронии Осиёи Миёна ва Эрон мебошад.

Ҷараёни махлутшавии таълимоти Зардушт бо дигар мазҳабҳои эронӣ дар миёнаи асри V пеш аз милод сурат ёфт.

Замони офариниши «Яснои Ҳафтбоба»-ро асри VI — оғози асри V пеш аз милод, иншои «Яштҳо»-и қадимтар (ва махсусан «Меҳр Яшт»)-ро даҳаҳои нахустини асри V пеш аз милод меҳисобанд²⁴. Вале дар ин сурат, одатан, дар назар дошта мешавад, ки «Готҳо» дар оғоз ва ё нимаи аввали асри VI пеш аз милод мураттаб шудаанд. Вале эҳтимол дорад онҳо пештар эҷод шудаанд, аз ин ру, қисматҳои аз ҷиҳати замон пасоянди «Авесто», «Яснои Ҳафтбоба» ва «Яштҳо»-и аввалинро метавон ба замони боз ҳам қадимтар нисбат дод ва онҳоро байни санаи аниқ муайян нагардидаи Зардушт ва миёнаи асри V пеш аз милод ҷой дод. Мураттаб кардани матнҳои дигари «Хурд-Авесто» аз замони нишон додашуда пасонтар низ идома дошт, баъзе аз онҳо, эҳтимол, дар асрҳои якуми ҳазораи I милодӣ ташаккул ёфта бошанд.

Чунон ки аз гуфтаҳои боло равшан мегардад, хангоми истифодаи «Авесто» ҳамчун маъхази таърихӣ бояд гуногунҷанбагии он, ки ифодакунандаи давраҳо ва, ҳатто аҳдҳои мухталифи таърихӣ мебошанд, таъсири аконду тасаввуроти муҳаррирон ва тартибдиҳандагон ба матн то замони мо бозрасида ба назар гирифта шаванд. Дар ин ҳолат, ҳатто як фикра чун ҳамбастаи маълумоти замонҳои мухталиф ба назар мерасад.

Ба ҳамаи ин маҳдудиятҳо нигоҳ накарда, «Авесто» муҳимтарин ва ягона маъхазест барои равшан намудани таърихи қадимтарини эронии шарқӣ, яъне мардуми Осиёи Миёна, Афғонистон ва он қисмати Эрон, ки дар шафати Осиёи Миёна воқеъ гардидааст.

Ҷамъияти Осиёи Миёна мувофиқи маълумоти «Авесто»

Маҷмӯи нисбатан қишлоқҳои маълумоти «Авесто» дар масъалаи тавсифи ҷамъият асари В. Гейгер «Маданияти Эрони Шарқӣ дар аҳди бостон» мебошад²⁵. Дар муддати пас аз соли 1882 ин асар аз бисёр ҷиҳат кӯҳна шудааст, вале, мутаассифона, асаре ҳаммонанди он аз ҷиҳати дарбаргирии материал ҳоло ба миён наомадааст. Ба ғайр аз диди нави филологӣ-лингвистӣ дар чунин

*
²⁴ Gershevitch I., 1959.

²⁵ Geiger W., 1882

асар маълумоти «Авесто»-ро мумкин аст аз назари комъебиҳои на-
ви археологӣ тадқиқ кард. Умед аст ки эроншиносон ва бостонши-
носони мо дар солҳои наздик чунин асари заруриро ба вуҷуд мео-
ранд.

Муҳаққиқон хусусияти ҷамъияти авестоиро тадқиқ намуда,
ҷаҳорзина будани онро қайд намудаанд. Дар «Яшт»-и X, 115 овар-
да шудааст: «Сарвари динии хонадон нманйа; сарвари динии ав-
лод — висйа; сарвари динии қабила — зантума; сарвари динии
мамлакат — даҳйума: сарвари олии дини — «заратуштротэма» но-
мида мешавад²⁶.

Ба ҳамин тариқ, оила нмана ном дошт. Сарвари чунин оилаи
патриархалӣ қадхудо — нманопати, яъне «худованди хона» буд,
зани калонӣ дар оила нманопатни — «қадбону» номида мешавад.
Мавқеи зиёдро ишғол кардани зани калонӣ дар оилаи тоҷикон,
махсусан сокинони маҳалҳои назди Помир, бо ҳукмронии ҳазорсо-
лаи ислом нигоҳ накарда, то замони мо боқӣ мондааст. Матери-
алҳои этнографияе, ки дар мавзӯҳои гуногуни Помир ҷамъоварӣ
шудаанд, ба ин шаҳодат медиҳанд.

Як далели дигар, вале ғайримустақиме онд ба роли баланди
занон дар Осиёи Миёнаи қадим мавҷуд аст. Чунон ки маълум аст,
дар замонҳои қадим ҳукмронии ноҳияҳои Осиёи Миёна — Устру-
шон ва Суғд лақаби «афшин» доштанд²⁷. Таҷзия ва таҳлили таъ-
рихӣю этимологӣ ин истилоҳро В. И. Абаев анҷом додааст. Ӯ
тафсириҳои кӯҳна ва дар ҳақиқат беасосро рад намуда, ин исти-
лоҳро бо калимаи дар забони осетинӣ боқимондаи *afsin* — «қад-
бону» мақоиса намуд²⁸. Ба ақидаи В. И. Абаев занон — сарварони
қабилаҳои сақой-массагетӣ бояд ҳамин унвонро медоштанд. Аз
онҳо ин истилоҳ баъдтар ба ноҳияҳои ҳамсоияи Осиёи Миёна гу-
зашта, нисбат ба мардони сарвар истифода шудааст²⁹. Ба ҳамин
тариқ, истилоҳе, ки дар байни осетинҳо маънии қадбонуро дошт,
дар Осиёи Миёнаи қадим тадриҷан нисбат ба мардони ҳукмрон
истифода гардид.

Дар матнҳои авестой калимаи «нманйа» аъзои оиларо ифода
менамояд, дар баробари ин, чунон ки И. Гершевич исбот карда-
аст, истилоҳи мазкур эзиди ниғаҳбони хонадонро низ ифода меку-
над, ки мувофиқи тасаввуроти қадимии мардуми рус номи «па-
рии хонагӣ»-ро гирифтааст. Ҳамчунин эзидони қабилави мавҷуд
буданд, ки онҳоро «висйа» меномиданд.³⁰ Амалн ин эзидон қис-

*
²⁶ Gershevitch I., 1959; p. 131, 276, 299.

²⁷ Бартольд В. В., 1964 а, сах. 497.

²⁸ Абаев В. И., 1959, сах. 112—116; доир ба амалн *afsin* байни осетинҳо ниг.:

Косовен М. О., 1961.

²⁹ Абаев В. И., 1958, сах. 110—111.

³⁰ Gershevitch I., 1959, p. 265.

ман бо амалиёти ғравашиҳо — ғариштаҳои ниғаҳбон ва рӯҳи та-
моми мавҷудот мутобик мебошад³¹.

Ба ҳайати оила узвҳои ноқисулҳуқуқ — вира, вайса ва парий-
атар низ дохил мешуданд. Вира маънии «мард», «сарбоз»-ро до-
рад, вале маънии «ғулом»-ро низ метавонад ифода кунад. Маса-
лан, дар «Яшт»-и X, 28 оид ба Митра суҳан меравад, ки вай ба он
хонадоне, ки хайрхоҳ аст «ғалаву рама ва вираҳои зиёд», яъне
ғуломонро тақдим медорад. Умуман, хангроме ки дар «Авесто» ном-
бурд ва муқобилгузори чорпоён ва вира оварда мешавад, вира
одатан ғуломро ифода мекунад. Вайса ва парийатар тибқи баъзе
матнҳо ба ҳайати оила ҳамчун узвҳои хурд дохил мешудаанд³².

Иттиҳодияҳои нисбат ба оила калонтар аз риштаи падарӣ «на-
фа» ном доштанд. Онҳо соҳиби заминҳои қишт, чарогоҳ ва дигар до-
рони дигари умумӣ буда, моликияти аъзон иттиҳодияро риштаҳои
ҳамраъӣ ва кафолат ба ҳам мепайвастанд. Ин гурӯҳҳо хеле бузург
буданд ва наздики 100 марди қомилҳуқуқ ба он дохил мешуд. Оид
ба мавқеи чунин гурӯҳҳо, аз ҷумла, ғилаи Зардушт шаҳодат ме-
диҳад: «Бизоатмандон ва муттафиқон аз ман рӯ тофтанд, ҷамоа
нисбат ба ман номехрубон аст, ҳамчунӣ ки шаҳриёрони дурӯғпа-
расти кишварҳо номехрубонанд» («Ясно»-и 46, 1)³³.

Қабила («вис») аз якҷанд гурӯҳҳои бизоатманд иборат буд.
сардори қабила «виспати» ном дошт. «Вис» на танҳо қабила, бал-
ки маскани аҳли қабила — деҳро низ ифода мекунад. Дар аввал,
зоҳиран, ин макони зист аз якҷанд хонадон иборат буд. Баъдтар
вай батадриҷ хусусиятҳои ҷамоаи кашоварзиро соҳиб шудааст³⁴.

Ҷавонон хангоми ба қамол расидан (овони 15-солагӣ) мароси-
ми ғриқаро ба дин ва ҷамоа мегузаштанд. Дар маҷлиси гурӯҳи
бизоатмандон ба онҳо қамарбанд ва пирохани муқаддас бахшида
мешуд. Ба ин амал ҳамчун «таваллуди дуввуми» инсон назар ме-
карданд. Танҳо пас аз ин ҷавон узви қомилҳуқуқи ҷамоа мегар-
дид, дар маросимҳои динӣ иштирок менамуд, уҳдадорҳои ғриф-
та ва ақди никоҳ баста метавонист.

Аксари масъалаҳои хонаводаро шӯрон қабила, ки сарварони
гурӯҳҳои бизоатманд ба он дохил мешуданд, ҳал мекард. Шӯро
масъалаҳои ҳаёти дохилӣ, истехсолий ва ҷамъиятии марбут ба ви-
ҷоми вазонфи динӣ ва ҳуқуқӣ, ғайр аз ин масъалаҳои муносибат
бо қабилаҳои дигарро ҳал менамуд³⁵.

Мувофиқи матнҳои «Авесто» дар ҷамъияти озғамона тағриқҳои
иҷтимоию молумулқӣ хеле васеъ инкишоф ёфта буд. Дар боло мо
ба ғуломон ишорат кардем. Дар қисматҳои мухталифи «Авесто»

³¹ Дар ҳамон ҷо, р. 266; ИТН, I, сах. 140.

³² Gershevitch I., 1959, p. 87, 182; ИТН, I, сах. 141—143.

³³ Периханян А. Г., 1968, сах. 34—38.

³⁴ ИТН, I, 1963, сах. 143—146.

³⁵ Периханян А. Г., сах. 38—39.

ба кадхудоён ва шахсоне ишора мешавад, ки галаву рамаи фаровонро сохибанд. Чорпо боигарии асосӣ ба ҳисоб мерафт, вале маълум аст, ки боигарии дороён на танҳо чорпо, балки заминро сарватҳои дигар низ буд.

Дар «Авесто» гуруҳҳои «ичтимоӣ-қасби» ба монанди рӯхонӣ, сарбозу дучархасавор, деҳқони чорводор ва (як бор) хунарманд номбар мешаванд. Баъзе олимони ақидадоранд, ки ин тақсимои иҷтимоӣ ба давраи умумияти ҳиндуэронӣ дахл дорад ва аз ин сабаб қобили тавачҷӯх нест; дигарон бошанд, ба таври асоснок мутақиданд, ки он инъикоскунандаи ҳақиқати (дар замони пайдоиши «Авесто» ва баъдтар) вучуддошти таърихӣ мебошад, аз ин руҳангоми таҷдиди ҷамъияти «Авесто» бояд ба мадди назар дошта шавад³⁶.

Дар баробари мардуми одӣ ҷамъиятҳои дорои «родмардон» ва «ашрофон» буд. Яке аз истилоҳот ба маънии «родмард», «ашроф» — «азата» («асилзода») аст. Аксари ваӣ сарвари виси (қабил) ва оилаи худ мебошад. Таҳлили таҷзияи комили этимология ва эволюцияи калимаи «азата»-ро Г. Бейли анҷом додааст. Дар забони форсии миёна — паҳлавӣ он маънои «зодани хонадони шох», «родмард», «озода»-ро дошт³⁷.

Аз ҳамин ҷо калимаҳои тоҷикии «озод» ва «озода» сар задааст, ки яке аз маъноҳои он «род», «начиб» аст. Истилоҳи дигари «Авесто» барои ифодаи «ашроф» «асна» мебошад³⁸.

Қабил — занту, зоҳиран, мавқеи нисбатан хурдтарро ишғол менамуд. Дар баробари ин баъзе порчаҳоро аз шури «бехтарин мардумон» иттилоъ медиҳанд. Истилоҳи ифодакунандаи ин гуна шуруҳи «ҳанҷамана» буд, ки дар забони тоҷики ба шакли «анҷуман» боқӣ мондааст.

«Вилоят» ва «мамлакат», ки аз якҷанд ноҳия иборат буд, дар «Авесто» «дахӣу» ном дорад. И. М. Дьяконов дуруст қайд мекунад, ки «равшан қардани маънии ин истилоҳ мушкил аст». Аксаран дар қисматҳои қадимтарини «Авесто» «дахӣу» ба маънии ҳамон гуна «давлатҷаҳое» буд, ки тибқи манбаъҳои ошурӣ, дар Мидия вучуд доштанд, яъне иттиҳодияҳои минтақавие будаанд, ки на ҳамчун давлат, балки ҳамчун ташкилотҳои бузурги қабилавӣ амал мекарданд. В. А. Лившиц ҳаққон хотиррасон мекунад, ки даҳӣу «пеш аз ҳама, мафҳуми худудӣ ва географист, ки дар он умумияти этникӣ хеле зиёд аст, вале он ҳоло дар таркиби давлати ташаққульёфта воҳиди маъмури нест».

Дар сари «дахӣу» «дахӣупатн» меистод. Аз шахсони дигаре, ки

³⁶ Herzfeld E., 1947, p. 788 ff; Дьяконов И. М., 1956, саҳ. 154; Грантовский Э. А., 1960, саҳ. 1—2, 10—13; ИТН, I, саҳ. 150.

³⁷ Bailey H. W., 1959, p. 95—101; 1960, p. 953—955.

³⁸ Gershevitch I., 1959, p. 158.

ҳокимият ба дасташон буд, «састар» («хукмрон», «хоким»)-ро ном бурдан мумкин аст, ки ҳукмаш ба ин ё он маҳал раво буд³⁹.

Дар «Авесто» барои нфодаи маънии иттиҳодияи ноҳияҳо истилоҳи «дахйусасти» — «хокимият бар ноҳияҳо» мавҷуд аст.

Сардори ҷунби иттиҳодия «дахйупатии тамоми дахйуҳо» — «ҳокими тамоми ноҳияҳо» буд; вай ҳукуки яккахокимияти надошт, ҷунки ба ғайр аз ӯ «дахйунам фратэмадато» — «шурои бузургон»-и иттиҳодияи ноҳияҳо низ фаъолият мекард. Зоҳиран, ҳокимияти «дахйупатии»-ҳо ва, ҳатто «ҳокими тамоми ноҳияҳо» маҳдуд буд ва шуро бар ҳокимияти онҳо назорат мекард⁴⁰.

Таҳлили «Готҳо» аз ҷиҳати иҷтимоӣ-сиёсӣ (дар ин бобат корҳои В. И. Абаев ва И. М. Дьяконов муҳиманд⁴¹) нишон медиҳад, ки онҳо инъикоскунандаи ҳолату авзон ҷамъияте мебошанд, ки дар остона ва ё дар оғози офариниши давлат аст.

Ҷамоати дар «Готҳо» тасвиршуда аз торочгарӣ, тохтутози ваҳшиёнаи ҳамсоягон, ғорат шудани ҷорпоён ба дод омадааст. «Готҳо» ба зиндагии оромӣ осоишта ва мавҷудияти маконҳои гул-гулшукуфон бо сарвариҳои шохони «хуб», даъват мекунанд. Ҷамои ин таъбироти бузургӣ иҷтимоиро талаб мекард, ки ҷараёни онҳо дар он замон хеле тезтунд буд. Ин ҳолатро низ ба назар гирифтани зарур аст, ки «дар давраи аввали ҷамъияти синфӣ мавқеи ҳалқунандаро дар байни синфи ҳукмрон ҳамеша аъён ашрофи қабилла — пешвоён ва руҳониёне, ки дар заминаи сохти ҷамоати ибтидоӣ ба миён омада буданд, ишғол мекард. Аммо давлати муттаҳида танҳо анъанаҳои қабиллави ва ҳукмронии олигархиро, ки бо решаҳои маҳаллӣ ва ҷамоавии худ пурқувват буда ва аз ин ваҷҳ доимо ҷудоиталаб аст, аз миён бардошта, ба вучуд омада метавонад»⁴².

Ба ҳамин тарик, муносибатҳои иҷтимоӣ-сиёсӣ дар давраи мазкурро дар Осиёи Миёна ҳамчун муносибатҳои гузариш аз сохти ибтидоии ҷамоатӣ ба сохти ҷамъиятии синфӣ маънидод кардан мумкин аст. Ҷамоати қабиллави аз байн рафта, ҷамоати дехот ба миён меомад. «Оилаи ҷудогона воҳиди хоҷагии ҷамъият шуда мемонад»⁴³ — гуфтааст Ф. Энгельс. Асоси ҷамоати дехотро бар хилофи ҷамоати қабиллави, на муносибатҳои қабиллави, балки алоқаҳои хоҷагӣ ва территориявӣ ташкил мекарданд. Дар таърихи мардуми Осиёи Миёна ҷамоати дехот роли қалоне бозида, асрҳои аср пояндаву барқарор будааст. «Истибдоди шарқӣ ва ҳукмронии истилогарони бодиянишине, ки ҷои якдигарро мегиританд, дар давоми ха-

*

³⁹ Nuberg H. S., 1938, s. 57, 304; Дьяконов И. М., 1956, сах. 185—189; ИТН, I, 1963, сах. 146—147.

⁴⁰ Gershevitch I., 1959, p. 296—299.

⁴¹ Абаев В. И., 1956; Дьяконов И. М., 1956, сах. 386—394.

⁴² Дьяконов И. М., 1956, сах. 392.

⁴³ К. Маркс ва Ф. Энгельс. Асарҳо, ҷилди 21, сах. 164.

зорҳо сол бо ин чамоаҳои қадимӣ ягон қоре қарда натавонистанд»⁴⁴, — қайд мекунад Энгельс дар «Анти-Дюринг».

Дар дохилии обшона тадричан нобаробарии молумулки меафзуд. Гуломдорӣ патрнархалӣ инкишоф меёфт. Дороён ва камбағалон пайдо мешуданд. Мавқеи сипаҳсолорон ҳамчун шахсони доиман соҳибмансаб баланд мегардид. Вале ҳокимияти онҳоро шӯрон кӯҳансолон ва маҷлиси қабилавӣ маҳдуд мекард. Зарурати иттиҳодияи қабилаҳо ба миён меомад.

Чунон ки Ф. Энгельс қайд мекунад, лашкаркашиҳои ғоратгарона мавқеи сипаҳсолорон ва пешвоёро боз ҳам баланд менамуд. Чанг бо мақсади ғоратгарӣ қасбу қори доимӣ мегардад. Сипаҳсолори олий ва дастёрони вай аёнро ашрофи меросӣ шуда мемонданд, «демократияи табиин сохти ибтидоӣ ба аристократияи нафратовар» мубаддал мегардид⁴⁵.

Мутобиқи шароити мухталифи истеҳсолот дар минтақаҳои сахроӣ ва водихо дар оғози ҳазоран I пеш аз милод ду намуди хочагӣ — қучманчигӣ, қорводорӣ дар сахро ва муқимнишинӣ, заминдорӣ дар воҳаву водихо сероб ташкил гардиданд. Ба ҳамин тариқ, аз давраҳои қадимтарин дар Осиёи Миёна ҳолате барқарор гардида буд, ки дар бораи он К. Маркс навиштааст: «Дар ҳамаи қабилаҳои Шарқ аз сароғози таърих дар байни муқимӣ будани як қисми онҳо (қабилаҳо. — Б. Ғ.) ва қучманчигии давом қардаистодани қисми дигар таносуби *умумиро* дидан мумкин аст»⁴⁶.

Масъалаи ташаккули қадимтарин давлатҳо

Таҳлили вазъи иҷтимоию иқтисодии Осиёи Миёна нишон медиҳад, ки мамлакат дар марҳилаи гузариш ба ҷамъияти синфӣ буд. Қомилан табиинст, ки дар баъзе аз ноҳияҳои мутараққии Осиёи Миёна аввалин давлатҳо ташкил меёфтанд ва, эҳтимол, инҳо ҳамон давлатҳои буданд, ки дар «Авесто» «даҳйусасти» номида шудаанд.

Дар сарчашмаҳои таърихӣ оид ба ин давлатҳои нахустин маълумоти хеле кам ва дар бисёр мавридҳо нодурустери дучор менамоем.

Яке аз ин давлатҳо «Хоразми Бузург» буд. Геродот (III, 117) иттилоъ медиҳад: «Дар Осиё даште мавҷуд аст, ки атрофаширо силсилаи кӯҳҳо ишғол қардаанд, дар ин қаторкӯҳҳо панҷ дара мавҷуд аст. Замоне ин дашт моли хоразмиён буд ва он дар худуди хоки ҳамин хоразмиён, гиркониён, портҳо, сарангҳо ва тама-

⁴⁴ К. Маркс ва Ф. Энгельс. Асарҳо, ҷилди 20, сах. 166.

⁴⁵ Дар ҳамон ҷо, ҷилди 21, сах. 168.

⁴⁶ Дар ҳамон ҷо, ҷилди 28, сах. 214.

наиҳо чо гирифтааст. Аз кӯҳе, ки дар атрофи дашт чо дорад, даръёи бузурги Акес чорӣ аст. Аввалҳо даръё ба панҷ шоҳоб тақсим шуда замниҳои мардумони зикршударо обшор менамуд». Ин порча аз Геродот баҳси зиёдро ба миён овардааст; тафсиrotи мухталиф, аз чумла, комилан фантастикӣ дар ин бобат баён шудааст. Ҳақиқатан ҳам дар ин чо душворихон зиёд пеш меоянд. Дар натиҷа В. В. Бартольд барин шахсе, ки бехтарин донандаи географияи таърихи Осиён Миёна аст, аз таҳлили конкрети ин иттилоот даст кашидааст⁴⁷.

Аксарияти олимони ба ин иттилоот таври дигар назар мекунанд. Аввалан, даръён Акесро, ки Геродот аз он хабар медиҳад, қариб тамоми муҳаққикон ҳамон даръёи Течен мешуморанд. (Ба ақидаи мо, С. П. Толстов, ки бар хилофи шаҳодати бавосита ва бевоситаи манбаъҳо кушнш дорад даръёи Акесро дар мавзеи Хоразми ҳозира чой бидиҳанд, ноҳақ аст⁴⁸). Сониян, иттилооте, ки дар асарҳои дигар муаллифони қадим мавҷуд аст, ба назар гирифта мешавад. Муаллифи юнонӣ Геготей Милетӣ (наздики соли 500 пеш аз милод) аз Геродот пештар хоразмихоро ёд мекунад, ки қисман дар дашт ва қисман дар қуҳҳо, дар шарки Порт зиндагӣ мекарданд. Равшан аст, ки ин на Хоразми ҳозиразамон, балки ноҳияест, дар навоҳии Ҳироту Марв⁴⁹. Ҳамаи инро ба назар гирифта, И. Маркварт даръёи Акесро на танҳо бо Ҳарируди ҳозира — Течен айният додааст, ки ба ин васила иттилооти Геродот воқеӣ ба назар мерасад, балки онро бо ривоятҳои эронии қадим онд ба Афросиёб, ки яқчанд даръёхоро ба қули Ҳилманд гузаронидааст, муқоиса менамояд⁵⁰. Ваи ба будани иттиҳодияи калони қабилаҳои шарқиэронӣ — «Хоразми Бузург» ақидаи худро изҳор дошт.

Тамоми қазияи географияи дар боло овардашуда аз он шаҳодат медиҳад, ки маркази ин иттиҳодия дар Хоразми ҳозиразамон набуда, чанубтар — дар ноҳияи Марву Ҳирот чо дошт.

Сайри қавмҳо, ки боиси ташаккули чунин иттиҳодия гардидааст, масъалаи дигар аст. Дар ин бора ду назария мавҷуд аст: баъзеҳо исбот мекунанд, ки иттилооти Гекотей ва Геродот шохиди ҳаракати батадричи хоразмиҳо аз шимол ба чанубанд, дигарон, баръақс, муътақиданд, ки хоразмиҳо аз Эрон ба маҳалҳои назди Арал ҳаракат кардаанд.

И. Маркварт назарияе пеш ронд, ки Аирйанам-Ваеҷаҳ, ки аслан маънии луғавиаш «Фарохнон Ориёно»⁵¹ аст, бо ҳамин «Хоразми Бузург» айният дорад. Дар бораи он иттилоот дода мешавад.

*
⁴⁷ Бартольд В. В., 1965 а, сах. 25—26, 100—101.

⁴⁸ Толстов С. П., 1948 а, сах. 44—45.

⁴⁹ Дар ин бора ниг.: Тарн В. В., 1951, сах. 478—479; Пьянков Н. В., 1961, сах. 100.

⁵⁰ Marquart J., 1938, s. 9 ва мубоъд.

⁵¹ Marquart J., 1901, s. 155—156; ниг. ниг.: Benveniste E., 1934, p. 265—274.

вад, ки наздики даръёи Дотйа (зохиран, даръёи Аму), воқеъ аст ва змиристони ин ҷо даҳ моҳ тӯл мекашад. Ин назария аз тарафи аксари муҳаққикон пазируфта шудааст.

Барои тасаввуроти бештар пайдо кардан оид ба «Хоразми Бузург» забоншиносон, алалхусус Б. Б. Хеннинг, кори зиёде анҷом додаанд. Аз ҷумла, у забони «Авесто»-ро бо он иттилооте, ки онд ба забони хоразмӣ мавҷуд аст, муқоиса кардааст. Моҳияти ақидаи Б. Б. Хеннинг дар он аст, ки ду лаҳҷаи асосии «Авесто»-ро на ба гуруҳи ғарбиероӣ ва на шарқироӣ нисбат додан мумкин нест, онҳо мавқеи мобайниро ишғол мекунанд. Аз рӯи ақида у ин ҳолат бо пешниҳоди, ки гӯё «Готҳо»—қадимтарин қисмати «Авесто» дар мавзеи Марву Хирот ва матнҳои баъдии авестой аксаран дар Систон офарида шудаанд, мутобиқ шуда метавонад. Хулосаи у чунин аст: «Тадқиқи амиқтаре ҳам лозим нест барои он ки бигӯем, шаҳодати забоние, ки материалҳои хоразмӣ додааст, ҳақиқат будани конструкцияи таърихӣ моро исбот мекунад, вале як ҷизро метавон гуфт: онҳо бо вай мутобиқат мекунанд»⁵².

Ба ҳамин тарик, ғарҷанде бисёр масъалаҳои марбут бо «Хоразми Бузург» норавшан бошанд ҳам, ба мавҷудияти чунин иттиҳодияи бузург шубҳа кардан маҳол аст.

Дуввумин давлати бузург салтанати Бохтари Қадим буд. Таърихнависи Юнони Қадим Ктесий хикоятро дар бораи лашкаркашии шоҳи ошури Нино ба Бохтар маҳфуз доштааст. Дар он оид ба сернуфус будани Бохтар, зиёд будани шаҳрҳои калон, дар бораи пойтахти ин давлат— Бохтари истехкомдор, шоҳи бохтари Уксорт, ганҷинаҳои фаровони он хабар дода мешавад (Диодор, II, 5, 3). Чунон ки илми таърихшиносии ҳозиразамон исбот кардааст, лашкаркашиҳои ошури то Бохтар нарасидаанд⁵³, аз ин ру, хикояти Ктесийро сохтакории адабие мешуморанд, ки дар тақлид аз хикояти Геродот оид ба Лидияро гирифтани Куруш навишта шудааст⁵⁴.

Аксари олимони асли мундариҷаи хикояти Ктесийро рад намуна, дар баробари ин ақидадоранд, ки он дар асоси ривоятҳои дар Эрон паҳншуда ба миён омадааст. Далели мавҷудияти Бохтари муқтадирро аз иттилои Геродот (I, 153), дар бораи он ки дар сари роҳи Куруш баъд аз таслими Лидия «Бобул, мардуми бохтар, саконҳо ва мисриён меистоданд», метавон дид. Пас, Бохтар бо давлатҳои бузурги Миср ва Бобул дар як қатор меистодааст. В. Гейгер низ муътақид буд, ки Бохтари Қадим аз ҷиҳати тавоноӣ аз ноҳияҳои ҳамсоя болотар буда, дар байни онҳо мавқеи хосро ишғол менамуд⁵⁵.

⁵² Henning W. B., 1951, p. 44—45.

⁵³ Дьяконов И. М., 1956, сах. 169.

⁵⁴ Пьянков И. В., 1966, сах. 9.

⁵⁵ Gelger W., 1881, s. 66—67.

Хоки ин иттиходия, зохиран, аз ҳудуди Бохтар васеътар буд. Тибки баъзе маълумотҳо ба ҳайати он (мумкин аст на ҳама вақт) Марғиён ва Суғд дохил мешуданд.

Шухрати боигариҳои табиии Бохтар берун аз ҳудуди он то Осиёи Наздик расида буд. Махсусан, лочуварди бадахшонӣ баҳои ба-ланде дошт.

Дар минтақаҳои заминдории Осиёи Миёна ба ғайр аз хоразми-ҳо (аниқтараш хорасмиҳо) ва бохтарҳо, ки дар боло ишора кардем, суғдиён, фарғониён, марғиён, портҳо мезистанд. Суғдиён дар водии дарёҳои Зарафшон ва Қашқадарё, фарғониён дар водии Фарғона, марғиён — дар воҳан Марв, портҳо дар тарафи шимоли қуҳҳои Купетдоғ умр ба сар мебуданд. Дар водӣ ва қуҳҳо қабилаҳои бодиягарди сақӣ қарор гирифта буданд. Сақӣҳо ба ду конфедерация ҷудо мешуданд: сақӣҳои ҳумаварга («сақӣҳои ситояндаи Ҳаума») ё амюргҳо — гурӯҳи ҷануби шарқии қабилаҳои сақӣ (ки таърихан бо Бохтар ва Ҳинд иртибот доштанд) ва сақӣҳои тиграҳуд («сақӣҳои кулоҳпӯш») ва ё ортокарибантиҳо — массагетҳо — гурӯҳи шимоли шарқӣ, ки бо Хоразм марбут буданд⁵⁶.

Зардуштия

Дар боло ишора кардем, ки «Авесто» — маҷмуи аносирӣ аҷноси мухталиф ва дар замони гуногун ба вучуд омадааст. Қайҳост, ки муҳаққиқон доир ба таҷзияи ин аносир ва муайян намудани ҷанбаҳои қадимтарини дини эронӣ кор мебаранд. Махсусан, дар ду даҳсолаҳои охир ин корҳо хеле пеш рафтанд⁵⁷. И. Гершевич ба ҷои як номи умумии «зардуштия» се номро пешниҳод мекунад: «заратуштрианизм» (дини замони ҳуди Зардушт, ҳамон тавре ки он дар «Готҳо» инъикос ёфтааст); «заратуштрицизм» (дине, ки дар матнҳои нисбатан баъдинаи авестой мунъакис гардидааст); «зороастрианизм» (оини замони сосонӣ)⁵⁸.

Дар байни қабилаҳои эронӣ дар ҳудуди ҳазораҳои II — I пеш аз милод онҳо мазҳабҳои ҷудогонае мавҷуд буданд, ки баъдтар онҳо ба зардуштия дар шакли комилан инкишофёфтаи худ дохил гардиданд. Аксари онҳо ба даврани умумияти ҳиндуэронӣ ва баъзан ба умумияти ҳиндуаврупой мерасиданд. Махсусан, ситиши Митраро бояд ном бурд. Худоёне, ки эронӣ мепарастиданд, Аху-

*

⁵⁶ Масъалаи манзил гирифтани тоифаҳои сақӣ хеле мураккаб аст. Ба ин ҷиҳат дар адабиёти илмӣ нуктан назарҳои мухталиф бисёранд. Мо яке аз онҳо ро қабул мекунем (навтарин таҷриба баёни ин масъаларо ниг.: Грантовский Э. А., 1963; Литвинский В. А., 1969).

⁵⁷ Duchesne-Guillemin J., 1953; Duchesne-Guillemin J., 1962; Zachner R., 1961.

⁵⁸ Gershevitch I., 1964.

ра ном доштан. Гадричан тасаввурот дар бораи худои ягона Ахура пайдо шуд, ки уро Маздо — «доно» меномиданд.

Гарчанде баъзе олимони шубҳа доранд (ақидаи онҳо дар китоби мо «Таърихи халқи тоҷик» оварда шудааст), далели шахсияти ҳақиқии таърихӣ будани Зардуштро исботшуда шумурдан мумкин аст. У Мураттиби «Готҳо» аст ва дар онҳо шахсияти у ҳамчун таблиғотчи, одами зинда ва мубориз ба таври равшан аён мегардад. Сонитар, дар «Хурд-Авесто» Зардушт ҳамчун персонажи асотири пайдо мешавад.

Номи Зардушт (шакли аврупоиаш Зороастр) бо эҳтимоли кул-ли маънии «шутурбон»-ро дорад⁵⁹. У аз дудмони Спитама аст (аз ҳамин ҷост исми суғдии Спитамана, ки дар юнонӣ Спитамен шудааст). Падараш Поурушаспа ва модараш Дугдова ном доштан. Зардушт ба табақаи мубадон мансуб буд. Вай шахси камбизоат буд, шиквахояш махфуз мондааст, ки чорво ва тобеони кам дорад, ба у даҳ байтал бо тойчахояш ва шутуре ҳамчун тухфа ваъда шудааст. Зардушт зану фарзанд дошт.

Зардушт дар «Готҳо» мегуяд, ки ваҳйи дини халқро аз Ахура-Маздо ноил гардидааст (ба ҳамин монанд дар Куръон низ аз гуфтугузор ва сӯхбатҳои Муҳаммад бо худо ва илҳом гирифтаниш суҳан меравад). Дар оғози таблиғоти динии худ Зардушт ба муваффақият соҳиб нашуд ва мачбур ба фирор гардид, дар охир дар шахси кави (шоҳзода, шоҳ) Виштосп Ҳимсатгаре пайдо кард, ки худаш ва наздиконаш дини Зардуштро қабул карданд. Дар «Готҳо» ба ғайр аз ин чандин шахсон — наздикон ва ҳешони Зардушт номбар мешаванд.

Таблиғоти Зардушт ба муқобили пешвоёни қабилавӣ (ва ё ашрофон) ва мубадони дини пешин, ки қурбонҳои зиёди хунинро тарғиб мекарданд, равона карда шуда буд. Ба таври одилона ва холисона шаклҳои пешқадами хоҷагидориро тарғиб намуда, ба муқобилат кардан ба задхӯрдҳои ҷангиву ғоратгарона, ки ягона мақсадашон ба тороҷ бурдани чорпоён буд, даъват намуда, Зардушт гарафдори муқимнишинӣ ва барқарор намудани ҳокимияти пурзӯру зиндагии осоишта дар рӯи замин буд. Ситониши эзидони қадимаро рад намуда, Зардушт ситояндаи худои ягона Ахура-Маздо гардид.

Аз байни хусусиятҳои асосии зардуштия, ки ба давраҳои муҳталифи инкишофи он хос буданд, инҳоро ҷудо кардан мумкин аст:

- 1) дар шаклҳои эввалини зардуштия тамоили монотеистӣ (яккаҳудон), ки дар ибодат ба худои ягона Ахура-Маздо (Урмузд, Хур-

★

⁵⁹ Заратуштра (Зардушт) шакли мифӣ аст, ки бо каме тағйирот дар Эронӣ Сосони дар шакли Зардушт ривҷ ёфтааст (шакли тоҷикии он ҳам ҳамин хел аст). Зороастр, ки дар забонҳои аврупоӣ истифода мегардад, зоҳиран ба тавассути забони юнонӣ ба шакли форсии қадим Зарауштра мерасад (*Gershevitch J.*, 1964, p. 28—38).

музд) ифода ёфта буд, ба назар мерасад; 2) дуияте, ки аксаран онро ба ахлоқ ва одоб нисбат медиҳанд ва он аз муқобилгузорию ду мабдаи доимии муҷаррад Некӣ ва Бадӣ ва ё Рост ва Дуруғ таркиб ёфта буд, сарвари қувваҳои Некӣ (ростӣ, адолат, рушноӣ ва ғ.) ҳудои бузург Аҳура-Маздо, сарвари қувваҳои Бадӣ (дуруғ, торикӣ ва ғ.) эзиди бад ва душман Аҳра-Манӣу (дар навишти авестой — Ангро Майну, баъдан Аҳриман) мебошанд. Муборизаи ин ду қувва асоси пешрафти ҷаҳонро ташкил медиҳанд. Мутобиқ ба исми Аҳура-Маздо зардуштияро баъдан маздаизм⁶⁰ ва ҳуди пайравони он худашонро маздаясноён (аз маздаясно «ситояндаи Маздо») меноманд.

Қабилаҳои ориёӣ хеле барвақт, зоҳиран, дар давраи ҳиндуэронӣ дар бораи ду навъ худоҳо тасаввурот доштаанд: *дайва* (дар ҳиндӣ *дева*, баъдтар дар эронӣ *дев* шудааст) — худоҳои қадимии антропоморфии табиӣ буданд, ин калима ба маънии умумии худо низ меояд (решаи ҳиндуаврупой — *дейво*), дигар *асура* (дар эронӣ *аҳура*, маънии луғавиаш «сарвар», «худованд») — худоёне, ки сарвари оли ва сарвари маҳсусеро доир ба масоили ахлоқӣ ба ӯҳда доштанд. Мувофиқи анъанаи Ҳинди қадим (дар сурудҳои баъдтар эҷодшудаи «Ригведа») асураҳо душмани мардум ҳисоб мешуданд, баъдтар дар Ҳинд калимаи асураро танҳо барои ифодаи қувваҳои бадӣ истифода мекардагӣ шудаид, девҳо бошанд, ҳамчун худоён боқӣ монданд. Дар дини маздаясно ин табдилот баръақс анҷом гирифт: девҳо дар ин дин худоёни бадқирдор гаштанд⁶¹. Дар шумори девҳо «Авесто» Индра (яке худоёни маълуми машҳури ведой) ва «Наҳатна» (дар ҳиндӣ Насатйа) ва дигаронро ном мебарад. Истилоҳи «аҳура», баръақс маънии «худо»-ро дар худ нигоҳ дошт.

Аз байни худоёни дигар яке чуди гардид, ки ҳудои оламу кайҳон, худованди донову роздон ба ҳисоб мерафт. Аҳура дар яқҷоягӣ бо сифати «Мазда» номи ҳудои ягона Аҳура-Маздоро (худованди бохирадро) ташкил мекунад. Ин тағйирот бевосита бо рафти гузариш ба дине, ки чанбаҳои ахлоқии зиёд дошт, марбут буд. Аҳура-Маздо (монанди асураи Ҳинди қадим Вауна) бо яке аз мафҳумҳои асосии динӣ бевосита алоқаманд аст, ки он *арта* (дар «Авесто»-*аша*) — ростӣ, шаҳриёрии хуб, адолат мебошад. Дар «Готҳо»-и Зардушт Аҳура-Маздо на танҳо ҳудои ягона аст: ӯ на

*

⁶⁰ Баъзе муаллифони советӣ маздакиро маҳз як навъи ақоиди қадими эронӣ бо зардуштия марбути Осиёи Миёна номидаанд. Дар чунин маърид бояд Маздакии Осиёи Миёна гуфт. то ки дарҳам-барҳамӣ ба миён наояд.

⁶¹ Чунон ки дар манбаъҳои хаттӣ зикр шудааст, дар Осиёи Миёна то асрҳои миёна ва дар байни сокинони назди Помир ва ягнобҳо то имрӯз, ҳатто тасаввуроти ҳамчун наққур на фақат ба ҷинси мард, ба ки ба ҷинси зан тааллуқ доштани ҷин маҳфиз мондааст.

танҳо худоёни дигарро раду инкор мекунад, балки ба ҷои онҳо амал менамояд.

Дар соҳаи расму оин Зардушт қурбониҳои хунин ва истифодаи нушокии муқаддас ҳаомаро (дар ҳиндӣ сома) рад мекард ва танҳо ситоиши штаҳро тарғиб менамуд. Оташ ҳамчун ифода ва ё рамзи адолати илоҳӣ — арта шинохта мешуд. Ситоиши оташ ва оташкадаҳо баъдан яке аз хусусиятҳои ҳоси зардуштия гардиданд. Манъи куштори чорпоён барои қурбонӣ бевосита бо мазмуну мундариҷаи иҷтимоии таълимоти Зардушт алоқаманд аст.

Якҷоя бо тамоили яккахудой, ки ба сабаби худои ягона шинохта шудани Аҳура-Маздо дар байни тоифаҳои эронӣ инкишоф меёфт, тасаввуроти дуалистӣ низ паҳн мегардид. Мувофиқи ин тасаввурот тамоми чизҳои рӯи ҷаҳон — худоён, ҳаводиси табиат ва ҷамъият, ҳайвонот ва ғайра ба мабдаъҳои неку бад, ба ростӣ (*арти*) ва ё дурӯғ (*драуга*, шакли авестонаш *друг*, *друч*) — таҷассуми беадолатӣ, бадӣ ва бадахлоқӣ мансубанд. Ин ақидаҳо дар таълимоти Зардушт, ки монотеизм ва дуализмро фаро гирифта, тамоми тасаввуроти дуалистиро дар атрофи як зиддияти умумии ҷаҳонӣ гун мекард, ҷамъбаст ва амиқтар шуда буданд. Дар зиддияти умумии ҷаҳонӣ роли ҳалкунандаро инсон мебозид.

Роли инсон дар зардуштия аз рӯи концепсияи оид ба иродаи овод, ки дар «Готҳо»-и Зардушт асоснок шудааст, муайян мегардад. Инсон некӣ ва ё бадиро худ интиҳоб менамояд ва амалиёти ӯ дар рафти муборизаи ҷаҳонии мабдаъҳои неку бад аҳамияти ҳалкунанда дорад. Роҳи некиро дини поки ба замин овардаи пайғамбар — Зардушт нишон медиҳад. Кӯшиши якҷояи тарафдорони он (ва ё пайравонаш) бояд дар охир ба пирузии некӣ бирасонад. Зардушт ба мардум ваъдаи расидани ҷаҳони наvero меод, ки дар он қувваҳои некӣ бар бадӣ пируз хоҳанд шуд. Пас аз озмоиш бо оташ онҳое, ки некиро интиҳоб намудаанд, ба олами адолат, ки Аҳура-Маздо ба он асос гузоштааст, мерасанд. Мувофиқи таълимоти Зардушт пирузии қатъии қувваҳои некӣ дар ояндаи наздик бояд анҷом бипазирад. Вале баъдтар дар зардуштия қабул гардид, ки пас аз мавлуди Зардушт ва ба миён омадани оини ӯ, ки пасоили мубориза бо бадӣ аст, то расидан раҳонибахш — Саошианта (ин истилоҳ дар «Готҳо» низ истифода шудааст), ки аз нутфаи Зардушт аст ва дар қаъри кӯл нигоҳ дошта мешавад, се ҳазор сол хоҳад гузашт. Маҳз пас аз расидани раҳонибахш бояд пирузии қатъии некӣ бар бадӣ анҷом ёбад.

Вазифаи асосии инсон дар мусоидат ба некӣ дар муборизаи он бо бадӣ гузориши намоз ва иҷрои маросимҳо ҳисоб намеёфт. Дар оғози пайдоиши худ зардуштия ба ин ҷиҳати масъала қариб ҳеҷ аҳамияте намедод. Вазифаи асосӣ зиндагии одилонаи аз тарафи дини ҳақ муайян гардида ва «андешаи нек», «гуфтори нек», «кирдори нек» буданд, ки тавассути онҳо инсон бо бадӣ мубориза ме-

кард. Зиёд кардани боигариҳои моддӣ (ки Аҳура-Маздо ва ё Рӯҳи муқаддас барои инсон офаридааст), яъне машғул шудан бо чорводорӣ ва кишту қор, яке аз василаҳои мубориза бо қувваҳои бадӣ доништа мешуд⁶².

Дар худи «Готҳо» дар баробари Аҳура-Маздо ду рӯҳи ҳамзод мавҷуданд, ки якеашон тимсоли ростӣ ва дигаре таҷассуми дуруг мебошад. Дар қисмати «Яснои Ҳафтбоба»-и «Авесто» мавзӯҳои бисёрхудоӣ (политеистӣ) хеле зиёданд. Дар ин ҷо на танҳо Аҳура-Маздо ва тазохуроти ӯ, балки оташ, об, бод, замин, ҳаво, равони чорпоён ва ғайра ситоиш мешаванд⁶³.

Дар байни маҷмӯи худоҳои авестой аз ҳама машхур ва ситоиш-шаванда худои офтоб ва равшанӣ Митра — химоятгари пурзӯри размкунандагон, бахшандаи пирузӣ ва боз олиҳаи серҳосилӣ ва обҳои равои Ардвисура Анахито буданд. Дар маросими ибодат ба ин олиҳа хусусиятҳои маҳфуз монда буданд, ки ба давраи модаршохӣ мерасиданд⁶⁴.

Аз одобу русуми зардуштия расми гӯрондани мурдаҳо (ҳоло ҳам дар байни порсиёни Ҳинд маъмул аст) чиҳатҳои ба худ ҳосе дорад. Қолбади мурда дар даҳма гузошта мешавад ва гӯшташ тӯймаи паррандагон мегардад. Устухонҳои ба ин тарз аз гӯшт тозакардашуда дар зарфҳои маҳсус — оссуарийҳо (устадонҳо) нигоҳ дошта мешаванд. Ин расм, ки шаклан аз зардуштия пештар ба вуҷуд омадааст, бо қоидаҳои асосиаш ба зардуштияён бор карда шуд ва барои пайравони он ягона расми имконпазир гардид. Зиддияти байни зиндагӣ ва марг яке аз зиддиятҳои асосӣ дар системаи таълимоти дуалистии зардуштия ба шумор мерафт. Зиндагӣ неъматҳои бахшидаи мабдаи некӣ, марг бошад, бадии офаридаи Аҳриман буд. Тани пайрави дин, ки дар зиндагиаш ифодаи мабдаи нек буд, пас аз марг нопок, ифодаи мабдаи бадӣ мегардад. Дар баробари ин ситоиши оташ, замин, об қатъиян нопок кардани онҳоро манъ мекард. Аз ин рӯ, ба ҳок супурдан ва ё сӯзондани мурда расм набуд (гарчанде пеш аз ин сӯзондани мурда маъмул буд, ба ин худи калимаи «дахма», ки одатан онро ҳамчун «ҷои сӯзондан» маънидод менамоянд, ишорат мекунад)⁶⁵.

Таълимоти Зардуштӣ шуғли дехқонӣ ва чорводориро вазифаи муқаддас ва қори пушшучоат медонист ва пайравони худро ба ин амр водор менамуд.

Дар фасли саввуми «Видевдод» гуфта мешавад, ки макони хай-

✱

⁶² Очеркҳои умумиро ниг.: *Duchesne-Wuillemin I.*, 1962, p. 71—223; *Widengren G.*, 1965, s. 7—110 (руйхати муфассали библиографӣ дар ҳамон ҷо).

⁶³ *Gershevitch I.*, 1964, p. 12—15.

⁶⁴ *Gershevitch I.*, 1959 (адабиёти муфассал дар ҳамон ҷо); *Ringbom L.-I.*, 1957 (ахбороти ноқис, вале манфиатнок).

⁶⁵ *Иностранцев К. А.*, 1909; *Ставиский Б. Я.*, 1952; *Herzfeld E.*, 1947, II, p. 747—748; *Humbach H.*, 1961; *Панопорт Ю. А.*, 1971.

ру эҳсон ва шодиву хурраи «ин ҳамон қост, ки бандагон барои худ маскан ва оташкада сохта, соҳиби зану фарзанд ва дорои рама бошанд. Он гоҳ ба ин макон хайру баракат ру оварда, хайвонот ва сағ, зан ва қудак, оташ ва ҳамагуна нозу неъмат осуда ва эмин хоҳад буд... Ин ҳамон қост, ки бандагон бисъёртар галла, алаф, наботот ва меваҳои хурданӣ мекоранд, замини хушкшударо шодоб ва замини хеле намро хушк мекунад, ба миқдори хеле зиёд хайвоноти қалон ва хурдро парвариш менамоянд... ва ин хайвонот порухон ниҳоят бисъёре медиҳанд» (фикраҳои 2 — 6).

Дар ин ҷо барои гузаштан ба ҷорводорӣ ва зиндагии муқимӣ ва, махсусан ба хоҷагии зироаткори ошқоро даъват карда шудааст.

Боз дар ҳамон фасл гуфта мешавад:

«Он қасе ки бо дасти ҷану рост ва рости ҷап заминро меронад ва мекорад, ба замин фоидаи бисъёр меорад. Ин ба шавҳари дӯстдоре монанд аст, ки барои зани маҳбубаи дар бистари нарму музайян ба роҳат ҳобидааш фарзанд ва ё неъмат дигар мебахшад... Замин ба он қас хитоб мекунад: «Эй одаме, ки маро бо дасти ҷап рост ва рости ҷап меронӣ ва кишт мекунӣ... дар ҳақиқат ман монда нашуда тавлид мекунам, ҳамеша ҳосили фаровон ва ҳамагуна хӯроквори муҳайё месозам Қасе, ки галла мекорад, гӯё тухми неки мепошад» (фикраҳои 25 — 26, 31).

Дар «Готҳ» ба ҷорводорӣ низ диққати қалоне дода шудааст. Пайғамбар ба Аҳуро-Маздо ру оварда мегӯяд: «Ту ҳамоне ҳастӣ, ки... барои мо ин неъмат бузург — ҷорворо «фаридӣ» (47, 3). Мо дар ин ҷо бисъёр порчаҳоеро дучор мекунем, ки дар бораи ҷорво, нигоҳубини ҷорво, муҳофизати ҷорво ва химояи ҷорводорони беғуноҳ аз ҳуҷуми даррандагон сухан меравад. «Ситиши Аҳуро-Маздо ва сер қардани ҷорворо мо аз ҳама афзал медонем» (35, 7) ⁶⁶

Маҳз дар қадимтарин қисми «Авесто» даъват ба меҳнати деҳқонӣ, инъикоси тасаввурот ва афсонаҳои халқӣ ва ғайра дида мешавад. Вале «Авесто» дар сурати муқаммал, ҳамчун асари давраҳои хеле баъдина ба назар мерасад, давраҳои, ки таълимоти Зардуштӣ муқаддас ва қонунӣ эълон гардида, ба дину оини давлатӣ, ки ҳокимияти подшоҳро парастида, ҳукмронии ашроф ва рӯҳонӣро бар оммаи меҳнатқаш раво медонист, табдил меёбад.

Барои омӯхтани таърихи қадими аҷлоди халқӣ тоҷик маълумоти этнографӣ низ аҳамият дорад. Дар маишат ва тарзи зиндагии пешазреволюционӣ тоҷикон, махсусан тоҷикони куҳистон бисъёр боқимондаҳои муносибати ҷамоати ибтидоӣ маҳфуз монда буд. Чунинчи, хонаҳои қалони умумӣ дар деҳаҳои Дарвоз ва Қаротегин яке аз нишонаҳои он мебошад. Аз бисъёр бақияҳои парастии оташ аловхона, яъне ҷое, ки аҳолии мардинаи кишлоқ дар тирди оташ ҷамъ омада, зиёфат меоростанд, ниҳоят паҳн гарди-

*

⁶⁶ Аббаев В. И., 1956, сах. 23—56.

да буд. Як қатор урфу одатҳо ба маҳфуз мондани бақияҳои за-
мони модаршоҳӣ низ гувоҳӣ медиҳанд. Дар санъати сафолсози ва
бинокорӣ бисёр хусусиятҳои қадима нигоҳ дошта шудаанд. Маш-
хуртарин гуфторҳои бостонии доир ба қаҳрамонӣ ривоятҳо дар
васфи Рустам мебошад. Одатан тоҷики куҳистонӣ ба коре шуруъ
намуда, пеш аз ҳама, «Рустам, мадад кун!» мегуяд. Тиру камон
«камони Рустам» ном гирифтааст. Як қатор урфу одатҳо аз маҳ-
фуз мондани бақияҳои давраи модаршоҳӣ шаҳодат медиҳад. Дар
ҳунари кулолӣ ва санъати бинокорӣ бисёр ҷиҳатҳои анъанавии
қадима боқи мондаанд.

Фасли дуюм

АҶДОДОНИ ТОҶИКОН
ДАР ДАВРАИ ТАРАҚҚИЁТИ
МУНОСИБАТҲОИ
ҒУЛОМДОРӢ

ОСИЁИ МИЁНА ДАР ҲАЙАТИ ДАВЛАТИ ҲАХОМАНИШИҶО

1. ТАЪРИХИ СИЁСИИ ОСИЁИ МИЁНА ДАР АСРИ VI — ИБТИДОИ АСРИ V ПЕШ АЗ МИЛОД

Ба вучуд омадани давлати ҲахоманишиҶо

Пайдоиши нахустин падидаҳои давлат дар Эрон ба асрҳои IX—VII пеш аз милод тааллуқ дорад¹. Дар ин асрҳо аксари ноҳияҳои Эрони Ғарбӣ ба ҳайати давлатҳои Ошур ва Урарту дохил мешуд (вилоятҳои, ки баъдтар маркази салтанати мидиҳо гардидаанд, дар таҳти тасарруфи давлати Ошур буданд; тоифаҳои форсии ҷанубу ғарби Эрон, ки аввалҳо ба подшоҳии Аллом ва баъд ба ҲахоманишиҶо итоат мекарданд, тақрибан дар соли 640 пеш аз милод тобеияти худро нисбат ба Ошур эътироф намуданд). Дар асрҳои VIII—VII қисмати муҳими хоки шимолу ғарби Эрон дар зеридораи давлати подшоҳии Монӣ муттаҳид гардид.

Тоифаҳои эронизабон дар марҳилаҳои аввали нуфузи худ ба Эронзамин (аз охири ҳазораи II — ибтидои ҳазораи I пеш аз милод) ҳануз ба ҳамон дараҷаи тараққиёти иҷтимоӣ сиёсӣ, ки таъсиси иттиҳодияе мисли давлат имкон меода бошад, нарасида буданд. Фақат баъдтар дар асоси ин тоифаҳо ва ба онҳо омехтани аҳолии маҳаллии як қатор вилоятҳои Эрон тамаркузи (консолидация) унсурони эронизабон ба амал омада, дар натиҷаи инкишофи он дар чорьяки дуввуми асри VII пеш аз милод давлати подшоҳии Мидӣ таъсис меёбад, ки аввалҳо дар ҳудуди ноҳияи Эқботан (Ҳамадон) ва чанде аз вилоятҳои ҳамсоя қарор гирифта, пас аксарияти вилоятҳои Эрон (аз ҷумла, вилояти Форс), хоки давлатҳои Монӣ ва Урарту, як идда ноҳияҳои тобеи давлати

✱

¹ Ба истиснои ноҳияҳои ҷануби ғарби Эрон, ки дар он ҷо ҳануз дар нимаи дуввуми ҳазораи III пеш аз милод давлати Аллом ба вучуд омада буд.

Ошур, қисмати шарқии Осиёи Хурдро тасарруф намуд²; худуди он дар Шарқ то сарҳадди Осиёи Миёна расида буд.

Дар миёнаҳои асри VI пеш аз милод ба ҷои давлати Мидӣ давлати Ҳахоманишиҳо ба вуҷуд меояд. Бо зуҳури давлати ҷаҳонии Ҳахоманишиҳо ҳамон процессҳои хоси давраи гузашта (асрҳои IX—VI пеш аз милод), ки тамоили ба як давлат муттаҳид кардани халқу кишварҳои мухталифи шарқи бостониро (чунон ки давлатҳои Ошур, Урарту, Мидӣ ва Бобули Нав муттасил вуҷуд меёфтанд) ифода менамуд, ба анҷом расиданд.

Бунёди давлати Ҳахоманишиҳо ро подшоҳи тоифаҳои форс Куруши II гузошт, ки пештар чун вассал ба салтанати Мидӣ тобеъ буд. У дар натиҷаи муборизаҳои сахт ва дуру дароз на фақат аз тобеият халос шуд, балки дар соли 550 пеш аз милод давлати Мидиро тамоман торумор намуда, ба зеро итлоати худ даровард. Вай дар баробари унвони подшоҳи Форс унвони подшоҳи Мидиро ҳам соҳиб шуд³.

Куруши II ҷангҳои зиёде кардааст. У аввал тамоми мулкҳои тобеи давлати Мидиро тасарруф намуд. Сипас, дар соли 547 ё 546 пеш аз милод давлати юнонии Осиёи Хурд — Лидияро, ки мамлақати пурсарвате буд, ба салтанати худ тобеъ кард⁴.

Футуҳоти Куруши II дар Осиёи Миёна

Натиҷаҳои давраи аввали фаъолияти Куруши II ин буд, ки давлати Ҳахоманиши ба иқтидори бузурге соҳиб гардид, нуфуси мамлақат ва манбаҳои моддии он афзуд. Ҳамаи ин барои амалӣ гардидани ниятҳои Куруш дар бобати ба вуҷуд овардани давлати паҳновари фарогирандаи тамоми Осиё шароит ва имконият муҳайё сохт.

Пас аз ҷанги Лидия, ба қавли Геродот (I, 153), «дар сари роҳи Куруш кишвари Бобул, мардуми бохтар, сақоӣҳо ва мисриён қарор гирифта буданд, ки дар набардҳои зидди онҳо у меҳост шахсан худани сардорӣ кунанд, аз ин ру, ба ҷанги зидди иониҳо сарлашқари дигареро фиристод». Чунин нақшаи Куруш тасодуфӣ набуд: аз афташ, у дар бораи иқтидор ва омодагии ҷарбии халқҳои Осиёи Миёна вуқуфи комил дошт. Бинобар ин, у дар ин сафарҳои

*

² Бехтарин тадқиқоти оид ба таърихи давлати Мидӣ асари И. М. Дьяконов (1956) мебошад, ҳамчунин ниг.: Алиев И., 1960. Аз асарҳои хориҷӣ: *Came-ton G.*, 1936.

³ Дьяконов И. М., 1956, сах. 417—422.

⁴ Тадқиқи муфассали таърихи онвақтаи Эрон асари М. Дандамаев аст: *Дандамаев М. А.*, 1963 а. Нақли батафсил таърихи ғиёсӣ: *Olmstead A. F.*, 1959. На заро мо доир ба таърихи иҷтимоӣ-иқтисодии давлати Ҳахоманиши дар асари муаллиф (*Фафуров Б. Ф.*, 1966; 1971) муфассалтар баён ёфтааст.

чангӣ фармондихии кушунро, ҳатто ба наздиктарин сарлашкарони худ ҳам бовар карда супурда намежавонист.

Мо дар бораи он ки истилои Осиёи Миёна чи гуна сурат гирифт, чизе ба яқин намедонем. Вале хаминаш маълум аст, ки истилогарон дар роҳи расидан ба ниятҳои худ берахмиҳои аз ҳад зиёде кардаанд. Чи навъе ки Геродот хабар медиҳад (I, 177), «Қисми зиёди аҳолии Осиёи поёнро Гарпаг ва Осиёи болоро ҳуди Куруш, ки халқҳои онро паси ҳам, ба ҳеч яке раҳм накарда, ба асорат дучор мекард, аз дами теғ гузарониданд». Муаррихи Бобули асри III пеш аз милод Беросс ҳамчунин хабар медиҳад, ки Куруш танҳо пас аз мутеъ кардани тамоми Осиё ба Бобул лашкар кашид. Ҳамаи ин далелҳо нақлу ривояти Николаи Димишкиро («Таърих», 75) дар хусуси ин ки пас аз ғалабаи Куруши II бар давлати подшоҳии Мидӣ гуё сатрапи Гиркон ба пой худ омада, изҳори итоат карда бошад ва «сипас, сатрапҳои портҳо, сақоиҳо, бохтарихо ва соири халқҳо паси ҳам, яке пештар аз дигаре омада, дар назди ӯ ба замин зону зада бошанд», комилан рад мекунанд. Ҳамаи ин гуфтаҳо иштибоҳи маҳз аст, зеро бохтарихо ва сақоиҳо ба ҳайати давлати Мидӣ намендариоманд ва онҳоро тасхир кардани Куруш ҳоло дар пеш буд. Ин гуфтаҳо, зохиран, дар ҳақиқи дигар вилоятҳо ҳам нодуруст аст. Дар ин бобат ахбори Трог дар нақли Юстин (I, 7, 2) ба ҳақиқат наздиктар аст: «Давлатҳое, ки пеш тобеи мидихо буданд, тағбири ҳокимиятро тағбироти вазъи худ пиндошта, аз Куруш чудо шуданд; ин барои Куруш бахонае гардид, ки ба чангҳои сершумор оғоз намояд».

Баъзе тафсилоти футухоти Куруши II дар Осиёи Миёна аз тарафи Ктесий (фикрай 9/29) низ баён ёфтааст. Ӯ хабар медиҳад, ки Куруш «бо бохтарихо мечангид, вале дар муҳориба бартариӣ ягон тараф аён нагардид». Фақат пас аз он ки бохтарихо аз устувории вазъияти сиёсии дохили давлати Ҳахоманиши оғох шуданд, «иктиёран» ба Куруш сари итоат фуруд оварданд.

Махсусан маълумоти навиштаҷоти кӯхи Бесутун⁵, ки бо амри Дорон I сабт шудааст, аҳамияти калоне дорад. Аз ин навиштаҷот роҷеъ ба ҳайати давлати Ҳахоманиши то замони чулуси Дорон I бисёр мадракҳои баҳснопазир ба даст овардан мумкин аст. Дар айни замон бояд дар назар дошт, ки дар фосилаи байни вафоти Куруши II ва ба тахт нишастани Дорон I, яъне дар солҳои 530—522 пеш аз милод Ҳахоманишиҳо на ин ки ба тобеъ кардани вилоятҳои нави Осиёи Миёна, балки ба фатҳи Миср ва умури дохилии давлати худ машғул буданд⁶. Доро дар сутуни аввали навиштаҷоти мазкур: «Ин аст он кишварҳое, ки бо меҳрубонии Ахуро-

*

⁵ Нашри катибаҳо: Kent R. G., 1953, p. 116—134. (матн ва тарҷуман англисӣ); тарҷуман пурраи русӣ: Дандамаев М. А., 1963, сах. 262—270.

⁶ Дандамаев М. А., 1963 а, сах. 116 ва мобаъд.

Маздо насиби ман гардидаанд» мегуяд ва аз чумлаи ин кишварҳо Порт, Ориё, Хоразм, Бохтар, Суғд ва ҳамчунин вилоятҳои чануби Афғонистон ва шимолу ғарби Ҳиндустон: Қандаҳор, Сатагидия, Арахосия ва дар миени ду вилояти аввал «Сака»-ро (эҳтимол, сақоиҳои ҳавмаварға дар назар дошта шуда бошад) ном мебарад. Дар сарчашмаҳои Юнони Қадим ахборе (Плиний, VI, 23) мавҷуд аст, ки Куруш Каписаро (муҳаққиқон одаган онро ба маҳалли Бағроми назди Кобул нисбат медиҳанд) хароб намуд⁷.

Дар асоси хулосаи он далелу мадрақҳои хеле кам, ки мо дар даст дорем, метавон тахмин кард, ки ба Куруши II фатҳи Порт, Бохтар, Хоразм, Суғд ва қадом як қисмати сақоиҳо, яқинан сақоиҳои ҳавмаварға, муяссар гардидааст⁸. То қучоҳо тӯл кашидани ҳудуди давлати Ҳахоманиши дар қисмати шимолу шарқ ба мо маълум нест. Як вақтҳо чанде аз муҳаққиқон ба баъзе сарчашмаҳои баъдина, ки бунёди шаҳри Киропольро ба Куруш нисбат медоданд, истинод намуда, то Фарғона расидани ҳудуди давлати Ҳахоманиширо тасдиқ кардани мешуданд. Вале ин иддао дар асоси таҳқиқи таҳлили мадрақҳои забонӣ то андозае аҳамияти ҳудро аз даст дод. Чунин мулоҳизае баён ёфт, ки шаҳр, дар воқеъ, Куруш(ш)-ката ном дошта, қисми аввали калима мумкин аст номи қабिला бошад ва юнониҳо ин калимаро каме дигар карда, Қирэсхата хондаанд⁹.

Куруш ва Томирис. Шикасти қушунӣ Ҳахоманиши

Дар соли 539 пеш аз милод Куруш II Бобулро сарнагун карда ба қасди истилои Миср афтод. Аммо вазъияти сарҳади шимолу шарқии давлат, яъне Осиёи Миёна ӯро доимо ба ташвиш андохта, ба сафари Миср монеъ мешуд. Ниҳоят ӯ дубора ба сун Осиёи Миёна ҳаракат кард, то хавфи ақибгоҳи ҳудро бартараф намояд. Куруш дар садади торумор қардани бодиянишинони муқтадирӣ Осиёи Миёна худ дар сари қушун қарор гирифта, ба набарди зидди онҳо мерафт.

Аксари муаллифони қадим роҷеъ ба ин ҷангҳои Куруш маълумот медиҳанд, аммо ҳар кадоми онҳо воқеаро ба таври худ баён менамоянд. Яке мегӯяд: Куруш аз дарёи Аракс убур карда, ба сарзамини массагетҳо дохил шуд, ки сарвари онҳо малика Томирис буд. Дигаре ҳам тақрибан ҳамин тавр нақл мекунад: Куруш

*

⁷ Миссон В. М., Ромодин В. А., 1964, саҳ. 58.

⁸ ИТН, I, саҳ. 190—192.

⁹ Benveniste E., 1934, 1947, p. 163—164. Ниг.: таҳлили муфассал, Ъ. А. Литвинский; ИТН, I, саҳ. 528. Навтарин таҳлили забоншиносӣ: Eilers W., 1964, s. 180—236 (хусусан аз ҷиҳати ареал муҳим аст); Абаев В. И., 1967 саҳ. 286—291 (этимологияи муътамад).

бо скифҳо, ки дар сари онҳо Томирис меистод, чангҳо кард. Сеюм чунин меоварад: Куруш бо дарбикҳо задухӯрд намуд. Ниҳоят, ривояти дигаре ҳаст, ки аз чангидани Куруш дар «даштҳои дайҳо» хабар медиҳад¹⁰.

Геродот, Трог-Юстин ва дигар муаллифони дар бораи ин чангҳои Куруш ва натиҷаи онҳо ҳикоятҳои муфассале ҳаст. Ба тариқи мисол аз ҳикояти Трог-Юстин мазмунан фикран зеринро меоварем: Куруш Осидро тасхир ва тамоми Шарқро ба ҳокимияти худ мутеъ намуда, ба чанги зидди скифҳо рафт. Он вақт ҳукмронии скифҳо Томирис буд. Вай бо вучуди зан буданаш, бар хилофи чашмдошт, аз ҳамлаи душман наҳаросид. Томирис метавонист пеши роҳи убури қӯшуни душманро аз дарьёи Окс бигирад, аммо вай ин тавр накард, ба гузаштани душман имкон дод. Зеро малика ба чунин мулоҳизае расида буд, ки дар ҳудуди давлати худ бо душман чанг кардан барояш осонтар аст, вале барои душман, ки дарьёи пеши роҳашро бастааст, гурехта чун ба саломат бурдан амри маҳол хоҳад шуд. Куруш қӯшуни худро аз дарьёи гузаронид ва чанд фарсах ба дарунтари мамлақати скифҳо даромада, дар ҷое таваккуф намуд. Рузи дигар мисли ин ки аз тарс фирор мекарда бошад, дафъатан урдугоҳро тарк кард ва гуё аз саросемағӣ ба қадри фаровон май ва тамоми асбоби зиёфатро партофта рафт. Вақте ки инро ба малика гуфтанд, вай писари ханӯз ҷавони худро бо сеяк хиссаи лашкари скифҳо барои таъқиби душман фиристод. Ҷавони кори ҳарбро наозмуда, ҳамин ки қадам ба урдугоҳи душман ниҳод, худро на дар майдони разм, балки дар саҳни базми дарьёфт, душманро фаромӯш кард ва гузошт, ки сарбозони барбарии шаробнадида аз майхӯри масти лояқил шаванд ва май онҳоро пештар аз силоҳи аду ба мағлубият дучор гардонид. Чун Куруш аз ин ҳол воқиф шуд, шабонгаҳ пас гашт ва ин сарбозони масти афтада ва очизу нотавонро ҳамроҳи писари малика сар аз тан ҷудо кард. Томирис ин қадар қӯшунро ва аз ҳама аламноктар ягона фарзанди дилбанди худро аз даст дода, тасаллон дили пурдарди худро на дар ашкҳои сӯзон, балки дар интиқоми ҷонситон дид ва мисли ҳамон тадбири душмани маккор, ки ҳоло дар нишоти барори дируза кайфу сафо дорад, тадбир андешид. Вай чунон вонамуд кард, ки гуё пас аз ин зарбаи сахт ба қувваи худ бовар надорад ва роҳи гурезро пеш гирифта, Курушро бо ҳила аз дунболи худ ба тангнои қӯҳ кашид, ки пешаки дар камарҳои он сарбозони худро ба камин нишонда буд. Томирис дар ин ҷо қӯшуни 200 000-нафараи форсро ҳамроҳи подшоҳашон маҳв намуд. Ҳатто ягон пайке ё ҷондоре, ки форсҳоро аз ин шикасти даҳшатангезогоҳ мекарда бошад, боқӣ намонд. Малика амр кард, ки сари буридаи Курушро ба машини бо хуни одамай пур кардашуда андозанд

*

¹⁰ Таҳлили манбаъшиносӣ: Пьянков И. В., 1964.

ва худ бо чунин суханон берахми уро маҳкум намуд: «Инак сер шав аз хуне, ки ту ҳамеша ташнаи он будӣ ва ҳеҷ гоҳ аз он сер намешудӣ» (Юстин, I, 8, 1—13).

Ҳикояи Геродот (а, 205—214) боз ҳам муфассалтар аст. Аз он маълум мешавад, ки Куруш аввал ба воситаи фиристодагони махсуси Томирис ба малика занашу шуданро пешниҳод карда будааст. «Лекин Томирис,— менависад Геродот,— на хостгори вай, балки хостгори салтанати массагетҳо будани Курушро пай бурда, ин пешниҳодро рад намуд» (I, 205). Писари Томирисро Спаргапис меномиданд (I, 211) вай кушта нашуда, балки асир афтада, худашро кушта будааст (I, 213). Доир ба мухорибаи массагетҳо ва қушуни ҳахоманишӣ чунин нақл карда мешавад: «...Ин мухориба аз тамоми задухӯрдҳое, ки барбарихо иштирок доштаанд, шадидтар буд. Аз рӯи шундаи, вай ин тариқа рӯй додааст: аввал ҳарду қушун аз масофаи дуртар истода ба якдигар аз камон тир паррондаанд, сонӣ, вақте ки тири камон тамои шудааст, ба чанги тан ба тан гузашта найзаву шамшерзани кардаанд. Қушунҳо муддати дуру дароз ба ҳам муқобил истода, ҳеҷ яке аз тарафҳо ба гурез ру наниҳодааст. Ниҳоят, массагетҳо ғалаба ба даст овардаанд. Бештарин қисмати қушуни форс дар майдони чанг нобуд гардида, худи Куруш ҳам кушта шудааст» (Геродот, I, 214). Страбон ба (XI, 8, 5) ин ахбор чунин як маълумоти хеле муҳимро илова менамояд, ки дар вақти ин чанг душманони бодиянишини Куруши II (ӯ онҳоро сақои менамад) қушуни ҳахоманиширо ду бор шикаст доданд.

Масъалаи аниқ муайян кардани самти ҳаракати Куруши II ва маҳалли чангҳои ӯ хеле мураккаб аст. Баъзеҳо тахмин мекунанд, ки ин Сирдарё, Амударё ва ё Узбой аст. Шояд маҳалли охири ба ҳақиқат наздиктар бошад¹¹.

Аз тарафи массагетҳо шикаст хӯрдани Куруш дар охири июлу ибтидои августи соли 530 қабл аз милод воқеъ шудааст, ки ин ягона санаи яқинан муқарраршудаи таърихи халқҳои Осиёи Миёна мебошад¹².

Чунон ки М. М. Дьяконов менависад: «Куруш яке аз барҷастатарин симоҳои таърихи қадим буд»¹³. Ин, бешубҳа, ҳақ аст, зеро Куруш дар фаёлияти худ, ҳамчун ифодакунандаи бисёр та-

*

¹¹ Herrman A., 1914, s. 19; Пьянков И. В., 1964, сах. 126—130; мук. Струве В. В., 1968, сах. 51—66.

¹² Ин сана аз ҳуччатҳои бобули муқаррар мегардад: ҳуччати охири аз номи Куруши Сонӣ 12 августи соли 530 қабл аз милод, ҳуччати аввал аз номи Камбучиё 31 августи соли 530 қабл аз милод сабт шудааст. Аз ин маълум мешавад, ки хабари ҳалокати Куруш ба Бобул дар миёна ва ё нимаи дуввуми хамин моҳ расида будааст (Parker R. and Dubberstein W. H., 1956, p. 14; Дандамаев М. А., 1963 а, сах. 117). Санаи дигар, яъне соли 529, ки гоҳо дучор меояд (масалан, Массон В. М., Ромодин В. А., 1964, сах. 57) нодуруст аст.

¹³ Дьяконов М. М., 1961, сах. 79.

моилҳои пешкадами замони худ баромад мекард. Илова бар ин, захираҳои фаровони давлати паҳновари Ҳахоманиши, ки тули он аз Осиёи Хурд то водии Ҳинд кашида мешуд, дар ихтиёри у буд. Ба ин ҳама нигоҳ накарда, у дар мубориза бо бодиянишинони Осиёи Миёна на фақат ба шикасти саҳт дучор шуд, балки худаш ҳам ҳалок гардид. Ин ҷо асли гап на дар номади қор ва на дар бахти ноустувор аст. Мардумоне, ки барои муҳофизати озодӣ ва истиқлолияти худ камар бастаанд, тамоми қувваи худро ба муқобили душман сафарбар менамояд. Тимсоли чунин муборизаҳои қахрамонона чи дар таърихи халқҳои Осиёи Миёна ва чи умуман дар таърихи ҷаҳон бешумор аст.

Шуриши зидди Ҳахоманишиҳо дар аҳди Дорон I

Ғалабаи бодиянишинони Осиёи Миёна бар Куруши II дар ҳалли тақдирӣ давлати Ҳахоманишӣ роли қалоне бозид. Аз як тараф, бунёдгузори тавонои давлати Ҳахоманишӣ кушта шуд, аз тарафи дигар, писар ва валиаҳди ӯ Камбуҷиё маҷбур гардид, ки сафари ҷангии қайҳо муқарраршудаи Мисро мавқуф гузорад¹⁴. Дартар Камбуҷиё ба ҳар ҳол ба Миср лашкар кашида, ин мамлакатро ҳам ба тахти тасарруфи Ҳахоманишиҳо даровард.

Дар соли 522 пеш аз милод ҳокимияти Эронро яке аз намоёндаҳои сулолаи Ҳахоманишӣ Дорон I ба даст даровард (у то соли 486 салтанат рондааст). Бесарусомониҳои хонадони подшоҳи ва муборизаҳои тоҷутахталабӣ, ки дар муҳити бӯҳрони сиёсӣ иҷтимоӣ ба вуқӯ меомад, ба парешонии давлати Ҳахоманишӣ ва сар задани ҷунбишҳои истиқлолиятхоҳонаи як қатор вилоятҳо оварда расонид. Дар навиштаҷоти машҳури кӯхи Бесутун, ки Дорон ба мақсади ҷовидон гардонидани қорҳои худ сабт кардааст, аз хусуси фуру нишондани чунин ошӯбҳо ба таври муфассал нақл карда мешавад.

Халқҳои Осиёи Миёна ҳам барои аз душ барандохтани юғи асорати Ҳахоманишиҳо аз ин фурсат истифода намуданд. Порт, Марғиён ва мамлақати сақоӣ сар бардоштанд (навиштаҷоти Бесутун, 6—8). Шуриш махсусан дар Марғиён вусъати зиёд пайдо кард. Дорон I дар навиштаҷоти Бесутун (қатибаи Бесутун, III, 10—12) дар ин бора чунин нақл мекунад: «Доро гуяд: кишвари Марғиён ба ошӯб омад. Якero бо номи Фради Марғиёнӣ сардор хонданд. Пас, ман як марди форсро бо номи Додоршиш, банда ва волии ман, ба Бохтар фиристода, ба у гуфтам: «Бирав ва мағлуб соз лашкарero, ки худро на лашкари ман гуяд». Сипас, Додоршиш

✱

¹⁴ Дандамаев М. А., 1963 а, саҳ. 116—117.

бо кушун бирафт ва бар сари Марғиёниён битохт. Ахуро-Маздо ба ман мададгор шуд. Бо марҳамати Ахуро-Маздо кушуни ман лашкари ошубгаронро торумор намуд. Рузи 23-и моҳи ассиядия чанг оғоз шуд». Пас аз ин, Доро мегуяд (навиштаҷоти Бесутун, III, 19—20) «кишвар мутеи ман гардид».

Санаи ин навиштаҷот мутобиқи 10 декабри соли 522 пеш аз милод аст¹⁵ ва ин ҳам мисли санаи шикасти Куруш аз қадимтарин санаҳои аниқ муайянгардидаи таърихи СССР ба шумор меравад.

Кушуни Ҳахоманиши бо сардории волии Бохтар шуришро бераҳмона пахш кард, дурустгараши ба хун ғарқ намуд. Тибқи ривояти бобули ва нусхаи оромии навиштаҷоти Бесутун 55 ҳазор кушта ва 6,5 ё 7 ҳазор кас асир гирифта шуд¹⁶. Пешвои шуришгарон Фрад аввал раҳой ёфт, вале баъд аскарони ҳахоманиши уро ҳам дастгир карданд. Шуришҳои Порт ва кишвари сакоиҳо низ бераҳмона фуру нишонда шуд.

Дорони I дар соли саввуми салтанати худ (соли 519/518 пеш аз милод) махсус ба муқобили сакоиҳои тиграҳуд лашкар кашид (навиштаҷоти Бесутун, V, 20—30). Дар муқориба сакоиҳо шикаст хӯрданд. Қисме аз онҳо асир афтод. Дар миёни асирон пешвои сакоиҳо Скунҳа ҳам буд. Дорони I барои сакоиҳо пешвои дигар таъин намуд¹⁷.

Муаллифи Юнони Қадим Полиен (XII, 12) дар асоси ривоятҳои то ба ӯ расидаи сакоӣ роҷеъ ба як ларҳаи муборизаи дилорваронаи сакоиҳо чунин нақл мекунад: Дорони I бо кушуни сершуморе ба муқобили онҳо равона шуд. Замоне ба урдугоҳи ӯ саиса сакоӣ Шерак омад. Аъзои баданаш маъюб, руяш аз чароҳат баднамо, гушу биниаш бурида буд. Шерак арз кард, ки ҳамқавамонаш ҳамин тариқа чазояш доданд ва, инак, ӯ ташнаи инқор аст. Ӯ роҳбаладиرو ба зимма гирифта, ваъда кард, ки кушуни форсҳоро бо пайраҳаҳои фақат ба худаш маълум якбора ба ақибгоҳи сакоиҳо мерасонад. Пас аз ҳафт рузи роҳи пурмашаккат аскарони форс ба биёбони хушқу холи баромада монданд. Онҳоро хавфи ҳалокат таҳдид мекард. Форсҳо фиреб хурдани худро фаҳмиданд. Шерак, дар ҳолате ки душман ба сараш теғ мекашид, бо ифтихор ҷавоб дод: «Ман ғалабаро ба даст овардам, зеро барои аз сари ҳамватанони худам — сакоиҳо дур кардани фалокат форсҳоро аз гушнагиву ташнагӣ ба ҳалокат супурдам». Форсҳо сари саисро аз тан чудо карданд. Ин сафари чангии Дорони I, чи навъе ки аз гуфтаҳои Полиен бармеояд, бемуваффақият анҷом ёфт.

*

¹⁵ Ба тадқиқи ин шуриш асари махсуси В. В. Струве «Шуриши Марғиён дар аҳди Дорони I» (Струве В. В., 1949) мавҷуд аст.

¹⁶ Струве В. В., 1949, саҳ. 24.

¹⁷ Струве В. В., 1968; Данданов М. А., 1963 б.

Сарулибоси мардуми Осиёи Миёна дар асри V то милод
(аз рӯи нақшаҳои ҳахоманишӣ)

1 — сақои тиграҳуд, 2 — бохтарӣ, 3 — сугд, 4 — хоразмӣ

Соқони сарбоз дар Помири Шарқӣ (асрҳои VII—V то милад)
(аз руи мадракоти дахмаҳо)

2. ЧАМЪИЯТИ ОСИЁИ МИЁНА ДАР АСРҲОИ V—IV ПЕШ АЗ МИЛОД

Осиён Миёна дар ҳайати давлати Ҳахоманишӣ

Мувофиқи маълумоти сарчашмаҳо, қисмати муҳими Осиён Миёна дар ҳайати давлати Ҳахоманишӣ қарор гирифта буд. Дар навиштаҷоти Тахти Чамшед қайд шудааст, ки давлати Ҳахоманишӣ аз сарзамини «сақоиҳои паси Суғд» то Куш (Эфиопия) масоҳати бузургеро ишғол мекард. Бо чунин ақида мумкин аст розӣ шуд, ки «сақоиҳои паси Суғд» ҳамон сақоиҳои он сӯи дарьёи Сир мебошанд, яъне, онҳое, ки дар қараёнгоҳи боло ва қисман миёнаи ин дарьёи Осиён Миёна зистаанд¹⁸. Хоразм, Суғд, Бохтар, Порт, аксари вилоятҳои, ки сақоиҳои бодиянишини суқунат доштанд,— ҳама дар овони нашъунамои давлати Ҳахоманишӣ ба ҳайати он дохил мешуданд.

Бохтар то охири лаҳзаҳои мавҷудияти давлати Ҳахоманишӣ дар тахти тасарруфи он буда, муҳимтарин маркази шарқии ин давлат ҳисоб меёфт. Нуфузи зиёд ва имкониятҳои фаровони иқтисодию ҳарбии Бохтар ва вилоятҳои тобеи он мавқеи ин кишварро дар ҳаёти иқтисодӣ ва сиёсии тамоми қисмати шарқии давлати Ҳахоманишӣ муайян мекард. Аҳамияти Бохтар дар муборизаҳои сулолаві барои тахти шаҳаншоҳӣ низ хеле бузург буд. Зоҳиран, аёну ашрофи бохтарӣ сиёсати ҷудоиталабиро қарор карда, дар айни замон, гоҳо тарафи ин ва ё он даъвогари тахтро мегирифтанд ва кӯшиш мекарданд, ки дар умури давлат баробари форсҳо мавқеи роҳбарикунанда дошта бошанд¹⁹.

Тамоми давлати Ҳахоманишӣ ба вилоятҳои молиётдихандаи ҳарбӣ, яъне сатрапиҳо тақсим гардида буд, ки онҳоро волиҳо (сатрапиҳо) идора мекарданд. Чи навъе ки Геродот хабар медиҳад (III, 89—94), дар аҳди Дорон I (522—486 пеш аз милод) шумораи ин қабил вилоятҳо ба 20 мерасид. Волиҳо, ки бевосита ба подшоҳ итоат мекарданд, аксаран аз байни форсҳо таъин карда мешуданд. Вазифаи воли асосан аз чамъоварии андоз ва ниғаҳдорӣ қўшун иборат буд²⁰. Вай инчунин ҳақ дошт бо ҳамсоғони итоатнакарда муносибат намояд ва бо ризоияти подшоҳ метавонист, ҳатто бар зидди онҳо лашкар кашад. Мансаби воли бештар меросӣ буд.

Боҷу хирочғундорӣ аз муҳимтарин амалҳои дастгоҳи давлатӣ ҳисоб мешуд. Мувофиқи ислоҳоти дар соҳаи молиёт қарор намудаи

*
¹⁸ Литвинский Б. А., 1960, б, сах. 91—92.

¹⁹ ИТН, I, сах. 209—211.

²⁰ Чупон ки Р. Фрай менависад, сатрапиҳо гуё подшоҳчаҳо буданд, ки монанди ҳукумати марказӣ дарбор ва дастгоҳи идораи худро доштанд.

Тангаҳои ҳахоманишии дорик

Дорои I ҳар як вилоят мебоист андози солонаро бо пул адо кунад.

Ғайр аз ин, ба тариқи молиёти чинсӣ, яъне маҳсулоти зироатӣ ё ки хунармандӣ андоз мепардохтанд. Илова бар ҳамаи ин, бочҳои дохилӣ ва андозҳои роҳ низ вучуд доштанд. Махсусан бо сарбоз таъмин кардани қушуни ҳахоманишӣ барои аҳолии бори ғароне буд.

Аҳолии аз ин қабил андозу хироҷҳои зиёд ба азобу кулфатҳои тоқатшикан дучор мегардид. Вай барои додани молиёт аксар вақт замини худро ба судхӯрҳо гарав мегузошт ва ё ҳатто фарзандони худро ба ғуломӣ мефурухт.

Осиёи Миёна ба чор сатрапӣ тақсим шуда буд. Қабилҳои кучманчиҳои сокини канораҳои баҳри Каспӣ, ба қавли Геродот, ба таркиби сатрапии XI дохил шуда, солона ба маблағи 200 таланти²¹ нуқраи бобули хироҷ меоданд. Хоразм, Суғд ва Порт сатрапии XVI буда, 300 талант андоз мепардохтанд. Бохтар сатрапии XII ба шумор рафта, 360 талант андоз меод. Ниҳоят, сақоноҳои вилояти XV-ро ташкил намуда, ба маблағи 250 талант хироҷ меоданд.

Яке аз воситаҳои, ки Ҳахоманишиҳо аз аҳолии Осиёи Миёна андозҳои иловагӣ мегирифтанд, баستاني дарғот буд. Аҳолии аз беобӣ ба танг омада, маҷбур мешуд, ки барои кушодани дарғот хироҷи иловагӣ бидиҳад. Геродот (III, 117) дар ин бора менависад: «...Вақте ки онҳо беоб монданд, бо аёли худ ба Форс мераванд, дар назди дари қасри подшоҳ чамъ шуда, доду фиғон мепардоранд; подшоҳ аҳволи ин мӯхтачонро дида, амр мекунад, ки дар-

*

²¹ Талант — қариб 30 кг нуқра.

ғотхоро кушода, обро ба суи дашт сар диҳанд. Ҳамин ки замин аз об сер шуд, боз дарғотхоро мебанданд ва бо амри подшоҳ дарғотҳои дигарро барои дигар муҳтоҷони об боз мекунанд. Аз рӯи ривоятҳо ба ман маълум аст, ки подшоҳ ғайр аз андозҳои муқаррарӣ ба ивази кушодани дарғотҳо пули бисёр меситонад» (фосила аз ман.— Б. Ф.).

Муайян кардани ин ҷои дарғот, ки аз рӯи суханони Геродот дар дарьёи Акес воқеъ гардида будааст, кори хеле душвор аст. Бар тибқи ақидани аксари муҳаққиқон, ин дарғот дар дарьёи Теҷен — Ҳарируд аст, ки аҳёнани дарьёи Мурғоб меноманд. Кӯшишҳои боз ҳам аниқтар муайян кардан ҳам ба назар мерасад²².

Зоҳиран, дар аҳди ҳукмронии ҳахоманишиҳо иншоотҳои калони обёрӣ дар дасти (ва ё таҳти назорати) маъмурони ҳахоманишӣ қарор гирифта будаанд. Вазъияти аҳолии меҳнатӣ дар даврани ҳукмронии ҳахоманишиҳо ғавқуллода вазнин буд. Қабилаву халқҳои озодихоҳи Осиёи Миёна муттасил ба муқобили ҷавру зулми подшоҳони форс шӯриш мебардоштанд.

Ҳанӯз аз нимаи дуввуми асри IV пеш аз милод хоразмиҳо давлати мустақили худро таъсис менамоянд. Дар ин вақт сақоихо ҳам аз тобеияти ҳахоманишиҳо берун меоянд.

Давлати Ҳахоманишӣ тазоҳури равшани давлати ҳарбии ашрофи ғулумдорӣ ба шумор мерафт, ки табақаҳои ҳукмрон ва соҳибимтиёзи он аз форсҳо ва қисман аз мидиҳо иборат буданд. Дар маҳалҳо, алаҳқусус дар вилоятҳои аз марказ дури давлати Ҳахоманишӣ ҳокимияти маъмурони «худӣ», яъне осиймиёнагӣ хеле қавӣ буд: инак, ҳахоманишиҳо ва ашрофи маҳаллӣ яқоя ба аҳолии сатрапиҳои Осиёи Миёна зулму ситам мекарданд.

Соҳти иҷтимоӣ иқтисодӣ, маданият ва дини Суғд, Хоразм ва Бохтар дар асрҳои VI—IV пеш аз милод

Соҳти ҷамъиятии халқҳои шарқизронии Осиёи Миёна дар даврани ҳукмронии сулолаи ҳахоманишиҳо, чунон ки аз тадқиқи тамоми сарчашмаҳои мавҷуда маълум мегардад, аз соҳти ҷамъиятии эронӣ ба фарбӣ моҳиятан фарқ мекард. Агарчи дар Осиёи Миёна ҳам муносибатҳои ғулумдорӣ тараққӣ карда буд, асоси хоҷагиро меҳнати ғулумӣ ташкил намедод. Дар ин ҷо бақияҳои соҳти авлодӣ бештар маҳфуз монда, ҷамоати рустой мавқеи афзалиятноке дошт. Барқароршавии ҳукмронии ҳахоманишиҳо дар бобати тараққиёти минбаъдаи иҷтимоӣ иқтисодии Осиён Миёна роли дутара-

*

²² Marquart J., 1938, 9; Дьяконов И. М., 1956, сах. 357; Массон В. М., 1967 а, сах. 172—175.

фа бозӣ кард: аз як тараф, ба тезтар инкишоф ёфтани муносибатҳои ғуломдорӣ имконият дода бошад, аз тарафи дигар, ба ниҳоят хароб ва заиф гардидани иқтисодиёт оварда расонд. Сарватҳои бисёрӣ он дар сурати бочу хироҷ ва таҳвили молу ашёи тороҷ мегардид, беҳтарин пешаварон барои қор қардан дар соҳтмони қасрҳои подшоҳони ҳахоманишӣ аз ин мамлакат бурда мебуданд.

Маълумоти археологие, ки аз кофтӯкови шаҳри кӯҳнаи Афросиёб (Самарқанди қадима) ба даст омадаанд ва, инчунин ахбороти муаллифони қадим барои тавсиф намудани вазъияти Суғд дар он давра, ҳарчанд ба тарзи хеле умумӣ бошад ҳам, имкон медиҳанд²³. Дар ҳаёти Суғд махсусан зироаткорӣ, ки акнун дар он давра ба обёрӣ асос ёфта буд, мавқеи муҳиме ишғол мекард. Доир ба ин ҷиҳати охири марҳилаҳои даврае, ки мавриди таҳқиқи мо қарор гирифтааст, сарчашмаҳои ҳатти шаҳодат медиҳанд. Страбон (XI, II, 5) дар хусуси даръи Политимент (Зарафшон) менависад: «Даръи ин маҳалро шодоб намуда (айнан — ташнагии ин мамлакатро шикаста.— Б. Ғ.) ба сарзамини биёбону регзор мебарояд ва рег онро фуру мекашад». Эҳтимол меравад, ки дар ин ҷо ба рӯдхонаҳои сершумори суғдиён об дода, сипас, ба тарафи биёбон ҷорӣ гардидани Зарафшон дар назар дошта шудааст.

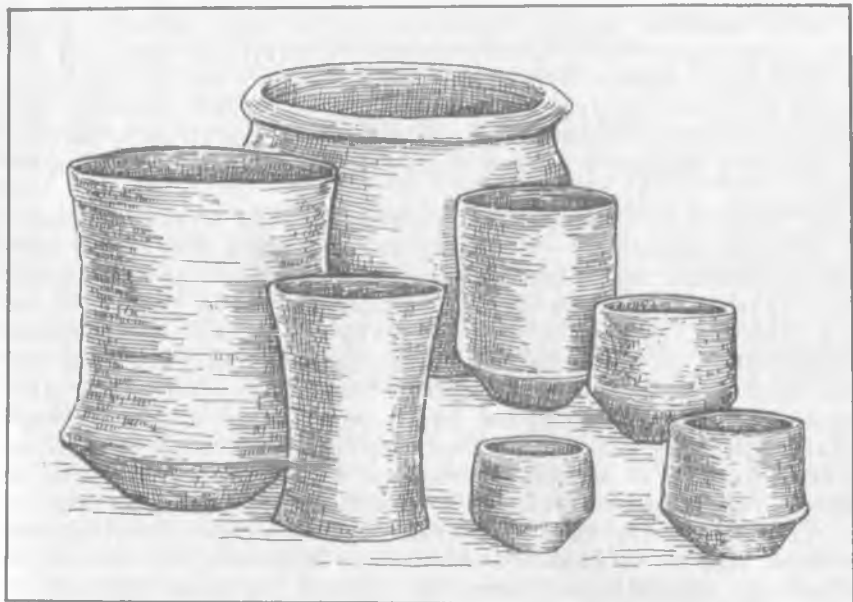
Дар қатори масканҳои рустой, ки сокинони онҳо ба зироаткорӣ ва чорводорӣ машғул буданд, масканҳои шаҳрӣ ҳам ба вучуд меоянд. Қалонтарини онҳо шаҳре буд, ки юнониҳо онро Мараканд ва мардуми маҳаллӣ Смарақанда (Самарқанди ҳозира) меномиданд. Ин шаҳр то вақти истилои мақдуноҳо аз ду қисмат, яъне, аз арки бо хандаку девор иҳоташуда ва ҳуди шаҳр, ки бештар аз 12—12,5 км тӯл дошт, иборат буд (Квинт Курций, VII, 6, 10). Шаҳр аз кадом як наҳре «об меҳурдааст» — дар ин ҷо, зоҳиран, наҳрчаи Сиёб (Сиёҳоб) дар назар дошта шудааст.

Мувофиқи мадракҳои илми бостоншиносӣ, Самарқанди қадим (ё худ маркази он) дар ҷои харобаҳои шаҳри Афросиёб воқеъ гардида буд. Дар ҷараёни тадқиқи ин шаҳр нишонаҳои маскани асрҳои VI—IV пеш аз милод, ки дар қисмати шимолу ғарби Афросиёб вучуд дошта, тақрибан 50—70 гектарро ишғол мекардааст, пайдо карда шуд. Агар тамоми Афросиёбро умруну обод ҳисоб кунем, пас масоҳати он тахминан ба 200 гектар мерасад. Аз рӯи баъзе мадракҳо дар қисмати ҷануб маскани аввалин берун аз ҳудуди Афросиёб воқеъ гардида буд. Қалъаи шаҳри қадим мумкин аст дар ҷои қалъаи асримиёнагӣ воқеъ гардида бошад.

Ба тӯли 12—12,5 км кашида шудани девори шаҳр, ки дар боло зикр гардид, муаммои сарбастаеро ба миён меорад. Дарозии девори қанори Афросиёб қариб 5 км аст, аммо дар сарчашмаҳо де-

*

²³ Тереножкин А. И., 1947, саҳ. 128; 1950 6, саҳ. 153, 155—156.

Зарфҳои сафолини Бохтари қадим

вори 2,5 баробар аз он дарозтар ёдоварӣ мешавад. Ин тафриқа шояд аз он ҷиҳат сар зада бошад, ки шаҳри қадим метавонист на фақат дар ҳудуди Афросиёб, балки берун аз он ҳам масоҳати бузургтареро ишғол намояд.

Ҳангоми ҳафриёти Афросиёб дар табақаҳои ба ҳамон замон тааллуқдошта бақияи иморатҳои шаҳр (аз хишти хом ва гил), зарфҳои гирдаи бо чарху даст сохташуда, дегу дегчаҳои дурушт-сохт, ҳамчунин белчаи оҳанӣ, достӣ оҳанин, оинаи биринҷӣ ва ғайра, ки дар бораи баъзе асбобу олот ва ашёи онвақта тасаввурот пайдо мекунанд, ёфт шудаанд. Муҳри сангӣ бо тасвири подшоҳ ва ё худоёни камондардаст низ ба ҳамон давра мансуб аст²⁴.

Ғайр аз ин, масканҳои шаҳрии аз Мараканда хурдтар ҳам мавҷуд буданд. Бозори онҳо махсусан ба воситаи маснуоти пешаварони моҳири суғдӣ диққати тоҷирони мамлакатҳои гуногунро ба худ мекашид. Шумораи зиёди пешаварон ба сохтани олоти фулу-

*

²⁴ Тереножкин А. И., 1950 б, сах. 153—156; Шишкин В. А., 1969, сах. 148—149; Шишкина Г. В., 1969 б, 1969, а; Филанович М. И., 1969, сах. 206 ва мобаъд; Фуломов Я. Г., 1969, сах. 7; История Самарканд, 1, 1969; Пьянков И. В., 1970. Муносибати нигилистона нисбат ба баробарии Мароканд (Смараканд) ва Самарканд (Пачос М. К., 1967) ба назари мо тамоман беасос менамояд.

зи, тайёр кардани зарфҳо, ба бофандагӣ ва ғайра машғул мешуданд. Агарчанде хочагӣ асосан хусусияти натуралӣ дошт, ба ҳар ҳол мубодила мавҷуд буд. Аъёну ашрофи суғд бар аъзои оддии ҷамоат беш аз пеш нуфуз пайдо мекард. Суғдиҳо бештар онни зардуштиро мепарастиданд. Дар баробари ин дигар дину мазҳабҳои аз сохти авлодӣ меросмонда ҳам мавҷудияти худро нигоҳ медошт.

Чи навъе ки тадқиқоти экспедицияи Хоразм муқаррар намуд, дар Хоразми асрҳои VI—V пеш аз милод якчанд масканҳои калони истехкомноки аҳолинишин вучуд доштанд. Яке аз онҳо шаҳрчаи Гӯзалқир буд, ки намуди секунҷаро дошта, ба тӯли 1 км кашида мешуд. Муҳити берунаи ин шаҳрча саросар аз манзилҳои долонмонанде, ки бари онҳо аз 2,5 то 4 метр меомад, фароҳам гардида буд. Инҳо манзилҳои паноҳгоҳ буданд. Дар миёнаҳои шаҳр бинои хеле калон бо толорҳои фароҳ ва нақшҳои муназзам сохта шудааст. Шукӯҳу азамати ин бино дар пеши кулбаҳои ҳақири канораҳои шаҳрча як манзараи тазодеро ба назар мерасонид ва аз амиқтар гардидани тафриқаҳои иҷтимоӣ ва молумулкӣ гувоҳӣ меод. Дигар аз ёдгориҳои онвақтаи Хоразм — маскани Дингилчи мебошад. Дар ин ҷо ҳавлии серманзилаи берунишаҳрӣ, ки зохиран иқоматгоҳи шахси сарватманде аз ашрофи маҳаллӣ будааст, бо тамоми ҷузъиёташ омӯхта шуд. Шаҳрчаи Кулолгар бо толорҳои сутундори худ ба охири даврае, ки мавриди таҳқиқи мо қарор гирифтааст, тааллуқ дорад²⁵.

Марғиён бо саҳроҳои ҳосилхези худ шухрат пайдо карда буд. Мувофиқи гуфтаҳои Страбон (1, 10, 102) замини Марғиён «...тоқҳои хубе меруёнад. Нақл мекунанд, ки дар ин ҷо аксар вақт чунон танаҳои тоқ дучор меояд, ки танҳо дар оғуши ду кас ҷой мегирад ва дарозии ҳар як сари ангур ба ду олчин мерасид». Дар ин ҷо хеле барвақт, ҳанӯз дар давраи пеш аз Ҳахоманишӣ, масканҳои бузурги шаҳрӣ пайдо шудаанд. Яке аз калонтарини онҳо дар ҷои Ғаюрқалъа — шаҳри қадимаи Марв воқеъ гардида буд. Қалъа дар болои суфаи хиштии хеле баланд сохта шудааст. Аз афташ, ин ҷо қароргоҳи ҳокими вилоят будааст. Он ҷо оид ба Ёзтеппа бошад, вай аҳамияти пештараи худро гум мекунад²⁶.

Шаҳрчаи Елқинтеппа, ки таҳқиқи он мавҷудияти системаи иншоот ва истехкомоти ҳарбиरो нишон дод, дар шимоли Порт мавқеи муҳиме дошт²⁷.

Аз рӯи мушоҳидаҳои археологӣ, ҳанӯз дар ҳамон вақтҳо дар воҳаи Марв каналҳои калони обёркунанда, ки яке аз онҳо аҳолии Ғаюрқалъа ва саҳроҳои атрофи онро аз об таъмин мекард, вучуд доштанд. Археологҳо дар ҷои харобаҳои ин шаҳр бисёр чиз-

✱

²⁵ Толстов С. П., 1962, сах. 96—117.

²⁶ Пиотровский Б. Б., 1949, сах. 35—41; Массон В. М., 1954.

²⁷ Марущенко А. А., 1959, сах. 54—72.

ҳои сафоли, муҷассамаҷаҳо ва дигар маснуот, аз ҷумла пайконҳои скифӣ аз биринҷӣ сохташударо дарёфт намудаанд.

Дар Бохтар зироаткорӣ машғулияти асосии аҳоли ҳисоб мешуд. Квинт Курций менависад: «Табиати Бохтар гуногун аст: дар он ҷо тоқҳои ангур ҳосили пурбор ва ширин медиҳад; оби фаровон замини тафсонро шодоб мекунад; дар заминҳои ниҳоят ҳосилхез ғалла корида, боқимондаи он ба чарогоҳи гову гӯсфандон табдил дода шудааст, вале қисми зиёди замин дашти бесамар мебошад». Плиний дар бораи дар Бохтар парвариш карда шудани растаниҳои ғалладонае, ки ҳар як донаи он аз ҷиҳати ҳаҷм бо хӯшаҳои муқаррарӣ баробар аст, хабар медиҳад. Зироат ҳам лалмӣ ва ҳам обӣ буд. Чунончи, дар асрҳои V—IV пеш аз милод аз Вахш канал кашаида буданд, ки тахминан ба шоҳаи ҳозираи Чуйбори Боло мувофиқат мекард. Дар минтақаи обёрӣ ин канал қариб 50 км мураббаъ замин мавҷуд буд²⁸.

Ҳафриёти Балх нишон дод, ки қадимтарин табақаҳои он ба охири нимаи аввали ҳазораи I пеш аз милод тааллуқ доранд²⁹. М. М. Дьяконов дар вақти кофтукӯви харобаҳои Қалъаи Мир дар поёноби дарёи Қофарниҳон (райони Кубодиёни РСС Тоҷикистон) доир ба маданияти Бохтари Шимолӣ материалҳои ҷолиби диққат ба даст овард. Дар ин ҷо, яъне дар асосгоҳи маскане, ки то революция вучуд дошт (он вақтҳо ин ҷо маҳалли тавакқуфи бекҳои Кубодиён буд), як силсила иқоматгоҳҳои хеле вайронгаридан давраи қадими бохтарӣ пайдо карда, аз он ҳашт хонаи камбари аз хишти мураббаъ биноёфта кушода шуд. Девори берунии хонаҳо назар ба дигар деворҳо ғафстар буд. Дар ин ҷо бисёр зарфҳои, ки ба зарфҳои Самарқанд ва Марви қадима монандӣ доштанд, инчунин пайконҳои биринҷии марбут ба асрҳои VII—V пеш аз милод ва маснуоти оҳанӣ, аз қабилҳои сузан, корд ва ғайра ёфт шуданд. Аз руи кашфиёти археологӣ маълум мешавад, ки бошандагони ин деҳа ба касбу пешаи кулолӣ, бофандагӣ, оҳанлотсозӣ ва биринҷигудозӣ, инчунин ба қорҳои хоҷагии қишлоқ — зироаткорӣ обӣ ва чорводорӣ машғул буданд.³⁰ Дигар аз масканҳои асрҳои V—IV пеш аз милод маскани Булдоитеппа, ки дар водии Вахш, наздикии шаҳри Қӯрғонтеппа кофта ёфтаанд³¹.

Аз руи чизҳои, ки ба таркиби ба истилоҳ «Дафинаи Амударё» дохил мешаванд, яъне аз руи маҷмаи миқдори зиёди ашёи зарғариӣ ососан аз симу зар сохташуда (ҳамагӣ 180 адад, аввалҳо зиёдтар будааст) ва низ пулҳои тилло ва нуқра дар бораи дараҷаи тараққиёти пешаи санъатварӣ дар Бохтар фикру мулоҳиза рондан мумкин аст. Ҳамаи ин тиловорро дар соли 1877 тоҷирони

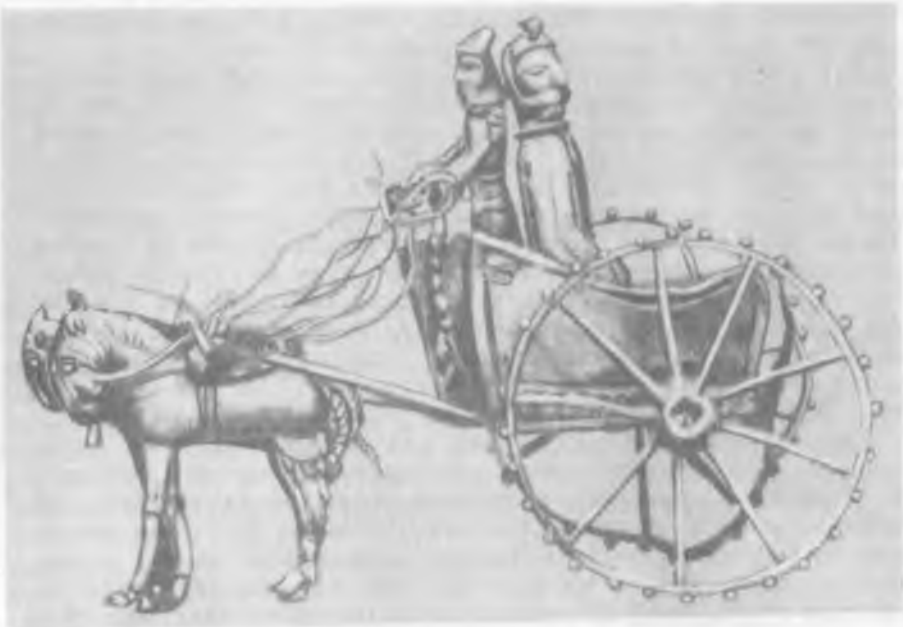
*

²⁸ Зеймаль Т. И., 1971, сах. 52.

²⁹ Доир ба ҳафриёти Балх: Schlumberger D., 1949, p. 1973—190.

³⁰ Дьяконов М. М., 1954 б.

³¹ Зеймаль Т. И., 1971, сах. 50—52.

Хизонаи Амударё. Амсилаи аробаи ҷангӣ (тилло)

бухорӣ аз бошандағони яке аз маҳалҳои райони Кубодиён харида ба Ҳиндустон бурданд, ки баъдҳо ин бозьёфтҳо ба дасти олимони афтод. Асли таърихи ба вучуд оварда шудани ин маҷмаи ашъёи заргарӣ хануз маълум нест³². Истеъдоди санъаткориҳои бохтариёни қадим, хунари заргарии ҳайратафзои онҳо дар бисёр ашъёи «Дафинаи Амударё» ба таври барҷаста муҷассам гардидааст. Чунончи, аробаи дучархаи ҷангии тиллоӣ, ҳайкалчаи нуқрагии одам, сафҳои тиллоие, ки дар руи он сурати барҷастаи одам қа-

³² Нашри пурра: *Dalton O. M.*, 1964; *Bellinger A. R.*, 1962, 51—57. Доир ба вазъу ҳолати бозьёфт ниг.: *Зеймаль Т. И.*, *Зеймаль Е. В.*, 1962. Баъзе олимони ғарб исбот мекунанд, ки дар он бисёр ашъёи аз хориҷа оварда мавҷуд аст. Мо ақидае дорем, ки вай асосан аз маснуоти бохтариест. Он чи ки санъати Бохтар ва вилоятҳои ғарбии Эрон бисёр ҷиҳатҳои муштарак дошта, ба якдигар нуфуз кардаанд, гапи дигар аст ва ба ин ҳеч шубҳае нест. Воқеан, асарии М. Дальтон, ки аввалин бор соли 1905 ва бо баъзе тасҳеҳот соли 1926 чоп шуда буд, ҳоло дар қисмати тадқиқ тамоман қухна шудааст. Акнун вақте расидааст, ки кашфиёти тозаи дар ҷанбаи санъати бостонии Эрон ва дигар кишварҳои шарқи хориҷӣ ва ҳамчунин Осӣи Миёна ба даст омадари пурратар ба ҳисоб гирифта, ашъёи хизонаи Амударё аз сари нав мавриди таҳқиқ қарор дода шавад. Тадқиқоти Р. Д. Бэрнетт (*Barnett R. D.*, 1968) дар ин роҳ фақат як қадами хеле хурд ба шумор меравад.

шида шуда, либос ва аслиҳачоти ӯ бо тамоми ҷузъиёташ тасвир ёфтааст, бозубанди тилло, ки нугҳои он ба шакли сари буз зинат дода шудааст, мучассамаи тиллоии гавазн ва бисёр чизҳои дигари моҳирона сохташуда ба гуфтаи боло далолат мекунад.

А. Каннингем чунин мепиндошт, ки ин хазинаи хусусии кадом як хонаводаи ашрофи бохтарист. Р. Гиршман фарзияе пеш ниҳод, ки дафинаи Амударёе як қисми хазинаи маъбади машҳури дар Бохтар будаи Анаҳито аст, ки эҳтимол, дар вақти ҳамлаи қўшуни Искандари Мақдунӣ ва ё Салҷуқи I хароб гардида бошад. Ин фарзияро Р. Бэрнетт, ки зимнан санаи дертари анҷоми таҳнишастии дафинаро (асри II пеш аз милод) пешниҳод кард, тарафдорӣ намуд³³.

Дар он вақтҳо дар қисмати шимолии Тоҷикистон ҳам як қатор шахрҳои калону хурд вучуд доштанд. Аз он ҷумла шахре буд, ки онро юнониҳо Киропол меномиданд (дар ноҳияи Ӯротеппаи ҳозира).

Дар сарзамини паҳноваре, ки тоифаҳои сақоӣ иқомат доштанд, низ ёдгориҳои мухталиф мавҷуданд. Дар Помири Шарқӣ қургонҳои дафнгоҳи кашф гардиданд. Мурдари ба қабрҳои наҷандон чуқур кофташудаи лаҳаднок дафн мекарданд. Баъзан часадҳои чуфт гуркардашуда низ воমেҳуранд. Дар Ҳафтруд қургонҳои калони дорои хоначаҳои ҷубин ва дар маҳалҳои назди Арал, байни дарёҳои Аму ва Сир мақбараҳои калони мураккабсохти аъёну ашрофи сақоӣ ёфт шудаанд. Дар ҳуди ҳамин маҳалҳо масканхоёро, ки эҳтимолан ба сақоӣҳо нисбат медиҳанд, пайдо кардаанд.

Ҳафрияи қабристонии сақоӣҳо, ки дар поёноби Сирдарёе воқеанд, имкон дод, ки дар бораи сохти иҷтимоии ҷамъиятии сақоӣҳо баъзе мулоҳизаҳои муҳим пеш гузошта шавад. О. А. Вишневская қабристонии Ӯйгаракро тадқиқ намуда, диққати муҳаққиқонро ба ҳамин ҷалб намуд, ки хоктеппаи ин қабристонҳои равшан ба се гуруҳ тақсим мешаванд ва зимнан дар ҳар се гуруҳ тарзи ба ҳамон гуруҳҳо ҳосил дафн ва асбобу ашёи ба ҳамон гуруҳ ҳосил дохилиқабрҳо ба назар мерасад. Масалан, дар қабрҳои гуруҳи шарқӣ дар маросими дафн оташро бисёр кор мефармудаанд ва дар гури занҳо ҳатман тахтасанги ниёз мемунадаанд, ки ин гуна тахтасанг дар қабрҳои дигар гуруҳҳо ниҳоят кам воমেҳуранд ва хеле дағал сохта шудаанд. Яроку аслиҳа фақат дар қабристонии гуруҳи марказии гузошта шудаанд. Дастос фақат дар гурӯҳи қабристонҳои гуруҳи ғарбӣ ва марказӣ ба назар мерасанд³⁴.

Ҳамаи ин қонуниятҳо ба Е. Е. Кузьмина имкон доданд сохти

*

³³ Ghirshman R., 1964, саҳ. 88—94, Barnett R. D., 1968, саҳ. 35—52. Бояд қайд кард, ки Р. Бэрнет дар санагузориҳои худ, алаҳхусус, ба фикри В. В. Тарн дар бобати набудани тилло дар Бохтар таъкия мекунад. Аммо ин ба ҳақиқат рост намеояд, зеро осори қонҳои тилло дар заминҳои Бохтар боқист.

³⁴ Вишневская О. А., 1973, саҳ. 67—68.

кабристони Уйгаракро бо ҳамон қондан анъанавӣ, ки чамъияти халқҳои қадими эрониро ба се табақа тақсим менамояд, муқоиса кунад. Мувофиқи ин қонда, чамъият ба се ғуруҳ (ё худ, бо истилоҳи баъзе муҳаққиқон, ба се каста) тақсим мешавад: ҷанговарон, қоҳинон ва аҳли озоди ҷамоат. Қабрҳои ғуруҳи марказии Уйгарак бояд аз онҳо ҷанговарони савора бошад, қабрҳои ғуруҳи ғарби, ки сохташон ҳам оддитар ва ашъёи онҳо низ камтар аст, бояд аз онҳо аҳли зироатқори ҷамоат ва қосибон бошад; қабрҳои ғуруҳи шарқӣ ба онҳое тааллуқ доранд, ки вазиғаи қоҳиниро адо мекардаанд³⁵.

Тасдиқи ба ин се ғуруҳ тақсим шудани чамъияти сақонхоро, эҳтимол, аз асарҳои муаррихони антиқа даръёфта метавонем, ки онҳо мардумони ин ноҳияро ба қалам додаанд. Масалан, Плиний Калонӣ мардумони соқини ноҳияҳои шимолии Осиёи Миёнаро зикр карда, аз ҷумлаи онҳо котиерҳо ва эвхатҳоро ном мебарад (*Pliny, VI, 19*). Аз афти қор, ин номҳо номи ҳамон қатарҳо ва авхатҳо мебошад, ки мувофиқи маълумоти Геродот (*IV, 6*) номи авлоди скифҳои Европаро ифода менамояд ва ин скифҳо аз ду бародарони афсонавӣ, ки саравлоди тамоми скифҳо ба шумор мераванд, пайдо шуда будаанд (авлоди сеюми скифҳо, ки аз бародари хурдӣ пайдо шуда будаанд, паралатҳо ном доштанд). Ҳам этимологияи ин номҳо ва ҳам он атрибутҳое, ки ривояти скифҳо ба намояндагони он авлодҳо ва ба асосгузори он авлодҳо нисбат медиҳанд, ба муҳаққиқон имкон доданд, ки ривояти ба авлодҳо тақсим шудани скифҳоро тасдиқи тақсими иҷтимоӣ, тақсими табақавие шуморанд, ки ба қоидаҳои анъанавии мазкури тақсими чамъияти халқҳои қадими эронӣ мувофиқат дорад³⁶. Умумияте, ки дар вақти скифҳои Европаро тасвир кардани Геродот ва қавмҳои ба онҳо наздики сақини Осиёи Миёнаро тасвир кардани Плиний ба назар мерасад, ба мо имкон медиҳад даъво кунем, ки анъанавии ривояти скифҳо, ҳам ба ҳуди онҳо нисбат дораду ҳам ба сақонҳо³⁷. Ин даъвои моро тақдиқи сохти қабристони Уйгарак ҳам тасдиқ мекунад.

Ҳуди ҳамин умумият ва, ҳеч набошад, қаробати скифҳои ноҳияҳои назди Баҳри Сиёҳ ва сақини Осиёи Миёнаро аз руи он атрибутҳое ҳам дидан мумкин аст, ки нишони рамзии намояндагони ин ё он ғуруҳи иҷтимоӣ мебошанд. Ба қавли Геродот (*IV, 5*), ин нишонаҳои рамзӣ табарзин (нишони ҷанговарон), юғу омор (нишони аҳли зироат) ва ҷом (нишони қоҳинон) аст. Ин чизҳо мувофиқи ривояти скифҳо аз осмон афтида будаанд. Дигар муаррихи дунёи қадим Квинт Курций Руф (*VII, 8, 34*) чанд ашъёро ном мебарад, ки сақонҳо онҳоро чун чизҳои худофиристора парастид

*

³⁵ Кузьмина Е. Е., 1975, саҳ. 291—292.

³⁶ Dumezil G., 1930, саҳ. 123—124; 1926; Грантовский Э. А., 1950; Раевский Д. С., 1977, саҳ. 46—71.

³⁷ Раевский Д. С., 1977, саҳ. 129—130.

мекардаанд. Ин чизҳо найзаву тир барои дафъи душман, югу омоч — барои баҳрабардорӣ аз замин ва чом барои адои ибодат будаанд. Маҳз ҳамин ҷихати масъала, яъне зикри барои кадом қор дарқор будани ин чизҳо равшан нишон медиҳад, ки онҳо дар ҷамъияти сақоиҳо, пеш аз ҳама, нишони рамзии гуруҳҳои гуногуни иҷтимоӣ буданд. Ба истисноӣ ба ҷои табарзин ном бурдани найзаву тир, ин нишонаҳои рамзии ҳам скифҳо ва сақоиҳо айнан якхелаанд³⁸.

Дар бораи сохти сиёсии ҷамъияти сақоиҳо мо маълумоти казоеӣ надорем. Дар сари қабилҳои сақоиҳо шоҳ меистод. Полиен (VII, 12) аз ҷанги сақоиҳову Доро сухан ронда, се шоҳи сақоиҳо ном мебарад. Мумкин аст онҳо шоҳони се қабилҳои мустақили аз ҳам ҷудое бошанд, ки фақат дар вақти ҷанг муттаҳид шудаанд. Вале ин нуктаро дигар ҳел шарҳ додан ҳам мумкин аст. Геродот (IV, 120) нақл мекунад, ки дар сари скифҳои ноҳияи назди Баҳри Сиёҳ се подшоҳ меистод ва яке аз онҳо подшоҳи асосӣ буд. Мувофиқи ривояти скифҳо ин тарзи якбора ҳукмронӣ қардани се шоҳ дар даврони афсонавии қадимтарин пайдо шуда будааст (Геродот, IV, 7). Чи тавре мебинем дар ин ҷо ҳам қаробати ривояти скифҳои Европа ва сақоиҳои Осиёи Миёна равшан зоҳир шудааст³⁹.

Эътиқоди диниву мазҳабии аҳолии Осиёи Миёна яқсон ва якранг набуд. Дар вилоятҳои ҳазорӣ, дар байни аҳолии муқимӣ оини зардуштӣ паҳн гардида, кешҳои гуногуни маҳаллиро дарбар гирифта буд. Дар хусуси мазмуни воқеии тасаввуроти динии мардумони он замон ханӯз яқинан чизе гуфтан душвор аст. Эҳтимол меравад, баъзе тоифаҳои сақоиҳо ҳам оини зардуштиро қабул карда, дар байни қавму тоифаҳои дигар ҳамон тасаввуроти диние, ки асоси он аз парастии яздони меҳр — Ахуро-Маздо (ё худ Митра) фароҳам омада буд, ҳукмфармой менамуд⁴⁰.

Санъати сақоиҳо ва, пеш аз ҳама, сабки тасвири ҳайвон, ки дар он замонҳо дар саросари даштҳои паҳновари Евросиё паҳн шуда буд, бо ақидаҳои динии сақоиҳо алоқаи зич дорад. Вале масъалаи аҳамияти ин образҳо ҳоло ҳам масъалаи баҳсноқ мебошад. Ба ақидаи баъзе муҳаққиқон, ин образҳо инъикоси ақидаҳои хурофии сақоиҳо, ба қавли дигар муҳаққиқон, ин образҳои ҳайвонсимо тасвири худоҳои скифӣ сақоиҳо мебошад. Ба ҳар ҳол, ин масъала ҳоло торик аст ва тадқиқи муфассалро тақозо дорад. «Дафинаи Амударё» барои омӯзишу тадқиқи ақидаҳои динию хурофотии халқҳои қадими Осиёи Миёна аҳамияти қалон дорад. Гуфтан мумкин ки дар ин дафина беш аз ҳама аъёнани санъати бохтарҳо ва сақоиҳои қучманҷӣ акс ёфтааст⁴¹. Вале, чи тавре ки дар боло ҳам

*

³⁸ Раевский Д. С., 1977, сах. 130.

³⁹ Дар ҳамон ҷо, сах. 128—121.

⁴⁰ Литвинский Б. А., 1968 б.

⁴¹ Байтон О. М., 1905, р. XIII; Артамонов М. И., 1977, сах. 14—15.

Дафинаи Амударё. Табақ (нукра)

инро қайд кардем, масъалаи тавзеҳи этникӣ ва мадании ин дафина хануз масъалаи басо баҳснок мебошад.

Дар давлати Ҳахоманишӣ ба истилоҳ тақвими хурдавестой чори шуда буд. Ин тақвим аслан ба тақвими шамсии Миср, ки ҳар сол аз 12 моҳи сирузӣ ва панҷ рӯзи илова фароҳам меомад, шабоҳат дошт. Моҳ ва рӯзҳои ин тақвим бо номи худоён ва шахсон асотири мансуб ба онни Зардуштии «Хурд-Авесто», ки дар «Готҳо» зикр гардидаанд, инчунин бо номи дигар худоёни эронӣ (аз ҷумла, ононе, ки Зардушт яқинан мункир шудааст) тасмия ёфтаанд. Ин тақвим дар байни мардуми эронинаҷод ба таври васеъ паҳн гардида буд. Ёдгориҳои хаттии марбут ба Суғд, Хоразм ва Порт дар замонҳои қадим ва ибтидои асри миёна дар сарзамини Осиёи Миёна мустақмал будани онро шаҳодат медиҳанд. Тақвими форсии миёна ва тақвими аз он баромадаи форсии нав дар заминаи ҳамин тақвим ба вуҷуд омадааст (номи моҳҳои тақвими шамсии имрузаи Эрон аз номи худоёни «Хурд-Авесто» гирифта шудааст). Номи моҳҳои ин тақвими қадима дар ёдгориҳои хаттии

баъзе дигар кишварҳои Осиёи Наздик, аз ҷумла, дар Арманистон низ дучор меояд⁴².

Он вақтҳо дар байни қавму тоифаҳои Осиёи Миёна достоне, ки дар «Авесто» ҳам инъикос ёфта буд, ривож дошт. Тавассути ривояти Ктесий порчае аз қиссаи маликаи Заррина ва Стриангей мидӣ маҳфуз мондааст. Дар он нақл карда мешавад, ки Заррина пас аз ҷавти шавҳараш подшоҳи сакоӣ ба Мармар ном ҳокими вилояти портҳо хонадор мешавад. Подшоҳи мулки Форс ба муқобили Мармар лашкар мекашад. Дар вақти муҳориба «Стриангей ном марди мидӣ як зани сакоиро аз асп фуру меандозад — занҳои сакоӣ воқеан ҳам савораи хуб буда, мардонавор меҷанганд. У ба маҳзи дидани ин зани соҳибчамол ва мисли гул шукуфон вайро зараре нарасонида, сар медиҳад». Пас аз чанд вақт худи Стриангей ба дасти шавҳари вай асир меафтад. Дар дили Стриангей нисбат ба ин зани соҳибчамол оташи ишқ шуълавар мегардад ва зоҳиран чунин эҳсос дар дили зан ҳам пайдо мешавад. Вале шав-

*

⁴² Дьяконов И. М. ва Лившиц В. А., 1966, сах. 153 ва мобаъд.

ҳари вай Стриангейро куштанист ва ҳеч як зорию таваллои зан ўро аз ин қасд боздошта наметавонад. Он гоҳ Заррина асиронро раҳо карда, бо кўмаки онҳо шавҳарашро мекушад ва бо Стриангей «унсият меварзад» (Ктесий, фикраҳои 7 (26), 8а (27) ва ғ.).

Ба ақидаи як қатор олимон, ин асаре аз достони сакоист, аммо баъзеҳо чунин тахминдоранд, ки он намунае аз офаридаҳои мидӣ аст. Ба назари мо, ақидаи аввали саҳеҳтар менамояд.

3. ОСИЁИ МИЁНА ВА ЭРОН ДАР АҲДИ САЛТАНАТИ ҲАХОМАНИШИҲО

Давлати бузурги Ҳахоманишӣ, ки яке аз пуриктидортарин империяҳои ҷаҳони аҳди қадим ҳисоб меёфт, мавҷудияти худро беш аз 200 сол нигоҳ дошта, дар таърихи Шарқи бостонӣ мавқеи ба назар намоёне ишғол намуд. Созмонҳои иқтисодию сиёсӣ ва анъанаҳои маданият, ки дар давраи Ҳахоманишиҳо ба вучуд омада буданд, қарнҳо маҳфуз монда, дар давлати императории Искандари Мақдунӣ, давлатҳои портҳо, сосониён ва халқҳои Осиеи Миёна низ давом карданд.

Дар давраи Ҳахоманишиҳо тағйироти муҳими иҷтимоӣ (таракқиёти муносибатҳои заминдорӣ, афзудани аҳамияти меҳнати ғуломон, фаъолияти тичоратхонаҳои Бобул ва ғ.) ба амал омада, низоми ягонаи давлатии пул ва тартиби пардохти молиёт дар асоси ба назар гирифтани имконоти иқтисодии кишварҳои дохили империя қорӣ гардид, усули идоравии ба сатрапиҳо (вилоятҳо) тақсим кардани давлат бо аниқ муқаррар намудани ҳудуди онҳо ва қоргузори аз як расмулхатти ягонаи умумидавлатӣ, яъне алифбои оромӣ истифодакунанда ба вучуд омад. Ҳамчунин почтаи давлатӣ таъсис ёфта, роҳҳои нав сохта ва роҳҳои қўхнаи қорвонгард таъмир карда шуд. Ғайр аз ин, қонунгузори умумидавлатӣ қоркарда баромада, дар тамоми қаламрави салтанати Ҳахоманишиҳо қорӣ карда шуд. Дар айни замон қонунҳои пешинаи халқҳои гуногун қувваи худро нигоҳ медоштанд.

Худ аз худ маълум аст, ки воқеияти таърихӣ хеле мураккаб буд. Ба сиёсати пешгирифтаи подшоҳони Ҳахоманишӣ фақат дар қиёси салтанатҳои мустабиди қадимаи Шарқ, ки зулму истибдоди онҳо назар ба аҳди Ҳахоманишиҳо шадидтар буд, метавон баҳои нисбатан мусбат дод. Дар замони ҳукмронии онҳо низ зиндагӣ хуш ва ором набуд: муборизаҳои тунду тези синфӣ, шӯришҳои мардумони мутеъ пояҳои давлати Ҳахоманиширо муттасил ба ларза медароварданд.

Ҳахоманишиҳо, бар хилофи дигар подшоҳони пешинзамони Шарқи қадим, нисбат ба онҳо мазҳабҳои соири халқҳо хеле ботаммул муносибат карда, ҳатто маъбаду калисоҳои кишварҳои мухталифро (ба мисли ибодатхонаҳои Бобул ва Яҳудистон) дубо-

ра барқарор намуданд. Хусусан асосгузори давлати Ҳахоманиши Куруш шӯхрати зиёде пайдо карда буд. Форсҳо уро чадди қабир, бобулиҳо расули худон Мардук, юнониҳо рачули бузурги давлати ва яҳудиён наҷотбахши худо Яҳве номиданд.

Дар замони Ҳахоманишиҳо барои тичорати байнихалкӣ шароити мусоид фароҳам омада буд. Сайёҳон ва донишмандон метавонистанд ба кишварҳои тобеи давлати Ҳахоманишӣ сафар кунанд. Бисъёр намояндагони маъруфи маданияти Юнони Қадим (Гекатей, Геродот, Демокрит ва д.) он вақтҳо ба кишварҳои машриқзамин саёҳат намуда, ҳамватанони худро бо комёбиҳои маданияи халқҳои Шарқ шиносониданд.

Ҳамаи ин ба вусъати уфукҳои маданияти тобеиёни давлати Ҳахоманишӣ боис гардида, ба инкишофи алоқаи байни намояндагони халқҳои гуногун мусоидат намуд.

Чунон ки маълум аст, Искандари Мақдунӣ нияти ба як ваҳдати маданияту сиёсӣ муттаҳид кардани юнониён ва халқҳои Шарқро дар дил мепарварид ва ин орзуи худро бо кумаки сарбозони мақдунӣ ба амал овардан мехост, вале ҳаргоҳ ба муқовимати шадиди мардумон, аз ҷумла халқҳои Осиёи Миёна дучор мегардид. Албатта, роҳи осоишта ва мусолимотомез бештар манфиатрасон ва самарабахштар буд ва уро ба хусули мақсад наздиктар менамуд. Бояд хотирнишон кард, ки оғози синтези маданияи халқҳои гуногун ва ҷараёни аввалин марҳилаҳои инкишофи он дар зарфи 200 соли қабл аз футуҳоти Искандари Мақдунӣ ба вуқӯъ пайвастааст ва, аз ин рӯ, тадбироти Искандар дар ин роҳ идомаи ҳамон сиёсати Ҳахоманишиҳоаст.

Дар замони Ҳахоманишиҳо дар дохили ҳар як кишвари тобеи онҳо намояндагони халқҳои мухталиф ҳамроҳ зиндагӣ ва кор мекарданд. Чунончи, дар ҷазираи Элефантина назди сарҳади Нубия ва дар шаҳри Мемфиси Миср мисриён, форсҳо, юнониён, хоразмиҳо, бобулиён, оромиҳо, яҳудиён, финикиҳо ва ғайра зиста, бо ҳам дар муомила буданд. Аксар вақт онҳо урфу одатҳои динии якдигарро пазируфта, на фақат ба ҳудоёни худ, балки ба ҳудоёни дигар ҳам сачда меоварданд, ҳатто номҳои худро иваз намуда, номҳои дигарро қабул мекарданд. Дар Ниппур ва дигар шаҳрҳои Бобул бобулиҳо, мисриҳо, қариҳо, лидиҳо, мидиҳо, яҳудиҳо, хиндуҳо, сақоиҳо, бохтариҳо, хоразмиҳо ва ғайра бо ҳам зиндагӣ ва кор мекарданд. Дар Шуш, Истаҳр ва шаҳрҳои дигар садҳо ва ҳазорҳо аҳли Миср, Бобул, Юнон ва ғайра зиндагӣ ба сар мебуданд. Ба ин шаҳрҳо аз Ҳиндустон сар карда, то Миср намояндагони халқҳои гуногун доимо рафтуо менамуданд. Маданияти моддӣ ва маънавии халқҳои мухталиф ба ҳам омезиш ёфта, дар заминаи он тадриҷан маданияти давлати Ҳахоманишӣ, ки бештар аз синтези донишҳои илмӣ, ҳунару санъат ва ақоиди мазҳабии бисъёр кишварҳо иборат гардида буд, ба вучуд омад. Бисъёр халқҳо, аз ҷумла халқҳои Осиёи Миёна ҳам, ба ин маданият саҳми худро гу-

зоштаанд. Дар давлати Ҳахоманишиҳо, махсусан бохтарихо, хоразмиҳо, сугдиҳо, портҳо, марвониҳо, сакоиҳо ва дигар халқҳои Осиёи Миёна роли бузурге бозиданд.

Бисъёр ҷанговарони мохир ва корозмуда дар қушуни Ҳахоманишиҳо аз Осиёи Миёна буданд. Масалан, дар вақти ҷанги Юнону Форс, дар муҳорибаи Марафон дар қатори аскарони пиёдагарди форсҳо сарбозони савораи сақоӣ ҳам ширкат намуда, ҷанговарони дастан марказии афинихоро ба ақибнишинӣ маҷбур карданд. Сақоӣҳо ҳамчунин дар муҳорибаҳои назди Платей ва Фермопил мардонагӣ ва ҷасорати фавқуллода нишон доданд. Сарлашқари Форс Мардонӣ ба сақоӣ қушуни якқачини худ, ки ба мақсади ғатҳ кардани Юнон гирд оварда буд, дар қатори форсҳо ва мидиҳо бохтарихо ва сақоӣхоро низ дохил намуд. Ҷанговарони сақоӣ дар ҳайати қушунҳои киштигард дар муҳорибаҳо иштирок мекарданд. Онҳоро дар сақоӣ қушунҳои Миср ҳам دیدан мумкин буд. Сафҳаҳои сафолиеро, ки дар онҳо сарбозони сақоӣ кулоҳ бар сар тасвир ёфтаанд, аз Миср то Осиёи Миёна дар ҳамаи шаҳрҳои давлати Ҳахоманишӣ метавон пайдо кард.

Дар шаҳри Ниппури Бобул ва атрофи он маҳаллаҳои калони муҳочирнишин ба вуҷуд омада буд, ки дар онҳо сарбозони сақоӣ истиқомат мекарданд. Чунин масканҳои сарбозони сақоӣ дар дигар шаҳрҳои Бобул низ мавҷуд буданд. Чунончи, дар санади аҳди Дорон I аз шаҳри Сиппар Сакиэт ном марди сақоӣ ёд шудааст. Намояндагони дигар халқҳои Осиёи Миёна ҳам дар кишварҳои мухталиф хидмати сарбозии ҳахоманиширо адо мекарданд ва ё бо сабабҳои дигаре ба он ҷойҳо ҳиҷрат менамуданд. Марди хоразмӣ Дарғмон дар ҷазираи дурдасти Элефантина зиндагӣ ихтиёр карда, дар он ҷой соҳиби ҷоҳу ҷалол гардидааст. Ҳаминро ҳам бояд қайд кард, ки дар санадҳои бобулии аҳди Дорон I занҳои қандаҳорӣ ва бохтарӣ, ки ба канизӣ фурухта шудаанд, ёд карда мешаванд. Намояндагони Осиёи Миёна ба тарафҳои Осиёи Хурд ҳам мерафтаанд.

Дар навбати худ аҳли кишварҳои Ғарб ҳам ба Осиёи Миёна омада, суқунат ихтиёр мекарданд. Дар аҳди Хишоёршоҳ (асри V пеш аз милод) бисъёр қасон аз шаҳри юнонии Милет ба Осиёи Миёна муҳочират намуда, дар ин ҷо маскан гирифта буданд. Онҳо ба ду забон — ҳам ба забони маҳаллӣ ва ҳам ба юнонӣ гап мезаданд. Дар аҳди Дорон I аҳолии шаҳри Барк (Африқои шимолӣ) ба Бохтар қучонида шуда буданд. Ғайр аз ин, намояндагони идораҳои давлатии Ҳахоманишӣ, аз ҷумла муншиҳои оромӣ дар Осиёи Миёна зиндагӣ мекарданд.

Ҳарчанд мансабҳои муҳими идораи давлат асосан дар дасти форсҳо буд, Ҳахоманишиҳо намояндагони дигар халқхоро низ барои ишғоли мансабҳои калон роҳ меоданд. Қасони аз Осиёи Миёна баромада ҳам аксаран мақомҳои баландро дар идораи давлат

соҳиб мешуданд. Чунончи, дар асри IV пеш аз милод Аммиаспи порти хукмрони Миср гардида буд.

Достони халкии эронӣ, ки аз фикраҳои боқимондаи «Таърихи Форс» ном асари табиби дарбори Ардашери II Ктесий ба мо маълум аст, аслан дар вилоятҳои Осиёи Миёна, бештар дар маҳалҳои бохтариҳо ва сақоиҳо офарида шудааст. Баъдтар вай ба тарафҳои ғарб интишор ёфта, пас аз тағйироту иловаҳо асоси ҳамосаи миллии эрониро фароҳам овард. Бисъёр сюжетҳои ин дoston ба «Шоҳнома»-и Фирдавси дохил гардидаанд.

Оини Зардуштӣ, ки дар Осиёи Миёна ба зуҳур омада буд, дар замони Ҳахоманишиҳо ба Эрон ва боз дуртар ба тарафҳои Ғарб паҳн шуда, баъдҳо (то замони таҳти истилои арабҳо воқеъ гардидани Эрон ва Осиёи Миёна) мазҳаби давлатии эронӣ қарор гирифт. Хануз дар асри V пеш аз милод дар шаҳри Мемфиси Миср маъбади худои эронӣ Митра вучуд дошт. Дар давраи империяи Рим парастии Митра дар бисъёр мамлакатҳо расм гардида, то қазираҳои Британия расида буд.

Мувофиқи маълумоти муаррихи бобулии асри III пеш аз милод Беросс, Ардашери II муҷассамаи олиҳа Анахиторо барои эҳтиром дар Бобул, Шуш, Эқботан, Истаҳр, Бохтар, Димишқ ва Сардаҳ гузошт.

Чунон ки аз навиштаҷоти хатти мегри бобули ва папирусҳои оромӣ маълум мегардад, дар замони Ҳахоманишиҳо муғҳои эронӣ ба Бобул ва Миср рафта, дар ин кишварҳо, зоҳиран, маросимҳои диниро баҷо меовардаанд.

Донишмандони Юнони Қадим аз оини зардуштӣ ба таври кулӣ балад будаанд, ки роҷеъ ба он рисолаҳои махсус ҳам таълиф намудаанд. Масалан, Арасту дар бораи муғҳо асар офаридааст, ки то давраи мо фақат баъзе порчаҳои он боқӣ мондаанд. Ҳамчунин навиштаҳои Плутарх, Диогени Лаэртӣ ва дигарон доир ба дини Зардуштӣ маълум аст. Муаррихи лидии асри V пеш аз милод Ксанф, муаррихи бобули Беросс, файласуфи библи Филон ва бисъёр донишмандони дигар низ ба забони юнонии қадим дар бораи зардуштия асар эҷод кардаанд. Оинномаҳои асосии Зардуштӣ ба системаи фалсафаи юнониёни қадим таъсири муайяне расонидаанд.

Устодон ва ҳунармандоне, ки дар каламрави Ҳахоманишиҳо қор мекарданд, анъанаҳои маданияи гузаштагонии худ ва халқҳои ҳамсояро эҷодкорона давом ва такмил меоданд.

Хануз дар аҳди Ҳахоманишиҳо дар сарзамини паҳноваре аз Сибирь то навоҳии шимолӣ лаби Баҳри Сиёҳ ҳунари махсуси тоифаҳои скифӣ дар тасвири ҳайвонот («сабки скифии тасвири ҳайвонот») ба вучуд омада буд. Асарҳои санъати ин сабк дар замонҳои қадим ба дараҷае шуҳрат дошт, ки баъзе наққошони юнонӣ аз онҳо истифода мебуданд. Санъати ҳахоманишии аз ҳамин «сабки скифии тасвири ҳайвонот», ки он вақтҳо дар байни аҳолии даштҳои Евросиё, аз ҷумла Осиёи Миёна ҳукмфармо буд, хеле

бахраманд гардидааст (асарҳои барҷастаи онро дар навоҳии назди Арал, Ҳафтруд, Помир ва як қатор маҳалҳои Қазоқистон пайдо кардаанд). Осори санъати Ҳахоманишиҳо, маснуоти косибону пешаварони ҳахоманишиҳо на фақат ба Осиёи Миёна, балки дуртар ба тӯли даштҳо, то ба маҳалли иқомати савроматҳо роҳ ёфта, дар навбати худ ба маданият ва санъати онҳо таъсири худро мегузоштанд.

Халқҳои Осиёи Миёна ва Эрон дар бобати либос ҳам умумият доштанд, хусусан либоси хоразмиҳо, бохтариҳо ва дигар халқҳои Осиёи Миёна хеле монанд буд, зимнан сакҳои тиграҳуд бештар бо қулоҳи худ фарқ мекарданд. Либоси онҳо аз нимтанаи тасмакалон ва шалвори кутӯҳ иборат буд. Намояндагони халқҳои Осиёи Миёна дар нақшҳои барҷастаи Бесутун, Тахти Чамшед ва Нақши Рустам тасвир ёфтаанд, ки ин барои донишмандони хусусиятҳои антропологи ва этнографии ин халқҳо аҳамияти бағоят қадим дорад. Ин ёдгориҳо нишон медиҳанд, ки либоси форсҳо ҳам айнан мисли либоси мардумони Осиёи Миёна будааст.

Бозёфтҳои ҳафриёти қургонҳои мансуб ба асрҳои VI—IV пеш аз милоди Олтой, ки ашъёи аз пӯст, пашм ва намад сохташуда дар шароити яхбандии доимӣ ба ҳубӣ маҳфуз мондаанд, дар бораи алоқаҳои маданий ва тижоратии Эрони ҳахоманишиҳо ва Осиёи Миёна шаҳодат медиҳанд. Порчаҳои матои пашмӣ ва гилеми пат, ки дар қургони панҷуми Пазирик ёфт шудаанд, хеле қолиби диққатанд. Онҳо аз дараҷаи баланди ҳунари бофандагӣ ва қолинсозии онвақта шаҳодат медиҳанд. Баъзеҳо чунин мепиндоранд, ки ин гилемиро устодони форс ё миллӣ тайёр кардаанд, ба ақидаи дигарон вай моли ҳунармандони Осиёи Миёна аст. Эҳтимоли қавӣ меравад, ки ин гуна гилемиҳо ҳам дар Эрон ва ҳам дар Осиёи Миёна тайёр карда мешуданд, зеро тариқи бофт, нақшу нигор ва сюжети лавҳаҳои дар онҳо тасвиршуда барои бисёр халқҳои эронизабон хос ва умумист.

Чунон ки аз бозёфтҳои бостоншиносон ва тасвири нақшҳои барҷастаи ҳахоманишиҳо хувайдост, дар навъҳои мухталифи яроку аслиҳо ва тариқи овехта гаштани он низ қаробат ва шабоҳати бештар ба назар мерасад. Дар ҳазораи I пеш аз милод дар Осиёи Миёна ва даштҳои Евросиё савораи вазнинилоҳи чавшанпӯш, қулоҳҳуд бар сар ва баргустувон дар асп тимсоли марди мусаллаҳ гардида буд. Баъдтар ин навъи аслиҳачот дар Эрон ва Осиёи Пеш ҳам паҳн мешавад, ки мавҷудияти он дар ин маҳалҳо ба василаи санадҳои охири асри V пеш аз милод тасдиқ гардидааст.

Ниҳоят, халқҳои Осиёи Миёна дар офариниши осори бошукӯҳи санъати Ҳахоманишиҳо ҳиссаи бузурги моддӣ гузоштанд. Тибқи навиштаҷоти Доро, барои сохтмони қасри Шуш аз Бохтар тилло, аз Сугд лочувард ва ақиқ, аз Хоразм фируза бурда шудааст. Ин маълумот, инчунин ахбори муаллифони қадим ва ҳафриёти бостоншиносӣ аз дараҷаи баланди тараққиёти қасри маъдан дар Осиёи Ми-

ёна ва таъсири он ба пешрафти кори маъдан дар Эрон шаҳодат медиҳанд. Ногуфта намонад, ки лочуварди Осиёи Миёна дар Хиндустон, Бобул ва Миср ҳам мавриди истифода будааст.

Ба ин тариқа, ба ҳайати давлати Ҳахоманишиҳо дохил шудани Осиёи Миёна уфуқи ҷуғрофӣ ва донишҳои илмӣ эронӣро фарбӣ, юнониён ва дигар халқҳоро хеле вусъат дод. Дар навбати худ халқҳои Осиёи Миёна бисёр комёбиҳои форсҳо, мидиҳо ва дигар мардумонро азхуд намуданд.

Вилоятҳои Осиёи Миёна нахустин бор бо хат пас аз дохил шудан ба ҳайати давлати Ҳахоманишӣ ошноӣ пайдо карданд. Ёфт шудани навиштаҷоти оромӣ дар ҳудуди собиқ сатрапиҳои шарқии давлати Ҳахоманишӣ (Таксил, Пули Дарунта ва Қандаҳор) бар он шаҳодат медиҳанд, ки ҳанӯз дар аҳди ҳахоманишиҳо забон ва хатти оромӣ ба музофотҳои сарғаҳи Ҳинд ва Осиёи Миёна нуфуз карда, дар расмияти идораҳои давлатии он ҷо истифода бурда мешудаанд. Дар аҳли Ҳахоманишиҳо ба тадриҷ қолабҳои ба забонҳои эронӣ гардонидани истилоҳот ва муншаоти оромӣ ба вучуд омадаанд.

Баъдҳо аз номаҳои идоравии оромии пас аз ҳахоманишиҳо ҷор системаи хатти идеографӣ, портӣ, форсӣ, суғдӣ ва хоразмӣ пайдо шуданд. Ин системаҳои хат дар Осиёи Миёна ва Эрон муддати чандин аср, то давраи истилои арабҳо мавҷудияти худро нигоҳ доштанд.

Чунон ки таъйид гардида буд, дафинаи Амударёе барои таҳқиқи ҳунар ва санъати Осиёи Миёна, аз ҷумла Бохтари миёнаҳои ҳазораи I пеш аз милод материали асосӣ медиҳад. Сиккаҳои давраҳои охири ин дафина мутобиқи соли 200-уми пеш аз милод буда, аксари ашёи он, бешубҳа, ба давраҳои қадимтар, яъне асри IV ва, ҳатто асрҳои VI—V пеш аз милод мансубият дорад.

Дар байни ганҷҳои дафинаи Амударёе як миқдор ашёи воридотӣ ҳам мавҷуд аст, аммо қисмати муҳими ин дафинаро маснуоти маҳаллӣ ташкил менамояд. Устодони ин ҷо бо санъати дарбории Эрони ҳахоманишӣ, ки намунаи барҷастаи он қасрҳои бошукӯҳи Истаҳр ва Шуш мебошад, шиносӣ доштанд. Саҳнаи шикори шер, ки дар рӯйбасти заррини наём тасвир шудааст, ҳамчунин сурати шер аз таъсири анъанаи мактаби устодони нақшҳои машҳури ошурӣ, ки яке аз мавзӯҳои дӯстдоштаи онҳо шер шикор кардани подшоҳ буд, шаҳодат медиҳад.

Санъати Бохтари Қадимро боз дигар як мактаби шоистатаре буд, ки онро бо санъати дунёи васеи тоифаҳои бодиянишин наздик менамуд. Тарзи хеле гуёву фасеҳ, муассиру пурчазаба, дар ҳаракати тез, ҳолат ва чарху печҳои ғайриоддӣ тасвир кардани ҳайвонот ҷиҳати хоси ин санъат аст. Нақши ин сабки тасвириро дар ашёи хизонаи Амударёе ҳам метавон мушоҳида намуд. Чунончи, ҳайкалчаҳои гавазн, муҷассамаи нуқрагии буз дар вазъи ҷаҳиш, саҳнаи саворон ҳангоми шикори бузу харгӯш аз ҳамин

қабиланд. Мувофиқи маълумоти сарчашмаҳо, дар асри IV пеш аз милод бузургзодагони суғд майдонҳои шикори худро доштаанд ва, аз ин ру, табиист ки сахнаи шикор дар санъати Бохтари Қадим ин тарика маълум ва машҳур аст. Бинобар ин дар вақти омӯхтани санъати «сабки тасвири ҳайвонот» бояд мавқеи мактаби хунарии Бохтар ва дигар воҳаҳои иқоматиро ба назар гирифт.

Дар замони Ҳахоманишиҳо ба тавассути ривочи касбу хунар ва муносибатҳои пулию моли тараққиёти босуръати шахрҳои Осиёи Миёна, ҳамчун марказҳои маъмури ва хунармандӣ шуруъ гардид. Ҳаминро ҳам бояд хотирнишон кард, ки халқҳои Осиёи Миёна дар давраи ҳахоманишиҳо аввалин бор бо пули танга ошно шуданд. Намунаҳои тангаи тилло ва дигар сиккаҳои системаи пулии ҳахоманишӣ аз хоки Осиёи Миёна пайдо карда шуд. Дар замони Ҳахоманишиҳо робитаҳои тиҷорати Осиёи Миёна бо дигар кишварҳо беш аз пеш инкишоф ёфт, ки ба ин то Бохтар расидани роҳи корвонрави Эрону Бобул мусоидат менамуд. Дар ҳафриёти маҳалҳои Осиёи Миёна намунаҳои санъати Эрони Ғарбӣ, Миср ва дигар мамлакатҳо ёфт шуданд. Дар байни онҳо маснуоти давраи Ҳахоманишӣ низ мавҷуд аст, ки онҳоро пешаварони юнонӣ дар резишгоҳи Нил, дар шаҳри Навкратис сохтаанд.

Ғайр аз ин, халқҳои Осиёи Миёна дар аҳди Ҳахоманишӣ на фақат бо маданияти эрониеи ғарбӣ, балки ҳамчунин бо тамаддуни бостонии Аллом, Бобул, Миср ва дигар кишварҳо низ шиносӣ пайдо карданд.

Ҳамин тариқа, ба ҳаёти давлати Ҳахоманишӣ дохил шудани Осиёи Миёна барои тараққиёти маданият ва муассисаҳои давлатии ҳам худи ин сарзамин ва ҳам ҳамсоҳҳои ғарбии он аҳамияти хеле калон дошт. Он сарватҳои умумии маданӣ, ки дар он замон ба вучуд омада буданд, муддати чандин асрҳо давом карданд.

Давлати бузурги Ҳахоманишиҳо, ҳамчун яке аз пуриктидортарин империяҳои ҷаҳонии қадим беш аз 200 сол мавҷудияти худро нигоҳ дошт. Қомъёбиҳои соҳаи хочағӣ ва анъанаҳои сиёсӣ ва маданияи он дар давраҳои баъдина, дар аҳди эллинизм ва мавҷудияти давлатҳои портҳо ва сосониеӣ низ ҳамоно дар таърихи халқҳои Шарқ роли муҳим мебозиданд.

Маълумоти сарчашмаҳои хаттӣ ва мадракҳои бостоншиносӣ дар бораи пешрафти муҳими соҳаи қувваҳои истеҳсолкунандаи давраи Ҳахоманишӣ (чунончи, паҳн шудани олоти оҳан дар кишварҳои гуногун — аз Миср то Осиёи Миёна), тараққиёти зироат, обёрӣ ва ба таври васеъ азхуд кардани заминҳои нав, равнақи касбу хунар, вусъати шахру деҳот, ривочи тиҷорати дохилӣ ва байналхалқӣ шаҳодат медиҳанд. Маданият ва санъати давлати Ҳахоманишӣ, ки тавассути амали мутақобили фаёлонаи анъанаҳои маданияи қавмҳои мухталиф ба вучуд омада буд, на фақат аз салтанати Ҳахоманишиҳо зиёдтар умр дид, балки ба тараққиёти маданияти халқҳои гуногуни Шарқ ва Ғарб таъсири амиқе расо-

нид. Ба ин таріқа, ваҳдати сиёсии давраи ҳахоманишии бисъёр халқҳои Шарқ марҳилаи муҳими инкишофи иқтисодӣ ва маданияти тамаддуни тамоми ҷаҳон гардид, ки роли қавму тоифаҳои Осиёи Миёна дар ин давра ниҳоятдараҷа бузург буд.

Барқароршавӣ ва тамоми давраи мавҷудияти давлати Ҳахоманишиҳо бо авҷ гирифтани муборизаҳои синфӣ оммаи халқ бар зидди истисморкунандагон алоқаманд гардидааст. Давлати Ҳахоманишиҳо ҳам, мисли тамоми дигар империяҳо, бо ҷангҳои истилогарона ва фуру нишондани шуришҳои қавму тоифаҳои гуногуни дохили мамлакат ба вуҷуд омада, вусъат пайдо кардааст. Вале, дар баробари ин, чунон ки зикр гардид, ба миён омадани иттиҳодияи чандин кишварҳо ба тараққиёти тамаддуни Шарқ ва таҳкими робитаҳои мутақобили иқтисодию маданияти бисъёр халқҳо мусондат намуд.

МУБОРИЗАИ ХАЛҚҶОИ ОСИЁИ МИЁНА БА МУҚОБИЛИ ИСТИЛОГАРОНИ ЮНОНУ МАҚДУНИ

1. ЛАШКАРҚАШИИ ИСКАНДАРИ МАҚДУНИ БА ШАРҚ

Тараққи Мақдуния

Дар аҳди салтанати Файлакуси II (359—336 пеш аз милод) иқтидори Мақдуния афзуда, марказиятноки ва иттиҳоди он устувор мегардад, ки дар ин бобат барҳам додани майлҳои ҷудоихоҳии аёнун ашрофи мақдунӣ роли муҳим бозид. Файлакус дар ташкили кӯшун ҳам дигаргунӣ ба амал овард. Аз ҷумла, дар кӯшуни пиёдагард воҳидҳои ҷудоғона — сафҳои зичро ҷорӣ кард. Хусусан қор қарда баромадани усулҳои нави тактикӣ, ба ҳам алоқаманд намудани амалиёти навҳои гуногуни кӯшун аҳамияти қалон дошт. Ба Файлакус муяссар гардид, ки қисмати муҳими Юнонро ба таҳти тасарруфи худ дароварад. Соли 337 дар конгресси Коринф мавқеи ҳукмронии Мақдуния бар Юнон эътибори расмӣ пайдо намуд. Ҳамон вақт ҷанги муқобили Форс эълон қарда шуд. Соли 336 кӯшуни дахҳазорнафараи Файлакус дар Осиеи Хурд ба муқорибати зидди Форсҳо шуруъ кард. Вале дар ҳамин вақт Файлакус аз дасти посбони шахсии худ қушта шуд.

Писари бистсолаи ӯ Искандар ба сари ҳокимият омад, ки дар таърих бо номи Искандари Мақдунӣ ва дар ривоятҳои мардуми Шарқ Искандари Зулқарнайн шӯҳрат ёфтааст. Пас аз ҳалокати Файлакус шахрҳои юнонӣ хостанд дубора истиқлолияти худро соҳиб шаванд. Аммо Искандар ба зудӣ ин фикру хаёло аз сари онҳо дур андохт. Маълум шуд, ки вай дар ҳокимият аз падараш ҳам бераҳмтар будааст. Даре нагузашта Искандар тамоми душманони худро ба сари иттиҳад овард. Энгельс қайд мекунад, ки «Фай-

Танга бо тасвири Искандари Мақдунӣ

лақус ва Искандар ба нимчазираи Эллин ваҳдати сиёсӣ бахшиданд»...¹

Искандар ба ҷанги зидди давлати Ҳахоманишӣ тайёрии зӯр меид. Вай ҳам мисли падараш ба ташкил ва такмили қўшун, хусусан аскарони савора бисёр аҳамият меод. Қўшуни пиёдагарди зичсафи машҳури юнонӣ-мақдунӣ ҳам бо найзаҳои тезпайкон ва сипарҳои тирногузари худ мисли сангпушти зирехпӯши теғдор қувваи ҳамлаовари дахштангезе ба шумор мерафт. Ҷиҳати заифӣ он сустҳаракатӣ буд. Дар муҳорибаҳои Осиё қўшунҳои пиёдагарди сабукбор ва тезрафтор роли калон мебозид. Ин қўшун дорои манҷаниқҳои мукамал, василаҳои хуби алоқа ва таъминот буд.

Шикасти давлати Ҳахоманишӣ

Искандар ба тавассути хабархое, ки аз Форс мерасид, аз вазъияти ноустувори давлати Ҳахоманишӣ ба хубӣ огоҳ гардида буд.²

Подшоҳи Ҳахоманишӣ Ардашери II Мнемон 115 писар дошт. Пас аз фавти ӯ дар соли 358³ пеш аз милод яке аз писаронаш, ки бо номи Ардашери III Ох машҳур аст, ба тахт нишаст. Ох, ки ҳанӯз дар вақти зиндагии падараш бо макру фиреб бародаронашро нобуд сохта буд, баробари нишастан ба тахти салтанат тамоми ҳешовандони худро сарфи назар аз синну чинс ба қатл расонид ва бо ҳамин дар таърих ҳамчун хунхортарин подшоҳи ҳахоманишӣ ном баровард.

*

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс. Асарҳо, ҷилди 22, сах. 483.

² Накли батафсил: *Olmstead A. F.*, 1959, p. 427 ff.

³ Санаи дигар, соли 359 ҳам, оварда мешавад.

Солҳои аввали ҳукмронии ӯ бо ҷангҳои муттасили Осиёи Хурд гузашт. Сипас, ҷанги тулонӣ ва хунрезонаи Миср, ки аз иттиҳоди давлати Ҳахоманишӣ сар каша буд, оғоз ёфт. Агарчанде ин ҷанг дар соли 341 пеш аз милод тамом шуд, Мисри Поён (ҳамчунин Финикия ва Қипр) ба тасарруфи империяи Ҳахоманишӣ даромад, дар натиҷаи ҷангҳои пурдавом худи империя хеле заиф ва хароб гардид. Ардашери III ба мақсади як дараҷа таъмин кардани саботи давлат ба сатрапҳои Осиёи Хурд нигоҳ доштани кӯшуни кироҷро манъ намуд. Ин тадбири муҳим буд, вале дар сари вақт ба амал наомад. Соли 338 Ардашери III Ох бо амри хоҷасароӣ Боҳуй, ки он вақтҳо нуфузи хеле калон дошт, аз тарафи табиби худ заҳр дода кушта шуд⁴.

Бесарусомоние, ки пас аз марги Ардашери III дар хонадони подшоҳӣ ҳукмфармо гардид, умеди душманони юнонии Ҳахоманишиҳо қавитар намуд. Подшоҳи нави Ҳахоманишӣ Арсас бозичаи дасти дарбориён гардида буд, ки ба онҳо Боҳуй сардорӣ мекард. Вақте ки Арсас раъи худро гузаронидани шуд, хоҷасарон тавоно фармуд, ки ӯро низ заҳр дода набуд созанд (Арсас камтар аз ду сол ҳукмронӣ кард); писарони ӯро ҳам ба қатл расониданд. Чун аз хонадони аслии Ҳахоманишиҳо касе чун ба саломат набурда буд, хоҷасарон «подшоҳнишон» яке аз хешовандони дурри Арсасро, ки ба таърих бо номи Дорон III Қудумон дохил шуда аст, ба сари салтанат овард. Даре нагузашта Боҳуй хост ин дастнишондан худро ҳам ба ҳалокат расонад, вале подшоҳ аз қасди ӯ пай бурда, бо зур косаи заҳро ба худаш нушонид.

Низоъҳои дохили салтанатӣ ва табаддулотиҳои дарборӣ ҳокимияти марказии давлати Ҳахоманиширо бениҳоят суст карда, кушишҳои ҷудоӣҳои табақаи ҳукмрони музофотҳо беш аз пеш қувват дод. Тараққиҳои иқтисодии вилоятҳои ҷудогона, ки ба ҳайати давлати Ҳахоманишӣ дохил карда шуда буданд, ба чунин майлҳои истиқлолхоҳӣ мусоидат менамуд. Ҳарчанд ки дар бораи сиёсати иҷтимоии даврони охири мавҷудияти Ҳахоманишиҳо маълумоти бевосита мавҷуд нест, нуфузи мутлақи аъёнҳои ашрофи онвақтаро метавон яқинан тасаввур намуд. Сиёсати мувозанати иҷтимоӣ, ки Дорон I эълон карда ва наздиктарин ворисони ӯ идома медоданд, дар вақтҳои охир дур партофта шуд. Базаи иҷтимоии ин сулола ниҳоятдараҷа маҳдуд гардид. Оммаи халқ бар зидди зулму таадиҳои Ҳахоманишиҳо беист мубориза мебарданд; муттасил шуру ошӯбҳо ба амал меоманд.

Мана дар чунин як вазъият байни давлатҳои юнону мақдунӣ ва Ҳахоманишиҳо ҷанг сар шуд. Аз сар шудани амалиёти ҷанг де-

*

⁴ Ба ақидаи Олмстед Ардашери III Ох бо вучуди хунхориаш ҳукмрони қобилиятноке буд. Вале ҳулосаи ӯ дар бораи ин ки Боҳуй вайро кушта, давлати Ҳахоманиширо вайрон кард (Olmstead A. F., 1959, p. 48), тамоман идеалистӣ ва аз ҳақиқат дур аст.

ре нагузашта дар мухорибаҳои назди нахри Граник (маи с. 334 пеш аз милод) ва шаҳри Иеса (тирамоҳи с. 333 пеш аз милод) қушунӣ Ҳахоманишиҳо ба зарбаи саҳт дучор гардид ва Искандари Мақдунӣ Осиёи Хурд, Сурия, Фаластин, Финиқия ва Мисро забт кард. Баҳори соли 331 лашкари ҷону мақдунӣ ба қисмати марказии империяи Ҳахоманиши ҳаракат намуд.

1 октябри соли 331 пеш аз милод дар назди Гавгамела ном деҳаи шимоли шарқии Байнаннаҳрайн мухорибаи шадида рӯй дода, қушунӣ Ҳахоманиши тамоман торумор гардид. Дорон III гурехт. Лашкари ҷону мақдунӣ дар маркази давлати Ҳахоманиши ғолибона роҳпаймоӣ карда, сипас, тақрибан бе ҳеҷ муқобилат Бобул, Шуш, Истаҳр ва Эқботанро ишғол намуд ва ғанимати беҳадду ҳисобе ба даст даровард.

Чанг бо ғалабаи комили Искандар анҷом ёфт, вале ӯ ба ин қаноат накарда, аз пай дастгир кардани Дорон III афтод. Лашкари ҷону мақдунӣ подшоҳи Ҳахоманиширо, ки ба самти шимолу шарқ фирор мекард, таъқиб намуд. Дар ҳамин вақт аъёнӯ ашрофи бо Дорон III ҳамроҳикунанда бар зидди ӯ суиқасд ташкил карданд. Тарсуӣ ва бечуръатии Дорон III ва аз истеъдоди чангӣ маҳрум будани ӯ ба ғалабаи душман хеле мусоидат намуд. Вай на он симое буд, ки дар гирди ӯ қувваҳои зиддимакдунӣ чамъ оянд. Дар ҳамин лаҳза сатрапи Бохтар Бесс, ки аз хешовандони худи Дорон буд (Арриан, III, 21, 5), чун шахси муҷоҳид зухур карда, дар сари суиқасдкунандагон қарор гирифт. Дар натиҷаи исёни сардорони лашкар Дорон III ба зиндон партофта шуда, сипас ба қатл расид. Бесс худро бо номи салтанатии Ардашер подшоҳи Ҳахоманишиҳо эълон кард ва барои муқовимати зидди қушунӣ ҷону мақдунӣ ба чамъ кардани қувва пардохт.

Мухорибаҳо дар дамбаҳои Осиёи Миёна

Дар сарчашмаҳои хаттӣ роҷеъ ба чораҷуҳои Бесс баъзе маълумот мавҷуд аст. Аввалан ӯ қушиш кард, ки чиҳати қонунии ҳокимияти худро таъмин наояд. Зухуроти чунин қушишҳои Бессро дар ахбори Диодор (XVII, 74, 1—2) роҷеъ ба Бохтар метавон пай бурд: «Бесс ваъда дод, ки ба чанг сардорӣ мекунад ва мардум бовар карда, ӯро подшоҳ хостанд». Дар ин сарчашма ҳамчунин хотирнишон мешавад, ки Бесс «аскар чамъ кард ва аслиҳаи бисёр омода намуд».

Бесс муваффақ гардид, ки аз сатрапиҳои ҳамсоя, пеш аз ҳама Ориё (вилояти имрӯзаи Хирот) ва инчунин аз мардумони бодиянишин барои тарафдорӣ ризоият гирад. Як навъ «Иттифоқи сатрапиҳо» ташкил ёфт Аммо ба ӯ таъмини пуштибонии табақаҳои васеи аҳолии муяссар нагардид. Яке аз сабабҳои асосии ин ба худ ном ва унвони подшоҳи Ҳахоманиширо гирифтани Бесс буд.

Илова бар ин ба у фурсат кифоя намекард: аз тарафи ғарб лашкари юнону макдунӣ бо суръат наздик меомад.

Аввалин дафъа лашкари юнону макдунӣ дар Ориё ба муковамати сахт дучор гардид. Ба Искандари Мақдунӣ бештар аз як моҳ лозим омад, то муковамати ориёиҳоро фуру нишонад. Дастан сершумори савораи ориёӣ бо сардории Сатибарзан аз дасти Искандар раҳой ёфта, ба қушуни Бесс ҳамроҳ шуд.

Искандари Мақдунӣ вилоятҳои чанубии Афғонистонро, ки дар он ҷойҳо низ, зохиран, тарафдорони Бесс мавҷуд буданд, забт намуда, ба воситаи ағбаи Ҳиндукуш роҳи шимолро пеш гирифт. Ҳангоми ба даштҳои шимоли Афғонистон баромадани лашкари юнону макдунӣ дар ихтиёри Бесс 7 ё 8 ҳазор бохтариҳои мусаллаҳ ва боз чанд даста сарбозони дигар буданд (Арриан, III, 28, 5; Квинт Курций, VII, 4, 20). Дуруст аст, ки Бесс ба мақсади нигоҳ доштани як қисми лашкари Искандар Сатибарзанро бо ду ҳазор аскарӣ савора ба Ориё фиристод ва дар он ҷо шуриш сар зад, ки Искандарро маҷбур сохт барои фуру нишондани он қисмате аз қувваҳои ёрирасони худро равона кунад. Бо вучуди ин нируи Искандар аз нируи Бесс хеле зиёд буд. Аз ин рӯ, Бесс ба тарафи шимол, ба Бохтари ин сӯи Амударёе, яъне ба Осиёи Миёна ақиб нишаст.

Дар таълифоти илмӣ роҷеъ ба моҳият ва оқибати амалҳои Бесс фикру андешаҳои мухталиф баён ёфтаанд. Ба назари мо, ин амалиёт, сарфи назар аз кушишу ҳаракатҳои шахсии салтанатталабонаи худи Бесс, объективона аҳамияти прогрессивӣ дошт. Ба тавассути муборизае, ки бо сардории Бесс вусъат пайдо намуд, ҳамлаи лашкари юнону макдунӣ ба Осиёи Миёна якҷанд моҳ (ва шояд ним сол ҳам бошад) ба таъхир афтод, зеро аскарони Искандар дар натиҷаи муковиматҳои сари роҳи ин сарзамин заифу беҳол гардида буданд. Муборизаи «иттифоқи сатрапиҳо» бар зидди лашкари истилокори юнону макдунӣ муқаддимаи он муборизаи ҳақиқатан ҳам халқист, ки баъдтар дар сарзамини Осиёи Миёна бо вусъати тамом ба амал омад.⁵

2. МУБОРИЗАИ ХАЛҚҲОИ ОСИЁИ МИЁНА БО ҚУШУНИ ЮНОНУ МАҚДУНӢ

Қувваҳои ҳарбӣ ва ҳунари ҷангии халқҳои Осиёи Миёна

Халқҳои Осиёи Миёна бо кадомин қувваҳо муқобили Искандари Мақдунӣ муковимат карданд? Бояд кайд кард, ки камбудии асосии қувваҳои мудофиавии Осиёи Миёна марказият надош-

*
⁵ ИТН, I, сах. 241—242.

тани онҳо буд. Дар даврае, ки мавриди баҳси мо қарор гирифта- аст, фақат як қисми Осиёи Миёна ба қаламрави Ҳахоманишиҳо дохил шуда ва он ҳам ба дараҷаи лозима устувор набуд; вилоят-ҳои боқимондаи ин сарзаминро ҳокимони соҳибихтиёр ва пешвоёни қабिलाҳо идора мекарданд.

Хунари аслиҳасозии Осиёи Миёна дар асри IV пеш аз милод хеле раванқ пайдо карда буд. Аскарони Осиёи Миёна аз аслиҳа-ҷоти ҳуҷум бештар ханҷар ва шамшерҳои оҳанӣ ва аҳёнӣ биринҷиро истифода мебарданд, ки дастаи онҳо аксаран бо нақшу нигори зебо оро дода мешуд. Ханҷарро ба паҳлуи рост меовехтанд. Мардуми Осиёи Миёна ханҷарро *карта* меномиданд. Дар баробари ин, зоҳиран, истилоҳи *акинок* низ ба қор бурда мешуд. Шамшерҳо хеле калон буда, дарознашон то 1,2 метр мерасид. Аксар вақт дар муҳориба табарҳои ҷангӣ—*сагарис* ба қор мебармад. Баъзе намунаҳои ин қабил табарҳои ҷангии яктега ва дутега дар ҳафриёти гӯрхонаҳои қадимаи Помир ёфт шудаанд. Геродот (I, 215) ва Страбон (XI, 86) хабар медиҳанд, ки секираҳои массагетҳо мисӣ буданд. Найзаҳои дароз бо пайконҳои биринҷӣ ё оҳанӣ, ки *аршти* меномиданд, аз аслиҳаҷоти муҳим ба шумор мерафтанд. Бехуда нест, ки Геродот (I, 215) массагетҳоро «найзадорон» номидааст. Он вақт гурз мавқеи чандон муҳим надошт.

Ба сифати силоҳи дурзан бештар камон истифода мешуд. Ханӯз дар миёнаҳои ҳазораи I пеш аз милод дар Осиёи Миёна камони мураккабсохти ба истилоҳ навъи скифӣ мустаъмал буд. Ин навъи камон бо дурзани ва нишонрасии худ фарқ мекард. Дар манбаъҳо якчанд хели ин аслиҳа зикр шудааст. Барои тайёр кардани камони бохтарӣ, ҳамчунин камонҳои суғдӣ, портӣ ва хоразмӣ найро ба кор мебардаанд (Геродот, VII, 54, 66). Дар сарчашмаҳо сақоихо ва массагетҳои «камонадоз» ва «камонадозони савора» ёд шудаанд (Геродот, I, 215; Ксенофонт, «Киропедия», V, 3, 24; Арриан, III, 8, 3). Сарбозони Осиёи Миёна дар фалахмонпарронӣ ҳам хеле мохир будаанд (Арриан, IV, 3, 3; Квинт Курций, VII, 6, 2, 22; Плутарх, «Ҳаёти Искандар», XV, 3).

Сарбозон худро бо чавшан муҳофизат мекарданд. Квинт Курций (IV, 9, 3) менависад, ки мардуми саҳронишини Осиёи Миёна «аз варақан оҳан» барои худ зирех месохтанд. Бар тибқи маълумоти Арриан (III, 13, 4) сарбозони Осиёи Миёна дар вақти ҷанг худро бо зирехҳои фулузӣ «тамоман мепӯшониданд». Онҳо бар сар кулоҳҳуд доштанд, ҳамчунин сипарҳои гуногунҳачму гуногуншаклро барои муҳофизати худ истифода мекарданд. Ба қавли Геродот (I, 215), аспҳои массагетҳо ба василаи баргустувон муҳофизат карда мешуданд. Аз эҳтимол дур нест, ки умуман Осиёи Миёна ҷои тавлиди афзори муҳофизаи асп — баргустувон бошад. Ин ихтирои муҳими ҷангӣ сонитар ба тарафи ғарб — ба Эрони ҳахоманишӣ, ба тарафи ҷануб — ба Ҳиндустон, ба тарафи шарқ — ба Хитой паҳн гардид. Дар Осиёи Миёна дучархаҳои ҷангӣ ҳам мавҷуд буданд.

Охирҳои асри биринҷӣ дар Осиёи Миёна ҳунари истеҳкомсозӣ ба вучуд меояд. То вақти тохтутози истилокорони юнону мақдунӣ шаҳрҳои ин сарзамин иншоотҳои бузурги мустаҳкам доштанд. Илова ба истеҳкомоти умумӣ шаҳрҳои калонро бо қалъаҳои баланд ихота карда, дар девори қалъа манораҳо нишонда, тиркашҳо сохта буданд.

Дар Осиёи Миёна аз рӯи навъҳои қушун ба қисмҳо ҷудо кардани қувваҳои аскарӣ маъмул буд. Ҳар яки ин қисмҳо алоҳида саф ораста, баъзан дар вақти ҳучум ба ҳам ҷафс мешуданд ва паси ҳам қарор гирифта, қувваи бузурги ҳамлавареро ташкил медоданд. Дар баробари ин боз як усули тактикӣ — ақибнишинии стратегӣ мавҷуд буд: қушуни савора дар вақти ҳучум якбора ақиб рафта, аз самти дигар барқвор зарба мезад. Умуман, разми ҳучум бо фуру рехтани сели қушуни савора сар мешуд, ки мудофиакунандагон онро аввал аз дур бо тирӯ найза пешвоз гирифта, сони, баъди тамоман наздик шудан ба ҳамлаи қатъӣ мегузаштанд ва ниҳоят тан ба тан ҷанг карда, душмани рӯ ба гурез ниҳодаро таъҷиб менамуданд. Дар лаҳзаи ҳалқунанда қувваи эҳтиётӣ ба майдон дароварда мешуд.

Сарчашмаҳои қадима ба ҳунари ҷангии сақоихо арзиши ба-

ланд додаанд, ки инро дар вақти ҷанги зидди Форс ҷониҳо хеле хуб эҳсос намуда буданд. Баъдтар худ Искандари Мақдунӣ ҳам борҳо — нахустин мартаба дар сари муҳорибаи назди Гавгамела, вақте ки аскарони савораи сақонву бохтарӣ қўшуни пешоҳанги Искандарро ба фирор маҷбур карданд, ба ин боварӣ ҳосил намуд (Арриан, III, 13).

Муҳаққиқони қори ҳарбии халқҳои Осиёи Миёна ба чунин хулосаҳо расидаанд: «1. Аслиҳачоти қўшуни Осиёи Миёна ба дараҷаи нисбат ба замони худ баланд расида буд ва аз баъзе ҷиҳатҳо, ҳатто аз яроку аслиҳаи қўшуни ҷону мақдунӣ ҳам бартарӣ дошт. 2. Қўшунҳои Осиёи Миёна усулҳои гуногуни тактиқии ҳуҷум ва мудофиаро ба қор мебурданд. 3. Ба тавассути иштирок дар ҷангҳои давлати Ҳахоманишӣ бар зидди ҷониҳо, аз ҷумла дар муҳорибаҳои зидди Искандари Мақдунӣ (берун аз худуди Осиёи Миёна) сардорони қўшунҳои Осиёи Миёна аз силоҳ ва усулҳои тактиқии ҳам қўшуни Ҳахоманишӣ ва ҳам ҷону мақдунӣ хеле хуб огоҳ буданд. 4. Иқтидори ҳарбии халқҳои Осиёи Миёна дар асрҳои VI—IV пеш аз милод бисёр баланд буд, ки ин дар муборизаи онҳо ба муқобили истилогарони аҷнабӣ омили муҳиме гардид»⁶.

Амалиётҳои ҳарбӣ дар Мовароуннаҳр

Арриан (III, 28, 9—10) воқеаро ба қарори зайл нақл мекунад: «Вақте ки ба Бесс наздик расидани Искандарро хабар доданд, ӯ аз даръеи Окс (Амударъе.—Б. F.) убур намуд: киштиҳоеро, ки онҳо аз даръе гузашта буданд, сӯзонид ва худ ба сарзамини Суғд, ба Навтоқ рафт. Спитаман, Уқборт бо савораҳои суғдӣ ва доӣ аз Танаис гузашта, аз паси ӯ равон шуданд». Ин ҷо аввалин бор дар сарчашмаҳои номи қаҳрамони муборизаи зидди мақдунӣ Спитаман зикр гардидааст⁷.

Искандар дар зарфи панҷ рӯз қувваи аскарӣ худро аз даръеи Аму гузаронид⁸. Воқеае, ки сарчашмаҳо дар ин маврид баён кардаанд, ниҳоятдараҷа муҳам ва пуриҳтилоф аст⁹. Бесс аз тарафи Спитаман ва дигар ҳамсафони худ аҳз гардида, ба дасти Искандари Мақдунӣ супурда мешавад. Сабаби чунин рафтори ҳамроҳони Бесс маълум нест. Шояд дар ҳамин лаҳзаи мубориза аз худ аҷзу нотавонӣ зоҳир кардани Бесс ва ба ин нигоҳ накарда

*

⁶ Литвинский Б. А., Пьянков И. В., 1966, сах. 51—52; Литвинский Б. А., 1966.

⁷ Абаев В. И., 1959, эзоҳи 2 дар сах. 114.

⁸ Тревер К. В., 1947, сах. 114.

⁹ Доир ба масъалаи ҳуҷуми Искандари Мақдунӣ ба Осиёи Миёна ва муборизаи халқҳои ин сарзамин ба муқобили истилои ҷону мақдунӣ тадқиқоти зиёде мавҷуд аст. Хусусан ниг.: Григорьев В. В., 1881; Тревер К. В., 1947; Zolling Th., 1875; Schwarz F., 1906.

мавқеи роҳбариро ихтиёран ба каси дигар додан нахостанаш бо-
иси маҷбуран аз миён бардоштани ӯ гардида бошад¹⁰. Вақте ки
Искандар ба Бохтар бозгашт намуд, шӯрои саркардагони ҳарбии
мақдунӣ ва амалдорони ба тарафи ӯ гузаштаи форсро даъват кард
ва дар ин шӯро Бесс ҳамчун қотили шоҳи «қонунӣ» ва ғосиби ун-
вони подшоҳӣ айбдор карда шуд. Искандар амр кард, ки бинӣ ва
гӯшҳои Бессро бурида, ӯро ба ҳамин сурат ба Эқботан бибаранд
ва дар пеши назари мидиҳо ва форсҳо ба қатл расонанд. Бояд гуфт,
ки Искандар қатли Бессро чун интиқом бар ивази ғасб намудани
ҳокимияти шоҳ доништа, бо ҳамин меҳост аъёну ашрофи форсро ба
тарафи худ ҷалб намояд.

Искандар пас аз ишғол кардани Навтоқ ба маркази Суғд Ма-
роқанд равона шуд ва онро забт кард¹¹. Аз афташ, дар ноҳияи Ма-
роқанд, ба муқовимат дучор омад. Ба қавли Қвинт Курций (VII,
6, 10), «Искандар дар шаҳр гарнизон гузошт ва деҳоти атрофро
сӯхта, ба харобазор табдил дод». Сипас, ӯ бо лашкари юнонӣ ба
самти шимоли шарқӣ ҳаракат намуд. Лекин дар ин роҳ ба мушки-
лоти бузурге дучор гардид. Суғдиҳо ҳама чун як тан ба муқобили
истилокорони юнону мақдунӣ сар бардоштанд. Вақте ки масъалаи
озодӣ ва истиқлолияти ватанашон ба миён омад, онҳо бо тамоми
мардонагӣ барои мудоғибаи кишвари худ бар зидди истилогарони
юнонӣ чунон мубориза бурданд, ки ин мубориза дурахшонтарин са-
ҳифаҳои таърихи қадимаи ҳалқҳои Осиёи Миёнаро фароҳам овар-
дааст. Яке аз аввалин намунаҳои ин мубориза бархурдани таҷовуз-
корони юнонӣ бо тоифаҳои суғди вилояти қуҳистони Уструшан
мебошад, ки дар вақти аз қуҳсори байни Мароқанд ва Киропол
гузашта истодани аскарони Искандар рӯй дода буд.

Чанд даста аскарони юнонӣ барои мусодира кардани озуқа ва
хӯроквории ҳайвонот ба тарафи қишлоқҳои Уструшан фиристода
мешаванд. Аҳолии озодихоҳи ин маҳалҳо бар зидди бедодгарӣҳои
истилогарон сар мебардоранд. Искандар аз ин аҳвол хабардор шу-
да, ба муқобили онҳо лашкар мекашад. Шуришгарон бо фишори
қушунӣ юнону мақдунӣ маҷбуран ба қуҳсор фирор карда, дар он
ҷо камин мегиранд¹². Задухӯрд дар қуҳсори серхарсанги душвор-
гузар ба амал меояд. Суғдиҳо то охири кувваи худ муқобилат ме-
кунанд ва чи навъ ки Арриан хабар медиҳад, аксари онҳо ба дасти
душман афтоданро нахоста, худро нобуд месозанд. Ниҳоят, Искан-
дар муқовимати суғдиёни қуҳистонро бо машаққати зиёде фуру ме-
нишонад, вале дар натиҷаи ин лашкаркашӣ 22 ҳазор нафар аз хал-

✱

¹⁰ В. В. Григорьев дар асари худ «Хучуми Искандари Бузург ба Туркистони
Ғарбӣ» менависад, ки азми Бесс бо «рафтори ниҳоят буздилонаи ӯ» алоқаманд
аст.

¹¹ Henning W. B., 1958, s. 54.

¹² ИТН, I, сах. 253—255.

ки маҳаллӣ кушта мешавад. Лашкариёни юнонумақдунӣ ҳам талафоти зиёде медиҳанд. Худи Искандари Мақдунӣ саҳт ярадор мешавад (Арриан, III, 30, 10-11).

Искандар пас аз ин ваҳшонияте, ки нисбат ба суғдиёни Уструшан зоҳир намуд, ба сӯи Сирдарьё равона гардид. Дар ин вақт дарьёи Сир ҳудуди байни дашти бодиянишинон ва водиҳои зироати ҳисоб мешуд: дар соҳили ростӣ дарьё соқоихо зиндагӣ мекарданд ва дар тарафи чапӣ он як қатор шаҳрҳои калону хурд воқеъ гардида буданд. Искандар ба лаби дарьёи Сир омада, қарор гирифт ва аз юниёну мақдуноҳо дар ин шаҳрҳо гарнизон гузошт. Лекин даре нагузашта ба муқобили юниён шӯриши халқи маҳаллӣ саршуд ва ба зудӣ тамоми ҳафт шаҳри соҳили чапӣ Сирдарьёро фаро гирифт. Дар дигар соҳили дарьё соқоихо қувваҳои худро ҳам намуда, расидани фурсати мусоидро интизорӣ мекашиданд, ки аз дарьё гузашта ба шӯришкунандагон ёри расонанд. Дар худи ҳамин вақт дар Суғд ва Бохтар низ ошӯбҳои калоне ба амал меоянд. Искандар ба як вазъияти душвор дучор мешавад. Вай, пеш аз ҳама, қарор медиҳад, ки мавқеи худро дар соҳили дарьёи Сир мустаҳкам намояд. Ба ин мақсад, ӯ дар муддати ду рӯз панҷ шаҳрчаи наздисоҳилро ишғол намуда, ба аҳолии он ҷойҳо ваҳшиёна рафтор мекунад. Юниён ба амри Искандар тамоми мардҳоро ба қатл расонида, зану бачаҳоро ба ғуломӣ мефурӯшанд (Арриан, IV, 2, 4).

Аҳолии Киропол, ки маркази шӯриш ба шумор мерафт, ба муқосираи юниён саҳт муқобилат нишон медиҳад. Худи Искандар маҷбур мешавад шахсан дар гирифтани шаҳр иштирок намояд. Ӯ як даста аскарро гирифта, бо маҷрои хушкшудаи руде, ки аз байни шаҳр мегузашт, ба даруни шаҳр медарояд ва дарвозаи онро барои дохил шудани кӯшуни худ боз мекунад. Дар кӯчаҳои шаҳр ҷангҳои хунин давом намуда, дар натиҷа 8 ҳазор нафар аз аҳолии маҳаллӣ кушта мешавад. Талафоти юниён низ кам набуд. Дар ин муҳориба худи Искандар ва баъзе сарлашкарони бузурги ӯ захмдор мешаванд.

Пас аз муҳорибаи шадид ва ҳучуми қатъӣ охири такягоҳи шӯришиён забт карда мешавад. Бо ин тариқа, шӯрише, ки ба муқобили истилокорони юнонӣ дар соҳилҳои дарьёи Сир ба амал омада буд, хобонида шуд. Арриан мегӯяд, ки аз аҳолии ба шӯриш иштирокдоштан ин ҳафт шаҳр як нафар ҳам боқӣ намонд — ҳамаи онҳо кушта ва ё ба ғуломӣ фурухта шуданд.

Шӯриши солҳои 329—327 пеш аз милод

Ба муборизаи баҳри истиқлолияти Суғд ва Бохтар сипаҳсолори маҳаллӣ Спитаман, ки яке аз симоҳои хеле барҷаста дар таърихи аҷдоди қадими халқи тоҷик буд, сарварӣ мекард. Дар соли 329

Спитаман бо қувваи зиёди аскар, ки ба он аҳолии осоишта низ ҳамроҳ шуда буданд, шаҳри Марокандро ишғол намуд. Бештарин қисми гарнизон кушта шуда, боқимондаи аскарони юнонӣ дар интизори расидани қувваҳои имдодӣ ба арки қалъа паноҳ бурданд.

Искандар, пас аз паҳш кардани шӯриш дар Сирдарё, барои кӯмаки муҳосирони қалъаи Мароканд 3 ҳазор нафар пиёданӣ ва 800 нафар аскарӣ савора фиристода, худ дар қанори дарёи Сир (аз эҳтимол дур нест, ки дар байни Ленинобод ва Бекободи ҳозира ё худ дар ноҳияи шаҳри Ленинобод бошад) ба сохтмони қалъа-шаҳри Искандарияи Ақсо (Искандарияи Дур) машғул гардид¹³. Ба қавли Квинт Курций (VIII, 6, 25—27), «Искандар ба қанори дарёи Танаис» (яъне Сирдарё — *Б. Ф.*) баргашта, тамоми паҳноиро девор кашид ва қароргоҳи аскар сохт. Девор 60 стадий (10—11 км.— *Б. Ф.*) дарозӣ дошт. Фармуд, ки ин шаҳро Искандария номанд. Биноқори шаҳр чунон ба зудӣ анҷом ёфт, ки рузи ҳафта ҳамаи сохтани истехком иморатҳои шаҳр ҳам буд шуданд... Ба ин шаҳри нав асиронро ҷой доданд». Ба гуфти Арриан (IV, 4, 1), дар муддати 20 рӯз атрофи шаҳри азнав девор кашида шуд, Искандар «дар он ҷо сарбозони кирояи юнонӣ, ҳамсояғони барбарии истиқомат ихтиёркарда ва ҳамаи аскарони ба хизмати ҳарбӣ ношоҷия мақдуниро сокин намуд». Юстин (XII, 5, 12) низ тасдиқ мекунад, ки сохтмон (аз афташ, сухан аз оғози қорҳои асосии сохтмон меравад) 17 рӯз давом кард. Давродаври девори шаҳр 6000 «ҷуфт қадам», яъне қариб 9 км меомад¹⁴. Ба шаҳри навбунёд, аз рӯи қавли Юстин, сокинони дигар шаҳрҳои кучонданд ва ҳамчунин аскарони аз боварӣ баромадаи Искандарро гузоштанд. Ин шаҳр мебоист нуқтаи муттақои истехкоми ҳудуди шимоли шарқии давлат мегардид. Қорҳои Искандар, хусусан сохтмони қалъа-шаҳр боиси ҳавотири сақоиҳои он сӯи Сирдарё гардид. «Подшоҳи скифҳо (яъне сақоиҳо.— *Б. Ф.*), ки давлати ӯ сарзамини он тарафи Танаисро фаро гирифта буд, шаҳри дар соҳили дарё бунёдкардаи мақдунӣро юғе бар гардани худ ҳисоб менамуд», — менависад Квинт Курций (III, 7, 1). Сақоиҳои бодиянишин аз он сӯи Сирдарё бо қамон-

*

¹³ Мулоҳизаҳои онд ба ҷои воқеъ шудани ин шаҳр, ки бар таҳқиқи сарчашмаҳо ва шиносии ҳамаҷонибаи топографияи маҳал асос ёфтаанд, дар асари муаллифи ин сатрҳо «Таърихи халқи тоҷик» (нашри III, М., 1955) баён гардида буданд. Ақидае пеш ронда мешуд, ки Искандарияи Ақсо дар ҷои қалъаи Хучанд, дар маркази шаҳри Ленинобод воқеъ буд (Неъматов Н. Н. 1955, саҳ. 33—34). Бояд ба назар гирифт, ки хангоми ҳафриёти қалъа ҳоло фақат мадракҳои камаш 250—300 сол «ҷавонтар» аз аҳди Искандари Мақдунӣ дарёфт гардида буданд.

¹⁴ Гуфтаҳои Квинт Курций ва Юстин дар бораи масоҳати Искандарияи Ақсо фақат дар сурати таври дигар шарҳ додани истилоҳи Юстин доир ба ифодаи андозаи дарозӣ мувофиқат кард. Вай ба ҷои «қадам», ки пеш тафсир кардаанд, «ҷуфт қадам» гуфта будааст, дар ин сурат донраи шаҳр ба 9 км баробар мешавад.

Аскарони Кушон
(аз руи мучассамаи Холчиён)

Шоҳони Кушон дар либоси ҷангӣ

1 — аз рӯи тангаи Канишкаи III

2 — аз рӯи тангаи Висудева

ҳои худ юниёнро тирборон мекарданд. Искандар ба туфайли тирпаронӣ қардан аз манҷаниқҳо (асбобҳои ҷангии сангандоз) онҳоро қадре ақиб ронд ва пас, фавран бо амалҳо аз даръе гузашта, ба ҳучум сар кард ва скифҳоро маҷбур намуд, ки ба тарафи дашт ақибнишинӣ кунанд. Лекин қӯшиши тамоми торумор қардани скифҳо қариб ба ҳалокати аскарони юнонӣ анҷом ёфт. Ҳарорати баланди ҳаво, набудани об, бериҳои биебон ва дар чунин шароит ҳамлаҳои пайдарпаи сақонҳои ҷанговар бо сардории бародари подшоҳашон (Квинт Курций, VII, 7, 1) истилокоронро ба вазъияти тоқатфарсое дучор намуд. Аскарони юнонӣ гӯе ба сабаби бемории Искандар маҷбур шуданд аз таъқиб қардани сақонҳо даст кашанд (Арриан, IV, 4, 8, 9).

Вақте ки қӯшуни юнону мақдунӣ дар тақопуи ишғол қардани Уструшан ва Фарғонаи Ғарбӣ буд, оташи шӯру исён тамоми мамлақати Суғд ва як қисми Бохтарро фаро гирифт. Искандари Мақдунӣ миқёси шӯришро дарк накарда, ба кумаки гарнизони муҳосирашудаи Мароканд қӯшуни наҷандон қалон (тақрибан 2500 нафар) фиристод. Вақте ки дастаи аскарони пештар фиристодаи Искандар ба Мароканд наздик расид, Спитаман шаҳрро аз муҳосира озод намуда, зирақона ақиб нишаст. Аскарони юнонӣ ин аҳволро дида, суғдиёнро таъқиб қарданд. Спитаман фурсати мусоид пайдо намуда, яқбора пас гашт ва ба сари юниён тохт. Арриан (IV, 5, 8) мегӯяд, ки юниён «рӯ ба гурез ниҳода, ба як ҷазирачаи байни даръе (даръеи Зарафшон дар назар дошта мешавад.— Б. Ф.) паноҳ бурданд. Лекин дар ин ҷо скифҳо ва аскарони савораи Спитаман онҳоро ба муҳосира гирифта, паронда маҳв қарданд»¹⁵.

Чунон ки муаррихи маъруфи Германияи Ғарбӣ Ф. Алтхайм ба таври ҳаққонӣ менависад, «Спитаман ба қоре муваффақ шуд, ки қасе аз ӯҳдаи он баромада натавониста буд: ӯ дар муҳориба як қисми қӯшуни мақдуниро маҳв намуд»¹⁶.

Спитаман, ки аз тарафи аҳолии маҳаллӣ ҳимоят мидид, дубора гарнизони мақдуниро дар Мароканд муҳосира намуд. Вақте ки Искандар бо қувваҳои асосии худ ба Мароканд омад, Спитаман ҷанг накарда, аскарони худро боз ба тарафи саҳро ақиб кашид. Азбаски Искандар дар муҳорибаи бо скифҳои бодиянишин қардаи худ дарси ибрат гирифта буд, дигар Спитаманро дар саҳро таъқиб накарда, бо ҷазои саҳт додани аҳолии осоиштаи водии Зарафшон қаноат намуд. «У фармон дод, ки қишлоқҳоро сӯзанд ва ҳамаи қалонсолонро кушанд» (Квинт Курций, VII, 9, 22). 30 нафар суғдиёни маҳкуми марг чунон хунсардие нишон доданд, ки мақдуниҳо

★

¹⁵ Ба қавли Ф. Шварц, задухӯрд дар соҳили ростии даръеи Зарафшон дар ноҳияи Зиёуддин ба амал омадааст (Schwarz F., 1906, s. 62—63), ба фикри Б. А. Литвинский дар қисми ғарбӣ (ИТН, I, сах. 530).

¹⁶ Altheim F., 1953, s. 68.

ангушти ҳайрат газиданд: онҳо сурудхонон ба сӯи қатлгоҳ мерафтанд (Қвинт Курций, VII, 10, 4).

Талафоти лашкари юнонӣ ниҳоятдараҷа зиёд буд. Аз ин рӯ, Искандар бо саросемагӣ ба ҷангҳои баҳори соли 328 тадорукот меидид. Ӯ зимистонро дар Бохтар гузаронида, бо пешвоёни саконҳо ва хоразмиҳо гуфтушунид намуд ва барои бо қувваҳои тоза пура кардани лашкари худ машғул шуд. Дар ин вақт халқи қаҳрамони Суғд ҳам, бо вучуди додани талофоти зиёд, мутеъ шуданро ба хотир наоварда, дар таҳти роҳбарии Спитаман барои муҳорибаҳои навбатӣ омода мегардид. Спитаман як рӯз ҳам ба душман осоиш намедод. Ӯ бо дастаҳои савораи «парвозкунандаи» суғдиён ба сари истилогарон ҳучум оварда, ба онҳо зарбаҳои ҳалокатовар мезад. Чи навъ ки Арриан хабар медиҳад, «аксарияти суғдиҳо ба ҷоҳои мустаҳкам гурехта, ба волии таъинкардаи ӯ (Искандар.— Б. F.) итоат намуданро намехостанд (IV, 15, 7). Дар ҳақиқат, мамлақати тамоман толон ва харобгаштаи суғдиён боз аз сари нав ба муқобили таҷовузкорони аҷнабӣ қиём намуд. Искандар, ба мақсади фуру нишондани шӯриш, лашкари 20 ҳазорнафараи худро ба панҷ даста тақсим намуда, аз як гӯша ба гӯшаи дигари Суғд ҳаракат кард ва ҳар як одами рӯ ба рӯ шударо аз дами тег гузаронид. Чунон ки муаррихи Юнони Қадим Диодори Сицилӣ (XVII) хабар медиҳад, «Искандар суғдиёни шӯришгарро таъқиб карда, аз онҳо беш аз 120 ҳазор нафарро ҳалок менамояд»¹⁷. Дар натиҷаи ин ҷазодихии мудҳиш ва хунхорӣ мамлақат ба дараҷае ҳолӣ гардид, ки Искандар ба яке аз саркардаҳои ҳарбии худ супориш дод то «ба ҷои Суғд дубора шаҳре таъсис намоянд» (Арриан, IV, 16, 3). Зоҳиран, дар ин маврид ба ҷои шаҳрҳои вайрон ва холишудаи суғдиҳо ба вучуд овардани шаҳрҳои ҳарбии юнонӣ, ки барои маъмурият ва лашкари ҷиҳуд мақдунӣ ҳамчун тақиягоҳ хизмат мекарданд, дар назар дошта мешуд¹⁷.

Дар чунин вақте ки истилокорони юнонӣ Суғдро ба хун оғушта мекарданд ва сарлашқари дар Бохтар гузоштаи Искандар барои дар итоат нигоҳ доштани мамлақат ва танбеҳ додани шӯришиён ҳар гуна чораҳо меидид, Спитаман бо 600 нафар аскарӣ савораи худ ба ақибгоҳи Искандар, яъне ба Бохтар гузашта, бо тамоми ғайрат ва шуҷоат муборизаро бар зидди аскарони юнонӣ давом дод. Дар тирамоҳи соли 328 ӯ бо 3 ҳазор аскарӣ савора боз ба пойтахти Суғд раҳсипор гардид. Спитаман пас аз ҷанги сахте, ки аз ду тараф бисёр одамон кушта шуданд, ба тарафи саҳро ақиб нишаст, вале дар он ҷо сардорони баъзе қабिलाҳои бодиянишини хиннона ба ӯ ҳучум намуда, сарашро аз тан ҷудо карданд ва, чи навъ ки Арриан мегӯяд, «онро ба Искандар фиристоданд, то ки ба ин

*

¹⁷ Ҳоло ин нуқтаи назар тавассути тадқиқи муфассали филологияи И. В. Пьянков (*Пьянков И. В.*, 1970, сах. 47—48) тасдиқ гардид.

насила хавфу хатари ба сари худашон таҳдидкунандаро бартараф намоянд» (IV, 17, 7).

Ҳалокати Спитаман ҳеч гоҳ тамоман зафар ёфтани истилогарони аҷнабӣ ва комилан сари таслим фуруд овардани суғдиёнро ифода намекард. Вазъияти мамлакати Суғд мисли пештара барои таҷовузкорони юнонӣ хатарнок буд. Искандаре, ки қувваи давлати ҷаҳони Ҳахоманиширо ба осонӣ дарҳам шикаста тавонист, ҳоло маҷбур гардид, ки зимистони соли 328/27-ро дар кишвари итоатнопазири Суғд гузаронад.

Лекин Искандар аз тирамоҳи соли 328 пеш аз милод бо нияти дар дохили мамлакат пайдо кардани қувваҳои пуштибони мубориза бар зидди аҳолии шӯришгари Суғд сиёсати худро нисбат ба аъёнҳои ашрофи маҳаллӣ ва қоҳинони зардуштӣ ба кулӣ тағйир дод. Масалан, баҳори соли 327 пеш аз милод, ҳангоми ба даст даровардани якҷанд истеҳкоми кӯҳистонии суғдиҳо, ки барои муҳофизати онҳо аз аъёнҳои ашрофи суғдӣ — Уксорт, Сисимитр ва Хуриён роҳбарӣ мекарданд, Искандар ононро на фақат бубахшид, балки тамоми молу мулкашонро ба ихтиёри худӣ онҳо гузошт. Ӯ на танҳо ба он намоидагонӣ аъёнҳои ашрофи маҳаллӣ, ки ба вай кӯмак мерасониданд, инчунин, ҳатто ба ононе, ки дар муборизаи юнониён ва суғдиҳо бетараф меистоданд, ба тариқи ҷоиза пул меод ва молумулки шӯришёнро байни онҳо тақсим мекард.

То чи андоза тағйир ёфтани равияти Искандар нисбат ба аъёнҳои ашрофи маҳаллӣ аз гуфтаҳои сарзанишомези Қаллисфен ном таърихнигори дарбори ӯ, ки Арриан ба тариқи зайл нақл кардааст, аён мегардад: «Искандаро, агарчанде мегӯянд, ки дар кишвари барбарӣ азхуд кардани ахлоқи барбарӣ лозим аст, бо вучуди ин, ман аз ту хоҳиш мекунам, Элладаро ба хотир ор, ки аз барои вай ту ба ин сафари ҷангӣ иқдом намудӣ, то Осиёро мутеи Юнон кунӣ».

Искандар бо табақаи фавқонии суғд алоқаи хешутаборӣ ҳам пайдо мекунад. Вай духтари Уксорт Руксона (Рухшонак)-ро, ки асир афтода буд, ба занӣ гирифта, акрабонӣ ӯро ба тарафи худ ҷалб менамояд. Дар натиҷаи ин гуна сиёсати Искандар аъёнҳои ашрофи Суғд боварӣ ҳосил мекунанд, ки ӯ на ба муқобили онҳо, балки фақат бо халқ мубориза мебарад. Аз ин сабаб, онҳо бо вай ҳамдастӣ намуда, манфиати мамлакати худро ба душман мефурушанд. Чунончи, Сисимитр кӯшуни сершумореро ба ихтиёри Искандар дода, дар мутеъ намудани қabilaҳои сақоӣ ба ӯ мадад мекунад.

Рафтори Уксорт ҳам яке аз мисолҳои равшанест, ки нисбат ба манфиати халқи худ хиёнат кардани гуруҳҳои ашрофияи маҳаллӣро иншон медиҳад. Ӯ пас аз он ки бо Искандар алоқаи хешӣ пайдо кард, дар роҳи ба асорат гирифтани намудани кишвари худ бо тамоми қувват ба истилокорон кӯмак расонид. Баҳори соли 325 пеш аз милод, вақте ки аскарони дар Бохтар таваққуфкардаи юнонӣ бар зидди Искандар исён намуданд, Уксорт, ба ҷои аз ин фурсат истифода бурда ба муқобили истилогарон сар бардоштан, Искан-

дарро аз ин воқеа хабардор кард. Искандар, ки он вақт дар Ҳиндустон буд, баробари воқиф шудан аз ҳодиса фавран чорае чуста, исъёнро фуру нишонд ва Уксортро волии музофоти Паропамис (воҳаи Қобул) таъин намуд. Ҳангоме ки дар ин музофот ҳам бар зидди тачовузкорони аҷнабӣ шӯриш сар зад, Уксорт бо ташаббуси худ онро хобонид ва шӯришгаронро ваҳшиёна чазо дод.

Ҳамин навъ, ба сабаби қувваи марказиятноки ҳарбӣ доштани истилокорон ва, инчунин дар натиҷаи хиёнати аъёну ашрофи маҳаллӣ шӯриши қаҳрамононаи халқи Суғд пахш карда шуд. Ҳамаи заминҳои шохан рости даръёи Омуро мақдуниҳо ишғол намуданд. Мувофиқи афсонае, Искандар гуё то сарғаҳи даръёи Зарафшон омада будааст, ки дар он ҷо вучуд доштани кӯле бо номи Искандар (Искандаркӯл) низ ба ин гувоҳӣ медиҳад.

Дар даврае, ки Осиёи Миёна мавриди истилои Искандар қарор гирифта буд, фақат Хоразм тавонист истиқлолияти худро нигоҳ дорад. Арриан нақл мекунад: вақте ки Искандар зимистони соли 329/28-ро дар Бохтар мегузаронид, шоҳи Хоразм Фарозмон бо 1500 савора ба зиёрати ӯ омада, бар зидди қолҳо ва амазонҳо муттафиқона амал карданро пешниҳод намуд (IV, 15, 1—6).

Аҷдоди тоҷикон ва дигар халқҳои Осиёи Миёна дар зарфи се сол истиқлолияти кишвари худро муҳофизат намуда, бо истилогароне, ки империяи бузург ба вучуд оварда буданд, мубориза карданд. Агарчанде онҳо дар ин мубориза мағлуб шуданд, вале ба ҳар ҳол бо муқовимати диловаронаи худ ба Искандар чунон зарбае ворид оварданд, ки иқтидори ҷангии лашкари ӯ саҳт заиф гардид.

Шикасти давлати Ҳахоманишӣ ва ба истилогарони юнону мақдунӣ тобеъ шудани Бохтар, Суғд ва соири кишварҳои Осиёи Миёна аҳволи вазнини оммаи заҳматкаши ин мамлакатҳоро қадре ҳам беҳтар накард. Табақаи ашрофияи маҳаллӣ, ки дар шахсияти истилокорон такъягоҳи мустаҳқами худро пайдо карда буданд, ҷи барои афзудани сарвати худ ва ҷи ба манфиати истилогарони аҷнабӣ аҳли меҳнатро боз ҳам саҳттар истисмор мекарданд. Ин аст, ки дар тамоми давраи ҳукмронии истилокорони мақдунӣ халқҳои Осиёи Миёна бо нияти аз душ барандохтани бори гарони зулму таади аҷнабиён дам ба дам сар мебардошанд.

Инқирози империяи Искандари Мақдунӣ ва оқибати футуҳоти мақдуниҳо

Искандар Бобулро пойтахти давлати нави худ қарор дод ва асосан ҳамон усули мамлакатдорӣ давраи Ҳахоманишиҳо ро нигоҳ дошта, бо тамоми ҳастиаш барои ба даст овардани ягонагии давлат саъй намуд. Аз соли 324 пеш аз милод сар карда бохтариҳо, суғдиҳо ва дигар намояндагони халқҳои Осиёи Миёна ро низ, бидуни тафриқагузорӣ бо юниён ба сафи аскарӣ мегрифтагӣ шуданд.

30 ҳазор нафар чавонро аз фарзандони ашрофи маҳаллӣ ба тарзи макдунӣ мусаллаҳ намуда, ба дастаҳои аскарони савора тақсим карданд.

Аз рӯи маълумоти муаллифони қадим, Искандар бо мақсади ба вучуд овардани нуктаҳои муттақои истилои юнону макдунӣ дар Суғд ва Бохтар 8—12 шаҳр бино карда, ба ҳар яке Искандария ном дод. Чунончи: Искандарияи Аксо, Искандарияи Ориёӣ (Ҳирот) Искандарияи лаби Ому (тахминан дар ноҳияи Тирмиз ё Кӯлоб), Искандарияи Бохтар, Искандарияи Мароға (Байрамалии ҳозира). Дар ин шаҳрҳо то 20 ҳазор аскарони пиёданӣ ва 3 ҳазор савора қарор гирифта буданд.

Вале ҳамаи ин тадбироти Искандари Макдунӣ империяи ӯро, ки аз ихтилоти тасодуфии қабила ва халқҳои гуногун фароҳам омада буд, ба як давлати воҳид табдил дода натавонист. Ноустувории ин империя ҳамон лаҳза пас аз фавти Искандар (с. 323 пеш аз милод) ошкор гардид.

Бо расидани хабари вафоти Искандар шӯриши аҳолии мазлуми Осиё ба амал омад. Муаррихони қадим хабар медиҳанд, ки «барбарӣҳо» фавран пас аз марги фотех шаҳри Искандарияи Марвонино, ки дар лаби наҳри Мурғоб сохташуда буд, хароб кардаданд.

Ҳокимият пас аз вафоти Искандар ба ихтиёри қонишинон — сарлашкарони ӯ бимонд, ки онҳоро «диадохҳо» (ворисон) ва «эпигонҳо» (вориси ворисон) меномиданд. Сарлашкарон барои соҳибшудан ба империя бо якдигар муборизаҳои шадиде бурданд, вале ба ҳеҷ кадоми аз онҳо тамоман ба даст даровардани ҳокимияти олий муяссар нагардид. Пас аз муҳорибаи хунини ду гуруҳи асосии диадохҳо дар наздикии Ипс (с. 301 пеш аз милод) дар Фригияи Қабир, ки яке аз саҳттарин ҷангҳои дунёи қадим ҳисоб меёфт, империяи Искандар ба се давлати мустақил: Макдунӣ, Миср ва Сурия (Селевкиҳо) ҷудо шуд. Ин давлатҳо дар таърих давлатҳои эллини ном гирифтаанд.

Муаррихони буржуазӣ сафарҳои ҷангии Искандари Макдуниро ҳамчун ҳодисаи прогрессивӣ ба қалам дода, вале аз он амри воқеӣ, ки мақсади асосии лашкарқашӣҳои Искандар маҳз ба таҳти тасарруфи Юнон даровардани кишварҳои Шарқ, васеъ кардани доираи тичорат, истисмор намудани халқҳои машриқзамин ва ба ғорат бурдани сарватҳои онҳо буд ва ҳамаи инҳо бо қатлиҳои аҳолии маҳаллӣ анҷом мепазируфт, чашм лӯшидаанд.

Таҳқиқи таърихи кишварҳои ба истилои қўшунҳои юнонию макдунӣ дучоршуда нишон медиҳад, ки юнониён ва макдуниён баробари қадам гузоштан ба сарзамини забткардашон усули бо аҳолии мутеъ муносибат кардан, чунончи: ба қор бурдани зӯрӣ, маҷбуриятҳои номаҳдуди аҳоли, ба нафъи худ истифода кардани одамони асирафтада бо роҳи фуруҳтан ва ба маҳалҳои дигар фиристодани онҳо ва амсоли инро, ки дар ҷараёни инкишофи ҷамъ-

ияти ғуломдории Юнон ба зухур омада буд, низ бо худ меоварданд¹⁸.

Аксари муаррихони буржуазӣ таъсири маданияти Юнонро ба маданияти Шарқ (ки дар ҳақиқат ҳам хеле бузург буд) хотирнишон намуда, вале аз хусуси комъебиҳои маданияи халқҳои Шарқ, ҳатто лаб во накардаанд. Аммо ҳақиқат ин аст, ки маданияти ҳазорсолаи Шарқ ба маданият Юнон ва дигар мамлакатҳои Ғарб таъсири бузург ва ҳамачониба расонидааст.

Дар маданияти ба истилоҳ эллиний на ин ки эҷодиёти маданияи «соф» юнонӣ, балки омезиши махсуси маданияти юнонӣ ва шарқӣ инъикоси худро пайдо намудааст ва дар бобати инкишофи ин маданият роли бузургро халқҳои Осиёи Миёна бозӣ кардаанд.

Ҳафриёти археологӣ далелу мадракҳои тоза ба тозаеро меоранд, ки саҳми халқҳои Шарқ, аз ҷумла мардумони Осиёи Миёна дар тараққиёти маданияти модии ҷаҳони эллиний собит менамоянд. Баъзе принципҳои асосии шахрсозӣ бо фикри тасаввуроте, ки дар Шарқ хеле барвақттар аз давраи эллиний раванк дошт, алоқаманд мебошад.

Расму одатҳои мазҳабии мардумони Осиёи Миёна ва Эрон ба ақидаҳои динии юнониён ва римӣҳо таъсири калоне бахшида, сипас, ба тараққиёти дини насронӣ ҳам асароти худро гузоштааст.

«Дар ин соҳа,— менависад В. Тарн,— Шарқ фотеҳи худро асир намуд; ин ҳаракат мумкин аст то аҳди масеҳӣ ба авҷи худ нарасида бошад, вале дар зарфи тамоми давраи эллиний торафт боло мерафт»¹⁹. Таъсири Шарқи Қадим дар адабиёт, санъат, фалсафа ва дигар риштаҳои илму фанни юнонӣ низ инъикоси худро пайдо намудааст.

✻
¹⁸ Зельин К. К., Трофимов М. К., 1969, сах. 66.

¹⁹ Тарн В., 1969, сах. 309.

ЮНОНУ БОХТАР ВА ПОРТ ДАР АСРҶОИ III—II ПЕШ АЗ МИЛОД

1. ОСИЁИ МИЁНА ДАР ҲАЙАТИ ДАВЛАТИ СЕЛЕВКИЁН

Яке аз сарлашкарони Искандари Мақдунӣ Селевк соли 312 пеш аз милод дар Бобулистон ба сифати сатрап мавқеъ ёфт. Минбаъд дар муддати нӯҳ сол вай тадриҷан ҳукми худро ба ғарбу шарқ, аз ҷумла, ба Эрон ва Осиеи Миёна вусъат дод. Чойхое буд, ки вай бо роҳи дипломатӣ пеш мерафт, вале дар Осиеи Миёна ба муқобилати шадид дучор омад ва роҳи ҷангро пеш гирифт. Ба қавли Помпей Трог (Юстин, XV, 4, 11), Селевки I «бар Бобулистон зафар ёфта, қувваи худро афзуд ва Бохтарро тасхир намуд». Порт ва Суғдро ҳам зери даст кард (Аппиан, «Сурия», 55). Вале кушиши Ҳиндустони Шимолиро ғасб кардани Селевки I барор нагирифт.

Муҳаккиқи эллинизм муаррихи номии советӣ А. Б. Ранович навиштааст, ки «таърихи селевкиён барои муаррихон мушкилоти фавқулодда дорад, зеро вазъияти маъхазҳои адабӣ ниҳоят бад аст».¹ Ин нукта ба Осиеи Миёна низ пурра дахл дорад, зеро давран дар ҳайати селевкиён будани он, яъне охири асри III ва миёнаи асри II пеш аз милод тақрибан номаълум аст.

Азбаски давлати Селевки I ниҳоят васеъ буд ва ноҳияҳои Шарқ диққати доимиро тақозо дошт, вай соли 293 пеш аз милод писараш Антиохро дар Шарқ волиъ таъин кард. Ҷолиби диққат аст, ки Антиох писари духтари Спитаман Апама буд, аз ин рӯ, Осиеи Миёна барои Антиох кишвари аҷдоди ӯ ҳисоб мешуд.

Мувофиқи баъзе маълумотҳои бевосита, дар Осиеи Миёна дар

✱

¹ Ранович А. Б., сах. 113.

нбтидои асри III пеш аз милод зидди ҳукмронии селевкиён ись-ёнҳо шуда, дар айни ҳол ба мулкҳои осийемиёнагии селевкиён қабилаҳои кучманчӣ ҳамла карданд. Дар айни ин ошубҳо бисёр пойгоҳҳои давлати селевкиён хароб гардиданд, масалан, Искандария Мароға ва Искандария Аксо, ки ҳанӯз Искандари Мақдунӣ сохта буд, ба хок яксон шуданд. Минбаъд селевкиён ин шаҳрҳоро барқарор намуданд ва дар атрофи воҳаи Мароға деворе сохтанд, ки 250 км тӯл дошт. Сарлашқари селевкиён Демодам зидди кучманчиён, ки дар он тарафи дарён Сир макон доштанд, лашқар кашид (Плиний, IV, 18, 49). Ба туфайли як қатор тадбирҳои ҷарбӣю сиёсӣ ва дипломатӣ ба Антиох муяссар шуд, ки неҳзати зиддиселевкиёнро фуру нишонад.²

Барои дарки сиёсати Селевк дар Шарқ ва мавқеи волии у Антиох материали нумизматӣ³, ки Б. А. Литвинский ва В. М. Массон⁴ аз ин дидгоҳ таҳлил кардаанд, маълумоти ҷолиби диққат медиҳад. Антиох дар замони шарикҳои будани худ ба вазни сиккаи «ҳиндӣ» сиккае зад ва зимнан дар ин тангаҳо, ҳам номи Селевки I ва ҳам номи писараш Антиох сабт шудаанд. Эҳтимол, ин кӯшише буд барои пойдор намудани соҳибхитиёрии Антиох. Ба ҳар ҳол, баъди вафоти падараш Антиох соли 280 пеш аз милод ҳокими тамоми давлати Селевкиён гардиду дигар ин гуна танга набаровард.

Дар аҳди қариб бистсолаи (солҳои 280—261 то милод) Антиохи I дар ғарби мулки вай ҷангҳои бисёре мешуданд ва ӯ ба шарқи давлати худ, алалхусус, ба Осийе Миёна кам аҳамият ме-

² ИТН, I, сах. 283.

³ Newell F. T., 1938.

⁴ ИТН, I, сах. 283—286, Массон В. М., Ромодин В. А., 1964, сах. 99—101.

дод. Дар ин вақт ноҳияҳои Осиёи Миёна беш аз пеш қувват гирифта, дар ин ҷо зисту зиндагӣ ба тартиб меомад, хоҷагии қишлоқ, ҳунармандӣ ва тиҷорат раванқ меёфт.

Осиёи Миёна аз марказҳои асосии мулки селевкиён хеле дур бошад ҳам, дар айни ҳол қисми муҳими давлат ҳисоб мешуд. Селевкиён қад-қади роҳи тиҷоратие, ки аз Селевкияи соҳили Дачла ба Бохтар мебард, деҳу шаҳрҳои нав бунёд мекарданд ва таъбири ин факт фақат ҳамин аст, ки селевкиён ба Осиёи Миёна, ҳам аз ҷиҳати ҳарбию стратегӣ ва ҳам аз ҷиҳати иқтисодӣ ҳавасманд буданд⁵.

Таркиби синфи ҳукмрон якранг набуд. Дар қатори юнониёни ҳоким аёну ашрофи маҳаллӣ низ ба назар мерасиданд. Бешак, ҳокимияти селевкиён дар Осиёи Миёна ба қувваи ҳарбӣ — ба аскароне, ки дар қароргоҳҳои ҳарбии юнониён — катойкияҳо меистоданд, такя дошт. Вале дар истисмори аҳолии истисморгарони «худӣ», намояндагони синфи ҳукмрони Осиёи Миёна ҳам ширкат кардаанд. Муносибати синфи ҳукмрон ба давлати селевкиён низ якхела набуд; қашонда бурдани сарвати Осиёи Миёна ба хориҷа боиси норозигии он тоифаи синфи ҳукмрон мегардид, ки барои худ лукмаи калонтареро «қанда» гирифтани буданд. Аҳолии маҳаллӣ, ки дучори истисмори дутарафа буд, низ аз ҷон безор мешуд.

Дар айни ҳол, чунин мулоҳизаро дуруст ҳисоб кардан лозим, ки «замони дар ҳаёти давлати селевкиён будани Осиёи Миёна замони барқароркунии қувваҳои истехсолкунандаи аз таҷовузи юнониёну мақдунӣ ҳаробгардидаи мамлакат, замони дар муборизаи зидди селевкиён ба вучуд омадани иттиҳоди бохтариён, суғдиён, портҳо ва дигар халқҳои Осиёи Миёна аст»⁶.

Дар дохили давлати селевкиён ҳам байни даъвогарони тахт доимо задухӯрд мешуд. Баъзе ворисон мекушиданд, ки чудо шаванд ва соҳибхитёр бошанд. Дар натиҷа вазъият (алалхусус, дар ноҳияҳои канорӣ) ниҳоят ноустувор ва хавфнок мешуд.

2. ДАВЛАТҲОИ ЮНОНУ БОХТАР ВА ПОРТ

Пайдоиш ва таърихи давраҳои аввали Порт ва Юнону Бохтар

Дар айни муборизаи байни ду бародарон (Селевки II ва Антиохи Гиеракс) барои соҳиб шудан ба тахт аз давлати Селевкиён портҳо чудо шуданд, ки ба онҳо Андрагорт ном юнони сардо-

⁵ *Frye R. N.*, 1963, p. 140. Бехтарин маҷмӯаи материалҳои маъхазҳои ҳатти онд ба бунёди шаҳрҳо дар Шарқ аз тарафи Искандари Мақдунӣ ва селевкиён ин аст: *Tscherikower V.*, 1927. Аммо селевкиён шаҳрҳои навро дар Осиёи Миёна не, балки асосан дар Ғарб месохтанд (*Altheim F.*, 1947—1948, сах. 205).

⁶ ИТН, I, сах. 289.

рӣ мекард. Мувофиқи ривояти воқеанигори антиқа, ки рӯйдодҳои онвақтаи Осиёи Миёнаро муфассал баён кардааст, воқеа чунин чараён дошт: «Сипас, Диодот низ чудо шуд (аз селевкиён.—Б. Ф.), ки ҳокими ҳазор шаҳрҳои Бохтар буд ва фармуд ӯро подшоҳ хонанд; ба ибрати ӯ аз мақдуниён тамоми мардуми Шарқ чудо шуданд. Дар он давра Арсак ном одаме буд безот, вале бошучоат, ки одатан роҳзанӣ ва дуздӣ мекард. Шунид, ки Селевк (Селевки II.—Б. Ф.) дар Осиё шикаст хурдааст, дигар аз подшоҳ боке накарда, ба портҳо бо дастаи роҳзанон дарафтод, бар ҳокими онҳо Андрагор ғолиб омад, ӯро ба қатл расонд ва ҳокимиятро бар халқ (портҳо) ба даст гирифт (Юстин, XII, 1, 4,—7).

Ҳатто дар ҳамин як порчаи хурди таърихи ибтидои Юнону Бохтар ва Порт хеле норавшаниҳо, алалхусус, норавшаниҳои хронологӣ ҷой дорад. Юнону Бохтар кай чудо шудааст? Аввалин муҳаққиқи ин масъала академики Россия Ф. Байер (соли 1738) ва пас аз ӯ бисёр дигар олимони матнҳои лозимаро муфассал таҳлил намуда, мудом таъкид мекунанд, ки дар ин матнҳо, аз ҷумла дар матни Юстин муҳолифатҳои хронологӣ ҳаст⁷. Эҳтимоли комил аст, ки воқеаҳои Диодот андаке пештар, тақрибан соли 256 пеш аз милод ба вуқӯ омадаанд, ҳол он ки воқеаҳои Аршак қарибҳои соли 256 пеш аз милод шудаанд.

Масъалаи дигари муҳимтар — масъалаи хусусияти он воқеаҳо аз ин ҳам мураккабтар аст. Дар ин бобат дар илми таърих ду ақида ҳаст. Ба ақидаи олимони Англия Г. Макдональд ва В. Тарн дар Бохтар селевкиён тангае сикка мезадаанд, ки дар он монограммаи (сарҳарфи) номи Диодот сабт шудааст ва ин далолат мекунад, ки иқтидор ва истиқлоли вориси мазкур ба тадриҷ меафзуд

✱

⁷ Таҳлили ақидаҳои ниг.: *Narain A. K.*, 1962, p. 167.

ва ниҳоят ҳақиқатан соҳибхитӣ гардид.⁸ Вале ба ақидаи олими Ҳиндустон А. Нарайн, ин гуна монограммаҳо одатан номи худи сиккаҳона ва ё худ номи маъмури сиккаҳонаро ифода мекунад. Агар ба таъкиди истиқлоли ин ё он ворис ҳочат бошад, дар танга номи пурраи ӯ сабт мешуд,⁹ Ғайр аз ин дигар ақидаҳо ҳам ҳастанд. Аниқаш ҳамин ки алҳол маънои монограммаҳои тангаҳои юнонию бохтариро муайян кардан имкон надорад.¹⁰ Дар айни ҳол, ҳолиби диққат аст, ки дар як қатор тангаҳои давраи селевкиён ба ҷои сурати подшоҳи селевкиён сурати Диодот сабт шудааст. Ростӣ гап, баъзе таърихчиён мегӯянд, ки ин на он Диодот аст, балки писари Диодот мебошад, вале ин даъво асоси ҷиддие надорад.

Хулласи гап, маълумоти тангаҳо ба ақидаи Макдональдӯ Тарн асос шуда наметавонад. Ғайр аз ин ақидаи мазкур чунин ривояти бевосита ва аниқи Юстинро ба инобат намегирад, ки Диодот аз давлати селевкиён «чудо шудааст», яъне зидди давлати марказӣ шӯриш бардошта, давлати худастро таъсис додааст.

Ақидаи мо доир ба ин масъала ки дар сарчашмаҳо ниҳоят ноҷиз акс ёфтааст, дар «Таърихи халқи тоҷик» (с. 1955) зикр шудааст. Гуфтан мумкин аст, ки дар Бохтар ворисони селевкиён соҳиби қувваи тавоноии ҷарбии юнонӣ буданд. Диодот ин қувваи ҷарбӣ ва аъёну ашрофи юнонишудаи маҳаллии Бохтару Суғдро, ки низ аз селевкиён чудо шудан мехостанд, истифода бурда ва ба онҳо такя карда, сарвари ҳаракате шуд, ки боиси аз селевкиён чудо шудани Бохтар гардид. Шакке нест, ки дар ин ҳаракат оммаи халқ низ ширкат дошт, ки зидди зулми дутарафа ва барои истиқлол мубориза мебуд.¹¹

Аниқ гуфтан мумкин нест, ки вусъати ин давлат чи қадар буд. Страбон (XI, 9,2) ҳикояте дорад, ки ривояти мазкурро қувват мебахад. Ба қавли Страбон, волиёни юнонӣ (яъне дастнигору ҳамсафони Диодот) «пеш аз ҳама, Бохтарро ва тамоми мамлақати наздиктаринро ба исьён таҳрик карданд». Аз ин аниқтар маълумоте дар даст надорем. Мумкин аст, ки ин Суғд бошад (баъзе муҳаққиқон чунин мепиндоранд), мумкин Ориёно ё Мароға бошад (ки ин ҳам аз эҳтимол дур нест).

Таърихи давраи аввали давлати Юнону Бохтар ва таърихи мулки Порт ба ҳам печидаанд. Юстин рӯирост мегӯяд, ки Арсак аз шоҳи Бохтар Диодот «метарсид» (XI, 1, 4,8). Страбон низ ривояте меоварад, ки Арсак бохтарие буд «барои халос шудан аз қудрати рӯзафзуни Диодот ва ворисони вай дар Порт исьён кард».

*

⁸ Tarn W. W., 1951, p. 72, 74.

⁹ Narain A. K., 1962, p. 15.

¹⁰ Curiel R. et Fussman C., p. 68—70.

¹¹ Дигар тафсири ниг.: Bickerman E., 1966, p. 89 (n. 13), 91—93.

Ба ҷои Диодоти I, ки аз афти қор, дар ҳукм нарондааст, писараш Диодот ба сари ҳокимият омад. Сиккашиносон ҳеҷ муайян карда наметавонианд, ки тангаҳои расми Диодот доштагӣ кадомаш ба Диодоти I тааллуқ дораду кадомаш ба Диодоти II.¹² Аз дигар тараф, чи гуна пайдо шудани мулки Порт ҳам равшан не. Дар маъхазҳои антиқа роҷеъ ба давраҳои аввали таърихи Порт се ақида ҳаст. Ба қавли Н. Дибвойс, ки муаллифи бехтарин асари тадқиқоти таърихи сиёсии Порт мебошад, «ба ҳуди юнониён (-и қадим.—Б. F.) ҳақиқати таърихии ин ақидаҳо қомилан пӯшида буд».¹³

Аз афти қор, дар миёнаҳои асри III пеш аз милод сатрапи Порт хостааст аз селевкиён ҷудо шавад. Дар ҳамин давра аз селевкиён Бохтар ҷудо шудааст. Маъхазҳо ривоят мекунанд, ки дар Порт ҳокимиятро Арсак ба даст гирифт. Ба қавли Страбон (XI, 9,3; XI, 9, 2), асли насаби вай аз қучманчиён дах (ё худ парндаҳо) будааст; «баъзеҳо акси инро мегӯянд,— гапашро идома медиҳад Страбон,— ва ӯро бохтарӣ мешуморанд, ки барои халос шудан аз қудрати рӯзафзунӣ Диодот ва ворисони вай дар Порт исьён кард». Юстин хабар медиҳад, ки (XI, 1, 4, 6) Арсак шахси безот, вале бошӯроат буд. Вай ба сатрапи Порт дарафтод, бар ӯ ғолиб омад «ва бар халқи Порт ҳукмрон шуд». Ақидаи сеюм (ки хеле муфассал аст) ва Арриан («Парфика», фикраи 1) тааллуқ дорад. Ду бародар Аршак ва Тиридот аз сатрапи селевкиён ҳақорат шундаанд. Пас аз ин панҷ шарикӣ худро ба ёрдам ҷеғ зада, таҳқиқунандаи худро қуштаанд ва халқро ба шӯриш таҳриқ кардаанд.

Мо бо Дибвойс¹⁴ ҳамфикр ҳастем, вале бе маъхазӣ иловагӣ муқаррар кардан душвор аст, ки кадоме аз ин ақидаҳо дуруст мебошанд¹⁵.

«Аввал Арсак очиз буд, зеро мудом бо онҳое мечангид, ки мулкашонро қашида гирифта буд...» (Страбон, XI, 9, 2). Даре нагузашта Арсак ҳалок шуд. Минбаъд подшоҳони Порт аксаран бо номи аслии худ номбар нашуда, балки «арсакҳо» («аршакҳо») ва ҳуди сулола «Арсакиён» («Аршакиён») номида шудааст, ки дар сарчашмаҳои шарқӣ бештар бо номи Ашқониён машҳур аст.

Пас аз вафоти асосгузори сулола Аршак бародари вай Тирӣ-

*

¹² Curiel R. et Fussman C., 1965, p. 75; Lahiri A. N., 1965, p. 110—114, 265.

¹³ Debevoise N. C., 1938, p. 9—10.

¹⁴ Ibid, p. 10.

¹⁵ Дар бораи пайдоиш ва таърихи давран аввали Порт, ҳам дар мамлақати мо ва ҳам дар хориҷа бисёр муаррихон (А. Г. Бокшанин, Г. А. Қошеленко, М. Е. Массон, И. Вольский, Ж. ле Риде ва диг.) тадқиқот бурдаанд ва ҳозир машғули тадқиқот мебошанд, вале на хронология ва на моҳияти воқеаҳои миёнаҳои асри III пеш аз милод алҳол қомилан равшан нестанд.

дот ба сари ҳокимият омад¹⁶. «Дере нагузашта Арсак (яъне Тиридоти I.— Б. F.) мулки Гирконро низ тасхир кард. Ба ҳамин тарз, Арсак бар ду давлат сарвар шуда, лашкари бузурге чамъ овард, зеро ҳам аз Селевк ва ҳам аз шоҳи Бохтар Диодот бим дошт» (Юстин, X LI, 4, 8).

Дар айни ҳол, ҳамин хеле муҳим аст, ки ҳар ду давлати навбунёд бо ҳам муҳолифат меварзиданд. Аз афти қор, сараввал ҳар яки он иддао дошт, ки дар Осиёи Миёна ҳукмрон шавад. Ҳокимони Порт дар аввал аз Диодоти I ба дараҷае меҳаросиданд, ки аз селевкиён ин қадар ҳарос надоштанд. Вале баъди марги Диодоти I қор ранги дигар гирифт. Аз афти қор, ниятҳои таҷовузқоронаи селевкиён, ки ба ҳарду давлати соҳибхитиёри Осиёи Миёна таҳдид мекарданд, дар бобати дигар гаштани муносибати Порт ва Юнону Бохтар сабаби асосӣ шуданд. Баъди марги Диодоти I писараш Диодоти II бо Порт муоҳидаи сулҳ баст (Юстин, XLI, 4, 8—9). Гап дар ин ки подшоҳи селевкиён Селевки II ба Шарқ лашкар кашид, то ноҳияҳои Осиёи Миёнаро боз ба мулки худ ҳамроҳ кунад. Вале ин дафъа «дандонаш нагузашт». Портҳо, ки ақибгоҳи худро мустаҳкам карда буданд, ҳамлаи селевкиёнро рад намуданд. Ростӣ гап, аввал Тиридоти I маҷбур шуд ба мулки апақсияҳои қучманҷӣ, ки дар шимоли Порт мезистанд, ақиб нишинад, вале баъд баргашту Селевки II-ро торумор кард.

Дар боло мо гуфтем, ки иттифоқи Порт ва Юнону Бохтар дар бобати сиёсати хориҷӣ чӣ мақсад дошт. Эҳтимол, Диодоти II муоҳидаи мазкурро барои ҳамин баста бошад, ки меҳост дар соҳаи сиёсати дохилӣ ҳам мавқеи худро пайдор намояд, зеро вазъият дар дохили мулки вай он қадар ҳам таърифӣ набуд.

Душмани Диодоти II Евтидем ном юнонии Осиёи Сағир, ки ба туфайли табаддулот ба сари ҳокимият омад, беш аз пеш мақоми намоёнро соҳиб мешуд. Таҳмин мекунам, ки вай бародари Диодот аст, вале ин аз эҳтимол дур мебошад. Чунин таҳмин ба ҳақиқат наздиктар аст, ки вай пеш аз табаддулот дар давлати Юнону Бохтар мансаби баланде дошт, вале ҷи гуна мансаб — инаш маълум не. Баъзеҳо мегӯянд, ки вай сатрапи Суғд буд, дигарон сатрапи Ориёно ё Мароға мегӯянд, вале ҳамаи ин иддао ягон асоси ҷиддие надорад.

Полибий (X, 34, 2—3) бо забони худӣ Евтидем чунин мегӯяд: «На ман аввал зидди подшоҳ хестам, баръакс ҳукмрони Бохтар барои ҳамин шудам, ки авлоди чанд хоинро қир кардам». Аз ин

*

¹⁶ Ба ҳамин тарик, мо иддаои И. Вольский (*Wolski J.*, 1947, p. 222) ва пайравии ӯ Г. А. Кошеленко (*Кошеленко Г. А.*, 1968, сах. 64—65), ки Тиридотро шахси афсонавӣ гуфтаанд, қабул надорем. Маълумоти архиви Насо далоят мекунад, ки Тиридот вучуд дошт (*Дьяконов И. М.* ва *Лившиц В. А.*, 1960, 7, сах. 20—21).

мебарояд, ки Евтидем авлоди Диодоти I, яъне худи Диодоти II ва бачагони ӯро ва, эҳтимол, авлоди дигар ҳамсафони Диодоти I-ро нобуд кардааст.

В. Тарн мутмаин аст, ки табаддулоти Евтидемо «халқ даст-гирӣ мекард, зеро иттифоқ (Диодоти II.—*B. F.*) бо Порт ба юниони Бохтар маъкул набуд» ва Евтидем ба манфиати селевкиён амал мекард.¹⁷ В. Тарн дар асоси чунин тахмин сухан меронад, ки зани Евтидем духтари маликаи селевкиён буд ва ба ин сабаб худро хешу ақрабони селевкиён мешумурд. Вале ҳамаи ин тахминҳои беасос аст.

Дар бораи ҷиҳатҳои ҳақиқии воқеаҳои минбаъдаи аҳди Евтидем маълумот ниҳоят кам аст. Тахмин кардан мумкин, ки вай Диодоти II-ро кушту бо худи ҳамин як кирдораш муносибатро бо Порт тезутунд кард. Аз эҳтимол дур нест, ки ин муносибати тезутунд боиси задухурдҳои мусаллаҳона ҳам гардид. Чи тавре ки аз баёни минбаъда равшан мешавад, дар аҳди Евтидем давлати Юнону Бохтар, дар ғарб Ориёно, Мароға ва эҳтимол, Аспинон ва Туриваро аллакай дар бар мегирифт. Ба ҳамин тарик, Евтидем дар Осиён Миёна мулки зиёдеро соҳиб шуд. Маркази ин мулк ҳамоно Бохтар буд ва ба ҳайати он Суғд ва, мумкин аст, баъзе ноҳияҳои ҳамсоя дохил мешуданд.

Муборизаи зидди иетилокории Селевкиён

Сипас, ахбори маъхазҳо моро ба даҳсолаҳои охири асри III пеш аз милод меоварад. Дар ин мобайн Порт давлати муктадир гардид. Барои мустаҳкам кардани ҳокимияти худ Ашкониён баробари қувваи яроқ, инчунин аслиҳаи идеологиро ҳам кор мефармуданд. Дар тангаҳои онҳо дар паҳлуи номи подшоҳ унвони «*teos*»— яъне «худо» пайдо шуд, ки ин далели баробари худо боло бардоштани шох мебошад ва ин яке аз хусусиятҳои идеологияи сиёсии Шарқи Қадим аст. Аршақиҳо барои исботи худодод будани ҳокимияти худ хангоми тоҷгузори маросимоти оташпарастиро истифода мекунанд, ки аз он қадимтарин урфу одатҳои эронӣ бармеояд.¹⁸

Яке аз мавзӯҳои маъмули расми рӯи тангаҳои порти расми мардест, ки дар ҷои нишастааш дасташро рост кард, қамонро дошта истодааст. Ақидае ҳаст, ки ин гуна тасвир кардани қамонро бояд як навъ инвеститура шуморид. Дикқати муҳаққиқон, инчунин ба ҳамин ҷиҳати масъала низ ҷалб карда шуд, ки мавзӯи расми рӯи тангаҳои Ашкониён ва расми рӯи зарфҳои нуқ-

*

¹⁷ Tarn W. W., 1951, p. 74.

¹⁸ Кошеленко Г. А., 1971.

ра, ки аз кӯрғони давраи скифҳо дар маҷрои миёнаи Дон дар наздикии Воронеж ёфта шуд, ба ҳамдигар хеле шабоҳат доранд¹⁹. Агар тавзеҳи ба қарибӣ пешниҳодшудаи расми руи он зарфҳоро қабулкарда эътироф намоем, ки он расм тасвири ривояти скифӣ пайдоиши скифҳо ва шоҳони онҳо мебошад дар айни ҳол, инчунин манзараи инвеститураро ҳам инъикос менамояд, пас гуфтадан мумкин ки шабоҳати он ду расм исботи возеҳи расми руи тангаҳои портӣ мебошад. Зиёда аз ин, агар чунин маълумоти муаррихони антиқаро ба назар гирем, ки Ашкониён худ аз шимол ва кучманҷӣ буданд, пас шояд чунин иддао ҳам карда тавонем, ки ҳам дар зарфи скифӣ ва ҳам дар тангаи ашкони ҳамоно як чиз тасвир шудааст.²⁰

Тиридот худуди Портро вусъат дода, ба он чанд ноҳияҳои Эронро ҳамроҳ кард, чанд қалъа сохт, шумораи лашкари худро афзуд. Вале тақрибан соли 211 баъди 37 соли ҳукмронӣ вафот кард. Ба тахти салтанат писараш Артабони I нишаст.

Дар ин солҳо мавқеи селевкиён боз мустаҳкам шуд. Подшоҳи селевкиён Антиохи III кӯшид, ки ҳукми худро ба тамоми мулкҳои пешинаи Шарқии Селевкиён қорӣ намояд, алалхусус, ки Тиридот барин лашкаркаши ботаҷрибаи кордон кайҳо фавтида буд. Мувофиқи маълумоти зоҳиран муболиғаомези Юстин (XLI, 5, 7) Антиохи III бо лашкари сершумор — 100 ҳазор пиёда ва 20 ҳазор савора ба юриш баромад²¹. Портҳо мардона муқобилат мекарданд, вале душман зӯр буд ва онҳо маҷбуран ақиб нишастанд. Онҳо як қисми хоки худро аз даст доданд ва маҷбур шуданд, ки дар бораи иттифоқ бо селевкиён муоҳида банданд²².

Роҳ ба хоки давлати Юнону Бохтар кушода шуд. Рафти воқеаҳои минбаъдаро Полибий ба қалам додааст. Дастаи пешгарди лашкари Евтидем, ки 10 ҳазор савора дошт, ба лаби дарьён Арей (Ҳарируд) оварда шуд. Вазифаи онҳо ҳамин буд, ки ба убури лашкари селевкиён монеъ шаванд. Убургоҳро рузона дидбонӣ мекарданду шабона андаке аз дарьён дуртар хайма зада қарор мегирифтанд ва, аз афти қор, дар канори дарьён танҳо посбонро мегузоштанд. Антиохи III инро фаҳмида дар торикии шаб номаълум лашкари худро ба канори дарьён оварду қарибиҳои субҳ қисми зиёди лашкари худро аз дарьён гузаронд. Бохтариён хабари ҷосусони худро шунида ба тарафи дарьён тохтанд. Антиохи III шахсан худаш дар сари лашкар истод. Лашкари савораи бохтариён ба се гурӯҳ тақсим шуда, ба сари селевкиён фуру рехтанд ва аз

*

¹⁹ Droysen I. G., 1952, сах. 100.

²⁰ Раевский Д. С., 1977, сах. 125—128.

²¹ М. Е. Массон дар таърих чунин маълумоти ғалатро қорӣ кардааст, ки ин лашкари бузург аз они Артабони I буд (Массон М. Е., 1955, 6, сах. 11). Дар асл бошад, ин рақам ба лашкари истилогарон дахл дорад.

²² Нақли муфассали ин воқеаҳо ро ниг.: Debevoise N. C., 1938, p. 14—18.

ҳарду тараф одами зиёде кушта шуд. Сарчашмаҳо қайд карданд, ки ҳучуми саворагони бохтарӣ хеле кирой буд. Полибий менависад, ки вақте гуруҳи дююм ва сеюми лашкари бохтариён ба ҳучум гузашт, селевкиён «аз ин тазъиқи мудҳиши душман ба танг омаданд». Вале Антиохи III лашкари эҳтиётии худро ба кор андохту қисми асосии лашкари бохтариён дур монд. Дар натиҷа лашкари селевкиён ғолиб омад ва танҳо қисми ночизи саворагони бохтарӣ, ки душман онҳоро дунболагирӣ мекард, то ба қувваи асосии лашкар рафта расид, ки ба он худи Евтидем сардорӣ мекард. Евтидем маҷбур шуд, ки ба тарафи қалъаи Зариаспа — Бактарам ақиб нишинаду дар паси деворҳои мустаҳками он паноҳ барад (Полибий, X, 49, 1—15).

Аз он матн то замони мо расидаи Полибий як пораи калонаш гум шудааст. Пас аз он анҷоми муҳосираи Бохтар тасвир шудааст. Байни душманон гуфтушуниди дурударозе оғоз ёфт. Евтидем, аз ҷумла, созиш карданро барои ҳамин ҳам хеле зарур мешумурд, ки «дар сарҳад... лашкари бешумори кучманчиён истодааст, ки барои ҳардуи мо хавф доранд ва агар он ҷоҳилон аз сарҳад гузаранд, мамлакат бешак истило мешавад». Аз навиштаҳои Полибий маълум мегардад, ки подшоҳи селевкиён ҳам бесамари муҳосираро дида, ба умеди ҷунон ҳалли масъала буд, ки мақбули тарафайн бошад. Гуфтушунид хеле давом кард. Барои анҷоми он Евтидем ба қароргоҳи Антиохи III писараш Деметрийро фиристод. «Подшоҳ (Антиохи III.—Б. F.) уро хуш қабул кард ва дид, ки вай ҳам ба сурат ва ҳам ба сқрат шоистаи тахту тоҷ аст, бинобар ин аввалан ваъда дод, ки яке аз духтарони худро ба вай никоҳ хоҳад кард ва, сониян, розӣ шуд, ки ба унвони подшоҳии падараш кордор нахоҳад шуд. Дигар шартҳо дар созишномаи хаттӣ дарҷ ёфта, иттифоқи касамӣ баста шуд. Антиох барои роҳ тӯшан фаровон бардошта ва филҳои ҷангии Евтидемо бо худ гирифта, аз қароргоҳаш хест» (Полибий, XI, 34, 1—11). Дар бораи дигар шартҳои созишнома маълумоти аниқе дар даст надорем. Фақат ҳаминаш маълум, ки Евтидем ба Антиохи III пешкаши бисъёр, аз ҷумла, филҳои ҷангии худро дода, ба ҳар ҳол соҳибхитиёрии расмии Юнону Бохтарро нигоҳ доштааст. Ҳамаи ин бо шарофати ҷасорату мардонагии муҳофизони Бохтар ба даст омад, зеро муҳосираи шадид ҳам умеди онҳоро аз ғалаба канда натавонист.

Як ҷои ривояти Полибий ҷолиби диққат аст. Қисми зарбазани лашкари Евтидем саворагони Бохтар буданд — худӣ ҳамон 10 ҳазор аскарони савора буданд, ки аввалин зарбаи лашкари селевкиёноро рад карданд ва қариб буд, ки худ ба ҳучум гузашта, ғолиб оянд. Ба ақидаи В. Тарн, сабаби бисъёр будани аскарони савораи Бохтар ҳамин, ки ба туфайли кадом як тадбирҳои сиёсии Евтидем аъёну ашрофи Бохтар ба корҳои идораи давлат ҷалб шуда буда-

анд²³. Вагарна, ҳатто тасаввур имкон надорад, ки ба саворагони Бохтар чунин супориши муҳимро додан мумкин буд, зиёда аз ин, агар иқрор накунем, ки аёну ашрофи Бохтар ба дафъи ҳамлаи селевкиён ҳақиқатан майл доштанд, мо шарҳ дода наметавонем, ки чаро онҳо дар ҷанг ин гуна амал карданд²⁴.

Антиохи III аз муҳосираи Бохтар даст кашида рӯ ба ҷануб рафт ва аз Ҳиндукуш гузашта, ба Ҳиндустон даромаду «дар он ҷо бо подшоҳи ҳиндуҳо Софагасен тарҳи дустӣ баст» (Полибий (XI, 34, I—II) номи яке аз шоҳони сулолаи моравиён—Субҳагонасонро чунин ба қалам додааст). Антиохи III роҳи Ҳиндустонро пеш гирифта, кӯшиш дошт як қисми хоки давлати моравиёнро, ки дар он вақт хеле суст шуда буд, тасхир намояд, вале ин кӯшиши вай барор нагирифт. Дар айни ҳол, вай бо ин ҳаракати худ ба ҳокимони Юнону Бохтар гӯё ишора кард, ки минбаъд кучоҳоро тасхир кардани онҳо мумкин аст.

Равнақи давлати Юнону Бохтар

Масоҳати давлати Юнону Бохтарро писари Евтидем Деметрий аз ҳисоби хоки Ҳиндустон вусъат дод. Юстин (XLI, 6,4) Деметрийро «шоҳи ҳиндувон» меномад. Страбон (XI, II, I) мегӯяд, ки Ҳиндустонро Деметрий ва боз як подшоҳи дигар Менандр тасхир карданд. Дар сафарномаи Исидори Харкаси Деметрий ном шаҳре зикр шудааст, ки дар Арахозия воқеъ будааст.

Тангаҳое, ки дар онҳо номи Деметрий сабт шудаанд, хеле гуногунанд. Дар ин тангаҳо подшоҳ гоҳо тоҷ бар сар ва гоҳ ҳуд дар сар тасвир шудааст, ки ба сурати каллаи фил аст. Симои подшоҳ низ дар тангаҳо як хел нест. Хати баъзе тангаҳо юнонӣ, дигар тангаҳо юнонию ҳиндӣ (бо хатти кхарошти). Дар рӯи тангаҳое, ки дар атрофи сурати подшоҳ хатҳои юнонию ҳиндӣ доранд, чунин навишта шудааст: «Азони подшоҳи мағлубнопазир Деметрий»²⁵. Баъзе муҳаққиқон гуногун будани тангаҳоро дар назар дошта тахмин мекунанд, ки ду подшоҳ вучуд дошту номи ҳарду Деметрий буд, вале баъзе муҳаққиқон инро қатъиян рад мекунанд. Алҳол ин масъаларо аниқ ҳал кардан мумкин не. Ба ҳар ҳол Деметрий (ё худ яке аз он ду подшоҳи ҳамном) аз ҳисоби ноҳияҳои ҷануб худуди Юнону Бохтарро хеле васеъ кард. Ба ду забон сабт шудани навиштаҷот ва ҳуди ба каллаи фил монандро фақат

*
²³ Tarn W. W., 1950, p. 124—125, 410.

²⁴ Мук.: кӯшишҳои зерини шубҳа гузоштаҳои ин нуқтаҳо (Толстов С. П., 1940, сах. 199).

²⁵ Дар ин бора ниг.: Bivar A. D., 1951, p. 22—39; Массон В. М., 1961, сах. 40—41; Curiel R. et Fussman C., 1965, p. 75—76.

чунин шарҳ додан мумкин, ин ба ҳайати давлати Юнону Бохтар кадом як қисми Қандаҳори Қадим (Шимолу Ғарби Покистони ҳозира) ҳамроҳ шудааст.

Олими Ҳиндустон А. Н. Лоҳурӣ дар асоси маъхазҳои ҳинди ба хулосае меояд, ки Деметрий ба Ҳиндустон дар аҳди Брихандратҳа (Brihandratha) ном подшоҳи нотаवоне дохил шудааст, ки худ аз сулолаи моравиён буд ва ин тақрибан соли 185 пеш аз милод ба Вукуъ омадааст. А. Н. Лоҳурӣ ба Р. Уэтхэйд пайравӣ намуда, таҳмин мекунад, ки ин истилоҳи пойдор не, балки як навъ юриши бардавоми ҳарбӣ, як навъ тохтутозе буд, ки дар рафти он лашкари юниони Бохтарҳо ба дарунтари хоки давлати моравиён дохил шуданд. Ин воқеа ба Шарқ таъсири зӯр расонд ва ба ин сабаб Деметрий соҳиби унвони «шоҳи ҳиндувон» гардид, ки мо инро аз гуфтаи Юстин медонем. «Натиҷаи бевоситаи ин тохтутоз казоӣ набуд, он танҳо ба таҷовузҳои минбаъдаи юнионӣ (юнону бохтарҳо.—Б. Ғ.) ва истило шудани Шимолу Ғарби Ҳиндустон роҳ кушод». Ба ақидаи А. Н. Лоҳурӣ, Деметрий то ба Паталипутра расида, лашкари Брихандратҳаро торумор карду дере нагузашта ба Бохтар баргашт, зеро уро мубориза бо Евкратиди Кабир²⁶ дар пеш буд. Ин таҳлили Лоҳурӣ, ки аниқу дақиқ буда, қариб тамоми ҷузъиёташ ба фактҳо асос ёфтааст, ба назари мо, хеле эътимодбахш мебошад.

Дар он даврае, ки Деметрий ба тасхири Ҳиндустон машғул буд, дар арсаи таърихи Юнону Бохтар дигар як шахси намоён — Евкратид пайдо шуд. Юстин чунин ривоят мекунад: «қариб дар як замон дар Порт Митридот ва дар Бохтар Евкратид подшоҳ шуданд. Ҳарду мардонӣ майдон буданд. Вале толеи портҳо тофт ва онҳо ба шарофати сарварини ин марди бузург ба авҷи қудрат расиданд. Бохтариён бошанд, гоҳ ба ину гоҳо ба он ба ҷангу ҷидол саргарм гардида, на фақат мулки худ, балки истиқлоли худро аз даст доданд; онҳо бо сугдҳо, араҳотҳо, драңгаҳо, ориҳо ва ҳиндуҳо беист ҷанг карда, дар азоб монданд ва дар охир гӯё аз ҳол рафта, зердасти портҳое шуданд, ки нисбат ба онҳо заифтар буданд. Ба ҳар ҳол, Евкратид дар ҳамаи ин ҷангҳо ҳасорату матонатӣ беҳамтое нишон меод: масалан, вақте вай дар муҳосираи шоҳи ҳиндуҳо Деметрий монда хеле суст шуда буд, бо сесад нафар лашкари худ паси ҳам шабохун зада, бар шаст ҳазор нафар душман голиб омад. Баъди муҳосираи панҷмоҳа вай Ҳиндустонро мутеъ кард» (XLI, 6, 1—5).

Страбон (XV, 1, 3) ба «Таърихи Порт»-и Аполлодор истинод намуда, менависад, ки подшоҳони Юнону Бохтар «нисбат ба мақдунӣён, ҳатто қисми бештари Ҳиндустонро тасхир карданд...» Дигар ровиён ривоят кардаанд, ки ба вай «9 қабила ва 5000 шахр

²⁶ Lahuri Q. N., 1957, p. 40—49.

тобеъ буд». Страбон (XI, 9, 2) ривоят кардааст, ки портҳо хеле пештар аз Евкратид ва тарафдорони вай, инчунин як қисми Бохтарро истило намуданд ва скифхоро дур андохтанд. Страбон (XI, 11, 2) шахрҳои Бохтарро зикр карда, шахри Евкратидеяро ном мебарад, ки «ба шарафи собик ҳокими худ чунин ном доштааст» ва, сипас, илова мекунад, ки «портҳо аз дасти Евкратид сатрапиҳои Аспиён ва Туриваро кашида гирифтанд».

Чунинанд маълумоти маъхазҳои таърихӣ. Ғайр аз ин бисёр тангаҳои Евкратид ҳастанд. Шумораи зиёди онҳо аз Осиён Миёна ёфт шуданд. Масалан, дар вилояти Қашқадарӣ, назди Китоб ҳазинае ёфт шуд, ки қариб 100 дона тангаҳои Юнону Бохтарӣ дорад. Аксари ин тангаҳо тангаҳои давраи Евкратид мебошанд. Ин гуна тангаҳо, инчунин аз хоки Тоҷикистон, масалан, аз райони Панҷи вилояти Кӯлоб ва ғайра ёфт шудаанд.

Бояд гуфт, ки дар рӯи он тангаҳо, ки расми Евкратид сабт гардидааст, «Подшоҳи аъзам Евкратидро» навишта шуда, дар қафои он расми ду кас ҳаст: як зани тоҷдор ва як марди бетоҷ ва, инчунин хате ҳаст: «Гелиокла ва Лаодика». Ҳарфи «а», ки ба охири ин номҳо илҳоқ шуда, мансубияти онҳоро ифода менамояд, боиси шарҳу тавзеҳоти мухталифе гардид, ки мувофиқи онҳо хатти тангаро ин тавр хондан даркор: «Подшоҳи аъзам Евкратидро (фарзандонаш) Гелиокл ва Лаодик», ё худ дар қафои танга писари Евкратид ва занаш тасвир шудаанд, ки малика будааст (барои ҳамин тоҷ доштааст ва ғ. ва х.). Алҳол аксари олимони эътироф мекунанд, ки дар танга волидайнӣ Евкратид, аз он ҷумла, модараш — малика тасвир шудаанд ва ғӯё бо ҳамин «қонунӣ» будани амалиёти худ ва соҳиби тахт шудани худро таъкид кардани будааст.²⁷ Ба фикри мо, маҳз чунин ақида қобили қабул мебошад ва аз гуфтаҳои сустбунёди В. Тарн, ки дар адабиёти советӣ таҳлил карда шудааст, даст кашидан даркор.

Дар асоси маълумоти маъхазҳои хатӣ ва тангаҳои мазкур таҳмин кардан мумкин аст, ки дар аҳди Евкратиди Кабир²⁸ воқеаҳо ба тартиби зайл ҷараён доштанд.

Дар он замоне, ки Дементрий дар Ҳиндустон мегашт, дар Бохтар Евкратид ном яке аз намоёндогони ашрофи юнонӣ исъён бардошт, ки падараш Лаодик аз авлоди подшоҳон будааст. Ин воқеа айнан дар ҳамон вақте ба вуқӯъ омад, ки ба тахти Порт Митридоти I соҳиб шуд, яъне таҳминан соли 171 пеш аз милод Евкратид ҳокимиятро ба ҳамин сабаб ҳам ба осонӣ ба даст овард, ки қисми асосии лашкари Юнону Бохтарро Дементрий ба Ҳиндустон бурда буд.

*

²⁷ Григорьев В. В., 1867, а, саҳ. 343; Narain А. К., 1962, р. 55—56.

²⁸ Назари мо ба ин воқеаҳо бо назари А. К. Нарайан наздик аст, гарчанде дар баъзе нуктаҳо фарқ дорад ва ба ақидаҳои В. Тарн мутлақо мухолиф мебошад.

Тангаҳон ҳокими Юнону Бохтар.

Евкратид ба тахт соҳиб шуда, унвони «Сотер» яъне «Начот-бахш»-ро гирифт ва бо хамин гуё таъкид мекард, ки вай Бохтарро аз Деметрий начот додааст. Деметрий ин хабарро шунида, барои фуру нишонидани исьён лашкари бисьёре мефиристад, ки шумораи он аз шумораи лашкари Евкратид хеле зиёд буд. Лашкари камшумори Евкратид ба муҳосира гирифта шуд ва гуё ки илоҷи халосӣ нашофт — охир шумораи муҳосирон фақат 60 хазор буд. Вале Евкратид аз парокандагии лашкари душман фоида бурда (дар ин бора дар маъхазҳо ишорате нест), беист ба душман ҳамла карда, бо дастаи 300-нафараи худ мудом шабохун зада, шучоату қасорати бемисл нишон дод ва лашкари сершумори Деметрийро торумор кард. Сипас, ба тахт баромада, унвони «Подшоҳи аззам Евкратид»-ро гирифт, сиккае зад, ки дар он расми падару модараш сабт шуда буд. Ба номи худи Евкратид дар Бохтар тангаи бисьёре бароварда шуд, ки аз афти қор, пас аз сари вай ҳам хеле вақт дар муомила буд. Минбаъд ҳам баъди сукути давлати Юнону Бохтар тақлидан ба ин тангаҳо хеле дигар тангаҳо бароварда шуд.

Евкратид дар Бохтар ҳокимияти худро тақвият дода, ба тасхири мулкҳои ҳиндустони Деметрий шуруъ намуд ва зимнан худуди онҳоро, ҳатто васеъ кард. Ақидае ҳаст, ки вай соҳиби 1000 шаҳр будааст.

Вале гуфтан мумкин нест, ки дар аҳди Евкратид ҳама қор нурани ало нур буд. Аз ду музофоти ғарбии давлати Юнону Бохтар маҳрум шуд — онҳо ба дасти подшоҳи муктадири Порт Митридо-ти I гузаштанд, зимнан Митридо-ти I ким-чи хел ноҳияҳои сарҳадиро низ ишғол карда будааст²⁹.

Евкратид тасхири Ҳиндустони шимолро анҷом дода, ба тарафи Бохтар раҳсипор шуд. Юстин (XLI, 6, 5) менависад, ки «хангоми бозгашт аз юриш Евкратидро писараш кушт, ки уро андаке

²⁹ Маълумоти Оросий (V, 4, 16) дар бораи истилон Митридо-ти I шарт нест, ки ба Ҳиндустон дахл дошта бошад (*Debevoise N. C.*, 1938, p. 56—57).

пештар ба худ шарикӣ ҳукмронӣ карда буд. Писар падаркуши худро, гуё ки на падараш, балки душманашро кушта бошад, ҳатто пинҳон ҳам намекард. Вай савораи аробаи ҷангӣ хуни падарашро зер карда гузашту фармуд, ки часадро ба хок насулурда, партофта раванд». Ин анҷоми пурфочиаи кори Евкратид қарибихон соли 155 пеш аз милод ба вуқӯъ омадааст³⁰.

Муосир ва рақиби Евкратид подшоҳи Порт Митридоти I (солҳои 171—138/7 пеш аз милод) дар бобати вусъати ҳудуди мулки худ хеле муваффақиятҳо ба даст овард. Вай зидди ҳокимони маҳаллӣ ва селевкиён боисрор мубориза бурда, Эрони Ғарбиро ишғол намуд, ки Мидия ва Байнаннаҳрайро ба ҳудуди Порт дохил кард. Порт тадриҷан яке аз давлати муқтадири ҷаҳон гардид.

Вазъият дар Юнону Бохтар дигар буд. Аз нимаҳои асри II пеш аз милод давраи инқирози иқтидори сиёсии он расид.

Ин давлати бузург, ки ноҳияҳои беканори Осиёи Миёна, Афғонистон ва Ҳиндустонро дар бар мегирифт, пароканда мешуд. Баъзе волиён, ки аз авлоди Диодот, Евтидем ва Евкратид буданд баъзе ашрофи забардаст, ки ба хонадони шоҳон тааллуқ надоштанд, ҳокимиятро ба даст мегирифтанду аз номи худ сикка мезаданд. Зоҳиран, дар нимаи дуюми асри II пеш аз милод дар Бохтару Суғд воли Антимах ном шахсе будааст, ки унвони «Тесос» («Худо») доштааст. Аз ҷумлаи шоҳони Ҳиндустонӣ мавқеи Менандр намоёнтар аст, ки вай, аз афти қор, февран баъди вафоти Евкратид³¹ мулкҳои дар Ҳиндустон бударо ба даст даровардааст. Мувофиқи ривояти буддоӣ вай подшоҳи хирадманде буда, ба раванқу ривочи давлат мусондат мекардааст. Тахмин меравад, ки ривояти маъхазҳои буддой роҷеъ ба дини буддоро қабул кардани вай аз ҳақиқат дур нест.

*

³⁰ Ба ақидаи Нарайан, Евкратид ду писар доштааст — яке Платон, дигаре Гелиокл (бо Гелиокле, ки падари Евкратид буд, аралаш нашавад!). Нарайан мегуяд, ки падаркуш Платон буд (Narain A. K., 1962, p. 71—72).

³¹ Narain A. K., 1969, p. 76—77.

Аллакай дар охирҳои асри II пеш аз милод дар аҳди Евтидем иттиҳоди қабилаҳои кучманҷӣ ба ноҳияҳои шимолии Юнону Бохтар бевосита таҳдид мекарданд. Дар нимаи дуюми асри II пеш аз милод бошад, олами кучманҷиёни шимолии Осиёи Миёна гӯё як баҳри хурушоне буд, ки мавҷҳои он паси ҳам ба соҳилҳои Юнону Бохтар дарафтада, онро пахш мекарданд. Аз омадани ин тӯфон, ҳатто онҳое, ки селевкиёно зеро по карда буданд, яъне подшоҳони Порт, ворисони Митридоти I муқтадир ба ларза меомаданд.

3. СОХТИ ДОХИЛӢ, ИҚТИСОДӢ ВА МАДАНИЯТИ ОСИЁИ МИЁНА ДАР АСРҲОИ III ПЕШ АЗ МИЛОД

Давлати Юнону Бохтар

Ниҳоят кам будани маъхазҳои таърихӣ имкон намедихад, ки сохти давлатӣ ва ҷамъиятии Юнону Бохтар муфассал тавсиф карда шавад. Дар аҳди ҳокимони тавонотар давлат ба андозае соҳиби марказият буд ва дар ин бобат, аз афти қор, асосан ба тарзи давлати селевкиён тақлид карда мешуд. Плутарх дар ҳаққи Селевк ҷуниҷ латифа меорад, ки гӯё вай гуфта бошад: «Агар аксари мардум медонистанд, ки фақат барои навиштану хондани мактубҳои давлатӣ ҷи қадар машаққат кашидан дарқор, тоҷҳо дар кӯчаҳо афтида меҳобиданду касе ба онҳо нигоҳ ҳам намекард». Донандан даврани эллинизм муаррихи советӣ А. Б. Ранович менависад: «Мувофиқи маълумоте, ки аз катибаҳо ба даст омад, ҳукумати селевкиён мукотибаи зиёде карда, амру фармонҳои гуногун тартиб дода, онд ба ҳалли муноқишаи байни шаҳрҳо қозиву ҳакамҳоро таъин мекардааст, бошишгоҳҳои нав барпо менамудааст, бо дигар давлатҳо мукотибаи дипломатиро қорӣ намуда, байни шаҳрҳои худӣ мамлакат, бо шаҳрҳои Юнон, бо маъбадҳо ва дигар мазорҷойҳои умумиюнонӣ робитаи зич доштааст».³²

Эҳтимол, идораи давлатии Юнону Бохтар мисли идораи давлатии селевкиён мукамал, муфассал ва мутамарказ набуд. Дар сари давлат подшоҳ меистод. Баъзан подшоҳ бо писараш баробар ҳукумронӣ мекард. Давлат ба сатрапиҳо тақсим шуда буд.

Аз «Милинда-Панха»³³ аён шуд, ки дар салтанати Менандр, яъне дар ноҳияи ҳиндустонии Юнону Бохтар подшоҳ шаш ақрабо доштааст: сарлашқар, сарвазир, сарқозӣ, сардори ҳазина, чатрбардор ва шофбардор. Ғайр аз ин, «соҳиби деҳ» низ зикр мешавад («Милинда-Панха», IV, 1, 36). К. В. Тревер дуруст қайд меку-

✱

³² Ранович А. Б., 1950, саҳ. 140.

³³ «Милинда-Панха» рисолаест, ки асри II пеш аз милод ба забони палӣ ҷунӣ мувоҳиса дар мавзӯи фалсафа байни Менандр (талаффузи ҳиндиаш Милинда) ва олими ҳиндӣ Нагасена таълиф шудааст.

над, ки «таҳлили ҳамаи ин истилоҳот ва муқоисаи маълумоти «Ми-
линда-Панха» бо маълумоти дигар сарчашмаҳо метавонанд ба як
ақдозаи муайян, сохти иҷтимоии давлати Менадрро равшан намо-
яд. Вале дар бораи Бохтар ва дигар ноҳияҳои ҳамҷавор маъхазҳо
ин гуна маълумот намедиханд»³⁴.

Лашкар низ мақоми намоён дошт, ки аз ҷумлаи ҳам юниён
ва ҳам аҳолии маҳаллӣ, аз ҷумла, бохтариён чамъ карда мешуд.
Бохтариён лашкарро асосан бо қисмҳои савора таъмин мекар-
данд. Подшоҳ, аз афти қор, гвардияи шахсӣ низ дошт. Филҳои
чангӣ қувваи зарбазани лашкарро афзун мекарданд.

Дар бораи ташкили лашкари Юнону Бохтар баъзе маълумот-
ҳо ба даст омаданд. Дар лашкар қисмҳои савора ва пиёдагард
қисмҳои асосӣ буданд. Осори санъат ва сарчашмаҳои хаттӣ, ки
дастраси мо шудаанд, шаҳодат медиҳанд, ки дар лашкари Бохтар
Филҳои чангӣ буданду дар болои онҳо чанговарони мусаллаҳ ме-
нишастанд. Аз афти қор, филҳои чангиро дар айни авҷи муҳори-
ба ба қор меандохтанд.

Юстин (XLI, 4, 5) Диодотро «ҳокими ҳазор шаҳри Бохтар» но-
мида буд. Страбон (XV, 1,3) мегӯяд, ки ба Евкратид 1000 шаҳр
тобеъ буд. Ин муаллифон, зоҳиран, на хоки худи Бохтар, балки

*

³⁴ Тревер К. В., 1940, сах. 19. В. Тарн қушидааст дар матни ин сарчашма ишо-
роте пайдо кунад, ки иборат аз 500 нафар шӯрон шоҳ вучуд дошт (*Tarn W.*,
1950, p. 267, 418), вале ин қори вай бонси эътирози қатъӣ ва, аз афти қор,
ҳаққонии А. К. Нарайан гардид (*Narain A. K.*, 1962, p. 167—168).

тамоми территорияи давлати Юнону Бохтарро, аз ҷумла Ҳиндустони Шимолиро низ дар назар доштанд ва дар зимни ин, рақами «1000» дар ин маврид, на ба маънои аслии худ, балки чун муболиға омадааст. Дар айни ҳол, бояд дар назар дошт, ки ин муболиға асос ҳам дорад, яъне дар он давра дар Бохтар шахрҳо дар раванку ривоч буданд.

Шахрҳои бохтариён, инчунин суғдиёнро аз руи пайдоиш ба се гурӯҳ тақсим кардан мумкин. Ба гурӯҳи якум шахрҳои меда-роянӣ, ки пеш аз ҳахоманишиҳо ва дар аҳди онҳо ба вучуд омадаанд. Ба ин қабил шахрҳо, аз ҷумла шаҳри Бохтар (Бактра)—пойтахт ва калонтарин шаҳри Бохтар мансуб аст, ки дар поёноби дарёи Кофарниҳон воқеъ буд (алҳол димнаи Қалъаи Мир); шаҳри дигар пойтахти Суғд — Мароканд ва ғ. Гурӯҳи дуюми шахрҳо дар замони истилои юнону мақдунӣ ё дар аҳди селевкиён пайдо шуданд. Ба гурӯҳи сеюм шахрҳои мансубанд, ки дар давраи давлати Юнону Бохтар сохта шудаанд. Дар байни шахрҳои гурӯҳи дуюм ва сеюм шахрҳои буданд, ки Искандари Мақдунӣ (мас. Искандарияи Аксо) ё дигар волиёни Юнон (мас. дар Бохтар шаҳри Евкратидея) барпо карда буданд ва, инчунин шахрҳои, ки ба дахлати ҳукумати подшоҳи ҳудашон ба вучуд омадаанд.

Дар бораи сохти дохилии ҳаёти шахрҳои Бохтар ва Суғд мо маълумоти казоӣ надорем. Вале кашфиётҳои минбаъдаи эпиграфӣ шояд далолат намоянд, ки баъзе хусусиятҳои шахрҳои Порту селевкиён, масалан, баъзе шаклҳои худидоракунии шахрҳо, дар ин маврид ҳам ҷой дошт.

Дар «Милинда-Панха» шаҳри калоне тасвир шудааст, ки дар давраи Юнону Бохтар ё худ баъдтар вучуд доштааст.

Дар он ҷо маълумоте ҳаст, ки дар асоси он гуфтан мумкин дар он давра қосибӣ хеле ривоч ёфта буд. Масалан, дар шаҳре ки дар «Милинда-Панха» зикр шудааст, оҳангарон, заргарон, мисгарон, кулолон, чармгарон, хаймадӯзон, шонатаршон, бофандаҳо, наддофон, сабадбофон, камонгарон, сангтаршон, заршӯён, ошпазҳо, ҳаммомчиҳо, қассобҳо, майфурушон, гулфурушон ва ғ. ва ғ. буданд. «Милинда-Панха» қайд мекунад, ки дар байни сокинони шаҳр фурушандагони мохут ва ҳар навъ озуқа низ бисёр буданд³⁵. Ҳамаи ин маълумот ба мо имкон медиҳад иддао намоём, ки ҳам касбу ҳунар ва ҳам савдо асосан дар дасти аҳолии маҳаллӣ будааст.

Пойтахти Бохтар тақиягоҳи подшоҳони Юнону Бохтар буд. Барои ҳамла ба дигар мамлакатҳои ҳамсоя, алалхусус, ба Ҳиндустон онҳо дар ҳамин шаҳр қувва ҷамъ мекарданд.

Ҷои шаҳри Бактра маълум аст: шаҳр тақрибан бист километр дуртар аз шаҳри ҳозираи Афғонистон Мазори Шариф воқеъ буд.

*

³⁵ The Questions of King Milinda, 1890; 1894.

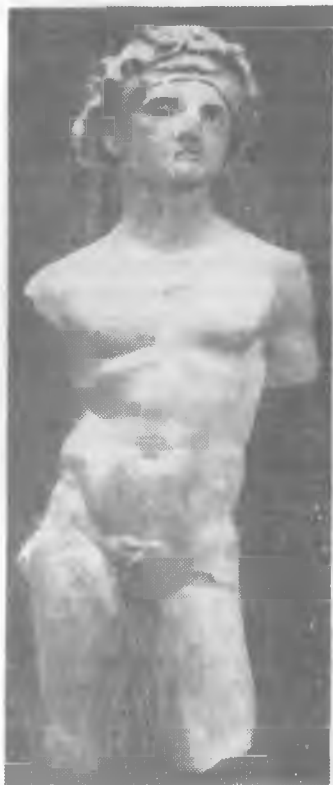
Вале дар он ҷо, ки Бактра воқеъ буд, ба андак танаффус бошад ҳам, зиндагӣ дар тамоми муддати асрҳои миёна давом мекард ва дар ин ҷо яке аз калонтарин шаҳрҳои онвақта—Балх вучуд дошт. Ба ин сабаб болои табақаҳои пештараро табақоти давраи сонӣ панаҳ кардаанд, ки ҳафриёти археологиро бениҳоят душвор мекунад. Маркази он Бактра, ки дар замини Юнону Бохтар вучуд дошт, димнаи ҳозиразамони Болоҳисор мебошад, ки тарҳи он доираи дарозрӯя буда, вусъаташ 120 га аст. Муҳаққиқони Франция Д. Шлюмберже ва М. Берра чи хел будани сохти деворҳои қалъаи Бактраро муқаррар карда тавонистанд. Ғафсии он деворҳо хайратангез аст. Гуфтан мумкин, ки ғафсии пояи ин деворҳо то ба 31 м мерасидааст! Деворҳо чанд қатор тиркашҳои пайконшакл доштанд. Ба ақидаи муҳаққиқон, аз эҳтимол берун нест, ки маҳз ҳамин деворҳо ба муҳофизони Бактра имкон доданд муҳосираи лашкари сершумори Антиохи III-ро рафъ намоянд. Аз афти қор, дар давраи Юнону Бохтар ҳудуди Бактра бо ҳамин як Болоҳисор маҳдуд набуд³⁶.

Солҳои 1964—1965 археологҳои Франция ба ҳафриёти димнаи Ойхонум шурӯъ намуданд. Ойхонум дар хоки Афғонистон, дар лаби Панҷ айнан дар ҳамон ҷо, ки Кӯкчадаръё ба он мерезад, воқеъ гардидааст. Тарҳи ин димнаи калон сеқунча буда, асоси дукилометраи он лаб-лаби Панҷ тӯл мекашад. Як паҳлуи сеқунча (1,5 км) Кӯкчадаръё аст. Қисми шимолу ғарбии димна, ки дар лаби Панҷ аст, андаке пасттар ва қисми ҷанубу шарқии он қадре баландтар мебошад. Ҳафриёти Ойхонум натиҷаҳои муҳим дод. Аз ин ҷо пораҳои иншооти азиме ёфт шуд, ки хусусияти асосии он истифода шудани усули тарҳбандӣ ва қисмҳои бинокории эллиний мебошад. Биноҳо аз санг ва хишти хому пухта сохта шудаанд. Дар иморат сутуну болорҳои сангӣ дар болои деворҳои хомхишт ҷой дода шудаанд. Қисмҳои сангии иморат аз рӯи усули коринф сохта шуда, ба меъри эллиний айнан мувофиқат дорад. Аз ин ҷо ҳайкалҳои эллиний, сафолот, зевар, инчунин қабрستاني юнонӣ ва сангҳои рӯи қабрҳои юнонӣ ва ғайра ёфт шудаанд.

Тамоми ин бозёфтҳо, аз ҷумла тангаҳо, далолат мекунанд, ки Ойхонум шаҳри асрҳои III—II пеш аз милоди Юнону Бохтар аст. Дар он унсурҳои маданияти юнону эллиний ва, инчунин унсури хоси юнонии аҳолии маҳаллӣ афзалият дошт.³⁷ Мо ҳоло номи ин шаҳро, ки яке аз калонтарин шаҳрҳои юнонӣ буд, намедонем — шояд ин шаҳр ҳам яке аз ҳамон Искандарияҳо ва Антиоҳияҳо бошад, мумкин Евкратидея ҳамин шаҳр бошад. Вале ҳаминаш, аниқ, ки ин шаҳр дар давраи селевкиёну юнону бохтариён, бешак, ву-

*
³⁶ *Le Berre M. et Schlumberger D., 1964.*

³⁷ Ниг.: маълумотҳои нахустинро: *Schlumberger D., 1965—1966; Bernard P. P., 1967 а, 1967, 1968 а, 1968, 1969.*

Ҳайкали эллини.
Ойхонум

чуд дошт ва яке аз марказҳои муҳими давлати Юнону Бохтар буд.

Ҷолиби диққат аст, ки дар рӯбарӯи Ойхонум дар ин соҳили Панҷ дар ҳудуди райони Фарҳор археологҳо дигар осори муҳими даврани охири аҳди Юнону Бохтар — Саксонохурро кашф намуда, тадқиқ карданд. Саксонохур аз маркази райони ҳозираи Фарҳор 7 км шимолтар воқеъ аст. Вусъати умумии димна 5 га. Дар рафти ҳафриёт дар ин ҷо маҳаллаи қосибон, хумдонҳои кулоли ва, инчунин иншооте ёфт шуд, ки қаср ва маъбадро дар бар гирифтааст. Маркази ин иншоот ҳавли калони (27,7×27,7 м) чоркунҷаест, ки аз се тараф долон дорад. Дар як тарафи ҳавли айвонӣ барҳавои чорсутун будааст. Дар пешғаҳи айвон даре будааст, ки ба долон кушода мешудааст. Дар ду тарафи айвон ду ҳуҷра будааст. Аққол набошад ҳам, ба ҳар ҳол, қариб рост рӯбарӯи айвон толори калони чоркунҷае будааст, ки шифти онро ду сутун бардошта меистодааст. Дар шафати толор боз як иморати чорғушаи дарозрӯяе будааст, ки он ҷо қурбонӣ мекардаанд. Толор ва ин қурбонҷо гирдогирд долон доштаанд, ки бо долони гирди ҳавли пайваस्त мешудаанд.

Ба қадди долони ғарбии ҳавли ҳашт биное будааст, ки ба се гуруҳи алоҳида тақсим шудаанд. Хусусан гуруҳи шимолии биноро ҷолиби диққат аст, ки дар мобайни онҳо як хонаи калони чоркунҷаи сутундор будааст. Маҳз аз ҳамин хона бисёр чизҳои қиматбаҳо, аз ҷумла себаргаи тиллоӣ ёфт шуд.

Девори биноро ниҳоят ғафс аст, хонаҳои дарозрӯя ба бомҳои чоркунҷа ё росткунҷаи сутундор пушида шудаанд. Остонаи бисёр хонаҳои боҳашамат аз тахтасангҳои чортарош сохта шудааст. Айвон бо чандин сутунҳои сангӣ музайян будааст, ки пояҳои пурнақшунигору мураккабсохти онҳо дар рӯи таҳкурсии дуқабатаи сангин меистоданд. Хусусан бошаҳони сутунҳо, ки бо усули коринф сохта шуда будаанд, намуди ғариб доштаанд.

Аз афти қор, толори дусутунаи паси айвон ва бинои шафати он, ки меҳроби оташ он ҷо меистодааст, маркази ибодат буда, он

ҳашт бинои дигар, ки ба се гурӯҳ таксим шудаанд, толори қабул ва ибодатгоҳи қаср будааст.

Санай иморати ин иншоот асрҳои III—II пеш аз милод³⁸.

Дар территорияи Тоҷикистон дар замони Юнону Бохтар бисёр шаҳрҳои дигар низ будаанд. Масалан, яке аз онҳо димнаи Қайқубодшоҳ мебошад, ки дар қарибии посёлкаи ҳозиразамони Носири Хисрав воқеъ гардидааст. Тарҳи он росткунҷа (285×325 м) буда, деворҳои ғафс ва бурҷҳои чоркунҷа доштааст. Девор аз поҳса ва хишти хом сохта шуда, кунгурадор будааст. Аз ҳуди шаҳр чанд биноҳои чоркунҷаву росткунҷаи сафедандова ёфт шудаанд. Қайқубодшоҳ арк надоштааст.

Андаке дуртар аз ин димна боз як димнаи дигаре ҳаст, ки дар ҳуди посёлкаи Носири Хисрав дар ҷои димнаи Қалъаи Мир воқеъ гардидааст. Аз ин ҷо ҳам устоҳонаи мисгарӣ ва бисёр ашёи рӯзгору тангаҳо ёфт шуданд.³⁹

Дар байни осори археологии Тоҷикистони Чанубӣ Қўҳнақалъаи қарибии Ворошиловобод мақоми маҳсус дорад. Ин димна аз Қайқубодшоҳ хурдтар буда, аз ду қисм иборат: қисми асосӣ, ки росткунҷа аст ва қисми дигар, ки шакли муайяне надошта, дар шафати он воқеъ аст. Ин димна дар ҷои аз ҷиҳати стратегӣ хеле қулай — дар лаби ҷарии канори Вахш истодааст. Доҳили қалъа саросар иморат будааст, ки он аз биноҳои дарозрӯяи ба ҳам пайваста иборат буда, хонаҳои гуногуни калону хурди росткунҷа ва чоркунҷа доштааст.

Аз ҳафриёт маълум шуд, ки сохтмони Қўҳнақалъа ба охир нарасида будааст. Шояд сабаб ҳамин бошад, ки он дар поёни вучуди давлати Юнону Бохтар сохта мешуду ҳамлаи кучманчиён сохтмони онро қатъ кардааст.

Қўҳнақалъа ҳам мисли Қайқубодшоҳ имкон медиҳад, ки санъати қалъасозии Бохтари Қадим аниқ карда шавад. Бурҷҳои росткунҷае, ки ба ҳамдигар зич сохта мешуданд, иншооти муқтадири ҳарбӣ буданд. Нимасутунҳои маҳсус (пилястрҳо), ҳам девори бурҷҳо ва ҳам девори ҳуди қалъаро мустаҳкамтар мекарданд. Қатори тиркашҳои бурҷ ва девори қалъа, ҳам тиркашҳои ҳақиқӣ ва ҳам тиркашҳои қалбакӣ дошт. Даромадгоҳи қалъа бо иншооти маҳсуси пешӣ дарвоза ва ё худ ба бурҷи баланд мустаҳкам карда мешуд.⁴⁰

Маълум, ки Самарқанду Суғд аз истилои юнону мақдунӣҳо хеле зарар кашид. Вале сарфи назар аз ин дар ноҳияи зиндагӣ боз ба роҳ даромаду минбаъд ҷон гирифт. Масалан, санъати қулоли хеле пеш рафт. Умуман қасбу қосибӣ дар ин давра хеле раванқ ёфт. Ба бозорҳо дар қатори маҳсули қосибони маҳаллӣ маҳ-

³⁸ Литвинский Б. А. ва Муҳиддинов Х., 1969.

³⁹ Дьяконов М. М., 1953, сах. 172 ва боз: 1956, сах. 57—66.

⁴⁰ Литвинский Б. А., Кузьмина Е. Е., Певзнер С. Б., 1956.

сули эллинҳои косиб ҳам дароварда мешуд. Аз ҳисоби якдигар бойшавии маданият ба амал меомад, ки ин ба баланд шудани дараҷа ва сифати санъати маҳаллии косибӣ мусоидат намуд ва санъати маҳаллии косибӣ, дар навбати худ, ба касбу косибии тамоми Шарқи эллинӣ таъсир расонд. Ин процесс, масалан, аз қулолӣ ва бинокорӣ аён аст.

Дар хоҷагии қишлоқ ҳам хеле комёбиҳо ба даст омад. Муаллифони атиқа аз шароити хеле қулаи обу ҳавои Бохтар бисёр ривоят кардаанд. Дар ин ҷо галладона мекоштаанд (зотан донаи зироати ин ҷо хеле калон-калон будааст), аз ҷумла, дар ин ҷо шолӣ нағз мешудааст, боғу тоқзорҳо будаанд, қорводорӣ равшан доштааст. Шакке нест, ки ҳам дар Бохтар ва ҳам дар Суғд шабакаи калони каналҳои обёрӣ вучуд дошт.

Дар ғавқ, ҳангоми тавсифи таърихи афкори сиёсӣ мо борҳо ба тангаҳо истинод кардем. Алҳол мукамалтарин ва бонизомтарин маълумотнома роҷеъ ба тангаҳои давраи Юнону Бохтар «Қорпуси тангаҳои ҳиндуюнонӣ» мебошад, ки олими Ҳиндустон А. Н. Лоҳурӣ⁴¹ тартиб додааст, вале гуфтан даркор, ки дар маълумотномаи мазкур материали музейҳои советӣ ва асарҳои дар ин бобат ҷопшудаи советӣ истифода нашудааст. Подшоҳони Юнону Бохтар аз тилло, нуқра, мис сикка мезаданд, ғайр аз ин сиккаҳои буданд, ки аз хӯлаи мису никел зада мешуданд. То ба замони мо бисёр тангаҳои нуқраи Юнону Бохтар омада расидаанд.

Дар рӯи тангаҳо одатан сурати шоҳ ва дар қафои он сурати ягон худо (Аполлон, Артемида, Афина, Деметра, Диоскура, Геката, Гелиос, Геракл, Зевс, Ника, Посейдон нақш мешуд. А. Н. Лоҳурӣ менависад, ки ин худоҳои юнонӣ, «баъзан бо қиёфае тасвир меёфтанд, ки ба тавъамони шарқии онҳо хос буд».

Дар аввалин тангаҳои Юнону Бохтар катиба фақат аз унвон ва номи шоҳ иборат буд. Евкратид аввалин касе буд, ки дар тангаҳо сифати *μεγας* («кабир») -ро сабт намуд. Антимох бошад, худро *θεος* («худо») номид. Дар аҳди Евкратид дар тангаҳо бори нахуст катибаи дузабона пайдо шуданд. Сурату хатҳои юнонӣ, ки одатан, дар қафои танга сабт мегардид, ба рӯи танга гузаронда шуда, дар қафои он бо хатти кхарошти тарҷуман тахтуллафзии пракритии онро сабт мекардагӣ шуданд. Зимнан, гуфтан лозим, ки катибаҳо ҳеҷ вақт ба ҳамдигар мувофиқат надоштанд. Дар тангаҳои мисии давраҳои сонии ду волиёни ҳиндуюнонӣ дигар хат — хатти браҳми⁴² истифода мешуд.

Масъалаи миқёси вазни тангаҳои Юнону Бохтар мувофиқи ҳамон миқёси вазн аст, ки дар Юнон маъмул буда, атиқӣ ном дошт ва аз рӯи он воҳиди вазни тилло ба 132 гран, яъне ба 8,2 г

*

⁴¹ Lahiri Q. N., 1965, p. 27.

⁴² Lahiri Q. N., 1965, p. 38—42, 256—262.

баробар буд. Масалан, чуниранд вазни тангаҳои тиллоии Диодоти I ва II, Евтидеми I ва Евкратид, ки статер ном дошанд. Вале тангаҳои Юнону Бохтар на ҳама вақт ба миқёси вазни атиқӣ мувофиқат мекарданд ва дигар миқёсҳои вазнӣ низ кор фармуда мешуд. Пайдоиши ин миқёсҳо ва самаран иқтисодии истифодаи онҳо мавриди муҳоҳиса мебошад.⁴³

Зиёд будани тангаҳои Юнону Бохтар далели раднопазири ривочи муомилоти мол аст. Мувофиқи маълумоти бозёфтҳои навтарини археологӣ тичорати байналхалқӣ, алалхусус тичорат бо олами эллиний хеле дар авҷ будааст. Дар айни ҳол, тангаҳо дар савдои дохилӣ ҳам истифода мешуданд. Ба ин маъхазҳои хаттӣ ҳам шаҳодат медиҳанд. Сайёҳони аҷнабӣ навиштаанд, ки «бохтариён дар савдо ҳамто надоранд». Дар Бактра бозори калон будааст.⁴⁴

Маълумот дар бораи маданияти маънавӣ ниҳоят ноқис аст. Вале ҳамин маълумоти ноқис ҳам далолат мекунад, ки Юнону Бохтар яке аз марказҳои маданияи ҷаҳони онзамона буд. Дар сарзамини Бохтар маданияти мутараққии ба худ хоси маҳаллӣ вуҷуд дошт, ки он аз қаъри асрҳо ибтидо мегирифт. Равобити тамаддуни Бохтар бо маданияти бои Ҳиндустон, бо маданияти юнониён ва бо маданияти Шарқи эллиний самаран бузург дошт.

Санъати Юнону Бохтар ба авҷи тараққиёт расида буд. Бехтарин донандаи ин санъат К. В. Тревер дар бораи тангаҳои шоҳони Юнону Бохтар навишта буд: «Дар тангаҳои Юнону Бохтар сурати шоҳон бо маҳорати баланд сабт шудаанд. Мӯҳри онро санъаткорони забардасте кандаанд, ки дар акси ҳаҷман хурдак чунон расми реалистона офаридаанд, ки на фақат хусусияти қиёфашаҳсро инъикос менамояд, балки бо воситаи ин ё он ҷузъиёти хурд феълӣ атвори ин ё он шаҳсро аён месозад». Ба қавли К. В. Тревер, дар шаҳрҳои Бохтар асарҳои ҳайкалтароши машҳури Юнон Лисипп, ки муаллифи ҳайкалҳои маъмули Искандари Мақдунӣ мебошад, бояд вуҷуд дошта бошанд. Эҷодиёти ин санъаткор хеле реалистона аст. Санъати ҳайкалтароши асри III пеш аз милоди эллиноҳо дар зерии таъсири Лисипп ва пайравони ӯ такмил меёфт ва ин нуктаро ба Бохтар ҳам нисбат додан мумкин аст. Ба ҳар ҳол дар Ойхонум аллақай ҳайкалҳои эллиний ёфт шудаанд. Дар масъалаи расми тангаҳо бошад, мегӯяд К. В. Тревер гапашро давом дода, «эҳтимол, дар байни мӯҳрканҳои юнониён ҳам буданд, вале агар инро ба назар гирем, ки тангаҳои Юнону Бохтар нисбат ба тангаҳои онзамонаи юноний сурати касро равшантару возеҳтар акс намуда, ҳам фикру андеша, ҳам шафқату меҳрубонӣ ва ҳам қуввати матонатро ифодаву инъикос карда метавонанд,

*

⁴³ Ibid, p. 13—18.

⁴⁴ Бичурин, II, сах. 152.

мумкин аст мӯҳрро устои маҳаллӣ — юнонӣ ё бохтарие канда бошад, ки бехтарин анъанаҳои Лисиппро азхуд намудааст».⁴⁵

Мо, инчунин аз осори аҷоибӣ тореvtикаи Бохтар вокиф ҳастем. Девори биноҳо бо нақшу нигор, бо муқарнасу мунаббатқориҳои сангӣ, фулузӣ ва ғ. зинат дода мешуданд.

Чи тавре дар боло қайд кардем, дар ин давра Бохтар бо олами эллиний ва бо Ҳиндустон равобити пурсамари маданӣ дошт, ки ин дар ақоиди динӣ низ зоҳир гардидааст. Маҳз дар ҳамин давра дар Осиёи Миёна дини буддой пахн шуд.

Вале ин чунин маъно надорад, ки зардуштия мавқеи худро аз даст дода бошад. Ба маркази Бохтар шаҳри Бактра, ки дар он ҷо зардуштия хеле маъмул буд, аз ҳар гӯшаву қанор зиёратчиёни сершумор чамъ меомаданд. Дар ин ҷо маъбади асосии оташпарастон маъбади олиҳа Ардвисура Анаҳито мавҷуд буд, дар ин маъбад ҳайкали Анаҳито меистод, ки дар сар тоҷи тилло ва дар бар либосе дошт, ки аз пусти 30 сағобӣ духта буданд. Дар шаҳр маъбади дигари худоҳо низ буд. Аз афти қор, маъбади Саксонохур ҳам маъбади зардуштиён буд.

Бешубҳа, дар Бохтар маъбадҳои юнонӣ ҳам вучуд доштанд, зеро дар байни аҳолии юнониён бисёр ва худи ҳокимони давлатии Юнону Бохтар юнонӣ буданд. Далели ин иддао сурати худоҳои юнонист, ки дар қафои тангаҳо сабт мешуд (номи онҳоро андак болотар зикр кардем). Маъбаду ибодатхонаҳои юнонӣ дар Ойхонум ҳам ёфт шуданд.

Инак, дар Юнону Бохтар динҳои гуногун вучуд доштанд, аз «Милинда-Панха» (1, 3) медонем, ки дар Шакала ном шаҳри Ҳиндустон намояндагони ҳама гуна динҳоро эҳтиром мекарданд. Дар ин ҷо воизи ҳама гуна дин «нидои таҳсину табрик мешунидааст». Эҳтимол, дар Бохтар ҳам вазъият чунин буд. Дар айни ҳол, шакле нест, ки аксари аҳолии маҳаллӣ — бохтарӣҳо мисли пештара ба зардуштия эътиқод доштанд. Мумкин аст юнониён ҳам ба таъсири он дучор мешуданд.

Давлати Порт

Агар бо санаҳои ин фасл маҳдуд нашавем ва материалҳои давран санитарро ба назар гирем, маълумот дар боран сохти дохилии давлати Порт нисбат ба Юнону Бохтар бештар аст. Баъзе маълумотҳои муаллифони атиқа дастраси мо гардидаанд, ёдгориҳои эпиграфӣ бисёр маълумот медиҳанд ва ғ. Дар яке аз қалонтарин марказҳои давлати Порт Нисо (қарибии Ашхобод) ар-

*

⁴⁵ Тревер К. В., 1940, саҳ. 40—41.

Остракони (сафолпоран)
Порт.
Архиви Насо.
Асри I то м

хиви калони хуччатҳои хаттӣ ёфт шуд, ки он аҳамияти махсус до-
рад.

Дар давлати Порт ҳокимияти подшоҳро ду шӯро — шӯрои аш-
роф ва шӯрои коҳинон ба андозае маҳдуд мекарданд. Ба шӯрои
ашроф ғайр аз намояндагони сулолаи ашконӣ, аз афти кор, на-
мояндагони боз шаш хонаводаи ашроф дохил мешуданд. Подшоҳ-
ро аз байни хонадони ҳукмрони ҳамин ду шӯро интихоб карда,
васияти подшоҳи мархумро ҳам ба эътибор мегирифтанд.

Ба ҳайати Порт дигар давлатчаҳои тобеъ (масалан, Гиркония
ё Сакистон), ки волии онҳо баъзан ба номи худ сикка мезад (ма-
салан, Алам ва Персида), инчунин сатрапияҳо, ки нисбатан хурд
буданд, бо сардории сатрап (ҳшахрап ё наҳводор) дохил мешу-
данд. Сатрапияҳо ба гипархияҳо ва гипархияҳо ба статмаҳо так-
сим мешуданд. Марзбонҳо аз сатрапҳо болотар меистоданд, зеро
ба онҳо якчанд сатрапияҳо тобеъ буданд⁴⁶.

Ба туфайли тадқиқ ва кушодани рамзи архиви Нисои Кӯҳна
И. М. Дьяконов ва В. А. Лившиц барои муайян намудани тартиби
маъмурияти маҳаллие, ки дар Порти шимолу шарқӣ амал мекард,
материали пурқимат ба даст оварданд. Дар маҳалҳо идораҳои
сершабакаи маъмури вучуд доштааст. Воҳиди хурдтарини маъму-
ри диз, яъне деҳаи хисорӣ будааст, ки ба он дизпат сардорӣ ме-

*

⁴⁶ *Периханян А. Г.*, 1956, сах. 50—51; *Дьяконов М. М.*, 1961, сах. 194—197.

кард. Дизпат ба сатрап тобеъ буд. Солҳои 20-уми асри II пеш аз милод дар ин ноҳия Қофизод ном шахсе сатрап будааст. Номи сардори дастан лашкари саворагон ҳам ба мо маълум — ўро Тирidot меномидаанд, боз номи чанд «хазинадорон» ва «аспакӣ Со-сон» то ба мо омада расидаанд.

Дар ғун кардани хирочу андоз ва андухтани маҳсулот як гала амалдорон машғул будаанд. Масалан, барои кашондани шароб ба анбори подшоҳ, ки мадустон ном дошт, амалдороне мутасадди буданд, ки унвонҳои зерин доштанд: «шаробкаш», «муҳрдор», «котиб», «муҳосиб», «дастархончи». «Муғҳо» низ табакаи боимтиёз буданд ва Спосак ном муғ номбар шудааст, ки унвони атуршпат («омири оташ») доштааст⁴⁷. Вазифаи амалдорони маҳалли, пеш аз ҳама, ҳамин буд, ки аз мардум ҳар чӣ бештар хирочу андоз ситонанд ва ўро мутеъ нигоҳ доранд.

Хуччатҳои архиви Нисо далолат мекунанд, ки дар заминҳои ҳосилхези ҷануби Туркменистон «мулкҳои» вучуд доштаанд, ки аз «токзор» иборат будаанд. Моликияти замин чанд намуд дошт ва вобаста ба ҳар як намуди моликияти замин барои подшоҳ андоз мегирифтанд. Андози махсус, ки (қисман ба намуди мол ва қисман ба пули нақд) барои хомуш нашудани оташи муқаддас ситонда мешуд, гуё як навъ ушри динӣ буд.

Дар марказ, дар қалъаи Меҳрдодкирд (алҳол димнаи Нисои Қўҳна) анборҳои бузурги шаробнигоҳдории шоҳ воқеъ буд. Ба ин ҷо шароб оварда, ба хумҳои калон мерехтанд ва ба хуччати даҳл менавиштанд. Барои навиштани хуччат тани хумҳо истифода мешуд. Дар як пораи он гапҳои лозимаро навишта мемонданд (масалан: «турш шудагӣ», «ба хуми дигар рехта шудагӣ» ва ғ.) Дар ин хуччатҳо миқдори шароб, номи токзору номи мулк, ному унвони шаробкаш, санаи овардани шароб, навъи шароб ва ғ. нишон дода мешуд. Ин гуна хуччатҳои муфассал дар давоми 70 сол тартиб дода мешуд. Ғайр аз ин ҳисоботи умумӣ, рӯйхатҳо ва ба-рои шаробгирӣ талабномаҳо ёфт шудаанд.⁴⁸

То ба қарибӣ фақат шаҳрҳои Порти Ғарбӣ, санъати шаҳрсозӣ ва маданияти он омӯхта шуда буд. Аз хуччатҳои бадастомада маълум буд, ки шаҳрҳо, ба ҳар ҳол, шаҳрҳои калон органиҳои худидоракуни доштанд, ба шаҳр як ноҳияи хоҷагии қишлоқ вобаста буд ва баъзе шаҳрҳо аз номи худ, ҳатто сикка мезаданд.

Ба шарофати ҳафриёти археологҳои советӣ бори нахуст шаҳру деҳаҳои Порти шимолу шарқӣ ҳам маълум шуданд. Масалан, дар ду димнаи ҳамшафати Насо, ки дар деҳаи Боғир (қарибии Ашхобод) воқеъ аст, чандин сол ҳафриёт қанда шуд. Димнаи Насои

*
⁴⁷ Дьяконов И. М. ва Лившиц В. А., 1960 а, саҳ. 22—23; 1966, саҳ. 141—143, 146.

⁴⁸ Дьяконов И. М. ва Лившиц В. А., 1960, саҳ. 16—20; 1966, саҳ. 134—136.

Кӯҳна куруки подшоҳ будааст. Насои Нав бошад, боқимондаи шаҳри Порт.

Қалъаи Насои Кӯҳна қасрҳои подшоҳ (аз чумла, иморатҳои хоҷагӣ) ибодатгоҳҳо, бинои сарбозон ва манзили ашрофонро дар бар мегирад. Тарҳи қалъа панҷгӯша буда, дар атрофаш девори мустаққама дошт, ки ғафсии пояи он ба 9 м мерасид. Дар гӯшаи ҷанубӣ гулдастаи азиме буд, ки вусъати болои он 35×35 м буд. Худи ҳамин гулдаста истехкоми мукамал — яке аз қисмҳои асосии мудофияи қалъа буд. Девору бурҷҳо аз поҳса ва хишти хом мебошанд. Тахмин мекунам, ки ба қалъа фақат бо як роҳрави дарози моил (пандус), ки так-таки девори қалъа тӯл мекашид, даромадан мумкин буд.

Дар миёни қалъа толори ниҳоят бузурги чоркунҷае буд, ки 400 метри мураббаъ вусъат дошт. Дар мобайни толор чор сутуни хишти меистод, ки танан ҳар яки онҳо гуё аз чор нимасутун таркиб ёфта буд. Дар гирду атрофи девори толор қатори нимасутунҳо менамуд. Қабати дуҷуми девори толор низ нимасутунҳо дошту дар мобайни ҳар як ду нимасутун дар тоқҷаҳо ҳайкалҳои калони (аз қадим одам болотар) гилӣ меистоданд. Қабати дуҷуми девор бо ранги сурхи баланд андова карда шуда, нақшу нигори бисёр дорад ва зарҳалқорӣ карда шудааст. Фарши толор ғачӣ, сақфаш тахтагин, дар мобайн равшан дорад, ки ягона манбаи равшанӣ мебошад. Ҳар касе, ки ба ин толор мебаромад, сутунҳои босалобати гуё ба фалак саркашида, муҷассамаҳои назаррабои ба дил ҳаросандозанда, шавкату шукухи нақшу нигору рангу бори онро дида, моту мабхут мешуд. Дар байни меъмрон ва археологҳо мувоҳида меравад, ки ин толор чӣ буд. Баъзеҳо мегӯянд, ки ин толори азим қабулгоҳи подшоҳони Порт мебошад, дигар гуруҳ мутахассисон тарафдори чунин ақидаи ба ҳақиқат наздиктаре мебошанд, ки толори мазкур маъбади азими оташ аст, ки ба ёдбуди аҷдодони худогашта сохта шудааст, яъне як навъ осори меъмории динӣ мебошад.

Дар Меҳрдодкирд ғайр аз ин ибодатгоҳ дигар иморатҳо, аз чумла, анбори калони шароб, ки зиёда аз ним миллион литр шароб мебуд ва хазинаи подшоҳ ёфт шуд, ки он як бинои калони сарбастаест (60×60). Дар яке аз хонаҳо бисёр ашёи оҷӣ, асосан ритонҳо — ҷомҳои шохшакл ёфт шуданд. Лаби ритонҳо изорае дорад, ки дар он бо усули мунаббат лавҳаҳои Дионисий, худоҳо ва ғ. тасвир ёфтаанд. Поёнтари изораи аксари ритонҳо ба шакли муҷассамае сохта шудаанд. Инчунин ҳайкалҳои гилӣ (аз чумла, ҳайкалҳои гилии зарандуд), биринҷӣ, мармарӣ ва нукра ёфт шуданд — масалан, ҳайкалчаи нукрагини зарандуди олиҳаи Порт, ҳайкалчаи нукрагини Эрот ном бут, ки дастпонаҳои тиллоӣ дорад ва ғ. Осори портии Насо, ки ба қавли Г. А. Қошеленко, «таркиботи узвни ду «мабдаъ» — мабдаи маҳаллӣ, мабдаи бисёрасраи

анъанаҳои маданияи халқҳои эронинажоди Шарқи Наздику Осиёи Миёна ва мабадаи эллини мебошад.⁴⁹

Дар байни бозьёфтҳои Насои Кӯҳна ҳуччатҳои сершумори Порт, ки дар боло ном бурдем, мақоми махсус дорад. Ин ҳуччатҳо асосан санадҳои андозу хироҷ буда, дар остраконҳо, яъне дар порчаҳои сафолӣ сабт шудаанд.

Дар димнаи дигар — дар Насои Нав боқимондаҳои маъбад ва сағонаҳо ёфт шуданд.⁵⁰

Архиви Насо имкон дод, ки на фақат тартиботи маъмурию андозгирӣ, балки инчунин маданияти маънавии шимолу шарқи Порт амиқтар дарк карда шавад. Худи ҳуччатҳо бо хатти оромӣ навишта шудаанд. Бояд хотирнишон намуд, ки хатти оромӣ ҳанӯз дар девони ҳахоманишиҳо қор фармуда мешуд М. М. Дьяконов, И. М. Дьяконов ва В. А. Лившиц рамзи ин хатро кушода истода, дар ибтидои қор диданд, ки як қисми калимаҳо оромӣ қисми дигар порти мебошанду зимнан худи ҳамаи он як мафҳум гоҳ бо калимаҳои оромӣ ва гоҳ бо порти шарҳ дода шудаанд. Синтаксиси ҳуччатҳо на оромӣ, балки порти — калимаҳои порти мувофиқи қоидаҳои грамматикаи забони оромӣ не, балки мувофиқи қоидаҳои грамматикаи забони порти навишта шудаанд. Ҳамаи ин муҳаққиқонро ба ақидае водор сохт, ки дар он давра калимаҳои оромӣ фақат як нав мифтоҳи махсус (гетерограмма) буданд, яъне ба оромӣ навишта шуда бошанд ҳам, ба оромӣ ҳонда намешуданд ва қотиб маҷмӯи ин ё он ҳуруфотро дида, ин ё он калимаи портиро ба забон меоварду бас. Азҳуд намудани чунин хат қори осон набуд. Пеш аз он ки талабаҳо ба ҳуччатнависӣ ҳуқуқ пайдо кунанд, бояд дурудароз машқ мекарданд. Хатҳои машқ низ ёфт шудаанд, ки дар порчаҳои сафолӣ навишта шудаанд (дигар масолеҳи хатнависӣ — чарм чизи арзоне набуд, ки барои хатмашқкунӣ истифода шавад).

Дар давлати Порт динҳои ниҳоят гуногун вуҷуд доштанд. Ғайр аз динҳои маҳаллӣ парастии худӣ офтоб Митра ва асосгузори сулола Аршак, дар ин ҷо мазҳабҳои юнонӣ, зардуштия, яҳудия ва баъдтар насрония мавҷуд буданд. Дини зардуштия мақоми асосӣ дошт.

Дар ҳуччатҳои Насо 200 ном зикр шудааст, ки ҳар яки он азони зардуштии мутаассиб буданаш мумкин, бисёр номҳо соф зардуштӣ. Тақвим ҳам зардуштӣ буд.

Дар боло Спосак ном муғеро ном бурда будем, ки унвони «омири оташ» доштааст, инчунин бисёр дигар муғҳои қаторӣ зикр шудаанд. Дар ҳуччатҳо бисёр маъбадҳои беном ва, инчунин маъ-

⁴⁹ Кошеленко Г. А., 1966, сах. 40.

⁵⁰ Оид ба нашри осори Порти Туркменистони Ҷанубӣ ниг.: «Труды ЮТАКЭ»; Массон М. Е. ва Пугаченкова Г. А., 1959, сах. 22—117.

бадҳои Фраат ва Нанайя сабт гардидаанд. Эҳтимол меравад, ки хоҷагиҳои маъбадӣ низ буданд. Синкретизми дини Порт, инчунин аз ҳамин ҳам зоҳир аст, ки ба зумраи худоёни Порт бисъёр худоёни аҷнабӣ дохил карда шудаанд.

Масалан, Нанайя худои қадими Моҳ дар Байнаннаҳрайн буда, ҳанӯз аз давраҳои Шумер маълум аст. Баъд он ба Ошур роҳ ёфт, сипас, ба Эрон, Арманистон, Сурия, Миср ва, ҳатто ба Юнон гузашт. Дар Фарб бо баъзе худоён, масалан, бо олиҳа Артемидаи юнониён як шуда рафт. Нанайя (Анахито) баъдтар дар зумраи худоёни Кушон ва Суғд ба назар мерасад. Номини худ баъдҳо ба забони шуғнонӣ гузашт ва ҳоло ҳам дар ин забон «модар»-ро «нана» мегӯянд.

Ба муносибати ҳуччатҳои Насо масъалан тақвими Порт пеш омад. Оғози тақвим солест, ки ба соли 247 пеш аз милод рост меояд. Дар ҳуччатҳои Насо санаҳои мувофиқи тақвими зардуштӣ (ё худ ҷавонавестой) дарҷ гардидаанд. Чи тавре ки маълум аст, тақвим дар Эрон аз нимаи дуҷуми асри V пеш аз милод ҷорӣ шуда, ба тимсоли тақвими шамсии мисрӣ тартиб ёфтааст. Сол аз 365 рӯз, 12 моҳ (ҳар яке 30 рӯзӣ) иборат буда, ба он боз панҷ рӯз илова мешуд. Номини рӯзу моҳҳои ин тақвим талаффузи портии номини худоёни зардуштӣ мебошад⁵¹.

Солноманависони асри миёнагии Эрон тамоми давраи бисъёрасраи давлати Портро аз эътибор соқит сохта, онро ноҳақ чун давраи ҳокимияти мустабидаи пурҷаҳолат ба қалам додаанд.

Вале ёди ин давра дар хотири халқ ба шакли аҷиб маҳфуз мондааст — калимаи «пахлавон» исми ом шуда, ибораи «ривояти пахлавӣ», «суруди замони пахлавӣ» маънои дostonу ривояти қадимаро гирифтааст. Номини адабиёти форси забони асрҳои III—VII ҳам адабиёти пахлавӣ шудааст.

Таърихи давлати Порт, ки ҳамагӣ 500 сол тӯл дорад, дар нимаи дуҷуми мавҷудияти худ асосан дар хоки Эрон ва Байнаннаҳрайн ҷараён гирифта, аз доираи таърихи аҷдоди халқҳои Осиёи Миёна қисман берун мемонад.

Дигар ноҳияҳои Осиёи Миёна

Яке аз муҳимтарин ноҳияҳои зироатии Осиёи Миёна — Фарғона мувофиқи маълумоти маъхазҳои охири асри II пеш аз милод дар давраи пешина ва дар давраи Юнону Бохтар соҳиби иқтисодии мутараққие буд. Ростии ғап, мо фақат дар асоси маълумоти охири

⁵¹ Оид ба ҳуччатҳои Насо ниг.: Дьяконов И. М., Дьяконов М. М., Лившиц В. А., 1951 ва асарҳои дар фаҳм зикршудаи И. М. Дьяконов ва В. А. Лившиц. Оид ба тавсифи умумии дини Порт дар асоси маъхазҳои хаттӣ ниг.: *U'vala G. M.*, 1925. Оид ба парастии Нанайя дар Шарқ ниг.: *Ingholt H.*, 1954, p. 12—14.

Димнаи Қўйқирилганқалъа, асрҳои IV пеш аз милод — IV милоди

асри II пеш аз милод чунин иддао карда метавонем, зеро осори асри III—II пеш аз милод алҳол аз хоки Фарғона ёфт нашудааст.

Масъалаи дар ҳайати давлати Юнону Бохтар будан ё набудани Фарғона ҳам, масъалаи баҳснок аст. Дар асоси фақат як кайди Страбон (XI, II, 1) бисёр муҳаққиқон иддао доранд, ки Фарғона як қисми давлати Юнону Бохтар буд. Вале ин иддао далели муътабар надорад⁵².

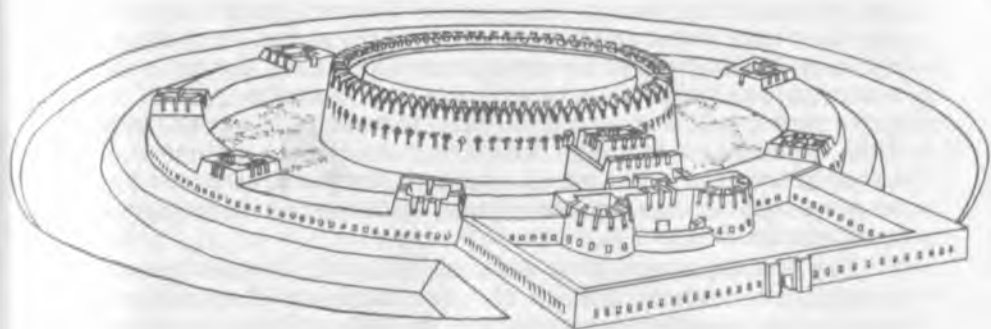
Дар Фарғона тангаҳои Евтидем, Деметрий ва сиккаи тақлиди Гелиокл ёфт шудаанд. Вале мумкин аст ин тангаҳо ва ҳам тангаи юнону бохтарӣ, ки дар Насои Порт ёфт шудааст, дар натиҷаи муомилоти савдо ба он ҷойҳо афтада бошад.

Хоразм, ки аз истилои аҷнабиён камтар аз ҳама зарар дида буд, дар асри II пеш аз милод давлати соҳибхитиёри тавоно ҳисоб мешуд. Маъхазҳои хаттӣ дар ин бора маълумоте надодаанд, вале ин иддаоро осоре, ки экспедицияи Хоразм кашф кардааст, бешак ба исбот мерасонад. Баъзе аз ин кашфиётро аз назар мегузаронем.

Ҷонбосқалъа росткунҷаи баробарпаҳлуест, ки дар атрофаш ду қабат девори мустаҳкам дорад. Даромадгоҳи қалъа, ки ба мудофияи он махсус аҳамият медоданд, ба шакли долони морпечи панҷгардиша сохта шуда, ба замми ин, деворҳои он тиркашҳои

*

⁵² Дар ин бора ғайр аз асарҳои дар боло борҳо номбаршуда В. Тарн, А. К. Нарайан боз ниг.. Бартольд В. В., 1964 6; Altheim F., 1947—1948, s. 315—317.

Димнаи Қўйқирилганқалъа (реконструкция)

иловағй дошт. Азбаски девори қалъа бурҷ надошт, тиркашҳои ғўшаҳои девор бодбезаквор ҷойгир шуда, ғайр аз ин тоқчаҳои нимдоирае низ буданд, ки ҳар яке се тиркаш дошта, имкон меододанд, ки тағи девори қалъа тирборон карда шавад. Тиркашҳо ниҳоят чуқур буда, ғайр аз ин нова ҳам доранд, то ки тир кушодан осонтар шавад. Ана ҳамин новаҳо деворро чунин вонамуд мекунанд, ки гуё сатҳи он саросар нимсутун дошта бошад.

Шумораи калони тиркашҳо касро ба ақидае меорад, ки ба мудофияи қалъа тамоми аҳолии он сафарбар карда мешуд. Тамоми соҳти қалъабандӣ аз нақшаи ягонае далолат мекунад, ки мақсади он мудофияи воҳа аз хучуми кўчманчиён буд.

Ба ду тақсим будани шаҳр ҷолиби диққат аст. Кўчаи калоне, ки шаҳрро ба ду тақсим мекунад, бо «Оташкада» — маркази парастии оташи ҷовид интиҳо меёбад, ки он рўбаруи дарвозаи қалъа ҷой гирифтааст. Дар ҳар ду тарафи кўча иморатҳои бузург сохта шудаанд, ки аз хонаҳои сершумори андозаашон қариб якхела иборат аст⁵³.

Яке аз иншоотҳои ҷолиби диққати Хоразм Қўйқирилганқалъа мебошад. Бар хилофи қалъаҳои муқаррарии чоркунча ё росткунча Қўйқирилганқалъа манори алоҳидаест, ки ғафсии он 42 м буда, бо девори тарҳаш доирашакли бурҷдор ихота шудааст (қутри ҳалқакан берунии девор 87,5 м). Манори марказӣ дуошъёна буда, ду бор

*

⁵³ Толстов С. П., 1948, сах. 88—48.

азнав сохта шудааст. Дохили қалъа бо мурури замон пур аз иморат шуда будааст.

Дар натиҷаи ҳафриёт ашъеи гуногун, аз чумла, хумҳои бисёр ёфт шуданд. Дар рӯи зарфҳои пачақ (баклаг) нақши мунаббатшудаи баландсанъати грифонҳо, аспакиҳо, занон ва ғайра тасвир шудааст. Ҳайкалчаҳои сершумори сафолию гачӣ бутҳои хоразмиро таҷассум менамоянд, инчунин суратҳои тасвири рӯзгор ҳам, ба назар мерасанд. Баъзе ҳайкалчаҳо ниҳоят реалистона мебошанд. Чанд катиба ҳам ёфт шуд, ки ба асрҳои III—II пеш аз милод тааллуқ дошта, бо ҳатти оромӣ навишта шудааст. Дар яке аз он номе зикр шудааст, ки асосаш «аспа» мебошад ва мазмунан савораро ифода мекунад.

Дар Қўйқирилганқалъа пораҳои даҳҳо устадонҳо (оссуарийҳо) ва бисёр ниқобҳои мотамӣ ба даст омаданд. Дар гирду атрофи қалъа ҳам, бисёр устадонҳо ёфт шудаанд. Онҳо куттии чоркунҷаи гилӣ мебошанд ва дар сарпуши худ ҳайкали одамиро доранд (баъзан андозаи ин ҳайкал баробари қади одам аст)⁵⁴.

Ба қавли муҳаққиқони Қўйқирилганқалъа, «бинои марказӣ гӯё сағонае буда, аниқтараш, бо қондаи мурдасӯзӣ алоқа дошт. Ин «бинои мурдагон» яқоя бо ҷасади ягон ашроф ё ҳоким, ё худ подшоҳи Хоразм сӯзонда шудааст. Ҳокистари ҷасад ва шояд хокистари онҳоеро, ки ба дунъеи охират мушоият мекарданд, аз хонаи сӯхта бардошта, ба устадон андохта монданд. Баъд тамоми ин иморат маъбади қалоне шуда, дар айни ҳол ба маркази парастии чирмҳои осмонӣ ва мушоҳидаи астрономӣ табдил ёфт».⁵⁵

Ин нукта хеле аҷиб ва баҳсталаб аст, вале шубҳае нест, ки Қўйқирилганқалъа осори барҷастаи маданияти Осиёи Миёна мебошад.

Қабилаҳои кўчманчӣ ва ниммуқимӣ дар минтақаи васеи дашт, доманакўҳҳо ва марғзорҳои кўҳистон сокин буданд. Дар ноҳияҳои назди Арал ва байни дарьёҳои Амӯ ва Сир ин қабилаҳо дар зеритаъсири маданияти Хоразм монданд. Ва маҳз дар ин ҷо ба ҳаёти муқимӣ гузаштанд, ашрофи кўчманчиён мулкҳои истехкомӣ доштанд. Қабилаҳои кўчманчии сақоиҳо дар ноҳияҳои соҳили рости Сир, ки дар ҷараёни мобайни он воқеъ буданд, дар даштҳои ҷануби Қазоқистон, шимолӣ Қирғизистон, дар канораҳои водии Фарғона, қисман дар ноҳияҳои дохилии Фарғона ва дар Помири Шарқӣ маскун мешуданд. Онҳо бо ноҳияҳои аслии муқиминишин робитаҳои мустаққами иқтисодӣ, сиёсӣ ва маданӣ доштанд, дар айни ҳол, онҳо як қисми он баҳри беканори қабилаҳои кўчманчӣ буданд, ки аз Муғулистон то даштҳои ҷануби Рус мавҷ мезад.

*

⁵⁴ Рапопорт Ю. А., 1971, саҳ. 64—66.

⁵⁵ Толстов С. П., 1962, саҳ. 117—135. Боз няг.: «Қойқирилганқала», 1967.

Мо фақат тарҳи умумии таърихи асрҳои III—II пеш аз милоди Осиёи Миёнаро медонем ва он акнун як шакли муайян гирифта буд. Гап на танҳо дар он аст, ки ҳодисаҳои он давра чун лавҳаҳои чудо-чудо ва гусистаи як кинои азбайнрафта дар пеши назари мо чилвагар мешаванду зимнан иртиботи сабабии воқеаҳо, чун қоида, комилан номаълум аст. Таърихи сиёсии Юнону Бохтар то ба ҳол барои мо торик ва мавҳум мебошад. Пеш бисъёр кӯшиш карда мешуд, ки номҳои аз тангаҳо маълуми ҳокимони Юнону Бохтар «ба навъҳо» тақсим карда шавад. Шарқшиноси рус В. В. Григорьев расо 100 сол пеш ин кӯшишҳоро танқид карда, бо алам навишта буд, ки «бо ин найрангбозиҳо илми таърих як қадам ҳам пеш намеравад»⁵⁶. Дар ин сад соли охир шумораи тангаҳои ёфтшудаи Юнону Бохтарӣ хеле афзуд. Шарҳу тавзеҳоти нави таърихи Юнону Бохтар пайдо шуд, ки нисбат ба шарҳу тавзеҳоти сиккашиносони нимаи аввали асри XIX хеле часурона буд. Вале ин часорат, алалхусус часорати В. В. Тарн ба ягон фақти аниқ муқарраршуда асос наёфтааст, балки асоси ин часорат ҳамин ки В. В. Тарн бе ҳеҷ далел байни ашхоси таърихи робитаву риштаҳои хешу ақрабодӣ кашида, аз рӯи расми тангаҳо онҳоро ба ҳам наздик мекунад ва маъхазҳоро бениҳоят озодона тавсиф менамояд. Ғояти субъективизми В. Тарн боиси он гардид, ки вай манзараи аз ҳақиқат дури таърихи Юнону Бохтарро ба вучуд овард. Мо харгиз ният надорем, ки аҳамияти асарӣ ин муаррихи барҷастаи англисро паст кунем. Ин асар аз мушоҳида ва материалҳои пурқимат молломол аст.

Мо фақат ҳаминро гуфтани, ки ҳадде ҳасту аз он ҳад гузаштани таърихшинос мумкин нест, зеро агар вай аз ин ҳад гузарад, на ин ки таърихшинос, балки қиссапардоз мешавад. В. В. Тарн маҳз ба ҳамин аҳвол афтадааст.

Дар айни ҳол ба туфайли кашфиёти археологҳо ва нумизматҳо тавсифи иқтисодӣ ва маданияи Юнону Бохтар як шакли ба таври лозима конкрет ва муайяне гирифтааст.

Боз дар як масъала таваққуф кардан лозим меояд. Дар адабиёти Ғарб рол ва аҳамияти маданияти эллину юнонӣ дар инкишофи Осиёи Миёна беҳад болобардор карда мешавад. Баъзе олимони иддао мекунанд, ки кулли инкишофи иҷтимоию иқтисодии Осиёи Миёна дар давраи баъди истилои юнону мақдунӣ фақат натиҷаи таъсири юнониён аст ва шаҳрҳо, аз ҷумла, истехкомҳо фақат баъди омадани юнониён сохта шуданд ва ғайра ва ҳоказо.

Дар асарҳои олимони советӣ, аз ҷумла, дар асарҳои муаллифи ин сатрҳо, ки пеш чоп шудаанд, ин ақида саҳт танқид шудааст. Сабабгории узвӣи процессҳои дохилии иҷтимоию иқтисодӣ — ин

*

⁵⁶ Григорьев В. В., 1867, 6, сах. 774—775.

аст он қувваи асосие, ки инкишофи ҷамъияти Осиёи Миёнаро муайян мекард. Қашфиётҳои археологӣ дар айни ҳол муқаррар намуданд, ки бохтариҳо, хоразмиҳо, суғдиён ва дигар халқҳои Осиёи Миёна маданияти ба худ хос доштанд.

Вале баъзеҳо ақидаҳои беасоси буржуазиро ҳаққонӣ танқид карда истода, ба ифрот роҳ медиҳанду аҳамият ва самараи робитан иҷтимоӣ иқтисодӣ ва маданияи байни олами ҷону эллини ва Осиёи Миёнаро дуруст акс наменаоянд, дар Осиёи Миёна мавҷуд будани бошишгоҳҳои калони ҷониро рад мекунанд.

Ҷонииён ба Осиёи Миёна ҳамчун истилоғар омаданд, вале баъдҳо ҷонииён на танҳо дар ҳаёти дастаҳои ҳарбӣ монданд. Дар байни ҷонииёне, ки дар Осиёи Миёна, Афғонистон ва Шимоли Ҳиндустон зиндагӣ мекарданд, касибу савдогар, артисту ҳайкалтарош, духтуру машшоқ ва ғ. мавҷуд буданд. Ба муносибати робитан зиҷ бо олами эллини инкишофи соҳти ғуломдорӣ як қанон зӯре гирифт. Шаҳрҳо аз таъсири шаҳру бошишгоҳҳои ҷонииён, ки дар Осиёи Миёна барпо шуда буданд, берун монда наметавонистанд.

Таъсири ҷонииён ба маданияти маҳаллӣ, ҳам маданияти маънавию ҳам моддӣ, аз ин ҳам зӯртар буд. Фақат як мисол меорем: хатти ҷонӣ баъди истилои Искандари Мақдунӣ дар муддати ҳазор сол дар Бохтар навъи асосии хат буд. Дар санъати меъморӣ, ҳайкалтарошӣ, заргарӣ ва ғ. таъсири тарафайни маданияти эллини ва маҳаллӣ ба назар мерасид. Самараи ин таъсири мутақобила дар асрҳои минбаъда ҳам раванқу ривож ёфтанд. Вале, бар хилофи даъвои бисёр муҳаққиқони ғарб, дар ин ваҳдат маданияти Осиёи Миёна аъзои қомилҳуқуқ ва, ҳатто аъзои асосии пешбаранда буд. Забони ҷонииён, ки дар қатори аҳолии маҳаллӣ зиндагӣ мекарданд, ба тадриҷ бо забони мардуми таҳҷоии мамлакат омехта мешуд. Маданияти онҳо низ соҳиби хусусияти синкретӣ мегардид. Муовизан байналҳалқии мол, кӯчи мардум дар натиҷаи савдо, ҷанг, муҳоҷират ва ғ. боиси он гардид, ки бехтарин қомъебиҳои маданияти маънави ва моддии Осиёи Миёна дар Ғарб васеъ интишор ёфт. Бинобар ҳамин маданияти эллини зодаи бисёр халқҳо: эллиноҳо, мардуми Шарқи Наздику Миёна, халқҳои Осиёи Миёна ва Ҳиндустон мебошад.

Боз як масъала: В. В. Тарн мегӯяд, ки Ҷону Бохтар қисми олами эллини, яке аз давлатҳои эллини мебошад⁵⁷. А. К. Нарайан ин ақидаро танқид карда, тамоми таърихи Ҷону Бохтарро таърихи «Ҳинду ҷонӣ» меномаду мегӯяд: «Таърихи Ҷону Бохтар, як қисми таърихи Ҳиндустон аст, на давлатҳои эллини. Эллиноҳо омаданд, диданд, вале Ҳиндустон онҳоро тасхир намуд»⁵⁸.

✱

⁵⁷ Tarn W. W., 1950, p. XIX—XX.

⁵⁸ Narain A. K., 1962, p. 10—11.

Ҳарду ақида ҳам аз ҳақиқат дур аст. Албатта, таърихи Юнону Бохтарро берун аз доираи таърихи селевкиён омӯхтан мумкин нест. Албатта, набояд шубҳа кард, ки нимаи дуюми таърихи Юнону Бохтар бо Ҳиндустон иртибот дорад. Вале сарчашмаи таърихи давлати Юнону Бохтар дар Осиёи Миёна аст, он дар ҳамин ҷо пайдо шуд, дар ҳамин ҷо (дар Афғонистон ҳам) қувват гирифт. Маҳз ширкати унсурҳои бохтарию эллини он қувваеро ба миён оварданд, ки Ҳиндустонро тасхир намуд. Пас, Юнону Бохтар, пеш аз ҳама, Осиёи Миёна ва Афғонистон аст, инчунин Ҳиндустон ва олами эллини.

ОСИЁИ МИЁНА ДАР ДАВРАИ КУШОНИЁН

1. ПОРТ, ЮНОНУ БОХТАР ВА КУЧМАНЧИЁН. ИБТИДОИ ТАЪРИХИ ЙУЧИҶО

Кӯчманчиён ва Порт

Соли 138/7 ба тахти Порт Фарҳоди II нишаст. Худи Фарҳод хануз хурд буд ва давлатро модараш идора мекард. Амнияти мамлакат талаб мекард, ки подшоҳ дар Шарқ бошад. Вале кор якбора ранги дигар гирифт — ба портҳо селевкиён боз ҳучум карданд. Қори лашкари селевкиён омад карду қисмҳои асосии ноҳияҳои ғарбии Порт, аз ҷумла, Бобулистонро тасхир намуданд, Вале тантанаи селевкиён тӯл накашид. Аҳолии шаҳрҳо аз ғорату истисмори бераҳмонаи душман ба дод омада, шӯриш бардоштанду ба гарнизони селевкиён дарафтоданд. Фарҳод душманро торумор кард, подшоҳи селевкиён ҳалок шуд (ё худахро кушт), духтари уро Фарҳод ба ҳарамии худ овард. Ин охири кӯшиши селевкиён буд барои баргардонидани ноҳияҳои шарқӣ, ки замоне ба онҳо тааллуқ доштанд. Лашкари портҳо боз ба Бобулистон дохил шуда, барои юриш ба Сурия тайёриро сар карданд¹.

Аз паси ин комъебиҳои гуворо ба сари подшоҳони Порт рӯзҳои саҳт омаданд. Дар ин бора Юстин ба тафсил ривоят мекунад (XLII, 1, 1—3): «...Дар ҳамин вақт исъёни скифҳо (қабилаҳои кӯчманчии Осиеи Миёна — сақоихоро Юстин чунин меномад) уро (яъне Фарҳоди II-ро. — Б. Ф.) маҷбур кард, ки барои ҳимояи давлати худ аз роҳаш баргардад. Гап дар ин ки скифҳо дар ивази музди муайян бояд ба портҳо ёрӣ расонда, зидди подшоҳи Сурия Антиох меҷангиданд, вале фақат баъди тамом шудани ҷанг расида омаданд. Онҳоро саҳт таъна заданд, ки вақти даркорӣ

*

¹ Debevoise N. C., 1938, p. 27—37.

ёрӣ нарасонданд ва муздери, ки бояд онҳо мегирифтанд, надоданд. Скифҳо ниҳоят дар ғазаб шуданд, ки ин қадар роҳро беҳуда тай намуданд ва талаб карданд, ки ё музди онҳоро диҳанд ё бар зидди ягон душмани дигар фиристанд. Вале Фарҳоди II талаби онҳоро ҷавобаландона рад кард ва скифҳо ҷавоби радро барои худ таҳқир дониста, ба ғорати мулки Порт сар карданд. Бинобар ҳамин Фарҳод ба ҷанги зидди онҳо баромад...».

Амалиётҳои ҷангӣ (дар соли 130 пеш аз милод) чунин сурат гирифт (Юстин, XLII, 1, 4—5): «...Фарҳод ба ҷанг ҳамон лашкари юнониёнро бурд, ки дар муҳорибаи зидди Антиох асир гирифта буд ва то ба ҳол нисбат ба онҳо ҷавобаландона ва бераҳмона муомила мекард... Бинобар ин вақте юнониён диданд, ки сафи портҳо андак суст шуд, зуд ба тарафи душман гузаштанд ва кини, ки барои асирии худ кайҳо дар дил мепарвариданд, ба амал бароварданду ҳам лашкари портҳо ва ҳам худӣ Фарҳодро аз дами тег гузаронда, ғарқи хун сохтанд».

Ба тахт амаки подшоҳи пештара Ардавони II нишаст. «Скифҳо» бошанд, Портро батамом ғорат карда, ба даштҳои худ баргаштанд (Юстин, XLII, 2, 1). Порти замоне ғайру сарбаланд маҷбур шуд, ки ба онҳо боҷ диҳад (Иоанни Антиоҳи, порчаи 66). Вале Ардавон як бор кушид, ки аз ин тобеият раҳо ёбад. Вай зидди яке аз қабилаҳо, ки Юстин онҳоро таҳорӣ меномад, ба ҷанг баромад, вале аз дасташ тир хурду дери нагузашта мурд.

Ин воқеа тақрибан соли 123 пеш аз милод ба вуқӯъ омад. Ба тахти Порт писари Ардавон Меҳрдоди II нишаста, унвони Кабирро гирифт. Фақат дар аҳди вай ба портҳо муяссар шуд, ки пеши роҳи қабилаҳои сақоиро гиранд ва, ҳатто (ҳамааш набошад ҳам) ноҳияҳои скифҳо ишғолкардари баргардонанд. Юстин мегӯяд (XLII, 1, 5): «Вай чанд бор зидди скифҳо бомуваффақият муҳориба кард ва қасоси он озорери гирифт, ки ба аҷдоди вай расонда буданд». Дар аҳди Меҳрдоди II (123—87 пеш аз милод) Порт чунон тавоно шуд, ки пеш аз ин ҳеч вақт ба чунин дараҷаи иқтидор нарасида буд.

Масъалаи пайдоиши йуҷиҳо

Чараҳои воқеа дар Юнону Бохтар тамоман дигар буд. Барои Фаҳмидани он ва фаҳмидани вазъияти умумии Осиёи Миёна ба воқеаҳои мурочиат кардан даркор, ки дар шимолу шарқи хоки Осиёи Миёна ба вуқӯъ омадаанд ва дар маъхазҳои қадимии Хитой сабт шудаанд. Ҳамсоияи хуннҳои, ки дар хоки Муғулистон зиндагӣ мекарданд, йуҷӣ ном халқе буд. Аллақай дар нимаи дуҷуми асри III пеш аз милод йуҷиҳо хеле қувват гирифтанд ва ҳокими

хуннҳо маҷбур гардид, ки писари худро ба онҳо гарав диҳад². Вале баъд авзо дигар шуд. Шаньюи хуннҳо Маодун (ё Модэ) чамъияти хуннҳоро аз ҷиҳати ҳарбию маъмури ба як тартиби муназзам дароварда, ин мардуми кӯчманчиرو ба қувваи раднопазире табдил дод.

Маодун ду бор ба Хитой ҳамла кард, императорҳои Хан аз номи вай ба ларза меомаданд. Соли 176 пеш аз милод яке аз сарлашкарони хуннҳо йучихоро шикаст дод³. Писари Маодун—шанью Лаошан соли 174 пеш аз милод йучихоро торумор кард, ҳокими онҳоро кушта, аз косахонаи сари вай барои худ чоми шароб сохт. Йучихои торуморшуда ба тарафи ғарб ба Туркистони Шарқӣ ва Осиёи Миёна кӯчиданд⁴. Вале дар ин ҷо мардуме зиндагӣ мекарданд, ки хитойҳо онҳоро «усунӣ» мегуфтанд ва ҳамин усунӣҳо ба андозае худ зери таъсири хуннҳо буданд. Аз афти қор, бо таҳриқи ҳамин хуннҳо усунӣҳо ба ҷанги зидди йучихо бархостанд, вале шикаст хурданд. Баъд йучихо сз ном қабилаҳоеро торумор карданд, ки онҳо рӯ ба ҷануб гурехтанд ва аз «қантара» (яъне ағбаҳои Помири Ҷануби Шарқӣ) гузашта, ба Гибин (яъне қисми шимолу ғарбии Ҳиндустон) расиданд. Дар навбати худ усунӣҳо қувват гирифта, йучихоро торумор карданд ва онҳо низ маҷбур шуданд рӯ ба тарафи Даҳя — Бохтар гурезанд⁵.

Олими Европайи Ғарбӣ Г. Халоун менависад, ки «санаи ҳар ду сафари йучихоро аниқ муайян кардан душвор аст». Олими Япония И. Кувабара тахмин мекунад, ки йучихо ба шимоли Осиёи Миёна дар миёнаи солҳои 172—161 пеш аз милод омада, дар миёнаи солҳои 139—129 пеш аз милод ба ҷануб, ба тарафи ноҳияи Аму гузашта рафтаанд ва ин гапҳои ӯ ба ҳақиқат наздиктар мебошанд⁶. Зимнан ба ноҳияи Самарқанди ҳозира онҳо дар миёнаи солҳои 133—129 пеш аз милод расидаанд⁷.

Йучихое, ки ба Осиёи Миёна омаданд, да-йучӣ, яъне «йучихои (калон) кабир» ном доштанд. Йучихои дар Туркистони Шарқӣ маскунро «йучихои сағир» мегуфтанд.

Дар маъҳазҳои антиқӣ ин воқеаҳо тамоман ба тарзи дигар тавсиф шудаанд. Бисьёр гапҳоро онҳо умуман намендонистанд, зеро

*

² Бичурин, II, сах. 46—47.

³ Дар ҳамон ҷо, сах. 54—55.

⁴ Бичурин II, сах. 147—151.

⁵ Дар ҳамон ҷо сах. 151, 190, 191; *De Groot*, 1926, сах. 15, 123. Таърихи хуннҳо ва муносибати онҳо бо ҳамсоягони худ дар бисьёр асарҳо тадқиқ шудаанд. Масалан, ниг.: *Me Govern W. M.*, 1939, p. 116—129; *Бернштам А. Н.*, 1951, сах. 57—71; *Гумилев Л. Н.*, 1960 б, сах. 63—94; зидди йучихо «вендетта» кардани усунӣҳо, ба ақидан баъзе муаррихони ҳозира, дуруғи маҳз аст, ки дар солномаҳои Хитой зикр шудааст ва ягон асоси таърихӣ надорад (*Pulleyblank E. G.*, 1970, p. 158—159).

⁶ Оид ба тавзеҳи тадқиқоти олимони Япония ниг.: *Haloun G.*, 1937, s. 246—249.

⁷ *Рерих Ю. Н.*, 1963, сах. 120.

вокеаҳои гушаҳои дурдасти Осиё барои онҳо пушида буд. Страбон (XI, 8, 2) менависад: «Аз ин кўчманчиён махсусан онҳое машхур гардиданд, ки аз юниён Бохтарро кашида гирифтанд, яъне асиҳо, пасианҳо, тахориҳо ва сакараулҳо, ки аз ноҳияи соҳили дигари Яксарт кўчида омаданд ва макони онҳо дар шафати сарзамини сакоиҳо ва, инчунин хоки суғдиён ҷой дошт, ки дар дасти сакоиҳо буд». Дар муқаддимаи китоби XLII-юми Помпей Трог чунин иборае ҳаст: «Асиҳо — шоҳи тахориҳо ва аҷали сараукҳо», дар китоби XLI дигар иборае ҳаст, ки аз ҷумла, чунин гапҳо дорад: «...Бохтар ва Суғдро сараукҳо ва асианҳо ном қабिलाҳои скифҳо ишғол карданд».

Буду шуди маълумот ҳамин — дигар гап нест. Ягон хел йуҷиҳо, ҳатто номбар нашудаанд. Дар айни ҳол, комилан равшан, ки ҳам маъхазҳои хитой ва ҳам сарчашмаҳои ғарбӣ аз ҳуди ҳамон як воқеаҳои сухан меронанд, ки боиси заволи Юнону Бохтар шуданд. Инак, дусад сол инҷониб, аз миёнаҳои асри XVIII, ин ду гуруҳ маъхазхоро ба якдигар «мувофик» кардани мешаванд ва барои ин тамоми халқу қабिलाҳои, ки дар он маъхазҳо зикр шудаанд, байни худ ва бо дигар номҳои этникӣ (ва географии) Осиёи Миёна муқоиса менамоянд. Аммо то ба ҳол ягон ақидаи муайян нест.

Қайҳо боз тахмин мекунанд, ки дар матни Страбон котибон хато кардаанд ва аслан «асиҳо, пасианҳо...» не, балки «асиҳо, ё пасианҳо» будааст, ки мувофиқи қоидаҳои китобат чунин сахв аз эҳтимол дур нест. Агар чунин бошад, ин ду номи ҳамон як халқ аст. Халқе, ки Страбон «сакараулҳо» номидааст, бешубҳа, айнан ҳамон «сараукҳо»-и Помпей Трог мебошад. Бисёр забоншиносон ин ду номро муқоиса карда ва дигар маъхазхоро истифода бурда, иддао мекунанд, ки номи дурусти он халқ «сакараукҳо» мебошад, ки аз калимаи онҳо таҷдиднамудаи «сакаравака» (яъне «сакоиҳои тезҳаракат»)⁸ пайдо шудааст.

Инак гуфтаҳои болоиро ҷамъбаст менамоем:

Страбон	Помпей Трог
Асиҳо	Асиҳо
Пасианҳо (асианҳо)	Асианҳо
Тахориҳо	Тахориҳо
Сакараулҳо (=сакараукҳо)	Сараукҳо (=сакарукҳо)

Акнун ба маъхазҳои хитой муроҷиат мекунем. Дар онҳо усунихо, сз ва да-йуҷиҳо номбар шудаанд. Этноними «усуни» дар забони миёнаи хитой бояд *Uosuən ва дар забони қадимаи хитой бо-

* Дар ин бора ниг.: Литвинский Б. А., 1960 б, сах. 92—93 (дар ҳамон ҷо адабиёти оид ба ин масъала) Вале дигар ақидаҳо ҳам ҳастанд. Масалан, Э. А. Грантовский дар Конференцияи байналхалқӣ оид ба проблеман кушонӣ дар Душанбе (соли 1968) баромад карда гуфта буд, ки «сакаравака»-ро «сакоиҳои сафед» хондан дарқор.

яд *Oswəp талаффуз мешуд. Аксар вақт чунин ақида ҳам изҳор мегардид, ки усунӣ ин ифодаи асиҳо ба хитой аст, масалан, А. Н. Бернштам⁹ ин ақидаро қатъиян тарафдорӣ мекард. Дар ин ҷо ғайр аз шабохати садой мувофиқати маъхазӣ низ ҷой дорад — мувофиқи маъхазӣ хитой усунӣҳо йучиҳоро торумор карданд, мувофиқи Помпей Трог бошад, асиҳо шоҳони тахориҳо сакарауқ-хоро аз байн бурданд.

Вале асли масъала он қадар сахл нест. Маъхазшиноси номӣ И. Маркварт имконпазирии чунин шабохатро сахт танқид карда буд.¹⁰ Г. Халоун ҳам ҳаққонӣ қайд мекунад, ки аз рӯи маъхазҳои хитой усунӣҳо дар ҳуди Ҳафтруд ва Тиёншон мондаанд ва ягон ишорате нест, ки онҳо ба чануби Осиён Миёна ҳаракат кардаанд, ҳол он ки асиҳои муаллифони қадим яқинан ба чануб кӯчидаанд. Бинобар ҳамин вай муодилаи усунӣҳо = асиҳоро «баҳснок»¹¹ менамод. Бояд гуфт, ки ба ақидаи мутахассиси барҷастаи лингвистикаи таърихии Хитой Э. Пуллейблэнк муодилаи усунӣҳо = асиҳо (ё асианҳо) аз нуктаи назари таърихии лингвистӣ ҳам беасос аст¹². Хуллас, иддаои як будани усунӣхову асиҳо (асианҳо), ки дар адабиёт, аз ҷумла, дар адабиёти махсус низ вомерӯрад, танҳо тахмин нест, ки асоси қазой надорад.

Дар бобати сз ҳаминро гуфтан даркор — дар даврае, ки аз он сухан меравад сз бояд «сэк» талаффуз мешуд. Алҳол ҳама эътироф мекунанд, ки сз ҳамон сақоиҳои маъхазҳои форсии қадим ва антиқӣ мебошанд.

Бармегардем ба сари қаҳрамони асосии ин драмаи таърихӣ — ба сари йучиҳо. Дар бораи дар давраҳои қадим чи гуна талаффуз шудани ин ном дар байни синологҳо як фикри ягона нест. Пештар мегуфтанд, ки ин ном ngiŋt-tsie ё ngiwat-tia талаффуз карда мешуду барои хитойиҳо got-ti, gut-ti, geti барин номҳои аҷнабино ифода менамуд¹³. Алҳол Пуллейблэнк исбот мекунад, ки ин тавзеҳ нисбат ба давраҳои сонӣ дуруст аст ва дар он давраҳо, ки йучиҳо ба доираи назари маъхазҳои хитӣ афтиданд, номи хитойи онҳо Ywa-ti барин ягон номеро бояд инъикос мекард¹⁴.

Ҳамаи ин нозуқиҳои забонӣ аҳамияти қалон дорад. Вобаста ба он ки номи «йучӣ» дар қадим чи гуна талаффуз карда мешуд, онҳоро ба ин ё он ҳалқе, ки аз маъхазҳои антиқӣ маълум мебошанд, нисбат медиҳанд.

Аз нимаи аввали асри XIX чунин тахмине ҳам ҳаст, ки йучиҳо

*

⁹ Бернштам А. Н., 1947, а, сах. 43.

¹⁰ Marquart J., 1901, s. 204, Anm. 5.

¹¹ Haloun G., 1937, s. 252—254.

¹² Pulleyblank E. G., 1961 а, р. 29.

¹³ Maenchen-Helfen O., 1945, р. 77.

¹⁴ Pulleyblank E. G., 1966 а, s. 17—18.

ин массагетҳо мебошанд. Аз олимони советӣ С. П. Толстов яке аз пешгуздорандагони ин тахмин аст.

Толстов С. П. чунин фарзияи О. Франкero ба асос мегирифт, ки аз Осиеи Миёна ба шимолу шарқ кӯчидани як қисми массагетҳо факти баҳснопазир мебошад, ҳол он ки, аслашро гирем, ин иддао ягон далели қатъӣ надорад. Чун дар он давра гуё аниқ муқаррар шуда буд, ки «йучиҳои кабир» бояд дар қадим «гватҳои (ё гатҳои) кабир» талаффуз мешуданд, С. П. Толстов номи «массагетҳо»-ро «гетҳои кабир» таъбир намуд ва дар ҳамин асос даъво кард, ки йучиҳо худи ҳамон массагетҳо мебошанд¹⁵. Асоси ин даъво нуктаҳои ғалату беасос мебошанд. Бо вучуди ин, С. П. Толстов ба миён омадани дигар хел таъбиру тафсиrho бидуни мулоҳиза имконнопазир донистааст.

Дар «Таърихи халқи тоҷик» ақидаи тарафдорони муодилаи йучиҳо = массагетҳо муфассал зикр гардида, дар айни ҳол, қайд карда мешавад, ки дар байни олимони советӣ, аз ҷумла, И. И. Умняков,¹⁶ муқобилони ин ақида ҳам ҳастанд. Дар омади гап гуфтан лозим, ки этимологияи дурусти калимаи «массагетҳо» то ба ҳол муайян нашудааст.

Пештар И. Маркварт, ҳозир Э. Пуллейблэнк чунин тафсиrho ба ҳақиқат наздик мешуморанд, ки талаффузи қадимии йучиҳо (Yuwati) номи қабилai ятиҳо мебошад, ки Птолемей (VI, 2) онҳоро ҳамсоия тахориҳо гуфтааст¹⁷.

Номи тахорихоро бошад, баъзан бо номи сарзамини Даван алоқаманд мекунанд. Дар аҳди қадим ин ном ба хитой бояд dā-wan талаффуз карда мешуд, ки он, эҳтимол, номи маҳаллии *Tax-wag (тахор)-ро¹⁸ ифода менамуд. Дар адабиёти таърихӣ чунин ақида мақоми мустаҳкам дорад, ки Даван Фарғона аст. Ягон асосе нест, ки ин ақида дигар карда шавад ва он хама чидду ҷаҳде, ки ҳам пештар ва ҳам ҳозир ба мақсади кашидани Даван (ба тарафи Помир, ба тарафи Туркистони Марказӣ) карда мешавад, мутлақо эътибор надоранд.

Аз дигар тараф, ҳам муаллифони асрҳои IV ва ҳам муаллифони асрҳои минбаъда «йучиҳоро» мудом «тахор»¹⁹ тарҷума кардаанд, ки ин ақидаи иртибот доштани тахору йучиҳоро бори дигар тақвият медиҳад.

Дар вақтҳои охир майли ба ҳамон гурӯҳҳои аҳолии Туркистони Шарқӣ нисбат додани йучиҳо (ва тахорҳо) боз зӯр шуда истодааст. Аз авлоди асримиёнагии онҳо дастнависҳои ба мо расидаанд, ки ба ду забон навишта шуда ва он забонҳоро шартан

*

¹⁵ Толстов С. П., 1948 а, сах. 242—245.

¹⁶ Умняков И. И., 1940; 1946.

¹⁷ Marquart I., 1901, s. 206; Pulleyblank E. G., 1966 а, р. 22.

¹⁸ Pulleyblank E. G., 1966 а, р. 22.

¹⁹ Перих Ю. Н., 1943, сах. 122.

«тахорӣ» номидаанд. Ин забонҳо ҳиндуаврупоӣ бошанд ҳам, на ба забонҳои ҳиндӣ шабоҳат доранд ва на ба забонҳои эронӣ. Аз муҳаққиқони советӣ Ю. Н. Перих ва В. В. Иванов²⁰ моили ин ақидаанд.

Олими Япония К. Еноки ҳамаи ин мушкилотро бо роҳи зерин бартараф кардани шудааст. Вай ҳаминро ба асос гирифтааст, ки маъхазҳои антиқӣ ва хитой ҳуди ҳамон як воқеаро не, балки ду воқеаи пайдарпай — ду марҳалаи истилои Бохтарро инъикос кардаанд, яъне давраҳои аввали истилоро маъхазҳои антиқӣ ва давраҳои минбаъдаи истилоро маъхазҳои хитой тасвир кардаанд. Дар ин сурат ҳоҷат нест, ки йучиҳо ба ягон халқи дигар, ки дар маъхазҳои антиқӣ зикр шудаанд, нисбат дода шаванд. К. Еноки мисли Г. Халюун таклиф мекунад, ки йучиҳо скиф шумурда шаванд. Вай таҳмин мекунад, ки шомилони маданияти Пазирик дар сарзамини йучиҳо зиндагӣ мекарданд. «Ба ақидаи ман,— менависад К. Еноки,— йучиҳои асри сеюми то милод аз рӯи манзил ва иқтидори худ ба туркҳои асрҳои шашу ҳафт хеле монанд мебошанд ва он ҳодисае, ки чун кӯчи йучиҳо маълум аст, аслан кӯчи ин ё он гурӯҳи халқе аз ҷое ба ҷое не, балки васеъ шудани ҳудуди шарқӣ ва шимолии давлати йучиҳо буд».²¹ Бояд гуфт, ки ҷиҳати лингвистии муодилаи йучиҳо=скифҳо Э. Пуллейблэнк саҳт танқид кардааст, дигар ҷиҳатҳои ин нукта ҳам асоси мустаҳкам надоранд.

Умуман дар панҷоҳ соли охир ба туфайли тадқиқоти лингвистии олимони мамлакатҳои гуногун, аз ҷумла, олимони советӣ ҳалли масъалаи йучиҳо тақони зӯре дид. Хеле маълумот ба даст омад. Бисёр таҳминҳои назарияҳои мутақобил ба миён омаданд. Вале тамоми ин хабару маълумоту факту мушоҳидаҳои алҳол дар як манзараи муайян нағунҷида истодаанд. Аз афти қор, ин гуна манзараи муайян дар оянда ба вучуд оварда мешавад.

Тамоми қорҳои дар ин бобат шударо аз назар гузаронда бояд гуфт, ки дар ҳалли ин масъала аҳамияти мадракҳои археологӣ беш аз пеш афзуда истодааст.

Дар бобати роли муносибатҳои мутақобили хитойҳою хунҳою йучиҳо дар заволи Юнону Бохтар С. П. Толстов изҳори ақида мекунад, ки «...Умуман аз тарафи «барбарӣ» истило шудани Бохтар ба сӯи ҷануб, зидди душманони анъанавии худ ҳаракат кардани қабилаҳо, пеш аз ҳама, ҳаракат кардани қабилаҳои назди Арал аст»²². Ба фикри мо ҳам, маҳз ҳодисаҳои, ки дар маҳалҳои дур аз Осиёи Миёна рӯй додаанд, ҳақиқатан, боиси он гардидаанд, ки ба ноҳияҳои шимолии Осиёи Миёна урдуи мутааддиди

*

²⁰ Дар ҳамон ҷо, саҳ. 122—125; *Иванов В. В.*, 1967.

²¹ *Еноки К.*, 1959, р. 227—232.

²² *Толстов С. П.*, 1948 а, саҳ. 245.

кӯчманчиён — йучиҳо зада даромаданд ва дар навбати худ дигар қабिलाҳову халқҳои кӯчманчи Осиеи Миёнаро ба ҳаракат оварданд. Ҳамин тарик, гӯё реаксияи мусалсал ба амал омад. Вале реаксияи мазкур, метавонист фақат ба ҳамин шарт ин қадар бо шиддат ҷараён ёбад, ки агар ташбеҳи болоиро бори дигар кор фармоём — дар «деги» вазъият «массаи критикӣ» ба вучуд омада буд.

Ҳамлаи қатъӣ ба Юнону Бохтар

Соли 206 пеш аз милод, даҳҳо сол, қабл аз он ки йучиҳо ба хоки Осиеи Миёна дохил шуданд, дар сарҳадҳои давлатии Юнону Бохтар аллакай урдуҳои сершумори кӯчманчиён меистоданд. Таназзули минбаъдаи давлати мазкур, аз афти қор, бойси мудом аз даст рафтани ноҳияҳои шимолии он гардид. Ба муносибати ҳаракатҳои, ки аз даҳлати йучиҳо ба амал омаданд, ба Юнону Бохтар ҳучуми қатъӣ сар шуд. Мо намедонем, ки ин воқеа ҳақиқатан чи гуна ҷараён дошт. Яке аз тахминҳои имконпазир (ки мисли тамоми дигар тахминҳо бисёр ҷойҳои суст дорад) чунин аст: сақоҳои аз тазъиқи йучиҳо гурехта, аз гузаргоҳҳои кӯхистони Туркистони Шарқӣ ва Помир гузашта, ба Ҳиндустони Шимолу Шарқӣ омаданд²³. Сақаруқҳои, ки дар маҷрои миёнаи Сир масқун буданд, Суғдро истило намуда, аз он ҷо ба воқеаи Марв дохил шуданд ва ба ҷануб ба тарафи Сақистон (Систони ҳозира) ва Ҳиндустони Шимолу Ғарбӣ ҳаракат карданд. Иттиҳодияи қалони тоифаҳо аз атрофи Фарғона (тахорҳо?) ва аз Ҳафтруд, инчунин дигар ҷавҳи кӯчманчиён аз назди Арал ба ҷануб — ба тарафи Бохтар рақсипор шуданд.

Сақирҳои Ҳитой Чжан-Цянъ соли 128 пеш аз милод тавонистааст қайд кунад, ки йучиҳо Даҳя, яъне Бохтарро истило карданд, вале дар он вақт қароргоҳи сардори йучиҳо дар шимолтари Аму воқеъ буд²⁴. Аз афти қор, дар марҳилаҳои аввал волиёни вилоятҳои Бохтар ба йучиҳо фақат итоати вассалиро ба гардан гирифтаанд, вале сонитар, баъди ба ҷануб ҳаракат кардани лашқари йучиҳо маъмурияти йучиҳо низ таъсис ёфтааст.

Эҳтимол, ҳақ ба ҷониби А. Қ. Нарайн аст, ки навишта буд: ба давлати Юнону Бохтар бо роқҳои гуногуни амалиёт халқҳои гуногун дар вақтҳои гуногун ҳамла кардаанд²⁵. Дар натиҷа Юнону Бохтар суқут ёфт. Дар охири асри II—нимани аввали асри

*

²³ Литвинский Б. А., 1960 а, сах. 8—11.

²⁴ Бичурин, II, сах. 151—152.

²⁵ Narain A. K., 1962, p. 138.

І охирин мулкҳои волиёни Юнону Бохтар истило гардида, барҳам дода шуданд.

Ба ҳамин тарик, бар хилофи Порт, ҳамлаи кучманчиён боиси тамоман завол ёфтани давлати Юнону Бохтар гардид.

2. ОСИЁИ МИЁНА ДАР АСРҲОИ II—I ПЕШ АЗ МИЛОД

Бохтар ва Сугд

Аз тарафи йучиҳо истило шудани Бохтар боиси минбаъд пароканда ва ғайримутамарказ шудани он гардид. Вактҳои аввал дар ҳар як шаҳр ва маҳалҳои атрофи он ҳоким менишаст. Ин тарзи идора аз замони давлати Юнону Бохтар монда буд. Маъхазҳои хитой хабар медиҳанд, ки дар ихтиёри ҳокими йучиҳо панҷ вилоят вучуд дошт. Баъди ба Даҳя — Бохтар кучидан «хонаводаи йучиҳо ба панҷ хонаводаи ҳокимон тақсим шуд»²⁶. Ин матн далолат мекунад, ки тақсимои территорияи йучиҳо ба принципи авлоду қабилавӣ асос ёфтааст ва ин принцип дар байни кучманчиёне, ки баъдҳо ҳам ба Осиеи Миёна омадаанд, бисёр дучор мешавад.

Волиёни ин вилоятҳо унвоне доштанд, хитойҳо онро бо калимаи «хи-хэу» (талаффузи қадимияш *hear-goh*) ифода кардаанд. Қариб шакке нест, ки ин худи ҳамон унвон мебошад, ки баъдҳо дар тангаҳои қушонӣ ба намуди *yavuga* ба назар мерасад ва сипас, ба туркҳо ба шакли «ябғу» гузаштааст. Ба ақидаи Г. Бейли, баромади унвони мазкур форсӣ ва маънояш бояд «сардор» бошад.²⁷

Тартиби реалии воқеаҳои, ки дар асрҳои II—I пеш аз милод ҷараён ёфтаанд, амалан маълум нестанд. Ягона маълумоте, ки мо дорем, аз тадқиқи материалҳои нумизмати ва археологӣ ба даст омадаанд.

Эҳтимол, баъди заволи давлати Юнону Бохтар ҳам, дар сарзамини Бохтар обола ном пули майдае дар муомилот буд, ки рӯяш расми подшоҳи Юнону Бохтар Евкратидро дошт. Тангаҳои, ки дар ҷануби Тоҷикистон ёфт шудаанд, далолат мекунанд, ки ин тангаҳо дар замони йучиҳо ҳам, яъне дар охири асрҳои II—I пеш аз милод бароварда мешуданд. Зотан ин тангаҳо айнан ба намуди тангаҳои худи Евкратид сикка зада мешуданду фақат навиштаҷоти онро андак дигар мекарданд. Тахмин меравад, ки аз ин хел тангаҳо чанд намуд бароварда шудааст (онҳо аз Хисор ва Қабодиён ёфт шудаанд)²⁸.

*

²⁶ Бичурин, II, сах. 184, 227.

²⁷ Дар ин бора ниг.: Литвинский Б. А., 1967 б, сах. 36.

²⁸ Мандельштам А. М., 1966 в.

Дигар тангаҳо низ хеле муҳиманд, ки ба намуди тангаҳои яке аз охирин подшоҳони Юнону Бохтар Гелиокл бароварда шудаанд. Баъзе аз ин тангаҳо ба тангаҳои Гелиокл қариб айнан монанд аст, дар баъзе дигари онҳо сурати асп ҳаст, ки дар тангаҳои Гелиокл набуд. Тангаҳои сурати аспдор тангаҳои давраи соҳиб мебошанд ва, аз афти қор, аз ягон дигаргуниҳои сиёсӣ ва шояд аз кӯшишҳои марказонии ҳокимият дар асри I пеш аз милод далолат менамоянд. Ин тангаҳо дар водиҳои Сурхандарёву Хисор²⁹ ва дар райони Фархори Тоҷикистон ёфт шудаанд.

Дар Суғд ҳам ба тақлиди тангаҳои Юнону Бохтар сикка мезаданд. Вале чун намуна тетрадирахҳои Евтидем истифода мешуд. Як қисми ин тангаҳо ба нусхаи қадимии асли монанданд, эҳтимол, дар нимаи дууми муддати мавҷудияти давлати Юнону Бохтар сикка зада мешуданд (ва дар муомила буданд), яъне дар ҳамон даврае, ки Суғд, мумкин аст, аз зери ҳокимияти Юнону Бохтар аллақай озод шуда буд. Дигар навъ тангаҳо, ки аз нусхаи асли хеле фарқ доранд, эҳтимол, баъди сукути Юнону Бохтар сикка зада мешуданд. Ин тангаҳо, аз афти қор, ба воҳаи Бухоро тааллуқ доранд.³⁰

Ғайр аз ин дар Суғд (ва қисман дар Бохтар) дигар тангаҳо ҳам дар муомилот буданд. Тангаҳое, ки дар паси он сурати қамонгар сабт шудааст, қолиби диққат мебошанд; бо хатти юнонӣ номи шоҳи селевкийён Антиох навишта шудаасту вале дар рӯи танга расми Антиох не, балки расми волии маҳаллӣ нақш ёфтааст. Ин гуна тангаҳо аз Тали Барзуи қарибии Самарқанд ва аз Панҷакент ёфт шудаанд.

Тангаҳое, ки дар онҳо номи Гиркод сабт шудааст, хеле бисёранд ва хати онҳо қисман юнонӣ ва қисман суғдӣ мебошанд. Р. Гиршман тақлиф мекунад, ки навиштаҷоти юнонии баъзе тангаҳо ин тавр хонда шавад: «[Тангаи] Гиркод [писари] Ардетри сакараук». Дар сурати суғдӣ будани навиштаҷот номи мазкурро Артадр (ё Аратадр) ва сакарауко «сакараг» хондааст.³¹ Дар асоси ин тавр хондани навиштаҷоти тангаҳо Р. Гиршман иддао мекунад, ки Суғдро маҳз сакарауко ишғол кардаанд ва дар он маскан гирифтаанд ва, зотан, аз ҳисоби сарвати ин вилояти бойиктидори онҳо хеле афзудааст. Вале худи ин тавр хондани навиштаҷоти тангаҳо боиси шак аст.

Дар поёноби Қофарниҳон (водии Бешкент) ва дар маҳалли Бобошоб (дар соҳили чапи Аму, дар байни истоҳи Тошрабат ва Муқрӣ) сағонаҳои калони кӯчманчиён кашф шудаанд. Онҳо ан-

*

²⁹ Массон В. М., 1957 б.

³⁰ Массон В. М., 1954.

³¹ Ghirshman K., 1946, p. 111—115; Массон В. М., 1955, сах. 42—43; ИТН, I, 1963, сах. 346—347. Дар бораи мушкилоти хондани навиштаҷоти суғдӣ тангаҳои ин давра ниг.: Henning W. B., 1958, s. 26.

дак дуртар аз воҳаҳои муқиминишини зироаткор, дар маҳалҳои нимбиёбон, вале дар қарини ҷоҳу чашмаҳо воқеъ гардидаанд. Сағонаҳо берун аз ҳудуди заминҳои обӣ воқеъ гаштаанд. Ба ҳамаин тариқ, мавқеи онҳо нисбат ба тамоми воҳаҳо гуё як навъ мавқеи ҳукмрониро дорад. Аз дигар тараф, сағонаҳо дар мобайни убургоҳҳои Аму ҷой гирифтаанд. Ҳамаи ин чунин нуқтаро тақвият медиҳад, ки дар замони ба ноҳияҳои шимолии Бохтар кӯчидани одамон, шумораи зиёди мардум ба тарзи ҳаёти нимкӯчманчигӣ гузашта буданд.

Аз сағонаҳое, ки дар водии Қофарниҳон тадқиқ шуданд, материали фаровон — аслиҳа (пайкон, ханҷар ва ғ.), асбоби зинат (аз ҷумла, тилло), сафолот ва ғ.³² ба даст омаданд. Аксари ин ашё, бе шак, аз аҳолии маҳаллии муқимӣ гирифта шудааст, масалан, асбобҳои сафолии хоси бохтариҳо ва ғ. Ин далолат мекунад, ки ба тӯфайли таъсири маданияи аҳолии маҳаллӣ бисёр унсурҳои маданияти Бохтар дар маишати кӯчманчиёни истисморгар бо суръату вусъат ҷорӣ гардид. Ҳафриёт маълум кард, ки навомадаҳо мувофиқи намуди антропологии худ ба соқинони ноҳияҳои шимолии Осиёи Миёна — ба сақоиҳо ва усуниҳои Ҳафтрудӣ Назди Арал хеле қаробатдоранд ва зимнан таъсири антропологии муғулсимоҳо ҳам возеҳ ба назар мерасад.³³ Вале эҳтимолдор, ки ин ёдгории бегонагон не, балки ёдгории аҳолии кӯчманчиҳои Бохтар бошад (фарзияи Б. А. Литвиноский).

Сағонаҳои кӯчманчиёни навомада дар Суғд ҳам тадқиқ шудаанд. Масалан, сағонаҳои Қўймазор ва Лавандак аз ҳамаин қабиланд.³⁴ Аҳамияти таърихӣ маданияи ин сағонаҳо ба аҳамияти сағонаҳои Бохтар қариб баробар аст. Дар ин ҷо, яъне дар Суғд ҳам навомадаҳо аз маданияти аҳолии маҳаллии муқимӣ баҳравар шудаанд.

Давлати қадимии Фарғона — Даван

Дар маъхазҳои хитои асрҳои II—I пеш аз милод Даван ном як кишвари васеи пурсарвати серодам тасвир шудааст. Аксари яти қуллии муҳаққиқон — ҳам русҳо ва ҳам хориҷиён Даванро дар Фарғона ҷой медиҳанд. Муаммо дар ҳамаин, ки баромади каллимаи «Даван»-ро, ки ба каллимаи «Фарғона» ҳеҷ монандӣ надорад, чи хел шарҳ додан мумкин бошад. Умуман каллимаи «Даван»

*

³² Мандельштам А. М., 1966 а; 1975. Дар солҳои охир бо ҳафриёти қургонҳои водии Бешкент (райони Шаҳрӯзи РСС Тоҷикистон) яке аз отрядҳои Экспедицияи археологии Ҷануби Тоҷикистон машғул аст, ниг.: *Медведская И. Н.*, 1976).

³³ Кияткина Т. П., 1955, сах. 6, 8; 1976, сах. 86—125.

³⁴ Обельченко О. В., 1956, 1961.

то асри III пеш аз милод дучор меояд. Баъд номҳои «Бохан» ва «Полона» ба назар мерасанд ва зимнан ишорат меравад, ки ин ном муродифи Давани қадим аст. Шубҳае нест, ки Полона транскрипцияи хитойи калимаи Фарғона мебошад³⁵. Дар бобати Даван бошад, чи тавре дар боло ҳам қайд кардем, чунин ақида пешниҳод шудааст, ки хитойҳо зери номи Даван кишвареро дар назар доштанд, ки номи он бо номи тахорҳо (Тахвар) алоқаманд аст.

Мувофиқи маълумоте, ки дар охири асри II пеш аз милод аз Хитой дастрас шудааст, аҳолии Фарғона 300 ҳазор нафар будааст. Вале дар он вақт рӯйхатгирии аҳолии набуд ва, инчунин усулҳои тақрибан муайянкунии шумораи аҳолии низ вучуд надошт. Ба ин сабаб рақами мазкур маҳсули хаёли сайёҳ аст, на хабари аниқу дақиқ. Дар Даван бисёр шахру деҳаҳои калон будааст (сарчашмаҳо 70 номгӯро додаанд). Шаҳри асосии Даван Арши будааст.

Ривоят мекунад, ки «мардум чашмони ҷукида ва риши ғулӣ доранд, дар тичорат мохиранд... Занонро ҳурмат мекунад. Зан чизе гӯяд, шавҳар ҳақ надорад, онро иҷро накунад»³⁶.

Даван чун мамлакате тасвир шудааст, ки хоҷагии қишлоқи мутараққӣ дорад. Дар ин ҷо тоқзорҳои калон будааст. Шаробе мекашидаанд, ки даҳҳо сол нигоҳ медоштаанд. Юнучқа мекиштаанд (номашро алафи «му-су» гуфтаанд).

Хусусан аспҳои Фарғона машҳур будаанд. Масалан, дар байни онҳо арғумокхое будаанд, ки ҳар як ашрофзодаи мамлакатҳои ҳамсоя орзу мекард, соҳиби чунин аспе шавад. Хитойҳо, алалхусус дар орзуи он аспҳои Фарғона буданд, ки «хун метаровиданд». Онҳо ин аспҳоро аспҳои илоҳӣ меномиданд ва итминон доштанд, ки савори ин гуна асп ба «абадистон» расидан мумкин аст. Хусусан императори олиханҳо Ву-ди, ки шабуруз илоҳи ҷовид шударо меҷуст, мудом орзу мекард, ки соҳиби чунин аспҳои хунтаровиш шавад. Ин аспҳои Фарғона дар Хитой, ҳатто мавриди парастииш шуданд. Қор ба дараҷае расид, ки шоирон дар ҳаққи ин аспҳо қасидаҳо гуфтанд. Лекин ин аспҳо ба қасида не, балки ба муолиҷа мӯхтоҷ буданд, хун таровидани ин аспҳо, ки ба назари хитойҳо қудрати илоҳӣ менамуд, аслан аз газидани кирму кана хуншор шудани пӯст буд.

Императорҳои Хитой мекушиданд, ки Даванро тасхир намојанд. Халқи Даван ба муқобили истилогарон дар муддати солҳо ҷанги вазнини хунин бурд. Соли 104 пеш аз милод ба Даван 60 ҳазор лашкари савора фиристода шуда, илова бар он ба мадади

*
³⁵ Мувофиқи анъанаи маъхазҳои хитой Р'о-ю-па дар сарчашмаҳои солҳои 436—437 дучор мешавад (*Pelliot P.*, 1934, p. 41).

³⁶ *Бичурин*, II, сах. 161—162, 188.

³⁷ Дар ҳамон ҷо, сах. 161—162, 186—188.

онҳо, чи тавре сарчашмаи хитой менависад, «дахҳо ҳазор ҷанговарони ҷавони хитой» дода шуд. Ин лашкари сершумор шикаст хурда, ба мақсад нарасид ва боқимондаи ночизи он қафо гашт. Баъди ин ба Даван бори дуюм ҳучум карданд, ки дар он лашкари шастҳазорӣ ва даҳҳо ҳазор мададгори ширкат доштанд. Фарғонагиҳо зери роҳбарии шохи худ Муғия зидди истилогарон фидокорона ҷангиданд. Гарчанде дар ин муҳориба бисёр фарғонагиҳо ҳалок шуданд ва худи Муғия бо роҳи хиёнат кушта шуд, истилогарон Даванро гирифта натавониста, маҷбур гардиданд, ки ақиб раванд. Барои таъмини идомаи сиёсате, ки Муғия мебурд, баъди вай додараширо ба тахт шинонданд.³⁸

Ба ҳамин тариқ, халқи Фарғона бо мадади дигар халқҳои ҳамсояи Осиёи Миёна истилои оли Ҳанхоро рафъ кард ва истиқлоли худро нигоҳ дошт.

Халқҳо ва ноҳияҳои шимолӣ

Яке аз халқҳои, ки дар мушкилӣ дастгири фарғонагиҳо шуд, канғуйҳо буданд (талаффузи қадимнаш *khāñ-kīāñ*). Дар сарчашмаҳо Канғуй муфассал тасвир шудааст. Аз як тараф Канғуй бо Даван, яъне Фарғона, ҳамсарҳад буд ва, зоҳиран, ин сарҳад аз Ҷанубу Шарқ мегузашт. Дар ҷануби худуди Канғуй бо мулки йучиҳо мепайваست. Дар шимолу ғарб сарзамини Канғуй то Яньцай, яъне то хоки қабिलाҳои сармату олони Назди Арал тӯл мекашид ва ин қабिलाҳо тобеи Канғуй буданд.³⁹

Худи канғуйҳо киҳо буданд? Маркази сарзамини беканори онҳо дар кучо буд? Ақидаи С. П. Толстов, ки мувофиқи он Канғуй ва Хоразм як чизанд, дар илми таърихшиносӣ ҳеле маъмул буд ва муддати дароз баҳснопазир дониста мешуд.⁴⁰ Вале тадқиқи муфассали сарчашмаҳо ва натиҷаи тадқиқотҳои наватарин нишон доданд, ки бисёр фактҳо муқобили ин ақида мебошанд.

Ҷароғҳои канғуйҳо, эҳтимол, дар лаби Сир воқеъ буда, қароргоҳи ҳокимони онҳо дар қарибҳои Тошкент ҷой дошт. Ба ҳамин тариқ, маркази Канғуй дар маҷрои миёнаи Сир буд. Аз ин ҷо маълум, ки ҷаро канғуйҳо ба мадади фарғонагиҳо омада, зидди хитойҳо ҷангиданд. Хоразм бошад, дар як гӯшаи дурдасти сарзамине воқеъ буд, ки ба Канғуй итоат мекард.

Нисбати этникии канғуйҳо мавриди баҳси олимони қарор гирифтааст. Ақидае ҳаст, ки онҳо туркӣ мебошанд. Баъзеҳо исбот мекунанд, ки канғуйҳо аз мардумони тахоризабонанд. Вале ду-

*

³⁸ Бичурин, II, сах. 163; I, сах. 162—167 6, сах. 350—351.

³⁹ Бичурин, I, сах. 150, 165, 166, 229.

⁴⁰ Толстов С. П., 1948 а, сах. 20—26.

русташ ҳамин, ки онҳо аз мардумони эронизабон буда, авлоду ворисони сақонҳои Сир мебошанд.

Сарчашмаҳо канғуйҳоро «аҳли кӯчӣ» номидаанд. Инчунин ривоят меравад, ки мувофиқи урфу одат Канғуй «айнан бо Яньцай як аст». Вале дар Яньцай «мардум андаруни чордевори кулӯҳӣ зиндагӣ мекунанд». Дар ҳақиқат, дар территорияи Канғуй манзилгоҳҳо хеле бисёр буданд»⁴¹

Аз рӯи маънаҳои хатгӣ маълум мешавад, ки Канғуй иттиҳоди тавоноӣ давлатӣ буд. Дар айни авҷи тараққиёти худ дар асри I пеш аз милод 120 ҳаз. лашкар дошт. Канғуй сиёсати мустақилонаи хориҷиро пеш мебард ва ба ҳамсояҳои худ дар муборизаи онҳо зидди истилогарони ачнабӣ мадад мерасонд. Дар замони осоишта ҳам Канғуй ба намоёндагони оли Ханҳо равшан нишон меод, ки оли Ханҳо заррае писанд намекунад ва онҳо маъюсона хабар мекашиданд, ки «Канғуй... сарбаланд ва саркаш аст».⁴²

Таърихи минбаъдаи Канғуй равшан нест. Ханӯз дар соли 270 пеш аз милод вай ба мамлакатҳои хориҷи Осиёи Миёна ҳайатҳои сафорат мефиристондааст. Баъдтар Канғуй тамоман аз қувват монда, ба ҳайати давлати Ҳайтолиён дохил мешавад.

Тадқиқоти археологӣ маҷрои миёнаи Сир нишон дод, ки дар ин ҷо сағонаву бошишгоҳҳо бисёранд. Аввалин бошишгоҳе, ки тадқиқ шуд (аз тарафи С. В. Григорьев), бошишгоҳи Қавунчиӣ назди Янгийул буд. Дар паҳлуи ин бошишгоҳ сағонаи Чуно воқеъ гардидааст. Археологҳо маданияти маҷрои миёнаи дарёи Сирро, ки дар асрҳои охири пеш аз милод ва асрҳои аввали милод вучуд дошт, маданияти Қавунчию Чуно меноманд. Доираи ин маданият баъдҳо вусъат ёфта, то ба қуҳҳои Қаромазор ва Самарқанд расид. Ана ҳамин маданият маҳз маданияти Канғуй мебошад. Мувофиқи пайдоиши худ ин маданият, бешак, маданияти маҳаллӣ аст. Аз рӯи мадракҳои бостоншиносӣ маълум шуд, ки дар байни бутҳои канғуйҳо Фарн ном буге низ будааст, ки ба қатори бутҳои дини зардуштӣ мебарояд. Ин бут ҳофиз ва ҳомии ҳам ҳокимон ва ҳам парастори рӯзғору оилаву саломатӣ мебошад. Баъзан ин бут ба намуди ғусфанд мучассам карда мешуд. Маҳз ба ҳамин сабаб аҳли Канғуй дастаи зарфҳои худро ба шакли ягон ҳайвон — дар ин сурат, ба шакли ғусфанд месохтанд (боқимондаҳои ин тасаввурот дар байни тоҷикон дар рӯзҳои мо ҳам ба назар мерасанд)⁴³.

Усун (талаффузи қадимнаш *O-swən) иттиҳоди калони қабилаҳои хост дар шимолу шарқи Осиёи Миёна ва Туркистони шарқӣ.

*

⁴¹ Литвинский Б. А., 1968.

⁴² Бичурин, II, сах. 184—185.

⁴³ Григорьев Г. В., 1948; Тереножкин А. И., 1950 б, сах. 158—160; Мухторов А., 1966, сах. 7; Литвинский С. А., 1968.

Мувофиқи ривояте усунҳои аввал дар Муғулистон сокин шуда, баъд ба Ғарб кӯчидаанд. Ҳокими усунҳо Кунмо ном дошт (кунбағ «сардори қабिलाҳо»). Ривоят ҳаст, ки усунҳо дар Муғулистон зиндагӣ мекардаанд ва кунмо Нань-доу-мии ҳокими онҳо будааст. Баъдтар ба усунҳо йучиҳо ҳамла карданду Нань-доу-ми кушта шуд ва усунҳо ба хоки хуннҳо кӯчиданд, ки шояд хуннҳо онҳоро тарафгирӣ кунанд (мувофиқи як варианти дигар хуннҳо худашон сардори усунҳоро куштаанд). Аз Кунмои кушташуда як писарчаи навзод мондааст. Боре парастори ин писарчаи навзод «кудакро парпеч карда, мобайни алафҳо монду худаш рафт, ки кути лоямуте пайдо кунад. Гашта омада дид, ки модагурге ба кудак сина медиҳад ва зоғе пораи гӯшт дар минқор болои онҳо чарх мезанад. Парастор пиндошт, ки ин кудак бут аст ва ўро бо эҳтиёт бардошта, ба назди хуннҳо бурд. Ба шаньюйи хуннҳо ин писарак писанд омад ва ўро ба тарбият гирифт. Вақте кунмо ба балогат расид, шаньюй раияи падарашро ба ихтиёри вай дод ва сардори лашкар таъин кард. «Кунмо қувват гирифта, дар охири охирон ба йучиҳо, ки ба ғарб кӯчида буданд, ҳучум кард ва қасоси падарашро гирифта, онҳоро торумор намуд»⁴⁴.

«Усунҳо на ба зироат машғуланд ва на ба боғдорӣ, балки бо чорвои худ ба қучое, ки алаф бисъёру об бошад, кучманчигӣ мекунанд» — меғӯяд сарчашма. Дар асри I пеш аз милод хитоиҳо тахмин кардаанд, ки шумораи усунҳо аз 600 ҳазор беш аст. Ин кишвар яке аз зуртарин кишварҳои Осиёи Миёна буду Хитой дар назди он тамаллуқ мекард. Мақоми намояндагони ашроф баланд буд. Ба сарватмандии онҳо ҳамин як маълумот далолат мекунад, ки ҳар яки онҳо чорвои бешумор, аз як худи асп 4—5 ҳазор сардошанд. Писарони болиғи кунмо ҳар яке соҳиби мулки худ буд ва кунмо ҳақ надошт, ки қорҳои давлатиро танҳо худаш ҳал кунад.

Кунмои нав аз тарафи «оқсаққолон» ба тахт бардошта мешуд⁴⁵.

Охириин маълумот дар бораи усунҳо дар ҳисоботи Дун-Дин ном сафире ҷой дорад, ки соли 435 ба пойтахти усунҳо «Шаҳри Водии сурх» омада будааст, дар ҳамон вақт аварҳо усунҳоро сахт ба танг меовардаанд, баъдҳо усунҳо умуман истиқлолияти сиёсии худро аз даст додаанд⁴⁶.

Дар Тяншон ва дар Ҳафтруд бисъёр сағонаҳои усунҳо кашф шудаанд⁴⁷. Материале, ки аз ин кашфиёт ба даст омад, имкон

*

⁴⁴ Бичурин, II, сах. 155—156. Оид ба таҳлили масъалаи пайдоиши усунҳо ниг.: Зуев Ю. А., 1960, сах. 121—124; Pulleyblank E. G., 1970, p. 154—160.

⁴⁵ Бичурин, II, сах. 190—198.

⁴⁶ Зуев Ю. А., 1960, сах. 121.

⁴⁷ Воеводский М. В., Грязнов М. П., 1938; Бернштам А. Н., 1950; Кибиров А. К., 1959; Акишев К. А., Кушаев Г. А., 1963.

дод таърих ва маданияти усунҳо аниқтар ва равшантар карда шавад. Фақат ҳаминро бояд қайд кард: сарчашмаҳои хатти хабар медиҳанд, ки усунҳо аз шарқ омадаанд, вале ин хабарро бечуну-чаро қабул кардан лозим не. Аз афти қор, ба Осиёи Миёна қабилаҳои нисбатан камшумор кӯчида омадаанд. Қисми асосии иттиҳоди қабилаҳои, ки дар таърих бо номи «усунҳо» маъмул аст, ин ҳуди ҳамон аҳолии маҳаллии сақой мебошанд, ки баъдҳо трансформация шудаанд.

Маълум, ки усунҳо на фақат қорводорӣ мекарданд. Онҳо ҳунармандӣ ва зироатро ҳам медонистанд. Гуфтан мумкин, ки усунҳо ҳам, мисли сақоиҳо дар мавзеҳои калони Туркистони Шарқӣ маскун буданд.

Порт. Ғалабаи Порт бар Рим

Иқтидори Порт дар аҳди Меҳрдоди II ниҳоят афзуд. Баъд аз сари вай (соли 88/7 пеш аз милод) қори Порт аввал омад накард. Дар ҳамин вақт Рим дар Шарқ сиёсати ниҳоят таҷовузкорона мебуд. Ҳарду тараф даръёи Фуротро хатти сарҳадди ду мамлакат муқаррар карданд. Вале амалиёти таҷовузкоронаи римиҳо ногузир портҳоро низ ба ҷангу ҷидол мекашид, алалхусус, ки портҳо ҳам феълӣ ҳуи тез доштанд. Аввалин задухӯрдҳо соли 65 пеш аз милод шуд ва римиҳо ғалабаи қомил ба даст оварданд.

Соли 54 пеш аз милод Рим ба юриши қалони зидди Порт тайёри дидан гирифт. Ба лашкари римиҳо Красс ном лашкаркаши машҳур сарварӣ мекард, вале Красс ҷои муҳорибаҳоро мутлақо намедонист ва бо тактикаи портҳо шинос набуд. Қисми асосии лашкари Портҳо бо сардории шоҳ Ороди II ба Арманистон дохил шуданд ва умед доштанд, ки лашкари Красс ба ин ҷо меояд. Вале Красс ба водӣ баромада, ба тарафи Байнаннаҳрайн раҳсипор шуд ва, зимнан ба ҳисоб нагирифт, ки лашкари савораи портҳо маҳз дар водӣ хавфи зиёд дорад. Лашкари римиҳо аз Фурот гузашт ва лашкари портҳо қасдан ақибнишиниро вонамуд карда, бо фиреб душманро аз паси худ ба масофаи роҳи се-қоррӯза ба як маҳалли дурдасти хилват овард. Сарлашқари Портҳо Сурона ба муҳориба нағз тайёри дид. Ғайр аз дастаҳои муқаррарии аскарони савора вай ҳазор катафрактарий, яъне саворагони зиреқпуш дошт. Вай пешакӣ тири бешумореро захира кард.

9 май соли 53 пеш аз милод дар қарибии шаҳри Карра портҳо ба лашкари римиҳо дарафтанд. Пеш аз муҳориба садон мудҳиши нақораҳои ҷангии портҳо ба осмон печид. «Бо ин наъра ба дили римиҳо воҳима андохта, — менависад Плутарх (Марк Красс, 24), — портҳо ба якборагӣ ҷодар аз китф партофтанд ва дар пеши назари римиҳо чун алангаи оташ чилвагар шуданд — ҳуду зире-

хи онҳо аз фулоди марога буду дар офтоб рахшида, чашмҳоро мебурд, аспони онҳо ҳам зиреҳи мисӣ ва оҳанӣ доштанд. Худи Сурона пеш баромад, ки марде буд кавиҳайкал ва хушсурат... Портҳо тез сафи сирак кашида, аз дур қариб нишон нагирифта (римӣҳо чунон зич меистоданд, ки кас хоҳад ҳам тираш хато намерафт), римӣҳоро тирборон карданд ва камонҳои калони зехсаҳти худро бо тамоми қувват кат карда, тирҳои ҷоншикор раҳо менамуданду зарбаҳои саҳти кирой мезаданд. Дар чунин шароит ҳоли римӣҳо табоҳ шуд...»

Красс инро дида беҳтарин қисмҳои лашкари худро бо сардорни писараш ба ҷанг даровард. Портҳо ноҳост қафо гурехтанд. Вақте ки дастаи римӣҳо портҳоро таъқибунон хеле дур рафтанд, портҳо якбора худи римӣҳоро ихота карданду ҳамаро аз дами тег гузаронданд.

Лашкари римӣён дар торикии шаб роҳи гурезро пеш гирифт, вале ҳалос шуда натавонист. Дар ниҳояти қор аксари сарбозони римӣ кушта шуда, боқимондашон асир афтиданд. Красс низ ҳалок шуд. Сари ӯро аз тан ҷудо карда, чун ғанимати ҷангӣ ба Ороди II оварда доданд⁴⁸.

Мувофиқи хабари баъзе маъхазҳо римӣёни асирро дар ноҳияи Марв маскун карданд. Дар ин ҷо легионерҳои Рим хонаву баҷадор шуданд ва дар лашкари портҳо хизмат мекарданд (Гораций, «Одаҳо», III, 5, 5). Як қисми онҳо, аз афти қор, ба тарафи шимолу шарқ рафта, дар Ҳафтруд сокин шуданд⁴⁹. Дар яке аз ҳуҷҷатҳои Нисо гуфта мешавад, ки аз сардорони тағма шароб қабул карда шуд ва, зимнан номи он сардорон портӣ аст. «Тағма» бошад, калимаи юнонист, ки дар аҳди Рим маънои «легион»-ро дошт.

И. М. Дьяконов ва В. А. Лившиц таҳмин мекунанд, ки дар ҳуҷҷати Насо шаробе қайд шудааст, ки аз легионерҳои сокини Порти Шарқӣ омадааст⁵⁰. Ин таҳмин ҷолиби диққат аст, вале онро баҳснопазир гуфтан мумкин не, зеро, эҳтимол, ин истилоҳот дар рафти робитаи порту римӣҳо ба забони портӣ дохил шуда бошад (шояд ин калима бевосита аз забони юнонӣ гирифта шуда бошад, ки он маънои «саф», «дастаи лашкар»-ро дошт).

Дар аҳди подшоҳ Покор соли 40 пеш аз милод портҳо, ҳатто Сурия ва Фаластинро тасхир намуданд. Осӣёи Сағир ба онҳо мутеъ шуд. Ростӣ гап, Рим дере нагузашта ин ҷойҳоро боз кашида гирифт. Вале муҳимаш ин не — муҳимаш ҳамин, ки дар асри I пеш аз милод Порт душмани тавоноии Рим буд ва лашкари портҳо борҳо лашкари римӣёноро торумор кард.

*

⁴⁸ Тафсилоти инро ниг.: Бокщанин А. Г., 1949.

⁴⁹ Dubs H. H., 1957.

⁵⁰ Дьяконов И. М., Лившиц В. А., 1966, сах. 150—151.

3. ДАВЛАТИ КУШОН

Давраи аввали давлати Кушон

Дар Осиеи Миёна ва, инчунин дар ноҳияҳои ҷануби он — то худи хоки Шимолу Ғарби Покистон бисёр вақт тангаҳои ёфт мешаванд, ки дар онҳо аз миён боло сурати марде тасвир шудааст. Ӯ он мард дар сар пешонабанди подшоҳӣ — диадема дорад. Мӯи сари мард мавҷ зада, хеле дароз шудаанду ҳатто гушҳои ӯро паноҳ кардаанд. Сурати аз миён болои мард ба доираи гирифта шудааст, ки аз дончаҳои арзанмонанди пайваста таркиб ёфтааст. Дар қафои танга сурати саворае менамояд, ки ба тарафи рост рафта истодааст. Дар миёни савор горити дароз (ғилофи қамон) ҳамонил мебошад. Дар пушти сари савор олиҳаи зафар — Ника дар парвоз аст. Маълум, ки асп қадам мезанад, зеро пой чапи пешро бардошта истодааст. Савор болои зин озодона нишаста, ба тарафи нигаранда тоб хурдааст, ба ин сабаб тамоми танаш аз пеш баръало намоён буда, фақат сарашро андак гардондааст ва танҳо як бари руяш менамояд. Гарчанде танга ниҳоят хурд бошад ҳам, тамоми ҷузъиёти мӯйсару сару либоси савор равшан

Тангаи Герай (руяш)

намоён мебошад ва аз онҳо маълум, ки савор худи ҳамон подшоҳест, ки дар рӯи танга тасвир шудааст. Дар атрафи танга ба юнонӣ иборате сабт гардидааст, ки аз чор калима иборат мебошад. Маънои калимаи якум «х о к и м» аст ва дар ин маврид ҳамон калимаи юнонӣ истифода шудааст, ки аз калимаи «тиран» бармеояд ва дар он давра ин истилоҳро нисбат ба ҳукмронро кор мефармуданд, ки мустақил набуд, яъне ҳокими олий набуд.

Калимаи дуюмро аксар вақт «Герай» мехонанд ва онро номи хоси юнонӣ мегӯянд, ки аз номи олиҳаи Юнон Гера пайдо шудааст. Баъзан дар адабиёт ин номро ба тарзи дигар ҳам мехо-

янд (масалан, «М и а й» ҳам мехонанд). Хондани калимаи сеюм
чоӣ баҳс надорад ва он ҳамоно «кушон» аст, калимаи чорумро
аз афти кор, «санаб» хондан даркор. Ба ақидаи Е. А. Давидович,
умуман хати руи танга бояд ин хел хонда шавад: «Ҳокими Герай
кушони Санаб». Ба ақидаи муҳаққиқи ин тангаҳо нумизмат А. Н.
Зограф, тангаҳои мазкур ба тангаҳои Евкратид шабохат доранд
ва гуфтан мумкин, ки дар миёнаҳои асри I пеш аз милод сикка за-
да шудаанд⁵¹.

Ганчинаи тангаҳои калони нуқраи Герай дар маркази райони
Вахш ёфт шуд, ки он дар илм аввалин ганчинаи маълуми ин
подшоҳ мебошад⁵². Гайр аз ин Б. А. Литвинский чор дона тангаи
хурди нуқраи Герайро аз димнаи кушонӣён — Теплаи Шоҳ ва як
донаи онро дар Тирмиз ва як донаи дигарро аз Қайқубодшоҳ ёфт.
Дар баробари дигар бозёфтҳои ин бозёфтҳо ба мо ҳақ медиҳанд
иддао намоем, ки тангаҳои Герай дар Бохтар ва, эҳтимол, дар
Бохтари Шимолӣ сикка зада мешуданд.

Маъхазҳои хатти дар бораи касе, ки ин тангаҳоро сикка зада-
аст, яъне дар бораи «ҳокими Герай» ягон маълумот намедиҳанд,
ягона чизи маълуми ин подшоҳ калимаи «кушон» аст. Ва аз ҳа-
мин калима равшан, ки шоҳи мазкур ба кадом сулола мансуб
буд.

Доир ба ин масъала Е. А. Давидович навиштааст, ки кали-
маи «кушон» пеш аз номи сулолаву давлат пайдо шуда, аз тара-
фи дигар, халқҳо эътироф шудани онро ҷудо аз маълумоти ро-
ҷеъ ба йуҷиҳо дида баромадан кори ғалат аст.

Аслашро гирем, дар маъхазҳои дар бораи панҷ қабил (ё қав-
ми) йуҷиҳо маълумоти бевосита нест. Дар Хань-шу ва Хоу Хань-
шу панҷ си-хоу (ябғу) зикр шудаанд. Ин ду маъхаз дар бораи
панҷ си-хоу маълумот диҳад ҳам, маълумоти онҳо ба як андоза
муфассал нест ва, ҳатто ба назар гуногун ҳам менамояд, вале ҳар
ду маъхаз баробар ба як андоза таҳриқ менамоянд, ки ба ин му-
носибат ду масъалаи зеринро, ҳар якеро алоҳида-алоҳида, ба
эътибор гирифтани зарур мебошад: 1) масъалаи нисбати панҷ мул-
ку пойтахтҳои онҳо ва мақоми онҳо дар давлати Йуҷиҳои Қабир,
2) масъалаи этимологияи истилоҳи си-хоу ва минбаъд дигар шу-
дани мазмуни он.

Чжан Цянь, ки тахминан дар солҳои 130—125 пеш аз милод
(баъзе муҳаққиқон санаи аниқтареро пеш ниҳодаанд, вале ин
санаҳои аниқ якҷандто аст) ба мулки Йуҷиҳои Қабир сафар кар-
да будааст, чунин вазъиятро ба қалам медиҳад: Йуҷиҳои Қабир
вилояти Дахья (чануби Аму)-ро тасарруф намуда, худ дар ши-
моли Аму маскан гирифтанд ва дар ҳамон ноҳия кӯчманчигӣ ме-

⁵¹ Зограф А. Н., 1937, Давидович Е. А., 1976, сах. 72.

⁵² Давидович Е. А., 1976, сах. 71.

карданд. Чихати муҳими ин маълумот ҳамин аст, ки ҳангоми баёни сарҳадди давлати Ҷучиҳои Кабир Дахья сарҳадди ҷанубии давлат номида шудааст.

Панҷ мулк на дар ноҳияҳои кӯчманчигӣ зикр шудаасту на дар ҳуди Дахья. Албатта, набудани зикри онҳо исботи набудани онҳо нест. Чжан Цянь Дахьяро бо ҷашмони худ дидааст ва маълумоти муфассали вай («Онҳо шоҳу волиёни кабир надоранд, вале дар ҳар як шаҳру деҳоти мустаҳками худ ҳокимро ба тахт шинондаанд») ба нуктаи вучуд доштани панҷ ва ё камтар аз он мулк зинҳор мувофиқат намекунад. Он вазъияте, ки Чжань Цянь тасвир кардааст, мо шартан марҳилаи якуми таърихи Ҷучиҳо меномем, ки баъди аз тарафи онҳо тасарруф шудани ноҳияҳои ҳар ду соҳили Аму сар шуда буд.

Дар маъҳази дигар Хань-шу, ки тақрибан солҳои 80-уми солшумории мо таълиф шуда, воқеаҳои то соли 25-уми солшумории моро дар бар мегирад, тамоман вазъияти дигар тасвир шудааст: подшоҳи мамлакати Ҷучиҳои Кабир қароргоҳе дорад, ки дар яке аз шаҳрҳои воқеъ дар шимоли дарёе ҷой гирифтааст; сарҳадди ҷанубии мамлакат Дахья не, балки вилояти Гибин мебошад; ҳуди Ҷучиҳо дар аввал ҳамчун давлати кӯчманчӣ ташаккул ёфта буданд; панҷ си-хоу ҳаст, ки ба Ҷучиҳои Кабир итоат мекунанд. Пас, маълум мешавад, ки дар бобати ба маданият ва иқтисодӣ ёти маҳаллӣ (ва эҳтимол, қисман ба ҳаёти муқимӣ) марбут шудани истилогарони кӯчманчӣ ва аниқтар ташаккул ёфтани ҳуди давлати Ҷучиҳои Кабир хеле таъбирот ба амал омада будааст. Дар шаҳр вучуд доштани қароргоҳи подшоҳ, муқаррар шудани сарҳадди давлатӣ ва ба он дохил карда шудани Дахья, ки дар аввал фақат ба ном тасарруф шуда буд, ниҳоят умумию сатҳӣ бошад ҳам, ба ҳар ҳол зикри вучуд доштани шоҳони Ҷучиҳои Кабир ва панҷ мулки алоҳида, ки аз тарафи си-хоуҳои (ябғуҳои) ғайримустақил идора карда мешуданд — ҳамаи ин маълумотҳо фикри болоиро тасдиқ мекунанд. Маълум не, ки ин гуна вазъият кай оғоз ёфта буд ва чи қадар давом дошт, фақат ҳамин маълум, ки ин гуна вазъият пеш аз соли 25-уми солшумории мо вучуд дошт ва он дар таърихи Ҷучиҳо марҳилаи нава мебошад, ки мо онро марҳилаи дуюм меномем. Ба ақидаи Е. А. Давидович, ҷулуси Герай ба марҳилаи дуюм, яъне ба асри I пеш аз милод, ё худ ба ибтидои асри I солшумории мо тааллуқ дорад⁵³.

Пас аз ин маъҳазҳо хабар медиҳанд: «Баъди он ки сад сол ё андак бештар аз ин мурур кард, Гуйшуан Киоцзюкю дигар ҷор мулкро тасхир намуд ва худро подшоҳи Гуйшуан хонд. Зидди Аньси ба ҷанг баромад. Гаофуру ишғол кард. Пуду ва Гибинро торумор намуд ва замини онҳоро забт кард. Киоцзюкю 80 сол

*

⁵³ Давидович Е. А., 1976, сах. 59—60.

умр дид. Баъд аз сари вай писараш Яньгаочжень ба тахт нишасту Ҳиндустонро мутеъ намуд ва идораи онро ба яке аз сарлашкарони худ супурд. Аз ҳамон вақт сар карда йуҷиҳо тавонотарин ва бойтарин хонавода шуданд. Мамлакатҳои ҳамсоя онро подшоҳи Гуйшуан меномиданд, вале дарбори Хитой мисли иештара онро Юҷии Кабир меномид»⁵⁴.

Гуйшуан (аниқтараш Kiwei-sian)⁵⁵ транскрипцияи хитсии калимаи «кушон» мебошад, ки аз руи тангаҳо маълум аст. Инак, Герай аввалин ҳокими оли кушон дар ҳамон даврае будааст, ки ин сулола акнун боло мерафт. Мумкин аст вай аз ниёғони (падар ё бобои) ҳоким Киоцзюкю буд, ки дар тангаҳо номбар шудааст.

Тангаҳои кушонӣ дар хоки Осиёи Миёна, Афғонистон, Ҳиндустон бисёр ёфт шудаанд. Онҳо муҳимтарин сарчашмаи тадқиқи таърихи давлати Кушон мебошанд. Қатибаи ҳиндӣ, ки номи шоҳони Кушонро ифода мекунанд, низ хеле муҳиманд. Ғайр аз маъхазҳои хитой дар баъзе маъхазҳои таърихии Ҳиндустон ва Тибет дар бораи фаволияти шоҳони Кушон камубеш маълумот ба назар мерасанд. Вале ҳамаи ин маълумот порча-порча ба ҳам новобаста буда, онҳоро ба ҳам муқоиса кардан душвор аст ва аксари онҳо ба ҳамдигар хилоф мебошанд.

Масъалаи хронологияи Кушон

Масъалаи хронологияи Кушон, ки олимони сад сол боз бо ҷӯшу хуруш муҳокима мекунанд, ҳоло ҳам масъалаи дандоншикан аст. Ба назари аввал кор осон менамояд — катибаҳоеро, ки дар Ҳиндустону Покистон ёфт шудаанду номи шоҳони Кушонро ифода менамоянд, ибтидои оли Кушон ҳисоб кардан даркору халос. Вале гап дар ин ки дар аксари ин катибаҳо сол ҳасту вале ишорате нест, ки он сол ба кадом эра нисбат дорад. Эҳтимол, санаи катибаҳо аз руи ду ва ё якчанд эра омада бошанд. Аниқ маълум, ки дар Ҳиндустон якчанд эра дар як вақт баробар истифода мешуд, масалан, эрае, ки аз нирвонаи Буддо сар мешуд, эраи Викрам — Vikramaditya Samvat (с. 57 то м) эраи Сака — Saka-kāla (соли 78 м) ва ғ. Аз руи тахмини олимони дар Ҳиндустони Қадим солшуморӣ аз руи эраҳои аҷнабӣ: ҳам селевкӣ⁵⁶, ҳам портӣ ва ғ. ба амал оварда мешуд. Ғайр аз ин тахмин ҳаст, ки дар замони кушонӣён

*

⁵⁴ Бичурин, II, сах. 227—228. Тарҷуман Э. Шаванн (*Chavannes E.*, 1907, p. 190—192) ва ҳам тарҷуман Э. Пуллейблэнк (*Pulleyblank E. G.*, 1961—1968, p. 1) бо тарҷуман Бичурин амалан як аст.

⁵⁵ *Pulleyblank E. G.*, 1962, p. 118.

⁵⁶ *Cunningham A.*, 1883; *Sircar D. C.*, 1965, p. 219—235; «The Age of Imperial Unity», 1951, p. 1954—158.

санаи воқеахоро мувофиқи бисъёр санаҳои дигар, масалан, санаи ба Бохтар дохил шудани йучиҳо, санаи ибтидои аҳди ин ё он ҳоким ва ғ. ҳисоб карданашон мумкин буд. Душвории қор боз ҳамин, ки дар Ҳиндустони Қадим одате буд, ки рақамҳои садӣ ё ҳазории солхоро наменавиштанду фақат рақамҳои даҳӣ ва якиро менавиштанд.

Муҳаққиқи англис Э. Томас соли 1874 таклиф карда буд, ки барои муқаррар намудани эраи яке аз машҳуртарини шоҳони Кушон — Қанишка эраи селевкиро (с. 312 пеш аз милод) ба асос гирифта, ба он рақамҳои садӣ, дар ин маврид, рақами «се» (садӣ)-ро илова кардан даркор. Дар ин сурат, агар бозёфтҳои навтарини хаттиро ба назар гирем, аҳди Қанишка бояд дар соли 9 пеш аз милод сар шавад. Мутахассиси машҳури археология ва нумизматикаи Ҳиндустон А. Каннингем дар байни эраи Викрам ва эраи Селевк ва ғ. мекалавид. Д. Фергюссон ақидае пеш ниҳод, ки аҳди Қанишка аз эраи Сакка — соли 78 пеш аз милод сар мешавад. Баъдтар А. Каннингем ҳам ба ин розӣ шуд. Минбаъд ин сана дар адабиёт хеле маъмул гардид. Яке аз эпиграфистҳои муҳаққиқи мӯътабарӣ забонҳои хутану сақоӣҳо С. Конов, ки тамоми маъхазҳои ин масъаларо бодикқат аз назар гузарондааст, ба як қарори қатъӣ ҳеч омада натавонист. Вай чун ибтидои аҳди Қанишка солҳои 128/129, 130, 134, 138 пеш аз милодро пеш ниҳодааст. Вай нишондодҳои астрономии катибаҳои ба назар гирифта, ҳаракат кард, ки (бо ёрдами астрономҳо) ин санаҳои муайян қунад, вале ба як ҳулоса омада натавонист. Дар охири охириро гуфт, ки аҳди Қанишка тақрибан соли 200 пеш аз милод сар шудааст. Худи ҳамин калавишҳо ва ҷустуҷӯҳои чунин як муҳаққиқи номдор нишон медиҳад, ки ҳалли ин масъала чи қадар душвор аст. Ғайр аз санаҳои мазкур бисъёр дигар санаҳо ҳам пешниҳод шудаанд. Масалан, Р. Гиршман таклиф кард, ки ибтидои аҳди Қанишка соли 144 пеш аз милод ҳисоб карда шавад⁵⁷.

Соли 1902 мақолаҳои муҳаққиқи ҳинд Д. Р. Бхандаркор катибаҳои ҳиндии бо қушониён алоқамандро истифода бурда, дар заминаи таърихи Ҳиндустон фактҳои таърихии қушониёнро таҳлил намуд ва ба ҳулосаи хориқулуддае омад. Моҳияти тарзи исботи вай чунин аст. Ба қавли вай (ки инъикоси дараҷаи инкишофи ҳамонвақтаи илм буд) тартиби ба тахт нишастани шоҳони Кушон чунин буд: Куджула Қадфиз, Куджула Қара Қадфиз, подшоҳи беноме ва Вима Қадфиз. Қатибаи Панҷтараро, ки санааш соли 192 эраи номаълум асту аҳди яке аз шоҳони беноми Кушон мебошад, Д. Р. Бхандаркор ба Куджула Қадфиз вобаста меқунад. Вай

*

⁵⁷ Тафсириҳои бехтаринро ниг.: *Van Lohuzen-de Leeuw J. E.*, 1949; p. 1—72; *Chirshman R.*, 1957, p. 690—722; *Rosenfield J. M.*, 1967, p. 253—258; *Narain A. K.*, 1968. Тафсилоти муфассалтарро ниг.: *Зеймаль Е. В.*, 1968 а.

шартан шуморид, ки ин подшоҳи беном 3 сол пеш аз Куджула Қадфиз, яъне соли 123 эраи номаълум ҳукм рондааст. Д. Р. Бҳандаркор фарз кард, ки ҳар яке аз он чор шоҳи мазкур бистсолӣ подшоҳӣ кардаанд, чамъ 80 сол мешавад ва дар ин сурат аҳди Вима Қадфиз бояд соли 200 эраи номаълум ба поён расад. Дар катибаҳои дар ҳамоно вақтҳо маълум, ки дар онҳо номҳои Қанишка, Хувишка, Васудева буданд, санаи аз соли 5 то соли 98 эраи номаълум зикр шудааст. Ба ақидаи муҳаққиқ ин сана айнан ҳамон санаи матлуб асту фақат садихон он нест, пас аҳди ин шоҳон соли 205 эраи номаълум сар шуда, соли 298 эраи номаълум ба охир расидааст. Вай таклиф карда буд, ки ибтидои ин эра ибтидои эраи сака ҳисоб карда шавад (ки он ҳам аз рӯи дигар маъ-

Тангаҳои шоҳони Кушон

ҳазҳо муайян карда мешавад) ва он соли 78 милодӣ мебошад. Дар натиҷаи ҳисобу китоби оддӣ чунин мебарояд, ки соли 205 эраи номаълум (яъне катибаи аввалини дар он вақт маълум) соли 283 милодӣ аст, ки он оғози аҳди Қанишка мебошад. Бҳандаркор, инчунин исбот кардани мешуд, ки маҳз ба шартӣ қабул шудани чунин тартиби хронологӣ таърихи кушониён ба чорҷӯбаи таърихи Ҳиндустон айнан «мувофиқ» меояд⁵⁸.

Сушт будани бисъёр нуктаҳои ин фарзияро ба осонӣ дидан мумкин. Он тартибе, ки Бҳандаркор шоҳонро ба тахт мешинонад, хато будааст. Маҳз бистсолӣ ҳукм рондани ҳар як подшоҳ низ ҳеҷ як асос надорад (дар омади гап, аз рӯи маъхазҳои хитой Куджула Қадфиз хеле гулонӣ ҳукмронӣ карданаш мумкин).

Ҳозир маълумоти зиёд гирд омадааст. Дар катибае, ки алҳол маълум аст, аз соли 200 то соли 299 эраи номаълум фосилае ҷой дорад. Дар катибаи соли 187 (ё 184) Вима Қадфиз⁵⁹ номбар ме-

*

⁵⁸ Bhandarkor D. K., 1902, p. 269—302, 385—386.

⁵⁹ Зотан ақидае ҳаст, ки дар хондани ин ном саҳв рафтааст, ин одам на Вима Қадфиз, балки ягон волии кушониён аст (Sircar D. C., 1963, p. 139). Ба ақидаи Рапсон, ин номи ҳокими маҳаллии кӯхистон мебошад.

шавад. Мувофики маълумоти нумизматӣ Қадфиз баъди Қанишка ба тахт ништааст, вале катибае, ки дар он номи Қанишка ҳаст, бо санаи соли якум (?) сар мешавад, баъд катибаи соли дуҷум меояд ва, ҳамин тавр, то соли 23 давом мекунад. Аз ин рӯ, санаи аҳди шоҳон ин тавр мешавад: Васишка солҳои 24—48; Хувишка солҳои 28—60; Қанишка солҳои 11—41; Васудева солҳои 64; (ё 67) — 98 уми эраи номаълум.⁶⁰ Ҳама гап дар сари ҳамин, ки муаллифони катибаи Қанишка ва дигар шоҳони минбаъда маҳз қадом эраро дар назар дошанд.

Яке аз мумайзони муътабари ин масъала профессори голландӣ хонума Лохвизен де Леев тамоми материалҳои мавҷударо хеле дақиқона таҳлил намуда, ба хулосае омад, ки «дар савияи ҳози-

раи дониш бояд эътироф намуд, ки соли якуми аҳди Қанишка ба соли 200-уми эраи қуҳна ё айнан баробар аст ё худ қанд сол сонитар мебошад». Дар асоси ақидаи «мувофиқат»-и эраҳо вай соли 199 пеш аз милодро сароғоз ҳисоб кард. Дар ин сурат ибтидои аҳди Қанишка соли 78 милодӣ мешавад⁶¹.

Баъзе дигар олимони ҳам дар асоси ин ё он маълумот ба ақидае омадаанд, ки соли 78 милодӣ ибтидои аҳди Қанишка аст.⁶²

Таҳлили ниҳоят дақиқкоронаи палеографии олими покистонӣ А. Дони⁶³ имкон медиҳад хулосае бароварда шавад, ки палеографияи катибаҳо ба «мувофиқат»-и эраҳо хилоф нест, балки онро тасдиқ мекунад.

Ин далели хеле муътабар бошад ҳам, вале ҳалқунанда не, зеро палеографияи ҳиндӣ ба он дараҷа қор қарда нашудааст, ки дар асоси он роҷеъ ба даҳсолаҳо бо итминон ҳукм баровардан мумкин бошад.

*

⁶⁰ *Maricq A.*, 1958, p. 380—393; *Rosenfield J. M.*, 1967, 1968 а, p. 264—273; *Зеймаль Е. В.*, 1968 а, сах. 18—23, 32—47 (рӯйхати муфассали катибаҳо).

⁶¹ *Van Lohuizen-de Leeuw J. E.*, 1949, p. 63—65. 1—72, 302—387, қадвали А., В.

⁶² *Sircar D. C.*, 1960, p. 185—188.

⁶³ *Dani A. H.*, 1968, p. 1—3.

Чи тавре дар боло гуфтем, дар масъалаи муайян кардани ибтидои аҳди Канишка дигар фикру ақидаҳо ҳам ҳастанд: соли 103 милодӣ (Нарайан) соли 128/29 милодӣ (Д. Маршалл), соли 144 милодӣ (Р. Гиршман), қарибӣ соли 200 (охирин ақидаи С. Конов), соли 235/36 (Р. Гёбль), соли 248 (Р. Мачумдар).

Ба қарибӣ олими советӣ Е. В. Зеймаль ба фондаи фарзияи Бҳандаркор далелҳои хеле муфассал овард, ки мувофиқи онҳо тамоми санаҳои аҳди шоҳони кушони ҳаддалимкон сонитар мешаванд.

Ғайр аз катибаҳои, ки дар Ҳиндустону Покистон ёфт шудаанд, вай материалҳои нумизматиро низ истифода бурдааст. Ҷадвали хронологияи нисбӣ, ки Е. В. Зеймаль онро дар асоси ақидаҳои Бҳандаркор таҷдид намудааст, чунин аст (дар қавсайн рақамҳои садие оварда шудаанд, ки дар ҳуди катиба нестанд) ⁶⁴:

Номи ҳокимон	Соли катиба	Соли милодӣ
Куджула Қадфиз	қарибӣ 100—160	178—238
Вима Қадфиз	қарибӣ 160—200	238—278
Канишка I	қарибӣ [2]00—[2]23	278—301
Васишка	қарибӣ [2]24—[2]28	302—306
Хувишка	қарибӣ [2]28—[2]60	306—338
Канишка II	қарибӣ [2]41	319
Васудева	қарибӣ [2]64—[2]98	342—376

Маълум, ки санаи ибтидои аҳди Куджула Қадфиз аз рӯи ақидаи Бҳандаркор гирифта шудааст. Соли 160 бошад, мутлақо шартист ва ба интиҳоби он шояд дарозии умри ин шоҳ таъсир расонда бошад, ки дар маъхазҳои хаттӣ қайд гардидааст.

Ягона асосе, ки мувофиқи он муддати аҳди Вима Қадфиз муайян карда шуд, дар навиштаҷоти соли 184/187 зикр гардидани вай мебошад, сабаби соли 160 будани ибтидои аҳди вай соли (мутлақо шартӣ) поёни аҳди пеш гузаштаи вай Куджула Қадфиз аст. Поёни аҳди Вима Қадфиз барои ҳамин соли 200 шудааст, ки аз соли 200 ё 201 (яъне соли 278 милодӣ) аҳди Канишка I сар мешавад. Асоси ин сана фақат фарзияи Бҳандаркор дар бораи «мувофиқати» ҳамаи ин санаҳо мебошад (баъди илова намудани садиҳои зикрнашуда).

Ба ҳамин тариқ, схемаи Е. В. Зеймаль таҷдидкардан Бҳандаркор хеле бамантиқу бамаврид намояд ҳам, нуқси асосии он, яъне ба исбот нарасидани «мувофиқат»-и санаҳо (сарфи назар ба далелҳои палеографии А. Донӣ) бартараф нашудааст ⁶⁵. Иддаи со-

*

⁶⁴ Зеймаль Е. В., 1964, саҳ. 40—46; 1965, саҳ. 4—6; 1968 б.

⁶⁵ Яке аз эпиграфистҳои машҳури ҳозира Д. Саркор (Ҳиндустон) ақидаи дар эри Канишка навишта нашудани садиҳо ва умуман ақидаи «мувофиқат»-и эраҳои қатъиян инкор мекунад (*Sircar D. C.*, 1960, p. 249—250; ниг.: низ *Mukherjee B. N.*, 1967, p. 107, 110, 117).

ли 78 (эраи сакоӣ) будани оғози хронологияи кушонӣён ҳам баҳснок мебошад.

Е. В. Зеймаль ба тарафдори фарзияи Бҳандаркор боз чанд далелҳои муҳими иловагӣ овард. Вай дар баъзе ашхос ва ҷузъиёти тангаҳои кушонӣ тимсоли тангаҳои римиро дидааст. Масалан, вай дар тангаҳои кушонии Хувишка тимсоли тангаҳои давраҳои чорьяки дуҷоми асри III ва даҳаи аввали асри IV-уми римиро мебинад. Азбаски ин хусусияти сиккаи кушонӣён фақат баъди дар сиккаи римӣ қабул шудан метавонист маъмул гардад, ба ин сабаб тангаҳои кушонии Хувишка бояд ба нимаи аввали асри IV ё худ ба давраҳои сонитар мансуб бошанд. Е. В. Зеймаль ана ҳамин ҷиҳатро далели дурустии ақидае мешуморад, ки оғози эраи номаълум соли 78 мебошад ва дар ин сурат Хувишка бояд солҳои 306—338 эраи нав [(78 + 228) — (78 + 260)] ҳукмронӣ кунад. Дигар далели нумизмати, ки ба он Е. В. Зеймаль такъя мекунад, таърихи сиккаи кушонӣ сосониён ва санаи заволи империяи кушонӣён (солҳои 70—80-уми асри IV) мебошад, ки В. Г. Луконин пешниҳод кардааст (ин тангаҳо мисли тангаҳои Васудеваанд, аз ин ру, пас аз вай баромадаанд). Дар ин бобат, инчунин маъхазҳои эронӣ, хитой ва ҳиндӣ мавриди истифода ва тафсир қарор гирифтаанд.⁶⁶

Фарзияи Бҳандаркор-Зеймаль бо ин ҳама диққатҷалбкунандагӣ худ танҳо фарзия асту бас. Худи ҳамон як материалҳои нумизмати аз тарафи Р. Гёбль чунон тавзеҳ ёфтаанд, ки схемаи хронологияи уро ба исбот мерасонанд, ҳол он ки санаҳои он аз схемаи дар боло зикркардаи мо қариб ним аср «калонтаранд»⁶⁷.

Гарчанде таърихи давлати Кушон дар сарзамини беканоре ҷараён ёфта, бо таърихи ханҳои Хитой, сосониёни Эрон ва давлатҳои Ҳиндустон робитаи зич дошта бошад ҳам, дар санаи воқеаҳои онҳо ягон мувофиқати баҳснопазир ба назар намерасад. Як мисол меоварем.

Мувофиқи сарчашмаи Хитой 5 январи соли 230 ба Хитой хайати сафорати Ро-т'iao шоҳи йучиҳо омадааст. Ханӯз Э. Шаванн эътироф карда буд, ки, эҳтимол, ин талаффузи хитойи номи Васудева бошад, вале аз имкон берун мешумурд, ки ин ҳамон подшоҳи Кушон Васудева мебошад, ки пас аз Қанишка ва Хувишка ҳукмронӣ кардааст.

Ба фикри Қарлгрен, ба хитойи ин ном бояд *Puad'ieu талаффуз карда шавад. Одатан ҳарфи аввали *p*-и хитойӣ, ки дар номҳои хориҷӣ меояд, садон *p* ё *b*-ро ифода мекунад. Дар ин маврид бошад, барои ифодаи ҳарфи *v* истифода шудааст. П. Пельо илочи корро

*

⁶⁶ Зеймаль Е. В., 1968 б; Луконин В. Г., 1967, сах. 16—40.

⁶⁷ Ниг.: Göbl R., 1964, s. 7; 1967.

дар ҳамин мидид, ки ба матн тағбирот даровардан дарқору Виã-
d'ieu хондан лозим. Вай ҳам эътироф мекард, ки ин ном бо Ва-
судева алоқаманд аст, вале дар ин ақидааш устувор набуд ва
дар ин шакке нест. Э. Пуллейблэнк чунин тағбиротро имконнопа-
зир медонист ва ба чунин ақидае майл дошт, ки ин одам ба ҳар
ҳол, ҳамон Васудева аст, гарчанде дар ин иддаои худ исрор наме-
варзад ва масъалае мегузорад, ки ин одам маҳз кадом Васудева
бошад, зеро аз эҳтимол дур нест, ки ин ном дар байни авлоди
шоҳони Кушон серистеъмол буд ва мумкин чандин кас чунин ном
дошанд ⁶⁸.

Барои ҳалли ин масъалаи бениҳоят мураккаб муҳаққикон
ғайр аз материалҳои номбурда дигар мадракаву маълумот —
бозёфтҳои якҷояи тангаҳои қушону римӣ дар хазинаҳо ва аз
табақоти археологӣ, маълумоти сиккаи маҳаллии ҳиндӣ (ва шар-
қитуркистонӣ), материалҳои археологӣ осорхое, ки дар онҳо тан-
га ё катибаи қушонӣ ёфт шудаанд, асарҳои санъат, шаҳодати но-
мукаммалӣ маъхазҳои ҳиндӣ ва тибетӣ ва ғайраро низ мавриди
истифода қарор додаанд. Вале ҳамаи инҳо ҳам имкон намеди-
ханд, ки як ҳулосаи аниқ бароварда шавад.

Солҳои 1913 ва 1960 дар Лондон дар масъалаи муайян наму-
дани санаи аҳди Канишка симпозиум гузаронда шуд. Ин масъ-
ала дар Конференцияи байналхалқии роҷеъ ба таърих, археоло-
гия ва маданияти Осиёи Марказӣ дар давраи қушонӣ (Душан-
бе, 1968) хеле муфассал ва амиқ муҳокима карда шуд. Ва боз
муҳаққикон ба як қарори қатъӣ омада натавонианд ⁶⁹.

Ба фикри мо, миқдори материалҳои мавҷуда алҳол имкон на-
медихад, ки масъалаи дурустӣ ё нодурустии ин ё он схема, ҳатто
ба таври пешакӣ ҳал карда шавад, барои ҳар як схема далелу
бурҳони қотеъ ёфтаи мумкин, ки мувофиқи он ибтидои аҳди Ка-
нишка ба ҳар як соли давраи аз нимаи дуҷуми асри III эраи нав
рост омаданаи мумкин аст. Бинобар ин, шаҳодати бисёр катиба-
ҳои ҳиндӣ, маъхазҳои хитой ва ғарбиро, ки роҷеъ ба ин ё он во-
қеаи давлати Қушон аст, муаррихони ҳозиразамон ба аҳди ин ё
он шоҳ мулҳақ намуда, ба қавли хеле муносиби олими ҳинд Б. Н.
Пурӣ, «онҳоро дар ҷазираҳои мутаҳаррики хронологияи қушонӣ
ё баста монданӣ мешаванд». Асари худи Б. Н. Пурӣ ⁷⁰, ки маҷ-
муи хеле муфиди материалҳо мебошад, дар айни ҳол равшан ни-
шон медиҳад, ки барои ҳалли бисёр масъалаҳои таърихи Қушон
дар дасти илм алҳол меъёрҳои объективӣ нестанд.

*

⁶⁸ Pelliot P., 1934, p. 40; Harmatta J., 1965; Pulleyblank E. G., 1966—1968, p. 121.

⁶⁹ Ниг.: «Центральная Азия в кушанскую эпоху», 1974; «Центральная Азия в кушанскую эпоху», т. II, 1975.

⁷⁰ Puri B. N., 1965.

«Ҳокими Гуйшуан Киоцзюкю» (ба қавли П. Пельо ин ном дар қадим К'аудз'аю киер талаффуз карда мешудааст), ки дар маъхазҳои Хитой зикр шудааст, ҳамон Кудзула Кадфиз мебошад, ки дар тангаҳои кушонӣ номаш ба назар мерасад (ду қисми аввали номи хитой «Кудзула» ва қисми охираш «Кадфиз»-ро ифода мекунад)⁷¹. Инак, мо медонем, ки вай бо Аньси, яъне Порт чангида буд. Сипас, ривоят мешавад, ки ин ҳоким Гаофу (ё Каофу), яъне Кобулро тасхир кардааст. Вале дар бораи ин мулк мо ҳаминро медонем, ки он пеш тобеи Аньси будааст ва йучиҳо (кушонӣ) фақат аввал Аньсиро шикаст додаанду баъд Гаофу ро ишғол кардаанд⁷². (Дар ин асос ба хулосае омадан мумкин, ки кушонӣ дар ин давраи мавҷудияти худ бо ҳуди Порт не, балки бо ҳокимони номустақили Порти Шаркӣ задухурд карда, онҳоро торумор намудаанд). Баъд ба Пуду зарба зада шуд, ки дар қадим В'уок-д'ат талаффуз карда мешуд ва, ба қавли И. Маркварт, эҳтимол, этноними пактиё мебошад (Геродот, IV, 44; VII, 67; Гекатей, фикраи 178)⁷³.

Масъалаи Гибин хеле мураккаб аст. Дар бобати муқаррар кардани ҷои он мо ҳамфикри олими Италия Л. Петеч мебошем, ки вай Гибинро дар қисми шимолу ғарбии Ҳиндустон — дар ноҳияҳои Қандаҳор ва Панҷоби Ғарбӣ ҷой додааст⁷⁴.

Ба ҳамин тариқ, аллақай дар аҳди Куджула Кадфиз, ки онро голибан Кадфизӣ I меноманд, ҳақиқатан давлати Кушон хеле васеъ шуд. Масоҳати давлат аз ҳудуди Бохтар берун рафта, бисёр дигар ноҳияҳо ва халқҳоро дар бар гирифт.

Дар бораи аҳди Кадфизӣ I баъзе маълумотҳоро аз тангаҳои гирифтаи мумкин⁷⁵. Як силсила тангаҳо ба даст омаданд, ки дар руи онҳо расми яке аз охири ҳокимони Юнону Бохтар Гермей ва номи он сабт шудааст. Дар пушти танга ҳайкали Геракл тасвир шуда, чунин хат ҳаст: «Куджула Кадфиз, Ябғуи кушон, кавимон». Ба ақидаи баъзе муҳаққиқон (масалан, Д. Саркор, А. Симонетта, В. М. Массон) тангаҳои мазкур инъикоси авзои мебошад, ки дар айни ба қӯҳистони Афғонистони марказӣ ҳаракат кардани Кадфизӣ I ба вучуд омада буд ва Кадфизӣ I дар ин

*

⁷¹ Pelliot P., 1934, p. 39. Чунин шаклро Б. Карлгрен ҳам пешниҳод кардааст (ниг.: Kopow S., 1933, p. 27—28).

⁷² Бичурин, II, сах. 228.

⁷³ Petech L., 1950, p. 69. Муқоиса шавад: Массон В. М. ва Ромодин В. А., 1964, сах. 68.

⁷⁴ Petech L., 1950, p. 69—70.

⁷⁵ Cunningham A., 1892, p. 6—8, 25—28 ва дигар мадракаву мақолаву тадқиқот роҷеъ ба тангаҳои кушонӣ.

давра маҷбур буд, ки муваққатан сарвар будани подшоҳчаи Юнону Бохтар Гермейро эътироф наояд ва ба ҳамин сабаб дар тангаҳое, ки ҳардуи онҳо сикка заданд, дар рӯяш расми Гермей ҳаст.⁷⁶ Вале дигар ақида ҳам ҳаст, ки ин сиккаи якҷояи Гермей ва Қадфизи I не, балки сиккаи худи Қадфизи I аст, ки тақлидан ба тангаҳои қадима баровардасту фақат номи худро илова намудааст. Ба фикри В. В. Тарн сабаб ҳамин, ки қадоме аз ниёгони Қадфизи I домод ё почои Гермей будааст ва ин тангаҳои якҷоя варосатгарошии Қадфизи I-ро ифода мекардаанд. Вале ин қаробати Гермей ва Қадфизи I исбот нашудааст. Дигар олимон (Рапсон, Бахофер, Нарайан) низ ба ин тахмин зид не, балки онҳо нуктаҳои ба ҳақиқат наздиктари ин тахминро тарафдорӣ мекунанд, яъне Қадфизи I маҳз барои ҳамин дар сиккаи Гермей номи худро илова намуда онро давом дод, ки ин тангаҳо дар маҳалҳо аз ҳама маъмултар буданд⁷⁷.

Хулоса, барои муайян кардани шароити сиккаи ин тангаҳо алаҳол имкон нест.

Тадқиқи дигар тангаҳо, ки онҳоро худи Қадфизи I баровардааст, нишон медиҳад, ки унвони вай аз ябғу («сарвар») сар карда то «подшоҳи аъзам» ва, ҳатто то «шаҳаншоҳ» тадричан дигар шудааст⁷⁸.

Аз афти қор, васеъ шудани масоҳати давлат ва пурзӯр шудани ҳокимият боиси зӯр шудани ғурури Қадфизи I гардиданд, дар ҳақиқат ҳам, дар муддати ниҳояти тӯлонии ҳукмронии худ вай аз як ҳокимчаи вилояти хурдак ба шаҳаншоҳе мубаддал шуд, ки ба вай мамлакатҳову халқҳои бисёр итоат мекарданд.

Ғайр аз маъхазҳои хаттӣ бисёр тангаҳое, ки дар Шимолу Ғарби Ҳиндустон ёфт шуданд, шаҳодат медиҳанд, ки як қисми ин ноҳияро Қадфизи I ба мулки худ ҳамроҳ карда буд. Фақат дар димнаи Таксила (Сиркан) 2500 танга ёфт шуд. Дар Осиёи Миёна бошад, ин гуна тангаҳо кам вомехӯранд. Дар Тоҷикистон ин хел тангаҳо дар Шаҳринав, Душанбе, Қабодиён⁷⁹, Хоруғ ва дар дигар ҷойҳо ёфт шудаанд.

Тангаҳои Қадфизи I фақат аз мис будаанд. Ба фикри Е. В. Зеймаль, қадимтарини ин тангаҳо ҳамон тангаҳое мебошанд, ки тақлидан ба тангаҳои Гермей бароварда шудаанд. Дар байни тан-

✱

⁷⁶ Sircar D. C., 1938; Simonetta A. M., 1958, p. 171; Массон В. М., Помодин В. А., 1964, саҳ. 158—159.

⁷⁷ Tarn W., 1951, p. 503—507; Narain A. K., 1968, p. 160—162; Rozenfeld J. M., 1967, p. 12—13.

⁷⁸ Marquart J., 1901, s. 208—209.

⁷⁹ Зеймаль Е. В., 1960, саҳ. 115—116.

гахон Кадфизи I тангаҳое ҳастанд, ки ба тангаҳои қадимии императории Рим шабоҳат доранд⁸⁰.

Боз як гуруҳи тангаҳо ҳастанд, ки дар онҳо номи подшоҳ несту фақат унвони вай — «шаҳаншоҳ, наҷотбахши аъзам» («сотер мегас») сабт гардидааст. Ин тангаҳо ҳам дар Осиёи Миёна хеле кам ёфт шудаанд; онҳо дар гӯшаҳои гуногуни Тоҷикистон ба назар мерасанд. Дар асоси якчанд маълумотҳо баъзе олимони (М. Е. Массон, Г. А. Пугаченкова, А. К. Нарайан) тахмин мекунанд, ки ин тангаҳои беномеро Кадфизи I баровардааст⁸¹. Ин фарзия хеле ҷолиби диққат бошад ҳам, бисёр муаммоҳои печдарпечи нумизмати дорад. А. Симонетта тахмин мекунад, ки подшоҳи ин тангаҳоро сикказода баробари Кадфизи II ҳукм меронду баъд Кадфизи II он подшоҳро дур кард⁸². Борҳо чунин ақида ҳам изҳор гардид, ки тангаҳои ин подшоҳи беномеро якчанд подшоҳ баровардаанд, ки тақрибан дар як вақт ҳукмронӣ мекардаанд. Ба фикри Е. В. Зеймаль, қадимтарини ин силсила тангаҳо ба давраи Кадфизи I мансуб буда, тангаҳои давраҳои сонитар андаке пеш аз тангаҳои Кадфизи II ё баробари онҳо бароварда шудаанд⁸³. Ниҳоят, чунин ақида ҳам ҳаст, ки «сотер мегас» ба доираи ҳокимони олии давлати Кушон тааллуқ надошт, балки аз онҳо мартабааш паस्तтар буд⁸⁴.

Солномаи Хитой пас аз Киоцзюкю (яъне Кадфизи I) писари вай Яньгаочженро (талаффузи қадимаи вай Iān-kāu-t ien)⁸⁵ зикр кардааст. Аз рӯи мадракаи тангаҳо ин одам Вима Кадфиз аст, ки унвони болохонадоре дошт — «шаҳаншоҳ, подшоҳи олам, наҷотбахш». Аз рӯи ҳатту мадракаи тангаҳо ва маълумоти солнома бисёр ноҳияҳои шимоли Хиндустуро забт кардани ин подшоҳ ба ҳақиқат хилоф нест. Дар Матхуро ҳайкали сангине ёфт шуд ва одатан, тахмин мекунанд, ки катибаи ин ҳайкал номи Вима Кадфизро ифода мекунад⁸⁶. Дар Ладак бошад, дар маҳалли Қалатсе (Khalatse) — катибае бо зикри номи вай ва санаи соли 187-ум (эрааш номаълум) ёфт шудааст. Ба фикри баъзе олимони, Кад-

*

⁸⁰ Göbl R., Зеймаль Е. В., 1965, саҳ. 6—7. Дар байни нумизматҳо ақидаи ягонае нест, ки тимсоли сурати (сарӣ марде дар аверс) баъзе тангаҳои Кадфиз ба кадом тангаҳои римӣ — тангаҳои Август, ё Тиберий, ё Клавдий ва ғ. алоқаманд аст. Ба фикри Розенфелд, суратҳои рӯи тангаҳои кушонӣ чунон мавҷуми умумӣ мебошанд, ки онҳоро бо ин ё он оригинали римӣ аниқ муқоиса кардан мумкин нест (Rosenfield J. M., 1967, p. 13).

⁸¹ Массон М. Е., 1950; Пугаченкова Г. А., 1966 а; ба фикри А. К. Нарайан (Narain A. K., 1968, p. 8) ин тангаҳоро Кадфизи I дар нимаи дуюми аҳди худ баровардааст.

⁸² Simonetta A., 1958, p. 171.

⁸³ Зеймаль Е. В., 1957, саҳ. 7.

⁸⁴ Göbl R., 1968, p. 5—6.

⁸⁵ Pelliot P., 1934, p. 34.

⁸⁶ Vogel J., 1930, p. 22, II. Вале якчанд олимони ба ин зид ҳастанд (Rosenfield J. M., 1967, p. 144—145).

физи II тамоми шимоли Ҳиндустон, аз ҷумла Кашмиро ҳам забт карда будааст (дар омади гап, Кашмиро забт кардани Кадфизи II боиси шубҳа мебошад) ⁸⁷.

Ислоҳоти пулии Кадфизи II

Кадфизи II дар сиёсати пул ислоҳоте ба амал оварда тангаҳои тиллоро ба муомилот андохт. Одатан чунин ақида маъмул буд, ки вазни тангаҳои тиллоии Кадфизи II дар асоси меъёри вазни тангаҳои римӣ — «динариус ауреус» муқаррар шуда буд, вале гуфтан лозим, ки дар байни тангаҳои Кадфизи II динорҳои дучанда, динорҳои муқаррарӣ, нимдинорӣҳо ва чорьякидинорӣҳо ҳам буданд (вазни як динор қариб 8 г). Аз охири асри XIX масъалае муҳокима мешуд, ки ин меъёри вазн ба меъёри вазни тангаҳои тиллоии римӣ, ки Август сикка мезаду вазни онҳо ҳам 8 г буд, чи қадар робита дорад. Дар саҳифаҳои адабиёти хориҷӣ ва русӣ дар ин асос борҳо даъво мешуд, ки вазни тангаҳои тиллоии худро Кадфизи II аз вазни тангаҳои Август гирифтааст ва зиёда аз ин, тангаҳои тиллоии Кадфизи II дар замоне баромадаанд, ки ба давраи аҳди Август хеле наздик мебошанд. Вале ҳаминаш маълум, ки Август соли 14 пеш аз милод мурдаасту тангаҳои аз ҷама сервазнтари вай хеле пештар — аз солҳои 19 пеш аз милод сикка зада мешуданд. Баъд аз сари Август вазни тангаҳои тиллоии римӣ тадриҷан кам шуда, пас аз ислоҳоти соли 64 милодӣ 7,3 г муқаррар карда шуд. Лохвизен де Леев дар ин асос ба хулосае омад, ки Кадфизи II тангаҳои худро пеш аз ин ислоҳот, яъне пеш аз соли 64 милодӣ сикка мезадааст ⁸⁸.

Вале ба қарибӣ Д. Макдоуэлл нишон дод, ки ин масъала саҳли мумтанеъ аст. Аввалан, дар Рим тангаҳои сервазни тиллоӣ баъди сари Август ҳам сикка зада мешуданд ва ин кор то худӣ соли 97 милодӣ давом кард. Сониян, тангаҳои тиллоии вазнашон қариб ҳаштграммӣ дар аҳди Август фақат аз соли 19 то соли 12 милодӣ бароварда мешуданд ва зимнан, баъдтар онҳо аз муомилот баромаданду дигар дар ҳазинаҳои мансуби нимаи якуми асри I милодӣ дучор намешаванд. Дар он вақт дар Рим фақат тангаҳои роиҷ буданд, ки вазни онҳо аз вазни тангаҳои Кадфизи II кам буд. Илова бар ин, (ҳар кадом схемаи хронологиро кор фармоем ҳам) мутлақо имкон надорад, ки аҳди Кадфизи II ба охири асри I пеш аз милод бурда шавад.

На фақат мулоҳизаи мазкури Д. Макдоуэлл, балки чунин хулосаи вай ҳам ҷолиби диққат аст, ки навигарҳои Кадфизи II

*

⁸⁷ Ghirshman R., 1946, p. 142. Муқоиса кунед: *Petech L.*, 1950, p. 75.

⁸⁸ *Van Lohuizen-de Leeuw J. E.*, 1949, p. 365.

дар ин соҳа айнан нусхабардории қонуну қоидаҳои Рим набуд ва буда ҳам наметавонист. Ҳам дар Рим ва ҳам дар Кушон ин тангаҳои тиллоӣ сарвати андак набуд. Зотан, ин тангаҳо ба сабаби гуногунии вазни худ ба ҷои ҳамдигар роҳ намерафтанд, вале тоҷироне, ки бо муомилоти моли бисёр машғул буданд, ин тангаҳо дар тижорати байналхалқӣ қор мефармуданд, зеро дар ин хели тижорат масъалаи муовиза душвор нест. Ба ақидаи ин муҳаққиқ, тангаҳои тиллоии Рим ва Кушон на он гуна тангаҳои буданд, ки «дар як ва, ҳатто дар кишварҳои ҳамҷавор паҳлу ба паҳлу гардиш карда тавонанд»⁸⁹.

Вале сарфи назар аз ин, мо ба маълумоти фаровони роҷеъ ба равобити тижорати империяи Риму Ҳиндустон, аз ҷумла, давлати Кушон, ба бозбӯғҳои сершумори тангаҳои Рим дар хоки Ҳиндустон⁹⁰, ба таъсири баҳснопазири усули сикказании римӣ ба тарзи сикказании кушонӣ чашм пушида наметавонем⁹¹. Вале ҳамаи ин касро ба андешае водор менамоем, ки сабаби дар муомилоти пулии кушонӣ роҷ шудани тангаҳои тилло эҳтиёҷоти тижорати байналхалқӣ буд ва дар бобати муқаррар шудани вазни тангаҳои тиллоии кушонӣ таъсири меъёри тангаҳои Рим бошад ҳам, аммо гуфтан мумкин, дар ин бобат нусхабардорӣ ҷой на дошт.

Е. В. Зеймаль таъкид кардааст, ки дар як давлати бекарони муқтадир муттаҳид шудани мулкҳои парешону пароканда ва ба туфайли ҳамин хеле афзудани имконияти иқтисодии мамлакат яке аз заминаҳои асосии ислоҳоти мазкур гардиданд, ки дар айни он аз тангаҳои нуқра даст кашида, тангаҳои тиллоро ҷорӣ намуданд⁹². Ба фикри мо, ин даъвои Е. В. Зеймаль, бешубҳа, дуруст аст.

«Маълум ки шоҳони давлати Кушонӣ Қабир аз сикка задани тангаҳои нуқра тамоман даст кашида буданд.— менависад Е. А. Давидович,— вале ин масъала тадқиқоти махсусро тақозо дорад, аммо дар ин масъала ҳатман ду ҷиҳатро ба эътибор гирифта лозим — аввал, тамом шудани нуқра дар қонҳои нуқра ва сони, барои эҳтиёҷи сиккаҳонаҳо ба қадри кофӣ ҷамъ нашудани нуқра. Аз афти қор, аз ҳама дурусташ ҳамин, ки таъсири ҳар ду омил ба назар гирифта шавад ва аҳамияти он омилҳо бо давраҳои гуногуни таърихӣ — бо шароити тағйирёбандаи сиёсӣ (давраҳои омадани йучиҳо, давраҳои вучуди панҷ мулки тобеъ, давраҳои вучуд доштани панҷ мулки мустақил, давлати Кушонӣ Қабир; васеъ шудани ҳудуди мамлакат) ва иқтисодӣ (ҳатман

*

⁸⁹ Mac Dowall D. W., 1960, p. 63—68.

⁹⁰ Wheeler M., 1955, p. 141—202; Margabandho C., 1955, p. 316—322.

⁹¹ Göbl R., 1960, p. 76.

⁹² Зеймаль Е. В., 1967, с. 61.

равнақ ёфтани истехсолоти молӣ, ки хеле зиёд шудани микдори пулро талаб мекард) вобаста карда шавад.

Баъди сукути давлати Юнону Бохтар дар муддати мадид истохоти пулии Кадфизи II як дигаргунии сифатие мебошад, ки ба туфайли умуман инкишоф ёфтани ва дигар гаштани шароити сие-сию иктисодӣ ва чузъан равнақ ёфтани ва пеш рафтани сикказанӣ ва муомилоти пулӣ, ба амал омада буд»⁹³.

Канишка ва равнақи давлати Кушон

Машхуртарин шохи Кушон Канишка мебошад. Таҳлили номи вай дар илм боиси мувоҳисаву мунозираи дурударозе гардид. Г. Бейли изҳори андеша кард, ки қисми аввали ин ном аз калимаи «кап» («хурд, чавон») баромадааст ва маънои тамоми калима «чавонтарин» ё «хурдтарин» аст⁹⁴. В. Б. Хеннинг ҳам ба ин фикр розӣ, вале бар хилофи Г. Бейли, вай ба суффикс маънои дигар дод⁹⁵. В. В. Иванов таклиф кард, ки суффикс тахорӣ ва ҳуди калимаи калимаи муштараки форсу тахорӣ шумурда шавад⁹⁶.

Агар маънои номи Канишка то ба ҳол аниқ муайян нашуда бошад, масъалаи муайян намудани санаи аҳди вай аз он ҳам мушкилтар аст. Зарофати фарзияву тахминҳои сершумор ҷои маълумоти аниқро гирифта наметавонад. Санаҳои ниҳоят мухталиф аз соли 78 сар карда, то соли 278 милодӣ пешниҳод шудаанд. Дар вақтҳои охир нумизматҳои ҳам советӣ ва ҳам хориҷӣ санаҳои сонитари (ё нисбатан сонитари) ибтидои аҳди Канишкаро дурусттар мегуянд, вале дар омади гап, ин ақидаи онҳо боиси эътирози саҳти муқобилони онҳо гардидааст. Аз афти қор, бозъёфтҳои нав, алалхусус бозъёфтҳои археологӣ ин масъаларо равшан хоҳанд кард, вале алҳол ин масъала ба кӯчаи равшанӣ ё муайяни наздик ҳам нашудааст. Инак, баробари санаи Канишка, санаҳои аҳди дигар шоҳони Кушон ҳам аз «асре ба асре чорхез мекунанд».

Мувофиқи маълумоти мавҷуда аҳди Канишка камаш 23 сол давом доштааст. Дар аҳди вай вусъат ва тамаркузи минбаъдаи мулкҳои ҳиндустонии Кушон ба вуқӯъ пайвастан: Панҷоб, Кашмир, Синд, Уттор Прадеш (дар шарқ то ҳуди Банорас) дар таҳти ҳокимияти вай буд. Пойтахти давлат шаҳри Пурушапура (Пишовури ҳозира) қарор ёфт⁹⁷.

*
⁹³ Давидович Е. А., 1976, сах. 76—77.

⁹⁴ Bailey H. W., 1968.

⁹⁵ Henning W. B., 1965, s. 83—84.

⁹⁶ Иванов В. В., 1965.

⁹⁷ Синха Н. К., Банорҷӣ А. Ч., 1954, сах. 81; Sircar D. C., 1953, p. 141. Баъзе олимони дар асоси таҳлили катибаи Канишка баъзе марҳалаҳои тасхири Ҳиндустон ва вусъати хоки давлати уро муайян карданианд (Puri B. N., 1965, p. 37 ва харита).

Сарзамини давлати Кушон дар аҳди Қанишка бо як худи Ши-моли Хиндустон маҳдуд нашуда, қариб тамоми Афғонистон, бисъ-ёр ноҳияҳои Осиеи Миёна ва Туркистони Шарқиро дар бар меги-рифт.

Сюань-Цзан навишта буд: «Пештар, замоне ки Қанишка под-шоҳӣ мекард, шӯҳрати вай дар давлатҳои ҳамсоя паҳн шуд ва иқтисодии ҳарбии ӯро ҳамма эътироф менамуданд. Шоҳзодагоне, ки дар кишварҳои ғарбтари Хитой буданд, ба Қанишка итоат дош-танд ва ба ин подшоҳ гарамиҳои худро мефиристонданд»⁹⁸.

Дар катибаи соли 262-уми милодии шоҳи сосониён Шопури I дар «Қаъбаи Зардушт» гуфта мешавад, ки тули Кушоншарҳ то Пишовур (?), Кош (Қошғар ё Қеш — Шаҳрисабз), Суғд ва худуди Чоч буд⁹⁹. Ёдгориҳои археологӣ ва бозёфтҳои тангаҳо имкон меди-ханд бо қамолҳои итминон гуём, ки ноҳияҳои қануби Тоҷикистони ҳозира (аз қумла, Помир) ва Ўзбекистон, инчунин водии Зараф-шон, бешак, дар ҳайати давлати Қанишка буданд. Аз эҳтимол дур нест, ки дар давраи авҷи тараққиёти давлати Кушон Фарғона ҳам дар ҳайати он, ё худ дар зери таъсири он буд, ин нуқтаро дар ҳаққи ноҳияҳои маҷрои мобайни дарёи Сир ҳам гуфтан мумкин аст. Дар ин бобат дар бораи Хоразм ягон гапӣ аниқ за-дан мумкин не: иддаои мавҷуд будани «Хоразми кушонӣ», ки дар адабиёт бисъёр ба назар мерасад, алҳол асоси мустаҳкам надо-рад¹⁰⁰.

Дар бобати Туркистони Шарқӣ бошад, ҳатто сарчашмаҳои га-разомези хитой эътироф менамоянд, ки ин мамлакат муддате дар ҳайати давлати йуҷиҳо, яъне кушонӣ буд. Аввал кушонӣ ва Хитой ханҳо робитаи дӯстӣ доштаанд. Вале баъдтар дарбори ханҳо бо роҳи хиёнат ҳайати сафорати кушонӣро ба ҳабс ме-гирад. Дар натиҷа қангҳои бисъёре мешавад. Дар ниҳояти қор, дар ибтидои асри II эраи нав ба кушонӣ муяссар шуд ба тах-ти Сулэ (Қошғар) волии худро бардоранд⁹⁸ ва ҳокимони ин мам-лакат аз йуҷиҳо «метарсиданд»¹⁰².

Дар натиҷаи мавҳумии хронологияи кушонӣ алҳол маълум не, ки ин қангҳои Кушону Хитой дар аҳди Қанишка шудаанд ё дар аҳди ниёғони вай¹⁰³. Маъхазҳои хиндӣ, ҳам ишғоли Тарим ном ви-лояти Туркистони Шарқӣ ва ҳам ғалаба дар Ғарб бар портхоро бо номи Қанишка алоқаманд кардаанд¹⁰⁴.

*

⁹⁸ Si-Yu-Ki, p. 173.

⁹⁹ Sprengling M., 1953, p. 7, 14; Луконин В. Г., 1967, сах. 16, 1964 а, сах. 30—31.

¹⁰⁰ Дар бораи мувоҳида онд ба ин масъала ниг.: Толстов С. П., 1948 б, сах. 151; Ставиский Б. Я., 1961, сах. 111—112; Массон В. М., 1966 в ва дигарон.

¹⁰¹ Тафсилоти ин масъаларо ниг.: Васильев Л. С., 1955.

¹⁰² Бичурин, II, сах. 232; Chavannes E., 1907, p. 205.

¹⁰³ Pulleyblank E., 1906—1968, p. 117—121.

¹⁰⁴ Ghirshman R., 1946, p. 145—146.

Ҳамаи ин далолат ба он дорад, ки Қанишка тавонист на фақат хоки давлати худро вусъат диҳад, балки, аз афти қор, ба қалонтарин давлатҳои ҳамсоя зарбаҳои саҳт занад.

Ривоятҳои буддӣ номи Қанишқаро бо дини буддӣ саҳт вобаста қардаанд. Мувофиқи ин ривоят Қанишка ба дини буддӣ гузашта, пайрави маҳкамэтиқоди ин дин шуд. Вай бинову иншоотҳои сершумори дини буддӣ — ступаҳо, виҳорҳо ва ғайра соҳт. Ривоят ҳаҳт, ки Анҷумани Сеюми буддӣ маҳз бо ташаббуси ӯ қамъ шудааст.

Албатта, дар ин ривоятҳои буддӣ игроку муҳобот бисёр аст, вале баъзе нуқтаҳои он дар маъхазҳо ҳам зикр шудааст. Масалан, Берунӣ хабар медиҳад, ки Қанишка дар Пишовур Қаниқчайтия ном маъбаде соҳта будааст¹⁰⁵.

Бешак, асоси ҳама ривоят ягон ҳодисаву воқеаи реалӣ аст. Дар ин бобат, чунин факт қолиби диққат мебошад: яке аз ниёғони Қанишка шоҳи Кушон Вима Қадфиз дар танғаҳои худ фақат як худои ҳиндуҳо — Шиваро тасвир мекард. Вале дар танғаҳои Қанишка ва вориси вай Хувишка расми ин худо бошад ҳам, дар байни расмҳои сӣ худои дигар қои назарноғире доранд¹⁰⁶. Дар байни ин худоҳо расми Буддо ва қатибани «Буддо» ва «Буддо Шакьямуни» ҳастанд.

Дар танғаҳои Қанишка дигар худоҳо, масалан, худоҳои антиқӣ ҳам тасвир шудаанд. Дар байни ин худоҳо худоҳои кеши зардуштия — худои ғалаба ва бод Вэрэтрагна, Айнахитои машҳур, худои офтоб ва ғалаба Митра, рамзи сарват ва ҳукми подшоҳи Фарро барин худоҳо ба назар мерасанд. Вале олимони ба як ақида наомадаанд, ки ин серхудои инъикоси авзои ҳақиқии дини кушонӣ аст ё сабаби он мақсади сиёсӣ мебошад, яъне бо ҳамин роҳ табақаҳои гуногуни давлати беканори Кушонро дилғарм қардани буданд. Маҳз дар аҳди Қанишка бори аввал дар танғаҳо ба забони бохтарӣ (на юнонӣ) навиштаҷоте пайдо шуд, ки бо намуди кушонии хатти юнонӣ иҷро шуда буд. Ин навиғарии Қанишка хеле бамаврид баромад, ки минбаъд ҳам дар танғаҳои кушонӣ истифода мешуд.

Хулоса, дар аҳди Қанишка дар соҳаи маданияти маънавий дигаргуниҳои қалон ба вуқӯъ омад, дар баробари хеле озод будани дигар динҳо дини буддӣ эътибори бештаре пайдо қарда, ба он худои подшоҳ ҳам муътақид мешавад, забони бохтарӣ аҳамияти бештаре пайдо қарда, аз афти қор, ба забони расмӣ (ё худ ба яке аз забонҳои расмӣ) мубаддал мегардад.

Дар аҳди Қанишка танға бисёр бароварда мешуд. Хунармандӣ ва тичорат равнақ меёбад. Давлати Кушон ба авҷи иқтидори

*

¹⁰⁵ Берунӣ, 1963, саҳ. 360.

¹⁰⁶ Зеймаль Е. В., саҳ. 40—41.

Тангаи кушону сосони,
ки дар он номи
Варахрана зикр шудааст

худ мерасад. Вале дар айни ҳол, таъсири дигар қувваҳои марказгурез зӯр мешавад, яъне бениҳоят гуногун будани мулкҳои ҳайати давлати Кушон, муқобилати баъзе ҳокимон ва сиёсати таҷовузкоронаи давлати Сосониён, ки дар рӯи харобаҳои давлати Порт дар Эрон ба вуҷуд омада (соли 226 эраи мо), акнун қувват мегирифт, амнияти давлати Кушонро ҳалалдор мекарданд.

Таназули давлати Кушон. Кушониён ва Сосониён

Мувофиқи катибаҳои ҳиндӣ баъди Канишка ба тахт Васишка нишаст, вале тангае бо номи ӯ нест, тангаҳои ҳастанд, ки дар онҳо Хозрко (аслан Хозшко, зеро дар ҳатти бохтарӣ овози «ш» бо «р» ифода мешуд) зикр шудааст ва ӯро аз рӯи дар катиба чи гуна талаффуз шуданаш Хувишка¹⁰⁷ мегуянд. Вай зиёда аз сӣ сол ҳукмронӣ кардааст. Аз ҷумлаи дигар шахсоне, ки тулонӣ дар сари идораи давлат нишаста буданд, Васудеваро ном бурдан лозим. Дар аҳди Васудева аз расмҳои ҳудуди бисёрӣ рӯи тангаҳо боз фақат расми Шива мемунад. Зимнан, чи тавре Е. В. Зеймаль ҳам ба ин ишорат кардааст, дар тангаҳои Васудева (чунончи, дар тангаҳои Вима Кадфиз) расми Шива чунон кашида шудааст, ки ба навҳои сонитари тасвиrotи вай хос буда, ба ҳамон фир-

*

¹⁰⁷ Дар бораи давраи ҳукмронии Хувишка маълумот кам аст, бинобар ин даъвои Б. Н. Пурӣ — «аҳди Хувишка, эҳтимол, давраи аз ҳама мутараққии таърихи Кушон мебошад» (*Puri B. N.*, 1965, p. 16), ягон асоси реалӣ надорад.

каи шиваизм мансуб аст, ки дигар хел динҳоро бо таассуби та-
мом мутлако эътироф намекард ¹⁰⁸.

Дар боло хотирнишон намудем, ки давлати Сосониёни Эрон
кувват мегирифт. Шоҳи сосониён Шопури I (солҳои 242—272 э. н.)
солҳои 40-уми асри III э. н. ба Шарқ лашкар мекашад. Дар ка-
тибаи худ Шопур ва ворисони ӯ худро «шоҳони Сакистон, Турис-
тон ва Хиндустон то каронаи даръё» номиданд ¹⁰⁹.

Ба фикри В. Г. Луконин, ба Шопури I, дарвоқеъ, муяссар шу-
дааст, ки аз афти қор, танҳо ноҳияҳои дурдасти собиқ давлати
Порт, аз ҷумлаи Марв ва Сиистонро ба худ тобеъ намояд.

Дар боло катибаи соли 262-юми «Қаъбаи Зардушт»-ро роҷеъ
ба Кушоншаҳр зикр карда будем. Дар ин катиба пеш аз рӯйхати
ноҳияҳо (аз ҷумлаи онҳо Кушоншаҳр) Шопури I мегӯяд, ки «Хук-
мам равост» ва баъди рӯйхат бошад, илова мекунад: «Ҳамаи он-
ҳо боқ меоданд ва итоат доштанд». Ақидае ҳаст, ки эҳтимол,
Кушоншаҳр худаш дар ҳайати давлати сосониён набошаду фақат
бочдеҳи он бошад ¹¹⁰, вале одатан, чунин мешуморанд, ки Кушон-
шаҳр дар ҳайати давлати Сосониён буд ¹¹¹. Кушоншаҳр чӣ қадар
дар ҳайати давлати Сосониён буд?

Ин алҳол муаммои ҳалношуданӣ мебошад (шояд, ки ин ба шо-
ҳони Сосонӣ итоат доштани ҳокимони Кушон бошад). Хабарӣ
сарчашмаҳо ба якдигар мувофиқат надоранд ва, ҳатто хилофи
ҳамдигаранд. Аз як тараф, муаррихи араб Табарӣ менависад, ки
нахуст аз сосониён Ардашери I Марв, Балх, Хоразмро «то худуди
ақсои Хуросон» ¹¹² забт кардааст. Одатан ин хабарро дуруст ме-
шуморанд ва танҳо баъзе олимони ба он шаклдоранд ¹¹³. Агар фарз
кунем, ки хабарӣ Табарӣ дуруст аст ва асли маънои навиштаҷоти
«Қаъбаи Зардушт» ҳамон мебошад, пас ба ин нуктаҳо як ша-
ҳодате, ки аз маъхазҳои монавия бармеояд, хилоф мешавад.

Асосгузори мазаҳаби монавия Монӣ дар миёнаҳои солҳои 70-уми
асри III ба Шарқ Маар Уммо ном воизеро фиристода буд. Ин
воиз аз Хуросон гузашта, ба худуди Кушон расид, баъдтар ривоят
ҳаст, ки ба Замба (Замм—шаҳр ва убургоҳест дар Амударъё дар
қарибии Каркии ҳозира) омадааст. Аз афти қор, охири маҳал-
ли саёҳати Маар Уммо—шаҳри Варучан (дар қарибии Балх) дар
зери ҳокимияти шоҳони Кушон, ё худ шояд дар зери ҳокимияти
оли давлати сосониён буд ё ба он итоат дошт ¹¹⁴.

*

¹⁰⁸ Зеймаль Е. В., 1965, саҳ. 14. Дар бораи авзон шиваизм дар давраи кушо-
ниён ниг.: Риги В. Н., 1965, р. 138—139.

¹⁰⁹ Луконин В. Г., 1969, саҳ. 34—37.

¹¹⁰ Дар ҳамон ҷо, саҳ. 31.

¹¹¹ ИТН, I, саҳ. 367; Лившиц В. А., 1969, саҳ. 56.

¹¹² Nöldeke Th., 1879, s. 17—18.

¹¹³ Луконин В. Г., 1969 а, саҳ. 22—27.

¹¹⁴ Матнҳои монӣ роҷеъ ба ин саёҳат аз тарафи В. В. Хеннинг (1944, р. 85—
90, 1950, р. 94) тадқиқ шудаанд.

Хулоса, ба сосониён ба ҳар ҳол муяссар шудааст, ки ба кушониён зарбаи сахт зананд ва қисми бисъёри мулкҳои онҳоро кашиданд гиранд. Вале кай?

Масъалаи санаи аз давлати сосониён шикаст хурдани давлати Кушон бе ҳалли масъалаи муайян намудани санаи сосонукушонӣ ва кушонусосонӣ ном тангаҳо ҳал карда намешавад. Ба тадқиқи ин масъала А. Каннингэм, Э. Херцфельд, А. Бивар, В. Г. Луконин, Р. Гёбл барин муаррихон ва нумизматҳо машғул шудаанд. Як қисми ин тангаҳо мисли тангаҳои сосонӣ сикка зада мешуданд. Дар ин тангаҳо бо забони форсии миёна хат ҳаст. Ин тангаҳо зарробхонаҳои Марв ва Ҳирот мебароварданд. Дигар ҳел тангаҳо мисли тангаҳои давраҳои охири давлати Кушон бароварда мешуду дар онҳо номи Васудева буд. Хати ин тангаҳо ҳам ба забони форсии миёна, вале он бо ҳуруфоти кушонӣ навишта шудааст ва, зимнан, дар баъзеи онҳо калимаи «Бахло» (яъне Балх) ҳаст. Ба таҳмини Э. Херцфельд, ҳамаи тангаҳо, ки ба тангаҳои кушониён шабоҳат доранд, дар Балх¹¹⁵ сикка зада мешуданд, ҳатто ҳамон тангаҳо, ки дар онҳо номи шаҳр нест, низ аз Балх мебароманд. Вале Бивар ин иддаоро ҳаққонӣ зери шакк монда, ақидае изҳор намуд, ки зарробхонаи асосӣ дар қарибҳои Кобул воқеъ буд¹¹⁶.

Дар яке аз тангаҳо чунин катибае ҳаст: «Муъмини Маздак, подшоҳи Ҳурмузд, шаҳаншоҳи аъзам» ва илова бар ин номи зарробхонаи Марв зикр шудааст. Дар дигар тангаҳо номҳои Ардашер, Пирӯз, Вароҳран ба назар мерасад. Пештар баъзе олимони аз ҷумла, Э. Херцфельд таҳмин доштанд, ки фарз кардем Ҳурмузди тангаҳои кушонусосонӣ ин ҳамон шаҳаншоҳи Эрон Ҳурмузди II (солҳои 302—309) аст ва ғайраву ва ҳоказо. Дар натиҷаи таҳлили муфассали таърихӣ В. Г. Луконин ба чунин хулоса омад, ки ин тавр бевосита айният додан ғалат аст. Вай исбот мекунад, ки тангаҳои кушонусосонӣ (ва ҳам сосонукушонӣ)-ро шоҳзодаҳои Эрон (ки баъзе аз онҳо умуман шаҳаншоҳи Эрон нашудаанд) аз миёнаҳои асри IV то миёнаи асри V-уми милодӣ мебароварданд¹¹⁷.

Қабули ин нукта ба андозае тақвияти ақидаи санаҳои сонитари аҳди шоҳони Кушон ва заволи давлати Кушон аст, яъне ин сана на асри III, балки асри IV мешавад. Вале далелҳои ҳастанд, ки фарзияи В. Г. Луконинро рад мекунад. Алҳол хулосаи қатъӣ баровардан мумкин нест. Заволи давлати Кушон кори якбора набуд, балки амале буд, ки дар муддати тӯлонӣ, бо таъсири сабабҳои берунӣ ва дохилӣ ба вуқӯъ мепайваست.

*

¹¹⁵ Herzfeld E., 1931, p. 11.

¹¹⁶ Bivar A. D. H., 1956, p. 17.

¹¹⁷ Луконин В. Г., 1967.

Холчиён. Намуди реконструкцияшудаи қаср

Мо муносибати кушониён ва давлати Сосониёнро дида баромадем. Вале давлати Кушон маҷбур буд, ки зидди чандин самт мубориза барад ва дар дохили худ кушониён ҳам ким-чи хел ҷойивазкунии қувваҳо ба амал меомадааст. Аз ҷумла, дар ин бора солномаи хитой далолат мекунад: «...Шоҳи диловари йучиҳо Цидоло бо лашқари худ аз кӯҳҳои баланд гузашта, ба Ҳиндустони Шимолӣ ҳамла кард ва панҷ давлатро, ки шимолтари Гантола (яъне Қандаҳор) воқеъ буданд, забт намуд»¹¹⁸. «Шоҳ Цидоло» номи хитойи Кидара ном ҳокими кушониён аст, ки дар нимаи дуюм ё аниқтараш дар охири асри IV дар қисми зиёди давлати пештараи Кушон ҳукми худро ҷорӣ карда буд. Дар айни ҳол, як қисми Осиёи Миёнаро қабилаҳои навомадан хиёниҳо забт карданд. Ниҳоят ҳокимият ба дасти ҳайтолиён гузашт. Ҷангҳои доимии асрҳои IV—V аҳволи Осиёи Миёнаро ниҳоят табоҳ карданд.

4. ШАҲРҲО ВА МАНЗИЛҲОИ ОСИЁИ МИЁНА ДАР ДАВРАИ КУШОН

Бохтари Шимолӣ

Ба туфайли тадқиқотҳои муфассалу мунтазами археологии территорияи Осиёи Миёна, Афғонистон ва шимоли Ҳиндустон имкон шуд, ки масъалаи як навъ тамаддуни шаҳрӣ будани Империяи

*

¹¹⁸ Бичурин, II, сах. 264.

Кушонро пеш гузorem. Бағром барин шаҳрҳои калони давраи кушонӣён (дар наздикии шаҳри Қобул) — Каписан қадим ¹¹⁹, Таксила (қарибии Равалпиндӣ) — Таксила ё Такшашилаи Хиндустони Қадим ¹²⁰, Чорсада (шимолу шарқтари шаҳри Пишовур) — Пушқалаватии қадим ¹²¹ барин шаҳрҳои калон тадқиқ шудаанд. Экспедицияи археології советию афғон яке аз калонтарин шаҳрҳои ҷануби Бохтар — Дилварчинтеппаро тадқиқ карда истодааст. Ин шаҳр қариб 36 га вусъат дошта, дар 40 км Шимолу Ғарбии шаҳри Балх воқеъ аст ¹²². Экспедицияҳои археології советӣ дар Осиёи Миёна чандин шаҳру манзилҳои давраи Кушонро ҳафрийёт кардаанд. Материал ба андозае калон аст, ки мо дар бораи баъзе осори тадқиқшуда интиҳобан мухтасар маълумот медиҳем. Яке аз шаҳрҳои калонтарини Бохтари Шимолӣ дар давраи Кушон шаҳри Тирмиз буд. Шаҳр дар ин мавзеъ (дар қарибии шаҳри ҳозираи Тирмиз) дар муддати қариб ҳазорҳо сол вучуд дошт, бинобар ин болои табақаҳои археології давраи кушонӣёнро табақаҳои давраҳои сонӣ пӯшидаанд. Вусъати Тирмиз дар давраи кушонӣён калон буд. Дар шаҳр марказҳои калони ибодат — маъбадҳои буддони Қаротеппа ва Фаёзтеппа ҷой доштанд. Дар шаҳр бисёр устохонаҳои ҳунармандӣ, аз ҷумла, дӯконҳои кулолӣ буданд.

Тирмизи кушонӣ яке аз марказҳои истехсоли фулузот (ва аз афти қор, маркази саноати фулузӣ) буд — дар қабатҳои археології давраи кушонӣён бисёр пораҳои шахшудамондаи маъдани гудохта ёфт шудаанд, ки дар рафти гудозиши ҳамонвақтаи маъдан пайдо мешуданд. Бинобар баъзе боқимондаҳои қисмҳои биноҳои сангин гуфтан мумкин, ки дар Тирмиз бисёр иншоотҳои калони меъмории вучуд доштанд.

Ба туфайли тадқиқи саросари осори археології Ҷануби Тоҷикистон ва Ҷануби Ўзбекистон имкон шуд, ки яқчанд марказҳои шаҳрии воҳаҳои зироаткор муқаррар карда шавад. Ин марказҳо асосан дар минтақаҳои ҷой гирифтаанд, ки соҳиби шабакаи мустаҳками обёрӣ мебошанд ва дар гирду атрофи онҳо бисёр дигар манзилҳои хурди зироаткорӣ воқеъ гардидаанд. Дар водии Сурхондарё калонтарин марказҳои шаҳрӣ димнаҳои Дилварзинтеппа, Хайрободтеппа, Ҷондавлаттеппа ¹²³ ва Зартеппа ¹²⁴ буданд.

Дилварзинтеппа, ки дар қарибии шаҳри Деҳнави ҳозира мебо-

¹¹⁹ Hackin J., Hackin R., 1939; Ghrshman R., 1946; Hackin J., Hackin R., Carl J., Hamelin P., 1954; Гиршман Р., 1946.

¹²⁰ Marshall J., 1956; Ильин Г. Ф., 1958.

¹²¹ Wheeler M., 1962.

¹²² Ниг.: Кругликова И. Т., 1974; Кругликова И. Т., Сарияиди В. И., 1976.

¹²³ Массон В. М., 1974.

¹²⁴ Альбаум Л. И., 1960.

шад, димнаест, ки қариб 28 га вусъат дорад ва аз рӯи масоҳат дар Шимоли Бохтар баъди Тирмиз ҷои дуҷумро мегирад. Аз асрҳои III—II пеш аз милод сар карда Дилварзинтеппа маркази ноҳияи калони зироаткорӣ мегардад. Тарҳи аниқу дақиқи ҷоргушаи шаҳр, ки гирду атрофаш ҳисори мустаҳкаме дорад, далолат мекунад, ки он аз рӯи нақшаи пешакӣ сохта шуда буд. Аз биноҳои он қасрҳои ашрофон ҷолиби диққат аст, ки толори азими сутундори ташрифот ва гирдогирд долон дорад, ки ба хонаҳои сершумори истиқоматӣ ва хоҷагӣ аз ин долон гузаштан мумкин буд. Дар яке аз ин хонаҳо кӯзачае ёфт шуд, ки пур аз чизҳои тиллоӣ мебошад. Дар маҳаллаҳои дигари шаҳр биноҳои оддитар ҳам муфассал тадқиқ карда шуданд. Алалхусус, гузари кулолон ҷолиби диққат аст, ки хумдонҳо асосан аз ҳамин ҷо кашф шудаанд ¹²⁵.

Дар Зартеппа, ки аз афти қор, маркази қадимии обҷери будааст, ҳафриёти бинои калоне сар шуд, ки он дар маркази димна воқеъ мебошад ва зоҳиран ба қаср шабоҳат дорад ¹²⁶.

Дар қарибии Шаҳринав ҳам як шаҳри калон буд, ки тӯли деворҳои он ба 7 км ва вусъати умумии майдонаш ба 350 га мерасид. Аз ин ҷо ғайр аз тангаҳо, бошаҳои аҷоибӣ ёфт шудаанд, ки дар он тасвири сангии одамон ва ҳайвони афсонавӣ дида мешавад ¹²⁷.

Шаҳри Қайқубодшоҳ (райони Шаҳрғуз), ки хануз дар давраи Юнону Бохтар таъсис ёфта буд, дар давраи Кушонӣ низ вучуд дошт ва дар ноҳияи поёноби Қофарниҳон маркази калони минтақаи зироаткорӣ буд. Шаҳр деворҳои мустаҳкамаи мудофиавӣ дошт, ки майдони ҷоркунҷаи (375×285 м) шаҳрро ихота карда буд. Дар тарафи дарози ин ҷоркунҷа 9 бурҷ ва дар тарафи кӯтоҳи он 7 бурҷ ба назар мерасид. Ғайр аз ин дар ҳар гуша низ гулдастае буд. Ҳамаи бурҷҳо ҷоркунҷаанд. Ҳафриёти баъзе қисмҳои девор нишон дод, ки аз дарун, қад-қади девор, долоне тӯл мекашид ва он ба чанд қисм тақсим шуда буд. Пайваста ба долон хонаҳои ҷоркунҷа ҷой доштанд. Аз ин ҷо ашёи зиёде, аз чумла, сафолот, ҳайкалчаҳо, асбоби зебу зинат ба даст омад ¹²⁸.

Аз Ёвони ҳозира 8 км дуртар дигар як шаҳри кушонӣ воқеъ буд. Вусъати ин шаҳр ба 40 га мерасид. Ин ҷо дунгие ҳаст, ки ба арк шабоҳат дорад. Пайваста ба ин дунгӣ теппае ҳаст (баландиаш 8 м), вусъаташ 380—200 м мебошад. Тамоми ин майдонро девор печонида гирифтааст. Берун аз ин девор баъзе ҳав-

*

¹²⁵ Пугаченкова Г. А., 1966; 1966 б; 1971, 1973; Пугаченкова Г. А., Турғунов Б. А., 1974.

¹²⁶ Шетенко А. Я., 1974.

¹²⁷ Давидович Е. А., 1956, сах. 76—77; Мухторов А., 1975, ҷилди 2, сах. 374—377.

¹²⁸ Кузьмина Е. Е. ва Певзнер С. Б., 1956; Мандельштам А. М. ва Певзнер С. Б., 1956.

лиҳои алоҳида ва сағонаҳо воқеъ буданд. Ҳафриёт асосан дар майдони арк ва, инчунин дар дигар ҷойҳо гузаронда шуд. Қатори иморатҳо ёфт шуданд, ки хонаҳои на чандон калон буда, гуруҳ-гуруҳ қад-қади ду тарафи тангкӯча ё роҳрави сарбаста ҷой гирифтаанд. Дар давраҳои охир хонаҳо, эҳтимол, дуошъёна буданд. Бокимондаҳои иморатҳои давраҳои пештар ҳам ёфт шуданд. Табақаи даҳметраи арк аз бокимондаҳои иморатҳои панҷ давра иборат мебошад ва зимнан, санаи табақаи аз Ҳама поёни асри I-уми то милоду ҳудуди эраи нав ва санаи табақаи аз Ҳама боло асрҳои IV—V эраи нав аст. Таҳаввулоти маданияти моддӣ, алалхусус, таҳаввулоти санъати кулолӣ равшан ба назар мерасад. Аз ин ҷо ашъёи устухонӣ (масалан, сӯзанаки саракаш мунаққаш), зарфу ҷиҳози фулузӣ — уғурчаҳо, дастосҳо ва ғайра ёфт шудаанд.¹²⁹

Мисоли деҳан хурдакаки зироаткории давраи кушонӣ дар Бохтари Шимолӣ манзилгоҳи Окқўргон мебошад, ки дар қарибии шаҳри ҳозираи Шерободи вилояти Сурхондарё воқеъ аст. Ин манзилгоҳи на он қадар калонест, ки масоҳаташ аз 0,5 га андаке зиёд мебошад ва иборат аз чанд биноҳои бисёрхонаест, ки онҳо бо тангкӯчаҳо аз ҳам ҷудо карда шудаанд. Мувофиқи маълумоти археологӣ машғулияти асосии аҳоли зироаткорӣ, чорводорӣ ва майдакосибӣ буд.¹³⁰ Ҳамин гуна манзилгоҳҳо дар райони Шахртӯзи РСС Тоҷикистон (Қабодиёни қадимӣ) — Теппаи Шоҳ¹³¹, Октеппаи II ва ғайра ҳафриёт шуда истодаанд.

Яке аз машхуртарин осори ин давра маҷмуи Холчиён (қарибии Деҳнав) мебошад. Дар ин ҷо, дар Хонақоҳтеппа, масалан, бинои қасре (ё маъбаде) ҳаст. Пешии иморат ба намуди айвони чорсутундори дарознаш 16,5-метра сохта шудааст. Аз ин айвон ба воситаи се дар (як дари мобайнӣ ва ду дари паҳлӯӣ) ба толоре даромадан мумкин, ки бараш хеле тулонӣ аст. Аз пешгаҳи толор даре кушода мешавад, ки ба хонаи дусутундор мебарад. Ғайр аз ин, хонаву долонҳои иловагӣ ҳастанд. Деворҳои ин хонаҳо бо ҳайкалчаи ниҳоят зебои сафолӣ, ки композицияҳои мукамалро ташкил медиҳанд ва бо расмҳо оро ёфтаанд. Аз Хонақоҳтеппа дигар хел иморатҳо, аз ҷумла, биноҳои дуошъёна ёфт шудаанд.

Сугд, Фарғона, Чоч, Хоразм

Шаҳру манзилҳои давраи кушонӣни Сугд, Фарғона, Чоч нисбат ба шаҳру манзилҳои давраи кушонӣни Бохтари Шимолӣ хеле камтар тадқиқ шудаанд.

*

¹²⁹ Литвинский Б. А., 1967 а.

¹³⁰ Пидиев Ш. Р., 1976.

¹³¹ Литвинский Б. А., 1976.

Димнаи Тупроққалъа,
асри III эраи нав.
Қисме аз ҷайкали
сари мард. Гаҷ

Калонтарин шаҳри он давра Самарқанд буд. Дар Суғд дигар манзилҳои хурдтар ҳам вучуд доштанд, ки аз ҷумлаи онҳо дизайки Тали Барзуро¹³² номбар кардан мумкин.

Дар ноҳияи Фарғонаву Истаравшан, қарибии Бегобод димнаи Мунчоктеппа, деҳае дар ҷои қалъаи Ленинобод, дар қарибии Ашт, Шӯробшат, Чинтеппа ва ғайра манзилҳо ҳастанд. Маданияти моддӣ манзилҳои Фарғона хусусияти ба худ хос дошт. Дар ҳуди дохили Фарғона ҳам фарқиятҳои калон ба назар мерасад.

Дар ноҳияи маҷрои мобайни Сирдарёе дар хоки вилояти Фарғона ва атрофи он маданияте ривоҷ меёбад, ки аз номи манзили Қавунҷӣ ва сағонаи Чуно маданияти Қавунчию Чуно ном гирифтааст. Табақаҳои поёнии манзили Қавунҷӣ ба асрҳои II—I пеш аз милод мансубанд ва он то миёнаҳои ҳазорсолаи I пеш аз милод вучуд дошт. Димнаҳои Мингарик, Олимбойтеппа, Қеҳаиттеппа, Октеппа ва Шавушқумтеппа¹³³ ва ғ. ба ҳамин давра тааллуқдоранд.

*
¹³² Дар ин бора ниг.: Григорьев Г. В., 1940 а; 1940 б; Ставиский Б. Я., 1967.
¹³³ Левина Л. М., 1967, Максимова А. Г. ва дигарон, 1968.

Дар Хоразм ҳам шахру манзилҳои бисёре буд. Аз ҳама муфассалтар шахре тадқиқ шудааст, ки ҳоло Тупроққалъа ном гирифтааст. Таърихи шахр росткунҷа буда, атрофи он (500×350 м) аз хишти хом деворе дорад, ки дар он тиркашу бурҷҳо будаанд. Аз мобайни шахр кӯчаи танге мегузашту дар ду тарафи он маҳаллаҳои калон ҷойгир буданд.

Биноҳои асосии шахр қасри мӯхташами себурҷае буд, ки он қароргоҳи оли шӯҳрони Хоразм ҳисоб мешуд. Ин қалъаи фатҳнопазир, ки ба баландии 25 м қад афрохта буд, намуди босалобате дошт. Миёни қаср майдони фароҳе (80×80 м) буд. Хонаҳои дуошёна буданд. Якҷанд толорҳои калон, аз ҷумла, толори азиме — «Толори шӯҳрон» (вусъаташ 280 м²) ёфт шудаанд.

Тағ-тағи девори «Толори шӯҳрон» қатор-қатор суфачаҳо сохта, онҳоро бо деворчаҳои паст аз ҳам ҷудо кардаанд. Дар ин суфачаҳо муҷассамаҳои гузошта шудаанд, ки шӯҳу малика ва аъёну ашрофи Хоразм ва, инчунин ҳудӯҳоро тасвир менамоянд. Дар девор ва даруни тоқчаҳо суратҳои бениҳоят дилкаш кашида шудаанд. Дигар хонаву толорҳои қаср ҳам бо муҷассамаву ҳайкалчаҳо ва бо нақшу нигор зинат ёфтаанд. Аз биноҳои хоҷагӣ ҳамон биноҳоро ном бурдан лозим, ки гуё як навъ «кӯрхонае» буданд. Инчунин боқимондаҳои архив¹³⁴ ба даст омадаанд.

5. ИҚТИСОДИЁТИ ОСИЁИ МИЁНА ДАР ДАВРАИ ҚУШОНИЁН

Ҳоҷагии қишлоқ. Объёри

Тадқиқи муфассали археологӣ майдонҳои фароҳ нишон медиҳад, ки дар он давра тамоми ноҳияҳои асосии Осии Миёна ба рои зироат истифода мешуданд. Дар водии бо киштукор (асосан киштукори обӣ) ва қорводорӣ машғул буданд. Алалхусус, ирригация ниҳоят ривож ёфта буд. Дар Хоразм, дар водии Зарафшон ва дар дигар ҷойҳои каналҳои бисёре кофта шудаанд. Каналҳои қадими давраи қушониён дар хоки Тоҷикистон ҳам, масалан, дар водии Вахш ёфт шуданд. Барои обёрӣ на фақат оби дарё, балки оби чашмаҳо низ, ки дар он давра, бешак, хеле бисёр буданд, истифода мешуданд. Масалан, дар шимоли водии Вахш заминҳои асосан аз канали дарёи Вахш об меҳӯрданд, вале якҷанд манзилҳо, масалан, димнаи Ҳалқачари қарибии посёлкаи Уялӣ аз дарё хеле боло ҷой гирифта буд, ки ҳозир ба заминҳои он ҷо фақат бо насос об мебароранд. Дар давраи қушониён тамоми заминҳои ин манзилҳо аз оби чашмаҳои кӯҳӣ шодоб буданд. Дар

*

¹³⁴ Толстов С. П., 1962, саҳ. 204—226; Рапопорт Ю. А., 1968; Неразик Е. Е., 1969.

Хуччати рӯи тахта аз
архиви қасри Тупроққалъа

ҳоят зиёд будани анвои зироат чолиби диққат аст. Масалан, дар асрҳои III—IV милодӣ дар Хоразм ҳам навъи маҳсуси шаробӣ ва ҳам хӯрокини ангур рӯёнда мешуд. Ба туфайли селекцияи халқӣ, ки аз авлод ба авлод идома дошт, навъҳои серҳосили зироат пайдо шуданд, ки ба шароити маҳал хеле мувофиқ муносиб буданд. Бе сабаб нест, ки халқҳои кишварҳои ба Осиёи Миёна ҳамсоя бисёр анвои зироатро маҳз аз мардуми Осиёи Миёна ёд гирифтанд (масалан, хитойҳо кишти юнучка ва парвариши чормағзро аз халқҳои Осиёи Миёна ёд гирифтаанд).

Дар водихон байниқӯҳӣ, масалан, дар водии Фарғона барин ҷойҳо чорводорӣ яйлӯвӣ равнақ дошт ва ин гуна чорводорон ҳаёти нимқӯчманчигӣ ба сар мебуданд. Чорвои хушзоти Фарғона, алалхусус, аспҳои Фарғона мисли пешина боиси ҳасуди ҳамсоягон буду дар хориҷи Фарғона бисёр ба фуруш мерафт.

айни ҳол, чунон ки дар водии Ёвон маъмул буд, дар ин ҷо ҳам, лалмикорӣ мекарданд. Лалмикорӣ дар ноҳияҳои доиман кӯҳҳо ва дар кӯхистон низ расм буд. Дар давраи кушонӣ саросари водии Зарафшонӣ боло то Мастҷоҳи ҳозира азхуд шуда буд¹³⁵.

Маълум ки техникаи зироат бениҳоят содда буд. Фақат дар обёрӣ пешрави калон ба назар мерасад. Хангоми ҳафриёти Тали Барзу позани оҳанин ёфт шуд¹³⁶.

Аз асри I милодӣ осие маъмул шудан гирифт. Қадимтарин дастохро аз сағонае дар кӯҳи Қаромазор ба дасти мо расидаанд. Аввал осие хеле хурд буд, баъд калон шудан гирифт ва андозани онҳо, алалхусус, дар асрҳои III—IV хеле калон шуда рафт.

Маъхазҳои хатӣ ва бозёфтҳои археологӣ шаҳодат медиҳанд, ки дар давраи кушонӣ зироаткорони Осиёи Миёна тамоми анвои зироати дар асрҳои миёна ҳам маъмулро — зироати ғалла, техникаи, ангуру мева ва алафу хошок кишт мекарданд ва парвариш менамуданд. Ниҳоят

¹³⁵ Ставиский Б. Я., 1961.

¹³⁶ ИТН, I, сах. 360—370.

Бинокорӣ ва ҳунармандӣ

Ҳангоми ҳафриёти археологӣ чунин намудҳои иморату иншоот ёфт шуданд: 1) қасрҳо, 2) маъбадҳо, 3) биноҳои истиқоматӣ, 4) корхонаҳо, 5) анборҳо, 6) қалъаҳо, 7) иншооти обёрӣ ва ғ. Аксари ин иморату иншоот алоҳида набуда, балки пайваста бо дигар намудҳо бино ёфтаанд. Вазифа ва таъиноти ин ё он иморату иншоотро аниқ муқаррар кардан мумкин не, масалан, қасри Холчиён, эҳтимол, қаср не, балки маъбад бошад.

Биноҳои ҷамъиятӣ одатан хеле муҳташам мебошанд. Қасру хохи ҳокимон ниҳоят калон буда, дар болои ягон баландӣ сохта мешуданд ва дар атрофи худ девори мустаҳкам доштанд. Толорҳои васеи шифтбаланд бо муҷассамаву ҳайкалҳо ва нақшу ниғори зиёд зинат дода мешуданд. Девори биноҳо одатан хеле ғавс буд.

Дар байни ибодатгоҳҳо бошад, баъзан маъбадҳои хурд ҳам дучор мешаванд. Масалан, миёниҳои маъбади буддоии Ҳайратон (дар қарибии Тирмиз) хеле танг аст. Вале ҳамин маъбад ҳам ороишоти аҷоибе дорад (аракаи машхури Ҳайратон).

Сифати иморатҳои манзилгоҳҳои хурди зироаткорӣ он қадар баланд набуд. Аксари ин иморатҳо хонаҷаҳои гилини амонат сохташудае мебошанд, онҳо ду-ду ё се-се ба ҳам пайваст шуда, дар атрофи ҳавличаҳои хурд гирд оварда шудаанд.

Иморатҳои марказҳои калони шаҳрӣ бо санъати баланди бинокорӣ сохта шудаанд. Асоси ин санъат нақшаи ягонаи биносозӣ мебошад, вале ростӣ гап, ин нақша дар ҳар ҷо ҳар хел ба амал татбиқ карда мешуд. Вале умуман асоси ин нақша ҳамин буд, ки хонаҳои муҳими ташрифотӣ пан ҳам дар як қатор ҷой мегирифт, масалан, айвон — дар паси он даҳлез — дар паси даҳлез талор ва гирдогирди бино долон ва пайваста ба он хонаҳои гуногуни хоҷагию маишӣ. Ба осори гуногун хос будани як нақшаву усули умумии биносозӣ, аз афти қор, ба мо ҳақ медиҳад иддао кунем, ки усули махсуси меъморӣ бохтарӣ ташаккул ёфта буд ва он аз давраҳои тоқушонӣ бармеояд¹³⁷. Дар айни ҳол, гуногун будани сохту сифати биноҳо шаҳодат медиҳад, ки тақсимоли молумулкӣ ҷамъият вучуд дошт.

Муҳандисони қалъасозии Осиёи Миёна комъебиҳои калон ба даст овардаанд. Деворҳои раҳнанопазири қалъаҳо, ки онҳоро бурҷҳои овеза, садди мураккаби тағи дарвоза ва тиркашҳои сершумор боз ҳам мустаҳкамтар мекарданд, санъати қалъасозии Осиёи Миёнаро ба дараҷаи беҳтарин санъати қалъасозии он дав-

*
¹³⁷ Онд ба масъалаи таснифи нақшаи биносозии беҳатарӣ ниг.: Пугаченкова Г. А., 1973, 1973 а; 1976 а.

ра боло бардошта буданд. Дар водихои Помири Ғарбӣ Қаҳқаҳа ва Ямчун барин қалъаҳои азим сохтанд, ки дар сари роҳҳои асосӣ воқеъ буданд ва силсилаи истеҳкомҳои дарозмуддати ба ҳамдигар алоқамандро ташкил мекарданд ¹³⁸.

Масолеҳи бинокорӣ гуногун буд. Барои деворзанӣ одатан поҳса ва хишти хомро истифода мебарданд (хишти хоме маъмул буд, ки андозаи паҳлуҳои он аз 32 то 44 см меомад). Дар кӯҳистон барои деворзанӣ тахтасанг ҳам ба қор мерафт. Хишти пухта кам истифода мешуд. Дар Бохтар ба шарофати идома доштани тарзу усулҳои бинокорӣ эллини ва мавҷуд будани масолеҳи лозимаи табиӣ бинокорӣ дар сохтмони қисмҳои асосии бино ва ороиши он масолеҳи сангиро бисёр истеъмол мекарданд — пойсутунҳои сангини ғирда, ки онро пойсутунҳои муқаррарӣ ҳам меноманд ва пойсутунҳои мураккабнақши гуногуншакли «антиқӣ»; танаҳои сангини сутунҳо, бошаҳои бағоят базебу шинами сангин, ки ба бошаҳои навъи коринфӣ тақлидан сохта шудаанд ва ин навъи бошаро инкишоф медиҳанд (масалан, дар бошае, ки дар Шаҳринав ёфт шуд, сурати инсон ва грифонҳо ҳаст) ¹³⁹; таҳкурсии сангини сутунҳои чортароши сангин, ки нимаи он дар мағзи девор мебошад, аз ҳамин қабиланд. Танаи сутун ва болорро бисёр вақт аз чӯб ҳам мекарданд. Дар бомпӯшӣ сафолпораҳо ҳам истифода мешуд. Усули бомпӯшӣ ҳам ду хел буд: усули сутун бар болор ва усули бесутуни гунбазӣ. Дар омади гап, бо усули бесутуни гунбазӣ фақат болои биноҳои на чандон қалон пушида мешуд. Сақфҳо бо усули қаламаи моил таҳия мегардиданд.

Ҳунармандӣ, ҳам дар шаҳрҳои қалон ва ҳам дар деҳаҳои хурд равануку ривож ёфта буд. Мо инро ба туфайли ёфт шудани ашёи сершумори маданияти моддӣ ва дӯкону устохонаҳои бисёр нағз медонем. Масалан, аз бисёр ҷойҳо осори дӯконҳои кулолӣ падида омаданд. Маълум ки кулолон чанд хел кураву хумдон доштанд ¹⁴⁰. Хайкалчаҳои сафолӣ ҳам дар ҳамин кураву хумдонҳо пухта мешуданд. Дар натиҷаи ҳафриёт маснуоти сафолӣ хеле бисёр дастрас шудааст. Навъу намуди зарфҳо шумор надорад. Сифати зарфҳо, хусусан зарфҳои хӯрокхӯрӣ ва ҷомҳо бағоят баланд аст. Масалан, ҷомҳое, ки аз сағонаи Тӯлхона (дар Ҳисор) ба даст омадаанд, ниҳоят нозуку нафис буда, ба дараҷаи олии сайқал дода шудаанд. Аз мобайн ду ҳазор сол гузаштаасту вале ҳоло ҳам кас ба онҳо нохун занад, мисли ҷомҳои булурин ҷарангос мезананд! Зарфҳои зиёфат нақшу нигори гуногуни муқарнасӣ

*

¹³⁸ Дар бораи қалъаҳои Ваҳон ниг.: *Бернштам А. Н.*, 1952; *Бобоев А.*, 1955; 1973.

¹³⁹ *Мухторов А.*, 1975.

¹⁴⁰ Масалан, ниг.: *Пугаченкова Г. А.*, 1973, 1974.

доранд ва дастаи онҳо дар шаклу намуди пурпечутоби зебо сохта шудааст. Асбобу ашьёи металли рӯзгор ва зинат қариб дар ҳама ҷо истехсол карда мешуд. Зарфҳои биринҷӣ, шамъдонҳо, оинаҳо, дастпонаҳо, гӯшвораҳо, ангуштаринҳои гуногунро мардум бисъёр истифода мебуданд. Анвои ин қабил асбобу ашьё сершумор ва сифати он баланд аст. Қолабҳои рехтагарие ба даст омаданд, ки бо воситаи онҳо ин асбобу ашьё сохта мешуданд.

Анвои ашьёи шишагин ҳам хеле бисъёр аст. Алалхусус, бисъёр шадда ёфт шудааст ва дар байни онҳо шаддаҳои нақшини дуррашон ба даст омадаанд, ки ба сад ранг тобиш доранд, шаддаи нақшине ёфт шудааст, ки дар он тасвири одам ҳаст. Хусусан шаддаи дуқабатаи зарандуд намуди ҳайратангез дорад — дар мағзи он андак зарварақи ниҳоят тунук монда, баъд бо шишаи нафиси шаффоф рӯкаш кардаанд.

Маснуоти корхонаҳои аслиҳасозӣ ҳам гуногун буд. Аслиҳаи дурзани он замона — камон дар ин давра хеле такмил ёфт. Дар ин давра камони махсусу мураккабе маъмул гардид, ки аз паңҷ қисм иборат буда, бо пулакчаҳои устухонӣ ё шохӣ хотамкорӣ карда мешуд. Ватани ин гуна камон Осиёи Миёна мебошад ва он баъдтар дар Эрони сосонӣ паҳн шуд. Ба ин сабаб номи ин камонро, ки дар адабиёти Ғарб «сосонӣ» шудааст, дуруст гуфтан мумкин не, чи тавре олимони советӣ таклиф кардаанд, номи дурусти ин камон «камони кушону сосонӣ» мебошад. Ин навъи камон аз Осиёи Миёна баромада, ба сарматҳо гузашт ва аз он ҷо ба ғарб паҳн шуда, то ҳуди Шотландия рафта расид, дар ҷануб дар Эрон Ҳиндустон ва дар шарқ дар Хитой расм шуд¹⁴¹. Ҳангоми ҳафриёти осори он давра дар Осиёи Миёна пулакчаҳои устухонӣ шохӣ ёфт шуданд, ки бо онҳо камонро хотамкорӣ мекарданд, аз баъзе ҷойҳо бошад, ҳуди камон ё худ қисмҳои он ба даст омад, ки онҳоро ба осонӣ таъмир кардан мумкин аст. Тири ин камон аз ҷуб ё аз най ва пайкони он аз оҳан буду чанд намуд дошт. Маъмултарин намуди пайкон пайкони оҳанине буд, ки се қирраи барҷаста дошт. Дар охири он давра пайконҳои оҳанине пайдо шуданд, ки шакли мураккаб доштанд¹⁴².

Аскарон бо ханҷар ва шамшер мусаллаҳ буданд. Дар Осиёи Миёна, дар асрҳои якуми эраи нав, шамшерҳои дарози (то 1,2 м) қалони дудаман оҳанин истифода мешуданд, ки дастаи онҳо дарози миёнхамида буда, гулубанд надоштанд. Аз дигар навъҳои аслиҳа найза, табарзин, фалахмон ва ғайраро ном бурдан мумкин аст.

Барои бинокорӣ ва қори дӯкону устохонаҳо ашьёи хом лозим буд. Истихроҷи маъданиёти гуногун дар давраи кушонӣ хеле

*

¹⁴¹ Литвинский Б. А., 1965. Муқоисаи қунод: Ҳазанов А. М., 1966.

¹⁴² Литвинский Б. А., 1965.

афзуд. Аз таги замин маъданиёти гуногун¹⁴³, масолеҳи бинокорӣ, санғҳои қиматбаҳо ва ғ. истихроҷ менамуданд. Як қисми маҳсулоти маъданӣ ва ҳунармандӣ барои фуруш ба хориҷа мерафт.

Савдои дохилӣ ва хориҷӣ

Ба давраи кушонӣ системаи мутараққии пулӣ, ниҳоят гуногун будани қимати тангаҳо ва хеле зиёд будани шумораи онҳо хос мебошад. Ҳамаи ин далолат мекунад, ки дар мамлакат истеҳсоли мол ва гардиши он дар амал буд. Ба ин муносибат чунин ҷиҳати масъала ҷолиби диққат аст, ки қисми зиёди тангаҳои кушонӣ тангаҳои мис буд. Ин нукта шаходати он аст, ки дар ҳаёти рӯзмарра муомилоти пул ҷараён дошт¹⁴⁴. Дар баёни ҷанбаҳои таърихи давлати Кушон қайд шуда буд, ки тангаҳои кушонӣ вообаста ба давраҳои гуногун хеле тағйир меёфтанд. Дар айни замон бояд гуфт ки нумизматҳо то ба ҳол асосан танҳо ба масъалаҳои кушонӣ ва тадқиқи таснифи тангаҳои кушонӣ ва расму хати рӯи он тангаҳо ва ғ. машғул буданд. Ҷанбаи иҷтимоию иқтисодии ин масъала алҳол амалан тадқиқ нашудааст.

Дар баробари савдои дохилӣ савдои хориҷӣ ҳам хеле раванқ меёбад. Плиний (XII, 84) хабар медиҳад, ки аз Ҳиндустон, аз Туркистони Шарқӣ, аз Арабистон ба империяи Рим моли бисёр (ба арзиши 100 млн сестерций) оварда шуд. Як қисми ин мол аз хоки давлати Кушон, аз ҷумла, аз Осиёи Миёна рафтааст. Ба қавли Плиний (XXXIV, 145) ба империяи Рим аз Сарика оҳан меоварданд, ки қимати баланд дошт. М. Хвостов тахмин мекунад, ки ба империяи Рим оҳани оддӣ не, балки маснуоти оҳанӣ бурда мешуд¹⁴⁵. Гуфтан мумкин, ки акаллан як қисми ин молҳо, аз ҷумлаи он маснуоти оҳанӣ, дар ҳақиқат, моли Осиёи Миёна буд. Дар даврҳои сонитар—дар асрҳои миёна аз хоки Осиёи Миёна бисёр оҳан ва маснуоти оҳанӣ ба хориҷа ба фуруш мерафт, ки инро географҳои асрҳои IX—X-уми араб ҳам борҳо қайд карданд.

Мадраке ҳаст, ки тоҷирони Бохтар ба хоки империяи Рим, масалан, ба яке аз марказҳои калонтарини тиҷорат — шаҳри Искандарияи Миср рафта буданд, аз дигар тараф, тоҷирони Рим ба Осиёи Миёна меомаданд¹⁴⁶.

*

¹⁴³ Шубҳае нест, ки тилло хеле бисёр истихроҷ карда мешуд. Аз афти қор, зарробхонаҳои кушонӣро бо тилло асосан қонҳои Осиёи Миёна таъмин мекарданд, дигар қисми лозиман тиллоро аз Афғонистон, Ҳиндустон ва бо роҳи тиҷорат аз дигар мамлакатҳо мегирифтанд; эҳтимол, тангаҳои тиллоии римири ҳам об карда, аз он тангаҳои кушонӣ месохтанд.

¹⁴⁴ *Массон В. М., Ромодин В. А., 1964, саҳ. 183.*

¹⁴⁵ *Хвостов М., 1907, саҳ. 156.*

¹⁴⁶ *Ставиский Б. Я., 1964, саҳ. 180.*

Дар Осиёи Миёна маснуоти римӣ, инчунин тангаҳои римӣ¹⁴⁷ ниҳоят бисёр ёфт шудаанд ва ин бозёфтҳо возеҳ исбот менамоянд, ки робитаи Рим ва Осиёи Миёна хеле амиқ ва пуравҷ буд. Ба Осиёи Миёна оварда шудани молҳои римӣ (аниқтараш баҳри миёназаминӣ) боиси он гардид, ки ин гуна молҳоро дар Осиёи Миёна ҳам тайёр мекардагӣ шуданд¹⁴⁸.

Асарҳои санъати римӣ ба таҳаввулоти санъати Осиёи Миёна, аз ҷумла, ба ташаккули санъати Қандаҳор, ки дар Шимолу Ғарби Ҳиндустон, дар Афғонистон ва, аз афти қор, дар ҷануби Осиёи Миёна инкишоф ёфт, таъсири калон расонданд.

Бо Хитой ҳам робитаи савдо буд. «Роҳи абрешим», ки бо воқеаи он ба ғарб қорвонҳои абрешим мерафт, аз Осиёи Миёна мегузашт¹⁴⁹. Маълум, ки як қисми он абрешим дар ҳуди Осиёи Миёна фурухта мешуд, бинобар ҳамин, агар ба гапӣ Флор (3, II) бовар кунем, аллакай дар миёнаҳои асри I-уми пеш аз милод портҳои байрақҳои абрешимӣ доштанд. Ғайр аз абрешим аз Хитой ба Осиёи Миёна оинаҳои биринҷӣ, ашъеи локӣ ва ғ. оварда мешуд. Аз Осиёи Миёна ҳам ба Хитой бисёр мол бурда мешуд¹⁵⁰.

Дар китоби дуҷуми «Маҳабҳарата»—«Сабҳапарва», ки дар ниҳайи дуҷуми асри IV милодӣ таълиф шудааст, инъоме зикр гардидааст, ки ба подшоҳи пандихо Юдҳиштҳира (қароргоҳаш дар қарибии Деҳлии ҳозира будааст) намоёндагони халқҳои гуногун пешкаш кардаанд ва дар байни ин халқҳо халқҳои Осиёи Миёна ҳам будаанд. Ин халқҳо ба подшоҳи мазкур, аз афти қор, ҳамон молеро пешкаш кардаанд, ки одатан ин гуна молҳоро барои фуруш меоварданд. Шояд ба ҳамин сабаб аз кишвари Бахлӣ (яъне Бохтар) «кампаҳои пашмини хуштарҳу хушранги нарму мулоим», матои гуногун, пӯсти гӯсфанд, аслиҳа ва сангҳои қиматбаҳо овардаанд; «шақоиҳо» (сақоиҳо), «туқҳарҳо» (тахорҳо), «қанқоиҳо» (қанғуиҳо) аспҳоро инъом кардаанд, ки «метавонистаанд роҳи дуру дарозеро тай намоянд» («Маҳабҳарата», 11, 47).

Мадрақҳои археологӣ далолат мекунанд, ки бо қаблаҳои сарматҳои назди Урал ва соҳилҳои Волга ҳам робитаи савдой вучуд дошт. Аз сарзамини онҳо ҳамон роҳи савдо мегузашт, ки Осиёи Миёнаро бо Кавказ ва ноҳияҳои соҳили Баҳри Сиёҳ мепайваст.

Дар боло қайд кардем, ки бохтариҳо то Искандарияи Миср рафта будаанд, Суғдиён низ дар ҷойҳои аз ҳудуди Суғд ниҳоят

*

¹⁴⁷ Ба ахбороти бозёфтҳо ниг.: *Ставиский Б. Я.*, 1964 в; *Массон В. М.*, 1966 а.

¹⁴⁸ Дар ин бобат намунаҳои санъати навантиқӣ ва асарҳои тақлидан ба онҳо таҳиягашта, ки дар Осиёи Миёна ёфт шудаанд, қолиби диққат мебошанд (*Литвинский Б. А.*, *Турсунов Н. О.*, 1971).

¹⁴⁹ Дар бораи беҳтарин тадқиқоти маъхазҳои хаттии роҷеъ ба ин мавзӯҳо ниг.: *Herrman A.*, 1938.

¹⁵⁰ *Васильев Л. С.*, 1958.

дур марказҳои калони савдо таъсис карда буданд. Дар Дуньхуан (Туркистони Шарқӣ) катибаҳои асри IV пеш аз милод ба даст омадаанд, ки ба забони суғдӣ навишта шудаанд. Дар яке аз катибаҳо гуфта мешавад, ки дар Друан 100 нафар самарқандии озод (ё худ асилзода) ҳастанд. В. В. Хеннинг бо асоси комил таҳмин мекунад, ки шумораи суғдиҳо (бо ғуломон ва аҳли хонаводашон) дар ин шаҳр бояд камаш ҳазор нафар бошад. Дар баъзе мактубҳо дар бораи молҳо, нархҳо ва ғ. маълумот ҳаст. Суғдиёне, ки дар Туркистони шарқӣ зиндагонӣ мекарданд, бо хешу ақрабон дар Самарқанд будаи худ робитаи зич доштанд¹⁵¹.

6. МАДАНИЯТ ВА ДИНИ ОСИЁИ МИЁНАИ ҚУШОНӢ

Осори хаттӣ

Дар давраи қушониён дар соҳаи маданияти маънавии халқҳои Осии Миёна дигаргуниҳои ҷиддӣ рӯй доданд. Ин давраи пури ҳодисаҳои ниҳоят мураккабу аксаран муҳталиф, давраи ба ҳам омехтани тамоилу ҳодисаҳои гуногун буд¹⁵².

Ҳанӯз дар асрҳои IV—II пеш аз милод дар Осии Миёна дар асоси хатти оромӣ хатҳои маҳаллӣ ба вучуд меоянд.

Қадимтарин осори хаттии суғдӣ катибаи рӯи тангаҳои ибтидоӣ эраи мо аст. Пас аз ин «Мактубҳои қадимии суғдӣ» меоянд. Дар ин мактуб аломатҳои алоҳидаву хоно навишта шудаанд, бо ҳамдигар пайваст намебошанд. Ин намуди хат аз асли худ, яъне аз хатти оромӣ фарқи калон надорад. Дар айни ҳол, ба ақидаи В. А. Лившиц, ин мактубҳои далолат мекунанд, ки аллакай дар ҳамон замони «нормаҳои асосии забони хаттии суғдӣ ташаккул ёфтаанд ва ҳеч набошад, то асри X пойдор монданд».

В. В. Хеннинг исбот кардааст, ки «Мактубҳои қадимии суғдӣ» ба солҳои 312—313-уми милодӣ мансуб буда, на фақат ҳуҷҷати муҳими таърихӣ, балки намунаи насри мукотибот мебошад¹⁵³. Дар ин мактубҳои қорубори одамони он давра бо як самимияти ошкоро тасвир ёфтааст. Ҳамлаи хуннҳо, айёми пуризириоби маҳаллаҳои суғдиён, тарсу ваҳм, қаҳру ғазаб ва ишқу муҳаббат — тамоми эҳсосоти одамӣ дар ин мактубҳои бе рангубори бадеӣ хеле ҳаққонӣ инъикос шудааст.

Мактуби Меванча (маънои ин ном «палангча» ё «гурбача» буд) ном суғдидухтаре, ки ба модараш ба Самарқанд фиристода

✱

¹⁵¹ Дар бораи нашри ин ҳуҷҷатҳо, ки бо номи «Мактубҳои қадимии суғдӣ» маълуманд, ниг.: Reichelt H., 1931. Инчунин ниг.: Розенберг Ф. А., 1932; бехтарини тадқиқоти ин масъала: Henning W. B., 1948.

¹⁵² Гафуров Б. Ф., 1968.

¹⁵³ Henning W. B., 1958, s. 52—56; Лившиц В. А., 1962, сах. 135—136.

будааст, пур аз дарду аламу ҳасрат мебошад. Нанидод ном ва-
сии Меванча ўро бар хилофи хоҳишаш ба занӣ гирифтани шуда-
аст ва инак, Меванча менависад: «Беҳтараш ба саг ё хук мераса-
му ба Нанидод не» (тарҷумаи В. А. Лившиц). Муддате гузашту
Меванча боз ба модараш мактуб менависад. Меванча на фақат
ба Нанидод расидааст, балки дар бораи шавҳараш бо ишқу му-
ҳаббат ва ҳурмату эҳтиром гап мезанад. Ростӣ гап, ин гуна ан-
ҷоми кор дар адабиёти қаҳон борҳо тасвир шудааст!

Дар Сурхкӯтал (ҷанубтари Кундуз) чанд навиштаҷоте ёфт
шуд, ки бо намуди кушонии алифбои юнонӣ иҷро шудааст. Забо-
ни катиба шарқиероӣ будааст, ки пештар амалан маълум на-
буд. Ин ҷихат кушодани рамзи катибаро, ки бо ин кор А. Марик,
Э. Бенвенист, В. Хеннинг, И. Гершевич, Я. Ҳарматта, Х. Ҳумбах
ва дигарон машғул буданд, хело душвор гардонд. Яке аз катиба-
ҳо аз 25 сатр иборат аст. То ба ҳол як тарҷумаи мукаммали он
нест, зиёда аз ин, муҳаққиқон дар шарҳи муҳимтарин нуктаҳои
матн ҳамфикр нестанд, масалан, то ба ҳол як ақида нест, ки дар
матн кӣ меъмори маъбад аст, ё худ тахминан киро меъмори маъ-
бад гуфтан мумкин аст. Яке аз тарҷумаҳои эҳтимолӣ он матнро
В. А. Лившиц пешниҳод кардааст: «Ин маъбад [ки ном дорад]
Қанишкаи Музаффар эъзози ҷаноби подшоҳ аст Қанишқаро.
Инак, баъди итмоми [иморати] маъбад андаруни он [маъбад]
зарфҳои об буданд, ки хушқиданд ва маъбад бе об монд. Ва аз
тамуз хушкӣ омад, ва худоҳо аз хонаи [маъбади] худ гирифта
шуданд — ҳам суратҳо [худоҳо] ва ҳам ҳайкалҳо [худоҳо]. Ва
маъбад хилват шуд, то даме ки соли 31-уми ҳукмронӣ, моҳи най-
сон ба маъбад воли Ноқанзоқ омад, ки буд маҳбуби подшоҳ, дӯс-
ти наздики подшоҳ, неқфарҷом [«писари худо»], некуғайрат [?],
наққор, наққиммат ва наққислат нисбат ба ҳама маҳлуқот.
Ва ӯ маъбадро девор кашид, чоҳ канд, об баровард, бо санг
[чоҳро] рӯкаш кард, то бошандагони маъбад ба об мӯхтоҷ наша-
ванд [ё «маъбад ба оби тоза мӯхтоҷ нашавад»] ва то ки дар ай-
ни хушкӣ, ки аз тамуз аст, худоҳо аз хонаҳои худ дур нараванд
ва маъбад хилват нашавад. Дар болои чоҳ обкаше [?] сохт ва
ҳавзе дуруст кард. Ба шарофати ин чоҳ, ба шарофати ин обкаш
маъбад шодоб шуд. Ва ин чоҳ ва ин [дар ин чо қалимае ҳаст, ки
тахминан ба маънои «тиреза», «бурҷ» меояд] амали Ҳарғумон,
Бурзмехр писари Кузгашка, Астилхансиг ва Ноқанзоқ аст воли-
ёни фармонбардори подшоҳ. Ва навишт инро Ёвмон бо Мехри-
мон, Бурзмехр — пухри Амихромон»¹⁵⁴.

Забони ин навиштаҷот забонест, байни забони пашту ва за-
бонҳои помирии мунҷонӣ ва ядғу, аз як тараф ва забонҳои суг-

¹⁵⁴ Тарҷума дар китоби зерин ҷоп шудааст: *Массон В. М., Ромодин В. А.,*
1964, I, сах. 192—193.

дию хоразмию портӣ, аз тарафи дигар. Маҳз ба туфайли заковату фазилати эроншиноси шаҳир В. В. Хеннинг муқаррар шудааст, ки забони ин навиштаҷот забони бохтарӣ мебошад¹⁵⁵ ва то вақтҳои охир забони мутлақо номаълуме буд (навиштаҷоти рӯи тангаҳо, геммаҳо ва сафолоти кушонӣ ба сабаби ниҳоят мухтасар будани худ имкон намероданд, ки забони он муайян шавад). Забони бохтарӣ аз рӯи сохти грамматикӣ худ нисбат ба дигар забонҳои шарқӣ эронӣ аз забони аслии қадимӣ хеле пештар рафта буд¹⁵⁶.

Ба ақидаи забоншиносон дар катибаи Сурхкӯтал ва, инчунин дар катибаҳои ҳиндӣ давраи Кушонӣ баъзе истилоҳоти нахустини шеваи сақсонӣ забони кушонӣ маҳфуз мондаанд. Аз афти қор, кушонӣ дар кишвари Бохтар бо бохтариён омехта шуданд ва бохтариён ба андозае онҳоро ассимиляция карданд ва ба ҳар ҳол кушонӣ дар нутқи хаттӣ худ, ростӣ гап, баробари дигар калимаҳои иқтибосӣ забонҳои эронӣ ҳиндӣ, калимаҳои забони бохтариро ҳам қор мефармуданд. Дар навиштаҷоти рӯи тангаҳои кушонӣ маҳз ҳамин хат ва маҳз ҳамин забони бохтарӣ ба назар мерасад.

Барои иншо, ҳеч набошад, аз давраҳои Қанишка ҳуруфоти юнонӣ истифода мешуд. Ба 24 ҳуруфоти юнонӣ боз як ҳарф илова карда шуд, вале дар амал шумораи камтари ҳарфҳои истеъмол мегардид. Аломатҳои ҳуруфоти кушонӣ, ё худ аниқтараш бохтарӣ аксаран қиррадорӣ чоркунҷаву кулӯла мебошанд. Баъдтар намунаи нимақурсив пайдо шуд¹⁵⁷.

Ба ҳамин тарик, баъди забонҳои суғдӣ, портӣ ва хоразмӣ илм аз забони бохтарӣ ҳам воқиф шуд. Катибаи қалони Сурхкӯтал дар айни ҳол аввалин осори хаттӣ забони бохтарӣ мебошад. Мувофиқи жанри худ он ба навиштаҷоти ҳахоманишиҳо ё сасаниён ҳамгун аст. Вале бар хилофи катибаи шохон дар катибаи Сурхкӯтал қариб ки мадҳу сано нест. Агар онро ба матн навиштаҷоти Доро, ки аз Шӯш (DSf)¹⁵⁸ ба даст омада, он ҳам ба бинокорӣ бахшида шудааст, муқоиса намоем, ин ҷиҳати катибаи Сурхкӯтал махсусан аёнтар мешавад — қариб сеяки матн Доро ҳамду санои Ҳурмузд ва подшоҳ аст, матн Сурхкӯтал бошад, фақат аз қор сухан меронаду беҳуда гапро кашол намедихад. Дар матн воқеаҳо ба тартиб зикр шуда, сабаби онҳо низ нишон дода шудааст. Ин матн гуфтан мумкин, як навъ солномаи воқеаҳо, як навъ намунаи матн маъмури мебошад.

Дар Ҷануби Осӣён Миёна ҳам бисёр катибаҳои бохтарӣ ёфт

✱

¹⁵⁵ Henning W. B., 1960, p. 47—48.

¹⁵⁶ Лившиц В. А., 1962 а, сах. 142—143.

¹⁵⁷ Лившиц В. А., 1967, сах. 162—163; 1969.

¹⁵⁸ Матнашро ниг.: Кент К. С., 1953, p. 142—144; тарҷумааш: Аббас В. А., 1945.

шудаанд (вале, рости гап, онҳо калоч нестанд). Масалан, аз худи Душанбе хуми гӯр ёфта шуд, ки як калима хат дорад, аз Дашти-чум як зангӯлачаи биринҷӣ ба даст расид, ки хате иборат аз 17 аломат дорад (аз афти кор, ин ҳарфҳои алоҳидаи беробитаанд, ки устои бесавод кандааст). Дар Тирмиз аз дайри Қаротеппа чанд хатти бохтари рӯи сафолпораҳо ёфт шуд, ки дар байни онҳо хатҳои дузабона (билингваҳо) ҳам ҳастанд; хат дар девор харишида навишта шудааст.

Дар Хоразм аз Тупроққалъа осори хатти хоразмӣ ёфт шуд, ки тадқиқи он давом дорад.

Дар димнаи Дилбарчин (соҳили чапи Аму) бисёр навиштаҷоти бохтарӣ ба даст омад, вале, мутаассифона, онҳо хеле зарар дидаанд. Ба ақидаи муҳаққиқе, ки онҳоро нашр карда буд, ин навиштаҷот бо хати шикастаи тезнависи иншо шуда, гӯё матни зери суратҳои рӯи девор будаанд, яъне гӯё маънои расми деворро ифода мекардаанд. Мувофиқи хусусияти палеографӣ навиштаҷот тахминан ба асрҳои III—IV дахл дорад¹⁵⁹. Аз худи ҳамин ҷо чанд острак ва пораҳои мрамари хатдор ёфт шуд.

Ақоиди мазҳабӣ

Ақоиди мазҳабии давраи кушонӣ нисбат ба печдарпеч ва мураккаб аст. Қисми асосии аҳолии Осиёи Миёна мисли пештара зардуштияро мепарастид. Масалан, суғдиҳо бино бар номи онҳо (зиёда аз 20), ки дар «Мактубҳои қадимии суғдӣ» дучор мешаванд, асосан ба зардуштия имон доштаанд. Ин номҳо аз номи худоҳои қадимтарини Эрон бармеоянд, ки онҳо ба қатори худоҳои зардуштии Осиёи Миёна даромада буданд. Дар айни ҳол бояд гуфт, ки зардуштияи «суғдӣ» хусусияти ба худ хос дошт. Гуфтан лозим, ки дар байни худоҳои суғдӣ ҷои аз ҳама баландро олиҳа Нана[и]¹⁶⁰ мегирад. Муаллифи мактуби № 2 ва он самарқандие, ки бояд ин мактубро мегурифт, дар таркиби номи худ калимаи «нана[и]» доранд. Ин номи олиҳаест аз Байнаннаҳрайн, ки дар он ҷо ханӯз дар давраи шумерҳо маълум буд. Баъд аз он ҷо ба Ошур ва сонитар ба Эрон гузашт ва дар давраи Рим дар Ғарб аз Мисру Юнон сар карда, дар шарқ то Порт, Кушон ва Суғд паҳн шуд. Эҳтимол, дар Осиёи Миёна парастии Нана[и]¹⁶¹ бо парастии Анахито пайваст буд.

Аз афти кор, суғдиёни Туркистони Шарқӣ ва худи Суғд маъ-

*
¹⁵⁹ Лившиц В. А., 1976 (дар худи ҳамон ҷо очерки мухтасари тадқиқи навиштаҷоти бохтарӣ).

¹⁶⁰ Henning W. B., 1948, p. 602—603; Henning W. B. pt. 2, 1965 a, p. 250—252.

¹⁶¹ Ingholt H., 1954, p. 12—13; Дьяконова Н. Я., Смирнова О. И. 1967 (асари Ингольт ба муаллифон маълум нашудааст).

бадҳое доштанд, ки онҳоро «вағн»¹⁶² меномиданд ва обидони ин вағнҳо — «вағнпатҳо» дар чамъияти Суғд соҳиби мақоми намоён буданд.

Аз таҳлили суратҳои худоёни руи тангаҳои кушонӣ ҳам дар бораи зардуштияи бохтарӣ мадраке гирифтани мумкин аст. Дар ин ҷо бисёр номи худоён ҳастанд, ки ба шакли хоси бохтарӣ навишта шудаанд: Оромоздо — Хурмузд, Миҳро — Митра, Мао — Маҳо (худои Мох), Фарро — Фарна (худои фаровонӣ, бахти шоҳ, тақдир), Орлагно — Вэрэтрагна (худои галаба), Нана — Нанаи (худои ҳосил) ва ғ.¹⁶³ Худоёне ҳастанд, ки фақат номи хоси маҳаллии бохтарӣ доранд — масалан, Охшо ё Оахшо. Шубҳае нест, ки ин калима аз калимаи эронии қадим «вахшу» бармеояд. Ба авестой «вахш» — «гапи гуфта» (истилоҳи техники) буда, дар суғдӣ ба маънои «логос» меояд. Дар забонҳои миёнаи эронӣ ин калима «рӯх»-еро ифода мекунад, ки баъзан бо «оби чорӣ» алоқаманд мебошад¹⁶⁴. Дар маъхазҳои ҳиндӣ «вахшу» гуфта Амударё дар назар дошта шудааст, ки онро юнониён бо номи Оксус¹⁶⁵ медонистанд. Дар санги қандақорӣ музеи Калкатта чунин дуо нақш шудааст: «Вахш худои яккаву ягона»¹⁶⁶.

Тасаввуроти худо будани «Вахш» дар Осиёи Миёна то асрҳои миёна пайдор монд. Дар ибтидои асри XI Берунӣ хабар медиҳад, ки хоразмиён «вахшангом» ном иде доранд ва илова мекунад: «Вахш номи малакест нозири даръё, аз чумла, рӯди Ҷайхун»¹⁶⁷. Дар давраи сонитари асрҳои миёна ва дар рӯзҳои мо номи қадимии Амударё фақат дар як шохоби Панҷи Амударё, яъне фақат дар номи даръёи Вахш боқӣ монд. Вале ҳуди ҳамин далели он аст, ки маҳз дар ҳамин ҷо, маҳз дар ҷануби Тоҷикистон имон ба рӯҳи парастори оби наҳрҳо Оахшо махсусан пайдор мондааст.

Новус ном як навъ гурӯҳи рӯизаминӣ, ки дар ҷануби Тоҷикистон ёфт шудаанд, ба аниқ шудани тасаввуроти мо оид ба зардуштияи бохтарҳо хеле мусоидат менамояд.

Маъбади Сурхқутал, ки онро экспедицияи франсавиҳо дар Афғонистон кашф кардаанд, дар бораи маъбади бохтарӣ тасаввуроти равшан медиҳад. Маъбади асосӣ дар болои теппа, дар руи суфаи баланде, ки аз хишт бардошта, атрофашро бо тахтасангу тиргакҳои сангин устувор карда буданд, ҷой гирифта буд. Аз поён то дарвозаи маъбад зинаи васеи сеқисма мебурад. Ҳуди маъ-

*

¹⁶² Дар бораи истилоҳоти рочеш ба маъбадҳо ниг.: *Widengren G.* 1965, s. 326.

¹⁶³ *Stein A.*, 1887., p. 155—166; *Widengren G.*, 1965, s. 33—338.

¹⁶⁴ *Bailey A. W.*, 1931 а, p. 281. Ба ақидан баъзе забоншиносон, ин калима аз калимаи «шустан» бармеояд, дигар гурӯҳи олимони забондон исбот мекунанд, ки маънои он «рахшон» аст (*Harmatta J.*, 1960, сах. 198).

¹⁶⁵ *Marquart J.*, 1938.

¹⁶⁶ *Лившиц В. А.*, 1969, сах. 65.

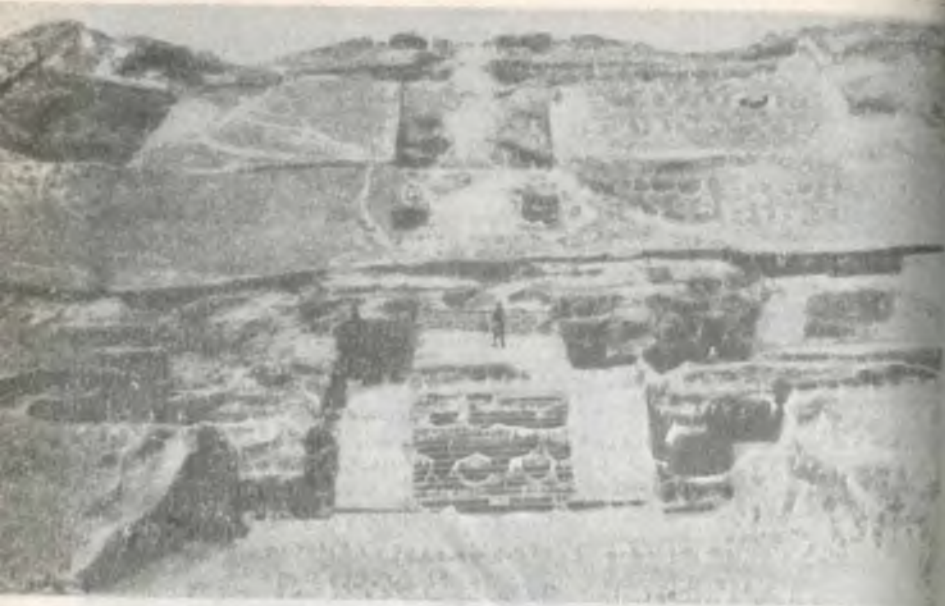
¹⁶⁷ *Берунӣ*, 1957, сах. 238.

Меҳроби маъбади Сурхкутаи

бад росткунча (35 × 27 м) буда, девори пеши он назар ба девори ақибаш васеътар менамуд ва дар миёнҷо хонаи чоркунҷа ва дар ду паҳлу ва дар пешгаҳ долоне дошт. Маъбад аз пеш се дарвоза дошт — дарвозаи асосӣ ба хонаи чоркунҷа ва ду дари паҳлуӣ рӯ ба долонҳо кушода мешуд. Дар маркази хонаи мобайнӣ суфаи чоркунҷаи сангине буд, ки дар чор гӯшааш чор сутун дошт. Дар лушти суфа зинаи се поғундадоре воқеъ буд. Девори ин хона бо сутунҳои чортарош оро дода шуда буд.

Атрофи маъбад мисли девори қалъа девори мустаҳкам ва дар пеши ин деворҳо бурҷҳои росткунҷа дошт. Аз дарун ба қадди ин девор айвони раддасутун воқеъ буду дар девори ин айвон тоқчаҳое кандаанд, ки замоне андаруни онҳо ҳайкалҳои сернақшунигори сафолӣ меистодаанд (аксари онҳо ҳок шудаанд). Баъдтар дар майдони байни таги суфа ва девори қалъамонанди атрофи маъбад ва инчунин берун аз ин девор боз ду маъбади хурдтаре сохтаанд, ки онҳо ҳам дар миёнҷо хонаи чоркунҷа ва гирдогирди он (вале аз чор тараф) долон доштаанд. Дар хонаи мобайнӣ яке аз ин маъбадҳои хурд суфаи зинадори хиштихомие буд. Гӯша ва мобайни девори ин хона бо сутунҳои чортарош оро ёфта, дар мо-

Зиннаи маъбади Сурхкӯтал

байни ин сутунҳо дар андоваи гилии девор сурати пэррандаҳо касида шуда буд. Дар болои ин суфаи хилтихоми ошадони пури хокистари тоза ба назар расид. Ин ошадон меҳроби оташ буда аст. Вале рости гап, меҳроби оташ исбоги он нест, ки маъбад маҳз куништ, яъне маъбади оташ буд. Ақидае изҳор шуд, ки маъбад маъбади оли шоҳон аст. Муҳаққиқи ин маъбад Д. Шлюмберже ақидае дорад, ки маъбад метавонист ду вазифаро якбора иҷро кунад, яъне ҳам маъбади оли шоҳон бошаду ҳам куништ ва маъбади Сурхкӯталро «куништи шоҳони кушонӣ» меномад¹⁶⁸.

Дар яке аз катибаҳои Сурхкӯтал калимаи «Бағолагго» яъне «меҳроб» ҳаст, ки зоҳиран маъбад чунин ном дошт: алҳол ноҳия ва деҳе, ки дар қарибии ин маъбад вучуд доранд, номи ҳамон маъбадро гирифтаанд ва Бағлон ном доранд¹⁶⁹.

Дар баробари зардуштия дигар динҳо ҳам паҳн мешаванд. Чӣ тавре маълум аст дар Осиёи Миёнаи қушони дини буддой паҳн шуда буд. Аз эҳтимол дур нест, ки мадраки дини буддой чандин

✱

¹⁶⁸ Schlumberger D., 1961, p. 77—88.

¹⁶⁹ Henning W. B., 1956, p. 366—367.

аср пеш аз ин, шояд дар давраи ҳахоманишиҳо, ба Осиёи Миёна расида бошад, вале санаҳои дақиқи дар Осиёи Миёна паҳн шудани дини буддоӣ ба давраҳои хеле сонитар мансуб аст. Дини буддоӣ ба Осиёи Миёна аз Афғонистон омад. Мувофиқи мадрокоти мавҷуда дини буддоӣ аз чанд самт (ду самти он аниқ): аз самти ғарб ба Марв (ба ноҳияҳои шарқии Порт) ва аз самти шарқ ба Тирмиз (ба Бохтар) сар даровардааст.

Солномаи ҷейлонӣ хабар медиҳад, ки дар чорҷаки якуми асри I пеш аз милод ба яке аз идҳои дини буддоӣ Маҳадева ном ҳақиме омадааст. Гумони ғолиб, ки ин ҳақим аз ҳуди Порт не, балки аз ягон гушаи дурдасти он омадааст, зеро дере нагузашта, баъди ин воқеа дини буддоӣ дар ноҳияи Марв реша меронад. Мадрако-те ҳаст, ки соли 148 ба Лаоян Ань-Ши-гао ном ҳақиме омада, матнҳои дини буддоиро ба забони хитой тарҷума кардааст ва бино бар номаш аз кишвари Ань — яъне Порт мешудааст. Маҳз ба шарофати ин ҳақим ва шогирдони вай Хитой бо дини буддоӣ шинос шуд. Зиёда аз ин, Ань-Ши-гао олими забардасте буд ва хитойҳо дар бораи инкишофи илми халқҳои Осиёи Миёна аз вай маълумоти зиёде гирифтанд ¹⁷⁰.

Роҷеъ ба Бохтар дар даст маълумоти фаровон дорем. Номи воизи машҳури дини буддоӣ Ғошак ба мо маълум, ки аслан аз Тахористон будааст. Зодгоҳи ғаеҳи дини буддоӣ Дхармамитра Тирмиз аст. Воизони дини буддоӣ то ба Чоч расида, дар он ҷо ҳам маъбадҳо сохтаанд.

Дар Осиёи Миёна мактаби буддоии Вайбҳашика интишор дошт, ки дар таълимоти он бисёр нуқтаҳои материалистӣ ба назар мерасад ва назарияи дарки онҳо унсурҳои диалектика дошт. Ф. Энгельс навишта буд: «Маҳз барои ин ки заминаи пешакӣ тафаккури диалектикӣ тадқиқи табиати ҳуди мафҳумот

*

¹⁷⁰ Литвинский Б. А., 1967 в; Litvinsky B. A., 1968.

мебошад, он танҳо барои инсон имконпазир аст ва ҳамон ҳам бошад, фақат дар савияи нисбатан баланди тараққиёти вай (буддоихо ва юниён) ва он хеле сонитар, дар давраҳои фалсафани навтарин ба камоли инкишофи худ мерасад...»¹⁷¹.

Чандин маъбадҳои буддӣ маълуманд. Масалан, дар Ҳайратон дар қарибии Тирмиз даъри буддӣ асрҳои I—II милодӣ қисман ҳафриёт карда шуд. Маркази даъри маъбад аст, ки бинои чоркунҷае буда, дар миёноҳи он суфаи росткунҷа барои гузоштани ашёи муқаддас сохта шудааст ва аз ғайри ин дахлезе ҳаст, ки арақии сангини он расмҳои аҷоиб дорад. Даъри ғайр аз ин чандин биноҳои истиқоматӣ ва маъмуриро соҳиб будааст¹⁷². Дар ҳуди Тирмиз дар Қаротеппа маъбади мағокии буддӣ ҳафриёт шуда истодааст (ин гуна маъбадҳо дар Ҳиндустон бисёр будаанд). Аз ҷумла, дар ин ҷо чандин маҷмуи ибодатгоҳҳо кофта ёфта шуд, ки ҳар яке аз маъбади мағокии дорои чор долони сакфашон гунбази ва ҳавлини берун иборат аст, ки дар он иморати лозимани ибодат сохта шудаанд. Осори расмҳои рӯи девор ва пораҳои ҳайкалҳои ғайр аз сангин ба даст омадаанд¹⁷³. Андаке дуртар аз Қаротеппа археолог Л. И. Альбаум Фаёзтеппа ном маҷмуи ибодатгоҳи буддиро ҳафриёт мекунад, ки он расму сурат ва ҳайкалҳои ниҳоят хушнамои дилкаш дорад. Ин қатори долону хонақоҳу мазору ибодатхонақоҳест, ки ба биноҳои даъри ва хоҷагӣ ҷудо мешаванд. Ҳамаи онҳо ба шакли ҳарфи «П» ҷойгир шудаанд ва алоҳида аз инҳо дар як тараф ступа воқеъ мебошад ба ақидаи муҳаққиқ, ин манзилгоҳ тақрибан дар ибтидои солшумории мо пайдо шуда, дар асрҳои I—III ба маркази калони динӣ табдил ёфта, яққоя бо даъри мағоки Қаротеппа обидани ягонаеро ташкил меод ва зимнан дар ин ансамбль маҳз Фаёзтеппа ҷои аввалро ишғол мекард¹⁷⁴.

Дар ҳуди Тирмиз ҳам як ступаи буддӣ ҳаст, ки ҳозир онро «Бурчи Зурмола» меноманд. Дар паҳлуи Дилварҷинтеппа маъбади буддӣ кашф шудааст, ки ба давраи кушонӣ тааллуқ дорад. Ҳайкалҳое, ки дар ин ҷо ёфт шудаанд, дорои аҳамияти махсусанд, зеро онҳо таҷассуми ашхоси динӣ ва дуньявии буддонӣ мебошанд.

Инчунин баъзе бозёфтҳои ашёи марбут ба дини буддӣ, ки дар манзилгоҳҳои хурди зироаткори Бохтари Шимолӣ ба даст омадаанд, далолат менамоянд, ки буддоия дар байни бохтариёни қадим хеле васеъ паҳн шуда буд¹⁷⁵. Ин гуна бозёфтҳо шаҳодат медиҳанд, ки буддоия танҳо дини табақии муайяни ҷамъият на-

✱

¹⁷¹ К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 20, сах. 537—538.

¹⁷² Вязьмитина М. И., 1945.

¹⁷³ Грек Т. Е. ва диг., 1967; Ставиский Б. Я., 1967 а, 1969.

¹⁷⁴ Альбаум Л. И., 1974, сах. 53—58.

¹⁷⁵ Литвинский Б. А., 1976; Пидяев Ш. Р., сах. 192—193. Расми 5.

буда, балки дар байни омман васеи мардум ҳам реша давонда буд¹⁷⁶.

Аз Хиндустон ба Бохтари кушонӣ боз як дини дигар — хиндуя сар даровард. Тасвири Шива дар аҳди Вима Кадфиз пайдо шуда буд. Тасвири Шива дар таиғаҳои давраҳои сонитари шоҳони кушонӣ то ҳуди аҳди Васудева вомехӯранд. Хангоми ҳафриёти ибодатхонаи Дилварқинтеппа лавҳаи калони мусаввар ба даст омад, ки дар он Шива ва Парватии савори гови муқаддас Нанди тасвир ёфтааст. Ин бозёфт, аз афти қор, далели он аст, ки дар Бохтар (ба ҳар ҳол дар ноҳияҳои дар тарафи чапи даръё будаи он) пайравони мазҳаби Шива вучуд доштаанд.

Дини насронӣ ба Осиёи Миёна аллақай дар асрҳои II—III миллоди дохил мешавад ва Берунӣ ҳам хабар медиҳад, ки тақрибан баъди 200 соли вафоти асосгузори ин дин онро рӯҳоние ба Марв овардааст¹⁷⁷. Агар дар дасти мо дар бораи паҳншавии дини насронӣ дар кишвари кушонӣ маълумоти маъхазҳои суриёнӣ (ибтидон асри III милодӣ) ва арманӣ (асри IV милодӣ) намебуд, ахбори болоиро танҳо ривоят ҳисоб кардан мумкин буд.

Дар Осиёи Миёна пайравони боз як мазҳаби дигар — мазҳаби монавия пайдо мешаванд, ки дар таърихи ҳаёти маънавии Осиёи Миёна мақоми намоён дорад. Дар ин бобат муфассалтар таваққуф мекунем. Асосгузори ин мазҳаб Монӣ соли 216 дар Бобулистон, дар қарибии Ктесифон, дар оилаи ашрофе ба дунё омадааст. Подшоҳи сосонӣ иҷозат дод, ки мазҳаби нав тарғиб карда шавад, вале дар ниҳояти қор Мониро ба зиндон андохтанд ва ӯ дар он ҷо вафот кард (соли 276—277 милодӣ), ҳуди таълимоти Монӣ ва монавиён дар Эрон дучори таъқиботи мудҳиши бераҳмона гардиданд.

Мувофиқи маслаки монавия дар ибтидо на замин будаасту на осмон ва фақат ду мабдаъ — Равшанӣ (некӣ) ва Ториқӣ (бадӣ) вучуд доштааст. Дар зиндагӣ ин ҳарду мабдаъ ба ҳам омехтаанд ва инсон бояд майли қамолот карда, мадад расонад, ки некӣ бар бадӣ ғолиб ояд. Таълимоти Монӣ, аз як тараф, унсурҳои асосии зардуштия ва, аз тарафи дигар, баъзе хусусиятҳои дини насронӣ ва ба андозае дини буддоиро ҳам дар бар мегирифт. Вале ин таълимот дар ҳама ҷо як хел набуда, дар баъзе ҷараёнҳои монавия падидаҳои эътирози иҷтимоӣ равшан ба назар мерасанд, масалан,

*

¹⁷⁶ Дар масъалан эътиқоди динӣ муросоқор будани мардуми он давраро мо дар зисоли мардуми димнан на он қадар калони Теппаи Шоҳ мебинем. Аз ҳуди шаҳр дар ҳонае ҷои ибодат ёфт шуд, ки пораҳои ҳайкалчаҳои динии ғили ва ғачи дорад ва он ба дини буддония марбут мебошад (*Литвинский Б. Н.*, 1976, сах. 75—76). Дар айни ҳол, тадқиқи қабристони он манзилгоҳ аниқ муқаррар кард, ки мурдагон бо маросими дини зардуштия гӯронда мешуданд (*Литвинский Б. А.*, 1976, сах. 83).

¹⁷⁷ Беруни, 1957, сах. 330.

Удनावоз.
Арақан
Хайратов

чунин шиори монавиён маълум аст: «Касе, ки бой буд, қашшоқ мешавад, гадоӣ мекунад, азоби абад насиби ӯ мегардад».

Маҳз ҳамин гуна шиорҳо, инчунин тарғиби идеали неқӯахлоқӣ, ваъдаи «бихишти олам» ба мазҳаби монавия оммаи меҳнатқашон ва намояндагони табақаҳои миёнаи ҷамъиятро ҷалб карданд. Монавиён дар айни ҳол ташкилоти тавоноеро таъсис намуданд. Ҳамаи ин, ҳам дарбори сосониён ва ҳам аркони дини зардуштиро ба воҳима наандохта наметавонист.

Ҳанӯз дар давраи ҳаёти Монӣ ва баъди вафоти вай дере нагузашта монавия аз ҳудуди Эрон берун меравад. Дар Осиёи Миёна бар хилофи шиори болоӣ тарғиботи монавия асосан дар байни аъён-ну ашроф бурда мешуду вале баъдтар оммаи васеи аҳолиро фаро гирифт. Яке аз воизони номии монавия дар Осиёи Миёна Маар Уммо буд. Баъди ин монавия ба Туркистони Шарқӣ ва аз он ҷо сонитар ба Хитой гузашт. Дар Осиёи Миёна ва дар Туркистони

Сарҳон ҳайкалчаи сафолни давран кушонӣён. Афросиёб

Тӯмори нуқрагин, ки сурати олиҳаи сайёд дорад

Ҳайкалчаҳои Холҷиён

Шарқӣ монавия бисъёр ҷиҳатҳои дини буддоиро азхуд намуда, баъзе ғояҳои он ва қисман истилоҳоти онро қабул кард. Монавиён дар тарғиби дини худ санъат, аз ҷумла, санъати тасвириро хеле хуб истифода мебарданд ва китобҳои динии онҳо мусаввараҳои назаррабое доранд. Бинобар ҳамин дар адабиёти форс-тоҷик ва дар фарҳангҳои қадимии тафсирии забони тоҷикӣ номи Монӣ синоними расоми забардаст аст¹⁷⁸.

Дар давраи кушониён ҳар халқ ба худ хос маросими дафн дошт.

Гӯрҳои давраи кушониён (номи онҳо—«навъи III Б»), ки онҳоро М. М. Дьяконов дар гӯристони Тӯпхона (Ҳисор) ёфтааст, хеле ҷолиби диққат мебошанд. Ин гӯрҳои хокианд, ки бо хишти хом рӯкаш шудаанд, баъзан сағонаҳое мебошанд, ки аз хишти хом сохта шудаанд. Дар лаҳади ин гӯрҳо зарфҳои пури хӯроки охирад ҳаст. Ҳамаи ин зарфҳо зарфҳои хушсифати кулолӣ мебо-

*
¹⁷⁸ Дар бораи монавияи Осиён Миёна ниг.: *Беленицкий А. М.*, 1954; *Assmussen J.*, 1965; *Litvinsky B. A.*, 1968, p. 14—17, 38—41. Дар бораи тавсифи умумии монавия ниг.: *Лукокин В. Г.*, 1969, сах. 74—81.

шанд. Шакли аксари онҳо чоммонанду муносибтарҳи зебо мебошад. Ҷолиби диққат аст, ки дар ин гӯрҳо мутлақо аслиҳа нест. Баъзан дар даҳон ё синаи мурда тангае мемондаанд ва ин тангаҳо ба тангаҳои Евкратид монанд буда, ба асри I пеш аз милод, яъне ба давраҳои баъди сукути давлати Юнону Бохтар нисбатдоранд.

Дар гӯри занҳо асбоби зиннатии тиллоӣ (гӯшвораҳо), оҳанин (ангушттарин, сагакҳои либос), сангину шишагин (шадда), биринҷӣ (оина, дастпона, ангуштарин) ёфт шудаанд. Аксари ин ашёи ороиш бо ашёи ороиши сарматҳои соҳилҳои Қаспий ва Баҳри Сиёҳ ҳамгунӣ дорад. Аҷоибаш ҳамин, ки дар байни бозьёфтҳо қаҳрабӯе ёфт шуд, ки фақат дар баҳри Балтик ҳаст ва каури ном гӯшмоҳие ба даст омад, ки фақат дар уқёнуси Ҳинд мешавад.

Берун аз гӯрҳо тангаи бисёре ёфт шуд, ки якеи онҳо азони Қанишка мебошад, ғайр аз ин, чанд осие, пораи дастос ва якчанд кордҳои оҳанин ба даст омадаанд ¹⁷⁹.

Ҳангоми ҳафриёти М. М. Дьяконов ва ҳафриёти минбаъдаи Б. А. Литвинский дигар намуди дафн низ пайдо шуд — бо ин усул мурдаро дар тобутҳои калони сафолӣ мегурондаанд (ин тарзи дафн дар байни портҳои маъмул буд ва, аз афти қор, аз онҳо иқтибос шудааст). Дар хоки Душанбе мурдахое ёфт шуданд, ки дар тобутҳои сангин ва дар хумҳои дафн гардидаанд. Дар димнаи Қухнақалъа (водии Вахш) мурдахоро дар даҳмаҳо мегуронидаанд. Аз асри II пеш аз милод Хоразм ва баъд дар дигар ноҳияҳои Осиёи Миёна оссуарийҳо, яъне устухондонҳои сафолӣ (баъзан сангин) ба ҳукми таомул мебароянд, ки ба онҳо устухони мурдаро андохта мемондаанд ¹⁸⁰.

Қашф ва тадқиқи қабристони димнаи Теппаи Шоҳ (дар поёни Қофарниҳон), ки мурдагони он дар асоси маросими дини зардуштӣ гуронда шудаанд, хеле аҳамияти калон дорад. Аз ин ҷо чанд новусе ёфт шуд, ки тарҳи мураккабе доранд. Яке аз онҳо (новуси 1) як хона дорад. Айвони новус аз ду тараф сангпӯш буда, инчунин бо остонаи сангӣ мустаҳкам карда шудааст. Аз ин айвон ба даруни ҳуди новус роҳ ҳаст. Даруни новус ҳучраи чоркунҷаест, ки андозааш 3,16×4,80 м мебошад. Гирдогирди тағи девор суфаҷа дорад, ки бари он 0,95—1,00 м ва баландиаш 0,42 м аст. Тағи ҳучра, суфаҳо ва деворҳо тунукак бо ғач андова карда шудаанд. Ҳуди новус дар болои таҳкурсии нимметра сохта шудааст. Рӯи суфа ва ҳучра пур аз устухони одаме аст, ки бетартибона хобидаанд ва дар байни устухонҳо бисёр ашёи маданияти моддӣ (зарфҳо, асбоби зинат, оинаи биринҷӣ, ҳайкалчаҳои сафолӣ ва ғ.) ба на-

*

¹⁷⁹ Дьяконов М. М., 1950.
¹⁸⁰ Рапопорт Ю. А., 1967.

зар мерасад. Инчунин тангаҳои мисии Қанишка ва Васудева ёфт шудаанд.

Новуси дигар (новуси 2,) ки дар болои тахкурсии чоркунҷан на чандон баланд сохта шудааст, тарҳи мураккабтаре дорад. Баъди дари даромад долоне сар мешавад, ки тамоми новусро ба ду қисми баробар тақсим мекунад. Дар ин долон рӯбарӯи ҳамдигар чор ҳучра ҳаст, ки андозаи онҳо $2,2 \times 2,1$ м ва $2,1 \times 2,3$ м мебошад (фақат ду ҳучра безарар мондааст, ду ҳучраи дигар қисман вайрон шудааст). Даруни ҳучрахову долон аз чанд қабат устухони одамі пур аст, устухони баъзе мурдагон пароканда нашуда, дар ҷои аслии худ мебошанд. Умуман аз ин новус 51 қосахонаи сар баромад. Агар ба назар гирем, ки новус хеле вайрон шудааст, пас шумораи дар ин ҷо гӯршудаҳо хеле зиёдтар будааст. Аз афти кор, ба андозаи пур шудани ҳучраҳо даҳони онҳоро мебастанд, баъди пур шудани долон дари асосиро ҳам гӯр кардаанд ва бо ҳамин ин новусро дигар кор нафармудаанд. Аз ин новус ҳам бисъёр ашъёи маданияти моддӣ — бисъёр асбоби зинат (шаддаҳои сангию шишагин, ангуштаринҳо, дастпонаҳо, гӯшворҳо ва ғ.), асбобҳои сафолӣ, бути гачӣ ёфт шуд. Боқимондаҳои матое, ки аз ин ҷо дастрас гардид, хеле ҷолиби диққат мебошанд. Яке аз тангаҳои аз ин ҷо ёфтшуда (тангаи нукраи Герай) дар даҳони мурдае буда, онро аз қабати лое ёфтанд, ки ба коми мурда часпида монда будааст. Тамоми тангаҳои ёфтшуда аҳамияти калон доранд, зеро далолат мекунанд, ки новус ба муддати ниҳоят дароз истифода мешуд — аз ин ҷо тангаҳои нукрагини тақлидан ба тангаҳои нукрагини Евкратид сикказадашуда, тангаҳои мисини Вима Қадфиз, Қанишка, Хувишка, тангаҳои тақлиди тангаҳои Васудева ба даст омаданд ¹⁸¹.

Аҳамияти ҳафриёти қабристонии Теппаи Шоҳ ниҳоят калон аст. Ғайр аз ин ки ин новусҳо қадимтарин гӯрҳои Бохтар мебошанд (санаи онҳоро асри I пеш аз милод, III—IV милодӣ гуфтан лозим), боз онҳо шаҳодат медиҳанд, ки дар Бохтар маросими дафни зардуштӣ паҳн шуда буд ва он хусусиятҳои ба худ хос дошт. Инчунин тавсифи антропологии мурдагон ҳам ҷолиби диққат мебошад ¹⁸². Дар солҳои охир айнан ҳамин гуна қабристонҳо дар дигар ноҳияи Бохтари Шимолӣ — дар водии Сурхондарё, дар қарибии димнаи Дилварчинтеппа ва деҳаи Бандихон ёфт шуданд.

Аҳолии кӯчманчӣ, нимкӯчманчӣ ва як қисми аҳолии муқими мурдаҳои худро дар хоктеппаҳои баланд гӯр мекарданд. Шумораи зиёди ин гуна хоктеппаҳо дар поёноби Қофарниҳон, дар райони Исфара ва дар территорияи Ўзбекистону Тоҷикистон ҳафриёт шудаанд.

*

¹⁸¹ Литвинский Б. А., 1976, саҳ. 76—84.

¹⁸² Кияткина Т. П., 1976, саҳ. 85—86.

Санъат

Давраи кушониён давраи авҷи инкишофи санъати қадимии Осиёи Миёна мебошад. Мо аз равнаку ривочи шаклҳои монументалии санъат (рассомӣ, муҷассамасозӣ, мунаббаткорӣ), намудҳои хурдтари он (хайкалчасозӣ аз сафолот) ва аз равнақи санъати амалӣ (заргарӣ ва ғ.) вокиф ҳастем. Мо алҳол дар даст материали фаровон дорем, вале ба туфайли ҳафриёти археологӣ андӯхти он чунон суръатро соҳиб аст, ки ҳама гуна тавсифи қабл аз интишор кӯҳна шуданаш мумкин аст. Маҳз дар санъат заковату фазилати устоёни Осиёи Миёна равшан чилвагар мешавад, дар айни ҳол, муносибат бо дигар мамлакатҳои ҳамсоя возеҳ ба назар мерасад. Аҳамияти осори санъати Осиёи Миёна берун аз ҳудуди Осиёи

Устадонҳои
хайкалчамонавд ба
намуди одамони
нишаста, асрҳои аввали
милод.
Қуйқирилганқалъа

Миёна ҳам мақом дорад, яъне имкон медиҳад, ки муҳимтарини ҷиҳату ҷанбаҳои маданияти бадеии Шарқ аз дидгоҳи нав тафсиру тавзеҳ дода шавад. Масалан, ин нукта ба санъате низ дахл дорад, ки санъати Қандаҳор ном гирифтааст. Қандаҳор номи қадимии кишварест, ки миёни он водии Пишовур буд ва дигар ноҳияҳои ҳамсояро дар бар мегирифт.

Маҳз дар ҳамин ҷо бисёр осори ба худ хоси санъат ёфт шудааст, ки асосан аз ҳайкали сангин (ва гачӣ) ва нақшҳои қандакорӣ иборат мебошад. Бинобар номи қадимии сарзамин намуди санъат гандҳарӣ ном гирифт, гарчанде асарҳои бо ин услуб офаридашудаи санъат хеле васеъ интишор ёфта буданду дар саросари хоки Шимолу Ғарби Ҳиндустон, дар Афғонистон ва дар ҷануби Осиёи Миёна дучор меоянд. Санъати гандҳарӣ таркиби ҳайратангези анъанаҳои санъати маҳаллӣ ва эллинурумӣ мебошад. Вале масъалаҳои пайдоиш, таҳаввулот ва хронологияи санъати гандҳарӣ то ҳол ақидаҳои ниҳоят мухталиф ва аксар ба ҳамдигар ҳилофро ба миён меоварад ва боиси пайдоиши назарияву фарзияҳои мутааддид мегардад. Яке аз олимони таърихи тадқиқи санъати гандҳариро бо заковати тамом ба «ҳарбгоҳе» ташбеҳ додааст, ки «дар он ақидаҳои сершумори археологҳо бисмил шудаанд ва ин ҳарбгоҳ аз ҷавшану зирехҳои кафидаю дарида, яъне дидҳои аз даҳон монда ва аз шикастапораҳои яроку аслиҳа, яъне аз фарзия-

ҳои радшуда моллом аст. Ӯол он ки масъалаҳои ҳалталаб шу-
мор надоранд ва онҳо бемуҳобот қидду чаҳди олиморо густрохона
рафъ менамоанд ва чунон ба назар мерасанд, ки ҳалли онҳо мут-
лако мумкин нест»¹⁸³.

Асоси тадқиқи санъати гандҳарӣ дар асарҳои олими франсавӣ
Д. Фуше, ки дар тадқиқи санъат ва археологияи Ӯиндустону Аф-
ғонистон хизмати шоён кардааст, гузошта шудааст. Ман хонанда-
ро ба асарҳои вай¹⁸⁴ ва ба асарҳои Д. Маршалл, Б. Роулэнд, А. А.
Кумарасвами, И. Лохвизен де Леев, Г. Ингольт ва дигарон ҳавола
карда, ҳаминро қайд кардан мехостам, ки нисбатан ба қарибӣ оли-
ми франсавӣ Д. Шлюмберже фарзияи диққатангезе пеш ниҳод.
Вай ба натиҷаҳои кашфиётҳои навтарини археологияи Осиёи хори-
ҷӣ такя намуда, исрор мекунад, ки дар ташаккули санъати қанда-
ҳорӣ «унсури юнону эронӣ» (аз ҷумла, юнону бохтарӣ) мақом
калон дорад¹⁸⁵. Кашфиётҳои археологияи Осиёи Миёна бошад, ба-
рои исботи мавҷудияти санъати хоси бохтарӣ мадраки фаровон
доданд. Ӯайкалу расмҳои дилкаши Ӯолҷиён, нақшунигори назар-
рабои Бохтар бояд дар ҳалли масъалаҳои пайдоиши санъати Бох-
тар ба назар гирифта шаванд.

Дар баробари санъати Бохтар дар он давра Суғд, Ӯоразм ва
Порт ҳам мактабҳои бадеии хоси худро ба вуҷуд меоранд.

* .
¹⁸³ Иқтибос аз китоби: *Ingholt H.*, 1957, p. 22.

¹⁸⁴ Ӯусусан ниғ.: *Foucher A.*, 1905; 1918; 1922; 1951.

¹⁸⁵ *Schlumberger D.*, 1960.

СОҲТИ ИҶТИМОИЮ ИҚТИСОДИИ ОСИЁИ МИЁНАИ ҚАДИМ

1. ИСТОРИОГРАФИЯИ МАСЪАЛАҲОИ ФОРМАЦИЯИ ИҶТИМОИЮ ИҚТИСОДИИ ҶУЛОМДОРИИ ОСИЁИ МИЁНАИ ҚАДИМ

Нотавонии илми буржуазӣ, алалхусус ҳангоми чуи як чизи том омӯхтани таърихи иҷтимоию иқтисодии Осиеи Миёна ва Шарқ маълум шуд. Муаррихони буржуазӣ барои шарҳу тафсири ин масъалаҳо усулро пеш гирифтаанд, ки ба методологияи ғайриилмӣ асос ёфтааст ва манзараи ҳақиқии таърихиро таҳриф менамояд. Бар хилофи муаррихони буржуазӣ таърихчиёни советӣ аллакай аз солҳои 20-ум ва аввали солҳои 30-юм сар карда, дар ягона мавқеи дурусту ҳақиқатан илмӣ — дар мавқеи марксизм-ленинизм истода, ба тавзеҳи конкретии формацияҳои иҷтимоию иқтисодии Шарқ шуруъ намуданд.

Ин тадқиқотро новобаста ба дигар масъалаҳо, ҳудо аз он муборизаи шадиди идеологӣ, ки илми мо зидди идеологҳои империалистии Европайи Ғарбӣ ва Америка бурда истодааст, тасаввур кардан мумкин не. Ин идеологҳо (руйроҳт ё худ пардапӯшқунон) исбот кардани мешаванд, ки халқҳои Шарқ аз азал қафомонда мебошанд ва дар Шарқ тараққиёти ҷамъиятӣ гуфтани чизе набуд. Иддаои «караҳтӣ» тараққиёти ҷамъиятӣ дар Шарқ бо чунин як даъво «тақвият» дода мешуд, ки аз давраҳои таъсиси аввалин давлатҳои Миср ва Байнаннаҳрайн то рӯзҳои мо дар Шарқ муносибатҳои феодалӣ вучуд доштад.

Асари дохиёнаи В. И. Ленин «Дар бораи давлат», ки соли 1929 нашр шуд, дар кори аз нуқтаи назари марксистӣ муайян кардани таърихи иҷтимоию иқтисодӣ роли калон бозид. Дар ин асар навишта шудааст:

«Тараққии тамоми ҷамъиятҳои инсонӣ дар давоми ҳазорҳо сол

беистисно дар ҳамаи мамлакатҳо ба мо қонуниятӣ умумӣ, дурустӣ, мунтазамии ин тараққиётро ба ин тариқа нишон медиҳад, ки дар аввал мо ҷамъияти бесинф — ҷамъияти аввалини патриархали, ҷамъияти ибтидоиро мебинем, ки дар он ҷамъият аристократҳо набуданд, баъд ҷамъияти ба ғуломӣ асосёфта, ҷамъияти ғуломдориро мебинем. Ин роҳро тамоми Европаи маданият замони ҳозира тай кардааст — ғуломдори 2 ҳазор сол пеш аз ин қомилан ҳукмрон буд. Ин роҳро аксарияти бузурги халқҳои қитъаҳои дигари олам ҳам тай кардааст»¹.

Тадқиқи марксистии маънаҳои формацияҳои иҷтимоӣ иқтисодии Шарқ дар солҳои 20 — 30-юм ақбуи оғоз меёфт. Яке аз мушкилиҳои он солҳо ҳамин буд, ки аксарияти насли қалонсоли шарқшиносон, ки соҳиби дониши фактҳои конкрет буданд, дар соҳаи идеологияи марксистӣ ҳануз тайёрии қазои нашоистанд. Дар ин бобат нутқи яке аз барҷастатарин нашоистагонии «насли қалонсол» — академик С. Ф. Ольденбург, ки дар маҷлиси Ҷавулодаи АҶ ССРС июни соли 1931 эрод карда буд, ниҳоят ба мавриду муносиб шуд. О. Ф. Ольденбург гуфта буд: «Мо халқҳо ва мамлакатҳои ба халқу мамлакатҳои Шарқу Ҷарб, халқу мамлакатҳои ба ҳамдигар муқобил ва ҳар якеро ба тарзи худ омӯхташаванда ҷудо намекунем, зеро Шарқ бо ҳуқуқи баробар бо Ҷарб ба Иттифоқи мо дохил шуд ва мо Ҷарбро бо қадом методологияи марксистӣ меомӯхта бошем, Шарқро ҳам бо ҳамон методологияи тадқиқ мекунем. Чи тавре дар Ҷарб муборизаи синфӣ равад, дар Шарқ ҳам чунин мубориза давом дорад. Дар Шарқ ҳам худӣ ҳамон формацияҳо ба вуҷуд омадаанд, ки дар таърихи Ҷарб ҳастанд. Ин нуктаҳои асосии шарқшиносӣ мо мебошад»². Ана ҳамин тавр шоҳроҳи инкишофи шарқшиносӣ советӣ, ки ба таҳқиқҳои мабути марксизм-ленинизм асос дорад, муқаррар карда шуд. Хуллас, диди марксистӣ ба таърихи халқҳои Шарқ тамоман ҳилофи он ҷараёни реакционӣ илми буржуазӣ мебошад, ки мабаду сиршти он ҷунун суҳани маддоҳи империализми Британия Киплинг аст: «Бидонед, ки Шарқ Шарқ асту Ҷарб Ҷарб ва то рузи арасот онҳо бо ҳам як нахоҳанд шуд!»

В. В. Струве маънаҳои таърихи Миср ва Байнаннаҳраини Қадимро марксистона тавзеҳ дода ва онҳоро бо диққати тамом тадқиқ намуда, дар ибтидои солҳои 30-юм ба чунин ҳулосае омад, ки давлатҳои Шарқи Қадим ҷамъиятҳои навъи ниҳоят соддатарини ғуломдорӣ буданд³. Соли 1933 вай дар маърузаи махсуси худ, ки барои Академияи давлатии таърихи маданияти моддӣ тайёр карда буд, ин ақидаи худро изҳор намуд ва он дере нагузашта аз ҷоп

*

¹ В. И. Ленин. Асарҳо, ҷилди 29, саҳ. 508.

² Ольденбург С. Ф., 1931, саҳ. 9.

³ Струве В. В., 1932.

хам баромад⁴. Ғояти часорат будани гуфтаҳои вай роҷеъ ба мавҷуд будани формацияи иҷтимоию иқтисодии гуломдории Шарқ, ба ин дараҷа конкрет ва навоваронаи масъала гузоштани вай ва дар айни ҳол баъзе камбудҳои ақидаҳои вай, яъне аз ҳад зиёд баланд бардоштани роли гуломон ва баҳои лозима надодан ба аҳли ҷамоат боиси он гардид, ки баъзе олимони машхур ба тавзеҳоти В. В. Струве зид ба доманданд. Дигар олимони нуктаи дар Шарқ вучуд доштани формацияи гуломдориро қабул карда, онро инкишоф доданд⁵.

Дар ҳуди ҳамон соли 1933 С. П. Толстов дар пленуми Академияи маданияти моддӣ, ки ба масъалаҳои пайдоиш ва тараққиӣ феодализм бахшида шуда буд, дар мавзӯи «Генезиси феодализм дар ҷамъиятҳои кучманҷии чорводор»⁶ маъруза кард. Вай бисёр нуктаҳои асоснок намуд, ки баъдтар ба дурдонаҳои ганҷинаи илми таърихшиносии советӣ мубаддал гардиданд, масалан, яке аз онҳо нуктаи робитаи зич доштани кучманҷиён ва зироаткорони муқими мебошад ва ғ.

Дар айни ҳол, вай фарзияе пеш ниҳод, ки кучманҷиёни Осиёи Миёна (аз хунҳои сар карда) аз асри II пеш аз милод то ҳуди асрҳои VIII—IX давраи инкишофи гуломдориро аз сар гузаронданд ва зимнан «дар инкишофи ҷамъиятҳои, ки дар онҳо чорводорӣ кучӣ афзалият дошт, давраи гуломдорӣ, ки ба формацияҳои антиқии Баҳри Миёназамин ҳамгун буд, дар як шакли ба худ хоси демократияи ҳарбии гуломдорӣ вусъат меёфт»⁷. Ин фарзияи вай ба тафсил асоснок ва конкрет таҳлил нашуда буд ва иддаои С. П. Толстов аз он сабаб ҳам раҳнапазир ҳисоб мешуд, ки баъзе нуктаҳои он ғалат буд (масалан, чунин иддао, ки дар байни туркманҳо дар асри XIX соҳти гуломдорӣ вучуд дошт ва ғ.). Вале умуман ақидаи С. П. Толстов, ки нисбат ба Шарқ таълимоти марксистии формацияҳои иҷтимоию иқтисодиро конкрет татбиқ менамуд, хеле судбахш баромад. Аз ин ақида мантиқан бармеомад, ки на фақат халқҳои кучманҷии Осиёи Миёна, балки халқҳои муқими ба онҳо зич робита дошта ҳам марҳалаи тараққиёти гуломдориро аз сар гузарондаанд.

Гузориши нави масъала боиси эътирози саҳти як қатор олимони гардид. Масалан, А. Н. Бернштам дар пленуми соли 1933 тарафдори чунин ақида шуд, ки «қисми зиёди Осиё (Осиёи Миёнаро ҳам вай ба ин ҷо ҳамроҳ мекард.— Б. Ғ.) формацияи гуломдориро аз

*

⁴ Струве В. В., 1934 б; 1934 а.

⁵ Дар бораи тафсилоти мувоҳисаи ибтидои солҳои 30-юм ниг.: *Постовская Н. М.*, 1961, 79—82, 98—100.

⁶ Толстов С. П., 1934.

⁷ Толстов С. П., 1934, саҳ. 179, 185.

сар нагузаронда аз коммунизми ибтидоӣ ба чамъияти феодалӣ гузаштааст»⁸.

Ду сол сонитар, соли 1935 М. Е. Массон даъво кард, ки дар давраи баъди асри VIII милодӣ дар Осиёи Миёна аллакай «заволи муносибатҳои кӯхнаи феодалӣ» сар шуда буд⁹.

Вале чунин нукта, ки халқҳои Осиёи Миёна давраи ғуломдориро аз сар гузарондаанд, тадричан ба саҳифаҳои нашрияҳои илмӣ оммавӣ¹⁰ ва махсус роҳ меёбад¹¹.

Соли 1938 С. Толстов бори нахуст сохти ғуломдории Осиёи Миёнаи қадимро муфассал тафсир дод. Нуктаҳои асосии он тафсир инҳоанд:

Аъёну ашрофи суғдиён дар арафаи истилон арабҳо хосияти «ғуломдорӣ ва сардорони қабилаву авлод»-ро мепазирuftанд?

Ҳокимияти он ба «дастаҳои мусаллаҳи ғуломони чақир... ва ба лашкари боимтиёзи савораи ҷавонони ашрофзода», ки маъхазҳои арабию форсӣ ва хитой аз онҳо ривоят менамоянд, такъя мекард. Ин намуди ташкили дастаҳои ҳарбӣ дар давраи портҳо ҳам расм буд.

Тамаддуни қадими воҳаҳои Осиёи Миёна симони хоси «шаҳрӣ» дошт.

Кӯчманчиён ва зироаткорон бо ҳамдигар робитаи зич доштанд. Ғуломдорӣ дар байни аҳолии муқимӣ ва кӯчманчӣ маъмул буд. Ба ин мадраки маъхазҳои хитой ва «мақтубҳои қадими суғдӣ» бевосита далолат мекунанд. Ба ин ҳуди дар ҳайати давлати ҳохоманишиҳо будани Осиёи Миёна ва бевосита моддаи оид ба ғуломдории айбномаи сосониён шоҳид аст. Гӯрҳои оддии давраи усунӣ, ки ба тартиби муқаррарӣ қатор-қатор нестанд, аз афти қор, гӯрҳои ғуломоне мебошанд, ки ба усунӣ тааллуқ доштанд (ақидаи дигар — «ғуломони дар манзиле сокиншуда ва аъёну ашрофи усунӣ»).

«Мадрақоти археологӣ далолат мекунанд, ки дар сохтмони шабакаи объёри Осиёи Миёна меҳнати ғуломон васеъ истифода бурда мешуд... Анҷом додани ин гуна сохтмон бо қувваи деҳқонон ва бо воситаҳои техникӣ, ки дар ихтиёри суғду хоразмиёни қадим буд, он қадар қувваи қориро аз хоҷагии қишлоқ қашида мегирифт, ки ин соҳаи хоҷагӣ ба ҳеҷ ваҷҳ мӯътадил қор қарда наметавонист. Суханони машҳури Ф. Энгельсро андак дигар ҳел таъбир дода гуфтан мумкин, ки агар ғуломдорӣ намебуд, маданияти баланди объёри Шарқ ба вучуд намеомад».

«Пас аз он ки Осиёи Миёна ба доираи назари осори хаттӣ аф-

⁸ Бернштам А. Н., 1934, саҳ. 343.

⁹ Массон М. Е., 1935, саҳ. 217. Баъдтар (саҳ. 227) вай менависад, ки: «сохти феодалӣ дар Осиёи Миёна дар асри X заволи ёфт».

¹⁰ Масалан, муқосса кунед: Баженов А. В., 1937.

¹¹ Массон М. Е., 1938., саҳ. 83.

тод, боз дар муддати чандин асрҳо боқимондаҳои сохти ибтидоии ҷамъиятӣ пойдор монданд ва фақат аз асрҳои якуми ҳазораи якум сар карда, аввалин дигаргуниҳои калони сохти ҷамъиятии халқҳои Осиёи Миёна ба назар мерасанд, ки онҳо Осиёи Миёнаро тадричан ба доираи системаи ғуломдорӣи Шарқ мекашиданд».

«Бухрони умумии олами ғуломдорӣ, ки Империяи Римро вожгун сохта, давлати Хитой қадимро ба забол расонд, ба сари Осиёи Миёна ҳам омадааст. Давлати Кушон дар асри V дар зери зарбаи қabilaҳои барбарӣ, ки дар асри IV дар Хитой ва дар асрҳои IV-V дар Европа бо номи гунҳо маълум буданд, ба хок яксон гашт»¹².

Ҳ.н нуктаҳои С. П. Толстов, ба ғайр аз ду нуктаи аввал, асосан¹³ аз тарафи аксари олимони советӣ маълум доништа шуд ва дар таълифи марксистии таърихӣ қадими Осиёи Миёна роли муҳим бозид (ду нуктаи аввал барои ҳамин қабул нашуд, ки иддао дошт, гуё дар Осиёи Миёна давраи ғуломдорӣ то ҳуди асрҳои VII-VIII давом карда бошад. Ҳол он ки ки фикр ғалат аст).

Баъдҳо С. П. Толстов борҳо ба сари масъалаи сохти иқтимоию иқтисодии Осиёи Миёнаи Қадим¹⁴ баргашта, ҳаракат кард, ки асосан бо мадади мадраки таърихӣ шабакаи обёрӣи Хоразм нуктаи дар ин ноҳия вучуд доштани сохти ғуломдориро исбот кунад. Дар хочагии қишлоқ, аз ҷумла дар обёрӣ истифода шудани меҳнати ғуломон аз эҳтимол дур нест. Вале чунин иддаои С. П. Толстов, ки аҳолии озод дар сохтмони шабакаи обёрӣ ширкат надошт ва каналҳои қадима «бо қувваи ғуломони серғумори дар дигар намуҳҳои зироаткорӣ машғул ба буда сохта шудаанд»¹⁵, ба назари мо он қадар баҳснопазир нест¹⁶. Аз рӯи ҳисобу китоби С. П. Толстов фақат дар сохтмони канали биступанчкилометраи Чонбосқалъа мардони ноҳияи атрофи канал, агар соли 20 рузӣ кор мекарданд, 15 — 25 соли онҳо сарф мешуд. Ба фикри С. П. Толстов, ин кор ҳеч мумкин не, аз ин рӯ, ин каналҳоро ин мӯраи зиёди ғуломон сохтаанд. Ин мулоҳизаҳо ба ду гӯшӣ асос ёфтаанд: каналҳои калон ниҳоят тез сохта мешуданд; аҳолии зироаткорӣ воҳа метавонист дар сохтмони канал соли Ҷамағӣ 20 руз кор кунад.

Вале каналҳои калон, эҳтимол, дар зарфи чандин солҳо (дар баъзе мавридҳо дар зарфи даҳҳо солҳо), умуман шабакаи обёрӣ дар зарфи садҳо сол сохта мешуданд. Аз дигар тараф, хусусияти хочагии қишлоқи Осиёи Миёна (аз ҷумла, Хоразм) имкон меод,

★

¹² Толстов С. П., 1938 б, саҳ. 24—32, 47—49; 1938 а, саҳ. 182—187.

¹³ Баъзе нуктаҳои ҷузъӣ масалан, чунин нукта, ки гуё қатори гӯрҳои муқаррарӣ гӯри ғуломони усунӣ буданд, бо тадқиқоти минбаъда исбот нашуд.

¹⁴ Хусусан ниг.: Толстов С. П., 1948 а, 1948 б ва г.

¹⁵ Толстов, С. П., 1958, саҳ. 115. Дар боран шакку шубҳае, ки онд ба ин нукта вучуд дорад, ниг.: Беленицкий А. М., 1935, саҳ. 507.

¹⁶ ИТН, I, саҳ. 475—576.

ки аҳолии зироаткор дар сохтмон ва тоза кардани ҷую анҳор со-
ле ду ва, ҳатто се моҳ машғул шавад¹⁷. Пас, худи ҳамон канали
Ҷонбосқалъа (агар чуни маълумоти С. П. Толстов ва Б. В. Андри-
ановро ба назар гирем, ки шумораи мардони қобили кор тақри-
бан 1000 кас мебошад) мумкин буд бо қувваи аҳолии ноҳияи ка-
нал дар зарфи чор ё панҷ сол сохта шавад¹⁸. Ниҳоят, беандоза
соддаву камсамар будани техникаи хоҷагии кишлоқ аз киштукор
кашида гирифтани «шумораи зиёди» коркунанда ва фақат дар ка-
налкани истифода бурдани онҳоро ба як кори бефоида ва, ҳатто
зарарнок табдил меод. Онҳоро бо ёситаи зиндагӣ таъмин кар-
дан бар души аҳолии зироаткор бори гароне мешуд. Дар ҳамон
дараҷаи техникаи хоҷагии кишлоқ, ки дар Ҳоразми охири ас-
ри XIX вучуд дошт, як коркун метавонист (агар чорвои қорӣ дош-
та бошад) дар як сол дар андак майдон киштукор кунад¹⁹. Дар
давраҳои қадим бошад, сифати техникаи хоҷагии кишлоқ боз ҳам
паस्तтар буд. Пас, имкон ва зарурати васеъ намудани майдони
кишт ба шумораи коркунанда, ки бевосита дар киштукор шуғл дош-
танд, саҳт вобаста буд.²⁰

Маълум, ки дар асри XIX ва ҷумҳурии асри XX миқдори ҳосили
гандум аз ҳар як гектари заминӣ обӣ 15—20 ц буд²¹. Аз ин миқдор
1,5—2 центнерашро барои тухмӣ мегирифтанд. Як қисма ҳосил-
ро (ба ҳар ҳол, камаш 1/3 қисми онро, ки ин қонда дар асри
миёна маъмул буд) деҳқон хироҷ ё андоз меод²². Дар дасти деҳ-
қон ҳамагӣ 8—11 ц ғалла мемурад. Дар давраи қадим бошад, ин ра-
қамҳо аз ин хеле камтар буданд. Агар ин рақамҳоро 50 фоиз кам
карда, онро дуруст ҳисоб кунем (албатта, фақат фикран) дар дасти
деҳқон ҳамагӣ 4—5,5 ц ғалла мемурад; ин миқдор ғалла сола
ба ду ва агар бисёр гирем, ба се кас базур мерасад. Агар ба назар

*

¹⁷ Дар охири асри XIX ҳодисаҳе маълуманд, ки аҳолии дар тоза кардани ҷую
анҳор сола ду моҳ машғул мешуданд (*Шкапский О.*, 1930, сах. 49—50; *Дин-
гельштедт М.*, 1895, сах. 65).

¹⁸ Дар воқеъ, агар ба назар гирем, ки барои анҷом додани канал 750 ҳаз. м³
хокро қандан даркор (*Андрианов Б. В.*, 1969, сах. 128) ва як коркун мета-
вонист дар як рӯз 2,5 м³ хок қанад, ба осонӣ ҳисоб кардан мумкин, ки канал
дар панҷ сол буд мешуд. Вале дар ҳуҷҷатҳои папирусии Мирифи Эллини мад-
раке хаст, ки дар сохтмони канал як коркун бояд дар як рӯз 3,5 м³ хок қа-
над (*Крюгер Е. В.*, 1935, сах. 28), агар маҳсули қори каналканоҳоро ба ин
миқдор наздик ҳисоб кунем, пас сохтмони канал дар зарфи се сол анҷом
мешфт.

¹⁹ *Шкапский О.*, 1930, сах. 191.

²⁰ Аз рӯи ҳисоби С. П. Толстов дар асри XIX канали Ҷонбосқалъа андак кам-
тар аз 4—5 ҳазор кас иқомат доштаанд ва аз ҷумлаи онҳо 1—1,5 ҳазор кас
мардони қобили кор буданд (ин миқдор аз будагӣ шояд андак зиёд шуда
бошад — *Андрианов Б. В.*, 1969, сах. 127). Агар фарз кунем, ки ҳамаи онҳо
машғули киштукор буданд, дар ин сурат ҳам майдони нечандон қалонро киш-
тукор карда метавонистанд.

²¹ *Массальский В. И.*, 1913, сах. 442.

²² *Бродовский М.*, 1872, сах. 240; *Давидович Е. А.*, 1979, сах. 124—125.

гирем, ки дар киштукор ба коркуни асосӣ аҳли хонаи вай ҳам кӯмак мекарданд, пас онлаи деҳқони Хоразми Қадим шиками худро бо азоб сер мекарду маҷбури андоз меод.

Дар асоси мулоҳизаҳои болоӣ чунин тахмин ҷои аст, ки дар сохтмони ирригационӣ ва дар мавсимҳои лозима тоза кардани ҷую анҳор одатан (гарчанде баъзе истисноҳо ҳам маълуманд) тамоми коркунони хоҷагии кишлоқ ва, аз ҷумла, ғуломон низ иштирок мекарданд. Б. А. Литвинский хеле дуруст навиштааст, ки: «Ба сохтмони каналҳои нав худи давлат манфиатдор буд, зеро барои истифода аз об ва заминҳои оби андоз мегирифт. Бинобар ҳамин аҳли деҳот, аз афти кор, маҷбуран ба каналҳои сафарбар мешуданд. Ин кор, эҳтимол, зеро роҳбарӣ ва назорати намояндагони ҳукумат иҷро мешуд».²³

Худи ҳамин муҳаққиқ чун шабех ба Ошур ишорат мекунад, ки дар он ҷо бинокорӣ чун амри умум маълум буд ва дар он худи подшоҳ ҳам, ҳамчун намояндаи ҷамоат (албатта, фақат ба тарзи рамзӣ) иштирок мекунад.²⁴ Боқимондаҳои ин расму таомули қадим дар Хева то асри XIX пойдор буд. Ҳар сол дар вақти тоза кардани ҷӯйбор, баъди маросими пурдабада, худи хон ба ҷӯй мебаромаду ба даст каланд гирифта, онро гӯё тоза карданӣ мешуд.²⁵

Аҳамияти иҷтимоӣ ва агар ин таъбир ҷои бошад — «мартабаи» каналковон дар Шарқи қадим чунон баланд буд, ки, масалан, дар асотири шумерӣ худи худоён ҷӯй мекобанд, каланд мезананд ва хокро ба сабад андохта, пушторақунон берун мебароранд.²⁶

Дар Мисри Птолемей каналковию дарғотсозӣ бо мадади аҳолии маҳаллии мутеъ анҷом дода шуда, давлат онҳоро ба ин кор иҷборӣ сафарбар менамуд. Умуман таомул ҳамин буд, ки дар ин кор бояд ҳама иштирок кунанд, вале намояндагони табақаҳои болоии ҷамъият андози муайяне меоданду ба кор намебароманд. Қасони ба каналҳои сафарбаршударо давлат бо каланду сабади хоккашонӣ таъмин мекард ва онҳо баъди анҷоми кор бояд каланду сабадро гашта меоданд.²⁷

Дар Шарқ манфиати оддии иқтисодӣ тақозо мекард, ки тамоми аҳли деҳот дар каналҳои иштирок кунанд. Ин гуна корҳои мураккаб бе идораву танзими давлат анҷом ёфта наметавонист ва ҷи тавре К. Маркс дар асари худ «Ҳуқмронии Британия дар Ҳиндустон» навиштааст:

«Шароити ӯбу ҳаво ва хусусияти хок... системаи обӣ сунъии

*
23 ИТН, I, сах. 476.

24 Дьяконов И. М., 1949, сах. 27.

25 Ғуломов Я. Ғ., 1957, сах. 262.

26 «Возникновение и развитие земледелия», М., 1967, сах. 37—38.

27 Крюгер Е. В., 1936, сах. 27—30; Зельин К. К., Трофимова М. К., 1969, сах. 74—75.

ро, ки бо ёрии каналҳо ва иншооти ирригационӣ ба амал бароварда мешавад, асоси зироаткории Шарқ гардоидаанд... Он функцияти иқтисодӣ, ки ҳамаи ҳукуматҳои Осие маҷбуран ба ҷо меоварданд, яъне функцияи ташкили корҳои ҷамъиятӣ аз ҳамин система ба миён меомад. Чунин системаи ба таври сунъӣ баланд бардоштани ҳосилҳезии замин, системае, ки ба ҳукумати марказӣ вобаста буда, дар сурати бо корҳои ирригационӣ ва хушккунии заминҳо бепарвоӣ қардани ин ҳукумат феврал ба таназул меафтад, сабаби чунин факте мебошад, ки территорияҳои бисёр қалоне, ки як замонҳо хеле обод буданд,... ҳоло ба биёбони беҳосилу беодам мубаддал шудаанд...»²⁸

Муаррихони советӣ дар солҳои 40 — 60-ум нуктаи дар таърихи Осиеи Миёна инкишоф ёфтани сохти ғуломдориро аниқ ва амиқ намуда, масъалаҳои таърихи сиёсӣ, тараққиёти қувваҳои истеҳсолкунанда, муомилоти пулӣ, маданият ва дигар ҷиҳатҳои ин сохтро муфассал тадқиқ намуданд. Ғайр аз ин кӯшиш қарданд, ки хусусияти сохти ғуломдории Осиеи Миёнаро муайян намоянд ва марҳалаҳои тараққиёти онро муқаррар кунанд.²⁹ Хуллас, дар илми советӣ чунин ақида пойдор шуд, ки дар Осиеи Миёнаи қадим сохти ғуломдорӣ ҳукмрон буд.³⁰

Тадқиқи маҷмӯи материалҳои таърихӣ қасро ба чунин ақида водор мекунад, ки сохти ғуломдории Осиеи Миёна баъзе хусусиятҳои муҳим дошт. Ҳанӯз дар нашри якуми «Таърихи халқи тоҷик» (М., 1949) баъзе хусусиятҳои принципиалии сохти ҷамъиятии Осиеи Миёнаи қадим таъкидан баён шуда буд. Ин ақида дар нашрҳои минбаъдаи ин асар инкишоф дода шуд ва хеле аниқтар гардид.

Дар ҷилди I асари коллективонаи «Таърихи халқи тоҷик» (М., 1963) ҳамон материалҳое, ки дар солҳои 60-ум оид ба Осиеи Миёнаи қадим дар ихтиёри илм буд, таҳлил қарда шуда, бо мадраки таърихӣ иҷтимоӣ иқтисодӣ мамлакатҳои ҳамҷавори Шарқ муқоиса қарда шуданд. Ин тадқиқоти аз ҳама пурратару ботартибтар дар ҳалли ин масъала, инчунин қадаме ба пеш буд.

Дар болои мувоҳида оид ба «тарзи осиеи истеҳсолот» махсус таваққуф қардан даркор.

Дар охири солҳои 20-ум ва аввали солҳои 30-юм дар илми советии таърих оид ба «тарзи осиеи истеҳсолот» мувоҳидаи қалон ба вуқӯъ омад. Ин мувоҳида дар миёнаҳои солҳои 60-ум боз

*

²⁸ К. Маркс ва Ф. Энгельс. Асарҳо, ҷилди 9, саҳ. 132.

²⁹ Дар ин бора ниг.: Бернштам А. Н., 1949; Толстов С. П., 1938 б, саҳ. 417—219.

³⁰ Якҷанд олимони советӣ, ки дар ин бобат дигар хел ақида доранд (И. И. Умняков, А. М. Беленицкий), маҷбуранд, ки асосан бо изҳори баъзе мулоҳизаҳои манфӣ қаноат кунанд ва ба ҷои нуктаи дар Осиеи Миёнаи қадим вучуд доштани сохти ғуломдорӣ ягон фикри асоснокӣ боварибахш пешниҳод қарда натавонистанд.

авҷ гирифт ва зимнан ба мувоҳисаи дуҷум баромади олимони марксистӣ хориҷа³¹ ибтидо гузошт. Дар ин мавзӯ дар журналҳои илмӣ бисёр мақолаҳо ҷоп шуданд, маҷмуаҳо ва асарҳои алоҳида интишор гардиданд.³²

Истилоҳи «Тарзи осӣи истеҳсолот» дар асарҳои асосгузори марксизм дучор меояд. Вале дар ибтидои солҳои 80-уми асри XIX, вақте К. Маркс ва Ф. Энгельс бевосита ба масъалаҳои таърихи қадим машғул шуданд, диди онҳо ба ин масъала таъбир ёфт. Дар асари Ф. Энгельс «Пайдоиши оила, моликияти хусусӣ ва давлат», (с. 1884) ба ҷои «тарзи осӣи истеҳсолот» сохти ибтидоӣ ва баъди ин сохти ғуломдорӣ омадааст. Соли 1887 Ф. Энгельс навишта буд:

«Дар даврони қадими осӣӣ ва классикӣ ғуломдорӣ шакли асосии зулми синфӣ буд, яъне на он қадар замини омӯҳа мусодира карда мешуд, балки бештар шахсияти онҳо аз онҳо худ карда мешуд... Дар асрҳои миёна аз замин озод кардани халқ не, балки, баръакс, ба замин вобаста намудани вай манбаи истисмори феодалӣ буд»³³.

В. И. Ленин дар асари махсуси худ «Дар бораи давлат»³⁴, ки ба формацияҳои иҷтимоӣ иқтисодӣ бахшида шудааст, ҳар як формацияро муфассал тавсиф дода, ба ҷои ҳамдигар бо тартиб омадани онҳоро баён кардааст, вале В. И. Ленин истилоҳи «тарзи осӣи истеҳсолот»-ро, ҳатто ном намебарад ва фақат дар матни иқтибосҳои зикр мекунад, ки аз асарҳои дахлдорӣ К. Маркс гирифтааст. Мо ҳамфикри он олимони советӣ ҳастем, ки ба ақидаи онҳо К. Маркс ва Ф. Энгельс бо мурури вақт аз тасаввурот оид ба ким-чи хел «тарзи осӣи истеҳсолот» даст кашидаанд. Қушишҳои В. И. Ленинро ҳам тарафдорӣ «тарзи осӣи истеҳсолот» карданишон додан низ ҳеч як асос надорад.

Дар айни ҳол, дар рафти мувоҳисаи охири маълум шуд, ки мазмуни формацияи ғуломдориро бештар ҳартарафа ва васеътар муайян кардан зарур аст. Чунин ақида ҳаст, ки сохти ғуломдорӣ гуё чунон ҷамъияте бошад, ки дар он аксарияти (ва ҳатто қисми асосии) истеҳсолкунандагони бевосита бояд ғуломон бошанд — ҳол он ки ин ақида мутлақо беасос ва догматикӣ аст. Воқеаи таърих аз ин гуна ҷамъиятҳо хабар надорад ва ҳама вақт ғуломон қисми камтари аҳолиро ташкил медоданд. Худи авзои ғуломон ни-

✱

³¹ Баъзе асарҳои ин олимони дар матбуоти ӯ ҷоп шудаанд («Народы Азии и Африки», 1965, № 1).

³² «Ҷиҳатҳои умумӣ ва хусусии инкишофи таърихи мамлакатҳои Шарқ. Материалҳои мувоҳисаи онҳо ба формацияҳои ҷамъиятии Шарқ (Тарзи осӣи истеҳсолот)», М., 1966; Качановский Ю. В., 1971; «Проблемы», 1971; Никифоров В. Н., 1975.

³³ К. Маркс ва Ф. Энгельс. Соч., т. 21, саҳ. 348—349.

³⁴ В. И. Ленин. Асарҳо, ҷилди 29.

хоят гуногун шуданаш мумкин буд. Билохир, он чамъияте, ки мо чамъияти ғуломдорӣ меномем, аслан гуногунсохт буд.³⁵

Ҳамаи инро дар вақти дида баромадани сохти чамъиятии Осиёи Миёнаи қадим ба назар нагирифта мумкин нест.

2. ТАСАВВУРОТИ ҲОЗИРАЗАМОН ДАР БОРАИ СОХТИ ИҚТИМОИЮ ИҚТИСОДИИ ОСИЁИ МИЁНАИ ҚАДИМ

Тақсимои иқтимоӣ ва молумулкӣ

Аллақай дар охири ҳазораи III ва аввали ҳазораи II пеш аз милод дар Туркменистони ҷанубӣ тақсимои молумулкӣ равшан ба назар мерасад. Дар Теппахисор ном осори эронӣ, ки ба ҳамин давраҳо тааллуқ дорад, қабрҳои ниҳоят бои сардорон ёфт шудааст. Дар Туркменистони ҷанубӣ ин гуна қабрҳои боён нестанд, вале дар қатори ғӯрҳои муқаррарӣ ғӯрҳои ҳастанд, ки фарқи калон доранд. Масалан, чунин аст қабри қоҳинае, ки бо ангуштарини тилло ва шаддаи зебо ғӯронда шудааст (дар Олтинтеппа). Паҳн шудани мӯҳр ҳам аз инкишофи тақсимои молумулкӣ ва иқтимоӣ далелат мекунад. Ёфт шудани хазинаҳо нишони он аст, ки сарватандӯзӣ аз тарафи намояндагони баъзе хонаводаҳо сар шудааст.³⁶ Сохтмони қасру коху маъбад барин биноҳо аз мавҷудияти чамъияте шаҳодат медиҳад, ки аз афти қор, аллақай ба синфҳои тақсим шудааст.

Тақсимои молумулкӣ ва иқтимоӣ дар ҷануби Осиёи Миёна, аниқтараш дар Туркменистони Ҷанубӣ нисбат ба дигар ноҳияҳои ҳамсоя хеле барвақттар оғоз ёфтааст. Сабаби ин гуна «барвақтии» инкишофи Туркменистони Ҷанубӣ гуногун мебошад. Аз ҷумла, яке аз сабабҳои ҳамин, ки дар Туркменистони Ҷанубӣ барои зироати оби қадимӣ шароити аз ҳама кулайтар (дар Осиёи Миёна) фароҳам омадааст. Аз дигар тараф, Туркменистони Ҷанубӣ дар бобати робита бо дигар тамаддунҳои шахрии Шарқ аъзои муносибтаре дошт.

Инкишофи чамъияти синфӣ дар Туркменистони Ҷанубӣ аввал мунтазам боло рафта, вале дар мобайн ва дар нимаи дуюми ҳазораи II пеш аз милод суст шудан гирифт. Ин ҳолат беихтиёр Шимоли Ҳиндустонро ба ҳаёл меоварад. Дар бораи хусусияти дигаргуниҳои иқтимоӣ, ки дар он давраҳо дар чамъияти Туркменистони Ҷанубӣ ба вуқӯ меомаданд, фақат тахминан гап задан мумкин аст. Шакке нест, ки аллақай дар оянда дар он давра тақсимои

*
³⁵ Дьяконов И. М., 1966, сах. 47—52.

³⁶ Массон В. М., 1967 б, сах. 187.

калони иҷтимоӣ ва молумулкӣ вучуд дошт. Инчунин мавҷудияти дизхо (манзилҳои мустаҳками аркдор) низ ҷолиби диққат аст, ки онҳо дар охири ҳазораи II ва аввали ҳазораи I на фақат дар Туркманистон, балки дар Бохтар низ маълум буданд. Чунин суҳанони Ф. Энгельсро пурра ба онҳо нисбат додан мумкин аст: «Беҳуда нест, ки дар атрофи шаҳрҳои нави мустаҳкамгардида деворҳои дахшатовар қомат рост кардаанд: дар хандакҳои зерин ин деворҳо ғӯри абғори сохти авлодӣ намоён шуда меистад; бурҷҳои онҳо бошанд, то ба тамаддун расидаанд».³⁷

Дар нимаи аввали ҳазораи I пеш аз милод тақсимои молумулкӣ, иҷтимоӣ ва пайдоиши синфҳо бо қувваи нав авҷ мегирад. Чихати нави ин падида ҳамин, ки он акнун тамоми ноҳияҳои асосии Осиёи Миёнаро фаро мегирад. Инъикоси онро дар «Авесто» ва, ҳатто дар қисмҳои қадимтарини он дидан мумкин аст. Ба ақидаи муаллифони «Авесто» сарват, пеш аз ҳама, чорво мебошад. Паҳлавони таҳамтан Хумо соҳиби «ғалаҳои хуб» будааст; «ҳавлиҳое» зикр шудаанд, ки «аз чорво бой будаанд». Ба ҳуди Зардушт шахсе даҳ модииҳои тойчадор ва як шутурро инъом кардани шудааст ва чи тавре В. И. Лившиц ҳаққонӣ қайд мекунад: «ба гумон, ки ин одам зироаткори оддӣ бошад».³⁸

Дар бораи сохти иҷтимоии Осиёи Миёна дар миёна ва нимаи дуҷуми ҳазораи I пеш аз милод маълумот ниҳоят кам аст. Фақат баъзе ишораҳо оид ба тақсимои иҷтимоӣ ба назар мерасад. Масалан, дар байни бохтариҳо ва суғдиён «начибтаринҳое» (*po-bilissimi*) будаанд, ки бо «начобати» *αξιωματις* худ аз дигарон фарқ доштаанд (Квинт Курций, VII, 10, 4; Арриан, VII, 6, 3). Дар Осиёи Миёна ғуломдорӣ ҳам расм будааст. Масалан, дар сарчашмаҳо ривояте ҳаст, ки сокинони ноҳияи ғарбии давлати ҳахоманишиҳо «ғулом гардонда» (*αυθραλοδισμος*) ба Осиёи Миёна кӯчонда овардаанд. Ана ҳамин тавр сокинони Барка ном шаҳри юнониёро (воқеъ дар Шимоли Африка) дар Бохтар муқимӣ кардаанд (Геродот, IV, 204). Форсҳо юнониёни ионии шӯришбардоштаро метарсонанд, ки худашонро ғулом карда, духтарони онҳоро ба Бохтар муҳочир хоҳанд кард (Геродот, VI, 9). Аз афти қор, ғуломонеро, ки аз ноҳияҳои ғарбии давлати ҳахоманишиҳо меоварданд, одатан дар Бохтар маскун мекарданд. Вале ин ғуломон ғуломони подшоҳ буданд. Дар бораи ғуломони хусусии ин давра маълумот камтар аст. Масалан, танҳо як хабар ҳаст, ки (ҳамон ҳам қомилан аниқ не) Спитагани суғдӣ ғулом (*servus*) доштааст (Квинт Курций, VIII, 3, 9). Дар айни замон дар маъхазҳо ишорат меравад, ки дар ташкили иҷтимоии аҳолии ондавраи Осиёи Миёна падидаҳои сохти авлодуқабилавӣ ба назар мера-

³⁷ К. Маркс ва Ф. Энгельс. Асарҳо, т. 21, сах. 164.

³⁸ ИТН, I, сах. 145—146.

санд. Шояд ба ҳамин сабаб аҳолии яке аз шаҳрҳои шимоли Суғд қабила ё авлоди (gens) момакон номнда шудаанд (Квинт Курций, VII, 6, 17).

Аъёну ашрофи Суғд ва Бохтар дар замони Искандари Мақдунӣ соҳиби сарвати азим буд. Бевосита набошад ҳам, ба ин, масалан, кирдори Хуриён ном шахсе далолат мекунад, ки тамоми лашкари мақдунӣро дар муддати ду моҳ бо хурокворӣ таъмин карда тавонистааст (Арриан, IV, 21, 10). Портини машҳур аз авлоди Сурен, ки Крассро торумор карда буд, ба қавли Плутарх («Ҳаёти Красс», 21), «одаме будааст бағоят нодир, ҳам дар сарват ва ҳам дар начобат ва ҳам дар шӯҳрат нафси сонӣ баъди шоҳ... Бидуни тӯша, ки бори ҳазор шутур будааст ва бидуни дусад ароба канизак ба сафар намебаромадааст. Ҳазор паҳлавони зирехпӯш ва аз ин беш сарбозони мусаллаҳ уро мушоият мекардаанд, тамоми нӯкару саворагону ғулумони вай аз даҳ ҳазор меафзудааст». Мусофире қайд кардааст, ки дар Даван «хавлиҳои пурсарват» ва «калоншавандаҳо» ҳастанд; бойҳо захираи фаровони шароб доштаанд. Бойҳои усуниҳои кӯчманчӣ ғалаҳое доштаанд, ки ҳар яке 4—5 ҳазор сар будааст.

Таркиби ҷамъияти Осиёи Миёна дар охири ҳазораи I пеш аз милод ва ибтидои ҳазораи I милодӣ

Дар тангаҳои Юнону Бохтар ва давраҳои баъдтар ва, инчунин дар тангаҳои кушонӣ чунин унвони юнонӣ ё худ шарқизоронии сардори давлат сабт гардидаанд — «волӣ», «шоҳ», «шаҳаншоҳ». Дар як мӯҳри ҳиндӣ ба хатти кушонӣ номе зикр шуда, баъди он унвони он шахс — «вазурк фрамалар»³⁹ омадааст. Дар Эрони сосонӣ ҳам сардори маъмуриятро «вазург фраматар» мегуфтаанд, ки гуё як навъ сарвазир буд. Ба ин мансаб фақат муқаррабони шоҳ ё худ намояндагони авлодҳои машҳур соҳиб шуда метавонистанд.⁴⁰ Вале бояд дар назар дошт, ки дар Осиёи Миёна маънои ин унвон дигар буданаш ҳам мумкин, зеро дар матнҳои мансуб ба давраҳои аввали асри миёнаи суғд фармондор «маъмури хоҷагии дарбор» буд.⁴¹ Аммо аз эҳтимол дур нест, ки дар замони кушонӣ унвони мазкур унвони маъмури олии (ё яке аз унвонҳои олии) давлат буд.

Дар Эрмитажи давлатӣ⁴² ва дар Музеи Британия⁴³ мӯҳрҳои ҳастанд, ки дар онҳо унвони «ҳазорахт» сабт шудааст ва он ҳам-

*

³⁹ Bivar A. D. H., 1961, p. 320—322.

⁴⁰ Дьяконов М. М., 1961, сах. 299.

⁴¹ Лившиц В. А., 1962 б, сах. 134—135.

⁴² Stavisky B. S. 1960, p. 107.

⁴³ Bivar A. D. H., 1965, p. 209—210.

чуни ҳазорпати сосониён мебошад.⁴⁴ Санаи ин мӯҳрҳо муайян нест, эҳтимол, онҳо ба давраҳои баъди кушониён мансуб бошанд. Дар бораи ҷои таҳияи онҳо ҳам ягон гапи муайян задан мумкин не, вале мо метавонем барои исботи дар асрҳои III-IV милодӣ дар Бохтар мавҷуд будани идораи мукаммали давлатӣ онҳоро чун далели иловагӣ ба кор барем. Дар катибаи Сурхкӯтал гуфта шудааст, ки унвони Ноқанзоқ «қаралраг» буд. Ба ақидаи В. Б. Хеннинг, ин бо унвони сосонӣ «каноранг» (яъне сарҳадбон) як асту соҳиби ин унвон волии ноҳияи шарқӣ (яъне ноҳияи ба Осиёи Миёна ҳамсарҳади) давлати Сосониён буд. Вазифаи ин воли асосан ҳарбӣ буд, на граждонӣ. Баъд ин унвон дар Осиёи Миёна хеле паҳн шуд, масалан, дар ибтидои асрҳои миёна намояндагони оли Самарқанд чунин унвон доштанд.⁴⁵

Дар мӯҳре, ки дар Эрмитажи давлатӣ маҳфуз аст, В. Б. Хеннинг калимаи «асбаропат»-ро хонд. Қисми аввали калимаи калимаи забони форсии миёна «асбар», яъне «савор» мебошад. Қисми дуюми калима аз «пат»-и забони қадимаи форсӣ аст, ки ба маънои «соҳиб» меояд. Хуллас, аниқаш ҳамин, ки ин калима ном не, балки унвон буда ва маънои он «сардори саворон аст»⁴⁶.

Дар яке аз геммаҳои кушонӣ номи соҳиби гемма «Харбалан» (яъне «Харсавор») сабт шудааст. В. И. Лившиц ишорат кардааст, ки ин ном дар ду катибаи ҳиндӣ, ки аз Сарнатха (қарибии Банорас) ёфт шудааст, дучор мешавад ва зимнан яке аз катибаҳо сана дорад ва он ба соли сеюми ҳукмронии Қанишка рост меояд. Дар ин катиба дар бораи иморати ибодатгоҳи буддой хабар дода шуда, дар байни донаторҳо ду «сатрап» — *Wanaspara* ва *Kharapallāpo* зикр мешавад. Шахси дуюм талаффузи номи ҳиндӣ касест, ки дар гемма сабт гардидааст, *Wanaspara* бошад, аз *Wanaspar*-и бохтарӣ бармеояд ва маънояш «зафардод» аст. Дар дуюмин катибаи мазкур *Kharapallāpo* «сатрапи аъзам» номида шудааст.⁴⁷

Аз тадқиқи Порт маълум буд, ки идораи маъмурӣ-вилоятӣ ва маҳаллӣ ниҳоят маълум буду барои паҳш намудани истеҳсолкунандагони бевосита хизмат мекард.

Инак, ду қутб: дар як тараф, ашроф, ки дар даст ҳокимияту сарвати беандозаро нигоҳ медошт ва, дар тарафи дигар, ононе, ки ин сарватро ба вучуд овардаанд. Дар бораи таркиби аҳли меҳнат (агар маҳз аз Осиёи Миёна сухан равад) дигар маълумоти муфассалтаре нест. Дар маъҳазхон то ба мо расида хабаре нест, ки

*

⁴⁴ *Henning W. B.*, 1965 в, s. 81.

⁴⁵ *Ibid.*, s. 77—78.

⁴⁶ *Henning W. B.*, 1962.

⁴⁷ *Лившиц В. А.*, 1967, сах. 168—170. Дар бораи соҳти маъмурии давлати Кушон олими Ҳиндустон Б. Н. Пури (*Puri B. N.*, 1965, p. 80—87; аз ҷумла, мавҷуд будани шурои шоҳ ҳам дар ҳамин ҷо) маълумоти муфид чамъ кардааст.

қасрхоро кӣ месохт, қалъаву истехкомхоро кӣ барпо менамуд, кӣ дар устохонаҳои шаҳр қор мекард ва аҳолии деҳот аз кихо иборат буд. Шакке нест, ки дар Осиёи Миёна ғуломон⁴⁸ ҳам буданду аҳолии мазлуму мутеъ ҳам.

Бояд қайд кард, ки (дар асоси исботи забоншиносон) барои нфодаи ғуломи давраи падаршоҳӣ хиндуевропейён ҳанӯз дар давраи биринҷӣ истилоҳе доштанд, пас онҳо дар ҳамон замонҳо аз ғуломдории падаршоҳӣ вокиф будаанд. Дар давраи «Авесто» ҳам ғуломону одамони мутеъ вучуд доштаанд. Агар давраҳои сонитарро гирем, дар бораи ғуломони Суғд, Порт маълумоте ҳаст, дар бораи ғуломоне низ сухан меравад, ки аз Бохтар ва, эҳтимол, аз Фарғона мешудаанд. Дар «Мактубҳои қадимаи суғдӣ» ва дигар осори хаттии суғдиён истилоҳоти «вандак» («банда», «ғулом») ва «Дайя» («Чӯрӣ») дучор мешавад. Дар никоҳхатти суғдиён (аввали асри VIII милодӣ) чор тоифаи мардумони мутеъ зикр шудааст. Дар байни онҳо ғуломони дар боло зикршуда вандакҳо, ғуломони ба ҷои пули қарз гирифташуда нипакҳо ва шахсони асир афтода ғуломшуда—ванакҳо номбар шудаанд. Дар айбномаи сосониён, ки дар асри V милодӣ таълиф шудааст, ду тоифа ғуломон — бандакҳо (яъне умуман ғуломон) ва анашҳракҳо (яъне шахсони асир афтода ғуломшуда) ба назар мерасанд.⁴⁹ Дар ду катибаи рӯи устухондонҳои Тукқалъа (Хоразм), ки санаи онҳо дар як вақт аст, истилоҳи «хуноник» пайдо шуд. Мувофиқи баъзе мадракот дар Хоразм истилоҳи «хун» маънои асири ғарибро доштааст.

Барои ҳалли масъалаи сохти иҷтимоию иқтисодӣ ҳуҷҷатҳои Тупроққалъа аҳамияти махсус доранд (асрҳои II—III милодӣ). Ин рӯйхати аҳли хонаводаҳост, аниқтараш, рӯйхати мардони оила, яъне рӯйхати тоифаи агнатӣ мебошад. Масалан, дар ҳуҷҷати № 8 гуфта мешавад, ки тоифа аз 21 кас иборат, аз ҷумла, 4 шахси озод (соҳибхона, ду писари калонаш ва домодаш). Ғуломон бошанд (ё худ хизматгорон) 17 нафар, зимнан 12 нафари онҳо ғулом (ё хизматгори) худи соҳибхона, 2 нафарашон азони занаш, 2 нафари дигар азони писаронаш ва 1 ғулом азони писари канизи соҳибхона⁵⁰. То наشري пурраи ҳуҷҷатҳои мазкур аз тафсири таърихии он беҳтараш худдорӣ кардан даркор. Вале бори дигар таърихӣ мекунем, ки меҳнати ғуломон на ягона буду ва на, аз афти қор, афзалияте дошт. Ин гап, аз ҷумла ба хоҷагии кишлоқ ҳам дахл дорад.

Ҳиндушинос-марксистӣ машҳур Вальтер Рубен (РДГ) ақида дорад, ки дар Ҳиндустон шумораи ғуломон хеле зиёд буд, вале бевосита дар истехсолот (ҳам дар хоҷагии кишлоқ ва ҳам дар ху-

*

⁴⁸ Маълумоти маъхазҳо дар бораи ғуломони Осиёи Миёна дар ҷилди I «Таърихи халқи тоҷик» (М., 1963) ҷамъ ва таҳлил карда шудааст.

⁴⁹ ИТН, I, 1963, сах. 468—276.

⁵⁰ Гудкова А. В., Лившиц В. А., 1967, сах. 13—14; Бентович И. В., 1969, сах. 304—305.

нармандӣ) онҳо мақоми баланд надоштанд, зеро самаран мехнатии онҳо зиёд набуд.⁵¹ Вазъият на фақат дар Ҳиндустон чунин буд, балки чи тавре олимони советӣ нишон доданд, дар аксари мамлакатҳои дунёи қадим, ки дар он ҷо истеҳсолоти молӣ тараққӣ накарда буд, чунин вазъиятро дидан имкон дошт. И. М. Дьяконов менависад:

«...Фақат Қоринф, Афина ё Рим (ҳам Рими республикаи сонӣ ва ҳам Рими империяи аввал) барин ҷамъиятҳо, яъне фақат баъзе ҷамъиятҳои дунёи қадим, ҷамъиятҳои, ки дар онҳо голибан истеҳсолоти молӣ раванқ дошт, дар инкишофи пуравчи ғуломдорӣ ғайридавлатии миқёсан хеле калон мисол шуда метавонад.»⁵²

Ба фикри мо ҳам, дар Осӣи Миёна меҳнати ғуломон, аз ҷумла меҳнати ғуломон дар истеҳсолоти хоҷагии қишлоқ роли ғайриасосӣ, аниқтараш, роли дуюмдараҷаро мебозид.

Ба ин муносибат бояд таъкид кард, ки мувофиқи шаҳодати баъзе мадракоти бевосита ва бисёр мадракоти бавосита дар Осӣи Миёнаи қадим, чунончи, умуман дар Шарқи қадим⁵³ ҷамоат мақоми ниҳоят баланде дошт. Ҷамоатҳои хонаводагии падаршоҳӣ ва ҷамоатҳои ҳамсоғон, ки онҳоро муттаҳид менамуданд, ҳамон таҳкурсии буд, ки бар он ҷамъияти қадим пойдор меистод. Ин ҷамъият, бо таъбири И. М. Дьяконов, пеш аз ҳама, ташкилотии одамони озоду ғуломдорони баробарҳуқуқ буд.⁵⁴

Дар Суғди давраҳои аввали асрҳои миёна (ва аз афти қор, аз ин ҳам пештар) ҷамоат (*наф*) аз ашроф (*озотқорон*), савдогарон (*ҳавоқорон*) ва деҳқонони озоди ҷамоату хунармандон (*корикорон*)⁵⁵ иборат буд. Умуман аз давраҳои «Авесто» сар карда дар забони эронӣ муқобилгузории шахсони аз ҷиҳати иҷтимоӣ боло ба шахсони аз ҷиҳати иҷтимоӣ паст ба назар мерасад. Шахсони аз ҷиҳати иҷтимоӣ болоро «озод» меномиданд.⁵⁶ Ба онҳо шахсони мутеъ, пеш аз ҳама, ғуломон муқобил меистоданд. Ба қавли Ф. Энгельс, «истибдоди Шарқ ба моликияти умумӣ асос ёфта буд».⁵⁷

Гарчанде дар сохти иҷтимоию иқтисодӣ муносибатҳои ғуломдорӣ мақоми муҳим доштанд ва чуноне ки бисёр муҳаққиқон нисбат ба Шарқ инро раво медонанд, ҷамъиятро умуман ҷамъияти ғуломдорӣ номидан мумкин аст, вале ба ақидаи мо, дар Осӣи

*

⁵¹ *Raven W.*, 1961, s. 101.

⁵² *Дьяконов И. М.*, 1963, саҳ. 18.

⁵³ *Тюменев А. И.*, 1956; *Дьяконов И. М.*, 1959; 1963 ва диг.

⁵⁴ *Дьяконов И. М.*, 1963, саҳ. 33.

⁵⁵ ИТН, I, саҳ. 472.

⁵⁶ Дар бораи таърихи ин истилоҳот инг.: *Bailey H. W.*, 1932, p. 952—954. Дар бораи «озода»-ҳои матнҳои хутанусакоӣ инг.: *Bailey H. W.*, 1960, p. 45. Дар бораи истифодаи ин истилоҳот дар ҳуҷҷатҳои ҳиндӣ, ки ба қҳарошӣ (Туркистони Шарқӣ) навишта шудаанд, инг.: *Burrow T.*, 1934, p. 509.

⁵⁷ *К. Маркс* ва *Ф. Энгельс*. Асарҳо, ҷилди 20. саҳ. 647.

Миёна дар истехсолот дар тамоми муддати давраи қадим аҳли ҷамоат роли пешбаранда доштанд ва ин, алалхусус, дар истехсолоти хоҷагии кишлоқ аён аст. Ин замоне буд, ки дар деҳот ҷамоати кишлоқ ҳукмронӣ мекард.⁵⁸

Хусусияти ҷамоати доштани зироаткори процесси аз хоҷагии натуралӣ ба хоҷагии моли гузаштанро хеле суст кард, зеро маълум аст, ки «ҳар қадар таназзули тарзи ҷамоатин зиндагонӣ бештар бошад, ба мол табдил ёфтани маҳсулот... ҳамон қадар зиёдтар мешавад».⁵⁹

Чи тавре дар бобҳои болоӣ нишон додем, дар Осиёи Миёна ҳаёти шахрӣ барвақт оғоз ёфта, бо бисёр мамлакатҳо робитаи савдо баста шуд, вале хусусияти натуралии хоҷагӣ мисли пештара мақоми асосӣ дошт. Агарчи ба туфайли ин савдои дохилӣ ва муомилоти пул чандон чуқур паҳн нашуда бошанд ҳам, онҳо дар ҳар ҳол «барои ба системаи ғуломдорӣ, ки ба истехсоли арзиши изофа нигаронида шудааст, табдил ёфтани системаи патриархалии ғуломӣ, ки ба истехсоли васоили бевоситаи зиндагӣ нигаронида шудааст»⁶⁰, мусоидат карданд.

Дар ноҳияҳои кӯҳӣ ва даштии Осиёи Миёна, инчунин воҳиди тақсимнашудаи ҳунармандӣ байни шахру деҳот вучуди худро идома меод. Дар ин ҷойҳо ҳунармандӣ аз зироаткори хануз қатъиян ҷудо нашуда буд.

Ҳамзистӣ ва ҳамкориҳои зичи ноҳияҳои зироаткор ва олами қабिलाҳои кӯчманчӣ дар тӯли бисёр асрҳо ва ҳазораҳо ҳодисаи ҳосил тараққиёти таърихии Осиёи Миёна ва бисёр дигар мамлакатҳои Шарқ буд.⁶¹

Яке аз вазифаҳои истибдоди Шарқ бо мақсади ғорати кишварҳои дигар ва ғасби заминҳои бекарон доимо ҷанг кардан буд.

Инчунин бояд қайд кард, ки тараққиёти хоҷагӣ ниҳоят нобаробар буд ва, аз ин рӯ, дар инкишофи муносибатҳои ғуломдорӣ дар вилоятҳои гуногуни Осиёи Миёна низ нобаробарӣ ба назар мерасад. Аз ҷиҳати иқтисодӣ ноҳияҳои пешқадами воҳаҳои Суғд, Хоразм, Бохтар (Тахористон), Фарғона ва Хуросон буданд. Воҳаҳои нисбатан маҳдуди кӯхистони домани Помир, Бадахшон, Кӯхистон ва ғ. андак қафо мемонданд. Ноҳияҳои Ҳафтруд, назди Арал, соҳили Қаспий ва ноҳияҳои Қазоқистони ҳозира гушаҳои қафомондаи дурдаст ҳисоб мешуданд. Воҳаҳои Чоч ва Истаравшан як навъ районҳои гӯё буферӣ буданд. Дар хоҷагии чорводорини дашт-

*

⁵⁸ Баъзе муҳаққиқон кӯшишдоранд, ки манзилгоҳҳои хурди зироаткори дар Бохтари Шимоли ёфтшударо ҳамчун манзилгоҳҳои ҷамъиятӣ ба қалам диҳанд — дар ин бора ниг.: *Массон В. М.*, 1974, саҳ. 9; *Пидаев Ш. Р.*, 1976, саҳ. 192—193.

⁵⁹ *К. Маркс* ва *Ф. Энгельс*. Асарҳо, ҷилди 23, саҳ. 89.

⁶⁰ *К. Маркс* ва *Ф. Энгельс*. Асарҳо, ҷилди 25, қисми I, саҳ. 364—365.

⁶¹ Тафсилоти инро ниг.: *Ғафуров Б. Ғ.*, 1968, саҳ. 7—8.

ҳо ва дар хочагиҳои маҳдуди кӯҳистон сохти авлоди хеле вақт боқӣ монд. Дар ноҳияҳо муносибатҳои ғуломдорӣ тезтар инкишоф меёфтанд. Умуман бояд қайд кард, ки дар Осиёи Миёна муносибатҳои ғуломдорӣ он қадар амиқ нашуданд, ки дар олами антиқа шуда буданд.

Зиддияти асосии беш аз пеш тезутундшавандаи синфӣ дар байни ду тараф ба назар мерасад, аз як тараф, ашрофи беш аз пеш бойшавандаи ҳарбиёну ғуломдорону коҳинон, ки соҳиби ғуломони бисёр заминҳои беканор ва қорвонҳои бешумор буданд ва, аз тарафи дигар, аҳли оддии ҷамоат, ки гирифтори шаклҳои ғуногуни асорати сарватдорон буданд.

Ҳокимияти давлати дар дасти ашрофу коҳинону мустабиду лашқари Ғай буд — ҳамаи онҳо дар души халқ менишастанд. Табақавӣ ҳукмрон ба ҳокимияти муктадири марказӣ тақвия карда, ғуломон ва аҳли ҷамоатро истисмор менамуд.

К. Маркс ҳатто дар бораи Рим барин мамлакати классикии ғуломдорин антиқа назари ҷаҳид буд: «... дар Рими қадим муборизаи синфӣ фақат дар дохили ақаллияти имтиёзнок, дар байни боёни озод ва камбағалони озод ба амал меомад ва ҳол он ки оммаи бузурги истеҳсолкунандаи аҳоли, яъне ғуломон, барои ин муборизон танҳо пояи сӯсте шуда хизмат мекарду бас»⁶².

Алалхусус, дар Осиёи Миёна, ки оммаи асосии истеҳсолкунандаи он аҳли озоди ҷамоат буд, зиддиятҳои асосии синфӣ, ки ба онҳо маъхазҳои қадим норавшану нимғурма ишорат мекунанд, маҳз дар байни ашроф ва камбағалони ғуломи ҷамоат ҷой дошт.

Чунин аст муҳтасаран манзараи процессҳои иҷтимоӣ, ки аз асри VII пеш аз милод то ҳуди асри III—IV милоди ба амал омаданд. Дар бобати ташаккули халқҳои Осиёи Миёна ҳаминро гуфтан даркор, ки дар ин давра ба ҷои робитаи авлоди ва баробари ин робитаҳо беш аз пеш робитаҳои маҳаллӣ мустаҳкам мешаванд. Ҷамоатҳои деҳот аллакай ба андозае иттифоқҳои ноҳиявӣ ҳам буданд. Гайр аз иттиҳоди муқаррарии қabilaҳои ҳамсоя, инчунин процессҳои омезиши онҳо, ташаккули халқиятҳо ба назар мерасад.

Аммо дар он шароити таърихӣ, чунон ки Энгельс дар бораи Юнони антиқӣ таъкид карда буд, процесси ташаккул ёфтани халқҳо танҳо боиси барпо шудани иттифоқи қabilaҳои мегардид, ки қисман бо ҳамдигар алоқаманд буданду бас. Он вақт барои ташаккули халқи ягонаи қалон ҳанӯз заминаи пешақӣ набуд.⁶³ Ин нуктаи Ф. Энгельсро мисоли Осиёи Миёна ҳам тасдиқ мекунад. Дар ин давра дар бораи халқи муттаҳиди Суғд ё Хоразм сухан рондан ғалат аст. Дар он замон танҳо марказҳои маҳаллӣ, халқҳои ғуногуни камшумори Суғд, Хоразм, Балх, Хуросон ва дигар вилоятҳо буданду бас.

*

⁶² К. Маркс ва Ф. Энгельс. Асарҳо, ҷилди 16, сах. 375.

⁶³ Ниг.: К. Маркс ва Ф. Энгельс. Асарҳо, ҷилди 22, сах. 482—483.

ПАЙДОИШИ
МУНОСИБАТҲОИ ФЕОДАЛИ
ДАР ОСИЁИ МИЁНА

UNION

MEMBERSHIP LIST

AMERICAN

[The text on this page is extremely faint and largely illegible. It appears to be a list of names and possibly addresses, organized under the headings 'UNION', 'MEMBERSHIP LIST', and 'AMERICAN'. The text is arranged in several columns and spans most of the page.]

ТОИФАҶО ВА ХАЛҚИЯТҶОИ ОСИЁИ МИЁНА ДАР АСРҶОИ IV—VI МИЛОДӢ

1. ТАЪРИХИ СИЕСИ

Давлати Сосониён

Дар ибтидои асри III милодӣ дар натиҷаи ҷангҳои дурударози пуртахлукаи зидди римиҳо ва низову хархашаҳои дохили давлати Порт заволи ёфт. Зиддияти синфии байни ашрофу ғуломдор ва аҳли ҷамоату ғуломон якбора тезутунд шуда рафт; дар дасти ашроф бисёр заминҳои киштбоб ҷамъ омад.

Барои барпо намудани идораи давлат чунон мубориза авҷ гирифт, ки он тавонист, ҳам истеҳсолкунандагони бевоситаро дар итоат нигоҳ дорад ва ҳам ба афзудани иқтидору сарвати ашроф мусоидат намояд: ашрофони Форс бо коҳинони зардуштия ҳамдастӣ карда, дар ин мубориза мақоми намоёнро соҳиб шуданд.

Дар аввали соли 220 милодӣ ҳукмрони вилояти Истаҳр (дар Форс) Ардашери I Бобакони Сосон¹ ҳокими тамоми Форс гардид. Соли 224 Ардашери I лашкари охири намояндаи оли ашкониён Ардавони I-ро торумор намуда, ҳокимиятро ба даст гирифт ва давлате таъсис дод, ки дар тамоми сарзамини Эрон вусъат дошт.

Ба ҷои портҳо омадани сосониёнро табилии муқаррарии подшоҳон гуфтан ғалат аст. Оли портҳо, ки «дар задухӯрдҳои зидди Рим суст гашта, дар банди зиддиятҳои мураккаби иҷтимоӣ монда, дар байни Ғарби ғуломдорӣ ва Шарқи ҷамоатӣ авлодӣ мека-

✱

¹ Бобон Ардашери I Бобакон Сосон ном коҳини маъбади Анаҳит буд — номи сулола аз ҳамин ҷост.

лавид, ба инкишофи муносибатҳои нави ҷамъияти таҳрик дода натавонист. Ин қорро давлати сосониён қард².

Давлати сосониён зиёда аз 400 сол (224 ё 226—651) вуҷуд дошт. Дар аҳди сосониён чунин ҷиҳатҳо ҳолиби диққат аст. Якум, тақрибан аз асри IV милодӣ дар давлати сосониён муносибатҳои феодалии босуръат инкишоф меёбад. Дуюм, бар хилофи қувваҳои марказгурези волию ҳокимони алоҳидаи баъзе ноҳияҳо мақоми ҳокимияти марказӣ дар Эрон баланд мешавад, бинобар ҳамин Ф. Энгельс давлати сосониёро «подшоҳии... батартиб» номида буд³. Сеюм, таъсири қоҳинони зардуштия ниҳоят баланд мешавад, дини зардуштӣ ба дараҷаи дини давлатӣ мерасад ва ба Ардашер I чунин ҳикматро нисбат медиҳанд: «Тахт пояи меҳроб асту меҳроб пояи тахт».

Дар аҳди писар ва вориси Ардашер шох Шопури I (солҳои 242—272) сосониён лашкари римиқоро торумор қарданд, дар як муҳориба як императори Рим қушта шуду дар муҳорибаи дигар боз як императори Рим асир афтод. Давлати сосониён дар аҳди Шопури II (солҳои 309—379) хеле қувват гирифта, дар шарқу ғарб дар чандин муҳорибаҳо ғолиб омад ва шаҳрҳо таъсис намуд. Шох Яздгурди I (солҳои 399—420) қўшид, ки ба насрониён тақья қарда, ҳуқуқи ашроф ва қоҳинони зардуштиро маҳдуд намояд; бояд гуфт ки дар давлати сосониён насрониён бисъёр буданд.

Тартиботи бераҳмонаи давлати сосониён боиси эътирози саҳти халқҳо, аз ҷумла, боиси эътирози саҳти халқҳои ноҳияҳои тасхирғаштаи Осиёи Миёна ва Закавказье шуд. Шӯриши ин ноҳияҳо, таҷовузи қўчманчиён давлати сосониёро ба ларза меовард ва шоху шохзодагони сосонӣ ба асирӣ меафтиданд ё гаравии қўчманчиёни Осиёи Миёна мешуданд ва яке аз ин гуна шохон Пирӯз (солҳои 459—484) аст. Дар Эрон неҳзати иҷтимоӣ низ ҷой дошт, ки яке аз онҳо неҳзати маздакия мебошад ва дар айни он дар зери зарбаҳои тавонон халқ қариб буд, ки давлати сосониён воҷгун шавад.

Давлати сосониён дар аҳди Хусрави I Анушервон (солҳои 531—579) ба авҷи иқтисодӣ худ расид. Хусрави I ҷангу ҷидоли бисъёре қарда, ҳатто Ямани Арабистонро тасхир намуд ва аз ғайри ин чанд ислоҳоти ҳарбӣ гузаронд, ки онҳо муносибатҳои навбунёди феодалиро мустаҳкам қарданд ва ба инкишофи минбаъдаи он мусоидат намуданд. Ислоҳоти соҳаи андоз, ҳарбӣ ва маъмурии Хусрави I аҳамияти қалон дошт. Ин ислоҳот ғайр аз ин ҳокимияти марказиро ҳам тақвият дод.

*

² Дьяконов М. М., 1961, саҳ. 260. Дар бораи қўшиҳои аз нуқтаи назари марксистӣ идрок намудани процессҳои иҷтимоии давраи аввали давлати Сосониён ниг.: *Пигулевская Н. В.*, 1956 а, саҳ. 150—152. Дар бораи мадрақоти таърихи ба тахт нишастани Ардашер ниг.: *Лукокин В. Г.*, 1961, саҳ. 9—24.

³ К. Маркс ва Ф. Энгельс. Асарҳо, ҷилди 28, саҳ. 222.

Шоҳони сосонӣ кӯшиданд, ки воҳаҳои Осиёи Миёнаро ба давлати худ ҳамроҳ кунанд ва ин кӯшиши онҳо барабас нарафт. Дар миёнаҳои асри V онҳо ноҳияҳои Осиёи Миёнаро аз даст медиҳанд ва ин ҷойҳо ба дасти кучманчиён мегузарад. Вале андаке сонитар ноҳияҳои Туркменистони Ҷанубӣ боз ба тасарруфи сосониён медарояд. Давлати Сосониён дар миёнаи асри VII милод аз зарбаи арабҳо сукут ёфт.

Кидориён

Мадраки асосӣ роҷеъ ба кидориён дар ахбороти маъхазҳои зерин ҳастанд. Дар солномаи Бэй-ши ривоят мешавад, ки ҳокими йучиҳо аз ҳамлаи жожҳо хавф бурда, дарбори худро ба шаҳри Боло кӯчонд. «Пас аз ин подшоҳи диловари йучиҳо Цидоло аз кӯҳҳои баланд убур карду ба шимоли Ҳиндустон ҳамлавар шуд ва шимолтар аз Гантоло панҷ давлатро зери даст овард». Баъди ин солнома воқеаҳои соли 424-ро нақл мекунад. Аз дигар ривояти Бэй-ши маълум мешавад, ки Цидоло ба ноҳияҳои йучиҳои сағир ҳам ҳукмфармо будааст, вале сонӣ «хуннҳо уро пеш кардаанд ва ӯ ба Ғарб рафтааст» ҳукуматро ба дасти писараш додааст.⁴

Тангаи кидориён

Чанд навъ тангаҳо ҳастанд, ки дар рӯи онҳо бо браҳми «Кидара Кушона ша» навишта шудааст. Ҳуруфоти танга далолат мекунад, ки он дар ким-кадом ноҳияи ҷануб, дар паси Ҳиндукуш бароварда шудааст ва мувофиқи маълумоти нумизмати ба давраи солҳои 390—430 нисбат дорад. А. Бивар ин тангаҳоро таҳлил намуда, ба хулосае омад, ки ин гуна тангаҳоро паси ҳам камаш ду

*

⁴ Бичурин, II, сах. 264—266.

хоким сикка мезаданд.⁵ К. Еноки исбот мекунад, ки кидориён тақрибан дар солҳои 412—437 Тахористон ва Қандаҳорро тасарруф карда буданд.⁶

Дар маъхазҳои Фарб (Приски Пони) гуфта мешавад, ки «гуннхое, ки онҳоро кидориён меноманд» солҳои 456 ва дар солҳои минбаъда зидди Эрони сосони мубориза бурдаанд. Дар зери санани соли 456 Приски Пони (19) хабар медиҳад, ки шоҳи «портӣ» (яъне сосони) зидди гунну кидориён мечангид. Худи ҳамон маъхаз зери санани соли 464 менависад, ки ҳукумати сосониён чунин иддаое дошт: «Римиён (Византия.—Б. F.) ўҳдадор шуданд, ки агар форсҳо зидди гуннукидориён ном тоифае ба ҷанг дароянд, ёри пулӣ хоҳанд расонд, зеро агар дасти форсҳо боло шавад, барон римиён суд ҳамин мешуд, ки гуннҳоро (кидориёнро) рухсат намешуд ба сарзамини Рим дароянд» (Приски Пони, 25).

Маълум, ки Цидолои маъхазҳои Хитой (талаффузи қадимиаш (ki^wo-tâ-lâ)⁷ ва Кидораи рӯи тангаҳо худи ҳамон як ном аст. Ба ҳар ҳол, дар бораи дигар ҷиҳатҳои масъала алҳол бо итминон ягон гапи муайян зада намешавад. Агар ба маъхазҳои Хитой бовар кунем, мо ҳам гуфта метавонем, ки кидориён хеши кушониён ва, ҳатто як ҷузъи кушониён буданд, вале ин иддаоро дигар маъхазҳо тасдиқ намекунанд. Масъалаи муносибати кидориёни ба Ҳиндустон рафтагӣ ва он кидориёне, ки ба қавли Приск, зидди сосониён ҷангидаанд, мутлақо норавшан аст. Чанд фарзияи зарифона пешниҳод шудааст, мувофиқи яке аз ин фарзияҳо кидориёну хиёниён қариб як тоифаанд ва азбаски хиёниён ба ном тобеи шоҳи кидориён буданд, бинобар ин онҳоро ҳам «кидориён»⁸ меномиданд. Маълумоте ҳаст, ки кидориён ҳанӯз соли 477 аз Гандҳара ба Хитой ҳайати сафорат фиристодаанд.⁹

Хиёниён

Соли 346/47 шоҳи сосониён Шопури II дар сарҳади шарқии давлати худ меистод, зеро ба он ҷо, ба қавли Аммиан Марцеллин (16, 9, 4), «хиёниёну авсанҳо», ки худ «еусан» мегуфтаанд, ҳуҷум кардани будаанд. И. Маркварт¹⁰ ақидае пеш ниҳод, ки дар қалимаи «еусан» як ҳарф галат рафтагӣ ва онро «кусан» яъне кушон

*
⁵ Ghirshman R., 1948, p. 78—79; Bivar A. D. H., 1956, 26—27; Луконин В. Г., 1967, саҳ. 32—33.

⁶ Еноки К., 1959, p. 11.

⁷ Pelliot P., 1934, p. 43.

⁸ Мандельштам А. М., 1958.

⁹ Еноки К., 1959, p. 27. Ба қавли вай, дар байни солҳои 477—520 ҳайтолиён дар Гандҳара кидориёнро торумор кардаанд (Еноки К., 1955 б, p. 236; 1958, p. 1).

¹⁰ Marquart J., 1901, s. 36.

хондан даркор. Агар ин гуна ислохро эътироф кунем (бисъёр муҳаққиқон инро раво мешуморанд), пас хиёниён бо кушониён (бо кидориён ҳам?) ҳамгун ва, ҳатто якҷоя мешаванд. Баъди ин (17, 5, 1) Аммиан Марцеллин нақл мекунад, ки ба Шопур муяссар шудааст бо халқҳои дурдаст»—«хиёниён ва гелонҳо» муоҳада бандад.

Соли 359 дар асоси муоҳада хиёниён дар ҳаёти лашкари Шопури II дар қарибии шаҳри Сурия—Умеда ба ҷанг медароянд. Сардори лашкари хиёниён Грумбат ном «марде будааст тоза ба тахт нишаста ва синнаш аз миёна боло нарафта, вале чеҳра пур аз чину ожанг гашта ва дар сиёсат заковати комил дошта ва аз зафарҳои бешумор шӯҳрат ёфта. Ҳамроҳи вай писараш низ будааст ҷавоне барно, вале дар коргоҳ ҳалок гашта» (Аммиан Марцеллин, 18, 6, 20, 19, 1, 7—11).

Дар охири солҳои 60-ум ва миёнаи солҳои 70-ум Шопури II ду бор ба сари «кушониён», ки пойтахти онҳо дар Балх будааст, лашкар кашидааст. Тафсилоти ин муҳорибаҳоро муаррихи арман Фавст Бузанд ба қалам додааст. Бори аввал «шоҳи кушониён» Шопури II шахсан худаш дар сари лашкар будааст, вале ин ба форсҳо мадад накардааст. «Лашкари кушониён лашкари форсҳоро торумор кард, бисъёр форсҳоро аз дами тег гузаронд»,— менависад муаррихи арман. Бори дуюм Шопури II ба нияти никор лашкар кашиду вале ин дафъа ҳам, ҳоли форсҳо табоҳ шуд.¹¹

Маълум, ки дар ин маврид дар зери номи «кушониён» ким-чи хел дигар як тоифа — кидориён, хиёниён ё худ, эҳтимол, ҳар дуи онҳо дар назар дошта шудааст.

Дар катибаи Самадрагупта, ки дар сутуни Оллоҳобод нақш ёфтааст, аввал «дайвапура-шахи-шаханушахи-шака-марунда» зикр гардида, баъд арзи аҳолии Сарандеб барои ҷазираҳо забт шудааст ва дар аризаи худ мардуми ин ҷазираҳо ба Самадрагупта изҳори итоат намуда, ба вай занҳо ва духтаронро пешкаш мекунанд ва аз вай ярлиқе металабанд, ки аз рӯи он ба шарти эътироф намудани ҳукмронии Самадрагупта мамлакати худро худашон идора карда тавонанд. Муҳаққиқони ин катиба унвонро, ки дар боло дар ноҳунак оварда шуд, ҳар хел тавзеҳ медиҳанду ҳар як олим (мувофиқи салоҳиди худаш) онро ба ҷузъҳои тақсим мекунад. Дар байни ин тавзеҳот тавзеҳи олими ҳинд Будха Пракаш ба назар дурусттар менамояд. Ба ақидаи вай тамоми ибори «дайвапура-шахи-шаханушахи» як истилоҳи том буда, қадом як аз подшоҳони барҷастаи миёнаи асрҳои IV-уми кушониёнро дар назар дорад (санани катиба ҳам ба санани ин давра мувофиқ аст).

Ба фикри дигар муаррих А. С. Алтекар, дар катибаи Оллоҳо-

*
¹¹ Тревер К. В., 1954, сах. 133—134.

бод Кидара¹² зикр шудааст ва ин фикр ҳам чолиби диққат мебошад. Дар ин маврид дар байни ахбори Фавст Бузанд роҷеъ ба «шоҳи кабири кушонӣ»¹³ ва унҷони катибаи хиндӣ, ки дар он аз «шоҳаншоҳи» улвӣ сухан меравад, иртиботе пайдо мешавад. Вале ба доираи маъхазҳо дохил кардани ин катиба ҳам тамоми авзоро қобили идрок карда наметавонад, масалан, маълум не, ки муносибати байни кирдориён ва хиёниён чи гуна буд.

Вале шояд маъхазҳои хитойро ба инобат гирифтани даркор бошад? То вақтҳои охир ақидае вучуд дошт, ки онҳо дар бораи хиёниён маълумот намедиханд. Алҳол олими японӣ К. Еноки исбот мекунад, ки ахбори маъхазҳои хитой роҷеъ ба Судэро тасхир кардани «хунҳо» ва чунин ривоят, ки онҳо «ҳокими Судэро кушта, заминҳои вайро забт намуданд» (ва зимнан ҳоким Хуни насли чорумин пас аз он воқеаҳо будааст), ба Суғд нисбат дорад ва дар ин ҷо зери номи «хунҳо» аслан хиёниён маҳфуз мебошанд.¹⁴ Вале тамоми он чизе, ки аз ин ахбор гирифтани мумкин аст, танҳо зикри ҳамина воқеа, ки Суғдро дар ким-кадом давра хиёниён забт карда будаанд ва таҳлили санаҳо (ахбор ба соли 437 дахл дорад) нишон медиҳад, ки онҳо, эҳтимол, Суғдро қабл аз пайдо шудани худ дар ҷануби Осиёи Миёна забт кардаанд, яъне аз Суғд гузашта рафтаанд.

Бояд қайд кард, ки дар маъхазҳо хиёниёну кидориён байни худ омехта мешаванду вале байни маълумотҳо дар бораи хиёниён ва ҳайтолиён ҳад гузоштан аз ин ҳам мушқилтар аст. Ин гап ба воқеаҳои нимаи аввал ва миёнаи асри V нисбат дорад. Муаррихони араб Табарӣ ва Диноварӣ хабар медиҳанд, ки ба тахти сосииён Варахрони V Баҳроми Гӯр (солҳои 420—437) нишасту даре нагузашта ба Хуросон ҳокими «туркон» дарафтод ва мамлакатро ба ғорат бурд. Баҳроми Гӯр вонамуд, ки ба Озарбойҷон меравад, вале худаш бо эҳтиёти тамоми пинҳонӣ ба «туркҳо» наздик омад, ки онҳо дар қарибии Марв хайма зада, бепарвоёна дам мегиранд. Инак, сарбозони Баҳроми Гӯр наъраи мудҳише кашиданду «туркҳо» рӯ ба гурез ниҳоданд. Баҳроми Гӯр ҳокими «турк»-ҳоро кушт, зани ӯро ба даст овард ва лашкари ӯро то худи Амударё таъқиб намуд ва дар назди Омул аз дарёе убур карду ба «туркҳо» наздик шуда буд, ки онҳо арзи итоат намуданд ва илтимос карданд, ки байни онҳо ва худаш сарҳадде муқаррар кунад ва онҳо аз ин сарҳад нахоҳанд гузашт. Баҳром маҳаллоро, ки ба хоки «туркҳо» хеле амиқ мерафт, интиҳоб намуд. Фармуд, ки дар

✱

¹² *Buddha Prakash*, 1957, 1954 p. 135. Бар хилофи ин Д. Аллан ақида дорад, ки сухан аз намоёндагонии гуногуни «халқҳои сақои ва кушонӣ» меравад ва ноҳияи суқунати онҳо аз сарҳадҳои Ҳиндустон то Амударёе тӯл мекашид (*Alan J.*, 1914, p. XX—XXVIII).

¹³ *Тревер К. В.*, 1954, сах. 134.

¹⁴ *Бичурин*, II, сах. 260; *Еноки К.*, 1955 а, 1959, p. 24—25.

он чо бурче бардоранд ва ин чоро сарҳад таъин кард» — менависад Диноварӣ.

Табарӣ менависад, ки дар байни туркҳо ва ноҳияҳое, ки бо «кишвари туркҳо» ҳамсарҳад буд, сарҳад муқаррар карда шуд. Вай муфассал номбар мекунад, ки Баҳроми Гӯр чи ғанимате ба даст оварда буд. Вале муҳимаш ҳамин ки вай волини Хуросонро таъин мекунад ва мегӯяд, ки қароргоҳи вай дар Балх буд¹⁵. Пас сарфи назар ба ғалаба вазъияти сарҳади шарқӣ назорати доимиро тақозо дошт. Шояд гуфтаи Фирдавсӣ роҷеъ ба он ки пас аз шикасти «туркҳо» ашрофи Чағониёну Хатлону Балху Бухоро маҷбур буд ба Эрон хироҷ диҳад, ба ҳамин воқеа алоқа дошта бошад.

Дар бораи кадом «туркҳо» сухан мерафта бошад? Шакке нест, ки худи ин ном анахронизм аст. И. Маркварт ба ду ҷиҳат диққат дод — аввалан, дар як доғтони паҳлавӣ («Ёдгори Зарирон») аз разми шоҳи Эрон Виштосп ва шоҳи хиёниён Арҷосп сухан меравад ва зимнан корзор дар даштҳои ноҳияи Марв будааст. Баъди ғалаба Виштосп ба Балх бармегардад. Ҳамаи ин тафсилоти муҳорибаҳои Баҳроми Гӯрро ба ёд меоварад. Дуюм, валиаҳди Хуросон ба унвони «марзбони кушон» (яъне «сарҳадбони кушон») соҳиб мешавад.¹⁶ И. Маркварт дар асоси ҳамин ба хулосае меояд, ки Баҳроми Гӯр, дар ҳақиқат, ба хиёниён ҷангида буд ва ин хулосаи вай боварибахш аст.¹⁷

Чаро унвони валиаҳди Балх «марзбони кушон» буд? Ин ду сабаб доштаниш мумкин. Якум, ба қавли Табарӣ, Баҳроми I Гӯр як қисми хоки Ҳиндустонро, ки дар он маҳалҳо мулки кушонӣён вуҷуд дошт, ба мамлақати худ ҳамроҳ кардани буд ва инак, унвони мазкур гӯё як навъ намоиши сиёсӣ ҳам буд. Дигар сабаб ҳамин: дар Эрон гумон доштанд (ё медонистанд), ки байни хиёниёни нав-омада ва кушонӣёни аз қадим маълум ким-чӣ хел алоқае ҳаст. Сабаби дуюмро ҳамин як далел ҳам тақвият медиҳад. Дар аҳди Яздгурди II (солҳои 438—457) зидди кучманчиёни шимол ҷанг идома дошт. Иштирокӣ ва ҳамасри ин ҷанг муаррихи арман Егише Вардапет хабар медиҳад, ки шоҳи сосониён «ногаҳон ба кишвари хиёниён тохт, ки онҳоро кушонӣён ҳам мегӯянд ва ду сол ҷарб зад, вале натавонист онҳоро ба итоат дарорад»¹⁸. Хуллас, ду маъхазе, ки бо ҳам мутлақо вобаста нестанд, хиёниёнро бо кушонӣён алоқаманд кардаанд. Ин исботи ақидаест, ки хиёниёнро аз кушонӣён ҷудо кардан нашояд.

Яздгурди II, ҳатто маҷбур шудааст, ки қароргоҳи худро ба шимол кучонад. Авзон пуртахлука дар ин ҷо зиёда аз даҳ сол тӯл кашид. Худи ҳамон муаррихи арман Егише Вардапет менависад,

*

¹⁵ Nöldeke Th., 1879, s. 98—102; Шмидт А. Э., 1958, сах. 445—447—475.

¹⁶ Nöldeke Th., 1879, s. 101—102.

¹⁷ Marquart J., 1901, s. 50—52.

¹⁸ Тревер К. В., 1954, сах. 136 (хатти гусита аз ман.— Б. Ф.).

ки соли 450 «Яздгурд лашкари бешумор гирд оварда, рахсипор шуд ва ба кишвари ҳайтолиён расид. Шоҳи кушониён инро дида, чуръати ҳарб наёфт ва рӯ ба гушаҳои дастнораси биёбон фирор кард». Баъди ин Яздгурди II сарзамини кушониёро ба ғорат бурд, бисъёр шаҳрҳо, асирон ва сарватро ғанимат гирифт. К. В. Тревер дар асоси иборати «кишвари ҳайтолиён»-и ин матн хулосае мебарорад, ки ҳайтолиён дар ин давра «аз афти қор, ҳанӯз бар кушониён ҳукмфармо набуданд»¹⁹. Вале мо ба ин фикри К. В. Тревер розӣ не, баръакс, ба фикри мо, матни мазкур далели он аст, ки ҳайтолиён бар хиёниён ҳукмфармо шудаанд ва тамоми хоки («кишвари») онҳо азони ҳайтолиён ҳисоб мешуд, вале онҳо ҳанӯз дар ҷангҳои зидди Эрон иштирок намекарданд.

Ҳайтолиён

Инак, дар ахбори муаррихи арман, ки ба соли 450 нисбат дорад, «кишвари ҳайтолиён» номбар шудааст. Егише Вардапет хабар медиҳад, ки солҳои 453—454 Яздгурди II боз ба шоҳи кушониён дарафтодани шуд, вале шоҳи Кушониён ин нияти уро пешаки фаҳмиду ба форсҳо зарбаи мудҳише зад ва бисъёр ҷойҳои Эронро ба ҳок яксон намуду ба ғорат бурд²⁰.

Е. Е. Неразик дар асоси таҳлили матн чунин ақидаи ба фикри мо ҳам, қобили қабулро изҳор намуд, ки юриши Яздгурди II нисбат ба юришҳои пештараи вай ба ноҳияҳои шарқтар нигаронида шуда буд, эҳтимол, муҳориба на бо хиёниён, балки акнун бо ҳайтолиён рӯй дода бошад.²¹ Гуфтан мумкин, ки ин аввалин задухӯрди ҳарбии Эронӣ сосониён бо ҳайтолиён буд ва сосониён аз ҳамин задухӯрдҳо бояд фаҳмида бошанд, ки душмани нав — душмани ниҳоят пурзӯри тавоно пеш омада истодааст. Вале ҳамаи ин ҳоло аввали қор буд.

Иттиҳодияи нав дар солҳои 50-уми асри V ба дараҷае қувват гирифт, ки ба дигар мамлакатҳо ҳайатҳои сафорат мефиристодагӣ шуд; соли 456 ба Хитой ҳайати сафорати ҳайтолиён меояд²². Агар ба ин дараҷа тез қувват гирифтани иттиҳодияи ҳайтолиёно дар назар дошта бошем, равшан мешавад, ки «гуннукидориён» дар охири солҳои 50-ум, 60-уми асри V беҳуда ба ҳайтолиён тазъик наоварда будаанд.

Дар аҳди Пирӯз (солҳои 459—484) муборизаи зидди ҳайтолиён ба авҷи худ расид. Аз хабари муаррихони араб маълум мешавад, ки Пирӯз бо дастгирии аҳолии «Тахористон ва атрофи он»

¹⁹ Дар ҳамон ҷо, саҳ. 136—137.

²⁰ *Егише Вардапет*, 1953, саҳ. 256—257.

²¹ ИТН, I, саҳ. 410.

²² *Енокі К.*, 1955 б, р. 234.

чулус кардааст. Вай «иктидори ҳайтолиёнро афзуд ва ба мукофоти мадади онҳо ваъда дод, ки ба сарҳадди онҳо дахл нахоҳад кард». Вале Табарӣ ривоят мекунад, ки «сипас, Пирӯз ба сари тоифае лашкар кашид, ки Тахористонро соҳиб буданд ва худро ҳайтоли мехонданд». Пирӯз бо лашкари худ то ба тағи ҳамон бурҷе расид, ки Бахроми Гур сохта буд. Баъди ин Табарӣ як ривояти афсонамонандеро меоварад, ки Пирӯз чи илоҷе ёфта, ваъдахилоф набудани худро нишон додани шудааст (гап аз он ваъдае меравад, ки Пирӯз ба шоҳи ҳайтолиён Хушнавоз дода буд ва мувофиқи он бояд аз сарҳадди ҳайтолиён намегузашт). Маълум, ки сарҳадди ҳайтолиён ҳамон бурҷ буд ва, инак, «Пирӯз ба тағи он бурҷ расиду фармуд, ки 50 фил ва 300 паҳлавонро бар он илҳоқ созанд ва филону паҳлавонон бурҷро пеш мекашиданду Пирӯз аз паси он меомад ва бо ҳамин илоҷ ваъдаеро, ки ба Хушнавоз дода буд, гуё вайрон намекард». Дар ин муҳорибаи зидди ҳайтолиён Пирӯз ва бисёре аз лашкари вай ба хандақҳое, ки махсус дар сари роҳ қанда шуда, рӯи онҳоро номаълум пӯшонда, ноаён карда буданд, афтиданду кушта шуданд. Ҳайтолиён тамоми Хуросонро тасхир намуданд²³. Диноварӣ менависад, ки номи шоҳи «туркҳо» яъне ҳайтолиён Хушнавоз буд. Вай ҳам мисли Табарӣ менависад, ки хандақҳои чуқур қанда, рӯи онҳоро ноаён пӯшида монда буданд. Худи подшоҳ ва бисёр аскарони вай ба ин хандақ афтиданд ва, ба қавли муаррих, «ба адам рафтанд». Вақте Пирӯз ба ин хандақ афтида, банд мешавад, ўро бо санг зада мекушанд ва тамоми қароргоҳи вай, духтараш, мубади пираш, занҳои ва сарваташ ба дасти ҳайтолиён меафтад²⁴. Дар бораи ин хандақи рӯи пуроб дар маъҳазии византийӣ ҳам маълумоте ҳаст (Прокопий Кесарский, I, 4).

Ин воқеа на фақат дар сарчашмаҳои арабӣ, балки инчунин дар сарчашмаҳои суриёний, византий ва арманӣ ҳам тасвир шудаанд. Баъзе ҷиҳатҳои масъаларо хотирнишон мекунем. Пирӯз зидди ҳайтолиён се бор ҷангидааст. Ҷанги якум бо ҳамин анҷом ёфт, ки вай асри афтоду вале шоҳи Византия пули бисёре дода, ҷони вайро харида, аз асорат озод кард. Пас аз муддате боз ҷангро сар мекунаду боз асир меафтад. Аз афти қор, маҳз дар вақти бори дуюм асир шуданаш ваъда додааст, ки дигар аз сарҳадди ҳайтолиён нахоҳад гузашт ва ба замми ин бояд товони ниҳоят калон — 30 ҳаҷир танга меод. Пирӯз дар асорат истода — фармуд, ки товонро

*

²³ Шмидт А. Э., 1958, сах. 448—449; *Nöldeke Th.*, 1879. s. 115—132.

²⁴ *Altheim F.*, 1960, сах. 51—52; муаллифони арабу форсзабон номи ин подшоҳро Хушнавоз (Фирдавсӣ) ё Ахушунвор (Табарӣ) гуфтаанд (*Marquart J.*, 1901, s. 60; *Лившиц В. А.*, 1969, сах. 67). Ақидае ҳаст, ки ин ном аз забони

эронӣ бармеояд ва аслан *axsondag «хукмдор» ё *axsonwar («ҳоким») аст. (*Maenchen-Helfen O. J.*, 1959, p. 230). Мумкин аст, ки ин ном не, балки унвои бошад.

ба ҳайтолиён биёваранд, аммо ҳазинаи дар ҷангҳо холишуда ин миқдор пул надошту фақат як қисми онро дод. Вале Пирӯз писарашро ба гарав монда, ба ҳар ҳол, аз асорат раҳо ёфт. Агар ба хабари Приски Пони бовар кунем (1,27), Пирӯз ҳайтолиёнро фиреб додааст ва ин ба ҷанги сеюм баҳона шудааст. Гап дар ин ки Пирӯз ба «гуннҳо» таклиф кардааст, ки муоҳидани сулҳ банданд ва чун гарави софу покини нияти худ ба подшоҳи «гуннҳо» духтареро ба занӣ додасту гуфтааст, ки ин духтар ба вай хоҳар мешавад. Духтар ба дарбори шоҳи «гуннҳо» меояду қаллобии Пирӯзро фош мекунад ва мегӯяд, ки вай хоҳари Пирӯз не, балки канизи вай аст. Шоҳи «гуннҳо» Кунҳо аз ин найранги Пирӯз бениҳоят музтар шуда, ба нияти қасос аз Пирӯз илтимос мекунад, ки ба ихтиёри вай муаллимони илми ҳарб фиристонад, зеро вай лашкари калон дораду аммо сарлашкарони ҷуртаҷриба надорад. Вақте ин муаллимон ба ихтиёри подшоҳи ҳайтолиён омаданд (Пирӯз 300 эронии наҷибро фиристода буд), ҳайтолиён як қисми онҳоро ғушу биниву забон бурида, сар доданду боқимондаро куштанд.²⁵ Инак, боз ҷанг сар шуд, ки ин ҷанги сеюм буд ва дар ин ҷанг Пирӯз бешарафона ҳалок шуд²⁶.

Ин шикасти мудҳиш аҳолии Эронро ба воҳима андохт. Ба қавли сарчашмае дар Эрон, «ҳатто дар айёми амонӣ касе набуд, ки часуруна ва нотарсона ба ҳайтоли нигарад ва агар номи ҳайтолиро шунавад, ҳатто ба ларза меомад».

Зиёда аз ин, як форси наҷиб ба шароите, ки дар Эрон баъди Пирӯзро торумор кардани ҳайтолиён ба вучуд омада буд, чунин баҳо додааст: «Пирӯз меҳани ин қадар аъзаму ин қадар мустақили моро чунон бандаи ҳайтолиён сохт, ки то мулки ориён (Эрон. —Б. F.) вучуд дорад, аз ин бандагии пурғусса раҳой намеёбад»²⁷

Дар «Баҳман-Яшт», ки ба забони форсии давраҳои миёна таъ-

*

²⁵ Дар бораи ин воқеаҳо ниг.: *Пигулевская Н. В.*, 1941, сах. 56—59. Приски Пони Кунҳоро шоҳи гуннукидориён меномад. Дар катибае номи ин шоҳ Гунхоз аст (*Altheim F.*, 1959, I, s. 32). Ин маъхазро ҳар гуна тавзеҳ додан мумкин. Эҳтимол, хабари Приски Пони ба ҳуди кидориён дахл дошта бошад, ки онҳо яқоя бо ҳайтолиён ба Эрон ҳучум мекарданд. Соли 468 аз Византия хабар расид, ки «форсҳо бар гуннукидориён ғолиб омадаанд ва шаҳри онҳо Валаамро муҳосира намудаанд» (*Приски Пони*, 35) ва ин хабарро ба Византия ҳайати сафорати форсҳо бурда будааст. Гумон меравад, ки Валаам қароргоҳи кўчист дар ким-кучои ҷанубу ғарби Туркманистон. Аммо ибро дигар ҳел тавзеҳ додан ҳам мумкин — масалан, Приски Пони ҳаман гуннҳои Осиён Миёнаро «кидориён» ва Балхро Валаам меномиду дар ривояте, ки роҷеъ ба кидориён дошт, мадракоти онд ба кўчманчиёни гуногуни Осиён Миёна ба ҳам омезиш ёфта буд.

²⁶ Феофани Византи менависад: «Шоҳи ҳайтолиён Ҳайтол, ки номи тоифа аз ӯст, Пирӯзро мағлуб сохту форсҳо ин ҷойҳоро аз даст доданд (тарҷуман русии пурраи ин матиро ниг.: «Византийские историки», 1960, сах. 493). Эҳтимол, номи, ки Феофан меорад, маҳсули этимологияи халқӣ бошад.

²⁷ *Тревер К. В.*, 1954, сах. 138.

лиф шудааст, порчае ба назар мерасад, ки зотан бо воқеаҳои солҳои 80-уми асри IV иртибот дорад. Г. Бейли ин фикраро ба тариқи зайл овардааст: «Бад-ин минвол, ин тоифа, ки худ зодаи Ғазаб ҳастанд, садҳо, ҳазорон ва ҳазорон ҳазор мардумро тӯмаи тег сохтанд. Ин девҳои фатиламӯй ялаву алами бешумори худро бардошта ҳамла оварданд. Онҳо Эрони маро поймол карданд, ки он маҳсули дастранчи Ҳурмуз аст, онҳо саросар ҳучум карданд, онҳо, ки туркону хиёниёни сурхи адӯ ҳастанд ва алами онҳо сарозер аст».²⁸

Эрони сосонӣ, ки борҳо ба тағи пой вай императорҳои мағрури Рим сар мондаанд, дар охири асри V фақат аз номи кучманчиёни бадҳайбати Осиёи Миёна ҳайтолиён ба ларза меомаду ба онҳо боч меод.²⁹

Мо хотирнишон карда будем, ки (дар байни солҳои 467—470 ва 480) ҳайтолиён Суғдро ишғол карданд. Баъди ин онҳо ба тасхири мулкҳои Туркистони Шарқӣ шуруъ намуданд. Онҳо соли 479 ноҳияи Турфон, солҳои 490—497 Урумчӣ, байни солҳои 497 ва 509 Қарошараро³⁰ забт карданд. Аз қувват ва нуфузи ҳайтолиён дар Туркистони Шарқӣ чунин воқеа шаҳодат медиҳад. Соли 522 воли яе аз мавзеҳои ноҳияи Хара-Хото, ки аслан ҳудаш аз жожҳо будааст, зидди хитойҳо исъён мекунаду баъд ба назди ҳайтолиён гурехта меояд ва аз онҳо барои рафӣи душманони худ мадад меҷӯсад.³¹

Агар ба назар гирем, ки Хутану Қошғар ҳам ба ҳайати давлати ҳайтолиён даромадаанд (эҳтимол, дар охири асри V), пас гуфтан мумкин, ки дар ибтидои асри VI ҳайтолиён ба тамоми Туркистони Шарқӣ соҳибӣ мекарданд.

Солномаҳои хитой номгуӣ мулкҳоеро додаанд, ки ба ҳайати давлати ҳайтолиён дохил шуданд. Муқоисаи ин ахбор бо сарчашмаҳои давраҳои сонитари арабуфорс имкон медиҳад ба ҳулосае оем, ки давлати ҳайтолиён қисми асосии Осиёи Миёнаро дар бар мегирифт ва зоҳиран (инро ҳанӯз И. Маркварт ҳам қайд карда буд) қисми муҳимтарини мулки онҳо Тахористон буд. Ғайр аз ин ҳайтолиён дар ҷануб ҳам чанд ҷойҳоро забт карданд. Масалан, онҳо дар нимаи дуҷуми асри V Қандаҳор³² ва андаке баъдтар баъзе мавзеҳои Шимоли Ҳиндустонро тасхир намуданд.

Афсӯс, ки таърихи осиймиёнагии ҳайтолиён чи қадар мавхӯ-

*

²⁸ Bailey H. W., 1954, s. 13—14.

²⁹ Мувофиқи мадракоти нумизматӣ (Массон В. М., Ромодин В. А., 1964, сах. 204).

³⁰ Enoki K., 1955, в. р. 235.

³¹ Enoki K., 1959, р. 25—26.

³² Ба ақидаи Еноки К., ин воқеа дар байни солҳои 477 ва 520 ба вуқӯъ омадааст (Enoki K., 1959, р. 27), вале дар оғози ин фосила рӯй додани воқеаи мазкур бояд ба ҳақиқат наздик бошад.

му пардапуш аст. Дар маъхазаҳои ҳиндӣ ҳайтолиёнро «хуно» (hуна) гуфтаанд. Мувофиқи мадраре охири воли аъзами оли гуптҳо Скандагупта (санаи аҳдаш тақрибан солҳои 435—467³³, мувофиқи маъхазии дигар аз солҳои 455—456 тахминан то соли 470³⁴) маҷбур шудааст, ки аз онҳо худро дифоъ кунад ва тавонистааст онҳоро мағлуб созад.³⁵ Гумон меравад, ки ин аввалин тохтутозҳои ҳайтолиён буд ва онҳо то ин дам аллакай Қандаҳорро дар иттиҳоди худ доштанд.

Барои тавзеҳи даврони минбаъда дар дасти мо мадраре сарчашмаҳои гуногун, аз ҷумла, солномаву навиштаҷоти ҳиндӣ, ривояти сайёҳони Хитой ва дигар мамлакатҳо ҳастанд, ки маълумоти онҳо аксаран ба якдигар хилоф мебошад, ба ин сабаб тафсири онҳо низ чандин тобиш дораду ҳар олиме ақидаи худро роҷеъ ба онҳо ба тарзи худ баён кардааст. Дар солҳои охири асри V ва даҳсолаи аввали асри VI дар сари хуноёни ҳинд Тарумана ном шоҳе меистод, ки дар яке аз катибаҳои ҳиндӣ дар ҳаққи вай гуфта шудааст: «Номдор Тарумана, подшоҳи беандоза машҳури олам». Валиаҳди ӯ писараш Миҳиракул шуд, ки дар бораи вай хеле баъдтар Сюань-цзан навишта буд, ки вай ба тамоми Ҳиндустон ҳукмронӣ мекард ва «бе истисно тамоми музофотҳои ҳамсояро ба худ тобеъ намуд». Аз афти қор, дар аҳди Миҳиракул мулки ҳайтолиён дар Шимоли Ҳиндустон, ҳақиқатан, ҳаддалимкон васеъ буд. Вале бисёр иқдоми вай, алалхусус, буддоёнро таъкиб кардани вай тамоми аҳолии Ҳиндустонро бар зидди вай ҳезонд. Миҳиракул дар қанҷи зидди воли гуптҳо Яшодхарман шикаст хӯрд ва сони-тар дар Қашмир ҳокимиятро ба даст гирифт.

Дар миёнаҳои асри VI қисми асосии Шимоли Ҳиндустон аз ҳукми «хуно» — ҳайтолиён раҳой ёфт. Сабаби ин (дар ин бобат ақидаи олими ҳинд Р. Маҷумдар мутлақо дуруст аст) на шикастҳои мебошанд, ки сарварони «хуноён»-и ҳинд ба онҳо дучор омаданд, балки дар ибтидои солҳои 60-уми асри VI ҳалокатбор торумор шудани ҳайтолиёни Осиёи Миёна мебошад³⁶. Дар натиҷаи ин қадар зарбаи мудҳиш хӯрдани ҳайтолиёни Осиёи Миёна ҳайтолиёни ҳинд аз ақибгоҳе, ки дар Осиёи Миёна доштанд, маҳрум шуданд ва дигар на қувваи нав гирифта тавонистанду на имдоди тоза ва маҳз ба туфайли ҳамаи ба суқут расиданд, ки ин боз як мисоли робитаи зичи байниҳамдигарии таърихи Ҳиндустон ва Осиёи Миёна мебошад. Гарчанде дар Ҳиндустон ҷамоатҳои ҳайтолиён ва ҳатто вилоятҳои ҳайтолиён боз хеле вақт вучуд доштанд, вале

33 Синха Н. К., Банерҷӣ А. Ч., 1957, сах. 89.

34 «The Yakatako-Gupta age», 1954, p. 161—169; Majumdar R. C., 1957, p. 25, 28.

35 «The Yakatako-Gupta age», 1954, p. 163—164; Majumdar R. C., 1954, p. 26.

36 Majumdar R. C., 1954, p. 39.

акнун «хуно» — ҳайтолиён дар таърихи Ҳиндустон дигар мақоми намоёнро соҳиб набуданд.³⁷

Дар баёни таърихи сиёсӣ материали нумизмати дидаву до-ниста амалан истифода бурда нашуд. Асари чорчилдаи Р. Гёбль «Ҳуҷҷатҳо оид ба таърихи хуноёни эронӣ дар Бохтару Ҳиндустон»³⁸ муфасссалтарин тадқиқотест дар бораи тангаҳои кидориёну ҳайтолиён. Ин асар, ки таҳкурсии мукаммали ҳуҷҷатӣ дорад, ба тадқиқи илмии нумизматикаи ҳайтолиён асос мегузорад. Р. Гёбль тамоми он материали беандоза фаровонро ба 297 эмиссия, яъне сиккаи тангаҳо тақсим кардааст. Вай инчунин тартиби таснифи тангаҳоро ҳам таъбир додааст. Бисёр хатҳои рӯи тангаҳо ба тарзи нав хонда шудаанд, хулосаҳои ниҳоят пурмасъулу муҳими таъ-

Тангаи ҳайтолиён

рихӣ изҳор гардидаанд. Мо меҳнати пурмашаққату дурударози муфиди ин олимро ба қадри лозима тақдир намуда, дар айни ҳол бояд гӯем, ки муҳимтарин асарҳои таърихӣ-нумизматики олимони советӣ аз доираи назари вай берун мондааст ва мо алҳол аз истифодаи хулосаҳои умумитаърихии вай хуҷдорӣ менамоем, зеро асоси ин хулосаҳо ғолибан тарзи нави хондани хатти рӯи танга мебошад, ки бисёр ҷиҳатҳои он баҳснок буда, ба тафтиши лингвистони эроншинос эҳтиёҷ дорад. Мутаассифона, пас аз нашри асари Р. Гёбль (ва инчунин асари қабл аз ин чопшудаи Р. Гиршман ва диг.) ҳам масъалаи ҳамчун мадраки мукаммали таърихӣ истифода бурдани тангаҳои ҳайтолиён ҳал нашуда монд, ҳали ин масъала кори оянда аст.

*

³⁷ «The Yakatako-Gupta age». 1954, p. 174—175; *Majumdar R. C.*, 1954, p. 26; *McGovern W. M.*, 1939, p. 414—417.

³⁸ Göbl R., 1967.

Хуллас, хайтолиён давлати ниҳоят калоне ба вучуд оварданд, ки андозаи он аз андозаи давлати кушонӣ ҳама калонтар буду вале чи қадар калон бошад, ҳама қадар сусту ноустувор буд. Аммо сарфи назар ба ин хайтолиён дар таърихи Осиёи Миёна ва бисёр мамлакатҳои Шарқ роли муҳим бозиданд. Маҳз онҳо тавонистанд дар шарқ на фақат пеши роҳи ўрдуи сосониёни Эронро гиранд, балки ба шоҳони кушонӣ зарбаи ҳалокатбор зананд. Парчами дастаҳои хайтолиён дар дашту саҳрои Эрон ҷавлон мезад, ба шоҳони хайтолиён вобаста буд, ки ин ё он одам дар Эрон шаҳаншоҳ мешавад ё не ва дар вақташ бурда супурдани боҷ яке аз вазифаҳои муҳими бисёр ҳукуматҳои Эрон буд.

Халқҳои Закавказье, ки дар зер асорати сосониён буданд, низ қомат афрохтанду зидди зулми сосониён алангаи муборизаро боло хезонданд.

Дар солҳои 483—484 дар Иберия, Арманистон ва Албанияи Кавказ шӯълаи шӯриш ба осмон мепечад. Шӯришгарон аз хайтолиён шикаст хӯрдани Пирӯз ва суст шудани иқтидори сосониёро истифода бурданд.³⁹ Ана ҳамин тавр, муборизаи халқҳои мазлуми Закавказье бо равақи халқи Осиёи Миёна — хайтолиён ба ҳам печида рафт. Ниҳоят, хайтолиён дар этногенези Ҳиндустон, Афғонистон ва, алалхусус, Осиёи Миёна роли муҳим бозиданд.

2. МАСЪАЛАҲОИ ТАЪРИХИ ЭТНИКӢ. МУБОРИЗАИ СИНФИ

Масъалаи пайдоиши хиёниён ва хайтолиён

Нависандаи суриёнии аввали асри VI Яшу Стилат менависад, ки: «хиёниён, ки худ гунн ҳастанд».⁴⁰ Вале ин даъво бечунучаро қабул кардан лозим не. Дар назари муаллифони онзамонаи Ғарб тамоми кӯчманчиёни Осиёи Миёна сарфи назар аз номи аслии онҳо, «гуннҳо» ё «гуннҳои сафед» буданд.

Баъзе муҳаққиқони имрӯза хиёниёро бо «хиёнаона»⁴¹ ном тоифае, ки дар «Авесто» зикр шудааст, алоқаманд мекунанд. Онҳо душмани зардуштиён, душмани шоҳи одил Вишто буданд, ки хоми Зардушт мебошад. Бар вифоқи матни «Авесто», онҳо «бад-раг» ва «бадкеш» мебошанду аз афти қор, аз ҷумлаи кӯчманчиёнаанд. Ф. Альтхайм, ҳатто таъбири «Авесто» — тегахӯду теғасипар»-ро, ки дар як матни мавхуме омадааст («Яшт», XIX, 30), бо номи сақоиёни тегахӯд алоқаманд мекунад ва дар ҳамин асос ба

*

³⁹ Дьяконов М. М., 1961, саҳ. 227.

⁴⁰ Marquart J., 1901, s. 58; Пигулевская Н. В., 1941, саҳ. 36.

⁴¹ Marquart J., 1901, s. 50; Herzfeld E., 1930, p. 19.

хулосае меояд, ки: «Пас, хиёона барсбари яке аз қабिलाҳои сақой байни Оксус ва Яксарт падид меоянд».⁴² Эроншиноси номӣ Г. Бейли⁴³ ин масъаларо мавриди тадқиқи муфассал қарор дода, ақидае изҳор мекунад, ки ин қabila, дар ҳақиқат, вучуд дошт ва бесабаб не, ки номаш дар «Авесто» мондааст. Вале, ростӣ гап, то чи андоза мураккабу печдарпеч будани ин масъаларо Г. Бейли нағз мефаҳмад. Ба ақидаи вай, аввалҳо («дар давраҳои Виштосп») ин қabila дар ноҳияи Оксус макон дошт. Лекин баъд онҳо чи шуданд — оё ба шимолу шарқ кӯчида рафтанду баъдтар боз ба ҷануб гашта омаданд ва ё дар ҷои худ монда, ба ҳеҷ кучо нарафтанд ва ғайраву ва ҳоказо ва онҳо бо «хуннҳо» чи муносибате доштанд ва мабодо дар номи худи ҳамин «хуннҳо» решаи калимаи қадимии «хиёона» намонда бошад ва ғайраву ва ҳоказо — ҷавоби ин саволҳоро Г. Бейли намедонад.⁴⁴

Дар ҳақиқат, дар савияи ҳозираи дониш мо на ба ин саволҳо ҷавоб ёфта метавонему ва на ба як қарори қатъии асоснок омада метавонем, ки «хиёона» ба хиёниёни таърихӣ чи муносибату чи алоқае доштанд. Гап дар ин ки, агар ба таъбири хеле дақиқона изҳоркардаи Г. Бейли аниқ пайравӣ намоем, мо ҳам бояд эътироф кунем, ки ким-чи хел як иттиҳодияи муқтадири қабिलाҳо вучуд дошт ва онҳо душмани зардуштиён буданд ва дар «Яштҳо» зикр гардидаанду баъд якбора аз пеши назари сарчашмаҳои таърихӣ ғайб задаанд. Менчен-Хелфен менависад, ки «дар тамоми ин муддат онҳо дар кучоҳо пинҳон шуда мегаштанд. Инро касе намедонад», фарзияи ба шимолу шарқ кӯчида рафтани онҳо — «мутлақо дуруғ аст» ва ба қавли Моргенштерне, «аслашро гиред, онҳо умуман вучуд надоштанд»⁴⁵.

Инак, ду ақидае, ки комилан хилофи якдигар мебошанд. Дар «давраҳои Виштосп» — дар асри VI пеш аз милод қабिलाҳои «хиёона» аслан вучуд доштанд ё не? Маркварт дар ин бобат андешаҳои боасос изҳор мекунад. Ҳанӯз дар ибтидои асри XX вай ҳамон зарбаҳои ҳалокатбори хиёниёну ҳайтолиёноро, ки ба Эрони сосонӣ зада буданд, таҳлил намуда, навишта буд: «Ин тоифа ба эронийён чунон зӯр асар кардааст, ки ҳатто номи онҳо ба «Авесто» роҳ ёфта, аз он ҷо номи аслии душманони ҳомии Зардушт — Коваи Виштоспро тамоман зудуда партофтааст».⁴⁶ Э. Херцфельд⁴⁷ ва Р. Гиршман⁴⁸ ҳам ба ин фикр розӣ ҳастанд.

*

⁴² Altheim F., 1959, I, s. 52. 53.

⁴³ Доир ба ақидаҳои аввалин вай онд ба ин масъала ниг.: Bailey H. W., 1932, p. 946.

⁴⁴ Bailey H. W., 1954, s. 20—21.

⁴⁵ Maenchen-Helfen O. J., 1959, p. 227—228. Онд ба шакку шубҳаи Гиршман ниг.: Ghirshman R., 1948, p. 116.

⁴⁶ Marquart J., 1901, s. 50.

⁴⁷ Herzfeld E., 1947, p. 771—774.

⁴⁸ Ghirshman R., 1948, p. 116.

Инак, решаи хиёниёнро дар давраҳои пеш аз ҳахоманишиҳо, ё дар давраи ҳахоманишиҳо ё дар давраҳои баъди ҳахоманишиҳо яъне вобаста ба он, ки санаи «Яшт»-и нӯҳум чи гуна мешавад, ҷустуҷӯ кардан ҳар чанд кори дилкашу қулай намояд ҳам, вале, аз афти қор, ба иҷрои он асос надорем. Эҳтимол, ҳақ ба ҷониби ҳамон олимоне мебошад, ки иддао доранд, ин ном дар «Авесто» хеле сонитар пайдо шудааст. Вале дар ин сурат ҳам, масъала ҷолиби диққат аст, яъне ин ном акнун на далели барвақт ба вучуд омадани ин тоифа, балки инъикоси авзои сиёсии давраҳои хеле сонитар хоҳад шуд. Дар айни ҳол, ин ном нишон медиҳад, ки умуман масъалаи пайдоиши хиёниён то чи андоза масъалаи дандоншикани мураккабу печдарпеч мебошад.

Номи шоҳи хиёниён Грумбат, мумкин гуфт, аз забони эронӣ омадааст ва маънои он «Пуштибонаш Баҳром»⁴⁹ мебошад. Аммиан Марцеллин менависад, ки писари Грумбат «ҷавоне буд хеле болотар ва зеботар аз ҳамсолони худ» (Аммиан Марцеллин, 19, I, 7). Азбаски худи ҳамин муаллиф афти гуниҳоро «безеб» ва намуди онҳоро «бадҳайбату дилнокаш» гуфтааст, мо метавонем пайравии он муҳаққиқоне бошем, ки ин тавр мегӯянд — ин ҷавон аз хиёниён аст ва модоме нависандаи Ғарб хусни ўро таъриф карда бошад, пас вай ба гуниҳоро қаробате надоштааст.⁵⁰

Алалхусус, тасвири маросими дафни хиёниён ниҳоят муҳим аст. Аз рӯи нақли Аммиан Марцеллин (19, I, 10—11; 19, 2, 1) ҷасади шохзодаро, ки дар ҷанг кушта шуда буд, бо сару либосу асбобу аслиҳаи ҷангӣ орову торо дода, дар миёнҳои суфаи васеи баланд монданд, дар атрофи он даҳ тобӯте ҷиданд, ки андаруни ҳар яке он ҳайкали мурдае буд ва ҳайкалҳо ҷунон моҳирона сохта шуда буданд, ки аз мурдаи ҳақиқӣ фарқ надоштанд. Дар муддати даҳ рӯз мардум даста ба даста ва хайма ба хайма тақсим шуда, зиёфат меҳӯрданд, ба мурдаи шохзода азо гирифта, марсияҳои махсус меҳонданд. Занон бошанд, лобақунону навҳақашон ин орзуву умеди халқро ба охират гусел мекарданд...» Баъд мурдаро сӯзонданду устухони онро дар зарфи нуқрагине андохтанд, то ин ки васияти ҷавонро ба иҷро расонда, турбати ўро дар ватанаш ба ҳок супоранд».

Дар адабиёти илмӣ ишорат ҳаст, ки унсурҳои ин тарзи дафн дар Хоразм хангоми ҳафриёти димнаҳои Кенгқалъа ва Қӯҳна-аёз падид омадаанд. Дар ин ҷо суфаи баланди васеъ ёфт шуд, ки дар болои он замоне гулхани калоне афрӯхта будаанд ва дар атрофи гулхан устухони одамм ёфт шудааст. Дар паҳлуи устухон поран рӯи ҳайкали гилии одам ба даст омад, ки ранг дода шуда-

*

⁴⁹ Ин этимологияи Ф. Андреас (ниг.: *Ghirshman R.*, 1948, p. 117; *Maenchen-Helfen O. J.*, 1959, p. 230). Этимологияҳои туркӣ қобили қабул не (*Altheim F. und Stehl R.*, 1954, s. 277).

⁵⁰ *Пугулевская Н. В.*, 1941, сах. 36.

аст (дар Кенгқалъа), ғайр аз ин дар дахмаи Кӯҳнааёз пораи муҷассамаи гилии одам ёфт шуд (аниқтараш дасти ҳайкал, ки бо усули ба қолиби оҳанин печондани латтаи ғачолуд сохта шудааст).⁵¹ Ин бозёфт ва дигар мушоҳидаҳо ба аксари олимони советӣ имкон доданд тахмин кунанд, ки ватани хиёниён соҳилҳои Арал аст.⁵² Ва ин тахмин ба ҳақиқат хеле наздик аст. Вале фаромӯш набояд кард, ки баъзе унсурҳои маросими дафн, ки ба маросими дафни хиёниён шабоҳат дорад, дар дигар ҷойҳои Осиёи Миёна ҳам ёфт шудаанд. Мувофиқи хабари солномаҳои хитой дар Ши (ноҳияи Тошкент) биное будааст, ки дар миёнҷо суфаи баланд доштааст. Ҳар сол дар ин бино маросими азо мешудааст: дар суфаи баланд «... зарфи тиллоро мегузоранд, ки андаруни он хокистари часади волидайнӣ воли ҳаст, баъд он зарфро дар гирди тахт мегардонанд ва гулу мева мепоянд ва волию ашрофро гӯшти қурбонӣ медиҳанд».⁵³

Дар Фарғона, дар ноҳияҳои маҷрои мобайни Сирдарё ва дар соҳилҳои Арал ҳамроҳи мурда ба гӯр бутҳои хурди ғачӣ мегузоштаанд.⁵⁴

Хуллас, аз диди нависандаи асри VI Сурия бемалол даст кашидан мумкин бошад ҳам, вале бар хилофи вай ягон назарияи мукаммали пайдоиши хиёниёро пеш гузоштан аз имкон берун аст. Фақат ҳаминро аниқ гуфтан мумкин, ки хиёниён, пеш аз ҳама, қабилаҳои эронизабони Осиёи Миёна буданд.

Дар бораи пайдоиш ва шароити этникии ҳайтолиён маълумоти хеле зиёд ҳаст, вале афсӯс, ки аз ин суде нест, зеро аксари маълумотҳо хилофи яқдигаранд. Прокопий Кесарский, ки ҳайтолиёро «гуннҳои сафед» номидааст, менависад: «Гарчанде ҳайтолиён аз тоифаи гуннҳоянд ва (чунин) ном доранд, вале бо он гуннҳое, ки мо медонем, ҳеҷ иртиботу муносибате надоранд, зеро кишвари онҳо ҳамхудуди гуннҳо намебошад ва онҳо дар қарибии гуннҳо сокин нестанд... онҳо мисли дигар тоифаи гуннҳо кучманчигӣ намекунанд ва аз давраҳои қадим дар заминҳои ҳосилхез ба тарзи муқимӣ сукунат доранд. Дар байни тамоми гуннҳо онҳо ягона тоифае мебошанд, ки пӯсти баданашон сафед аст ва симон зебои дилкаш доранд ва мисли дигар гуннҳо ким-чи хел ваҳшиёна зиндагӣ намекунанд ва дар итоати як подшоҳ мебошанд, давлати қонунӣ доранд ва дар муносибати байни худ ва ҳамсояғони худ беҳтар аз румиёну форсҳо адолатро риоя менамоянд».⁵⁵

*

⁵¹ Рапопорт Ю. А., 1958, сах. 51.

⁵² ИТН, I, сах. 413—414.

⁵³ Бичурин, II, сах. 272—282.

⁵⁴ Дар бораи онҳо инг.: Давидович Е. А. ва Литвинский Б. А., 1955, 51—52; Левин Л. М., 1968.

⁵⁵ Дигар муаррихи византи Агафий гапро хеле кӯтоҳ кардааст: «Ҳайтолиён ҳамон гуннҳоянд» (Приски Пони, 91—92, эзоҳи 116).

Ба ҳамин тарик, Прокопий Кесарский ҳайтолиёнро аз гуннҳо аниқ чудо мекунад. Вай на фақат халқҳои гуногун будани онҳоро таъкид менамояд, балки гуногун будани онҳоро батафсил асоснок ҳам мекунад. Албатта, ба чунин маълумоти муфассал ва асосноки як сарчашмаи муътабар баҳои лозима надодан нодуруст аст. Вале дар айни ҳол, гуфтан лозим, ки аз ин хабар дар бораи пайдоиши ҳайтолиён ҳеҷ гуна маълумот гирифта наметавонем.

Дар сарчашмаҳои хитой оид ба пайдоиши ҳайтолиён чандин ақида буда, байни онҳо мувофиқате нест. Маълумоти маъхазҳои хитойро ба намудҳои зерин тақсим кардан мумкин:

а) ҳайтолиён яке аз тоифаҳои йучихо; б) ҳайтолиён шоҳаи қабилаҳои гогюйҳои турк; в) ҳайтолиён аз қабилаҳои чеши (Турфон) бармеоянд; г) ҳайтолиён авлоди Канғуй. Яке аз қадимтарин муаллифони Хитой дар бораи пайдоиши ҳайтолиён навиштааст: «Мадрақоти кишварҳои дуродур ва [халқҳои ба забони] хориҷӣ гапзананда, ки роҷеъ ба давраҳои бениҳоят қадим мебошанд, нодуруст фаҳмида шудаанд ва таҳриф гардидаанд. Пас, мо намедонем, ки асли воқеа чи гуна буд. [Бо ин роҳ] ҳалли [масъалаи] пайдоиши ҳайтолиён имкон надорад».⁵⁶ Олими ҳозиразамони Япония К. Еноки ҳамаи ин ақидаҳоро муфассал ва бо қамоли қордонӣ тадқиқ намуда, маҷбур шуд ба ҳамон ҳулосаи болоӣ ояд — яъне муаллифони Хитой пайдоиши ҳақиқии ҳайтолиёнро намедонистанд ва ақидаи онҳо одатан «китобӣ» буда, аз ҳаво гирифта шудаанд.⁵⁷

Олимони Европай Ғарбӣ асосан ақидаҳои гуногуни маъхазҳои хитойро дар назар дошта, дар бораи нисбати этникии ҳайтолиён назарияҳои бисёр пеш ниҳоданд. Баъзеи онҳо ҳайтолиёнро авлоди йучихо мегӯянд, ба ақидаи баъзеҳо ҳайтолиён аз гуннҳо пайдо шуда будаанд, сёюмиҳо мегӯянд, ки ҳайтолиён қабилаҳои қадимии турк ё муғул мебошанд; мувофиқи ақидаи ҳайтолиён аз тоифаи мардумони эронизабон бармеоянд. Ба қавли баъзе муҳаққиқон ҳайтолиён хиёниён не, балки тамоман як тоифаи дигар, дигарон бошанд, мегӯянд, ки ҳайтолиёну хиёниён як тоифаанд ва ё худ ҳайтолиён синфи ҳукмрони хиёниён мебошанд.⁵⁸

Материалҳои мавҷударо аз назар гузаронем. Лингвистҳо кайҳо боз машғули таҳлили ному истилоҳоте мебошанд, ки ба ҳайтолиён алоқаманданд.

Дар сарчашмаҳои гуногун ҳайтолиён, ғайр аз номи «гуннҳои сафед», боз номҳои бисёр доранд (ки ҳуди ҳамин боиси мушкилоти қалон аст). Дар маъхазҳои суриёни номи онҳо *абдол ё эпталит*; дар маъхазҳои юнонизабон *абдел ё эфталит*, дар маъхазҳои арманӣ *хаттал*, *идал* ва *тетал*; дар забони миёнаи форсӣ *ефтол*

*

⁵⁶ *Enoki K.*, 1959, p. 7.

⁵⁷ *Enoki K.*, 1959, p. 1—14; 1955, p. 232—235.

⁵⁸ *Ghirshman R.*, 1948, p. 10—21, 115; *Enoki K.*, 1959, p. 15—23; ИТН, I, сах. 415—416.

ва ҳефтол, дар забони арабӣ ҳайтал ва яфтал; дар забони тоҷикию форсӣ ҳетал ва ҳайтал, дар маъҳазҳои хитой *e-da*⁵⁹ (талаффузи қадимиаш *iер-tāt) ва е-диен (талаффузи қадимиаш *iер-t'-iен)⁶⁰. Ғайр аз ин бояд гуфт, ки дар маъҳазҳои паҳлавӣ зардуш-ти онҳоро *хиёниён*, дар хиндӣ *хуно* номидаанду маъҳазҳои арабӣ онҳоро бо туркҳо ва маъҳазҳои арманӣ бо кушонӣён омехта кардаанд.

Ф. Альтхайм кӯшиш дорад, ки баромади калимаи ҳайтолиро ба решаи туркӣ алоқаманд кунад, ки он ба маънои «кардан»⁶¹ меояд, вале ин зӯри беҳудаасту асосе надорад. Боз як ақидае ҳаст, ки ҳайтол аз калимаи форсии «ҳафт» баромадааст⁶².

Ҳанӯз дар асри X Балъамӣ навишта буд: «haytila чамъи haital аст ва дар Бухоро зӯрмардро гӯянд. Ба забони Бухоро haitail кувват аст ва haital муррабии он мебошад»⁶³.

Дар ҳақиқат, дар забони шарқизерони хутанусакоӣ калимаи ба ин монанд маънои «часуру диловар» дорад⁶⁴.

Аз хатти рӯи тангаҳои ҳайтолиён оид ба масъалаҳои ба мо дахлдор маълумоти зеринро гирифтани мумкин. Ҳайтолиён худро *хион* мегуфтаанд (дар тангаҳо OIONO), пас онҳо яке аз шохаҳои хиёниён будаанд. Аз рӯи хатти тангаҳо маълум шуд, ки забони расмии онҳо дар мулкҳои тахористонӣ худ бохтарӣ будааст. Дар рӯи тангаҳо, бешак, унвонҳои бохтарӣ сабт гардидаанд.⁶⁵

Инчунин дар масъалаи ба ду тақсим будани ҳайтолиён низ таваққуф кардан лозим. Ин масъаларо дар адабиёти ҳозира Г. Бейли хеле дақиқ ва муфассал тадқиқ намудааст. Мабадаи мулоҳизаҳои вай матнҳои паҳлавӣ буданд. Дар «Чомоспнома» (96) дар бораи муҳорибаи Эрону «хиёниёни сафед» ривояте ҳаст. Баъд дар охир муждае меояд, ки: «Шомилони касофат» Девону Хиёниён, мисли он ки сармо барг аз бун канад, аз беҳу бун канда шуданд»⁶⁶. Дар «Баҳман-Яшт» бошад, баръакс, аз шикасти сосониён гап меравад.

«Давлату ҳокимият насиби омиён гардид ва онҳо хиёни буданду турк, ҳайтоли буданду табобатӣ, кӯхистонӣ буданду хитой, суғдӣ буданду византӣ, хиёни сурх буданду хиёни сафед, вале эронӣ набуданд. Омиён подшоҳи Эрон шуданд, подшоҳи миҳани ман шуданд».⁶⁷

*

⁵⁹ Altheim F. und Stehl R., 1953, s. 276; Altheim F., 1959, I, s. 41—42.

⁶⁰ Enoki K., 1959, p. 7.

⁶¹ Altheim F., 1959, I, s. 44.

⁶² Maenchen-Helfen O. J., 1959, p. 231.

⁶³ Балъамӣ, p. 128.

⁶⁴ Лившиц В. А., 1969, сах. 67, эзоҳи 103. 1

⁶⁵ Chirshman R., 1948; Henning W. B., 1960, p. 51; Лившиц В. А., 1969, сах. 67—71.

⁶⁶ Bailey H. W., 1931, p. 585—586.

⁶⁷ Bailey H. W., 1932, p. 945—946.

Инак, агар дар матни аввал фақат *сафедхиёниён* ба назар расад, дар матни дуюм ҳам *хиёни* (пеш аз туркҳо), ҳам *сурххиёниён* (*қирмизхиёниён*) ва ҳам *сафедхиёниён* ҳастанд. Ба ақидаи шорехи «Баҳман-Яшт», номи *сурххиёниён* аз сурх будани кулоҳ, зиреху чавшан ва байраки онҳо бармеояд. Дар маъхазҳои ҳиндӣ ҳам, ба *сурх* (ё худ *тира*) *хуноён* ва *сафедхуноён* ишорат ҳаст (хотирнишон менамоем, ки дар маъхазҳои ҳиндӣ *хуно* ин номи ҳайтолиён аст). Ниҳоят, дар достоне, ки асри VII ба забони хутанусакоӣ таълиф шудааст, ҳалке ном бурда мешавад, ки тарҷумани номи онҳо *сурхкулоҳон* аст. Ба ақидаи Г. Бейли, ин тоифа *сурххиёниён* мебошанд. Ба ин муносибат мадракоти маъхазҳои ғарбро низ мавриди истифода қарор додан лозим, зеро онҳо ҳам номи гунҳои сафедро бисёр овардаанд (ниг. масалан, Прокопий Кесарский, I, 3). Дар айни ҳол, муаллифони византи дар бораи ким-чи ҳел *кармихионҳо* сухан рондаанд. Ба фикри Г. Бейли, ин ҳам он *қирмизхиёниён* мебошад, ки дар матнҳои паҳлавӣ ном бурда мешавад.⁶⁸

Мо дар бораи ин ду тоифаи ҳайтолиён қариб, ки чизеро намендонем — намендонем, ки онҳо ду тоифа буданду дар як иттиҳоди қабила дохил мешуданд, ё худ дар дохили як қабилаи том як навъ табақае буданд, ки аз ҷиҳати этно-антропологии фарқ доштанд. Ҷолиби диққат аст, ки дар суратҳои рӯи девори Афросиёб (дар Самарқанд), ки ба қарибӣ кашф шудаанд, омади ҳаёти сафорат тасвир шудаасту ду сафир, пеш аз ҳама, аз ҷиҳати ранги рӯи худ фарқ мекунад: яке «сурхрӯй», дигаре «сафедрӯй». Ба ақидаи В. А. Лившиц мумкин аст ин суратро далели маъҷудияти «сурххиёниён»-у «сафедхиёниён» ҳисоб кунем.⁶⁹

Хуруфоти ҳайтолиён идомаи бевоситаи хуруфоти кушонӣ (бохтарӣ) буда, вале нисбат ба хуруфоти кушонӣ андак моилтар навишта мешавад. Маҳз дар бораи хуруфоти ҳайтолиён Сюаньцзан навиштааст: «Забони онҳо аз забони дигар мамлакатҳо андак фарқ дорад. Шумораи хуруфоти асосии онҳо биступанҷо ва онҳо ин ҳарфҳоро таркиб дода, ҳама гуна мафҳумотро ифода мекунад. Аз ҷап ба рост менависанду мехонанд. Осори адабии онҳо тадриҷан меафзояд ва шумораи ин осор аз шумораи осори мардуми Су-ли (Суғд) зиёд шудааст».⁷⁰

Вале амалан аз ин «осори адабӣ» ниҳоят кам боқӣ мондааст. Аз ҷумлан ин осор пораҳои дастнависе, ки дар Тоҷикистони Шарқ

⁶⁸ Bailey H. W., 1954, p. 13—20. Феофани Византи (порчаи 2) дар бораи «кармихионҳо» сухан ронда менависад, ки дар шарқтари Танаис туркҳои ҳастанд, ки дар қадим онҳоро массагет меномиданд, ба забони форсӣ номи ин туркҳои кармихионҳо аст. Э. Шаванн, ки дигар маъхазҳои византиро ҳам муфассал тадқиқ кардааст, тахмин мекунад, ки гап аз тоифаи жоҷо меравад (Chavannes E., 1903, p. 229—239). Вале ин фарзия алҳол қобили қабул нест.

⁶⁹ Лившиц В. А., 1965 а, саҳ. 6.

⁷⁰ Beal S., 1960, I, p. 38; Pelliot P., 1934, p. 50.

кӣ ёфт шудааст, ба хатти ҳайтоли мебошад.⁷¹ Зоҳиран, баъзеи онҳо ба асрҳои VII—VIII нисбат доранд, вале то ба ҳол ягон матни пурраи маънодоре хонда нашудааст. Баъзе лингвистон забони он матнро ҳақиқатан сақои ва баъзеи дигарон бохтарӣ мегӯянд.

Дар шимолу ғарби Покистон дар води даръи Тоҷи се катибае ёфт шуд, ки дар санг қанда шудааст — дар санги якум матни арабию санскрит, дар санги дуюм матни бохтарию санскрит ва дар санги сеюм, ки аз ду пора иборат аст, матни бохтарӣ ва ду сатр хатти араби ҳаст. Хатти бохтарӣ бо усули шикастаи моил сабт гардидааст. Як варианти транслитерация ва тарҷумани он пешниҳод шудааст.⁷² Тарҷумани чопшудаи ин матн хомакӣ буда, танҳо кушишест дар тарҷумани он. Санаи он ҳам ба даврони хеле сонитар, аз афти қор, ба асри IX милодӣ нисбат дорад.

Дар Осиёи Миёна аз ҷумлаи осори бадастомадаи хатти ҳайтоли катибаи рӯи сафолпораест, ки дар Зангтеппа падидаи омад ва дар он ҳамагӣ як қисми шаш сатр боқӣ мондааст,⁷³ осори дигари хатти ҳайтоли катибаи графитии Қаротеппа ва инчунин ду сатри хатти шикастаи моили бохтарию Афросиёб мебошад, ки мувофиқи далолати катибаи суғдии паҳлуи он намунаи хатти расмии ҳайтоли будааст⁷⁴, боз як осори хатти ҳайтоли катибаи сурати девори димнаи Қофирқалъаи Қолхозобод мебошад, ки дуруст маҳфуз намондааст.

Усули хондани катибаи тангаву геммаҳои ҳайтолиён низ аз бисёр ҷиҳат баҳсноқ аст. Одатан ин катибаҳо дар асоси этимологияи эронӣ тафсиру тавзеҳ додан мумкин ва ҳуди ҳамин далолат ба он дорад, ки забони ҳайтолиён шарқиэронӣ буд.⁷⁵ Тарафдорони ақидаи гуннатуркӣ будани ҳайтолиён инро дар назар дошта, сабаби дар забони ҳайтолиён мавҷуд будани калимаҳои бешак, форсиру алҳол чунин шарҳ медиҳанд, ки забони ҳайтолиён аслан туркӣ (ё муғулӣ) буду баъди эронӣро тасхир кардани онҳо аз забони халқи онҳо мазлумқарда баъзе калимаҳо ба забони ҳайтоли дохил шудааст. Аз олимони ҳозира ин ақидаро, масалан, Ф. Альтхайм ва Э. Пуллейблэнк⁷⁶ тарафдорӣ мекунанд. Ишоратҳои мухтасаре, ки оид ба забони ҳайтолиён дар маъхазҳои хитой ҳаст, инчунин хеле гуногун маънидод қарда мешаванд.

Амалан ягон далели ҷиддие нест, ки забони ҳайтолиёнро туркӣ (ё муғулӣ) гӯем, ин забон, бешакку шубҳа, забони шарқиэро-

*

⁷¹ Hansen O., 1951; Gershevitch S., 1957; Лившиц В. А., 1967, саҳ. 163.

⁷² Dani A. H., Humbach H., Göbl R., 1964, p. 125—135.

⁷³ Лившиц В. А., 1969, саҳ. 73—74.

⁷⁴ Лившиц В. А., 1967, саҳ. 164. Дар Афросиёб боз якчанд катибаҳои ҳайтоли ёфт шудааст.

⁷⁵ Bailey H. W., 1937, p. 892—893 (титулатураи хатти рӯи тангаҳои эронӣ); Enoki K., 1959, p. 39—45; Ghirshman K., 1948, p. 67, 117—118; Maenchen-Helfen O. J., 1959, p. 227—231.

⁷⁶ Altheim F., 1959, s. 41—54; Pulleyblank E. G., 1962, p. 259—260.

нӣ буд. Вале фақат минбаъд дастрас гардидани осори он, таҳқиқу тадқиқи амиқу муфасссали забоншиносон имкон медиҳад, ки бисёре чихатҳои асосии алҳол норавшани ин масъала равшан карда шавад, тавсифи осори хаттии ҳайтолиён муқаррар ва муносибати онҳо бо халқиятҳои ҳайтоли муайян карда шавад.

Дар масъалаи макони пайдоиши ҳайтолиён ҳам таваккуф кардан лозим. Ин халқи пурасрор, ки дар таърихи Осиёи Миёна, Эрон, Афғонистон, Ҳиндустон ва Туркистони Шарқӣ ин қадар мақоми намоён дошт, аз кучо пайдо шуда бошад? Дар ин масъала ҳам аз маълумоту мадракоти аниқ дида, назария бештар аст. Муҳаққиқон, гоҳ ин ва гоҳ он маълумоти маъхазҳои хитиро ба эътибор гирифта, макони пайдоиши ҳайтолиёнро, гоҳ дар Олтой, гоҳ дар Туркистони Шарқӣ ва гоҳ дар ягон мавзеи дигар ҷой медиҳанд.

Назарияи аз Бадахшон будани ҳайтолиён наву тоза аст. Ҳанӯз соли 1951 А. Н. Бернштам дар бораи этногенез ва ташаккули давлатдорӣ ҳайтолиён муҳокима ронда, ба ду маркази пайдоиши онҳо ба мавзеи миёна ва поёни Сирдарё, аз як тараф ва, аз тарафи дигар, ба болооби ҳавзаи Амударё ишорат карда буд.

Солҳои 1955—1959 ин ақидаи А. Н. Бернштам дар тадқиқоти олими Япония К. Еноки асоснок карда шуд. К. Еноки на фақат тамоми материалҳои мавҷударо аз дидгоҳи танқидӣ таҳлил намуд, балки аз маъхазҳои хитой мадрақҳои тоза овард. Хулосаҳои К. Еноки чунин аст: а) зодгоҳи аслии ҳайтолиён қарибии ҳудуди шарқии Бадахшон аст; б) дар маданияти онҳо баъзе унсурҳои эронӣ ҷой дорад.⁷⁸ Л. И. Гумилев⁷⁹ ҳам ақидаи аз Бадахшон будани ҳайтолиёнро тарафдорӣ мекунад, вале ба назарияи К. Еноки ягон далелу исботи нав намонад. Хаминро бояд гуфт, ки ин фарзия ҳам, дар ниҳояти қор, ба маъхазҳои хитой такъя мекунад, аниқтараш, ба ҳамон ривояти Сюань-цзан асос ёфтааст, ки Гимотоло (шакли санскритишудаи калимаи «ҳайтоли») ё ягон тобиши дигари он) ном кишвари бадахшоние вучуд доранду подшоҳи он бисёре кишварҳоро тасхир кардааст.⁸⁰ Вале Е. Е. Неразик ишорат кардааст, ки ин ривоят ба ривояти тохтутозҳои йучиҳо ҳам нисбат доштаниш мумкин, модоме чунин бошад, ин ривоят далел шуда наметавонад, ки интишори ҳукми ҳайтолиён аз Бадахшон оғоз ёфта буд. Е. Е. Неразик дигар ҷойҳои сусти ақидаи К. Енокиро⁸¹ ҳам нишон додааст ва қайдҳои танқидии ӯро қобили қабул гуфтан мумкин. Вале ҳамаи ин аҳамияти асари К. Енокиро паст карда наметавонад, алалхусус, дар соҳаи маъхазшиносӣ

*

⁷⁷ Бернштам А. Н., 1951, сах. 197.

⁷⁸ Еноки К., 1955, 1959 а.

⁷⁹ Гумилев Л. И., 1959.

⁸⁰ Еноки К., 1959, р. 35.

⁸¹ ИТН, I, сах. 553—554.

аҳамияти он ниҳоят баланд аст. Барои исботи фарзияи аз Бадахшон будани ҳайтолиён далелҳои нав⁸² даркор ва онҳо шояд ба туфайли ҳафриётҳои археологӣ дастрас мегарданд.⁸³

Дар адабиёти тореволюционии рус К. И. Иностранцев диққати муҳаққиконро ба он ҷалб карда буд, ки сағонаҳои сангин — муғхонаҳо ба ҳамон сағонаҳои ҳайтолиён, ки аз рӯи маъхазҳои хаттӣ маълуманд, хеле шабоҳат доранд.⁸⁴ Б. А. Литвинский муғхона ва дигар хелҳои сағона, аз ҷумла, гӯрҳои хокиеро, ки дар онҳо мурда дар тобутҳои ҷубин гӯронида мешуданд (мувофиқи хабари маъхазҳои хитой ин маросим дар байни ҳайтолиён ҳам расм будааст) ва инчунин баъзе дигар маълумоти мадракотро омӯхта, ба ҷунин хулоса омад, ки дар ташаккули қабилаҳои ҳайтоли қабилаҳои сокини маҳалҳои доманакӯҳии ноҳияи Фарғона аҳамияти махсус доштанд, зеро ин тарзи дафн маҳз дар байни ҳамин қабилаҳо маъмул буд.

Дар адабиёти таърихии советӣ оид ба пайдоиши ҳайтолиён боз як ақида ҳаст. Ба ақидаи С. П. Толстов, онҳо сокини соҳилҳои Арал мебошанд. Дар баёни охири варианти ин назарияи худ вай навишта буд: «Гумон меравад, ки дар асрҳои IV—V резишгоҳи дарёҳои Аму ва Сир маркази «давлати барбарии» хиёниёну ҳайтолиён буд, ки дар заминаи қабилаҳои қадимии сақоию массагетҳо ташаккул ёфта буданд ва чи тавре дар боло қайд кардем, дар таркиби ин қабила бисёр унсурҳои гуннотуркҳои шарқӣ ба назар мерасид».⁸⁵ Мадракоте, ки дар боло овардем, нишон медиҳанд, ки соҳилҳои Арал бар хилофи иддаои С. П. Толстов ҳеҷ вақт маркази давлати хиёниён ё ҳайтолиён набуд. Дар бораи аз соҳили Арал будани ҳайтолиён ҳам маълумот ниҳоят кам аст.

Аз нуқтаи назари танқидӣ дида баромадани фарзияҳои мавҷуда моро ба гумоне водор менамояд, ки имконияти дар вақти ҳозира, қатъиян он тараф истад, ҳатто ба андозае эҳтимолан муайян намудани макони ташаккули ҳайтолиён ниҳоят кам аст. Масъалаи нисбати этникии ҳайтолиён, гуфтан мумкин равшантар аст — яъне ҳайтолиён дар заминаи кадом як қабилаҳои забонашон шарқизронии Осиёи Миёна ба вучуд омадаанду дар таркиби онҳо унсурҳои этникии туркҳо мавҷуд мебошанд.

Ҷамъияти ҳайтолиён

Прокопий Кесарский дар бораи «гуннҳои сафед» — ҳайтолиён гап зада, навишта буд, ки онҳо «аз қадим» муқимӣ мебошанд, «ба як подшоҳ итоат мекунанд» ва «давлати қонунӣ» доранд. Менандр

*

⁸² Муқоиса кунед: *Гумилев Л. И.*, 1967, б.

⁸³ *Бобоев А. Ҷ.*, 1909, сах. 16—18.

⁸⁴ *Иностранцев К. И.*, 1909, сах. 116—120.

⁸⁵ *Толстов С. П.*, 1962, сах. 244.

аз номи ҳайати сафорати туркҳо ривоят мекунад, ки ҳайтолиён «мардумони шаҳрианд»; ба қавли вай, туркҳо ҳайтолиёнро шикаст дода, ҳокими шаҳрҳои онҳо шудаанд (Менандр, порчаи 18)⁸⁶. Феофани Византи (порчаи 3) мегӯяд, ки ҳайтолиён форсҳоро мағлуб сохта, ба шаҳру бандарҳои форсҳо соҳиб шуданд. Вале маъхазҳои хитой тамоман гапи дигар мезананд. Мувофиқи хабари онҳо, е-да, яъне ҳайтолиён «шаҳр надоранд ва дар ҷойҳои серобу-алаф, дар хонаҳои сиёҳ зиндагӣ мекунанд». Сон Юн ном сайёҳе менависад, ки е-да, яъне ҳайтолиён қалъа надоранд ва кӯчманчигӣ мекунанд⁸⁷. Ҳардуи ин ривояти муҳолиф дар нақли Сюань-цзан оид ба Гимотоло оварда шудааст. Сокинони ин маҳал, яъне ҳайтолиён дар ҷодарҳои пустаки зиндагӣ доштанду кӯчманчигӣ мекарданд. Дар айни ҳол, хабар дода мешавад, ки дар гузашта онҳо бисёр мамлакатҳоро забт намудаанд ва дар «бисёр қалъаву дизо ҳукмронӣ кардаанд»⁸⁸. Ба ҳамин тарик, муаллифони Ғарб, эҳтимол, барои ҳамин ҳайтолиёнро мардумони шаҳрӣ мегуфтаанд, ки онҳо соҳиби шаҳрҳо буданд ва дар давраҳои сонӣ аъёну ашрофи ҳайтолиён дар шаҳрҳо маскун мешуданд.

Ҷамъияти ҳайтолиён аз ҷиҳати молу мулк равшану аниқ тақсим шуда буд. Масалан, дар ин бора мо аз тасвири маросими дафни онҳо воқиф гардидем. Солномаи Лян-шу⁸⁹ хабар медиҳад, ки мурдари дар тобутҳои одди ҷубин меғурониданд, дар баробари ин дар солномаи Бэй-ши (ё Вэй-шу) чунин навишта шудааст: «Мурдаи боёнро дар сағонаҳои сангин дафн мекунанд, мурдаи камбағалонро ба ҷуқуриҳои кӯҳна мепартоянд»⁹⁰. Сарулибоси аъёну ашроф хеле боқарру фарр буд. Сон Юн сарулибоси бойзанҳоро тасвир карда менависад: «Сарулибоси бойҳову камбағалон фарқи калон дорад»⁹¹. Ҷазои дуздӣ ниҳоят сахт буд: «Барои дуздии чизе, ки андозааш маълум нест, сар мезаданд; товони чизи дуздиро даҳ қарат зиёдтар додан даркор буд»⁹². Аз ин мадракот маълум мешавад, ки ҷамъияти ҳайтолиён ҷамъияти синфӣ ҳисоб мешуд ва аз ҷиҳати молу мулк аниқу равшан тақсим шуда буд. Онҳо соҳиби давлат буданд. Лашкари ҳайтолиён хеле тавоно буд. Аслиҳаи онҳо гурз буд⁹³, ба ақидаи хитойён, онҳо камонкашҳои забардаст будаанд, ба фикри муаллифони давраҳои сонӣ, аслиҳаи асосии онҳо шамшер будааст.⁹⁴

*

⁸⁶ Тарҷумаи тамоми порчаро ниг.: «Византийские историки», 1860, сах. 374; *Бичурин*, II, сах. 268.

⁸⁷ *Beal S.*, 1906, p. XC—XCI; *Епоки К.*, 1959, p. 50.

⁸⁸ *Епоки К.*, 1959, p. 35.

⁸⁹ Дар ҳамон ҷо, p. 49.

⁹⁰ *Бичурин*, II, сах. 269.

⁹¹ *Beal S.*, 1906, p. XCII.

⁹² *Бичурин*, II, сах. 269.

⁹³ *Пигулевская Н. В.*, 1941, сах. 64; *Altheim F.*, 1960, II, s. 17—18.

⁹⁴ ИТН, I, сах. 419.

Табақи нуқра аз Чалак

Усули амалиёти чангие, ки ҳайтолиён кор мефармуданд, касро ба ақидае водор менамояд, ки лашкари онҳо асосан аз саворагон иборат буд. Дар ин масъала мо бо Ф. Альтхайм ҳамфикр ҳастем⁹⁵ ва ақидаи Л. Н. Гумилевро зинҳор қабул надорем.⁹⁶

Дар байни ҳайтолиён полиандрия (яъне сершавхарӣ) расм буд: «бародарон як зани умумӣ доранд, зани шавҳараш бе бародар, яъне зани якто шавҳар доштагӣ кулоҳи якгуша мепӯшад; зани сершавҳар кулоҳе мепӯшад, ки чанд шавҳар дошта бошад, ҳамон қадар гуша дорад; дар либос ҳам мувофиқи шумораи шавҳар пӯпак дӯхта мешавад».⁹⁷ Дар бораи ин урфу одат, ки баробари полигамия (яъне серзанӣ) дар байни волиён маъмул буд, бисёр маъхазҳои хитой хабар медиҳанд.⁹⁸ Полиандрия, ки боқимондаи никоҳи гуруҳӣ мебошад, дар рӯзҳои мо дар Тибет ва дар гирдуатрофи наздики он вучуд дорад.⁹⁹

Мувофиқи хабари маъхазҳои ҳайтолиён дини буддоиро не, бал-

*

⁹⁵ Altheim F., 1960, II, s. 269.

⁹⁶ Гумилев Л. Н., 1967, 6, сах. 94.

⁹⁷ Бичурин, II, сах. 268.

⁹⁸ Miller R. A., 1959, сах. 12.

⁹⁹ Chirchman R., 1948, p. 125—128; Enoki K., 1959, p. 51—56.

ки худоёни худро, масалан, худои оташро мепарастиданд. Ҳар сахар онҳо аз хаймаи худ баромада намоз мехондаанд. Эҳтимол, онҳо офтобро ҳам парастид мекарданд.¹⁰⁰ Вале дар ҷамъияти ҳайтолиён дину оини халққое, ки онҳоро мутеъ менамудаанд, масалан, дини буддоӣ, тадричан реша давондан гирифт. Мадраре ҳаст, ки дар байни ҳайтолиён дини насронӣ ҳам маъмул будааст.

Неҳзати Маздак

Дар ҳудуди асрҳои V—VI дар Эрони Қайқубодшоҳ (солҳои 488—531) бар зидди муносибатҳои феодалӣ, ки нав ташаккул меёфт, баромадҳои тавоноии оммаи халқ ба вуқӯъ омад.¹⁰¹ Ба ин неҳзат шахсе сардорӣ мекард, ки дар таърих бо номи Маздак¹⁰² машҳур аст. Мисли тамоми дигар неҳзатҳои халқии ондавра эътирози аҳли ҷамоат зидди зулму истибод ба худ шакли диниро гирифт. Асосгузори ин неҳзати динӣ Зардушт ибни Хурроӣ ном шахсе буд. Баъзеҳо санаи ҳаёти ӯро ба охири асри III ва аввали асри IV нисбат медиҳанд, вале санаи ба ҳақиқат наздиктари санаи ҳаёти вай бояд нимаи дууми асри V бошад. Аз номи ин одам таълимоти динӣ ҳам ба худ номи «зардуштакан»-ро гирифт. Маздак шогирд ва пайрави ин одам буд.¹⁰³

Маздак ташвиқ мекард, ки ҳама одамон ҳуқуқи баробар доранд ва нобаробариро барҳам додан лозим, заминро сарвати бойҳоро кашида гирифтанд даркор. Ба қавли Табарӣ, ки ба тарҷумани солномаҳои даврони забони миёнаи форсӣ такя мекунад, Маз-

*

¹⁰⁰ Маъхазҳо: *Enoki K.*, p. 45—49; ниг.: инчунин *Ghirshman R.*, 1948, p. 120—124.

¹⁰¹ Тадқиқоти муфассалтарини маъхазшиносӣ: (*Christensen A.*, 1925. Дар китоби оличаноби шарқшиносӣ Чехословакия О. Клима (*Klima O.*, 1957) маъхазҳо ниҳоят дақиқона таҳлил шудаанд, баъзе дидҳо аз дигар тавзеҳу таъвил ёфтаанд ва рӯйхати муфассали адабиёти мавҷуда зикр гардидааст. Аз ҷумлаи тадқиқоти олимони советӣ муҳимтаринаш асарҳои Пигулевская Н. В. (1948, 1956). Очерки ниҳоят муфиду муҳтасар: *Дьяконов М. М.*, 1961, сах. 303—309, 410—412.

¹⁰² Ф. Альтхайм ва Р. Штиль исбот мекунанд, ки Маздак аз Хоразм ва ё худ аз ягон мамлақати ба он ҳамсоя аст (*Altheim F. und Stiehl R.*, 1953), вале О. Клима (*Klima O.*, 1957, сах. 154—165) нишон дод, ки ин ақида қобили қабул нест. Инчунин ба он маълумоти баъзе маъхазҳо бовар кардан лозим нест, ки гуё Маздак аз Нисо, ё худ аз дигар як шаҳри Хуросон мешудааст. Ҷои таваллуди Маздак аниқ маълум нест, шояд он Байианнаҳрайн ё соҳили ҷаби Дачла бошад. Зинда аз ин, ақидае ҳаст, ки Маздак номи одам не, балки унвони сардори фирқа ё худ унвони умуман муътақид (аслаш «маздак» ё «маздиқ») мебошад.

¹⁰³ *Klima O.*, 1957. Тафсири муфассали таърихи таълимоти неҳзати Маздак аз доираи мавзӯи мо берун аст, мо фақат баъзе нуктаҳои онро хотирнишон намуда, хонандаро ба асарҳои махсуси бахшида ба таърихи Эрони сосонӣ ҳавола мекунем.

дак ва пайравони вай тарғиб мекардаанд, ки худо «неъматӣ оламо барои ҳамин офарид, ки мардум онро байни худ аз рӯи инсоф тақсим кунанд, вале мардум дар ин кор ноинсофӣ карданд». Пайравони Маздак мегӯянд, ки онҳо моли дороро кашида мегиранду ба нодор медиҳанд, зеро агар касеро бештар зану пулу мол бошад, ин чунин маъно надорад, ки фақат вай ба ҳамаи он чизҳо ҳақ дорад.¹⁰⁴ Ӯ худ, чи тавре муаррихи араб менависад, Маздак таълим меод, ки: «Молу мулки бойҳоро кашида гирифта, ба камбағалон додан даркор, то ин ки молу мулки онҳо баробар шавад».¹⁰⁵

Одамкушӣ ва, ҳатто куштани чорво, ба ақидаи маздакиён, гуноҳи азим аст. Мувофиқи таълимоти Маздак, фақат дар роҳи ғалабаи некӣ ва дар муборизаи зидди бадӣ одамкушӣ ва хунрезӣ раво аст. Талаби одилона тақсим кардани неъматҳои моддӣ ва талаби барҳам додани нобаробарӣ мусоидат намуд, ки таълимоти Маздак, пеш аз ҳама, дар байни зироаткорони ҷамоат паҳн шавад.

Фирдавсии бузург дар «Шоҳнома» аз номи Маздак гуфтааст:

Ҳамегуфт: ҳар к-ӯ тавонгар бувад,
Тихидаст бо ӯ баробар бувад.
Набояд, ки бошад касе барфузуд,
Тавонгар бувад тору дарвеш пуд.
Ҷаҳон рост бояд, ки бошад ба чиз,
Фузунӣ ҳаром асту нохуб низ.¹⁰⁶

Тарғиби Маздак муваффақияти азим пайдо кард. Ба қавли Табарӣ, мардуми авом аз ин фурсат истифода карда, ба Маздак ва пайравонаш ҳамроҳ шуд ва бо онҳо ваҳдат намуд. Ба қавли Берунӣ, «мардуми мутааддид пайрави ӯ шуданд»¹⁰⁷.

Неҳзати маздакиён дар пойтахти Эрон боиси он шуд, ки издиҳомӣ гушнагон анборҳои ғаллаи ашрофу бойҳоро тороҷ карданд. Дар як муддати кӯтоҳ шӯриш саросари мамлакатро фаро гирифт. Маздак молу мулки бойҳоро кашида мегирифт дар байни камбағалон тақсим мекард. Бисёр заминдорони қалони Эрон кушта шуданд; бисёрии онҳо ба мамлакатҳои ҳамсоя гурехтанд.

Кайкубодшоҳ аз ҷони худ тарсида ва бо роҳи суст кардани мавқеи ҳокимони маҳаллӣ ва намояндагони калонтарини аёну ашроф ҳокимияти марказиро пурқувват кардани шуда, худро пайравии таълимоти Маздак эълон намуд. Сабаби ин кирдори Кайкубодшоҳро муаррихон ҳар хел шарҳ медиҳанд. А. Гутшмид ва

*

¹⁰⁴ Шмидт А. Э., 1958, саҳ. 450—451.

¹⁰⁵ Иқтибос аз китоби: Пигулевская Н. В., 1956 а, саҳ. 296.

¹⁰⁶ Фирдавси, 1966, саҳ. 60—61.

¹⁰⁷ Шмидт А. Э., 1958, саҳ. 451, 490; Берунӣ, 1957, саҳ. 213.

Т. Нёльдеке дар асоси ишорати бевоситаи муаррихони асри миёна чунин ақидаро пеш ниҳоданд: Қайқубодшоҳ барои ҳамин зидди неҳзати маздакиён набаромад, ки умед дошт, онро ба роҳи барояш фойданок равои мекунад, яъне дар муборизаи зидди аъёну ашроф ва рухониён, ки бо онҳо якҷоя буданд, воситае пайдо кунанд.¹⁰⁸ Аксарияти олимони имрӯза чунин ақида доранд.¹⁰⁹ Аммо А. Кристенсен баръакс, чунин мешуморад, ки Қайқубодшоҳ аз таҳи дил ба маздакиён ҳамроҳ шуда, пайрави собитқадами онҳо гардид. Ба фикри аксари олимони советӣ гапи А. Кристенсен дурӯст не. Сабаби ин кирдори Қайқубодшоҳ ғаразу тамаъи сиёсӣ буд, на ҳусни таваҷҷӯҳ нисбат ба маздакиён ва на хайрхоҳӣ нисбат ба маздакиён ва на хайрхоҳӣ нисбат ба халқ.¹¹⁰

Аъёну ашроф Қайқубодро аз тахт фуруварда, ба зиндон андохтанд (соли 496) ва ба тахт бародари ўро шинонданд, ки мақсаду мароми аъёну ашрофро ба амал барорад. Вале ба Қайқубод муяссар шуд, ки аз зиндон гурезад ва зимнан аз зиндон гурехта, рост ба назди ҳайтолиён рафт, зеро подшоҳи ҳайтолиён почои Қайқубодшоҳ буд. Қайқубод ба назди почояш рафта, хоҳари ўро ба занӣ гирифт. Яшу Стиллат ин воқеаро чунин ба қалам додааст: «Қайқубодшоҳ домоди подшоҳ шуда, хеле қомат афрохту ҳар рӯз ба зорию тавалло даромад, ки ба вай лашкар диҳад, то ки рафта аъёну ашрофро аз дами тег гузаронад ва боз соҳиби мамлакати худ шавад. Ва падарарӯсаш лашкари сершуморе ба вай дод ва Қайқубодшоҳ бо ин лашкар ба сарҳадди Эрон расида буд, ки бародараш инро шунида гурехт ва Қайқубодшоҳ ба мурод расид ва ашрофро қир кард».¹¹¹ Хуллас, соли 499 Қайқубодшоҳи I бо ёрии лашкари ҳайтолиён боз чулус мекунад ва ба ҳамон қисми аъёну ашроф, ки зидди вай буданд, ҷазои сахт медиҳад.

Баъди бо ёрии ҳайтолиён боз ба тахт нишастани Қайқубодшоҳ муносибати вай ба маздакиён тадриҷан дигар шудан гирифт, вай аввал ниҳонӣ, баъд рӯйрост пайравани Маздакро чунон таъқиб кардан гирифт, ки гӯё онҳо душмани қаттоли вай бошанд.

*

¹⁰⁸ *Nöldeke Th.*, 1879, 142—143, 461.

¹⁰⁹ Масалан, ниг.: *Frye R. N.*, 1963, p. 212.

¹¹⁰ С. П. Толстов чунин ақидаро пеш ниҳод: Қайқубодшоҳро дар ҷавонӣ падараш Пирӯз чун гавай ба дарбори шоҳи ҳайтолиён дода буд. Дар асоси ин воқеа, ки дар сарчашмаҳо қайд шудааст, С. П. Толстов ба хулосае меояд, ки сабаби бо маздакиён созиш кардани Қайқубодшоҳ «ошно будани вай бо тартиботи ҳайтолиён аст, яъне анъанаҳои ҷамоатию авлодии сохти ҷамъияти ҳайтолиён бо шиорҳои меҳнатии маздакиён мувофиқат дошт ва Қайқубодшоҳ, эҳтимол, гумон дошт, ки бо роҳи ба амал баровардани ин шиорҳо давлати ҷавони барбарии «гунҷҳои сафед»-ро чун намунаи ибрат дар назар дошта, империяи сосониёро, ки торафт суғуст мешуд, боз мустаҳкам кардан мумкин аст» (*Толстов С. П.*, 1948 б, сах. 216). Вале ҳайтолиён ҳаргиз дар давраи сохти ибтидоии ҷамоатӣ набуданд, дар ҷамъияти онҳо тақсимои равшани молумулкӣ ва иҷтимоӣ вуҷуд дошт.

¹¹¹ *Пигулевская Н. В.*, 1940, сах. 136.

Дар солҳои 528 ва 529 Қайқубодшоҳ бо роҳи фиребу қаллобӣ аввал Маздак, баъд роҳбарони неҳзатро ба қатл расонд. Дар саросари мамлакат куштори ваҳшиёнаи маздакиён сар шуд.

Муҳимтарин сабаби шикасти маздакия ҳамин, ки он зидди муносибатҳои феодалӣ буд, ки дар ҳамон давра зинаи лозимаи тараққиёт ҳисоб мешуд, аммо шиори маздакиён, ки барқарор намудани баробарии ҷамоатиҳо талаб мекард, дар ҳамон шароит бозгашт ба қафо буд, бозгашт ба он шаклҳои сохти ҷамоатуви авлодӣ буд, ки қайҳо аз дарун гандида, ҳаққи вучудро гум карда буд.

Вале шӯриши Маздак ба таври объективона хусусияти прогрессивӣ дошт, зеро халқро ба муборизаи зидди зулму истисмор бархезонд. Таълимоти Маздак ба табақаҳои нодори ҷамъият таъсири бузург расонд ва саросари Осиёи Миёна, ки дар ин ҷо ҳам ташаққули муносибатҳои феодалӣ оғоз ёфта буд, паҳн шуд.

Аз шикасти неҳзати Маздак дере нагузашта, писари Қайқубодшоҳ Хисрави Анӯшервон (солҳои 531—579), ки душмани ашаддӣи Маздаку маздакиён буд, дар Эрон чанд ислоҳот гузаронду бо ҳамин муносибатҳои феодалиро хеле мустаҳкам кард.

ХАЛҚҶОИ ОСИЁИ МИЁНА ДАР АСРИ VI— ИБТИДОИ АСРИ VIII

1. ВОҚЕАҶОИ АСОСИИ ТАЪРИХИ СИЁСИ. МУБОРИЗАИ СИНФӢ

Ҳокониҳои турк ва нуфузи ҳокимияти он дар Осии Миёна

Дар асри VI хеле дур аз ҳудуди Осии Миёна дар Олтой зери унвони Ҳокониҳои турк (солҳои 551—744) иттиҳоди давлатие пайдо шуд, ки дар таърихи Осии Миёна роли муҳим бозид. Туркҳо дар сарчашмаҳо бо номҳои гуногун маълуманд, вале бояд гуфт, ки ин номҳо ба ҳамдигар хеле айният доранд. Хитойҳо онҳоро *туцзюе* мегуфтаанд (гумон меравад, ки талаффузи қадимии он *t'uat ki-wat* буд) ва ин ҳуди ҳамон *тюркют* мебошад, ки он номи туркҳо дар забони жожҳои муғулзабон аст. Мувофиқи катибаҳо ҳуди туркҳо худро *тюрк* мегуфтанд, сугдиёну форсҳо онҳоро *турк* меномиданд. Роҷеъ ба этимологияи ин калима олимони гуногун ақидаҳои гуногун доранд¹.

Ҳокими туркҳо Бумон аввал теле ном қабилаеро мутеъ сохта, қувват гирифт баъд зидди иттиҳоди қабилаҳои жожҳо, ки то ин дам бар туркҳо ҳукмронӣ мекарданд, ба ҷанг даромад ва дар Муғулистону Олтой давлати пурқувват таъсис дод. Вусъати минбаъдаи ин давлат дар давраи яке аз валиаҳдҳои Бумонҳо Қон Мӯҳон (солҳои 553—572) хеле авҷ гирифт. Ба лашкаре, ки сӯи Ғарб раҳсипор гардид, бародари Мӯҳон Истам сарварӣ мекард. Соли 555 вай ба «Даръёи ғарбӣ» расид (эҳтимол, баҳри Арал бошад). Катибаи калони Қўлтегин хабар медиҳад, ки «онҳо (яъне, Мӯҳону Истам.— Б. Ғ.) халқи худро то тағи Темурқапиқ маскун намулданд»². Темурқапиқ («Дарвозаи оҳанин») номи асримиёнагии

*

¹ Кононов А. Н., 1949, саҳ. 40—47; Кляшторный С. Г., 1964, саҳ. 18—19

² Малов С. Е., 1951, саҳ. 36.

убургоҳи кӯҳиест, ки аз Суғд ба Тахористон мебарду ҳудаш дар кӯҳҳои Бойсун воқеъ буд. Дастаҳои пешгарди лашкари туркҳо ба сарҳадди Эрон мерасанд, дар Ғарб то ҳуди Баҳри Сиёҳ рафта, Босфори Қиммериро ишғол мекунанд. Империяи бениҳоят калони Қучманчиён пайдо мешавад, ки аз ҳуди Корея то соҳилҳои Баҳри Сиёҳ масоҳати азимеро фаро мегирифт. Хитой амалан вассали туркҳо шуд ва ҳар сол товони ниҳоят калон меду ба ҳамин чо-нашро ҳалос мекард. Дар назди ин «фавқулдавлати» туркҳо ди-гар ду давлати калонтарини он давра Эрон ва Византия ба ҳарос меомаданд.

Вале иттиҳод насиби ин давлати бузурги туркҳо нашуд. Ҷанг-ҳои байниҳамдигарӣ авҷ гирифтанд ва дар ибтидои асри VII (сол-ҳои 600—603) ҳоқонӣ ба ду қисм — ба Ҳоконии шарқии туркҳо ва ба Ҳоконии ғарбии туркҳо тақсим шуд (Осиёи Миёна дар ҳайати Ҳоконии ғарбии туркҳо монд). Солҳои 630—682 Ҳоконии шарқии туркҳо тамоман аз қувват рафт ва амалан дигар вучуд ҳам на-дошт. Дар охири асри VII дар муборизаи зидди Хитой Ҳоконии дуҷуми шарқии туркҳо таъсис ёфта, зуд қувват мегирад. Ин дав-лат, алалхусус, дар аҳди Моҷо ё худ Қапаганҳоқон (солҳои 691—716) хеле пурқувват мешавад. Боз ливои туркҳо дар тағи девори қалъаи Пекин ба ҷавлон меояд ва боз лашкари Қапаган-ҳоқон ҳучумкунон аз дарёи Хуанхэ мегузарад. Туркҳо дар саро-сарӣ шимоли Хитой ҳукмронӣ мекарданд, даҳҳо, садҳо ҳазор со-кинони онро мекуштанд ё ба даштҳо гирифта мебарданд, сар-вати беандозае ғорат мекарданд. Рӯ ба ғарб ба Осиёи Миёна ҳам тохтутози худро оғоз менамуданд.

Дар охири асри VII ва миёнаи асри VIII арабҳо ноҳияҳои асо-сии Осиёи Миёнаро ишғол намуда, ҳукмронии сиёсии туркҳоро дар ин кишвар аз байн бардоштанд.

Туркҳо ва ҳайтолиён

Ҳанӯз вақте ки туркҳо ба Осиёи Миёна сар мебароварданд, бояд ба ҳайтолиён дучор меомаданд. Вақте Ҳоконии турк ба ния-ти тасхири Осиёи Миёна афтод, задухӯрд ногузир гардид.

Вазъияти ҳайтолиён барои ҳамин ҳам мушкил буд, ки онҳо дар байни ду оташ монданд, ки яке туркҳо буданду дигаре Эрони сосонӣ. Эрон маҳз дар ҳамин давра, яъне дар аҳди Хисрави Анӯ-шервон (солҳои 531—579) комилан ташаккул ёфта, иқтидори он хеле афзуд ва ба ҳайтолиён дигар боҷ ҳам намедод.³

Ҳанӯз дар солҳои 50-уми асри VI дар шимоли Осиёи Миёна туркҳо ба ҳайтолиён дучор омаданд. Аз афти қор, ҳайтолиён, ҳат-

*
³ Дьяконов М. М., 1961, сах. 309—315, 321.

то гумон накардаанд, ки бо чи гуна душмани тавоно рӯбарӯ шу-
даанд. Сардори ҳайтолиён, ҳатто ба ҳуҷум гузашта, туркхоро пеш
карданӣ шуд, вале Қотулф ном вазираш ўро аз ин кор боздошту
гуфт, ки қуввати ҳайтолиён дар хоки худашон фузунтар аст (Ме-
нандр, порчаи 10). Ҷанг (аз афти кор, бо баъзе танаффуc) хеле
тўл кашид. Сарвари туркҳо Силзибул авархоро тарсонд, ки баъди
торумор кардани ҳайтолиён дигар душманони худро ҳам ба хок
яксон хоҳад кард (Менандр, порчаи 10).

Хисрави Анӯшервон бо туркҳо гуфтушунид мекунаду мақсад
аз он таъсиси иттифоке буд, ки бояд ҳайтолиёнро барҳам меод.
Ҳамаи ин воқеахоро Фирдавсӣ хеле муфассал ба қалам дода-
аст:

Зи Балху зи Шукнону Омую Зам,
Силеху сипаҳ хосту ганчу дирам.
Зи Хатлону аз Тирмизу Висагирд,
Зи ҳар сӯ сипаҳ андаровард гирд.⁴

Дар ин мобайн Ҷотифар лашкар ҷамъ кард. Аз Балх, Шугнон,
Хатлон, Вашгирд ё Висагирд (ноҳияи Тоҷикистони Ҷанубӣ), Тир-
миз, Омул, Зам лашкари бисёре омада, дар атрофи Бухоро ҷой
гирифт. Муҳорибаи асосӣ дар қарибии Бухоро шуд.

Бухоро пур аз гурзу кўпол буд,
Ки лашкаргаҳи шоҳи Ҳайтол буд,
Бишуд Ҷотифар бо сипоҳе чу кўҳ.
Зи Ҳайтол гирд оваридаи гурўҳ,
Ба ҷанг андаромад зи ҳар сӯ сипоҳ
Зи тангӣ бубастанд бар бод роҳ.⁵

Ҳикояти Табарӣ ҳам дар ин бора аниқу мухтасару мўҷаз аст:
«Тавонотарину муктадиртарини туркҳо Санҷибу буд, ки аз лаш-
кари бешумори шоҳи ҳайтолиён В. р. з. наҳаросида, ба ҷанг да-
ромад. В. р. з. ва лашкари ўро нобуд сохт, сарвату мулки ўро
ғасб кард, ба ҷуз он ҷойҳое, ки пештар Хисрави I тасарруф карда
буд».⁶

Инак, ҳар ду тараф мекўшид, ки аввалин шуда ба ҳайтолиён
зарба занад ва амалан ҳайтолиён бар зидди ду душмани мукта-
дир танҳо меҷангиданд. Дар масъалаи номҳо бошад, Синҷибуи
муаррихони араб, бешак, ҳамон Синзибули маъхазҳои византий
мебошад.⁷ Т. Нёльдеке таклиф мекунад, ки номи подшоҳи ҳайто-

*

⁴ *Фирдавсӣ*, 1966, саҳ. 223—224.

⁵ *Фирдавсӣ*, 1966, саҳ. 224.

⁶ *Nöldeke Th.*, 1879, саҳ. 158—159.

⁷ *Nöldeke Th.*, 1879, s. 158; Анн. 2; *Chavannes E.*, 1903, p. 226. Дар бораи
шакли ибтидоии туркии ин ном ниг.: *Moravcsik G.*, 1958, s. 275—276.

Сарулибоси туркҳо дар асрҳои X—XI

1 — аз рӯи сурати деворҳои Ҳочо 2 — аз рӯи сурати Ли Луи-Мян

Сарулибоси халқҳои Осиёи Миёна дар асрҳои VI—VIII

1 — тохориҳо (аз рӯи расмҳои девории Балаликтеппа)

2 — суғдиён (аз рӯи расмҳои девории Панҷакент)

лиён Варз⁸ хонда шавад (вале ин аниқ не). Агар ин таклифро қабул кунем, пас ин калимаи форсиест, ки маънояш «гуроз» мебошад. Баъзе волиёни шарқиэронӣ, масалан, волиёни Марв, Ҳирот, Гарҷистон, Нисо чунин унвон («вараз») дошанд⁹. Маънои ин номро дигар хел шарҳ додан ҳам мумкин — эҳтимол, ки маънои он «баланд» бошад (ниг.: *βgz* — *варзи* суғдӣ).

Ба ақидаи Э. Шаванн, ки ин маъхазхоро хеле муфассал тадқиқ кардааст, туркҳо ҳайтолиёноро дар ким-кучои мобайни солҳои 563 ва 567 торумор кардаанд,¹⁰ вале мувофиқи таҳмини А. М. Мандельштам, ин сана ба ибтидои он фосола наздиктар мебошад, яъне мумкин аст, соли 563 бошад¹¹; Г. Моравчик бошад, мегӯяд, ки ин санаро умуман «қарибиҳои соли 560»¹² гуфта даркор.

Дар ин чанги шадид, ки, аз афти қор, масоҳати зиёди Осиёи Миёнаро фаро гирифт, пеш аз ҳама, сокинони шаҳру деҳот зарар دیدанд.

Байни иттифоқчиён низоъ афтоду аз ҳам ҷудо шуданд ва ҳар яке меҳост, ки аз шароити мавҷуда, аз афти қор, ҳаддалимқон фонда барад. Ба қавли Табарӣ, таҷовузро туркҳо сар карда, талаб намудаанд Эрон ҳамон бочеро, ки замоне ба ҳайтолиён меод, акнун ба онҳо диҳад. Диноварӣ, баръакс, хабар медиҳад, ки Хисрави Анушервон то Бухорову Кешу Насаф расидани туркҳоро шунида, бо сардорӣи валиаҳди худ зидди онҳо лашкар мефиристад, вале туркҳо аз чанг ру тофта, ақиб мегурезанд ва тамоми ин ноҳияҳо ба дасти сосониён менамояд. Ханӯз Т. Нельдеке ишорат карда буд, ки ин хабарӣ Диноварӣ ба дигар маъхазҳо мувофиқа¹ намекунад ва, дар ҳақиқат, ин ноҳияҳои маркази Мовароуннаҳр дар дасти туркҳо буд,¹³ вале шубҳае нест, ки ба ҳар ҳол байни иттифоқчиён носозие ба вучуд омада буд.

Низои байни сосониёну туркҳо ба фондаи ҳайтолиён буд. Чанубитарин ноҳияҳои Осиёи Миёна, аз ҷумла территорияи ҳозираи чануби Тоҷикистон, Узбекистон ва Туркменистон дар тасарруфи Эрони сосонӣ ва ноҳияҳои шимолӣ дар ихтиёри туркҳо монд. Байни онҳо сарҳадди муайян набуд ва баъзе маҳалҳои (ҳатто ноҳияҳои) мобайнӣ маҷбур мешуданд, ки якбора ба ду тараф боҷ диҳанд. Ҳайтолиёни водии Зарафшон ба туркҳо боҷ меоданд (Менандр, порчаи 18). Ҳайтолиёни чанубии Осиёи Миёна, аз афти қор, муддате мустақилона ҳаёт ба сар бурданд. Вале мувофиқи ривояти Масъудӣ, Хисрави Анушервон зоҳиран баҳонае ёфта, ба ноҳияҳои паси «даръён Балх», яъне Амударъё лашкар дароварда, то

*

⁸ *Nöldeke Th.*, 1879, s. 159.

⁹ *Maenchen-Helfen O.*, 1959.

¹⁰ *Chavannes E.*, 1903, p. 226.

¹¹ ИТН, II, сах. 43.

¹² *Moravcsik G.*, 1958, I, s. 76.

¹³ *Nöldeke Th.*, 1879, s. 159; Anm. 1.

ба Хатлон расид, шоҳи ҳайтолиён (ки номаш Хушнавоз будааст ва шояд ин ном не, балки унвон бошад) кушта шуд ва Хисрав мулки уро ба мамлакати худ ҳамроҳ кард.¹⁴

Ана ҳамин тавр, давлати ҳайтолиён вучуди худро қатъ карду аз забони маъхазҳо гуфтан мумкин, ки; «сипас, тукуесҳо (яъне туркҳо.— *Б. Ф.*) мулки е-даро (яъне ҳайтолиёнро.— *Б. Ф.*) ба ғорат бурданд ва ба авлодҳо қирон омад...»¹⁵

Низои туркҳо ва сосониён. Иқтисодиёт ва сиёсат

Ҳамин ки давлати ҳайтолиён барҳам дода шуд, байни собиқ иттифоқчиён низоъ хест. Даре нагузашта аланган низоъ боло ме-равад ва акнун сабаб на манманиҳои сиёсии тарафайн, балки зиддияти манфиатҳои иқтисодии онҳо буд.

Мо медонем, ки дар давраи кушониён аз Осиёи Миёна роҳҳои тичорат, аз ҷумла, «роҳи абрешим» мегузашт, ки Осиёи Марказӣ ва Римро ба ҳам мепайваст. Баъдтар кирмакдорӣ ва шоҳибофӣ дар ҳуди Осиёи Миёна ривож меёбад. Дар Ғарб истеҳсоли шохӣ умуман вучуд надошт, бинобар ҳамин ҳам империяи Византия ва ҳам Рим фақат нигарони шохие буданд, ки аз Осиёи Марказӣ ва Миёна оварда мешуд ва, зимнан, дар ин савдо савдогарони форс миёнҷигӣ мекарданд. Византиҳо чанд бор кӯшиданд, ки бевосита аз Ҳиндустон шохӣ гиранду дар ин кор ба форсҳо мӯхтоҷ набошанд, вале кӯшишҳо бар абас рафт, зеро Эрон ба ин кор зид буд. Форсҳо аз миёнҷигии худ пули ниҳоят калон мегирифтанд, бинобар ҳамин онҳо, аз як тараф, намонданд, ки Византия бевосита бо фурушандагони абрешим робита дошта бошад ва, аз тарафи дигар, чи қадар хоҳанд ҳамон қадар нархи молро боло мебардоштанд. Ҳукумати Византия, ки нархи абрешимро ба тартиб андохтани буд, ба ҳеҷ кор муваффақ нашуд. Дар миёнаҳои асри VI тухми кирмак ба Византия ҳам оварда шуд¹⁶, вале барои тараққи саноати шохӣ вақти тӯлоние лозим буд.

Сугдиён, ки ҳудашон шоҳибофӣ мекарданду бо абрешимфурушон бевосита алоқа доштанд, дар барори савдои Осиёи Миёнаву Византия беш аз ҳама манфиатдор буданд. Роҳи қулайтарини савдо аз Эрон мегузашт. Вале маҳз дар ҳамин ҷо манфиати савдогарони форс ва сугд ба ҳам дучор омад.

Дар айёми муносибатҳои мӯътадил ва, эҳтимол, ҳатто ҳамкори байни туркҳову Эрон бо ташаббуси сугдиён қарор дода шуд,

*

¹⁴ *Altheim F.*, 1960, саҳ. 57—58.

¹⁵ *Бичурин*, II, саҳ. 269, муқоиса шавад: *Miller R. A.*, 1959, р. 12.

¹⁶ *Пигулевская Н. В.*, 1947, саҳ. 184, 196; 1951, саҳ. 83—95, 184 ва мобаъд.

ки ба Эрон ҳайати сафорат фиристода, маслиҳат кардан лозим, ки
ё шоҳиро аз хоки Эрон гузаронда, ба Византия ба фуруш бурдан
ё худ ақаллан ба худ савдогарони форс шоҳӣ оварда, фуруштан
имкон дорад ё не. Сардори сафорат Монияҳ ном «сарвари» суғди-
ён будааст. Менандр (порчаи 18), инчунин хабар медиҳад, ки хо-
кони турк ба суғдиён иҷозат додааст «худашон ҳайати сафорат
фиристонанд». Ин факт далели ҳамин аст, ки туркҳо Суғдро ҳам-
чун давлат нест накарда, фақат ба худ мутеъ намуданд. Ин кор,
бешубҳа, инъикоси вазъияти сиёсии реалии Осиёи Миёна мебо-
шад. Мо дар ин масъала ақидаи Н. В. Пигулевскаяро¹⁷ пурра та-
рафдорӣ мекунем ва Л. Н. Гумилёв¹⁸, ки ўро танкид кардааст, ҳеҷ
асосе надорад. Вале Л. Н. Гумилёв ҳам мисли ҳамаи дигар муҳақ-
қикон¹⁹ дар як бобат ҳақ аст — корро тавре тасаввур кардан ло-
зим не, ки чи тавре Н. В. Пигулевская менависад, «туркҳо ба му-
омилоти васеи тиҷоратӣ рағбат надоштанд». Аслан гирем, ашрофи
туркҳо хеле «пухта» шуда буд ва нағз мефаҳмид, ки муомилоти
васеи тиҷоратии байналхалқӣ, алалхусус, фуруши шоҳӣ чи ман-
фиате дорад. Маҳз ба ҳамин сабаб ташаббуси суғдиён ба хоқони
турк маъқул шуд.

Ҳайати сафорати Монияҳ ҳеҷ кор карда натавонист: пас аз нею
нестону кашолакорихои зиёд Хусрави Анушервон ҳамин баҳонаро
ёфт, ки ба Эрон омадани туркҳо мувофиқи мақсад нест, бинобар
ҳамин тамоми таклифҳои ҳайати сафоратро рад кард. Алалхусус,
яке аз вазирони шоҳ — Катульф ном ҳайтоли ба суғдиён саҳт му-
қобилат кард. Ин ҳамон Катульфе мебошад, ки баъди ҳайтолиёно
торумор кардани туркҳо дар Эрон панаҳ ёфта буд. Бо маслиҳати
ин вазир шоҳ тамоми абрешии суғдиёно хариду баъд дар пеши
чашми онҳо ҳамаашро сӯхта партофт. Н. В. Пигулевская дуруст
менависад, ки «ба кирдори худ форсҳо маълум карданд, ки ба мо-
ли суғдиён мӯҳтоҷ нестанд, зеро ин абрешии аз туркҳо омадааст.»²⁰

Хоқон иро шунида, қарор дод, ки ин сафар аз номи худаш са-
форат фиристонад ва ба ҳайати он фақат туркҳоро дохил кард.
Маълум ки сафорати яқум тамоман нобарор баромад, вале сарфи
назар ба ин, хоқон ирсоркорона сафорати дуюмро ирсол менамо-
яд ва ҳамаи ин далолат мекунад, ки дар тағи ин коса нимкоса, яъне

*

¹⁷ Пигулевская Н. В., 1951, сах. 203.

¹⁸ Гумилев Л. Н. (1967 а, сах. 46) гумон дорад, ки сабаби ҳайати сафоратро
фиристодани маҳз суғдиён танҳо ҳамин, ки «онҳо гуфтушунидро ба зимма ги-
рифтанду бовари доштанд, ки ин вазифаро нисбат ба бегҳои тюркӣ, ки дар
дипломатия таҷрибае надоштанд, беҳтар анҷом хоҳанд дод». Вале агар хоқон
аз маҳорати дипломатии ҳамкабилаҳои худ дилаш пур набошад, дигар илҷе
ёфтаниш мумкин буд, масалан, метавонист ба ҳайати сафорат ду-се суғдин
дипломатро дохил кунад сафирашро аз номи худ фиристонад. Дарвоқеъ бо-
шад, бо розигии хоқон ҳайати сафоратро маҳз суғдиҳо фиристодаанд.

¹⁹ ИТН, II, I, сах. 46.

²⁰ Пигулевская Н. В., 1951, сах. 203.

такозон сиёсати «олий» ниҳон мебошад. Аз афти кор, туркҳо фаҳми-данӣ буданд, ки Эрони сосонӣ бо онҳо тинчу осуда зиндагонӣ кар-даи ё худ ба чанг тайёри дидан даркор. Рад шудани таклифи са-форати якумро чунин шарҳ додан мумкин буд, ки форсҳо бо дав-лати мутеъ гуфтушунид кардан нахостанд. Вале шоҳи Эрон ба хо-кони тавоно, ки ба қарибӣ иттифоқии ӯ буд, чӣ ҷавоб меода бо-шад? Ҷавоби шоҳи Эрон басо равшан буд: аз тамоми ҳаёти сафо-рат фақат якчанд кас гашта омад, дигарон дар Эрон кушта шуданд, гарчанде форсҳо худро сафед карда бошанд ҳам, маълум буд, ки ба аксари сафирон захр дода куштаанд. Ҳамаи ин муносибати турк-ҳо ва Эронро хеле тезтунд кард. Ҳарду тараф фаҳмиданд, ки ба чанг тайёри дидан даркор, зеро чанг дар ҳар лаҳза сар шуданаш мумкин буд.

Ба ин сабаб ҳукумати ҳокон хост, ки бо душмани азалии давла-ти сосониён бо империяи Византия робитаи сиёсӣ бандад. Агар чу-нин робита баста шавад, масъалаи фуруши шоҳӣ ҳам, худ ба худ ҳал мешуд, ҳол он ки ин масъала ашрофи суғдро (ва ҳам туркҳо-ро) хеле ба ташвиш меоварду аз анҷоми неки он нишоне ҳам на-буд. Сардори ҳаёти сафорате, ки бояд ба Византия мерафт, боз ҳамон Монияҳ таъин шуд. Вай дар даст мактубҳои лозима ва аз инъому пешкашҳо «бисёр шохвории қиматбаҳо дошт». Маълум ки ин сафорат аз хоки Эрон гузашта наметавонист, инак, роҳи ди-гар интиҳоб шуд — сафорат қад-қади соҳили шимолии баҳри Қас-пий мерафту аз Кавказ гузашта, ба Византия мерасид.

Ҳаёти сафорат ба Византия омада инъому пешкашҳо ва мак-туберо ба императори Византия супурд, ки баъақидаи ҳуди византи-ҳо «бо саводи суғдӣ» (эҳтимол, бо хатти суғдӣ бошад) навишта шуда буд. Муоҳидаи ҳарбие баста шуд, ки муқобили Эрон буд. Ҳу-ди ҳамон соли 568 сафорат ба ваган баргашт ва зимнан ҳамроҳи онҳо ҳаёти сафорати ҷавобии византиҳо омад, ки дар сари он Зи-марх ном шахсе меистод. Иттифоқи ҳарбию сиёсии туркҳо ва Ви-зантия аз ҳамон вақт сар карда, арзи вучуд намуд, алалхусус, ки аз паси ин ҳаёти сафорат боз чандин сафар ба Византия рафта омад²¹.

Маъхазҳо хабар медиҳанд, ки соли 581 бар зидди туркҳо Хутан, Форс ва ҳайтолиён²² шӯриш бардоштанд. Вале аниқ не, ки ин ка-дом ҳайтолиён бошанд. Ба гумон аст, ки маъхазҳо аз Хутану Форс сухан ронда, балвои хурдеро дар назар дошта бошанд, аз афти кор, ин шӯриши калоне буд. Эҳтимол, дар ҳамин солҳо, яъне пас аз ва-фоти Хисрави Анушервон (соли 579) дере нагузашта, туркҳо вазъ-

✱

²¹ Таҳлили муфассалтарину муътабартарини муносибати туркҳо ва Визан-тияро дар асарҳои Н. В. Пигулевская ёфтан мумкин; аз асарҳои навтарини олимони хорича доир ба ин масъала (бо таҳлили маъхазҳои византи ва феҳрис-ти мукамал) ниг.: *Moravcsik G.*, I—II, 1958.

²² ИТН, II, 1, сах. 43.

ияти пурталотуму пуртахлукаи Эронро ба ҳисоб гирифта, хостаанд, ки давлати буферии ҳайтолиёнро ба мулки худ ҳамроҳ кунанд, ки ин давлат дар Тахористон вучуд дошту аз афти қор, дар охири солҳои 70 ва аввали солҳои 80-уми асри VI мустақил шуда буд²³. Вале дар қанғҳои қануб туркҳо яқбора, ҳам ба лашкари ҳайтолиён ва ҳам ба лашкари Эрон дучор омаданд. Мувофиқи хабару ривоятҳо маълум мешавад, ки ғалабаи туркҳо пурра набудааст — ба онҳо фақат ҳайтолиёни соҳили рости Тахористон мутеъ шудаанду ҳайтолиёни соҳили чап мисли пештара мустақил монданд.

Якҷанд сол гузашт, инак соли 588 туркҳо бо сардории Совашох ба худуди давлати сосониён зада даромаданд. Зидди онҳо сарлашқари забардасти Эрон Баҳроми Чубина мебарояд. Ин мард, ҳам дар зиндагӣ ва ҳам баъди вафоташ ниҳоят машҳур буд. Дар адабиёти паҳлавонӣ қиссае вучуд дошт, ки қорубори уро ситоиш мекард, дар маъхазҳои ба он давраҳо наздик номи вай хеле бисёр зикр шудааст. Вале ҳамаи онҳо то ба рӯзҳои мо нарасидаанд, мадракоти онҳоро Фирдавсий ва муаррихони араб истифода бурдаанд. Вале маҳз чунин будани чараёни воқеаҳо набояд боиси шубҳа бошад. Лашқари туркҳо ҳуҷумкунон аз Амударё гузашта, тамоми Тахористонро ишғол мекунад ба Ғарб рафта, то ба Ҳирот мерасад. Дар муҳорибае Баҳроми Чубина бо дастаи якқачини лашқари худ ба қароргоҳи сарлашқари туркҳо зада мебарояд. Мувофиқи ривояти Диноварӣ «сипас, шоҳи туркон аспашро талабид, савор шуд ва ба арса баромад ба рӯбарӯи Баҳром; Баҳром тире аз қамон зад, ки туркро ба хок яқсон намуд ва туркҳо гурехтанд».²⁴ Баъди ин Пармуда (аз рӯи дигар маъхазҳо Елтегин) ном писари волии кушташудан туркҳо лашқари нав ҷамъ карда, ба он қисмҳои лашқари пештараро ҳам дохил мекунад. Дар бораи чараёни минбаъдаи воқеа ду ривоят ҳаст — мувофиқи як ривоят, форсҳо аз Аму гузашта, бори дуюм туркҳоро шикаст додаанд; мувофиқи ривояти дуюм, дар соҳили Аму дар қарбии Тирмиз тарафайн сулҳ бастаанд.²⁵

Дар баробари ин ду хабар боз як ривоят ҳаст, ки ба епископи арман ва муаллифи китобҳои пурбаҳои таърихи Себеос тааллуқ дорад. Ривояти вай хусусан ба ҳамин сабаб ҷолиби диққат ва муътабар мебошад, ки Себеос дар ҷавониаш дар боргоҳи сосониён зиндагӣ кардааст ва нақли ин воқеаҳоро шунида будааст. Ба қавли Себеос, Баҳроми Чубина «лашқари теталиёнро (яъне ҳайтолиёнро.-Б. Ғ.) шикаст дод, Балхро гирифт ва тамоми кишвари кушонинёнро то он тарафи дарьёе, ки онро Ваҳруд (яъне Амударё.-Б. Ғ.) мегуфтаанд, ишғол намуд... Баҳром дар ин вақт бо шоҳи аъза-

*
²³ *Мандельштам А. М.*, 1957, саҳ. 133.

²⁴ *Ййлидт А. Э.*, 1958, саҳ. 480;

²⁵ Дар бораи маъхазҳо ниг.: *Nöldeke Th.*, 1879, s. 272, 474—478; *Aliheim F.*, 1962, s. 234 etc. Баёни муфассали воқеаҳоро ниг.: *Гумилев Л. Н.*, 1967 а, саҳ. 126—132; 1960 а, саҳ. 64—74.

ми маскутҳо мечангид, ки онҳо дар он тарафи нахри калон сукунат доштанд ва Баҳром лашкари бешумори онҳоро қир кард, худи шохро кушт ва хазинаи ин давлатро ба ғорат бурд».²⁶ Ин ривоят, ки дар адабиёти махсус борҳо муҳокима шудааст (хусусан И. Маркварт муфассал тадқиқ кардааст) ба ҳамин сабаб бениҳоят муҳим мебошад, ки зидди Эрони сосонӣ ҳамроҳи ҳайтолиёни шимоли Афғонистон баромадани туркҳоро равшан нишон медиҳад.

Дар ибтидои асри VII дар солҳои 616—617 Эрони сосонӣ бори дигар мекушад, ки ҳайтолиён ва ҳомии онҳо — туркҳоро шикаст диҳад. Лашкаркаши Эрон Симбат Бағратунӣ ба ноҳияҳои соҳили рости Тахористон ду бор тохтутоз мекунад. Дар ин ноҳияҳо якчанд мулки ҳайтолиён воқеъ буд, ки ба волии Балх итоат доштанду дар зери ҳокимияти туркҳо буданд. Аз руи хабари Себеос ҳайтолиён дар он солҳо дар Ҷирот, Бодхез, Толиқон ва Балх зиндагӣ мекардаанд. Гарчанде сарлашкари Эрон дар чандин муҳорибаҳо ғолиб омада, ғанимати бисёр ба даст оварда бошад ҳам,²⁷ аз афти қор, маълум ки ин ноҳияҳо дигар ба ҳукумати сосонӣ итоат намекарданд ва туркҳо дере нагузашта аз он ҷойҳо дастаҳои лашкари форсҳоро дур ронданд.

Муносибати ҳокони турк ва ҳокими маҳаллӣ. Синтези Осиёи Миёнаву турк

Аввалҳо сиёсати туркҳо, ки Осиёи Миёнаро ишғол карда буданд, аз сиёсати ҳайтолиён фарқи казояи надошт,²⁸ яъне онҳо ба ҳокими маҳаллӣ андоз муқаррар карданд, сулолаҳои пештара боқӣ монданд ва қондаву қонунҳое, ки дар ин ё он маҳалл вучуд доштанд, таъбир наёфтанд. Маълум ки агар хавфи қанг пеш ояд, онҳо бояд ҳокими худро дастгирӣ мекарданд. Вале тадричан вазъият дигар мешавад. Туркҳо дар Осиёи Миёна тартиби идораи маъмуриро азхуд намуданд ва акун дар гушае истода, бепарвоёна нигоҳ карда наменишанду балки тадричан ба бинокорони фаъоли ҳаёти Осиёи Миёна табдил меёфтанд. Аёнӯ ашрофи хариси турк беш аз пеш дар андеша мемонд, ки чаро фақат як қисми сарвати аз халқ ситондашударо мегирифтаасту хамаашро не? Инак, соли 605 туркҳо волии ноҳияи Чочро кушта, ба ҷои вай Дола ном туркро шинонданд.²⁹

*

²⁶ Тревер К. В., 1954, саҳ. 140.

²⁷ Дар ҳамон ҷо, саҳ. 142—143.

²⁸ С. П. Толстов сиёсати волиёни туркро дар Осиёи Миёна ба сиёсати ҳайтолиён муқобил мегузорад, ки ин ақидаи вай ғалат аст. Асоси гапи вай ҳамин ки «ҳайтолиён ба дастгирии оммаи халқ, ки зидди улусҳои доимоафзондан феодалий мубориза мебуданд, такяя менамуданд» (Толстов С. П., 1948 а, саҳ. 278). Вале ин даъво асоси ҷиддие надорад.

²⁹ Бичурин, II, саҳ. 313.

Дар аҳди Туншаху ном хоқон, ки дар хоқонии ғарбии турк хукмронӣ мекард — соли 618 ислоҳоте эълон гардид, ки мувофиқи он хоқони мазкур тамоми хоқимони маҳаллиро волиёни худ хонда, ба ҳамаи онҳо унвонҳои лозима дод. Барои назорат ба қорӣ онҳо вай намояндагони худро низ таъин кард, ки онҳо ҳам бояд андоз меғундошанд.³⁰ Оё хоқон ин ислоҳоти худро ба амал баровард ё не? Ба ҳар ҳол, ин кӯшише буд дар роҳи таъсиси ягон хел иттиҳоди давлатӣ дар заминаи мулкҳои чудо-чудои мустақил. Дар дасти Туншаху (солҳои 618—630) қувваи пурзӯри ҳарбӣ барин як воситаи ниҳоят қиддии реалӣ буд. Мувофиқи ривояти маъхаазҳо худи вай «далеру дурандеш буду дар ҳама гуна муҳориба голиб мебаромад»³¹. Дар натиҷа дар аҳди вай бисёр хоқимони маркази Осиёи Миёна сари итоат фуруд оварданд. Дар баробари зӯрӣ вай зорино ҳам қор мефармуд—масалан, яке аз тавонотарин хоқимони Самарқандро ба худ домод кард.³² Вақте лашкаркаши Эрон Симбат Бағратунӣ ба ҳайтолиён дарафтод, Туншаху ба мадади онҳо омад ва баъди он ки худи Бағратунӣ ба Эрон бозгашт, дастаи туркҳо аз дарёе гузашта, гарнизони эронӣро дур ронданд. Тамоми Тахористон аз панҷаи сосониён озод карда шуд. Таъбири маъхаз, ки Туншаху «Форсро гирифт» гуфтааст, ба ҳамин маъно мебошад. Дар худи ҳамин ҷои маъхаз гуфта шудааст, ки Туншаху «Гибинро гирифт»,³³ яъне қануби Афғонистонро гирифт ва ба ҳамин тарик, тамоми шимолу ғарби Покистони ҳозира ба тасарруфи туркҳо афтод ва ё ҳеҷ набошад, ба туркҳо мутеъ гардид.³⁴

Баъди вафоти Туншаху (соли 630) вазъияти хоқонии ғарбии турк ноустувор мешавад. Исьёну ошубҳо, низову хархашаҳои байни аъёну ашроф ба сари ноҳияҳои зироатқори Осиёи Миёна ҳам фалокату касофати зиёде овард — тороҷу ғорату тохтутозҳо авҷ гирифт. Масалан, волии Фарғона қушта шуду дар шимоли Фарғона волиёни турк ба сари ҳукумат омаданд.

Сабабҳои дохиливу хориҷии сиёсӣ хоқонии ғарбии туркро аввал аз дарун шалақ карда, баъд онро тамоман барҳам заданд. Дар айни ҳол бояд қайд кард, ки тоифаҳои туркҳо ба воҳаҳо сар дароварданд; қисми онҳо муқимӣ сокин шуданд; қисми дигари онҳо дар воҳаҳои қанори машғули чорводорӣ гардиданд; туркҳо дар шаҳрҳо ҳам сокин буданд; ба аксари вилоятҳо волиёни турк ё худ туркнажод ҳануз хукмронӣ мекарданд.

Саҳми туркҳо ба хусусияти ҳунармандии Осиёи Миёна кам нест.

*

³⁰ Бичурин, I, сах. 283.

³¹ Дар ҳамон ҷо.

³² Бичурин, II, сах. 311; *Chavannes E.*, 1903, p. 24, 135.

³³ Бичурин, II, сах. 283.

³⁴ Аз тарҷуман Э. Шаванн, ки андаке аз тарҷуман Бичурин фарқ дорад, чунин маъно мебарояд (*Chavannes E.*, 1903, p. 24).

Мувофиқи мадракоти археологӣ ҳанӯз то ба Осиёи Миёна омадани туркҳо ҳунармандӣ хеле ривоч ёфта будааст. Ашёи металлӣ, алалхусус ашёи заргарии онҳо, яроқу аслиҳаи онҳо, асбоби зебу зинати онҳо бағоят хушсифат ва хушсохт буд. Зери таъсири то-ревтикаи туркҳо дар заминаи намунаҳои маҳаллӣ баъзе навҳои махсуси сафололоти Сугду Фарғона, масалан, машрабаҳои олича-ноби сафолӣ³⁵ ва, инчунин тасмаҳои аҷоиби куроқ ва ғ. пайдо мешаванд. Дар асрҳои VII—VIII унсури туркӣ дар таркиби ҷамъияти Осиёи Миёна хеле такмил ёфта, аз ҳисоби аслиҳаву тарзу усулҳои илми ҳарбии туркҳо бой мешавад. Таъсири туркҳо ба ҷанбаҳои гуногуни маишат низ хеле калон аст ва дар асарҳои санъати тасвирии ондавра симои туркӣ бисёр ба назар мерасад. Таъсири байниҳамдигарии назму эпоси халқии турк ва назму эпоси халқиятҳои муқими Осиёи Миёна самарани зиёде овард³⁶. Туркҳое, ки ба Осиёи Миёна омада монданд, дар ҳаёти динии мардумони кишвар ва дар офариниши сарватҳои мадани фаёлона ширкат варзиданд ва баробари мардуми маҳаллӣ офаридгори ҳақиқии он сарвати мадани шуданд, ки насибаи тамоми халқҳои Осиёи Миёна мебошад. Аллакай дар ҳамон даврае, ки мавриди назари мо шудааст, таркибан пайвастшавии урфу одат, дину оин ва маросиму маданияти халқҳои эронизабону туркзабони Осиёи Миёна оғоз ёфта, бо суръати тамом идома меёфт.

Неҳзати Абруй

Аҳволи аҳли меҳнат ниҳоят вазнин буд.³⁷ Ба ин муносибат маълумоти неҳзати Абруй ниҳоят муҳим аст. Ин маълумот аз як боби асари Абдурахмон Муҳаммади Нишопурӣ (асри XI) «Хазинат-ал-улум» («Хазинаи илмҳо») ба назар мерасад, ки онро Наршаҳӣ дар таҳрирҳои охирини «Таърихи Бухоро» ба китоби худ зам карда буд. Ба қавли Наршаҳӣ, Нишопурӣ навиштааст, ки мардум дар ноҳияи Бухоро аз давраҳои қадимтарин сокин будаанд. «Ва мардумон аз ҳар ҷониб омаданд ва он ҷо хурраи гирифт. Ва

*

³⁵ Маршак Б. И., 1961.

³⁶ Бертельс Е. Э., 1960, сах. 84—87; Стеблева И. В., 1965, сах. 65—68.

³⁷ Л. Н. Гумилев менависад: «Дехқонону тоҷирони Сугд аз хонҳои ҳокимони ғарбии тюркҷот (турк.—Б. Ф.) ин қадар некӣ диданд, ки ҳудашон тақъягоҳи мустаҳкамаи тахт шуданд». Баъд дар бораи дар асри VII равнақу ривоч ёфтани иқтисодии маданияти Осиёи Миёна сухан ронда, ба чунин хулоса меояд: «вале тамоми ин беҳбудӣ натиҷаи ба ҳони тюркҷот итоат доштани Сугд мебошад» (Гумилев Л. Н., 1967 а, сах. 152). Ин хулосаҳо (алалхусус, хулосаи дуюм) ғояти ҳориқа мебошад, зеро ба фактҳо мутлақо ھیлоф аст. Л. Н. Гумилев аз мадракоти сарчашмаҳои таърихӣ дур меравад ва бар замми ин фаромӯш мекунанд, ки ҳодисаҳои таърихро факат аз нуқтаи назари муборизаи синфӣ таҳлил кардан даркор.

мардумон аз чониби Туркистон омаданди ва бад-ин вилоят об ва дарахтон бисъёр буди ва шикор бисъёр буди. Он мардумонро ин вилоят хуш омад. Ин чо маком карданд. Ва ба рӯзгор мардум гирд омаданд ва иморатҳо карданд. Ва мардум бисъёр шуданд ва якеро баргузиданд ва амир карданд. Ва номи ӯ Абруӣ буд ва ҳанӯз ин шаҳр набуд». Подшоҳ худ дар Пойкент истиқомат дошта, шаҳро Қалъаи Дабусӣ номиданд. «Ва чун рӯзгоре баромад, Абруӣ бузург шуд ва зулм пеш гирифт, бад-ин ниҳоят, чунон ки мардум беш сабр натавонистанд кард. Деҳқонон ва тавонгарон аз ин вилоят бигрехтанд ва ба Туркистон ва Тироз шаҳре бино карданд. Ва он шаҳро Хамук ном карданд, аз баҳри он ки деҳқони бузург, ки раиси он тоифа, ки аз он чо рафта буд, вайро Хамук ном буд... Пас он мардум, ки ба Бухоро монда буданд, ба наздики меҳтарони худ кас фиристоданд ва фаръед хостанд аз чабри Абруӣ. Он меҳтарон ва деҳқонон ба наздикии подшоҳи туркон рафтанд ва номи он подшоҳ Қаро-Чурин Турк буд...» У писари худ Шери Кишварро бо лашкари зиёд равон кард. Шери Кишвар ба Бухоро омада, дар Пойкент Абруӣро дастгир кард. ӯ «бифармуд, то як чуволеро бузург аз кабти сурх пур карданд ва Абруӣро дар он чувол карданд, то бимурд». Баъд аз ин Шери Кишвар ҳокими вилояти Бухоро шуд ва ба гурезагон фармон кард, ки ба ҷойҳои худ баргарданд, чун «Ҳар кӣ тавонгар буд ва деҳқони бузург буд, гурехта буд ва дарвешон ва фақирон монда буданд. Чун он қавм бозомаданд, он қавм, ки бечора монда буданд, хидматгорони он қавм шуданд. Ва дар миёни он қавм деҳқони бузург буд, он деҳқонро Бухорхудот гуфтанди, аз баҳри он ки деҳқонзодаи қадим буд ва зиёе бештар ӯро буд. Ва ағлаби ин мардумон қадеварон ва хидматгорони ӯ буданд».³⁸

Олимон ин ривоятро борҳо тадқиқу таҳқиқ карданд. Аввал ақидае пайдо шуд, ки ривоят афсонаи оддӣ аст ва дар он, эҳтимол, даръён Зарафшон ташхис дода шудааст ва ё худ инъикоси ривоятҳои ниҳоят қадимтарини маскуншавии водии Зарафшон мебошад.

Э. Захау ва Қ. Иностранцев, ки машхуртарин донандагони таърихи қадимии Осиёи Миёна мебошанд, ривояти мазкурро маҳз ҳамин тавр маънидод мекунанд. И. Маркварт бори аввал дар як қатор асарҳои худ ³⁹ ақидаеро пеш ниҳод, ки дар ин ривоят воқеаҳои реалии таърихӣ инъикос шудаанд. Зиёда аз ин, вай исбот мекунад, ки дар ин ривоят сухан аз муборизае меравад, ки туркҳои ҳайтолиён барои Суғд мебуданд, яъне сухан аз воқеаҳои солҳои 60-уми асри VI меравад. Дар асоси чандин муқоисаҳо вай таҳмин мекунад, ки Абруӣ бояд яке аз шохони охирини ҳайтолиён бошад

*

³⁸ Наршахӣ, сах. 5—7.

³⁹ Marquart J., 1901, s. 309; 1938, s. 147—148.

(дар омади гап, вай шакли Абрези ин номро кабул кардааст, ки дар яке аз дастнависҳо дучор мешавад).

С. П. Толстов ҳам фарзияи аҷиборо пеш ниҳод. Ба ақидаи вай, ин воқеаҳо дар охири солҳои 80-уми асри VI рӯй додаанд ва ба низову хархашаи дохили ҳоконии турк нисбат доранд, ки дар натиҷаи он туркҳо ба воҳаи Бухоро ба тарзи оммавӣ муҳоҷир шуда буданд. Вай таклиф мекунад, ки ашхоси ривояти Нишопурӣ бо ашхоси реалии ҳоконӣ, ки дар ҳамон давраҳо амал мекарданд, муқоиса карда шавад.⁴⁰ Вале ҳам дар фарзияи С. П. Толстов ва ҳам дар таҳмини И. Маркварт ҷойҳои суғд ҳастанд ва фарзияи вай ҳарчанд ҷолиби диққат бошад ҳам, алҳол дурустии он исбот нашудааст. Аз эҳтимол дур не, ки ин воқеаҳо андаке сонитар, яъне дар солҳои 90-ум рӯй додаанд⁴¹.

Ба он тавсифе, ки С. П. Толстов ба ҷараёни ҳодисаҳо додааст, розӣ шудан аз имкон берун мебошад, вале дар айни ҳол вай дуруст хулоса мебарорад, ки ин неҳзат хусусияти аёни иҷтимоӣ дошт. Дар ин мубориза ва умуман дар ҳама гуна мубориза нисбати этники ҷиҳати ҳалқунанда нест. Муҳоҷирони оддии турк, ки дар ин кишвар сокин буданд ё сокин мешуданд, ҳамдаму ҳамрози суғдиёни камбағал буданд. Ва баръакс, аёну ашрофи Суғд бо аёну ашрофи туркҳо аз як гиребон сар мебардоштанд. Ба ҳамин тариқ, мувофиқи ривояти Нишопурӣ ва як қатор дигар мадракот гуфтан мумкин, ки Осиёи Миёна арсаи муборизаи шадидаи синфи буд ва сабаби ин мубориза ҳамин буд, ки деҳқонон мекушиданд ба гардани аҳли озодаи ҷамоат юғи истисмор андозанд.

2. ТАХОРИСТОН ДАР АСРИ VI — ИБТИДОИ АСРИ VIII

Маълумоти сарчашмаҳо дар бораи вазъияти Тахористон дар асри VI — ибтидои асри VIII

Номи «Тахористон» бори аввал дар як асари тарҷумавии соли 383 зикр мешавад.⁴² Маъхазҳои хитойӣ ин мамлакатро Тухоло (T'ou-ho-lo, Tou-ho-l-o ё T'ou-hou-lo)⁴³ номидаанд.

Тахористон ноҳияҳои ҳозираи ҷануби Тоҷикистон, вилояти Сурхандарёи РСС Ўзбекистон ва ноҳияи шимоли Афғонистонро дар бар мегирифт. Аслан, Тахористони ибтидои асрҳои миёна аз ҷиҳати масоҳат ба Бохтари Қадим хеле шабоҳат дошт.

Таърихи сиёсии Тахористони асрҳои VI—VII ниҳоят пурғалаён

*

⁴⁰ Толстов С. П., 1948 а, саҳ. 248 ва мобаъд.

⁴¹ Мандельштам А. М., 1964, саҳ. 48.

⁴² Müller T. W. K., 1948, s. 575.

⁴³ Chavannes E., 1903, p. 155.

буд. Давлати буферии хайтолиён, муборизан зидди туркҳо ва хукмронии минбаъдаи онҳо, исъёну шуриш ва ҷангу ҷидолҳои дохилӣ таърихи Тахористонро басо мураккабу печдарпеч кардаанд. Бояд ботаъхир қайд намуд, ки ҷараёни зохирии таърихи Тахористон ба мо каму беш маълум аст, вале дарвоқеъ, он чизе ки мо медонем, гуё танҳо сарлавҳаҳои китоби Тахористон мебошанд — мо хабар надорем, ки мазмуну мундариҷаи зери он ё ин сарлавҳа чи гуна буд, дар ин ё он ноҳияҳо чи гуна воқеаҳо ба вуқӯъ омаданд ва сабаб ҳамин ки дар маъхазҳо маълумот дар бораи ин таърих хеле кам аст. Бозёфтҳои нумизмати андаке маълумот доданашон мумкин — хангоми ҳафриёти Ачинатеппа ва Қофирқалъа бисёр тангаҳои тахористони ба даст омаданд, вале онҳо то ба ҳол тадқиқ нашудаанд.

Доир ба Тахористон чанд маълумоти маъхазхоро зикр мекунем. Сон Юн ном сайёҳе ба Бо-хо (Вахон) омада будааст (соли 519). Вай менависад, ки кӯҳҳои ин ҷо осмонбӯс ва дараҳояш бетағ асту подшоҳи ин мулк дар шаҳре иқомат дорад, ки ҳудаш бино кардааст. Сарулибоси мардум ниҳоят базебу шинам ва аксари он аз ҷарм. Иқлими кишвар беҳад хунук буда, мардуми одди дар ғорҳо зиндагӣ мекунанд. Хусусан буронҳои барфӣ зиёд мешудааст. Дар ҷануби мамлакат кӯҳҳои пурбарфи баланд воқеъ будаанд.

Сон Юн роҳашро давом дода, ба кишвари е-да — хайтолиён расид, ки он Бадахшони ҳозира аст. Дар бораи кишвари хайтолиён менависад, ки ин сарзамини обод асту аз пеши ҳар як хона ҷуйборе гузашта, тамоми сарзаминро шодоб менамояд (эҳтимол, ин рӯдҳои кӯҳӣ ва каналҳои обёрӣ бошанд). Либоси камбағалон аз пӯст аст, вале боён либосҳои аҷоиб дӯхта, бокарруфарр мепӯшанд (масалан, либоси маликаи хайтолиён фаши дарозе дошт, ки онро аз қафо канизони махсуси барои ҳамин кор таъиншуда бардошта мегаштанд). Дар ин кишвар қолинҳои беандоза калон ҳастанд (масалан, чунин қолинҳо дар боргоҳи шоҳи хайтолиён будааст). Сангҳои қимматбаҳо шумор надоштаанд,⁴⁴ аспу шутур ҳам бисёр будааст. Пойтахти кишвар шаҳри Бадиия⁴⁵ мебошад (шояд ин ном талаффузи нодурусти Бадахшон бошад). Дар маъхазии соли 590-ум вилояти Бодочан зикр шудааст, ки ин, бешубҳа, Бадахшон мебошад.⁴⁶

Мадрақоти солномаи оли Суйшу ба ибтидои асри VII, нисбат дорад. Вай низ аз Тухоло, яъне Тахористон ривоят мекунад, ки мардуми он бо хайтолиён «аралаш» будааст. Инчунин аз «сад ҳазор сарбозони қобили ҷанг» сухан меравад. Дар бораи полиандрия ҳам маълумот ҳаст.⁴⁷

*

⁴⁴ *Beal S.*, 1906, p. XCII—XCIII.

⁴⁵ *Бичурин*, II, сах. 268—269.

⁴⁶ *Мандельштам А. М.*, 1957, сах. 101, 107.

⁴⁷ *Бичурин*, II, сах. 286.

Сайёҳи асри VII Сюань-цзан (қариби солҳои 639—645) умуман Тахористонро тасвир карда, дар бораи бисёр мулкҳои вилояти он хабар медиҳад ва андозаи масоҳати ин мулкҳо ва шаҳрҳоро меоварад. Вай аз шимол омада, аз Дарвозаи оҳанин (аз қуҳҳои Бойсун) гузашта, ба Тухоло—Тахористон расидааст. Ба қавли вай, арзи Тахористон нисбат ба тӯлаш се баробар зиёдтар будааст. «Наҳри аъзам (дар ин ҷо номи ҳамонвақтаи хитои Амударёе оварда шудааст) сарзаминро ба самти ғарб бурида гузаштааст». Ба гуфти Сюань-цзан, ба оли шохони Тахористон кайҳо қирон омада буд, бинобар ин якчанд ҳокимон дар маҳалҳои алоҳида зӯран ба сари ҳукумат баромаданд. Сарзамин аз руи сарҳадҳои табиӣ ба 27 мулк тақсим буду ҳамаи онҳо ба туркҳо итоат дошт. Иқлим ба назари сайёҳ басо нарму серрутубат намудааст. Сару либоси мардум асосан пахтагӣ ва баъзан пашмӣ буд. Забони онҳо аз забони халқҳои ҳамсоя хеле фарқ дошт. Дар хатти онҳо асосан 25 ҳарф буд (ин хитой, ки ба хатти иероглифӣ одат карда буд, тамоман моту мабхут мондааст, ки бо роҳи таркиби ҳамин 25 ҳарф тамоми ашъёву мафҳумотро ифода кардан мумкин будааст). Тахориён аз чап ба рост менавиштаанду мехондаанд. Адабиёти онҳо бой буда, нисбат ба тамоми адабиёти мавҷудани Сугд бештар буд. Дар тичорат тилло ва нукраро истифода мебардаанд. Тангаҳои онҳо аз тангаҳои мамлакатҳои ҳамсоя фарқ дошт.⁴⁸

Сипас, Сюань-цзан хеле мухтасар мулкҳои тасвир мекунад, ки дар ҳайати Тахористон буданд. Аз ҷумлаи онҳо *Да-ми* (Тирмиз) ва *Чи-о-янь-на* (яъне Чағониён вилояте, ки шимолу шарқи водии Ҳисорро дарбар мегирифт) зикр шудааст. Масоҳати пойтахти Чағониён нисбат ба пойтахти Тирмиз ду баробар хурдтар будааст. Инчунин *Шу-мань*, яъне Шумон ном бурда мешавад, ки дар асриҳои миёна ноҳияҳои марказӣ ва шарқии водии Ҳисор чунин ном дошт ва, аз афти қор, дар асри VII масоҳати бештареро фаро мегирифт ба ҷануб то ба Қофарниҳон тӯл мекашид. Махсусан қайд карда мешавад, ки шоҳи Шумон турк буд. Шумон бо *Цзюй-хэ-янь-на* (Қабодиён) ҳамсарҳад ва пойтахти он (номаш зикр нашудааст) тақрибан баробари пойтахти Чағониён буд. Дар шарқи Қабодиён вилояти *Хо-ша* (Вахш) ҷой дошт. Тӯли ин вилоят нисбат ба арзаш дуним баробар зиёдтар буд. Пойтахти он аз пойтахти Тирмиз монданӣ надошт. Шарқтари Вахш мулки *Кэ-до-ло* (талаффузи қадимаш *Қиэт-туэт* — Хуттал (Хатлон))⁴⁹ ҷойгир буд, дар шарқ ин мулк бо қуҳҳои Цунлин (Помир) ҳамсарҳад аст ва он кишварест,

*

⁴⁸ *Beal S.*, 1906. I, p. 37—38; *Chavannes E.*, 1903, p. 196. Дар масъалаи хатти тахориён мо дар боби боло таваққуф карда будем. Фақат ҳаминро илова карданем, ки муаллифи асри XII Сомонӣ аз Вашгирд (Висагирд, қариби Файзобод) сухан ронда менависад, ки: «то ислом ин ҷо ҳуруфе буд маълум ва мазбут дар кутуб» (*Сомонӣ*, варақи 576 б; *Бартольд В. В.*, 1964, сах. 469)

⁴⁹ *Bailey H. W.*, 1937, p. 886.

ки нисбат ба тамоми мулкҳои мазкур калонтар мебошад. Пойтахти он баробари пойтахти Тирмиз буд.⁵⁰ Ба муносибати Хатлон боз дар бораи ду вилояти дигар гап задан даркор. Яке аз онҳоро Сюан-цзан *О-ли-ни* меномад ва он дар ҳарду соҳили Панҷ ҷойгир буду шаҳри асосиаш хеле калон ҳисоб мешуд. Вилояти дигар *По-ли-хо* аст ва он ҳам мисли *О-ли-ни* дар сарзамини Тухоло ҷой дошт. Шаҳри асосии ин вилоят ҳам хеле калон буд.⁵¹ С. Бил *По-ли-хоро* ҳамон Фарҳор мегӯяд, ки дар харитаи Вуд қайд шудааст (атрофи Кӯкҷӣ)⁵². Маркварт ҳам ин гапро бахснопазир мешуморад⁵³. А. М. Беленицкий исбот кард, ки И. Маркварт ғалат рафтааст ва хулосаи дуруст баровард, ки гап дар бораи Фарҳоре менамояд, ки дар соҳили рости Панҷ воқеъ аст (ҳозира райони Фарҳори Тоҷикистон). Дар масъалаи *О-ли-ни* ҳаминро гуфтан лозим, ки ин бешубҳа, Архони муаллифони асри миёна мебошад ва дар ҳамон давраҳо дар соҳили рост ҷой дошт.⁵⁴ Ғайр аз ин, мулкҳои *Цзюй-ми-то* (Кумод, ки дар ким-қучои ноҳияи Қаротегину Дарвозу Ванҷ воқеъ буд), *Ши-ци-ни* (Шуғнон), *Бодочуанна* (талаффузи қадимааш *puat-d'ak-tsitang-na* (Бадахшон) ва *Домоситеди* (Вахон) номбар мешавад. Пойтахти Домоситеди Хуньтодо⁵⁵ буд. Гуфта мешавад, ки иқлими ин маҳал ниҳоят саҳт аст. Масалан, дар бораи Домоситеди⁵⁶ навиштаанд, ки замини онро кӯҳҳои пасти баланд ҷок кардасту сатҳи он регзор ва санглох мебошад. Дар ин маҳал тундбодҳои сарди ҷонситон бо қувваи даҳшатоваре мевазиданд. Ба қавли Сюань-юзан, дар Вахон андак гандуму лубиё мекишанд. Вай аспҳои ҷойдориро бисёр таъриф мекунад — онҳо хурд бошанд ҳам, бағоят пуртоқат буданд ва масофаҳои зиёдро тай карда метавонистанд. Либоси мардум пашмӣ буд.

Дар айни тасвири Шуғнон гуфта мешавад, ки дар ин ҷо гандум, лубиё ва ҳатто камтар шолӣ мекоранд. Либоси шуғнониён аз чарм ва пашм буд. Хатти ин ҷо ба хатти тахориён монанд бошад ҳам, вале забони шуғнониён аз онҳо фарқ доштааст.⁵⁷

Сюань-цзан пойтахти Тахористон По-хо (Балх)-ро тасвир ме-

*

⁵⁰ *Beal H. S.*, 1906, I, p. 38—41.

⁵¹ *Beal H. S.*, 1906, II, p. 289—290.

⁵² *Beal H. S.*, 1906, I, p. 42, N. 140; ниг. инчунин: *Минаев И.*, 1979, саҳ. 65.

⁵³ *Marquart J.*, 1901, 234.

⁵⁴ *Беленицкий А. М.*, 1950, саҳ. 110.

⁵⁵ Дар бораи ин муқоисаҳо ниг.: *Мандельштам А. М.*, 1957, саҳ. 109 ва мобаъд.

⁵⁶ Номи «Домоситеди» тобиши санскритӣ дорад ва И. Маркварт ҳам диққати муҳаққиқонро ба ин ҷалб намуда, тахмин карда буд, ки Дмооситеди таъбири истилоҳи санскритии **Dharmasthiti*, яъне «манзили ақонди [буддой]» мебошад. Вале И. Маркварт фикрашро давом дода менависад, ки ба гумон аст дайрҳои хилвати буддони Вахон бо ин дабдаба пойгоҳи дини буддой ном гирифта бошанд. Эҳтимол, ин ном яке аз синонимҳои санскритию буддони номи маҳаллии Вахон мебошад (*Marquart J.*, 1901, s. 225). Ин фарзияи И. Маркварт хеле ҷолиби диққат аст.

⁵⁷ *Beal S.*, 1906, p. 291—296.

кунад, ки он қалъаи дастнораси нисбатан камодаме буд; ғайр аз ин вай дигар ноҳияҳоеро, ки дар соҳили чапи Тахористон (дар хоки ҳозираи шимоли Афғонистон)⁵⁸ ҷой доштанд, тасвир мекунад.

Мувофиқи мадраки таърихи тан ном маъҳази нимаи дуоми асри VII ва аввали асри VIII тахориён ҳамроҳи ҳайтолиён зиндагӣ мекарданд ва ҳаёти муқимӣ ба сар мебурданд⁵⁹. Дар Шугнон қароргоҳи шоҳ аввал шаҳри Кухон буд, сонитар вай дар водихои гуногуни байни куҳҳо зиндагӣ мекардагӣ шуд. Тарҷумаи Н. Я. Бичурин чунин аст.⁶⁰ Э. Шаванн матни мазкурро дигар хел фаҳмидааст: «Аввал пойтахт дар шаҳри Кухон буд, сипас (мардум) дар дараҳои кӯҳӣ маскун шуданд». Дар панҷ водии қалон панҷ волии соҳибхитёр менишасту ҳамаи онҳоро якҷоя «панҷ шин» меномиданд. Мувофиқи хабари маъҳаз зироаткорӣ вучуд надоштааст.

Дар бобати Вахон таърихи тан фақат гапҳои Сюань-цзанро такрор мекунад, масалан, ин таърих ҳам мегӯяд, ки чашми мардуми ин ҷо қабуд аст ва ғ. Вале бар хилофи Сюань-цзан маъҳаз номи қароргоҳро дигар гуфтааст ва он Сайгашэнь мебошад аз шимолтари ин шаҳр дарёи Уху (Панҷ) мегузаштааст⁶¹. И. Маркварт талаффузи қадимии ин номро дар назар дошта, тахмин кард, ки ин шаҳр бояд Ишқошим⁶² бошад, пас дар ҳамон давраҳо пойтахти Шугнон дар соҳили чапи дарёе воқеъ будааст. Э. Шаванн⁶³ ва дигар олимони ба ин фикр розианд. Ва он фикр, дар ҳақиқат, тамоман дуруст менамояд.

Инчунин тасвири Хатлон ҳаст, ки дар он давраҳо вилояти қалоне буд. Пойтахти он Се-чу-кань ном дошт ва он қароргоҳи подшоҳ ҳисоб мешуд. Мамлакат аз аспҳои олиҷаноб ва палангҳои зардмӯй (эхтимол, шер ё бабр бошад) бой буд. Дар охир хабар дода мешавад, ки дар ин вилоят чор кӯҳи намак ҳаст⁶⁴ ва, дар ҳақиқат, ҳоло ҳам дар қарибии Восеъ Хуча Мӯьмин ном кӯҳи қалони намак ҳаст.

Хой Чао ном дигар дарвешӣ буддӣ, ки соли 726 ба Осиёи Миёна омада будааст, дар бораи Тахористон чунин маълумот медиҳад. Мамлакатро арабҳо забт намуданд. Подшоҳ аз онҳо гурехта, дар Бадахшон паноҳ бурдааст. Забони мардум аз забони дигар мамлакатҳо фарқи қалон дорад ва андаке ба забони Қаписа монанд аст. Барои сарулибос пашмина ва газворҳои пахтагиро истифода мебаранд. Дар сарзамин шумораи шутуру гусфанд, хаҷиру

*

⁵⁸ *Beal S.*, 1906, p. 42—48; II p. 285—292.

⁵⁹ *Бичурин*, II, сах. 321.

⁶⁰ Дар ҳамон ҷо, сах. 333.

⁶¹ Дар ҳамон ҷо, сах. 323—324; *Chavannes E.*, 1902, p. 162—165.

⁶² *Marquart J.*, 1901, s. 224.

⁶³ *Chavannes E.*, 1901, p. 165, N 1.

⁶⁴ *Бичурин*, I, сах. 236.

асп ва масоҳати пахтазору тоқзор зиёд аст. Хуроки маъмули мардум аз хамир мебошад. Мардон сару ришу мӯйлаби худро метарошанд, занон баръакс, мӯйҳои дароз доранд. Подшоҳ, аёну ашроф ва мардум пайрави тариқати хиноёнии мазҳаби буддой мебошанд, дайру роҳибон зиёданд⁶⁵. Дар Тахористон даҳ, панҷ, се ё ду бародар як зани умумӣ доранд⁶⁶ — ин ахбор далели хамин, ки дар ин ноҳияҳо полиандрия расм будааст, ки он бо сукунати ҳайтолиён алоқаманд мебошад.

Дар Хатлон (Хой Чао ин кишварро ҳам чунон тасвир кардааст, ки аксари нуктаҳои он ба тасвири умумии Тахористон қариб як аст) низ подшоҳ аз туркҳо буду нимаи мардум ху, яъне ҷойдорӣ, нимаи дигараш туркҳо. Мамлакат дар дасти арабҳо мебошад. Як қисми мардум ба забони тахорӣ, қисми дигар ба туркӣ ва боз як қисм ба шеваи маҳаллӣ гап мезананд. Дар Хатлон шутур, хачир, гӯсфанд, асп, гов, ҳар ҳаст; пахта мекоранд, тоқ мепарваранд, газвори пашмин мебошанд. Сарулибоси мардум аз газвори пахтагин ҳам мешавад, бисёрҳои пустин мепӯшанд. Сару рун мардон тарошида, занон кокулдароз. Подшоҳ аёну ашроф ва мардум пайрави тариқати хиноёнии мазҳаби буддой мебошанд, дайру роҳибон бисёранд.

Дар Ваҳон подшоҳ заиф асту ба арабон дастнигар ва ҳар сол ба онҳо ба тариқи боҷ шоҳӣ медиҳад. Ваҳониён дар водиҳои кӯҳи дар кулбаҳои тангу торик ва дар ғорҳо зиндагӣ мекунанд. Аксари мардум кашшоқ аст. Пустину чакман мепӯшанд, сарулибоси подшоҳ шоҳиyo пахтагин. Забони мардум аз забони мардуми ноҳияҳои ҳамсоя фарқ дорад. Фақат нони танӯрӣ ва хуроки хамирӣ меҳуранд. Ин сарзамин бениҳоят хунук аст, нисбат ба дигар ҷойҳо хеле хунуктар. Дар кӯҳҳо ягон гиёҳу набот нест. Гӯсфанду гов (зоти резаи ҷойдорӣ) ва аспу хачир ҳаст. Дар бораи этнокоди мардум айнан ҳамон гапҳоеро мегӯяд, ки дар ҳаққи мардуми Хатлон гуфта буд.

Сайёҳ инчунин дар бораи «Нӯҳ мулки Шигинон» (Шуғнон) хабар медиҳад. Дар яке он малике бо лашкари худ меистод. Малики Шуғнон ба шоҳи Ваҳон тобеъ аст. Иқлими мамлакат бениҳоят хунук буда, худи он дар мобайни кӯҳҳои пурбарф ҷой дорад. Гӯсфанд, асп, гов ва ҳар ҳаст. Шоҳ ва аёну ашроф либосҳои пахтагин доранд, пустин мепӯшанд; мардуми оддӣ аз пустак либос медузанд ва гоҳо чакман мепӯшанд. Забони онҳо аз забони мардуми атроф фарқ дорад. Дар Шигинон оини буддо расм нест. Инчунин ривоят мекунанд, ки шоҳ барои тороҷи қорвони тоҷирон дастаҳои махсус мефиристадааст.⁶⁷

Ф

⁶⁵ *Fushs W.* 1930, s. 449.

⁶⁶ Дар ҳамон ҷо, s. 452.

⁶⁷ Дар ҳамон ҷо, s. 452—453.

Мо дар боло нақл карда будем, ки дар аҳди Туншаху (вафоташ соли 630) ҳоконии ғарбии турк Тахористонро забт намуд. Сюань-цзан, ки андаке баъди ин воқеаҳо ба ин ҷойҳо омадааст, волии туркҳоро дид.⁶⁸ Мувофиқи хабари маъхазҳои арабию форсӣ волии ин ҷо унвони ҷабӯя ё ҷабғӯяро дошт, ки он ябғу⁶⁹ аст. Таърихи мулкҳои ҳайати Тахористонро маъхазҳо беандоза мухтасар баён мекунанд.

Яке аз мулкҳои пуриқтидори Тахористон Хатлон буд.⁷⁰ Дар ин мулк, ба ҳар ҳол дар ҳудуди асрҳои VII—VIII, оли маҳаллие ҳукм мерондааст ва яке аз намояндагони он шоҳи Хатлон буд, ки номашро Табарӣ Ассабол⁷¹ гуфтааст. Шояд ин ном муарраби ҳамон номи туркиест, ки дар дигар маъхазҳо Шаболо омадааст. Хой Чао, ки дар аҳди Ассабол ба Осиёи Миёна сафар карда буд, рӯй-рост менависад, ки шоҳи Хатлон аслан аз туркҳо буд.⁷² Ассабол аз охири асри VII то ибтидои солҳои 30-юми асри VIII Хатлонро идора мекард. Маъхазҳои араб ӯро малик меноманд. Варосати тахт тартиби махсус дошт. Табарӣ аз забони Ассабол мегӯяд, ки тартиби варосати тахтро риоя кардан зарур будааст.⁷³

Аз афти қор, вай аслан турк (ё туркшуда) бошад ҳам, намояндагони он унвони эронӣ — хатлоншоҳ ё шери хатлонро доштанд, дар маъхазҳои арабӣ онҳо одатан малик номида мешаванд.⁷⁴ Дар айни ҳол онҳо мутен ҳокимони умумитахористонӣ буданд. Дар як зиёфати волии араб Кутайба ибни Муслим ҳокими умумитахористонӣ ва чанд ҳокимони мартабаашон пасттар, аз ҷумла, Ассабол иштирок доштанд. Ин ҳокимон ҳокими умумитахористониро дида гуфтаанд: «Агарчанде вай душмани ман аст, вале меҳтар аз ман. Вай малик асту ман бандан вай».⁷⁵

Маъхазҳои аввали асри VIII хабар медиҳанд, ки подшоҳи Хатлон 50 ҳазор лашкар таҳия карда метавонад (мисли ҳокимони Шумон, Қубодиён, Шугнон, Ваҳон барин мулкҳо).⁷⁶

Таърихи подшоҳони минбаъдаи Хатлонро И. Маркварт ва, алалхусус, муфассал А. М. Беленицкий ва О. И. Смирнова тадқиқ кар-

*

⁶⁸ «The life of Hsuan-Tsang», 1959, p. 48—49.

⁶⁹ Marquart J., 1901, s. 69.

⁷⁰ Ставиский Б. Я., 1957, б. 89.

⁷¹ Табарӣ, II, 1040 ва мобаъд; 1152 ва мобаъд; 1583.

⁷² Marquart J., 1901, б. 303.

⁷³ Fuchs W., 1938, s. 452.

⁷⁴ Табарӣ, II, сах. 1618.

⁷⁵ Marquart J., 1901 s. 301; Chavannes E., 1903, p. 168, Беленицкий А. М., 1950 а, сах. 117.

⁷⁶ Муфассалтарин: Беленицкий А. М., 1950 а, сах. 112—113.

⁷⁷ Chavannes E., 1903, p. 200—201; О. И. Смирнова (1969, сах. 218) барғалат «панҷсад ҳазор» навиштааст.

даанд.⁷⁸ Ба зикри батафсили чузъиёти таърихи оли Хатлон ҳочат нест, зеро то ба ҳол мадракоти маъхазҳои гуногунзабон ба ҳам мувофиқ карда нашудаанд.

Дар бораи таърихи дигар мулкҳо ҳам маълумот ҳаст. Қатибаи дар боло зикршудаи Афросиёб, ки ба Самарқанд омадани ҳайати сафоратро хабар медиҳад, хеле ҷолиби диққат мебошад. Сафир мегӯяд, ки аз Туронтош «шоҳи ҷағониён» омадааст. Муҳаққиқи суратҳои рӯи девори Афросиёб В. А. Лившиц тахмин мекунад, ки ин тасвиrot на сурати ҳучҷати таърихи расмин шоҳони Суғд, балки инъикоси сюжети фольклорӣ мебошад. Модоме чунин бошад, катиба он гуна маъхазе нест, ки воқеаро аниқ тасвир намояд. Вале ҳамин ҳам бошад, аз ин катиба шамоли он воқеаҳои реалие меояд, ки эҳтимол, дар нимаи дуҷуми асри VII ба вуқӯъ омада буданд.

Пас аз он ки мо ин ақидаи худро инҳор намудем, муҳаққиқи суратҳои Афросиёб Л. И. Альбаум онро гармуҷӯшон тарафдорӣ кард. Вай ба нашри русии китоби мо истинод карда, чунин навишт: «Баъди аниқ шудани катибаҳо ва пурра ҳафриёт шудани толор, мо ба чунин хулоса омадем, ки мавзӯи суратҳо воқеаҳои муайяни таърихро инъикос менамоянд. В. А. Лившиц ҳам, баъдтар ба чунин хулоса омад».⁷⁹

Маъхазҳо ишорат мекунанд, ки ҳайтолиён Ҷағониёнро соҳиб буданд.⁸⁰ Дар ибтидои асри VIII, аниқтараш, соли 719 малики Ҷағониён Тиши Якчашма буд ва маъхазҳои арабӣ мегӯянд, ки худи ҳамин одам дар айни ҳол, ябғуи Тахористон буд.⁸¹ Аҷоибаш ҳамин ки ин ном, бешак, эронӣ аст ва дар забони бохтарӣ ситораи Сириус чунин ном дошт.⁸² Унвони маликҳои ҷағониён «ҷағонхудот» буд.⁸³

Ҷуфтани мумкин не, ки Тахористон умуман давлати мутамарказ буд, зеро дар сари ҳар як мулк як ҳоким ё малике менишаст ва аниқтараш Тахористонро иттиҳоди давлатҳои қариб соҳибхитиёр номидан дурусттар мебуд. Аз дараҷаи соҳибхитиёрии онҳо ҳамин низ шаҳодат медиҳад, ки онҳо, ҳам ба мамлакатҳои ҳамсоя ва ҳам ба мамлакатҳои дуртарин ҳайати сафорат мефиристонданд.

Дар бораи сохти дохилии ин давлатҳо амалан ягон маълумот нест. Дар қиёси Суғд тахмин кардан мумкин, ки дар Тахористон ҳам идораи мукаммали маъмурӣ вучуд дошт. Дар катибаи суғдӣи Афросиёб унвони сафири Ҷағониён «дабирпат» дабири котибон)

*

⁷⁸ Marquart J., 1901; Белецкий А. М., 1950 а; Смирнова О. И., 1969.

⁷⁹ Альбаум Л. И., 1975, сах. 55—56.

⁸⁰ Chavannes E., 1903, p. 223.

⁸¹ Дар ҳамон ҷо, p. 226—227.

⁸² Лившиц В. А., 1962 б, сах. 40, эзоҳи 75.

⁸³ Marquart J., 1901, s. 226.

навишта шудааст. Вале аз эҳтимол дур нест, ки сафир, дар ҳақиқат, соҳиби мансаби баландтар, масалан, соҳиби мансаби вазири бошад.⁸⁴

Объёри. Хочагии қишлоқ

Аз афти қор, аксарияти мардуми Тахористон машғули зироат буд. Дар ривояти Сон Юн (ниг. ба боло) ба вучуди объёри ишорате ҳаст. Албатта, дар водӣ шабакаи мукаммали объёри буд: дар ноҳияҳои баландтар лалмикорӣ мекарданд. Ҳафриёти археологӣ имкон доданд тасаввур шавад, ки дар таҳияи шабакаи объёри чӣ қадар меҳнати зиёд сарф мешудааст. Мувофиқи кашфиёти Т. И. Зеймаль дар давраҳои қадим ва дар асрҳои миёна қор қаллаи магистралӣ кофта шудааст, ки аз Вахш об мегирифтанд. Дар замоне, ки мавриди диди мост, канали Қофир аҳамияти махсус дошт.

Боқимондаи ин канал дар соҳили чапи Вахш, 2,5 км ғарбтари посёлкаи ҳозираи Калининобод, падид омад. Қанал аз Вахш сар шуда, то як масофаи муайян оби худро ба ҷое тақсим накарда қорӣ мешуду то ба деҳаи Мардот мерасид (заминҳои совхозии ба номи Кирови райони Қўрғонтеппа) ва аз он ҷо тағ-тағи теппаҳои канории водӣ ба ҷануб тоб меҳурд. Дар ин ҷо маҷмӯи ёдгориҳо (иборат аз 16 объект) ёфт шуд. Маркази ин маҷмӯи ёдгориҳо димнаи Чоргултеппа мебошад, ки дар ибтидои асрҳои миёна шаҳри қалъабанди мустаҳкаме буд ва андаке дуртар аз он دائри буддони Ачинатеппа ҷой дошт. Қанал боз ҷанубтар рафта аз паҳлуи фалоти Окғозӣ гузашта меравад. Аз ин ҳам ҷанубтар канал ба пасту баландии маҳал мос шуда, ба ғарб тоб меҳураду ба тарафи теппаи Қизилтумшўқ қорӣ мешавад. Дар ин ҷо боқимондаи бошишгоҳҳои калон ёфт шуд, ки дар ибтидои асрҳои миёна вучуд дошт. Баландии девораҳои канал 1,5—2 м, бари маҷроаш то 6 м. Махсусан намуди канал, ки дар 4—5 км ҷанубу ғарбтари Бешкаппа зоҳир аст, ҳайратангез мебошад. Дар ин маҳал канал бояд аз пастхамӣ мегузашт. Инак, бинокорон дар ин пастхамӣ аввал дарғоти азиме бардоштанду баъд аз болои он канал гузаронданд. Баландии ин дарғот қариб 8 м, бари таҳкурсии он то 50 м ва бари маҷрои канал, ки аз болои он мегузашт, 13—15 м буд. Ҳатто дар айёми мо ин гуна иншоот касро моту мабхўт мекунад. Баъди ин канал боз ба ҷануб қорӣ шуда, замини бисъёр маҳалҳоро шодоб менамуду то ба атрофи райони Қумсангири ҳозира мерасид ва ба ҳамин тарик, қисми асосии водии Вахшро бурида мегузашт.

Ду хусусияти ин каналро махсус таъкид кардан дарқор. Якум,

*

⁸⁴ Лившиц В. А., 1965 б.

канал аз ҷойҳои болотари доманаи теплаҳо мегузашт ва нисбат ба сатҳи води болотар меистоду имкон меод, ки оби канал бо ҷуйборҳо ба тарафи дилҳо худаш ҷорӣ шуда равад. Дуюм, бинокорони қадим роҳи каналро чунон муайян кардаанд, ки боварии қас намеояд. Роҳи канали ҳозира, ки инженеру ирригаторҳои баландихтисос бо ёрии аэрофотосуратгирӣ ва асбобу афзори ниҳоят дақиққору мукамалтарини ҳозиразамони геодезӣ муайян кардаанд, аз рӯи самти худ ба самти роҳи канали қадима қариб ё қомилан мувофиқ меояд.⁸⁵

Ба ҳамин тариқ, ханӯз дар давраҳои қадим барои муайян кардани самти дурусти Қофирканал барин иншоотҳои мураккаби қалон тарзу усулҳои махсусу пурсамари қор вуҷуд дошт.

Қиштор бо асбобу афзори ниҳоят содда аҷом дода мешуд. Заминро бо омочи поздор меронданд ва дар Аҷинатеппа поэзи оҳанӣ ёфт шудааст. Дигар аслиҳои зироаткор белу қаланд буд. Пори даси оҳанин дар Мунҷиктеппа ба даст омад (райони Шахр-туз). Гандумро дар дастос ва ҳованҳо орд мекарданд ва бисёр ҳовану дастосҳои хурду қалон ёфт шуданд (ҳангоми ҳафриёти археологӣ дар поёноби Қофарниҳон, дар водии Вахшу Сурхондарё). Чунончи, дар дигар ҷойҳои Осиёи Миёна дар ин ҷо ҳам осиб бо-яд бисёр бошад.

Дар бораи анвои зироат мо мадраки муфассал дорем. Дар даштҳо ғалла мекиштанд, лӯбиё мекарданд. Махсус таъкид карда мешавад, ки сифати пахтаи ин ҷо хеле хуб аст (дар омади гап, эҳтимол дар ин маврид сифат ба газворҳои пахта нисбат дошта бошад). Дар ин сарзамин тоқзор бисёр буд, як миқдор шолӣ ҳам қорида мешуд.⁸⁶

Ривоят ҳаст, ки соли 677 ябғуи турк ангури навъи махсуси донаҳои дароз-дарози чилликмонанд фиристода буд (шояд аз Тахористон бошад?). Аз Тахористон, инчунин бисёр гиёҳҳои надири доруӣ меоварданд.⁸⁸

Мадрақоти археологӣ маълумоти маъхазҳои ҳаттиро тасдиқ менамоянд. Бисёр будани ҳовану дастос далолат мекунад, ки вазни қиёсии қишти ғалла хеле зиёд буд. Дар Балаликтеппа (дар қарибии деҳаи Анҷори вилояти Сурхондарёи РСС Ўзбекистон) мавиз ёфт шуд. Ғайр аз ин дар ин ҷо донаҳои гандум, арзан, мош, донаҳои шафтолу, зардолу, олу, тухми ангур, харбуза, тарбуз, пустиҳои чормағз, pista, бодом, ғӯза ба даст омад.⁸⁹

*

⁸⁵ Дар бораи тавсифи муфассали канали Қофир ва ёдгориҳои атрофи он ниг.: Зеймаль Т. И., 1962; Литвинский Б. А., ва Зеймаль Т. И., 1964; Зеймаль Т. И., 1971, саҳ. 39—47.

⁸⁶ Ханӯз Страбон (XV, I, 8) қайд кардааст, ки дар Бохтар шолӣ мекарданд.

⁸⁷ Schafer E. H., 1963, p. 142.

⁸⁸ Бичурин, II, саҳ. 321.

⁸⁹ Альбаум Л. И., 1960, саҳ. 67—68, 101.

Аспҳои Тахористон хеле машҳур буд. Аз афти кор, якчанд зоти асп буд — аспҳои резачусса, вале ниҳоят пурбардошти кӯҳӣ, ки масофаҳои зиёдро тай карда метавонистанд, инчунин зоти аспҳои, ки махсус барои ҷойҳои ҳамвор мувофиқ буданд. Дар боран аспҳои дostonҳо мегуфтанд; ҳатто ба як навъ аспҳои осмонӣ эътиқод ҳам буд ва ин аспҳо саравлоди ҳамаи аспҳои будаанд, ки дар айёми ровиён вучуд доштанд.

Ғайр аз асп шутурҳо ҳам номбар шудаанд. Барои боркашӣ хаҷиру аспу⁹⁰ харро истифода мебарданд. Дар сарзамин подаҳои сершумори гову рамаҳои гӯсфандон буд, ки ба ин на фақат бевосита худӣ Хой Чао ишорат кардааст, балки ахбори зиёди сарчашмаҳои онд ба сару либоси пашмӣ ва қолинҳои пашмӣ далели ин аст.

Ҳунармандӣ ва тиҷорат

Дар Тахористон конковӣ хеле ривоҷ дошт. Аз рӯи хабари сайёҳон ва маълумоти содироти ин ё он мол⁹¹ мо медонем, ки дар ин сарзамин сангҳои қиматбаҳо ва, аз афти кор, пеш аз ҳама, лаъли машҳури Бадахшон, инчунин лочувард ва дигар хел сангҳои нимқиматбаҳо ва қиматбаҳо истихроҷ мешуд. Сон Юн навиштааст, ки дар Тахористон сангҳои қиматбаҳо шумор надорад. Санги та-пао истихроҷ мешуд, ки онро ақиқи сӯхта⁹² тарҷума мекунанд, вале Шефер дуруст мегӯяд, ки ин ақиқи сӯхта не, балки корнелиан ном сангест ва аз ин санг ашъеи зиёд низ сохта мешуд. Инчунин намак ҳам истеҳсол мекарданд⁹³. Аз намаксайн баъзе асбобу анҷом месохтанд. Масалан, дар Балаликтеппа ҳайкалчаи шутур ба даст омад, ки аз як пора намаксанги гулобӣ тарошида шудааст. Намак, эҳтимол, чизи муқаддас ҳам ҳисоб мешуд, ба ҳар ҳол, нисбат ба Эрони сосонӣ дар ин бобат ҷои шубҳа нест, зеро дар маросими қасами ботантанаи шоҳони сосонӣ намак чун рамзи садокат кор фармуда мешуд. Л. И. Альбаум қайд кардааст, ки мувофиқи хабари сарчашмаҳои хаттӣ дар маслаки халқҳои Осиёи Миёна, аз ҷумла, ҳайтолиён намак, эҳтимол, чун як чизи рамзӣ эътибор дошт.⁹⁴

Ғарҷанде мадракоти бевосита набошад ҳам, дар асоси маҷмӯи маълумотҳои роҷеъ ба Тахористон гуфтан мумкин, ки дар ин ҷо аз тилло сар карда⁹⁵ (барои сохтани ашъён зарғарӣ, зиннату ороиши ҳайкалу муҷассамаҳо ва ғ.), то оҳан (барои сохтани асбобу ан-

✱

⁹⁰ Дар боран истилоҳоти ин соҳа ниг.: *Schafer E. H.*, 1963, p. 76.

⁹¹ *Schafer E. H.*, 1963, p. 222, 230—235.

⁹² *Бичурин*, II, сах. 321.

⁹³ Дар ҳамон ҷо, сах. 326; *Chavannes E.*, 1903, p. 167.

⁹⁴ *Альбаум Л. И.*, 1960, сах. 79—81.

⁹⁵ Ҳайати сафорати Тахористон ба як ҳокими аҷнабӣ, ҳатто «либоси тиллоӣ» инъом кардааст (соли 682) -- *Schafer E. H.*, 1963, p. 197.

чоми мехнату рӯзгор, яроку аслиҳа, зиреҳу ҷавшан) маъданиёти гуногун истихроҷ мешуд. Маълум, ки корхонаву устохонаҳои гуногуни оҳангарӣ дар амал буданд. Дар он айёми пур аз ҷангу ҷидолҳои нотамоми беохир дар хунармандӣ яроку аслиҳасозӣ мақоми муҳим дошт ва истехсоли он хеле равнаку ривоч ёфта буд. Аз маъҳазҳои хаттӣ воқиф мешавем, ки дар асрҳои V—VII аҳли Тоҳористон бо камон, найза, ҷупин, гурз ва шамшер мусаллаҳ буданд. Тани сарбозонро «зиреҳи балхӣ» ном зиреҳи баландсифати бофта муҳофизат мекардааст.

Материалҳои археологӣ ва иконографӣ имкон медиҳад, ки ин маълумот каму беш тафсил дода шавад. Таҳриёни ҷанговар ғайр аз камони муқаррарӣ камони мураккаб доштанд.⁹⁶ Тиру камон пайкони вазнини оҳанини сепарра дошту баъзан неши он ба ду тақсим мешуд. Инчунин пайконҳои калони сепаррае низ буданд, ки дар нӯги найза шинонда мешуданд.⁹⁷ Аз рӯи расми таҳористонии деворҳо маълум, ки мардон дар камар ханчаре ҳамоил кардаанд. Ғилофи ханчар баъзан бо пулакчаҳои тиллоӣ хотамкорӣ шудааст. Аёнӯ ашроф низ шамшер гирифта мегаштанд, вале чи гуна будани он маълум нест.

Дар маишати аёнӯ ашроф чому қадаҳои тиллоӣ нукра бисёр истифода мешуд. Шакли ин чому қадаҳо бағоят нафису нозук буда, баъзеи онҳо пояи дарозу борики пурнақшунигори серпечутоб ё таги суфтаву сайқалии хурде доштанд ва танан худи он чому қадаҳо пур аз рахҳои амудӣ мебошад (қадаҳои рах-рах ном гирифтани онҳо аз ҳамин ҷост), лаби онҳоро бошад, ҳошияву лабӯлаҳои мудаввар зинат меод. Шакли баъзеи онҳо ниҳоят мураккаб мешуду нақшҳои кандакорӣ зиёде дошт.

Дар гардани одамоне, ки дар рӯи девори Балаликтеппа тасвир шудаанд, шаддаҳои менамоянд, ки аз тангаҳо таркиб ёфтаанд, дар дасти онҳо дастпона ва дар ангуштон ангуштаринҳо ба назар мерасанд. Дар гӯши одамони рӯи сурати девори Балаликтеппа ва дар гӯши аёнӯ ашрофи Аҷинатеппа гӯшвораҳои мураккаб ҳаст. Археологҳо дар айни ҳафриёт ангуштаринҳои оҳанин ё хотамкоришуда, дастпонаҳо ва дигар ашёи зебу ороиш меёбанд.⁹⁸ Инчунин асбобҳои хеле дилкашу хушнамон мисин ҳам буданд — масалан, ин гуна машрабҳои мисин дар Балаликтеппа ёфт шудааст ва дар рӯи онҳо нақшҳои басо реалистонаи филҳо менамоянд.⁹⁹

Мо инчунин аз маҳсулоти ниҳоят хушсифату олиҷаноби заргарони Тоҳористон воқиф ҳастем. Масалан, дар нимаи дуюми асри

✱

⁹⁶ Дар боран таҳаввулоти ин камон дар Осиёи Миёна ниг.: *Литвинский Б. А.*, 1966 в.

⁹⁷ *Литвинский Б. А.*, 1965, расми 8.

⁹⁸ Масалан, дар Мунчиктеппа, ниг.: *Мандельштам А. М.* ва *Певзнер С. Б.*, 1959, сах. 313.

⁹⁹ *Альбаум Л. И.*, 1960; *Литвинский Б. А.* ва *Зеймаль Т. И.* 1968.

VII онҳо «аз ақиқи сӯхта (ё худ аз корнелиан) ба шакли дарахт ду қандил сохтаанд, ки баландии ҳар яки онҳо қариб 1 м буд». ¹⁰⁰

Дар Тахористон шишагарӣ хеле раванак дошт. Ба ин даъво ҳа-мин як воқеа далел аст, ки шишагарони Осиёи Миёна ба хитойён тайёр кардани шишаи рангаро ёд доданд (дар Хитой шишагарӣ дар давраҳои қадим пайдо шуда бошад ҳам, дараҷаи тараққиёти он хеле паст буд). Солномаи хитой хабар медиҳад, ки соли 424 аз кишвари йучиҳои кабир, яъне аз Тахористон ба Хитой тоҷирону хунармандон омаданд. Онҳо гуфтанд, ки «аз санг шиша сохта метавонанд ва барои ин аз қуҳ маъдан оварданд ва дар пойтахт онро гудохтанд. Баъди гудохтани он маъдан шишае пайдо шуд, ки аз шишаи мамлакатҳои Ғарб хеле беҳтар буд» (шишаи мамлакатҳои ғарб гуфта, эҳтимол, шишае дар назар дошта шудааст, ки аз Сурия ва Искандария оварда мешуд ва беҳтарин шишаи дунёи қадим буд). Сипас, дар солнома навиштаанд, ки хитойён санъати шишагариро аз устоёни Осиёи Миёна омӯхтанд. «Шишае, ки онҳо тайёр карданд, рахшону шаффоф буд, бинандаро дар ҳайрат ме-гузошт ва ҳама онро худофарид мегуфтанд». ¹⁰¹ Вале хеле сонитар ҳам, дар ибтидои асри VIII аз Тахористон ба Хитой шишаҳои қир-мизию зумурради мефиристонданд, ки боиси аҷобату ҳайрати бинанда мегардид. ¹⁰²

Дар Балаликтеппа намунаи ҳайратангези санъати шишагарӣ ба даст омад. Ин тӯмори шишагини сабзтоби гирдаест, ки бо усули рехтагарӣ сохта шудааст. Дар рӯи он зане тасвир ёфтааст, ки кӯдакашро сина медиҳад. Тӯмор чанбараки тунуки нукрагин дорад. ¹⁰³ Зарфҳои шишагини хурдак — одатан, шишачаҳои тангда-хон бисёр дучор мешаванд. Танай ин гуна шишачаҳо рахи (ё тас-маи) мавҷшакл дорад ва ин раху тасмаҳо аз шишаи рангаш ди-гар буда, об карда, ба танай шишачаҳо часпондаанд. Инчунин шад-даҳои шишагин истехсол карда мешуд.

Хунари бофандагӣ ҳам ба дараҷаи камолот расида буд. Маъ-хазҳои хаттӣ газворҳои пашмию пахтагӣ ва сарулибоси аъёну аш-рофро зикр кардаанд, ки хеле мураккаб духта мешуданд. Аз Хат-лон шохии хушсифати гуногунранг меовардаанд. ¹⁰⁴

Материалҳои археологӣ ва иконографӣ имкон медиҳанд, ки ин тавсифот хеле васеъ карда шавад. Дар Балаликтеппа се хел ма-тоъ ёфт шуд — газвори пашмини рах-рах (рахҳои зарду сурх), газ-вори пашмини гулдор (гулаш кабудӣ такаш зард) ва газвори шо-хӣ (ранги кабуд ё сабз). ¹⁰⁵ Ягон шакке нест, ки ин газворҳои паш-

*

¹⁰⁰ Бичурин, II, сах. 321. Тафсилоташро ниг.: *Schafer E. H.*, 1963, p. 159.

¹⁰¹ Бичурин, II, сах. 265.

¹⁰² Бичурин, II, 1950 б, сах. 322; инчунин ниг.: *Schafer E. H.*, 1963, p. 235—236.

¹⁰³ Альбаум Л. И., 1960, сах. 76—78.

¹⁰⁴ *Schafer E. H.*, 1963, p. 202.

¹⁰⁵ Альбаум Л. И., 1960, сах. 101—103.

мин (ё пахтагин) дар ҳуди Тахористон истехсол карда мешуд. Барои исботи ин даъво ақаллан ҳамин як фактро овардан кофӣ будагист, ки дар байни осори Тахористон урчуки (сафолӣ ё сангӣ) бисёр ба даст омад, ки дар танаи дук шинонда мешуд. Бо ёрии ҳамин олоти оддӣ ресмон ресида мешуд (то он даме, ки газворҳои фабрикӣ газворҳои дастбифро тамоман танг карда набароварданд, ин усули ресмонресӣ дар ҷойҳои гуногуни Тоҷикистон то давраҳои навтарин вучуд дошт). Маълум, ки модоме ресмон мересиданд, пас дастгоҳҳои бофандагӣ низ буданд, ки ба воситаи онҳо газворҳои пашмину пахтагин мебофтанд.

Памунае аз нақши матои тахорӣ

Дар масъалаи матои абрешим бояд ҳаминро гуфт, ки пештар маъҷуд будани онро бечунучаро ба содироти Хитой вобаста мекарданд. Навтарин бозёфтҳои археологӣ далолат мекунанд, ки кирмақдорӣ ва шоҳибобӣ дар ибтидои асрҳои миёна дар Осиёи Миёна пурра азхуд шуда буд. Дар боби ҳунармандии Суғд дар ин бора таваққуф хоҳем кард. Алҳол фақат хотирнишон менамоем, ки дар қасри Зангхона (вилояти Сурхондарё) дар қабатҳои асрҳои V—VIII пилла ёфт шудааст.¹⁰⁶

Аз рӯи суратҳои рӯи девори Балаликтеппа аён, ки бойҳои тахорӣ сару либоси бодабдабаи гуногунранги хушдӯхт мепушиданд. Гули матоъ, ки бағоят кам тақрор мешавад, баъзан тамоми вусъ-

◆

¹⁰⁶ Альбаум Л. И., 1963, сах. 81.

ати матоъро фаро мегирад. Дар байни ин гулҳо гулҳои муқарра-
рии ҳандасӣ (яъне қатори маинҷаҳои якранг), гулҳои наботӣ (се-
баргаву сербарга) ва ғ. ҳастанд. Баъзан тамоми рӯи матоъро
тасвири рамзии моҳӣ, шоҳи оҳу ва ғ. пушидааст. Нақши рӯи ма-
тое ҷолиби диққат мебошад, ки иборат аз чанд доираи андархам
аст ва дар мобайн сурати кадом як махлуқи афсонавӣ менамояд,
ки забонашро бароварда истодаасту дандонҳои ашки вай намоён
аст. Рӯи дигари матоъ пур аз доираҳои пайваста буда, андаруни
ҳар яки он суроби як паҳлуи сари марде нақш ёфтааст. Аҷоибаш
ҳамин, ки сарулибоси хизматгороне, ки дар ҳамин суратҳо тасвир
ёфтаанд, аз матои якранги бегул дӯхта шудааст.

Дар тани мардоне, ки дар сурати рӯи девори Балаликтеппа ка-
шида шудаанд, яктаҳи борику дарозе ҳаст, ки гиребони секунҷаи
тарафи рости он хеле калон буда, чаппа шуда истодааст. Яктаҳ
ба тан часпида истодааст ва аз миён бо тасмае баста шудааст. За-
нон дар бар китфушаки васеи беостин, аз таги он яктаҳи остинва-
сеъ ва боз куртае доранд, ки фақат остини тангу борики он мена-
мояд. Дар суратҳои рӯи девори Ачинатеппа мардоне, ки инъому
тӯхфаҳо овардаанд, дар бар яктаҳи борику шинами бегиребон до-
ранд ва аз рӯи миёнашон маҳкам бастаанд. Камарбанди онҳо хо-
тамқорӣ аст — дар рӯи он пулакчаҳои зард (яъне тилло) ва си-
ёҳ (шояд оҳанин бошанд?) менамоянд. Дар пой ҳама маҳсӣ ҳаст.
Ҳайкали бошукӯҳи кадом як бое, ки аз Ачинатеппа ёфт шуд, дар
бар яктаҳи шинами гиребонкушод дорад.¹⁰⁷

Хуллас, гуфтан мумкин, ки хунари бофандагӣ ба авҷи тарақ-
қиёт расида, беҳтарин намунаҳои маҳсулоти он ба дараҷаи асари
ҳақиқии санъат расида буд ва зиёда аз ин, дар хунари дӯзандагӣ
ҳам, комёбиҳои беназир ба назар мерасанд.

Аз дигар касбҳо, пеш аз ҳама, кулолиро ном бурдан даркор.
Гарчанде сафололоти асри V—VIII аз бисёр ҷиҳатҳо ба дараҷаи
сифати сафололоти кушонӣ нарасад ҳам, истеҳсолоти сафололот
ақиб гуфтан хатон калон мебуд. Сафололоти зиёде истеҳсол карда
мешуд — аз чинчароғҳои нӯгборики ниҳоят хурдакаки сафолӣ сар
карда (дар як ҳуди Ачинатеппа зиёда аз 350 дона ин гуна чинча-
роғҳо ёфт шудаанд), то хумҳои ниҳоят бузург сохта мешуд. Сифа-
ти зарфҳои ҳаррӯза ва идона хеле баланд буда, баъзеи онҳо шак-
лан ба зарфҳои металлӣ шабоҳат доштанд. Инчунин дигар касб-
ҳо — чармгарӣ, дуредгарӣ, устухонтарошӣ,¹⁰⁸ дорусозӣ ва ғ. мавҷуд
буданд.

Аз вусъати бениҳояти тиҷорат ҳамин чиз шаҳодат медиҳад, ки
савдогарони таҳорӣ ба кишварҳои дуртарин рафтуомад мекар-

*
¹⁰⁷ Литвинский Б. А. ва Зеймаль Т. И., 1968.

¹⁰⁸ Масалан, ниг. шашхолеро, ки аз Мунҷиктеппа ёфта шуда буд (Мандельш-
там А. М. ва Певзнер С. Б., 1958, сах. 313, расми 22).

данд.¹⁰⁹ Аз Тахористон, махсусан аз Хатлон, аспҳои хушзот ба фуруш мерафт. Масалан, қайд шудааст, ки солҳои 681, 720, 748 (аз Тахористон) ва солҳои 729, 733, 746, 750 (аз Хатлон)¹¹⁰ галаи ин гуна аспҳои ба Хитой овардаанд. Инчунин микдори зиёди сангҳои қиматбаҳо ба фуруш мерафт, ки як қисми он ба шакли санги носуфта ва қисми дигари он ба шакли маснуоти тайёр содир карда мешуд. Ҳоҷат ба он нест, ки дар ин ҷо тамоми мадракоти маъхазҳои зикр кунем. Фақат чанд сухан дар бораи лочувард мегуем. Дар давраҳои сонӣ ин санг дар Хитой бо номи «санги хутан» маъмул буд ва дар давраҳои қадим ва дар асрҳои миёна аз он барои аъёну ашроф ашъён зебу зинат хеле бисёр тайёр карда мешуд. Вале Хутан фақат ҷое буд, ки санги мазкурро аз ҳар кучо меоварданду баъд аз ин ҷо ба дигар шаҳру мамлакатҳо мебарданд ва ё, аз афти қор, дар ҳамин ҷо сайқал ҳам меоданд, вале ҷои истихроҷи он ба ҳар ҳол, ҳуди Бадахшон буд.¹¹¹

Аз Тахористон хеле навҳои дору ҳам ба фуруш мерафт — масалан, ҳаббҳои буданд, ки намуди ин ё он мева аз маъҷунҳои гуногун тайёр карда мешуданд, инчунин гиёҳҳои доруӣ ва малҳамҳои ба фуруш мерафтанд, ки ба назари аҷнабиён «аҷоиб» менамуданд. *citragandha* ном доруе бисёр ба фуруш мерафт, ки аз чанд моддаи хушбӯӣ тайёр карда мешуд. Ин дору ҳангоми захми бадан ва шоридани хун беҳтарин даво будааст. Зурии ин дору хитойӣро ба дараҷае моту мабхут қард, ки дар байни онҳо чунин овоза ҳам паҳн шуд — агар даступои қандашуда бо ин дору ба тан часпонда шавад, мисли пештарааш сихат шуда меавад.¹¹²

Мубодилаи тичории байни Тахористон ва дигар мулкҳои Осиёи Миёна низ хеле ҷоннок буд. Дар Аҷинатеппа тангаҳои суғдӣ ёфт шудааст. Ҷолиби диққат мебошад, ки тангаҳои нимаи дуҷуми асри VII ва нимаи якуми асри VIII мисли тангаҳои суғдӣ сикка зада мешуданд.¹¹³ Ёфт шудани микдори зиёди тангаҳои мисин аз шимолӣ Тоҷикистон далолат мекунад, ки савдои дохилӣ, аз ҷумла, на фақат савдои умумӣ, балки савдои чакана ривоч ёфта, муомилоти пулӣ дар зиндагии рӯзмарраи мустақкам ҷой гирифта буд.

Бинокорӣ. Меъморӣ

Дар Тахористон бисёр шаҳрҳо, қасрҳои деҳқонон ва ибодатгоҳҳо ҳафриёт шудаанд. Ҳафриёте, ки дар Тирмиз шуд (солҳои 1936—1938 зери раҳбарии М. Е. Массон), маълумоти аниқи рав-

¹⁰⁹ Schafer E. H., 1963, p. 20.

¹¹⁰ Дар ҳамон ҷо, p. 64, 269. Дар бораи аз Тахористон оварда шудани айғирҳо дар соли 720 ниг. дар ҳамон ҷо, p. 76.

¹¹¹ Schafer H. H., 1963, p. 230—234.

¹¹² Schafer E. H., 1963, p. 159, 183—184, 191.

¹¹³ Литвинский Б. А. ва Зеймаль Т. И., 1971, сах. 15.

шан надод, ки дар он давраҳо сохт ва баъзе унсурҳои ин шаҳри калонтарини Тахористон чи гуна буд. Баръакс, ҳафриёти ҷойҳои нисбатан хурдтар — масалан, қасрҳои Балаликтеппа, Зангтеппа, димнаи Қофирқалъа ва ғайра бештар натиҷа доданд.

Қофирқалъа дар ибтидои асрҳои миёна маркази водии Вахш буд ва онро Сюань-цзан ҳам зикр кардааст. Ин димнаи чоркунча, ки дар райони Қолхозобод мебошад, 360×360 м андоза дорад. Димна иборат аз шаҳристонест, ки пур аз дунгию пуштаҳо мебошад ва дар таги онҳо харобай иморатҳо ниҳон аст. Дар кунҷи шимолу шарқии димна харобай арк ҳаст. Суфаи чоркунҷаи болоии ин арк (60×60 м) солҳои 1968—1970 хеле ҳафриёт карда шуд. Арк девори мустаҳкаме дошту дар гӯшаҳои девор бурҷҳои хишти ва поҳсағӣ менамуд. Гунбазро ҳам бо қатори хишту поҳса бардоштаанд. Беруни девори арк пур аз тоқчаҳои зина-зина ва дар мобайн як иншооти бурҷмонанде буд. Девор саросар тиркашҳои қалбаки дошт. Дар гӯшаи шимолу шарқии арк иморати бузурге ёфт шуд (20×10 м), ки аз афти қор, толори қабул будааст. Тағ-тағи ин толор суфа бардоштаанд. Яке аз суфаҳои мобайнии девори паҳлуи хона нисбат ба дигар суфаҳо болотар буда, андак ба дарун ҳам рафтааст ва зоҳиран замоне дар болои ин суфа тахт меистоду дар он малик ва дар атрофаш муқаррабони вай менишастанд. Рӯ ба рӯи ин тахтасуфаи баланд дигар тахтасуфаи пасттаре ҳаст, ки дар миёнҳои он оташдони азими маросимӣ боки мондааст. Дар ин толор осори катибаҳо ба даст омад. Дар арк дигар биноҳои чоркунҷаю росткунҷа ҳастанд, ки бо нимсутунҳо зина ёфтаанд ва бо долонҳо пайваст мебошанд. Осори суратҳои рӯи девор ва нақшҳои рӯи сафололот ба назар мерасанд. Дар яке аз гӯшаҳои арк маъбади хурдакаки буддой ҳаст, ки аз як ҳуҷраи гунбаздор ва долони атрофи он иборат мебошад. Даруни девори ҳуҷра пур аз суратҳои Буддо аст. Ҳавли болои арк камаш се маротиба аз нав сохта шудааст.

Шаҳри дигар, ки он пойтахт набуда, балки баръакс, як шаҳрчаи хурдакак аст, димнаи Қалъаи Қофарниҳон мебошад, ки дар 80 км ҷанубу ғарбии шаҳри Душанбе ва 0,8 км шимолтари деҳаи Эсамбой воқеъ гардидааст.¹¹⁴

Дар ин маҳал водии соҳили чапи дарёе ниҳоят танг буда, баръакс, водии соҳили рост хеле васеъ (то 1 км) мебошад.

Дар тарафи шарқ, тахминан 5—6 км дуртар аз димна аз самти шимол ба тарафи ҷануб қаторкӯҳи асосӣ тул кашидааст ва мутавозӣ ба қаторкӯҳи чанд қатор адирҳо низ ҳастанд, ки ҳар қадар ба дарёе наздик бошанд, ҳамон қадар паст шуда, ниҳоят ба теппаю дунгиҳои пастакак табдил меёбанд, ки хушқу холиву бедолударахтаанд ва баъзе ҷои онҳоро набототи нимбиёбонӣ фаро гирифта-

*

¹¹⁴ Бо ҳафриёти он солҳои 1974—1976 Экспедицияи муттаҳиди Институти шарқшиносии АФ СССР ва Институти таърихи ба номи Аҳмади Дониш машғул шудааст (сардораш Б. А. Литвинский).

аст, фақат дар доманаи кӯҳ ва ёнаҳои он андак арчазор ва дар баъзе ҷойҳо чашмаҳо ҳастанд.

Дар болои яке аз хамин гуна теппахон соҳили даръё, ки зохиран ба мунчакуҳи Ҷалоҳида мемонад, димнаи Қалъаи Қофарниҳон ҷой гирифтааст.

Димна аз ду қисм иборат — як қисми он аркест, ки аз манзилгоҳҳо бо хандак ҷудо мебошад. Тарҳи ҳуди манзилгоҳ чоркунҷаи тӯлонӣ буда, дар ҷануб танг шуда меравад. Андозаи он чунин аст: аз шимол ба ҷануб 275 м, аз шарқ ба ғарб 150 м ва 100 м (дар ҷануб якҷоя бо арк). Тарҳи арк панҷгӯша аст, андозааш 55×30 м. Масоҳати димна қариб 3,5 га.

Аз шимоли димнаи Қалъаи Қофарниҳон сой мегузарад, ки аз он андак об ҷорӣ аст. Соҳилҳои сой серҷар, дар назди димна ҷарӣ то 20 м баландӣ дорад. Дар шарқи димна вайронаҳои деворе ҳаст, ки дар масофаи баробар дар болои он (дар ҳар 22—27,5 м) дунгичаҳое менамояд, ки замоне бурҷҳои девор буданд. Баландии бурҷҳо ва девори байни бурҷҳо нисбат ба сатҳи ҳуди димна он қадар намоён нест (тақрибан 1—1,5 м баланд мебошанду бас). Фақат девори байни бурҷи охиринаи шимолӣ ва бурҷи паҳлуи он фарқ дорад, яъне он нисбат ба бурҷҳо 3,5 м пастрар мебошад. Ҳатто таъсири «мурури замон»-ро ҳам ба назар гирем (аз ин ҷо ҳозир ҳам роҳи калон мегузарад), Ҷин ҷо аз аввал ҳам пастр будааст. Зинаи бепоғундае, ки тағ-тағи девор тӯл кашида, аз ҷануб ба шимол баланд шуда меравад, маҳз дар хамин ҷо қатъ мегардад. Аз имкон берун нест, ки ин ҷо замоне дарвозаи асосӣ будааст.

Ин ҳам аз эҳтимол дур нест, ки ин дарвозаи дуҷуми (дарвозаи иловагии) девори кӯтоҳи ҷанубӣ мебошад, осори девори ғарбии рӯ ба даръё буда ба назар намерасад. Аз афти қор, онро борону барф шуста рафтааст.

Майдони шаҳристон пур аз дунгичаҳо мебошад ва он дунгичаҳои бо тартиби муайян ҷой гирифта шаҳодат медиҳанд, ки шаҳр аз рӯи нақшаи пешакӣ сохта шуда буд. Дар шимол қад-қадӣ майдони лаби ҷарӣ осори иморатҳои менамоанд, ки бари он 35 м аст ва зимнан дар гӯшаи шимолу шарқини ин майдон теппае ҳаст, ки аз шимол ба шарқ тӯл кашидааст.

Аз дарвозаи шарқӣ 30—35 м ғарбтар осори равшани кучае менамояд, ки мутавозӣ ба девори қалъа сӯи ҷануб меравад. Бари ин куча 5—7 м, тулаш 115 м аст. Дар охир ин куча якбора тоб хурда, ба сӯи ғарб меравад ва бо кучаи дигаре мепайвандад, ки бо қанори ғарбии димна мутавозӣ ҷой гирифтааст. Бари ин куча андак тангтар менамояд, тулаш 135—140 м аст.

Ҳафриёти асосӣ дар ҳуди шаҳристон гузаронда шуд.

Маълум гардид, ки ин ҳисор дар давраи кушониён сохта шуда ва дар ҳамон давраҳо ин ҷо маркази қалони кушониён буда, дар аввалҳои асрҳои миёна ҳам вучуд доштааст.

Ба туфайли ҳафриёт дар қисми ҷанубии Шаҳристон комплекси

калони иморатҳои бошукӯх кашф шуд. Маркази комплекс толори қариб чоргуша, аниқтараш ромбшакл мебошад (андозааш $7,35 \times 7,55$ м), ки аз тарафи шимол даромадгоҳи равоқӣ дорад. Деворҳои ҳама поҳсагӣ буда, фақат 2—3,1 м он боқӣ мондааст. Тағтаги девор суфаи дуболо ҳаст, як ҷои он — айнан рӯбарӯи дари даромад пеш баромада, як навъ «эстрада» барин шудааст. Дар мобайни хона дунгичаи лоии чоркунҷае ҳаст, ки аз бисёр алавмонӣ мағз андар мағз пухта рафтааст. Аз афти қор, ин оташдони муқаддас буду дар он доимо оташ дармегирифт. Шифти толор ба чор сутун такъя мекард, деворҳои хонаро лавҳаҳои тахтагини мусаввари бошукӯх зинат меоданд. Ба касофати сӯхтор як қисми ҷӯбҳои иморат ва лавҳаҳои мусаввари тахтагин нобуд шудаанд. Се тарафи толори асосӣ — ҷанубӣ, ғарбӣ ва шимолӣ долон дорад (зоҳиран, аслан дар шарқ ҳам долон будааст), ки гирдогирди биноро фаро гирифтаанд ва хеле баъдтар баъзе қисмҳои онро ғайрон карда, ба тарзи дигар сохтаанд. Дар ҳамгашти шимолӣ ва ғарбии долон як тӯдаи бетартиби ҷӯбҳои шифт ва пораҳои лавҳаи ҷӯбини мусаввар ёфт шуд, ки мазмуни онҳо нақши навдаи тоқ мебошад.

Кӯчаи танги шаҳр ин комплексро аз маъбади буддоии шаҳр, ки дар ҷануб воқеъ мебошад, ҷудо кардааст. Тарҳи умумии ин маъбад ҷунин мебошад: бинои марказӣ ибодатхонаест, ки ду дари рӯ ба якдигар ҷойгиршуда дорад ва аз берун се тарафи онро долоне печонида гирифтааст, тарафи чоруми он, яъне тарафи яке аз дарҳо долон не, балки айвони чорсутуна дорад. Аз ҳамон қисми долон, ки дар тарафи дигари бино рост ба муқобили айвон ҷой гирифтааст, гузаргоҳе менамояд, ки ба ҳуҷраи хурдакае мебарад ва он дар як тарафи меҳвари шартӣ, ки дархоро мепайвандад, воқеъ гардидааст, гузаргоҳи дигар аз он иморатҳои берун аст (он ду биноест, ки бо долони дароз ба ҳамдигар пайваست шудаанд). Дар пеши айвон ҳавлии калони гирдогирд девордоре ҳаст, ки алҳол фақат як қисми ғарбии он тадқиқ шудааст.

Тарҳи дарунии ибодатхонаро чоркунҷа гуфтан ҳам мумкин (тарафҳои он $4,65 \times 4,45$ ва масофаи як кунҷ то кунҷи муқобили он $6,8$ ва $5,68$ м). Ғафсии деворҳои ибодатхона $1,2$ — $1,25$ м ва ҳуди ибодатхона аз берун ҳам чоркунҷа менамояд ва андозаи он $7 \times 7,4$ м аст. Тарафи беруни деворҳо рост не, балки хеле ба дарун уреб сохта шудаанд. Дар мобайни ду девори мутақобил ду равоқ ҳаст (бари равоқи тарафи дарун $1,8$ м, бари равоқи тарафи айвон $1,68$ м). Дар девори ҷанубӣ ҳам гузаргоҳ будааст, ки сонитар дар мағзи он ду пояи хайкал устувор кардаанд (аз тарафи ҳуди ибодатгоҳ ва тарафи долон) ва дар он пояҳо ду хайкали Буддои нишастаро устувор кардаанд, ки онҳо гӯё пушт ба ҳамдигар менишастанд ва байни онҳо як деворчаи тунук буду бас. Девори муқобил, яъне девори тарафи шимолӣ ҳозир тамоман харӯб аст, вале шубҳае нест, ки он ҳам гузаргоҳ дошт. Дар мобайни ибодатгоҳ пояи дуболои панҷгуша ҳаст. Ин гуна пояҳо дар чор кунҷи бино

хам ёфт шуд ва дар ҳамаи онҳо ҳайкалҳои баркад буданд. Ғайр аз ҳайкалҳои маъбад нақшу нигори ачибе ҳам дошт.

Дар ин димна ғайр аз иншооти мазкур ҳавлии кадом-як ашроф ва гузари косибон низ ҳафриёт карда шуд.

Ба туфайли ҳамин навъ ҳафриёт таърихи иморати Балаликтеппа ошкор шуд. Таги иморат теппаи дастисохти баланд мебошад (андозааш 30×30 м бо баландиаш 6 м). Дар атрофи ин таҳкурсии девори ғафсу мустаҳкаме сохтаанд, ки баландии он аз сатҳи ҳуди таҳкурсии андаке болотар аст. Дар майдони ин таҳкурсии чанд иморат бино кардаанд. Дар миёнҷо ҳавлии чоркунҷае ҳаст, ки гирдогирди он хонаҳои тангу борик мебошад. Ин хонаҳоро бо ҳамдигар ва бо ҳавлӣ долоне мепайвандад. Иморат барои мудофия мос карда шуда буд — дар девори беруни ҳар як хона ду-се тиркаши борик ҳаст: ғайр аз ин дар яке аз гӯшаҳои девори ҳавлӣ бурҷе ҳаст, ки он ҳам тиркашҳо дорад. Мувофиқи таҳмини муҳаққиқон дарвозаи арк дар таги ҳамин бурҷ будааст ва ба дарун фақат бо кӯпруки болошаванда даромадан имкон дошт. Пас аз муддате тамоми қасрро аз нав сохтанд. Дар рӯи ҳавлӣ чанд иморат карданд ва яке аз онҳо толори азими кабуд буд, ки таги-таги девори он қатор-қатор суфаҳо сохта шуд. Дар таги яке аз деворҳои ин толор суфаи гирдаи баланде ҳаст, ки аз афти қор, дар болои он оташи мукаддас меафрухтанд. Боми толор ҳамвор буд ва болорҳояш қандакорӣ шудааст, дар миёнҷои бом равзана буд, ки аз он равшани мебаромаду дуд мебаромад. Хоначаи дигари суфадор ҳам ҷолиби диққат аст. Девори даруни ин хона пур аз расмҳои олиҷаноб мебошад. Ин хона ҳам баъди фатарот шудан аз нав таъмир шуда будааст. Ба ақидаи Л. И. Альбаум, ин хона дар асри V бино ёфта, дар охири асри V ё аввали асри VI таъмир шудааст ва деворҳои он бо расмҳои оро ёфта ва ҳуди Балаликтеппа дар чорьяки аввали асри VII тамоман хароб шудааст.¹¹⁵

Дар наздикии Балаликтеппа дар ҳуди ҳамаи райони Анҳори вилояти Сурхондарё димна ва қасри Зангтеппа ҳаст. Атрофи ин димнаи начандон калон девори мустаҳкаме дошт. Дар гӯшаи шимолу ғарбии димна қасри калон ёфт шуд. Ин қасри калони чоркунҷа (дарозии як тарафаш қариб 50 м) алҳол хароб шуда бошад ҳам, то баландии 20 м қомат афрохтаасту намуди бошукӯхе дорад. Қасри мазкур дар болои иморатҳои асрҳои якуми милодӣ бино ёфтааст, яъне аввал он иморатҳоро вайрон карда, хеле шибба намуданду теппае бардоштаанд ва дар болои ҳамин теппа қаср сохтаанд. Ин қаср истехкоми дастнорасе буд. Ҳар як гӯшаи он бурҷи баланди мустаҳкаме дошт. Саросари девори қаср аз тиркашҳо ва аз тоқчаҳо, ки андаруни онҳо ҳам тиркаш дошт, пур буд. Дар майдончаи боло чанд иморат ёфт шуд. Иморатҳои давраи аввал (аср-

*

¹¹⁵ Альбаум Л. И., 1960, сах. 114—125; Нильсен К. А., 1966, сах. 154—163.

ҳои V — VI) ба иморатҳои Балаликтеппа монанд аст. Вале сонитар (асрҳои VI — VII) иморатҳо тамоман аз дигар сохта шуданд, аксари деворҳои хонахоро бардоштанд ва иморати нав аз иморатҳои Балаликтеппа ба кулلی фарқ пайдо кард ва аз чанд иморатҳои алоҳидаи беробита иборат гардид. Дар қатори хонаҳои ташрифот, инчунин хонаҳои истиқоматӣ, ошхонаҳо ва ғ. ҳастанд ва тамоми ин маҷмуи иморатҳо бо ҳаёти деҳкон — феодал зич вобаста аст. Ба ин асбоби анҷоми рӯзғори ин қаср ҳам далолат мекунад. Дар ҳамин ҷо нодиртарин бозёфт катибаи буддоии рӯи пусти дарахт дастрас гардид.¹¹⁶

Ҳавлиҳои камбағалон низ ёфт шуданд, ки онҳо ҳам, дар болои суфаҳои баланд сохта шудаанд. Ҳар як ҳавли чанд кулбаи танғу хурде дошту бошишгоҳи як оила буд (масалан, чунин аст Чаёнтеппа, Тоштеппа ва ғ.). Ин манзили ҷамоати сернуфуси деҳот — манзили оилаи патриархалӣ буд. Инчунин бошишгоҳҳои дучор шуданд, ки як аҳли деҳот дар он ҷо зиндагӣ мекарданд — чунин аст Яхшибойтеппа.¹¹⁷

Намунаи иморати ибодат Ачинатеппа ном маъбади буддоист, ки дар асрҳои VII ва аввали VIII сохта шуда, дар водии Вахш 12 км шарқтари Қурғонтеппа ҷой дорад. Ин обида начандон калон аст (вусъаташ 100×50 м, алҳол баландиаш 6 м). Осор аз ду қисми чоркунҷа иборат мебошад. Қисми аввал ҳавли чоркунҷаест, ки гирдогирд хонаҳои бисёр дорад. Дар мобайни ҳар як тарафи иморате ҳаст, ки аз ду қисм иборат — аз толори чоркунҷа (дар тоқчаҳои яке аз онҳо мучассамаҳо ёфт шуд) ва аз айвоне, ки рӯ ба ҳавли мебошад. Байни айвонҳо долоне ҳаст, ки гушаи онҳоро ба ҳам мепайвандад ва бо рӯи ҳавли алоқаманд мекунад.

Дар миёнҳои ҳавли ступае ҳаст: ступа иншооти калонест, ки шаклан маҳрутӣ буда, дар болои суфаи зинадор гузошта шудааст; дар болои ступа замоне сарпуши нимдоира ва чанд чатрҳо буд (ки онҳо боқӣ намондаанд). Суфаи ступа аз чор тараф чор зина дошт. Иморати атрофи ступа аз иморати дигар қисмҳои осор фарқи калон надорад. Дар ин ҷо низ ҳамон долонҳои васеи 16—17-метра ва ҳамон толорҳои айвондор ҳастанд. Вале ин толорҳо писбат ба толорҳои қисми якуми осор андак хурд мебошанд. Дар долонҳо, дар тоқчаҳо ҳайкалҳои калони (аз қади одам баландтари) Буддо ёфт шуд; девору шифти хонаҳо ҳам аз расмҳои худи Буддо ва суратҳои дар мавзӯи дини буддой кашидашуда пур аст. Дар яке аз долонҳо дар болои суфае Буддои хуфтаи дувоздахметра ёфт шуд, ки дар ҳолати нирвана мебошад. Бومي иморатҳои долонмонанд бومي муқаррарӣ ва бومي хонаҳои хурдтари чоркунҷа гунбазӣ аст. Бومي яке аз толорҳои калон чор сутун дошт, ки аз афти қор, ҷӯбин будаанд.

*

¹¹⁶ Альбаум Л. И., 1963; Нильсен В. А., 1966, сах. 163—172.

¹¹⁷ Нильсен В. А., 1966, сах. 173—179.

Шумораи зиёди ҳайкалҳои Буддо ва суратҳои бисёри он, ҳуди сохти маъбад равшану возеҳ исбот мекунад, ки Ачинатеппа дайри буддоист ва мувофиқи тамоми маҷмуи мадракот, аз ҷумла, маълумоти тангаҳо, ба асри VII ва аввали асри VIII нисбат дорад. Осор аз ду қисм иборат аст, ки он қисмхоро шартан қисми «дайри» (масалан, дар ҳамин қисм хонахову ҳуҷраҳои роҳибон, толори тоату ибодат ва ғ. воқеъ буд) ва қисми «маъбади» номидан мумкин ва ступаи марказӣ дар ҳамин ҷо, дар атрофи ступа ва дар долону толорҳо, ки пур аз ҳайкалу суратҳои Буддо буд, роҳибон ва диндорон тоату ибодат мекарданд.

Тарҳи хоси Ачинатеппа: тамоми қисмҳои ин иморат аниқу дақиқ мутаносиб буда, асоси таносуби байни қисмҳои иншоот мавҷуд будани тарҳи чорайвон мебошад. Баъди ғалабаи дини ислом ҳам, яъне дар давраҳои асрҳои миёнаи мутараққӣ ҳам, дар баъзе иншоотҳои меъморӣ Осиеи Миёна тарҳи меъморӣ чорайвон ба назар мерасад, ки ин аз робитаи дайри буддоии сангҳарама ва мадрасаи асримиёнагии Осиеи Миёна шаҳодат медиҳад.¹¹⁸

Ҳам иморати Қалъаи Қофарниҳон ва ҳам маъбади буддоии Қофирқалъа тарҳи муайяни мутамарказ доранд ва ин ҳолат чунин ақидаҳоро барбод медиҳад, ки гӯё иморатҳои динии тоисломӣ ин гуна тарҳ надоштаанд. Б. А. Литвинский таъкид карда буд, ки санъати меъморӣ буддой дар ташаккули санъати меъморӣ мақбарасозии Осиеи Миёна аҳамияти ниҳоят калон дошт.¹¹⁹ Қалъаи Қофарниҳон ва Қофирқалъа ин даъворо бори дигар тасдиқ карданд. Материалҳои навтарин исбот мекунанд, ки тамоми ҷузъиёти сохти меъморӣ мақбараҳои давраи исломии Осиеи Миёна — ҳам композицияи меъморӣ он, ҳам сохту услуби он, ҳам зинату ороиши он дар давраҳои тоисломӣ ташаккул ёфта буданд. Тарҳи зоҳиран доирашакл ва дохилан чоркунҷаи мақбараҳо гӯё бо василаҳои меъморӣ тасаввуроти ҳиндуэронии аз чор унсур иборат будани оламо таҷассум менамоянд.

Мақтаби меъморӣ Тахористон дар он даврае, ки мавриди тадқиқоти мо қарор гирифт, айнан ҳамон масолеҳи бинокорӣ ва усули меъмориро истифода мебард, ки дар дигар вилоятҳои Осиеи Миёна кор фармуда мешуд, вале ҳаминро ҳам гуфтан лозим, ки он баъзе хусусиятҳои ба худ хос дошт. Масолеҳи асосии бинокорӣ поҳса ва хиштҳои калони нимметра буд. Хишти пухта хеле кам — фақат барои фарши хонаҳо ва пойсутунҳо истифода мешуд. Болои иморатҳои танг бо тарзи муқаррарии бопӯшӣ, бе истифодаи харӣ, фақат ба воситаи болорҳо пӯшида мешуд. Барои бардоштани гунбазҳо ҳуди ҳамон хишти чоркунҷа ба кор мерафт.

Боми баъзе хонаҳои чоркунҷа гунбазӣ буд. Дар баробари гун-

¹¹⁸ Litvinsky B. A., 1968, p. 57—63, 64—73; Литвинский Б. А. в Зеймаль Т. И., 1971.

¹¹⁹ Литвинский Б. А., Зеймаль Т. И., 1971, с. 43—45.

базҳои оддӣ, ки бевосита аз сари деворҳои хона бардошта мешуд (масалан, дар Мунчиктеппаи Шахртуз), инчунин гунбазҳои мукам-малу мураккаб низ буданд, ки бевосита ба девори хона не, балки ба доираи махсуси таги гунбазӣ шинонда мешуданд. Худи гунбазро аз ду масолах, ҳам аз поҳса ва ҳам хишт низ месохтанд (масалан, Қофирқалъаи Қолхозобод).

Кодокҳои махсуси таги шифтро, ки бори бомро хеле сабук мекард, яке аз комъебиҳои калони санъати меъморӣ гуфтан мумкин аст (Ачинатеппа). Чанд навъи равоқ истифода мешуд. Ба ҳамин тарик, усули бомпӯшии он давра хеле гуногун ва мукамал буд. Дар баробари усулҳои мазкури бомпӯшӣ, инчунин бомҳои муқаррарӣ низ буданд, ки ба сари деворҳо ё ба сутунҳо такъя дода мешуданд. Хонаҳои ташрифоту зиёфат бо суратҳои аҷоибӣ рӯидевор, бо ҳайкалу муҷассамаҳо ва ҳаққокию кандакорӣ зебу оро дода мешуданд.¹²⁰

Санъати тасвири

Санъати рассомӣ дар Балаликтеппа, Ачинатеппа ва Қалъаи Қофарниҳон махсусан муфассал инъикос шудааст. Дар яке аз хонаҳои чоркунҷаи Балаликтеппа дар сатҳи девори кабудранги сиёҳча як силсила расмҳо кашида шудааст. Расм тасвири зиёфатест, ки дар он занону мардон иштирокдоранд ва онҳо дар рӯи қолинҷаҳо нишастаанд ё якпаҳлу дароз кашидаанд. Ҳар як шахси дар расм тасвиршуда ба тарафи шахси дар паҳлуяш нишаста, андак тоб хӯрда нигоҳ мекунад. Дар паси нишастагон хизматгорон менамоёнд, ки онҳо нисбат ба нишастагон қариб ду баробар хурдтар кашида шудаанд. Зиёфат дар айни ҷӯшу хурӯш аст. Ба ақидаи Л. И. Альбаум, ки ӯ ин осори олиҷанобро кашф кардааст, сурати Балаликтеппа тасвири «сахнаи зиёфати динӣ мебошад. Вале азбаски дар маслаки ҷамъияти ибтидои асрҳои миёна дин бо маишат зич алоқаманд буд, ба ин сабаб сурати мазкурро маишӣ номидан ҳам мумкин аст».¹²¹ Л. И. Альбаум ин ақидаи худро бо чанд бурҳону далел исбот мекунад, вале онро комилан ба исботрасида ҳисоб кардан мумкин нест. Г. А. Пугаченкова¹²² ва Б. И. Литвинский¹²³ дурӯст мегӯянд, ки ин расм тасвири зиёфати муқаррарии аъёну ашроф аст ва ин гуна зиёфатҳо дар байни бойҳои он давра хеле маъмул буд. Албатта, минбаъд ба тафсил тавзеҳ додани ҳар як ҷузъ-

*

¹²⁰ Нильсен В. А., 1966, Литвинский Б. А. ва Зеймаль Т. И., 1971.

¹²¹ Альбаум Л. И., 1960, саҳ. 198; В. А. Нильсен дар бораи ҳуди сурат ҳарфе назада, қатъиян даъво мекунад, ки дар ин хона фақат зиёфатҳои динӣ баргӯзор мегардид (Нильсен В. А., 1968, саҳ. 162).

¹²² Пугаченкова Г. А., Ремпель Л. И., 1965, саҳ. 137—138.

¹²³ Литвинский Б. А. ва Зеймаль Т. И., 1971.

Сарбозони суғдӣ дар асрҳои VI—VIII

1 — аз рӯи расмҳои девории Панҷакент

2 — аз рӯи расми табақи нуқра, ки аз деҳаи Қулоқиш ёфт шуда буд

Сарбозони аҳди Темур дар асри XV.
(Аз рӯи расмҳои Беҳзод)

**Тарҳи равшантар азнав кашидашудан сурати девори
Ҷанубии хонаи ташрифот дар Балаликтеппа
(реконструкцияи ҷузъӣ)**

иёти ин расм кори ниҳоят мураккаб аст. Г. А. Пугаченкова ҳаракат карда буд, ки расми мазкурро чун инъикоси яке аз лавҳаҳои «Шоҳнома» ба қалам диҳад. Вале ин кор ба назар гуё ҳеч асос надорад. Аниқи гап бояд ҳамин бошад, ки расми мазкур инъикоси камубеш умумии баэмест, ки дар қасри яке аз ҳокимон ё бойҳои маҳаллӣ барпо шуда буд.¹²⁴ Тасвири Балаликтеппа хеле моҳирона анҷом дода шудааст. Рангубори равшану гуён расм пур аз нишоти тараби зиндагӣ мебошад. Дар расм баъзе унсурҳои шартӣ низ ба назар мерасанд, масалан, ру ба қадом тараф будани нишастагон бо ҳамдигар кам мувофиқат дорад, дар ваҷоҳати нишастагон аломати феълӣ хӯи онҳо дида намешавад, симои онҳо ягон эҳсосеро ифода наменамояд. Дар расм ҷиҳатҳои умқӣ ва ҳаҷмии манзара инъикос наёфтааст. В. А. Нильсен менависад, ки дар як симои барҷастаи расм тасвири идеалии ин ё он аъёну ашроф ҳаст. «Дар расми мазкур тавсифоти реалӣ нест ва он ба андозае шартӣ мебошад». Дар айни замон ҳар як ҷузъиёти сарулибос, ҳар як асбӯи анҷоми нишастагон хеле бо ҳавсала аниқу дақиқ кашида шудааст.

Л. И. Альбаум робита ва аҳамияти сурати Балаликтеппаро тадиқ кардааст. Инчунин, бояд қайд кард, ки ба ақидаи яке аз машҳуртарин донандагони санъати Шарқ, олими хориҷӣ М. Буссальи кашфиёти Балаликтеппа «ба таври баҳснопазир нишон дод, ки аллакай дар асрҳои V вилояти ғарбии олами Осиёи Миёна (вай Тахористонро чунин номидааст.—Б. Ғ.) ба сабку услуби навъи

*

¹²⁴ Ё худ сахнаи пазирони меҳмонон дар қаср аст (Нильсен В. А., 1966, сах. 284).

«эроникунанда» майл дошт ва ин сабку услуб ба санъати сосонӣ ё худ бегона аст ё худ ҳеч набошад, ба ҳуҷҷатҳои лозима ба таври равшан исбот нашудааст, ки ба санъати сосонӣ алоқаманд мебошад. Бинобар ин мо бояд эътироф кунем, ки баъзе равиҷҳое, ки дар маркази Сериндия (Туркистони Шарқӣ) инкишоф ёфтаанд, дар ҳақиқат, равиҷҳои эҷодии шарқиерониро (яъне осиемиёнагиро.— *Б. Ғ.*) такрор мекунанд». Ба Сериндия дохил шудани ин равиҷҳоро М. Буссальи аз ривоҷи тижорат ва аз алоқаҳои иқтисодӣ медонад. Муҳаққик, аз тарафи дигар, қайд мекунад, ки санъати Балаликтеппа ба санъати Афғонистони Марказӣ, аз ҷумла, ба санъати Бомиён таъсири зӯр расонд.¹²⁵ Ғайр аз ин маҳз санъати Балаликтеппа қадимтарин намунаи санъати тасвирии Осиеи Миёна мебошад. Сабку услубе, ки дар санъати Балаликтеппа ташак-

*

¹²⁵ *Bussagli M.*, 1963, s. 36, 39.

Буддо дар ҳолати нирвана. Ачинатеппа

кул ёфт, дар санъати Панҷакент, Варахш ва дигар осори асри VII ва миёнаи асри VIII минбаъд ба камол расид.

Суратҳои Ачинатеппаро аз рӯи сюжет ба се тақсим кардан мумкин: суратҳои Буддо ва ниёғони вай, ашхоси дунъявӣ ва нақшу нигор. Саросари шифт пур аз қатори Буддои нишаста аст. Буддо инчунин дар дигар ҳолатҳо низ тасвир ёфтааст, ки чанд «авзои рӯҳии» вайро ифода мекунад. Дар девори долонҳо Буддо (ба андозаи калон) ва дигар ашхоси вобаста ба вай (ба андозаи нисбатан хеле хурд) тасвир карда шудаанд. Дигар суратҳо, аз ҷумла сурати ашхоси дунъявӣ ҳам, бо мавзуи умумӣ, бо равиҳои умумии ғоявии тамоми иншоот алоқаманд карда шудааст. Масалан, дар девори даҳлези яке аз целлаҳои хурд сахнае тасвир шудааст, ки дар он ду марди мусаллаҳ дузону нишастаанд ва ҳарду ба якдигар зарфи пур аз гулро дароз мекунад (зарфи яке тиллоӣ, дигаре нукрагин). Ин сахна инъикоси маросими ба мазор назр додан аст, ки бо номи прандхӣ дар дини буддой маълум мебошад ва аз Цейлон сар карда, то ба Туркистони Шарқӣ дар санъати тасвири дучор мешавад. Ин сурат бо суратҳои Балаликтеппа хеле монанд мебошад,

вале онро расме анҷом додааст, ки нисбат ба таъсири ашхоси дунъявӣ иконографияи буддоиро хеле хубтар медонистааст.¹²⁶

Долоне, ки гирдогирди сӯмиаи маъбади буддоии Қалъаи Қофарниҳонро печонида гирифтааст, саросар пур аз расму, суратҳо буд. Як қисми ин суратҳо дастраси мо гардидааст. Аз тамоми расми долон фақат қисми марказии он ва як порчаи сурати дуқабата нисбатан кам зарар дидааст. Аз сурати дуқабата фақат аз $\frac{1}{3}$ қисми болоии он ва қисми поёниаш пурра боқӣ мондааст. Сурати қисми боло аз расми Буддои нишаста иборат мебошад, ки дар мобайн кашида шудааст, дар ду тарафи он боз ду одами ростистода тасвир гардидааст, қабати поён бошад, қатори одамонеро тасвир мекунад, ки ба тарафи рост рафта истодаанд. Дар расми қабати поён композицияи серодаме ба назар мерасад, ки расми баъзе одамон қариб 70 см баланд аст ва дар мобайни онҳо расмҳои хурдтари одамон низ менамоянд. Дар тарафи чапи расм сурати ду зан ҳаст, ки рост истода $\frac{3}{4}$ дараҷа ба тарафи рост тоб хурдаанд. Яке аз занҳо дар даст гул ва дигаре шамъи шамшодӣ дорад. Либоси онҳо аз куртаи дароз ва ҷомаи пешкушоде иборат аст, ки то пошнаи пой онҳо мерасад. Баъди занҳо расми хурди марде менамояд, ки дар камар шоф дорад ва дузону нишастааст. Дар пеши ин мард расми марди дигар ба назар мерасад, ки рост истодааст ва зоҳиран ба габр мемонаду як китф ва дасташ луч мебошад. Ин мард ба дасти росташ шохчаи хамидаи гулуро ба сари синааш зер карда истодааст. Пеш аз ин мард боз расми хурди ду марди дигар ҳаст, ки рӯбарӯи ҳамдигар нишастаанд ва яке аз онҳо дар даст ҷоми тилло дорад.

Ғайр аз инҳо расми боз як одаме ҳаст, ки хеле зарар дидааст ва ниҳоят хира менамояд.

Ба ақидаи Б. А. Литвинский, ин сурат тасвири маросимест, ки хангоми он ба сӯмиа назру ниёз меоварданд. Ин гуна манзара дар осори буддоии Туркистони Шарқӣ ниҳоят маъмул аст. Аз эҳтимол дур нест, ки дар ин расм ҳокими шаҳр, ҳешу ақраби вай ва габрҳои сӯмиа тасвир шудаанд.

Муҳаққиқи номбурда имони комил дорад, ки сурати Қалъаи Қофарниҳон маҳз мардумони маҳаллии тахористони, сарулибоси онҳо, чизу ҷораи онҳоро инъикос менамояд. Ин чиз ҳам аз аҳамият ҳолӣ нест, ки сурати хушобурангу назаррабои Қалъаи Қофарниҳон бо санъату маҳорати олидараҷаи бадеӣ кашида шудааст. Услубан ин сурат ба силсилаи суратҳои аҷоибу беамсоли Балаликтеппа андаке шабоҳат дорад, вале айнан мисли онҳо нест.

✱

¹²⁶ Литвинский Б. А. ва Зеймаль Т. И., 1968. Масъалаи тадқиқи ин тасаввурот дар адабиёти советӣ ва хориҷӣ муфассал баён шудааст, бинобар ҳамин мо дар болон он таваккуф намекунем.

Шояд сабаб ҳамин бошад, ки сурати Қалъаи Кофарниҳон хеле сонитар эҷод шудааст, бинобар ин дар байни санъати Балаликтеппа ва Ачинатеппа мақоми алоҳидаи мобайниро ишғол мекунад.

Ҳайкалтароши, кандакориҳои ҷуб ва дигар намудҳои санъат

Баъзе асарҳои санъати ҳайкалтароши дар осорҳои гуногун дучор мешаванд. Дар Ачинатеппа як силсила муҷассамаҳои буддой ба даст омад. Тамоми ҳайкалҳои буддой аз лой буда, аз дарун қафаси ҷубин надоранд. Қисмҳои калони ҳайкал аз лой сохта шуда, ҷузъиёти он бо қолаб тайёр карда мешуд. Сари ҳайкалҳои андозаашон кӯрд ва миёна бо қолаб сохта, аз нӯги по то фарқи сари ҳайкалҳо ранг дода мешуд. Сарулибоси Буддоро сурх, дасту пояшро сафед ва муяшро кабуд ё сиёҳ мекарданд.

Калонтарин ҳайкали ин маҷмуа ҳайкали Буддо дар ҳолати нирвана аст. Ин ҳақиқатан як муҷассамаи бениҳоят бузург мебошад, вале он рост наистода, балки дар суфаи тағи девор дароз кашидааст. Ҳайкал ба паҳлуи рост хобидааст, дасти чапашро дароз карда, ба паҳлу гузоштааст. Дасти росташ кат буда, дар тағи сараш мебошад ва дасту сар дар болои болиштаки панҷқисма қарор гирифтааст. Ба андозаи ҳайкал ҳамин далолат мекунад, ки дарозии кафи пой он 1,7—1,9 м мебошад. Худи ҳайкал аслан 12 м будааст. Рӯи бадани Буддоро қатҳои либоси сурх пӯшидааст, фақат панҷаи даст ва пой луч мондааст. Дар пой Буддо кафши сабуке будааст, ки онро бо тасма ба пойҳо мебастанд. Фақат баъзе қисмҳои сар боқӣ мондааст. Мӯйсари Буддо ҷолиби диққат аст — ҳар як тори онро мавҷвор шона зада хеле шинам хобонда мондаанд. Агар дар санъати буддой ҳайкали Буддо тасвир шавад, он одатан дар ҳолати нирвана — якпаҳлу гузошта мешуд ва дар ин сурат ҳайкалтарошони буддой, ҳатто ҳаракат намекарданд, ки хусусияти аъзои бадани каси хобидаро аниқ таҷассум намоянд. Ҳайкали мазқури Буддо ҳам бо услуби мутлақо шартӣ таҳия шудааст. На тасвири воизи ба зинаи ҳақ расида, балки офаридани рамзи азими сукунати илоҳӣ — чунин буд вазифаи ҳайкалтарош. Таҷаввур қардан душвор нест, ки ин ҳайкал 13 аср пеш чи таъсири азиме дошт ва буддоиёни мӯътақидро то чи андоза моту мабхут мекард. Аз дигар ҳайкалҳои Буддо ҳайкалҳоеро ном бурдан даркор, ки дар тоқчаҳо истодаанд. Онҳо нисбат ба Буддои хуфта хеле хурд, вале аз қади одам 1,5 баробар калонтар мебошанд. Ин ҳайкалҳои Буддо дар ҳолати падмасана таҷассум шудаанд. Дар болои сари ҳар як ҳайкали Буддо аломати ғачри гирдаест, ки барҷаста буда, ранг дода шудааст.

Инчунин бисёр ҳайкалҳое ёфт шуданд, ки $\frac{3}{4}$ ва $\frac{1}{2}$ андозаи қади одам буда, аз ҷиҳати бадеӣ аз ҳама мукамал мебошанд.

Сари бодисатва (?).
Ачинатеппа

хотир меоварад. Инчунин сари ҳайкале низ ҷолиби диққат аст, ки салла дорад. Ҳайкалҳои Ачинатеппа бисёр дигар ашхосро низ таҷассум менамоянд.

Ҳайкалҳои Ачинатеппа, гарчанде ба дигар осори санъати буддӣ (масалан, ба санъати осори буддӣи Фундуқистони Афғонистон, ки инчунин ба асрҳои VIII нисбат дорад) шабоҳат дошта бошад ҳам, ба ҳар ҳол, санъати ба худ хос ва бесобиқа аст.

Дар ин санъат чанд анъана фароҳам омадааст — ҳам анъанаи гандҳарии давраҳои сонии Ҳадда, ҳам анъанаи санъати гуптҳои Ҳиндустон ва ғ. ва ҳамаи онҳо бо анъанаи тавонои санъати ба худ хоси маҳаллии бохтару таҳорӣ омезиш ёфтааст.¹²⁷

Девори бисёр хонаҳои Ачинатеппа гачқорӣ буда, тоқчаву равсқоро оро додааст.

Дар ин ҷо, инчунин сари Будда ҳаст, ки дар фарқаш махсус гурӯҳи («ушниша») дорад. Аксари ин ҳайкалҳо асари баландсифату олидарачаи санъат мебошанд. Тарҳи мавзуну шинам ва таносуби мукаммулу хусни бенуқс — хусусияти асосии ин асарҳо аст. Илова бар инҳо тасвири бодисатваҳо ва дигар ашхос ба даст омадааст. Алалхусусе, қомати ким-чи гуна деватҳо ниҳоят дилрабо баромадааст. Ҷавони танлучи зебо, ки дар бар танҳо лунгиаш дорад, хеле аҷиб истодааст: синааш ба тарафе ҳамида, миёну пойҳоиаш ба сӯи дигар ҳамида ва илова бар ин яке аз пойҳоиаш ба қафо партофта. Дар синаи нақшине ҷавон асбоби зиёди зинат. Баъзе ҳайкалҳо пур аз кирдору рафтор ва илова бар ин бағоят мавзуну дилкашу нозук. Дар тасвири рӯҳониён ҳайкалтарош аз ҳамагуна банди урфу одатҳои динӣ озод буд ва маҳз дар ҳамин асарҳо вай ба қамоли эҷодиёт расидаасту реализми ҳақиқиро касб кардааст. Яке аз ҳайкалҳо, ки сари пирамарди хаставу лакоти пешонаву пеши чашмонаш пур аз чину очинг аст, мӯсафедони имрӯзаи тоҷикро ба

¹²⁷ Литвинский Б. А. в *Зеймаль Т. И.*, 1971, сах. 76—109.

Ҳайкалҳои Қалъаи Қофарниҳон ҳам хеле мароқангез мебошанд. Бехтарини онҳо аз ҷиҳати нафосат, ҳатто аз ҳайкалҳои Ачинатеппа болотар меистанд. Яке аз хусусиятҳои ин ҳайкалҳо ҳамин, ки онҳо полихромӣ, яъне рангоранг мебошанд.

Дар Балаликтеппа ва дар Чумалактеппа (вилояти Сурхондарё) ҷӯбҳои қандакорӣ боқӣ мондаанд. Алалхусус, дар Чумалактеппа ин хел ҷӯбҳо бисёр. Дар ин ҷо болорҳои чортарош ҳастанд, ки нақши ба исломӣ монанде доранд ва ё худ доиранақш қанда шудаанд, инчунин лавҳаҳои қалони ҷӯбини нақшин ҳастанд ва нақши онҳо иборат аз доираҳои қалони гирдашон хол-хол буда, дар мобайни доира гулбаргҳои зебое тасвир шудаанд. Ғайр аз ин қисмҳои арақии аҷоибӣ ёфт шуд, ки онро як навъи махсуси нақш ба равоқҳои ҷудогона тақсим кардааст ва дар мобайни ҳар як равоқи пурнақши гулбарг сурати аз миён болои одам тасвир ёфтааст.¹²⁸

Дар қисми тоҷикистони Тахористони Шимолӣ ҷӯби қандакорӣ шуда аз Қалъаи Қофарниҳон ба даст омад. Аз ин ҷо зиёда аз панҷоҳ пораҳои лавҳаҳои қандакорӣ шудаи ҷӯбин ва қисмҳои ҷӯбини иморат ёфт шуданд. Муҳимтарини он пораҳо лавҳаи ҷӯбини қандакорӣи думтра аст. Дар ин лавҳа ду товус тасвир шудааст, ки рӯ ба ҳамдигар думҳои худро бо шукӯҳи тамом чилва дода, рафта истодаанд ва дар минқори худ гул доранд. Нақши маъмули дигар лавҳаҳо расми пурпечуби навадаи тоқ, расми хӯшаҳои ангур, барги тоқ ва печакҳои навадаи тоқ мебошад. Инчунин нақшае бисёр воҳеҷурад, ки қатори равоқчаҳоро мемунад. Нақши қисмҳои ҷӯбини иморат аз занҷираҳои гуногун иборат аст. Услуби қандакорӣ бағоят равшану гуё буда, бо маҳорати тамом анҷом дода шудааст.

Дар Тахористон, инчунин санъати рақс ва мусиқӣ ривож ёфта буд. Дар Хатлон ва Кумод раққосаҳои фаттоне буданд. Ҳокимони ин вилоятҳо ба ҳокимони давлатҳои хориҷа чун инъом раққосаҳоро мефиристонданд. Баъзе мусиқачиёни Осӣён Миёна, ки ба хориҷи мамлақати худ бурда шуданд, ба аҳли дарбор маъқул нашуда бошанд ҳам, дар байни халқи ом шӯҳрати азим ёфтанд. Масалан, чунин аст таърихи мусиқачиёни Кумод, ки ниёгони навозандагони имрузан Помир мебошад.¹²⁹ Шикастапораҳои асбобҳои мусиқӣ — қосаи ҷӯбини тор, дастаи ғижжак ва ғайра аз Балаликтеппа ёфт шуданд.¹³⁰

*

¹²⁸ Нильсен В. А., 1966, саҳ. 303—307.

¹²⁹ Schafer E. H., 1963, p. 54—56.

¹³⁰ Альбаум Л. И., 1960, саҳ. 99—100.

Мардуми Тахористон дар асрҳои V—VII чанд динро мепарастиданд. Дар партави маъхазҳои таърихи ва мадракоти археологӣ аниқ гуфтан мумкин, ки қисми асосии мардуми Тахористон, мисли давраҳои қадим, зардуштӣ буданд. Вале падидаҳои яқин ва шаклҳои парастии ин дин қариб мутлақо маълум нест. Бар хилофи Суғд, Чоч, Хоразм маросими дафн дар устадонҳо дар ин кишвар расм набуд, гарчанде дар баъзе ҷойҳо худи устадонҳо ёфт шуданд (Данғара, Ҳисор).

Аз хеле паҳн шудани оташпарастӣ чилими калони сафолие шаходат медиҳад, ки аз Балаликтеппа ба даст омадааст. Чилим аз пояи офтобашакли пурнақл ва аз сархона иборат аст. Ин хел чилимҳо дар Хайрободтеппа¹³¹ ва дар Ҷануби Тоҷикистон вомехӯранд. Дар Қофирқалъаи Колхозобод оташдони муқаддас ёфт шуд.

Мавқеи дини буддой басо мустақкам буд. Рости гап, ҳайтолиён дар аввали дини буддоиро нампарастиданд. «Аз афти қор, ҳокимони гуногуни вилоятҳои ҷудогонани ҳайтолиён нисбат ба дини буддой муносибати ҳархела доштанд. Дар рафти ҷанг дар баъзе ҷойҳо маъбади буддоиён хароб гардида, талаву тороҷ мешуданд. Вале, умуман гирем, тамоми маълумотҳо далолат мекунанд, ки дар Осиёи Миёна дар давраи ҳайтолиён дини буддой таъкиб карда намешуд ва баъзе ҳокимони ҳайтолиён дини буддоиро дастгирӣ мекарданд».¹³² Дини буддой ба туркҳо пеш аз ба Осиёи Миёна омадани онҳо таъсир дошт.¹³³ Дар охири асри VI ва аввали асри VII баъзе ҳокимони ғарбии туркҳо ба дини буддой эътиқод мекунанд ва, ҳам дар ҷануби Осиёи Миёна, ҳам дар Афғонистону шимоли Ҳиндустон ба сохтмони ибодатгоҳҳои буддой шуруъ менамоянд ва буддоиёнро тарафгирӣ мекунанд. Сайёҳи асри VIII хабар медиҳад, ки дар Тахористон «шоҳу аъёну фуқаро» бут мепарастанд. Худи ҳамин гап дар ҳаққи Хатлон ҳам гуфта шудааст. Дар асри VII дар пойтахти Тахористон шаҳри Балх садҳо даёр, дар Тирмиз қариб даҳҳо даёр, дар Шумон ду даёр, дар Қабодиён се даёр ва ғ. мавҷуд буд. Дар ҳар як даёр шумораи муайяни роҳибон — аз 2 то 50 роҳиб буд. Дини буддой ба Помир ҳам сар даровард — масалаи, дар Вахон дайру роҳибон будаанд. Мувофиқи баъзе маълумотҳо баъзе дайрҳо соҳиби сарватҳои калон — соҳиби заминро молу мулк будаанд. Ҳафриёти Аҷинатеппа ва Қофирқалъа ин ахбори маъхазҳои хаттиро пурра тасдиқ кард. Топонимика ҳам баъзе ишоратҳо додааст. Дар Ҷануби Тоҷикистон дар поёноби дарёи Қизилсу Фархор ном маркази район ҳаст. За-

*

¹³¹ Дар ҳамон ҷо, сах. 71—76.

¹³² Litvinsky B. A., 1968, p. 33—34.

¹³³ Gabain A. V., 1961 ва мобаъд.

боншиносон исбот карданд, ки номи Фархор, аз калимаи санскрити «вихара», яъне «дайри буддой» бармеояд.

Дар Зангтеппа катибаҳои буддоии руи пусти дарахт ёфт шудаанд. Ин катибаҳо бо хати марказиосиёгии брахми навишта шуда, забонаш санскрити омехта мебошад. Ин катиба чандин маҷмуаи матнҳои буддой буда, яке аз онҳо «Виная» мебошад ва он қоидаву қонунҳои рафтору кирдори роҳибону роҳибаҳо ва дигар эътиқодмандони қаторист, ки пайрави дини буддой шудаанд. Боқимондаҳои ин гуна дастнависҳо аз Кофирқалъа ҳам ёфт шудааст.

Хамаи ин маълумот далолат мекунад, ки дар Тахористон дини буддой хеле интишор дошт.¹³⁴

Дигар дине, ки дар Осиёи Миёна ва, аз ҷумла, дар Тахористон реша давонда буд, дини монавия мебошад. Дар ибтидои асри VIII қароргоҳи пешвои ин мазҳаб дар Тахористон буд. Соли 719 ба сифати сафири Чағониён марде аз аҳли монавия фиристода шуд, ки унвонаш «дабири кабир» будааст. Монавия аз худи ибтидои дар Осиёи Миёна паҳн шудани худ ба аъёну ашроф ва ҳокиму волиён такя менамуд ва сафир будани яке аз аҳли монавия далели равшани ин даъво мебошад.¹³⁵

Ниҳоят боз як дини дигар — дини насронӣ¹³⁶, аниқтараш, тариқати нестории ин дин хеле паҳн шуда буд. Мувофиқи маълумотҳо дар байни ҳайтолиён дини насронӣ маълум будааст, туркҳои тахорӣ ин динро мепарастиданд ва аз Тахористон сафорате омада будааст, ки мақсад доштааст, тариқати несториро паҳн кунад ва ғ.

Хуллас, дар асри VI ва ибтидои асри VIII дар Тахористон чандин дин баробар вучуд дошту ҳар яки он барои «банда» кардани мардум мубориза мебуд, ба ҳамдигар таъсир мерасонд ва аксар вақт бо ҳамдигар омехта шуда мерафт.

3. СУҒД ДАР АСРҲОИ VI—VII

Тавсифоти умумӣ

Номи «Суғд» дар маъхазҳои гуногунозабон дар муддати мадид дучор мешавад.¹³⁷ Муҳаққиқи машҳур В. Томашек тахмине пеш ниҳод, ки калимаи «суғд» аз калимаи умумиэроние бармеояду маънояш «рахшидан», «дурахшидан» ва «сӯхтан» аст.¹³⁸ Дар фар-

¹³⁴ Тавсифи муфассали инро ниг.: *Litvinsky B. A.*, 1968, p. 55—57, истинод ба адабиёту маъхазҳо дар ҳамон ҷо.

¹³⁵ *Беленицкий А. М.*, 1954; *Литвинский Б. А. ва Зеймаль Т. И.*, 1971, сах. 120—121.

¹³⁶ *Бартольд В. В.*, 1893; *Литвинский Б. А. ва Зеймаль Т. И.*, 1971, сах. 122—123.

¹³⁷ Маҷмуи маълумотро ниг.: *Tomaschek W.*, 1877, s. 74.

¹³⁸ Дар ҳамон ҷо, 74—75.

хангҳои тоҷикию форсӣ калимаи мазкур тамоман дигар хел шарҳ дода мешавад: «шибарзамин, ё худ пастие, ки дар он ҷо об кул мешавад».¹³⁹ Дар забони ҳозираи тоҷик алҳол «суғд» гуфта ҷоеро мегуянд, ки шибарзамину ботлоқ, ҷои киштбоби шодоб бошад, вале, аз афташ, ин тафсир сонитар пайдо шудааст.

Ҳудуди географии Суғд чӣ гуна буд? Ба ақидаи сайёҳи асри VII Сюань-цзан Суғд кишварест байни дарьёи Чу дар шимолу шарқ ва Дарвозаи Бойсун дар ҷанубу ғарб. Маълум ки ин ҳудуд ҳудуди сиёсию географии Суғд не, балки макони зиндагии суғдиён мебошад. Маъхазҳои арабу тоҷикзабони давраҳои сонӣ (асосан асрҳои X—XIII) идроки ҳамонзамонаи масъалаи мазкурро таҷассум намуда, ба ҳар ҳол, баъзе ғапҳои қадимаро ҳам ба инобат гирифтаанд. Аз ин маъхазҳо мо воқиф мешавем, ки Суғд ба ду маъно: ба маънои танг ва ба маънои васеъ истифода мешуд. Суғд ба маънои васеъ тамоми водии Зарафшон (баъзан ноҳияҳои болотарини онро истисно мекарданд) ва водии Қашқадарьё мебошад. Дар айни ҳол, тасаввуре низ маъмул буд, ки Суғд танҳо ноҳияи Самарқанд мебошад. Муаррихони асрҳои миёна дар бораи «суғди Самарқанд» бисёр сухан рондаанд. Инчунин «Суғди Бухоро» ном мафҳуме ҳам буд. Ёқут гуфтааст: «Гуянд ду суғд ҳаст — суғди Самарқанд ва Суғди Бухоро».¹⁴⁰ Водии Қашқадарьё ҷузъи Суғд доништа мешуд ва зимнан, баъзе муаллифон, масалан, Яъқубӣ Кешро пойтахти Суғд гуфтаанд.¹⁴¹ Ҳамаи ин маълумотро муҳаққиқон муфассал тадқиқ кардаанд.¹⁴²

Сюань-цзан ва Хой Чао дар бораи Суғд

Сюань-цзан ба Суғд соли 629 омад. Вай менависад, ки Самокиён ё Самоцзань (Самарқанд) — мулкест, ки аз шарқ ба ғарб тул кашидааст. Андозаи пойтахти кишвар баробари Тирмиз будааст. Мулки Самокиён аз чор тараф бо монеаҳои табиӣ муҳофизат шудааст. Мардумаш хеле бисёр. Дар ин мулк аз дигар мамлакатҳои хориҷа молу сарвати ниҳоят пурқиматтарин бисёр ҷамъ шуда мемонад. Заминаш ҳосилхез асту ҳосили фаровон медиҳад. Долу дарахт нағз месабзад (вай дарахтхоро бешагӣ номидааст), гулу мева ниҳоят зиёд аст. Дар ин кишвар аспҳои хушзот ҳастанд. Мардуми ин кишвар нисбат ба мардуми кишварҳои дигар дар санъат ва ҳунар (мувофиқи тарҷумаи дигар — дар тичорат) пешқадам мебошанд. Иқлим нарму муътадил аст. Аҳолӣ серғайрату

*

¹³⁹ Маҷмӯи мадракотро ниг.: *Смирнова О. И.*, 1963, сах. 24—25.

¹⁴⁰ *Ёқут*, III, s. 394.

¹⁴¹ *Яъқубӣ*, 1892, p. 299.

¹⁴² Масалан, ниг.: *Бартольд В. В.*, сах. 477—478.

пухтакору нотарсу далер мебошад. Ин кишвар дар мобайни кишварҳои «барбарӣ» ҷой гирифтааст. Тамоми халқҳои ҳамсоя дар хушахлоқӣ ва нақӯкорӣ аз суғдиён ибрат мегиранд. Подшоҳ каси часуру бебок аст ва ҳама ноҳияҳои атроф ба вай итоат доранд. Дар ихтиёри шоҳ лашкари сершумор, аз чумла, сарбозони савора ҳафт. Сарбозоне, ки сайёҳ онҳоро «чи-киа» номидааст, мақоми маҳсус доштанд. Онҳо ба дараҷае фидокор буданд, ки ҳатто бо шодӣ сӯи марғ мерафтанд. Вақте онҳо ҳамла кунанд, ягон душман истодагарӣ карда наметавонист.

Сипас, Сюань-цзан аз мулкҳои Мимокия ё Мимохэ (Маймуғ), Цзевудан (Кабудон), Цюйшуанницзя (Кушония), Бухэ (Бухоро), Цзешуанна (Кеш) ва ғайра суҳан меронад. Инчунин дар бораи андозаи онҳо маълумоте оварда, ба ҳамаи онҳо як ҳел тавсифи мухтасар дода мешавад: «Дар бобати урфу одат ва маҳсулот ба Самокиён (Самарқанд) шабоҳат дорад».¹⁴³

Хой Чао (соли 726) умуиан «кишвари Жу»-ро тасвир намуда, ба ҳайати он Ань (Бухоро), Цао (Иштихон), Ши (Кеш), Ши-ло, Ми (Маймуғ) ва Кан (Самарқанд)-ро дохил кардааст. Гарчанде ҳар яки ин мулкҳо малике дошта бошанд ҳам, ҳамаи онҳо ба арабҳо тобеъ мебошанд. Ин мулкҳо калон нестанд ва дар ҳар яки онҳо дастан хурди сарбозон ҳафт. Аз чорвои ин ҷо шутур, хачир, гусфанд ва аспро ном бурдан мумкин. Пахта мекоранд. Либоси мардум пахтагин аст, шалвор ва ҷомаҳои онҳо пашмин. Мардон саллаи сафед мебанданд ва ришу мӯйсари худро тоза метарошанд. Забони онҳо аз забони мардуми мамлакатҳои ҳамсоя фарқ дорад. Урфу одати онҳо бад аст — ҳар занеро, ҳатто модар ва хоҳари худро ҳам, ба занӣ мегиранд. Дар Эрон ҳам, мард ҳақ дошт модарашро ба занӣ гирад. Дар шаш мулк дини зардуштиро мепарастанд, дини Буддо расм не, фақат дар Самарқанд як даври буддой ҳасту он як роҳиб дорад.¹⁴⁴

Таърихи сиёсӣ

Алҳол мадракоти кофӣ нест, ки таърихи сиёсии Суғд, алалҳусус, таърихи сиёсии мулкҳои он тартиб дода шавад. Маъхазҳо фақат маълумотҳои берабти алоҳида-алоҳида медиханд.

Дар ибтидои асри VII мувофиқи хабари солномаи таърихӣ дар Суғди Самарқанд (дар солнома номашро «кан» гуфтаанд) оли маҳаллие ҳукм меронд, ки ба ниёғони йучӣ нисбат дошт (ё худро ба йучӣҳо мансуб эълон мекард). Чунин ақида ҳафт, ки баъди чулуси худ ин ол бе танаффус қариб, ки аз ибтидои эраи нав

*

¹⁴³ Beal S., 1906, p. 32—36.

¹⁴⁴ Fuchs W., 1938, s. 451—452.

хукмронӣ кардааст. Унвони малик *ҷжаоу* буд.¹⁴⁵ Малики сугдиён дар ҳамон вақт дар Алуди ном шаҳри серодам зиндагӣ мекард. Солнома навиштааст, ки «Қан давлати муқтадир аст».¹⁴⁶ Дар натиҷа, ҳатто ҳоқони Ҳоқонии ғарбии туркҳо Датои (солҳои ҳукмроннаш аз 575/76 то 603) лозим донистааст, ки бо малики Сугд Тайшепи (Э. Шавани ва К. Ширатори номи уро чунин хондаанд) хешу ақрабо шавад ва духтарашро ба занӣ додааст.

Шоҳони Сугд ба авлоди Унаш нисбат доштанд (ин ном дар солномаҳои муаррихони Хитой зикр шудааст ва дар навиштаҷоти сугдиён низ вомехурад).¹⁴⁷

Дар он давраҳо ба Қан, яъне ба Сугди Самарқанд, Ми (Маймурғ), Цао ва Хэ (Иштихон ва Қушония), Ани Сағир (ноҳияе дар сарҳадди шарқии воҳаи Бухоро), Нашебо (Насаф) барин ҳашт мулк тобеъ буданд.¹⁴⁸ Ба ҳамин тарик, қариб тамоми мулкҳои водии Зарафшон (аз афти қор, фақат гайр аз қисми ғарбии он) ва, инчунин водии Қашқадарьё (Насаф) дар зери тасарруфи малики Сугди Самарқанд буд. Амалан маълум не, ки ин иттиҳод қай ба вучуд омад, чи хусусият дошт ва дараҷаи итоати мулкҳои алоҳида ба ҳукумати марказӣ чи гуна буд.

Дар қасри малики Сугди Самарқанд «кохи ниёгон ҳаст, ки мохи шашум дар он ҷо назр медиҳанд. Дигар маликон чамъ омада, ба назрдиҳӣ ёрӣ мерасонанд».¹⁴⁹ Ин хабарро далели ҳамин доништан мумкин, ки дар байни маликҳои Сугд робитаи хешу таборие буд ва ҳамаи онҳо гӯё як аҷдоди умумие доштанд (ба ин маъназҳо ҳам ишорат кардаанд). Албатта, дигар гуна тавзеҳро ҳам аз эътибор соқит кардан даркор не, яъне эҳтимол меравад, ки фармонбардорони оли ҳукмрони Самарқанд ўҳдадор буданд, дар маросими назрдиҳӣ ширкат намоянд ва бо ҳамин ба малики худ содиқ буданашонро нишон диҳанд. Аз афти қор, имконпазир будани ҳар ду тавзеҳро дар назар доштан даркор.

Ба гумон аст, ки ҳайат ва ҳудуди географии ин иттиҳод бетағйир монда бошад. Эҳтимол, дар ин ё он давраи мавҷудияти вай воҳаи Бухоро, ё худ қисми зиёди онро дар бар мегирифт. Инро аз чунин хабари Масъудӣ фаҳмидан мумкин, ки девори атрофи воҳаи Бухороро дар қадим яке аз подшоҳони Сугд сохта будааст.¹⁵⁰

*

¹⁴⁵ Оид ба ин унвон ду ақида ҳаст. Баъзе олимони (масалан, В. Радлов ва И. Маркварт) онро туркӣ мегӯянд (оид ба охири тавзеҳоти ин даъво ниг.: *Haussig H. W.*, 1956), дигар гуруҳ олимони онро эронӣ мегӯянд (аз давраҳои Ремюз: *Abel Remusat*, 1829, р. 227, п. 2). Аз тарафдорони эронӣ будани унвони мазкур В. Томашек, С. Конов, Х. Шедер ва дигаронро номбар кардан мумкин.

¹⁴⁶ *Бичурин*, II, сах. 280—281.

¹⁴⁷ *Альбаум Л. И.*, 1975, сах. 54—55.

¹⁴⁸ *Бичурин*, II, сах. 281.

¹⁴⁹ Дар ҳамон ҷо.

¹⁵⁰ *Масъуди*, 1894, сах. 65.

Дар кадом як давраи вучуди Суғд пойтахти он Кеш буд. Ба ин маъхазҳои давраҳои сонитар ҳам ишорат мекунамд, дар ин бора муаррихи асри IX Яъқубӣ ҳам хабар медиҳад.¹⁵¹ Таквияти мулки Кеш дар чорьяки якуми асри VII оғоз меёбад.¹⁵² Малик Тичо (мабодо ин талаффузи аҷнабии ҳамон номи эронии Тиш набошад?) малики муктадире ҳисоб мешуд. Вай ба кадом як давлати хориҷӣ ҳайати сафорат фиристод; шаҳри Ки-шери сохт, ки одатан худӣ ҳамон Кеш мегӯянд. Инчунин хабар ҳаст Шашеппи ном дигар малик низ соли 642 бо тӯхфаю инъоми зиёд ҳайати сафорат фиристода буд.¹⁵³ Дар маъхазҳои таърихӣ дар бораи вай дигар ягон маълумот нест. Вале ин малик танга мебаровардааст. Дар байни тангаҳое, ки дар Панҷакент ёфт шуд, тангаҳое ҳастанд, ки дар рӯи онҳо «ихшид Шашпир» навишта шудааст. Дар тангаҳо идеограммаи оромии «подшоҳ» ҳаст, ки дар тангаҳои суғдӣ унвони ҳокимони тамоми Суғд — ихшидҳоро ифода мекунамд. Дар натиҷаи муқоисаи ин маълумот маълум мешавад, ки аз ҳама аниқтарин шарҳу тавзеҳи он ҳамин, ки Шашпир ном малик подшоҳи тамоми Суғд буд.¹⁵⁴ Албатта, ин фақат яке аз роҳҳои таъвили масъала мебошад.

Вале ҳукмронии Кеш дар иттиҳоди Суғд тӯл накашид. Инак, мувофиқи хабари маъхазҳо, дере нагузашта, дар байни солҳои 656—660 малики нави Кеш чжаоу Шиагъе (номери Бичурин чунин хондааст; Э. Шаванн мегӯяд, ки онро Che-a-ho хондан даркор) мутеи подшоҳи Самарқанд шуд.¹⁵⁵ Дар омади гап, малики Суғди Самарқанд андаке пештар — дар байни солҳои 650—655 подшоҳи тамоми Суғд шуда буд. Аз афти қор, як фурсати муайян лозим шудааст, ки Кеш ҳукмронии Самарқандро эътироф кунад. Фақат тахмин кардан мумкин, ки дар муддати ин паҷ сол дар байни Самарқанду Кеш мубориза рафтааст ва дар натиҷа Шашпир сарнагун шудаасту ба ҷои вай ба тахти Кеш Шиагъе (Шеаҳо) баромадааст.

Унвони ихшиди Суғд акнун насиби оли Самарқанд шуд, ки аҷнабиён онҳоро Фухуман¹⁵⁶ мегӯянд. Як силсила тангаҳои суғдӣ ҳаст, ки хати онҳоро ба ақидаи О. И. Смирнова, «ихшид Вархуман» хондан даркор (ба ақидаи вай, Фухуман талаффузи аҷнабии

*

¹⁵¹ Яъқубӣ, 1892, сах. 299.

¹⁵² Умуман дар он чо хеле пештар аз ин оли мустакиле буд. Дар асрҳои V—VI шохони Кеш тангае мебароварданд, ки дар рӯи он расм ҳаст ва дар пушти танга сурати ҳокимест, ки шер ё махлуки шермонанди чароғноя истодаро бо шамшер мезанад. Таклиф кардаанд, ки хати суғдии ин навъ тангаҳоро «Подшоҳи Кеш (?)» хондан даркор (*Кабанов С. К.*, 1961, сах. 137 ва мобаъд; *Лившиц В. А., Луконин В. Г.*, 1964, сах. 170, эзоҳи 110).

¹⁵³ Бичурин, II, сах. 316; *Chavannes E.*, 1903, p. 146.

¹⁵⁴ Смирнова О. И., 1963, сах. 140—141, 62—63.

¹⁵⁵ Бичурин, II, сах. 316; *Chavannes E.*, 1903, p. 146.

¹⁵⁶ Бичурин, II, сах. 317; *Chavannes E.*, 1906, p. 135.

номи шоҳи суғдиён Вархуман ё худ аниқтараш Авархуман аст)¹⁵⁷. Номии ин подшоҳ дар катибаи калони суғдии Афросиёб ҳам зикр шудааст.

Дар баробари подшоҳони умумии Суғд маліқҳои маҳаллӣ ҳам вучуд доштанд. Малики Кеш, ки акнун тобеи оли Самарқанд буд, *ихрид* ном унвони меросӣ дошт.¹⁵⁸

Дар маъхазҳои хитой мулки Бухоро Ань, Нэуми, инчунин Бухо (Роу-ҳо) номида мешуд ва унвони малики он *чжаоу* буд. Насаби малиқҳои Бухоро ва Самарқанд як буд. Дар чорьяки дуоми асри VII дар Бухоро Алинга (номи уро Бичурин чунин хондааст; Э. Шаванн таклиф мекунад, ки Ho-ling-kia хонда шавад) ном шахсе малиқ шуд. Маъхазии хитой хабар медиҳад, ки оли Бухоро «аз насл ба насл бист пушт ҳукмронӣ мекунад»,¹⁵⁹ яъне чанд аср ҳукмронӣ кардааст.

Дар ноҳияи Бухоро тангаҳои скифатии (яъне фуруҳамидаи) мисин дар муомилот буд, ки дар рӯяш ба суғдӣ «шоҳ Асвар» навишта шуда буд. Мувофиқи мадракоти палеографӣ ин тангаҳо ба асрҳои IV—V нисбат доштанишон мумкин. Номии шоҳ эронист ва маънояш «аспавор» аст. Аз рӯи хатти тангаҳои малиқҳои Бухоро ду унвон доштаанд, ки маънои яке «шоҳ» ва маънои дигараш «ҳоким» будааст.¹⁶⁰

Мулки Панҷакент мулки мустақили муҳим буд. Ба ҳайати он ғайр аз ноҳияи худӣ Панҷакент (он замонҳо номаш Панҷ буд) дар ибтидои асри VIII атрофи болооби Зарафшон ҳам дохил мешуд. Дар ҳуҷҷатҳои суғдӣ, ки аз кӯҳи Муғ ёфта шуд, Моҳиён (ба маънои «Маҳтобӣ»), Паргор (яъне «Замини болои кӯҳ» — Фалғари ҳозира), Кштут (Кштути ҳозира), Мартушкат (Мастҷоҳи ҳозира) ном бурда мешавад. Дар ин ноҳия бисёр деҳаҳо буд. Дар ин ҷо деҳаҳои Мадм ва Қум (алҳол бо ҳамин ном вучуд доранд), Заровадк (Зерободи ҳозира), Эскотар («Замини болоӣ», Искодари ҳозира), Хшиқанд (Хушекати ҳозира), Варз («Баланд», Варзи Манори ҳозира), Курут (Курути ҳозира), Фатмив (Фатмеви ҳозира), Пахут (Похути ҳозира), Эртмаут (Фалмоути ҳозира), Шавкат («Шаҳри сиёҳ», Шватки ҳозира) зикр гардидаанд. Водии Яғноб ҳам ба мулки Панҷакент дохил мешуд. Аз афти қор, дигар ноҳияҳои Пэтаман (Бутамони асри миёна), яъне дар ин маврид ноҳияҳои кӯҳҳои Ҳисор ва Зарафшон ҳам ба ҳайати мулки Панҷакент дохил мешуданд ё ба он тобеъ буданд. Масалан, дар ҳуҷҷатҳои Муғ деҳаи ҳозираи Анзоб¹⁶¹ ном бурда шудааст.

*

¹⁵⁷ Смирнова О. И., 1963, саҳ. 28.

¹⁵⁸ О. И. Смирнова чадвали хронологии малиқҳои Кешро тартиб додааст (1962, саҳ. 68).

¹⁵⁹ Бичурин, II, саҳ. 282.

¹⁶⁰ Лившиц В. А., Луконин В. Г., 1964, саҳ. 169—170.

¹⁶¹ Смирнова О. И., 1960.

Тангаҳои сершумори Панҷакент — Панҷро муҳаққиқон ба тафсил тадқиқ мекунанд. Муқаррар шуд, ки дар Панҷакент — Панҷ оли маҳаллие ҳукмронӣ мекард (вале номи намояндагони оли мазкур ба ҷуз баъзе истисноҳо то ҳол муайян нашудааст). Дар айёми вазинтарини вучуди Суғд — дар чорьяки якуми асри VIII дар натиҷаи ҳамлаи арабҳо мақоми мулки Панҷакент хеле боло шуд, зеро дар ибтидо вай ба толону тороҷи арабҳо гирифтор нашуда буд. Ҳокими Панҷакент Диваштак, ки худ аз авлоди шоҳон набуд (дар ҳуҷҷати В-4 куҳи Муғ номи падари вай Ёдхшетака бе унвони «шоҳ» зикр шудааст), ба тахти Самарқанд ва ба унвони «шоҳи Суғду ҳокими Самарқанд Диваштак» иддао дошт ва аз афти қор, муддате ба ин мартаба ҳам расида буд.

Дар баробари мулкҳои қалон мулкҳои хурд ҳам бисёр буданду баъзеи онҳо танга ҳам мебароварданд. Дар Самитан ном деҳаи Суғд (дар ҷои Кушонияи қадим, яъне заминҳои деҳаҳои имрӯзаи Метан, Пойариқ, Чалак) маркази мулки хурде буд, ки ҳокими он аз номи ҳудаш тангаи биринҷӣ сикка мезад.¹⁶²

Тақвияти баъзе мулкҳои алоҳидаи иттиҳоди Суғд аз маълумоти маъхазҳои таърихӣ, археологӣ ва нумизматӣ бармеояд. Ҳокимияти марказии шоҳи Суғд суғд мешавад, танг мегардад. Дар бораи масоҳати иттиҳод аз чанд маъхаз маълумот гирифтани мумкин аст. Соли 712 арабҳо ба писари ихшиди Суғд Гурак ваъда доданд, ки ӯро «подшоҳи Самарқанду атрофу ноҳияҳои он, Кеш ва Насафу шахру қалъаҳои он» хоҳанд кард. Ба ҳайати иттиҳоди Суғд, инчунин Ми (Маймурғ) ва Цао (Кабудон ё Иштихон)¹⁶³ ва, эҳтимол, баъзе дигар мулкҳои низ дохил мешуданд. Қалонтарин мулки иттиҳоди Суғд — Бухоро истиқлол ёфт ва ба тахти он оли бухорхудотҳо¹⁶⁴ нишаст. Дар тангаҳои намояндагони оли мазкур унвони онҳо «Шоҳи Бухоро» зикр шудааст.¹⁶⁵

Вилоятҳои Суғд бо дигар вилоятҳои Осиёи Миёна робитаҳои дипломатӣ доштанд ва ба дигар вилоятҳо ҳайати сафорат мефиристоданд ва аз дигар вилоятҳо ҳайати сафорат қабул мекарданд. Дар сурати Афросиёб, бешубҳа, омадани яке аз чунин ҳайатҳои сафорат ва маросими дар Самарқанд қабул шудани онҳо инъикос ёфтааст. Аз навиштаҷоти суғдии таги ин сурат порҷаи зерин боқӣ мондааст: «Вақте шоҳ Варҳуман (зодаи) Унаш назди вай (яъне сафир) омад ва (сафир) лаб кушод: «Манам дапирпати (сардори дабирон.— Б. Ғ.) Чағониён, номам Бӯкарзод. Аз шоҳи Чағониён Тӯронтош омадам, ба Самарқанд назди шоҳ барои изҳори

*

¹⁶² Смирнова О. И., 1967, саҳ. 36—39.

¹⁶³ Бичурин, II, саҳ. 311.

¹⁶⁴ Дурусттараш бухорхудо бояд бошад, ниг.: Наршахӣ. The History of Bukhara, 1954, p. 108.

¹⁶⁵ Лившиц В. А., Луконин В. Г., 1964, саҳ. 170.

хурмат ва, инак, пеши шоҳ истодаам бо эҳтиром. Ва ту (шоҳо) нанмо шубҳае аз ман, на аз худоёни Самарқанд ва на аз катибаҳои Самарқанд (шояд ба маънои китобҳои динӣ бошад.— *Б. Ғ.*). Ман хуб воқидам ва нахоҳам расонд зиёне ба шоҳи (Самарқанд). Бодо, шоҳо, давлатат зиёда». Ва шоҳ Вархумон (зодаи) Унаш Уро рухсат дод. Он (ғоҳ) лаб кушод дапирпати Чоч...»

Хуччатҳои архиви Муғ ривоят мекунад, ки бо бисёр вилоятҳои Осиёи Миёна, аз ҷумла, бо Чоч, Истаравшан, Фарғона ва ғ. муносибатҳои дипломатӣ амал дошт. Бисёр маъхазҳо ҳикоят мекунад, ки аз Суғд ба хориҷи Осиёи Миёна ҳайати сафорат ва аз давлатҳои гуногун ба ин ҷо ҳайати сафорат меомад.

Объёри. Хоҷагии қишлоқ

Се канали асосии объёри, ки заминҳои ҷануби Самарқандро шодоб мекард, дар асрҳои миёна аз Варағсар («Сари дарғот») ном маҳалле (ҳозир номи ин маҳал «Работи Хоҷа») сар мешуд. В. В. Бартольд қайд карда буд, ки аз тавзеҳу тафсири истилои араб маълум мешавад, ки ин канал пеш аз истилои арабҳо, яъне дар асрҳои VI—VII вучуд доштааст.¹⁶⁶ Дар ҳуди ҳамин давраҳо канал буд, ки Самарқандро аз об таъмин мекард.¹⁶⁷

Аз каналҳои калони тоисломӣ канали Норпайро ном бурдан даркор, ки он ноҳияи Кушонияро объёри менамуд. Дар поёнтарии Зарафшон, дар ҳудуди воҳаи Бухоро яке аз каналҳои дар асрҳои миёна калонтарин канали Шопурком (баъдҳо Шофирком шуд) ном дошт ва зимнан ривояте ҳаст, ки онро Шопур ном кадом як шоҳзодаи сосонӣ сохтааст.¹⁶⁸ Ин канал заминҳои шимолитарини воҳаи Бухоро — ноҳияҳои мулки Варзонро шодоб менамуд, ки ҳокимони он бо бухорхудотҳо рақобат доштанду зидди онҳо меҷангиданд. Инчунин боз якчанд каналҳои калон мавҷуд буд.¹⁶⁷ Дар воҳаи Қашқадарё ҳам шабакаи мукаммали объёри амал мекард.¹⁷⁰

Вилояти Самарқанд ба дараҷае ободу шодоб, ба дараҷае сердолударахти пуру фаровонҳосил буд, ки аввалин волиёни араб онро «равзат-ул-амир ал-муъминин», яъне «боғи халифа» номида буданд.¹⁷¹

Зироат дар Суғд асосан обӣ буд, вале ин маъно надорад, ки

*

¹⁶⁶ Бартольд В. В., 1965, а. саҳ. 186—187.

¹⁶⁷ Дар ҳамон ҷо, саҳ. 188.

¹⁶⁸ Дар ҳамон ҷо, саҳ. 198—199.

¹⁶⁹ Оид ба тавсифи шабакаи қадимии объёри воҳаи Бухоро ниг.: Шишкин В. А., 1963, саҳ. 22—25.

¹⁷⁰ Кабанов С. К., 1956 а, саҳ. 164.

¹⁷¹ Бартольд В. В., 1965 а, саҳ. 146.

зи роати лалмӣ набуд, баръакс, заминҳои лалмӣ ҳам кор фармуда мешуд. Тавсифи умумии хоҷагии қишлоқ дар як солномаи ҳамон давраҳо чунин аст: «Иқлимаш нарм, барои кишти ҳамагуна ғалла мувофиқ. Мардум дар боғдорӣ ва обҷакорӣ моҳир. Дарахт умуман нағз месабад. Асп, шутур, хар ҳаст».¹⁷²

Бозёфтҳои, ки ҳангоми ҳафриёти кӯҳи Муғ ба даст омад, дар бораи анвои зироат маълумоти хеле муфассал медиҳад. Аз ин ҷо дону донаҳои гуногун ва боқимондаҳои ниҳоли пахта ёфт шуд.¹⁷³ Хуччатҳои Муғ шаҳодат медиҳанд, ки дар ноҳияи Зарафшони Боло зироати асосӣ ғалла ва ангур буд. Инчунин ҷав, арзан ва нахуд ҳам мекиштанд.¹⁷⁴ Истилоҳи сугдӣ ғалла аз ҷиҳати этимология ба маънои «бехта» алоқаманд аст.¹⁷⁵

Ғалларо дар осиеб мекашиданд. Хуччати В-4-и кӯҳи Муғ шартномаест дар бобати аз тарафи Моҳиён ном шахсе иҷора гирифтани се осиеб «бо тамоми анҳору бинову сангҳои он»; ҳаққи иҷора бо орд дода мешуд.¹⁷⁶ Гарҷанде дар бораи осиебҳои ондavra мо тасаввуроти мукамал надорем, вале ба хар ҳол, масалан, аз Афросиеб чанд санги калони осиеб ёфт шуд. Дар баробари осиеб дар рӯзғори мардум дастосҳои хурду калон бисёр истифода мешуд.

Дар хуччатҳо супоришҳои зиёде ҳаст, ки ғалла, мева ва шароб дода шавад.

Токдорӣ яке аз соҳаҳои асосии хоҷагии қишлоқ буд.

Дар Панҷакент чорхеште ёфт шуд. Чорхешт чуқуриест, ки дар тағаш боз новачае дорад. Дар паҳлуи чуқури боз як хандақча мекананд, ки он бо новача ба чуқури пайваста аст. Девораҳои чуқури ва хандақчаро бо ғаҷ андова мекунанд. Мумкин аст дар тағи хандақча тахта ҳам мечинданд, баъд ба болои он янтоқи сабз меандохтанд ва ба болои янтоқ ангур рехта, онро фишор медоданд. Оби ангур дар натиҷаи фишор аз байни янтоқ мегузашту ба воқитаи новача ба чуқури мерехт. Пас аз он ки оби ангур дар чуқури таҳшин мегардид, онро гирифта, ба хумҳо меандохтанд. Баъзе чорхештҳои имрӯзаи халқии тоҷикӣ ҳам маҳз чунин сохт доранд.¹⁷⁷

Дар солномаҳои таърихӣ маълумот ҳаст, ки дар Суғди Самарканд шароби ангур бисёр буд. Хабар дода мешавад, ки дар ҳавлиҳои боён захираҳои зиёди он солҳо нигоҳ дошта мешуд. Мадрақоти археологӣ ва хуччатҳои Муғ шаҳодат медиҳанд, ки ин ҳа-

*

¹⁷² Бичурин, II, сах. 281.

¹⁷³ Данилевский В. В. ва диг., 1940.

¹⁷⁴ Смирнова О. И., 1963, сах. 12—20; Смирнова О. И. ва Боголюбов М. Н., 1963.

¹⁷⁵ Лившиц В. А., 1962 б, сах. 136.

¹⁷⁶ Дар ҳамон ҷо, сах. 57.

¹⁷⁷ Дар ин бора ниг.: Большаков О. Г. ва Неъматов Н. Н., 1958, сах. 187—188.

барҳо муболига нест. Дар яке аз ҳуҷҷатҳои Муғ чунин супориш ҳаст: «ба фалонӣ аз он шароби ноб бояд дод, ки канизакҳо менамӯшанд ва дар ин таъхир нашоянд. Боқии шароб сар ба муҳр шавад ва бо ҳамин минвол маҳфуз монад». Ин гуна хабарҳо гуё тасдиқи ривояти солномаҳо мебошад. Ҳатто вазифаи «сарсоқӣ» вучуд дошт.¹⁷⁸

Дар баробари тоқзорҳо бисёр боғҳо ҳам буданд. Дар ҳуди ҳамон ҳуҷҷатҳои Муғ унвони «боғбон» зикр шудааст. Меваҳо ниҳоят хушсифат будаанд. Масалан, аз Суғди Самарқанд шафтолуе меоварданд, ки ачнабиёро дар ҳайрат мегузоштааст, зеро «ҳар яке он мисли тухми мурғобӣ калон буду ранги онҳо тиллоӣ мегардад ва онро «заршафтолу меномиданд».¹⁷⁹ Олуи сафеду зард ҳам барои фуруш ба хориҷа мерафт.¹⁸⁰ Хамаи ин тавсифоро, ки Сюань-цзан ба хоҷагии қишлоқи Суғд дода буд, пурра тасдиқ мекунад.

Ба ақидаи ачнабиёне, ки аспҳои хушзоти Самарқандро мехариданд, ин аспҳо ба аспҳои Фарғона монанд буданд.¹⁸¹ Аз Самарқанд, Бухоро, Кеш ва Маймуғ дар солҳои 624, 724, 726, 727, 744, 750 ба Хитой барои фуруш галаи аспҳои хушзоти суғди оварда буданд.¹⁸² Дикқати муаллифони хориҷиро, инчунин гусфандони Самарқанд, ки «думбаи бениҳоят калон»¹⁸³ доштанд, қалб карда буданд, маълум ки ин ҳамон гусфандони машҳури думбакалон аст.

Дар ҳуҷҷатҳои Муғ гову гусфанду буз, аспу хару ҳаҷир зикр шудааст.¹⁸⁴ Дар баъзе ҷойҳои ҳамвор шутур ҳам истифода бурда мешуд.¹⁸⁵ Шубҳае нест, ки дар Суғд кирмақдорӣ ҳам равнақ ёфта буд. Дар асоси ашъеи хоми маҳаллӣ (на ашъеи аз дигар мамлакатҳо овардашуда) матоъҳои абрешимӣ, пахтагӣ ва пашмӣ бофта мешуд.

Ҳунармандӣ ва тиҷорат

Кӯҳҳои атрофи Суғд пур аз маъданиёт аст. Мувофиқи маъхазҳои ҳатти баъзеи онҳо истихроҷ карда мешуд. Масалан, маълумоти аниқ ҳаст, ки тилло ва навшодир истихроҷ мешуд.¹⁸⁶ Тилло на фақат истихроҷ мегардид, балки миқдори зиёди он аз Суғд, аз ҷумла, аз Кеш ва Маймуғ содир ҳам карда мешуд.¹⁸⁷

*

¹⁷⁸ Лившиц В. А., 1962, сах. 140.

¹⁷⁹ Schafer E. H., 1963, p. 1, 117.

¹⁸⁰ Бичурин, II, сах. 311.

¹⁸¹ Schafer E. H., 1963, p. 147.

¹⁸² Дар ҳамон ҷо, p. 61.

¹⁸³ Дар ҳамон ҷо, p. 64, 296.

¹⁸⁴ Смирнова О. И., 1963, сах. 20.

¹⁸⁵ Бичурин, II, сах. 281.

¹⁸⁶ Дар ҳамон ҷо.

¹⁸⁷ Schafer E. H., 1963, p. 754.

Аз Маймурғ инчунин хӯлаи металлӣ мекашондаанд, ки номҳои «латунъ», яъне хӯлаи мису цинк тарҷума кардаанд.¹⁸⁸ Инчунин намак ҳам истехсол карда мешуд. Намакро барои хӯрок ва барои таҳияи анҷоми зинату ороиш истифода мебарданд. Дар маъхазҳо махсусан намаки ранга қайд карда шудааст, ки аз Маймурғ ва Кеш меовардаанд.¹⁸⁹

Миқдори зиёди истихроҷи маъданиёт, пеш аз ҳама, тақозои эҳтиёҷоти дохилӣ ва фақат қисман талаботи содирот буд. Материалҳои археологӣ оид ба ашёи оҳанӣ хеле гуногун аст. Ин гуна материалҳо махсусан аз ҳафрити Панҷакент фаровон ба даст омад. Яке аз устохонаҳои оҳангарӣ дар ин ҷо дар объекти сеюм¹⁹⁰ падида омад. Устохона аз ду бинои пайваस्त иборат аст. Дар яке аз ин биноҳо дар суфаи паст хуме чаппа шинонда шудааст, ки он вазифаи кӯраро адо мекард. Ғайр аз ин дигар асбоби анҷом ҳам ёфт шуд. Ду найчан думила низ ба даст омад. Оҳангарони суғд барои ҳосил шудани ҳарорати баланд ду дадро якбора кор мефармуданд, ки дар натиҷа дар дамидан танаффус намешуд, яъне цикли дамиш анҷом пайдо мекард (дар омади гап, ҳалли ин муаммо дар асрҳои миёна дар назди инженерони Европави Ғарбӣ ҳам истода буд).¹⁹¹

Дар дигар устохонаи оҳангарӣ (ки он ҳам аз ду қисм иборат аст) асосан ҷои кори оҳангар нағз боқӣ мондааст. Кӯра даҳана ва барои дам додан сӯроҳе дорад. Андарики кӯра як тӯда дажғол. Ба фарши устохона ҳам пораҳои оҳан ва дажғол бисёр рехтааст.¹⁹²

Инчунин белҷаи кӯра, афзори оҳангарӣ ёфт шуд, ки аз сандони сар карда, то болғаву путку фонаву исканаҳои калонро дарбар мегирад.

Маҳсулоти оҳангарон гуногун буд. Агар яроқу аслиҳаро ба назар нагирем, анвои он хеле зиёд аст. Ин ҳам олотии меҳнат — белу табару дост ва ғ; ҳам масолеҳи бинокорию дуредгарӣ — меҳ, кашак, тиргак, ҳалқа ва ғ. буданд. Аз ашёи оҳанини рӯзгор корҳои гуногуни оҳанӣ, сагаки оҳанию биринҷии тасмаҳо, пулакчаҳои гуногун, қайчӣ, калид, шамъдонҳои гуногуни биринҷию оҳанӣ, ҷиҳози зебу зинат ва ғайраро ном бурдан мумкин аст.¹⁹³

Бо оҳангарӣ истехсоли яроқу аслиҳа зич вобаста буд. Оҳангарон дар айни ҳол яроқсоз ҳам буданд, вале аз эҳтимол дур не, ки махсус устоёни яроқсоз ҳам вучуд доштанд.

Аслиҳаи ҳамлавари суғдиён аз аслиҳаи дурзану наздикзан

★

¹⁸⁸ Дар ҳамон ҷо, р. 257.

¹⁸⁹ Дар ҳамон ҷо, р. 217.

¹⁹⁰ Беленицкий А. М., 1958, сах. 117—119.

¹⁹¹ A History of Technology, 1957, р. 643.

¹⁹² Беленицкий А. М., 1961 а, сах. 82.

¹⁹³ Беленицкий А. М., 1958, сах. 135—140; 1901, сах. 84—85; 1961 б, сах. 88—90.

иборат буд. Онҳо камонҳои оддию мураккаб, шофу шамшер, ханчар, гурз, табарзин доштанд. Воситаи муҳофизати бадан сипар, зирех, чавшан ва ҳӯд ҳисоб мешуд. Хонандаро ба маълумоти интишоршудаи ҳафрийёт ва асарҳои махсус¹⁹⁴ ҳавола карда, фақат ҳаминро қайд менамоем: ёфт шудани худӣ яроқу аслиҳа (масалан, сипару тир аз кӯҳи Муғ, пайкону пулакчаи камон аз Панҷакент ва ғ., инчунин материалҳои зиёди иконографӣ), хабари маъхазҳои хаттӣ далолат мекунад, ки яроқсозӣ соҳаи асосии ҳунаромандӣ буд. Ин микдори азими яроқу аслиҳаро фақат шумораи азими устоҳои яроқсоз тайёр карда метавонистанд. Меҳнати онҳо вазнину пурмашаққат буд, вақти бисёр ва маҳорати баландро талаб мекард. Барои мисол камони мураккабро гирем. Мувофиқи мадракоти таърихӣ этнографӣ барои тайёр кардани як дона ин гуна камон аз як то ду сол вақт мерафт. Аз Панҷакент ёфт шудани пулакчаҳои устухонии танаи камон далолат мекунад, ки ин гуна камонҳо дар Панҷакент ҳам тайёр карда мешуданд. Аслиҳаи аъёну ашроф, масалан, шамшер ва ханҷарҳои онҳо, эҳтимол, хеле зебу ороиш доштанду асари мукаммали баландсифати санъати ҳунаромандӣ буданд. Дар асоси он нусхаҳои яроқу аслиҳа, ки дастраси мо гардидааст, метавон гуфт, ки яроқсозони Суғд усули таҳияи яроқу аслиҳаи шаклан бадеиро азхуд карда буданд. Дастаи ханҷару шамшерҳо асари ҳақиқии санъат мешуданд, аз металлҳои қиматбаҳо таҳия гардида, бо усули хотамкорӣ ва пулакчабандӣ зинат меёфтанд, ба онҳо шакли сари аждаҳо ва ғ. дода мешуд. Баъзе сипарҳо ҳам ба ҳамин тарик хеле зебу зинат дода мешуданд.

Афзалияти яроқу аслиҳаи суғдиён на фақат дар шакли зебову мукаммали зоҳирии он буд. Аз ин ҳам муҳимтараш ҳамин буд, ки яроқу аслиҳаи Суғд қорагар буд. Шӯхрати зиреху чавшани суғдиён дар шарқу ғарб хеле дур паҳн шуда буд. Соли 718 суғдиён чун тӯҳфа ба Хитой зирех оварданд. Яроқсозони Хитой дар асоси ҳамин зирехи суғдиён зирехсозиро ёд гирифтанд ва дере нагузашта дар лашкари хитойӣ чунин зирехҳо пайдо шуданд.¹⁹⁵

Суғди Самарқанд инчунин макони «ашъёи бадени»¹⁹⁶ баландсифат буд. Номӣ баъзеи он ашъро мо аз рӯи маъхазҳои хаттӣ медонем. Ин ашъё чилимҳои қиматбаҳо, атрдонҳои хурди аҷоиб мебошанд. Аз Самарқанд, Маймурғ, Кеш ба дарбори подшоҳони аҷнабӣ чун инъом сангҳои қиматбаҳо ва ашъёи аз сангҳои қиматбаҳо сохташуда мебарданд, масалан, аз Самарқанд гулдоне оварда будаанд, ки аз карнелиан сохта шудааст.¹⁹⁷

✱

¹⁹⁴ Масалан, ниг.: *Ҷалилов А.*, 1958, сах. 81—95 (тафсири муфид, вале ниҳоят ноқис).

¹⁹⁵ *Schafer E. H.*, 1963, p. 261.

¹⁹⁶ *Бичурин*, II, 1963, p. 259.

¹⁹⁷ *Schafer E. H.*, 1963, p. 310.

Дар расмҳои рӯи девор бисёр ашёи заргарӣ: табақҳо, қадаҳо, чомҳо ва ғ. тасвир шудаанд. Баъзе ашёе, ки берун аз ҳудуди Осиёи Миёна ёфт шудаанд (масалан, табақи нукрагине, ки дар деҳаи Кулагыш собиқ губернияи Перм ёфташуда, алҳол дар Эрмитажи давлатӣ маҳфуз аст), низ аз ҷумлаи асарҳои санъати заргарии суғдиён мебошад¹⁹⁸ ва дар ин табақ саҳнаи ҷанги тан ба тан тасвир шудааст. Дигар асари санъати заргарии суғдиён гуфта баъзан ҳамон табакеро меғоянд, ки дар он саворе тасвир шудаасту ба тарафи шеро ба вай ҳамлакарда тир мепаронад.¹⁹⁹ Вале ин даъво асоси кофӣ надорад, зеро хатти он суғдӣ нест ва дар он равшан номи шахсе навишта шудааст, ки бо супориши вай ин табақро тайёр карда будаанд. Таҳлили лингвистӣ ба ақидае меоварад, ки табақи мазкур, эҳтимол, дар Эрон, дар даврони баъди сосиёниён сохта шудааст.²⁰⁰

Ба туфайли ҳафриёт бисёр ашёи заргарӣ: ғӯшвораҳои тиллоии олиҷаноби ақиқсанги фирӯзаҷашми марвориднигин, ангуштаринҳои нигинашон аз сангҳои қиматбаҳо ва нимқиматбаҳо ва шаддаҳои мухталифи рангинкамони рахшону пурпур ёфт шуданд, ки мисли шабнамаи сахарии рӯи барги гул партав меафканад.

Дар Суғд хунари бофандагӣ хеле ривож ёфта буд. Ба ин бозёфтҳои археологӣ ва хабарҳои маъхазҳои хаттӣ далел аст. Дар Қалъаи Муғ қариб 150 намунаи матоъ ёфт шуд. Гарчанде ин матоъ хеле ғайрӣ гаштааст ва танҳо пораҳои он боқӣ мондааст,²⁰¹ ба ҳар ҳол имкон медиҳанд, ки бофти онҳо муайян карда шавад. Мувофиқи ҳисоби китоби М. П. Винокурова, аз 135 намуди матои Қалъаи Муғ, ки ӯ тадқиқ кардааст, 90-тоаш пахтагин, 44-тоаш абрешимӣ ва фақат 1-тоаш пашмин аст (И. Б. Бентович навиштааст, ки «дар байни матоъҳо матои пашмин ниҳоят кам мебошад»). Бофти тамоми матоъҳои пахтагин бофти оддии муқаррарии катонӣ аст. Худи ресмон сусти ресида шудааст, тугуну гирехҳои зиёд дорад, ғавсиаш ҳам гуногун аст. Худи матоъ он қадар зич нест: дар як см. кв. аз 8—10 тору 10—12 пуд, то 10—14 тору 20—15 пуд ва, зимнан намунаҳои дурушттарини он ба катонии имрӯза монанд. Умуман аз рӯи ғавсии ресмон, навъи бофт ва зичии матоъ тамоми матоъҳои пахтагинро ба чор намуди тақсими кардан мумкин. Ягон намуди газвори пахтагини гулдор ёфт нашуд.

Газворҳои соф абрешимӣ ҳам чор намуди доранд. Бофти аксарии онҳо мураккаби киперӣ (фарангӣ) ё репсӣ буда, баъзеи онҳо

¹⁹⁸ Дар боран суғдӣ будани ин ашёи М. М. Дьяконов ва А. М. Беленицкий навиштаанд. Номгӯи ашёи торевтикаи суғдиро Б. И. Маршак тартиб додааст.
¹⁹⁹ Забелина Н. Н. ва Ремпель Л., 1948; Пугаченкова Г. А., Ремпель Л. И. 1965, саҳ. 149—150.

²⁰⁰ Лившиц В. А., Луконин В. Г., 1964, саҳ. 162—163.

²⁰¹ Бентович И. Б., 1958, саҳ. 362.

катони ё худ муштараки катонию киперӣ мебошанд. Газворҳои абрешимӣ нисбат ба матоҳои пахтагин зичтар аст: дар як см. қв. то 39—40 пуд ва 39—40 тор дорад. Умуман барои бофтани газворҳои абрешимӣ бофанда бояд усулҳои мураккаби бофандагиро азхуд мекард. Баъзе газворҳои абрешимии Қалъаи Муғ бо усули бофти матоҳои пахтагин бофта шудаанд ва илова бар ин, намуни газворҳои муштараки пахтагину абрешимӣ, ки дар боло зикр намудем, ишорат мекунад, ки бофандаҳо тадричан аз усулҳои бофти матоҳои пахтагин ба усулҳои бофти газворҳои абрешимӣ мегузаштанд. Ба воситаи ресмонҳои гуногунранг дар газвор гул мепартофтанд. Нақши газвор аз қатори маинчаҳо иборат буд, ки дар миёнҷояш гулбарге дорад (чунин газвори гулдор дар расми рӯи девори Панҷакент ҳаст). Инчунин нақши кунгура ҳам дида мешавад, ки дар миёнҷои ҳар як тегаи кунгура ҳоле ё тарҳи дилшакле ба назар мерасад; ғайр аз ин нақши гули чорбарга, нақши рамзии шохаву гулу барг, нақшҳои мураккаби иборат аз қатори доираҳо ҳаст, ки дар дохили доира гулбарге кашида шуда, атрофи онро шохаву баргу гул печонида гирифтааст ва ғайраву ва ҳоказо. Эҳтимол, баъзе намудҳои газворҳои абрешимӣ аз Хитой ҳам омада бошанд, вале қисми асосии он, бешубҳа, дар ҳуди Суғд тайёр карда мешуд.

Пораи матои пашмин ранги сурх ва раҳҳои борики кабудҷаи фирӯза дорад.

Албатта, барои бофти ин газворҳо дастгоҳҳои махсус мавҷуд буд. Яке аз қисмҳои дастгоҳи бофандагӣ — шонаи он аз Қалъаи Муғ ёфт шуд (як шонаи бутун ва чанд шикастапораҳои он).²⁰²

Расмҳои рӯи девори Варахша (ва дар омади гап, Панҷакент), либоси боён нақшу гули ниҳоят мураккаби рангобаранг дорад — аз қатори оддии маинчаҳо гулбаргҳо сар карда, то тарҳи ниҳоят печдарпечи доираҳо, андаруни онҳо расмҳои паррандаҳо ва гурӯзҳо кашида шудааст.²⁰³ Дар расмҳои рӯи девории Панҷакенти қадим матоҳои тасвир шудаанд, ки нақши онҳо аз суратҳои шер, фил ва парранда иборат буда, гирдогирди онҳоро шаддаҳои марворид гирифтааст. Либоси ашхоси суратҳои Афросиёб ҳам аз газворҳои пурнақшунигор дӯхта шудааст.

Дар музейҳои мамлакатҳои Европайи Ғарбӣ намунаи шохӣ ҳастанд, ки дар онҳо расми шерҳо, гӯсфандон ва гулбаргҳо ҳастанд. Алҳол ин шохӣҳои рангпаридани зардҷаи тиратоб ё зарди паст ё кабудӣ сиёҳҷа мебошад. Маълум ки ранги ин шохӣҳо аввал хеле равшану гӯё буду бо мурури вақт, ғайр аз ранги кабуд, дигар ҳама рангҳо хира шудааст. Масалан, муқаррар гардид, ки замоне ранги ин шохӣҳо сабзи баланд, симобӣ, гулобӣ, норинҷӣ

✱

²⁰² Винокурова М. П., 1957, саҳ. 17—32.

²⁰³ Шишкин В. А., 1963, саҳ. 158—159, 220—221.

ва сафеди тоза буд. Баъзе аз ин шоҳиҳо бутун аст ва андозаи ҳар як порчай он 1,6×2,41 м буда, имкон медиҳад, ки андозаи дастгоҳҳои бофандагӣ ҳам муайян карда шавад. Ба ақидаи муҳаққиқон нақши комил иборат аз катори доираҳое буд, ки бо изораи мавҷдор фаро гирифта шудааст.

Дар пушти газворе, ки дар шаҳри Юи (Бельгия) маҳфуз мебошад, бо сиёҳӣ хатте навиштаанд, ки В. В. Хеннинг онро чунин хондааст: «дарозинаш 61 ваҷаб зандоначӣ». Мутахассиси номини газворҳои қадимӣ Д. Шепард ин гуна матоъҳоро дар дигар музейҳо ҳам ёфта, хусусияти онҳоро муайян намуд. Вай нишон дод, ки ин газворҳо аз шоҳиҳои хитой фарқи калон доранд ва ин намуд газворҳоро газворҳои суғдӣ номид. А. М. Беленицкий ва И. Б. Бентович бо исботу далелҳои иловагӣ ин ақидаро тақвият доданд. Дар маъхазҳои хитой ва дар маъхазҳое, ки воқеаҳои истилои арабҳоро тасвир менамоянд, дар бораи газворҳои абрешимӣ бисёр суҳан меравад (яъне аз намудҳои он шоҳиҳо «зандоначӣ» ном дошт).²⁰⁴

Мо дар болои дӯхти либосҳои мардонаву занона, дар бораи намудҳои он ва ғ. таваққуф намекунем. Фақат ҳаминро мегӯем, ки аз рӯи расмҳои рӯи девор ҳамаи онҳоро равшан муайян кардан мумкин аст.²⁰⁵

«Суғдиён,— менависад И. Б. Бентович,— чармгариро нағз ме-донистанд». Мешии хушсифати олиҷаноб ба ҷои қоғаз мерафт. «Масалан, ҳуҷҷати машҳури арабӣ (аз Қалъаи Муғ.— Б. Ғ.) маҳз дар чунин мешӣ навишта шудааст. Чарми зардҷатоби тунук рӯкаши сипари ҷубин гардидааст. Пораҳои қуттиҷаи ҷубин ҳам бо чарми сиёҳи заррингул рӯкаш шудааст. Сарпӯши сабади чоркунҷа ҳам як қабат чарми ранга дорад. Музае ҷолиби диққат аст. Дӯхти он айнан дӯхти ҳамон мӯккиҳоест, ки дар қуҳистон тоҷикони имрӯза мепӯшанд.²⁰⁶ Маълум, ки ғайр аз ашъёи чармини дар ҳуҷҷатҳои Муғ зикршуда чармгарон афзори аспу ароба, тасма, ғилоф барин чизҳоро ҳам тайёр мекарданд. Дар ҳуҷҷатҳои хаттии Қалъаи Муғ «пусти гусфанд», «пусти барра» ном бурда мешавад, агар гап аз чарм равад, онро боз ҳам тасниф карда, «пусти оҳу», «пусти гови қисир», «пусти ҷавона» гуфтаанд, пусти ранга ҳам зикр шудааст.²⁰⁷

*

²⁰⁴ Беленицкий А. М., Бентович И. Б., Беленицкий А. М. ва дигарон, 1963.

²⁰⁵ Сюань-цзан дар бораи Суғд навиштааст: «Қас ҳар қадар бойтар бошад, ҳамон қадар бештар ўро ҳурмат мекунанд, вале зоҳиран бой аз камбағал фарқ надорад, хатто бойтарин одамон бо қаноат меҳўранду бо қаноат либос мепӯшанд» (Beal S., 1906, I, p. 27). Вале ин «демократизм» танҳо зодаи ҳаёлотӣ Сюань-цзан аст, зеро мадрақоти археологӣ ва материалҳои археологӣ онд ба сарулибос ин гапҳои ўро тасдиқ намекунанд.

²⁰⁶ Бентович И. Б., 1958, сах. 362—371—372. Ийнчунин ниг.: Иванова С. В., 1952, сах. 49—52.

²⁰⁷ Смирнова О. И. ва Боголюбов М. Н., 1963, сах. 11.

Мухтасар бошад, ҳам тамоми навъҳои ҳунармандиро тавсиф кардан аз имкон берун аст. Фақат ҳаминро қайд менамоем, ки ҳунарҳои устухонтарошӣ, наччорию дуредгарӣ, кулолӣ ва ғ. хеле таракқӣ карда буд.

Ривочи ҳунармандӣ, алалхусус, ривочи ҳунармандӣ дар шаҳр боиси равнақи ҳам савдои дохилӣ ва ҳам савдои хориҷӣ гардид. Якчанд маъхазҳо менависанд, ки суғдиён дар тиҷорат «маҳорат» доранд. Таълими бача аз панҷсолагӣ сар шуда, аввал савод меомӯхтанд, сипас, баъди ба синни муайяни балоғат расидан ба онҳо тиҷоратро ёд меоданд. Чавонон 20 сола шуда, барои тиҷорат ба мамлакатҳои хориҷа мерафтанд. Маъхазҳо хабар медиҳанд, ки «аксари мардум ба фонда рағбати зӯр дорад».²⁰⁸

Савдои хориҷӣ бо роҳҳои бисёр ба мамлакатҳои Шарқ ва Ғарб, инчунин ба аҳолии даштҳои шимол бурда мешуд. Масалан, робитаҳои тиҷоратии Осиёи Миёна ва Византия хеле равнаку ривоч дошт. Як қисми ин тиҷорат ба воситаи Эрон ва қисми асосии он ба воситаи Қавкази Шимолӣ анҷом дода мешуд. Ба Суғд аз Византия шохӣ меоварданд. Дар Суғд аз рӯи намунаҳои онҳо шохӣҳои аҷоиб мебофтанду боз ба Ғарб бурда мефурухтанд. Дар сарғонаи Мошенная Балка (дар Қавкази Шимолӣ) порои шохӣи суғдӣ ёфт шуд, ки тақлидан ба шохӣҳои Византия бофта шудааст, вале аз рӯи бисёр хусусиятҳои маълум, ки шохӣи суғдӣ мебошад.²⁰⁹

Аз «роҳи абрешими» Қавкази Шимолӣ на фақат шохиворӣ, балки бисёр дигар молҳо кашонда мешуд. Дар ин бобат табақи византӣ, ки аз атрофи Кунгур ёфт шуд, ҳолиби диққат мебошад. Бешакку шубҳа, тасвиrotи онро торевтҳои византӣ кандаанд, византӣ будани табакро ҳамин ҳам тасдиқ мекунад, ки дар он муҳри устои византӣ ҳаст. Ҳамоно табак дар Византия дар чорьяки дюми асри VI сохта шудааст. Сарфи назар ба ҳамаи ин дар табак бо хатти суғдӣи Бухороӣ «подшоҳи Бухоро фалонӣ» канда шудааст. Мувофиқи таҳлили палеографӣ хат ба охири асри VI ва аввали асри VII тааллуқ дорад. Пас маълум мешавад, ки маҳсули устоҳои византӣ баъди тайёр шудан даре нагузашта то ба Суғди Бухоро расидааст.²¹⁰

Бисёр молҳои суғдӣ — аз сангҳои қиматбаҳову ашёи он сар карда, то матову газворҳои аҷоиб ба Осиёи Марказӣ ва ба Хитой бурда фурухта мешуд.

Хуллас, ҳаҷми савдои берунӣ хеле калон буд. Дар баробари он савдои дохилӣ ҳам ривоч меёбад. Дар ин бора хеле бисёр сикка зада шудани тангаҳои мисин, алалхусус, тангаҳои биринҷӣ шаҳодат медиҳад.

✱

²⁰⁸ Бичурин, II, сах. 310; Chavannes E., 1903, p. 133, n.

²⁰⁹ Иерусалимская А. А., 1967 а; 1967 б.

²¹⁰ Лившиц В. А., Луконин В. Г., 1964, сах. 165—167.

Муомилоти пул дар асрҳои V—VII Суғд дуруст тадқиқ нашудааст. Бисъёр тангаҳо, масалан, тангаҳои димнаи Варахша то ба ҳол нашр нагардидааст. Аз асри V сар карда дар осии Миёна тангаҳои нуқрагине бароварда мешуд, ки он тақлид ба тангаҳои сосонии Пирӯзи I (солҳои 459—484) буд. Дар водии Зарафшон чанд ганчинаи ин тангаҳо ёфт шуд (дар ҳар як ганчина садҳо дона танга буд). Ғайр аз ин тангаҳо буданд, ки тақлидан ба тангаҳои сосонии Варахрани V (солҳои 420—438) бароварда мешуданд. Сонитар ин тангаҳо дар Суғди Бухоро воситаи асосии муомилот мешаванд. Ин тангаҳо одамон «дирамҳои бухорхудотӣ» ё «тангаҳои бухорхудотӣ» меномиданд. Шарқшиноси рус П. И. Лерх²¹¹ оид ба ин тангаҳо махсус асар навиштааст. Сипас, онҳо бисъёр нумизматҳо, аз ҷумла Д. Уокер²¹² ва Р. Фрай²¹³ тадқиқ карданд. Забоншиносон ба кушодани рамзи хати рӯи тангаҳо машғул шуданд. Ба ақидаи Хеннинг, дар рӯи тангаҳо «Шоҳи Бухоро» навишта шудааст.²¹⁴ Нумизматҳо мувофиқи санаи сикка тангаҳо ба гуруҳҳо тасниф намуданд; дар бораи макони сикка зада шудани онҳо тахминҳо ҳаст, вале алҳол ягон қарори қатъӣ нест.

Масалан, дар Суғди Самарканд дар муомилот тангаҳои маҳалли биринҷӣ буданд, ки хатти Суғдӣ ва дар рӯи худ расми ду одамро доранд. Вале пули асосӣ ин тангаҳо не, балки тангаҳо буданд, ки дар миёна сӯрохи чоркунҷае доранд ва аз чоръаки дуҷуми асри VII сикка зада мешуданд. Чи қадар бисъёр будани ин тангаҳо ҳамин факт равшан мекунад, ки аз як худи ҳафриёти Панҷакент чандин ҳазор ин гуна танга ёфта шуд. Дар рӯи танга ду аломат ҳаст, ки гӯё «герби» подшоҳиро ташкил медиҳанд ва дар пушти танга номи подшоҳ ва унвони вай сабт шудааст. Аз рӯи гуногун будани вазну андозаи ин тангаҳо, ки дар даврони гуногун ҳар хел мешуд, гуфтан мумкин ки тангаҳои мазкур чанд қимат дошт.

Тангаи тилло, аз рӯи ахбори маъхазҳои хаттӣ дар муомилот иштирок надошт, гарчанде дар катибаҳои суғдӣ «динор» ном истилоҳе дучор мешавад, ки ба маънои тангаи тилло омадаасту чун меъёри баҳои ин ё он чиз хизмат мекард.

Дар ҳуҷҷатҳои Қалъаи Муғ аксаран тангаҳои нуқрагин — дирҳамҳо зикр шудаанду танҳо як бор тангаи мисро ном бурдаанд.

Ин ҳолат ба таркиби тангаҳои аз Панҷакент ёфтшуда ҳеҷ мувофиқ намеояд, зеро дар Панҷакент аз ҳама бештар тангаҳои биринҷӣ ёфт шудаанд. Аз афти қор, дар рӯзгори рӯзмарра ва харидуфурӯши бозор асосан тангаҳои биринҷиро қор мефармуданд, ки ин аз равнақи муомилоти пулӣ далолат мекунад; агар пули доду-

²¹¹ Лерх П. И., 1875—1909.

²¹² Walker S., 1941.

²¹³ Frye R. N., 1949, p. 24—31.

²¹⁴ Chenning W. B. apud Frye R. N., 1949, p. 28—29.

гирифту харидуфуруш хеле калон бошад ва ё арзиши харидуфурушро дар хуцчат қайд карданӣ шаванд, дар ин сурат арзишро бо тангаҳои нуқра — дирҳамҳо ифода мекарданд.

Ба қудрати иқтисодии Суғд ҳамин чиз далолат мекунад, ки тангаҳои ихшидҳои Суғд дар ҷойҳои хеле дур аз Суғд ёфт шудаанд.

Мустамликадорин Суғдиён

Мустамликадорин суғдиён дар ин давра, аз як тараф, ба ҳаёти тичоратию иқтисодӣ ва, аз дигар тараф, ба процессҳои умумии иҷтимоию иқтисодӣ ва сиёсӣ вобаста буд, ки дар дохили худ ҷамъияти суғдиён ҷараён дошт.

Яке аз самтҳои мустамликадорин суғдиён Ҳафтруд буд. Дар миёнаҳои асри VII Сюань-цзань Ҳафтрудро аллақай кишвари Сули, яъне Суғд номидааст.²¹⁵ Наршаҳӣ вақте дар бораи шӯриши Абруй ҳикоят мекунад, баъзе воқеаҳоеро низ меорад, ки каму беш бо мустамликадорин суғдиён алоқаманд мебошад. Дар асри XI Маҳмуди Қошғарӣ дар бораи Суғд бисёр маълумоти гаронбаҳо овардааст. Вай мардуми ин ноҳияро «суғдак» номида менависад, ки «мардуми сокини Баласоғун аз он суғде омадаанд, ки байни Бухоро ва Самарқанд ҷой дорад, вале либосу кирдори онҳо туркӣ шудааст». Дар асрҳои X—XI дар топономияи Ҳафтруд бисёр номҳо суғдӣ буд.²¹⁶

А. Н. Бернштам маълумоти маъхазҳои хаттӣ ва мадракоти археологиро муқоиса намуда, ақидае пеш ниҳод, ки Ҳафтрудро мустамлика кардани суғдиён ду марҳала дошт — марҳалаи аввал дар асрҳои III—V (ё IV) ва марҳалаи дуюм аз асри VII ва зимнан марҳалаи дуюм боз чанд давраҳо дошт, ки ба истилои арабҳо ва тохтутозҳои сосониён алоқаманд мебошад. Вай ба пайвасти маданияти муҳоҷирони суғдӣ ва маданияти кучманчиён диққати калон додааст.²¹⁷ Дарвоқеъ, ҳафриёти минбаъдаи археологӣ нишон дод, ки дар водии Чу осори ҳаёти мутараққии муқимӣ аз асрҳои V—VI пайдо шудаанд.²¹⁸ Бешакку шубҳа, дар ин бобат хизмати суғдиён калон аст, зеро маҳз онҳо дар шаҳрҳо қосибӣ ва тичорат мекарданду зоҳиран бо киштуқор ҳам машғул буданд. Он кучманчиёне, ки ба ҳаёти муқими меғузаштанд, низ дар шаҳрҳо маскан мегирифтанд.

Мисли давраҳои пешина мустамликаҳои Суғд дур аз худуди худӣ Суғд ҳам мавҷуд буданд. Э. Г. Пүллейблэнк, ки ин масъа-

✱

²¹⁵ *Beal S.*, 1906, I, p. 26.

²¹⁶ Дар ин бора ниг.: *Бартольд В. В.*, 1964, сах. 466—467.

²¹⁷ *Бернштам А. Н.*, 1940, сах. 34—43.

²¹⁸ *Кожемяко П. Н.*, 1959, сах. 168—169.

ларо хуб тадқиқ кардааст, ба масъалаи мазкур чунин тавсиф медиҳад ва мо (қариб комилан) ба фикрҳои вай розӣ ҳастем: «Сугдиён, ки на фақат савдогарони абҷиру кордон, балки ҳунарманду косибони гулдаст низ буданду динҳои навро тарғиб мекарданд, ҳам қад-қади роҳҳои тиҷорати Осиёи Марказӣ, ҳам дар ноҳияҳои дурдасти Хитой ва ҳам дар байни кучманчиён дар дашту саҳроҳои саёҳат мекарданду маскун мешуданд. Натиҷаи ин, масалан, ба туркҳои таъсири маданият расондани сугдиён, аллакай маълум шудааст». Сипас, муҳаққиқ нишон медиҳад, ки сугдиён нисбат ба уйғурҳои низ чунин ролро иҷро карда буданд. Баъди Осиёи Миёнаро ишғол кардани туркҳои, муносибати байни онҳо ва сугдиён, ки пеш аз ин ҳам вуҷуд дошт²¹⁹, хеле наздиктар шуд. Дар зимни ин, муносибат на фақат бо туркҳои ғарб мустақкам гардид. Дар боргоҳи хокони туркони шарқ, дар Муғулистони ҳозира бисёр сугдиён зиндагонӣ мекарданд. Зиёда аз ин маълум шуд, ки сугдиён баъди заволи оли Суй ба ноҳияи Ҳом ҳатто соҳиб ҳам шудаанд. Онҳо ба туркони шарқ итоат доштанду дар давраҳои сонитар ҳам дар ин ноҳия ҳукмронӣ мекарданд. Дар чорьяки дуҷуми асри VII зери роҳбарии Қан Янь-тянь ном самарқандӣ сугдиён маконро дар Лоб-Нор обод карда ништастанд ва дар ин ҷо, дар шаҳре, ки аҳли он кайҳо онро тарк карда будааст, маскун шудаанд ва дар ҳамаи он ҷо се деҳа ҳам сохтаанд.²²⁰ Яке аз ин деҳаҳо «токзор» (Путоачэн) ном доштааст ва дар он токи бисёре будааст.²²¹ Мувофиқи рӯйхати аҳолии, ки дар миёнаҳои асри VIII тартиб дода шуда буд, дар ноҳияи Дунхуани манзилгоҳи сугдиён аз ҳама зиёдтар самарқандиҳо будаанд, баъди онҳо миқдори аҳли дигар шаҳрҳои ба тартиби зерин будааст — Бухоро, Тошкент, Цао (ду Цао буд — яке Кабудон ва дигаре Истаравшан), Тахористон, Кушония, Маймурғ ва Кеш.²²²

Тоҷирон, ҳунарманду косибон, рӯхониёну воизон, сарбозу лашкаркашон ва ғайраи сугдиён дар таърихи Осиёи Марказӣ — аз Тибету Ладак (дар ин ҷо катибаи сугдиёни Нӯшофарин ном самарқандие ёфт шуд, ки ба қавли вай, азми Тибет доштааст) сар карда, то ҳуди Муғулистон роли муҳим мебозиданд. Дар бобати Туркистони Шарқӣ, гуфтан лозим, ки аз ин ҷо ҳам бисёр осори катибаҳои сугдиён ба даст омада, далолат намуд, ки сугдиён дар таърихи ин кишвар мақоми намоён доранд ва таъсири онҳо ба тамоми ҷанбаҳои маданияти ин сарзамин, алалхусус, ба санъати он ниҳоят калон аст.

✱

²¹⁹ Кляшторный С. Г., 1955, сах. 278—281; Кляшторный С. Г., Лившиц В. А., 1971, сах. 143—144.

²²⁰ Pulleyblank E. G., 1952, p. 317—354.

²²¹ Pelliot P., 1916, p. 122.

²²² Чугуевский Л. И., 1971.

Кашфи Қалъаи кӯҳи Муғ ва ҳафрийети Панҷакенти қадим

Дар тадқиқи давраҳои аввали таърихи асримиёнагии Суғд кашфиёту тадқиқотҳои археологӣ чунон мақому аҳамиятеро соҳиб аст, ки зоҳиран ин гуна мақому аҳамияти онҳо дигар дар ҳеҷ кучо ба назар намерасад. Мо борҳо ба ин гуна мадракоти археологӣ истинод кардем. Дар болои материалҳое, ки аз Қалъаи кӯҳи Муғ ва аз Панҷакенти қадим ба даст омадаанд, андак бафурча таваккуф мекунем.

Аҳли деҳаи Хайробод (дар ҳудуди райони Айнӣ) аз давраҳои қадим ҷоеро медонистанд, ки онро «Қалъаи Муғ» мегуфтанд ва ин ном дар адабиёти илмӣ ба шакли «Қалъаи кӯҳи Муғ» маъмул шуд. Дар ибтидои солҳои 30-юм аҳли деҳа ба ин ҷо бисёр омадурафт доштанд ва, инак, баҳори соли 1932 Ҷураалӣ ном подабоне як сабад ва дар он як варақ коғазӣ абрешимӣ ёфт, ки ба кадом як хатти аҷоибӣ ғалатӣ ким-чӣ навишта шуда буд. Хатро на маҳмадоноҳои деҳа ва на аҳли саводи Уротеппа хонда натавонистанд. Тирамоҳ ин хабар ба гӯши котиби райкомпартия Абдулҳамид Пулодӣ расид, ки ба таъриху маданияти қадим майлу рағбати зӯр дошт. Вай бо як дидан пай бурд, ки варақ варақи оддӣ не ва онро феврал ба Душанбе фиристод. Айнан дар ҳамон вақт, яъне соли 1932 бо таклифи ҚМ Партияи коммунистии Тоҷикистон ва Ҳукумати республика, бо қарори Президиуми АФ СССР Базаи тоҷикистони АФ СССР таъсис ёфта буд. Аввалин роҳбари он шаркшиноси оламшумул С. Ф. Ольденбург таъин шуд. Мутахассисони База муқаррар карданд, ки хат ба забони уйғурӣ ё суғдӣ навишта шудааст ва баҳори соли 1933 расми дастнависро ба эроншиносии номии советӣ А. А. Фрейман доданд. Вай муқаррар кард, ки хат ба забони суғдӣ ва бо ҳуруфоти суғдӣ навишта шудааст. Бозёфтӣ подабон кашфиёти бузурги илмӣ гардид. Осори катибаи суғдиён хеле пеш ҳам маълум буд (онҳо аз Туркистони Шарқӣ ёфт шуда буданд). Соли 1932 катибаи суғдӣ маҳз дар хоки ҳуди Суғд ёфт шуд — оре, хати суғдӣ аз ҳуди Суғд баромад — аз ин хабар дили кадом олим ба тапиш намеомад!²²³

А. А. Фрейман ба Душанбе омад, бо нусхаи аслии хат шинос шуд, таърихи ёфта шудани онро ба тафсил пурсида гирифт ва инак, ақидае пайдо шуд, ки дар назари аввал гуё ҳаёли хом ме-

✱

223 И. Ю. Крачковский ин воқеаро чуни ба қалам додааст: «Соли 1932 эроншиносони Ленинград ҳама саҳт ба изтироб афтоданд — овоза паҳн шуд, ки дар Тоҷикистон ким-чи хел дастнависҳои суғдӣ ёфт шудааст. То ба ҳол дар ҳуди Суғд ин хел чизҳо ёфт нашуда буд, фақат дар мулкҳои туркистонии он ёфт шуда буд. Дар ин мобайн овоза зӯртар шуд, ки дар Қалъаи Муғ дар соҳили Зарафшон ким-чи гуна осори архив ёфт шудааст» (Крачковский И. Ю., 1945, саҳ. 94).

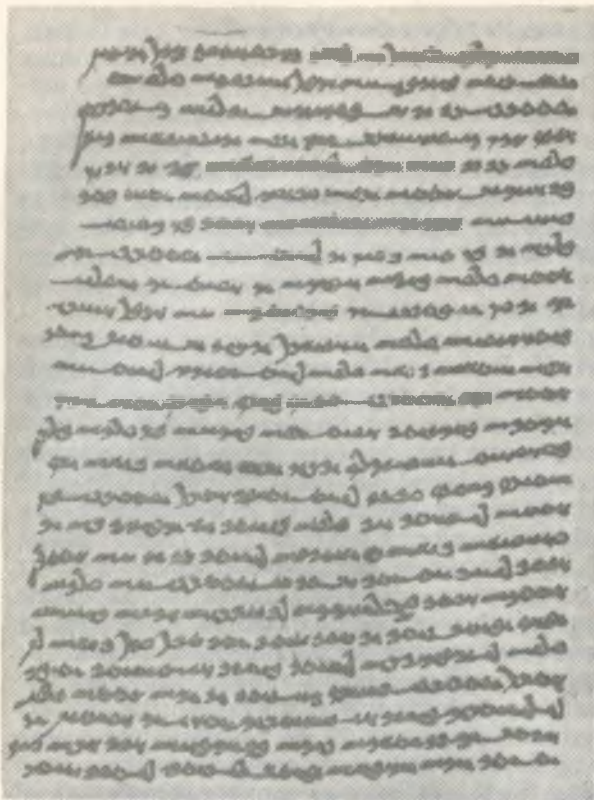
намоёд — дар ҷои ёфтшудаи хат бояд боз дигар хатҳо ҳам бошад. Бо маслиҳати А. А. Фрейман, ба Қалъаи Муғ як гуруҳ ходимони Базаи тоҷикистони АФ СССР рафтанд. Аҳли республика бо иштиёқи тамом маътали кашфиётҳои нав гардид. А. Пулодӣ дар ҷунин шароит тобистони соли 1933 ба кофтуков сар кард. Албатта, гуфтан даркор, ки вай археолог набуд ва эҳтимол, дар ин кор ҳаҷву ғалат ҳам карда бошад, вале ҳарчи ҳам набошад, ба ғайрату ҷидду ҷаҳди вай қоиладардан даркор. Моҳи июль зиёда аз бист ҳуҷҷат ва чанд ашёи моддӣ ба даст омад. Совети Комиссарони Халқи РСС Тоҷикистон барои давом додани ҳафриёт қарори махсус қабул карда, маблағу воситаҳои лозимиро дод.

Тираномӯи ҳамон сол ба сари ҳафриёт котиби илми Базаи тоҷикистони АФ СССР А. И. Васильев бо як гуруҳ олимону мутахассисон омад. Ана ҳамон вақт ба кофтукови қалъа шуруъ карданд; А. В. Васильев боз 21 дастхат ёфт. Бо қарори идораҳои роҳбарикунандаи Тоҷикистон моҳи октябр як экспедицияи калону мукамал таъсис дода шуд, ки роҳбарии он А. А. Фрейман буд. Ноябри соли 1933 А. И. Васильев дар ҳаёти ҳамин экспедиция Қалъаи кӯҳи Муғро кофтуков кард. Сонитар (дар соли 1947), В. Л. Воронина қори А. И. Васильев сар кардари анҷом дод.

Кӯҳе, ки дар болои он харобаи қалъа ҷой дорад, як харсанги босалобати яклухти ҳаштодметраест, ки дар соҳили чапи дарёи Зарафшон, дар қарибии бо он ҳамроҳ шудани дарёҷаи Қум воқеъ гардидааст. Се тарафи ин харсанг об ва тарафи чорумаш роҳи рости фарози мушкилгузар мебошад. Майдончаи болои кӯҳ замоне девори сангин доштааст ва қалъа ба ин сабаб қариб тамоман фатҳнопазир мешуд. Дар ин майдонча харобаи биное менамоёд, ки замоне дуошёна будааст. Ҳангоми оғози ҳафриёт фақат харобаҳои ошёнаи якум менамуду бас. Имрат шаклан росткунҷаи нобаробаре буду паҳлуҳои он 18,5—19,5 м буд. Ошёнаи якум ҷунин биноҳо дошт: чор хонаи дарозу борик, ки ба қадди имрат баробар буданд (барӣ ҳар як аз ин хонаҳо 1,9—2,25 м) ва дар шимоли ин хонаҳо долони аз ин ҳам бориқтари кундаланге буд, ки тамоми он чор хонаро ба ҳам мепайваस्त. Аз ин долон даре ба берун кушода мешуд. Таҳкурсии деворҳо аз хишти пухта ва сардевориҳо аз хишти хом буд. Худи бино калон нест. Ягон зебу орош надорад ва як қалъаи муқаррарии дидбонӣ аст.

Дар рафти ҳафриёт маълум шуд, ки ҳуҷҷатҳо (шумораи онҳо аз 80 гузашт ва аз ҷумлаи онҳо 74-тоаш суғдӣ буд) дар баландии 50—70 м аз фарш, дар тағи шикастапораҳои фурурафтаи шифт хобидаанд. А. И. Васильев дуруст тахмин кард, ки бино аслан дуошёна буду ҳуҷҷатҳо дар ошёнаи дуюм меистоданд.

Дар рафти ҳафриёт на фақат ҳуҷҷат, балки бисёр ашёи маданияти моддӣ низ ба даст омад ва номгуи онҳо ба 400 расид. Алалҳусус, сафолот бисёр аст. Ашёи бофта — сабадҳои гуногун ҷолиби диққатанд. Ин сабадҳо ниҳоят бо ҳавсала бофта шудаанд

ва тарзи бофти онҳо бо бофти тоҷикони Помир шабоҳат дорад.

Ашьёи чубинро махсус қайд кардан даркор — карсону табак, тугмаву сағак, бему қошуқ барин чизҳо хеле бомаҳорат сохта шудаанд. Сандуқчаи чубине киروي зикр аст, ки бо чарми сиёҳи тунуқ рукаш гардидааст ва дар сарпуши он ба шакли ситораҳои ҳаштгӯшаи сурх нақши аҷоибест ҳафт. Дигар ашьёи нодир — сипари чубин аст, ки низ рӯкаши чармин дорад ва дар рӯи он сурати рангоранги аспу савори мусаллаҳ кашида шудааст. Матоъҳое, ки аз он ҷо ёфт шудаанд, асосан пахтагӣ, абрешимӣ ва пашмӣ мебошанд. Алалхусус, саргиракҳои турӣ қолиби диққат аст, ки аз ресмони пахтагӣ бофта шудааст ва осори бағоят аҷоибу олисифат ва беҳамтою бесобиқаи санъати турбофии Осиёи Миёна мебошад.²²⁴

✱

²²⁴ Дар маълазҳон хитой як навъ ашьёи бофта зикр шудааст, ки аз Самарқанд меовардаанд ва Э. Шэфер номи онҳоро «hair brocade» тарҷума кардааст (Schäfer E. H., 1963, p. 202), вале аниқ муайян карда натавонистааст, ки он чи бошад. Шояд ин чиз худӣ ҳамон саргиракҳои турӣ бошад, ки аз Қалъаи Муғ ёфт шуд?

Сипаре, ки сурати аспавор дорад. Қалъаи Муғ

Аз чумлаи асбоби чангӣ ғайр аз сипаре, ки дар боло зикр кардем (эҳтимол, ин сипари чангӣ не, балки сипари маросимӣ ҳам бошад), боз ғилофи чӯбини ханҷар, пайконҳои оҳанӣ, тирҳои найӣ, чӯбӣ ва чубунайиро номбар кардан даркор. Инчунин ашъёи шишагин, шаш дона танга ва боқимондаҳои зироат ёфт шуд.

Тамоми ин бозъёфти фаровон дар бораи хусусияти маданияти моддӣи суғдиён бори аввал маълумоти муфассал дод ва кашфиёти ҳуччатҳои хаттӣ, ки бозъёфти беамсоли даврон ҳисоб мешуд, дарак меод, ки баъди кушодани рамзи он роҷеъ ба таърих ва маданияти маънавӣ мадракоти гаронбаҳо ба даст хоҳад омад. Ба шарофати меҳнати пурмашаққату шадиди А. А. Фрейман кушодани рамзи дастхатҳои суғдӣ оғоз ёфт ва ин корро шогирдони вай М. Н. Боголюбов, В. А. Лившиц, О. И. Смирнова анҷом доданд, матнҳои арабиرو И. Ю. Крачковский ва В. А. Крачковская хонда шарҳ доданд.

Тадқиқи ин материалҳо имкон дод, ки санаи бунёди Қалъаи Муғ ва давраи истехсоли ашъёи он аниқ муайян карда шавад. Роҳнамо як ҳуччати арабӣ шуд, ки дар матни он В. А. Крачковская ва И. Ю. Крачковский зуд номи «Дивасти»-ро хонданд (суғдиён ӯро «Диваштич», «Диваштак» мегуфтанд) ва ин ном дар маъхазҳои роҷеъ ба Осиёи Миёнаро истило кардани арабҳо зикр шудааст. И. Ю. Крачковский баъди 10 соли ин кашфиёт дар китобаш «Над арабскими рукописями» («Дар сари дастнависҳои арабӣ») тафсилоти воқеаро хеле аниқу дақиқ ва бо обуранг тасвир кардааст. Дар хотима вай гуфтааст: «Дар ҳақиқат, номи Диваштич мифтоҳи тамоми кор гардид — яъне на фақат хатти арабиرو фаҳмонда дод, балки барои тадқиқи ҳуччатҳои суғдӣ заминаи мустақкам фароҳам овард. Диваштак ҳокими суғдиён будаасту маҳз боқимондаҳои архиви вай дар Қалъаи Муғ ба дасти экспедиция афтодааст. Номи дигар волии араб, ки Диваштич мактубро ба вай ирсол карда буд, ба осони муайян шуд ва маҳз ҳамин ном имкон

дод санаи мактуб аниқ карда шавад ва он соли садуми хичрӣ, яъне тақрибан солҳои 718—719 э. н. будааст».

Аллакай феввали соли 1934 дар Ленинград, дар маҷлиси Академияи фанҳо, ки ба экспедицияи Қалъаи Муғ бахшида шуда буд, натиҷаи он, аз ҷумла, аввалин қушиши қушодани рамзи дастнависҳои суғдӣ ва хондани ҳуҷҷатҳои арабӣ арз карда шуд. И. Ю. Крачковский хеле дуруст гуфтааст, ки: «...Ин тантана буд, тантанай экспедиция буд, ки илмро бо маълумоти бесобиқа ғанӣ кард, ин тантанай илм буд, ки қудрати ҳудро равшан нишон дод ва дар пеши назари ҳама дониши моро ба зинаи баландтаре баровард».²²⁵

Фақат ҳаминро илова кардан даркор, ки ба ин тантана, ҳам як подабони оддӣ ва ҳам котиби райкомпартия ва ҳам роҳбарони идораҳои республикавӣ ва ҳам шарқшиносони оламшумули советӣ саҳми ҳудро гузоштанд.

Ҳамаи ин диққати олимнро ба ҳавзаи болооби Зарафшон кашид. Дар он вақтҳо дар Тоҷикистон муассисаҳои археологӣ вучуд надоштанд, вале олимоне буданд, ки мехостанд гузаштаи республикаро тадқиқ намоянд. Яке аз ҳамин гуна одамони ташаббускор археологӣ кишваршинос В. Р. Чейлытко ном шахси кордони боғайрате буд. Вай солҳои 1934—1937 ҳавзаи болооби Зарафшонро тадқиқ карда, аз ҷумла, дар Панҷакенти қадим андак ҳафриёт гузаронд. Аз ахбори мухтасару берабитаи газетаҳо дар бораи ин ҳафриёт маълумоти муфассал гирифтани мумкин не, вале шубҳае нест, ки натиҷаи ин ҳафриёт хеле хуб буд. Вале тавсифи бозёфтҳои бисёр камбудихо дорад. Аммо дар айни ҳол бояд иқрор кард, ки В. Р. Чейлытко аҳамияти димнаи Панҷакенти қадимро дуруст муайян намуд ва ояндаи онро низ дуруст пешгӯӣ кард, ки ба туфайли тадқиқоти ин димна як шаҳри калони бутун падида меояд, ки пеш аз истилои арабҳо вучуд дошт ва ба ин шаҳр «таъсири» асрҳои минбаъда нест, зеро баъди дар ибтидои асри VIII хароб шудан мардум дигар ба ин ҷо манзил накарданд. Ба туфайли ҳафриёт бисёр асарҳои санъат, тамғаҳо ва сафолот ёфт шуд.

Вале тадқиқи илмӣ Панҷакент фақат пас аз 10 сол оғоз ёфт. Соли 1946 Экспедицияи археологӣ суғдшиносии тоҷик ном экспедицияи калони илмӣ ташкил карда шуд. Дар қори экспедиция се муассиса — Институти таърихи маданияти моддӣ АФ СССР, Филиали тоҷикистони АФ СССР ва Эрмитажи давлатӣ ширкат доштанд. Аъзо-корреспонденти АФ СССР, забардасттарин шарқшинос ва археологӣ советӣ шогирди В. В. Бартольд — А. Ю. Якубовский роҳбари экспедиция таъин карда шуд. Вай соли 1946 бо як гурӯҳ олимони ба Панҷакент омад. А. Ю. Якубовский димнаро бо диққат тафтиш кард ва бо маълумоти В. Р. Чейлытко шинос шуда, ба ҳулосае омад, ки дар ин маҳал ҳафриёти калон ташкил

*

²²⁵ Крачковский И. Ю., 1945, сах. 97—98.

Порчае аз силсилаи расмҳои «Рустамнома». Панҷакент

кардан даркор. Вай ҳамин нуктаро дар назар дошт, ки «Панҷакенти қадим дар замони ислом вучуд надошт». А. Ю. Якубовский меҳост маълумоте чамъ кунад, ки он имкон диҳад дар бораи шаҳрҳои то истилои араб вучуддошта ақидае баён карда шавад. Вай масъалаи тадқиқи Панҷакенти қадимро аз гушаву канору тангкӯчаҳои сарбасти кишваршиносӣ берун бароварда, ба шоҳроҳи илми советӣ ҳидоят намуд. То вопасин дами худ (соли 1953) А. Ю. Якубовский роҳбари ҳафриёти Панҷакент буд. Баъди сари вай ба ҳафриёт М. М. Дьяконов роҳбар шуд (вафоташ соли 1954), аз соли 1954 роҳбари ҳафриёт А. М. Беленицкий мебошад.

Харобаҳои Панҷакенти қадим 60 км шарқтари Самарқанд, дар канори Панҷакенти имруза ҷой гирифтааст. «Дар ҳамин ҷо дар соҳили баланди Зарафшон димна воқеъ аст. Пеш аз ҳафриёт ин ҷо заминҳои лалмӣ буду дар вусъати майдони лаби даръё тарҳи базӯр аёни девори қалъа ва бурҷҳои он ба назар мерасид. Агар кас ба болои яке аз ин харобаҳои бурҷҳо барояд, сатҳи ҳуди димнаро мездид, ки он майдоне буд пур аз теппаяу дунгию дунгичаҳои гуногунсохту гуногуншакл. Ин майдони ҳуди шаҳр буд, ки сонитар ба он истилоҳи шаҳристонро нисбат доданд. Вусъати шаҳристон 19 га ва масофаи гирдогирдаш 1750 м аст. Девори шаҳристон фақат дар шимол ва шарқ рост аст, дар ҷануб ва ғарб бошад, ба пастию баландии маҳал мос шуда, қачу қилебу пастубаланд мебошад. Дар тарафи ғарбии шаҳристон бошишгоҳи ҳоким — арк ҷой дорад, ки замоне бо деворҳои қалъа як истехкоми томро таҷ

кил метод. Арк дар болои теппаи 30-метра воқеъ буда, аз шахристон бо сое чудо аст. Дар тарафи шарқӣ ва ҷанубу шарқии шахристон ҳавлиҳои наздишаҳрӣ ҷой дошт, ки он гуё ибтидои рабӯҳои шаҳрҳои давраи мутаракқии асрҳои миёна буд. Дар ҷануби шахристон чанд теппачаҳо ҳаст, баъди ҳафриёт маълум шуд, ки онҳо новуҷҳи зардуштӣ будаанд. Пас, қабристон ҳам дар ҳамин ҷо будааст.

Шахристон кӯчаҳои бисёр дорад. Бари кӯчаҳои шаҳр 3—5 м буда, онҳо гоҳ мугавозӣ мераванд ва гоҳ ба ҳам пайваста мешаванд. Дар ду тарафи кӯча маҳаллаҳои сершумор, дукону устохонаҳои бисёр ҷой дошт. Масалан, дар яке аз кӯчаҳо, ки шартан № 3 номида шуду ба тӯли 100 м муфассал тадқиқ гардид, дар як тарафаш маҳаллаҳои XIII ва VI ва дар тарафи дигараш маҳаллаҳои III, XX, VII ва XVI ёфт шуд, ки ҳар яке аз даҳҳо ҳавлиҳо ва зиёда аз 100 биноҳо иборат аст.

Масалан, маҳаллаи истиқоматие, ки шартан «объекти III» ном гирифт дар ғӯшаи шимолу шарқии шаҳр ҷой дорад ва росткунҷаи тақрибан дурусте мебошад, ки аз шимол ба ҷануб тул қашида, андозааш 190×35 м аст. Тарафи ғарбии маҳалла дар тӯли 100 м ба шакли девори яклухт аст, ки панҷ дарвоза ва як айвон дорад, вале ҳамин ки ба ҷануб тоб хурд, шаклаш дигар мешавад. Тарафи шарқии маҳалла хеле бисёр дарвозаву айвон дорад. Ба ақидаи О. Г. Большаков, тамоми маҳалла аз ҳашт ҳавли иборат буда, дар ҳар як ҳавли 10—15 иморат ҳаст.²²⁶

Ҳавли аз бинои болохонадор иборат мебошад, ки аз хонаи поён ба хонаи боло бо роҳи моил ба баландӣ баромадан (пандус) мумкин аст. Маркази ҳавли толори калони чоркунҷа мебошад. Девори ғавсу баланди бедарвоза як ҳавлиро аз дигар ҳавли чудо кардааст.

Соҳти объекти VI—XIII назар ба объекти III он қадар ботартиб нест. Биноҳои ин ҳавли ба девори қалъа пайваст буда, дар гардишҳои он ҷойҳои холи мондааст, ки мисли рӯйдариҷаҳо мебошад. Б. Я. Ставиский дар ин ҷо бисёр ҳавлиҳоро муайян намулдааст, ки ошёнани якуми онҳо аз чор то даҳ хона доранд. Дар якҷанд аз ин ҳавлиҳо толори калони ташрифот ҳаст, ки ба он долони шервонисақф мебарад, ғайр аз ин чанд хонаҳои иловагӣ дорад ва барои ба ошёнани дуҷум баромадан баромадгоҳи моили зинамонанд сохта шудааст. Ҳамаи ин ҳавлиҳо ба ҳавлии объекти III монандӣ дорад.

В. Л. Воронина муайян кардааст, ки иморати ҳар як ҳавли ба ду тақсим мешавад: ба хонаи ташрифот ва хонаи истиқоматӣ. Ҳавлиҳои бойтар дарвозахонае доштанд, ки ба намуди айвон сохта шуда буд. Хонаҳои поён одатан шервонисақф ва шифти онҳо

226 В. Л. Воронина дар ин ҷо 14 биноро муқаррар кардааст.

хеле баланд буд (то 5 м) ва тагтаги девор барои хуфтхоб суфа-хо сохта шуда буд. Хонаҳои поён андак ториктару салқинтар ва хонаҳои боло равшантару сабуктар сохта мешуду эҳтимол, хонаҳои тобистонӣ буданд ва ба он ба воситаи баромадгоҳи моил ё бо зина ба баландӣ баромадан мумкин буд. Чи тавре дар боло ҳам қайд кардем, маркази ин ҳавлиҳо толори калони чоркунҷае мебошад (андозаи онҳо ба ҳисоби миёна 50—80 м²). Гирдогирди даруни толор суфа дошт ва суфаи рӯбарӯи дари даромад баланду барҷаста буд. Шифти толор аз ҷуби муқаррарӣ буда, ба чор сутун такъя мекард ва дар миёнҷо равшан дошт. Саросари деворҳои толорро пур аз нақшу нигор ва танҳои сутунҳоро кандакорӣ мекарданд. Ҳайкалҳои ҷубин ҳам, дар ин толорҳо меистоданд.

Ҳар як ин гуна ҳавлӣ бошишгоҳи ашрофе мебошад, ки барои истиқомати худи соҳиби ҳавлӣ ва аҳли хонаводаи вай хонаҳои зиёде дошт, барои хизматгорону анбору ошхонаву ва ғ. низ хонаҳо буданд (баъзан онҳоро аз хонаҳои асосӣ ҷудо месохтанд) ва инчунин толори ташрифот буд, ки он вазифаи меҳмонхонаи ҳавлӣ бои асрҳои XIX ва аввали XX-уми тоҷикро иҷро мекард.

Дар қатори ин гуна ҳавлиҳои калон дар маҳаллаҳо ҳавлиҳое буданд, ки толори ташрифот надоштанд; хеле хоксорона ва, ҳатто фақирона буданд ва зоҳиран дар ин ҳавлиҳо шахриёни қатори зиндагӣ мекарданд.

Яке аз ҳавлиҳои объекти VI сохти махсус дорад. Дар ин ҳавлӣ чор толори ташрифот ҳаст, аз ҷумла, толори росткунҷаи ташрифот, ки андозааш 12,7×7,9 м мебошад. Дар ин толор 100 қол ёфт шуд, дар байни расмҳои рӯи девор лавҳи нардбозӣ ҳам кашаида шудааст. В. Л. Воронина мегӯяд, ки ин толор «толори махсуси бозӣ буд», вале ин гапӣ ўро исбот кардан мумкин набошад ҳам, ба ҳар ҳол ҷои шубҳа нест, ки ин ҳавлӣ ҳавлии ҷамоатӣ буд.

Сохти ҳавлиҳо бе тағйир наменд. Онҳоро васеъ мекарданд, борҳо аз нав месохтанд.

Дар солҳои охир муайян шуд, ки хонаҳои алоҳида-алоҳидаи (баъзан иборат аз ду қисми) сари кӯчаҳо, ки бевосита ба кӯча дар доштанд, чи гуна хонаҳо будаанд. Дар ҷои тадқиқшудаи чор кӯча зиёда аз чил адад ин гуна хонаҳо баромад. Дар баъзе ин гуна хонаҳо кӯра, пораҳои пахшшудаи охани гудохта, дошҳои пурӣ даҷғол ва дигар осори касби ҳунармандӣ падида омад. Дар ҳамаи ин хонаҳо нисбат ба дигар навъ хонаҳо танга бисъёр ёфт шуд. А. М. Беленицкий мегӯяд, ки ин хонаҳо устохона ё дукон мебошанд ва ё ҳам устохонаву ҳам дукон мебошанд ва ин иддаои ўро беасос гуфтан мумкин нест.

Як силсила ин гуна хонаҳо пайваста ба як ҳавли хеле бой сохта шуда, дар пеш майдонҷае дорад, ки ба кӯча мебарояд ва шумораи он хонаҳо ба 11 мерасад. Пеши тамоми ин 11 хона як айвон дошт. Бозорҷойҳо дар қади кӯчаҳои шаҳр воқеъ буданд.

Шивая Панчакент

Чунончи, дар давраи мутараққии асрҳои миёна чунин буд, дар он давраҳо низ бозор, ҳам ҷои истеҳсол будо ҳам ҷои хариду фурӯш.

Ба қавли А. М. Беленицкий, «ҳафриёти солҳои охир тасаввуроти пешинаро роҷеъ ба тартиби кӯчаҳои шаҳр ба кулӣ дигар кард. Маълум шуд, ки кӯчаҳои шаҳр кӯчаҳои рости батартибе мебошанду хонаҳоро ба маҳаллаҳои муайян тақсим мекунанд. Бешак, майдонҳо низ буданду андозаҳои гуногун доштанд»²²⁷.

*

²²⁷ Беленицкий А. М., 1956, сах. 179—186, 194—195. Барои ин тавсифу таъвилӣ ҳафриёти шаҳристон асарҳои дигар роҳбарону иштирокчиёни ҳафриёт, ки нашр шудаанд, низ истифода бурда шуд (Беленицкий А. М., 1958; Большаков О. Г., 1964; Воронина В. Л., 1958, 1964; Ставиский Б. Я., 1964, 6; Распопова В. И., 1971, Исҳоқов А. И., 1977 ва дигарон).

Мусавварае дар мазмуни ҳикоеи мурге, ки тухми заррин меовард. Панҷакент

Дар қисми шимоли димна пастхамии калоне ҳаст, ки замоне майдон буд. Дар ғарби ин майдон ду теппаи калоне ҳаст, ки замоне ду иморати ҷамоатии ба ҳам пайваста буд ва, одатан, алҳол онҳоро маъбад мегӯянд — маъбади ҷанубӣ (№ 1) ва маъбади шимоли (№ 2). Маъбадҳо ҳам аз ду қисм иборат — худи бинои маъбад ва ҳавлии маъбад, ки чанд иморатҳои истиқоматӣ ва хоҷагиро дар бар мегирифт. Гуфтан даркор, ки маъбади № 2 дар мобайни ҳавлӣ ҷойгир шудаасту чор тарафи онро хонаҳои гуногун печонида гирифтаанд (тули ҳавлӣ аз шарқ ба ғарб 75—80 м ва аз шимол ба ҷануб 60 м). Маъбади № 1 бошад, дар як кунҷи ҳавлӣ истодаасту фақат як тарафаш рӯ ба ҳавлӣ мебошад. Маъбад дар болои таҳкурсии баланд сохта шуда, нисбат ба ҳавлӣ болотар аст. Қас ҳамин ки ба ҳавлӣ даромад, рост рӯбарӯи дарвоза дар пеши маъбад роҳрави болопушидаи ду тарафаш кушодаеро меид, ки бомаш бар шаш сутун устувор буд (тули ин роҳрав қариб 21 м аст).

Дар охири ин роҳрав айвони чорсутунаи чоркунҷае рӯ ба ҳавлӣ, яъне рӯ ба шарқ сохта шуда буд (андозаи ин айвон дар як маъбад 7,58×8,1 м ва дар маъбади дигар 8,1×10,3 м). Аз ин айвон ба ҷабдатгоҳе даромадан мумкин, ки андак дарунтар воқеъ аст тарафаш чоркунҷа мебошад. Аз ду тараф ва дар қафои маъбад роҳрави болопушидаи сутундори ду тарафаш кушодае воқеъ буд, ки бо ҳамин гуна роҳрави пеши маъбад пайваस्त мешуд. Девори толорҳои марказӣ чорсутундор ва девори айвонҳо пур аз расму сурат мебошанд ва аз афти қор, замоне дар ин ҷо ҳайкалҳои гилӣ ҳам будаанд. Дарвозаҳои маъбади № 2 бо нақши гилӣ зинат дода шуда буд. А. М. Белиницкий исбот кард, ки як қисми ин нақшу ни-

гор аҳамияти маросимӣ дошт ва, инчунин таърихи ин иморатхоро муайян намуд.

Ин иморатҳо алҳол хароб шуда бошанд ҳам, холо ҳам салобати онҳо касро зер мекунад. Меъмор нияти муайяне доштааст ва бо маҳорати тамом ин нияти худро ба амал баровардааст. Аз роҳрави қаторсутуни болопушидаи ду тарафаш кушодаи майдон бинои марказии маъбад хеле бошукуҳ менамояд. «Маъбад дар боли таҳкурсии баланд, болотар аз хама ва дар миёнҳои хавли ҷой дошт ва баромадгоҳи моили зинамонанди васею бошавкати худ, қатори сутунҳои мавзуну нозуки худ ва толорҳои музайяну муқарнасии худро бо ғурури тамом чилва меод. Аҷаб намуде дошт қатори назаррабои сутунҳои он, нақши назокатомезу пурлатофати сутуну муҷассамаҳои он ва саҳаргоҳон, вақте анвори заррини офтоб ба даруни айвонҳо фуру мерехт, нақшунигори он ба тобиши рангинкамон партав меафканд.»²²⁸

Ҳамаи ин ҳафриёт қабати болини шаҳристонро ошкор намуд, ки ба асрҳои VII—VIII нисбат дорад.

*

²²⁸ Воронина В. Л., 1957, сах. 131. Дар боран тавсифи муфассали ҳафриёти маъбадҳо ва дигар бозёфтҳои он ҷо ниг.: Беленицкий А. М., 1950 б; 1958, сах. 105—113 ва дигарон.

Ин давра давран авчи тараққиёти шаҳр буд ва онро истилои арабҳо қатъ намуд. Дар баъзе ҷойҳои шаҳр осори сӯхтори азияте менамояд, ки, эҳтимол, соли 722 пеш аз милод ва ё худ андак сонитар (то солҳои 738/39) ба вуқӯъ омадааст.

Тақрибан солҳои 738—740 шаҳр боз барқарор мегардад. Вале баъдтар дар солҳои 70-уми асри VIII, эҳтимол, ба муносибати шӯриши Муканнаъ арабҳо Панҷакентро боз хароб карданд ва ин дафъа зиндагӣ дар шаҳристону рабоб дигар эҳё наёфт.²²⁹

Дар баъзе қитъаҳои шаҳр шабакаҳои поёнтар ҳам тадқиқ карда шуд ва маълум гардид, ки ҳам арк ва ҳам шаҳристони деворпеч, ҳануз дар асри V ва ибтдои асри VI пайдо шуда будааст. Маҳз дар ҳамин давра шаҳр тараққи мекарду ташаккул меёфт.²³⁰

«...Панҷакент шаҳри ҳақиқи буд. Тамоми вусъати он пур аз иморатҳои ду ва сеошъёна буд, ки онҳо маҳаллаҳои калонро ташкил медоданд ва ба ҳамдигар зич ҷой гирифта буданд. Вақти ҳафриёт дар ду тарафи кӯчаҳои танг дӯкониҳои сершумори савдогарону косибон ёфт шуд, ки ба масофаи калон тӯл кашидаанд. Алҳол зиёда аз сад иморатҳои серхонаи панҷакентиҳои қадим кашф гардидаанд. Қариб сеяки ин иморатҳо, яъне на фақат хонаи аъёну ашроф, балки қариб ҳамаи хонаҳои шаҳриёни доро толорҳои бошукӯҳе доранд, ки бо нақшу нигори мучассамаҳо зинат ёфтаанд. Ба туфайли ҳафриёт маълум шуд, ки дар Панҷакенти қадим санъати монументали ниҳоят маъмул будааст, ҳол он ки ин ақида ба гӯшаи ҳаёли касе намеомад. На фақат маъбадҳо, на фақат қасри шох, балки даҳҳо хонаҳои аҳолии оддии шаҳр он қадар осори рассомӣ ҳайкалтарошӣ доштаанд, ки ҳар яки онҳоро музеи санъат гӯем ҳам, хато намешавад».²³¹

Дар айни вақт бо ҳафриёти дигар қисмҳои шаҳр А. И. Тереножкин ба кофтукови арк сар кард. Солҳои охир дар ин қитъаи ҳафриёт археологи ҷавон А. Исҳоқов бомуваффақият қор мекунад.

Онҳо муқаррар карданд, ки арк иборат аз бурҷи марказӣ, ки ба майдончаи пеши арк пайваста мебошад ва, инчунин чанд иморати поёни дорад, ки рӯ ба шаҳристон сохта шудаанд. Маҳз дар ҳамин ҷо якчанд иморатҳои калони ташрифотӣ, аз ҷумла, толорҳои бузург ёфт шуданд, ки суфаҳои бисёр доранд. Миёни иморат толори азимест, ки (10×12,5) нишемангоҳи чуқуре дорад. Инчунин шикастапораҳои ҷубии таҳкурсии тахт ҳам ёфт шуд. Девори тамоми хонаҳо пур аз расму суратҳои оличаноб мебошад, вале онҳо аз сӯхтор саҳт зарар дидаанд. Аз эҳтимол дур нест, ки ин харобаҳои қасри Диваштич бошад.²³²

Қитъаи наздишаҳри 20—25 га вусъат дорад. Ин ҷо саросар имо-

*

²²⁹ *Большаков О. Г.*, 1964, сах. 118—120.

²³⁰ *Беленицкий А. М.*, 1967, сах. 8—9; *Маршак Б. И.*, 1964.

²³¹ *Беленицкий А. М.*, *Маршак Б. И.*, 1976, сах. 75.

²³² *Тереножкин А. И.*, 1950 а; *Ставиский Б. Я.*, 1950; *Исҳоқов А.*, 1971.

рат нест, балки чо-чо ҳавлиҳо алоҳида ба назар мерасад. Солҳои 1951—1953 нӯҳ ҳавлӣ ёфт шуд, ки пеш аз ҳафриёт фақат теппаҳои холи буданд. Яке аз ин теппаҳо, ки алоҳида меистод, 2,5 м баландӣ ва 22×16 м вусъат дошт.

Дар натиҷаи ҳафриёт тарзи сохти ҳавлиҳо ҳам ошкор шуд. Иморати ҳавлӣ ғайр аз дахлез боз се хонаи дигар, долон ва баромадгоҳи зинамонанд дорад. Тамоми биноҳо нисбатан дуруст боқӣ мондаанд. Дар хонаи аз ҳама дарунтар чорхиште ёфт шуд, ки он далели ҳамин аст, ки аҳли ин ҳавлӣ машғули шаробпазӣ буд. Дар дигар хонаҳо аҳли хонаводаи соҳиби ҳавлӣ зиндагӣ мекарданд. Яке аз биноҳо, эҳтимол, офилхона буд.

Баъзан чанд метр дуртар аз хонаҳо новусҳо, яъне сағонаҳо низ ёфт шудаанд, ки бошандагони китъаи атрофи шаҳр мурдаҳои худро дар он чо мегурониданд.²³³

Гӯристонии шаҳр аз девори ҷанубии шаҳристон тақрибан ним километр дуртар воқеъ буд. Ҳозир дар ин чо 70 хоктеппаро дидан мумкин (пештар дар ин чо камаш 2—3 баробар бештар хоктеппа будааст). Сеяки онҳо кофта шуданд ва маълум гардид, ки ин хоктеппаҳо ҳамон новусҳое буданд, ки ба он чо устухондонхоро мегузоштаанд. Ин новусҳо хучраи равоқдореанд, ки баъди устухони мурдари ба он гузоштан дари онро лойбанд мекарданд. Вусъати ин хучраҳо одатан 4—5 м² буда, баъзан то ба 10 м² мерасид. Дар тағи девори хучра суфачаҳо бардошта, ба болои он устухондонхоро мемонданд.²³⁴

Дар рафти ҳафриёт дар бораи бинокорӣ, санъати меъморӣ ва дигар намудҳои касбии хунармандӣ материалӣ зиёде ба даст омад.²³⁵

Самарқанд, Варахша ва дигар бошишгоҳҳои шаҳрӣ

Маркази Сугд шаҳри Самарқанд буд. Шаҳр дар димнаи Афросиёб ҷой дошт.²³⁶ Вусъати димна 219 га аст. Дар Афросиёб Н. И. Веселовский, В. В. Бартольд, В. Л. Вяткин ҳафриёт гузарониданд. Ҳафриёте, ки А. И. Тереножкин дар Афросиёб гузаронд, асо-

✱

²³³ *Большаков О. Г. ва Негматов Н. Н., 1958; Воронина В. Л., 1958, сах. 203—209.*

²³⁴ *Воронина В. Л., 1957, сах. 133—135; Ставиский Б. Я. ва дигарон, 1953.*

²³⁵ Тавсифи муфассали рафти ҳафриёт ва таъвилӣ материалҳои бадастомада дар асарҳои А. Ю. Якубовский, М. М. Дьяконов, А. М. Беленицкий ва дигарон оварда шудааст.

²³⁶ Ба ақидан В. А. Лившиц, номи аслии сугдӣ Афросиёб «Паршавоп» будааст (маънои «Паршавоп» — «Бар оби сиёҳ», яъне «Канори дариёи сиёҳ» мебошад, онро ба тоҷикӣ Порсиёб талаффуз мекардагӣ шуданд ва дар асарҳои минбаъда калима ба худ шакли «Афросиёб»-ро гирифт — *Лившиц В. А., 1965 а. сах. 5).*

си он донишҳои ҳозиразамоне гардидаанд, ки роҷеъ ба Афросиёб вучуд доранд. Тадқиқоти муфассали археологҳои узбек, ки бо роҳбарии марҳум В. А. Шишкин ва Я. Г. Гуломов дар Афросиёб гузаронда шуд, боиси кашфиёти калон гардид. Вале бисёр масъалаҳои таърихи асрҳои VI—VIII Самарқанд алҳол равшан нест.

Ба ақидаи А. И. Тереножкин, ин давра давраи тараққиёти Самарқанд буд.²³⁷ Дар қисми шимолии шаҳр арк ва дар қисми ҷанубии он шаҳристон ҷой дошт. Дар ин давра ҷануби шаҳр, ки хеле калон шуда рафта буд, ду қатор девор дошт (тули деворҳои атрофи шаҳристон қариб 2 км буд), дар шимол шаҳр бо қарихони соҳили дарёи Сиёб маҳдуд мешуд. Ҳарду қатори девори шаҳр дар масофаи 8—10 м дур аз ҳамдигар мутавозӣ тӯл мекашид ва девори дарунӣ нисбат ба девори берунӣ хеле мустаҳкамтар буду бурҷҳои он ҳам шоҳмотвор ҷойгир буданд. Ин девори дуқатора (онро девори дуюм ҳам мегуянд) ба қисми муҳофизатшавандаи шаҳр, инчунин ҳамон маҳаллаҳои атрофи шаҳрро низ дохил мекард, ки дар асрҳои IV—V сохта шуда буданд. Вале дар асрҳои VI—VII, баъди он ки девори дуқатора сохта шуд, шаҳр боз вусъат ёфта, аз худуди деворҳо берун рафт ва қад-қадӣ канали асосӣ ба тарафи ҷануб паҳн шуд.

Инак, Самарқанд дар асрҳои VI—VII хеле мустаҳкам шуда буд. Бе исботи иловагӣ ҳам равшан, ки ду қатор девор шаҳрро нисбатан дастнорас мекард. Дарвозаи ҷанубии шаҳр дар ҷое сохта шуда буд, ки он бо ду девор, ба шакли нимдоира, ба ҳам пайваست мешуд ва агар душман аз дарвоза ба дарун дарояд, ба як роҳрави сарбастае меафтоду аз ҷор тараф тирборон карда мешуд. Дарвозаи шарқӣ аз ин ҳам мустаҳкамтар буд — дар ду тарафи ин дарвоза ду бурҷи баланд меистоду аз дарун боз як девор буд, ки гузаргоҳи пинҳонӣ дошт.²³⁸

Солҳои 1965—1968 ва дар солҳои минбаъда, тахминан дар мобайни димнаи Афросиёб, комплекси азими меъморӣ — қасри ҳоким кашф гардид. Аз ин ҷо зиёда аз сӣ хона ёфт шуд. Майдони умумии ҳафриёт аз 1 га зиёд аст. Яке аз толорҳои асосии кашфшуда толори шахнишини 1 мебошад. Ин толори калони чоркунҷаест, ки андозааш 11×11 м буда, даромадгоҳаш аз тарафи шарқ аст. Шифти толор ба сутунҳо такя мекунад. Қад-қадӣ тағи девор суфаи васеъ тӯл кашида, рӯбаруи даромад суфа хеле пеш мебарояд ва дар он ҷо тахт меистодааст. Деворҳои худи толор, долонҳои беруни он ва деворҳои дигар хонаҳои ҳамшафати он саросар аз расму сурат пур мебошанд. Аз толори дигар, ки тарҳаш мисли то-

*

²³⁷ Тереножкин А. И., 1950 б, сах. 161. Муқоиса кунед: Массон М. Е., 1950, сах. 160—161 (дар Самарқанд «ба андозае бехтар шудани зиндагӣ ба назар мерасидааст»).

²³⁸ Пачос М. К., 1967, инчунин ниг.: 1966.

лори асосӣ бошад ҳам, нисбат ба он андак хурдтар аст, асбоби ашӯи ҷубини кандакорӣ ва ҳайкалчаҳои ҷубини нимсӯхтаи раққосоҳо ёфт шуд.²³⁹

Яке аз калонтарин марказҳои Сӯғди Бухоро димнаи Варахша буд. Оғро солҳои 1938—1939 ва 1949—1954 В. А. Шишкин тадқиқ кард. Қисми асосии димнаи Варахша теппаест, ки шаклан тақрибан секунҷа мебошад. Вусъати он 9 гектар ва баландиаш тақрибан 10 м аст. Баландии харобаҳои арк бошад, аз 9,5 м зиёд нест (аслан баландии он 30 м будааст!). Ин иморати калоне буд, ки (андозаи тарафҳоиаш 31 м) таҳкурсии яклухти поҳсагӣ дошт. Дар ғарбтари арк қасри бухорхудотҳо воқеъ буд. Ин қаср иморату бинои зиёди хурду калон дошту ҳамаи онҳо ба саломхонаи бузурге мепайвастан, ки дар тарафи ғарбии қаср воқеъ буд. Толорҳои ташрифот қатор-қатор ҷой доштанд. Баъзеи онҳо хеле калон буд. Деворҳои қаср пур аз нақшу нигори аҷоиб ва расму суратҳои пурмазмун буд. Рубаруи қаср, аз афти қор, маъбаде сохта будаанд. Ҳавлиҳои шаҳриён дар қисмҳои шимоли, шарқӣ ва ғарбии Варахша ҷой дошт.²⁴⁰

Аз дигар шаҳрҳои воҳаи Бухоро Пайкандро ном бурдан мумкин, ки вусъати он ба 20 га мерасид. Ин шаҳр ҳам қалъа ва арк дошт.²⁴¹

Қофирқалъа²⁴² ва табақаҳои болоии Тали Барзу²⁴³ ҳам ба димнаҳои ноҳияи Самарканд нисбат доранд.

Ба шарофати ҳафриёти чандинсолаи Б. Я. Ставиский дар сарғаҳи Зарафшон ҳам бисёр бошишгоҳҳо ва қалъаҳо кашф ва тадқиқ гардиданд. Масалан, 12 км дуртар аз Қалъаи Муғ дар қанори деҳаи Мадам Б. Я. Ставиский ва Ю. Ёкубов Гардони Ҳисор ном димнаеро тадқиқ карданд ва он қасри калонест, ки дар болои теппае ҷой гирифтааст. Қаср дар сухторе нобуд шуда будааст. Худи қаср биноҳои бисёр, аз ҷумла, саломхона ва намозгоҳ доштааст. Аз инҷо намунаҳои аҷоибӣ ҷубҳои кандакорӣ ба даст омад. Дар водии Моғиён ҳам бисёр асарҳои қадима тадқиқ шудаанд. Умуман дар сарғаҳи Зарафшон зиёда аз 50 осори давраҳои аввали асрҳои миёна ёфт шудааст.²⁴⁴

Ва ниҳоят, бинобар тадқиқоти С. Қ. Кабанов дар Сӯғди ҷанубӣ дар ноҳияи Қашқадарӣ ҳам дар аввалҳои асрҳои миёна бисёр шаҳрҳои калон воқеъ будаанд.

*

²³⁹ Шишкин В. А., 1966; Альбаум Л. И., 1971; Альбаум Л. И., 1975.

²⁴⁰ Шишкин В. А., 1963; Нильсен В. А., 1936, саҳ. 35—36.

²⁴¹ Якубовский А. Ю., 1940; саҳ. 51—84, Нильсен В. А., 1966, саҳ. 17.

²⁴² Шишкин Г. В., 1961; Нильсен В. А., 1966, саҳ. 23—25.

²⁴³ Григорьев Г. В., 1940 а.

²⁴⁴ Ставиский Б. Я., 1957 а; 1961 в, г; 1964 а.

Бинокорӣ

Дар бобҳои пешина мо камубеш бисёр масъалаҳои бинокориро аз назар гузарондем. Дар аввалҳои асрҳои миёна дар Сугд ва умуман дар тамоми Осиёи Миёна масолеҳи асосии деворзани поҳса ва хиштиҳои калони хом буд (андозаи онҳо аксаран $50—52 \times 25—26 \times 10—12$ см). Хишти пухта хеле кам истифода мешуд (асосан барои фарши хона ва ғ. истифода мебарданд). Барои тақияи болору забарравҳо асосан сутунҳои ҷубинро қор мефармуданд. Ҷуб дар бомпуши ҳам масолеҳи асосӣ буд.

Деворхоро ба дараҷае ғафс мекарданд, ки ҳочат ба таҳкурсии ҳам намерсонд. Фақат дар якҷанд ҷой таҳкурсии ёфт шудааст. Масалан, дар Варахша дар тағи сутунҳо аз хишти хому пухта пойсутуни чуқуре сохтаанд (чуқуриаш қариб то 2 м), маъбади Панҷакент ҳам таҳкурсии дошт. Фарши хонаҳо асосан гиландова буда, баъзан онҳоро аз хишти хом ва ҳатто аз хишти пухта ҳам мекарданд (масалан, дар Панҷакент ва Варахша). Дар кӯҳистон фарши хонаро аз санг месохтанд.

Чор навъи девор маъмул буд — поҳсагӣ, хишти, поҳсагии хишти ва хиштии поҳсагин. Ғафсии деворҳо ба ҳисоби миёна 1—1,6 м буд. Хонаҳо бо дахлезу долонҳои пайваст мешуданд, ки болон онҳо бо чанд усул пушида мешуд. Тоқхоро аз хишти хом мебардоштанд. Дархоро аз тахта месохтанд, баъзан дархоро дуқабата ҳам мекарданд ва сохти ин дарҳо ба муддати мадид бетағйир мондааст ва онҳоро, ҳатто ҳозир ҳам, дар баъзе иморатҳои тореволюционии тоҷикон дидан мумкин аст — яъне ҳамон дари ду забонакдор, ки забонакҳои он дар хонаҳои тағдарию болодари ҷой гирифта, тоб меҳуранд. Агар хона тангу борик буда, бари бомаш аз 3 м зиёд набошад, болои онро бо хишти хом бо усули шервонии моилтоқӣ мепушиданд, ки ин усули бомпуши ҳанӯз дар Шарқи Қадим истифода мешуд. Болон хонаҳои нисбатан хурди чоркунҷаро гунбазпуши мекарданд. Масалан, дар Афросиёб хонаи бомаштунбазие ёфт шуд, ки $4,3 \times 4,3$ м вусъат дорад. Хонаҳои калонтар боми муқаррарии сутундор доштанд. Масалан, толорҳои чоркунҷаи Панҷакент дар миёнҷо, андак дуртар аз ҳамдигар, чор сутундоранд, ки дар шифт бо чорҷубае пайваст шудаанд ва як нуғи болорҳо дар ҳамин чорҷуба ва нуғи дигари онҳо ба забаррави девор устувор карда мешуд. Мобайни чорҷуба холи мемуноду муривор бардошта мешуд ва вазифаи раванро иҷро мекард (масалан, дар Помир ва водии Қаротегин баъзеи хонаҳо ҳозир ҳам бо чунин тарз сохта мешаванд).

Ҷубу тахтаҳои нимсӯхтаи зиёд, ки аз ин биноҳо ёфт шуд, далолат мекунад, ки дар хонаҳо кату тахтакатҳои²⁴⁵ тахтагӣ будааст. Дигар навъҳои ҷихози хона аз рӯи расми деворҳо аён аст.

*
²⁴⁵ Воронина В. Л., 1934, сах. 78—87.

Санъати тасвири

Осори санъати тасвири аз Панҷакенти қадим, Варахша ва Самарқанд наид омад.

Дар Панҷакент дар 60 хона расми рӯи девор ёфт шуд. Ин шумораи зиёд нишон медиҳад, ки одати ороиши деворҳои хона дар байни сугдиён то чи андоза маъмул будааст, ҳол он ки то ба рӯзҳои мо аз он санъати бузурги ороиш фақат резаҳои омада расидаанд.

Доир ба санъати тасвири Панҷакенти қадим бори аввал А. Ю. Якубовский, М. М. Дьяконов, А. М. Беленицкий мақолаҳои ҷолиб навиштаанд. А. Ю. Якубовский ҷиҳатҳои аҳамияти умумитарихии тасвириҳо, М. М. Дьяконов хусусиятҳои услубии тасвириҳо ва А. М. Беленицкий мазмуну мундариҷаи тасвириҳо таъвил додаанд. Тасвириҳо, ки дар солҳои охир ба даст омаданд, бо эҳтимоми А. М. Беленицкий интишор шудаанд (вале, мутаассифона, фақат қисми ками онҳо).

Аксари толорҳои ташрифот деворҳои доранд, ки вусъати онҳо то ба 100 м² ва, ҳатто беш аз ин аст ва чанд қатор расмҳои болои ҳам доранд. Сюжети расмҳо хеле гуногун аст. Беш аз ҳама тасвири кадом як достони қадимае ба назар мерасад. Масалан, дар толори 41-уми объектҳои VI қариб 40 м² сурат ёфт шуд ва дар омади ғап, тамоми сурат аз поён то сари девор нағз боқӣ мондааст. Тамоми вусъати девор бо изораҳои уфуқӣ ба чанд табақа тақсим карда шудааст. Дар яке аз пораҳои девор чор табақа ҳаст, ки табақаи аз поён дуумаш нисбатан кам осеб дидааст. Дар заминаи кабудрангии девор як манзараи томе инъикос шудааст, ки аз деворе ба деворе гузашта, ба масофаи 15 м тӯл мекашад ва қариб нисфи вусъати тамоми деворҳои толорро фаро гирифтааст. Л. М. Беленицкий сурати мазкурро чунин ба қалам додааст: «Манзара аз ҳашт лавҳа ва ё худ сахна иборат буда, қаҳрамони асосии онҳо ҳамон як паҳлавони самандсабор аст. Дар сахнаи аввал паҳлавони самандсабор дар сари як даста саворони зирхпӯш истодааст, ки аз афти қор, дар азми сафар мебошанд. Дар лавҳаи дуум паҳлавони самандсабор каманд ба душмани худ меандозад, ки вай ҳам савор аст. Дар лавҳаи сеюм паҳлавони аспсабор бо аждаҳо ҷанг карда истодааст. Дар лавҳаи дигар боз худи ҳамон паҳлавон тасвир шудааст, ки пешопеши дастаи сарбозон меравад ва зимнан мурдаи аждаҳо дар тағи пой саворон хобидааст. Дар лавҳаи панҷум паҳлавон бо душмане муҳориба дорад, ки он ҳам савор аст. Дар гирду атрофаш дигар ҳамсафонаш бо тӯдаи девон задухӯрд мекунанд. Ниҳоят, дар лавҳаи охирин паҳлавони аспсабор бо дигар сарбози аспсабор муҳориба дорад». Аждаҳое, ки дар лавҳаҳои сеюм ва чорум тасвир шудааст, танҳо дарози морпечи ҳалқа-ҳалқа дорад, ки охираш ба шакли бадани аз миён болои зан кашида

шудааст ва сараш сари модашерро ба ёд меоварад. Эҳтимол, аждаҳо бол ҳам доштааст, вале инаш равшан не. Аз чароҳатҳои танан аждаҳо шуълаи оташ фаввора мезанад. Танан девҳо ба танан одам монанд, сари онҳо ҳам мисли сари одаман, вале андомашон ниҳоят бадҳайбат, мисли буз барзагов шох доранд ва пойҳояшон ҳам мисли пойҳои буз. Ду дев саворан аробаҳои чанги задухурд мекунанд.

Ба А. Беленицкий муяссар шудааст, ки манзараҳои ин суратро ба як достони конкрети эпикӣ, яъне достони Рустам бо ҳамдигар марбут созад. Дар «Шоҳнома» дар байни қорнамоҳои Рустам чанги Рустам бо аждаҳо, гирифтӣ шудани Авлод ба дасти Рустам, чанги Рустам ва Аржангдев, куштани Рустам Деви Сапедро инъикос шудааст.^{245a}

А. М. Беленицкий, инчунин он манзараҳои қорзорро, ки дар он занон ширкат доранд, низ суратҳои эпикӣ мешуморад. Дар қадим занони Осиёи Миёна дар муҳорибаҳо, дар ҳақиқат, иштирок мекарданд ва ривояти қорнамоҳои аҷоибӣ Тахминаву Заррина барин занони шӯҷо дар асарҳои муаррихони пешина зикр гардидааст. Қорномаи ин гуна занон асоси достону ривоятҳои шарқиероӣ шудаанд ва минбаъд дар дигар осори санъат низ тасвир ёфтаанд. Шаммае аз ин ривоятҳо дар «Шоҳнома» низ ба назар мерасад.²⁴⁶

Бисъёр суратҳо дар мавзӯи дин ва маросимоти динӣ ҳастанд. Яке аз онҳо лавҳаи сӯги навҷавони марҳумест, ки ба ақидаи А. Ю. Якубовский, қаҳрамони афсонавии Осиёи Миёна — Сиёвуш мебошад (дар омади гап, дар ин бора дигар фикрҳо ҳам ҳастанд). Инчунин сурати олиҳаи қордастаро низ ном бурдан лозим, ки А. М. Беленицкий ва баъди вай бисъёр дигар муҳаққиқон онро сурати Нана (Нанайя) мегуянд. Қолиби диққат аст, ки дар тангаҳои маликҳои Панҷакенти қадим номи ин олиҳа ба назар мерасад ва ин далолат мекунад, ки оли ҳукмрони Панҷакент ба ин олиҳа ибодат доштааст. Парастии ҷисмҳои осмонӣ ҳам, дар суратҳои рӯидевории Панҷакент акс ёфтааст.

Бисъёр суратҳои рӯидевории Панҷакенти қадим мавзӯҳои гуногуни фольклорӣ ва масалҳо оид ба ҳайвонотро инъикос менамоянд. Дар ин бора А. М. Беленицкий гуфтааст: «Ба ин лавҳае мисол шуда метавонад, ки дар он қаҳрамони афсонаи духтареро, ки бо қодуи қасе андаруни танан дарахт банд шуда будааст, озод мекунад. Ин гап ба пайдоиши мундариҷаи дигар суратҳо низ дахл дорад, ки он то алҳол аз рӯи афсонаи машҳури «мурғи бахт» маъмул аст ва он зимнан дастраси фольклори тамоми олам гардидааст. Сурати на чандон қалоне қолиби диққат мебошад, ки дар он

*

^{245a} Беленицкий А. М., Ставиский Б. Я., 1959, сах. 62—66; Беленицкий А. М., 1967, сах. 23.

²⁴⁶ Беленицкий А. М., 1960.

Накши рӯя девори қаср. Варахша

харгӯше тасвир ёфтааст ва ин харгӯш бо гапфурушиҳои дилфиреб шерро мачбур мекунад, ки худро сарозер ба гирдоб партояд ва бо хамин тadbир тамоми ҳайвонот аз зулми шер раҳо мешаванд. Ин сурати хушобуранг тасвири басо дақиқи хикоятест, ки дар маҷмуи афсонаҳои ҳиндӣ «Панчатантра» оварда шудааст». ^{246a}

Расоме, ки суратҳои рӯи деворро кашидааст, аз ҳаёти гирду атрофи худ низ бисёр сюжету мундариҷахоро гирифтааст. Манзараи ҷангу муҳорибаҳо чунон печдарпечу боварибахшу пуртаъсир мебошанд, ки бинандаро дар ҳайрат мегузоранд. Лавҳаҳои базму зиёфат низ бисёр ба назар мерасад. Инчунин дигар падидаҳои зиндагӣ, масалан, тасвири нардбозӣ, гуштингирӣ барин лавҳаҳо низ дучор мешаванд, илова ба ҳамаи ин бисёр нақшу нигоҳи меъмории низ ҳастанд, ки танҳо вазифаи зинати иморатхоро иҷро мекунад.

Муҳаққиқон дар рафти тадқиқи суратҳои рӯидевории Панча-

✱

246a Беленицкий А. М., 1967, сах. 24—25.

кенти қадим муқаррар қарданд, ки ин суратҳо ба чанд услуб ва дар вақтҳои гуногун анҷом дода шудаанд.²⁴⁷

Вале таносуби муқаммали бунқси ҳайратангези ин суратҳо баръало аён аст ва аксари онҳо бо латофату заковату назокати худ қасро моту мабхут мекунанд. Хусусан қасро расми духтараки уднавоз мафтун мекунад — қиёфаи пурандеша, чашмони хумор ва ангуштони нозуки вай, ки рӯи торҳо ҷавлон мезананд, дар ҳақиқат, таъсири фавқуллодае доранд. Ё худ боз як расмро гирем: ду савора — яке мард, дигаре зан. Ҳарду паҳлу ба паҳлу ба рӯи якдигар нигоҳкунон рафта истодаанд, — мо намедонем, ки онҳо кучо рафта истодаанд, чиҳо гуфта истодаанд, вале ин ду нафар, ба назари мо, гӯё зиндаанд, замони онҳо ба қаъри асрҳо фуру рафта бошад ҳам, онҳо ба чашми мо гарм менамоёнд ва таҷассуми олами томи образҳои бадеӣ мебошанд.

Суратҳои рӯидевории Варахша ҳам басо диққатталаб ва пурмаъно мебошанд. Дар толори сурхи қасри Варахша дар болои суфаҳо лавҳае ба назар мерасад ва он бо як мазмуну мундариҷа бандубаст шудааст — дар лавҳа филсавороне тасвир ёфтаанд, ки аз ҳамдигар ба фосилаи баробар ҷой гирифтаанд. Махлуқоти гуногуни бадҳайбат (баъзеи онҳо зоҳиран шерони сурхранг мебошанд) ва ё мурғони сафедболи фулодминқори шерчанғол аз чор тараф ба филҳо ҳамла мекунанд. Суратҳои толори шарқӣ тамоман дигар аст. Дар яке аз деворҳо як гурӯҳ ҷанговарони савор менамоёнд. Дар маркази дигар сурат расми бузурги шоҳе тасвир шудааст, ки дар болои тахт нишастааст ва пояҳои тахтро суратҳои шутурҳои болдор зинат медиҳанд. Дар ҷану рости тахт суратҳои зиёд, расми ҷои қурбонӣ кашида шудааст. Боқимондаҳои суратҳои рӯидеворӣ дар дигар хонаҳои қаср низ ёфт шуд.²⁴⁸

Чӣ тавре дар боло зикр карда будем, дар Афросиёб ҳам хонаи калоне ошқор гардид, ки суратҳои оличаноб дорад. Дар яке аз деворҳои сурати равоқе ҳаст, ки дар болои он мардону занони бисёре нишастаанд. Дигар толори таширот (вусъаташ 11×11 м) яке аз хонаҳои марказии қаср мебошад. Дар девори шарқии ин хона сурате ёфт шуд, ки мазмунан ба об алоқа дорад — мавҷҳои қабуд кашида шудаанду рӯ-рӯи он одамону паррандагону моҳиён шино мекунанд. Дар девори ҷанубӣ қофилае тасвир шудааст, ки ба тарафи қаср меравад ва дар саҳни қаср низ мардуми бисёре истодаанд. Худи қофила асари муқаммали санъати тасвири мебошад ва дар он одамоне акс ёфтаанд, ки савори фил, уштур ва аспҳо пеш мераванд. Аз ҳама пеш фили сафед меравад ва дар тахти равони болои фил кадом як бойзана нишастааст, ки эҳтимол, шоҳ-

*
²⁴⁷ Ғайр аз асарҳои номбурда боз ба баъзеи дигар асарҳои асосӣ илг.: «Живопись древнего Пянджикента» (маҷм. мақ.), М., 1954; «Скульптура и живопись древнего Пянджикента» (маҷм. мақ.), М., 1959.

²⁴⁸ Шишкин В. А., 1963, саҳ. 150—156.

духтар ё малика бошад. Дар сағрии фил, дар пушти тахти равон канизаки шохдухтар тасвир ёфтааст. Аз паси фил се зани аспасвор менамоянд. Дар дасти яке аз онҳо чунин иборати мухтасар ба забони суғдӣ сабт шудааст: «Ақрабони малика». Аз паси онҳо ду марди мусаллахи шутурсавор мераванд, ки дар даст ҷубдасти салтанат доранд, боз чор паррандаи сафед инъикос шудааст, ки онҳо ро ду марди даҳонбаста гирифта мераванд ва ниҳоят боз як саворе ба назар мерасад, ки нисбат ба дигарон ду баробар калонтар кашида шудааст. Шояд ки ин маросими арусбиёрони сафир бошад (духтари филсавор арусу марди аз ҳама калон кашидашуда сардори сафорат). Дар девори дигар лавҳаи қабули сафирон тасвир шудааст ва сафирон намояндагони қавму тоифаҳои гуногун мебошанд.²⁴⁹ Дар бари чомаи яке аз сафирон матни суғдӣ хаст, ки аз сафорати Чағониён буданаш хабар медиҳад (худи матро ниг. дар сах. 336). Ин суратҳои Афросиёб маҳсули ранҷи дасти рассомону наққошони пойтахт буда, асарҳои мукаммалу олидарачаи санъат мебошанд. Онҳо ниҳоят зебову назаррабо кашида шуда, асосан рангҳои баланду равшану гуногунтобиш ба кор рафтааст (порае аз ин суратҳо дар лифофаи муқоваи китоб оварда шудааст).

Расмҳои рӯидевории Суғд на фақат чун осори давраи худ аҳамият доранд. Мо дар боло гуфта будем, ки онҳо боз чи гуна аҳамият доранд — аслашро гирем, ин суратҳои энциклопедияи ҳаёт ва афкори суғдӣ мебошанд, гарчанде тамоми ҷабҳаҳои ҳаётро фаро нагиранд ҳам, энциклопедияи ҳақиқӣ мебошанд. Албатта, бояд дар назар дошт, ки забони ин энциклопедия образҳои бадеӣ мебошад ва тавзеҳи ягонаву баҳснопазири ин забон кори осон нест.

Аз ёфт шудани аввалин суратҳои рӯидевории Панҷакент дере нагузашта М. М. Дьяконов ақидае изҳор намуд, ки аҳамияти ин расмҳо аз доираи маданияти Суғд ва умуман Осиёи Миёна берун меравад. Вай дуруст тахмин кард, ки акнун дар санъати Туркистони Шарқӣ «ҷараёни осиемиёнагӣ»-ро ошкор кардан мумкин аст (баъзе осорҳои маданияти Туркистони Шарқиро дар охириҳои асри XIX ва аввалҳои XX экспедицияҳои археологҳои рус, немис, францавӣ, англис ва япон ёфта буданд) ва барои муайян кардани замони пайдоиши баъзе гуруҳҳои алоҳидаи онҳо имкон пайдо мешавад, ҳол он ки то ба ҳол замони пайдоиши онҳо асосан тахминӣ ва умумӣ муқаррар карда мешуд.²⁵⁰

Худи М. М. Дьяконов ба чанд унсурҳои суғдӣ осиемиёнагии санъати Туркистони Шарқӣ ишорат кард. Тадқиқоти олими Италия М. Буссалъи низ ҷолиби диққат ва боварибахш аст, ки вай масъалаи ба санъати Туркистони Шарқӣ (зиёда аз ин, ба санъа-

*

²⁴⁹ Шишкин В. А., 1966, сах. 14—22; Альбаум Л. И., 1971.

²⁵⁰ Дьяконов М. М., 1954 а, сах. 89—90.

ти тамоми Осиёи Марказӣ) таъсир расондани санъати Осиёи Миёнаро хеле аниқ таҳқиқ намудааст.²⁵¹ Вале бояд эътироф кард, ки олимони фақат ба остонаи ин мавзеи ачибу наҷиб қадам ниҳодаанд ва арсаи меҳнат дар ин ҷо қанор надорад.

Ҳайкалтарошӣ. Санъати мусиқӣ ва рақеъӣ

Дар санъати Суғд дар баробари расомӣ ҳайкалтарошӣ ҳам мақоми муҳим дошт. Масолеҳи ҳайкалсозӣ гил, ғаҷ ва ҷӯб буд.

Дар Панҷакент ҳайкали азими гилӣ ёфт шуд. Ин ҳайкал замоне айвони маъбадро оро меодааст. Дар ин айвон изорае ёфт шуд, ки қариб 8 м дарозӣ дошт. Мазмуни нақши ин изора тасвири фантастикӣ манзараи даръе мебошад. Заминаи нақш хатҳои шикастаи барҷаҳида аст, ки мавҷи даръеро ифода менамояд ва дар болои ҳамин хатҳои мавҷӣ, бо усули муқарнаси барҷаҳида, ҳайвону моҳиҳои аҷоиб ва махлуқоти одамсимо тасвир ёфтаанд. Дар яке аз деворҳои дар мобайн махлуқи одамсимо нақш ёфтааст, ки аз об баромада истодааст. Тамоми моҳиён ва махлуқоти ғароиб ба тарафи ҳамин махлуқи одамсимо шино мекунанд. Дар нақши изораи двори сеюм дар мобайн махлуқи одамбашарае ҳаст, ки аз ду думи ба ҳам печида иборат мебошад. Дар ҳамин ҷо ҷанд аждаҳо менамояд, ки даҳони худро қалон кушода истодаанд. Чунин ақидаи А. М. Беленицкий қобили қабул, ки ин нақши муқарнас ва ҷонварони он таҷассуми олами об, аниқтараш, таҷассуми Зарафшон мебошад, онро юнониён «Политимет» (яъне «Пурэъзоз») ва суғдиён «Номиқ» (яъне «Номдор») меномиданд.

Дар Панҷакент, инчунин ҳайкалҳои хушнамои ҷӯбӣ ҳам вучуд доштанд. Ин ҳайкали раққосаҳо мебошад, ки ба андозаи $\frac{3}{4}$ қисми танаи одамӣ сохта шудаанд. Раққосаҳо аз миён боло луч буда, дар айни ҳаракатҳои мураккабтарини рақс тасвир ёфтаанд. Онҳо дасти чапро ба миён монда, пой ростро қат карда, аз болои пой чап, ки рост аст, ба тарафи чап дароз карда истодаанд. Шаддаву халхолҳои зиёд ва шалвори аҷоибдухти маҳину нозук ба қомати расову болои раққоса боз як ҳусни барзиёде мебахшад.²⁵²

Ҳайкалҳои раққосаҳои Панҷакент муҷассамаи он мӯъҷизакороне²⁵³ мебошад, ки аҷнабиён онҳоро «гирдбоди гашти духтар» меномиданд. Раққосаҳои Чоч, Қумод, Қеш, Маймуғ, алалхусус, раққосаҳои Самарқанд ниҳоят машҳур буданд. Пироҳани ҳарири ше-розаҳояш зардӯзии гулобӣ, шалворҳои беқасаби нилранг ва кафш-

✱

²⁵¹ Bussagli M., 1963, s. 42—51.

²⁵² Беленицкий А. М., 1959, сах. 75—76.

²⁵³ Рифтин Б. Л., 1960, сах. 128.

ҳои қирмизини кемухтӣ ба қомати расову дилбари онҳо чунон қои-
му шинам меафтад, ки бинанда аз хусни онҳо дар ҳайрат мемо-
над. Рақси онҳо баъзан дар болои туб иҷро мешуд ва чунон бо-
суръату тезу шӯҳ буд, ки бинанда мафтун мегардид. Вақте рақс
ба авҷи худ мерасид, раққоса пирохани худро кашида мепартоф-
ту аз миён боло луч мешуд ва ин таъсири рақсро ниҳоят зӯр ме-
кард. Ҳаракати раққоса чунон тез буд, ки шоир шуморидааст боз
андаке суръат гирад, раққоса мисли пораи абре ба осмон мепара-
ду ба офтоб мерасад.²⁵⁴

Раққосаҳои Панҷакент шояд дар ҳамин гуна авҷи рақс таҷас-
сум ёфтаанд.

Мардуми Суғд ва ноҳияҳои атрофи он на фақат дар маданияти
рақс, балки дар санъати мусиқӣ ҳам шӯҳрат доштанд. Номи даҳ-
ҳо асбобҳои мусиқӣ то ба мо расидаанд, ки дар Бухоро маъмул
будааст. Бисъёр навою оҳангу мақомҳои гушнавоз эҷод гардида-
анд. Баъзеи онҳоро яккаҳону якканавозон ва баъзеи онҳоро дастаи
навозандагону ҳофизон иҷро мекарданд. Бухоро, инчунин бо арти-
стони худ машҳур буд. Театри лӯхтақҳо асри VII маҳз аз Осиёи
Миёна ба Хитой гузаштааст.

Вале бармегардем боз ба сари ҷӯбҳои қандақории Панҷакент—
нақшҳои ислимию гирдобӣ арақои иморатҳоро зиннат меод, су-
туну болорҳо низ қандақорӣ карда мешуд.²⁵⁵

Ақсар нақшҳои қандақории ҷӯб басо печдарпечу мураккаб буду
одамон дар чорҷӯба ва ё даруни нимдоира гирифта мешуд, маса-
лан, дар дохили чорҷӯба ё нимдоира тарҳи одами дар тахт нишас-
та ва ё сардори савори аробаи ҷангӣ ва ғ. тасвир карда мешуд.
Дар ин нақшҳо анъанаи санъати қушониён баръало ба назар ме-
расад.²⁵⁶

Дар қасри Варахша бисъёр деворҳои бо ғач андовашуда ҳас-
танд, ки бо нақшҳои мураккаб фаро гирифта шуданд. Аввал де-
вор бо қабати тунуки (аз 1,5 то 20 см) ғач андова шуда, баъди
хушк шудан дар он гул мебароварданд. Мазмуни нақш гуногун
буд. Баъзан ин нақши оддӣ арча, баъзан қатори секунҷаву чор-
кунҷаҳои оддӣ ва ғ. буд, ки ба ҳам печида, намудеро пайдо мекар-
данд. Чоркунҷаҳои гуландарун, ситорагулҳо, таркибу печопечи
нақшҳои наботию геометрӣ ҳам мутаносиб ба ҳам таркиб ёфта,
андаруни доираҳо муттаҳид карда мешуданд. Нақши наботӣ, алал-
хусус, баргу наваи тоқ бисъёр дучор мешавад. Дар лавҳаҳои, ки
аз афти қор, манзараи табиатро инъикос менамоянд, дарахтони
танаашон ниҳоят ғафси ду-семетра ба назар мерасанд, ки баргу

²⁵⁴ Schafer E. H., 1963, p. 55—56.

²⁵⁵ Ворокина В. Л., 1959. Ҷӯбҳои қандақориро Б. Я. Ставиский ва А. Ю. Яку-
бовский дар Мадм ёфтаанд.

²⁵⁶ Беленицкий А. М., 1962.

Хайкалҳои сафолӣ ибтидои асрҳои миёнаи Самарқанд

шоҳаҳои онҳо ниҳоят равшану дақиқу боҳавсала кашида шудаанд ва, ҳатто гурми шоҳаҳо нағз намоён аст. Дар ин лавҳаҳо, инчунин ҳавзҳо ҳам ҳастанд, ки дар он моҳиён шино мекунанд. Дар заминаи ана ҳамин гуна манзараҳо лавҳаҳои зиёди зиндагӣ тасвир ёфтаанд, ки дар он ҳайвону инсон ва дарандагону парандагон ширкат доранд. Инчунин манзараҳои сайди гурхар, гуроз ва оху низ тасвир шудааст. Андозаи расми саворон қариб ба андозаи ҳақиқии савор баробар буд. Баъзе аспҳо болдор кашида шудаанд. Махлуқоти афсонавӣ ҳам хеле бисёр, алалхусус сурати зане, ки ба сурати паранда кашида шудааст, чолиби диққат мебошад, дар омади гап, гуфтан лозим, ки образи ин гуна занони парандасимо дар ашъён давраҳои сонии ҳунармандони Осиёи Миёна бисёр вомехӯрад ва ҳатто онро дар айёми мо дидан мумкин (то ба қарибӣ ин хели нақшро дар носкадуҳои Самарқанд ҳаққокӣ мекарданд).

Санъати гуногунмазмуну гуногунмундариҷаи кандакорӣ, басо наву тоза ва зарифу латиф будани он ба андозае ҳосияти умумӣ доранд ва ҷузъиёти он батафсил тасвир карда нашудааст, ки ин ҳолат хусусияти монументалӣ доштани тамоми он санъатро хеле равшан таъкид кардааст.²⁵⁷

✱
²⁵⁷ Шишкин В. А., 1963.

Чи тавре дар боло гуфта гузаштем, хатти суғдӣ аз хатти оромӣ бармеояд. Дар он даврае, ки алҳол мавриди назар аст, хатти суғдӣ хатти курсив буд. Одатан дар амалия 18—19 ҳарфи алифбо ба кор мерафт ва баъзе калимаҳо бо идеограмма ифода карда мешуд. Соли 1965 дар арки Панҷакент археолог А. Исҳоқов бори нахуст дар таърих алифбои суғдиро ёфт. Дар танаи хуме ҳарфҳо ва машки хат сабт шуда буд. Алифбо 28 ҳарф дорад, ки он тамоми ҳарфҳои алифбои оромӣ аст ва, ҳатто он ҳарфҳои низ ҳастанд, ки амалан истифода намешуданд. Ана акнун маълум шуд, ки чаро Сюань-цзан «аз бист андаке зиёд»²⁵⁸ гуфтасту 18—19 ҳарф нагуфтааст, ки он амалан ба кор мерафт — вай ин маълумотро аз ягон суғдӣ босавод гирифта будааст ва ин суғдӣ ба вай шумораи асли, яъне гуфтан мумкин, шумораи назариявии ҳарфҳоро хабар додааст, ки ҳар як одами саводноки он давра медонист. Хатти суғдӣ дар ноҳияҳои гуногуни Осиёи Миёна ҳар хел буд, масалан, хатти суғдӣ Самарқанд фарқ дошт.

Осори хатти суғдӣ, пеш аз ҳама, дар Туркистони Шарқӣ ёфт шуд. Ин осор бо ҳуруфоти суриёӣ, монӣ ва боз ба ҳуруфоти навъи сеюме навишта шудаанд, ки он айнан мисли ҳуруфоти уйғурӣ набошад ҳам, ба он андак шабоҳат дорад. Ҳамаи ин матнҳо бо як забон иншо шудаанд. Дар баъзе матнҳо истилоҳи тақвим ҳаст ва он бо истилоҳи тақвим, ки Берунӣ дар «Осор-ул-бақия»-и худ суғдӣ номидаст, айният дорад. Ҳамаи ин имкон дод муқаррар шавад, ки забони матнҳои мазкур забони суғдӣ ва он ҳуруфоти навъи сеюм ҳуруфоти аслии суғдӣ мебошад.²⁵⁹

Материалҳои забони яғнобӣ имкон дод, ки ин матнҳо хонда шавад.²⁶⁰

Аввалин маълумот дар бораи забони яғнобӣ баъди ба Яғноб сафар кардани шарқшиноси рус А. Л. Кун ва ҳамроҳи вай Мулло Абдурахмон ном марди тоҷик ба даст омад. Минбаъд дар бораи ин забон Ш. Акимбетов, Е. Ф. Қолъ, Н. Г. Маллицкий, К. Г. Залеман ва дигарон маълумот ҷамъ карданд. Аз думлаи олимони со-

*

²⁵⁸ Тарҷумаи аниқи инро ниг.: *Pelliot P.*, 1934, p. 48; муқоиса кунед: *Beal S.*, 1906, p. 26—27 («сй ё қариб сй»).

²⁵⁹ *Gauthiot R.*, 1914—1923; *Benveniste E.*, 1929; *Лившиц В. А.*, 1966.

²⁶⁰ Яғнобӣҳо қавми камшуморест, ки дар кӯҳҳои Тоҷикистони Марказӣ, дар соҳилҳои дарёи Яғноб зиндагӣ мекунанд (дарёи Яғноб шохан Фондарё аст, ки дар навбати худ ба дарёи Зарафшон мерезад). Шумораи яғнобӣҳо ҳеле кам аст. Дар чорьяки охири асри XIX ва аввалҳои асри XX шумораи онҳо 1250—1400 нафар буд. Мувофиқи маълумотҳои аниқтар, ки ибтидои солҳои 30-юм ба даст омад, шумораи яғнобӣҳо (дар ҳуди Яғноб) ба 2150 нафар расид. Алҳол шумораи онҳо аз 3 ҳазор бештар мебошад. Яғнобӣҳо ғайр аз ҳуди Яғноб дар дигар ҷойҳо, масалан, дар деҳаҳои болооби Варзоб ҳам зиндагӣ мекарданд. Дар рӯзҳои мо як қисми яғнобӣҳо ба тоҷикӣ гап мезананд, қисми дигари онҳо (тақрибан 2,5 ҳазор нафар) дузабона мебошанд.

ветӣ, ки дар ҳуди Яғноб забони яғнобиरो тадқиқ кардаанд, М. С. Андреев ва Е. М. Пещерева, С. И. Климчицкий ва Л. А. Хетагуров, М. Н. Боголюбов ва А. Л. Хромовро номбар кардан даркор. Ба Яғноб забоншиносони хориҷа — Р. Готъо ва Г. Юнкер ҳам омада рафтаанд. Инчунин номи эроншиноси немис В. Гейгер ва олими Франция Э. Бенвенистро бояд зикр кард. Сохти грамматикаи забони яғнобӣ тадқиқ карда шуд. Маълум гардид, ки ин забон забони шарқиэронӣ буда, дар асоси яке аз лаҳҷаҳои забони суғдӣ инкишоф ёфтааст.

Аксари фонди луғавии он ба лексикаи суғдӣ тааллуқ дорад. Дар ноҳияи дурдасту мушкилгузари водии Яғноб боқӣ мондани ин забони нави суғдӣ дар тадқиқи осори хатти суғдӣ мадади бебаҳое расонд.²⁶¹

Дар боло мо дар боран алифбое сухан рондем, ки дар Панҷакент ёфт шуда буд. Ин бозёфт дар айни ҳол далолат кард, ки барои саводмузон машқҳои махсуси хат вучуд дошт. Ин гуна машқҳои хатти суғдӣ дар Марв низ ёфт шуданд. Дар арки Марв А. А. Марущенко сафолпораҳои пури матни арабӣ ва машқҳои хатти забони миёнаи форсӣ (пахлавӣ) ва суғдиро ёфт.

Аз афти қор, ин боқимондаи дабиристон, яъне мактаби хаттотони асри VIII аст, ки дар он ҷо талабаҳо хатти арабӣ ва хатти суғдиро меомухтанд, ки ҳануз дар муносибатҳои байналхалқии он давраҳо мақоми қалон дошт.²⁶²

Ҳуччатҳои Қалъаи Муғ далолат менамоянд, ки дар Суғд хаттотони касбии баландихтисос буданд ва аксар ҳуччатҳо бо хатти ниҳоят зебо ва хоно навишта шудаанд. Аксар вақт дар поёни ҳуччатҳо чунин таъбир ба назар мерасад: «Бо супориши фалонӣ фалонӣ навишт». Масалан, номи Аспанакӣ Девғон ном хаттот то ба мо расидааст. Яке аз беҳтарин хаттотони Суғд дар ибтидои асри VIII Рамтиш ном касе буд, ки падараш Вғашфарн ном доштааст ва он никоҳхати зеборо маҳз ҳамон Рамтиш навишта будааст.

Ба туфайли ҳуччатҳои Қалъаи Муғ мукотибаи расмӣ суғдиён, ҳуччатҳои юридикӣ, мактубҳои муқаррарӣ, мукотибаи хоҷагӣ ва ғ. дастраси мо шуданд.

Суань-цзан қайд кардааст, ки дар Суғд «як навъ адабиёт ҳаст» (ин таъбирро дигар ҳел хондан ҳам мумкин: «як навъ солномаҳои таърихӣ ҳаст» ё худ онҳо китобҳо ва солномаҳои таърихӣ доранд).²⁶³

Дар ҳақиқат, суғдиён соҳиби адабиёти бон динӣ ва дуньявӣ

²⁶¹ Аз ҷумла, дар боран яғнобиҳо ва забони онҳо инг.: *Залеман К. Г.*, 1888; *Geiger W.*, 1901; *Маллицкий Н. Г.*, 1924; *Андреев М. С.*, 1928; *Климчицкий С. И.*, 1940 б; 1940 а; *Боголюбов М. Н.*, 1956; *Андреев М. С.* ва *Пещерева Е. М.*, 1957; *Хромов А. Л.*, 1966 б; 1966 а; 1968.

²⁶² *Певзнер С. Б.*, 1954; *Лившиц В. А.*, 1962 б, саҳ. 67—68.

²⁶³ *Beal S.*, 1906, p. 27.

буданд. Масалан, китобҳои суғдии буддой бо хатти аслии суғдӣ навишта шудаанд. Аз ҷумлаи ин адабиёт тарҷумани суғдӣ «Вессан-тарачатакӣ» аз Ҳама муҳимтар аст. Дар ин китоб дар баробари матни суғдӣ ин ҷатакӣ матнҳои он ба забони палӣ, тибетӣ ва хитой низ ҳастанд ва ин ба яке аз бехтарин донандагони забони суғдӣ Э. Бенвенист имкон дод, ки матни суғдӣ ин асарии буддойро пурра хонда барояд. Матни суғдӣ 1513 сатр аст (фақат чанд саҳифаи аввал ва чанд сатри охираш нест).

Мазмуни ҷатакӣ чунин аст: «Баъди интизории тӯлонӣ подшоҳ писаре меёбаду номашро Судошан мемонанд. Баъди балоғат Судошанро ба духтари зебое хонадор мекунад ва онҳо соҳиби ду фарзанд мешаванд. Барои кадом як гуноҳе подшоҳ шоҳзодаро ба кӯҳи дурдасти пурдаҳшате бадарға мекунад, ки он макони дарандагон ва ҷинҳои одамхӯр буд. Занаш ду фарзандашро гирифта ва ба нею нестони шавҳараш нигоҳ накарда, ҳамроҳи вай ба сафар мебарояд. Шоҳзода, ки дар химмату саховат ном бароварда буд (ва маҳз барои ҳамин ҳам ба сараш кулфати бисёр меомад), тамоми чизу чораашро ба дигарон тақсим карда медиҳад.

Ниҳоят, онҳо ба як биёбони касногузари пурбими фалокатбор рафта мерасанд. Худои таоло ба онҳо раҳмаш меояду қасри пурҳаловате барои онҳо ато мекунад. Шоҳзода ва зану фарзандонаш каме дар қаср дам мегиранду шоҳзода боз азми сафар мекунад, то ин ки гуфтаи падарашро аниқ ба ҷо оварад. Дар охир онҳо ба он кӯҳи мудҳиш омада мерасанд ва шоҳзода аз шоҳу алаф козае сохта, дар он ҷо маскун мешавад. Саховати Судошан ба ҷое мерасад, ки вақте роҳгузаре фарзандони ӯро талаб мекунад, фарзандонашро ба вай мебахшад ва ниҳоят худои таоло ба мардуми ҷаҳон доза сидқ доштани Судошанро доништанӣ шуда, ба пеши вай пирамардеро мефиристонанд ва ин пирамард аз Судошан талаб мекунад, ки зани зебоашро ба вай бахшад. Судошан занашро ба пирамард мебахшад, вале пирамард мегӯяд, ки дертар омада гирифта мебарад ва худааш ғайб мезанад. Раҳгузаре, ки фарзандони Судошанро гирифта буд, ба пойтахти падари Судошан расида меояд ва подшоҳ писарони Судошанро харида мегирад. Онҳо азобу кулфати падари худро ба бобояшон ҳикоя мекунанд. Баъди илтиҷои зиёд Судошан ба назди падари худ бармегардад ва падараш ӯро ба ҷои худ ба тахт мешинонад. Поёни ҷатакӣ хитобаи худи Буддо буда, дар он гуфта мешавад, ки шоҳзода Судошан худи Буддо аст. ӯ дар яке аз давраҳои таносухи худ дар чунин шакл вучуд дошт».²⁶⁴

Маълум, ки цикли ҷатакӣ яке аз муҳимтарини фаслҳои адабиёти Ҳиндӣ буддой мебошад. Инчунин асарҳои буддоие низ буданд,

*
²⁶⁴ Матни суғдӣ, тарҷумани франсавӣ ва луғатро ниг.: *Benveniste E.*, 1946. Таъвилу муфассали русин матиро ниг.: *Бертельс Е. Э.*, 1960, саҳ. 69—71.

ки аз мавзӯи илми илоҳиёт баҳс мекарданд. Е. Э. Бертельс навишта буд: «Гуфтан лозим, ки қимати бадени матнҳои мазкурӣ суғдӣ баланд нест. Вале инро ҳам фаромӯш кардан лозим не, ки онҳо тарҷума мебошанд. Аз ҳама муҳимаш ҳамин, ки ин матнҳо ба зиммаи мутарҷимони суғд вазифаи бениҳоят мураккабтар гузошта буд ва дар айни ҳол, ин матнҳо ба мутарҷимон мадад мерасонданд, ки забони худро такмил диҳанд ва ба дараҷаи забони бою муқаммалӣ адабиёти Ҳиндустони қадим — ба дараҷаи забони санскрит баланд бардоранд».²⁶⁵

Бояд қайд кард, ки тарҷумаи суғдӣ тарҷумаи тахтуллафзӣ набуд ва баъзе ҷойҳои он аз асл дур мерафт. Тарҷумон ба тарҷумаи худ нуктаҳои илова кардааст, ки дар матн асли нест, вале аз ҷаҳонбинӣ ва тарзи ҳаёти суғдиёни онзамона бармеомад.²⁶⁶

Ба қавли Наршаҳӣ, дар Бухоро як силсила ривоятҳои маъмул будаанд, ки аз корномаҳои Сиёвуш ном шоҳи афсонавӣ нақл мекардаанд. Ин ривоятҳо манзум будаанд ва онҳо дар майдону кӯчаҳои шаҳрҳо суруда мешудаанд. Ҳамон достоне, ки аз марги Сиёвуш ҳикоя мекард, номи махсус дошт ва онро «Сӯги муғон» меномиданд. Аз афти қор, Сиёвушро суғдиёни Самарқанд ва, инчунин дар дигар ноҳияҳои Осиёи Миёна мепарастидаанд.²⁶⁷

Дигар фасли дoston достони Рустам ва аспӣ вай Рахш, ки ба суғдӣ иншо шудааст, танҳо дар намуди ду пораи ҷудогона дастрас гардидааст. Дар пораҳо ҳикоят мешавад, ки Рустам девҳоро таъқиб кард, бисёрини онҳоро кушт ва як қисми девҳо ҷон ба саломат бурда, андаруни қалъае пинҳон шуданд. Рустам аз кайфи зафар завқ бурда, дар марғзоре ба истироҳат рафт, зину лаҷоми Рахшро кушода, ба ҷаро сар дод ва худаш ҳам либоси ҷангишро кашида монду ба хоб рафт. Дар мобайн девҳо ба худ омада, аз қалъа баромаданду аз паи Рустам афтоданд, ки илоче ёфта ӯро нобуд кунанд. Баъди ин лашкари девҳо тасвир шудааст, ки савори аробаю филу аспу дарандаву газандаву хазанда бо дахшату ваҳшату мағалу ғавғои мудҳиш ба роҳ мебароянд ва баъзе девҳо мисли қарғасу қалхот бол мезананду сарозер парвоз мекунанд. «Аз қиёми девҳо пардаи осмон дариду барфу борон, тагаргу жола ва раъду барқ бар замин фуру рехт, девҳо наъракашон заминро замонро ба ларза меоварданд ва аз худ дуду оташ медамиданд». Рустами Дoston бошад, беҳабар аз ин ҳама ғарқи хоб. Аммо ҷони Рустамро Рахш халос карда, ӯро аз хоби ғафлат хезонд. Рустам пӯсти шерро ба худ ҷавшан сохта, ба ҷанг омода шуд. Вақте ки девҳо наздик омаданд, Рустам вонамуд сохт, ки саҳт тарсидаасту фирор хоҳад кард. Девҳо аз паси вай афтоданду Рустам ҳам

✱

²⁶⁵ Бертельс Е. Э., 1960, саҳ. 72.

²⁶⁶ Лившиц В. А., 1962 б, саҳ. 72.

²⁶⁷ Тафсилоти инро ниг. дар: Дьяконов М. М., 1951 (ҳаволаҳо ба маъхаз ва адабиёт низ дар ҳамин ҷо).

каме онҳоро пеш оварда, ногаҳон пас гашту мисли шери жаён ба девон дарафтод.

Охири дoston бокӣ намондааст. Ниҳоят, ривояти суғдии масалҳои «Қалима ва Димна», аз ҷумла, ҳикояти тоҷир ва суфтагар ҷолиби диққат мебошад. Ғайр аз ин дигар асарҳои адабии суғдӣ низ бисъёранд.²⁶⁸

Ақоиди маъҳабӣ

Дар бораи ақоиди маъҳабии аҳли Суғд дар маъҳазҳои гуногуни суғдӣ, хитой, арабӣ ва тоҷикию форсӣ маълумот ба назар мерасад. Вале муқоисаи ин маълумотҳо кори ниҳоят душвор аст, ба ин сабаб дар бораи тартиби диндорӣ суғдиён дар адабиёт то ба ҳол ягон асари мукаммале таълиф нашудааст. Ба маъҳазҳо мурочиат мекунем.

Дар Суғд «арвоҳи Дэсиро мепарастанд ва аз даръён Ғарб (яъне Баҳри Қаспий.— *B. F.*) сар карда, то саросари мамолики Шарқ ба он эътиқод доранд. Зоҳиран ин бутест заррин, ки миёнаш 15 фут аст ва ба ҳамин мувофиқ қад дорад. Ҳар рӯз ба ин бут панҷ уштур, даҳ асп ва сад гусфандро қурбон мекунанд. Шумораи қурбонивардагон баъзан ба 1000 мерасад...»²⁶⁹. Дар тарҷимаи ҳоли Сюань-цзан гуфта мешавад, ки дар Самарқанд «малик ва мардум ба Буддо имон надоранд ва оташ-мепарастанд»²⁷⁰. Инчунин ривоят ҳаст, ки ба «арвоҳи бадқирдори олам»²⁷¹ ва ба «худованди осмон» низ эътиқод вучуд дошт. Ба қавли Хой Чао, дар Суғд дар нимаи аввали асри VIII «эътиқоди арвоҳи осмон маъмул буд».²⁷² Дар боргоҳи ҳокими Суғд, инчунин «маъбади ниёгон»²⁷³ низ вучуд дошт.

Дар китоби олими бузурги асри XI Осиён Миёна Берунӣ «Осор ул-бақия» бо номи «Гуфтор андар идҳои тақвими суғдиён» боби махсусе ҳаст.

Дар асари олими бузурги асри XI Осиён Миёна Абӯрайҳони Берунӣ «Осор-ул-бақия» фасле ҳаст, ки дар он ҷашни моҳҳои суғдӣ-диҳо тавсиф ёфтааст. Рӯзи бисту ҳаштуми моҳи аввал «зардуштиёни Бухороро идест, ки «Ромиши оғом» меноманд. Ва дар он ид дар оташқадае, ки наздики қаръаи Ромиш аст, ҷамъ мешаванд. Ва ин оғомҳо назди онон азизтарини идҳост. Ва дар ҳар дехе, ки

268 *Benveniste E.*, 1956; *Henning W. B.*, 1940; 1945; 1946; *Брагинский И. С.*, 1955, сах. 129—131, 207—215; 413—415.

269 *Бичурин*, II, сах. 313.

270 «*The Life of Hsuan-Tsang*», 1959; *Chavannes E.*, 1903, p. 133.

271 *Бичурин*, II, сах. 310.

272 *Fuchs W.*, 1938, s. 452.

273 *Бичурин*, II, сах. 281.

бошанд, назди ранси худ барои хӯрдану ошомидан чамъ мешаванд. Ва ин ид барои эшон дар чандин навбат аст». Ин иди Соли Нав аст, ки бо тасаввуроти роҷеъ ба табиати миранда ва азнав зиндашаванда алоқа дорад. Дар яке аз моҳҳои суғдиён расми рӯзадорӣ низ мавҷуд аст. Онҳо «дар ин рӯз таому шаробро тарк мекунанд ва аз он чи бо оташ пухта шавад, парҳез менамоянд. Ва ҳамиро меваю набот меҳӯранд». Рӯзи дуҷоми моҳи дигар онҳо «дар оташкадаҳо чамъ мешаванд ва чизеро, ки аз орди арзан ва рағану шакар пухтаанд, дар он ҷо меҳӯранд». Ва ниҳоят расме ҳаст, ки соли як бор «аҳли Суғд бар мурдагони пешини худ гирия мекунанду бар онҳо навҳа мезананд ва рӯйҳои худро меҳарошанду барои мурдагон таому шароб мебаранд». Ҳамчунин расм дар байни хоразмиён ва форсҳо низ мавҷуд буд. Аз ривоятҳои, ки дар бораи ин халқҳо карда мешаванд, баъзе ҷиҳатҳои тозае аён мегардад, аз ҷумла ин аст, ки онҳо «дар рӯзҳои фарвардгон барои арвоҳи мурдагон дар ғӯристонҳо ғизо мегузоранд».²⁷⁴

Хуллас, аз гуфтаҳои Берунӣ чунин бармеояд, ки парастии мурдагон низ маълум буд. Ин нуктаро мо дар ҳикояти Наршаҳӣ низ мебинем, ки ба Сиёвуш бахшида шудааст — дар Бухоро дар субҳидами Соли Нав ҳар як аҳли шаҳр ба арвоҳи Сиёвуш хурсеро қурбон мекард. Муҳаққиқон ҳикояи Наршаҳӣ ва он маълумотро, ки Вэй-цзе дар бораи Самарқанд додааст, муқоиса карданд. Ва моҳияти он маросим маълум шуд ва гап дар ҳамин будааст, ки мардум имони комил доштаанд, ки он ҷавони муқаддас моҳи ҳафтум мурдааст ва устухонаш гум шудааст. Вақте ки ҳамин моҳ мерасид, диндорон либоси сиёҳ пушида, пой луч мебароянд ва мушт ба сина кӯфта навҳа мекашанд. Онҳо дашт ба дашт тақопӯ мекунанд, то ки турбати ҷавони муқаддасро ба даст оранд. Ин маросим рӯзи ҳафтум ба охир мерасид.²⁷⁵

Вале парастии Сиёвуш на фақат танҳо парастии мурдагон буд, дар ин ақида нуктаҳои динҳои қадимтаре инъикос ёфтаанд, ки ба худон набот имон дошт ва он мемуруду боз зинда мешуд.²⁷⁶

Мо дар боло новусҳои Панҷакентро зикр карда будем. Новусҳо аз Қофирқалъа: наздикии Самарқанд ҳам ёфт шудааст. Дар ҳуди Самарқанд бисёр оссуарийҳо ба даст омаданд. Аз деҳаи Бия-Наймани наздикии Каттақӯрғон бисёр оссуарийҳо ёфт шуд, ки нақши муқарнасии латифу нозуки хушнамуде доранд.²⁷⁷

Аввалин оссуарий вақти кофтани таҳкурсии иморат соли 1971 дар Тошкент падид омад. Ҳангоми соли 1886 дар Афросиёб ҳафтриёт кардани Н. И. Веселовский боз як оссуарии пурнақш ёфт

²⁷⁴ Берунӣ, 1958, саҳ. 284; нинг. низ ба саҳ. 236, 255.

²⁷⁵ Дьяконов М. М., 1951, саҳ. 36—37 (бо ҳавола ба маъхазҳо).

²⁷⁶ Толстов С. П., 1948 а, саҳ. 202—204.

²⁷⁷ Кастальский Б. Е., 1909 (замна); Борисов А. Я., 1940 а; Ставиский Б. Я., 1961 б; Рапопорт Ю. А., 1971.

Ҳайкалчаи
болон
сарпуши оссуарий

шуд, ки олим онро «тобути сафолии давраи тоислом» мешумурд. Соли 1900 худи ҳамин олим истилоҳи «оссуарий»-ро чорӣ кард (аз калимаи латинии *ossuarium* ки маъноаш устухондон мебошад), ки он дар илм маълум гардид. Бо тадқиқи оссуарий ва маросими дафн дар оссуарий пеш аз инқилоб Н. И. Веселовский, В. В. Бартольд, К. А. Иностранцев барин олимон ва баъди инқилоб А. Я. Борисов, Ю. А. Рапопорт, Б. Я. Ставиский барин олимон машгул буданд.

Ба туфайли тадқиқоти ин олимон маросими дар оссуарий дафн кардани суғдиёно чунин таъвил кардан мумкин аст. Дар «Авесто» ва дар дигар асарҳои даврони сонин зардуштия гуфта мешавад, ки ҳасади зардуштиро ба ҷое бояд бурд, ки он *дахма* ном дорад ва дар ин дахма «доимӣ» сагҳо ва паррандаҳои ҳастанд, ки гушти мурдари хурда, устухонашро тоза мекунанд» (масалан, дар ин бора дар «Видевдат» ҳам сухан меравад). Чи тавре маълум аст ин одат қариб бе ҳеҷ гуна тағйирот дар байни габрҳои Ҳиндустон боқӣ мондааст, ки онҳо дар асрҳои миёна аз Осиёи Миёна ба онҷо кӯчида рафта буданд ва ҳоло ҳам ба зардуштия имон доранд. Баъди ин устухонхоро ҷамъ карда, ба ҷои махсусе бурда мемонданд ва номи ин ҷоро *устуодон* (ё астандан) мегуфтанд. Дар маъ-

ҳазҳои арабӣ, ки истилоҳи арабро ба қалам медиҳанд, он иншооте, ки дар боло зикр кардему онҳо ба арабҳо дар Осиёи Миёна дучор меомаданд, новус номида шудаанд.²⁷⁸

Маъҳазҳои хаттӣ бевосита шаҳодат медиҳанд, ки дар Суғд чунин маросим маъмул буд ва ин ҷиҳати масъала хеле муҳим аст ва инро муҳаққиқони пешазинқилобӣ ҳам қайд кардаанд. Сафири Хитой Вэй-цзе, ки дар ибтидои асри VII ба Суғд омада буд, чунин навиштааст: «Берун аз шаҳр дар ҷои алоҳида қариб дусад хонавода истиқомат доранд, ки махсус машғули дафн мебошанд, онҳо дар ҷои хилват ҳавлии махсус сохтаанд, ки дар он ҷо сағҳои махсусро парвариш мекунанд, агар ягон кас мурда, мурдаи уро ба миёни ҷамин ҳавлӣ бурда мемонанд ва сағҳо гушти мурдари хурда, устухонашро тоза мекунанд, пас аз ин устухонҳои мурдари чамъ карда, дар зарфи махсус андохта мемонанд ва онро гур намекунанд».²⁷⁹ Аз рӯи гуфтаҳои Табарӣ за Наршахӣ маълум мешавад, ки баъзан устухони мурдари одамони махсус тоза мекардаанд. Ба қавли К. А. Иностранцев, маросими муқаррарӣ набуд ва он фақат дар мавридҳои махсус ба ҷо оварда мешуд.²⁸⁰ Вале устухонҳои, ки дар новусҳои Панҷакент ёфт шуданд, дар худ осори дандон надоранд ва, ҳатто пайванди сутунмӯҳра безарар мондааст — ҳол он ки агар гушти устухонро сағҳо мехурданд, осори дандон ҳатман боқӣ мемонд. Дар ҳар як даҳмаи Панҷакент — ба ҳисоби миёна устухони даҳ мурдари мегузоштаанд. Дар даҳмаҳои ғайр аз оссуарийҳо, инчунин зарфҳои сафолӣ, тангаҳои мисӣ ва асбоби зинату ороиш ҳам монда мешуд.²⁸¹

Дар боло дар бораи маросими сӯғвории сӯғдиён андак маълумот оварда будем. Дар ҳуҷҷати В-8 Қалъаи Муғ (ки шартномаи фуруши замин аст) гуфта мешавад, ки харидорон ва авлоди онҳо ҳақ доранд, дар ин замин мурда гузоранд ва сӯғворӣ кунанд.²⁸² Маросими сӯғвории ҳангоми дафн дар «Шохнома» ҳам тасвир шудааст.²⁸³ Ин маросим, инчунин дар санъати тасвирии сӯғдиён низ инъикос гардидааст. Аслан ин маросим ба қонуну қоидаҳои зардуштия хилоф мебошад, зеро зардуштия дар болои мурда гиряву нола карданро қатъиян манъ намудааст. Вале дар Осиёи Миёна ва, аз афти қор, дар Эрон ҳам ақидаҳои қадимии халқӣ нисбат ба манъи динӣ зӯртар буданд.²⁸⁴ Дар даврони баъ-

*

²⁷⁸ Бартольд В. В., 1966 а, 1966 б; Иностранцев К. А., 1907 б; 1907 а, 1909; Борисов А. Я., 1940 б; Ставиский Б. Я., 1952; Рапопорт Ю. А., 1971.

²⁷⁹ Chavannes E., 1903, p. 123.

²⁸⁰ Иностранцев К. А., 1909, сах. 115.

²⁸¹ Ставиский Б. Я. ва диг., 1953.

²⁸² Лившиц В. А., 1962, б, сах. 47—48, 52—53.

²⁸³ Беленицкий А. М., 1954, сах. 82.

²⁸⁴ Widengren G., 1965, s. 329—330, 339—340.

дина зидди ин маросим ислом ҳам дурудароз муборизаи шаҳид бурд, вале дар ҳама ҷо — ҳам дар Байнаннаҳрайн, ҳам дар Эрон ва ҳам дар Осиёи Миёна маҷбур шуд, ки ақиб нишинад. Ин ё он шакли маросими мазкур то ба қарибиҳо вуҷуд дошт. Дар болон мурда гирьяву нола карда ва, ҳатто «самоъ рафтани» (ки як навъ ракси маросими дафн аст) дар байни тоҷикон дар рӯзҳои мо ҳам маъмул мебошад.

Дар маъхазҳо «оташкада» ва «буткада» зикр шудааст. А. М. Беленицкий роҷеъ ба он тамоми маълумотро ҷамъ кард ва ба тафсил таҳлил намуд. Ғайр аз маъхазҳои номбурда, инчунин «Шоҳнома»-ро низ далел овардан мумкин аст, ки дар он «оташкадаҳои» Бухоро ва Пайканд қайд шудаанд. «Шаҳристонҳои Эрон» ном асари географии паҳлавӣ асри IX хабар медиҳад, ки дар Самарқанд писари Сиёвуш оташкадае бино карда, ба он ҷо матии «Авесто»-ро, ки дар лавҳаҳои тилло (ё зарандуд) навишта шуда буд, гузошт ва баъд онро Сакандар (Искандари Мақдунӣ) хароб кард ва ниҳоят, Тури Фрастак (Афросиёб) «хонаи худоёнро ба лонаи девон табдил дод». Мувофиқи ривояти маъхазҳои хитой дар Кушонии маъбаде будааст, ки дар деворҳои он сурати шоҳони қадимии халқҳои гуногуни ҳамсоя кашида шудаанд. Малики Кушония ҳар рӯз дар ин маъбад ибодат мекардааст. Наршаҳӣ ҳам аз «оташкадаҳои» Ромитану Бухоро дарак медиҳад ва сухан на дар бораи асари афсонавӣ, балки дар бораи асари конкретӣ-таърихӣ меравад. Дар Самарқанд дар айёми истилои арабҳо «буткадаву оташкадаҳо» будаанд ва дар бораи деҳаи Тавовис низ ҷунин хабар ҳаст (Табарӣ, Балозурӣ). Маъхазҳо бисёр тафсилоти ин бутҳоро тасвир кардаанд ва ин бутҳо ҷӯбини зарандуд, нукрагин ва тиллоӣ будаанд. Вақте ки бутҳои бутхонаи калони Самарқанд сӯхта шуд, аз хокистари онҳо 50 ҳазор мисқол тилло баромад. Яке аз бутҳои симини Самарқанд баъди об карда шудан 24 ҳазор мисқол нукра шуд. Наршаҳӣ аз Пайканд сухан ронда менависад, ки арабҳо дар буткадаи он бӯте ёфтаанд, ки аз нукра буда, 4 ҳазор дирам вазн доштааст, вале мувофиқи ривояти дигар, ин бут тиллоӣ буда 50 ҳазор мисқол вазн дошт. Парастии ин бут дар Самарқанду Бухоро баъди ғалабаи ислом ҳам хеле давом кард. Буткадаҳо ниҳоят бой буданд, тиллову нукраи бешумор, ҷавохироти бисёр доштанд, масалан, гавҳарҳои доштанд, ки ба андозаи тухми мурғ меомад.

А. М. Беленицкий ҳамаи ин хабару ривоятро ба тафсил тадқиқ намуда, ба ҳулосае омад, ки «буткадаҳо» ҷудо аз «оташкадаҳо» вуҷуд доштанд.²⁸⁵ Ба фикри мо, А. М. Беленицкий ин ақидаи худро пурра исбот накардааст, гарчанде аз як ҷиҳат даъвои вай ҷондор аст. Дигар ақидаи асосии А. М. Беленицкий ҳамин аст, ки дар

✱

²⁸⁵ Беленицкий А. М., 1954, саҳ. 52—62. Инчунин инг.: Смирнова О. И., 1971, саҳ. 103—106.

Осиён Миёна рӯхониёни оташкадаҳо, ки онҳоро зардуштӣ меномад, зидди бутпарастӣ мубориза мебуданд ва дар ин мубориза зардуштиён дастболо буданд. Вале, ба фикри мо, ин даъво асоси қазой надорад. А. М. Беленицкий ба ақидаҳои худ ҳамон қондаву қонунҳои зардуштияро асос қардааст, ки дар Эронӣ сосонӣ маъмул буд. Вале зардуштияи Осиён Миёна ба зардуштияи Эрон айнан монанд нест. Бинобар ин дар ҳалли ин масъала бисёр эҳтиёт шудан даркор. Ҳанӯз В. В. Бартольд тахмин қарда буд, ки ақонд ва русуми зардуштиёни Осиён Миёна «аз ақонди пайравони аслии Зардушт хеле фарқ мекунанд». А. Ю. Якубовский навишта буд: «асоси ҳам зардуштияи Эрон ва ҳам дини суғдиёну бохтарҳову хоразмиён ким-чи хел эътиқоду ақонду русуми ягона буд ва он эътиқод, аз як тараф, тасаввуроти дуалистонаро дар бораи муборизаи олами некӣ ва бадӣ, аз тарафи дигар, парастии оташро дарбар мегирифт. Дар Эрон зардуштия ба дини давлатӣ табдил ёфт ва соҳиби ақонди мустаққаму аниқ гардид ва ташкилоти мураккаби пешвою роҳбарони он ба миён омад, ки ба қорҳои давлатӣ, алалхусус, дар қабҳан идеология таъсири зӯр доштанд. Дар Осиён Миёна тақдир зардуштия дигар хел шуд — яъне ақонди аниқу мустаққам ба вучуд наовард, ба дини давлатӣ табдил наёфт, зеро худ он давлати ягона набуд ва пешвои роҳбарони он ҳам ба як ташкилоти тавонои мустаққам муттаҳид шуда натавонистанд. Зардуштия бо динҳои маҳаллӣ омехта шуд, ки онҳо, аз афти қор, ба парастии оташ хеле мувофиқат доштанд.²⁸⁶ Барои ифодаи дини суғдие, ки ба он давраҳо нисбат дошт, ҳатто истилоҳи махсус «маздоия» пешниҳод қарда шуд.²⁸⁷ Эроншиноси машҳури имрӯза В. Б. Хеннинг ҳам «ба бутпарастии аслии Суғд таъсир расондани таълимоти Зардуштро» имконпазир донистааст.²⁸⁸

Гарҷанде ҳанӯз В. В. Бартольд хусусияти динҳои маҳалли тоилсомиро мавриди тадқиқ қарор дода бошад ҳам, то ба ҳол дар ин бора қарори ягона вучуд надорад ва бисёр масъалаҳо ё торик мебошанд ё роҷеъ ба онҳо ду ақидаи ба ҳам мутлақо ҳилоф ҳастанд. Масалан, ду муҳаққиқи мўътамад — А. М. Беленицкий ва А. Ю. Якубовский дар масъалаи муайян намудани муносибати байниҳамдигарии динҳои маҳаллӣ ва зардуштия ақидаҳои ба ҳам тамоман зиддоранд. Муҳаққиқони таърихи маданият ва археолоҳо материалҳои лингвистиро боядушояд истифода намебаранд, дар навбати худ, забоншиносон материалҳои археологӣ ва иконо-

*

²⁸⁶ Якубовский А. Ю., 1954, сах. 21—22.

²⁸⁷ Исботи ин даъвои ниг.: Ставиский Б. Я. ва диг., 1953, сах. 88, 82. Ба ҳар ҳол, агар ин ислоҳро ба маънои дилхоҳ истифода бурдан лозим бошад, ба он сифати «осиёниёнагӣ»-ро илова қардан беҳтар аст.

²⁸⁸ Henning W., 1965 a, p. 250 (...impact of Zoroaster's teachings in the native paganism of Sogdians).

графиро дуруст кор намефармоянд ва тадқиқи онҳо низ душворно мушкилоти зиёде дорад, ки алҳол пурра муайян карда нашудааст.

Барои тафҳими ҷаҳонбинии суғдиён, аз ҷумла, барои тафҳими дини онҳо, суратҳои рӯн девор маъхази хеле муҳим, вале дар айни ҳол, маъхази бениҳоят мушкилу мураккаб мебошанд. Дар Панҷакент суратҳои мувофиқи як тартиби муайян ҷой гирифтаанд. Масалан, дар толори чоркунча рост — рӯбарӯи дари даромад, аксар вақт андаруни тоқчаҳо «...муҷассамаи калони худоро ҷой меоданду баъзан дар паҳлуи он дигар шахсони муқаддасро низ мегузоштанд. Дар пеши сурати худо иштирокчиёни ибодат — суғдиёни рост ё базонуистода тасвир карда мешуданд. Агар худо дар пешгоҳи тоқча кашида шуда бошад, расми одамон дар деворҳои паҳлуи тоқча ҳам тасвир шуданаш мумкин буд. Дар ду тарафи қисми марказии расм тасмавор чанд қабат манзараи муҳорибахову зиёфатҳои ва аксар вақт дostonҳои мукаммали пурмаъно тасвир мебариданд ва бари ҳар як қабати ин расмҳо қариб 1 м буд». Дар қисми аз ҳама поёни расм дар лавҳаҳои чоркунча суратҳои афсонавӣ ё маишӣ кашида мешуданд.²⁸⁹ Аз худи ҳамин тартиби ҷойгиршавии расм маълум, ки дар ҷаҳонбинии суғдиён ақидаҳои динӣ ва дунёвии онҳо чи гуна ба ҳам омешиш ёфта буданд.

Дини маҳалли Суғд соҳиби анъанаҳои мукаммали тасвиrotи динӣ буд. Ба ҷумлаи худоҳо — худои ҷирмҳои осмонӣ, худои ҳодисаҳои табиат дохил шуда, инчунин парастии баъзе габрҳо низ вучуд дошт. Аз байни расмҳои худоҳо расмҳои зеринро номбар карда мумкин — олиҳаи чордаста, худои урӯён, ки баданаш кабуд буда, дар миён лунгии пустипалангӣ дорад, олиҳае, ки дар тахт нишастаасту дар паҳлуаш шерҳои болдор тасвир шудааст, худои сесараю шашдастае, ки соскан дошта истодааст ва ғайраву ва ҳоказо. Дар тасвири баъзе аз ин худоҳо аломатҳои суратҳои ҳиндӣ (шивагӣ) баръало ба назар мерасад. Ба ақидаи А. И. Беленицкий ва Б. И. Маршак, суғдиён дар муддати дароз соҳиби хати муайян ва анъанаи тасвиrotи динӣ набуданд. Дар натиҷа ба тифаили рақобати дини буддоия ва монавия, ки ҷунин анъанаро соҳиб буданд, габрҳои анъанаи тасвиrotи динии ҳиндуҳо андак дигар сохта, барои эҳтиёҷи худ мувофиқ намуданд. Ин ақида ба назари мо, ба ҳақиқат хеле наздик аст.

Ҷолиби диққат аст, ки дар Панҷакент дар хонаҳои гуногун ҳадоҳои гуногун тасвир ёфтаанд ва ба ақидаи муҳаққиқони номбурда, ин кор далели ҳамин мебошад, ки ҳар як хона соҳиби худои «худаш» буд. Қамбағалон бошанд, имкон надоштанд, ки дар кулбаҳои худ расми худоро кашанд, бинобар ин ҳар як қамбағал як буттаи сафолӣ мехариду ба ҳамон ибодат мекард.

Дар ҳар як хонаи бой мехробе буд, ки дар он шабонарӯз оташи

✦

²⁸⁹ Беленицкий А. М., Маршак Б. И., 1976, саҳ. 75—76.

мукаддас дармегирифт ва ин шаҳодат медиҳад, ки дар системаи онзамои динӣ парастии оташ аҳамияти калон дошт.²⁹⁰

Тадқиқотҳои солҳои охири забоншиносон хеле маълумоти муфид дод. Дар никоҳхати Қалъаи Муғ қасаме зикр мешавад, ки ба номи Бағ ва Митра ном худоҳо дода шудааст. Бағ ин худи ҳамон худо аст, ки ҳанӯз дар «Ригведа» дар қатори Митра дучор мешавад ва худоест, ки мартабааш андак поёнтар аст. Ба ақидаи В. Б. Хеннинг, дар никоҳхати Қалъаи Муғ Бағ баробари Митра ва, ҳатто аз Митра ҳам андак болотар меистад. Митра бошад, мисли Бағ чун худое тасвир шудааст, ки мутасадди муоҳида мебошад.²⁹¹ Ношири никоҳхат В. А. Лившиц ба ин даъво зид баромад ва ба ин қор асос ҳам дошт. Муқоисаву таҳлили ҳамаи матнҳои Қалъаи Муғ (ва дигар ҳуҷҷатҳои суғдӣ) В. А. Лившицро ба чунин ҳулосае водор кард, ки ин номи худои асосӣ, яъне номи Аҳуро Мазда мебошад, вале суғдиён одатан номи пураи ин худоро (xwrmzī'βu — «Бағ Ахура Мазда») ба забон намеоварданд ва ба қалам намеоданд (ба ҳар ҳол навишти он ниҳоят кам вомехӯрад).

Аз ҷумлаи худоёни олимартабаи суғдиён «Зарвонаро» зикр кардан даркор, ки он ба худои олии ҳиндуҳо Браҳма айнаиёт дорад ва дар матнҳои тарҷумавии суғдию буддой ба сифати «аъзам» ва «шоҳи худоён» дучор мешавад. Ғайр аз ин *Вэрэтрагна* (wsyn — ВашэҒн), *Нанайя*, *Хварэнаҳ* (дар шакли рҒп — Фарн), *Тиштрийя* (tys — Тиш — ситораи Шаб — Оҳанг) ва дигар худоҳо низ маълум буданд. Ба ин силсилаи худоёни нақор худои бадсигол Аҳриман муқобил меистад, ки ба суғдӣ ба тарзи махсус Шимну (smnu) талаффуз карда мешуд ва дар атрофи худ девҳои (duw) бисёр дошт. Мо дар байни суғдиён бисёр мафҳуми тасаввуротро мебинем, ки хеле пештар дар «Авесто» зикр шудаанд.

Масалан, маъбад вағн (βyn) ном дорад. Муаррихони асрҳои X—XIII (ва дигар маъхазҳои давраҳои сонитар) бисёр деҳаҳои Суғдро ном бурдаанд, ки дар таркиби номи онҳо калимаи фағн («бағн», «вағн») ҳаст ва он, бешубҳа, аз калимаи «вағн» бармеояд (ва инро бори аввал В. Б. Хеннинг муқаррар кард). Чунинанд деҳаҳои Миёнбағн (дар Вобканд), Вануфағ (н)-и қарибии Тавовис (дар атрофи Бухоро), Устувағн ва Хурбағн (дар Ғиждувон), Рустовағн ва Карасвағн (дар атрофи Самарқанд), Хушуфағн (дар қарибии Каттақӯрғон ё Самарқанд ё худ, эҳтимол, ду деҳа буд), Кукшибағн (дар қарибии Ургут) ва ғайра. Ақидае ҳаст, ки маънои «хушуфағн» «шаш маъбад» мебошад. Хуллас, дар топоними-

²⁹⁰ Белецкий А. М., Маршак Б. И., 1976, сах. 75—86.

²⁹¹ Henning W. B., 1965; p. 248—250 (дар бораи Митра ниг.: Gershevitsh S., 1959); Кляшторный С. Г., Лившиц В. А., 1971, сах. 133—134.

кан Суғд бисъёр номхое боқӣ мондаанд, ки асли онҳо калимаҳои суғдӣ буда, маънои «маъбад»-ро доранд. Вале агар мо ҳам мисли баъзе муаррихони имрӯза гумон кунем, ки мавқеи он ҷойҳое, ки номи онҳо дар таркиби худ калимаи суғдии «маъбад»-ро доранд ва ин ҷойҳо дар хоки Суғд ҷойгир шудани маъбадҳои зардуштиро айнан нишон медиҳанд, ба хатои дағал роҳ хоҳем дод. Дар воқеъ, қонуниятҳои пайдоиши номҳои мураккаб хеле амиқ ва печ дар печ аст. Худи ҳамин гапро дар бораи он номҳои мураккаби маҳалҳо гуфтан мумкин, ки дар таркиби худ ӯ, яъне «олиҳа», «худо»-и суғдӣ доранд.

Номи пешвои маъбад, сардори маъбад *вағнпат* буд; ин истилоҳ дар «Мактубҳои қадимии суғдӣ» ҳам воমেҳурод. Ин ном дар ҳуҷҷатҳои Қалъаи Муғ ҳам ҳаст. Курчи ном вағнпат (ҳуҷҷати I, 1) дар иҷрои супориши муҳими дипломатӣ иштирок кардааст. Ғайр аз ин дар дигар як ҳуҷҷати Қалъаи Муғ (А-5) муғпат зикр шудааст, ки маънояш пешвои муғон аст.

Дар қатори дини маҳаллӣ, ки онро ҳозир баъзан дини маздоия ҳам меноманд, дар Суғд дигар динҳо ҳам паҳн шуда буд. Дар ин давра буддоия обрӯи казояи надошт ва онро дигар динҳо танг карда буданд. Буддоия пайравони бисъёр ҳам надошт, вале сарфи назар аз ин, аҳамияти буддоия ва дигар динҳои хиндуён дар ҳаёти Суғд наст набуд. Мувофиқи баъзе ривоятҳои насрония хеле паҳн шуда будааст. Дар ибтидои асри VI дар Самарқанд епископи насронии равияи несторӣ менишаст, дар асри VIII бошад, ҷои ӯро митрополит гирифт.²⁹² Дигар дин, ки онро монавия меномиданд, низ хеле реша давонда буд.

Дар ҳаёти Суғди тоисломӣ чи мақом доштани монавияро А. М. Беленицкий муфассал тадқиқ кардааст. Қарибҳои солҳои 600 дар байни монавиён тафриқа афтод, дар Осиёи Миёна мазҳаби диновари монавиён барқарор гардид, ки маркази он дар Самарқанд буд. Ба ақидаи А. М. Беленицкий, агар тахмин кунем, ки расмҳои рӯидевории Панҷакент расмҳои монавӣ мебошанд, ба ҳамин шарт мазмуни онҳоро тафсир кардан мумкин аст.²⁹³ Ва ин тафсир кори хеле душвор мебошад.

Кирон таъкид аст, ки ҳатто ҳамин материали на он қадар муфассал чи қадар мураккаб будани масъалаи ҳаёти Суғди асрҳои VI—VIII-ро равшан нишон медиҳад. Дар Суғд вучуд доштани динҳои гуногун боиси пайдо шудани системаҳои динии муттаҳида (синкретӣ) гардид.

*

²⁹² Бартольд В. В., 1964, сах. 275.

²⁹³ Беленицкий А. М., 1954, сах. 39—52, 62—81; Беленицкий А. М., 1959, сах. 61—64.

4. ДИГАР НОҲИЯҲОИ ОСИЁИ МИЁНА

Уструшан

Дар маъхазҳои Хитой ин ноҳия Цао (Цаои Шарқӣ), ё худ Су-дуй-ша-на (Suo-tuāi-ṣa-nā)²⁹⁴ номида шудааст. Маълумоти маъхазҳо дар бораи ин ноҳия ниҳоят кам аст. «Тан-шу» хабар медиҳад, ки қароргоҳи малик дар ёнаи шимолии кӯҳи Боси (ё Поси) мебошад (эҳтимол, қаторкӯҳи Туркистон бошад.—*Б. Ф.*) Ин маҳал дар қадим ба шаҳри Арши, яъне Фарғона тобеъ буд. Ши (Тошкент) ва Қан (Самарқанд) аз ин ноҳия дар масофаи баробар воқеъ буданд. Тухоло (Тахористон) андак дуртар доништа мешуд. Йе-ча ном шаҳре низ буд, ки он ғори сарбастае дошт ва ба ин ғор соле ду бор қурбонӣ медоданд. Мардум ба даҳони ғор омада, рӯбарӯн он менстанд ва дуде, ки аз он зада мебаромад, одами аз ҳама наздик истодаро мекушт.

Дар солҳои 618—626 дар Су-дуй-ша-на малики ҷавоне ҳукмронӣ мекард. Ҳамроҳи Қан (Самарқанд) ин малик ба Хитой ҳайати сафорат фиристодааст.²⁹⁵ Ба ақидаи Э. Шаванн, шаҳри Су-ду ҳам азони ҳамин ноҳия буд.

Сюань-цзан ин ноҳияро Сутулисена номидааст ва хабар медиҳад, ки андозаи гирдогирди он 1400 ё 1500 ли мебошад (нисбат ба ноҳияи Чоч 1,5 баробар калонтар ва нисбат ба ноҳияи Самарқанд андак камтар.—*Б. Ф.*) Сарҳадди шарқии ноҳия даръёи қалонест (номи хитоии Сирдаръё оварда шудааст, вале дар ин маврид Сюань-цзан ғалат рафтааст, яъне Сирдаръё сарҳадди шимолии Уструшан аст, на сарҳадди шарқии он). Хурдухурок ва расму одати мардум айнан ҳамонест, ки дар Чоч аст. Аз он даврае, ки дар Сутулисена подшоҳ ҳаст, ноҳия ба туркҳо тобеъ мебошад. Дар тарафи шимолу ғарбии ноҳия биёбони бекароне ҳаст, ки на об до-раду на алаф.²⁹⁶

Ба ҳамин тариқ, ҳудуде, ки ин ноҳия дар асрҳои VI—VIII дошт, аниқ маълум аст ва маркази он ҳавзаи Уротеппаю Шаҳристон буд. Дар ҷануб ноҳияи болооби Зарафшонро дар бар мегирифт ва, аз афти қор, то ба ёнаҳои шимолии қаторкӯҳи Ҳисор тӯл мекашид. Дар шимол ҳудуди ноҳия Сирдаръё буд, дар шарқ бошад, сарҳадди ноҳия мулкҳои Хучанд ҳисоб мешуд (тахминан), дар шимолу ғарб бошад, мулкҳои Самарқанд (ба маънои васеи Самарқанд) ҳудуди ноҳия доништа мешуд. Дар бораи номи ноҳия

*

²⁹⁴ Су-дуй-ша-на боз як чанд вариантҳои дигар дорад, ки дар бораи онҳо ният: *Chavannes E.*, 1903, p. 138.

²⁹⁵ *Бичурин*, II, сах. 138; *Chavannes E.*, 1903, p. 37, 99, 136—139, 312.

²⁹⁶ *Beal S.*, 1906, I, p. 31—32. Дар тарҷимаи ҳоли Сюань-цзан («The Life of Hsuan-Tsang», 1959, p. 47) ягон маълумоти дигар ба назар намерасад.

хаминро гуфтан лозим, ки транскрипцияи хитои он аз талаффузи аслии он хеле дур аст. Ҳатто географҳои асримиёнагии арабу форс ҳам номи ноҳияро ҳар яке ба тарзи худ навиштаанд ва ин ҳолат боиси ҳамин шуд, ки даъвоҳои беасосу нодуруст ба миён омад ва баъзе олимони ҳозиразамон иддао карданд, ки «Усрушан» навиштан дурусттар мебошад.²⁹⁷ Вале ин гуна олимони ба назар намегирифтанд, ки ҳам дар навишти хитои ном ҳарфи «т» ҳаст ва дар талаффузи имрузаи тоҷикӣ ҳам ноҳия «Истравшан» («Истравшан») аст, яъне «т» дорад.

Ниҳоят ҳуҷҷатҳои Қалъаи Муғ ҳам қатъиян исбот карданд, ки дар ибтидои асрҳои миёна вилоят Уструшана²⁹⁸ ном дошт, вале сонитар ҳарфи «т» соқит гардид. Ҳокимони Уструшана соҳиби унвони «афшин» буданд.²⁹⁹

Дар майдони Уструшана ҳафрияи зиёде гузаронда шуд. Қароргоҳи афшинҳои Уструшана андак дуртар аз посёлкаи ҳозираи Шахристон воқеъ буд. Дар ин ҷо, дар соҳили ғарбии сои Шахристон, дар ҷои баланд димнаи Қалъаи Қаҳқаҳа ҷой дорад, ки деворҳои он нағз боқӣ мондаанд. Вусъати димна 5 га аст. Димна аз ду қисм иборат мебошад — дар тарафи Ғарб 8—10 м болотар аз майдони димна теппаи арк қад афрохтааст.

Аз арк қасри афшинҳои Уструшан ёфт шуд. Аз ҷумлаи хонаҳои қаср толори ниҳоят азим (вусъаташ 230 м²) мақоми махсус дорад. Ин толор се қабат ва айвончае дорад, ки дар он тахт меистод. Дар шафати он толор боз як толори қабул ҳаст, ки он хурдтар мебошад, вале вусъати ҳамин толори «хурд» ҳам 95 м² аст. Дар ин ҷо инчунин ибодатхонаҳо, хонаҳои хоб, ошхона, нонвойхона, кӯрхона ва ғ. ҷойгир шудаанд. Так-таки деворҳои толор ва долон суфаҳои дароз сохта шудаанд ва дар дахлезҳо, рӯбарӯи дари даромад, суфаҳо барҷаста пеш баромадаанд ва як навъ «эстрада»-ро ба вуҷуд овардаанд. Барои нигоҳ доштани озуқа дар фарши хона хумҳои бисёре шинонда шудаанд, ки зарфияти умумии онҳо қариб 10 м³ мебошад. Девори толорҳо ва долонҳо саросар бо нақшу ниғори назаррабо ва лавҳаҳои ҷубии қандакоришуда пушида шуда буданд.

Қаср муддати дароз вуҷуд дошт ва ниҳоят туъмаи оташ гардид. Ба касофати сӯхтор аксари ороиши он нобуд шуд, вале ҳамон қисми ночизе, ки то ба рӯзҳои мо расидааст, аз санъати баланди Уструшани давраҳои қадим шаҳодат медиҳад.

Дар қисми поёнии долоне, ки кӯндаланг тамоми иншоотро бурида гузаштааст, силсилаи расмҳои аҷоиб ба назар мерасад. Дар тарафи чапи расм марде тасвир шудааст, ки дар болои кати қо-

*
²⁹⁷ Неъматов Н., 1957, саҳ. 16.

²⁹⁸ Лившиц В. А., 1962, 6, саҳ. 87.

²⁹⁹ Бартольд В. В., 1964, саҳ. 497.

линфарш нишастааст. Андак дуртар аз ин мард расми як зану як мард менамояд, ки кӯдакero дудааста дошта истодаанд. Дар паҳлуи онҳо боз расми як мард ҳасту дар қафои вай як чизи «даръёмонанд» кашида шудааст ва дар рӯи он як махлуки моҳибашара тасвир ёфтааст. Баъди ин чанд одам хира менамоянд, ки ба тарафи чап, ба тарафи «даръё» рафта истодаанд. Ин қисми расм хеле зарар дидааст ва қариб базӯр менамояд. Ниҳоят, баъди ин одамон расми модагурги калоне ҳаст, ки сарашро ба рост гардонда, ба қафояш менигарад ва ду қудак синаи модагургро макида истодаанд.

Н. Н. Неъматов аввал пайдоиши ин расмро андак рӯякӣ шарҳ додааст ва гумон кардааст, ки расми мазкур ба ин ҷо дар асрҳои V—VII эраи мо аз соҳилҳои Баҳри Миёназамин омадааст, вале гуфтан даркор, инчунин қайд кардааст, ки дар Осиёи Миёна «барои азхудкунии анъанаҳои асиотирии насронияи Ғарб заминаи муайяни динӣ вучуд дошт».³⁰⁰

Дар нашри русии китоб мо таъкид карда будем, ки халқҳои гуногуни Осиёи Миёна ва Марказӣ ривоятҳои доранд, ки ба ривояти машҳури этрускуримӣ хеле монанд аст. Сабаби дар Осиёи Миёна вучуд доштани ин расмро бояд дар ҳамин донист, ки ривояти модагургро макида ба воя расидани шоҳзода (ё шоҳзодагон) дар Шарқ дар давраҳои ниҳоят қадим пайдо шуда буд.³⁰¹ Н. Н. Неъматов дар асарҳои минбаъдааш ақидаи худаш ва ақидаи моро дар ин бобат хеле инкишоф дода, фикри худро хеле мукамал намуд,³⁰² вале гуфтан даркор, ки оид ба якчанд нуктаҳои муҳим ҳоло ҳам ақидаи вай баҳсноқ мебошад.

Дар толори хурд пораҳои расмҳои гирд омадаанд, ки аз унсурҳои алоҳидаи тамоми композиция маълумот медиҳанд. Масалан, чунин аст расми се савори дартоз, ки дар бар либоси ҷангӣ доранд ва ба тарафи чап рафта истодаанд. Дар таги суми аспҳои мурдаи душман тасвир ёфтааст. Инчунин расмҳои якчанд олиҳаву худоҳо ба назар мерасанд, масалан, расми худои чордаста, расми олиҳаи холадор, ки дар болои шери лаҷомзада нишастааст, боз як расми дев менамояд, ки дандонҳоиашро гиз карда истодааст. Боз як расми олиҳаи чордастаи шерсавор ҳаст, ки ба тарафи вай ҷанговаре савори ароба давида истодааст ва ба ароба аспҳои болдор қӯш карда шудаанд. Худи ҷанговарон низ ҳама бол доштаанд. Бисёр

*

³⁰⁰ Неъматов Н. Н., 1968, сах. 33—34.

³⁰¹ Оид ба тадқиқи муфассали ин масъала ниг.: Binder G., 1964; инчунин тақризеро, ки оид ба ин китоб баромада аст, ниг.: Assmussen J., 1967; Bivar A. D. H., 1967, p. 512. Мадрақоти пурарзиш дар маълумотномаи зерин ҳам ҳаст: Thompson S., 1955.

³⁰² Неъматов Н. Н., Соколовский В. М., 1975.

дигар расмҳои низ ба даст омадаанд, ки дар онҳо манзараҳои муҳорибаҳо ва зисту зиндагонии мардум (масалан, расми духтари уднавоз) инъикос гардидаанд. Расмҳо бағоят аниқу дақиқ, равшану возеҳ ва бо маҳорати комил кашида шудаанд. Ҳама расмҳо бисёррангаанд, тобиши рангҳо ниҳоят гуё буда, бештар рангҳои кабуд ва зарду сурхча истифода шудаанд.³⁰³

Н. Н. Неъматов менависад, ки аз харобаҳои қаср қариб 200 пораҳои ҷӯбҳои кандакорӣ ёфт шуданд. Аз ҷумла «...якчанд ҳайкалчаҳои одамону парандагон ва арақаву лавҳаҳои зиёде дастрас гардидаанд, ки соҳиби манзараҳои мукамалсюжет буда, дар онҳо расми одамон, ҳайвонот, парандагон, коҳинон тасвир шудаанд. Инчунин арақаву аҷоиби тағи равоқ ёфт шуд, ки дар он расми одамон сабт гардидааст. Боз як пештоқ (тимпан) ба даст омад, ки ҳамто надорад.

Дар вусъати ин пештоқ ривояти қадимизерони муборизаи бадию некӣ инъикос шудааст, ки дар он образҳои шоҳзода Фаридун, Қован оҳангар ва Шоҳ Заҳҳои одамхури мордаркитф таҷассум ёфтааст».³⁰⁴ Ин пештоқ ва, умуман тамоми осори санъати шаҳристон барои тадқиқи маданияти бадеӣ, асотир ва зисту зиндагонии Осиёи Миёнаи аввалҳои асрҳои миёна аҳамияти ниҳоят қалон дорад.

Андаке дуртар аз димнаи номбурда теппаи дигар ҳаст, ки онро қалъаи Қаҳқаҳаи II мегӯянд. Тарҳи ин қалъа тамоман дигар аст. Майдончаи (210×230 м) ҳамвори чоркунҷа гирдогирд девор дорад. Дар яке аз гушаҳои майдонча теппае ҳаст. Маълум шуд, ки дар тағи ин теппа харобаҳои бинои сеошъёнаи қасрмонанд ниҳон будааст. Дар ин ҷо ҳам бисёр толорҳои ташрифот ва хонаҳои истиқоматӣ ёфт шудаанд. Шифти хонаҳо хиштини гунбазӣ ва муқаррарии болорпуши сутундор мебошанд. Биноӣ ёфтшуда қасри истехкомдор буда, деворҳои пур аз нақшунигор ва болору шифту сутунҳои кандакорӣ шудаанд.³⁰⁵

Дигар ёдгории Шаҳристон — Чилхуҷра, ки дар қарибии андароби Қулқутан ва сои Шаҳристон воқеъ аст, чунон хуб боқӣ мондааст, ки қаср дар ҳайрат менамояд. Ин бинои дуошъёнаи қасрмонанд мебошад. Иморат таърихи дурударози мураккаб дорад ва борҳо аз дигар сохта шудааст. Вале сарфи назар аз ин хонаҳои ошъёнаи яқум ва қисми хонаҳои ошъёнаи дуум чунон хуб боқӣ мондаанд, ки дар бораи сохти аслии аввалаи иморат ба мо маълумоти пурра медиҳад.³⁰⁶ Қасри Ҷртақӯргон, ки дар қарибии Чилхуҷра воқеъ аст, низ ҷолиби диққат мебошад.

303 Неъматов Н. Н., 1973.

304 Неъматов Н. Н., Соколовский В. М., 1975, саҳ. 438—439.

305 Неъматов Н. Н. ва Хмельницкий С. Г., 1966.

306 Пүллов У. П., 1968.

Мо расму суратҳо ва ҷӯбҳои кандакории иморатҳои Уструшанро дар боло зикр карда будем. Ин расму суратҳо дар айни ҳол ёдгории маданияти бадеӣ мебошанд, онҳо инчунин маъхазе мебошанд, ки дар асоси он дар бораи идеологияи уструшаниҳо, аз ҷумла, дар бораи дини уструшаниҳо тасаввуроте ҳосил кардан мумкин аст. Мувофиқи баъзе мадракоти мавҷуда, масалан, аз рӯи мурофиаи ҷинояти Ҳайдар ном афшин (асри IX), ки гуноҳаш пинҳонӣ парастидани дини ниёғони қадимааш будааст, ба чунин хулоса омадан мумкин, ки дар Уструшан равияи осиемиёнагии зардуштия ҷараён доштааст³⁰⁷ ва ин равияи зардуштия аз зардуштияи суғдӣ фарқи қазонӣ нашофт. Масалан, маълумоте ҳаст, ки маросими дар оссуарий дафн кардан маъмул буд.

Забони уструшаниҳо яке аз лаҳҷаҳои забони суғдӣ мебошад. Дар Чилхучра ҳуҷҷатҳои ёфт шуданд, ки бо ранги сиёҳ дар тахтаҳо сабт гардидаанд. Яке аз ин ҳуҷҷатҳо пурра ба дасти мо расидааст ва онро В. А. Лившиц хондааст. Ин ҳуҷҷат ҳам мисли ҳуҷҷатҳои суғдӣ мебошад. Мазмуни он чунин аст: «Бипурсидам ман, Чийус, дар 39-ум рӯзи [сар карда] аз рӯзи ватӣ [рӯзи 22-юми моҳи суғдӣ] моҳи вағонич [моҳи 8-уми соли суғдӣ] харҳоро. Фарнарч овард онҳоро барои ман аз [деҳан] Атрипазмак [ва 30 тан] байни онҳо якто ҳам бадаш набуд». Дар қафои тахтача чунин ибора ҳаст: «Нависанда Гушнаспич бо супориши Фарнарч». Услуби хат ба услуби хати ҳуҷҷатҳои Қалъаи Муғ хеле монанд аст.³⁰⁸

Ҷолиби диққат аст, ки чунон ки дар Суғд мебинем, дар Уструшан ҳам котибони касбӣ будаанд ва акнун мо номи яке аз он котибонро медонем. Аз дигар тараф, номи одамон хоси номи зардуштияён аст.

Дар бораи равнақу ривочи косибӣ, зироат ва ғайра низ маълумот ба даст омадааст. Ҳамаи ин материалҳо шаҳодат медиҳанд, ки дар ибтидои асрҳои миёна Уструшан маданияти баланде дошт ва бисёр падидаҳои ин маданият ба маданияти Суғд хеле наздик ва баъзан айнан ба он монанд буд.

Фарғона

Дар маъхазҳои хориҷӣ Фарғона дар асрҳои VI—VIII Фейхань, Бохань, Паханна³¹⁰ номида шудааст. Дар асоси ин транскрипция ва номи суғдӣ Фарғона гуфтан мумкин аст, ки дар қадим Фарғона — Фар[о]ғона ё Фрағона талаффуз карда мешуд.³⁰⁹

Мувофиқи хабари Сюань-цзан Фарғона аз чор тараф бо қуҳҳо

³⁰⁷ Пулодов У. П., 1968, сах. 20—21.

³⁰⁸ Chavannes E., 1903, p. 148.

³⁰⁹ Лившиц В. А., 1962 6, p. 85.

ниҳота шудааст.³¹⁰ Ин гап далели ҳамин, ки дар асри VII Фарғона гуфта водии Фарғонаро дар назар доштанд. Сюань-цзан боз менависад, ки замини Фарғона пурфайзу серхосили пуроб асту аз гулу мева саршор мебошад. Аспу говҳои Фарғона шухрати зиёд доранд.³¹¹ Хой Чао ба ин гапҳо боз илова мекунад, ки дар Фарғона аспу хачиру гусфанд ҳаст. Пахта мекоранд, либосро аз пӯст (яъне аз чарм ё пашм.— Б. Ғ.) ва пахта медӯзанд.³¹²

Силсилаи олии Фарғона дар муддати чандин аср гусиста нашудааст.³¹³ Фақат тақрибан соли 630 ноҳияи Фарғона ягон даҳ сол бе подшоҳ буд. Мувофиқи хабари маъхазҳо, ҳокимони зӯртар ниҳоят тавоно шуда меафтанд ва онҳо ба ҳамдигар итоат надоштанд.³¹⁴

Қарибҳои соли 720 дар Фарғона подшоҳи муктадире ҳукм меронд, ки маъхазҳои арабӣ уро Алутар гуфтаанд.³¹⁵

Ҳокимони Фарғона унвони маҳаллӣ доштанд, ки он «ихшид» ё «ихшад» буд. Андаке сонитар, дар соли 726 дар Фарғона ду ихшид буд: ихшиди мулкхояш дар чануби даръё буда ба арабҳо ва ихшиди мулкхояш дар шимоли даръё буда ба туркҳо итоат мекард.³¹⁶ Соли 739 дар Фарғона Арслон Тархон ном турк ҳукмронӣ мекард.³¹⁷ Дар он давраҳо пойтахти Фарғона мувофиқи баъзе маъхазҳо шаҳри Косон ва аз рӯи як қатор дигар маъхазҳои Ахсикат буд.³¹⁸

Тавсифу тафсири воқеаҳои давраи истилои араб далолат менамояд, ки Фарғона сарзамини тавоно буд ва дар ҳаёти сиёсии Осӣён Миёна мақоми муҳим дошт. Яке аз сабабҳои ин иқтидори ҳарбии он буд, ки ба пойгоҳи мустаҳкамҳои иқтисодӣ таъйя мекард. Дар боло қайд карда будем, ки хоҷагии қишлоқ, ҳам зироат ва ҳам чорводорӣ, хеле раванку ривож дошт. Маҳорати қосибони Фарғона ҳам ба дараҷаи баланд расида буд. Ҳамин ҷиҳат ҳам хеле аҳамият дошт, ки савдон хориҷӣ басо вусъат ёфта буд ва ба мамлакатҳои ҳамсоя аспҳои хушзот, доруворӣ, рангубор, маснуоти шишагии нилранг ва ғ. ба фуруш меарафт.³¹⁹

*

³¹⁰ Beal S., 1906, I, p. 30.

³¹¹ Ibid, p. 30—31.

³¹² Fuchs W., 1938, s. 452.

³¹³ Бичурин, II, сах. 319.

³¹⁴ Fuchs W., 1938, s. 452.

³¹⁵ Пештар номи ин подшоҳро Аттот мехонданд (ва дар имлои арабӣ ин гуна хондан раво аст) ва В. А. Лившиц, ҳатто этимологияи ин номро пешниҳод кард, ки он «сиёҳ» мебошад (Лившиц В. А., 1962 б, сах. 85). Алутар талаффуз шудани ин номро О. И. Смирнова (1969, сах. 213—214) муқаррар кардааст.

³¹⁶ Fuchs W., 1938, s. 452.

³¹⁷ Chavannes, E., 1903, p. 149.

³¹⁸ Дар бораи пойтахти Фарғона дар ибтидои асрҳои миёна ва вобаста ба ин таҳлили маъхазҳои (вале маълумоти онҳо ба ҳамдигар ھیлоф аст) ниг.: Бартольд В. В., 1965 в, сах. 529.

³¹⁹ Schafer E. H., 1963, p. 64—65, 212—236.

Харобаҳои Қосон дар қанори Қосонсой воқеъ буд, аз ду қисм — аз шаҳр ва аз қалъа иборат аст. Тарҳи шаҳр ба шакли трапеция буда, андозаи тарафҳои он 160, 180 ва 80 м мебошад. Девори шаҳр морпечи шикаста аст ва дар гушаҳо бурҷҳои мустаҳкам дорад. Арк дар ҷанубу ғарби шаҳр ҷой гирифтааст. Иқтидори мудофияи шаҳрро боз девори иловагӣ меафзуд, ки 15 м дарунтар аз девори асосӣ сохта шуда буд ва паси дарвозаи шаҳрро банд мекард. Қалъа андаке дуртар аз шаҳр дар баландии меистод (умуман намуди ин ҷой Қалъаи Қаҳқаҳаи I ва II-и Шаҳристонро ба хотир меоварад). Қалъа ин девори ғавсу мустаҳкаме мебошад, ки майдончаи вусъаташ 90×70 м бударо гирдогирд печонида гирифтааст. Девори мазкурро боз шаш бурҷи дигар мустаҳкамтар кардаанд. Аз ин майдонча то дарвозаи шаҳр ду қатор девор будааст, ки аз афти қор, роҳи байни шаҳр қалъаро муҳофизат мекард ва ҳардуро ба ҳам мепайваст. Тӯли умумии атрофи ҳамаи ин ҳаробаҳо ба 2 км мерасад. Соли 1948 дар ин ҷо А. Н. Бернштам каме ҳафриёт карда буд. Маълум шуд, ки ин маскан ҳанӯз дар давраи кушонӣ низ вучуд доштааст. Дар болои ана ҳамин маскан ва ҳамин масканро ба асос гирифта, дар ибтидои асрҳои миёна Қосон қомат афрохт ва иморатҳои сершумору қалъаи мустаҳками худро барпо намуд.³²⁰

Дар ибтидои асрҳои миёна дигар шаҳри марказии Фарғона шаҳри Қува буд, ки дар онҳо археологҳои Ўзбекистон ҳафриёт мебаранд.³²¹

Маркази ноҳияи Исфара — қароргоҳи ҳоким Қалъаи Боло буд. Қалъаи Боло дар соҳили дарёи Исфара, 4 км ҷанубтари райони ҳозираи Исфара ҷой дорад. Баландии қалъа 11—12 м андозааш 16×65 м. Хангоми ҳафриёти қалъа, ки ба он Е. А. Давидович раҳбарӣ мекард, маълум шуд, ки дар асрҳои VI—VII, дар вақти бардоштани таҳкурсии баланди қалъа, дар таги ин таҳкурсии деворҳои кадом як бинои қадимтаре монда будааст. Дар асрҳои VI—VIII ин қалъа дар болои таҳкурсии баланде меистоду деворҳои ғавси қалъа пур аз тиркашҳо буд. Ин қалъа бурҷҳои муқаррарӣ, ки ҳоси санъати меъмории қалъа мебошад, надошт, вале ба ҷои ин тарҳи беруни девори қалъа зинапояхҳои маҳсус дошту имкон меод, ки аз ду паҳлу ҳам душман тирборон карда шавад. Даруни қалъа иборат аз ҳавличаест, ки дар шимоли он воқеъ буд, дар ҷануби қалъа чанд хонаҳои истиқоматӣ ва хоҷагӣ барпо шуда буд. Деворҳои бо поҳсаи муқаррарӣ ва хишти чорқирраи хоми андозааш 52×26×10 м бардошта шудаанд, деворҳои бинои қадимтари таги таҳкурсии қалъа ҳам аз чунин масолеҳ сохта шудаанд. Деворҳои

*
³²⁰ Бернштам А. Н., 1952, сах. 233—244.
³²¹ Булатова-Левина В. А., 1961, сах. 41—43.

ҳама андова буда, ранги деворҳои дарун сиёҳ аст ва деворҳои берун нақши хишти доранд. Хонаҳои чоркунҷа бо сақҳои шарафадори гунбазшакл пушида шудаанд.

Ғайр аз Қалъаи Боло, ки дар водӣ сохта шудааст дар райони Исфара дигар, яъне қалъаҳои кӯҳи низ буданд, ки дар руи мунчақӯҳҳои мусаттаҳ сохта мешуданд. Масалан, чунин аст Қалъаи Қофир, ки дар соҳили чапи руди Исфара ҷой дорад. Дар ин мавзӯе як тарафи мунчақӯҳ рост то ба 50—60 м ба лаби дарёе мефарояд. Аз ин тараф ба қалъа баромадан ҳеҷ имкон надорад. Аз дигар тарафҳо ҳам ба қалъа наздик шудан душвор аст. Дар болои ин мунчақӯҳ дар майдончае (80×60 м) боқимондаи девори қалъае ёфт шуд, ки замоне вучуд доштааст. Тарҳи девори ин қалъа печдарпечи қачукилеб буда, мувофиқан ба шакли сатҳи болои мунчақӯҳ сохта шудааст ва девор се бурҷ доштааст. Ин қалъаи себурҷа қалъаи дастнорасе буд. Ин гуна қалъачаҳо дар қарибии деҳаҳои Сурх, Ворух ва ғайра низ сохта шуда буданд. Онҳо гуё сипаре буданд, ки даромадгоҳи водии Исфараро муҳофизат карда, дар пеши роҳи душман садди раҳнанопазире мегардиданд. Дар айни ҳол, ҳуди ҳамон қалъаҳо тақъягоҳи мустаҳками феодалҳои маҳаллӣ буданд ва онҳо имкон медоданд, ки ба тақсими об соҳибӣ кунанд.³²²

Қалъаҳои кӯҳӣ ва қалъаҳои дигар, ки дар водӣ сохта шуда буданд, дар он давраҳо дар райони Ашт ҳам вучуд доштанд. Дар ҷануби Фарғона, дар водии дарёи Хоҷабоқирғон (райони Лайлаки РСС Қирғизистон) харобаҳои ҳавлии калони қадимии ҳокиме ёфт шуд. Ба туфайли ҳафриёте, ки Г. А. Брыкина дар ин ҷо гузаронд, иморатҳои зиёде падида омад, ки дар байни онҳо биноҳои хоҷагӣ (масалан, анборе, ки дар он 16 хум будааст) ва хонаҳои истиқоматӣ ҳастанд. Дар ибодатхонаи ҳавлӣ, ки деворҳои пури нақшунигор мебошад, чанд суфача ба назар расид. Дар яке аз суфачаҳо бутҳои гачии одамсимое истодаанд, ки бо услуби махсус сохта шудаанд. Дар ҳуди ҳамин ҷо се бухурдон ёфт шуд. Г. А. Брыкина фарзияе пешниҳод кард, ки дар ин ибодатхона ба арвоҳи ниёгон ибодат мекарданд ва, ба фикри мо, ин ақидаи вай аз ҳақиқат дур нест.³²³

Дар водии Фарғона дар қатори аҳолии тубҷой аҳолии кӯчманҷӣ ва нимкӯчманҷӣ ҳам бисёр буд. Дар қаторкӯҳи Курама, дар ҳамон қисми он, ки кӯҳи Қаромазор ном дорад (шимоли вилояти Ленинобод), чанд осори маросими дафн ёфт шуд, ки онҳо маҳз ба ҳамин аҳолии кӯчманҷию нимкӯчманҷӣ тааллуқ дорад. Дар ин но-

✱

³²² Давидович Е. А., 1958; Давидович Е. А. ва Литвинский Б. А., 1955, сах. 144—147, 165—174.

³²³ Брыкина Г. А., 1971 а; 1971 б.

ҳия аз посёлкаи Куруқсой сар карда, то худи Ашт ва Понғоз бисъёр гӯрҳое ёфт шуданд, ки сангуш мебошанд ва мардуми тубҷой он гӯрҳоро «курама» ё «муғхона» меноманд.

Ба туфайли тадқиқоти археологӣ маълум шуд, ки ин гӯрҳо, дар ҳақиқат, сағонаи калоне доштаанду ба он сағона нақби маҳсус канда шудааст. Дар ин сағона як ё якчанд устухони одаи ва асбобу ашёи маросими дафн — косаву табак, яроку аслиха, зебу зинат ва ғайра ҳастанд. Дар яке аз сағонаҳо, ҳатто асперо гӯр кардаанд. Як рикобе ҳам ёфт шуд, ки маҳсули косибони Осиёи Марказӣ мебошад. Баъд дар асрҳои V—VI дар Осиёи Миёна маъмул гардидааст.³²⁴

Баъзе аз гӯрҳо, аз чумла, баъзе муғхонаҳо, эҳтимол, бо туркон алоқаманд бошад, беҳуда нест, ки дар як ангуштарини биринҷие, ки дар яке аз муғхонаҳо ёфт шудааст, ҳатто ба назар мерасад, ки аз чор ҳарфи рунии туркии қадимӣ иборат мебошад ва номи соҳиби ангуштаринро ифода мекунад.³²⁵

Дар Фарғона алҳол бисъёр ёдгории хаттии рунии миёнаи туркӣ ба даст омадааст.³²⁶ Шумораи ин гуна бозёфтҳо рӯз аз рӯз зиёд шуда истодааст. Онҳо инчунин дар қисми тоҷикистони Фарғона, аниқтараш, дар кӯҳҳои Қаромазор ва дар водии Исфара ёфт шудаанд. Ёдгории хатти рунии, гӯрҳои туркӣ ва мадракоти маъҳазҳои хаттӣ шаҳодат медиҳанд, ки дар аввалҳои асрҳои миёна туркон на фақат дар таърихи сиёсӣ, балки дар таърихи этникии Фарғона ҳам таъсире доштанд.

Ин нукта ба ноҳияи ҳамсои Фарғона — ба Чоч ва, алалхусус, ба Ҳафтруд ҳам пурра дахл дорад. Вале мутаассифона, мо имкон надорем, ки дар таърихи ин ноҳияҳо ҳамчунин дар таърихи Хоразму Туркменистони Чанубӣ ва ёдгориҳои аҷоибӣ он ҷойҳо таваққуф намоем.

Чанд маълумоту мадракот ҳаст, ки қисми асосии аҳолии Фарғонаи қадим аслан мардуми шарқиёронӣ буданд, инчунин забони маҳсули фарғонагӣ вучуд дошт, ки ба гурӯҳи забонҳои шарқиёронӣ мансуб буд.³²⁷

5. СОХТИ ИҶТИМОИЮ ИҚТИСОДИЙ. ТАШАККУЛИ МУНОСИБАТҲОИ ФЕОДАЛИЙ

Маъҳазҳои хаттӣ дар бораи сохти иҷтимоию иқтисодии давраҳои аввали асримеънагии Осиёи Миёна он қадар маълумоти воқеӣ намедиҳанд, ки сохти иҷтимоию иқтисодии асрҳои V—VIII

★

³²⁴ Дар бораи муғхона (ё курамаҳо) инг.: *Воронец М. Э.*, 1957; *Спришевский В. И.*, 1956; *Литвинский Б. А.*, 1959; *Литвинский Б. А.*, 1972.

³²⁵ *Кляшторный С. Г.*, 1959.

³²⁶ *Заднепровский Ю. А.*, 1967.

³²⁷ *Лившиц В. А.*, 1969; *Литвинский Б. А.*, 1976, сах. 55—61.

Осиён Миёнаро, алалхусус, рафти инкишофи онро муфассал тадқиқ кардан мумкин бошад. То ба қарибиҳо муаррихон маҷбур буданд, ки танҳо ба маълумоти ниҳоят кам, ба маълумоти, бе муболиға, ночизи маъхазҳои арабию форсии давраҳои сонитар ка-ноат кунанд.

Ҳатто дар чилди II-юми муфассалу мақаммали «Таърихи халқи тоҷик» (М. 1964), ки ба ин масъала бахшида шудааст, дар қисми маъхазҳои хаттӣ фақат таъвили маълумотҳои маъхазҳои арабию форси ба назар мерасад.

Мо дар ин боб муфассал таваққуф намекунем, балки ба он маълумоте рӯ меоварем, ки ба ҳамон давраҳо тааллуқ дошта, дар ҳуҷҷатҳои суғдӣ Қалъаи Муғ ва дигар ҳуҷҷатҳои суғдиза-бон, аз ҷумла, дар ҳуҷҷатҳои хоразмӣ зикр гардидаанд.

Дар яке аз ҳуҷҷатҳои Қалъаи Муғ, ки дар бораи воқеаҳои Кӯча нақл мекунад, тамоми ҷамъият, яъне халқ ($p'β$, $p'βw$) аз се табақа — ашроф ($'ztk'r$), тоҷирон ($γw' kγ$) ва «коркунон» ($k'γuk'r$), яъне зироаткорон ва косибон иборат аст. Ғайр аз ин чанд тоифаи ғуломон мавҷуд буд. И. Гершевич ва В. А. Лившиц дар асоси таҳлили истилоҳоти ҳуҷҷатҳои Қалъаи Муғ тахмин ме-кунанд, ки дар Суғди асри VII ва ибтидои асри VIII чанд тоифа ғуломон ва бандагон вучуд доштанд — масалан, ғуломони муқар-рарӣ ($βntk \dot{e} \delta'uh$), ғуломони гаравӣ ($np'k$), асирони ғуломшуда ($wp''k'$) ва ниҳоят, «ба васигӣ додашудагон» ($γγrδ$) буданд. Зим-нан соҳибхона ҳақ дошт узви хонаводаи худро ба ғуломӣ диҳад.³²⁸ Дар катибаҳои рӯи оссуарийҳои Тўққалъа (Хоразм) истилоҳи *ху-наник* (ғулом) ба назар мерасад.³²⁹ Дар маъхазҳои арабии дав-раи истилои Осиён Миёна руирифт ишорат ҳаст ки дар Суғди иб-тидои асри VIII ғуломон бисёре буданд.³³⁰

Вале ба ҳар ҳол на ғуломон, балки тоифаҳои гуногуни кор-кунони шахру дехот қувваи асосии истехсолкунанда буданд. Дех-қононе, ки барои иҷрои коре сафарбар карда мешуданд, дар ҳуҷ-ҷатҳо $p'β \dot{e} mrtymkt$ («мардум») номида шудаанд. Ғайр аз ин $'gk'kt$ номи тоифае ба назар мерасад, ки бо исботи забоншино-сон маънои «маҷбуран коркунанда»-ро дорад. Инчунин $mr'z$ ном тоифае низ вучуд дошт ва он коркунонро дар бар мегирифт, ки барои музде кор мекарданд.³³¹ Хокпошон ба ду тоифа — ба тоифаи кштичкорон ($ks\overset{v}{t}'c\overset{v}{k}r'k$ ва кашоварзон ($kswrzy mrt\overset{v}{y}$, $ks wrz'k$) так-

*

³²⁸ Лившиц В. А., 1962 б, саҳ. 34—37.

³²⁹ Гудкова А. В., Лившиц В. А., 1967, саҳ. 14.

³³⁰ Оид ба ин материалҳо ниг.: Смирнова О. И., 1957, 1960.

³³¹ Оид ба истилоҳот, инчунин ниг.: Боголюбов М. Н., Смирнова О. И., 1963, саҳ. 9.

сим мешуданд ва ба ақидаи И. Гершевич онҳо «зироаткор» буданд (онҳоро вай *farmer* ва *ploughman* гуфтааст). Дехқонони зироаткор кадивар ном доштанд. Чамоати деҳот (шояд агнати бошанд?) мақоми муҳимро соҳиб буд ва дар ҳуччатҳо бо унвони *p'β* зикр шудаанд (ин истилоҳот, инчунин ба маънои «мардум» ва «кишвар» ҳам меояд).

Дехқонон ба ҷумлаи синфи ҳукмрон *озодҳо* дохил мешуданд.³³² Дар ибтидои асрҳои миёна (ва қисман дар давраҳои мутараққии асрҳои миёна) *деҳқон* заминдори калоне буд, ки ба як вилояти калон (масалан, ба Бухоро ё Чоч барин вилоятҳо), ба як ноҳия ё худ ба як маҳаллае ҳукмронӣ мекард. Дар маъхазҳо онҳо «деҳқонони акбар» ё худ танҳо «деҳқон» номида шудаанд. Доираи ҳукми ин қабил деҳқонон, алалхусус барои ҳамин ҳам хеле васеъ буд, ки онҳо дар ихтиёри худ дастаҳои сершумори ҳарбӣ доштанд ва аъзои ин дастаҳо *чақирҳо* (ё *шақирҳо*) меномиданд. Сюан-цзанъ дар бораи Самарқанд сухан ронда менависад: «Лашкари онҳо тавоно аст ва аскарӣ он аз чжэ-гэ (чақирҳо) иборат мебошад. Феъли чжэ-гэ ниҳоят тезутунд ва ҳуди онҳо нортарсу ҷасуранд.

Ба ақидаи онҳо рехлат ба он дунё бозгашт ба хонаи худ аст. Агар ҳамла кунанд, чизе садди роҳи онҳо шуда наметавонад». Дигар маъхаз Ань (яъне Бухоро)-ро тасвир карда, менависад, ки чжэ-гэ «мардуми ғаюру ҷасур» мебошанд»³³³.

Дар маъхазҳои арабию форсӣ ҳам чақирҳо бисёр номбар шудаанд. Ҳамаи ин мадракотро ҷамъбаст намуда,³³⁴ ба ҳулосае омадан мумкин, ки ҳокимон ва деҳқонон дастаҳои сершумори ҳарбӣ доштанд, онҳо аз ҷумлаи тоифаҳои озоди мардум ташкил мешуданд ва онҳоро чақир меномиданд. Чақирҳо ҳарбиёни касбӣ буданд ва маҳз онҳо маркази лашкар ҳисоб мешуданд. Шумори чақирҳои баъзе ҳокимон аз ҳазорҳо беш буд.

Ҳам аз ҳуччатҳои Қалъаи Муғ ва ҳам аз маъхазҳои арабӣ чунин бармеояд, ки дар байни синфи ҳукмрон дараҷоти мураккаби тобеият вучуд дошт. Баландтарин нуктаи ин дараҷот *ихшид* буд. Ханӯз дар «Мактубҳои қадимии сугдӣ» (ибтидои асри IV) ихшиди деҳаи Тамархуш зикр шудааст, ки деҳа дар водии Исфара ҷой дорад ва дар асрҳои IX—X ҳам маълум буд. Дар ҳуччатҳои Қалъаи Муғ истилоҳи «ихшид» бо идеограммаи MLK' (яъне «малик») ифода ёфтааст. Муаррихони арабу форсизабони асрҳои миёна ин истилоҳро ҳамчун «шоҳи шоҳон» маънидод мекард.

*

³³² Ин калима дучори таҳаввулоти тулонӣ гардидааст. Дар айни ҳол, фақат ба маънои зироаткори оддӣ меояд.

³³³ *Beal S.*, 1906; *Pulleblank E. G.*, 348—349.

³³⁴ *Мандельштам А. М.*, 1954.

данд ва ба ин асос ҳам доштанд, маънои аслии он дар ибтидои асрҳои миёна дар Осиёи Миёна ба истилоҳи «ҳокими олий» мусовӣ буд.

Мувофиқи маълумоти Наршаҳӣ мо воқиф шудем, ки деҳқонҳо либоси махсус ва камари заррин доштанд (ва ин маълумоти Наршаҳиро материалҳои иконографии на фақат Суғд, балки Тахористон ҳам пурра тасдиқ менамоянд). Наршаҳӣ ривоят мекунад, ки маликаи Бухоро дар арафаи истилои арабҳо дар тахт менишаст (аниқтараш аз номи писараш подшоҳӣ мекард), одатан ҳар рӯз аз арки Бухоро баромада, болои тахт менишасту машғули ҳалли масъалаҳои давлатӣ мешуд, фармону супоришҳо меодод, аз ҷумла мукофоту муҷозат низ дар ӯҳдаи вай буд. Ҳар рӯз дусад деҳқонони навҷавон ба саломӣ вай меомаданд ва ду тараф қатор шуда, то ғуруби офтоб меистоданду баъд ба деҳаҳои худ бармегаштанд.

Рӯзи дигар ба ҷои онҳо боз дусад деҳқони дигар ҳозир мешуданд. Ҳамаи ин маросим ба сифати хизмат буд ва зимнан ба ҳар гуруҳ сола чор бор навбат мерасид.³³⁵

Ба туфайли ҳуҷҷатҳои Қалъаи Муғ мо дар бораи тартиби маъмурии Суғд тасаввуре ҳосил мекунем.

Ба ҳаёти маъмурияти марказии мулкҳои калони Осиёи Миёна *тудун* ном яке аз мансабҳои олитарин, ки, эҳтимол, сардори маъмурияти граждани буд ва, инчунин *тархон* дохил мешуд. Боз як мансаби олий *p'zt'ug'uw*, *p'zt'ug'uw* («наздикон», «ёрдамчӣ») буд. Мақоми *dr'ug'rt* — *дапирнат* (яъне «саркотиб», «сардори дабирон») низ хеле баланд буд. Қорғузори ҳоҷагии дарбор — *фрамандор* ба дахлу харчи маҳсулоти зироат, маснуоти касибон ва масолеҳи ҷанг мутасадди буд, вай фармон мебаровард, ки фалон чиз фалон қадар ба фалон кас дода шавад, молу ашёро ба рӯнхат меғарифт ва харчи онро қайд мекард. Мақоми вай низ ниҳоят баланд буд, дар ихтиёри худ коркунони бисёре дошт (аниқтараш вакилони махсус дошт), ӯро мисли худи малик иззату ҳурмат мекарданд ва ба вай «соҳиб, малик, пуштибони аъзам, фрамандар» гуён мурочият мекарданд. Ғайр аз ин мансабҳо соҳибони мансаби «мири соқӣ», «мири шифо», «мири охур» ва «мири чорбоғ» вазифаҳои махсусро иҷро мекарданд. Инчунин мансаби ҷаллод ҳам буд (ҳуҷҷати А-5). Дар ҳуҷҷати В-4 бо истилоҳи *'ug'puk'm* амалдоре зикр шудааст, ки аз афти қор, ким-чи хел вазифаи полицияро бачо меовард. Инчунин амлоқдорон ҳам буданд. Идораи лашкар низ вазифаи муҳим доништа мешуд. Дар ҳуҷҷатҳои Қалъаи Муғ «сарлашкар» (*s'ykn*) зикр гардидааст.

Дар баробари маъмурияти марказӣ маъмурияти маҳаллӣ ҳам вучуд дошт. Маъмурияти маҳаллӣ сардорони деҳа ва замин-

✱

³³⁵ Наршаҳӣ, 1897, саҳ. 15—16. Агар дуруст ҳисоб кунем, шумораи ба салом омадагон аз 18 ҳаз. меғузарад, вале, эҳтимол, ин муболиға бошад.

ҳои атрофи он (ба истилоҳ онҳоро «деҳхудо» гуфтаанд), «арбобони деҳа», «арспона» ва «соҳиб»-ро дар бар мегирифт.³³⁶

Вазифаи асосии тамоми ин системаи маъмури аз аҳли меҳнат кашида гирифтани хирочу андозу закот буд. Ин «идораи иҷбор» мисли соати равшанхӯрда бекамукост амал мекард. Тамоми дахлу харчу нақлу ҳамли молиёт хеле аниқу дақиқ ба ҳисоб гирифта шуда, дар ҳуҷҷатҳои сершумори дахлу харч кайд мегардид, аз тамоми ҳуҷҷатҳо нусха гирифта мешуд (аксар вақт ду нусха бардошта мешуд), зеро он имзо гузошта, ба ҳар яки он мӯҳр мемонданд.

Муассисаҳои низ буданд, ки вазифаи идоракуниро ба ҷо меоварданд. Маъхазҳо хабар медиҳанд, ки «намуди ҷазоро мувофиқи низомномае муқаррар мекунанд, ки дар маъбад нигоҳ дошта мешавад».³³⁷

Дар никоҳхате, ки аз Қалъаи Муғ ба даст омад, навишта шудааст, ки он дар «маҳкама» анҷом ёфтааст ва номи «сардори» маҳкама низ зикр шудааст, ки эҳтимол, шахси рӯҳонӣ буд.³³⁸

Синфҳои мазлум бениҳоят қашшоқу бенаво ва аъёну ашроф ба дараҷаи ғушношунид бой буданд. Мисоли равшани ин даъво сарвати бухорхудотест, ки дар ҳикояи Наршаҳӣ оварда шудааст. Ин бухорхудот, ки баъди неҳзати Абрӯӣ ба ватанаш баргаштааст, соҳиби он қадар молу мулк будааст, ки ҳисоби онро касе намедонистааст.

Дар ин бора боз як мисол овардан мумкин — Моҳиён ном сӯғдӣ аз Диваштич «се осиебу анҳори он, бинову санғҳои онро» ба иҷора гирифтааст. Иҷорагир ба ҷои ҳаққи иҷора соли бояд 460 кафча, яъне зиёда аз 3,5 тонна орд меод.³³⁹

Мадрақоти археологӣ (ки як қисми онҳо дар бобҳои пешина зикр гардиданд) дар бораи тақсимои амики иҷтимоӣ ва молу мулкӣ равшан шаҳодат медиҳанд. Мо мебинем, ки дар шаҳр дар паҳлуи кулбаҳои фақиронаи бенавоён иморатҳои бошукӯҳу пурдабдабаи аъёну ашроф ва қасрҳои хангомадори ҳокимон сохта мешуданд.

Ҳаёти серупур, сарвати бекарони бойҳо дар ёдгориҳои санъат ҳам инъикос шудааст. Дар расму суратҳо тасвир шудааст, ки аъёну ашроф чи гуна кайфу сафо мекунанду дар болои кату кӯрпачаҳои мулоим якпаҳлу ёзида, зиёфат меҳӯранд ва агар базм ба дилашон занад, аз ҷой меҳезанду ба ҳамдигар дар гуштини шамшерзанӣ мусобиқа мекунанд. Ва дар ин расму суратҳо дар қафо, ноаёну назарногир хизматгори сарупобараҳнаи зору ҳақир тасвир карда шудаанд.

✱

³³⁶ Лившиц В. А., 1962 б, сах. 62—69, 134—135, 164, 176—178.

³³⁷ Бичурин, II, сах. 281.

³³⁸ Лившиц В. А., 1962 б, 24, 26, 38—39.

³³⁹ Дар ҳамон ҷо, сах. 57, 60.

Тадқиқи воҳаи Бургутқалъаи Хоразм, ки С. П. Толстов ва ҳамкоронаш Е. Е. Неразик, Б. В. Андрианов³⁴⁰ анҷом додаанд, барои тавсифи ҳаёти деҳоти он давраҳо материали пурқимати фаровон дод.

Ба туфайли шароити мусонди маҳаллӣ ёдгориҳои воҳаи Бургутқалъа то ба рӯзҳои мо дар ҳолати хуб омада расидаанд ва, зимнан на ёдгориҳои алоҳида хуб боқӣ мондаанд, балки тамоми системаи истиқоматӣ ва иншооти обӣ кам ва ғайр ин шудаанд. Воҳа ба шакли тасмаи дарози камбар дар ду тарафи канали асосӣ тӯл кашааст (дарозииаш қариб 40 км, бараш тақрибан 4—5 км).

Дар ҳар 200—300 м якто ҳавлии истеҳкомдор ҷой дорад, ки дар воҳаи Бургутқалъа дар аввалҳои асрҳои миёна намуди асосии манзилгоҳи деҳот ба шумор мерафт. Дар ин гуна ҳавлиҳо хонаҳои мустақаму калони деворхояшон ғавс сохта мешуд, ки онҳо баъзан гирдогирди ҳавлиро фаро мегирифтанд. Ғайр аз ин қалъаҳои мустақам низ буданд. Тамоми манзилгоҳҳо ба 8—13 гуруҳ тақсим мешуданд ва зимнан дар ҳар гуруҳ як қалъае буд, ки ба тамоми дигар манзилҳои гуруҳи худ ҳукмронӣ мекард. Андозаи ҳавлиҳо ниҳоят гуногун буд ва фақат $\frac{1}{3}$ қисми онҳоро калон гуфтан мумкин буд, дигар ҳавлиҳои боқимонда вусъати казӣ надоштанд. Дар баъзе маҳалҳо муқаррар карда шуд, ки дар ҳар гуруҳ андозаи майдони кишт ҳар хел мебошад ва ин ҳолат, бевосита набошад ҳам, далолат мекунад, ки дар ҷамоати деҳот тақсими молумулкӣ (ва иҷтимоӣ) вучуд дошт. Ҷолиби диққат аст, ки бисёр қалъаҳо маҳз дар ҳамаи давра сохта шудаанд. Дар атрофи Бургутқалъа, ки калонтарин қалъа ҳисоб мешуд, ҳатто шаҳрае ба вучуд омад, ки яке аз марказҳои қосибони воҳа буд.

Тамаркузи ҳавлиҳо ба гуруҳҳои алоҳида, махсусан дар маркази воҳа босуръат ҷараён дошт. Дар асрҳои VII—VIII қалъаҳо ва дар атрофу наздикии онҳо ҳавлиҳо пайдо шуданд ва марказҳои пештари воҳа рӯ ба таназзул ниҳоданд.

С. П. Толстов фикре изҳор намуд, ки топографияи воҳаи Бургутқалъа ташаккули муносибатҳои феодалиро инъикос мекунад. Ин ақидаҳо тадқиқотҳои минбаъдаи археологҳои Е. Е. Неразик тасдиқ ва аниқ намуданд. Аз афти қор, дар территорияи воҳа якҷанд ҷамоатҳои калони деҳот вучуд дошт, ки 7—8 ҳазор қасро дар бар мегирифт.

Дар ҳавлиҳо гуруҳҳои агнатие зиндагӣ мекарданд, ки шумораи онҳо гуногун буд ва ин гуруҳҳо оилаҳои калоне мебошанд, ки молумулки умумӣ доштанд ва ҳам дар ҳаёти ҷамъиятӣ коллективи ягонаро ташкил медоданд ва ғайр аз ин оилаҳои калон, инчунин оилаҳои хурд ҳам буданд, ки аз афти қор, мақоми намоён надоштанд.

³⁴⁰ Толстов С. П., 1948; Неразик Е. Е., 1946; Андрианов Б. В., 1969.

Бинобар баъзе мадракот дар дигар маҳалҳои Осиёи Миёна ҳам вазъият чунин буд. Қалъаҳо, ки қароргоҳи деҳқонон ба ҳисоб мерафтанд, дар сари иншоотҳои обӣ сохта мешуданд ва ин қор ба деҳқон имкон медод, ки ба тақсими об соҳибӣ кунад — дар шароити Осиёи Миёна бошад, соҳибӣ об будан ҳамин маъноро дошт, ки ихтиёри ҳаёту мамоти аҳли деҳот дар дасти касе буд, ки ба тақсими об соҳибӣ мекард.

Дар адабиёти таърихӣ мо дар солҳои 40—50-ум чунин ақидаи С. П. Толстов маъмул буд, ки дар аввалҳои асрҳои миёна ҳаёти шаҳр таназзул дошт. Вале алҳол ин ақида ба маълумоти мадракоти навтарин тамоман хилоф аст. Ҳатто он маълумоти мунтахабу мухтасаре, ки дар ин китоб оварда шуд, шаҳодат медиҳад, ки шаҳрҳо ва ҳаёт дар онҳо хеле раванку ривож доштанд. Шаҳрҳо маркази қосибӣ тичорат, маркази маданияти баланд буданд (вақти ҳафриёти Панҷакент ин нуқта хеле равшан падида омад). Ба деҳоти он давраҳо сохтмони қалъаҳо хос буданд, ки баъзан дар наздикии шаҳрҳо бунёд карда мешуданд. Дар ин қалъаҳо, шаҳристонҳо, аркҳо аёну ашрофон — бойҳои зиндагӣ мекарданд, ки дар маъхазҳои ҳатӣ зикр гардидаанд. Сохти шаҳр ва бисёр будани қалъаҳо, хусусияти санъат ва анъанаҳои «тарзи зиндагии баҳодуруна», дар ихтиёри аёну ашрофи қалон мавҷуд будани дастаҳои ҳарбӣ, парокандагии сиёсӣ ва аломатҳои васаллитет далолат менамоянд, ки дар ҳаёти иҷтимоӣ ва иқтисодӣ он давраҳо дигаргуниҳои ниҳоят амиқ ба амал меоманд. Ҷои формацияи ғулмдориро дигар формация — формацияи феодалӣ мегирифт.

Дар асрҳои V—VIII бисёр хусусиятҳои феодализм ҳанӯз дар шакли ибтидоӣ, дар шакли ҳоми номуайян зоҳир мегардиданд, дар бораи аксари он хусусиятҳо дар дасти мо маълумоти бевосита ҳам нест, вале сарфи назар аз ҳамаи ин моҳияти масъала возеҳу равшан аст, яъне дар асрҳои V—VIII ноҳияҳои аҳолиашон муқими Осиёи Миёна ба роҳи тараққиёти феодалӣ қадам ниҳода буданд.

Дар шароити таърихӣ он давра пайдоиши ҷамъияти феодалӣ воқеан муҳими прогрессивӣ буд. Дар Осиёи Миёна (ҳамчунин дар дигар мамлакатҳо ҳам) пайдо шудани феодализм фақат ба туфайли хеле пеш рафтани қувваҳои истеҳсолкунанда имконпазир гардид, ки тараққиёти қувваҳои истеҳсолкунанда дигар ба доираи формацияи ғулмдорӣ мувофиқат намекард. Формацияи феодалие, ки дар Осиёи Миёна ба вуҷуд омад, боиси он гардид, ки дар ҳаёти ҷамъиятӣ бисёр дигаргуниҳои муҳим ба амал пайваст. Аллақай дар давраҳои аввали феодализи Осиёи Миёна сарчашмаҳои муҳими пешрафти таърихӣ — шаҳрҳои феодалӣ пайдо шуда, ру ба тараққи ниҳоданд, гарчанде мақоми деҳот ҳоло ҳам хеле баланд буд.

Ҳамаи ин тараққиёт дар шароити муборизаи шадидаи синфӣ ва шӯришҳои мазлумон ба амал меомад (масалан, неҳзати Абрӯро ба хотир оваред). Ф. Энгельс дар бораи давлат навишта буд: «Мақсади асосии ин ташкилот ҳамеша иборат аз он буд, ки бо ёрии қувваи мусаллаҳ ба аксарияти заҳматкашон зулми иқтисодӣ кардани ақаллияти хеле боимтиёзро таъмин намояд».³⁴¹ Ин тавсифи аниқу дақиқ ба Осиеи Миёнаи ибтидои асрҳои миёна ҳам пурра дахл дорад.

*

³⁴¹ К. Маркс ва Ф. Энгельс. Асарҳо, ҷилди 19, сах. 359.

Фасли чорум

ОСИЁИ МИЁНА ДАР ДАВРАИ ТАРАҚҚИЁТ ВА УСТУВОРШАВИИ СОХТИ ФЕОДАЛИЙ

Faint, illegible text at the top of the page, possibly bleed-through from the reverse side.

ОСНОВНЫЕ
ЗАДАЧИ НАСТАВНИКА
В УЧЕБНО-МЕТОДИЧЕСКОМ
ЦЕНТРЕ

ХАЛҚҶОИ ОСИЁИ МИЁНА ДАР ҲАЙАТИ ХИЛОФАТИ АРАБ

1. АЗ ПО АФТИДАНИ ДАВЛАТИ СОСОНИЁН

Арабистон дар арафои ислом

Дар асарҳои таърихшиносии ақсар вақт ақибмондагии арабҳо дар арафои пайдоиши ислом таъкид мешавад. Ин ақида яқтаро фа ва нодуруст аст. Соли 1853 Ф. Энгельс навишта буд: «Дар ҷое, ки арабҳо зиндагии муқимӣ ба сар мебаранд, яъне дар қисмати ҷануби ғарбӣ,— зоҳиран, онҳо мисли мисриён, ошуриён ва ғайраҳо мардуми мутамаддин буданд, ки иншооти меъмории онҳо аз ин шаҳодат медиҳад»¹. Материалҳои эпиграфӣ ва археологӣ аз он вақт ин ҷониб дарёфтшуда² ҳаққонияти гуфтаҳои Ф. Энгельсро комилан тасдиқ менамоянд: тоифаҳои ҷануби араб воқеан ҳам дар замонҳои қадим давлатҳои муқтадир, маданияти баъланд ва ба худ ҳосе ба вучуд оварда буданд.

Дарачаи тараққиёти иҷтимоию иқтисодии қисматҳои гуногуни Арабистон ба таври кулӣ фарқ мекард. Агар дар сарзамини Яман ва баъзе дигар вилоятҳои ин кишвар дар нимаи дуввуми асри VI ва ибтидои асри VII зироаткорӣ ва зиндагии шахрӣ раванқ ёфта бошад, дашту саҳроҳои паҳновари он макони суқунати кўчманчиёни бадавӣ ба шумор мерафт, ки уштур сарвати асосии

*

¹ К. Маркс ва Ф. Энгельс. Асарҳо, ҷилди 28, саҳ. 210.

² Пигулевская Н. В., 1951, саҳ. 260 ва мобаъд; Лундин А. Г., 1961, 1971; Байэр Г. М., 1966; Лундин А. Г., 1971; Nielsen D., 1927; Bowen R. le Baron and Albright W. F., 1958; Ruckmans J., 1964.

онҳоро ташкил мекард. Ҳарчанд ташкилоти тоифавии авлодӣ дар байни арабҳо хеле қавӣ буд, муносибатҳои феодалий ба зухур омада, дар ҷараёни тараққиёти таърих аз қабилаҳои пароканда ва иттифоқи қабилаҳо давлати ягона таъсис ёфт. Дар оғози асри VII системаи нави динӣ бо номи ислом пайдо гардид.

Барон таҳлили сабаб ва шароити таърихии пайдоиши дини ислом ва бо як суръати ғавқуллода аз тарафи арабҳо тасарруф шудани кишварҳои зиёде, пеш аз ҳама, таркиби синфӣи ҷамъияти он замон ва пешравиҳои дар ҳаёти ҳамон ҷамъият ба амал омадари аз назар гузаронидан зарур аст. Ҳамон амри воқеӣ, ки дини ислом дар давраи таъсиси ҷамъияти синфӣи арабҳо ба вуҷуд омадааст, ҳеҷ як ҷои шубҳа надорад. Масъалаи муайян кардани хусусияти ҷамъияти нави синфӣ ва тарзи истеҳсолоте, ки дар арабҳо ва кишварҳои забткардаи онҳо мавқеи бартариро ишғол мекард, ҳамчунин омӯхтани процесси синтези мураккаби иҷтимоие, ки дар он давра ба амал меомад, басо мушкилтар аст. Ҳалли ин масъалаҳо хусусан аз он ҷиҳат муҳим аст, ки онҳо на фақат яке аз муҳимтарин давраҳои таърихи халқҳои шарқро равшан менамоянд, балки дар навбати аввал ба талаботи ғоявии кадомин синфҳо мувофиқ будани дини исломро низ аён месозанд. Ҳалли масъалаи охири барон таҳлили марксистии ҷиҳати мафкуравии марҳилаҳои аввали ислом бояд замина фароҳам оварад.

Хеле кам будани манбаъҳои, ки доир ба сохти иҷтимоии Арабистони Шимоли пеш аз ислом (дини ислом дар ҳамин ҷо ба вуҷуд омадааст) маълумот медиҳанд, хусусан таърихнигории асри миёнагӣ, ки диққати худро фақат ба баёни воқеаҳои сулолаӣ ва «муқаддас» равона сохта, ҳамеша ҳодисаҳои воқеиро бо афсона ва мавзӯҳои мухталифи фольклори омехта нақл менамояд, аз ҳамон сабабҳои мебошанд, ки ҳалли масъалаҳои дар боло номбаршударо ниҳоятдараҷа мураккаб ғардониданд. Исломшиносии буржуазӣ далелу мадрақаҳои зиёде доир ба он давра ҷамъ намуда, роҷеъ ба сабабҳои пайдоиши ислом бисёр фарзияҳои идеалистӣ ба миён овард, аммо аз ҷиҳати методологӣ дар таҳлили решаҳои иҷтимоии ислом тамоман очизу нотавон монд.

Дар илми таърихшиносии советӣ доир ба тавсифи ин ҷамъияти синфӣ ду нуқтаи назар мавҷуд аст. Бар тибқи нуқтаи назари аввал, дар ҷануби Арабистон ҷамъияти ғуломдорӣ ба ҳар сурат дар асри VI вуҷуд дошта, дар охири асри VI ва аввали асри VII дар Арабистони Шимолӣ, дар Ҳиҷоз, Макка ва Мадина, ки дар роҳи асосии корвонгард воқеъ гардида буданд, ташаккули тартиботи ғуломдорӣ ба вуқӯъ меояд. Дар Арабистони дарунӣ, ки бадавиҳо, кучманчиёни қорводор сукунат доштанд, низ вайроншавии сохти ҷамоати падаршоҳӣ шуруъ мегардад, вале он хеле суст ба амал меояд. Ба ҳар ҳол дар байни бадавиҳо ҳам, аз як тараф, сарватмандон — соҳибони рамаҳои қалон ва баъзан замин, микродори зиёди асирони ғулом, аксар вақт бо роҳи қорвонӣ тичорат-

кунанда ва, аз тарафи дигар, камбағалон пайдо мешаванд, ки дар ҳаққи онҳо шоири тонсломии араб аш-Шанфара гуфта буд: «(Марди бенаво) рӯзро дар як паноҳгоҳ ва шабро дар паноҳгоҳи дигар мегузаронад, ҳамеша танҳост ва савора дар дӯши хатар аст».³ Ин камбағалон ҳар чи бошад ҳам ханӯз озод буданд.

Бо вучуди ин, дар шимоли Арабистон тартиботи ғуломдорӣ то дараҷаи формацияи ҳукмрон сабзида нарасид, чунки дар айни бӯҳрони бавучудовардан давраи гузариш ба ҷамъияти синфӣ ислом пайдо шуд ва Муҳаммад зуҳур намуд. Муҳаммад сарлашқари моҳире буд, дар бораи ғазовт (ҷанги муқаддас) ҳукми ислом қабул гардид, халифаҳои Муҳаммад роҳи ҷалосиро аз бӯҳрон дар ҷангҳои истилокорона медиданд. Инак, тӯдаҳои араб ҳамчун «сарбозони ислом» ба сарзаминҳои, ки соҳти феодалӣ босуръат роҳ меёфт ва ё кайҳо барқарор гардида буд, фуру рехтанд. Лекин дар кишварҳои забткардаи арабҳо тартиботи ғуломдорӣ ҳам тамоман барҳам нахӯрда буд, бинобар ин соҳти ғуломдорӣ дар арабҳо муддати дуру дароз маҳфуз монд ва, ҳатто дар натиҷаи ба даст овардани асирони зиёд дубора қувват гирифт. Умуман муносибати феодалӣ дар хилофат баъди футуҳоти бузург дар охири асри VII ташаккул ёфт, ғуломдорӣ бошад, ҳамчун тарзи кӯҳнаи зиндагӣ боз вақти зиёде мавҷудияти худро нигоҳ дошт.

Мувофиқи ин нуқтаи назар, ислом аввал дар заминаи ҷамъияти ташаккулёфтаи ғуломдорӣ ба вучуд омад ва танҳо баъди футуҳот ҳамчун дини ҷамъияти феодалӣ қарор гирифт. Ин нуқтаи назарро Е. А. Беляев, инчунин А. Ю. Якубовский, С. П. Толстов, И. П. Петрушевский ба миён овардаанд.

Тибқи нуқтаи назари дуввум, ханӯз пеш аз пайдоиши ислом, ҳам дар ҷануб ва ҳам дар шимоли Арабистон, на ин ки муносибатҳои ғуломдорӣ, балки феодалӣ ташаккул ёфта, то асри VII, яъне то футуҳоти бузург мавқеи ҳукмронӣ пайдо карда буд. Ба ин тарика, ислом аз аввалин қадамҳои пайдоиши худ дини табақаҳои болонишини ҷамъияти навбунёди феодалӣ ба шумор мерафт. Ин нуқтаи назарро Н. В. Пигулевская, А. Г. Лундин, Н. А. Смирнов ва Л. И. Нодирадзе пешниҳод кардаанд. Пайравони ин нуқтаи назар диққатро ба чорьякқорӣ, ки дар ҳамон шароити таърихӣ аз муҳимтарин зуҳуроти муносибатҳои феодалӣ буд, ҷалб менамоянд.

Ин ду нуқтаи назар нисбат ба вазъияти Арабистони асри VII ва шароити иҷтимоии пайдоиши ислом ҳоло фақат фарзияи ноқис ва шартӣ буда, ҳалли ҳамаҷонибаи ин масъала кори оянда аст.⁴

Вале, ҳеҷ ҷои шубҳа нест, ки ҷамъияти хилофати охири ас-

✱

³ Фильштинский И. И., саҳ. 29.
⁴ Петрушевский И. П., 1966, саҳ. 7.

ри VII, дар сурати махфуз мондани тартиботи ғуломдорӣ, ба дараҷаи хеле зиёд феодалӣ гардида буд ва истилои Осиёи Миёна, шарқи Хуросон ва Мовароуннаҳр аз тарафи ашрофи ҳарбии феодалӣ, ки унсурҳои тарзи зиндагии бодиянишинро ҳам давом меод, ба амал оварда мешуд. Муносибатҳои хоси ин қабил ҷамъият ба муносибатҳои ҷамъияти феодалишудаи муқимӣ нақши худро мегузошт ва, ба ин васила, процесси феодалишавиро таъбир ва суръат меод.

Пайдоиши ислом. Шикасти давлати Сосонӣ

Чанд сухан дар бораи пайдоиши ислом. Муҳаммад «пайғамбари» оллоҳи таоло ва яққаву ягона гардид. Ӯ аслан аз калонтарин маркази Арабистон — шаҳри Макка буд, чун дар зодгоҳи худ ба чизе муваффақ нашуд, дар соли 622 бо пайравонаш ба Мадина кӯчид, ки аз ҳамин сана солшумории мусулмонии ҳиҷрӣ сар мешавад. Тоифаҳои Мадинаро ба итлоати худ дароварда, баъдтар соқинони Маккаро ҳам ба «ҷамоати муътақидин» дохил намуда, як қатор қабилҳои дигарро арабро, ки ба оллоҳ ва «пайғамбари» ӯ — Муҳаммад эътиқод баъта буданд, ба тахти тасарруфи худ даровард. Ислом, ки номи ин дини нав мебошад, маънии «таслим» ва «итлоат»-ро дорад. Пас аз ғавти Муҳаммад (соли 632) Абубакр (632—634) халифа эълон карда шуд; баъди ӯ Умар (634—644) халифа гардид, ки дар замони вай қабилҳои арабро ба кулӣ тобеъ карда, ҳамаи онҳоро ба мусулмон табдил доданд. Давлати динии аз ҷиҳати марказият қавӣ ба вуҷуд оварда, лашкари сершумор ва хеле ҷангӣ ташкил дода шуд.⁵ Аъёну ашрофи араб истилокорӣ, торочгарӣ ва ғасб кардани сарватҳои мамолики дуру наздикро орзу мекарданд. Дар ин сурат норозигии табақаҳои поини ҷамъияти араб ба муқобили мардуми ғайримусулмон, яъне кофирон равона карда, ба ин восита диққати онҳо аз муборизаи синфии зидди истисморгарони «худӣ» дур кашида мешуд. Илова бар ин, сарбозони қатории араб қисмате аз ғаниматҳои ҷангро соҳиб мегардиданд, ки ин онҳоро на камтар аз эътиқоди оллоҳ руҳбаланд намуда, ба сӯи қорзор мекашид. Барои асилзодагонии араб ҳукми шаръии ғазавот, дар воқеъ, пардае буд, ки барои

*

⁵ Дар хусуси Муҳаммад, марҳилаҳои аввали ислом ва истилои араб таълифоти зиёде мавҷуданд (ниг.: *Беляев Е. А.*, 1965 ва *Петрушевский И. П.*, 1966, ки ба маъхаз ва адабиёти илмӣ ишора шудааст; *Sauvaget J.*, 1965, p. 116—129 ҳам феҳристи муфиде дорад).

пинҳон доштани асли мақсади ҷангҳои истилогаронаи онҳо хизмат менамуд.

Истилогарон қўшуни худро қариб дар як вақт, ҳам ба муқобили Рум (Византия) ва ҳам ба муқобили Эрон ҳамлавар сохтанд. Саъю қўшиши лашкаркашони охирин намояндаи сулолаи Сосони Яздигурди III (632—651), ки пеши ҳаракати қўшуни арабро гирифтани мешуданд, натиҷае набахшид. Дар муқорибаҳои назди Куддусия (Кадисия) ва Наҳованд (солҳои 636 ва 642) қўшуни араб қувваи яққояи форсхоро торумор намуда, ба мавҷудияти тақрибан панҷасраи давлати Сосони хотима дод. Дар зарфи 10 сол арабҳо ҳоки Эронро истило намуда, ба Рум зарбаҳои сахт заданд. Фаластин, Миср, Сурия ва Ироқро ишғол карданд.

Яздигурди III муддати 10 сол тахти фишори арабҳо аз як маҳал ба маҳалли дигар ақиб ништа, бо нияти бар зидди истилогарон ҳезондани аҳоли дар шаҳру кишварҳои гуногун сарсонро саргардон гашт. Вале ин қўшишҳои ӯ ягон натиҷае набахшиданд.

Оммаи асосии аҳолии давлати Сосони — барзгарону ҳунармандон — аз тарафи амалдорони сосони, феодалон ва рӯҳониёни зардуштии зулму ситам дида, илова бар ин, дар натиҷаи маҳдудиятҳои табақотӣ азият мекашиданд. Ҷангҳои дуру дарози Сосониён бо ҳайтолиҳо, туркҳо ва румиҳо аҳволи бе ин ҳам вазнини меҳнаткашонро табоҳ гардониданд. Ҳамаи ин боиси норозигии оммаи халқ гардид ва онҳо дар мубориза бар зидди арабҳо тарафи Сосониёнро нагирифтанд.

Ҷангҳои пай дар пай давлати Сосониёро аз иқтидори пешини сиёсӣ ва ҳарбии худ маҳрум ва заиф гардониданд. Ба сабаби баланд шудани мавқеи ашрофи маҳаллии феодалӣ роли ҳукумати марказӣ якбора хеле паст гардид, атроф аз тобеияти марказ баромадан гирифт. Ҳокимони маҳаллии вилоят ва музофотҳои ҷудогона дар вақти ҳуҷуми арабҳо ба ҳукумати марказӣ мададгорӣ накарданд.

Мавридҳои мешуд, ки оммаи аҳолии мазлум барои сабуқтар гардидани аҳволи тоқатфарсон худ ба арабҳо ва дини онҳо, ки баробарии ҳамаи мусулмонро ваъда меоданд, умед мебастан. Ҳаёт ба зудӣ бар абас будани ин умеди халқро нишон дода бошад ҳам, ба ҳар ҳол дар вақтҳои аввал бе таъсир намонд ва он саҳван ҳамчун эҳёи анъанаҳои неҳзати маздакия тасаввур карда шуд.

Ин буд, ки Сосониён сели хурушонии арабҳоро боздошта натавонистанд ва давлати Сосони аз по афтод.⁶

*

⁶ Барои тафсилоти вазъияти Эрони арафани истилои араб ва ҷараёни ин истило нмг.: Пигулевская Н. В. ва дигарон, 1958, сах. 69—89; Колесников, 1970.

2. АЗ ТАРАФИ АРАБҲО ЗАБТ КАРДА ШУДАНИ МОВАРОУННАҲР (ДАВРАИ АВВАЛ)

Парокандагии сиёсии Мовароуннаҳр дар миёнаҳои асри VII

Арабҳо аз ҳамон рузе, ки ба Эронзамин қадам гузошанд, ғасб кардани вилоятҳои дар ин сӯи Омударъё воқеъгардидан Осӣён Миёна, яъне Мовароуннаҳрро мақсади асосии худ қарор доданд. Чи навъе ки дар «Таърихи Бухоро»-и Наршаҳӣ (асри X) ва «Муъҷам-ул-булдон» ном асари ҷуғрофидони араб Ёкут (асри XIII) дида мешавад, арабҳо аз номи асосгузори дини ислом Муҳаммад ҳадисҳо оварда пешинҳод мекарданд, ки забт намудани Мовароуннаҳр вазифаи муқаддас ва бошарафи пайравони дини ислом аст.

Дар ин вақт Мовароуннаҳр ҳамон ҳолати парешонии сиёсиро, ки ҳанӯз дар асрҳои IV—V сар зада, дар авохирӣ ҳукмронии ҳайтолиҳо ва ҳоконии турк боз ҳам бештар қувват гирифта буд, аз сар мегузаронид. То чи андоза будани ин парокандагиро аз ин ҷо ҳам фаҳмидан мумкин аст, ки дар лаҳзаи ба хоки кунунии Тоҷикистон дохил шудани арабҳо дар ин сарзамин миқдори зиёди мулкҳои мустақил ва ниммустақил вучуд доштанд:

Дар Фарғона мулкҳои шимолӣ ва ҷанубии ин сарзамин, дар ноҳияи Уротеппа — *Уструшан* (Истаравшан) бо пойтахти худ Бунҷикат (дар қарибии Шаҳристони ҳозира) воқеъ буданд. Сарғаҳи Зарафшон бо воҳа ва доманаҳои қаторкуҳи Туркистон ва Зарафшон ба ҳайати мулки *Буттом* дохил мешуд. Дар шимолӣ он мулкҳои *Масчоҳ* ва *Парғар* (Фалғари имруза), дар қисмати ғарбӣ шаҳри Панҷ — Панҷакенти ҳозира воқеъ гардида буданд.

Дар ноҳияи Ҳисор мулки *Чағониён* сар то сари водии даръёи Сурхон (Чағонруд) ва қисмати ғарбии водии Ҳисорро бо шаҳри бузурги худ Чағониён, наздикии Дехнав) дар бар мегирифт; дар шарқтари Чағониён — *Аҳорун* ва *Шумон*; дар байни даръёи Кофарниҳон ва Вахш — *Вашгирд* бо пойтахти худ Вашгирд (Файзобод); дар сарғаҳи Кофарниҳон (даръёи Ромит) ва Вахш мулки *Кумед* арзи вучуд мекард.

Дар ноҳияи Қургонтеппа тамоми паҳнои водиро мулки *Вахш* фаро мегирифт ва мулки *Кубодиён* бо шаҳри асосии худ Кубодиён дар ҷараёнгоҳи поини даръёҳои Вахш ва Кофарниҳон воқеъ буд.

Дар ноҳияи Кӯлоб — *Хатлон* (Хаталон — байни Панҷ ва Вахш бо пойтахти худ Хулбук ва шаҳри Мунк (Балҷувон) арзи вучуд мекард. Ба Хатлон дар вақтҳои гуногун дигар мулкҳо, аз қабилӣ *Вашгирд*, *Кубодиён* ва ғ. низ дохил мешудаанд.

Дар ноҳияи Ғарм мулки *Рошт* бо пойтахти худ шаҳри *Рошт* (Ғарм) ва мулки *Дарвоз* бо пойтахти худ Қуррон воқеъ шуда буд.

Дар вилояти қуҳистони Бадахшон мулкҳои *Вахон*, *Шуғнон* ва *Рушон*, ки бо Бадахшон алокаи зич доштанд, мавҷуд буданд.

Ҳокими ҳар як мулк худаширо мустақил ҳисоб мекард ва унвони махсус дошт. Набудани иттиҳод ва ягонагӣ дар байни ҳокимони Мовароуннаҳр кори муттаҳид намудани халқҳои Осиёи Миёнаро барои зарба задан ба истилокорони араб хеле душвор мекард.

Ба сарҳадди Осиёи Миёна расидани лашкари араб.

Ҳамлаҳои нахустин ба Мовароуннаҳр

Мувофиқи ривоятҳои араб, лашкари ислом пас аз муҳорибаи назди Наҳованд (с. 642) қушуни шикастхурдаи сосониҳо таъқибкунон, гӯё то ғавти халифа Умар, яъне то соли 644 бо туркони Тахористон алоқа пайдо кардаанд.⁷ Аммо дар ҳақиқати ҳол истилои Осиёи Миёна даҳ сол баъдтар шуруъ гардид. Соли 651 охири подшоҳи сосонӣ Яздигурди III аз таъқиби дастаҳои араб гурехта, ба Марв расид. Хост дар ин ҷо паноҳгоҳе пайдо кунад, вале бо хиёнати дастнишондаи худ — волии Марв қушта шуд (бар тибқи яке аз ривоятҳо қотил осибонест, ки подшоҳи гуреза ба хонаи ӯ паноҳ бурдани шудааст). Дар ҳамон сол арабҳо Марвро ишғол намуданд.

Пас аз се соли ин воқеа арабҳо нахустин ҳамлаҳои худро ба Мовароуннаҳр сар карданд, аз ҷумла, дар манбаъҳо ҳуҷуми соли 654 ба Маймуғ, воқеъ дар Сугд, хотирнишон шудааст. Дар соли 667 онҳо аввалин дафъа ба Чағониён ҳамла оварда, ба ҳайтолиҳо зарбаи сахт доданд. Арабҳо ба амалиёти ҳарбӣ дар миқёси васеъ ошкоро тайёри медиданд. Яке аз чунин тадбироти тайёрии ҳарбию сиёсӣ аз Басра ва Қуфа ба Хуросон кӯчонидани 50 ҳазор хонаводаи араб буд. Барои арабҳои муҳочир ба тариқи гарнизон дар панҷ нуқта иқоматгоҳҳо ба вуҷуд оварда шуданд.

Ба ақидаи Гибб, ки ин тадбирҳо бо ду мақсад: қувват додани амнияти вилоятҳои зеридаст ва чамъ кардани қувва барои истилои минбаъда ба амал оварда мешуданд, розӣ шудан мумкин аст.⁸

Наршаҳӣ меғӯяд, ки истилокорони араб борҳо аз дарёи Аму гузашта, ба Мовароуннаҳр ҳуҷум оварданд. Маликаи Бухоро ҳар бор ба ивази хироч ва дигар пешкашҳо сулҳ карда, мамлақати худро нигоҳ медошт.

Дар охири соли 673 ва аввали соли 674 қонмақоми арабҳо

⁷ Gibb H. A. R., 1923, p. 15.

⁸ Gibb H. A. R., 1923, p. 17.

дар Хуросон Убайдуллоҳ ибни Зиёд ба Мовароуннаҳр ҳучум карда, Рометан ва атрофи Бухороро ба даст дароварда, тороч ва ҳароб намуд, вале ба муқобилати саҳти қувваҳои якҷояи туркҳо ва бухороиҳо дучор омада, ба сулҳ бастан маҷбур гардид. Вай аз маликаи Бухоро пулу чизи бисёр гирифта ва 4 ҳазор камонкашони моҳирро аз аҳолии маҳалли ба ғулумӣ бурда (ва аз онҳо гвардияи шахси ташкил карда), муваққатан ҳудуди Мовароуннаҳрро тарк намуд.⁹

Дар соли 676 қоиммақоми нави Хуросон Саид ибни Усмон бо қувваи зиёде аз даръёи Аму гузашта, ба сӯи Бухоро ҳаракат кард. Маликаи Бухоро, мисли ҳарвақта, ба ивази додани сесад ҳазор дирҳам ва ба гарав гузоштани як гурӯҳ чавонони ашрофзодаи Бухоро бо арабҳо созиш намуд. Он гоҳ Саид ба тарафи Самарқанд рӯ овард. Суғдиён бо тамоми шуҷоат ва мардонагӣ муқовимат нишон доданд. Ҷанг бештар аз як моҳ давом намуд. Ниҳоят Саид чораи дигар наёфта, сулҳ кард ва бо асирону ғанимати андак баргашт. Дар роҳ ӯ Тирмизро ба тасарруфи худ даровард.

Наршаҳӣ ва Балозӯрӣ дар ҳусуси рафтори ҷасуронаи чавонони гаравии бухорӣ, ки Саид ба ғулумони худ табдил дода буд, ҳикоят мекунад. «Эшон (чавонони гаравӣ.— *Б. Ғ.*) бағоят тангдил шуданд ва гуфтанд: «Ин мардро (Саидро.— *Б. Ғ.*) чи хорӣ монд, ки бо мо накард ва моро ба бандагӣ гирифт ва кори саҳт мефармояд. Чун дар истихфиф ҳоҳем ҳалок шудан, боре ба фонд ҳалок шавем. Ба сарои Саид андаромаданд ва дарҳо барбастанд ва Саидро бикуштанд ва ҳештанро низ ба куштан доданд».¹⁰

Табарӣ воқеаи аҷибро нақл мекунад, ки дар бобати бо арабҳо чи гуна муносибат кардани аҳолии вилоятҳои кӯҳистонии Мовароуннаҳр хеле ҷолиби диққат аст. Ба ҳузури қоиммақоми араб, ки дар Кеш хайма зада буд, бародарзодаи малики Хатлон меояд. Ӯ ба халқи худ хиёнат кардааст ва арабҳоро ташвиқ мекунад, ки ба Хатлон лашкар кашанд. Қоиммақом розӣ шуда, писари худ Язид бинни Муҳаллабро мефиристад.

«Ӯ дар ҳудуди Хатлон,— менависад Табарӣ,— ба таври ҷудогона лашкароғи бисохт ва бародарзодаи малик — он малик Сабол ном дошт — ӯрдуи дигар ба худ зад ва Сабол шабонгах ҳамла ба ӯрдугоҳи бародарзодааш овард. Чун аскарони малик бо лафзи араб садо меоданд, бародарзодаи ӯ гумон бурд, ки арабҳо хиёнат карданд, аммо арабҳо, вақте ки ӯ қароргоҳи онҳоро тарк намуд, дар ҳарос буданд, ки ӯ хиёнат хоҳад кард. Сабол

*

⁹ Ривоятҳои маҳалли доир ба ин воқеаҳо дар осори Балозӯрӣ, Яъқубӣ ва Наршаҳӣ оварда шудаанд. Табарӣ ин воқеаҳоро тарзи дигар нақл мекунад. Барои таҳлили нусхаҳои гуногун мурочиат шавад: *Gibb H. A. R.*, 1923, p. 17, 18.

¹⁰ *Наршаҳӣ*, сах. 49.

бародарзодаи худро дастгир намуд ва ба хисори худ бурда, ба куштан дод. Гуянд, ки Язид бинни Муҳаллаб қалъаи Сабодро ба мухосира гирифт ва ба ӯ сулҳ кард. Шарти мувофиқат ин буд, ки Сабол мебоист товони чанг меод. Язид ин товон бигирифт ва ба хузури падари худ Муҳаллаб бозомад. Баъд аз мактул гардидани бародарзодаи малик модари вай ба назди модари Сабол расуле фиристонд ва бигуфт: «Ту чи сон умед дорӣ, ки Сабол пас аз куштани бародарзодаи худ зинда хоҳад монд. Охир мактул ҳафт бародар дорад ва онҳо акнун дар талаби хун ҳастанд. Ту бошӣ модари фарзанди ягонаӣ. Модари Сабол чунин ҷавоб бидод: «Шер кам бачча дорад, хук бисъёр».¹¹

Баъд аз тохтутози Саид ибни Усмон қушуни арабҳо муддати панҷ сол ба Мовароуннаҳр ҳуҷум накарданд. Арабҳо бори саввум дар вақти ҳокими Хуросон шудани Салм ибни Зиёд, ки ба давраи хилофати Язид ибни Муовия (680—683) иттифок афтада буд, ба Мовароуннаҳр ҳамла оварданд.

Ба қавли Балозурӣ, лашкари араб то Хучанд расида, вале дар он ҷо ба зарбаи саҳт дучор гардид.¹² Самарқандиҳо ва бухороиҳо аз арабҳо шикаст хурда, маҷбур шуданд, ки ба ивази пулу чизи зиёде худро аз асорати истилокорон халос намоянд.

Соли 689 писари яке аз ҳокимони исьёнкори Хуросон Мӯсо ибни Абдуллоҳ Тирмизро ишғол намуда, тақрибан понздаҳ сол ҳокими ин қалъаи пуристеҳком гардид. Ӯ ҳокимияти касеро эътироф намекард, ба мулкҳои ҳамсоя ҳамла оварда, онҳоро ғорат месохт. Танҳо дар соли 704 ба қушуни ҳукумати марказии араб мурҷасар гардид, ки бо кӯмаки сарбозони суғд ва турк ин балворо аз байн бардоранд.¹³ Ҳақ ба ҷониби А. Чалилов аст, ки мегӯяд: «... Аҳамияти ин ғалаба бар Мӯсо ду ҷанба дошт. Аз як тараф, он чи ки мулкдорони маҳаллӣ ҳамроҳи қушуни хилофати Араб ҳокимияти Мӯсоро барҳам заданд, қори мусбат буд. Аммо, аз тарафи дигар, онҳо бо ин амали худ ба ҳукумати марказии араб барои халос шудан аз балвогаре, ки як андоза дар роҳи ба Осиёи Миёна сар даровардани онҳо монеае буд, кӯмак расониданд».¹⁴

Ҳамин тариқа, то замони қоиммақоми Хуросон таъин гардидани Қутайба ибни Муслим (с. 705) он ҳама ҷангҳои, ки арабҳо дар Мовароуннаҳр кардаанд, хусусияти тасодуфӣ ва ночур дошта, фақат барои мақсадҳои ғоратгаронаи сардорони ҷудогонаи араб хизмат мекарданд. Қушунҳои араб вилоятҳои дар натиҷаи тохтутозҳои шадид ишғол намудаи худро тороҷ карда ва ба харобазор табдил дода, ба Марв бозмегаштанд.

✱

¹¹ Табарӣ, II, сах. 1040—1041.

¹² Балозурӣ, 413.

¹³ Бартольд В. В., 1963, сах. 242.

¹⁴ Чалилов А., 1961, сах. 118.

Муборизан сугдиён, тахористониҳо ва дигар халқҳои Осиёи Миёна бар зидди истилогарон

Аъёну ашрофи араб фақат, пас аз он ки дар замони хилофати Абдулмалик ибни Марвон (685—705) низоъҳои дохилии хилофатталабӣ барҳам хӯрда, шӯришҳои мардуми кишварҳои тобеъ фуру нишонда шуданд, ба истилои Мовароуннаҳр ба таври қатъӣ камар бастанд.¹⁵ Тақрибан дар соли 705 ҳокими Хуросон Қутайба ибни Муслим ба амалиёти ҷангие, ки ниҳоят ба забт гардидани Мовароуннаҳр оварда расонд, иқдом намуд. Ӯ аз парокандагии мамлакат ва ихтилофи дохилии ашрофи деҳқони маҳаллӣ истифода бурда, тавонист қадам ба қадам мавқеи хилофатро дар Осиёи Миёна мустаҳкам намояд. Қутайба дар соли 705 бо қувваи зиёде ба тарафи Балх ҳаракат намуда, он маҳалхоеро, ки аз арабҳо рӯ гардонида буданд, ба худ итоат кунонид.

Ғайр аз Балх вилояти Чағониён (ки дар ин вақт ҳокими он Тиш ба тарафи арабҳо гузашта, онҳоро барои ҳучум ба мулкҳои ҳамсоя ташвиқ мекард), Шумон ва ғ. ба итоати ӯ дароманданд. Дар соли 706 ӯ ба хоки Мовароуннаҳр қадам ниҳод. Чунон ки Табарӣ менависад, Қутайба аз даръёи Аму гузашта, ба Пайканд равон шуд. Дар дохили қушуни ӯ деҳқонони Балх ва Чағонхудои хоин ҳам буданд, ки аз роҳи тамаъ истилогаронро тарафдорӣ мекарданд:

Пайканд дар он замон аз ободтарин шаҳрҳои Мовароуннаҳр ба шумор мерафт. Вайро шаҳри бозургонди («мадинат-ут-туҷҷор») меномиданд ва азбаски қалъаи мустаҳкаме дошт, «шористони рӯин» низ меғуфтанд. Қушуни Қутайба аввалин дафъа дар ҳамин ҷо ба муқовимати саҳти аҳолии дучор гардид. Дар мудофиаи шаҳр на фақат сокинони Пайканд, балки сугдиёни дигар ҳам, ки пайкандиҳо барои кӯмак ба онҳо муроҷиат карда буданд, ширкат доштанд. Аввалҳо дасти онҳо боло шуда, арабҳо ба вазъияти саҳте афтоданд. Сугдиҳо муддати дуру дароз қушуни арабро ба муҳосира гирифта, роҳҳои алоқаи онҳоро буриданд. Вале маҳз ноиттифоқи байни ҳокимони маҳаллӣ арабҳоро аз ин вазъият раҳо дод. Баъзе аз ҳокимон оҳиста-оҳиста дастаҳои худро ба қанор кашиданд. Сафи мудофиачиёни Пайканд торафт кам шудан гирифт. Қутайба аз ин ҳолат истифода бурда, шаҳрро гирифт, ғорат кард ва пас ба Бухоро рӯ овард. Муҳосираи Пайканд ба як ривоят 50 рӯз ва ба ривояти дигар 10 моҳ давом кардааст.

Ҳанӯз Қутайба 5 фарсах (яъне тақрибан 30 км) ҳам дуртар нарафта, аҳли Пайканд шӯриш карданд ва арабҳои дар он ҷо истодаро ба қатл расониданд. Қутайба Пайкандро дубора ишғол карда, онро тамоман ба харобазор мубаддал гардонд, ҳамаи мар-

✱

¹⁵ Шаҳри мухтасари ин воқеаҳо: *Белая Е. А.*, 1965, саҳ. 180 ва мобаъд.

донро кушта, занону кӯдаконро ба ғуломӣ дод. Арабҳо дар ин чо ҳамон қадар сарват ба даст дароварданд, ки то ин вақт дар ҳеч чо ин андоза ғанимат насиби онҳо нагардида буд.

Аз эҳтимол дур нест, ки муҳимтарин қисмати ин ғаниматро анбори бузурги пур аз аслиҳаву лавозимоти ҷангӣ ташкил мекард. Сифати ин ҳама маснуот ба дараҷае оӣ буд, ки то ҳол дар назми араб қалимаи «сугдӣ» ҳамчун ташбеҳи ҳунармандии беҳамто истифода мешавад. Аз рӯи баъзе маълумот, то забти Пайканд кӯшуни Қутайба ҳамагӣ 350 адад либосу аслиҳаи ҷангӣ дошт. Бинобар ин, Қутайба аз ғанимати тақсимшаванда берун гузоштани лавозимоти ҷангиро исрор карда, пас тамоми сарбозони худро силоҳи нав дод ва иқтидори ҷангии кӯшуни арабро хеле афзунтар гардонид.¹⁶

Ҷоҷеан Пайканд ба аҳолии Мовароуннаҳр нишон дод, ки онҳо бо чи гуна душмани бераҳм сару кор доранд. Ҳокимони ҷудогонан Суғд туркҳоро ба кӯмак даъват намуда, дар атрофи Рометан (дар наздикии Бухоро) қувваҳои муттаҳидаи зиёде ҷамъ карданд, то ки ба арабҳо зарба расонанд. Ҷанги шадиде ба амал омад. Кӯшуни арабҳо ба муҳосира афтод. Дар ин чо Қутайба роҳи фиребро пеш гирифт. У ба тарзи маҳфӣ кас фиристода, подшоҳи Суғдро аз туркон ва турконро аз подшоҳи Суғд бадғумон карда, дар байни онҳо нифоқ андохт. Дар ҳамин вақт ба Қутайба қувваи иловагӣ расид ва ба ин восита у аз муҳосира берун омад. Вале, азбаски лашкари араб талафоти зиёде дода буд, у дигар ҷангро давом дода натавониста, маҷбур шуд аз нақшаи забт кардани Мовароуннаҳр муваққатан даст кашида, ба Марв баргардад.

Дар соли 708 Қутайба бо қувваи нав боз ба тарафи Мовароуннаҳр ҳаракат кард. Бо вучуди муқовимати шадиди аҳолии Суғд ба у муяссар гардид, ки худро ба мулки Бухоро расонида, Рометанро ишғол намояд. Лекин ҷангҳои сахте, ки барои гирифтани Бухоро кард, натиҷае набахшид. Қутайба талафоти зиёде дода, дар тирамоҳи ҳамон сол маҷбур шуд ба Хуросон ақиб нишинад. Ҳокими Ироқ Ҳаҷҷоч, ки Қутайба ҳамчун қоиммақоми Хуросон ба вай итоат мекард, аз шунидани ин хабар дар ғазаб шуда, ба Қутайба фармуд дубора ба ҷанги Бухорхудот равад ва ба ҳар қимат, ки бошад, уро шикаст диҳад.

Инак, дар соли 709 Қутайба бо кӯшуни пуршумор аз дарёи Аму гузашта, худро ба ҳаволии Бухоро расонид. Аҳолии Бухоро, мисли собиқ туркҳо суғдиёро ба ёрдами худ даъват намуданд. Ҷанги хунине рӯй дод.

Қутайба эълон кард, ки ҳар кас, агар сари душманеро биёрад,

¹⁶ Gibb H. A. R., 1923, p. 33—34.

сад дирхам ба тариқи қонза хоҳад гирифт. Дар қароргоҳи арабҳо аз сари ҷанговарони Мовароуннаҳр манораи бузурге ба вуҷуд омад. Аммо ин ҳам муқовимати дифоъкунандагони Бухоро дарҳам шикаста натавонист. Онҳо ба арабҳо зарбаҳои ҳалокатовар мезаданд. Он гоҳ Қутайба аз мағлубият тарсида, боз ҳамон усули пештараи худ — макру хиёнатро ба қор бурд. Чи навъе ки Наршаҳӣ нақл мекунад. Ӯ ба назди подшоҳи Суғд Тархун ҷосуси худро фиристод. Ҷосус Тархунро огоҳ кард, ки арабҳо пас аз чанде ин ҷоҳоро тарк мекунад, туркон ин фурсатро ғанимат дониста, барои ишғол қардани Суғд, ки мулки пурсарвату зебост, нияти бар зидди Тархун лашкар кашидан доранд. Подшоҳи Суғд ки аз ин гапҳои дуруғ саҳт ба тарсу ҳарос афтада буд, маслиҳат пурсид. Ба ӯ чунин маслиҳати пур аз макру хиёл доданд: бояд бо Қутайба сулҳ қард ва ба туркон хабар расонд, ки ба ёрии арабҳо қувваҳои сершумори иловагӣ омада истодаанд, он гоҳ туркон пас хоҳанд гашт.

Тархун ин маслиҳатро қабул кард. Иттифоқи зидди арабҳо барҳам хурд ва қўшуни араб Бухоро ишғол намуд. Қутайба ба мақсади устувор намудани мавқеи худ бо ихшиди Суғд Тархун қарордод баст ва чанд нафарро аз ақрабон подшоҳ ба гарав гирифт ва барои ҳар сол қизья муқаррар намуд.

Ҳокимони баъзе вилоятҳои Тахористон, аз ҷумла ҳокими Шумон аз андармонӣ ва нобарорихон арабҳо дар воҳаи Бухоро истифода бурда, аз иттиҳоди Қутайба сар кашидани худро эълон қарданд.

Дар соли 710 Қутайба қувваҳои тоза ҷамъ намуда, ба Шумон лашкар кашид. Аҳолии Шумон талабҳои таҳдидомези арабҳо рад қарда, ба муқобили қувваҳои бартаридоштаи онҳо ҷасурона ва мардонавор ҷангиданд. Дар яке аз муҳорибаҳои шадид подшоҳи Шумон кушта шуд. Қутайба шаҳрро тамоман ғорат қарда, ба тарафи Насаф (дар наздикии Қаршии имруза) ва Кеш (Шахрисабзи кунунӣ) равон шуд ва онҷоҳоро ба тобеияти худ даровард.

Мудофияи Самарқанд

Чунон ки дар боло оварда шуд, ҳукмрони Самарқанд подшоҳи Суғд Тархун бо арабҳо сулҳ қард. Ӯ дар айни вақт ўҳдадор шуд, ки ба онҳо хироҷ медиҳад. Пас аз як сол Қутайба бародараш Абдурраҳмонро барои гирифтани хироҷ ба Самарқанд фиристод. Тархун ба долани хироҷ маҷбур гардид. Ин боиси пориҷоятии ашрофи Самарқанд (ва, бешубҳа, оммаи меҳнаткаши суғд) гардид. Тархун бо дастӣ муқаррабонии худ аз тахти салтанат фу-

р оварда шуд ва у дар ҳолати навмедӣ ва шиддати алам худро
нобуд ссхт.¹⁷

Дар соли 710 ба тахти подшоҳии Суғд Ғурак нишаст. Ин
мард, аз руи баҳои донишманди воқеаҳои давраи истилои араб
Х. А. Р. Гибб, «ватанпараст ва раҷули давлат буд».¹⁸

Дар ин вақт чараёни ҳодисот, ба қарори зайл сурат мегир-
рифт. Дар Хоразм тахти роҳнамоии Ҳурзод ном бародари хоразм-
шоҳ неҳзати халқӣ сар зад. Қутайба аз ин муборизаи дохилии
давлати Хоразм истифода намуда, бо баҳонаи кӯмак расондан
ба хоразмшоҳ бо қушуни худ ба он чо ҳаракат кард. Дар солҳои
710—712 хоразмшоҳ бо Қутайба муоҳидаи сулҳ баста, ба ивази
он ки шӯришиёро ба хун оғушта намуд, ба тариқи подош 10 ҳа-
зор сар чорво дод. Ин амалан маънии ба арабҳо сари итоат фу-
руд овардани хоразмшоҳро дошт.

Қутайба ба осонӣ таслим нашудани суғдиёни ҷангҷӯро дар
назар гирифта, барои дар ғафлат гузоштани онҳо овозае паҳн
кард, ки гуё бо ғаниматҳои аз ғорат бадастовардаи худ ба Марв
хоҳад рафт, лекин дар амал бо лашкари хоразмшоҳ ва бухорху-
дот ба Самарқанд ҳучум овард.

Ҷиҳати ҳоси вазъияти онвақтаи муборизаи зидди истилогарон
на фақат набудани fronti ягона ба муқобили арабҳо, балки бад-
тар аз ин, хиёнати ҳокимони Бухоро ва Хоразм мебошад. Даста-
ҳои сарбозони хоразмӣ ва бухорӣ дар тарафи арабҳо қарор ги-
рифта, дар сурате, ки самарқандӣҳо яққаву танҳо бо азобу ма-
шаккат ватани худро мудофия мекарданд, ҳамроҳи қушуни душ-
ман бар зидди Самарқанд бо тамоми қувват ҷангиданд. Бар зим-
ми ин, дар дохили Суғди Самарқанд ҳам якдилӣ ва ҳамфикрӣ на-
буд. Пас аз марги Тархун дар Суғд гуруҳи нируманди ашрофи
арабпараст боқӣ монда буд. Аз эҳтимол дур нест, ки яке аз намо-
яндагони ин гуруҳ ҳокими Панҷакент Дивоштак бошад. Баъди
худкушӣ кардани Тархун вай сарпарастии писари хурдсоли уро
ба зимма гирифта, унвони «подшоҳи Суғд, ҳукмрони Самарқанд»-
ро соҳиб шуд (ин унвон аз ҳуччатҳои суғдии Кӯҳи Муғ маълум
гардидааст).

И. Ю. Крачковский тахмин мекард, ки «албатта, мумкин аст,
масъала аз ин ҳам амиқтар бошад, дар байни арабҳо ва арабпа-
растҳо майли дар муқобили Ғурак ба сифати давомдиҳандагони
«қонунии» силсилаи подшоҳони Суғд гузоштани писарони Тархун
пайдо шуда буд».¹⁹ Инро дар ҳаққи Дивоштак ҳам метавон гуфт,
ҳарчанд ки яқинан у унвони «подшоҳи Суғд, ҳукмрони Самар-
қанд»-ро хеле дертар, соли 719 гирифтааст. Қутайба риёкорона ва
маккорона эълон кард, ки вай омадааст, то барои марги Тархун

¹⁷ Табарӣ, II, 1229; Ибн ал-Асир, IV, 437—438.

¹⁸ Gibb H. A. R., 1923, p. 42.

¹⁹ В. А. ва И. Ю. Крачковскийҳо, 1934, сах. 70.

қасос бигирад.²⁰ Ба ин восита ӯ тарафдорони подшоҳи сарнагуншудаи Суғдро ба ҳаракат овард ва имкон дод, ки онҳо бо унсурони арабпараст муттаҳид шаванд. Роли муҳимро дар қароргоҳи тарафдорони арабҳо Дивоштак бозид. Ҳамаи инҳо вазъияти Ғурак ва аҳволи мудофиакунандагони Самарқандро мураккабтар месохт.

Таҳлили муфассали манбаъҳои хаттии оид ба чараёни истилои Самарқанд ба қалами В. В. Бартольд тааллуқ дорад.

Манбаи асосӣ—Табарӣ—се ривоят ва ҳикояти ҷомеа дорад, ки аз рӯи чанд сарчашма навишта шудааст.²¹ Дар муҳорибаҳои шадид, ки ба арабҳо зарбаи ҳалокатовар зада шуд, мудофиакунандагони шаҳр қаҳрамонии беназир нишон доданд. Подшоҳ Ғурак дар яке аз мактубҳои худ навиштааст: «Бисъёр сарбозони мо кушта ва маҷрӯҳ гардиданд, аскарони пиёда ва савораи дошҳо (арабҳо.— Б. Ғ.) ниҳоят сершумор буданд ва мо ба онҳо муқобилат карда наметавонистем. Ман дар паноҳи дёворҳои қалъа ақиб ништам, то ки он чо камин бигирам».²²

Аҳли Суғд аз муҳосираи арабҳо ба ҷон омада, аз подшоҳи Чоч, ҳокони турк ва ихшиди Фарғона кӯмак хоستانд ва навиштанд, ки «агар арабҳо бар Суғд ғалаба кунанд, навбати шумо хоҳад расид». Он се ҳукмрон қарор доданд, ки ба Суғд мадад расонанд ва дастаи ҷанговарони савораеро аз «шаҳзодагон ва шучоатмандтарин сарбозони ҷавони подшоҳӣ» ба он чо фиристоданд. Сардори ин даста писари ҳокон буд.²³ Азбаски аскарони турк дар ин вақт ба наздикиҳои Суғд қарор гирифта буданд, ба муборизаи зидди араб метавонистанд фавран ёри кунанд. Маҳз аз ҳамин сабаб дар сари қувваи имдодӣ писари хурдии ҳокони турк — Инал-ҳокон, ки вазифаи сарфармондеҳи қўшуни ғарбии туркро адо мекард, гузошта шуд.²⁴ Ҳанӯз қувваи имдодӣ дар роҳ буд, ки Қутайба аз воқеа хабардор шуда, ба муқобили он қўшуни баргузидае бо сардорин бародари худ равона кард.

Арабҳо ногаҳон шабохун зада, дастаи иттифоқчиёни суғдиёро торумор карданд. Онҳо ашрофзода будани сарбозони ин дастаро фаҳмида, сари кушташудагонро аз тан ҷудо карданд ва номашонро ба гўшашон навишта, сарҳоро ба камарбанди худ овехта, ба қароргоҳашон баргаштанд. Яке аз арабҳои иштирокчиин ин воқеа нақл мекунад: «Аз мо касе набуд, ки дар камарбанди худ сари душмани номдорро надошта бошад... ва мо силоҳи олий, матоъҳои гаронбаҳо, камарбандҳои заррин, аспҳои бодпоро ғанимат гирифтём ва Қутайба ҳамаи инҳоро ба худӣ мо инъом кард. Бо ҳамин суғдиҳо ба шикаст рӯ оварданд, Қутайба ба тарафи он-

✱

²⁰ Табарӣ, II, 1249.

²¹ Бартольд В. В., 1964, сах. 382—384.

²² Chavannes E., 1903, p. 205.

²³ Табарӣ, II, сах. 1247—1249.

²⁴ Кляшторный С. Г., 1964, сах. 146—153.

хо манчаник рост карда, ба тирпарронӣ шуруъ намуд, вай ҳамеша бо онҳо задухӯрд мекард. Сарбозони бухорӣ ва хоразмӣ тарафдори ӯ, ки (ба муқобили суғдиҳо.— Б. Ф.) беамон мечангиданд, барояшон намунаи ибрат буданд». Ҳамон вақт буд, ки Ғурак суҳанони оташборе гуфта, Қутайба ва ҳамроҳонашро ба шӯру ғазаб овард: «Ту бо ман бо дасти бародарони ман ва аҳли хонадони ман чангида истодаӣ, кани арабҳоро ба муқобили ман гузор».²⁵ Ин муҳориба ва боз якчанд муҳорибаҳои дигар (Яъқубӣ якчанд «муҳорибаҳои шадид» мегӯяд), ки дасти арабҳо боло буд, суғдиёнро маҷбур кард ба паси девори Самарқанд паноҳ баранд (дар охири чанги хеле сахти назди Самарқанд суғдиён қариб ғалаба карда буданд, вале ба арабҳо муяссар гардид, ки ин муҳорибаро ба фоидаи худ анҷом диҳанд).

Муҳосира сар шуд. Худи Ғурак чунин тасвир менамояд: «Он гоҳ арабҳо шаҳро муҳосира карданд. Онҳо дар муқобили девор 300 мошини деворшикан гузошта, дар се ҷо хандақҳои калон канданд. Нияти онҳо несту нобуд кардани шаҳри мо ва подшоҳии мо буд».²⁶

Мошинҳои деворшикан рӯзу шаб деворҳои Самарқандро мекуфтанд. Арабҳо як ҷои деворро сӯрох карданд, суғдиҳо зуд онро маҳкам намуданд. Суғдиҳо аз камон тир холикунон гоҳо берун мебароманд ва ба муҳосиракунандагон талафоти зиёд ворид меварданд. Ҳамин тариқа, онҳо як моҳи тамоми шаҳро мардонавор мудоғиба карданд. Вале охири охири шаҳр таслим шуд. Ғурак нилоҷ шартномаи барои Самарқанд ниҳоятдараҷа вазинро имзо кард. Мувофиқи ин шартнома ӯ мебоист яқбора ду миллион дирҳам, се ҳазор ғуломи калонсол ва ганҷи бутҳои маъбадҳои қадимаро ба арабҳо супорад, сипас, ҳар сол дусад ҳазордирҳамӣ ба онҳо нақдина пардозад. Илова бар ин, мувофиқи шартӣ пешақӣ, самарқандӣҳо мебоист барои мусулмонон дар шаҳри худ масҷид месохтанд ва кӯшуни суғдиро аз Самарқанд дур мекарданд. Ба ивази ҳамаи ин Қутайба Ғуракро ҳукмрони «Самарқанд ва заминҳои он ва атрофи он ва Кеш ва Нахшаб ва шаҳрҳо ва қалъаҳо» таъин намуд, Ғурак дар амал вассали ӯ гардид. Қутайба аз тарси шӯриши суғдиҳо дар шаҳр дастаи сарбозони худро гузошт.²⁷

Вале рӯҳи озодихоҳии мардуми Самарқанд нашикаст. Чунон ки Яъқубӣ хабар медиҳад,²⁸ тирамоҳи соли 712 «мардуми Самарқанд ба муқобили ӯ (қоиммақоми арабҳо.— Б. Ф.) сар бардошт ва ҳокон, подшоҳи туркон ҳам ба ӯ ҳамла намуд». Фақат расида

*

²⁵ Табарӣ, II, 1244, 1248.

²⁶ Chavannes E., 1903, сах. 205.

²⁷ Ниг. тафсили ин воқеаҳо: Kurat A. N., 1948, p. 387—440; Смирнова О. И., 1957, сах. 119—134; Смирнова О. И., 1960, сах. 69—79; Кляшторный С. Г., 1959, сах. 151—152.

²⁸ Яъқубӣ, II, сах. 344.

омадани Кутайба бо қувваҳои асосии араб (бахори с. 713) гарнизони арабро аз шикасти ноғузир наҷот дод. Дар манбаъҳои қадимаи туркӣ ҳам доир ба ин воқеаҳо далелу мадрақҳои ҷолиби диққат оварда шудаанд. Аз рӯи маълумоти онҳо, сафорати суғдӣ бо сардори Суком ба қароргоҳи туркон меояд.²⁹ Чунон ки аз катибаи калоне ба шарафи Гултегин маълум мегардад, ҷавобан туркҳо «ба ёрии халқи суғд» то худи «дарвозаи оҳанин» (Бойсунтови ҳозира) ҳаракат кардаанд.³⁰ Ғайр аз ин, чи навъе ки Х. Гибб дуруст қайд мекунад, истилои Самарқанд ба тасарруфи Суғд ва мутеъ кардани суғдиён оварда нарасонид. Аксари суғдиён ҳокимияти арабҳоро эътироф накарда, озодона мезистанд.³¹ Бо вучуди ин, шӯриши самарқандиҳо бераҳмона пахш карда шуд.

Пас аз даҳ соли ҷангҳои муттасили хунрезона Мовароуннаҳр ба ҳокимияти олии хилофат тобеъ карда шуд. Вале ба ин нигоҳ накарда, халқҳои ин сарзамин худро тамоман мутеъ ҳисоб намекарданд. Тирамоҳи ҳар сол Кутайба аз хавфи ин мардуми озодиҳо қушуни худро аз Амударёе гузаронида, дар Марв ва диғар шаҳрҳои Хуросон ҷойгир менамуд ва баҳорон боз ба Мовароуннаҳр ҳамла меовард ва ҳар бор бо қувваҳои тоза меомад, зеро талафоти ӯ дар ҳар дафъаи ба ин ҷониб ҳучум карданиаш хеле бузург буд.

Иттифоқи Суғд, Чоч, Фарғона ва Туркон

Дар солҳои 712—713 ба муқобили арабҳо иттифоқи ҳокими турк ва се давлати калони истиқлолияти худро нигоҳдошта Суғд, Чоч ва Фарғона баромад мекард.

Низоъҳои байнихудии ашрофи Суғд ба он оварда расонид, ки Дивоштак таслими Ғурак ва аз тарафи арабҳо ҳамчун подшоҳи Суғд эътироф шудани ӯро барои иштироки худ дар муборизаи зидди истилокорони араб фурсати муносиб дарёфта, Фатуфарн ном сафири худро ба Чоч ва вилоятҳои ҳамсоя фиристод. Дар кушкӣ кӯҳи Муғ номаи аз Чоч ирсол доштаи ин сафир маҳфуз мондааст, ки дар тасвири бевоситаи вазъияти ниҳоят мураккаб ва фоҷианоки онвақта беҳтарин ҳуҷҷатест. Фатуфарн ба Дивоштак «хоҷа» гӯён мурочиат карда, менависад: «Хоҷа, ман ба ҳузури ҳукмрони Чоч расидам. Ва ман, хоҷа, ҳам номаро супурдам ва ҳам он чи даҳонӣ гуфтани буд, якта намонда, ҳамаашро

*

²⁹ «Едгорӣ ба шарафи Тоньюкук», 46—47.— *Малов С. Е.*, 1951, сах. 69.

³⁰ «Едгорӣ ба шарафи Гултегин». Катибаи калон, 39—40.— *Малов С. Е.*, 1951, сах. 41.

³¹ *Gibb H. A. R.*, 1923, p. 47.

ба тудун (ҳокими Чоч.—Б. Ф.) ва «муовинаш» арз кардам. Ва, хоҷа, номаро ба ҳокон ва номаро ба шоҳи Фарғона бо тутуки Фарғонӣ (унвон.—Б. Ф.) ба шоҳи Фарғона фиристодам. Ва, хоҷа, ман дигар роҳи худро наметавонам давом диҳам, зеро, хоҷа, мегӯянд, ки ҳоконро дидан мумкин нест. Ва, хоҷа, ман аз тудун ва «муовинаш» нома ва ҷавобҳои номаро гирифтаам..., вилояти Уст-рушан тамом аз даст рафтааст. Ва, хоҷа, ман яккаву танҳоям, ҳамроҳ надорам ва, хоҷа, ба рафтан ҷуръат намекунам. Ва, хоҷа, ман ба ин ҷиҳат дубора ба Чоч баргаштам. Ва, хоҷа, ман барои ин аз ту бисёр метарсам. Ва, хоҷа, тудун мувофиқи аҳдномаи сулҳ бо арабҳо худро ақиб қашид. Ва, хоҷа, мувофиқи аҳдномаи сулҳ Чомравоз ва форси лашкарқаш ба пойи рафтанд — овоза ҳаст, ки барои гирифтани тоvon ва барои аз арабҳо дур кардани кӯшун... Ва, хоҷа, тудун [аввал] бо Тарбанд шартнома баст [сулҳ кард] ва, хоҷа, вай ҳаммаи заминҳоро [ҳамту] ба даст овард. Ва, хоҷа, аз рӯи овозаҳо, «муовин» аз «сулҳ» хеле ғамгин аст ва ҳам аз ту тарсон аст, ки ба назди ту нарафт». Дар охир роҳи маълумотрасонӣ ба Дивоштак, яъне ба воситаи Қанд (Қонибодоми ҳозира) ва баъд ба воситаи Исфара ба Мастҷоҳ ва, сипас, бо водии Зарафшон ба қароргоҳи Дивоштак расидани хабар нишон дода мешавад.³²

Номи тудун — ҳокими Чоч — аз дигар сарчашмаҳои хаттӣ низ маълум мегардад, ки Моҳеду-тутун (Баҳодуртудун) будааст.³³ В. А. Лившиц тахмин дорад, ки дар баробари тудуни қароргоҳаш Тарбанд (Утрори ҳозира), ҳокими маҳаллӣ «ҳукмрони Чоч» ҳам буд, ки дар Бинкент (наздикии Чоч) қароргоҳ дошт.³⁴ С. Г. Кляшторный, ки бо далелҳои муайян «тудун» ва «ҳукмрони Чоч»-ро як шахс медонад, ба ин нуқтаи назар муҳолиф аст.³⁵ Ҳокон аслан Инэлҳоқони турк мебошад.³⁶

Подшоҳи Фарғона ҳам иштирокчии ин иттифоқ буд. Ба қатори иштирокчиёни иттифоқ, албатта, ҳуди Дивоштакро низ ҳамроҳ кардан лозим аст.

Агарчанде Суғд ва хусусан ноҳияҳои кӯҳии Самарқанд ҳанӯз қомилан ба таҳти тасарруфи арабҳо надаромада буданд, Қутайба ибни Муслим қарор дод, ки аввал ба зӯртарин иштирокчиёни иттифоқи зидди арабҳо — фарғонҳо, чочиҳо ва туркҳо зарба занад. У қувваи зиёде ҷамъ карда, бо ду ғавҷ ба роҳ мебарояд. Яке аз ғавҷҳо, ки аксаран аз «муттафиқон» — дастаҳои аз аҳолии Кеш, Насаф ва Хоразм ташкилшуда фароҳам омада буд, ба тара-

✱

³² Лившиц В. А., 1962, 6, сах. 77—91.

³³ Бичурин, II, 1950, 6, сах. 313.

³⁴ Лившиц В. А., 1962, 6, сах. 82—83.

³⁵ Кляшторный С. Г., 1959, сах. 159—161.

³⁶ Кляшторный С. Г., 1960, сах. 134; Кляшторный С. Г., 1959, сах. 154.

фи Чоч равона гардид, фавчи дигар ба сӯи Хучанд ва Фарғона ҳаракат намуд. Дар бораи амалиёти фавчи шимоли маълумоти хеле кам мавҷуд аст. Вай Чочро забт карда, бисъёр маҳалҳои онро оташ дод. Фавчи чанубӣ, ки худи Қутайба сардорӣ мекард, пас аз якчанд задухӯрд Хучандро ишғол карда, ба Косон расид. Дар ин ҷо ду фавҷ ба ҳам муттаҳид шуданд. Аз маълумоти ибни Ҳавкал³⁷ ва Истахрӣ,³⁸ ки, мутаассифона, хеле иштибохист, чунин бармеояд, ки Қутайба дар Уструшон, боз ҳам на фақат дар қисмати ҳамворӣ, балки дар маҳалҳои кӯхистонии он низ амалиёт доштааст.³⁹

Маълумоте низ мавҷуд аст, ки гуё Қутайба дар Фарғона қиммақоми арабро гузошта, дар Чоч ва Фарғона маҳаллаҳои арабишин сохта бошад, вале асосҳое ҳастанд, ки дурустии ин маълумотро зери шубҳа мегузоранд. Қутайба ғалаба карда бошад ҳам, муқовимати фарғонӣҳо ва чочиҳоро тамоман шикаста натавонист. Маълумоте, ки дар ахбори Фатуфарн мавҷуд аст, маҳз ба ҳамин маънӣ далолат мекунад. Чи навъе ки маълум аст, Фатуфарн дар айни гармогармии амалиёти ҷангии соли 713 фиристода шуда буд.

Соли 714 Қутайба бори дигар ба Чоч ҳамла меорад. Он ҷо ба қароргоҳи асосии худ табдил дода, ба тарафи Исфиҷоб (Сайраи ҳозира, дар наздикии Чимкент) ҳаракат мекунад. Тавачҷӯи Қутайбаро на он қадар аҳамияти тичоратии ин шаҳр, балки бештар ҷиҳати стратегии он ба худ ҷалб менамояд. У Исфиҷобро забт карда, ният дошт пеши роҳи лашкари туркро, ки ба ёрии иттифокчиёни осиймиёнагии худ мерафт, бигирад.

Дар сари соли 715 Қутайба ба Фарғона ҳучум карда, ба он зарбаи сахт расонид. Подшоҳи Фарғона фирор намуд.

Дар ҳамин вақт ба тахти хилофат Сулаймон нишаст, ки душмани Қутайба буд. Қутайба бар зидди ӯ исъён кард, вале ин исъён ба шикаст ва марги худи вай анҷом ёфт.

Арабҳо футухоти Осийи Миёнаро анҷом дода, маркази вилояти шарқии худро, ки Хуросон ва Мовароуннаҳрро дар бар мегирифт, дуртар аз Бухоро ва Самарқанди «ноором» — Марв муқаррар карданд.

Ба муваффақияти хилофат дар истилои Осийи Миёна чӣ мусоидат намуд?

Сабаби асосии ин муваффақият, пеш аз ҳама, парокандагии сиёсии мамлакат буд, ки арабҳо ин вазъиятро барои манфиатҳои худ хеле моҳирона истифода бурда тавонистанд. Онҳо аз авва-

✱

³⁷ Ибни Ҳавкал, ВГА, II, 1873, р. 328.

³⁸ Истахрӣ, ВГА, I, 1870, р. 383.

³⁹ Неъматов Н. Н., 1954, сах. 120.

лин рӯзи ба Мавороуннаҳр қадам ниҳодани худ тамоми тадбир-хоро пешбинӣ карданд, то вилоятҳои ҷудогонаи Осиёи Миёна ба ҳам муттаҳид нашаванд. Ин ба онҳо, дар ҳақиқат ҳам, муяссар гардид. Қутайба чунин сиёсатеро пеш гирифта буд, ки аввалан ба яке аз давлатҳои ба ҳамдигар душман кӯмак расонида, тарафи муқобилро торумор мекард ва, сипас, худи онро низ мутеъ менамуд. Аксар вақт ҳукуматҳои ҷудогонаи Мовароуннаҳр, ба манфиати истилогарон, бар зидди якдигар мубориза мебуданд. Қутайба барои тасхири суғд илова бар қўшунҳои араб аз қувваҳои ҳарбии Хоразм, Бухоро, Насаф ва баъдтар, аз қувваҳои Суғд низ истифода намуд.

Дигар аз сабабҳои муваффақияти қўшунҳои хилофат дар ин ҷост, ки онҳо зиддиятҳои байни туркҳои бодиянишин ва аҳолии воҳаҳои зироатии Осиёи Миёнаро истифода бурда, гоҳо муваффақ мешуданд онҳоро аз ҳам ҷудо кунанд ва якеро ба муқобили дигаре барангезанд.

Ниҳоят, арабҳо аз ҷиҳати ҳарбӣ бартарияти калоне доштанд. Онҳо мамлакатҳои зиёдеро забт намуда, аҳолии маҳаллӣ ва воситаҳои моддии давлатҳои мутеъро барои муваффақияти сиёсати таҷовузкоронаи худ истифода бурда тавонистанд.

Халқҳои Осиёи Миёна ба истилогарони араб муқовимати хеле шадид нишон медоданд, вале борҳо иттифоқ меафтод, ки ҳокимони онҳо, мисли подшоҳҳои Хоразм ва Суғд, хиёнат карда, боиси барбод рафтани он ҳама ҷонфишониҳои халқ мегардиданд. Аксари подшоҳҳои маҳаллӣ на ин ки ба муборизаи оммаи халқ барои истиқлолият сардорӣ кардан, балки ба ваъдаҳои арабҳо фирефта шуда, ба истилогарон сари итоат фуруд оварданро афзалтар медонистанд.

3. АЗ ТАРАФИ АРАБҲО ЗАБТ КАРДА ШУДАНИ МОВАРОУННАҲР (ДАВРАИ ДУЮМ)

Аҳволи халқҳои Осиёи Миёна

Арабҳо дар тамоми шаҳру деҳаҳои бузурги Осиёи Миёна қувваҳои ҳарбии худро гузошта, бо пуштибонии онҳо аҳолии маҳаллиро дар зери итоат нигоҳ медоштанд ва молиёт ҷамъоварӣ мекарданд.

Ҳукмронии хилофати Араб дар Осиёи Миёна бар дӯши аҳолии бори сангине гардида буд. Чунончи, Қутайба дар вақти тарк кардани Самарқанд, пас аз ишғоли он, ба бародари худ, ки сардори

гарнизони арабҳо буд, чунин амр намуд: «Ба ҳеҷ як бутпараст, то вақте ки муҳр ба дасташ назананд, иҷоза надихед, ки аз дарвоза берун шавад ва агар муҳр то берун шудан аз шаҳр хушк гардад, уро бикӯшед ва агар теге аз ӯ пайдо кунанд, уро бикӯшед. Ва агар шабонгаҳ пас аз бастанӣ дарвоза касеро дар шаҳр пайдо кунед, вайро бикӯшед».⁴⁰ Аҷнабиён кишвари забткардаи худро ғорат ва аҳолии онро ба қабули дини нав маҷбур карда, маданияти ва урфу одатҳои мардуми ба зерӣ итоат даровардашонро таъкиб менамуданд. Онҳо ба он ҳама сарвате, ки хангоми ишғол кардани шаҳрҳо ба даст мебароварданд, қонеъ нашуда, аз аҳолии маҳаллӣ андозҳои аз ҳад зиёд ситонида, онро водор мекарданд, ки оқоёни нави худро бо ғулом, каниз, чорво, ғалла, маснуоти боғандагӣ ва дигар молҳо, инчунин гарнизони арабҳо бо чизҳои зарурӣ таъмин намоянд.

Аёнӯ ашрофи араб дар вилоятҳои забтшуда бехтарин заминҳои кишт ва василаҳои обёрӣро ба ихтиёри худ гирифта, ба шаҳрҳо хироҷ меандохтанд. Қисмати аз қанговарони араб дар заминҳои сабзу хуррами аз аҳолии маҳаллӣ мусодиракардаи худ манзил гирифтанд.

Ҳамон навъҳои молиёте, ки дар замони Сосониён буданд, дар ин давра низ вуҷуд доштанд. Масалан, хироҷ, ки нисфи ҳосили заминро ташкил мекард ва чизья, ки дар аввалҳо фақат аз қасони ғайримусулмон гирифта мешуд, ба таври васеъ қорӣ гардид. Илова бар ин, ба барзгарон ва пешаварон андозҳои дигар, уҳдадорӣҳои молӣ ва қорҳои иҷборӣ дар сохтмони биноҳо, пулҳо ва девори қалъаҳо, кофтани рудхонаҳо ва ғ. бор карда мешуданд. Арабҳо қасонеро, ки аз адои молиёт саркашӣ кунанд, ба қазоҳои мудҳиш гирифтӣро мекарданд ва заминҳои онҳо мусодира менамуданд.

Дар баъзе шаҳрҳо, чунончи, Марв, Самарқанд, Бухоро ва ғ. истилоқорони араб нимаи хавлиҳои ҳар як аҳолии маҳаллиро ишғол карда буданд. Агарчанде гоҳо, масалан, дар Бухоро, ин қабил мусодираҳо бо баҳонаи зарур будани назорати доимӣ бар он ки аҳолии маҳаллӣ амрияти исломро чи тавр ба ҷо оварда истодаанд, ба амал меомад, вале дар асл ин ҳам яке аз шаклҳои ғорат кардани аҳоли буд, алалхусус, арабҳо пас аз соҳиб шудан ба хонаҳои иқоматӣ соҳибони собиқи хавлиҳоро водор менамуданд, ки барои онҳо қор кунанд.

Халифаҳои араб дар кишварҳои тобеи худ сиёсати ба расмият даровардани дини исломро қорӣ мекарданд. Онҳо дар Осиёи Миёна низ мехостанд ҳокимияти худро бо ҳамин васила мустаҳкам намоянд. Дар вақти сар шудани истилои арабҳо дар Осиёи

✱

⁴⁰ Табарӣ, II, 1250, 1252.

Миёна дини ягона вучуд надошт. Дар баробари хеле васеъ паҳн шудани оини Зардуштӣ, дар ин ҷо пайравони мазҳабҳои исавӣ, буддой ва монӣ ҳам мавҷуд буданд. Арабҳо ба ҳаман ин дину мазҳабҳо ҳучум намуда, онҳоро куфр эълон карданд. Онон маҳсусан бар зидди дини зардуштӣ, ки оини аксарияти аҳолии Осиёи Миёна буд, ба таври хеле ҷиддӣ мубориза бурданд. Арабҳо барои ин ки ҳарчи зудтар таъсири дину мазҳабҳои дигарро аз миён баранд, дар ҳама ҷо адабиёти динии мардумони Осиёи Миёна, маҳсусан китобҳои зардуштиро сӯхта нобуд карданд. Дар натиҷа на фақат адабиёти динӣ, балки адабиёти дигар соҳаҳои зиндагии халқҳои Мовароуннаҳр ва дар ин қатор осори хаттии суғдиён низ қариб тамоман аз миён рафтанд.

Аҳолие, ки дини исломро қабул карда буданд, соҳиби имтиёзҳои калон гардиданд. Арабҳо дар аввалҳои қор ба ононе, ки заруриёти дини навро ба ҷо меоварданд, ҳатто пул меоданд ва аз одамоне, ки оини исломро пайравӣ намекарданд, ҳар сол ҷизья мегирифтанд. Ин тадбирот ба паҳн шудани дини ислом дар Осиёи Миёна хеле мусоидат намуд. Лекин, бо вучуди ин, аксарияти аҳолии ин сарзамин, ҳарчанд дини исломро қабул карда бошанд ҳам, муддати дуру дарозе ба дини аввалин худ ба таври пинҳонӣ пайравӣ мекарданд.

Муборизаи суғдиён, фарғониҳо ва туркон дар солҳои 720—722

Дар таълифоти таърихшиносӣ гоҳе ба иштироки Хитой дар муборизаи зидди арабҳо ишора карда мешавад. Ин тамоман дар заминаи ғалат ва иштибоҳ ба миён омадааст. Дар ҳақиқат, чунон ки сарчашмаҳои хаттӣ шаҳодат медиҳанд, императорҳои тан ҳокимони Осиёи Миёна ба муқобили арабҳо барангезонда, ба онҳо ташаққур изҳор мекарданд ва мэнсаб мебахшиданд. Ҳукумати Хитой ин ҳокимонро ба муборизаи зидди арабҳо таҳрик намуда, дар оянда ба онҳо ёрӣ карданро ваъда дода ва дар сурати ба ҷо наовардани ўҳдадориашон тобеияти худро нисбат ба Хитой эътироф кардани онҳоро талаб карда, аслан барои ёрӣ расондан ба мардуми Осиёи Миёна ангушти худро ҳам ҳам накарданд.

Чи навъе ки Л. Н. Гумилёв⁴¹ кайд мекунад, ҳукумати тан аз дигар қисматҳои сарҳадди худ ягон дастаи аскарро гирифта, ба кӯмаки фарғониҳо ва суғдиҳо нафиристод. Чунон ки муҳаққиқ менависад: «империяҳои умедворӣ доштанд, ки ваҳшати ғоратгарҳои арабҳо ва тибатҳо аҳолии Осиёи Миёнаро ба оғӯши онҳо талаб медиҳад ва ба онҳо фақат сурати ташкилӣ додан менамояд»

*

⁴¹ Гумилёв Л. Н., 1967 а, сах. 355.

халос» (ибораи «сурати ташкилӣ» мебоист ба нохунак гирифта мешуд).⁴²

Сугдиён аз кумаки хитонҳо умеди худро канда, барои азнав барқарор кардани иттифоқ бо фарғониён ва туркҳо ҳаракат намуданд. Соли 720 дар Сугд оташи муборизаҳои озодиҷӯхӣ дубора фурузон гардид.

Пеш аз ин чунин воқеаҳо ба амал омаданд:

Халифа Умар ибни Абдал-Азиз (717—719) ислоҳоти молиявие эълон кард, ки дар асоси он аз қасони дини исломро қабул карда, ҳамчун мусулмонони араб, на хироч ва на чизья ситонида намешуд. Ӯ аз тарафи арабҳо ба даст овардан, ё худ аннқтараш зер карда гирифтани заминҳоро низ манъ кард, зеро ин боиси ба ҳазинаи марказӣ хеле кам дохил шудани хироч мегардид. Аммо қоиммақомҳои Хуросон бо ҳар баҳона аз иҷрои ин амри халифа саркашӣ мекарданд. Дар навбати худ аъёну ашрофи маҳаллӣ, ки аксари онҳо худро мусулмон мегуфтанд, аслан намехостанд андоз ба арабҳо расад. Онҳо ҳам дар ғами афзудани сарвати худ буданд. Ба ин ҷиҳат дар байни аъёну ашрофи маҳаллӣ ва намоёндагони идораи хилофат зиддият пайдо шуд. Мардум, ки аз зулум ситам ва қатлу ғорати арабҳо ба дод омада буд, тарафи аъёну ашрофи маҳаллиро гирифт. Овозае пахн гардид, ки дар соли 100 ҳичрӣ, мутобиқи солҳои 718—719 милодӣ, ба қудрати арабҳо завол мерасад.⁴³

Шояд ба муқобили арабҳо сар бардоштани Ғурак (махз дар ҳамин вақт, на пештар аз ин) баҳонае шуд, ки Диваштак бо

*

42 Л. Н. Гумилёв дар баробари мушоҳида ва мулоҳизаҳои пурарзиш доир ба муносибатҳои ондавраинаи Осиёи Миёна ва Хитой ақидаеро ҳам баён намуд, ки тамоман хатост. Ҳокимони Осиёи Миёна, мегӯяд ӯ, «мехостанд, ки ба ёрии онҳо (аз Хитой.— Б. Ф.) вазқар фиристанд, аммо дар Хитой расидани қувваи имдодии онҳоро мунтазир буданд. Ҳамин ки дар Сугд ироа фаҳмиданд, муқовиматро бар зидди арабҳо бефоида дониста қатъ кардан» (Гумилёв Л. Н., 1967 а, саҳ. 355). Ба ин тариқа, Л. Н. Гумилёв давоми муқовимати халқҳои Осиёи Миёнаро бар зидди арабҳо қомилан ба кумаки Хитой алоқаманд мекунад. Пеш аз ҳама, хотирнишон мекунем, ки чунин ҳулосаи қатъии Л. Н. Гумилёв хилофи он маълумотест, ки худӣ у дар саҳифаҳои оянда аз хусуси давом ёфтани муборизаи зиддиарабии сугдиҳо бо иттифоқи туркҳо дода, «ҳарфе дар бораи ислом ва андозҳои он шунидан нахостани» кӯҳистониёни сугдиҳо таъкид намудааст (Гумилёв Л. Н., 1967 а, саҳ. 357). Воқеан ҳам дар охири соли 718 ва аввали соли 719 подшоҳи Сугд Ғурак ба императори Хитой нома фириस्ताда буд. Дар ин нома гуфта мешуд, ки сугдиҳо ҳар сол қўшуни зиёде фароҳам карда, ба муқобили арабҳо мечанганд, лекин император ягон бор кўмаки ҳарбӣ нарасонидааст. Дар охири нома Ғурак аз император хоҳиш карда буд, ки як миқдор сарбоз фиристад (Chavannes E., 1903, p. 205). Чунон ки маълум аст, хитонҳо ин дафъа ҳам кўмак нарасониданд. Вале, бар хилофи Л. Н. Гумилёв, сугдиҳо ҳеч гоҳ муқовимати худро бар зидди арабҳо бас накарданд.

⁴³ Бартольд В. В., 1964 в, саҳ. 382, 384—387.

тахрики арабҳо худро подшоҳи Суғд ва ҳокими Самарқанд эълон кард.

Ҳамон гуруҳҳои ашрофи суғдӣ ҳам, ки пештар байни худ хусумат парварида, тамоюлоти гуногунро пеш гирифта буданд, яққоя бар зидди арабҳо бархостанд. Туркҳо ҳам ба ёри даъват шуданд.

Суғдӣҳо дар аввали соли 720 шӯриш бардоштанд. Кӯмаки туркҳо низ дар сари вақт расид. Ҳокими турк бо сардори Курсул кӯшун фиристод. Иттифоқиён ба қувваҳои араб саҳт зарба заданд. Дар кишвари суғдиён қариб ҳеҷ маҳалле ва ё ҳокиме намонда буд, ки ба муқобили истилогарон сар набардошта бошад. Фақат дар баъзе ҷоҳо гарнизони арабҳо боқӣ монда, он ҳам бо додани товон ва гарав гузоштани одамон мавҷудияти худро нигоҳ медошт. Инак, вақти ҳисоб расид. Мавқеъҳо иваз шуданд. Истилогарони афтодаҳол дар ин арасот аз қаҳру ғазоби бениҳояти халқ ба ларза даромаданд. Қоиммақоми Хуросон ҳарчанд саъй кард, ки шӯришро хобонад, аммо натавонист. Он гоҳ Саид ал-Ҳарошӣ, ки дар паҳш кардани шӯриши халки Ироқ «шӯҳрат» ёфта буд, қоиммақоми Хуросон таъин гардид. Ӯ бо шӯришчиён гуфтушунид сар кард, фавран қисме аз аъёну ашроф нисбат ба шӯриш хиёнат намуд. Дар миёни ин хиёнаткорон подшоҳи Суғд Ғурак ҳам буд, ки на фақат ба тарафи арабҳо гузашт, балки ҳамроҳи онҳо бар зидди раияти худ ҷангиданро ҳам ба зимма гирифт.⁴⁴ Бо вучуди ин, аксари шӯришчиён қарор доданд, ки ба душман таслим нашуда, ба маҳалҳои аз тасарруфи арабҳо берунмонда паноҳ баранд.

Чунин маҳал Фарғона буд. Подшоҳи он Алутар, ки он вақт дубора тоҷу тахтро соҳиб гардида буд, ба суғдиён паноҳгоҳ ва Ҳимоят ваъда дод. Қисми зиёди суғдӣҳо ба ин ваъда бовар карда, роҳи Фарғонаро пеш гирифтани шуданд. Онҳоро Қарзанҷ ном марди далер ва шучоъ сардорӣ мекард. Фарғона рафтан ба ӯ маъқул набуд. Ӯ нақшае пешниҳод кард, ки мувофиқи он ба қӯшуни пешоҳанги араб ҳамла намуда ва онро торумор карда, ба он сӯи Сирдарёе, ба назди туркҳо рафтан лозим буд. Лекин тоҷирон ва деҳқонони суғдӣ бо ин пешниҳоди ӯ розӣ нашуданд ва Фарғонаравиро исрор карданд. Вақте ки фавҷи шӯришгарон ба тарафи Фарғона равон шуд, Алутар аҳдшиканона бо арабҳо гуфтугузор сар карда, ваъда дод, ки шӯришиёнро ба дасти онҳо ме-супорад. Вале ба суғдӣҳо хабар расонид, ки ваъдаи ба онҳо додаи ӯ пас аз 20 ё 40 рӯзи дар яке аз дараҳои Исфара пинҳон шудани онҳо қувват пайдо мекунад. Дар ҳамин вақт, ки ду тараф Саргарми гуфтушунид буд, қӯшуни араб ба Хучанд, ба қароргоҳи

⁴⁴ Мумкин аст сабаби хиёнати ӯ аз тарси Дивоштакро подшоҳи Суғд хостани арабҳо бошад.

муваққати шуришгарон расида омад. Маълум, ки дастнишондан арабҳо Алутар ёри расонданро ба одамони фиребдодааш рад намуд.

Ба арабҳо ишғоли Хучанд (бахорон ё тобистони с. 722) ба осонӣ муяссар нагардид. Суғдиҳо то дами охири ин истодагарӣ карданд. Онҳо дар назди дарвозаҳои шаҳр хандақ қанда, болон онро пушониданд ва сипас, бардурӯғ рӯ ба гурез ниҳоданд, арабҳои фирефташуда онҳоро таъқиб намуданд ва дахҳо нафарашон ба хандақ ғалтида, асири суғдиён гардиданд. Аммо вақте ки қувваҳои сершумори арабҳо расида, мошинҳои деворшикан ба қорсар карданд, вазъияти ба муҳосира афтадагон хеле бад шуд. Онҳо шартҳои арабҳоро дар бобати баргаштан ба Суғд, пардохтани хироч ва раҳо кардани асирони араб қабул намуданд. Суғдиёни шуришгар ҳама беяроқ карда шуданд. Арабҳо якеро гунаҳгор хонда, тамоми онҳоро қир карданд. Сарбозони суғдӣ дар охири нахшаи ҳаёти худ ҳам часорати фавқулодда нишон медоданд. Табарӣ бо таачҷуб менависад, ки суғдиёни бесилоҳ қалтак ба даст чангида, муқовимат мекарданд.⁴⁵ Ҳамаи онҳо аз дами тег гузаронида шуданд. Фақат 400 нафар тоҷирон зинда монданд, ки чони худро бо пулу моли бисёре аз арабҳо харида гирифтанд. Аҳолии Хучанд ҳам ба азият ва маҳрумиятҳо дучор гардид; саркардаи араб фармуд, ки заминдорони ин ҷо ба гардани худ мӯҳри сурбӣ оварта гарданд; касеро, ки андаке аз итоат сар мекашид, ба куштани медоданд.

Ба гурӯҳи дигари шуришгарон Дивоштак сардорӣ мекард. Ӯ бо ҳамроҳони худ аз Панҷакент ба сарғаҳи Зарафшон ҳаракат кард. Аз рӯи тахмини ба ҳақиқат наздики А. Ю. Якубовский Дивоштак ният дошт одамони худро аз ағбаи Шахристон гузаронида, ба Хучанд ва Фарғона расонад.⁴⁶ Вале ин нияти ӯ амалӣ нагардид. Дар қарибҳои кишлоки Қум кушке ба номи Абгор (ё худ Абаргор) мавҷуд буд, ки онро ба кушки Кӯҳи Муғ як мешуморанд.⁴⁷ Қушуни араб дастаҳои чанде аз ҳокимони Осиёи Миёнаро ҳам дар бар гирифта буд. Қушиҳои Дивоштак дар бобати гирифтани пеши роҳи душман бо чанги тан ба тан натиҷае набахшид. Даре нагузашта захираи озуқа ва лавозимоти фидоӣ ба муҳосира афтадан ӯ ба охир расид. Дивоштак маҷбур шуд, ки бо арабҳо гуфтушунид сар кунад. Арабҳо барои нигоҳ доштани ҳаёти сад нафар, аз чумла, худи Дивоштак замонат доданд. Аммо дар ин ҷо ҳам истилогарон макру фиреби ҳамешагии худро ба қор бурданд: Дивоштакро ваҳшиёна қатл карданд ва сари буридан ӯро ба ҳукмрони Ироқ фиристоданд.⁴⁸

45 Табарӣ, II, 1445.

46 Якубовский А. Ю., 1950, сах. 39.

47 Волин С., 1940.

48 Табарӣ, II, 1447—1448; *Ибн ал-Асир*, V, 82.

Нехзати зидди арабҳо бераҳмона пахш карда шуд. Бисъёр деҳ-
конон ва ҳокимони маҳаллӣ нобуд гардида, молу мулки онҳо ба
дасти саркардаҳои араб расид. Истисмори барзгарон қувват ги-
рифт.

Баъзе ҳокимони мулкҳои Осиён Миёна, пас аз шикаст хӯрдани
нехзати зиддиарабии солҳои 720—722 ҳам, муборизаро қатъ на-
карданд. Дар байни онҳо, ҳатто касоне ҳам буданд, ки дар вақт-
ҳои пеш ба назди истилогарон сар ҳам мекарданд. Чунончи, дар
соли 723 подшоҳи Фарғона Алутар бар зидди арабҳо лашкар ка-
шида, бо ҳамроҳии фарғониҳо ва чочиҳо онҳоро дар тамоми ро-
ҳи аз Хучанд то Самарқанд таъкиб намуд ва ба истилогарон зар-
баи сахт ворид овард. Аҳолии Суғд аз сари нав шӯриш бардошт.
Оташи мубориза гоҳо хомуш мешуд ва гоҳо забона мезад. Ама-
лиёти ҳарбӣ гоҳ ба фоидаи арабҳо ва гоҳ ба фоидаи муборизони
роҳи озодӣ анҷом меёфт.

Муборизаи Хатлонзамин бар зидди истилогарон

Мардуми далер ва озодихоҳи Хатлон (Хаталон) ба истилога-
рони араб муқобилати сахт нишон доданд. Он вақтҳо Хатлон та-
моми хоки гурӯҳи районҳои Қулоб ва водии Вахшро дар бар
мегирифт ва дигар ноҳияҳои ҷануби Тоҷикистон аз ҷиҳати сиёсӣ
ба вай итоат мекарданд. Подшоҳи Хатлон дар ихтиёри худ 50
ҳазор қўшун дошт.⁵⁰

Арабҳо фақат дар соли 725 ба муқобили Хатлон амалиёти ҷид-
дии ҳарбӣ сар кардани шуданд. Қоиммақоми араб Асад ибни Аб-
дуллоҳ пас аз барқарор намудани Балх ба ин мулк лашкар ка-
шид. Вале арабҳо ба қувваи муттаҳиди подшоҳи Хатлон ва хо-
қони турк рӯ ба рӯ шуда, роҳи гурезро пеш гирифтанд. Табарӣ
хабар медиҳад, ки вақти аз ҷанги Хатлон шармандавор шикаст
хӯрда ба Балх баргаштани Асад ибни Абдуллоҳ аҳли Балх дар
ҳаққи ӯ суруди тамасхуромез меофаранд, ки аз аввалин асари
маҳфузмондан тоҷикӣ ҳисобидан мумкин аст:

Аз Хаталон омадия,
Ба рӯ табоҳ омадия.
Обор боз омадия,
Хушқу низор омадия.⁵¹

Арабҳо дар муҳорибаи Хатлон чунон сахт шикаст хӯрда бу-
данд, ки дар муддати бештар аз даҳ сол ишғол кардани онро
ҳатто ба гӯшаи хотир ҳам намеоварданд. Фақат дар соли 737

⁵⁰ *Chavannes E.*, 1903, p. 200—201.

⁵¹ *Табарӣ, II*, 1492, 1494, 1602—1603.

Асад ибни Абдуллоҳ ба Хатлон ҳучум кард. Аввалҳо дасти ӯ қад-ре боло шуд. Вале ҳокони турк аз ҳучуми арабҳо огоҳӣ ёфта, бо қувваи зиёде ба кӯмаки хатлониҳо шитофт. Асад ибни Абдуллоҳ ақиб нишаста, ба воситаи даръеи Панҷ ба тарафи Кӯхи Намак (ҳоло Хуча Муъмин меноманд) паноҳ бурд. Дар вақти фирор арабҳо за қофилаҳои худ тамоман маҳрум шуданд. Кӯшуни турк ва хатлониҳо дар соҳили чапи даръе ҳам арабҳоро таъкиб мекарданд. Иттифоқчиён комилан имкон доштанд, ки қувваҳои бе-сарусомон ва ҳаросон гурехтаистодаи арабро тамоман мағлуб карда, Балхро ишғол намоянд. Вале онҳо, ба ивази ин, ки якҷоя ва февран ба қӯшуни арабҳо зарба зананд, муддати дароз нигарон истода, мавзеҳои камаҳамиятро забт мекарданд ва қувваҳои худро парешон менамуданд. Инак, вақте ки дар Хористон байни қӯшуни иттифоқчиён ва арабҳо муҳориба ба амал омад, дастаҳои Асад на фақат ҷон ба саломат бурданд, балки сарбозони ҳокон ва хатлониҳоро торумор ҳам ҷарданд. Ҳокими Хатлон Бадр-Тархон⁵² ва сарбозони ӯ ба муҳосира афтада, бо аскарони араб ҷангро давом медоданд, вале дар охир маҷбур шуданд, ки дар бобати сулҳ бо арабҳо гуфтушунид кунанд. Арабҳо ваъда доданд, ки ба Бадр-Тархон даст намерасонанд. Ин дафъа ҳам ваъдаи онҳо дурӯғ буд. Бадр-Тархонро мисли Дивоштак аҳдши-канона ба куштан доданд ва ӯ ваҳшиёна қатл карда шуд. Пас аз ин арабҳо Хатлонзаминро ба таҳти тасарруфи худ дароварданд.

Як нафар аз зуръети ҳокимони Хатлон хост ба Фарғона фирор намояд. Вале ба таъкиби арабҳо дучор гардида, ба Уструшан гурехт. Ӯ ва ҳамроҳонаш бо худ бутҳои бисёреро ба Уструшан оварданд.⁵³

Чунон ки гуфта шуд, дар сари ҳукумати Уструшан афшин ме-истод. Афшинҳои Уструшан ба тарафдории деҳқонон—мулкдорони хурд ва махсусан ба хайрҳои ва муборизаи фаъоли заминдорони озодихоҳ истинод намуда, истилогарони арабро то охири асри VIII ба қаламрави худ роҳ надоданд.⁵⁴

Дар соли 728 ва солҳои 736—737 аҳолии Тахористон ва Суғд бо химояи қӯшуни ҳокони турк бар зидди истилогарони араб сар бардоштанд. Аҳволи арабҳо хусусан дар соли 737 хеле вазнин гардид. Тафсили ин қиёми озодихоҳона чунин аст: дар аҳди хилофати Ҳишом (724—743) аксари аҳолии исломро фақат зоҳиран қабул карда, қизья намедоданд. Дар натиҷа даромади ҳазинаи давлати араб хеле кам шуд. Халифа ба мақсади дубора барқарор намудани даромади ҳазина амр кард, ки тамоми одамони мусул-

*

⁵² Дар бораи шахсияти ӯ ниг.: *Смирнова О. И.*, 1969, саҳ. 217—220.

⁵³ *Табари*, II, 1964. Дар бораи тафсили муборизаи Хатлон бар зидди арабҳо ниг.: *Беленицкий А. М.*, 1950 а, саҳ. 113—120.

⁵⁴ *Неъматов Н. Н.*, 1954.

моншуда боз андози иловагӣ — чизья диҳанд. Адо намудани он барои мардум душвор буд. Бинобар ин онҳо ба унвони халифа нома навишта, изҳори эътироз намуданд ва арз карданд, ки аз мусулмонон гирифтани чизья ғайриқонунист ва муҳолифи ваъдаи хилофат аст. Аммо талаби мардум аз тарафи Ҳишом рад карда шуд. Он гоҳ сугдиҳо аз ислом рӯй гардонид, ба пайравӣ кардани ақидаҳои динии қадимаи худ шурӯъ намуданд. Илова бар ин, туркхоро ба ёрӣ даъват карда, ба муқобили ҳокимияти хилофат шӯриш бардоштанд. Ин шӯриш ба дараҷае вусъат ёфт, ки ғайр аз Самарқанд ва Дабусия тамоми хоки Мовароуннаҳр ба дасти шӯришчиён даромад.

Рӯз то рӯз хавфноктар гардидани вазъияти Хуросон ва Мовароуннаҳр халифаи арабро маҷбур сохт, ки дар як муддати кӯтоҳ якчанд қоиммақомро иваз кунад. Ниҳоят, дар соли 738 Наср ибни Сайёр қоиммақоми Хуросон ва Мовароуннаҳр таъин гардид. У вақти зиёде ба қорҳои давлатии Хуросон машғул шуда, баробари он дар солҳои 738—739 се маротиба ба Мовароуннаҳр лашкар кашид ва шӯришҳои аҳолии Самарқанд, Чоч ва Форобро фуру нишонид. Наср ибни Сайёр фаҳмид, ки фақат бо роҳи ҷанг мутеъ кардани мардуми ин сарзмин мумкин нест. Аз ин рӯ, вай роҳи бо аёну ашрофи маҳаллӣ созиш қарданро мечуст, то ки барои дар итлоат нигоҳ доштани мамлакат аз қувваи онҳо истифода барад. У духтари бухорхудотро ба занӣ гирифта, бо асилзодагони Мовароуннаҳр робитаи ақрабӣ пайдо мекунад.

Вале, ба ҳамаи ин нигоҳ накарда, муборизаи мардуми Осиён Миёна бар зидди истилогарон ҳамоно давом мекард ва ин сарзмин яке аз безътимодтарин ғушаву қанорҳои хилофат бо ҳисоб мерафт.

Оқибати ба хилофати Араб ҳамроҳ карда шудани Осиён Миёна

Ҳангоми баҳо додан ба аҳамияти таърихӣ аз тарафи арабҳо истило шудани Осиён Миёна, чунон ки дар баъзе тадқиқот ба шакли пардапӯшида ба назар мерасад, набояд ба ифроту тафрит роҳ дод. Дар вақти таҳлили чунин ҳодисаи мураккаб, мисли Осиён Миёнаро истило кардани арабҳо, пеш аз ҳама, мавқеи синфириҷиддан риоя намудан, гуногунӣ ва рангорангии ғайриоддии таркибӣ синфӣ ва тоифавӣи ҷамъияти феодалиро ба эътибор гирифтани зарур аст.⁵⁵

Шубҳае нест, ки маъмурони сосонӣ, аёну ашрофи динӣ ва ғайридинӣ маҳаллӣ дар Эрон ва Осиён Миёна ба кишоварзону ҳунармандон аз ҳад зиёд зулм мекарданд. Ин буд, ки оммаи халқ

✱

⁵⁵ Ғафуров Б. Ғ., 1963 а.

аввалҳо ҳукумати худро дар мубориза бар зидди арабҳо дастгирӣ накард, шиори ҳокимони арабро дар бораи баробарҳуқуқӣ ва озодӣ саҳван ҳамчун таҷдиди анъанаҳои неҳзати маздакия пиндошт. Хамаи ин дар давраи аввали истило ба ҳаракати фотехони арабҳо дар сарзамини Эрон ва Хуросон мусондат намуд.

Дар айни замон, аз тарафи арабҳо истило шудани Осиёи Миёна, қабл аз ҳама, ҷанги ғосибонае ба манфиати табақаи ҳукмронии араб буда, ба сари мардумони мутеъ мусибат ва маҳрумиятҳои зиёде меовард ва дучори зулму тааддии дутарафа мегардонид.

Ҳокимони маҳаллӣ аз тобеияти Эрони сосонӣ, хусусан дар нимаи дуввуми асри VII раҳой ёфта, ба зери ҳукмронии маъмурияти боз ҳам бераҳмонатари араб афтоданд. Истилогарон сиёсати толону тороҷ ва ҷабру ситамро ҷорӣ намуданд. Дар натиҷаи ин, алалхусус, дар марҳилаҳои баъдинаи истило, дар бисёр маҳалҳо аҳолии Осиёи Миёна ба муқобили истилокорон сар бардошта, бо матонати тамом муқобилати мусаллаҳона карданд.

Ҳамчунин бояд ба назар гирифт, ки вазъият ҳар гоҳ вобаста ба замону макон тағйир меёфт. Кушишҳои нахустини арабҳоро «нарма кардан» ва ба василаи андозу хироҷ аз дасти онҳо ҳалос шудан ба қиёми мусаллаҳона мубаддал мегардид. Тазъиқи арабҳо торафт зиёдтар мешуд, сиёсати табақаи феодалшудаи хилофат тағйир ёфта, баробари мустақкам шудани давлати бузурги ба таракӣ рӯниҳода нисбат ба халқҳои мутеъ боз ҳам золимонатар мегардид. Дар ин сурат маҳалҳои нисбатан ба осонӣ забткардаи арабҳо ҳам ба шӯр омада, бо кӯмаки иттифоқчиёни шарқии худ, алалхусус, туркҳо ба истилогарон муқовимати сахт нишон медоданд. Мухтасаран чунин буд шароити таърихии Осиёи Миёна дар асрҳои VII—VIII.

Процессҳои этногенӣ, забонӣ ва маданияи кишварҳои дохили хилофат ниҳоятдараҷа мураккаб ва пурихтилоф буданд. Дар Шарқи Наздик ва Африқои Шимолӣ аксари қавму наҷодҳо «арабонида» мешуданд. Дар ҳамон ноҳияҳо ҳам, ки аҳолии забони модарии худро нигоҳ медошт, зӯран дини исломро ҷорӣ карда, баробари он забони арабиро низ чун забони муқаддас паҳн менамуданд, зеро қуръон ва дигар адабиёти динияро фақат онҳое хонда метавонистанд, ки ин забонро медонистанд. Забони арабӣ ҳамон мавқееро, ки забони лотинӣ дар Европайи ғарбии асримиянагӣ дошт, дар дохили хилофат соҳиб гардида, дар байни халқҳои гуногун эътибори забони умумии илмиро пайдо мекунад (фақат баъдҳо адабиёти илмӣ дубора ба забонҳои маҳаллӣ инкишоф меёбад). Маданияти халқҳои хилофат, ё худ ҷи навъе ки баъзан истилоҳи нодурустеро ба қор бурда, маданияти мусулмонӣ мегӯянд (маданияти араб — тамоман нодуруст), натиҷаи синтези комёбиҳои эҷодии бисёр халқҳо, аз ҷумла, халқҳои Осиёи Миёна мебошад. Ҷаҳонбинии ягонаи динӣ ва забони (лоақал дар марҳилаҳои аввал) умумӣ, алоқаи наздик ва муттасили ин халқҳо бисёр ҷи-

ҳатҳои махсуси ин маданиятро ба миён овард. Вале бори дигар таъкид мекунем: ҳар як халқи ба ҳайати хилофат дохилшуда дорои маданияти ба худ хос, инчунин махсусиятҳои мебошад, ки бо таъсири анъанаҳои маданӣ ва омилҳои иҷтимоӣ иқтисодӣ фароҳам омада, алалхусус аз охири асри IX—X тадриҷан ба ҷудошавии (дизинтеграция) маданӣ оварда мерасонад.

Маданияти халқҳои хилофат дар асрҳои IX—XII аз маданияти ҳамзамони аврупоӣ чандин мартаба баландтар буд. Бузургтарин хизмати таърихӣ халқҳои, ки ба ҳайати хилофат дохил буданд, бисёр суннатҳои қадима, хусусан анъанаҳои улуми табиат ва фалсафаро, ки донишмандони хилофат ба таври эҷодӣ азнав кор карда мебароманд, барои тамоми инсоният «интиқол» намуданд. Меҳнат ва фаъолияти ин донишмандон барои шиносӣ шудани аврупоӣҳо бо қомеъҳои мардуми Шарқ мусоидат карданд. Осори илмӣ донишмандони Осиёи Миёна, аз қабилҳои Форобӣ, Берунӣ, Ибнӣ Сино ва бисёр дигарон ба ганҷинаи илму маданияти на фақат хилофат, балки тамоми инсоният саҳми пурарзише гардиданд. Таълифоти оид ба тиб, рисолаҳои ҳисоб, ҷадвалҳои нучум ва тарҷумаҳои арабӣ аз забонҳои гуногун ба мамолики Ғарб роҳ ёфта, муддати асрҳо вазифаи дастури мӯътабарро адо мекарданд. Роли Шарқ дар инкишофи адабиёти Европайи Ғарбӣ низ хеле қалон аст, ҳатто таҳмин мекунам, ки қофия ба назми румӣ аз шеърҳои араб гузаштааст.⁵⁶

Инак, аз нуқтаи назари пешомади таърихӣ, ба хилофат ҳамроҳ шудани Осиёи Миёна оқибат ба суръат ёфтани тараққиёти феодализм, консолидацияи қавмҳои Осиёи Миёна, кам шудани парокандагӣ ва пайдоиши давлатҳои марказиятнок мусоидат намуд ва дар ин замина минбаъд давлатҳои маҳаллии Осиёи Миёна ва Эрон ба вучуд омаданд; илова бар ин, вай ҳарчанд аввал ба иқтисодиёт ва маданияти маҳаллӣ зарарҳои қалон расонда бошад ҳам, баъдҳо ба раванқи васеи равобити байни халқҳои гуногун боис гардид, ки ба тавассути он синтези бузурги маданияти Осиёи Миёна ва тамоми Шарқи Наздики асрҳои IX—XI ба вуқӯъ пайваст.

4. РОЛИ ХАЛҚҲОИ ОСИЁИ МИЁНА ДАР МУБОРИЗАИ БАЙНИ УМАВИҲО ВА АББОСИЁН

Гуруҳҳои муҳолиф дар хилофат

Рӯҳияи душманона нисбат ба ҳокимияти хилофат на танҳо дар Осиёи Миёна, балки дар дигар кишварҳои тахти тасарруфи арабҳо низ хеле пурқувват буд. Усули идораи халифаҳои араб на фа-

⁵⁶ Массэ А., 1962; Мец А., 1966; Фильштинский И. И., Шидфар Б. Я., 1971.

дар норизоятни оммаҳои меҳнаткашро ба вучуд меовард, дар айни замон, ба ашрофи заминдори маҳаллӣ ҳам намефорид. Зеро ашрофи маҳаллӣ тақрибан ба кулӣ аз ҳуқуқи сиёсӣ маҳрум гардида буданд ва дар натиҷаи ба нафъи халифа ва аъёни қабилавии араб равона шудани тамоми молиёт ва андозҳои барзгарон ба оидоти онҳо хеле зарар мерасид.

Сиёсати пешгирифтаи халифаҳои Бани Умавия ва фақат ба халқҳои мутеъ, балки инчунин ба ҳуди оммаи арабҳо хуш намеомад. Ин ҳолат бо процесси ба синфҳои ҷудошавии қабилаҳои араб, вайроншавии алоқаҳои авлодӣ ва афзудани нобаробарии мулкӣ, ки дар ҳамин вақт ба вуқӯъ мепайваст, вобаста буд.

Дар сари ҳокимият нишастани Умавиҳоро ду гуруҳи асосӣ ғайриқонунии медонистанд.

Гуруҳи аввал хориҷҳои буданд. Ин гуруҳ намояндагони ҳамон табақаҳои дар бар мегирифт, ки аз баланд шудани мартабаи аъёну ашрофи араб норозӣ буда, бар зидди усули ба мерос бурдани тахти хилофат баромад мекарданд ва чунин қонидаро пешниҳод менамуданд: «Нест халифае, ки беруи аз хости худо ва майли халқ бошад». Онҳо чунин ҳисоб мекарданд, ки халифаи аз тарафи ҷамоат интихобшуда мумкин аст дар сурати бад идора кардани аз тарафи ҳамон ҷамоат назл карда шавад; бояд дар дохили ҷамоати мусулмон баробарии қонил ҳукмфармо бошад. Аз ҳамин сабаб ҳам баъдҳо тавачҷӯҳои доираҳои васеи аҳолии аслан ғайриараб, хусусан барзгарон ба тарафи ин гуруҳи кашаи шуд.

Гуруҳи дигар тарафдорони Алӣ (шайхо) буданд.⁵⁷ Дар аввалҳо ин гуруҳи манфиатҳои баъзе болонишинони хонадонҳои қадимаи маккавӣ ва мадинавиро, ки усули меросӣ будани тахти хилофатро эътироф карда, дар айни замон, фақат авлоди Алиро (амакзода ва домоди Муҳаммад, шавҳари Фотима) ворисони ҳақиқӣ медонистанд, ифода менамуд. Алӣ ва писари кӯчаки ӯ Ҳусайн, ки дар вақти задухӯрдҳои дохилӣ кушта шуда буданд, бо ҳолаи азиятдидагони муқаддас иҳота шуда, ливои муборизаи зидди Умавиҳо гардиданд. Дар оянда мазҳаби шиа ва парастии Алӣ ба байрақи чандин ҷараёнҳои муҳолифатварзандаи дохили ислом табдил ёфт. Мазҳаби шиа аз оғози ба вучуд омадани худ, хусусан дар миёнаи болонишинони ҷамоати халқҳои мутеъи хилофат, ки онро ҳамчун василаи сушт шудани фишори аҷнабиён мепиндоштанд, тарафдорони зиёде пайдо намуд.⁵⁸

Ғайр аз ин, тақрибан аз соли 718 сар карда, авлоди Аббос (амаки Муҳаммад) бар зидди ҳукмронии Умавиҳо ба таври ғинҷонӣ таблиғоти ҷиддӣ бурданд. Аббосиён даъво мекарданд, ки ҳақиқӣ

✦

⁵⁷ Пайравони мазҳаби шиа.

⁵⁸ Петрушевский И. П., 1966, сах. 38—57.

хилофат аз они Бани Ҳошим, яъне хонадони пайғамбар аст. Аммо кӣ бояд аз ин хонавода ба тахти хилофат нишинад, дар ин бора одатан чизе ошкоро намегуфтанд. Аз ин сабаб онҳо ба ши-аҳо, ки гумон доштанд Аббосиён ба нафъи онон амал мекунанд, муттаҳид шуданд.

Норизоятии умумӣ нисбат ба сиёсати Умавиҳо махсусан дар солҳои чилуми асри VIII, яъне дар овони хилофати Марвони II (744—750) ниҳоятдараҷа қувват гирифт, ки ба ин афзудани хироч ва дар бинокориҳои бузург беш аз пеш иҷборан истифода шудани қувваи аҳолии маҳаллӣ боис гардида буд.

Халифаи Марвон ин вазъиятро ба хубӣ ҳис карда, барои таъмини беҳатарии ҳокимияти Умавиҳо як қатор тадбирот пешбинӣ намуд: аввалин, ӯ тамоми аъзои хонаводаи Умавияро аз Димишқ ба шаҳри Ҳаррон (пойтахти нави хилофат) кучонид; сониян, вай фармон дод, ки ғайр аз шаҳри Антиоҳия, ки чун маркази аз румиҳо мудофия кардани хилофат ба шумор мерафт, тамоми қалъа ва деворҳои атрофи шаҳрҳоро вайрон кунанд, то аҳолии маҳаллӣ аз ин истеҳкомот ба муқобили ҳукумати Бани Умавия истифода набаранд. Вале дигар ҳеҷ як тадбире пеши ҳаракати пурэътирозро гирифта наметавонист. Норизоятии умумӣ ба дараҷае вуъат ёфта буд, ки ҳатто аввалин бор дар таърихи хилофат аскарони ҳосаи дарбори халифа исён бардоштанд.

Яке аз шахсони соҳибнуфузи хонадони Аббосиён Имом Иброҳим ибни Муҳаммад дар охирҳои давраи ҳукмронии Умавиён роҳбарӣ кардани корҳои таблиғотиро ба дасти худ гирифта, ба тамоми ғушаву канори хилофат, махсусан ба музофотҳои шарқӣ воизони маҳфӣ фиристод ва тарғиботи зидди Умавиҳоро хеле пурқувват намуд.

Аббосиён изҳор медоштанд, ки тамоми бадбахтиҳои аз рӯзи пайдо шудани ислом, яъне дар муддати ин сад сол ба сари мусулмонон омада аз тарафи халифаҳои Бани Умавия сар задааст. Онҳо ба халқ ваъда медоданд, ки дар сурати сарнагун шудани ҳукмронии Умавиҳо хироч ва соири молиётҳоро кам хоҳанд кард, дар бинокориҳо ба тарзи маҷбури кор фармудани барзгаронро барҳам хоҳанд дод, ба аҳолии маҳаллӣ ҳуқуқи сиёсӣ бахшида, онҳоро низ ба умури давлатии хилофат ҷалб хоҳанд намуд.

Албатта, ин ҳама ваъдаҳо, ғайр аз фиреб додани халқ чизӣ дигаре набуд. Аббосиён ба ин восита фақат мехостанд, ки дар низоъҳои сулолаӣ бар алайҳи Умавиҳо оммаро ба тарафи худ кашида, муборизаро ба манфиати худ ташкил намоянд. Лекин он чи дар бораи манфиатҳои аслии оммаи васеъ бошад, аббосиён ва воизони онҳо, ба мисли Умавиҳо, хеле кам фикр мекарданд.

Аббосиён дар муборизаи худ бар зидди Умавиҳо бештар ба ашрофи заминдори Мовароуннаҳр ва Хуросон, ки умедвор буданд дар сурати муваффақият пайдо кардани табаддулоти Аббосиён ба идора кардани мамлакат роҳ хоҳанд ёфт, такяя менамуданд.

Воизони махфии Аббосиён ханӯз дар вақти хилофати Хишом (724—743) дар Хуросон пайдо шуда буданд. Сарчашмаҳои таърихӣ чунин гувоҳӣ медиҳанд, ки дар вақти қоиммақоми Хуросон будани Асад ибни Абдуллоҳ (735—738) якҷанд намояндагони Аббосиёнро дастгир карда, дасту пой онҳоро буридаанд. Дигар аз қоиммақомҳои Хуросон, ки ба муқобили шиаҳо ва Аббосиён бештар ва қатъитар мубориза бурдааст, ҳамон Наср ибни Сайёр (738—748) мебошад.⁵⁹

Дар нимаи дуҷуми солҳои 40-уми асри VIII вазифаи сардорӣ намудани муборизаи зидди хилофати Умавиҳоро Абумуслим, ки мубтакири табаддулоти Аббосиён буда, баъдҳо шӯхрати зиёде пайдо намуд, ба зиммаи худ гирифт.

Неҳзати Абумуслим

Абумуслим аслан аз оилаи барзгар баромада, бар тибқи баъзе маълумот, дар аввалҳо ғулом будааст. Абумуслим дар наздикии бузургтарин шаҳри Хуросон — Марв қароргоҳи худро таъин намуда, ҳамчун «як шахси боэътимоди хонаводаи пайғамбар» барои сафарбар кардани аҳли шиа ва дигар одамони норозӣ бо тамоми ҷиддият кор мебурд. Ин унвони боэътимодиро ба Абумуслим Аббосиён дода буданд, зеро амалиёти таблиғоти ӯ ба манфиати онҳо равона шуда буд. Вақте ки замина ҳозир шуд, 9 июли соли 747 Абумуслим байрақи сиёхро, ки аз он Аббосиён буд, бар-афрошта, халқро ба муборизаи ошкоро даъват намуд.

Даъвати Абумуслим дар байни ҳам арабҳо ва ҳам халқҳои мутеи хилофат муваффақияти калоне пайдо кард. Муаллифи арабизабон Абуҳанифи Диноварӣ чи навъ афзудани қувваҳои аскарӣ Абумуслимро ба ин тариқа фасеҳ тасвир менамояд: «Мардуми Хирот, Фушанҷ, Марворруд, Толиқон, Марв, Нисо, Абевад, Тус, Нишопур, Сарахс, Балх, Чағониён, Тахористон, Хатлон, Кеш ва Насаф бо ачала ба назди Абумуслим ҳаракат мекарданд. Ҳамаи онҳо ба аломати ҳамраъӣ либоси худро ранги сиёҳ заданд, инчунин нимаи гурӯҳҳои ҷубиашонро сиёҳ карданд... Ин мардум савори аспу хар ва ё пиёда харҳои худро пеш давонида ва ба онҳо «Харро Марвон!» — гӯён фаръед зада, яъне халифаи Марвон ибни Муҳаммадро тамасхуркунон ба хар нисбат дода, ба ин ҷониб меомаданд ва иддаи онҳо 100 000 нафар буд».⁶⁰ Даста-даста арабҳои Яман, ки шӯриши онҳо чанде пеш фуру нишонда шуда буд, дар тахти байрақи Абумуслим гирд меомаданд. Ҳатто ғуломон, ки

*

⁵⁹ Бартольд В. В., 1963 б, сах. 246—250.

⁶⁰ Диноварӣ, 1888, сах. 359—360.

аз ин нехзат ба сабук шудани ҳолати табоҳи худ умедвор буданд, ба қувваи ҳарбии ӯ ҳамроҳ мешуданд.

Қоиммақоми Хуросон Наср ибни Сайёр, ки тамоми бори вазнини муборизаи зидди Абӯмуслим ба зиммаи ӯ афтада буд, дар бобати муттаҳид кардани арабҳо ба муқобили ин нехзат хеле кӯшишҳои бефоида ба харҷ дод. Аёну ашрофи тоифаҳои ҷудогонани араб, ки пай дар пай барои ҳокимият мубориза мебуданд, дар ин вақт ба ҷаҳду талоши худ бештар вусъат дода буданд. Дар дохили қабилаҳои араб процесси тақсимоти синфӣ босуръат ба амал омада, бисёрҳои арабҳо, алаҳхусус онҳое, ки аз табақаҳои фақир буданд, ба тахти байраки Абӯмуслим қарор мегирифтанд.

Дар аввали соли 748 Наср ибни Сайёр маҷбур шуд, ки пойтахти Хуросон шаҳри Марвро ба қиёмқунандагон гузошта, тарафи Нишопур ақиб нишинад. Лекин яке аз сарлашқарони Абӯмуслим, ки таъқиб кардани Наср ибни Сайёро ӯҳдадор шуда буд, дар наздикии Нишопур ба қувваи ҳарбии ӯ зарбаи ҳалокатовар расонид ва гуфтан мумкин аст, ки ҳатто ҳуди ҳамин муҳориба ғалабаи асосии шӯриширо таъмин намуда, тақдирӣ хилофати Умавиҳоро ҳал кард. Агарчанде халифаи Марвон тамоми қувваи дар ихтиёраш бударо ба қор дароварда, шӯришчиёро шикаст дод ва Имом Иброҳими Аббосро дар пеши назари умум ба қатл расонид, лекин ин ҳам хилофати Умавиҳоро аз сукут наҷот дода на-тавонист. Шӯришчиён дар Ироқ ба қўшунҳои ӯ якҷанд зарбаи сахт дода, бузурғтарин маркази хилофат шаҳри Димишқро ишғол намуданд.

Ба ҳамин тарик, он лашқаре, ки Абӯмуслим дар вилоятҳои шарқии хилофат асосан аз аҳолии Осиёи Миёна ва аз арабҳои муҳолифи сиёсати Умавиҳо ташкил дода буд, дар соли 750 қувваҳои ҳарбии охири ҷамоандаи хонадони Умавиҳо торумор карда, хилофати ин силсиларо аз миён бардошт.

Ба сари ҳокимият Аббосиён омаданд. Лекин Аббосиён, ҷунон ки интизор мерафт, дар бораи оммаи асосии шӯришчиён, ки бо ташаббус ва фаолияти онҳо ба тахти хилофат соҳиб шуда буданд, чизе фикр накарданд. Ваъдаҳои ба халқ додаи онҳо иҷро нағардид, Абӯмуслим ҳам, ки қоиммақоми Хуросон таъин шуда буд, дар ин бора хомӯш монд.

Вақте ки суғдиён дар бораи вафо кардан ба аҳди худ, ҳатто ният надоштани Аббосиён ва Абӯмуслимро яқинан донистанд, дар Бухоро бо сардори Шарик ибни Шайх шӯриш намуданд. Абӯмуслим ба муқобили шӯришчиён қўшуни даҳқазора фиристод. Аммо шӯриш то дараҷае пурқувват буд, ки фақат бо қўмаки бухорхудот Кутайба ибни Туғшода, ки ба муқобили аҳолии заҳматкаши Бухоро лашқари бо нафароти қўшуни фиристодаи Абӯмуслим баробар бударо равона сохт, фуру нишондани он имконпазир гардид.

Абӯмуслим дар мубориза бар зидди императори Хитой, ки аз

чангҳои дохили хилофат истифода намуда, хост ҳукмронии худро дар Оснён Миёна барқарор кунад, низ ҳамчун ҳомии ғаюри хилофати Аббосиён ғаъолият нишон дод. Дар соли 751 дар муҳорибаи шадиде, ки дар соҳили наҳри Талас, наздикии шаҳри қунонии Чамбул рух дод, қўшуни арабҳо бо сардории яке аз сарлашкарони Абумуслим ба торумор намудани лашкари императори Хитой муваффақ гардид.

Бо вучуди он ки Абумуслим чи бо душманони хориҷӣ ва чи бо чунбишҳои дохилии зидди Аббосиён мубориза бурда, онҳоро самимона тарафдорӣ мекард, Аббосиён ба вай он қадар бовар надоштанд ва хавф мебуданд, ки ӯ рӯзе ба тахти хилофат даъво хоҳад кард. Ин хавф ба дараҷае расид, ки дар соли 755 халифа Абӯҷаъфар ал-Мансур (754—775) Абумуслихро ба ҳузури худ талабида, ӯро дар қасри худ аҳдшиканона қатл намуд.⁶¹

Шӯриши Сумбоди Муг ва неҳзати Муқаннаъ

Дар замони хилофати Аббосиён аҳволи оммаи васеи халқ на танҳо беҳтар нашуд, балки назар ба давраи Умавиҳо боз баътар гардид. Оидоти замини иҷора бештар ба шакли молӣ буд. Аз заминҳои лалмӣ нисфи ҳосил ва аз заминҳои обӣ ғайришаванда аз ҷаҳорҷаъ то сеяки он ситонида мешуд. Баъзан аз рост наомадани тақвими қамарии мусулмонон бо тақвими шамсии зироат истифода намуда, дар як сол ду мартаба хироч мегирифтанд. Бар замми ин дар вақти хирочгундорӣ қорандағони заминро фиреб медоданд ва бо роҳи таҳдид ҳарчи зиёдатар молиёт меситониданд.

Дар натиҷаи қувват гирифтани процесси инкишофи муносиботи феодалӣ, замин, ки исман моликияти халифа ҳисоб ёфта, вале амалан ҳиссаи уммаи он дар дасти ашрофи заминдори маҳаллӣ буд, ба қитъаҳои хурд ҷудо карда, ба тариқи иҷора ба барзгарони бечора дода шуд. Ба ин васила аҳли озоди ҷамоат соҳибхитиёрии худро аз даст дода, дар қатори қадиварҳои мадъюн, ғуломони озодшуда ва ё ғуломони ба заминҳо ҷо додашуда ба ашхоси вобаста мубаддал гардиданд.

Халифаҳои аббосӣ анъанаҳои Сосониёнро давом дода, ба ҳамаҷаъ ва дабдабаи дарбори онҳо низ тақлид мекарданд. Аён ва ашрофи маҳаллӣ ҳам дар ин бобат ба онҳо пайравӣ менамуданд. Ин буд, ки бинокорӣ хеле авҷ гирифта, бисёр қасрҳо, қалъаҳо ва ғ. сохта шуданд. Ҳамаи хароҷоти ин бинокорӣҳо ба зиммаи барзгарон буд. Аҳволи пешаварони шаҳр низ беҳтар аз ин набуд. Онҳо мавриди истисмори нимфеодалӣ қарор гирифта, дар

*

⁶¹ Бартольд В. В., 1963 б, сах. 252—255; Якубовский А. Ю., 1954 а, сах. 19—26; Моссоати С., 1949—1950; Spuler В., 1952, s. 34—50.

натичаи молиёти зиёд ва худсарихои маъмурон тамоман муфлис гардида буданд. Молиёти қинсӣ, инчунин ба дӯши туркҳои бодиянишин ҳам бори гароне шуда, онҳоро ба паршикастагӣ дучор мекарданд.

Ҳамаи инҳо боиси афзудани эътироз ва игтишоши халқ мегардид. Яке аз бузурттарин шӯришҳо дар он замон шӯриши Сумбоди Муғ буд. Сумбод аз пайравони наздики Абӯмуслим ҳисоб мешуд. Вай дар соли 755 бо шиори «барои хуни Абӯмуслим бояд қасос гирем» сар бардошта, ба атрофи худ аз ҳар табақа тарафдорони бисъёре ҷамъ карда тавонист. Инчунин гуруҳҳои зардуштон ва хуррамиҳо⁶² (пайравони таълимоти Маздак) ба ӯ ҳамроҳ шуданд. «Одамони сурхалам»⁶³, яъне ононе, ки дар таҳти байраки сурх гирд омада буданд, низ номи хуррамиҳоро доштанд. Шӯриш ноҳияҳои бузург, аз ҷумла Хуросон ва Табаристонро фаро гирифт. Аббосиён ин шӯришро фақат бо машаққати зиёде ҳобониданд. Сумбод шикаст хӯрда, дар Рай қатл гардид ва зану фарзандони ӯ ба ғуломӣ фурухта шуданд. Пас аз мағлубияти Сумбод пайравони ӯ аз тариқати муслимия ба таври пинҳонӣ фаъолияти худро давом медоданд. Онҳо ваъз мекарданд, ки Абӯмуслим боз ҳоҳад омад, то «дар ҷаҳон одилона ҳукмронӣ кунад».

Ҳанӯз кӯшуни арабҳо шӯриши Сумбодро тамоман фуру нанишонда, дар гирду атрофи Хирот шӯриши дигар ба вучуд омад, ки ба он Устод Сис ном шахсе роҳбарӣ менамуд. Ба ин шӯриш хазорҳо кас иштирок карда буданд.

Беш аз пеш ба қашшоқӣ ва хонавайронӣ дучор гардидани аҳолии заҳматкаш ва рӯидани ҳисси танаффури онон нисбат ба золимони худ дар аҳди халифа Маҳдӣ (775—785) ҷунбиши бузурги халқиро бар зидди Аббосиён ба вучуд овард, ки дар солҳои 70-уми асри VIII тамоми Мовароуннаҳро фаро гирифта буд.

Дар сари ин шӯриш Муқаннаъ⁶⁴ меистод. Муқаннаъ аслан аз Марв буда, ба пешаварӣ машғулият дошт. Баъзе сарчашмаҳои таърихӣ⁶⁵ хабар медиҳанд, ки ӯ яке аз сарлашкарони Абӯмуслим буд ва дар неҳзати зидди хилофати Умавиҳо иштирок дошт. Ӯ шахсе соҳибмаърифате буд. Ӯ чунин фикр беасос нест, ки дар вай ғояи маздакиён таъсири хеле калоне дошт ва ӯ ин ғояро таблиғ мекард. Қоиммақоми арабҳо аз таблиғоти Муқаннаъ воқиф гар-

*

⁶² Бо номи зани Маздак Хуррама, ки тибки ривояте дар вақти қатлиноми маздакиҳо саломат монда, таблиғоти ғояҳои маздакиро давом додааст.

⁶³ Истилоҳи арабию форсӣ, айнан «сурхбайрак».

⁶⁴ Муқаннаъ — калимаи арабист ва маънояш «ҷодарпӯш» мебошад. Ин лақаб ба ҳамин муносибат ба ӯ дода шуда буд, ки ӯ ба рӯяш ҷодари сабз пӯшида мегаштааст. Номи ҳақиқии ӯ Ҳошим ибни Ҳаким буд.

⁶⁵ Барои тафсили он ниг.: *Айнӣ С.*, 1944; *Якубовский А. Ю.*, 1948; *Қодирова Т.*, 1965, сах. 117—132; *Большаков О. Г.*, 1976; аз ҷумлаи олимони хориҷа *Sadighi G. H.*, 1938, р. 165—186. Маъхазҳо дар бораи ҳам рафти ин шӯриш ва ҳам санан он маълумоти ниҳоят пурмуҳолифат ва баъзан номаълуму маҷхул медиҳанд.

дида, уро дастгир намуд ва ҳамчун як марди чинояткори гузарон давлати барои муҳокима ба маркази хилофат — шаҳри Бағдод фиристод. Лекин Муқаннаъ аз зиндони Бағдод фирор карда, худро ба Марв расонид. Дар ин ҷо тарафдорони худро ҳамчун намуда, дар соли 776 онҳоро барои даъват намудани аҳоли ба муборизаи зидди зулму асорати аҷнабиён ба тамоми ноҳияҳои Осиёи Миёна равона кард. Ин тарғибот махсусан дар Насаф ва Кеш, ки дар ин ҷоҳо бештар суғдиён иқомат мекарданд, муваффақияти калоне пайдо кард.

Маъмурони халифа боз аз паси дастгир кардани Муқаннаъ афтоданд. Онҳо дар соҳили дарёи Аму як дастаи пуршумори савораҳои мусаллаҳро гузоштанд, то рузу шаб назорат карда, нагузоранд, ки Муқаннаъ аз Марв ба Суғд равад. Ин, албатта, бесабаб набуд. Зеро дар Суғд тарафдорони ӯ рӯз аз рӯз зиёд мешуданд. Ҳокимони маҳалли ба хубӣ медонистанд, ки агар Муқаннаъ ба Мовароуннаҳр роҳ ёбад, вазъияти онҳо фавқуллода душвор хоҳад шуд. Бо вучуди он ҳама мамониатҳо Муқаннаъ бо ҳамроҳии даҳҳо тарафдорони худ аз дарёи Аму гузашта, ба Суғд паноҳ бурд.

Дар ин вақт, чи навъе ки Наршаҳӣ мегӯяд, «андар Суғд ағлаб деҳаҳо ба дини Муқаннаъ даромаданд ва аз деҳаҳои Бухоро бисёр кофир шуданд ва куфр ошкоро карданд ва ин фитна азим шуд ва бало бар мусулмонон саҳт шуд».⁶⁶

Наршаҳӣ дар бораи неҳзати Муқаннаъ, сухан ронда, нисбат ба пешвои шӯриш назари душманона доштани худро рӯйроस्त қайд кардааст. Ин тариқа рафтор намудан нисбат ба Муқаннаъ барои ҳамаи муаррихони феодалӣ хос мебошад.

Сабаби асосии мавриди эътирофи омма қарор гирифтани таълимоти Муқаннаъ дар ин буд, ки ин таълимот бар тараф намудани нобаробарии молӣ ва мулкиро талаб карда, бар зидди ҳукмронии истилокорони араб нигаронида шуда буд.

Дере нагузашт, ки чунбиши Муқаннаъ ба як шӯриши бузурги ошкоро мубаддал гардида, дар муддати кӯтоҳе тамоми Мовароуннаҳрро фаро гирифт. Ситоди (штаби) шӯришиён дар деҳаи Наршаҳ, наздикии Бухоро, воқеъ шуда буд. Ҳокими Бухоро Хусайн ибни Муоз тамоми қувваи ҳарбии худро, ки асосан аз арабҳо иборат буд, ҳамчун карда, бо ҳамроҳии дастаҳои аъёну ашрофи Бухоро ба муқобили шӯришиён ҳаракат намуд. Дар моҳи апрели соли 776 дар назди девори деҳаи Наршаҳ байни қушуни арабҳо ва тарафдорони Муқаннаъ муҳорибаи шадиде ба миён омад. Шӯришиён шикаст хӯрда, 700 нафар аз пайравони Муқаннаъ сари худро дар роҳи талаби озодихоҳӣ қурбон карданд. Лекин ин ғалабаи арабҳо вазъиятро ба таври асосӣ тағйир дода натавонист.

✱

⁶⁶ Наршаҳӣ, сах. 79.

Ба зудӣ шӯриш боз бо қувваи тоза сар зада, қиёмкунандагон мавзеъҳои атрофи Бухоро ба тахти тасарруфи худ дароварданд.

Халифа Маҳдӣ чун дид, ки шӯриш торафт вусъат пайдо мекунад, барои пурқувват кардани муборизаи зидди нехзати Муқаннаъ дар як сурати таъҷили аз Бағдод ба Нишопур омад ва ба амири Хуросон фармон дод, ки барои кӯмаки ҳокими Бухоро фавран қувваи иловагӣ фиристонад.

Сардори қушуни имдодии аз Хуросон фиристодаи арабҳо Ҷабраил ибни Яҳъё муддати дуру дароз Наршахро дар ҳолати муҳосира нигоҳ дошт, вале аз ин натиҷае ҳосил нашуд. Шӯришчиён бо ҳамлаҳои пай дар пай худ қувваи ҳарбии Ҷабраилро чунон заиф карданд, ки ӯ дигар бидуни қувваи иловагӣ ҷангро давом дода натавонист. Дар ҳамин вақт қушуни ҳафтҳазорнафараи халифа аз Балх расида омада бошад ҳам, вале сардорони он муваффақи ятҳои шӯришчиёнро дида, ҳатто барои дохил шудан ба муҳориба ҷуръат накарданд. Ниҳоят, қувваи эҳтиётии амири Хуросон, ки мебонст нафароти қушуни ба Мовароуннаҳр фиристодаи халифаро ду баробар меафзуд, ба имдод омад. Аммо ин ҳам самарае набахшид — шӯришчиён ин қувваи ҳарбии арабҳоро ҳанӯз дар роҳи Мовароуннаҳр ба кулӣ торумор намуданд. Вазъияти Ҷабраил ибни Яҳъё ниҳоятдараҷа пурхатар гардид. Роҳи алоқаи ӯ аз Балх ва Марв бурида шуда буд. Ҷабраил тамоми қувва ва техникаи ҳарбии дар ихтиёри худ доштаашро ба гирифтани истехкоми Наршах, ки дар ин ҷо қувваи асосии шӯришиён ҷамъ шуда буд, равона кард. Қушуни арабҳо ҷор моҳ беҳуда Наршахро муҳосира намуд. Дар охир ҳар ду тараф, ки аз задухӯрдҳои муттасил хеле хаста шуда буданд, барои сулҳ кардан дохили музокирот гардиданд.

Сардорони қушуни арабҳо дар вақти бастанӣ муоҳидаи сулҳ яке аз роҳбарони шӯришро хиёнаткорона куштанд. Онҳо умедвор буданд, ки ба ин восита шӯришро бесар карда, мақсадро ба даст хоҳанд овард. Вале ин кори онҳо натиҷаи акс дод. Кушта шудани як нафар аз роҳбарони шӯриш муқовимати шӯришиёнро чандин баробар зиёд кард.

Сарчашмаҳои таърихӣ араб тасдиқ мекунанд, ки охируламп шӯришиёни Наршах мағлуб шуданд, лекин, дар айни замон, шӯриш беш аз пеш вусъат ёфта, ноҳияҳои тозаи Осиёи Миёнаро фаро мегирифт. Ин оғози марҳалаи дуввуми мубориза буд.

Агар дар марҳалаи аввал баъзе гуруҳҳои ашрофӣи Суғд аз нехзати Муқаннаъ пуштибонӣ карда бошанд, пас дар марҳалаи дуввум онҳо аз тарси вусъати ҷунбиши халқ комилан ба тарафи хилофат гузаштанд. Аммо табақаҳои васеи барзгари суғд торафт бештар ба сафи муборизон дохил мешуданд.

«Сафедҷомагон» (пайравони Муқаннаъ) соҳибони Мовароуннаҳр мегардиданд ва «бӯстони амралмӯъминин» (Хуросон ва Мо-

вароунахрро бо ин ном ёд мекарданд) ба як мамлакати аз хилофати араб мустақил табдил меёфт.

Халифа Маҳдӣ қоиммақоми Хуросонро ба ноҳдабароӣ айбдор намуда, маъзул кард ва ба ҷои ӯ Муоз ибни Муслимро ба сари ҳокимият овард. Муоз ибни Муслим дар соли 778 дар навоҳии байни Бухоро ва Марв кӯшуни зиёде ҷамъ намуда, ба кумаки кӯшуни арабҳо, ки дар назди Самарқанд аз дасти шӯришиён ба аҳволи бисе душвор афтада буд, равон шуд. Лекин ин лашкаркашии Муоз ибни Муслим низ, бо вучуди он ки аз тарафи ашрофи маҳаллӣ хеле ҳимоят медид, бо шикасти нангин анҷом ёфт. Шӯришиён дар дашти назди Пайқанд ба лашкари Муоз рӯ ба рӯ шуда, ба он ҷанд зарбаи сахт ворид оварданд. Дар натиҷаи ин Муоз ибни Муслим ҳаракати худро ба Самарқанд давом дода натавониста, ба тарафи Бухоро майл намуд.

Ҷафат дар соли оянда ба кӯшунҳои халифа муяссар гардид, ки Самарқандро забт намоянд. Бо ҳамин марҳалаи саввум ва охири мубориза сар шуд.

Дар ин вақт қувваҳои асосии шӯришиён дар қалъаи кӯҳии Санам, наздикии Кеш, ҷамъ омада буданд. Муоз ин қалъаро муҳосира намуд, вале ба зудӣ маҷбур шуд, ки аз муҳосира даст кашад. Муаррихони араб тасдиқ мекунанд, ки сабаби аз муҳосира даст кашидани Муоз расидани ғасли зимистон буд. Лекин сабаби асосии ин шояд ба зарбаи сахти дастаҳои Муқаннаъ дучор гардидани ӯ бошад. Ба зудӣ пас аз ин воқеа аз мансаби қоиммақоми Хуросон дур карда шудани ӯ ва аз тарафи халифа таъин гардидани шахси дигар ин фикрро собит менамояд.

Ҷунон ки Наршаҳӣ мебуд, Муоз ибни Муслим ду соли тамом бар зидди Муқаннаъ мубориза бурд. Волии нави Хуросон Мусайяб ибни Зухайр, ҳам аз ҷиҳати лавозимоти ҷанг пурра таъмин будан ва ҳам хеле зиёдтар аскар доштани худро истифода бурда, ба тӯфайли ҳамин афзалияти калони худ баъди задухӯрдҳои хунини дурудароз тавонист муқобилати омӯҳаҳои халқро, ки ба он Муқаннаъ роҳбарӣ мекард, баргараф намояд. Тобистони соли 780 кӯшуни арабҳо қалъаеро, ки Муқаннаъ дар он ҷо иқомат менамуд, забт карданд ва аз мудофиакунандагони қалъа ҳар касе, ки ба дастаҳои афтод, ба қатл расониданд. Аммо худ Муқаннаъ таслим шудан нахоста, худро ба қатл расонид. Пас аз марги ӯ низ дар зарфи ҷандин сол шӯришҳои ҷудогонаи «сафедҷомагон» дар маҳалҳои мухталифи Осиёи Миёна ба амал меомаданд.

Дар он солҳо, ки мардуми Мовароуннаҳр дар роҳи истиқлолияти худ мубориза мебуданд, хилофати араб аз пуриктидортарин давлатҳои он-замон ҳисоб мешуд. Муборизае, ки аҳолии ин сарзамин дар тахти байрақи Муқаннаъ солҳои бисёр бо ҷунин як давлати муқтадир бурданд, дар бораи диловарӣ ва озодидӯстии халқҳои Осиёи Миёна боз як мисоли дурахшон аст.

Чунон ки мудовимат ва муташаккилии ин мубориза нишон медиҳад, Муқаннаъ роҳбари хеле боистеъдоди ҳарбӣ ва сиёсӣ буд, ки халқро ба ҷанги зидди истилокорони аҷнабӣ ва золимони маҳаллӣ ташвиқ ва рӯҳбаланд мекард.

Дар хотима ҳаминро ҳам бояд гуфт, ки шӯришҳои халқии давраи хилофати Аббосиён аз шӯришҳои замони ҳукмронии Умавиҳо фарқи калоне доштанд. Шӯришҳои халқӣ дар давраи Умавиҳо асосан бар зидди ҳукмронии аҷнабиён равона шуда, ба ин шӯришҳо одатан аён ва ашрофи маҳаллӣ сардори мекард. Аммо дар давраи хилофати Аббосиён мо тамоми як вазъияти дигарро мушохида мекунем. Дар ин давра омми халқ на фақат ба муқобили Аббосиён, балки бар алайҳи ҳомиёни онҳо, яъне аён ва ашрофи маҳаллӣ низ сар мебардоштанд.

Неҳзати Муқаннаъ неҳзати табақаҳои заҳматкаши аҳоли ва, қабл аз ҳама, барзгарон буда, яке аз равишҳои асосии онро мубориза бар зидди асорати беш аз пеш қувватгирандаи феодалӣ ташкил мекард. Ин аст, ки шӯриши Муқаннаъ дар таърихи халқҳои Осиёи Миёна аҳамияти бузургро дарбар кардааст. Ҳарчанд шӯришҳои халқӣ шикаст мехӯрданд, вале фаъолияти омми заҳматкашро инкишоф дода, рӯҳи асоратнописандӣ ва озодидӯстии халқҳои Осиёи Миёнаро тарбия менамуданд ва як дараҷа дасти истисморгарони феодалии нав ба рӯи қор омадаистодаи маҳаллиро кӯтоҳ мекарданд.

АНҶОМИ ПРОЦЕССИ ТАШАККУЛИ ХАЛҚИ ТОҶИК ВА СОЗМОНИ ДАВЛАТИИ Ҷ. ДАВЛАТИ ТОҶИРИЁН, САФФОРИЁН ВА СОМОНИЁН (АСРҶОИ IX—X)

1. ТАЪРИХИ СИЁСИИ АСРҶОИ IX—X

Қувват гирифтани ашрофи феодалии маҳалли

Шӯришҳои пай дар пай халқҳои Мовароуннаҳр, ки аз замони мавриди истилои хилофат қарор гирифтани Осиёи Миёна сар карда, ба муқобили ҳукмронии арабҳо давом менамуд, пас аз хобонидани шӯриши Муқаннаъ ҳам, катъ нагардид.

Дар соли 806 шӯриши бузурге бо сардории Рофеъ ибни Лайс ба амал омад. Шӯришиён қоиммақоми халифари дар Самарқанд ба қатл расонида, муддати чанд вақт шаҳро ба дасти худ гирифтанд. Дар ин шӯриш хусусан аҳолии Фарғона, Хучанд, Бухоро, Уструшан, Хоразм, Чағониён ва Хатлон ғаёлона ширкат намурад. Туркҳои бодиянишин ҳам ба кӯмаки шӯришиён омаданд.

Ин шӯриши калони халқ дар соли 810 фуру нишонда шуд ва ин ҳам фақат ҳамон вақт ба арабҳо муяссар гардид, ки сардори шӯришиён Рофеъ ибни Лайс дар нозуктарин лаҳзаи мубориза хиёнат карда, ба тарафи душман гузашт.

Дар солҳои минбаъда гоҳ дар Суғд, гоҳ дар Уструшан ва Фарғона шӯришҳои нав ба вуқӯ меомаданд.¹

Ин ҳама шӯришҳо гувоҳи меоданд, ки қоиммақомҳои халифа Мовароуннаҳр ва Хуросонро фақат бо қувваи аслиҳа дар сари итоат нигоҳ дошта наметавонанд. Идора кардани ин мамлакат танҳо ҳамон вақт ба онҳо мумкин мешуд, ки аён ва ашрофи маҳаллиро ҳарчи бештар ба қорҳои давлати қалб намоянд.

*

¹ Кодирова Т., 1965, сах. 138—147.

Аббосиён бо роҳи беш аз пеш ба умури идораи давлат кашидани намояндагони ашрофи маҳаллӣ ният доштанд, ки ҷидду ҷаҳди онҳоро барои истиқлолият суғуст намуда, дар мубориза ба мубоқибилӣ шӯришҳои халқ ба онҳо тақвият кунанд. Бинобар он аз вақти ҳукмронии халифа Абӯҷаъфар ал-Мансур (754—775) саркарда, дар замони ворисони ӯ халифа Маҳдӣ (775—785) ва Ҳорунарашид (786—809) вилоятҳои гуногуни Мовароуннаҳрро асосан намояндагони ашрофи феодалии маҳаллӣ, дар навбати аввал, вазирони насли Бармакиҳо ва Сомониён идора мекарданд. Вале ин тадбир боиси дар Осиёи Миёна мустақкам шудани ҳокимияти хилофат нагардида, баръакс, шароит ва имкониятҳои мусоиди аз тахти ҳукмронии арабҳо озод шудани ин сарзаминро хеле инкишоф дод.

Дар ҳамин вақт дар Эрон ва Осиёи Миёна неҳзати (зидди-арабӣ, эронпарастии) ба истилоҳ шуубиён бисёр вусъат пайдо намуд.² Аз миёнаҳои асри IX шуубия асоси идеологии неҳзати халқии зидди хилофат мегардад (вай бештар дар муҳити деҳот паҳн гардида буд). Шуубия дар байни доираҳои маърифатноки аҳолии маҳаллӣ, ки бо ҳар васила бартари маданияи худро нисбат ба арабҳо таъкид мекарданд, низ шӯҳрати муайяне дошт. Дар айни замон фаъолияти он гурӯҳҳои ашрофи маҳаллӣ, ки ба иқтидори худ боварӣ дошта, барои қомилан ба даст даровардани ҳокимият ва мустақил шудан аз хилофати араб саъй мекарданд, рӯз аз рӯз қувват мегирифт.

Ҳорунарашид дар шахсияти Бармакиҳо беш аз пеш пурқувват шудани таъсири иқтисодӣ ва сиёсии ашрофи ғайриарабро дида ва аз он хавф бурда, амр кард, ки тамоми намояндагони хонаводаи Бармакиҳо ба қатл расонанд.³

Вай бо мақсади ба тақвиятҳои худ табдил додани рӯҳониёни ислом мавқеи онҳоро хеле баланд бардошт. Ӯ заминҳои зиёдеро ба рӯҳониён тақсим кард. Дар баробари ин вай сиёсати ба тарафи хилофат кашидани аъён ва ашрофи маҳаллиро низ давом дод. Аммо маҳв карда шудани насли Бармакиҳо, ки муддати 50 сол дар хилофат ва ҷаҳди байни аҳолии маҳаллӣ нуфуз ва эътибори бузург доштанд, нисбат ба идора кардани вилоятҳои шарқӣ сиёсати хилофатро тағйир надовд. Вилоятҳои шарқӣ ҳамонон монанди аввала бо ёрии намояндагони аъён ва ашрофи заминдори маҳаллӣ идора мешуданд. Мавқеи ин аъёну ашроф махсусан аз соли 821, яъне вақте ки дар Хуросон ва Мовароуннаҳр сулолаҳои маҳаллӣ — авалан, Тоҳириҳо ва сониян, Сомониён ба сари ҳукумат нишастанд, хеле пурқувват гардид.

✱

² Петрушевский И. П., 1966, саҳ. 248—250.

³ Barthold W., 1913; Бартольд В. В., 1966 в; Bouvat L., 1912; Sourdlet D., 1959, I, p. 127—182.

Ниёғони тоҳириҳо шаҳри Фушанчи вилояти Хиротро дар дастии худ нигоҳ медоштанд. Сарсилсилаи ин хонадон ҳокими Фушанч Тоҳир ибни Ҳусайн буд. Дар вақти қоиммақоми Хуросон будани Маъмун, ки баъдтар ба маснади хилофат расид, Тоҳир дар дарбори ӯ нуфуз ва эътибори калон пайдо намуд. Соли 811, дар ҷанги байни ду бародар, яъне ворисони Хорунарашид — Амин ва Маъмун, дар талоши ҳокимият Тоҳир лашкари Маъмунро сардорӣ кард. Ӯ дар соли 813 Бағдодро забт намуда, барои ба тахти хилофат соҳиб шудани Маъмун ба таври қиддӣ кумак расонд. Пас аз чанд вақт дар Бағдод сардори тамоми қувваи ҷарбии халифа буд ва баъд аз он, дар соли 821 ҳокими Хуросон таъин гардид⁴.

Тоҳир мамлақати Хуросон ва вилоятҳои Осиёи Миёнаро ҳамчун ҳукмрони мустақил идора мекард. Вай дар соли 822 ҳатто фармон дод, ки дар хутбаи намози ҷумъа номи халифаро ёд накунад. Ин бо Бағдод қатъи алоқа кардани ӯро ифода менамуд. Пас аз чанд рӯзи ин воқеа Тоҳир вафот намуд. Нисбат ба ин марги ногаҳонии Тоҳир чунин фикре мавҷуд аст, ки ӯро ҷосусони халифа заҳр дода куштаанд.

Агарчанде Тоҳир майли тамоман ошқори мустақилшавӣ дошт, халифа Маъмун ба ҳокими Хуросон писари ӯ Талҳаро (822 — 828) тасдиқ намуд. Писари дигари Тоҳир — Абдуллоҳ (830 — 844) дар ҳеч сурат худро мутеи хилофат надониста, Хуросонро бо ихтиёри худ идора мекард. Дар замони ӯ қароргоҳи Тоҳириён шаҳри Нишопур гардид. Халифа Муътасим (833 — 842) Абдуллоҳро хеле бад медид, вале барои сарқубӣ ва мутеъ кардани ӯ ҳеч як чора ва имконияте надошт. Қӯшиши ба воситаи заҳр ҳалок сохтани Абдуллоҳ ҳам барор нагирифт.

Тоҳириҳо барои ташкил кардани ҳукумати мутамаркази қавӣ ва ба тартиб андохтани умури зироат тадбирҳои қатъӣ пешбинӣ намуданд. Онҳо тариқи беҳтар истифода бурдани обро қорӣ карда, наҳр ва каналҳои нав сохтанд. Мувофиқи супориши Абдуллоҳ машхуртарин қонундонҳои мамлакат қоида ва мизони баҳрабарии обро дар қорҳои зироат тахти мутолиа қарор дода, китобе дар ин бора таълиф намуданд, ки муддати дусад сол дар ҳалли мубоҳиса ва мочарои соҳаи об ва обёрӣ ҳамчун дастуруламал хидмат кард.

Номаи Тоҳир ибни Ҳусайн ба писараш Абдуллоҳ маҳфуз мондааст⁵. Дар он ба тариқи панду насиҳат масъалаҳои давлатдорӣ,

*

⁴ Барон тафсиلى воқеаҳои сиёсии аҳди Тоҳириён ва Саффорӣён ниг.: *Бартольд В. В.*, 1963 б. саҳ. 265; инчунин ниг.: *Spuler B.*, 1952, s. 59 ва мобаъд.

⁵ *Шмидт А. Э.*, 1925, саҳ. 127—137.

муносибат бо фуқаро, усулҳои андозгирӣ ва амсоли ин баён ёфтааст. Тоҳир ба писараш маслиҳат медиҳад, ки андозро аз рӯи адлу инсоф бигирад ва аз он на бойҳо ва на наздиконашро озод накунад. Асли маънии ин «мувозибат» дар ҳуди нома равшан ифода шудааст: «Бидон, ки сарват даромаде намеорад, агарчи фузун бошаду дар ҳазина бимонад, вале баръакс, мефизояд ва зиёдатар мегардад, вақте ки ба зарурати фуқаро, барои адои ҳаққи онҳо ва аз ташвиш озод шуданашон сарф шавад; рафоҳи ҳоли халқ бо ҳамин восита таъмин мегардад, ҳокимонро ин зеб медиҳад, шукуфонии даврон аз ҳамин аст, шӯҳрат ва қудратро ҳамин мебахшад... Дар айни вақт ту ба шарофати ин барои ҷамъовариҳои микдори лозимаи андозаи замин имкон меёби ва боигарии ту афзун мешавад ва ин тариқа ту қуввае пайдо мекуни, то барои худ қушун ниғаҳ дорӣ ва ба мардум дасти саховати худро боз намуда, ҳамаро аз худ шод гардонӣ».⁶ Тоҳир ин ҷо ҳамчун ҷимоякунандаи манфиати синфи худ баромад карда, дар айни замон чун шахсе, ки ба ҷуз хонахароб кардан ва аз иқтисодии пардохти молиёт маҳрум намудан дигар нафъе надоштани зулму истисмори мардумро мефаҳмид, ба назар менамояд. Ӯ маҳз аз рӯи манфиатҳои синфи худ ба истисмори «оқилона» даъват мекунад. Абдуллоҳ ҳам васиятҳои падари худро то андозае дар амал татбиқ намуд.

Абдуллоҳ, инчунин кӯшиш намуд он худсарихоеро, ки дар маҳалҳо заминдорони қалон ва маъмурони давлат нисбат ба барзгарон раво мебошанд, то ҳадди имкон маҳдуд гардонад. Ӯ фармони махсус бароварда, аҳволи барзгаронро қадре ба сомон овард. «Худо ризқи моро бо дасти онҳо мерасонад» — гуфта мешуд дар фармони Абдуллоҳ, — ба забони онҳо моро табрик мекунад ва ранҷонидани онҳоро манъ кардааст».

Худ аз худ маълум аст, ки Абдуллоҳ як шахси ҷимоякунандаи манфиати барзгарон набуд; вай фақат манфиати заминдорони қалон ва бозургонро дар назар мегирифт. Ӯ «норанҷонидани» зироаткунандагонро танҳо аз ҳамин сабаб талаб мекард, ки бидуни ин ба таври маъмулӣ дохил шудани молиёт ба ҳазинаи давлат мумкин набуд.

Вазъияти аҳоли ва хусусан барзгарон дар замони Тоҳирӣ низ хеле вазнин буд. Онҳо аз тарафи заминдорони қалон саҳт истисмор шуда, дар ҳамин ҳол маҷбур буданд, ки ба давлат андозҳои аз ҳад зиёд бидиҳанд. Чунинчӣ, дар соли 844 маблағи молиёте, ки аз барзгарон ситонида шуда буд, 48 миллион дирхамро ташкил мекард. Шӯриши барзгарони Систон қариб ҳеҷ қатъ намешуд.

Тоҳирӣ барои маъмул гардидани дини ислом кӯшиш карда,

*

⁶ Шмидт А. Э., 1925, саҳ. 132—135.

чунин ният доштанд, ки рӯҳониёни исломро дар бобати сиёсати марказият додани давлат ба такягоҳи худ мубаддал намоянд. Дар аҳди Талҳаи Тоҳирӣ дар Уструшан, ки онни зардуштӣ нисбатан бештар маҳфуз монда буд, низ дини ислом қорӣ карда шуд. Абдуллоҳи Тоҳирӣ дар соли 840 ба ташкили муруфияи қиноятӣ бар афшини собики Уструшан Ҳайдар, ки пас аз қабул кардани дини ислом яке аз сардорони ҳарбии халифа Муътасим гардида буд, мусоидат намуд. Афшин Ҳайдар дар вақти муҳокима ба он гунаҳкор карда шуд, ки ӯ барои пинҳон доштани асли мақсади худ дини исломро қабул карда, дар амал барои шӯриши Уструшан дар талаби истиқлол ва онни қадима тадорукот медид.⁷ Ҳангоми муруфияи суд маълум гардид, ки уструшаниҳо фақат дар зоҳир дини исломро қабул кардаанд, аммо дар амал ба пайравии онни қадимаи худ давом меводаанд.

Давлати Тоҳириҳо ба миқдори зиёди амалдорони босавод эҳтиёҷ дошт. Аз ин ҷост, ки Абдуллоҳ кӯшиш мекард назар ба давраи гузашта дониш ва омӯзишро бештар дастраси оммаи васеи аҳоли гардонад. Абдуллоҳ низ монанди падари худ шоир буд. Бародарзодани ӯ Мансур, ки Марв, Омул ва Хоразмро идора мекард, бо асарҳои фалсафии худ шӯҳрат пайдо карда буд. Писари Абдуллоҳ Тоҳири II (844—862) саъй мекард, ки дар ҳар бобат ба падараш таклид намояд. Умуман, замони ҳукмронии Абдуллоҳ ва Тоҳирро метавон оғози эҳёи маданияти маҳаллӣ номид⁸. Аммо ин процесс хеле мураккаб ва ихтилофмез буд. Гап дар сари ин аст, ки ҳуди намояндагони сулолаи Тоҳириён, хусусан Абдуллоҳ ибни Тоҳир, ба маданияти араб ва тамоми зухуроти он ихлос доштани худро бо исрор таъкид мекарданд⁹. Дар асри IX ва ибтидои асри X дар Эрон ҷамоатҳои зардуштӣ нашъат пайдо карда, маҳз дар ҳамин вақт чунин асарҳои зардуштӣ, аз қабилӣ «Бундаҳишн» ва «Денкарт», инчунин як қатор таълифоти ғайридинӣ ба вучуд меоянд.¹⁰ Тоҳириён ҳамаи инро ба эътибор нагирифта наметавонистанд, хусусан, ки аз ҷиҳати сиёсат душмани асосиашон хилофати Аббосӣ буд ва ҳуди онҳо ба ҳамон вилоятҳое такя мекарданд, ки аксари аҳолиашон эронизабон буданд. Маҳз аз ҳамин сабаб Тоҳириён ба шоирон, алалхусус, муътакидони шуубия иҷозат меоданд, ки онҳоро бо подшоҳону қахрамонони Эрони пеш аз ислом қиёс карда, ситоиш намоянд. Дар дарбо-

*

⁷ Доир ба ин ҳодисаҳои аҷиб ниг.: *Бартольд В. В.*, 1963, 6, саҳ. 269; *Sadighi G. H.*, 1938, p. 287—305; *Herzfeld E.*, 1948, s. 138—152; *Wright E. M.*, 1948, p. 124—131; *Spuler B.*, 1952, s. 62—67; *Неъматов Н.*, 1957, саҳ. 140—150. Муҳимтарин мулоҳизаҳои доир ба баъзе масъалаҳои ба ин ҳодисаҳо алоқамандро дар асари Ҳиннинг метавон дарёфт: *Henning W. B.*, 1965 а.

⁸ *Spuler B.*, 1952, S. 68—69, 231—235.

⁹ *Bosworth C. E.*, 1969 а.

¹⁰ *Петрушевский И. П.*, 1960, саҳ. 36—37; *Frye R. N.*, 1963, p. 238—241.

ри махалли на Тохириён дар катори забони арабӣ забони форсӣ ҳам мустаъ-
мал буд. Дар Марв китобхонае вучуд дошт, ки асарҳои ба забони
пахлавӣ навишташуда нигоҳ дошта мешуд.¹¹

Бояд эътироф намуд, ки роли бузургро дар тараққи маданияти
маҳалли на Тохириҳо, балки Саффорихо бозиданд.

Саффорӣён (873—903)

Дар асрҳои IX—X, ба мисли даврҳои гузашта, яке аз вазифаҳои ҳокимияти давлатӣ дар воҳаҳои зироати Осиёи Миёна ташкил кардани муҳофизати ин воҳаҳо аз ҳучуми гонатгаронаи бодиянишинон буд. Бо ҳамин мақсад дар ин давра дастаҳои маҳсуси фидоӣ мусаллаҳ ташкил дода шуда буданд, ки онҳоро ғозӣ — муборизони роҳи дин меномиданд. Ба сафи ғозӣён аксаран барзгарон ва пешаварони муфлис дохил мегардиданд. Ин одамон, ки ҷангро касб карда гирифта буданд, ба ҳамон ҷоҳе фиристода мешуданд, ки бо «кофирон» задухурд ба амал меомад.

Ҳокимони маҳалли ин ҷаҳҳои ғозӣёнро барои хизмат ба истеҳкомоте, ки дар ҳудуди байни воҳаҳои зироатӣ ва саҳрои бодиянишинон воқеъ гардида буданд, мефиристониданд. Чи навъе ки олими ҷуғрофидони араб Макдисӣ қайд мекунад, ғозӣҳо «ҳам тақиягоҳ ва ҳам як воситаи нооромии» ҳукуматдорони маҳалли буданд, онҳо, аз як тараф, ба таарузи бодиянишинон зарба дода, воҳаҳои зироатиро аз тохтутози душманон муҳофиза намоянд, аз тарафи дигар, дар неҳзати халқи зидди аъёну ашрофи маҳалли ғазолони иштирок мекарданд.

Дар охири асри IX ҷаҳҳои мусаллаҳи ғозӣён асоси он ҷунбиши бузурги халқиро, ки дар ҳудуди Осиёи Миёна ва Эрон рӯй дода буд, ташкил намуданд. Ин ҷунбиши халқро бародарон Яъқуб ибни Лайс ва Амру ибни Лайс ба манфиати худ истифода бурданд.¹² Ин ду бародар дар аввали кор як дастаи роҳзан ташкил доданд, ки дере нагузашта ин даста ба яке аз ҷаҳҳои ғозӣён тавобеи Систон ҳамроҳ шуд. Истеъдоди ҷанговарӣ ва диловарӣ ба Яъқуб имконият дод, ки дар андак фурсат роҳбарии ҷаҳро ба дасти худ бигирад. Ин ҷаҳ ба ҳаёти сиёсии вилоят ғазолони иштирок намуд ва аз шуриши мардумони воҳаҳои зироатӣ истифода бурда, дар соли 861 ҳокими тохириҳоро ронд ва маркази Систон шаҳри Заранҷро забт кард.

*

¹¹ Bosworth C. E., 1969 b.

¹² Аз рӯи баъзе маълумот Яъқуб мисгар буд. Дар забони араб мисгарро саффор мегӯянд. Номинилсилаи саффорӣён низ аз ҳамин бармеояд. Амру наҷофиро касб карда буд.

Яъқуб ҳукмрони ин вилоят гардида, дар зарфи даҳ соли оянда як қатор вилоятҳои шарқии хилофатро тасарруф кард, ки онҳоро то ин вақт охири намояндаи силсилаи Тоҳириҳо — Муҳаммад ибни Тоҳир (862 — 873) идора менамуд.¹³ Дар соли 873 Яъқуб ба қувваи ҳарбии Тоҳириҳо шикаст дода, маркази Хуросон шаҳри Нишопурро забт кард. Ба ҳамин тарик, ҳокимияти Тоҳириҳо дар Осиёи Миёна ва вилоятҳои шарқии Эрони кунунӣ тамоман аз байн рафт.

Агарчанде ҳукумати Бағдод аз ин муваффақиятҳои Яъқуб хеле ба изтироб афтада, барои бештар паҳн нагардидани нуфузи ӯ баъзе чораҳо пешбини карда бошад ҳам, натиҷае набахшид. Аз ин сабаб халифа дар соли 874 ин амри воқеиро эътироф намуда, маҷбур гардид, ки идора кардани тамоми хоки Хуросонро ба Яъқуб супорад.

Яъқуб то охири ҳаёти худ ҳамчун як нафар марди ҷангии сода ва шикастанафс боқӣ монд, либоси одии ресмонӣ мепӯшид, ба палос ва қолин аҳамият надода, ба замин менишаст ва дар вақти истироҳат сарашро ба ҷои болишти ба рӯи сипари худ гузошта мехобид. Дар айни ҳол вай бо мароми ҷунбишҳои халқии Осиёи Миёна ягон қадар наздикие надошт.

Дар байни лашкариёни ӯ интизоми саҳт ҳукмфармо буд. Худи ӯ намунаи диловарии ҳайратангезеро нишон дода, аз сарбозон ва сардорон низ инро бо қатъият талаб мекард. Дар яке аз ҷангҳои рӯи ўро бо шамшер зада чунон маъюб карда буданд, ки бист рӯзи тамом ба даҳонаш найча гузошта хӯроқ мехурд. Пас аз сиҳат шудан боз мисли пештара далерона ба корзор даромад.

Яке аз қисмҳои асосии қўшуни ўро сарбозони «фидой» ташкил мекарданд, ки гоҳо онҳоро бо оҳанги кароҳатомез айёр ҳам (ба маънии «қаллоб» ва «роҳзан») мегуфтанд. Ин табақаи махсуси «мучоҳидони роҳи дин» буд, ки сафи худро аз ҳисоби барзгарони бе-замин ва фирорӣ пурра мекард. Айёрҳо дар ҳаёти сиёсӣ роли муҳим мебозиданд, аз ҷумла, онҳо дар Систон ба муқобили истилогарон бо матонати тамом мубориза бурданд. Зоҳиран ҳамон айёрҳоеро, ки дар ҷанг беш аз ҳама диловарӣ нишон медоданд, ба мартабаи баландтар бардошта, ба гуруҳи сарҳангҳо дохил мекарданд. Дар қатори айёрҳо фарзандони деҳқонон ва заминдорон ҳам буданд, ки онҳоро озодагон меномиданд. Ғайр аз ин дар қўшун дастаҳои махсуси ғуломон ҳам мавҷуд буданд. Аввалҳо дар ихтиёри Саффорӣён ҳамагӣ 2 — 3 ҳазор сарбоз буд, аммо дар

*

¹³ Муҳаммади Тоҳирӣ яке аз калонтарин феодалони он замон буд. Мадракҳое боқӣ мондаанд, ки мувофиқи шаҳодати онҳо вай аз заминҳои дар Мозандарон доштааш қариб як миллион дирам фонда ба даст меовардааст (дар сурате, ки даромади умумии Мозандарон 13 миллиону 630 ҳазор дирамро ташкил мекард). Ниг.: *Ибни Исфандиёр*, 1320/1941, ҷилди I, сах. 74.

солҳои 874 — 75 Яъқуб дар як муҳориба 15 ҳазор аскарӣ саворро ба қорзор даровард. Қўшуни саффорӣ мошинҳои ҳарбӣ ва филҳои ҷангӣ дошт. Дар вақти ҳуҷум ба гузоштани дастаи пешоҳанги муҳофиз ва таҷассус аҳамияти калон дода мешуд. Сарбозҳои ҳар се моҳ маош мегирифтанд. Ҳар вақт дар айёми Наврӯз тафтиши қўшун ба амал меомад. Аз сарбоз то сардори қўшун ба амалдори махсус аспу силоҳи худро намоиш меод ва, сипас, пул мегирифт.¹⁴

Муваффақиятҳои Яъқуб ибни Лайс аҳволи вазнини меҳнаткашонро, ки ӯ бо ёрдами онҳо ба ин дараҷа расида буд, заррае тағйир надод. Яъқуб ғолибан ба заминдорони хурд ва миёнаи феодалӣ такя менамуд. Ӯ дар вилоятҳои забткардаи худ тамоми тартиб ва қоидаи мавҷударо бо ҳамон ҳолати пештара боқӣ гузошт, ҳатто миқдори молиётро, ки бар души барзгарон бори гароне буд, кам накард.

Дар соли 876 Яъқуб бо нияти ғасб қардани ҳокимияти хилофат ба Бағдод лашкар кашид, лекин то он ҷо нарасида, 100 км дуртар дар мавзеи Дор-ул-Ақул аз тарафи қувваи ҳарбии халифа ба шикасти саҳт дучор гардида, ақиб нишаст. Чи навъе ки манбаҳои таърихӣ нишон медиҳанд, яке аз сабабҳои мағлуб шудани Яъқуб ибни Лайс қўмаки Алӣ ибни Муҳаммади Бурқайро қардани ӯ буд. Алӣ ибни Муҳаммад ба шӯриши зангиёни ғулом дар Ироқ, ки тақрибан 14 сол (869—883) давом намудааст, сардори мекард. Яъқуб ибни Лайс, ки худ тарафдори ғуломдорӣ буд, аз иттиҳод бастан ба ғуломон ор қард ва аз ин сабаб қўмаки пешниҳодкардаи пешвои шӯришиёнро напазируфт. Пас аз се соли лашкаркашии бемуваффақият ба Бағдод асосгузори сулолаи Саффорӣ Яъқуб ибни Лайс вафот қард. Лашкариёни ӯ бародараш Амру ибни Лайсро ба тахт нишонданд.

Амру ибни Лайс (879—900), дар баробари ишғол қардани ҷои бародари худ, фавран ба халифа мурочиат намуда, итоати худро ба маркази хилофат изҳор қард. Ин буд, ки аз тарафи халифа мансаби қонимақоми Хуросон ва идора қардани як миқдор вилоятҳои шарқии Эрон ба ӯ супорида шуд. Лекин дар амал Амру ҳам мисли Тоҳириён истиқлолияти худро аз хилофат нигоҳ медошт. Бар тибқи маълумоти сарчашмаҳо, вай як шахси дар идора қардан соҳибтадбиру доно ва лашкаркаши тавоно буд.

Дар асоси баъзе мадрақҳо чунин тахмин қардан мумкин аст, ки Саффорӣҳо неҳзати мазҳабии шиаҳо, ки дар байни барзгарон ва пешаварон муваффақият пайдо қарда буд, ба дараҷаи ҳеле зиёд истифода бурдаанд (ҳатто ривояте ҳаст, ки гуё Яъқуб «Мо ба ҷои Қабба парастии офтобро қорӣ мекунем», гуфта бошад).

*

¹⁴ Бартольд В. В., 1963 б, саҳ. 272—280; Bosworth С. Е., 1968.

Сарсилсилаи хонадони Сомониён — Сомон аслан аз вилояти Балх, ё худ атрофи Самарқанд ва ё аз Гирмиз буд.¹⁵ Ба тибқи маълумоте, ӯ дини исломро қабул карда, дар шахсияти ҳокими Хуросон Асад ибни Абдуллоҳ, ки намояндаи халифаи араб буд, барои худ пуштибоне пайдо намуд ва аз ин сабаб ба аломати эҳтиром нисбат ба ин мард фарзанди худро Асад ном кард. Асад чор писар дошт: Нӯҳ, Аҳмад, Яхё ва Ильёс. Ҳамаи фарзандони Асад дар аҳди хилофати Маъмун ба қорҳои идораи давлат кашида шуда, Нӯҳ ба Самарқанд, Аҳмад ба Фарғона, Яхё ба Чоч ва Уструшан, Ильёс ба Ҳирот ҳоким таъин гардида буданд.

Дар зоҳир ин чунин ба назар мерасид, ки гуё ҳар яке аз чор бародар ҳокими вилояти инъомшудае мебошад ва бевосита ба қоиммақоми Хуросон итоат мекунад. Аммо дар асл ин тавр набуд.

Бародари аз ҳама калон Нӯҳ мақоми махсусе дошт. Дар робитаҳои хориҷӣ ҳамчун сардори хонадон баромад мекард. Муаррихон ба ин ҷиҳат кам аҳамият додаанд. Таҳқиқи сиккаҳо нишон медиҳад,¹⁶ ки дар давраҳои аввал бародарон худро на ҳамчун моликони алоҳида, балки ҳамчун аъзои як хонадон ҳисоб мекарданд, ки дар сари он Нӯҳ қарор гирифта будааст. Бесабаб нест, ки аввалин пулҳои мисии сомониҳо ба номи ӯ сикка задаанд. Хусусан яке аз ин пулҳо, ки дар мулки Яхё, Бинкент бароварда шудаанд, ҷолиби диққат аст: дар он на номи соҳиби мулк, балки номи Нӯҳ сабт гардидааст. Бинобар ин чунин хулоса боварибахш аст, ки набераҳои Сомон аз қадамҳои аввал дар сарфикри ваҳдати хонадонро парварида, онро яке аз шартҳои таъсири сулолаи муктадире медонистанд, ки истиқлолияти Осиёи Миёнаро аз хилофати Араб ва Тоҳириҳо таъмин карда метавониста бошад.

Пас аз вафоти Нӯҳ додари ӯ Аҳмад сардори ин сулолаи навбунёд гардид. Аҳмад, ки марди нисбатан доно ва тавоно буд, бо мақсади муайян ба «ҷамъ кардани» замини бародаронаш ва собит намудани мавқеи аввалияти худ камар баст. Ӯ дар вақти зиндагӣ ҳукмронии Самарқандро ба писари худ Наср супурд, ки вай баъди вафоти падараш дар соли 864 сарсилсилаи сомони гардид. Соли 875 халифа ҳам Насро ҳамчун сардори сулола эътироф намуда, зимоми идораи давлатро ба дасти ӯ дод.

Аҳволи Наср бисёр вазнин буд. Ҳешовандони калонтари ӯ мулки алоҳида талаб мекарданд ва гоҳо, ҳатто зоҳиран бошад ҳам, вайро ҳамчун сардори сулола эътироф кардан намехостанд. Муборизаи Наср бо майлу кушишҳои ҷудошавии бародаронаш на ба

*

¹⁵ Семёнов А. А., 1954, сах. 3 ва мобаъд.

¹⁶ Давидович И. А., 1954, сах. 78—79.

таври кофӣ қатъӣ буд ва на бароре дошт. Масалан, амаки Наср Мухаммад Ибни Нӯҳ дар овони ҳукмронӣ карданаҳ дар Чоч, чи-янашро чун сардори сулола шинохта, ба номи ӯ сиккаҳои мисӣ мебаровард. Вақте ки Чоч ба дасти бародари Наср Яъқуб расид, ӯ сиккаҳоро ба номи худ баровардан гирифт. Дигар бародари Наср Асад дар Фарғона ҳукм меронд. Ин ду бародар дар мубориза ба муқобили бародарони дигари худ муттафиқ буданд, бо вучуди ин, Асад дар пойтахти Фарғона Аҳсикат ба номи худ пул мебаровард ва Насро лоақал чун ҳукмрон ёд намекард. Наср ба ҳамаи ин созиш менамуд. Муносибати Наср хусусан бо бародараш Исмоил мураккаб буд. Исмоил фақат дар соли 874 соҳиби мулки калони Бухоро гардид. То ин вақт Бухоро ба Сомониён тааллуқ надошт. Ҳангоме ки аҳолии ин шаҳр бар зидди бедодгарӣҳои ҳоким шӯриш бардошта, ӯро пеш карданд, аъён ашрофи бухороӣ ба кӯмаки Наср рӯ оварданд. Наср Исмоилро қоиммақоми Бухоро таъин кард.¹⁷ Ва Исмоил бо нируи ақлу заковат, нармаиву хушзабонӣ ва макру ҳиял ҳокимияти худро дар Бухоро устувор ва халалнопазир гардонид.

Бухоро дар дасти Наср мулки ба ивази хизмат инъомшуда ба шумор мерафт. Таҳлили матни Наршаҳӣ ба чунин ҳулосае имкон дод,¹⁸ ки Исмоил қисмати зиёди даромади Бухороро (қариб 700 ҳазор дирам) мебоист ба Наср бидиҳад ва қисми камтари онро (500 ҳазор дирам) ҳамчун подоши хизмати қоиммақом барои худ нигоҳ дорад. Исмоил ҳокимияти худро дар шаҳр мустақкам карда, аз итоат ба Наср саркашид ва тамоми даромади ин вилояти пурсарватро аз онҳо худ намуд.

Байни бародарон муборизаи дуру дароз сар шуд. То вақтҳои охир муаррихон чунин мепиндоштанд, ки ин муборизаи сиёсии ҳокимиятталобӣ мебошад, аммо сарчашмаҳои ин фикро тасдиқ накарданд. Тасвири муфассали муносибати ин ду бародар нишон медиҳад, ки муборизаи онҳо дар заминаи иқтисодӣ қарор гирифта буд ва Исмоил фақат мехост Бухороро бо тамоми ҳуқуқ ва имтиёз дар дасти худ нигоҳ дорад. Сабаби ҳарду задухӯрде, ки дар миёни бародарон ба вуқӯъ омад, қисмати ба ҳазинаи Наср тааллуқдоштаи даромади Бухороро азхуд кардани Исмоил буд: задухӯрди якум (соли 886) ба он анҷомид, ки Исмоил аз вазифаи қоиммақоми Бухоро дур карда шуд; задухӯрди дуввум (соли 888) ғалабаи Исмоилро таъмин намуд. Вале Исмоил тахтро аз Наср кашаида нагирифт, зеро он вақт ӯ чунин даъво надошт. Ӯ фақат барои истиқлолияти иқтисодӣ ва сиёсии Бухоро ва ба мулки ҳосан худ табдил додани он мубориза мекард ва дар соли 888 қомилан ба ин нияти худ расид. Ниҳоят, дар соли 892, пас аз ва-

*
¹⁷ Бартольд В. В., 1963, 6, сах. 281.

¹⁸ Давидович Е. А., 1954, сах. 71—77.

фоти Наср, ба тахти салтанат нишаст ва мулки хосаи ӯ Бухоро пойтахти давлати Сомонӣ гардид.

Пас аз барҳам додани низоъҳои байнихудии феодалӣ ва ҳобонидани исъёнҳо дар пеши Исмоили Сомонӣ вазифаи боз ҳам ҷиддитар меистод: акнун ӯ мебоист бехатарии хориҷии давлати ташкилкардаи худро таъмин менамуд. Вазъияти хориҷии мамлакат хеле пуртахлука буд. Қабл аз ҳама, иқтидори рӯзафзуни давлати Исмоили Сомонӣ боиси ба вучуд омадани нооромӣ ва изтироб дар маркази хилофат мегардид. Инчунин ҳучуми пай дар пай қабिलाҳои бодиянишини ҳамсоя ба иқтисодиёти воҳаҳои зироати мамлакат зарбаҳои ҳалокатовар мерасонид.

Халифаи араб дар мубориза бар зидди Исмоили Сомонӣ ҳокими Хуросон Амру ибни Лайси Саффориро истифода мебард. Дар соли 898 халифа ҳочиёни аз Осиёи Миёна ба Бағдод омадаро ба қасри худ даъват намуда, дар ҳузури онҳо маншуреро, ки дар вай аз сари ҳукумат дур кардани Исмоил ва ба Амруи Саффорӣ супорида шудани ҳукмронии Мовароуннаҳр навишта шуда буд, хонд. Сипас, ӯ ин маншурро бо ҳадяҳои пурқимат ба Амру ирсол намуд. Халифаи араб Амруро ба муқобили Исмоил барангехта, мехост ба ин васила қуввати ин ҳардуро заиф гардонад ва ҳокимияти хилофатро дар Осиёи Миёна мустаҳкам намояд.

Амру фармони халифаро гирифта, бар зидди Исмоили Сомонӣ лашкар кашид. Исмоил, чунон ки Наршаҳӣ менависад, «авом ва пешаваронро» мусаллаҳ намуда, бо қувваи зиёде ба муқобили Амру ба Балх ҳаракат кард ва пеши роҳи лашкари ӯро гирифт.

Соли 900 Исмоил дар назди Бухоро Амру ибни Лайсро мағлуб сохт. Ин ғалаба ба Исмоил аз он сабаб муяссар гардид, ки уммаи халқ — мардуми авом ва пешаварон дастгирӣ карданд.¹⁹ Инро Табарӣ²⁰, Ибни Мисковайҳ²¹ ва боз ҳам равшану воқеҳтар Наршаҳӣ тасдиқ менамоянд. Масалан, Наршаҳӣ нақл мекунад, ки Исмоил, ҳам ашроф, ҳам авом ва ҳам пешаварони боқандаро бо ҷихоз ва силоҳ таъмин намуд. Амру, ки назараш ин нируи бузурги фавҷи халқиро нагирифт, ба мағлубият дучор шуд.²² Ин гуфтаи Наршаҳиро, яъне мусаллаҳ намудани Исмоил мардуми авом ва пешаварро муаллифи «Таърихи Систон» ҳам қувват медиҳад: «Исмоил ибни Аҳмад дар Мовароуннаҳр ба ҷорҷихо фармуд эълон кунанд, ки «Амру омадааст, то Мовароуннаҳрро забт кунанд, одамонро ба қатл расонад, молу мулкро ба ғорат барад ва занону кӯдаконро ғулом гардонад!» Чун, дар воқеъ ҳам, ин ҳамин тавр буд, пешаварони Мовароуннаҳр тарафи Исмоилро гирифта, бо суханони «Марг аз асорат беҳ!» ба ҷанги зидди Амру равона шуданд».

Ин буд ки соли 900 Исмоил дар натиҷаи ба қор бурдани тадбири моҳиронаи ҷангӣ лашкари Амру ибни Лайсро ба муҳосира гирифта, тамоми торумор кард ва ҳокимияти худро дар Хуросон барқарор намуд.

Муваффақиятҳои ҳарбие, ки Исмоили Сомонӣ дар ҷанги зидди бодиянишинон ба даст овард, аз ғалабаи ӯ бар Амру камтар набуд. Бодиянишинон як қатор зарбаҳои ҳалокатовар дида, вақти зиёде аз тохтутози воҳаҳои зироатии Мовароуннаҳр даст кашиданд. Барои он ки воҳаҳои Бухоро аз ҳучуми бодиянишинҳо беҳатар монад, ханӯз қабл аз Исмоил, дар байни воҳаҳои зироатӣ ва саҳрои чодарнишин дар масофаи даҳҳо километр девори баланд кашида буданд. Таъмири ҳарсолаи ин девор ба зимми аҳоли воғузошта шуда буд. Чи навъе ки муаррихони асри X тасдиқ мекунад, ин қор барои аҳоли ўҳдадорин хеле саҳт ҳисоб мешуд. Хангоме ки Исмоили Сомонӣ ба бодиянишинон зарбаи қатъӣ расонид, аҳолии Бухоро ва атрофи онро аз ин хидмати маҷбурӣ озод намуд. «То вақте ки зиндаам, қалъаи Бухоро ман ҳастам» мегуфт ӯ. Наршаҳӣ менависад, ки дар ҳақиқат ҳам Исмоили Сомонӣ ҳама вақт дар муҳорибаҳо шахсан иштирок менамуд ва ба душман имкон намедод, ки ба вилояти Бухоро даст ёбад.

Исмоили Сомонӣ аз муборизаи уммаи халқ барои истиқлолият истифода бурда, нахустин бор пас аз истилои араб сарзамини дар натиҷаи задухӯрдҳои дохилӣ парешонгардидаро ба ҳам мут-

*

¹⁹ Фафуров Б. Ф., 1958, сах. 53—54.

²⁰ Табарӣ, III, 2194.

²¹ Ибни Мисковайҳ, р. 10.

²² Наршаҳӣ, нашри Техрон, сах. 105.

тахид намуд ва давлати бузурги мустақиле ба вучуд овард. Вай дар баробари барҳам додани ҳукумати Саффорӣён ҳокимияти худро на танҳо дар Мовароуннаҳр ва Хуросон мустаҳкам кард, балки ба як қатор вилоятҳои шарқӣ ва шимолии Эрон соҳибгардида, истиқлолияти ҳақиқии давлати ташкилкардаи худро нисбат ба хилофати Араб таъмин намуд.

Исмоили Сомонӣ, ки худ як нафар феодалӣ калон буд, бо саъю кӯшиши тамом манфиатҳои аъён ва ашрофи феодалӣ маҳалли ва гуруҳҳои бозургонӣ мамлакатро муҳофизат мекард. Исмоил ба тақозои ҳамин манфиатҳои тоҷирону заминдорони калон чи дар таҳкими амнияти хориҷии мамлакат ва чи дар бобати ба тартиб даровардани идораи дохили он иқдомот ба амал овард. Ин иқдомот ва ҳамчунин дар навбати аввал ба як марказ муттаҳид намудани Хуросон ва Мовароуннаҳр, таъмин намудани истиқлолияти ҳақиқии мамлакат ва сомонӣ кардани муносибати он бо бодиянишинон — ин ҳама ба тараққиёти зироат, пешавари ва тиҷорати Мовароуннаҳр ва Хуросон заминаҳои зарурӣ фароҳам оварданд.

Соҳти давлатӣ ва ташкили дастгоҳи идораи он

Асосгузори давлати Сомонӣён Исмоили Сомонӣ ба хубӣ мэдонист, ки таъмин кардани истиқлолияти Мовароуннаҳр за аз хилофати Араб озодона нашъунамо ёфтани вай фақат ҳамон вақт мумкин мешавад, ки дар ин мамлакат як ҳукумати марказият пайдокардае ба вучуд ояд. Вай дар роҳи ин мақсад як қатор иқдомот ба амал овард.

Яке аз ин навъ иқдомот қорӣ намудани усули мутаносибӣ идораи давлат буд.²³ Дар аҳди Сосонӣён дастгоҳи давлатӣ ба даргоҳ (дарбори подшоҳӣ) ва девонҳо (идораҳои марказии ҳарбӣ-гражданин) тақсим мегардид.²⁴ Дар шароити ҳаёти феодалӣ ба ин тақсимот он қадар ҳам риоя карда намешуд: одамони бонуфузи дарбор аксар вақт ба қорҳои мудохила мекарданд, ки вазифаи ин ва ё он девон ба шумор мерафт.

*

²³ Бартольд В. В., 1963 б, сах. 285 ва мобаъд.

²⁴ Усули девонҳо ханӯз дар Эрони сосонӣ вучуд дошт. Дар хилофати араб ин тарзи идора фақат ҳамон вақт қорӣ гардид, ки Аббосӣён ба сари ҳокимият омада ва намояндагони аъёну ашрофи зиминдори маҳаллӣ ба қорҳои давлатӣ кашида шуданд (Меъ А., 1966, сах. 70—73; Spuler B., 1952, s. 337; Sourdel D., II, 1960, p. 589—605).

Чи навъе ки Наршахй кайд мекунад, дар замони салтанати Насри II Сомонӣ (914—943) дар атрофи Регистони Бухоро даҳ бинои олий барои девонҳо сохта буданд. Девонҳо аз 10 идораи марказӣ иборат буда, аз рӯи вазифаҳои худ ба соҳаҳои зерин тақсим мешуданд:

Девони вазир асоситарин идораи марказӣ ҳисоб мешуд ва дар тамоми муассисаҳои маъмурӣ, сиёсӣ ва иқтисодии давлат назорат менамуд. Ба вай сардорони ҳамаи девонҳои дигар итоат мекарданд. Ба мансаби сардори ин девон, яъне ба вазифаи вазирӣ ё ҳоҷибӣ бузург, одатан яке аз намояндагони се хонавода: Чайхонӣ, Балъамӣ ва Утбӣ таъин мешуданд. Тамоми қувваҳои харбии Сомониён дар ихтиёри ҳоҷибӣ бузург буд.

Девони муставфӣ ҳамаи корҳои молиявӣ, яъне харчу дахли мамлакатро пеш мебурд.²⁵

Девони амид-ул-мулк ба ҳамаи ноғазҳои муҳими давлатӣ маъмур буда, инчунин муносибатҳои дипломатиро бо дигар давлатҳои идора мекард.

Девони соҳиб-уш-шурот гвардияи Сомониёнро дар ихтиёри худ нигоҳ медошт, ба озуқа, моҳона ва нигоҳубини лашкар назорат менамуд.²⁶

Девони соҳиб-ул-барид (сардори почта) ба расонидани муроҷиати давлатӣ маъмур буд. Аммо коркунони маҳаллии ин девон на фақат вазифаи хатбариро адо мекарданд, балки дар бораи ҳоқимон ва маъмурини маҳаллии давлати ва рафтори онҳо хабарҳои махфиро ҳам ба марказ расонида меистоданд, яъне вазифаи маъмуриҳои «маҳкамаи сиёҳ»-ро низ ба ҷо меоварданд. Девони барид бо чунин хусусияти худ аз дигар девонҳо тафовут дошт, ки муассисаҳои маҳаллии вай ба ҳоқимҳо итоат нанамуда, бевосита ба идораи марказии худ нигоҳ мекарданд. Бояд қайд кард, ки почта дар он вақтҳо фақат ба эҳтиёҷоти давлат хидмат менамуд ва баҳои аҳолии дастрас набуд.

Девони муҳтасиб ба бозор, тарозу, молҳои фурӯшии барзгарон ва пешаварон назорат мекард. Вай метавонист фурӯши молҳои қалб ва номарғубро боздорад ва ба нархи гарон фурӯштани маҳсулотро манъ кунад. Ин девон тадриҷан ба ахлоқи мардум, масҷидравӣ ва истеъмоли машрубот низ назорат мекардагӣ шуд. Шаҳре набуд, ки муҳтасиби худро надошта бошад.

✱

²⁵ В. В. Бартольд тахмин мекунад, ки ин девон, эҳтимол, бо «девони хироҷи» Аббосиён мувофиқат дошта бошад (*Бартольд В. В.*, 1963 б, саҳ. 289). Дар баробари ин, аз мавҷудияти «девон-ул-хироҷ» дар идораи сомониён низ маълумот додаанд (*Bosworth C. E.*, 1963, р. 28).

²⁶ Аз эҳтимол дур нест, ки муҳимтарин вазифаи ин девон назорати полициягӣ бошад (*Spuler B.*, 1952, с. 335—336; *Bosworth C. E.*, 1963, р. 29).

*Девони мушриф*²⁷ корҳои давлати, хусусан харчу дахли хазинаро назорат мекард.

Ғайр аз ин девонҳо боз *девони мулкҳои давлати*, *девони қозӣ* ва *девони вақф* мавҷуд буд. Ал-Хоразмӣ боз як девони дигар: девони умури ҳарбро ном мебарад, ки дар асари Наршаҳӣ зикр наёфтааст.²⁸

Муассисаҳои маҳаллии ҳамаи ин девонҳо, ба истиснои девони барид, аз як тараф, ба ҳокимҳо итоат кунанд, аз тарафи дигар, ба девони марказии худ итоат менамунд.

Ҳокимони вилоятҳо аксаран аз байни аъён ва ашрофи заминдори бонуфуз, маъмулан аз хонаводаи ҳокимони гузаштаи маҳаллӣ таъин мешуданд.

Дар қатори ин ҳокимҳо дар ҳар шаҳр якнафарӣ раис ҳам буд, ки аз байни аъён ва ашрофи маҳаллӣ таъин мегардид.

Дар асри X, дар аҳди Сомониён рӯҳониёни ислом низ роли калон мебозиданд. Дар Мовароуннаҳр асосан мазҳаби ҳанифия паҳн шуда буд. Сарруҳонӣ, ки аввалҳо устод меномиданд ва баъдтар ба худ лақаби шайхулисломро гирифт, дар давлати Сомониён мавқеи бузурге дошт.

Аммо усули мутаносиби идораи давлат, ки Сомониён ба вучуд оварда буданд, ба ҳеҷ ваҷҳ аз марказияти қатъӣ пайдо кардани ин давлат шаходат намедихад.

Дар зарфи тамоми давраи ҳукумати Сомониён муборизаи ҳокимияти марказӣ бар зидди қасдҳои марказгурези моликони ҷудогонани феодалӣ қатъ нагардид. На Исмоили Сомонӣ ва на ворисони ӯ, бо вучуди муборизаҳои шадиде, ки барои мустақкам намудани ҳокимияти мутамарказ мебуданд, усули мамлакатдорӣ марказиятнокро дар бисёр маҳалҳо ва канору гушаҳои Ссиён Миёна қорӣ карда натавонистанд. Харчанд вилоятҳои Хоразм, Чағониён, Хатлон ва ғ. дар ҳайати давлати Сомонӣ бошанд ҳам ҳокимони онҳо дар амал мустақилан ҳукмронӣ мекарданд.

Масалан, дар Хатлон дар зарфи қариб дусад сол (асрҳои IX—X) намояндагони сулолаи маҳаллии Баниҷуриён²⁹ ҳукмронӣ карда, тамоми оидоти ин вилояти пурсарватро ба хазинаи худ мегузошанд, вале ба Сомониён ғайр аз пешкаш чизе намедоданд. Ба ин тариқа, тадбири пешгирифтаи Сомониён, ки ҳокимони вилоят таъин карда, ба ин васила муқобилиятварзии феодалони маҳал-

*

²⁷ Аз калимаи арабии «ишроф» («назорат аз ҷои баланд»). Бинобар ин ақидае ҳаст, ки ин девон ба воқеъанависи дохилӣ, яъне ҷосусӣ машғул будааст (Bosworth C. E., 1963, p. 29).

²⁸ Bosworth C. E., 1963, p. 29, 270. Дар рӯйхати Наршаҳӣ аз он сабаб девони ҳарб зикр наёфтааст, ки ин девон ҷои доимӣ надошта, бо қувваи асосии лашкар ҳаракат мекардааст.

²⁹ Муфассалан ниг.: Fasmer R., 1925; Беленицкий А. М., 1950 а, сах. 124—126.

лиро бархам додан ва онҳоро ба тарафи худ кашидан буд, аксар вақт натиҷаҳои номатлуб меод.

Усули феодалии инъоми мулк, ки дар замони Сомониён хеле авҷ гирифта буд, давлатро аз дарун «пора карда», ҳатто хоки аслии онро ҳам тақсим намуд. Аҳли хонадони Сомонӣ ва амалдорони калон, ки ба тариқи инъом шаҳривилоятҳоро соҳиб мешуданд, кӯшиши соҳибхотиёр шудан доштанд ва аксар вақт мавқеи аз ҳокимияти марказӣ мустақилро ишғол менамуданд.

Таҷрибаи ба умури идораи вилоятҳо таъин намудани намоёнтарин саркардаҳои ҳарбии гвардияи дарбори Сомонӣ, ки дар вақтҳои аввал барои дарҳам шикастани муқовимати феодалони маҳаллӣ ва фуру нишондани шӯришҳои халқӣ ба қор бурда мешуд, низ оқибатҳои неқ набахшид. Саркардагони турк аз норизоятии феодалони маҳаллӣ ва муборизаҳои синфии дохилӣ истифода намуда, гоҳо худашон бар зидди ҳокимияти марказӣ сар мебардоштанд ва вилоятҳои худро мустақил эълон мекарданд.

Низоъҳои байнихудии феодалӣ ва суғат шудани давлати Сомониён. Истилои Қарахониён

Баъд аз вафоти Исмоили Сомонӣ (с. 907), дар аввалҳои салтанати Аҳмад ибни Исмоил (907 — 914) якбора дар якҷанд вилоятҳои исьён сар зад. Ҳокимони Самарқанд, Рай ва Систон шӯриш бардоштанд. Пас аз хобонидани ин исьёнҳо даре нагузашта дар натиҷаи хеле бад шудани аҳволи деҳқонон ва афзудани андозҳо дар Систон шӯриши халқӣ ба вучуд омад. Сомониён фақат бо машаққати зиёде ба паҳш кардани ин шӯриш муваффақ шуданд.

Аҳмад ибни Исмоил бо чанд сабаб дар байни гвардияи турк нисбат ба худ муносибати душманона ба вучуд овард ва дар вақти шикор аз тарафи ғулумони худ кушта шуд. Дар айёми подшоҳии писари ӯ Насри II (914 — 943) идора кардани мамлакатро вазир Абуабдулло Муҳаммад ибни Аҳмади Чайхонӣ ба ӯхдаи худ гирифт.

Чайхонӣ, ки яке аз одамони бомаърифати замона буд, дар давраи вазорати худ, чунон ки муаррих Гардезӣ қайд мекунад, идораи мамлакатро ба тартиб овард. Бо вучуди ин, низоъҳои байнихудӣ ва ҷангҳои дохилӣ ҳамонро давом мекарданд. Чунончи, бартибқи шаҳодати муаллифи араб Ибн ал-Асир, дар охири соли 914 ва аввалҳои соли 915 дар Самарқанд бародарзодани Насри II Мансур ибни Исҳоқ исьён бардошт. Чанде пас аз ин, саркардаи

калони ҳарбӣ Хусайн ибни Алии Марвазӣ³⁰ аввал дар Хирот ва баъд дар Нишопур исьён намуда, сарвари ҳаракати қармата (исмоилия) гардид. Аҳмад ибни Саҳл ном заминдори калон, ки қувваҳои ҳарбии Хусайни Марвазиро торумор ва ҳуди ӯро асир намуд, ба зудӣ худаш ҳам бар зидди Сомониён сар бардошт ва ин исьён фақат пас аз як сол фуру нишонда шуд.

Баъд аз марги Хусайни Марвазӣ ба ҳаракати қармата дар Мовароуннаҳр Муҳаммад ибни Аҳмади Нахшабӣ роҳбарӣ намуд. Нахшабӣ дар ҷараёни фаъолияти худ муваффақиятҳои калон ба даст овард. Вай бисёр амалдорони олимақоми ҳукумати Сомониёнро ба қабул кардани ақидаи қармата монил намуд, ки дар байни онҳо ҳоҷиби бузург, дабири хоси амири сомонӣ, сардори девони муставфӣ ва ҳокими Элок низ буданд. Нахшабӣ ба воситаи ин одамон ба дарбори Насри II Сомонӣ роҳ ёфт.

Дар охири ҳокимати Насри II ҳаракати қармата хеле қувват гирифт. Ҳуди Насри II ҳам тарафдори таълимоти қармата гардид ва мувофиқи хоҳиши Нахшабӣ розигӣ дод ба ивази дар ҳабсхонаи Бухоро ҳалок шудани Хусайн ибни Алии Марвазӣ, ки иҷрокунандаи супоришоти махфӣи фотимиён буд, ба халифаи Миср 119 ҳазор динар товон диҳад.

Ҳамаи ин ба норизонияти ҷиддии рӯҳониёни ислом боис гардид. Рӯҳониён бо ҳамроҳии намоёндагони гвардияи турки дарбор ба муқобили Насри II сӯиқасд ташкил намуданд. Онҳо барои расидан ба ин қасди худ хостанд, ки ба муносибати дар ояндаи наздик бар зидди бодиянишинон лашқар кашидани амири Сомонӣ баъзи шабнишинии саркардагони ҳарбиро барпо карда, дар ин базм Насрро ба қатл расонанд ва тамоми пайравони қарматаро бикушанд.

*

30 Хусайн ибни Алии Марвазӣ бо хилофати Фотимиён, ки аз тарафи исмоилиҳо идора мешуд, алоқаманд буд, вале ӯ дар манбаъҳои таърихӣ одатан қарматӣ номида шудааст. Истеъмоли тазодин истилоҳоти «исмонӣ» ва «қарматӣ» дар сарчашмаҳо ба сабабҳои зайл сурат ёфтааст. Дар вақти ҷанги зинҷиҳо ва шуриши қармата дар охири асри IX ду давлати нисбат ба хилофати Аббосиён хусуматдошта ба вучуд омад: яке давлати қармата дар Баҳрайн ва дигаре хилофати Фотимиён дар Мағриб, ки баъдтар Мисрро ҳам забт намуд. Сохти ҷамъияти ба идеологияи ин ду давлат гуногун буд, аз ҷумла, дар масъалаи ҳокимият байни онҳо тафовути ҷиддӣ вучуд дошт. Қарматӣҳо дар вақти шуриш ва баъдтар ҳам, ҳангоми тохтутозҳои худ, ки соли 930 Маккаро забт карда «санги сиёҳ»-и муқаддасро бо худ бурданд, ҳамчун бидъатгузорони аз ҳама ҷасур ва ҷангҷӯ дар тамоми Шарқ ном бароварданд. Дар асрҳои X—XI, ки фотимиён ва қарматӣҳо якҷоя бар зидди хилофати Аббосӣ мубориза мебуданд, манбаъҳои маҳкамэътиқоди ислом аксар вақт мубаллиғони исмоилии Мисрро қарматӣ меномиданд. Чун исмоилиҳо худро тарафдори Алӣ ва авлоди ӯ меҳисобиданд ва қарматӣҳо ҳам таълимоти зоҳиран ба шиа монандро пайравӣ мекарданд, он вақтҳо истилоҳи «қарматӣ» маънии умумин «аҳли бидъат», «муборизи зидди мазҳаби ханифӣи сунӣ», инчунин «ший» ва «роғизӣ»-ро ҳам ифода мекард (муфассалан ниг.: *Заходер Б. Н., Бертельс А. Е.*, 1959, сах. 52 ва мобаъд; *Петрушевский И. П.*, 1966, сах. 280 ва мобаъд).

Лекин писари Насри II — Нӯҳ аз ин сӯиқасд хабардор шуд. Бо талаби ӯ Насри II саркардаи сӯиқасдчиёнро бо фиреб ба хузури худ оварда, сарашро аз тан чудо кунонд ва, сипас, бо ҳамроҳии Нӯҳ ба базми сарлашқарон ҳозир шуд. Дар айни авҷи базму тараб Насри II эълон кард, ки вай аз сӯиқасд воқиф аст ва фармуд, ки сари саркардаи мақтулро ба пеши сарлашқарон ҳаво диҳанд. Ӯ дар худи ҳамон ҷо аз тахти подшоҳӣ даст кашида, писараш Нӯҳро, ки ҳеҷ кас ӯро ба тарафдории ҳаракати қармата айбдор накарда буд, ба ҷои худ таъин кард.

Мувофиқи шаҳодати воқеаномаҳои таърихӣ, Нӯҳ ибни Наср баъди расман ба тахт нишастани худ Нахшабиरो ба хузураш даъват намуда, амр медиҳад, ки бо фуқаҳои ислом мунозира кунад ва дар пеши умум дурустии ақидаҳои худро исбот намояд. Албатта, фуқаҳои ислом ғолиби мунозира эълон карда шуданд. Нахшабӣ бо гуноҳи ба манфиати худ сарф кардани 40 ҳазор динар аз маблағе, ки ба товони марги Ҳусайни Марвазӣ ба фотимиҳо бояд фиристода мешуд, низ айбдор гардида, бо фармони Нӯҳ дар майдони Бухоро ба дор кашида шуд.

Аҷобаташ дар ин аст, ки пас аз як рузи қатл ҷасади ӯ аз дор ғоиб гардид.

Пас аз ин дар сар то сари мамлакат қатлиоми қарматиҳо ва мусодираи молумулки онҳо сар шуд. Аз ҳамон вақт ҳаракати қармата дар Осиёи Миёна фақат ҳамчун ҷараёни махфӣ давом намуд. Вале ташкилоти махфии тарафдорони ин бидъат дар Бухоро хеле фаъолона ва муддати дуру дарозе амал мекард.

Ҳатибони қарматӣ соли 1045, дар аҳди Қарахониён, яъне пас аз сад соли воқеаи мазкур дастгир гардида, ба қатл расонида шуданд.

Дар давраи ҳукмронии Нӯҳ ибни Наср (943 — 954) аломатҳои таназзули давлати Сомонӣ ба таври равшан падидор мешаванд. Давлат дар солҳои аввали ҳукуматдории Нӯҳ ба душвории сахти молиявӣ рӯ оварда буд. Бар тибқи маълумоте, ҳанӯз дар соли 942 аз аҳоли ду қарат андоз гирифта шуд. Душвории молиявӣ ба дараҷае расида буд, ки ба сипоҳиён ва, ҳатто ба гвардияи амир вақти зиёде моҳона дода нашуд. Ин аҳвол дар байни аскарон норозигии ҷиддӣ ба вучуд овард. Нӯҳ ибни Наср барои лоақал муваққатан паст кардани шиддати норозигӣ вазири худро ба саббағори ин ҳама душворихоӣ молиявӣ айбдор намуда, ба қатли ӯ фармон дод. Албатта, ин тадбир ба беҳтар шудани вазъияти молиявии мамлакат боис нагардид.

Амаки Нӯҳ — Иброҳим ибни Аҳмад аз чунин вазъият истифода бурда, дар моҳи январӣ соли 947 бо ёрии феодали калони Ҷағониён Абуалии Ҷағонӣ ҳокимиятро ба даст даровард. Гвардияи дарбори Нӯҳ, ки аз марги Наср инҷониб моҳона намегирифт, Иброҳимро тарафдорӣ намуд. Нӯҳ мачбур гардид, ки ба Самарқанд

баромада равад. Лекин вай дар вақти ба Чағониён баргаштани Абӯалӣ аз сари нав тахтро ба даст оварда, ба чашмони амаки худ ва ду бародари ӯ, ки дар ин исъён ширкат доштанд, нил кашида, кӯр кард.

Нӯҳ ибни Наср дар солҳои охири ҳукмронии худ асосан ба муборизаи зидди шӯриши Абӯалии Чағонӣ машғул гардид. Вай пас аз кӯшиши бемуваффақияти бо роҳи ҳарбӣ бартараф намудани шӯриши Абӯалӣ ба баъзе гузаштҳо маҷбур шуда, ӯро аввал ҳокими Чағониён ва, сипас (дар с. 952), ҳукмрони Хуросон таъин намуд.

Давраи ҳукмронии писари калони Нӯҳ — Абдулмалики I (954—961) бо қувват гирифтани нуфузи сиёсии саркардагони ҳарбии гвардияи турк ва ба дасти онҳо гузаштани қариб ҳамаи қорҳои идораи давлат тавсиф меёбад.

Дар ин вақт хусусан сардори гвардияи турк ва феодалони калон Алп-Тегин ба сифати ҳочиби бузург сар мебардорад. Таъсири Алп-Тегин ба дараҷае афзуда буд, ки Абдулмалик бидуни розигии ӯ, ҳатто касеро ба маснади вазорат таъин карда наметавонист. Ин буд, ки дар як муддати кӯтоҳ (аз соли 954 то соли 959) мансаби вазорат чор маротиба аз даст ба даст гузашта, ниҳоят ба дасти дӯсти Алп-Тегин Абӯалии Балъамӣ омада қарор гирифт. Чи навъе ки Гардезӣ дар «Зайн-ул-ахбор» ном воқеаномии таърихӣ худ қайд кардааст, Алп-Тегин ва Абӯалӣ аҳд карда буданд, ки ноибии якдигар бошанд ва Абӯалии Балъамӣ бӯяд ҳеҷ қореро бе маслиҳати Алп-Тегин намекард.

Марги Абдулмалик боиси ошӯбҳои нав дар Бухоро гардид. Аҳолии шӯришқардан пойтахт қасри амиро оташ зада, толони намуданд. Бо исрори Алп-Тегин писари хурдсоли Абдулмалик Насри III амир эълон карда шуд. Лекин салтанати ӯ бештар аз як рӯз давом накард, зеро дигар саркардагони ҳарбӣ ва феодалони калон ба савбӣ кӯшиши Алп-Тегин дар бобати мустаҳкам намудани мавқеи худ дар ҳокимият тарафдорӣ накарданд ва Мансур ибни Нӯҳи Сомониро (961 — 976) ба тахт нишонданд.

Алп-Тегин пас аз якҷанд задуҳӯрде, ки дар байни ӯ ва сарлашқарони сомонӣ дар ноҳияи Марв ва Балх рӯй дод, ба Ғазнин ҳаракат намуда, дар соли 962 ҳокимияти он қоро ба дасти худ гирифт. Танҳо пас аз марги Алп-Тегин (с. 963) ба Мансур ибни Нӯҳ муяссар гардид, ҳокимияти Сомониёнро дар Ғазнин барқарор намояд.

Баъд аз вафоти Мансур дар аҳди писари ӯ Нӯҳи II (976 — 997) ихтилофоти дарборӣ ва исъёнҳои ҳокимону феодалони маҳаллӣ, ки вилоятҳои худгонии давлати Сомонӣ, аз он ҷумла, бисёр маҳалҳои Хуросон ба дасти онҳо гузашта буд, боз ҳам бештар қувват гирифтанд.

Иқтисоди давлат ба дараҷае суст гардид, ки вай наметаво-

нист ба андак хучуми хориҷӣ тоб оварад. Маҳз дар чунин вазъият дар соли 992 давлати Сомонӣ ба аввалин ҳамлаи як қатор қабилҳои бодиянишини турк дучор афтод. Дар сари онҳо хонҳои аз қабилҳои яғмо меистоданд, ки ин сулола бо номи Қарахониён машҳур гардидааст. Қарахониҳо дар вақти ба Мовароуннаҳр хучум овардани худ, ба водии Ҳафтруд ва як қисми Туркистони шарқӣ — Қошғар соҳиб гардида буданд. Бузургтарин ва маданитарини қabila дар миёни туркони қарахонӣ қабилҳои қорлуқҳо ба шумор мерафт.

Тамоми кӯшишҳои Нӯҳи II дар бобати сафарбар намудани қувваҳои ҳарбии мамлакат бар зидди тааррузи қарахониҳо натиҷае набахшид. Азбаски туркони қарахонӣ ба дини ислом, ки ба тӯфайли равобити тиҷоратӣ бо шаҳрҳо ва воҳаҳои зироаткори Мовароуннаҳр дар байни онҳо паҳн гардида буд, эътиқод доштанд, ба муқобили хучуми онҳо бо шиори ғазовот ба по ҳезондани аҳолии имконнопазир буд. Саркардаҳои калони ҳарбӣ аз ҳимояи Нӯҳи II даст кашиданд. Қоиммақоми Хуросон Абӯалӣ ибни Абулхасани Симҷурӣ ба тарзи маҳфӣ бо Буғроҳони қарахонӣ созиш намуда, кӯшуни Хуросонро ба мудофияи Мовароуннаҳр нафиристод. Лашкаре, ки бар зидди Буғроҳон фиристода шуда буд, дар натиҷаи хиёнатӣ сардори худ Фоиқ шикаст хӯрд ва ҳуди Фоиқ ҳамроҳи Буғроҳон ба тарафи Бухоро ҳаракат кард. Ин буд, ки кӯшуни Қарахониён ба муқовимате дучор нашуда, пойтахти давлати Сомонӣ — Бухоро ба осонӣ забт намуд. Нӯҳи II маҷбур шуд, ки ба Омӯл фирор кунад.

Ҷавти ногаҳонии Буғроҳон вазъиятро тағйир дод. Қӯшунҳои қарахонӣ ғанимати зиёде ба даст оварда, ба саҳроҳои худ баргаштанд.

Воқеаи соли 992 ноустувории давлати Сомониёнро равшан нишон дод. Абӯалӣ Симҷурӣ дар Хуросон ва Фоиқ дар Балх бар зидди Нӯҳи II исъён намуданд.

Пас аз он ки Нӯҳи II ба Бухоро бозомад, дигар ба қувваҳои худ умед набаста, барои кӯмак ба ҳокими Ғазна Сабук-Тегин муроҷиат кард. Сабук-Тегин аслан аз авлоди гвардияи турки дарбори Сомонӣ буда, истеъдоди ҷавабдорӣ сарлашкарӣ дошт. Вай бо Алп-Тегин алоқаи ҳешовандӣ пайдо намуда, пас аз вафоти ӯ ҳокими Ғазна гардид ва боз як қатор вилоятҳоро низ ба қаламрави худ дароварда, доираи давлатро хеле вусъат дод. Сабук-Тегин хоҳиши Нӯҳи II-ро ба қамоли майл қабул карда, ҷавран ба тарафи Мовароуннаҳр равон шуд. Ӯ бо кӯшуни бистҳазорнафара аз дарёи Аму гузашта, аввал ба Кеш (Шаҳрисабз), сипас, ба Нахшаб (Қаршӣ) ворид шуд ва аз он ҷо бо ҳамроҳии Нӯҳ ба муқобили Абӯалӣ ва Фоиқ ҳаракат кард. Баъди якҷанд муҳорибаҳо лашкари Абӯалӣ ва Фоиқ торумор гардида, ҳуди онҳо ба Гургон гурехтанд. Ба ивази ин хидмат Нӯҳи II ба Сабук-Тегин

лақаби «Носир-уд-дин в-ад-давла» («ҳомии дин ва давлат») дод. Писари Сабук-Тегин Маҳмуд, ки дар чангҳои зидди исъёнкорон фаъолияти калоне нишон дода буд, низ лақаби «сайф-уд-давла» («шамшери давлат») -ро гирифт ва ба ҷои Абуалии Симҷури ҳокими Хурӯсон таъин гардид.

Дар солҳои 995—996 ҳокимони вилоятҳои ҷудогонан Сомонӣ аз нав исъён бардоштанг ва туркони қарахонӣ боз ба забт наму-дани хоки давлати Сомониён қасд намуданд. Ин бор ҳам Нӯҳи II бо мадади Сабук-Тегин исъёнро паҳш намуда, аз ҳучуми Қарахониён ба Бухоро ҷилавгирӣ карда бошад ҳам, вале бо вучуди ин, вилоятҳои шимолӣ шарқии давлати Сомониро, ки дар ҳавзаи дарьёи Сир воқеъ буданд, аз даст дод. Пас аз ҳамаи инҳо таъсири Ғазнавиён дар Мовароуннаҳр хеле қувват гирифта, то дараҷае расид, ки Нӯҳи II амалан аз истиқлолияти ҳукмронии худ маҳрум шуд.

Дар соли 997 Нӯҳи II ва Сабук-Тегин вафот карданд. Писари Нӯҳи II Мансур ибни Нӯҳ (997—999) тамоман дар тахти таъсири Маҳмуди Ғазнавӣ буд. Ҳокимони Нишопур Бектузун ва Фоик, ки ба Қарахониҳо гап дода буданд, аз торафт наздиктар шудани муносибати Мансур ибни Нӯҳ ва Маҳмуд ба ҳарос афтода, ба чашмони Мансур нил кашиданд ва ӯ ба зудӣ дар соли 999 вафот кард. Бо исрори Бектузун ва Фоик бародари Мансур Абдулмалики II ибни Нӯҳ ба тахт нишаст.

Маҳмуди Ғазнавӣ бо баҳонаи гирифтани интиқоми Мансур бо лашкари худ ба дарбори Сомониён ҳаракат кард ва амири Сомониро маҷбур намуд, ки қисмати шимолии Афғонистони имрӯзаро ба ихтиёри ӯ бисупорад. Пас аз чанд вақт Маҳмуди Ғазнавӣ ба тамоми Хурӯсон соҳиб шуд. Дар дасти Абдулмалик ибни Нӯҳи Сомонӣ танҳо Мовароуннаҳр монд.

Вале дере нагузашта дар ҳуди ҳамон соли 999 дар натиҷаи зарбаи нави қарахониҳо ин такягоҳи охири низ аз ӯ афтод. Хони қарахониён Насри Илокхон пойтахти давлати Сомонӣ — шаҳри Бухороро забт намуда, Абдулмалик ва дигар намояндагони ҳонадони салтанатиро ҳабс кард.

Хилол-ас-Сабӣ, ки аввалин бор ҳикояти ӯро В. Р. Розен аз дастнависе пайдо карда, дастраси умум гардонид, дар ин бора мухтасаран, вале хеле возеҳу равшан нақл намудааст. Шохиди воқеа чунин меоварад: «Вақте ки лашкари хон сар даровард, ман дар Бухоро будам. Он вақт хатибони Сомонӣ ба минбари масҷидҳои ҷомеъ баромада, мардумро ба ҷиҳод даъват мекарданд ва аз номи Сомониён мегуфтанд: «Охир шумо медонед, ки мо чи тавр ба шумо муносибати хуб доштем ва чи тавр бо нармӣ муомила мекардем. Инак, акнун душман ба мо таҳдид мекунад, шуморо лозим аст, ки ба мо ёри кунед ва барои мо бичангед. Барои ба мо мадад расондан ва пуштибонӣ кардан аз ҳудо баракат бихоҳед».

Қисми зиёди аҳолии Бухоро ба мисли (умуман) сокинони Мовароуннаҳр бо худ силоҳдоранд. Мардум инро шунида, ба назди онҳое, ки ғаёқ мехонанд, рафтанд ва хоҳиш карданд, ки дар бобати ҷанг қардан ё нақардан ба онҳо ғавво диҳанд. Лекин онон ҷангиданро манъ қарда, гуфтанд: «Агар Хониён (бо Сомониён) дар роҳи дину мазҳаб низоъ медоштанд, бар зидди онҳо ҷангидан савоб мебуд. Чун ҳоло байни онҳо дар талоши неъматидуни задухӯрд ба амал омадааст, худро набуд қардан ва сар ба теғ додани мусулмон гуноҳ аст. Тариқи зиндагии ин мардум (яъне Хониён.— *Б. Ғ.*) хеле хуб ва эътиқоди онҳо бениҳоят аст, (бинобарин) беҳтар аст (аз ҳама гуна мувоҳида) худдорӣ қард». Ин буд яке аз сабабҳои асосии ҳокимиятро ғасб қардани Хониён ва фирору нузули Сомониён». ³¹ В. В. Бартольд дар вақташ дуруст қайд қарда буд: «Дар бораи ягон муқовимате, ки дар вақти аз Исфиҷоб ба Самарқанд ва Бухоро ҳаракат қардани Бугроҳон ва ҳангоми пойтахти Сомониёнро ишғол намудани ӯ ба амал омада бошад, (дар сарҷашмаҳо) қизе гуфта намешавад. Аз эҳтимол дур нест, ки мардуми аз низоъу кашмақашҳои доимӣ бисёртар азидидида ба табаддулоту сулолави хунсардона ва бепарвоёна назар намудааст. ³² Ба ҳамин тариқ, давлати Сомонӣ тамоман аз байн рафт.

Чунон ки дар қараёни воқеаҳои ин боб мушоҳида қарда шуд, пеш аз ҳама, мувоҳидаҳои тунду тезиди синфи ва, инчунин муқовилаҳои байни феодалон ва ҳукумати марказӣ, носозҳои миёни подшоҳони сомонӣ ва сарқардаҳои ҳарбии турк, зиддиятҳои байни намояндагони дарбор ва маъмурони девонҳо, ки руз то руз шадидтар меқардиданд, давлати Сомониро заиф намуда, ба дараҷае оварда расонданд, ки дар охири асри X аз иқтидори он танҳо номи боқӣ монда буд.

Дар чунин як шароите, ки феодалони маҳаллӣ нисбат ба ҳамдигар душманона рафтор намуда, бар зидди иқдомоти ҳукумати марказӣ бо яроқу аслиҳа мувоҳида меқардиданд ва аз итоат сарқашӣ меқардиданд, албатта, Сомониён барои дафъи ҳуҷуми истилогарони хориҷӣ ҳеҷ як қувваеро пеш гузошта наметавонистанд. Оммаи халқи Мовароуннаҳр, ки аз андозҳои зиёд ба қон омада, борҳо ба муқовилаи Сомониён шӯриш қарда буданд, низ онҳоро ҳимоя нақардиданд. Гвардияи турк, ки ягона тақъагоҳи тоҷу тахт ҳисоб меёфт, ақибгоҳи мустаҳкам надошт ва, аз ин рӯ, ба дафъ қардани ҳамлаи душман оқиз буд.

Ин аст, ки Сомониён ба ҳуҷуми хориҷӣ муқовимат қарда наметавониста, аз майдони сиёсат ва мамлақатдорӣ берун рафтанд.

*

³¹ Розен В., 1888, сах. 275.

³² Бартольд В. В., 1963 б, сах. 319—320.

2. ХОҶАҒИ, МАДАНИЯТИ МОДДИ, МУНОСИБАТҲОИ ИҶТИМОИЮ ИҚТИСОДИ

Хоҷагии қишлоқ

Аксари аҳли меҳнат машғули зироат ва чорводорӣ буд. Зироати обӣ дар Осиёи Миёна ва дар Хуросон ба ғояти раванқ расид, шабакаи пурвусъати анҳору каналҳо ва иншооти мураккаби обьёрӣ самаран зироатро ниҳоят афзун гардонданд. Барои тавсифи хоҷагии ин давра таъини ҳамин ҷиҳат хеле муҳим мебошад, ки дар асрҳои IX—X нисбат ба даврони пешина дар миқдори заминҳои кишт ва шумораи иншооти обьёрӣ тағйироти ба назар намоене шуда буд ё не. Азбаски дар асрҳои IX—X давлатҳои калони муташаккил таъсис ёфтанд, ба ҳамин сабаб барои сохтмони иншоотҳои калони обьёрӣ ҳам имконият фароҳам омад ва чунин имконият дар даврони пеш аз оғози истилои арабҳо вучуд надошт, зеро Осиёи Миёна ба бисёр мулкҳои алоҳида-алоҳидаи аксаран ниҳоят хурд тақсим шуда буд. Ба ин сабаб мебоист, ки раванқу ривочи зироати обӣ дар асрҳои IX—X, нисбат ба асрҳои VI—VII ба давраи нав, ба давраи хеле баландтар мебаромад. Вале барои исботи ин даъво мадракоти конкрет дар даст надорем³³. Масалан, алҳол фақат ҳаминаш маълум, ки дар аҳди халифа Муътасим (833—842) дар Шош канали нав қанда буданд. Инчунин тарзи идораи шабакаҳои калони обьёрӣ низ дигар гашта, ин гуна шабакаҳоро аз як ҷо идора мекардагӣ шуданд. Масалан, чунин маълумот ба даст омадааст, ки дар ҳавзаи Мурғоб ва, инчунин дар ҳавзаи Зарафшон тамоми шабакаи обьёрӣ дар ихтиёри як кас буд. Ханӯз дар аҳди Абдуллоҳ ибни Тоҳир (830—844) дар боби танзими истифодаи қоризҳо қонунҳои махсус қабул шуда буданд.

Вале ин маълумотҳои пароканда имкон намедиханд, ки дарачаи раванқу ривочи зироати обӣ дар ин ду давра бо ҳамдигар муқоиса ва таҳлил карда шаванд ва он дигаргунӣ, ки бешак, дар асрҳои IX—X ҷой доштанд, маълум гарданд. Аммо умед ҳаст, ки ба туфайли дар вақтҳои охир хеле авҷ гирифтани ҳафриёти соҳаи таърихи обьёрӣ ва, инчунин тадқиқи ҳуҷжатҳои қадимӣ санаи аниқтари сохтмон ё худ таъмири мукаммали бисёр каналҳоро муайян кардан мумкин мешавад. Алҳол мо метавонем дар бораи зироати обии асрҳои IX—X Осиёи Миёна ва Хуросон фақат ҳамон тавсифотеро зикр намоем, ки В. В. Бартольд дар асоси мадракоти хаттӣ бо меҳнату машаққати зиёде ҷамъ оварда буд. Баъдтар

*

³³ Мадракотро роҷеъ ба обьёри Осиёи Миёна дар асрҳои IX—X ниг. ба: Жуковский В. А., 1844, сах. 12; Бартольд В. В., 1965, а, сах. 199; Гуломов Я. Ғ., 1957, сах. 125 ва мобаъд.

ба ин маълумоти В. В. Бартольд маълумоти дигар муҳаққиқон зам гардид, ки дигар ҷойҳои ин ноҳияро тадқиқ кардаанд.

Ду калонтарин даръёи Осиёи Миёна — Аму (ғайр аз поёноби он, ки дар воҳаи Хоразм воқеъ аст) ва Сир бевосита барои обёрӣ қариб истифода намешуданд ва обро на аз худи даръё, балки асосан аз шохобҳои онҳо мегирифтанд. Қисми асосии заминҳои оби дар водии шохобҳои шимолии Аму ва Панҷ (Сурхоб, Қофарниҳон, Вахш ва ғ.) ҷой гирифта буданд. Ба қавли Макдисӣ аз Сурхоб қадре об мегирифтаанд, ки баъзан даръё то Аму намерасидааст. Мувофиқи маълумоти маъхазҳо дар ноҳияҳои поёноби Аму — дар байни Тирмиз ва Омӯл танҳо воҳаҳои хурд-хурди ҷудогона вучуд доштанд, ки дар атрофи шаҳрчаҳои қариби убургоҳ воқеъ буданд ва обро ба воситаи канал аз худи Аму мегирифтанд. Умуман, аз рӯи шаҳодати Истаҳрӣ аз оби Аму фақат Хоразм баҳра мебардоштааст.

Оби Сир низ барои обёрӣ хеле кам ба қор мерафт. Заминон ҳосилхези Фарғона фақат аз шохобҳои он об мегирифтанд. Оби баъзе шохобҳои даръё пурра барои обёрӣ сарф мешуд ва то ба худи Сир намерасид. Географҳои араб аз об таъмин будани шаҳру деҳоти Фарғонаро мукамал ба қалам дода, борҳо нахру ҳавзҳои пуроб ва боғоти шодобро зикр кардаанд.

Дар асри X дар ҳавзаи Сир ободтарин ҷо водии даръёҳои Элок (Оҳангарон) ва Парак (Чорғиз) ҳисоб мешуд. Дар тамоми Мовароуннаҳр дигар ягон маҳалле набуд, ки шаҳру деҳот дар як масоҳати хурд ин қадар зич ҷой гирифта бошанд. Маҳз дар ниҳаи аввали асри IX дар ин ҷо канали нави қалон сохта шуд.

Шабакаи обёриҳои ҳавзаи Зарафшон пеш аз истилои арабҳо ҳам ба дараҷае мукамал ва пурсамар буд, ки дар давраҳои минбаъда ҳам бисёр тағйир наёфт. Барои давом кардани қори шабакаи мазкур қифоя буд, ки ба каналҳои мавҷуда андак нигоҳубин кунанд, каналҳои муваққат аз қор мондари ба қор дароранд ва баъзан ба сабаби паст шудани сатҳи оби даръё ҷои сари каналро дигар кунанд ва ғ. Аксар вақт баъди аз нав ба қор андохтани канали қуҳна номи он ҳам дигар мешуд. Мисли давраҳои пешина дар асри X ҳам асоси шабакаи обёриҳои Зарафшон дарғоти Варағсар буд. Аз ин дарғот се канал сар шуда, тамоми заминон ҷануби Самарқандро шодоб менамуд. Се канали дигари шимолӣ аз соҳили дигари Зарафшон, аз рӯбарӯи Варағсар об мегирифт. Ноҳияи Самарқанд аз ҷиҳати ҳосилхезии воҳаи ягона доништа мешуд. Яке аз волиёни араб соли 720—21 намонд, ки лашқари вай душманро таъқибкунон ба Суғд дарояд, то ин ки мабодо «бӯстони амир-ал-муслимин» (яъне халифа) зарар ёбад. Воҳаи Бухоро ҳам анҳоро каналҳои сершумори сероб дошт.

Шабакаи обёриҳои ҳавзаи Мурғобро низ қайд кардан лозим аст, ки дар он давраҳо хеле мукамал буд. Ривояте ҳаст, ки шу-

мораи коркунони ин шабака гуё ба 10 ҳазор нафар мерасидааст. Заминҳо дар Осиёи Миёна ва Хуросон асосан ба воситаи каналҳои обӣ мешуданд, ки аз дарёи Об гирифта, ба таври муқаррарӣ сохта мешуданд. Вале дигар тарзҳои обӣ низ вучуд дошт. Агар сатҳи замин ба қандани канали муқаррарӣ имкон надиҳад, дар он сурат қориз месохтанд. Агар замин дар ҷои баланд бошад, обро ба он ҷо ба воситаи чигир мебароварданд ва чархи чигирро одатан бо ёрии шутур мегардонданд. Дар маҳалҳои доминакуҳ одатан сойҳоро баста дарғот месохтанд ва оби баҳоронро ҳам карда, тобистон истифода мебарданд.

Вале бояд гуфт, ки заминҳои лалмӣ ҳам кам набуданд. Ҳатто дар воҳаҳои сероб, масалан, дар Мурғобу Зарафшон он қадар заминҳои лалмӣ буданд, ки ҳосили онҳо як шаҳри қалон ё худ деҳоти бисёреро пурра таъмин менамуд. Дар ҷойҳои дигар заминҳои лалмӣ барои ҳамин буданд, ки об намерасид. Масалан, дар поёноби Ҳарируд барои обӣ об намерасид, ба ин сабаб дар ин ҷойҳо бештар қорводорӣ ривож ёфт. Дар он ҷойҳо, ки оби дарёе хусусан дар фасли гарми сол кам мекард, барои обӣ боғу полизҳо аз оби ҷоҳҳо истифода мебарданд.

Маъхазҳои ҳатти асрҳои IX—X дар бораи шугли зироаткорони музофоту ноҳияҳои гуногун ба тафсил маълумот дода, аксар вақт махсус қайд менамоянд, ки ин ё он маҳал бо қадом намуди зироат ном баровардааст. Мисли даврони пешина дар ин давра ҳам кишти ғалла дар ҷои якум буд. Пахтакорӣ низ хеле раванку ривож дошт. Дар ин бобат Осиёи Миёна дар тамоми Шарқи Наздик ва Миёна мавқеи махсусро ишғол мекард. Беҳуда нест, ки дигар вилояти шаҳрҳои хилофат маҳз аз Осиёи Миёна ба миқдори қалон газворҳои пахтагӣ мегирфт. Аз ҷама бештар дар вилояти Марв (пахтаи ин ҷо, мувофиқи маълумоти маъхазҳо, ҷунун хушсифат будааст, ки ба сифати намуна хизмат мекардааст), дар атрофи Самарқанд, Бухоро, дар Шош, инчунин дар дигар ҷойҳои пахта мекиштанд. Боғҳо, тоқзорҳо, полизҳо дар атрофи шаҳрҳои майдонҳои бузургро ишғол мекарданд. Баъзе наваҳои мева, ангур ва сабзавот хеле дур аз ҳудуди давлати Сомониён шухрат дошт, дар баъзе ҷойҳои рӯян ва зафарон барин зироати нодир парвариш мекарданд.

Табиист, ки зироаткорон қорво ҳам доштанд. Дар маъхазҳои ишорат меравад, ки ҳатто дар атрофи шаҳрҳои қалон қароғоҳҳои сералафро дидан мумкин буд. Вале қорводорӣ ҳамчун соҳаи махсуси хоҷагӣ ҳам вучуд дошт ва, алалхусус дар хоҷагии маҳалҳои даштӣ ва кӯҳӣ хеле инкишоф ёфта буд. Вале қайд кардан лозим, ки як ҳуди қорводорӣ эҳтиёҷоти аҳолиро пурра таъмин карда наметавонист. Ба ин сабаб додугирифт бо қорводорони кӯчманчи, ки дар шимолу шарқтари давлати Сомониён маскун буданд, аҳамияти қалон дошт.

Истехсоли маъдан низ хеле равнақ гирифт. Дар Фарғона оҳан, қалъа, нуқра, симоб, мис, сурб ва, инчунин мум, сангпахта, фируза, навшодир ва ғ. истехсол мекарданд; аз Қарамазор, аз қарибии Хучанд нуқраи зиёде мегиританд ва ин кон бо номи Қӯҳи сим машҳур аст. Географи араб ибни Ҳавқал навиштааст, ки дар Уструшан дар қарибии шаҳри Марсманда ва дар рустоки Минк оҳан истехсол карда мешуд. Маҳсули ин кон на фақат эҳтиёҷоти Фарғонаро таъмин мекард, «балки ба Хуросону Ироқ ҳам кашонда мешуд».³⁴ Дар китоби «Худуд-ул-олам» гуфта мешавад, ки ҳар сол дар Марсманда бозори қалоне мешуд ва аз ҳамон ҷо ба гирду атроф ашъёи оҳанӣ паҳн мегашт.³⁵ Муаррихи араб ал-Истаҳрӣ дар Асбара (Исфара) будани қонҳои қалони ангиштро қайд карда менависад, ки «он ҷо қӯҳе ҳаст аз санги сиёҳ ва он санги сиёҳ мисли ангишт месӯзад».³⁶ Худи ҳамин муаррих қайд мекунад, ки дар асри X дар Осиёи Миёна дар қорӣ қарбӣ нафт бисёр истифода мешуд — масалан, ҳангоми муҳосираи қалъа ба даруни он зарфҳои сӯзони нафт партофта, шаҳро ро оташи мезаданд. Ноҳияҳои болооби Зарафшон маркази истехсоли оҳан, тилло, нуқра, зок ва Дарвозу Рушону Шугнону Бадахшон маркази истехсоли тилло, нуқра, лаъл, лочувард донида мешуд. Дар Хучистон ном ҷой (ҷои ҳозираи посёлкаи «Сольпром»-и райони Ашт) намак истихроҷ намуда ва бо он аҳолии Шош, Хучанд ва дигар шаҳрҳои таъмин мекарданд.³⁷

Тамоми сарзамини Осиёи Миёна батафсил тадқиқ карда шуда буд. Ва дар ин қор ҳеҷ як шароити табиӣ монета нашуд. Истехсоли маъдан, ҳатто дар Помири Шарқӣ дар қӯҳи Бозордаро равнақ дошт. Дар ин маҳал бошишгоҳи бузурги истехсолу истихроҷ ва хариду фуруши маъдан вучуд дошт, ки онро археолог М. А. Бубнова тадқиқ кардааст; шояд ин маҳал худи ҳамон Самарқанд бошад, ки дар маъҳазҳои хаттӣ номбар шудааст. Ҳуҷҷатҳои хаттӣ, ки аз ин ноҳия ба даст омаданд, аниқу дақиқ шаҳодат медиҳанд, ки ҳам дар асрҳои миёна ва ҳам дар даврҳои хеле қадимтар аз ин дар Помири Шарқӣ фақат намояндаҳои халқҳои Осиёи Миёна сокин буданд.

Ба тӯфайли тадқиқоти муфассали археологӣ ва геологӣ мо алҳол аниқ тасаввур карда метавонем, ки авзон ҳақиқии қӯҳқорин

*

³⁴ *Ибни Ҳавқал*, ВГА, II, сах. 384.

³⁵ *Худуд-ул-олам*, 1930, в; ҷаъдаи 23 б.

³⁶ *Истаҳрӣ*, ВГА, I, сах. 334.

³⁷ Маълумоти маъҳазҳои хаттӣ оид ба истихроҷи маъдан дар Осиёи Миёна дар асарҳои В. В. Бартольд гирд оварда шудаанд (хусусан дар боби таърихӣ географии «Туркистон дар давраи истилои муғулҳо» ва М. Е. Массон (1934 б., 1947, 1953). Инчунин ниг.: *Беленицкий А. М.*, 1953 а.

асрҳои IX—X чи гуна буд. Маъданшиносу кӯҳкорони тоҷик соҳиби таҷрибаи бои чандинасра буданд ва дар ҳамон шароити вазниҷу душвор тамоми он аломату нишонаҳоеро, ки ба вучуди ин ё он маъдан далолат мекунад, мукамал медонистанд ва чунон конҳоеро кашф кардаанд, ки ҳатто геологҳои имрӯзро дар ҳайрат мегузоранд. Вобаста ба навъу намуд ва шарҳу маънаи маъданҳои конҳои хурд ва ё конҳои калон сохта мешуд. Баъзан конҳо чунон калон мешуданд, ки ҳозир ҳам касро дар ҳайрат мегузоранд. Масалан, чунинанд Кони Мансур, Кони Гут ва ғ. Барои истихроҷи маъдан аввал чоҳҳои чуқури рост ё моил мекофтанд, аз ин чоҳ баъд ҳуди нақб қанда мешуд, ки он то лаби маъдан рафта мерасид; агар маъдан рӯяк ҷой гирифта бошад, қабати хоки болон онро гирифта партофта, бо усули кушод истихроҷ мекарданд. Баъзе конҳо хеле чуқур шуда мерафтанд, масалан, дар Тоҷикистон кони асримиёнагии кашф шуд, ки чуқуриаш аз 250 метр бештар аст. Барои маъданкани одатан «усули оташкан» истифода мешуд, яъне маъданро бо ёрии оташ меканданд. Барои ин дар тақи деворе, ки маъдан дорад, гулхан гиронда онро метасфонданд, ҳамин ки саҳт тасфид, ба болаш об мерехтанд. Пас аз чандин бор такрор шудани ин кор саҳттарин ҷинси кӯҳи қафида ҷудо мешуд ва баъди ин қандани он кори мушқил набуд. Олоти маъданкани ҳам вобаста ба саҳтию мустаҳкамии он ҳар хел мешуд — асосан дар он давраҳо фонаҳои ҷубину оҳани, зогнулу метинҳои дастадо-ру бедаста, каланду бел, тешаву табар, путку болға барин чизҳо-ро кор мефармуданд.

Кӯҳкорони асримиёнагии тоҷик барои сарфаи меҳнат ва осони кор фақат ҳамон хокеро қанда берун мепартофтанд, ки пеши маъданро гирифта бошад ва барои пеш рафтан имкон шавад. Ба ин сабаб тамоми он чоҳу нақбҳои конҳои қадима бениҳоят қачу қилебу печдарпеч мебошанд ва аз баъзе ҷойҳои нақб фақат ҳазиди гузаштан мумкин аст. Дар айни замон чунин ҳолат ҷолиби диққат аст, ки конҳо бо ҳавсалин тамоми қанда, маъдани онҳо покӣ истихроҷ карда мешуд.

Аксар вақт сақфи конро бо тиргак мустаҳкам намекарданд, вале аз бисёр конҳо тиргакҳои қадимӣ ёфт шуданд. Масалан, чунин тиргакҳо дар Кони Мансур ёфт шуданд, ки аз ин кон дар асрҳои IX—X маъдан мегирифтанд. Набудани тиргак дар аксари конҳо маънои онро надиҳад, ки ба ин кор ақли кӯҳкорони он давра намерасид, балки сабаби асосӣ шароити иҷтимоию иқтисодии он замон буд, яъне ҳаёти кӯҳкор ягон арзише надиҳад ва тиргак фақат ба ҳамин шарт монда мешуд, ки бе тиргак чуқур қардани кон ҳеҷ имкон надиҳад бошад. Барои исботи маҳорат ва саводи баланди техникаи кӯҳкорони қадимии тоҷик зикри ҳамин як мисол кифоя аст, ки аллакай дар ҳамон давраҳо тиргакҳои «чандар» ном навъи тиргакҳои истифода мешуд, ки онро илми ҳозира ҳам

тавсия мекунад ва маҳз ҳамин усули тиргакмонӣ вази фишори хокро бардошта, сақфи конро мустаҳкам нигоҳ медорад.

Даруни конро бо чароғи сиёҳ равшан мекарданд. Ҳавои он бо чанд усул тоза карда мешуд. Асосан ҳаракати табиӣи чараёни ҳаворо истифода мебуданд ва қонуни аз даруни кон берун шудани ҳавои вайрон, ки баъдтар бори аввал М. В. Ломоносов кашф кардааст, ба кӯҳкориҳои асримиёнагии тоҷик маълум буд. Барои дигар кардани ҳавои кон дигар усулҳоро низ кор мефармуданд. Масалан, дар лаби даромадгоҳи кон тахтаҳои махсус мешинонанд, ки онҳо дами шамолро гардонда, онро ба даруни ин кон равона мекард. Аз афти қор, дар ҳамон давраҳо ҳам усули зӯран дигар кардани ҳавои даруни кон истифода бурда мешуд.

Инчунин усулҳои берун кардани оби даруни кон ҳам вучуд дошт. Асосан барои берун кардани оби кон таҷрибаи якунимҳазорсолаи қоризқобӣ истифода бурда мешуд.

Маъдани қандашуда аз кон ба воситаи сабат ё қавға (ҳалтаи чармӣ) берун кашида мешуд. Дар қойҳои фарози баромади кон зинаҳо месохтанд. Барои аз қоҳ баромадан болорҳои поймонадор ва ё нардборро истифода мебуданд. Дар солҳои охир, инчунин осори ғарғараҳои боркашӣ ҳам ёфт шуд. Дар яке аз қоҳҳои Қони Мансур чархи қалони қубини ғарғараи боркашӣ, танобҳои он ва, ҳатто дар нуги таноб, қангак ҳам ёфт шуд, ки ба он сабат ё қавғаро илҳоқ карда, берун мекашиданд.

Маъданро аз кон бароварда аз даруни он пораҳои лозимаро чида мегирифтанд, баъд онро майда мекарданд (барои ин қор ҳам асбоби олати махсуси мураккабро қор мефармуданд), баъди майда кардан тоза мешустанд ва пас аз ҳамаи ин мегудохтанд. Қураҳои қалони маъдангудозӣ вучуд доштанд, масалан, қураи қалон аз Қонжул ёфт шудааст.

Дарачаи илму ҳунари маъданшиносӣ ҳам баланд буд. Муқоисаи маълумоти маъхазҳои хаттӣ ва осори қураҳои маъдангудозӣ, таҳлили даҷғолу фулузоти тайёр далолат менамоянд, ки дар ҳамон давраҳо гудохтани маъданҳои сулфиди мис, бо усули купеляция чудо карда гирифтани нуқра барин процессҳои ниҳоят мураккаби маъдангудозӣ пурра азхуд карда шуда буданд.³⁸

Истеҳсоли шиша ва сафололот

Ҳангоми тадқиқи шаҳру деҳоти асримиёнагӣ бевосита дар боғҳои хок ва ҳангоми ҳафриёти археологӣ дар мағзи қабатҳои археологӣ, андаруни вайронаи бинову хонаҳо, чуқуриҳои ахлотпартоӣ ва ғ. бисёр шишаи «томуғули» вомерхурад, ки санаи онро ба

*

³⁸ Литвинский Б. А., 1950 а, 1954 в, 1956 а; Литвинский Б. А., Исломов О. И., 1959; Исломов О. И., 1955; Бубнова М. А., 1962; Буряков Ю. Ф., 1965.

асрҳои IX—XII нисбат медіханд. Ин навъ шиша, ки дар ҷойҳои гуногуни Осиёи Миёна ёфт шудааст, дар музейҳои СССР ҳам бисёр мебошад. Гарчанде мақолаву рисолаҳои сершуморе дар ин бора ба табъ расида бошад ҳам,³⁹ давраҳои инкишофи шишагарии Осиёи Миёна аз асри IX то асри XIII ба таври хронологӣ омӯхта нашудааст. Агар ҳангоми кофтуков ягон маснуоти шишагӣ ба даст ояд, санаи онро ниҳоят тахминӣ умумӣ таъин менамоянд, масалан, шишаи асрҳои X—XII ё X—XI мегӯянд менамоянд, ба ин сабаб онҳоро ба мақсади тавсифи аниқи вазъият ва хусусияти шишагарии асрҳои IX—X истифода бурдан кори маҳол аст. Шакле нест, ки дар тамоми шаҳрҳои калон ва, ҳатто миёна ва асрҳои IX—X сар карда, истеҳсоли шиша вучуд дошт ва онро истифода мебуданд, вале маснуоти шишагӣ, ки маҳз ба асрҳои IX—X тааллуқ доранд, аз ҷумлаи тамоми он маснуоти шишагӣ асрҳои IX—XII аниқ ҷудо карда нашудааст.

Фақат шишаи чанд маҳалле, ки дастраси археологҳо гардид, бешак, маҳз дар асрҳои IX—X истеҳсол шудааст ва он маҳалҳо инҳоанд: димнаи Кулзортеппа (дар қарибии Самарқанд⁴⁰), шаҳри асримиёнагии Насо⁴¹ дар яке аз гузарҳои шаҳри асримиёнагии Варахша⁴² ва ғ. Дар байни маснуоти шишагӣ ин маҳал аз ҳама бештар зарфҳои шишагӣ рӯзгор ва зарфҳои атриёт ҳаст. Шаклҳои маъмули ин маснуоти шишагӣ чунинанд: ҷому қадаҳҳои, ки пояи борики баланд доранд, кӯзаҳои гуногуни тангдаҳану васедаҳан, ки баъзе дастадору баъзе бедаста мебошанд, косаву пиёлаҳои гуногуншакл, дӯлчаҳои дастадор, шишаҷаҳои носкадушакли дастадор ва ғ.

Маснуоти шишагӣ асосан аз шишаи беранг тайёр карда шудаанд, вале маснуоте низ ба даст омадааст, ки аз шишаи гуногунранг тайёр карда шудааст, шишаи рангаро барои ороиши дигар хел зарфҳо низ истифода мебуданд.

Дар асрҳои IX—X шишагарони Осиёи Миёна усули бо роҳи дамидан истеҳсол намудани зарфҳои тунукро комилан аз худ карда, тамоми нозуқиҳои онро кор мефармуданд. Шишагарон усули дамиданро барои ороиши зарфҳо низ татбиқ менамуданд — дар ин сурат зарфҳо чунин дамида мешуд, ки нақши рӯи қолаб айнак ба рӯи зарф мегузашт.

Якрангии шакли зарфҳои ҷою маҳалҳои гуногун, тамоман набудан ё ниҳоят кам ва арзону осон будани ороиши зарфҳо, ба нудрат истифода шудани нақшкӯбӣ барин усулҳои хоси ҳар як зарф далолат менамоянд, ки дар асрҳои IX—X истеҳсоли зарфҳои

*

³⁹ Абдураззоқов А. А. ва диг., 1963; Абдураззоқов А. А., Безбородов М. А., 1936.

⁴⁰ Ставиский Б. Я., 1960.

⁴¹ Давидович В. А., 1949.

⁴² Кабаков С. К., 1956.

шишагин рӯзгор шакли оммави дошт ва барои оммаи васеъ истеҳсол карда мешуд. Дар ин бобат як чиз ҷолиби диққат аст: баъзе шаклҳои зарфҳои шишагӣ тақлидан ба зарфҳои сафолӣ асрҳои IX—X сохта мешуданд ва ин шояд он аст, ки гарчанде масолеҳи зарф гуногун бошад ҳам, шакли онҳо ба як қолаби муайян дароварда мешуд ва ин процесси хеле инкишофёфта буд.

Ҳамин чиз ҳам хеле муҳим аст, ки дар асрҳои IX—X дар Осиёи Миёна шишаи тиреза месохтанд ва истифода мебуданд. Пораҳои шишаи тиреза (масалан, аз Насо, аз Афросиёб ва ғ.), ки дастраси мо гардидаанд, аз шишаи беранг бо ҳамон усули дамиш тайёр карда шудаанд, ки дар истеҳсоли зарфҳои шишагӣ ҷой дошт. Шишагарони Осиёи Миёна ин усули маълумро ба қор бурда, маҳсус барои тиреза бо усули дамиш табақчаҳои паҳну шаффоф месохтанд ва ягона камбудии ин гуна шишаҳо ҳамин буд, ки мобайни он андак ғафс шуда мемонд. Вале ин камбудӣ қариб, ки ягон зарар надошт, зеро аздусар он табақчаҳои шишагиро ба порчаҳои гуногуншакл бурида, баъд дар кодокҳои ғаҷӣ мешиндонданд.

Шишаҳои тирезаи ёфтшуда ба кӯшқу қасрҳо ва ё дигар иморатҳои пурдабадаи муҳташам муносибате надорад. Аз афти қор, вай дар манзили шахриёни бой истифода мешуд. Умуман шишаи тиреза ихтирои прогрессивие буд ва шароити манзилҳои ондавра ро хеле беҳтар мекард.

Истеҳсоли сафолӣ дар асрҳои IX—X, дар Осиёи Миёна басо мукамал ва муфассал⁴³ тадқиқ шудааст, вале то имрӯз ягон асарӣ ҷамъбастанандае нест. Вусъати бузурги ҳафриёти археологӣ боиси он шуд, ки гузару маҳаллаҳои томи қуллон ошқор карда шавад; чандин навъу намуди даму кӯраву хумдонҳо низ ёфт шуданд, ҳатто чанд устохонаву дӯкони қуллон кашф гардид, ки дар он асбобу анҷоми қуллоӣ, масолеҳи қуллоӣ ва ҳатто зарфҳои сахат боқӣ мондаанд. Ба туфайли ин комилан тасаввур қардан мумкин аст, ки қуллоии асрҳои IX—X аз аввал то охир, яъне аз ҳуди тайёр қардани лой то сохтани олот чи гуна тарзу усулҳоро ба қор мебуданд. Қуллоии асрҳои IX—X аз дигар нуқтаи назари технологӣ низ хеле муфассал тадқиқ карда шудааст. Масалан, муайян карда шудааст, ки чи гуна гил истифода мешуд, чи гуна онро анғоб медоданд, ба чи гуна ранг гул мепартофтанд, таркиби сир чи гуна буд ва ғайра.

Анвои зарфҳои сафолӣ асрҳои IX—X низ ниҳоят гуногун буд — аз хумҳои қалон то пиёлачаҳои табақчаҳо сохта мешуд. Нуқтаи олии комёбии санъати қуллоии ондавра истеҳсоли зарфҳои сирдор мебошад. Талабот ба зарфҳои сирдор хеле қалон буд ва бинобар ин бисёр истеҳсол карда мешуд.

✱

⁴³ Аҳроров И., 1966; Большаков О. Г., 1958, 1963, 1966; Вактурская Н. Н., 1959; Лукина С. Б., 1962; Сайко Э. В., 1963; Тошхўҷаев Ш. С., 1967 ва диг.

Кулолони асрҳои IX—X навъҳои гуногуни сирро тайёр карда метавонистанд. Аввалҳо сирӣ ишқориро ба қор мебурданд, баъд сире маъмул гардид, ки аз сурб тайёр мекарданд ва сифати ин сир хеле баланд буд. Сирӣ сурбӣ худ ранг надошт, яъне шаффоф буд ва ин имкон медод, ки пеш аз андудани сир рӯи зарф бо нақшу нигори дилхоҳ оро дода шавад. Кулолони ондавра ба таркиби сир ба миқдори муайян қалъагӣ ҳамроҳ карда, онро «рангдор» мекарданд, яъне сир дигар шаффоф нашуда, одатан сабзтоб ё ширатоб мешуд.

Дар асрҳои IX—X зарфҳои нақшини сирдор хеле гуногун буданд. Тайёр кардани ин гуна зарфҳо санъату маҳорати баландро тақозо дошт. Аввал худи зарфро дар чархи кулолӣ месохтанд ва баъди хушконидаи рӯи онро барои нақш тайёр мекарданд — барои ин ба рӯи он ангоб мемолиданд. Ангоб лойобаи махсус мебошад, ки аз хоки ниҳоят маҳин бехташуда бо усули махсус тайёр мекарданд ва одатан ба он ранге меомехтанд. Дар асрҳои IX—X асосан ангоби сафед, сурх ва сиёхро истифода мебурданд. Баъди молидани ангоб рӯи зарф хеле силику суфта мешуд ва барои

гулпартоӣ заминаи мувофиқ ба вучуд меомад. Пас аз ин бори дигар зарфи ангобандударо хушконида, баъд ба руи он гул мепартофтанд, нақш мекашиданд ва охири охирон ба хумдон андохта мепухтанд. Ҳамин ки пухт, баъди хушк шудан ба руи зарф сир медаводанд ва бори дуюм мепухтанд. Барои тайёр кардани ин гуна зарф, барои ин ки шакли гулу нақш ва ё худ тобиши ранг вайрон нашавад, амиқу дақиқ доништан шарт буд, ки баъди ду бор пухта шудан дар таркиби масолеҳи зарф чи гуна таъбирот хоҳад шуд.

Дар байни зарфҳои нақшини сирдори асрҳои IX—X бештар аз ҳама косаву табақҳои гуногун буданд. Шакли онҳо аз ҳамдигар фарқи казоеӣ надошт, фақат баъзе ҷузъҳои онҳо фарқи мекарданд ва асосан фарқи дар андозаи онҳо буд. Ғайр аз косаву табақ бо усули мазкур, инчунин кӯза, чароғи сиёҳ ва баъзе дигар ашёи майдаву ҷӯдаи рӯзгор истехсол карда мешуд.

Яке аз роҳҳои ороиши зарфҳои рӯзгор катиба буд. Катибаро асосан дар лаби пиёлаву коса, табақ ё худ дар мобайн ҷой меоданд. Катиба инчунин дар руи кӯзаву кӯзаҷаҳо ва чароғи сиёҳ ҳам дида мешавад. Катиба одатан бо хатти зебову хоно, ки низ анъанавӣ худро дошт, анҷом дода мешуд. Мазмуни катибаҳо гуногун аст: «Хайроту баракот ба соҳиби ин чиз», «Баракот», «Хайрот», «Ош шавад» ва ғ. Дар баъзе ҷойҳо катиба умуман таъбирҳои гуногун аст: «Аввали дониш талх асту анҷомаш ширин», «Саховат пешаи мардон», «Саховат посбони ҳиммату давлат аст» ва ғ.

Аксаран нақши ин гуна зарфҳо нақши оддии исломӣ — яъне тасвири печдарпечи шаклҳои ҳандасӣ ва наботӣ аст, вале тасвири махлуқот низ ба назар мерасад, масалан, тасвири мурғон бисёр аст.

Дигар навъи нақш рангубори мраморӣ мебошад. Барои офаридани ин нақш рангҳои гуногунро бе ягон тартиби муайян болон ҳам порча-порча меомоланд ва дар ин ҳолат ягон нақши муайяни маънодор пайдо намешуд. Дар ин гуна нақш на шакли муайяни он, балки тобиши он, мувофиқати пораҳои ранг ва ҷилои он муҳим буд.

Ҳамчун усули иловагии ороиши зарфҳои сафолӣ усули нақр, яъне харошида баровардани нақшро низ қор мефармуданд, ки он асосан дар зарфҳои нақшашон мраморӣ ё худ зарфҳои сирдори сабз дида мешавад. Ҷои харош бо сир пур карда мешуд ва дар заминаи сабзи руи зарф нақши барҷастае ба вучуд меомад, ки асосан аз тасвири шаклҳои ҳандасию наботӣ ва расми мурғон иборат буд.

Сафолоти асрҳои IX—X, бе шакку шубҳа, далолат мекунад, ки дар он давра ҳосилнокии меҳнат хеле ривож ёфта, бисёр дигар тарзҳои усулҳои қор азхуд карда, таркибу сифати сир хеле такмил дода шуд, дар нақшу нигори зарф низ хеле комёбиҳо дастрас гардид ва миқдори истехсоли зарфҳои сафолӣ хеле афзуд.

Дигар намудҳои касбу ҳунар ва маҳсулоти онҳоро, ба мисли шишагарӣ ё кулолӣ, ин қадар муфассал тавсиф кардан аз имкон берун аст. Дар ин ҳолат мо асосан ба маъхазҳои ҳаттӣ истинод карда метавонем. Маъхазҳои ҳаттӣ бошад, аниқу дақиқ хабар медиханд, ки дар асрҳои IX—X бисёр касбу ҳунар равнаку ривочи аъло дошт ва маҳсулоти аксари касбҳо басо хушсифат буданд ва берун аз хоки Осиёи Миёна ҳам шӯҳрат доштанд. Чунин иддаои Истаҳрӣ низ беҳуда набуд, ки мардуми Мовароуннаҳр ба моли дигар мамлакатҳо эҳтиҷ надоштанд, зеро ҳама чизи заруриро худ фаровон истеҳсол мекарданд.

Бофандагӣ низ хеле равнаку ривоч дошт — моли бисёре истеҳсол мешуд, анвои матоъҳо сершумор ва сифати онҳо хеле баланд буд.

Матоъ асосан аз абрешим, пахта ва катон бофта мешуд. Осиёи Миёна макони бисёр навъҳои олидараҷаи матоъ мебошад. Бофандагони Осиёи Миёна, инчунин истеҳсоли баъзе намудҳои газворҳои хориҷиро низ ба роҳ монда буданд.

Дар байни навъҳои маҳаллии матоъ газвори пахтагии ведарӣ мақоми махсус дошт. Номи ин матоъ аз Ведар ном деҳае гирифта шудааст, ки дар қарибии Самарқанд воқеъ буд, вале ин гуна матоъ дар дигар маҳалҳои Осиёи Миёна ҳам бисёр бофта мешуд. Талабот ба ин матоъ на фақат дар ҳуди Осиёи Миёна ниҳоят қалон буд, балки берун аз хоки Осиёи Миёна ҳам бозори он хеле тез буд. Ба қавли ибни Ҳавқал, «онро набурида ба шакли пораҳои бутун ба тан мепечониданд ва дар Хуросон ҳеч амиру вазир, қозию бой, омию сарбоз набуд, ки аз болои либоси зимистонӣ матои ведарӣ напартояд, барбастанӣ матои ведарӣ аломати назокат ва зинат буд, зеро ранги матоъ ба ранги зари холис майл мекунад ва бағоят назаррабо ва хушчило аст, ҳуди матоъ ниҳоят бадост, вале суфтаву маҳини ҳарир мебошад ва як либосвори он аз ду то ба сӣ динор арзиш дорад, ҳуди ман як либоси онро панҷ сол пӯшидам. Барои ин матоъ аз Ироқ (Бобул) меоянд ва ба онҳо мебаранд ва аз пӯшидани он ифтихор мекунанд».⁴⁴

Маҳсулоти корхонаи махсуси бофандагӣ, ки дар шафати арки Бухоро воқеъ буда, матои зебои сурх, сабз ва сафед мебаровард, шӯҳрати тамоми дошт. Аз номи деҳаи Занданеи қарибии Бухоро номи карбоси машҳури занданечӣ баромадааст, ки дар бисёр дигар ҷойҳо ҳам бофта мешуд ва дар бисёр ҷойҳо ба фуруш ме рафт. Замоне карбоси занданечӣ аз абрешим бофта мешуд ва намунаи шоҳии занданечии он давраҳо дар баъзе музейҳои ҷаҳон

*
⁴⁴ Ибни Ҳавқал, ВГА, II, сах. 403. Тарҷумани русии ин порчаро ниг. дар: Бартольд В. В., 1965, сах. 441.

маҳфуз мебошад. Дар паси яке аз ин намунаҳо хатти суғдӣ низ хаст (бо ранги сиёҳ андозаи матоъ ва номи он навишта шудааст). Тарзи бофт, ранг ва нақшу нигори занданечии асрҳои VII—VIII нағз тадқиқ карда шудааст.⁴⁵ Вале аниқ маълум не, ки занданечии асрҳои IX—X чи гуна буд, фақат таҳмин меравад, ки тақрибан аз охири асрҳои X сар карда, онро танҳо аз нахи пахта мебофтанд ва дар ин бора Наршаҳӣ ҳам ишорат мекунад: «Он чи аз вай (Зандане) хезад, онро занданечӣ гуянд, ки карбос бошад, яъне аз деҳаи Зандане, ҳам неку бошад ва ҳам бисъёр бувад».⁴⁶

Дар маъхазҳо бисъёр дигар навъҳои матоъ низ зикр шудааст (газворҳои пахтагӣ, абрешимӣ, зарбафт ва ғ.) Вале машхуртари ин он газвори Марв буд.⁴⁷ Ин газворҳо ба дараҷае хушсифату машхур буданд, ки тақлидан ба онҳо дар дигар ҷойҳо ҳам истехсол карда мешуд ва миқдори зиёди он берун аз хоки Осиёи Миёна ба фуруш мерафт.

Баъзе пораҳои хурди газвори асрҳои IX—X Осиёи Миёна то ба рӯзҳои мо омада расидаанд. Дар қабрҳои асримиёнагии Миср дар байни газворҳои қадимӣ чанд пора камони марвӣ низ боқӣ мондааст, ки дар асри IX бофта шуда буд. Дар ин порчаҳо хат хаст, якеи он, ҳатто нақш ҳам дорад.

Пораи газвори миёнаҳои асри X ҷолиби диққат аст, ки дар он номи соҳибаш навишта шудааст ва ӯ яке аз лашкаркашони сомонӣ будааст. Дар миёнҳои ин пора расми ду фил ва дар байни он ду фил, ду грифони болдор кашида шудааст.

Зехи матоъ иборат аз чанд наворои нақшин аст, ки дар онҳо ё хат навишта шудааст ё қорвон тасвир ёфтааст. Тамоми ин нақшу нигор ва мавзӯи он худи ҳамон нақшу нигорест, ки дар давраҳои пеш вучуд дошт ва акнун бо тарзи андаке наву мукамал тақрор шуда буд.⁴⁸

Маснуоти фулузӣ ҳам хеле маъмул буд. Як қисми он барои таъмини талаботи мардуми маҳаллӣ сарф шавад, қисми дигари он ба фуруш мерафт. Аз ҷумлаи чунин маснуоти фулузӣ Макдиси фонусҳои мисини Бухоро, зарфҳои қалъагии Рабинҷон, дегҳои мисин ва рикобҳои Самарқанд, қайчиву сӯзанҳои Шош, яроқи аслиҳои Фарғонаву Исфичоб ва ғайраро номбар кардааст. Яроқи аслиҳои Фарғона ба дараҷае шӯхрат дошт, ки ба бисъёр мамлакатҳо ва, ҳатто то ба худи Бағдод бурда мешуд.

Бо фармони халифа Ҳорунарашид (786—809) фақат дар коғаз навиштан мумкин буд. Ба ин сабаб папирус ва дигар чизҳои,

*

⁴⁵ Беленицкий А. М., Бентович И. Б., 1961, сах. 61—78.

⁴⁶ Наршаҳӣ, Техрон, сах. 17.

⁴⁷ Крачковская В. А., 1949, сах. 4 ва мобаъд; 1958, сах. 615 ва мобаъд.

⁴⁸ Дар бораи тадқиқи мукаммалу муфассали таърихи бофандагии Шарқи «исломӣ» ниг. ба: Serjeant R., 1946, vol. IX—XVI (дар бораи газворҳои Хуросон ва Осиёи Миёна — vol. XI—XII).

ки ба рӯяш хат менавиштанд, аз истеъмол баромад. Дар муддати мадид ягона шаҳре, ки тамоми мамлакатҳои хилофати арабро бо коғаз таъмин мекард, Самарқанди нимаи дуҷуми асри VIII ва аввали асри X буд. Маҳз дар қорхонаҳои ҳамин шаҳр коғазии латтагӣ тайёр карда мешуд, ки онро коғазии самарқандӣ (ва баъзан хуросонӣ) меномиданд. Номии шаш навъи ин гуна коғаз маълум аст. Дар асри X тарзи тайёр кардани коғаз ошқор шуда, дар дигар ҷойҳо берун аз хоки Осиёи Миёна, то худии Сурия паҳн мешавад. Вале дар асри X ҳам Самарқанд ҷои асосии истеҳсоли коғаз буд. Ал-Хоразмӣ ҳазломез менависад, ки яке аз дӯстонаш ба вай хат наменависад, зеро хонааш аз Самарқанд дур аст ва коғаз ба вай басо гарон меафтад.⁴⁹

Ҷармгарӣ ва истеҳсоли маснуоти пашмӣ низ дар бисёр ҷойҳо раванку ривочи тамои дошт ва аз ҷарму пашм маснуоти зиёде истеҳсол карда мешуд.

Ҳочат ба он нест, ки тамоми навъҳои касбу ҳунарро як-як номбар кунем ва ростии гап, дар маъхазҳои хаттӣ ҳам, на ҳамаи онҳо зикр шудаанд. Оё мо гуфта метавонем, ки дар ҳамаи давраҳои ҷамъиятҳои муташаққили қосибон вучуд дошт? Маъхазҳо бевосита ба ин ишорат намекунанд⁵⁰, вале далелҳои бевосита, аз ҷумла далелҳои таърихӣ топографӣ ба мо имкон медиҳанд иддао намоем, ки вучуд доштани чунин ҷамъиятҳо аз эҳтимол дур набуд.

Инаш хеле муҳимтар мебошад, ки хабарии маъхазҳои хаттӣ дар бораи ба миқдори зиёд содир шудани маснуоти қосибии ҳунармандӣ ва, инчунин намунаҳои он маснуоти қосибии асрҳои IX—X (сафолоти, шиша, матоъ), ки ба мо дастрас шудааст, равшану воқеъ шаҳодат медиҳанд, ки дар он давра истеҳсоли моли хеле таракқӣ карда буд ва инкишофи қувваҳои истеҳсолкунанда низ ба дараҷае расида буд, ки барои хеле хушсифат баровардани на фақат молҳои нодири қамистеъмол, балки молҳои маъмули серистеъмол ҳам имконият фароҳам меовард.

Бинокорӣ ва меъморӣ

Дар маъхазҳои хаттӣ хабар дода мешавад, ки дар асрҳои IX—X бисёр бинову иморатҳо сохта шуда буд, вале аз онҳо хеле кам то ба рӯзҳои мо омада расидаанд.⁵¹

Бисёр кӯшқу қасрҳо, сарою дӯкӯнҳо, масҷиду мадрасаҳои

*

⁴⁹ Grohmann A., 1954, S. 74—76; Мец А., 1966, сах. 363, 364.

⁵⁰ Lewis B., 1937, Spuler B., 1952, S. 398.

⁵¹ Доир ба осори меъморӣ ин давра асарҳои зиёд таълиф шудааст, масалан, ниг.: Булатов М. С., 1953; 1962; Воронина В. Л., 1954; 1950; Денике Г. Л., 1954; Литвинский Б. А., 1953; Нильсен В. А., 1950; Писарчик А. К., 1944; Пугаченкова Г. А., 1960; 1963 б; Пугаченкова Г. А. ва Ремпель Л. И., 1955 ва диг.

мақбараҳо сохта шуда буданд. Масолеҳи бинокорӣ асосан гил, поҳса ва хишти хом буд. Чӯб ҳам бисёр истифода мешуд, сутуну болорҳои чӯбин барои меъмории асри IX—X хеле хос аст. Хишти пухта камтар истифода бурда мешуд. Вале маҳз дар ҳамин давра биноҳои мӯхташам ба вуҷуд омаданд, ки аз хишти пухта сохта шуда буданд ва ин кор комъебии нав, комъебии муҳим ва прогрессивии замона буд.

Аз ҷумлаи биноҳои мӯхташами асрҳои IX—X хубтар аз ҳама мақбараҳо тадқиқ шудаанд. Алҳол чор мақбараи он давра маълум аст — мақбараи Сомониён дар Бухоро, мақбараи Арабато дар Тим, мақбараи Мирсаидбахром дар Кармина ва мақбараи Ок-Остонабобо дар қарибии Узун.

Мувофиқи эътирофи умум, мақбараи Сомониён осори беназир ру беҳамтои санъати меъморӣ асри миёнагии Осиёи Миёна мебошад. Зоҳиран мақбара шакли мураккаб надорад — ин як иншооти мукаабшаклест, ки болаш бо гунбаз пӯшида шудааст. Андозаи мақбара ҳам калон нест, вале басо босалобат ва бошуқӯш менамояд. Дар айни ҳол ниҳоят муносиб афтидани нақшҳои амудию уфуқии девор, зебу ороиши берунии бино тамоми иморатро бағоят нафису латиф нишон медиҳанд.

Ҳар чор намои бино якранг зебдоранд. Саросари болои деворро қатори равоқчаҳо печонида гирифтаанд. Поёнтар аз қатори равоқчаҳо ҳуди девор сар шуда, масоҳати ҳар як намои он гӯё ба се қисм тақсим карда шудааст — дар мобайн як чоркунҷаи калон, ки дар миёнҳои он равоқ ва дари даромад ҷой гирифтааст, аз ду тарафи ин чоркунҷаи равоқдор боз ба масоҳати муайян девор тӯл кашида, то гӯшаи иморат мерасад, гӯшаи иморат бошад, ба шакли сутуни ғафсу мустаҳками як тарафаш бо девор пайваст сохта шудааст. Даромадгоҳ низ гӯё аз чанд қисм иборат аст — пеш аз ҳама, даромадгоҳ аз пеш як равоқ ва дар паси ин равоқ боз як равоқи хурдтаре дорад ва ду пояи ҳарду равоқ ба сутунчаҳо такъя дода шудаанд — ҳамаи ин даромадгоҳи мақбараро хеле дарундор карда нишон медиҳад.

Аз дарун девори бино ба гунбаз бо шарафаҳое пайваста шудааст, ки ҳар як нуги он ба кунҷе такъя мекунад ва бо ҳамин чоркунҷа ба ҳашткунҷа мубаддал мешавад. Умуман даруни бино ҳам мисли беруни он ба пораҳои муайян чудо карда шудааст — боз ҳуди ҳамон чоркунҷа, ки дар миёнҳои он дари баромад ҷой гирифтааст, боз ҳамон қатори уфуқии равоқчаҳои боло. Дар байни шарафаҳо ва қатори равоқчаҳои берун дар мағзи девор кодоки танге ҳаст, ки тамоми биноро печонида гирифтааст.

Воситаи асосии ороиши бино хишти пухта ва намуди асосии нақш тарзи гуногуни чидани хишт аст. Нақше, ки дар натиҷаи ба тарзи гуногун чидани хишт пайдо шудааст, басо оддӣ ва дар айни ҳол хеле зебо ва шинам аст.

Такрибан ҳар як чузъиёти тарҳу лоиҳа ва нақшу нигоре, ки дар мақбараи Сомониён ҳаст, дар санъати меъмории қадимтарин суғд ҳам ба худ як шабеҳ дорад. Мақбараи Сомониён гуё мучассамаи равнаку ривочи санъати чандинасраи меъморӣ буда, тамоми комёбиҳои онро дар бар гирифтааст. Дар айни ҳол, хишти пухта ба воситаи асосии бинокорӣ ва ороиш табдил ёфта, барои меъморон имкониятҳои нав фароҳам овард ва меъморон чунин имконро бо маҳорати тамои истифода бурданд.

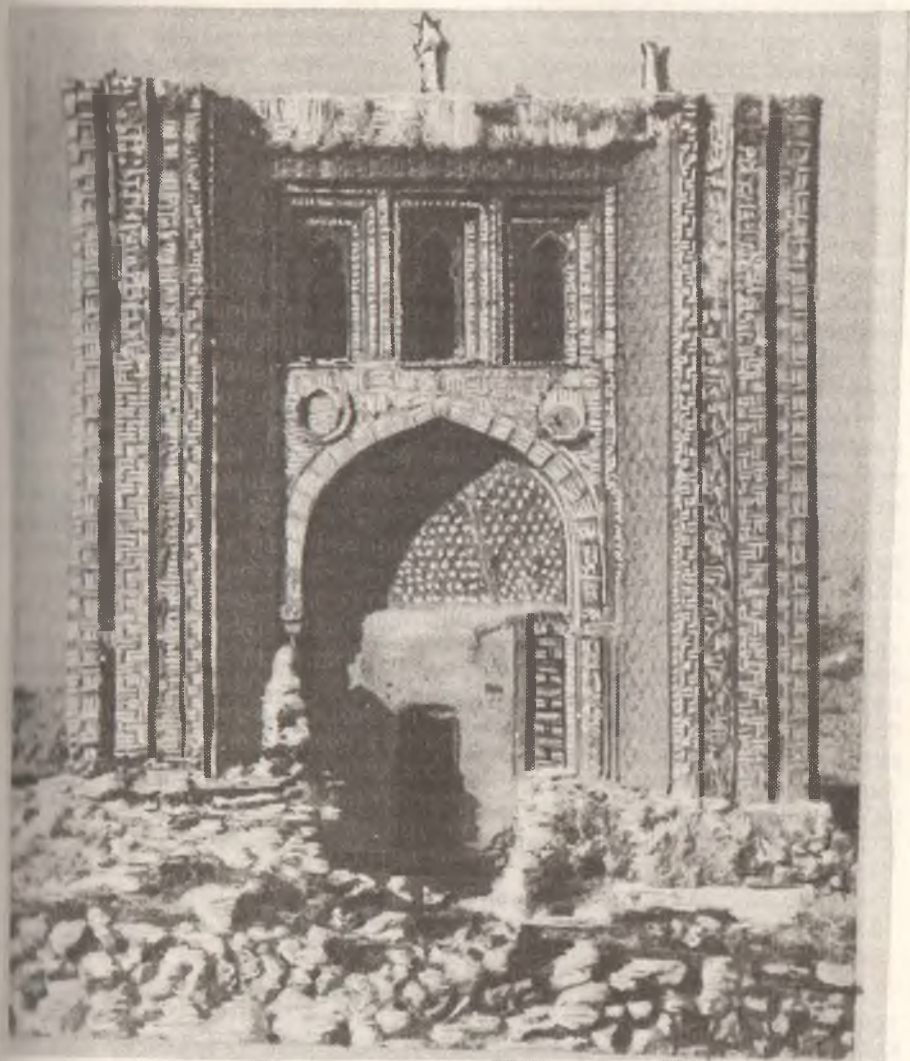
Мақбараи Сомониён дар охири асри IX ва аввали X бино шуда буд, мақбараи Арабато бошад, мувофиқи хатти девори худ мақбара дар соли 977—78 сохта шудааст. Чи тавре мебинем, санаи иморати онҳо фарқи казоӣ надорад. Вале дар ҳамин муддати кӯтоҳ ҳам ҷустуҷӯи ҷиддии афкори меъморӣ боиси пайдоиши шакли нави мақбара гардид, ки онро мақбараи пештоқии гунбазӣ меноманд.

Мақбараи Арабато ҳам бинои мукаабшакли гунбазпӯш аст, вале фақат аз як тараф даромадгоҳ дорад ва тарафи даромадгоҳ бо пештоқи баланди мӯхташам зинат дода шудааст, ки қади он аз қади девор ҳам баланд буда, ҳатто қисми зиёди гунбазро ҳам панаҳ кардааст.

Пештоқ саросар бо нақши зебои барҷаста оро дода шудааст, ки он пештоқро, ҳам боҳашамат ва ҳам назаррабо нишон медиҳанд. Дар болои даромадгоҳ тоқчаҳои ороишӣ ба назар мерасанд. Тарҳи даруни мақбараро ҳам асосан ба се порча тақсим кардан мумкин (яъне сатҳи худӣ девор, қисми тараф ва баъди он худӣ гунбаз), лекин тарафи ин мақбара сохти дигар дорад ва он дуқабата мебошад. Барои ороиши мақбара масолеҳ ва воситаҳои гуногунро кор фармудаанд. Дар ороиши ин мақбара, ҳам усули бо ҷиддани хишт нақш партофтаи ва ҳам гачкорӣ ва ҳам гулпартоӣ бо хиштҳои сайқалӣ ва ҳам сабти катиба дар заминаи нақши ислими ва ғ. истифода шудааст. Умуман дар сохту нақшу нигори ин мақбара ҳам аломатҳои меъмории қадимии суғдиро дидан мумкин аст, вале бештар аз он нишонаҳои нав ба назар мерасанд, ки баъдтар хеле тақмил ёфта, дар осори меъмории асрҳои XI—XII равшан мучассам мегарданд.

Таҳлили таносуби ин ду мақбара нишон дод, ки онҳо аз рӯи лоиҳаи пешакӣ сохта шудаанд ва зотан ҳар як андозаи онҳо ба нисбати муайян мувофиқат мекунанд ва он нисбати тарафҳои чоркунҷа ба диагонали он аст. Ин қонуниятӣ риёзӣ дар бисёр иморатҳои бошукӯҳ бо маҳорати тамои мучассам гардида, намуди зебо ва мутаносиби Арабато ва, алалхусус, мақбараи Сомониёро таъмин намулдааст.

Дар ин давра намуди ҳавлиҳои феодалӣ ҳам дигар шуда, ҷиҳати истеҳсоми он, яъне ҷиҳати мудофиавии он ба мадди соҳибу гузашта, ҷиҳати обод ва бароҳат будани он ба мадди аввал мегу-

Мақбараи Арабатодар Тим. Солхон 977—78

арад. Яке аз чунин ҳавлиҳо ҳавлии Қирққиз мебошад, ки дар Тирмиз воқеъ аст. Ҳавли аз хиштҳои калон-калони хом ва аз хиштҳои муқаррари пухта сохта шудааст. Ҳавли даҳҳо бинову иморатҳои гуногун дорад, ки дар ду қабат ҷой гирифтаанд ва бо гунбазу бомҳои гуногуншакл пӯшида шудаанд. Тарҳи Қирққиз низ

чоркунҷаи мукааб аст ва дар ҳар гушааш бурҷе дорад. Вале девори ҳавлӣ на он деворҳои пештараи рахнанопазири ғафс аст. Даромадгоҳи ҳавлӣ ягон ҷиҳоз ё иншооти мудофиавӣ надорад, девор ҳам саросар пур аз тиреза буда, ҳатто дар бурҷҳо тиркаш нест.

Дар димнаи Афросиёб боқимондаи қасри Сомониён кашф шуд, ки он низ аз хишти хом сохта шудааст. Яке аз толорҳои қаср нақшу нигор доштааст ва аз он пораи идораву арақои рангину нақшин ва, инчунин пораҳои тасвири рӯи девор боқӣ мондааст. Ибора иборат аз лавҳаҳои калони чоркунҷаест, ки дар миёнҷояш нақши колони ислимӣ дорад ва андаруни ин нақш боз нақши хурдтари наботи менамояд. Андоваи нақрдори қасри сомониён далолат мекунад, ки гачбурони он давра соҳиби санъат, маҳорат ва завқи баланд будаанд.

Намунаи ҷӯбҳои кандакорӣ низ ҷолиби диққат мебошад. Дар ин бобат меҳроби масҷиди Искодар, сарсутунҳои Сангистон ва сутунҳои болооби Зарафшонро ном бурдан мумкин аст. Алалхусус меҳроби Искодар ҷолиби диққат мебошад — ин осори нодири санъат бе ягон меҳ ва ё ширеш сохта шуда, саросар кандакорӣ карда шудааст ва кандакорӣ аз ҳошияҳои катибаи куфӣ, нақши калон-калони занҷира ва резанақши ислимӣ иборат мебошанд. Сутунҳои Курут, Оббурдон ва Фатмев ва сарсутунҳои Сангистон ҳам хело хуштаносуб ва назаррабо менамоянд. Ин сутунҳо низ мувофиқи анъанаи қадимии санъати суғдӣ оро дода шуда бошанд ҳам, дар онҳо унсурҳои нав низ ба назар мерасанд. Бомои ин сутунҳо бо усули чуқур кандакорӣ шуда, асосан аз нақши наботи ва тасвири шартии ҳайвонот таркиб ёфтааст. Тасвири шартии ҳайвонот (моҳӣ, парранда, гӯсфанд ва ғ.), алалхусус дар сутуни Оббурдон ва сарсутуни Сангистон зиёд аст.

Тичорат ва муомилоти пул

Калонтарин шаҳрҳои Осиёи Миёна дар асрҳои IX—X марказҳои тичорати дохили вилоятҳо, байни вилоятҳо ва баъзеи онҳо маркази тичорати байни мамлакатҳо буданд. Вале тичорат на фақат дар ин гуна марказҳои савдою хунармандӣ равнаку ривоҷ дошт, балки инчунин дар бисёр деҳаҳо низ (алалхусус, дар ҷое ки ин ё он намуди касбу хунар пеш рафта бошад) хеле инкишоф ёфта буд. Дар ин бобат маълумоте, ки Наршаҳӣ дар бораи деҳаҳои атрофи Бухоро овардааст, ҷолиби диққат мебошад. Дар ин деҳаҳо ҳафтае як бор рӯзи бозор мешуд ва дар ин рӯз мардуми зиёде чамъ меомад. Дар баъзе деҳаҳо бозорҳои солона ҳам мешуд, ки 10 ва, ҳатто 20 рӯз давом мекард. Ба ин гуна бозорҳои солона аз

ҷойҳои дур низ тоҷирон меомаданд ва на фақат барои таъмини эҳтиёҷи худ, балки асосан барои фуруш моли бисъёре меҳариданд, зеро моли ин деҳаҳо, хусусан газворҳои онҳо берун аз хоки Осиёи Миёна ҳам нағз ба фуруш мерафт. Савдогарони калони ҳуди ин деҳаҳо ҳам ба андозаи зиёд тичорат мекарданд.⁵²

Дар бораи вазъият, дараҷаи равнаку ривоҷ ва баъзе хусусиятҳои савдои дохилии он вақта тангаҳои он давраҳо, хоҷагии мукаммалӣ пулӣ ва хусусияти аниқу дақиқи таърихӣ муомилоти пулӣ мадракоти пурарзиш медиҳад.⁵³

Тангаҳои тилло (динорҳо) дар давраи Сомониён хеле бисъёр бароварда мешуд, вале миқдори бештари онҳоро берун аз ҳудуди Осиёи Миёна сикка мезаданд. Сиккаҳонаҳои Осиёи Миёна бошад, фақат гоҳ-гоҳ динор мебароварданд. Вале дигар ҷиҳати ин масъала ҷолиби диққат аст — мувофиқи хабари маъхазҳои таърихӣ ин динорҳо ба қимати мол роҳ доштанд, яъне мисли танга дона-дона кор фармуда намешуданд, балки фақат арзиши вазни онҳо ба назар гирифта мешуд. Ин иддаоро вазни ҳуди динорҳо низ тасдиқ менамояд, яъне вазни динорҳо аз ҳамдигар он қадар фарқи калон дорад, ки донабаъӣ истифода шудани онҳо тамоман аз имкон берун аст.

Аммо тангаҳои тилло дар асрҳои минбаъда ҳам, яъне дар асрҳои XI—XIII донабаъӣ не, балки ба арзиши вазн истифода мешуданд, вале дар ин давраҳо онҳо, инчунин дар муомилоти ҳақиқии савдо низ ба кор мерафтанд. Дар асрҳои IX—X бошад, онҳо амалан воситаи муомилот набуданд. Дар омади гап гуфтан лозим, ки Истаҳрӣ ҳам дар бораи тангаҳои Бухоро сухан ронда менависад, ки «дар Бухоро бо динор тичорат намекунанд». Ибни Фадлон ҳам, ки соли 921 ба Бухоро омада буд ва ба тадқиқи пулҳои Бухоро мароқи калон дошт ва онҳоро хеле муфассал тасвир карда буд, динорҳои тиллоиро, ҳатто номбар ҳам намекунад. Аз афти кор, динорҳои тилло фақат василаи андӯхт буданд, яъне онҳоро ҷамъ карда, дар ҳазина нигоҳ медоштанд. Агар дараҷаи нархҳои он давра ва миқдори тичоратро ба назар гирем, ҳатто калонтарин харидуфурушро бо пули нукра, бо дирамҳо анҷом додан мумкин буд.

Дар асрҳои IX—X дар давлати Тоҳириён ва Сомониён намудиҳои гуногуни дирамҳо сикка зада мешуд ва ҳар як дирам номи махсус ва қадри махсус дошт. Аз асри IX, алалхусус аз асри X сар карда, сиккаи мунтазами дирамҳои умумидавлатии нукра оғоз ёфт. Дар ин дирамҳо ягон расме нест, фақат хати арабии қуфӣ ҳасту бас. Дар асри X ин тангаҳоро аз номи Исмоили Сомони тангаҳои «исмоилӣ» меномидагӣ шуданд. Аҷоибаш ҳамин, ки

*

⁵² Наршаҳӣ, Техрон, сах. 13 ва мобаъд.
⁵³ Давидович Е. А., 1966, сах. 103—134.

тангаҳои «исмоилӣ» дар ҳуди Осиёи Миёна кам ёфт шудаанд, ҳама он ки дар Европайи Шарқӣ ва дар ноҳияҳои Назди Балтика садҳо ганчинаҳои пули ин гуна дирамҳо ба даст омаданд. Аз ин бармеояд, ки пулҳои «исмоилӣ», пеш аз ҳама, воситаи тиҷорат буданд. Гарчанде дар ҳаёти иқтисодии дохили мамлакат ҳам мақоми муайяне доштанд. Тадқиқи таркиби нукраи он ва вазни он иддаҳои болоии моро тасдиқ менамояд. Аввалҳо меъёри он олии ва вазни ҳар як танга аниқ буд ва ин нишон медиҳад, ки пули исмоилӣ дар дохили мамлакат чун воситаи муомилот бояд донабазӣ ба қор мерафт ва, дар воқеъ, чунин ҳам буд. Вақте маълум шуд, ки аксари тангаҳои исмоилӣ аз дусар ба хориҷа мераванд ва дар хориҷа бошад, тангаҳо на донабазӣ, балки аз рӯи вазни худ истифода мешаванд, ба ин сабаб ҳукумати сомониён қарор дод, ки сиккаи онро камхарҷу осонтар кунад. Дар воқеъ, сӣ сол ҳам нагузашта вазни дирамҳои исмоилӣ тамоман дигар шуд ва вазни тангаҳо аз ҳамдигар тафовути калон пайдо кард. Инчунин таркиби пули нукра ҳам тағйир ёфт. Ин гуна тангаҳо дар дохили мамлакат донабазӣ истифода шуда наметавонишанд ва ин бевосита набошад ҳам, равшан нишон медиҳад, ки дирамҳои исмоилӣ дар савдои дохили мавқеи қазой надоштанд. Эҳтимол, онҳо ҳам, мисли тилло, фақат аҳён-аҳён дар бозори дохили ба қор мерафтанд.

Воситаи асосии муомилоти пули дар Осиёи Миёна дар асрҳои IX—X дирамҳои буданд, ки дар маъхазҳои дирамҳои хоразмӣ, мусайябӣ, муҳаммадӣ ё китрифӣ номида шудаанд. Ин тангаҳо бархилофи дирамҳои исмоилӣ хеле кам хат, вале хеле зиёд сурат доштанд. Сурати асосии рӯи ин тангаҳо чунин буд, дар як тарафаш сурати аз миён болои подшоҳ ва дар тарафи дигари он назрҳои муқаддас бо оташу посбонон. Ин суратҳо тасвири схематикии суратҳои тангаҳои яке аз шохони Сосониён мебошад, ки дар асри V ҳукм меронд. Яке аз хусусиятҳои иқтисодии он давра ҳамин буд, ки хироҷ маҳз бо ҳамин се хели тангаи суратдор дода мешуд, вале ҳар як вилоят ҳақ надошт, ки бо қадом намуди ин тангаҳо хоҳад, бо ҳамон хироҷи худро диҳад, балки ҳар як вилоят ўҳдадор буд, ки хироҷи худро фақат бо ҳамон навъи тангаҳо диҳад, ки баърои он вилоят муқаррар шудааст. Масалан, вилояти Шош, ки қонҳои зиёд дошт ва шаҳри Хучанд хироҷи худро фақат бо дирамҳои мусайябӣ бояд меод, ки таркиби нукраи ин дирамҳо хеле тоза буд. Сугд ва маркази он Самарқанд, инчунин Фарғона чун хироҷ бояд дирами муҳаммадӣ меоданд. Бухоро бошад, фақат дирами китрифӣ меод ва ғайра. Хироҷи вилояти Уструшан бошад, 48 ҳазор дирами муҳаммадӣ ва 2 ҳазор дирами мусайябӣ буд.

Аз ин мебарояд, ки ин се намуди дирам аз ҳамдигар фарқи калон доштаанд, вагарна ҳар як вилоят метавонист хироҷи худро ба ҳамон дираме диҳад, ки мехоҳад. Дар бобати фарқи дирамҳои ду ақида ҳаст — мувофиқи ақидаи яқум фарқи дирамҳо фақат

дар хатти арабии онҳо мебошад,⁵⁴ мувофиқи ақидаи дуҷум бошад, фарқ дар таркиби онҳост⁵⁵. Ақидаи дуҷумро баъзе маъхазҳо ҳам тасдиқ мекунанд. Мусайябӣ аз нуқраи ҳолис сикка зада мешуд ва бехуда Ибни Ҳавқал низ нанавишта буд, ки мусайябӣ «ганҷинаи онҳост». Истахрӣ роҷеъ ба дирамҳои муҳаммадӣ менависад, ки таркиби онҳо оҳан, мис, нуқра ва ғайра дошт, яъне ин тангаҳо, аз нуқраи ҳолис набуданд. Тангаҳои қитрифӣ фақат аз биринҷӣ сикка зада мешуданд. Аз ин рӯ, қурби онҳо низ ҳар хел буд, яъне ба дирами мусайябӣ аз ҳама зиёдтар ва ба дирами қитрифӣ аз ҳама камтар чиз фурухта мешуд. Вале яке аз хусусиятҳои аҷоибӣ муомилоти пулии асрҳои IX—X ин аст, ки ҳар се тангаи номбурда аз тангаи нуқраи давлатии исмоилӣ бақурбтар ба ҳисоб мерафтанд, яъне ҳатто тангаи биринҷӣ қитрифӣ аз тангаи исмоилӣ бақурбтар ҳисоб мешуд ва ба он бисёртар чиз харидан мумкин буд.

Дар савдои чакана пули сиёҳ, ё худ фулус ба қор мерафт. Миқдори муайяни фулус бо як тангаи нуқра баробар қарда мешуд, вале ин миқдор дар ҳар ҷо ҳар хел буд. Масалан, дар Бухоро як тангаи нуқра 24 фулус буд. Фулус одатан дар ҳуди ҳудуди вилоят ба қор мерафт, вале амалан аз ҳудуди вилоят берун ҳам истифода мешуд, лекин дар ин сурат қурби он андак паст мегашт. Чунинчи, дар ҳуди ҳамаи соли 921 дар Бухоро ба як фулуси Самарқанд фақат 2/3 ҳиссаи он чизро харидан мумкин буд, ки ба як фулуси Бухоро ба фуруш мерафт.

Хусусияти муомилоти дирамҳои мусайябӣ, муҳаммадӣ, қитрифӣ ва фулус далолат менамояд, ки ҳатто дар асри X, дар аҳди давлати ба таври қофӣ мутамаркази Сомониён Осӣи Миёна аз ҷиҳати иқтисодӣ як қизи том набуд. Ҳудуди вилоятҳои алоҳидаи иқтисодӣ равшан намоёнанд, ки ҳар яке соҳиби бозори худ буданд. Ин бозорҳои вилоятӣ ба раванқу ривоҷи равобити тиҷорати нигоҳ нақарда, муддате маҳдудияти худро пойдор доштанд ва, ҳатто соҳиби пули махсуси худ ҳам буданд. Ба ин сабаб ҳукумат маҷбур буд, ки ин хусусияту анъанаҳоро ба инobat гирад.

Дар ин давра равобити тиҷоратии Мовароуннаҳр бо Шарқи Ғарб, алалхусус бо мамлакатҳои Шарқи Наздик, бо кўчманчиёни шимолу шарқ хеле авҷ гирифт. Анвои моли тиҷорат, ки Мовароуннаҳр мебаровард, низ хеле зиёд шуд. Акнун бештар молҳои ба фуруш мерафт, ки барои истеъмоли шахсии мардум ва барои эҳтиёҷи қасбу ҳунар лозим буданд. Роҳи қорвонгузар байни Шарқи Наздик ва Хитой аз Мовароуннаҳр мегузашт. Ин роҳ аз кишварҳои

*

⁵⁴ Markoff A., 1891; Лерх П. И., 1909; Walker S., 1941; Массон М. Е., 1965 а ва диг.

⁵⁵ Давидович Е. А., 1966.

соҳили Баҳри Миёназамин сар шуда, аз Бағдод, Ҳамадон, Нишопур, Марв, Омул гузашта, ба Бухоро меомад ва аз инҷо давом ёфта, аз Самарқанд мегузашту Шом, Тароз, Баласогун, Суйоб ва соҳили ҷанубии Иссиққулро тай намуда, ба Муғулистон ва аз он ҷо ба Хитой гузашта мерафт.

Корвонҳо баъзан ниҳоят калон мешуданд. Масалан, Ибни Фадлон, ки солҳои 921—922 ба сифати котиби сафорати халифа Муқтадир ба мулки Булғор сафар карда буд, менависад, ки корвони сафир аз 5 ҳазор кас, 3 ҳазор асп ва уштури бешумор иборат буд.⁵⁶ Аммо корвонҳои муқаррарӣ ба ҳар ҳол ин қадар калон намешуданд. Аксар вақт ба корвон ғайр аз савдогарон, инчунин кошибон, ҳунармандон, олимон, рассомон, сайёҳон ҳам ҳамроҳ мешуданд. Сафирон ҳам бо корвоне мерафтанд. Дар ин ҳел вақтҳо корвон, дар воқеъ, ҳеле калон шуда мерафт ва барои муҳофизати он дастаи махсуси мусаллаҳ низ ташкил мекарданд.

Равобити тиҷоратии Мовароуннаҳр бо Хуросону мулки Булғор низ ҳеле ривочу равнақ дошт.⁵⁷ Ибни Фадлон роҳи тиҷоратиро, ки Осиёи Миёнаро ба кишварҳои ҷануби шарқии Европа мепайваст, ҳеле муфассал ба қалам додааст. Пештар роҳи савдо аз Эрон ба Бағдод то мулки Булғор аз Кавказу мулки Ҳазар мегузашт. Вале дар ибтидои асри X дар аҳди халифа Муқтадир муносибати халифаи Бағдод ва подшоҳи Ҳазар вайрон шуд, ба ин сабаб роҳи савдо аз Мовароуннаҳр кушода шуд. Ибни Фадлон менависад, ки роҳи савдо аз Бухоро гузашта, то ба Аму мерасид ва аз ин ҷо бо роҳи обӣ то ҳуди маркази Хоразми Ҷанубӣ шаҳри Кат рафта, баъд то Урганҷ давом мекард ва аз он ҷо ҳам гузашта, ба воситаи Эмба дар ҳуди мулки Булғор анҷом меёфт. Чи тавре мебинем, роҳи савдо аз паҳлуи мулки Ҳазар гузашта, қад-қади соҳили ҷаби Волга тӯл мекашид. Дар сари ин роҳ бисёр рабату саройҳо бунёд шуданд, ки дар он ҷойҳо мусофирон истироҳат мекарданд. Микдори зиёди дирамҳои исмоилии сомониён, ки дар саросари Россия, ҳатто аз ҳуди соҳилҳои Балтик ёфт шуданд, далолат менамоянд, ки робитаи тиҷоратии байни Осиёи Миёна ва давлати Рус ҳеле мустақкам ва бо равнақу ривоч буд.⁵⁸ Аз мулки Булғор ба Осиёи Миёна муина, чарм, масолеҳи чармгарӣ (ба муносибати дар ҳуди Осиёи Миёна ривоч ёфтани чармгарӣ), чорво, асал, чормағз ва ғулом меоварданд. Аз Осиёи Миёна ба кишварҳои шарқии Европа биринҷ, меваи хушк, матоъҳои гуногун ва беш аз ҳама дирамҳои нуқраи исмоилии мебураданд.

*

⁵⁶ Ковалевский А. П., 1956, сах. 128.

⁵⁷ Якубовский А. Ю., 1932, сах. 12—15.

⁵⁸ Онд ба тадқиқоти бозёфти тангаҳои Шарқ дар Европани Шарқӣ ниг.: Янин В. Л., 1956.

Асри VIII барои аҳолии шаҳрҳои Мовароуннаҳр асри бениҳоят вазнин буд. Наршаҳӣ дар «Таърихи Бухоро» навиштааст, ки прабҳо соли 709 Бухороро ишғол карда, на фақат нисфи ҳавли ҳар як аҳоли шаҳро кашида гирифтанд, балки як қисми калони шаҳро тамоман аз аҳолии маҳаллӣ ҳолӣ карда, дар он гузарҳо намояндагони қабилаҳои арабро ҷой доданд.⁵⁹ Аксари арабҳое, ки дар Бухоро сокин гаштанд, дар гузарҳои қариби Дарвозаи Қуҳандизи шаҳристон мезистанд, зеро дар Бухоро ин маҳалли аз ҳама беҳавфтар ҳисоб мешуд.

Ба шарофати авҷи равобити тиҷорати Шарқи Наздик ва Мовароуннаҳр шаҳрҳои Осиёи Миёна бо суръати тамом ба шаҳрҳои ободи феодали табдил ёфтанд. Ин амр ба шаклҳои гуногун зоҳир мегардид — гоҳе сохти дохили шаҳристон дигар мешуд, гоҳе шаҳристон мартабаи худро аз даст меод ва берун аз он маркази нави ҳунармандӣ ва тиҷорат барқарор мешуд ва ғайра.

Бухоро мисоли роҳи якуми таъсиси шаҳри ободи феодали мешад. Ҳаёти иқтисодӣ ва сиёсии шаҳр беш аз пеш дар шаҳристони Бухоро гирд меомад; дар он ҷо бозору гузарҳои нав ба нав бунёд мегардиданд, дӯконҳои нав, қорвонсаройҳои зиёд сохта мешуданд. Ба қавли Наршаҳӣ, ҳанӯз дар аҳди Тоҳириён дар Бухоро қорхонаи калони бофандагӣ вучуд дошт ва аз эҳтимол дур нест, ки дар ин қорхона ғуломон низ қор фармуда мешуданд. Моли ин қорхона ба шаҳрҳои марказии хилофат ва ба дуртарин шаҳрҳои Шарқи Наздик ба фурӯш мерафт. Дар ҳудуди шаҳристони пештара ҳавлиҳои боҳашамати боён иморат ёфтанд, бисёр биноҳои нав сохта шуданд, ки дар онҳо идораҳои давлатӣ ҷойгир буданд. Дар баробари дигар шудани ҳуди шаҳристони Бухоро аз ибтидои асри VIII сар карда, шаҳр ҳам аз се ҷониб васеъ шудан гирифт — аз ҷониби ҷануб, дар паси дарвозаи Атторон бозору работҳои зиёде пайдо шуданд, аз ҷанубу ғарб ва ҷанубу шарқ низ бозорҳо ва маҳаллаҳои нави қосибон ба вучуд омаданд. Дар миёнаҳои асри IX Бухоро хеле қалон шуда рафт ва солҳои 849—850 атрофи онро бо девори нав печонида гирифтанд, ки 11 дарвоза дошт.⁶⁰

Ба маркази ҳаёти сиёсии давлати Сомониён табдил ёфтани Регистони Бухоро, дар шимолӣ шаҳр бино шудани қасри амир ва биноҳои сершумори девонҳо намуди шаҳро хеле дигар кард.

Дар маркази шаҳр гирд омадани ҳаёти иқтисодӣ мусоидат намуд, ки Бухоро ба шаҳри феодали мубаддал шавад. Дар шаҳр маҳаллаҳои махсуси қосибон пайдо шуданд, ки дар он ҷойҳо ҳам дар

*

⁵⁹ Наршаҳӣ, Техрон, сах. 63.

⁶⁰ Сухарева О. А., 1954, сах. 28 ва мобаъд.

дӯконҳо мол истехсол мегардиду ҳам дар ҳамон ҷо фурухта мешуд. Ана ба ҳамин сабаб дар асри X тамоми маркази Бухоро, гуфта як бозори калоне буд ва намуди худи шаҳр ҳам хеле тағйир ёфт.

Созмони инъомоти феодалӣ ва заминдории шартӣ

Асри X давраи феодализми мутаракқӣ мебошад. Давлати Сомониён давлати феодалие буд, ки манфиати заминдорону тоҷиронин калонро дастгирӣ менамуд. Ана ба ҳамин сабаб зикри равнақи хоҷагӣ, ривочи зироат, косибӣ ва муомилоти пулӣ ҳаргиз ҷуниб маънӣ надорад, ки ин равнақу ривоч боиси беҳтар шудани аҳволи аҳли меҳнат мешуда бошад.

Соҳиби асосии обу замин давлат ва феодалҳои калон буданд. Вобаста ба ҳамин замин ҳам ба заминҳои давлатӣ, феодалӣ, мулкӣ ва вақф тақсим мешуд. Мадрақоти давраҳои пешин шаҳодат медиҳанд, ки заминдорони хурд бо шиддати тамош шикаст хурда хонавайрон мешуданд, ки маҷбур буданд заминҳои худро «ихтиёран» ба феодалҳои калон диҳанд⁶¹. Ин кор, албатта, дар асри X ҳам идома дошт.

Дар аҳди Сомониён ғайр аз мулкҳои ғайришартӣ, инчунин мулкҳои шартӣ, заминдорӣ шартӣ феодалӣ низ вучуд дошт, ки бар ивази хизмате инъом меёфт. Дарачаи равнақи созмони инъомоти феодалӣ барои хизмат ва заминдорӣ шартӣ яке аз нишонаҳои муҳими он аст, ки ҷамъият «аз боло» то кадом дараҷа феодалӣ кунанда шудааст. Ақидае ҳаст, ки гуё дар давраи Сомониён ҳам инъомоти феодалӣ ва ҳам заминдорӣ шартӣ мақоми казояи нашошт, яъне дар ҳаёти иҷтимоӣ иқтисодӣ таъсире нашошт ва танҳо дар асрҳои XI—XII дар аҳди Қарахониён ва Салҷуқиён бо суръати тамош ривоч ёфт.⁶² Мувофиқи маълумоти баъзе маъхазҳои хаттӣ дар аҳди Сомониён қариб нисфи пули давлат барои маоши хизматчиён сарф мешуд ва гуё ҳамин нукта боиси пайдоиши он ақидаҳои мазкур гардидааст, маъхазҳои хаттӣ давраи сонитар — «Сийёсатнома» равшану возеҳ навиштааст, ки дар давраи Сомони-

*

⁶¹ Дар хилофати араб соҳибони заминҳои худро ба халифа диҳанд, баъдтар он заминҳоро боз гашта мегирифтанд, вале акнун замин моликияти онҳо ҳисоб намешуд, балки онро ба ин ё он шарт мегирифтанд (Lokkegaard F., 1950, p. 68—70, Lambton A. K. S., 1969, p. 21, 25—26).

⁶² А. Ю. Якубовский (1949, сах. 37, 38; *худӣ ӯ*, дар китоби Тревер И. В. ва диг. 1950) дар бобе, ки роҷеъ ба асри IX—X аст, дар бораи созмони инъомоти феодалӣ ва заминдорӣ шартӣ ҳарфе наметанад.

ён дар Хуросон иқтаъ дода намешуд.⁶³ Гайр аз ин дар маъхазҳо ниҳоят кам возеҳ зикр шудааст, ки барои хизмати давлат ин ё он инъом дода шуда бошад ва маҳз ҳамин ҳам боиси пайдоиши он ақидаҳо шуданаш мумкин аст. Ана ҳамин тавр дар таърих ду давраи Осиёи Миёна — асрҳои IX—X ва асрҳои XI—XII ба ҳам муқобил гузошта шудаанд ва пайдоиши созмони инъомоти феодалӣ комилан ба Осиёи Миёнаро тасарруф кардани Қарахониҳо ва Салҷуқиён вобаста карда шуд.

Тадқиқоти таърихӣ нумизматӣ имкон дод, ки дар асоси материалҳои конкретӣ Осиёи Миёна ин масъала аз нуқтаи назари нав дида шавад⁶⁴. Дар натиҷаи ин тадқиқот 18 инъоме кашф гардид, ки барои хизмат дода шудааст ва ба ин шумора он инъомҳо, ки қабл аз ин дар адабиёт зикр шуда буданд, аз қабили мулкҳои инъомии Симчуриҳои Қухистон дохил намешаванд. Ягон инъоме ба назар нарасид, ки ба хизматчи ё худ сарбози қаторӣ дода шуда бошад. Вале аниқ маълум шуд, ки дар асри IX инъомоти басо калон ва пурарзиш (деҳаҳо, шаҳрҳо, вилоятҳои том) фақат ба аҳли сулола дода мешуд. Аммо дар асри X, хусусан дар нимаи дуюми аср инъом бештар ба онҳое дода мешуд, ки аз аҳли сулола набуданд ва асосан аз ҷумлаи амалдорони оддӣ ва, ҳатто баъзан амалдори хурд ҳам буданд. Андозаи инъом пештара барич хеле калон буд, вале акнун инъомҳои хурдтаре ҳам дода мешуд.

Инъомоти асрҳои IX—X ба инъомгиранда ҳуқуқ меод, ки ба тамоми даромади мулки инъомшуда ва ё ба як қисми он даромад соҳиб шавад, вале худи инъом на умрбодӣ буду на меросӣ. Қасе, ки инъом мегирифт, бояд ягон вазифаро ҳам иҷро мекард, яъне худаш бояд соҳибӣ мансабе мебуд — одатан ин мансаб ҳокими вилоят ё шаҳри инъомгардида буд ва ба ин сабаб инъомгир дар ҳалли масъалаҳои дохилии вилоят ва ё шаҳр ҳуқуқ ва имтиёзҳои калон дошт. Қасоне, ки шаҳр ва ё вилоятро инъом мегирифтанд, баъзан ҳуқуқ доштанд, ки ҳатто дар рӯи пул номи худро сабт намоянд. Дар ин ҳолат муносибати байни ҳукумати марказӣ ва соҳибони мулкҳои инъомшуда ва, инчунин дараҷаи озодии онҳо хеле муҳталиф буд. Масалан, баъзе тангаҳои мис аз номи сардори он сикка зада шуда, номи ҳокими вилояти инъомшуда дар ҷои назарногир қайд карда шудааст (чунин аст Самарқанд ва Шом дар чорҷаки сеюми асри IX; Исфичоб дар ибтидои асри X). Вале баръакси ин ҳол бештар ба назар мерасад, яъне пули мис аз номи ҳамон қас бароварда шудааст, ки шаҳр ё вилоятро инъом гирифтааст, номи сардори оли Сомониён бошад, фақат ба нишони ҳурмат навишта нақр гардидааст (чунинанд шаҳрҳои Фарғона —

⁶³ Дар бораи пайдоиш ва таҳаввулоти иқтаъ дар Шарқи асрҳои миёна ниг.: *Løfkegaard F.*, 1950, p. 58 ff; *Cahen C.*, 1953; *Lambton A. K. S.*, 1967, 1969, p. 28—30, 53 ff.

⁶⁴ *Давидович Е. А.*, 1954, сах. 69—117; 1950 б, сах. 154—257 ва диг.

Ахсикат, Насробод, Куба ва умуман тамоми Фарғона дар якчанд давраҳои муайян). Боз як намуди дигари тангаҳо ҳастанд, ки дар онҳо номи сардори он умуман зикр нашудааст ва фақат номи инъомгирифта ҳасту бас (чунинанд шаҳрҳои Ахсикат ва Шош дар нимаи дуҷуми асри IX ва аввали асри X). Ин ҳолат далолат мекунад, ки инъомгирифта, ҳатто ба ном тобеъ будани худро ҳам эътироф накарда, майли тамоман мустақил шудан мекард. Аз рӯи он маълумоте, ки дастраси мо мебошад, аниқ гуфтан мумкин, ки ин гуна рафтору кирдор фақат ба аъзоёни оли Сомониён хос мебошад, ки вилоятҳои калонро инъом гирифта буданд.

Вилоятҳои, ки инъом мешуданд, дар ҳудуди давлати Сомониён аксар вақт ба мулкҳои мустақил табдил меёфтанд. Воли ин гуна вилоятҳо (хоҳ аз оли Сомониён бошад, хоҳ ягон амалдори калон), аксаран худро бо ҳамон унвонҳои мехонданд, ки сардорони оли Сомониён доштанд.

Дар аҳди Сомониён як нав иерархияи феодалӣ — он муносибати тобеяту итоати зинабазинаи маъмури ба вучуд меояд, ки хоси феодализм аст. Чунин ҳодисаҳо низ ба қайд гирифта шудааст, ки масалан, сардори оли Сомониён ба амалдоре шаҳр ва ё вилоятҳои инъом мекунаду ҳуди он мансабдор қисми мулкҳои инъомии худро ба каси дигар мебахшад. Дар Фарғона як мулкҳои инъомшударо ба чор қисмат тақсим карда, боз чор бори дигар инъом кардаанд.

Бояд қайд кард, ки иқтаъдорон мекушиданд, ки ҳукуки худро васеъ кунанд, ҳукумати марказӣ бошад, ба ин кӯшиши онҳо монеъ мешуд. Дар ин талошҳо гоҳ як тараф, гоҳ тарафи дигар дастболо мегардид. Масалан, Наср ибни Аҳмад ба додараи Исмоил ҳукук дод, ки як қисми хироқи вилояти Бухороро гирад. Исмоил бошад, як қисм не, тамоми даромади Бухороро гирифтани шуд. Қори Исмоил аввал дар ин боб барор накард, вале баъдтар вай ба мақсадаш расид, ки ин аломати мағлубияти ҳукумати марказӣ буд.

Вале дар дигар як чунин ҳодиса ҳукумати марказӣ галаба кард. Куба ва Насробод ном шаҳрҳои Фарғона ба амалдорони калон инъом шуда буд. Инак, ин амалдорон барои вусъати ҳукуки худ ба задухӯрд даромаданд, вале ин задухӯрд бо ҳамин анҷом ёфт, ки ҳарду шаҳро аз дасти он амалдорон кашида гирифтанд. Аз ин воқеаҳо хеле пештар низ маълум шуда буд, ки барои мулкҳои умрбод ва меросӣ шудани Ахсикат муборизаи шадиде мерафт. Гуфтан лозим, ки дар он давра Ахсикат дар ихтиёри оли Сомониён буд ва дар ибтидо Ахсикат, ҳатто аз дасти онҳо рафт — солҳои зиёде дар шаҳр ягона соҳиб Исҳоқ ибни Аҳмад буд ва баъди ӯ шаҳро писараш мерос гирифт. Фақат пас аз он ки Исҳоқ ибни Аҳмад барои тахт исьён бардошта, шикаст хӯрд, ҳукумати марказӣ Фарғонаро аз дасти ӯ кашида гирифт ва бо имтиёзи хеле маҳ-

дудтар Ахсикатро ба каси дигар инъом намуд. Дар аҳди Сомониён Куҳистон мулки инъоми чор насли Симчуриҳо буд.

Хуллас, дар ҳаёти иҷтимоию иқтисодии давлати Сомониён созмони инъомоти феодалӣ мавқеи намоён дошт. Ҳатто вилоятҳои марказӣ ва асосии давлат (Самарқанд, Бухоро, Шош, Фарғона ва ғ.) ва инчунин баъзе дигар шаҳрҳо дар давраҳои гуногун мавриди инъом гардида, асар вақт ба мулкҳои мустақилу саркаши дохили давлати Сомониён табдил меёфтанд.

Баъзе ишоратҳои равшани маъхазҳо ва мисоли ҳамин гуна ҳодисаҳои Эрони ғарбӣ ва Ироқ ва, алалхусус, шаходати Ал-Хоразмӣ ба мо имкон медиҳанд иддао намоем, ки ин гуна инъомоту подшо дар Осиёи Миёнаи аҳди Сомониён иқтаъ ва тўма ном дошт. Ал-Хоразмӣ қотиби вазири Сомониён буд ва асари худро дар мобайни солҳои 976—991 таълиф кардааст. «Вазифаи вай асосан ҳамин буд, ки барои девон маълумотномае тартиб диҳад ва ин маълумотнома ба шакли фарҳанги тафсирие навишта шуда буд, ки доираи васеи донишро дар бар мегирифт».⁶⁵ Инъомоту подоши феодалии замонаи худро вай бо ду таъбир ифода кардааст.⁶⁶ Тўма инъомест, ки умрбод дода мешуд, вале аз ин заминҳои инъомӣ як микдор хироч додан лозим буд. Яъне дар ин сурат тўмадор на ҳамаи даромади заминро, балки фақат як қисми онро соҳибӣ мекард. Иқтаъ инъомест, ки соҳиби он ҳақ дошт онро мерос гузорад ва зимнан иқтаъдор соҳиби замини инъомӣ доништа мешуд. Гарчанде дар ин давра ва дар давраҳои минбаъда иқтаъ расман инъоми даромади замин бошад ҳам, чи тавре Ал-Хоразмӣ ҳам ишорат кардааст, иқтаъдор дар асри X амалан ба ҳуқуқҳои калон молик гардид ва худи иқтаъ, ҳатто меросӣ шуд. Анвои гуногуни инъомот, ки асосан ба тўфайли мадракҳои нумизматӣ ошкор гардиданду онҳо дар асрҳои IX—X дар Осиёи Миёна вучуд доштанд, ба тамоми он тавсифоти иқтаъ ва тўма, ки Ал-Хоразмӣ додааст, қомилан мувофиқат мекунад. Дар айни ҳол, набояд аз мадди назар дур андохт, ки қариб нимаи нақдинаи давлати Сомониён барои маоши ҳарбиён ва амалдорон харҷ мешуд. Дар давлати Сомониён ду тамаил ошкоро муҳолифат доштанд — аз як тараф, анвои инъомоти феодалӣ беш аз пеш ривоҷ меёфт, аз тарафи дигар, ҳукумати марказӣ ба амалдорон торафт бештар маош дода, мекушид, ки ривочи анвои инъомотро боздорад.

Мувофиқи далолати баъзе маъхазҳо, бисёр одамони он давра нағз мефаҳмиданд, ки ривочи инъомоти феодалӣ, ҳам барои иқтисоди мамлақат ва ҳам барои ҳукумати марказӣ оқибати мӯҳликдорад. Агар ин ё он шароити мусоид ба даст ояду бе инъомоти замин ҳам корро пеш бурдан мумкин шавад, ҳукумати марказӣ

*

⁶⁵ Крачковский И. Ю., 1957, саҳ. 240.

⁶⁶ Қодирова Т., 1965, саҳ. 38, 42.

харакат мекард, ки замин инъом накунад (масалан, чунин буд дар аҳди Ғазнавиёни аввал).

Дар ин асос метавон гуфт, ки давлати Сомониён як навъ дав-раи гузаришро аз сар мегузаронд. Муборизаи он ду тамоили мух-талиф боиси он гардид, ки дар асрҳои IX—X амалдорони қаторӣ ва табақаи ҳарбиён аз иқтаъ ва тўма тамоман маҳрум карда шу-данд ва дар ин кор ҳукумати марказӣ ханӯз дар мавқеи худ пой-дор буд.

Дар бобати табақаи болои синфи ҳукмрон бошад, ҳукумати марказӣ маҷбур мешуд, ки ба онҳо беш аз пеш замин инъом ку-над ва ягона коре, ки аз дасташ меомад, барои мулки меросӣ на-шудани ин заминҳо мубориза мебуд ва гуфтан лозим, ки ҳамин муборизааш ҳам на ҳама вақт натиҷае меод. Шакке нест, ки дар вилоятҳои ғарбии хилофат (алалхусус, дар нимаи дуоми асри X дар давлати оли Буя) ин тавр феодалӣ шудани ҷамъият хеле пеш рафта буд. Вале дар давлати Сомониён ҳам вазни қиёсии замин-дории феодалӣ, ё худ шартӣ (яъне замини инъомӣ) хеле калон буд.

Рентаи феодалӣ, ҳаёти деҳқонон ва неҳзатҳои халқӣ

Дар аҳди Тоҳириён ва Сомониён «тамғазани» деҳқонон, ки онҳоро то ба дараҷаи ғулом паст мекард, қатъ гардид ва зотан ба қатъи ин одати бераҳмонаву пурозор исьёни Муқаннаъ дар Мо-вароуннаҳр (ки дар боло зикр карда будем) ва ҳамин гуна неҳза-ти тавонон халқӣ дар Озарбойҷон сабаб гардид. Ба ақидаи А. Ю. Якубовский дар ин давра миқдори бегорӣ андак кам шуд, зеро дар аҳди Сомониён деҳқонон барои дафъи ҳамлаи кўчманчиён деворҳои қалъаҳоро таъмир намекарданд ва девори нав намесоҳ-танд.⁶⁷ Вале ин гап чунин маъно надорад, ки дар он давра умуман миқдори рентаи феодалии замин ва истисмори феодалӣ кам ё суст шуда бошад. Инкишофи иқтаъ, бешак, истисмори феодалии деҳқононро хеле зўртар кард. Аз дигар тараф, давлат миқдори му-айяни хироҷро дар вақташ ғундошта мегирифт ва, ҳатто дар як сол аз ҳисоби соли оянда ду бор ҳам хироҷ мегирифт. Ва ниҳоят дар асрҳои IX—X равнақу ривочи пуравчи муносибатҳои пулию молӣ ҳам боиси хеле вусъат ёфтани рентаи замин гардид. Дар на-зари аввал барои тасдиқи ин иддао ғўе ҳеҷ далеле нест. Дар во-қеъ, мувофиқи маълумоти маъхазҳои асрҳои IX—X хироҷи вило-ятҳои гуногуни Осиёи Миёна, ки ба шакли пул ҳисоб карда мешуд ва миқдори муайяне дошт, дар ин давра ғўе ҳеҷ каму зиёд нашу-дааст. Вале ин фақат зоҳиран буд, дар асл бошад, миқдори хироҷ

*

⁶⁷ Якубовский А. Ю., 1949, сах. 35—36.

сол ба сол зиёд мешуд.⁶⁸ Инро аз маълумоти зерин фаҳмидан мумкин аст. Ба қавли Наршаҳӣ⁶⁹ хирочи Бухоро аввалҳо аз 200 ҳазор дирами нуқра андак зиёд будааст. Вақте ки дирами қитрифӣ баромад, муқаррар карданд, ки як дирами нуқра ба 6 дирами қитрифӣ баробар аст, пас маълум мешавад, ки хирочи Бухоро ҳам қариб 1200 ҳазор дирами қитрифӣ будааст.⁷⁰

Баъдтар қурби дирами қитрифӣ боло рафта қобилияти харидори он ба дирами нуқра баробар шуд. Ҳукумат мисли пештара хирочро бо дирами қитрифӣ меситонд. Ин бошад, чунин маъно дорад, ки миқдори хироч дар як муддати кӯтоҳ 6 баробар зиёд шуд! Зиёда аз ин — дар аввалҳои соли 835 қурби дирами нуқра ва қитрифӣ боз тағйир ёфт — акнун 10 дирами нуқра ба 20 дирами қитрифӣ не, балки ҳамагӣ ба 8,5 дирами қитрифӣ баробар шуд. Соли 921 бошад, 10 дирами нуқра ҳамагӣ ба 7 дирами қитрифӣ баробар шуда монд. Хуллас, агар миқдори пештараи хирочро 100 фоиз ҳисоб кунем, соли 921 миқдори он ба 857 фоиз расид. Ин рақам, албатта, шартӣ мебошад ва бисёр дигар омилҳоро (тағйири нархи мол, озуқа ва ғ.) пурра ба ҳисоб гирифтани аз имкон берун аст. Вале ҳамин ҷиҳат бешак аст, ки дар муддати асрҳои IX—X миқдори хирочи Бухоро зоҳиран тағйир наёфта бошад ҳам, аслан доимо зиёд мешуд. Маълум, ки ин ҳодиса дар дигар ҷойҳои Осиёи Миёна ҳам айнан чунин буд.

Боз як масъалае ҳаст, ки ба андозае норавшан мебошад — аниқ маълум, ки хирочи замин ба чӣ шакл адо карда мешуд! Маъхазҳои даврони сонитар шаҳодат медиҳанд, ки дар Осиёи Миёна рентаи феодалӣ одатан ба шакли омехта рӯёнда мешуд, яъне хироч ҳам ба намуди маҳсулот, ҳам ба намуди бегорӣ ва ҳам бо пул адо мегардид ва зимнан беш аз ҳама ба намуди маҳсулот рӯёнда мешуд. Маъхазҳои асрҳои IX—X миқдори хирочро фақат бо пул ифода кардаанд. Вале равшан кардан хеле муҳим мебошад, ки пули хироч бевосита аз ҳуди хирочдиханда гирифта мешуд ва ё миқдори хироч бо пул эълон гардида, баъд баробари ҳамон миқдори пул маҳсулот меситониданд. Агар аз ҳуди хирочдиханда пули хироч гирифта шавад, бо имони комил гуфтан мумкин, ки намуди пулии хироч афзалияти том дошт.

А. Ю. Якубовский ҳам тарафдори ақидае буд, ки «дар асрҳои IX—X пардохти пулакии хироч қисми асосӣ шуда буд».⁷¹ Зотан А. Ю. Якубовский барои тасдиқи иддаои худ ба як ривояти Наршаҳӣ такя мекунад. Мувофиқи ин ривояти Наршаҳӣ, соли 874 Ҳусайн ибни Тоҳир Бухороро ишғол намуда, хирочи онро бо ди-

*

⁶⁸ Ба ин Е. А. Давидович ҳам диққати моро ҷалб карда буд.

⁶⁹ Наршаҳӣ, Техрон, 43—44; дар тарҷумаи Н. Лыкошин хеле таҳрифот ҳаст.

⁷⁰ Мувофиқи маълумоти Наршаҳӣ — 1168567, Ибни Хурдодбех — 1189200, Мақдисӣ — 1166897.

⁷¹ Якубовский А. Ю., 1932, сах. 16:

рами қитрифӣ руёнд ва баъд онро ба нукраи холис иваз карданӣ шуд.⁷² Чи тавре ки мебинем, дар он давра хироҷ, дар воқеъ, пулақӣ ситонда шудааст. Пулақӣ ситонда шудани хироҷ воқеаи ягона набуд — барои исботи ин даъво хироҷи Бухороро мисол овардан кифоя аст — алалхусус, дар боло ҳам гуфта шуда буд, ки ҳукмат баъди баланд шудани қурби дирами қитрифӣ барои адои хироҷ, ҳатто нукраи холисро нагирифт ва талаб кард, ки хироҷ фақат бо дирами қитрифӣ дода шавад. Пулақӣ руёндани хироҷ дар асрҳои IX—X дар бисёр музофотҳои Ироқ ҳам расм буд.⁷³

Бухоро яке аз марказҳои калонтарини ҳунармандӣ ва тичорат буд. Тамоми вилояти Бухоро дар муомилоти пулию молӣ фаъолона ширкат мекард. Чи тавре дар боло ҳам қайд кардем, ҳатто дар бисёр деҳаҳои атрофи Бухоро истехсоли мол равнақу ривочи том дошт. Вале истехсоли мол дар тамоми ноҳияҳои Осиёи Миёна баробар таракқӣ накарда буд ва дар ҳама ҷойҳо муносибатҳои пулию молӣ ба як дараҷа равнақ ёфта буд. Дар аксари вилоятҳо, алалхусус вилоятҳои аз марказ дур барои ривочи хироҷи пулақӣ ягон заминаи реалӣ вучуд надошт. Он маълумоти конкретӣ, ки дар даст дорем, фақат ба вилояти мутараққии Бухоро дахл дорад. Дар асоси маълумоти як вилоят дар бораи тамоми Осиёи Миёна ҳукм баровардан кори дуруст нест, фақат ҳаминро аниқ гуфта мумкин, ки дар вилоятҳои гуногуни Осиёи Миёна хироҷ ба намудҳои гуногун ғирифта мешуд.

Дар асрҳои IX—X гуруҳи асосии истехсолкунандагон бевосита ба ду тақсим карда мешуданд: деҳқонони ҷамоатӣ ва деҳқонони иҷоракор. Умуман гирем, фарқи байни онҳо торафт ноаён мегардид, зеро на фақат деҳқонони безамин, балки деҳқонони камзамин ҳам, заминро ба иҷора гирифта, чорьяккор мешуданд.

Дар адабиёти онд ба таърих чунин ақидаи изҳор шуда буд, ки дар Шарқ иҷора додани замин шакли асосии истисмори деҳқонон буда, ҳуди деҳқонони иҷорагир дар зироат симои асосӣ ба шумор мерафт⁷⁴. Вале агар фактҳо ба назар гирем, бояд иқрор кард, ки дар шароити конкретӣ Осиёи Миёнаи асрҳои IX—X чи гуна вазну мавқеъ доштани ҷамоат ва иҷора додани замин ҳануз мавриди тадқиқ қарор нагирифтааст.

Шаклҳои маъмули истисмори феодалӣ (хеле афзудани рентани феодалии замин: дар як сол ду бор хироҷи солона ситондан; равнақу ривочи иқтаъ ва тўма; иҷора додани замин ва ғайра), ки дар аҳди Сомониён вучуд дошт, боиси ҳамин гардид, ки аҳли сершумори меҳнат аз замин тамоман маҳрум шуда, батамом побанди заминдорони калон шуда монданд. Аҳли меҳнат — деҳқону ко-

*

⁷² Наршахӣ, Техрон, сах. 92.

⁷³ Lambton A. K. S., 1969, p. 31—49.

⁷⁴ Якубовский А. Ю., 1934, сах. 61—62; 1947.

сибон зиндагии қашшоқона ба сар бурда, беш аз пеш хонабардӯш мешуданд.

Сомониён бошанд, аз ҳисоби халқ қасрҳои бошукӯҳ, мадрасаҳои бодабдаба ва масҷидҳои бокарруфар месохтанд ва тамоми ҳароҷоти он иморатҳоро аз аҳли меҳнат меситонданд. Ҳамаи ин зулму бедодиҳо боиси чандин шӯришу исъёнҳои мардум гардид, ки зидди зулми тоқатгудози феодалӣ равона шуда буданд.

Ҳануз ҳуди Исмоили Сомонӣ дар соли якуми ҳукмронии худ шӯриши калони деҳқонро пахш карда буд. Роҷеъ ба ин шӯриш Наршаҳӣ гуфтааст: «Ва яке аз дуздон халқро ба худ гирд карда буд ва аз авбошон ва риндони русто чаҳор ҳазор мард ҷамъ шуда буданд ва ҳама дар миёни Ромитан ва Баркад роҳ мезаданд ва наздик буд, ки қасди шаҳр кунанд»⁷⁵.

Шакке нест, ки дар ин ҷо сухан аз шӯриши деҳқонон меравад. Вале ҳуди Наршаҳӣ, ки маддоҳи феодалҳо буд, тоби шӯриши халқ надошт ва шӯришгарону роҳбарони онҳоро «пойлуҷону роҳзанон» номидааст.

Ҳаёти косибон низ бениҳоят вазнин буд. Шоири арабизабони тоҷик Абӯҳатими Варроқ, ки касби қоғазсозӣ дошт, дар поёни умри худ, баъди 50 сол қоғазсозӣ кардан бо дарду алам аз нодорӣ ва бенавой шикваҳо карда, гуфтааст:

Зи варроқӣ, ки шуғли пасту ночиз аст,
Надорам рӯзгори хуш, забун бахтам.
Агар зистам, ҷу муфлис бенаво зистам,
Ва гар мурдам, ҳамоно бекафан рафтам.

Зиддияти асосии дохили давлати Сомониён аз муборизаи ду синф — аз як тараф, деҳқонону косибон, аз тарафи дигар, синфи феодалҳо ва табақаи ҳукмрони онҳо ба миён омада буд.

Аксар вақт муборизаи синфӣ, ки бо баҳонаи иқтисодӣ (масалан, зиёд шудани хироҷ ва ғайра) сар мезад, ба худ пардае мепӯшид, ки он задухӯрди байни дини расмӣ ва бидъатҳоро ифода менамуд ва гуфтан лозим, ки мазлумон асосан зери байрақи ҳамин гуна бидъатҳо ба по меҳестанд. Ин гуна шӯришҳо дар Бухоро, Систон, Чағониён ва ғайра шуда буданд.

Дар омади гап, қарматия ҳам як шакли динии эътирози халқ бар зидди зулму истисмор буд. Дар ибтидои худ қарматия бисёр мазҳабу фирқаҳои тоисломӣ ва, аз ҷумла, баъзе ақидаҳои маздақияро ҳам дар бар мегирифт. Қарматӣҳо талаб мекарданд, ки дар баробари вучуд доштани ғуломдорӣ мардум бояд ба тарзи зиндагии қадимии деҳотӣ бозгарданд, ки дар он ҷамоа, тамоми аъзоёни озоди он баробарҳуқуқ мебошанд. Тарғиби баробарии

*

⁷⁵ Наршаҳӣ, сах. 95.

аъзоёни озоди чамоат ба сафи қарматия бисъёр деҳқонро чалб намуд, ки онҳо дар зери зулми феодаҳо буданд. Сабаби дар Осиёи Пеш босуръат паҳн шудани қарматия маҳз ҳамин буд.

Дар асрҳои IX—X дар Осиёи Миёна бисъёр неҳзатҳои халкиро ба фиркаи қарматия мепайвастанд. Бисъёр равшанфикрони он давраҳо қарматияро василаи муборизаи зидди зулми иҷтимоӣ, василаи баробарии ҷамъияти медонистанд.

Вале қарматия аз оғози пайдоиши худ пур аз зиддият буд. Ва ин зиддият, аз як тараф, неҳзати халқ буд ба муқобили тартиботи нави феодалии, аз тарафи дигар, баромади аъёну ашрофи феодалии ба муқобили ҳукумати марказӣ.

Анҷоми ташаккули халқи тоҷик

Дар ҳамон даврае, ки ҳокимият дар Мовароуннахру Хуросон дар дасти Сомониён буд, ташаккули халқи тоҷик анҷом ёфт. Дар шароити нави истиқлоли давлатӣ бисъёр анъанаҳои маданияи пештара боз таҷдид гардиданд, сарватҳои нави маънавӣ, аз ҷумла, назми классикӣ, ки дар тамоми ҷаҳон эътироф гардидааст, ба вуҷуд омад.

Ҳанӯз хеле пештар аз оғози ворид шудани арабҳо ба Осиёи Миёна бо шарофати равнақу ривоҷи иртиботи иқтисодӣ ва маданияи байни ноҳияҳои гуногун ва давлатҳои алоҳидаи Осиёи Миёна, ба тӯфайли дар шароити муносибатҳои мутараққӣ хеле равшан ёфтани шахрҳои равшану возеҳ муайян шуда буд, ки баъзе халқиётҳои Осиёи Миёна, алалхусус халқиётҳои муқимӣ, майл доранд, ки дар як халқ муттаҳид ва муттафиқ шаванд.

Процессҳои этникӣ, ки аз давраҳои қадим дар Осиёи Миёна ҷараён дошт, боис гардид, ки суғдиён, хоразмиён, фарғониён, тахориён барин халқиётҳои гуногуни алоҳида пайдо шуданд. Ҳар як аз ин халқиёт соҳиби маданияти худ буд. Вале чунин иддао ҳам ғалат мебуд, ки маданияти ин халқҳо ҳар яке тамоман мустақилу махсус буду бо ҳамдигар муносибате надошт, дар айни ҳол, онҳоро як чизи том номидан ҳам мумкин не, зеро ҳар яки онҳо дар худ аз маданияти калоне, ки ҳосил тамоми Осиёи Миёна буд, қисмеро таҷассум менамуд. Забони ин халқиётҳо ба забони шарқиэронӣ мансуб буд, вале мувофиқи маълумоти маъхазҳо дар Тахористон се забон будааст: забони «маҳаллӣ» (шояд шарқиэронӣ бошад), забони «тахорӣ» ва забони туркӣ. Худи он халқиётҳо аз мардуми муқимӣ ва кучманҷӣ таркиб ёфта, кучманҷиён ҳамон кучманҷиёне буданд, ки то ибтидои милод бе истисно ҳама тоифаҳои шарқиэронӣ буданд, аз он ҷумла, ҳамон кучманҷиёне, ки ба иттиҳоди тоифаҳои сақоӣ дахл доштанд. Аз асрҳои охири то милод ва аз ибтидои асрҳои милод сар карда, ба Осиёи

Миёна дар баробари омадани гуруҳҳои эронизабон, инчунин қабилҳои ғайриэронизабон, аз ҷумла, қабилҳои туркзабон низ омадан мегиранд. Алалхусус, фақат дар давраҳои Хоқони турк ба Осиёи Миёна хеле зиёд қабилҳои туркзабон омада, маскун гардиданд, аз асрҳои VI—VIII сар карда, туркҳо дар таърихи этникии Осиёи Миёна мақоми муайяне пайдо кардан гирифтаанд.

Худуди байни халқиятҳо як чизи раҳнапозабири мустаҳкамӣ касногузар набуд, балки процесси аз як халқият ба халқияти дигар гузаштани унсурҳои гуногун авҷи тамоми дошт. Ин процесс на фақат дар байни халқиятҳои ба ҳам наздик, балки байни халқиятҳои аз якдигар дур — масалан, байни халқиятҳои муқимӣ ва кучманчӣ ҳам ба амал меомад. Дар Осиёи Миёна дар тури ҳазорон сол кучманчиён ба тарзи муқимии ҳаёт гузашта, зироаткор мешуданд, ба таркиби он мардуме дохил мешуданд, ки дар деҳаву шаҳро зиндагӣ мекарданд. Ҳамин ҷиҳат ҳам хеле муҳим мебошад, ки халқиятҳои гуногунзабон бо ҳамдигар ҳамсоя шуда, иртиботи зичи маданӣ, иқтисодӣ ва этникӣ барқарор менамуданд. Ҳамаи ин боиси он мегардид, ки билингвизми ҷузъӣ ва ё худ пурра ба вучуд меомад, халқият забони аслии худро гум мекард, дар шакли усули намудҳои гуногун унсурҳои хоҷагидорӣ ва маданӣ, ва ё худ тамоми комплекси маданияту хоҷагиро қабул мекард, шаклиҳои мутақобили укладҳои хоҷагиро барпо менамуд ва ғ. Механизми ва, инчунин вариантҳои ин гуна муносибати тарафайни халқиятҳои Осиёи Миёнаро забоншиносон ва этнографҳо нағз тадқиқ кардаанд. Ба тӯфайли ин тадқиқот чунин ҳодисаҳои аҷоибу ғароиб ба назар мерасанд — масалан, ҳардуриҳои тоҷикзабон, ки тарзи ҳаёт ва маданияти ўзбекони кучманчиро аз худ намудаанд ва ё қабилҳои аслан кучманчии туркизабони «турк», ки дар ноҳияҳои Қўлоб маскун гардида, ба тарзи ҳаёти муқимӣ гузаштанд ва забони аслии худро фаромӯш карда, ба забони тоҷикӣ гап мезананд. Шаклиҳои гуногуну аҷоибӣ билингвизм дар байни тоҷикони Ҷуст ва Бухоро ҳам ба назар мерасанд.⁷⁶

Шакле нест, ки никоҳи байни халқиятҳо за дурага шудани мардум ҷой дошт ва дарин бора маъҳазҳои хаттӣ ҳам шаҳодат медиҳанд. Вале мардуми асосии Осиёи Миёна ба як наҷод — ба наҷоди мовароуннаҳрӣ, ё худ ба наҷоди помиру фарғонӣ мансуб мебошад. Ин яке аз калонтарин шоҳаҳои наҷоди европоӣ буда, онро антропологҳои советӣ Л. В. Ошанин ва А. И. Яроҳ ва баъзе дигарон кашф намуда, хусусиятҳои онро муқаррар намудаанд. Ин

*

⁷⁶ Қармышова Б. Х., 1957, 1960, 1961 а; 1962; Писарчик А. К. ва Қармышева Б. Х., 1953; Сухарева О. А., 1958; 1966; Эшнӣёзов М., 1956, 1967 ва диг. аз асарҳои забоншиносон: Боровков А. К., 1952; Росторгуева В. С. ва диг. 1964 ва инчунин материалҳои маҷмуаи «Таъсири тарафайн ва аз ҳисоби ҳамдигар бои шудани забонҳои халқҳои СССР», ки соли 1969 дар Москва ба забони русӣ ҷоп шудааст.

типи антропологӣ чунин нишонаву аломатҳо дорад: тарҳи рӯй паҳн набуда, балки каме ба пеш барҷаҳида аст ва хеле сермӯй мебошад. Устухони рухсораҳо аён нест ва худи рӯй ҳам рафидашакл намебошад, андозаи бинӣ на калону на хурд, теғдори хуштарҳ (бинии аксари помириҳо минқоршакл). Ранги чашмҳо асосан сиёҳ, вале дигар рангҳо ҳам ҳаст (мӯйҳо ҳам асосан сиёҳ). Агар ба тарҳи косахонаи сар аз боло назар кунем, гирда менамояд, аз ин ҷост, ки наждодро «брахицефалҳо» (яъне «каллакулулаҳо») меноманд. Намояндагони ин наждод асосан миёнақад (166—167 см) мебошанд.

Ба наждоди мовароуннаҳрӣ тоҷикон (тозатарин намуди зохирии наждоди онҳо дар симои тоҷикони кӯҳистон ва ноҳияҳои даромадгоҳи Помир боқӣ мондааст) ва ўзбекҳо мансуб мебошанд, вале дар симои ўзбекҳо аломатҳои наждоди муғул хеле аён ба назар мерасанд.

Дар бораи пайдоиши ин наждод чанд фарзия ҳаст. Мувофиқи яке аз ин фарзияҳо наждоди мазкур дар натиҷаи омезиши чанд наждоди типӣ европоие пайдо шудааст, ки дар давраҳои хеле қадим дар Осиёи Миёна маскун будаанд, мувофиқи дигар фарзия, наждоди мазкур натиҷаи инкишофи такмили яке аз он наждодҳо мебошад ва ин процесс дар ибтидои ҳазораи якуми милод ҷараён дошт. Баъзе антропологҳо ин санаро хеле дуртар бурдаанд.

Дар миёнаҳои ҳазораи I милод омад-омади тоифаҳои турк ва дигар қавмҳои муғулнаждод хеле зиёд мешавад. Вале дар марҳалаи аввал муғулшавии симои наждод нисбат ба процесси туркшавии забони он хеле султар буд.

Дар давраҳои минбаъдаи таърихӣ инкишофи такмили наждоди мовароуннаҳрӣ давом дошт ва алҳол он хеле дигар гаштааст ва дар ҳар як ноҳияҳои сукувати мардум соҳиби хусусияти хос мебошад (ин таъбиру дигаргуниҳо натиҷаи процессҳои гуногуни такмили инкишофи чандинасрӣ, натиҷаи омезиш ва ё худ баръакс, ҷудоии мардум мебошад).⁷⁷

Дар Осиёи Миёна дар давраҳои ибтидои истилои арабҳо суғдӣ, фарғонӣ, хоразмӣ, ҳайтоли барин забонҳои шарқиёронӣ паҳн шуда буданд. Забони портӣ, ки ба доираи забонҳои ғарбиёронӣ мансуб аст, дар аввалҳои асрҳои V—VI дар хоки Туркманистони Ҷанубӣ ва Хуросон умуман барҳам хӯрда буд.

Забони имрӯзаи тоҷикӣ аз забонҳои ғарбиёронӣ мебошад. Ба ақидаи забоншиносон асоси он лаҳҷаи ҷанубу ғарбии форс аст, ки он баъдтар ба тарафи шимол ва шимолу шарқ паҳн шуда, бисёр унсурҳои забонҳои гуруҳи шимолу ғарбӣ, аз ҷумла, унсур-

*

⁷⁷ Ошанин Л. В., 1937, 1957, 1957 а, 1958, 1959; Ошанин Л. В. ва Зезенкова В. Я., 1953; Гинзбург В. В., 1949, 1959, 1964; Дебец Г. Ф., 1948; Рычков Ю. Г., 1969 ва диг.

ҳои забони портиро ҳазм менамояд ва, билохир, дар ин забон аломату хусусиятҳои бисёр лаҳҷаҳои ғарбиэронӣ бо ҳам омезиш меёбанд.

Навиштаҷоти форсӣ (аниқтараш форсии миёна)-и асрҳои VII—VIII, ки дар қарибии Марв ёфт шуд, равшан далолат мекунад, ки дар ин давра дар ин ҷойҳо бо забони форсӣ (тоҷикӣ, ки онро «забони форсии дарӣ» ё худ «забони форсӣ» ҳам номидаанд) ҳарф мезаданд. Мувофиқи маълумоти пураарзиши ал-Ҷаҳшӣёрӣ то худӣ соли 742⁷⁸ дар Хуросон хати форсиро қор мефармудаанд (эҳтимол, ин хат дар асоси ҳуруфоти паҳлавӣ тартиб ёфта буд) ва зимнан қотибонро муғон меномиданд. Мувофиқи ривояти ал-Муқоффаъ ва Макдиси ҳам чунин бар меояд, ки дар нимаи аввали асри VIII дар Балх забони форсӣ паҳн шуда буд.

Аллақай дар асрҳои VII—VIII мавқеъ ва мақоми ин забон дар шимолу шарқи Эрон, шимоли Афғонистон, ҷануби Осиёи Миёна ва, аз ҷумла, дар Ҷануби Тоҷикистон хеле мустақкам шуд. Дар ин бора ғайр аз маълумоти ла-Муқоффаъ, ки дар боло зикр шуд, инчунин маълумотҳои зерин шаҳодат медиҳанд: маълумоти Хой Чао дар бораи вучуд доштани забони махсуси таҳорӣ, маълумоти Табарӣ роҷеъ ба он, ки аҳли Таҳористон шикасти арабҳоро масҳарақунон ҳаҷвияҳо месуруданд ва ниҳоят маълумоти топонимика. Дар асарҳои олимони асрҳои VIII—X забони тоҷикӣ бо Хуросон, аз ҷумла, бо Балх илҳоқ карда шудааст. Аз эҳтимол дур нест, ки маҳз дар ҳамин давра, яъне дар давраи пеш аз истилои араб муҳимтарин хусусиятҳои он забон ташаккул ёфта буд. Сабабҳои гуногуни сиёсӣ, таъкиб карда шудани маданияти маҳаллӣ — ҳамаи ин носозиҳо пеши роҳи инкишофи минбаъдаи забонҳои суғдӣ, ҳоразмӣ ва дигар забонҳои шарқиэрониро гирифта буданд. Дар айни замон дар ин давра қучоқчи мардуми зиёде, ки аксари онҳо ба «забони форсӣ» гап мезаданд, хеле авҷ гирифт.

Забони форсӣ аз Марв, Балх ва дигар марказҳои маъмури, иқтисодӣ ва маданияти Хуросони Шимолӣ ба тамоми Мовароуннаҳр интишор ёфта, ботадриҷ ҷои забонҳои шарқиэронии Осиёи Миёна — суғдӣ, таҳорӣ (бохтарӣ)-ро гирифт. Барои илм тафсилоти ин процесс ва шароити аниқӣ ҷараёни он торик аст. Эҳтимол, забони форсӣ чандин аср пеш аз истилои арабҳо ба Осиёи Миёна баробари монавия омада бошад. Аниқ маълум, ки дар марказҳои қалони Осиёи Миёна, масалан, дар Самарқанд дар асрҳои VI—VII ҷамоатҳои қалони монавиён амал мекарданд. Мо асос дорем иддао кунем, ки дар ҷамоатҳои монавиёни ин ҷо ҳам чун дар ҷамоатҳои

*

⁷⁸ Соли 742 забону хатти арабӣ барои қорғузори идораи маъмури Хуросон ва Мовароуннаҳр, ки маъмуран ба вилояти Хуросон итоат мекард, ҳатмӣ эълон карда шуд.

монавиёни Туркистони Шарқӣ ба забони форсӣ гап мезаданд. Истилои арабҳо, ба ҳайати ҳилофат дохил карда шудани Мовароуннаҳр, ҷоннок шудани робитаи иқтисодӣ ва маданияи Мовароуннаҳр бо дигар вилоятҳои ҳилофат, паҳн шудани ислом — ҳамаи инҳо ҳам процесси дар Мовароуннаҳр паҳн шудани забони форсиро хеле тезонида метавонист.

Пеш аз ҳама бояд гуфт, ки дар ҳайати лашкари арабҳо, ки Мовароуннаҳрро истило мекард, бисёр одамони ғайриараб ҳам буданд, ки онҳоро маволи меномиданд. Маволиён он мардуме буданд, ки зери тасхири арабҳо монда, исломро низ қабул карда, дар ҳимояти яке аз қабилаҳои араб буданд. Дар лашкари валиёни Хуросон, ки ба истилои Мовароуннаҳр роҳбарӣ мекарданд, ин гуна маволиҳо зиёд буданд ва аксари онҳо аз ҳуди Хуросон мешуданд. Ин маволиҳои форсизабони ҷоҳу давлатталаби ҳарису зархарид, ки исломро оварда буданд, бо ҷидду ҷаҳди тамои Мовароуннаҳрро тасхир намуда, дар вилоятҳои истилошуда исломро зӯрақӣ ҷорӣ мекарданд. Албатта, дар ин гуна шароит ҳудуди интишори забонро ба ҳудуди паҳншавии халқ баробар кардан лозим нест, зеро маълум ки ҳудуди паҳншавии забон хеле васеътар мешавад (мисоли классикии ин ҳодиса таърихи дар Европай Ғарбӣ паҳн шудани забони латинӣ аст). Мувофиқи ривояти ҳадисҳо забони форсӣ дар ҳамон давраҳо ва зотан дар давраҳои сонитар ҳам, василаи муҳими тарғиби дини ислом буд. Ба қавли Наршаҳӣ (асри X) дар як масҷиди Бухоро, ки соли 713 бино шуда буд, қуръонро ба забони форсӣ кироат мекардаанд. Чунин ҳодиса маълум, ки соли 728 яке аз воизони дини ислом аз тарғиби дин дар Самарқанд фақат ба ҳамин асос даст кашидааст, ки забони форсиро ба хубӣ наредонистааст.

Инаш ҳам маълум, ки ҳам дар паҳн шудани дини ислом ва ҳам дар паҳн шудани забони форсӣ сабабҳои иқтисодӣ ҳам хеле муҳим буданд. Масалан, қабули ислом каси ислом овардари аз баъзе андозҳо озод мекард, робитаҳои сиёсӣ, маданӣ ва иқтисодии байни Мовароуннаҳр ва Хуросону дигар ноҳияҳои Эрон, тоҷирону қосибони шаҳрҳои Суғдро водор менамуд, ки забони форсиро азхуд кунанд.

Албатта, процесси ба забони форсӣ гузаштани аҳолии суғдизабони Мовароуннаҳр процесси тӯлонӣ буд. Аз қайдҳои сайёҳи Хитой Сюань-цзан, ки соли 630 сарбасари Осиёи Миёнаро гашта буд, дида мешавад, ки номи Су-ли (яъне Суғд) ба тамоми кишвари нопадканоҳ — аз ҳуди Суёоб (водии даръёи Чу) сар карда, то ҳуди Кеш (Шаҳрисабзи ҳозира, яъне андаке ҷанубтари Самарқанд) нисбат дорад, яъне ҳам забони мардуми ин кишвар ва ҳам ҳатти он суғдӣ буд. Чи тавре мебинем, дар ибтидои асри VIII забони суғдӣ на фақат дар хоки ҳуди Суғд (водии Зарафшон ва ноҳияҳои атрофи он, воҳаи Қашқадаръё ва ғ.), балки дар хоки

Ҳафтруд низ паҳн шуда буд, ки он ҷойхоро сугдиён фаъолона тасхир мекарданд. Боз як исботи он, ки аҳли водии Зарафшон дар чорьяки аввали асри VIII Ҳанӯз ба забони сугдӣ гап мезаданд, ҳуди ҳамон ҳуҷҷатҳое мебошанд, ки аз Қалъаи Муғ ба даст омада буд. Тадқиқи ин ҳуҷҷатҳо нишон дод, ки тамоми мукотибаи Деваштич ва дигар феодалҳои Сугд ба забони сугдӣ бурда мешуд. Мактубҳое, ки аз номи Деваштич фиристода шуда буданд ва тамоми мактубҳое, ки ба номи Деваштич меомаданд, ба забони сугдӣ навишта шудаанд. Наршаҳӣ як воқеаи ачиберо овардааст, ки ба давраи истилои арабҳо тааллуқ дорад. Истилогарон аҳли Бухороро барои хондани намоз маҷбуран ба масҷиде мебарданд, ки соли 713 сохта шуда буд. Азбаски бухориён (ё худ як қисми бухориён) дар он вақт на забони арабӣ ва на забони форсиро медонистанд, ба ин сабаб дар қафои намозхонҳо як одами махсус менестоду ба забони сугдӣ лукма медод, ки қай ба сачда раванд, қай аз ҷой хезанд ва умуман одоби намозро чи гуна бачо оваранд.

Аз афти қор, фақат дар асрҳои IX—X қисми асосии мардуми шаҳрҳои калони Мовароуннаҳр (Самарқанд, Бухоро ва ғ.) ба забони форсӣ гузаштанд.

Ҷаъи тавре маълум аст, Ҳанӯз дар асри X дар Бухоро адабиёти мукаммали форсизабон вучуд дошт. Вале дар кишлоқҷойҳо, дар ҷойҳои дур аз шаҳру роҳҳои калон, дар ноҳияҳои дурдасти кӯхистон забони сугдӣ дар амал буд. Ба қавли географи араб Макдиси дар охири асри X дар рустакҳои Бухоро (дар деҳаҳои тобеи Бухоро) ба забони сугдӣ гап мезаданд: «Сугдиён худ забондоранд; забони рустакҳои Бухоро низ тобеи он аст; ҳуди забон хеле лаҳҷаҳо дорад. Вале ҳама якдигарро мефаҳманд, онҳо имоми аъзам Муҳаммад ибни Фазлро дидам, ки ба сугдӣ бисёр ҳарф мезад».

Ҷаъи тавре дар боло ҳам қайд кардем, дар сарғаи Зарафшон ва, алалхусус, дар ноҳияи шохобҳои сарғаи он лаҳҷаҳои забони сугдӣ дар тӯли тамоми асрҳои миёна вучуд доштанд ва яке аз онҳо бошад, дар водии Яғноб (шоҳоби чапи Зарафшон) дар рӯзҳои мо ҳам вучуд дорад.

Аҳолии сугдизабон ба забони форсӣ гузашта, ба он баъзе унсурҳои забони сугдӣ, алалхусус, унсурҳои лексикӣ худро дохил мекарданд.⁷⁹

Айнан бо ҳамин роҳҳо забони форсӣ аз ноҳияҳои қадими Тахристон лаҳҷаҳои маҳаллии шарқирониро аз байн бардошт.

Хуллас, забони форсӣ аввал дар шаҳрҳо ва баъди он дар кишлоқҷойҳо паҳн шуд, ки дар ин ҳел ҷойҳо то ҳуди асрҳои X—XI ҳам бисёр одамон зиндагонӣ мекарданд ва ба забони сугдӣ гап

*

⁷⁹ Лившиц В. А., 1957, сах. 31 ва диг.

мезаданд. Мувофиқи ривояти сайёҳҳои асри X ва маъхазҳои хаттии ҳамон давраҳо, забони форсӣ, яъне забони тоҷикӣ ба чанд лаҳча тақсим мешуд ва мардуми ҳар як ноҳия ва, ҳатто шаҳрҳои калон бо лаҳчаи худ гап мезаданд. Лаҳчаҳои Самарканд, Ҳирот, Нишопур, Марв, Балх ва ғ. номбар шудаанд. Дар айни ҳол, лаҳчаҳои шарқ ба туфайли чудо шуда мондани худ, ба туфайли махсус будани талаффузи калимаҳо ва бисёр истифода шудани калимаҳои забонҳои шарқиёронӣ аз лаҳчаҳои ғарб фарқи калон дошт. Лаҳчаҳои шарқро «форсӣ» ва лаҳчаҳои ғарбро «ачамӣ» меномиданд ва истилоҳи «форсӣ»-ро хеле баъдтар ба лаҳчаҳои ғарб нисбат меодагӣ шуданд. Ба ақидаи забоншиносон, аллакай дар асрҳои X—XI баъзе хусусиятҳои забоние ба назар мерасиданд, ки хоси забони имрузаи тоҷикӣ буданд ва онро аз забони имрузаи форсӣ фарқ мекунонданд. Вале фақат пас аз мурури ним ҳазор сол ин фарқият як шакли муайяно гирифта тавонист.

Бисёр масъалаҳои муҳими ташаккул ва тақомули забони тоҷикӣ ҳануз мавриди тадқиқи амиқи забоншиносон нашудааст: масалан, ҳоло ҳам масъалаи замон ва макони ташаккули ин забон баҳснок мебошад.⁸⁰

Ба забони тоҷикӣ дар асрҳои IX—X адабиёти бой ба вучуд оварда шуд. Ба забони адабии тоҷик лаҳчаҳои хуросону осийимӣ-ёнагӣ асос гардиданд. Забони адабии тоҷик низ ташаккул ёфта, бо он забон шоҳасарҳои оламшумули адабиёти тоҷику форс навишта шудаанд.

Равнақу ривочи адабиёт басо муҳиму намоён бошад ҳам, фақат як ҷиҳати ташаккулу тақомули забони тоҷикиро таҷассум менамуд. Дар асрҳои IX—X дар илм, дар маданияти моддӣ ва маънавӣ дигаргуниҳои амиқ ба амал омада, дар ниҳояти қор боиси ба вучуд омадани мактабу равияҳои Осийи Миёна гардиданд. Маданияти вилоятҳои гуногуни таърих беш аз пеш ба ҳамдигар шабоҳат пайдо кардан гирифтанд.

Гарчанде ташаккули халқи тоҷик аллакай дар асрҳои IX—X анҷом ёфта бошад ҳам, дар асрҳои минбаъда низ он бетағйир набуд. Аз як тараф, процесси консолидацияи халқи тоҷик, тақвияти умумии маданияти маънавӣ ва моддӣ он ба амал меомад. Аммо истилои аҷнабиён, парокандагии феодалӣ боиси процессҳои мешуданд, ки баръақси процессҳои болоӣ буданд. Дар таърихи этникӣ ва маданияти тоҷикон муносибат ба қавму тоифаҳои туркзабон, ки мақоми онҳо дар ҳазораи II милодӣ якбора боло рафт, беш аз пеш аҳамият пайдо мекард. Байни ин халқҳо қаробате пайдо шуд. Онҳо якҷоя зидди душманони синфӣ ва истилоғарони

*

⁸⁰ Биҳор М. Т., I—II, 1942; Мирзоев А., 1949; Бертельс Е. Э., 1950; Фозилов М. Ҷ 1954; Болдырев А. Н., 1955; Семёнов А. А., 1960; Lazard, 1961; Лившиц В. А 1962; Қапранов В. А., 1964.

ачнабӣ мубориза мебаранд. Дар тамоми неҳзатҳои халқии асрҳои минбаъда, дар набардҳои қаҳрамононаи зидди истилогарони хориҷӣ мо тамоми намояндагони ниёгони халқҳои Осиёи Миёнаро, алалхусус, фарзандони ду халқи наздику ҳамсоя — халқҳои тоҷик ва узбекро дар як саф, паҳлу ба паҳлу, китф ба китф мебинем. Ҳар яке аз ин халқҳо ба ганҷинаи маданияти ҷаҳон дурдонаҳои бебаҳои худро гузошт, мо ин саҳми онҳоро тадқиқ менамоем ва дар айни ҳол, изҳор мекорем, ки онҳо бо ҳамдигар алоқаву робитаи зич доштанд ва ба ҳамдигар таъсир мерасонданд.

Хуллас, дар асрҳои IX—X дар Мовароуннаҳр Хуросон умумияти азими этномадание ташаккул ёфт, ки он тақрибан пурра ба ҳайати давлати Тоҳириён, Сафориён ва, алалхусус, Сомониён дохил мешуданд. Ин умумияти этникии фақат дар миёнаҳои асрҳои X—XI ва ё худ дар нимаи аввали асри XI соҳиби ном шуд. Ба қавли Байҳақӣ соли 435/1043—44 яке аз муқаррабони султон гуфтааст: «Мо, ки тозик ҳастем...»⁸¹ То ин дам «тозӣ» гуфта, арабхоро дар назар доштанд. Худи ҳамон Байҳақӣ ривоят мекунад, ки дар муҳорибаи назди Дандонакон (1040) ҳиндуву арабу курдҳо фирор карданд ва танҳо сарбозони тозик бо ҷасорат ҷангиданд.⁸² Хуллас, дар нимаи аввали асри XI истилоҳи «тоҷик» номи он халқе гардид, ки дар Осиёи Миёна ва Хуросон ташаккул ёфт.⁸³

Оид ба масъалаи пайдоиш ва инкишофи забони адабиёти классикии тоҷик

Асри X ва асрҳои минбаъда аз давраҳои нашъунамои адабиёти классикии тоҷику форс ҳисоб меебанд. Осори адабиёти бадеӣ (аксаран, асарҳои манзум), асарҳои таърихӣ ва илмӣ, ки дар ин давра ба вуҷуд омаданд, дар ҳаёти маданияи мардуми Мовароуннаҳр, Хуросон, Эрони Ғарбӣ, Ҳиндустони Шимолӣ ва бисёр мамлакатҳои Шарқи Наздик ва Миёна роли қалон бозидаанд. Ба тавассути тарҷумаи русӣ ва забонҳои Европайи ғарбӣ имрӯз ёдгориҳои адабиёти классикии тоҷику форс сарвати маданияи бисёр

*

⁸¹ Байҳақӣ, 1969, сах. 725.

⁸² Дар ҳамон ҷо, сах. 758—759.

⁸³ Мандельштам А. М., 1954, а, сах. 58. Чунин этимологияи халқӣ ҳаст, ки қаблаи «тоҷик» аз «тоҷ» аст. Вале ба ақидан аксари забоншиносон ин ном ба номи «тай» ном қаблаи арабҳо вобастагӣ дорад. Ҳамсоияи арабҳо ва пас аз он дигар халқҳо ҳам, арабхоро бо номи қаблаҳои онҳо ном мебарданду фақат он номро ба талаффузи худ мувофиқ месохтанд. Аллақай дар асри I милодин ном ба хитонҳо маълум буд. Баъди Осиёи Миёнаро истило кардани арабҳо ва ислом овардани мардуми он истилоҳи португалӣ «тоҷик»-ро ба аҳли муҳити мусулмони муқими эронизабони Осиёи Миёна нисбат доданд (Бартольд В. В., 1963 д, сах. 455—457; 1963 г, сах. 469—470; Лившиц В. А., 1962 в, сах. 87—88; Bailey H. W., сах. 20—21).

халқон ҷаҳон гардидаанд ва ба ганҷинаи умумии дурдонаҳои қиматбаҳое, ки инсоният андӯхтааст, дохил шудаанд.

Масъалаи пайдоиши ин адабиёт ва пайдоишу интишори забони он, бешубҳа, ҳам барои шарқшиносон ва ҳам барои доираи васеи аҳли илму адаб аз масъалаҳои хеле муҳим ҳисоб меёбад. Барои дурусттар фаҳмидани ин масъала, пеш аз ҳама, лозим меояд, ки ба вазъияти таърихӣ маданияи Эрон ва Осиёи Миёна дар асри X ва асрҳои пешина, ба таърихи забонҳои эронӣ ва осори хаттии мардуми эронизабон муроҷиат кунем.

Истилои Эрон ва Осиёи Миёна аз тарафи арабҳо ва мусулмонкунони аҳолии мамлакатҳои забтшуда (асрҳои VII—VIII ва давраҳои баъдина) пайваستا бо нест кардани осори хаттии қадим ва алифбои мардуми гуногуни эронизабон — алифбои паҳлавӣ дар Эрон, суғдӣ ва хоразмӣ дар Мовароуннаҳр, бохтарӣ дар Бохтарияи таърихӣ (Тахористон) ва ба ивази онҳо зуран ҷорӣ кардани забон ва алифбои арабӣ ба вуқӯъ меомад.

Агарчи дар ноҳияҳои ҷудогонаи Эрон (масалан, дар вилоятҳои назди б. Каспӣ), Осиёи Миёна (Хоразм, Суғд) ва Туркистони Шарқӣ хати паҳлавӣ, хоразмӣ, суғдӣ, монӣ, насронӣ дар давоми якҷанд асри баъд аз истилои арабҳо то дараҷае нигоҳ дошта шуда бошанд ҳам,⁸⁴ дар баробари тадриҷан ба дини ислом гузаштани аҳолии имкониятҳои вучуд доштан ва инкишоф ёфтани хатҳои ғайриарабӣ ҳамоно суст шудан мегиранд. Асарҳое, ки бо алифбои ғайриарабӣ навишта мешуданд, бо як ҳуди шакли зоҳириашон дар шуури мусулмонон ба ақидаҳои динии қадимаи ҳилофи ислом алоқа пайдо намуда, бераҳмона нестун буд карда мешуданд.⁸⁵

Забони арабӣ — забони табақаи болои ҳилофат ва дини ҳукмронӣ он чун аслиҳаи мутамарказонии ҳокимият ва ҳукмронии идеологии истилогарони араб хизмат мекард. Соли 81 ҳ. (700—701 м) забони арабӣ забони давлатӣ эълон гардида, ба тадриҷ коргузори ва мукотибаи расмӣ вилоятҳои тахти тасарруфи ҳилофат ба ҳамин забон гузаронида мешавад. Сафолпораҳои алифбои арабӣ сабтшуда, ки аз ҳафриёти археологии Марв ёфт шудаанд ва зоҳиран ба асрҳои VII—VIII тааллуқ доранд, нишон медиҳанд, ки дар Марв тақъагоҳи маъмурияти хуросонӣ ва мовароуннаҳрии араб ба мақсади тайёр кардани амалдорони арабидон таълими забон

*

⁸⁴ Ниг.: *Henning W. B.*, 1958; *Оранский И. М.*, 1960; сах. 167, 187, 196; «История таджикского народа», т. I, 1963, сах. 431—563, 556—565.

⁸⁵ Муроҷиат фармоид ба ахбороти ал-Беруни дар бораи аз тарафи Қутайба нест кардани ёдгориҳои хаттии Хоразми қадим. Ниг.: *Беруни*, 1957, сах. 48, 63. Мук. кунед: нақли дар «Тазкираи Давлатшоҳ» (асри XV) дар бораи бо фармони амири Хуросон Абдулло бини Тоҳир (солҳои 828—844) нобуд кардани «мероси зардуштӣ» ва умуман «асарҳои ғайриарабӣ» (Ниг.: *И. М. Оранский*, 1960, 257).

ва хати араби ро чорӣ карда будаанд. Мувофиқи маълумоти ал-Цахшиёрӣ, аз соли 742 донистани забон ва хати арабӣ барои маъмурияти Хуросон ва ҳамчунин Мовароуннаҳр, ки таҳти идораи ҳукумати Хуросон қарор гирифта буд, ҳатмӣ ва маҷбури гардид. Дар баробари ин дар мукотибаи расмӣ на танҳо намояндагони ҳокимияти араб, балки ҳокимони маҳаллӣ ҳам (лоақал хангоми алоқа бо маъмурияти араб) аз забони арабӣ истифода мебуданд. Ин иддаоро, масалан, қадимтарин санади арабизабони аз ҳудуди Мовароуннаҳр ёфтшуда — номаи машҳури «шоҳи суғд, ҳокими Самарқанд» Деваштак ба ҳокими араби Хуросон (718—719) низ менамояд тасдиқ намояд.⁸⁶ Забони арабӣ дар ин давра на танҳо дар мукотибаю коргузори, балки дар адабиёти илмӣ, дар назм ва диғар соҳаҳои маданияти хаттии мардуми эронизабон чорӣ карда мешавад. Рисолаҳои илмӣ ва асарҳои сершумори бадеии ба забони арабӣ навиштаи намояндагони вилоятҳои гуногуни Эрон ва Осиёи Миёна, чунончи, Ибн ал-Муқаффаъ (721—757, номи форсиаш Рӯзбех), ибни Хурдодбех (820—қариби 912) ва ат-Табарӣ (соли ваф. 923) аз Форс; ал-Хоразмӣ (780—847) ва ал-Берунӣ (973—1048) аз Хоразм; Башшор ибни Бурда (710—784) аз Хуросон; ал-Хураймӣ (асри VIII) аз Суғд; Саолибӣ (961—1038), Наршахӣ (асри X), Ибни Сино (қариби 980—1037) аз Бухоро ва ғ. маълуми машҳуранд. Саолибӣ дар асари худаш «Ятимат-уд-дахр» дар бораи 119 шоире, ки дар Хуросон ва Мовароуннаҳр дар замони ҳукмронии Сомониён зиндагӣ карда, ба забони арабӣ шеър эҷод кардаанд, маълумот додааст. Албатта, қисми зиёди ин шоирон, ба табақаи аъёну ашроф ва доираҳои расмии ҳукмрон мансубанд. Ин ҳам маълум аст, ки шоир Абу Нувос (742—қариб 812), ки худ фарзанди форсдӯхтар аст ва шеърҳои ӯ дар дарбори Хорунаррашид ба забони арабӣ эҷод кардааст,— мувофиқи маълумоти «Таърихи Систон» дар шеърҳои ӯ калимаҳои форсиро ҳазломезона дохил кардааст.⁸⁷

Ба маданияти хаттии мардуми эронизабон дохил шудани забони арабӣ, албатта, забонҳои зиндаи эронии аҳолии Эрон ва Осиёи Миёнаро аз байн бурда натавонист. Забони арабӣ ба сифати забони адабиёти хаттӣ танҳо дар байни қисмати миқдоран ночизи табақаи ашроф, шоирон ва олимони дарбор ривож ёфта буд. Омаи васеи аҳолии шаҳру деҳқадаҳои Мовароуннаҳр, Хуросон, Систон, Эрони ғарбӣ бошад, ба забони модарӣ сӯхбат мекарданд, ба ин забон суруд ва дostonҳои қаҳрамонӣ эҷод менамуданд. Забони арабӣ барои онҳо ҳамеша бегона монд, вале бо сабабҳои дар боло овардашуда эҷодиёти бадеии мардуми эронизабон дар асрҳои

*

⁸⁶ Крачковский В. А. ва И. Ю., 1934, сах. 52; 1955, сах. 182—212.

⁸⁷ Дар бораи шоирони форс, ки ба арабӣ шеър эҷод кардаанд, нир.: Эберман В. А., 1927. Муфассал доир ба ҳаёт ва эҷодиёти Абу Нувос ниг.: Шидфар Б. Я., Абу Нувас. М., 1978.

аввали ҳукмронии ислом дар хат инъикос наёфта ва аз ин рӯ, осори хаттии онҳо барои наслҳои оянда боқӣ намондааст.

Дар ҳаёти таърихию маданӣ ва адабии халқҳои Эрон ва Осиёи Миёна роли нисбатан муҳимро забоне бозидааст, ки дар сарчашмаҳо бо номи «забони порсӣ» ё «забони форсӣ» оварда мешавад. Бо ин забон эҷодиёти даҳанакии халқ, бе шакку шубҳа, ҳеч гоҳ (хатто дар замони истилои арабҳо ҳам) қатъ нашудааст. Аммо, аз он ҷо, ки ин эҷодиёти бадеӣ дар хати арабӣ сабт нагардидааст, қариб тамоман номаълум монда, танҳо аз рӯи баъзе маълумоти парокандае, ки аксаран аз асарҳои ҷуғрофидонҳо ва муаррихони арабизабони асрҳои аввали ҳукмронии ислом ба даст оварда шудаанд, муҳокима рондан мумкин аст. Масалан, мувофиқи маълумоти ал-Ҷоҳиз (соли ваф. 869) шоири аслан форсӣ асри VII Ибни Муфарриғ дар Басра ба тамасхури тӯдаи одамон бо каломи мавзуни форсӣ ҷавоб гуфтааст.⁸⁸

В. В. Бартольд дубайтаи форсии ба харобаҳои Самарқанд бахшидаро, ки Ибни Хурдодбех (асри IX ва аввали асри X) хифз намудааст, қайд мекунад.⁸⁹ Бартольд ҳамчунон маълумоти Табариро дар бораи шайхҳои Мароға, ки шеърҳои «ба форсӣ» эҷодкардаи Муҳаммад ибни Баисро (ваф. миёнаҳои асри IX) мехондаанд, хотирнишон кардааст. Дигар маълумоти Табарӣ (дар санаи 727/728 ва 737) оид ба суруди ҳазломезе, ки сокинони Балх дар бораи ҳучуми бебарори қоиммақоми араб дар Хуросон — Асад ибни Абдуллоҳ ба муқобили мардуми башӯромадаи кӯҳистони Хатлон эҷод кардаанд, дар фасли гузашта зикр гардид.⁹⁰

Қаринаи ин маълумот ва худӣ характери суруд нишон медиҳад, ки вай аз байни халқ баромадааст. Ҳамин тавр, шубҳае намонда, ки дар ибтидои асри VIII забони зиндаи аҳолии Балх (ва ё қисми он) забони форсӣ будааст. Эҷодиёти бадеӣ ба ин забон, бешубҳа, дар байни монавиҳо низ вучуд дошт. Инро ду порчаи шеърии ба хати монӣ навишташуда, ки аз рӯи ҳулосаи профессор Хеннинг ба қалами яке аз ҳамзамонони Рӯдакӣ тааллуқ дорад, тасдиқ мекунад.⁹¹

Шароити ба майдони васеи ҳаёти сиёсӣ ва маданӣ баромадани забони форсӣ ва барои дар хати арабӣ таҷассум кардани он, пеш аз ҳама, дар вилоятҳои шарқии хилофат — дар Мовароуннаҳр, Хуросон, Систон пайдо шуда буд. Маҳз дар ҳамин ҷоҳо аввалин давлатдориҳои мустақили Тоҳириён (821—873), Саффорӣён (873—903), Сомониён (875—999) ба вучуд омаданд ва аъёну ашрофи феодалии маҳаллӣ ва доираҳои тарафдори онҳо забони модарии худ, забони аҳолии маҳаллӣ — забони форсиро ба сифати забони

*

⁸⁸ Ниг.: Март Ю. Н., 1939, саҳ. 63.

⁸⁹ Ниг.: BSOS, vol. II, part. IV, 1923, pp. 836—838; ИАН, 1933, № 3, 270—271.

⁹⁰ Табарӣ, II, 1492, 1494, 1603.

⁹¹ Ниг.: Henning W. B., 1962.

давлатӣ ва адаби пешниҳод карда, бо ҳамин роҳ истиклолияти сиёсӣ ва мадани худро дар назди хилофати араб таъкид ва таъйид менамуданд. Аз ин ру, табиист ки аввалин кушишҳои сабти хаттии ин забон ба воситаи алифбои арабӣ дар сарзамини Мовароуннаҳр, Хуросон ва Систон ба вуқӯ пайваस्ताаст. Ба илм кай, дар кучо ва аз тарафи кӣ дар таълифи асарҳои бадеии форсӣ истифода шудани алифбои арабӣ маълум нест, аммо равшан аст, ки худӣ зиндагӣ, шароити таърихии Мовароуннаҳр, Хуросон ва Систони то асрҳои IX—X бо забони маҳаллӣ ба вуҷуд овардани хат ва адабиёти хаттиро тақозо мекарданд. Ҳарчанд маълумоти сарчашмаҳо комилан саҳеҳ ва аниқ набошанд ҳам, ба ҳар ҳол метавонанд вазъияти муайяни таърихиеро, ки дар он процесси забони адабии арабиро танг карда баровардани забони форсӣ ба вуқӯ мепайваस्त, ҳеле равшан нишон диҳанд. Маълумоти нисбатан машҳур ва пурарзише, ки ин амри воқеиро ба дурусти акс мекунад, дар «Таърихи Систон» сабт гардидааст. Дар сарчашмаи мазкур дар боби ҳуҷуми Яъқуб ибни Лайси Саффорӣ ба Хирот (867) чунин оварда шудааст: «...шуаро ба шарафи у шеърҳои арабӣ гуфтанд: «Оллоҳ шахриён ва рустоиёнро бо салтанати Яъқуби қобил ва қодир шарафъёб гардонид... Чун ин қобил шеър бихонданд, Яъқуб, ки марди ноҳондае буд, аз маънӣ огоҳ нашуд. Муҳаммад бинни Восиф ҳузур дошт. У дабири девони сафир буд ва шахси муаддаб. Он вақт номаи порсӣ набуд. Яъқуб бигуфт: «Чаро он гуфт, ки ман намефаҳмам?» Пас, Муҳаммад бинни Восиф шеъри порсӣ гуфтан гирифт ва аввалин касе аз Аҷам буд, ки шеъри порсӣ гуфт...»⁹²

Дар ин маълумот сабабҳои аз шеърҳои арабӣ ба шеърҳои форсӣ гузаштани шоирони маҳаллӣ ҷолиби диққат аст: ба намоёндаи ҳукмрони маҳаллӣ Яъқуб ибни Лайс шеъри ба арабӣ гуфташуда бегона ва нофаҳмост.

Дар сарчашмаҳо, инчунин дигар шоирони ин давра, ки ба забони форсӣ шеър мегуфтанд, зикр гардида,⁹³ порчаҳои алоҳида аз осори бадеии онҳо оварда шудаанд.⁹⁴ Қобили қайд аст, ки қариб ҳамаи ин шоирон дар Мовароуннаҳр, Хуросон, Систон — вилоятҳои, ки дар ҳудуди онҳо процесси ташаккули халқи тоҷик ба вуҷуд меомад, таваллуд ёфта, умр ба сар бурдаанд. Инкишофи ҷуршукӯҳи адабиёти классикии тоҷикӣ форс, махсусан, аз давраи Сомониён, аз даврае, ки Рудақӣ (охири асри IX—миёнаи асри X) ва Фирдавсӣ (933/934—1020 ё 1025) ва инчунин, ҳамзамонҳои

*

⁹² Ин порча дар чанд тарҷума, аз ҷумла, дар тарҷумани русӣ ҳам маълум аст. Ниг.: ВЯ, 1955, № 5, саҳ. 79—80; *Оранский И. М.*, 1960, саҳ. 264—265; «Таърихи Систон», 1974, саҳ. 210—213.

⁹³ *Tempis Ch. H.*, GDMG.

⁹⁴ Аз рӯи ҳисоби Л. П. Смирнова танҳо дар «Таърихи Систон» 126 байт ба забони форсӣ оварда шудааст. Ниг.: «Таърихи Систон», 1974, саҳ. 29.

онҳо Дақиқӣ (соли ваф. 977), Абулхасан Шаҳиди Балхӣ, Абуша- кури Балхӣ ва дигарон асарҳои пурқимати бадеиашонро ба забо- ни форсӣ эҷод кардаанд, сар мешавад. Ба вучуд омадани аввалин асарҳои насрии адабиёти классикии тоҷику форс низ ба ҳамин за- мон ва маҳал тааллуқ доранд, ки дар байни онҳо, пеш аз ҳама, асарҳои зеринро бояд ном бурд:

1) «Муқаддимаи Абумансури»-и «Шоҳнома», ки соли 957 дар Тус (Хуросон) навишта шудааст;

2) «Дорушиносӣ»-и Муваффақи Ҳиравӣ дар замони ҳукмронии Мансур ибн Нух (961—976) дар Бухоро навишта шудааст;⁹⁵

3) «Худуд-ул-Олам» асари ҷуғрофии муаллифаш номаълум, ки соли 982/983 дар Гургон (шимоли ғарби Афғонистони имруза) ба таълифи он шуруъ кардаанд;

4) Асари ҷуғрофии Абулмуайяди Балхӣ, ки бо номи «Аҷоиб- ул-Булдон» ва ё «Қитоби аҷоиботи баҳру бар»⁹⁶ машҳур аст.

Аз миёнаҳои асри XI адабиёти классикии тоҷику форс бо як қатор асарҳои оригиналии таърихӣ, монанди «Зайн-ул-аҳбор»-и Абусаиди Гардизӣ (таълифаш дар байни солҳои 1048 ва 1052), «Таърихи Байҳақӣ»-и Абулфазли Байҳақӣ (соли ваф. 1077), «Таъ- рихи Систон» (муаллифаш маълум нест, қисми асосиаш, ба назар- ри мо, дар нимаи дуҷуми асри XI навишта шудааст) бой мегардад.

Майли дар адабиёти хаттӣ қорӣ қардани забони модарӣ дар фаъолияти тарҷумонии давраи Сомониён низ равшан мушоҳида мешавад. Дар байни асарҳои дар ин давра аз арабӣ ба забони форсӣ тарҷумашуда асари машҳури таърихи Табарӣ ва асари ди- гари калонҳаҷми ӯ тафсир (тафсири Ҷуръон) аҳамияти бештар касб кардаанд. Тарҷумани ҳардуи ин асар (аниқтараш тарҷумани асари аввал тафсир аст) ба як давраи муайян (қариб соли 963)⁹⁷ тааллуқ дошта, бо фармони ҳокимони сомонӣ ва муқаррабони онҳо иҷро шудаанд. Тарҷумани «Таърихи Табарӣ» ба қалами хо- дими намоёни давраи сомониён Абуалӣ Муҳаммад Балъамӣ, ки чун ҳомии адабиёт низ машҳур аст, тааллуқ дорад. Худи Балъамӣ дар сарсухани арабии асар сабаби ба тарҷума даст задани худро чунин баён мекунад: «Ва (ин китобро) порсии дарӣ ғардонидам, то малик ва атбои ӯ битавонанд хондан ва фаҳмидан ва ба ҳар

*

⁹⁵ Маҳз ҳамин асар аз қадимтарин дастхатҳои бо хати арабӣ китобатшудаи тоҷикӣ-форсӣ аст, ки то замони мо омада расидааст.

⁹⁶ Ин асари ягонан Абулмуайяди Балхист, ки дастраси мо гардидааст. Асарҳои дар дигар сарчашмаҳо («Таърихи Систон») ёдоваршудаи ин муаллиф («Шоҳ- нома»-и манзум ва мансур, инчунин китоби «Гаршосп», ки шояд ба таркиби асари аввала дохил мешуда бошад) чун иқтибосҳои алоҳида дар асарҳои му- аллифони дигар боқӣ мондаанд. Дар бораи Абулмуайяди Балхӣ ва асарҳои ӯ ниг.: Lazard G., Abul Mu'ayyad Balxi, 1967; дар китоби «Таърихи Систон», сах. 30—31.

⁹⁷ Таҳмин мекунам, ки гуё тарҷумани «Таърихи Табарӣ» соли 936 сар шуда бошад. Ниг.: Грязневич П. А. ва Болдырев А. Н., 1957, сах. 55, эзоҳи 37.

касе, ки бихоҳад маонии он доништан, мушките рӯ наёрад». Айнан бо ҳамин ният китоби «Тафсир» ҳам, мисли асари зикршуда, бо фармони амири сомони Мансур ибни Нӯҳ (961—976) ба забони форсӣ тарҷума шудааст.

Боз як далели дигарро меорем, ки ба давраи Сомониён мансуб аст:

Амири Сомони⁹⁸ уламои Мовароуннахрро чамъ карда, супориш дод, ки асаре роҷеъ ба оину русумот иншо кунанд. Имомҳои Бухоро ба Хоҷаимом Абулқосим Ҳакими Самарқандӣ⁹⁹ ишора карданд. Вай ин китобро ба арабӣ таълиф намуд ва кулли уламо писандиданд. Пас амир «фармуд, ки ин китобро ба порсӣ бояд кард, то хоссу омро манфиат бувад». Аз ин маълумот ва далелҳои чунин бармеояд, ки сабаби асосии қорӣ қардани забони хаттии форсӣ асарҳои бо ин хат навишташударо ба аҳолии маҳаллӣ дастрас намудан будааст.

Забони арабӣ, албатта, якбора ҷои худро ба забони форсии нав соҳиби хатшуда надод. Адабиёти хаттии арабӣ ва адабиёти хаттии форсӣ дар муддати мадид ба таври мувозӣ вучуд дошанд.¹⁰⁰ Аммо забони форсӣ кам-кам доираи истеъмоли забони арабиёро дар соҳаҳои гуногуни адабиёти хаттӣ маҳдуд қардан гирифт. Таваҷҷӯҳ шавад ба ин маълумоти «Таърихи Систон»: «Шуарои араб ба ӯ шеърҳои зиёде бахшиданд, аммо матлаби мо дар ин китоб шеърҳои порсӣ, ба истиснои он мавриде, ки мо очиз бошем ва шеърҳои порсӣ пайдо қарда натавонем».¹⁰¹

Чунон ки дуруст таъкид шудааст, интишори забони форсӣ дар соҳаҳои гуногуни хат «қонуниятҳои прогрессивии таърихӣ буда, муборизаи мардуми як қатор давлатҳои Эрон ва Осиёи Миёнаро ба муқобили ҳукмронии сиёсӣ ва мафкуравии хилофат инъикос мекард».¹⁰²

Далелҳои сершумори ҳаёти маданӣ ва адабии Осиёи Миёнаи пеш аз муғул нишон медиҳанд, ки забони арабӣ барои аҳолии ин мамлакатҳо ҳамеша бегона буд ва дар хат қорӣ қардани забони ин мардум, яъне забони порсӣ яке аз муҳимтарин заруратҳои замон ба шумор мерафт. Маълум аст, ки асари Наршаҳӣ «Таърихи Бухоро» бори аввал ба забони арабӣ (933—934) навишта шуда буд, аммо соли 1128 ба забони форсӣ тарҷума шуда, соли 1178 ин тарҷума дубора таҳрир ёфт.

Дар ин бора мутарҷими асар дар муқаддимаи он чунин менависад: «Ва таълифи ин китоб ба арабӣ будааст ба иборати балғ...

*

⁹⁸ Аз афти қор, Наср II (914—943) ё Нӯҳ I (943—954).

⁹⁹ Соли 953/954 вафот кардааст.

¹⁰⁰ Анъанаи аз забони арабӣ истифода бурдан махсусан дар асарҳои динӣ ва илмӣ хеле устувор буд.

¹⁰¹ «Таърихи Систон», 1974, саҳ. 310.

¹⁰² Болдырев А. Н., 1955, саҳ. 87.

ва чун бештар мардум ба хондани китоби арабӣ рағбат наменамуданд, дӯстон аз ман дархост карданд, ки ин китобро ба форсӣ тарҷума кун. Дархости ишонро иҷобат кардам ва ин китобро баъд аз гузаштани як саду навад сол аз таълифи он ба порсӣ тарҷума кардам».¹⁰³

Пас аз Мовароуннаҳр, Хуросон ва Систон дар дигар вилоятҳои Эрон (ба маънои васеи ин калима) забони форсӣ доираи забони арабиро дар навиштаҷот беш аз пеш танг мекунад. Дар охири асри X ва аввали асри XI дар Гургон дар дарбори Қобус ибни Вушамгир (976—1012), аз аввали асри XI дар Ғазна дар дарбори Маҳмуди Ғазнавӣ (988—1030), аз солҳои 40-уми асри XI дар Табриз (Катрон) баъзе шоирон ба гуфтани шеърӣ форсӣ сар мекунанд. Аз соли 1022 то соли 1037 фаъолияти донишманди бузурги халқи тоҷик Абӯалӣ ибни Сино дар Исфаҳон мегузарад ва дар ҳамин ҷо барои ҳокими маҳаллӣ якчанд асар, аз ҷумла асари машҳураш «Донишнома» ё «Донишномаи Алоӣ»-ро ба забони форсӣ эҷод кардааст. Дар ин ҷо низ ба мисли Мовароуннаҳр ва Хуросон сабаби аз адабиёти арабизабон ба адабиёти форсизабон гузаштани он ба оммаи халқ фаҳмо шудани ин адабиёт буд. Муаллифи яке аз асарҳои чорьяки аввали асри XII чунин менависад: «Ва шунидам, ки худованди мозӣ Алоуддавла...¹⁰⁴ хочараис Абӯалӣ ибни Синоро гуфт: — Агар илми аввал ба иборати порсӣ будӣ, ман битавонистаме доништан! Бад-ин сабаб ба ҳукми фармон «Донишномаи Алоӣ» сохт ва чун пардохт ва арза кард, аз он ҳеч дарнаставонист ёфтан».¹⁰⁵

Худи Абӯалӣ ибни Сино ҳам ба забони форсӣ эҷод кардани чанде аз асарҳои илмиашро бо майли ба омма фаҳмо кардани онҳо алоқаманд кардааст.

Таъсир ва шӯхрати адабиёти хаттии форсӣ дар асрҳои миёна чунон бузург буд, ки вай на танҳо дар мамлакатҳои, ки забони форсӣ барои аҳолии онҳо забони модарӣ ҳисоб мешуд (Мовароуннаҳр, Хуросон, Эрони Ғарбӣ), балки дар кишварҳои берун аз ҳудуди онҳо Озарбойҷон, Осиёи Хурд, Курдистон, Афғонистон, Ҳиндустони Шимолӣ, Туркистони Шарқӣ низ эҷод мешуд.

Мумкин аст хотирнишон кард, ки адабиёти хаттии форсизабон аз охири асри IX ва аввали асри X дар тамоми соҳаҳои ҳаёти сиёсӣ ва маданияи мамлакатҳои гуногуни Шарқи Наздик ва Миёна васеъ паҳн мешавад. Забони форсӣ нафақат барои мардуми тоҷик ва форс, инчунин барои халқҳои гуногуни ин нуқоти Шарқ курдҳо, афғонҳо, ҳиндуҳо, мардуми туркзабони Озарбойҷон, Осиёи Хурд ва Мовароуннаҳр дар ибтидои асрҳои миёна (ва аксаран

*

¹⁰³ *Наршаҳӣ*, «Таърихи Бухоро» (муқаддимаи тарҷумаи форсӣ), 1904, сах. 3.

¹⁰⁴ Ҳокими Исфаҳон аз соли 1007 то 1041.

¹⁰⁵ Иқтибос аз мақолаи *Болдырев А. Н.*, «Из истории развития персидского литературного языка», «Вопросы языкознания», 1955, № 5, сах. 83.

баъдтар ҳам) забони асосӣ ва забони асосии (ва ҳатто ягонаи) адабиёти хатти ба шумор мерафт.

Забони форсӣ забони арабиро, ҳатто дар навиштаҷоти асбобҳои рузғор ва катибаҳо танг кардааст. Аввалин хати ба забони форсӣ дар руи пиёлаи нуқра сабтшуда ба асри XI тааллуқ дорад.¹⁰⁶ Дар хатти арабии руи сафолпораҳое, ки аз ҳафриёти археологии Марв ёфт шудаанд, ба гуфти М. Е. Массон, таъсири таалаффузи забони тоҷикӣ аён аст.¹⁰⁷ Аввалин матни тоҷикии дар руи қайроқсанги аз қабристони Самарқанд пайдошуда ба аввали асри XIII тааллуқ дорад.¹⁰⁸

Дар ҳамаи сарчашмаҳо забони ин адабиёти арабихат «форсӣ», «порсӣ», «порсии дарӣ» номида мешавад.

Ин номҳо чиро ифода мекунанд? Қалимаи «дарӣ» сифати нисбӣ аз «дар», яъне дарбор (дарбори шоҳ) буда, маънои «дарборӣ»-ро дорад. Дар ин истилоҳ вазъияти конкрети маданияту таърихии он замон, замоне, ки адабиёти хатти асосан дар дарбори ҳукуматдорони феодалӣ ба вучуд меомад, инъикос ёфтааст.

Муаллифони арабизабони асрҳои миёна ин истилоҳро ба забони дарбори сосониён дар Мадоин алоқаманд мекунанд. Дар давраҳои баъдина ин истилоҳ маъноҳои дигар низ пайдо намуд, аз ҷумла, услуби муайяни аввалин асарҳои ба забони форсӣ эҷодшуда, ки аз арабизмҳои зиёд ва гуфторҳои сертакаллуфи хоси забони адабии асрҳои минбаъда холианд, бо ҳамин истилоҳ ифода шудааст.¹⁰⁹

Истилоҳи «дарӣ» дар адабиёти илмӣ баъзан бо лаҳҷаҳои маҳалли порсҳои (зардуштони) Ҷазд ва Қирмон ва ҳамчунин лаҳҷаи Сивандӣ (воқеъ дар самти шарқии Техрон) ва ғ. низ мансубият пайдо кардааст. Ҳоло ин истилоҳ дар Афғонистон нисбат ба шакли хаттии яке аз забонҳои расмии ин мамлакат — забони форсии кобулӣ истифода мешавад.

«Забони форсӣ» ва «забони дарӣ»-ро ҳамчун ду забони гуногун ба ҳамдигар муқобил гузоштан ҳам нодуруст аст. Балъамӣ дар муқаддимаи арабии «Таърихи Табарӣ» (қариби соли 963) забони тарҷумаашро «забони форсии дарӣ» меномад. Баъдтар (зоҳиран, баъд аз соли 976¹¹⁰) муқаддимаи арабии ин тарҷума ба муқаддимаи форсӣ баргардонда мешавад, ки дар он забони ин тарҷума «порсӣ» номида шудааст. Ҳамин тавр, ҳеч як шубҳае нест, ки истилоҳҳои форсӣ, форсии дарӣ, ба айнӣ як маъно кор фармуда шудаанд. Бо ҳамаи ин истилоҳҳо як забон — забони адабиёти классикии форсу тоҷик «забон порсӣ» ифода шудааст.

*

¹⁰⁶ Маршак Б. И., 1976, саҳ. 162.

¹⁰⁷ Массон М. Е., 1978, саҳ. 88.

¹⁰⁸ ФС, 237.

¹⁰⁹ Семенов А. А., 1960.

¹¹⁰ Ниг.: Грязневич А. П. ва Болдырев А. Н., 1957, саҳ. 56.

Ба он ақида ҳам, ки забони паҳлавӣ (забони форсии миёна) ва забони форсӣ гуёе ду забони гуногун бошанд, розӣ шудан мумкин нест. «Забони форсии миёна ва забони форсӣ (забони бо хати арабӣ навишташудаи осори адабиёти тоҷику форс) ду давранинқишофи пай дар пай як забон мебошанд, ки дар хатҳои гуногунсистема — паҳлавӣ, монӣ, арабӣ инъикос ёфтаанд. Муаллифоне, ки забони форсӣ ва забони форсии миёнаро аз ҳам ҷудо мекунанд, хоҳу нохоҳ таърихи забони адабиёти классикии тоҷикро маҳдуд мекунанд. Ин забон ду-се аср пеш аз истилои араб не, чунон ки баъзе муаллифон менависанд,¹¹¹ балки яқин ҳазор сол пештар ба вуҷуд омада, ёдгориҳои хаттии он ба асри VI пеш аз милод рафта мерасад.

Ду масъаларо аз ҳамдигар фарқ кардан лозим аст: яке — масъалаи макон ва замони пайдоиши забони адабиёти классикии тоҷику форс, масъалаи асосии лаҳҷавии забони ин адабиёт ва дигаре — масъалаи таърихи ин забон ва ҷои он дар байни забонҳои дигари эронӣ.

Оид ба масъалаи яқин ба вуҷуд омадани ду фикр мумкин нест. «Забони адабиёти классикии тоҷику форс дар ҳудуди Мовароуннаҳр, Систон, Хуросон ташаккул ёфтааст. Маҳз дар ҳамин ҷо, (асрҳои IX—X) пояи забони адабиёти, ки дар ҳаёти таърихӣ маданияи Осиёи Миёна, Эрон ва мамлакатҳои дигари Шарқи Наздик ва Миёна роли бузург бозида аст, устувор гардид. Маҳз аз Бухоро, Самарқанд, Балх, Ҳирот, Тус ва дигар вилоятҳои Мовароуннаҳр, Хуросон, Систон аввалин эҷодкорони бузурги ин адабиёт ба зухур омаданд. Ном гирифтани Дақиқӣ, Фирдавсӣ, Носири Хисрав, Умари Хайём кифоя аст. Ин ҳам тасодуф нест, ки бузургтарин шоирони дарбори ғазнавиён ва салҷуқиён аз вилоятҳои мазкур (Унсурӣ аз Балх, Фаррухӣ аз Систон, Анварӣ аз Сарахс, Муизӣ аз Нишопур ва ғ.) баромаданд. Мувофиқи маълумоти тазкираи Муҳаммад Авфӣ (1221, 1222), ки қадимтарин тазкираи то ба замони мо расида «Лубоб-ал-боб» ба шумор меравад, аз 106 шоири замони Салҷуқиҳо 68 нафарашон дар Хуросон ва Мовароуннаҳр ва танҳо 16 нафари онҳо дар вилоятҳои ғарбии Эрон ба дунё омаданд.¹¹²

Ин далелҳо бори дигар собит мекунанд, ки то давраи ҳуҷуми муғулҳо адабиёти форсизабон на дар ҳудуди Эрони Ғарбӣ, балки дар ҳудуди Мовароуннаҳр, Хуросон, Систон дар ҳудуди вилоятҳои, ки асосгузори адабиёти классикии тоҷику форс Рӯдакӣ, Фирдавсӣ ва ҳамзамонону пайравони онҳо зиндагӣ ва асар эҷод мекарданд, инқишоф ёфтааст. Аз ин рӯ, бесабаб нест, ки Асади

*

¹¹¹ Ниг.: «СШ», 1975, сах. 132.

¹¹² Ниг.: Бертельс Е. Э., 1950, сах. 63.

Тусӣ дар муқаддимаи «Луғати фурс» (1065—1066) «луғати фурс-лисони аҳли Балх, Мовароуннаҳр ва Хуросон» гуфтааст.¹¹³

Ҳар гоҳ ки сухан аз таърихи қадимтарин марҳилаҳои инкишофи ин забон равад, забони адабиёти классикии тоҷику форсро аз давраҳои гузаштаи тараққиёти он, ки дар ёдгориҳои ҳатти форсии қадим ва миёна мучассам шудааст, набояд ҷудо кард. Ин забон дар ҷои ҳоли ба вучуд наомадааст ва ба вучуд омада ҳам наметавонист. Таърихи он на ин ки аз давраи истилои араб, балки аз асари VI пеш аз милод шуруъ мегардад, ки ин иддаоро ёдгориҳои ҳатти тасдиқ менамоянд.

3. ИЛМ ВА АДАБИЁТИ ХАЛҚИ ТОҶИК (АСРҲОИ IX—X)

Тараққиёти адабиёти бадеӣ

Вазъияти сиёсии Осиёи Миёна ҳанӯз дар ибтидои асри IX ба рои тараққии адабиёти нави китобии тоҷик, ки бар асоси эҷодиёти даҳанакии халқ қарор гирифта буд, шароити мусоид фароҳам овард, вале ин шароит самараҳои худро дар вақти Сомониён бахшид. Бинобар ҳамин ҳам давраи Сомониён давраи пайдоиши адабиёти классикии тоҷику форс ба шумор меравад.

Дар айни замон ин ифодаро чунин бояд фаҳмид, ки замони Сомониён аслан на давраи ба вучуд омадани адабиёти нави тоҷику форс, балки фақат давраи расман эътироф гардидан, ба шакли ҳатти зуҳур ёфтани ва нашъунамои ин адабиёт мебошад.

Хеле вақт пеш аз барпо гардидани давлати Сомониён тоҷикон бо забони модарии худ лафзан асарҳои бадеӣ эҷод мекарданд. Чунин амри воқеӣ, ки дар тамоми давраи ҳукмронии арабҳо анъанаҳои адабии қабл аз ислом аз байн нарафтанд ва халқ образҳои бадеӣ ва сюжетҳои бостониро маҳфуз дошт, яке аз далелҳои нисбат ба асри IX хеле қадимтар будани таърихи адабиёти тоҷик мебошад.

Дар замони Сомониён дар баробари тараққи кардани адабиёт ба забони тоҷикӣ (дарӣ) адабиёти арабизабон низ раванқ ёфт. Эҷодкунандагони ин адабиёт дар Мовароуннаҳр бештар он тоҷиконе буданд, ки бо доираҳои расмӣ муносибат дошта, ғайр аз забони модарии худ забони арабиро ҳам нағз медонистанд.

Ин давра дар таърихи тараққиёти адабиёти классикии тоҷику форс дар асрҳои миёна яке аз муҳимтарин давраҳо ба шумор меравад.

Сомониён аз он сабаб шоиронро ба дарбори худ ҷамъ мекар-

*

¹¹³ Иқтибос аз «СШ», 1975, № 8, саҳ. 131.

данд, ки ба воситаи онҳо шӯҳрати худро зиёдтар паҳн намоянд. Аз тарафи дигар, саъю кӯшиш ба маъруфият, инчунин тангии маъшат шоирон ва нависандагонро маҷбур менамуд, ки ба дарбори ин ва ё он ҳоким рӯ оваранд.

Дар адабиёти давраи Сомониён ҳам, монанди адабиёти асрҳои минбаъдаи замони феодалӣ, ду тамоилро қайд кардан мумкин аст: яке — майлҳои халқӣ, дигаре — майлҳои феодалӣ (ашрофи-клерикалӣ),¹¹⁴ Табиист, ки таваҷҷуҳи моро асосан дар ин ҷо нависандагоне, ба худ ҷалб мекунанд, ки дар эҷодиёти онҳо майлҳои халқӣ бартарӣ доранд.

Асосгузори эътирофшудаи назми классикии тоҷику форс устод Рӯдакӣ мебошад, ки ҳануз дар ҷавонӣ чун навозанда ва ҳофизи халқ шӯҳрат ёфта буд.

Абӯабдулло Ҷаъфар Рӯдакӣ дар охири асри IX дар деҳаи Панҷруд (наздикии Панҷакент) дар оилаи деҳқон таваллуд ёфтааст. Дар бораи ҳаёти ин шоири мумтоз ва, алаҳусус, роҷеъ ба давраи бачагии ӯ маълумот нисоятдараҷа кам аст.

Барои донишмандони қисмати Рӯдакӣ кашфиёти асосгузори адабиёти советии тоҷик устод С. Айни аҳамияти ҳалқунанда дошт. С. Айни пас аз таҳқиқи дақиқонаи сарчашмаҳо ва пурсуҷӯи куҳансолони маҳаллӣ бо ҷунин хулосае омад, ки қабри Рӯдакӣ дар деҳаи Зодгоҳи уст. То ин дам касе инро тахмин ҳам накарда буд. Ин воқеият барои кушодани бисёр уқдаҳои ҳаёти Рӯдакӣ кӯмак расонид ва собит намуд, ки шоири забардасти аз тарафи Сомониён ғимоятдида, чи навъе ки ривоят мекунанд,¹¹⁵ солҳои охири умри худро дар хориву залилӣ гузаронида, дар як деҳачаи номашӯри кӯҳистон аз дунё гузашт ва дафн карда шуд. Ҷунин буд қисмати шоир дар замони феодалӣ.¹¹⁵

Рӯдакӣ дар овони ҷавонӣ ба туфайли овози хуш, истеъдоди шоирӣ ва маҳорати ҷангнавозии худ шӯҳрати зиёде пайдо карда буд. Ба ин восита вай аз тарафи Насри II ибни Аҳмади Сомонӣ (914—943) ба дарбор кашида шуд ва қисми асосии ҳаёти ӯ дар муҳити дарбор гузашт. Чи навъе ки Абулфазли Балъамӣ мегӯяд, «Рӯдакӣ пешқадамтарини ҳамасронаш будааст дар шеърӣ порсӣ (тоҷикӣ) дар замони худ, ки дар Араб ва Аҷам монандаш нест»; ӯ на фақат устоди шеър, дар айни замон ҳофиз ва навозандаи забардасте низ ба шумор мерафт. Рӯдакӣ мураббӣ ва мувозини шоирони навқалам буд, ки ин обрӯву эътибори ӯро боз ҳам зиёдтар мекард.

Бо вучуди ин, Рӯдакӣ дар айёми пирии худ дучори бисёр маҳрумиятҳо гардид. Дар соли 937 ҳомӣ ва дӯсти наздики ӯ Балъамӣ, ки сарвазири Насри II буд, аз қор дур карда шуд. Шоири кӯҳан-

*

¹¹⁴ Муфассалан ниг.: *Бразинский И. С.*, 1956.

¹¹⁵ *Айни С.*, 1959, сах. 30—36.

соли нобино ё шояд зӯран кӯр кардашуда, ба гуноҳи дӯсти Абул-
фазли Балъамӣ буданаш ва ё ба шӯриши халқии қармата хайрхо-
ҳӣ карданаш аз дарбор ронда шуда, ба зодгоҳи худ баргашт.
Рӯдаки пас аз ин воқеа бисъёр зиндагӣ карда натавонист. Чи
навъе ки Самъонӣ дар китоби «Ал-Ансоб» менависад, ӯ дар соли
941 (аз рӯи дигар далелҳо — дар соли 952) дар деҳаи худ Панҷ-
руд вафот кард.¹¹⁶

Аз осори Рӯдакӣ то замони мо танҳо бештар аз ду ҳазор байт
омада расидааст. Ҳамин шеърҳои боқимонда низ ба маҳорати ба-
ланди шоирии ӯ, ки дар тамоми жанрҳои назми он давра, монан-
ди марсия, китъа, рубоӣ, ғазал, маснавӣ (чун маҷмуаи амсоли
маъруфи «Калилаву Димна» ва ғ.) зоҳир гардидааст, метавонанд
гувоҳӣ диҳанд.

Рӯдакӣ аз қабиле қасидасароёни маъмули дарбор набуд. Қа-
сидаҳои ӯ бо тасвири возеҳи манзараҳои табиат, васфи сурури
зиндагӣ ва ишқ шуруф мегардиданд: қисмати насиб (муқаддима)
назар ба мадҳия ҷозибаноктарин қисмати қасидаҳои вайро фа-
роҳам меовард. Ашъори Рӯдакӣ аз ҷиҳатҳои динӣ қариб тамоман
холӣ буда, дар аксарии онҳо андешаҳои амиқи фалсафӣ нухуфта-
анд. Чунончи, бехтарин абъёти ӯ роҷеъ ба гардиши доимии мод-
даҳо ва муборизаи наву кӯҳна мисоли барҷастаи ҳамин навъ шеър-
хост. Дар қасидаи «Шикоят аз пирӣ» шоир сабабгори фаро ра-
сидани пириро пурсида, худ дар ҷавоби он мегӯяд:

Чаҳон ҳамеша чу чашмест, гирду гардон аст,
Ҳамеша, то бувад, онн-ш гирдгардон буд.
Ҳамон, ки дармон бошад, ба ҷои дард шавад,
Ва боз дард ҳамон, к-аз нахуст дармон буд.
Кухан кунад ба замоне ҳамон кучо нав буд,
Ва нав кунад ба замоне ҳамон ки хулқон буд.
Басо шикастабиёбон, ки боғи хуррам буд,
Ва боғи хуррам гашт, он кучо биёбон буд.¹¹⁷

Рӯдакӣ дар шеърҳои худ хирад ва дониш, наққорӣ ва дале-
риро тараннум карда, мардумро ба наҳаросидан аз сахтиҳои рӯз-
гор ва мардонавор бартараф кардани онҳо даъват менамояд, ғоя-
ҳои инсониятпарварӣ ва меҳнатдӯстиро таблиғ намуда, дар ин
бобат аксаран ақидаҳои дар миёни халқ пайдошударо ифода ме-
кунад. Ӯ бо эҷодиёти худ пояҳои назми тоҷикӣ форсиро устувор

*

¹¹⁶ Роҷеъ ба ҳаёт ва эҷодиёти Рӯдакӣ тадқиқот бисъёр аст, хусусан ба муноси-
бати ҷашни 1100-солагии таваллуди ӯ асарҳои зиёде таълиф ва нашр гарди-
даанд. Ниг.: Мирзоев А. М., 1968, ки феҳристи мукаммали адабиёти онд ба
Рӯдакӣ зикр ёфтааст. Инчунин муроҷиат шавад ба асари олими Эрон Саид
Нафисӣ (Теҳрон, ҷилдҳои I—III, 1309—1313 ҳ.).

¹¹⁷ Осори Рӯдакӣ, 1958, сах. 19—20.

намуда, жанр ва навъҳои асосии шеърро ба таомул мебарорад. Дар ашъори ӯ қариб ҳамаи вазҳои арузӣ ва системаи образҳо ба худ шакли муайян мегиранд.

Шеърҳои Рудақӣ сармашқи шоирони минбаъдаи тоҷик гардид. Рӯдақӣ ба таври ҳаққонӣ ҳамчун асосгузори назми классикӣ шинохта шудааст, назме, ки дар асрҳои X—XV дар миёни тоҷикон ва форсҳо интишор ёфта, Фирдавсӣ, Хайём, Саъдӣ, Ҳофиз ва Ҷомӣ барин симоҳои бузургро ба арсаи вучуд овард. Классикони ин назм Рудақиро устоди худ дониста, ӯро ҳамеша бо муҳаббат ва эҳтироми тамом ёд кардаанд.

Абулҳасан Шаҳиди Балхӣ дар деҳаи Ҷаҳидонаки Балх таваллуд ёфтааст. Дар бораи ҳаёти ӯ низ маълумоти ниҳоят кам мавҷуд аст. Аз сарчашмаҳо фақат ҳаминро метавон донист, ки Шаҳид яке аз беҳтарин шоирони дарбори Насри II ибни Аҳмади Сомонӣ ва наздиктарин шогирди Рудақӣ ба шумор мерафт.

Шаҳиди Балхӣ на танҳо шоир, дар айни замон яке аз олимони пешқадами давраи Сомониён буд. Муаллифи «Китоб-ул-фехрист» Ибн ан-Надим дар бораи ӯ чунин менависад: «Дар замони ар-Розӣ¹¹⁸ марде буд маъруф ва Шаҳид ибн-ул-Ҳусейн... дар ҳикмат бағоят моҳир ва соҳиби мусаннафоти бисёр ва байни вай ва Розӣ мунозирот будааст»...

Шаҳид пештар аз Рӯдақӣ вафот кард. Шоирони кӯҳансол дар фаъли шогирди азизи худ марсияи ҷонсӯзе дорад.

Абӯшақури Балхӣ дар соли 915 таваллуд ёфтааст. Дар аҳди салтанати Нӯҳ ибни Насри Сомонӣ (943—954) ӯро ба дарбор кашидаанд. Номи ӯ бо маснавии «Офариннома», ки дар соли 944 навишта аст, шӯҳрат пайдо кард. Аз ин маснавӣ фақат баъзе қисматҳои пароканда то замони мо расидааст. Зоҳиран, ин нахустин достони дидактикии адабиёти классикии тоҷикӣ форс ба шумор меравад. Илова бар ин, Абӯшақур боз ду маснавӣ таълиф карда будааст, ки аз онҳо чизе боқӣ намондааст. Ӯ ба равияи рубоӣҳои халқӣ шеър гуфта, дар айни замон ба сабки мураккаб, зарофат ва хушбаёнӣ низ аҳамият додааст. Шеърҳои мураккаббаёнӣ ӯ чунон машҳур гардида буданд, ки онҳоро ба забони арабӣ ҳам тарҷума намудаанд.

Робиаи Балхӣ нахустин шоираи ба мо маълуми даризабон аст. Дар чанде аз тазкираҳо шеърҳои ошиқонаи пурэхсос ва санъаткоронаи вай зикр ёфтаанд. Қиссаи ишқи фоҷиавии Робиа ва ғуломи ҷавон, ки дар асри XIII Фаридаддини Аттор ба риштаи назм кашидааст, бо номи ҳамин шоира алоқаманд мебошад. Дар бораи зиндагонии ӯ ягон маълумоти воқеӣ мавҷуд нест. Агар баъзе ривоятҳоро ба асос гирем, Робиа ҳамзамони Рудақӣ буда, устод

*

¹¹⁸ Олим ва табиби маъруф Абубақр Муҳаммад ибни Закариёи Розӣ (тақрибан соли 865—925) дар назар дошта шудааст.

ба ашъори ӯ арзиши баланд додааст. Ба арсаи вучуд омадани шоираи баркамол аз дараҷаи баланди маданияти он замон гувоҳӣ медиҳад.

Абӯмансур Муҳаммад ибни Аҳмади Дақиқӣ (вафоташ тақрибан с. 977). Ҷои таваллуди ин шоир ҳанӯз маълум нагардидааст. Баъзе ӯро аз Тус (дар Хуросон), баъзе аз Самарқанд ва ё Бухоро медонанд, дар ҳар сурат вай тамоми умри худро дар Мовароуннаҳр ба сар бурдааст. Дақиқӣ фаъолияти худро дар дарбори хокими вилояти Чағониён, ки дар он замон яке аз ободтарин маҳалҳои давлати Сомониён ба шумор мерафт, сар кард. Шӯхрати санъаткориҳои Дақиқӣ то дараҷае расид, ки дар як муддати кӯтоҳ ба Бухоро — ба дарбори Сомониён даъват карда шуд.

Дар он замон гирд овардани афсона ва ривоятҳои бостонӣ мавриди тавачҷӯҳи доираҳои ҳукмрон қарор гирифта буд. Бо анъанаҳои қаҳрамониҳои замонҳои гузашта шинос кардани оммаи халқ барои муттаҳид гардидани онҳо дар мубориза баҳри давлати мустақил аҳамияти калоне дошт. Бинобар ин Сомониён ба ҷамъ намудани нақлу ривоятҳои қадимаи қаҳрамони-асотириӣ чи аз сарчашмаҳои таърихии паҳлавӣ, чи арабӣ ва хусусан аз забони мӯбадон диққати махсусе медоданд. «Шоҳномаи Абӯмансури» низ маҳз ба ҳамин муносибат ба вучуд омада буд.

Амир Нӯҳи II Сомонӣ (976—977) ба Дақиқӣ фармуд, ки ин «Шоҳнома»-ро ба риштаи назм кашад. Вале умри шоир барои анҷом додани ин вазифа кифоя накард — соли 977 ӯ дар як шаби базм аз тарафи ғуломи худ кушта шуд.

Мумкин аст, ки ӯ қурбони фитнаву дасисаҳои шахсони тарафдори дини ислом гардида бошад, ки ба фаъолияти барқарор намудани анъанаҳои қаҳрамонӣ назари душманона доштанд.

Ҳазор байти Дақиқӣ, ки дар он муборизан байни Гуштосп (Виштосп) ва Арҷосп тасвир ёфта буд, аз тарафи Фирдавсӣ ба «Шоҳнома» ҳамроҳ карда шуд.

Дар бораи миқдори байтҳои «Шоҳнома»-и Дақиқӣ ақидаҳои дигар низ мавҷуданд: ҷунончи, муаллифи аввалин таъриҳи ба мо расидаи асри XIII Муҳаммади Авфӣ, ҳатто дар бораи бист ҳазор будани ин байтҳо сухан меронад.

Бузургтарин шоири он замон *Абулқосим Фирдавсӣ* байни солҳои 934 ва ё 941 дар деҳаи Бож, наздикии Тус, аз онлаи аъёни миёнаҳол таваллуд ёфта, маълумоти нисбат ба он давра хубе ба даст овард. Ӯ ғайр аз забони модарии худ дарӣ забони арабӣ ва паҳлавиро (форсии миёна) низ нағз азхуд кард. Ба ин восита дар вақти таълифи «Шоҳнома» вай имкон дошт аз тамоми асарҳои, ки бо ин забонҳо навишта шуда буданд, истифода намояд.

Фирдавсӣ дар синни 35-солагӣ, пас аз он ки ба Бухоро ва дигар ҷойҳои сафар карда, бар иловаи «Шоҳномаи Абӯмансури» дар бораи гузаштаи халқҳои Эрон маълумоти муфассал ҷамъ овард,

ба танзими ҳамосаи худ «Шоҳнома» шуруъ намуд. Дар ин вақт давлати Сомониён ҳануз дар авҷи иқтидори худ буд.

Фирдавсӣ дар асоси нишон додани гузаштаи пур аз қаҳрамонии халқ бедор намудани ҳисси ватандӯстии онро вазифаи асосии достони худ медонист. У ба эҷоди ин асар беҳтарин айёми умри худро сарф кард. Чунон ки мегӯяд, вай дар ин роҳ пир шуд, вале хомаашро ба канор нагузошт:

Ман аз шасту шаш суғт гаштам чу маст,
Ба ҷои инонам асо шуд ба даст.
Руҳи лолагун гашта бар сонӣ коҳ,
Чу кофур шуд ранги мӯи сиёҳ,
Зи пирӣ ҳам овард болои рост,
Ҳам аз наргисон рӯшноӣ бикост.

Сарчашмаи асосии ҳамосаи Фирдавсиро силсилаи гуфтори сақою суғдӣ дар бораи Рустами баҳодур, ки беш аз сеяки дostonро дар бар мегирад, инчунин афсонаҳои суғдӣ ва хоразмӣ дар бораи Сиёвуш ва афсонаи бохтарӣ дар бораи Исфандиёр фароҳам овардаанд. Аксарияти асотири Ҷасаси аввали дoston, ки бо афсонаҳои дар Авесто ишоратъёфта мушобех мебошанд, низ аз манбаъҳои осиемиёнагӣ баромадаанд. Ривоятҳои оид ба давраи сосонӣ (қисмати хурди дoston) асосан аз маъхазҳои хаттӣ, махсусан аз адабиёти паҳлавӣ иқтибос шудааст.

Фирдавсӣ асари худро дар асоси ғояи муборизаи қувваҳои нек ва бад, ки ибтидои худро аз ривоятҳои қадимаи эронӣ мегиранд, тартиб додааст. Дар тамоми ҷараёни воқеаҳои ин асар халқҳои эронӣ ҳамчун тарафдори қувваи нек бар зидди қувваи бад — истилогарони хориҷӣ мубориза мебаранд. Шоир дар қисми афсонавии дoston дар шаҳси шоҳи морон Заҳҳок зулми золимони аҷнабиҳо тасвир намуда, дар натиҷаи муборизаи қаҳрамононаи Қоваи Оҳангар ва халқи бо даъвати ӯ шуришбардошта барбод рафтани ин зулму истибдодро моҳирона нишон додааст.

Муаллиф дар симои Рустам ва дигар қаҳрамонони дoston муборизаи фидокоронаи насли навро дар роҳи истиқлолияти ватани худ тасвир менамояд. Шоир ба дoston воқеаҳои таърихро аз лашкаркашии Исқандари Мақдунӣ сар карда, то истилои араб ва марги Яздигурди III низ дохил намуда, ғояи муборизаи халқро барои истиқлолияти кишвари худ дар тамоми муддати таърихи он тараннум кардааст. Илова бар ин, вай дostonро ба лавҳаҳои романтикӣ (монанди қиссаи ишки Зол ва Рудоба), масал ва ҳикматҳои тарбиявии ахлоқӣ оростааст.

Тамоми ҳамосаи Фирдавсӣ бо рӯҳияи хайрхоҳӣ нисбат ба аҳли меҳнат — барзгарону пешаварон фаро гирифта шудааст. Шоир бузург онҳоро бо беҳтарин сифатҳои инсонӣ — ҷавонмардӣ ва олиҳиммати ороста тасвир менамояд. Фирдавсӣ дар бобати фаҳ-

мидани моҳияти неҳзати маздакия аз тамоми ҷамасрони худ пеш гузаштааст. У ба маздакиён бо назари нек нигариста, онҳоро «гурсуна ва азияткашида» меномад.

Ниҳоят, шоир вазифаи ба зимма гирифтаи худро дар овони пирӣ, пас аз заҳмати муттасили чандинсола дар соли 994 анҷом дод ва аз 100 ҳазор мисраъ ҳам зиёдтар як асари ҷовидонаи оламшумулро ба дунё овард.

Вале аз рӯзе, ки Фирдавсӣ ба таълиф намудани ин асар қарар ба даст буд, хеле вақт гузашт. Дар ин муддат давлати Сомонӣ аз по афтода, аз ҳомиёни шоир қасе намонда буд. Он гоҳ Фирдавсӣ аз рӯи маслиҳати яке аз одамони хайрандеш «Шоҳнома»-ро ба султон Маҳмуди Ғазнавӣ, ки ба сари ҳокимият омада буд, тақдим намуд.

Лекин Маҳмуд ин тӯҳфаи шоиронаро рад кард ва чунон ки нақл мекунанд, ҳатто шоирро аз сабаби тасвир намудани қаҳрамонон ва подшоҳони пеш аз ислом ба кофирӣ айбдор намуда, бифармуд, ки ба зерӣ пои шутур партоянд. Намояндаи сулолаи навӣ ба ҷои Сомониён омадаи турк султон Маҳмуди Ғазнавӣ табиист, ки дар достон, қабл аз ҳама, хавфи сиёсӣ дарёфт, зеро дар ин ҳамоса муборизаи аҷдоди халқи тоҷик бар зидди Турониён,¹¹⁹ ки дар аҳди ӯ ҳамчун аҷдоди қавми турк ҳисоб меёфтанд, ситоиш карда мешуд.

Ғайр аз ин, Султон Маҳмуд, ки роҳи ба даст овардани пуштибонии хилофати араб ва рӯҳониёни мусулмонро меҷуст, ба муқобили васфи анъанаҳои қадимаи тоисломӣ дар «Шоҳнома» ва рӯҳияи зиддиарабии он бархост. Вале муҳимтарин сабаби муносибати манфии Маҳмуд нисбат ба «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ иборат аз ин буд: Маҳмуд, ки фуру нишондани ҳаракатҳои халқро асли мақсади худ қарор дода буд, наметавонист асари моҳиятан халқии шоири гениалиро тақдир намояд.

«Шоҳнома»-и Фирдавсӣ аз ҷиҳати арзиши бадеии худ дар радифи барҷастатарин асарҳои ҳамосии адабиёти ҷаҳон қарор гирифтааст.¹²⁰

Шоири бузург бақияи умри худро дар қашшоқӣ ва маҳрумиятҳо ба сар бурда, соли 1020 (аз рӯи дигар мадрақҳо — с. 1025) дар Тус вафот кард. Рӯҳониёни ислом, ки Фирдавсиро кофир меҳонданд, ба қабристони мусулмонон дафн кардани ӯро манъ намунонданд. Ҷасади шоир дар боғи худӣ ӯ ба ҳок супурда шуд.¹²¹

Номи Фирдавсӣ ҷовид бимонд. Суханони хитобан ба Маҳмуди Ғазнавӣ гуфтаи ӯ ҳақ баромаданд:

*

¹¹⁹ Номи қадимаи тоифаҳои бодиянишини шарқиёронӣ.

¹²⁰ Дар Иттифоқи Советӣ нашри муқаммалӣ илмӣ матни «Шоҳнома» анҷом пазируфт, ки ба қадимтарин дастхатҳо асос ёфта, аз тарафи кормандони Институту Шарқшиносии АФ СССР тартиб дода шудааст (ҷ. I—IX, 1960—1971).

¹²¹ Дар бораи Фирдавсӣ, ниг.: *Османов М.-Н. О.*, 1959.

Биноҳои обод гардад хароб
Зи борону аз тобиши офтоб.
Пай афгандам аз назм кохе баланд,
Ки аз боду борон наёбад газанд.
Бад-ин нома гар умрҳо бигзарад,
Бихонад ҳар он кас, ки дорад хирад.¹²²

Илму фан

Комъёбиҳои илму фани давраи Сомонӣ камтар аз муваффақиятҳои адабиёти нафиса набуд. Аммо фарқ дар ин буд, ки асарҳои илмӣ мисли пештара аксаран ба забони арабӣ таълиф меёфтанд. Забони арабӣ дар байни мамлакатҳои Шарқи исломӣ дар зарфи чандин асрҳо роли забони илмӣ байналхалқиро иҷро мекард. Бо забони маҳаллӣ навиштани асарҳои илмӣ боиси маҳдудшавии доираи интишори осори муаллиф мегардид. Инро ҳам бояд ба назар гирифт, ки забони арабӣ барои ифодаи муҳимтарин мафҳумҳои илмӣ истилоҳоти мувофиқ дошт. Аз ин сабаб муаллиф кӯшиш менамуд, ки асарҳои худро ба забони арабӣ нависад, то ки онҳо дастраси ҳамаи доираҳои илмӣ кишварҳои Шарқ гарданд.

Олимони ин давра дар ҳар як соҳаи илму фан ниҳоят зиёданд ва бинобар ин мо фақат бо зикри номи барҷастатарини онҳо иктифо менамоем.

Ибни Қутайба (828—829) ҳам дар соҳаи таърих ва ҳам дар соҳаи адабиётшиносӣ яке аз мумтозони замони худ буд. «Китобул-маориф» ном асари доир ба таърихи ӯ аҳамияти ниҳоят калоне дорад.

Аҳамияти «Китоб-уш-шеър в-аш-шуаро» ном асари адабиётшиносии вай, ки дар таърихи адабиёт баробар будани мақоми шоирони гузашта ва муосирро таъкид менамояд, боз ҳам бештар аст.

Абӯмуашшар Чаъфар ибни Муҳаммади Балхӣ аз маъруфттарин мунаҷҷимон ва олимони асри IX ба шумор меравад. Вай аввалҳо ба чамъ овардани ҳадисҳо шугъл баст. Пас аз расидан ба синни 47-солагӣ дар Бағдод ба омӯхтани риёзиёт шурӯъ намуд, сипас ба илми нучум гузашт ва дар ин соҳа қариб 40 асар эҷод кард. *Абӯмуашшар* тақрибан сад сол умр дида, соли 886 вафот намуд.

Абӯбакри Наршахӣ (вафоташ с. 959) яке аз муаррихони машҳури давраи Сомонӣ аст. Китоби «Таърихи Бухоро», ки аз тарафи ӯ ба забони арабӣ таълиф ёфта, онро дар соли 1128 Абӯнастри Қубавӣ ба тоҷикӣ тарҷума кардааст, аз бехтарин сарчашмаҳои

*

¹²² «Намунаҳои адабиёти тоҷик», 1940, саҳ. 28.

таърихи доир ба ҳаёти вилоятҳои чудагонаи Мовароуннаҳр ва махсусан Бухоро мебошад.

Абунасири Форобӣ (такрибан 870—950) аслан аз Форобӣ қадиман соҳили Сирдарё буда, дар оилаи саркардаи ҳарбии турк таваллуд ёфтааст. Дар овони ҷавонӣ ба мақсади давом додани таҳсил ба Димишқ ва сипас, ба Бағдод сафар намуд ва қисми зиёди умри худро дар он ҷо гузаронид. Ҳамаи асарҳои ӯ ба забони арабӣ таълиф шудаанд. Хизмати арзандаи Форобӣ, пеш аз ҳама, дар он аст, ки ӯ мероси Арасту ва дигар файласуфони Юнони Қадимро аз худ намуда, онро ба халқҳои Шарқи Наздик интиқол дод. Бисёр мутафаккирони тоҷик ӯро дар соҳаи фалсафаи Юнон устоди худ донистаанд. Ба қалами Форобӣ миқдори зиёди асарҳои тадқиқӣ тааллуқ дорад. Махсусан рисолаи «Доир ба ақидаи соқинони шаҳри комил», ки бо таъсири асарҳои дар бораи давлат навиштаи муаллифони қадим ба вуҷуд омада, дар айни замон бисёр фикру мулоҳизаҳои худӣ ӯро дар бар гирифтааст, хеле ҷолиби диққат мебошад. Форобӣ дар ин асар саъй намудааст, ки ба як қатор масъалаҳои муҳим: пайдоиши давлат, сабабҳои нобаробарии иҷтимоӣ ва амсоли ин ҷавоб диҳад. Тасаввуроти иҷтимоӣ-утопии ӯ дар замони худ аҳамияти бузурги прогрессивӣ дошт.

Абуалӣ ибни Сино тахминан дар соли 980 дар деҳаи Афшана (дар райони Бухоро) аз оилаи амалдори яке аз девонҳои давлати Сомонӣ таваллуд ёфт. Вай маълумоти нисбат ба он замон ниҳоят васеъ ҳосил намуда, чунон ки худ мегӯяд, ҳанӯз дар синни ҳажадҳосолагӣ ҳамаи илмҳои замона, аз ҷумла тибро омӯхта буд.

Махсусан омӯхтани адабиётҳои доир ба риштаҳои мухталифи илму фан дар китобхонаи машҳури Сомониён, ки ба туфайли муолиҷа кардани амир Нӯҳ ибни Мансури Сомонӣ ба он ҷо роҳ ёфта, аксарияти вақти худро ба мутолиаи китобҳои он сарф мекард, дар таҳсилоти шахсии ӯ аҳамияти бағоят қалоне дошт.

Вақте ки давлати Сомонӣ ба таҳдиди Қарахониҳо ва ҳамлаи султон Маҳмуди Ғазнавӣ дучор гардид. Абуалӣ маҷбур шуд ҳоки Бухороро тарк намояд. Аз ҳамин лаҳза давраи дуру дарози саргардонии ӯ, ки боиси он таъқиботи султон Маҳмуд буд, сар мешавад. Хоразм ва Абевард, Гургон ва Рай, Қазвин ва Ҳамадон, Исфаҳон ва боз Ҳамадон — ин буд ҷойҳои муҳоҷирати «шайхурраис», чунон ки муосирони ӯ ҳамин тавр ном дода буданд.

Ин солҳо барои Абуалӣ ибни Сино давраи хеле пурқорӣ буданд. Вай ба табобат ва дарсгӯӣ машғул мешуд, вазири ҳокими Ҳамадон буд ва, дар айни замон, асарҳои бисёре таълиф менамуд. Абуалӣ ибни Сино донишманди ҳартарафа: файласуф, табиб, шоир ва арбоби сиёсӣ.

Ягон соҳаи фане набуд, ки ин энциклопедисти аҷоибӣ халқи тоҷик дар асрҳои X—XI онро наомӯхта бошад.

Китоби ӯ «Ал-қонун фи-т-тиб» беҳтарин асар дар илми тиб

Тараққиёти маданияти асри IX—X-ро ҳамбаст намуда, дар тамоми соҳаҳои илму фан ва адабиёт комёбиҳои муҳим ба даст овардани халқи тоҷик ва дигар халқҳои эронинажоди Осиёи Миёна ва Хуросонро қайд кардан мумкин аст. Шароити фароҳам омадаи таърихӣ: барпо кардани давлати худ ва аз зулму ситами хилофати араб озод намудани мамлакат, муттаҳид гардидани халқи тоҷик ва ташаккули забони адабии ӯ; марказият ёфтани идораи давлат, ниҳоят, робитаи васеи хоҷагӣ ва маданияти халқҳои Осиёи Миёна бо тамоми кишварҳои Шарқи Наздик барои ба даст омадани ин комёбиҳо мусоидат мекард.

ЖАЛҚИ ТОҶИК ДАР АСРИ ХІ—ИБТИДОИ АСРИ ХІІІ. ДАВЛАТҶОИ ҒАЗНАВИЁН, ҚАРАХОНИЁН, ҒУРИЁН ВА ХОРАЗМШОҶИЁН

1. ТАҒРИХИ СИЁСӢ

Муборизаи бесамари Абӯиброҳими Мунтасир барои аз нав барқарор намудани ҳокимияти Сомониён

Дар солҳои аввали асри ХІ, пас аз забт кардани Мовароуннаҳр ба Қарахониҳо лозим омад ба муқобили амалиёти бародари Абдулмалик Абӯиброҳим Исмоил ибни Нӯҳ, ки дар муҳорибаҳои зидди Қарахониён бо номи Мунтасир (фотех) маъруф гардида буд, мубориза баранд. Мунтасир аз Узген, ки дар он ҷо маҳбуси Қарахониҳо буд, ба Хоразм фирор намуд ва аз тарафдорони хонадони сомонӣ лашкаре фароҳам оварда, ба сӯи Бухоро ҳаракат кард ва ҳокими қарахониро ронда, шаҳро соҳиб шуд. Боқимондаи лашкари шикастхӯрдаи Қарахониҳо ба Самарқанд ганаҳ бурданд.

Чаъфар-Тегин ном бародари хони қарахонӣ, ки дар ин вақт ҳукумати Самарқандро ба дасти худ нигоҳ медошт, наздик расидани лашкари Мунтасирро шунида, бо қувваи муттаҳидаи Самарқанд ва Бухоро ба муқобили ӯ равон шуд, вале ба шикасти саҳт дучор гардида, худ бо бисёр саркардагонаш ба дасти душман асир афтод. Мунтасир баъд аз ин ғалаба ба Бухоро баргашта, ба сари ҳукумат қарор гирифт.

Лекин вақте ки хони қарахонӣ Насри Илоқхон қувваҳои асосии худро бар зидди ӯ равона намуд, Мунтасир ба онҳо муқобилат карда натавонист ва бе ҳеҷ муҳориба Бухоро ба дасти душман гузошта, ба тарафи Хуросон ҳаракат кард. Дар он ҷо Абулқосими Симҷурӣ ба вай ҳамроҳ шуд ва ҳарду бар зидди Маҳмуди Ғазнавӣ мубориза сар карданд, вале сарфи назар аз баъзе комёбиҳои ҷузъӣ, ин мубориза бемуваффақиятона анҷом ёфт.

Дар соли 1003 Мунтасир ба Мовароуннаҳр баргашта, бо ёрии ғузҳо дубора бар зидди Қарахониҳо сар бардошт.

Дар Осиёи Миёна ғузҳо қабилҳои туркзбони аксаран бодиянишин буданд. Дар асри X манзили ғузҳо дар дашту саҳроҳои паҳновар — аз маҳалҳои ҷанубии назди Балхаш то поёноби Волга парешон гардида, фақат дар наздикиҳои Каспӣ, Сирдарёе ва атрофи Арал иқоматгоҳҳои сернуфуси онҳо ба вучуд омаданд¹. Қисми камтару нисбатан камбағали ғузҳо дар ин вақт ба шаҳру деҳот ҷойгир шуда, ба қорҳои зироат машғул гардиданд. Дар охири асри IX ва аввали асри X дар наздикиҳои баҳри Арал давлати ғузҳо таъсис ёфт. Марказ ва қароргоҳи зимистонии онҳо шаҳри Янгикент (воқеъ дар поёноби дарёеи Сир) буд. Ашрофи феодалии ғузҳо кўчманчиён ва зироаткорони қаториро беш аз пеш истисмор мекарданд. Авҷ гирифтани зиддиятҳои синфӣ дар муҳити ғузҳо сабабгори дар худуди асрҳои X—XI аз по афтодани давлати сирдарёеи ғузҳо гардид.

Ҷангҳои пай дар пай бо мардуми муқимии ҳамсоя манбаи доимии афзоиши сарвати ашрофи қавму қабилавии ғузҳо буд. Барои дафъи ҳучуми онҳо дар гирдогирди воҳаҳо истехкоми зиёде месохтанд. Аз тарафи дигар, эҳтиёҷ ба ғалла, мубодилаи озуқаворӣ дар байни хоҷагиҳои муқимӣ ва кўчманчӣ ғузҳоро водор менамуд, ки бо аҳолии зироаткори воҳаҳо робита барқарор кунанд.

Дар аввал амалиёти Мунтасир хеле муваффақиятнок давом намуд. Вай қувваҳои аскарӣ Насри Илекхонро торумор карда, 18 нафар сарлашкарони қарахониро асир гирифт. Лекин ба зудӣ дар байни Мунтасир ва саркардаҳои ӯ дар бобати тақсими ғаниматҳои ҳарбӣ муноқиша ва носозиҳо сар шуд. Мунтасир, ки дар миёни аҳолии Мовароуннаҳр такягоҳе надошт, аз тарси он ки рӯзе саркардаҳои бо Қарахониҳо созиш намуда, ба ӯ хиёнат накунанд, ба ҷустуҷӯи иттифоқчиёни дигар қарор дод. Ӯ дар охириҳои тирамоҳи соли 1003 бо 700 нафар аскарӣ савора ва пиёда аз дарёеи Аму гузашта, хост мавқеи худро дар Абевард ва Насо (дар қарибии Ашхободи ҳозира) мустақкам кунанд, лекин дар ин ҷо ба дастаи ҳарбии хоразмшоҳ дучор омада, шикасти сахт хӯрд ва пас аз ин бо аскарони боқимондаи худ боз аз нав ба Мовароуннаҳр рӯ овард.

Дар муборизаи минбаъдаи зидди Қарахониҳо Мунтасир қувваи ҳарбии дар Бухоро гузоштаи Насрро шикаст дод. Дар натиҷаи ин муваффақияти Мунтасир дар як қатор маҳалҳои Мовароуннаҳр ҳаракати аз нав барқароркунии ҳокимияти Сомониён сар шуд. Сардори дастаи ғозиҳои Самарқанд Хорис, ки бо лақаби Иб-

*

¹ Доир ба таҳлили муфассали ҳамаи мадракҳои паҳлавии ғузҳо ниг.: *Оғочонов С. Г.*, 1969, сах. 49—85.

ни Аламдо машхур гардида буд, бо қувваи сеҳазорнафараи худ ба Мунтасир пайваст. Ғайр аз ин, шайхҳои шаҳр садҳо ғуломонро мусаллаҳ намуданд. Ниҳоят, ғузҳо низ дубора омада ба Мунтасир ҳамроҳ шуданд. Ба ҳамин тариқ, Мунтасир лашкари худро пурқувват кард ва дар ҷанги назди Бурнамад ғалабаи калоне ба даст оварда, қувваи асосии Насри Илекхонро торумор намуд.

Бо вучуди ин муваффақияти ҳарбӣ Мунтасир мавқеи худро дар Мовароуннаҳр мустаҳкам карда натавонист, зеро Илекхон ғавран қувваҳои тоза ҷамъ намуда, дар ҷӯли байни Ҷиззах ва Хавос ба ӯ хучум овард. Ғузҳо, ки дар ҷанги назди Бурнамад ғанимати зиёд ба даст дароварда буданд, дар ин муҳориба иштирок кардан нахоста, ба маҳалли бодиянишинии худ акиб гаштанд. Илова бар ин, дар вақти нозукии қор яке аз сарлашкарони бузурги Мунтасир ба ӯ хиёнат намуда, бо 4 ҳазор аскар ба тарафи Илекхон гузашт. Ин буд, ки Мунтасир фишори Қарахониҳоро бартараф карда натавониста, маҷбур шуд, ки ба тарафи Хуросон рӯ ба гурез ниҳад.

Лекин ҳатто пас аз ин ҳам Мунтасир аз фикри дубора таъсис намудани давлати Сомонӣ даст накашид. Ӯ ба зудӣ аскар ҷамъ намуда, дафъаи чорум ба Мовароуннаҳр ҳаракат кард. Вале ин дафъа ҳам дар натиҷаи хиёнати сарлашкаронаш мағлуб гардид ва ниҳоят дар сари соли 1005 ба дасти яке аз роҳбарони қабилаҳои бодиянишини кушта шуд.

Мунтасир ягона намояндаи сулолаи Сомониён буд, ки барои дубора барқарор намудани ҳокимияти ин хоёндон дар Мовароуннаҳр беоромона мубориза бурдааст. Вале азбаски Сомониён аз заминаҳои сиёсӣ ва иқтисодии худ маҳрум гардида, аз тарафи ғуруҳҳои асосии аҳоли пуштибонӣ намедиданд, кӯшиш ва фаъолияти шахсии Мунтасир ҳеҷ як натиҷае набахшид.

Пас аз марги Мунтасир мубориза барои тақсими мероси давлати Сомонӣ фақат дар байни Маҳмуди Ғазнавӣ ва Қарахониён давом мекунад.

Халқи тоҷик дар давраи салтанати Ғазнавиён

Давраи ҳамчун як маркази сиёсӣ сар бардоштани Ғазнин ханӯз аз аввалҳои нимаи дуввуми асри X сар мешавад.²

Дар сарчашмаҳои таърихӣ Сабук-Тегин ҳамчун асосгузори су-

✱

² Таърихи сиёсии Ғазнавиён дар ин асарҳо муфассалан баён шудааст: Бартольд В. В., 1963 б, саҳ. 322 ва мобаъд; Bosworth С. Е., 1963, р. 35—47; 227—268; очерки мухтасар ниг.: Массон В. М., Ромодин В. А., 1964, саҳ. 242 ва мобаъд; Spuler В., 1952, с. 111—124.

лолаи Ғазнавиён дар асри X эътироф гардидааст.³ Зеро Сабук-Тегин на фақат истиқлолияти Ғазнинро таъмин намуд, балки заминҳои ҳавзаи даръёи Кобулро ба он ҳамроҳ намуда, хоки давлати худро васеътар қард. Илова бар ин, ба ивази кӯмаке, ки ба амири сомони Нӯҳи II расонида буд, ҳокимияти Хуросон низ ба ихтиёри ӯ гузашт. Сабук-Тегин дар соли 997 вафот намуд.

Маҳмуди Ғазнавӣ, ки писари бузурги ӯ буд, вориси қонунӣ ҳисоб мешуд. Лекин Сабук-Тегин дар вақти касалии худ писари хурдаш Исмоилро валиаҳд эълон намуд. Ба ин тарик, пас аз вафоти ӯ Исмоил ба тахт нишаст. Аммо ҳукмронии ӯ зиёда аз 7 моҳ давом накард. Дар мамлакат саркашӣ ва исёнҳои феодалони маҳаллӣ бар зидди ҳокимияти марказӣ қувват гирифт. Маҳмуд аз ин вазъият истифода намуда, бо қувваи лашқар ба Ғазнин равои шуд ва Исмоилро шикаст дода, салтанатро ба дасти худ гирифт.

Вақте ки дар соли 999 давлати Сомонӣ аз тарафи шимол ба ҳуҷуми Қарахониҳо дучор гардид, Маҳмуд ҳам аз тарафи ҷануб ба муқобили Сомониён бархоста, тамоми Хуросонро ба тахти тасарруфи худ даровард.

Аз тарафи халифаи Бағдод шинохта шудани салтанати Маҳмуд ва ба ӯ дода шудани лақабҳои ифтихорӣ асоси ҳукмронии Маҳмудро хеле мустаҳкам намуд. Дар соли 1002 Маҳмуд Систонро ишғол қард.

Аввалҳо даръёи Аму ҳамчун сарҳадди байни Ғазнавиён ва Қарахониён муқаррар гардида буд. Соли 1008 дар ноҳияи Балх муқоробаи шадиде дар миёни қўшунҳои Ғазнавӣ ва Қарахонӣ ба амал омада, бо ғалабаи комили Маҳмуд анҷом ёфт. Ин ҳолат мавқеи Маҳмудро дар тамоми Хуросон мустаҳкам намуд.

Дар айёми ҳукуматдории Маҳмуд (998—1030) давлати Ғазнавӣ ба иқтидори бузурге соҳиб гардид.⁴

Султон Маҳмуди Ғазнавӣ аз соли 1002 то соли 1026 беш аз 15 маротиба ба Ҳиндустон лашқар кашид. Асли мақсад аз ин ҷангҳои, ки дар тахти шиори «ғазовот» бурда мешуданд, фақат гораи қардани Ҳиндустон ва ба даст даровардани сарватҳои ин сарзамин буд.

*

³ Маълумоти оид ба аслу насаб ва давраҳои аввали зиндагии Сабук-Тегин, ки дар «Панднома» оварда шудааст, ба тавассути баъзе сарчашмаҳои асри миёнагии, аз ҷумла асари Муҳаммади Шабонгарой (асри XIV), «Маҷмаъ-ул-ансоб» (ба тариқи иқтибос) то замони мо расидааст. Дар ин асар гуфта мешавад, ки Сабук-Тегин аслан аз тоифаи бархони Туркистон мебошад. Вай дар айёми ҷавонӣ ба дасти қабилани туркмени тухсӣ асир афтада, чор сол подаи онҳоро мечаронад ва пас ба тоҷирони Мовароуннаҳр фурӯхта мешавад (ЛО ИВАН СССР. С-372, вар. 144, 145). Доир ба «Панднома» ҳамчун манбаи марҳилаҳои аввали таърихи Ғазнавиён ниг.: *Bosworth C. E.*, 1965.

⁴ Муфассалан ниг.: *Якубовский А. Ю.*, 1934; *Nazim M.*, 1931.

Хамаи ин лашкаркашиҳои Маҳмуди Ғазнавӣ барои халқи Ҳиндустон харобӣ ва бадбахтиҳои аз ҳад зиёде овард. Сарбозони ӯ аҳолиро тороҷ мекарданд, ёдгориҳои гаронбаҳои таърихино несту нобуд менамуданд. Маҳмуд на танҳо шаҳрҳои вайрон карда, ба яғмо мебард, балки нисбат ба аҳолии низ аз ҳеҷ гуна вақсоният рӯй намегардонид. Масалан, ӯ дар соли 1019, пас аз ишғол кардани қалъаи Маҳован (ё худ Моҳобон), ба сабаби он ки ҳокими қалъа пеш аз омадани вай гурехтааст, тамоми сокинони онро қатли ом намуда буд.

Султон Маҳмуд дар лашкаркашии соли 1019 илова бар ҷавоҳирот ва дигар сарвати фаровон 350 фил ва 57 ҳазор ғулом ба Ғазнин овард. Чунон ки сарчашмаҳои таърихӣ қайд мекунанд, миқдори асирони овардаи Маҳмуд то дараҷае зиёд буд, ки биноҳои мавҷудаи шаҳр қифоя накард ва барои ҷойгир кардани онҳо ба сохтмони биноҳои махсус шурӯъ намуданд.

Дар солҳои 1010—1011 султон Маҳмуд ба сарзамини Ғур (вилояти дар Афғонистони кунунӣ) ҳуҷум оварда, ба ивази додани талафоти зиёд як қисмати онро ишғол кард. Ӯ дар соли 1017 аз кушта шудани Маъмуни Хоразмшоҳ истифода бурда, Хоразмро забт кард ва онро низ ба давлати худ ҳамроҳ намуд. Инчунин дар соли 1024 бо лашкари зиёд ба Балх омад ва бо баҳонаи ин ки меҳодад зулми Алий-Тегини қарахониро аз сари аҳолии Моваруннаҳр дур кунад, аз дарёи Аму гузашта Чағониён, Қабодиён, Хатлон ва баъзе ҷоҳои дигарро ба даст даровард. Илова бар ин, дар соли 1029 Райро ишғол намуда, ҳокими онро ба ҳабс гирифт ва ғаниматҳои дарёёфт кардаашро ба Ғазнин фиристонид. Ба ин тариқа, аз қисматҳои шимолӣ ва шимолӣ ғарбии Ҳиндустон сар карда, то Чағониёну Хоразм ва дар ҳудуди Эрони имрӯза то Исфаҳон ва Рай вилоятҳои сершумор ба давлати Маҳмуди Ғазнавӣ дохил гардиданд.

Лашкаркашиҳои истилогаронаи Маҳмуди Ғазнавӣ, махсусан ҷангҳои дар Ҳиндустон бурдаи ӯ, ки сарчашмаи асосии сарватмандии султон, гвардияи вай ва лашкариёнашро ташкил менамуданд, дар айни ҳол халқи меҳнатиро ба муфлисӣ ва маҳрумиятҳо гирифтӣ мекарданд. Дар арафаи ҳар як лашкаркашӣ аз аҳолии маҳаллӣ андозҳои бисёре ситонида мешуд. Ин тариқа андозҳо то дараҷае зиёд буд, ки халқи заҳматкаш пас аз адо кардани он, ҳатто аз воситаҳои рӯзгузаронии худ низ тамоман ҷудо мегардид. Аз ин сабаб хоҷагии мамлакат торафт рӯ ба вайронӣ ниҳода, воҳаҳои зироатӣ ва наҳрҳои обёрӣ дар аксарияти маҳалҳо аз кор мемонданд.

Дар натиҷаи паст рафтани хоҷагии қишлоқ соли 1011 дар Хуросон қатъӣ рӯй дод. Барвақт омадани сармои зимистон ва камборонии айёми баҳорон ба ниҳоят кам шудани ҳосил боис гардид. Ин аҳвол вазъияти душвори аҳолиро боз ҳам сахттар кард.

Мувофиқи маълумоти воқеъаномаҳои таърихӣ дар як ҳуди Нишопур ҳазорон нафар одамон аз гуруснагӣ ҳалок шудаанд. Бо вучуди он ки баъзан дар Нишопур то 400 ман ғалла ба фуруш надрофта, дар бозор мемонд, лекин аҳоли то андозае қашшоқ шуда буд, ки барои харидани он иқтидоре надошт. Дар соли қатъӣ мардум сагу гурбаҳоро кушта мехӯранд ва дар баъзе ҷойҳо, ҳатто гӯшти одамхӯрӣ ҳам ба амал омада буд.

Маҳмуди Ғазнавӣ барои аз гуруснагӣ ва марг ҳалос кардани аҳолии Хуросон тамоми васила ва имкониятҳоро дошт. Вале дар ин бора ҳеч як чораи қатъӣ надид ва фақат барои намуд ба хокими Хуросон амр дод, ки ба камбағалон як маблағи ночизе кӯмаки пулӣ расонад.

Султон Маҳмуд гоҳо баъд аз лашкаркашиҳои навбатии худ ба умруну обод намудани пойтахти худ машғул мешуд, ки масҷид ва мадрасаи машҳури Ғазнин аз ҷумлаи бинокориҳои уст. Лекин сохта шудани ҳар як иморат ба сари аҳоли маҳрумият ва мусибатҳои зиёде меовард. Тахтасанги мрамор ва дигар сангҳои пурқимате, ки дар тоқҳо ва сахни масҷиди ҷомеи Ғазнин кор фармуда шудаанд, чи навъе ки сарчашмаҳо хабар медиҳанд, ҳам аз ҷоҳои дурдаст бо қувваи халқ кашонида шуда буданд. Ҳатто хароҷоти ҳарсолаи боғи Дилкушои Маҳмуд, ки дар Балх воқеъ гардида буд, комилан аз тарафи аҳолии ин шаҳр адо карда мешуд.

Маҳмуд тамоми аҳолии мамлакатро ба ду гурӯҳ — ба қувваҳои мусаллаҳ ва халқи оддӣ тақсим мекард. Ӯ ба аскарон моҳона меод ва ба ивази ин аз онҳо талаб менамуд, ки ҳама гуна амри ӯро бо садоқат иҷро кунанд. Вай барои ин ки гӯё халқи мамлакатро бо қувваи аскарӣ худ аз ҳучуми душманони хориҷӣ муҳофиза мекунад, аз аҳолии оддӣ заҳматкаш ҳам талаб мекард, ки ҳар як фармони ӯро бегуфтугӯ бачо оранд ва, илова бар ин, андозҳои давлатиро адо карда истанд.

Султон Маҳмуд марди хеле ҳасис ва дар масъалаи ҷамъ кардани молу сарват бағоят ҳарис буд. Ӯ он ҳама сарвате, ки аз Ҳиндустон ва дигар гушаву канорҳои мамлакат бо роҳҳои гуногун ҷамъ карда буд, дар ҳазина нигоҳ медошт. Муаррихи асри XV Мирхонд дар далели ҳасиси ва ҳирсу ози Маҳмуди Ғазнавӣ чунин ҳикояти аҷибро овардааст: «Гӯянд, ки султон ду рӯз қабл аз вафоти худ фармон дод, то аз ҳазина дирам... ва динорҳои сурх ва анвои ҷавоҳири нафис ва ғайраро, ки дар айёми салтанат ҷамъ оварда буд, ҳозир қарданд ва дар сахни сафҳаи аризи (васеъ) ҳамаро бигустурданд ва он сахн дар назари бинандагон бӯстоне менамуд, ки ба гулҳои мулаван аз сурх ва зард ва бунафш ва ғайра ораста бошанд. Султон ба ҷашми ҳасрат дар онҳо менигарист ва зор-зор мегирифт ва баъд аз гирияти зиёд бифармуд, то ҳамаро ба ҳазина бибурданд ва фулусе аз он ҳама ҷинс ва нақд

ба мустаҳиқе надод, бо он ки медонист, ки дар он ду рӯз чони ширин ба сад талхӣ хоҳад дод».⁵

Маҳмуди Ғазнавӣ дар лашкаркашӣ ва ҷангҳои ғоратгарона мақсади асосии худро бо шиори ғазовот — ҷанги муқаддаси ислом мепӯшонид, ки ба туфайли ин аз тарафи халифа ҳимоят меидод ва хеле мусулмонони мутаассиби «ғазоталаб»-ро ба қўшуни худ гирд меовард. Илова бар ин, ӯ худро пайрави мазҳаби суннӣ (ки дар он вақт мазҳаби ҳукмронии ислом буд) эълон намуда, ба муқобили ҳама гуна норозигӣҳо ва ҳаракатҳои зидди тартиботи феодалий, ки беш аз ҳама дар сурати ақидаҳои бидъатомези қарматӣ-ҳо, исмоилиҳо, шиӣҳо ва аҳли дигар ҷараёнҳо зоҳир мегардиданд, мубориза мебард. Вай молу мулки тарафдорони ин ҷараёнҳоро мусодира намуда, бо ин роҳ низ сарвати бисёреро ба дасти худ ҷамъ мекард. Ба ин тарик, эътиқод ва тарафдорони садоқатмандонаи Маҳмуд нисбат ба мазҳаби суннӣ фақат як воситае буд, ки бо ин роҳ ӯ мавқеи ҳокимияти худро мустаҳкам мекард ва сарваташро меафзуд.

Маҳмуди Ғазнавӣ ба корҳои таҷассуси давлатӣ ҳам ниҳоят-дараҷа аҳамият меод. Ғайр аз ҷосусони махфӣ, ки дар ҳузури ҳар як ҳоким гузошта мешуданд, дар пеши ӯ маъмури махсус низ бо унвони мушриф кор мекард, ки аз вазъияти дохилӣ, кордорӣ ва аҳволи рӯҳияи ҳокимон хабар дода меистод. Султон Маҳмуд ҳатто аз паси фарзандони худ ва аз он ҷумла Масъуд, ки валиаҳди салтанат буд, ҷосус мегузошт.

Султон Маҳмуди Ғазнавӣ ба қўшуни сершумори хуб ташкил ва мусаллаҳшуда тақия мекард. Дар ихтиёри ӯ бисёр филҳои ҷангӣ, барои муҳосираи қалъаи мошинҳои сангандоз, барои убури дарёи пулҳои шиновар мавҷуд буданд. Нафароти зиёди қўшуни султонро ғуломони зархарид ва таълими ҷангигирифта ташкил медоданд. Дастаҳои сарбозони ғулом аз туркҳо ва ҷанговарони дигар халқҳо фароҳам меомад, ки дар байни онҳо тоҷикон кам набуданд.⁶

Султон Маҳмуд ҳаққо, ки сарлашқари бузург ва ҳокими ғаюру соҳибиродае буд. Ӯ дар бораи ҳашмат ва шавкати зоҳирӣ давлати худ ғамхорӣ карда, биноҳои зебову муҷаллал месохт, ба шоирону уламои дарбор сарпарастӣ менамуд. Аммо вай дар роҳи тараққиёти хоҷагии қишлоқ ягон коре накард. Дар аҳди ӯ зирот ба харобӣ рӯ оварда, равобитии иқтисодии байни вилоятҳои ҷудогонани мамлакат заиф гардид. Ноустувории давлати барпокардаи султон Маҳмуд, хусусан пас аз вафоти ӯ (с. 1030), боз ҳам равшантар зоҳир шуд.

✱

⁵ Равзат-ус-сафо, сах. 38.

⁶ Дар бораи яроку аслиҳа, таркиб ва ташкили қўшуни Маҳмуди Ғазнавӣ ва вориҳои наздики ӯ ниг.: *Bosworth C. E.*, 1960; 1963, p. 98—128.

Як гуруҳ амалдорони олимақоми дарбори ғазнавӣ бо сардори ҳочиб ба васияти султон Маҳмуд амал намуда, писари хурди ӯ Муҳаммадро ба тахт нишонданд. Вале писари бузурги вай Масъуд аз ин ҳол бохабар шуда, ба муқобили Муҳаммад сар бардошт. Масъуд ба чашмони Муҳаммад мил кашида, ӯро бо фарзандонаш дар қалъае ҳабс кард ва салтанатро ба дасти худ гирифт.

Дар давраи ҳукуматдории Масъуд (1030—1041), ки дар ҳарисӣ ва ҳасисӣ аз падари худ монданӣ надошт, тороҷ гардидани аҳоли аз ҳад гузашт. Ҳокимони вилоятҳои чудогона ба воситаи ришвагири ва андозҳои ғайриқонунӣ халқро тамоман хонахароб менамуданд. Азбаски як қисми сарвати бо ин роҳҳо ғуншуда ба тариқи тӯҳфа ва пешкаш ба султон дода мешуд, ӯ на ин ки бар зидди ин қабил беадолатиҳо мубориза намебурд, балки онро бо ҳар васила пуштибонӣ мекард.

Масъуд нисбат ба Қарахониҳо ҳамон сиёсати падари худро давом медод ва кӯшиш менамуд, ки ҳама вақт бо онҳо муносибати дӯстонаи ҳамсоявӣ дошта бошад, зеро дар чунин шароите ки шӯришҳои халқ ва задухӯрдҳои дохили мамлакат қувват мегирифт, равияи душманона доштани Қарахониҳо барои давлати Ғазнавӣ хеле хавфovar буд. Мактуби зерини Хоразмшоҳ Олтунтош, ки дар соли 1030 ба Масъуд навиштааст, моҳияти ин муносибатро равшан нишон медиҳад: «Ошкор аст, ки амири марҳум (Маҳмуди Ғазнавӣ) барои ба тахти хонӣ нишастани Қодирхони Қарахонӣ кӯшиши зиёде намуда, сарвати беандозае ҳам дар ин роҳ сарф кард. Ҳоло зарур аст, ки ӯро химоя кунем, то ки дӯстии байни мо ва ӯ мустақкам гардад. Онҳо (Қарахониҳо) дӯстони ҳақиқии мо нахоҳанд шуд, вале дар ҳар сурат дар зоҳир муносибати дӯстии худро бо мо нигоҳ дошта истода, дигаронро бар зидди давлати Ғазнавӣ нахоҳанд шӯронид».⁷

Хоразм, ки зоҳиран дар тобеияти Ғазнавиён бошад ҳам, вале амалан ҳамчун давлати мустақиле буд, дар ҳалли тақдири давлати Ғазнавӣ роли бағоят калоне бозид. Агарчанде Масъуд пас аз марги Олтунтош барои кам кардани ҳуқуқи ҳукмрони Хоразм чораҳои лозима дид, аммо мамлакатро боз ба дасти ворисони ӯ боқӣ гузошт. Масъуд унвони хоразмшоҳиро ба писари худ дода, писари Олтунтош Ҳорунро ҳамчун ноибуссалтана ба ҳукмронии Хоразм таъин кард. Албатта, ин рафтори Масъуд ба фарзандони Олтунтош таъсири бад накарда наметавонист. Ин буд, ки Ҳорун бо Алӣ-Тегинӣ Қарохонӣ ва салчуқиҳо муносибати дӯстӣ барқарор намуда, дар соли 1034 Хоразмро мустақил эълон кард ва номи султони Ғазнавиро аз хутба бардошт. Дар баҳори соли 1035

*

⁷ Байҳақӣ, 1962, сах. 108.

Хорун ба Хуросон лашкар кашид. Фарзандони Али-Тегин (худи Али-Тегин дар соли 1034 вафот карда буд) ҳаракати Хорунро химоя карда, аз тарафи дигар, ба сарзамини Ғазнавиён ҳуҷум намуданд. Лекин вақте ки Хорун дар рӯзҳои аввали лашкаркашӣ ба дасти ғулумони худ, ки ба Масъуд фурухта шуда буданд, қатл гардид, фарзандони Али-Тегин ба Самарқанд баргаштанд. Масъуд ба музокироти ошӣ бо Қарахониҳо шуруъ намуд, ки ба тӯфайли ин гуфтугузор дар байни онҳо алоқаи дӯстӣ ва хешӣ барқарор гардид. Ба ҳамин тарик, хавфи ҳуҷуме, ки аз тарафи Хоразм ва Қарахониён ба давлати Ғазнавӣ таҳдид мекард, бо роҳи дипломатӣ бартараф карда шуд.

Дар худи ҳамон соли 1035 Масъуд мебоист ба муқобили туркони салҷуқӣ, ки ба Хуросон ҳуҷумовар шуда буданд, лашкар бикашад. Султон Маҳмуд дар давраи мубориза бар зидди Қарахониҳо, ки барои Мовароуннаҳр мебурд, ба як гурӯҳи салҷуқиҳо барои маскан намудан дар шимоли Хуросон ба онҳо руҳсат дода буд. Қӯшиши озод шудан аз ҷабри андозҳои вазнин ва ба даст овардани заминҳои чарогоҳҳои нав борҳо боиси исъён намудани салҷуқиҳо гардид. Муборизаи аввалҳо гоҳ ба фоидаи салҷуқиёни Хуросон ва гоҳ ба фоидаи ҳукумати Ғазнавӣ давом менамуд. Соли 1035 ҳуҷуми нави салҷуқиён оғоз ёфт. Масъуд аз Нишопур қувваи зиёди ҳарбиро бар зидди салҷуқиҳо ба Нисо равона намуд. Дар ин муҳориба, агарчанде аввал аскарони Ғазнавӣ ғалаба ба даст оварданд, лекин салҷуқиҳо ба қароргоҳи онон шабохун зада, ба лашкари Масъуд зарбаи сахт доданд.

Баъдтар салҷуқиён ба Ғазнавиён якҷанд мартаба зарбаҳои сахт ворид оварда, қисми зиёди Хуросон, аз ҷумла, Нишопурро ишғол карданд. Султон Масъуд тамоми қувваҳои аскарӣ худро ҷамъ карда, ба сӯи истиқоматгоҳи салҷуқиҳо ҳаракат намуд. Дар баҳорони соли 1040 дар наздикии Дандонакон (Тошрабати ҳозира) муҳорибаи ҳалкунанда ба вуқӯъ пайваст.

Дар натиҷаи ин муҳориба (аз рӯи маълумоти сарчашмаҳо мумкин аст онро яке аз хунинтарин ҷангҳо дар таърихи халқҳои Осиёи Миёна донист) салтанати Ғазнавиҳо дар Хуросон ба таври доимӣ хотима ёфт. Дар баробари тамоми шудани ҳарбу зарб сардори салҷуқиҳо Туграл дар майдони ҷанг тахте орошта бар он нишаст ва худро ҳокими кулли Хуросон эълон намуд.⁸

Бояд қайд кард, ки аёнӣ ашрофи шаҳрҳои Марву Нишопур, ки манфиатҳои онон аз тарафи Ғазнавиҳо маҳдуд карда шуда буд, ба салҷуқиҳо кӯмаки бузурге расониданд.

Султон Масъуд аз дарёи Марворуд гузашта, ба Ғазнин омад, Вале, бо вучуди ин, ӯ барои дубора ҷамъ кардани қувваи ҳарбӣ бар зидди салҷуқиҳо ҷуръат накард. Зеро ба вай аён буд, ки дар

*

⁸ Доир ба ин муҳориба мақолаи махсусе ҳаст: *Заходер Б. Н.*, 1943.

миёни оммаи васеъ химоят нахоҳад дид. На аёну ашрофи ба муқобили марказият сар бардошта, на аҳолии аз хирочу андозҳои бешумор муфлисгардидаи Хуросону Тахористон, на мардуми гирду атрофи Ғазнин, Систон ва мамлақати кӯхистони Ғур нияти муҳофизат кардани давлати Ғазнавиёнро надоштанд. Дар мухорибаи назди Дандонакон аз душман рӯ ба гурез ниҳодани гурух-гуруҳ аскарон, ки Масъуд бо чашмони худ дида буд, ба ин ҳол хеле равшан гувоҳӣ меод. Аз ин сабаб Масъуд ба қароре омад, ки бояд ҳарчи зудтар ба Ҳиндустон рафта, дар он ҷо лашкари пурқувват ҳозир намояд, то ки ба ин восита боздоштани ҳаракати салчуқиҳо мумкин гардад.

Чунон ки Байҳақӣ менависад, Масъуд пеш аз ба Ҳиндустон сафар кардани худ ба Арслонхон номае фиристода, дар муборизаи зидди салчуқиҳо аз ӯ кумак хост. Сипас, вай амр дод то бародараш Муҳаммадро, ки ҳамроҳи ӯ ба Ҳиндустон рафтани буд, аз ҳабс бароваранд. Тарафдорони Муҳаммад бо ҳам забон як карда ба Масъуд ҳучум намуданд ва ӯро ба ҳабс гирифта, Муҳаммадро ба султони бардоштанд. Масъуд баъди чанд рӯзи дигар ба дасти одамони Муҳаммад кушта шуд (с. 1041).

Мавдуд — писари султон Масъуд дар баробари шунидани қатли падараш дар моҳи апрели ҳамон сол ба Ғазнин омада, худро султон эълон намуд. Пас дар ҷанги назди Динур (Фатҳобод) қувваи ҳарбии Муҳаммадро шикаст дода, ӯро тақрибан бо хамаи фарзандонаш ба қатл расонид.

Мавдуд на фақат муқобилати бародарони тоҷутахталаби худро бартараф карда тавонист, дар айни замон, ба нигоҳ доштани Ғазнин ва ҳам Тирмизу Балх дар дасти худ муваффақ гардид. Пас аз ин ба зудӣ дар Ҳиндустон кӯшуни пурқуввате фароҳам оварда, ба муқобили салчуқиҳо равона намуд. Вале салчуқиҳо ин қувваи султони ғазнавиро ҳам торумор карданд. Ниҳоят Мавдуд бо подшоҳони Ҳиндустон, Туркистон ва дигар кишварҳои ҳамсоя иттифоқ баста, дар солҳои 1049—1050 бо қувваи зиёде ба Хуросон ҳаракат намуд, аммо дар роҳ касал шуда, ба Ғазнин баргашт ва дар он ҷо вафот кард.

Дар соли 1059 салчуқиҳо Балхро забт намуда, алоқаи байни Мовароуннаҳр ва давлати Ғазнавиро буриданд. Баъд аз ин давлати Ғазнавиён рӯз то рӯз иқтидори худро гум кардан гирифт. Дар охири асри XII охири султони ғазнавӣ ба дасти лашкари Ғур — давлати нав дар сарзамини Афғонистон, ки дар интиҳои асри XI ва ибтидои асри XII ба вучуд омада буд, асир афтод.

Давлати Ғуриҳо

Дар асрҳои миёна кишвари кӯхистониеро, ки дар сарғаҳи Ҳарируд воқеъ гардида, аз Ҳирот то Бомӣён ва худуди Қобулу Ғазна вусът дошт, мамлақати Ғур меномиданд. Ин мамлақат аз та-

рафҳои ғарб, шимол ва шарқ бо сарзаминҳои мепайваст, ки аз қадимулайём тоҷикон зиндагонӣ мекарданд. Қисмати зиёди аҳолии Ғур аз қабилаҳои кӯхистонии тоҷик иборат буд.

Иқлими мусоид ва обҳои фаровони ин мамлакат барои хеле тараққи қардани зироат ва чорвопарварӣ имконият медоданд.

Муаллифони асрҳои X—XII ҳангоми тасвири мамлақати Ғур дар бораи мазрааҳои атрофи қасабаҳои аҳолинишин, боғоти ангур ва дарахтони мева, галаву рамаҳои зиёде, ки дар кӯҳсор ва доманаҳои кӯҳ мечариданд, ҳикоят кардаанд.

Дар мамлақати Ғур истихроҷи маъдан ва таҳияи олоти фулузӣ нисбат ба он замон ба дараҷаи хеле баланде расида буд. Силоҳ ва либосҳои чангии ин мамлакат бағоят шӯхрат пайдо карда, аз чизҳои муҳими содироти ҳисоб мешуданд.

Муаллифи асри XIII Ҷузҷонӣ, ки аслан аз Ғур аст, дар вақоеъномаи таърихӣ худ дар асрҳои IX—X ба қабилаҳо тақсими шудани аҳолии Ғур ва бо ҳам чангидани онҳоро зикр намудааст. Кушк, менависад ӯ, бо кӯшкӣ дигар дар ҳолати ҳарб буда, одамон доимо бо ҳисси адоват нисбат ба якдигар зиндагӣ мекарданд.¹⁰ Дар мамлақати Ғур муносибатҳои ғуломдорӣ мавҷуд буд. Маълумоти муаллифи асри X роҷеъ ба бурдани ғуломон аз Ғур дар ин бобат зимнан гувоҳӣ медиҳад.¹¹

Дар мамлақати Ғур бақияҳои демократияи ҳарбӣ ба муддати хеле тӯлонӣ давом намуданд.

Дар интиҳои асри X вилоятҳои ҷудогонӣ ба сари худ мустақили мамлақати Ғурро подшоҳчаҳо (маликҳо) идора мекарданд. Ин подшоҳчаҳо бештар ҳамчун пешвои қабила ва тоифаҳо буда, фақат аҳёнан якчанд қабилаҳоро ба тахти фармони худ медаварданд. Ғуриҳо дар айни замон таомули кӯҳнаеро риоя мекарданд: дар сари ҳар вилоят ду пешво, яъне ҳоким ва сипаҳсолор меистоданд, ки ҳукуматро байни худ баробар тақсими карда буданд.¹²

Муносиботи феодалӣ ба ин чо нисбат ба Мовароуннаҳр ва Хуросон қадре дертар роҳ ёфтанд. Дар зарфи асрҳои X—XI дар ин мамлакат муносибатҳои нимпатриархалӣ ва нимфеодалӣ ҳукмфармоӣ мекарданд. Ҳокимони вилоятҳои ҷудогонӣ тадриҷан ба феодал табдил ёфта, дар ҳар як вилоят ба худ унвони махсус мегирифтанд. Онҳоро дар вилояти Мандеш *малик ё худ меҳтар* (баъдҳо, *ғуршоҳ*), дар вилояти Тамрон ва Тамазон *варанда*, дар Бармишон *вармишпат* меномиданд.

Дини ислом дар мамлақати Ғур ҳам, ба мисли дигар вилоятҳои кӯхистонии тоҷик хеле суст қорӣ гардид. Ба хулафои араб муяс-

*

¹⁰ Ҷузҷонӣ, тарҷумани Раверти, сах. 318.

¹¹ Худуд-ул-олам, 1930, в. 21 б.

¹² Ниг.: ба гуфтаҳои Ф. Энгельс дар бораи ду пешво доштани ироқезҳо дар шаронти демократияи ҳарбӣ (*К. Маркс* ва *Ф. Энгельс* Соч., т. 21, сах. 96, 129).

сар нашуд, ки ин мамлакатро ба тахти тасарруфи худ дароваранд. Аҳолии озодидӯсти он муддати дуру дарозе ақидаҳои қадимаи мазҳабии худро ниғаҳ дошта, ҳатто то миёнаҳои асри XI баъзе қабिलाҳо дини исломро комилан қабул накарда буданд.

Истикрори сохти феодалӣ дар мамлакати Ғур, чи навъе ки дар тамоми Осиёи Миёна рух медод, дар баробари муборизаҳои шадиди синфӣ ба амал меомад.

Дар соли 907 дар ноҳияи Ҳирот ва Ғур шӯриши халқии қарматиҳо ва маздакиён сар зад. Низомулмулк (асри XI) дар хусуси ин шӯриш чунин менависад: «Дар доманаҳои кӯхистони Ғур ва Гарҷистон марде бо номи Бӯбилोल пайдо шуда, аз ҳар табақа мардум ба гирди ӯ чамъ меомаданд... Аз вилояти Ҳирот ва ноҳияҳои атроф одамони пуршумор ба ҳузури ӯ расида, савганд ёд мекарданд; нафароти онҳо аз даҳ ҳазор мутаҷовиз буд... Ёғиҳо дар доманаи кӯҳи Ҳирот падид омада, ошкоро ақоиди кофирон ва қарматиҳоро эълон карданд, онҳо аксар ҷӯпон ва зореъ буданд».¹³ Ин шӯришро қўшуни Исмоили Сомонӣ бо як сурати бераҳмона фуру нишонд. Чи навъе ки сарчашмаҳо хабар медиҳанд, ин қабил шӯру ошӯбҳо дар маҳалҳои мухталифи кишвари Ғур борҳо ба вуқӯ омадаанд.

Охири асри XI дар Ғур айёми барқароршавии муносиботи феодалӣ буд. Дар нимаи дуоми асри XI ва нимаи аввали асри XII доираи ҳокимияти маликҳои вилояти Мандеш хеле вусъат пайдо намуда, ба тамоми Ғур паҳн гардид. Дар миёнаҳои асри XII давлати феодалии Ғуриҳо таъсис ёфт.¹⁴

Ҳокимони Ғур баъзе вақтҳо исман ба шинохтани ҳокимияти олии Ғазнавиён маҷбур шуда бошанд ҳам, вале дар зарфи чандин даҳсолаҳо бар зидди ин сулола мубориза бурдаанд. Ниҳоят, онҳо заиф шудани давлати Ғазнавиро фурсати мусоид дарёёфта, истиклолияти худро аз нав ба даст оварданд ва дар аҳди ҳукмронии Қутбиддин Маҳмуди Ғурӣ ба қувваи бузурге соҳиб гардиданд.

Ин буд, ки Баҳромшоҳ (яке аз охирин султони Ғазнавӣ) аз афзудани иқтидори Ғуриҳо ва шӯҳрат ёфтани Қутбиддин Маҳмуд тарсида, вайро бо роҳи фиреб ба Ғазна биёвард ва ба ҳабс гирифта, пас аз чанде заҳр дода ҳалок намуд.

Бо вучуди ин, дигарбора тасарруф кардани давлати Ғур ба Баҳромшоҳ муяссар нагардид. Баҳромшоҳи Ғазнавӣ дар чанд муҳорибаи шадиде, ки байни ӯ ва бародарони Қутбиддин ба амал омаданд, якзайл шикаст хӯрд. Султон Алоуддини Ғурӣ дар охирин муҳорибаи қўшуни Баҳромшоҳро торумор карда, худи ӯро ба

*

¹³ *Низомулмулк*, 1949, сах. 218—219.

¹⁴ *Bosworth C. E.*, 1961; 1968 а, р. 159—166; *Массон В. М., Ромодин В. А.*, 1964, сах. 255—265.

гурехтан маҷбур намуд. Шаҳри Ғазна аз тарафи Алоуддин (1150—1151) хароб карда шуд.

Вале муборизаи Ғазнавиён ва Ғуриҳо бо ин ҳама ба итмом нарасид. Дар соли 1186—87 бародарзодаи Алоуддин Ғиёсиддин Муҳаммади Ғурӣ дар яке аз ҷангҳо охири хонадони Ғазнавӣ, ҳокими Лоҳур Хисравмаликро асир карда, ба пойтахти давлати Ғур — Фирӯзқӯҳ фиристод. Бо ҳамин салтанати Ғазнавиён тамоман аз миён бардошта шуд. Ғуриҳо ҳокимияти Ғазнавиёнро барҳам дода, ҳукмрони давлати бузурге гардиданд, ки дере нагузашта ҳудуди он дар натиҷаи футухоти минбаъдаи онҳо хеле вусъат пайдо намуд. Маркази ин давлат ҳамон Ғур буд.

Султонони Ғур қувваи зиёдеро ташкил мекарданд. Дар ихтиёри онҳо кӯшуни пуршуморе буд, ки дастаҳои низомии қабилаҳоро низ дар бар мегирифт. Ғайр аз ин, онҳоро ашрофи феодалии тоҷик дар кӯхистони Бадахшон ва ҳавзаи дарёи Аму пуштибонӣ менамуданд. Дар охири асри XII маҳалҳои ҷанубии Тоҷикистон ва Ўзбекистони кунунӣ, аз ҷумла, ноҳияи Вахш, Ҷағониён, Шугнон ва Вахон ба ҳайати давлати Ғур дохил карда шуданд.

Солҳои 1152—1206 дурахшонтарин давраи таърихи мамлақати Ғуриҳо ҳисоб мешавад. Пешрафти бузурги иқтисодӣ ва мадании давлати Ғур низ ба ҳамин давра алоқаманд аст. Лекин азбаски мамлақати Ғуриҳо нисбат ба дигар маҳалҳои Осиёи Миёна хеле ақибмонда буд, ин пешравӣ дер давом накард.

Салҷуқиҳо ва Низомулмулк

Ҷанги Дандонакон, ки дар соли 1040 сурат гирифта, тақдири давлати Ғазнавиёнро ҳал карда буд, боиси тамоман ба Хуросон соҳиб шудани Салҷуқиён гардид.¹⁵

Туғралбеки Салҷуқӣ (1040—1063) пас аз ин ғалаба фавран худашро султон эълон кард ва бародари худро дар Хуросон гузошта, ба тарафи Гургон лашкар кашид. У дар як муддати кӯтоҳ на фақат Гургон, Табаристон, Хоразм ва Озарбойҷонро ба тахти тасарруфи худ гирифт, балки як қисми вилоятҳои ғарбии Эронӣ кунуниро низ ишғол намуда, дар соли 1055 пойтахти хилофати Аббосӣ шаҳри Бағдодро ба дасти худ даровард ва салтанати давлати Салҷуқиро расман эълон кард. Султон Туғрал Кирмон ва Форсро низ забт намуда, дар Кавказ ба кӯшуни давлати Румия шикасти сахт ворид овард.

Пас аз вафоти Туғрал бародарзодаи ӯ Алп-Арслон (1063—1072) ба тахт нишаста, ҳокими давлати Салҷуқиро хеле вусъат дод. Алп-Арслон баъзе ҷоҳои Мовароуннаҳрро ба худ тобеъ кард. Вай

*

¹⁵ Бартольд В. В., 1963 в, сах. 569—583; Заходер Б. Н., 1945. Таърихи минбаъдаи Салҷуқиён дар ин аср муфассалан тавзеҳ ёфтааст; Bosworth С. Е., 1968 а.

инчунин императори Румия Романи IV Диогенро мағлуб намуд.

Дар вақти ҳукмронии Чалолидини Маликшоҳ (1072—1092) худуди давлати Салҷуқӣ ба дараҷае тавсеа ёфт, ки аз соҳилҳои баҳри Миёназамин сар карда, то сарҳадди давлати императории Чин қариб тамоми мамлакатҳои исломии Осиё дар тахти тасарруфи он қарор гирифтанд. Аммо пас аз фавти Маликшоҳ давлати паҳновари Салҷуқӣ аз ҳам пош хурда, ба якчанд мулку давлат-чаҳо тақсим шуда рафт.

Дар асри XII пойтахти давлати Салҷуқии аҳди Санҷар (1118—1157) шаҳри Марв буд. Ин шаҳр хеле тараққӣ карда, масоҳати бузургро ишғол менамуд, каналҳои зиёди ӯбъерӣ ва маҳаллаҳои калони пешаварӣ дошт. Марв ҳамчунин яке аз марказҳои маданияи онвақта ба шумор мерафт. Ёқут чунин менависад: «Вақте ки ман онро (яъне Марвро.— *Б. Ғ.*) тарк кардам, дар он ҷо даҳ китобхонаи вақф мавҷуд буд, ки дар бобати фаровонӣ ва бартариҳои китобҳои маҳфузгардида назири чунин як ганҷинаи китобро дар олам надидам».¹⁶

Дараҷаи маданияти салҷуқӣни бодиянишин нисбат ба савияи маданияи халқҳои мутеъгардидаи Мовароуннаҳр ва Хуросон хеле паст буд. Қормандони дараҷаи дуҷум ва сеюми давлати Салҷуқиро як су гузорем, худи «салҷуқӣни бузург» низ аз дониш дур буданд. Масалан, Туғрал ва Алп-Арслон, ҳатто савод ҳам надоштаанд.

Ин вазъият сабаб шуд, ки дар умури идораи ҳукумати салҷуқӣни мардони сиёсии маданитарин халқҳои ин сарзамин — форс, тоҷик ва туркони муқимӣ роли муҳиме бозанд. Ҳамеша дар чунин мавридҳо фотехон дар тахти таъсири халқҳои мутеъ, вале хеле мадания қарор мегирифтанд.

Бузургтарин арбоби давлатии аҳди Салҷуқӣ Абӯалӣ Ҳасан ибни Алӣ бинни Исҳоқ буд, ки дар Хуросон таваллуд ёфта, тақрибан 30 сол (1063—1092) дар замони ҳукмронии Алп-Арслон ва Маликшоҳ хидмати вазириро адо кардааст. У дар дарбори ин подшоҳон, алалхусус Маликшоҳ, обрӯй ва нуфузи бениҳоят пайдо намуда, лақаби «Низомулмулк»-ро гирифтааст. Низомулмулк як марди хеле оқил ва фозиле буд. У дар корҳои мамлакатдорӣ қомилан ба таҷрибаҳои давраи Сомониён такя мекард ва барои эҳё намудани анъанаҳои маданияи он давра кӯшишҳои зиёде ба ҳарч меод.

Бештар бо ташаббус ва фаъолияти Низомулмулк усули идораи давлати Салҷуқӣ ба тартиб андохта шуд. Чи навъе ки тамоми сарчашмаҳои таъриҳӣ тасдиқ мекунанд, айёми ҳукмронии Салҷуқӣни то як андоза давраи тараққиёти осоишта ва ривочи тиҷорату иқтисодии феодалӣ буд. Шаҳрҳо умруну обод гардида,

*

¹⁶ Ёқут, IV, сах. 509.

дар онҳо миқдори пешавароне, ки бо дастачамъй ва муташаккилона кор мекарданд, хеле афзоиш пайдо намуд.

Лекин вазъияти оммаи меҳнаткаш дар замони Низомулмулк низ ҳамона бад буд. Низомулмулк ба мақсади пешгирии қардани торочғариҳое, ки феодалон нисбат ба барзгарон раво мегардид, маҷбур шуд гузаронидани як қатор тадбирҳоро ба ҳокимони Салчуқӣ пешниҳод намояд. Ин тадбирот худсарихои сардорони ҳарбӣ ва иқтаъдоронро маҳдуд мекард, то ки мардум тамоман муфлис нагардад ва дар айни замон ба ҳукмронии худи феодалон осебе нарасад.

Низомулмулк, барои марказиятнок шудани идораи давлат ҳам чораҳои муассир пешбинӣ намуд. Вале ҳеҷ яке аз ин тадбирот бидуни ташкили дастгоҳи маъмурӣ, бидуни одамони доно ва босавод амалӣ намегардид.

Низомулмулк барои ташкил намудани мактабҳои олии диния — мадрасаҳо кӯшиши зиёде кард. Дар бисёр шаҳрҳо, аз ҷумла, дар Бағдод, Нишопур, Хирот, Балх, Марв ва ғайра ин қабил мактабҳо таъсис ёфта, ба шарафи ташкилкунандаи худ унвони «Низомия»-ро гирифтанд. Програмаи таълими мадрасаи «Низомия»-и Бағдод дар баробари аз ёд қардани қуръон, ҳадисҳо ва дигар риштаҳои улуми динӣ, ҳамчунин илми ҳуқуқ, забон ва адабиёти араб, риёзиёт ва амсоли инро дар бар гирифта буд. Мадраса мебоист намояндагони табақаи амалдорро дар рӯҳи эътиқод ба дини ислом тарбия карда, ба ин васила зумраи соҳибмансабро бо рӯҳониёни мусулмон наздик ва яксон намояд. Ғайр аз ин, дастпарварони мадраса бояд аз болои мардум назорати диниро анҷом дода, онҳоро аз равиҳои исмоилия дур мекарданд.¹⁷

Низомулмулк, инчунин дар бобати тавсеаи тичорати хориҷӣ чораҳои лозима дид, аз ҷумла, ба бекор қардани боҷҳои зиёде, ки ба тараққиӣ бозургонӣ мамониат мекарданд, муваффақ шуд.

Баъзе муаррихон Низомулмулкро берун аз ҳад ситоиш намуда, ҳамчун муборизи беҳбудии халқ ба қалам медиҳанд. Албатта, ӯ ҳеҷ гоҳ чунин шахс набуд. Агар баъзе тадбироти пешбиниқардаи вай худсарихои сардорони ҳарбӣ ва феодалонро маҳдуд намуда ва худи ӯ барои ба вучуд овардани мадрасаҳо ғамхорӣ карда бошад, пас ҳамаи инҳо фақат барои мустаҳкам гардидани иқтисоди Салчуқиҳо, барои ҳарчи бештар пур шудани хазинаи давлат хидмат мекарданд.

Дар усули иқтаъ ва иқтаъдории давлати Салчуқиён, пеш аз ҳама, манфиати аъён ва ашрофи туркони салчуқӣ ба назар гирифта шуда буд. Ба тавассути иқтаъ мадохили асосии мамлакат

✱

17 Tritton A. S., 1957, p. 102 et seq; Makdisi G., 1961; Tibawi A. L., 1962.

ба дасти аъзон хонадони салтанатии Салчуқиён мебаромад. Ҳар яке аз аъзон ин хонадон ба шаҳрҳо ва вилоятҳои ҷудогонаи зиротӣ соҳиб шуда, даромади инро ба манфиати шахсии худ сарф мекарданд. Хешу табори подшоҳони салҷуқӣ ва сардорони ҳарбии онҳо низ бо роҳи иқтаъ ба тамоми як деҳа ва, ҳатто ноҳияе соҳиб буданд. Ҳамаи ин, албатта, дар байни феодалони маҳаллӣ, ки пас аз ба сари ҳокимият омадани Салҷуқиён аз қисми зиёди оидоти худ маҳрум шуда буданд, ҳисси эътироз ва норизояти ба вучуд меовард.

Неҳзати исмоилия

Неҳзати исмоилиҳо¹⁸ тақрибан муддати чорсад сол дар таърихи Осиёи Миёна ва Эрон роли қалоне бозӣ кард. Ф. Энгелс навишта буд: «Оппозицияи революционӣ нисбат ба феодализм дар тамоми давраи асрҳои миёна мавҷуд буд. Ин оппозиция мутобиқи шароити замон гоҳ дар шакли тасаввуф, гоҳ дар шакли бидъати ошкоро ва гоҳ дар шакли шӯриши мусаллаҳ зоҳир мешавад».¹⁹ Ҳамин ин се шаклро дар марҳилаҳои гуногуни неҳзати исмоилия метавон мушоҳида намуд.

Дар асри VIII исмоилиҳо — тарафдорони имом Исмоил, ки ҳафтумин авлоди Алӣ ва Фотима буда, аз тарафи падараш Чаъфарӣ Содӣқ мардум гардидааст, як фирқаи хурди суфияи шиаро ташкил мекарданд.

Дар охири асри IX хангоми шӯриши қарматӣ²⁰ ба исмоилиҳо муяссар шуд, ки дар Мағриб ҳокимияти сиёсиро ба даст дароранд ва раҳбарияти фирқаи исмоилия қариб дусад сол дар сари давлати пуриқтидори феодалӣ — хилофати Фотимиён, ки пойтахти он Миср (аз соли 974) буд, қарор гирифт.

Дар асрҳои X—XI исмоилия, ҳамчун чараёни бидъатомези ба мазҳаби суннии ислом муҳолиф, дар саросари Шарқи Миёна, хусусан дар Осиёи Миёна ва Эрон паҳн гардид. Исмоилиҳо аз фалсафаи Юнон истифода бурда, системаи томи таълимоти рационалиро инкишоф медиҳанд ва ба ин васила зиёиён, бисёр мутафаккирон ва ходимони барҷастаи давлатиро ба тарафи худ мекашанд. Дар Хуросон ва Мовароуннаҳр, ки аз Миср то ба ин ҷо роҳи якмоҳаи қорвонист, халифаҳои фотимиро ҳокимони «чорикунандаи адлу инсоф дар рӯи замин» номида, аксарияти мардум ба ин макри воизони исмоилӣ бовар мекарданд.

Дар охири асри XI исмоилиҳои Осиёи Миёна ва Эрон аз хилофати рӯ ба таназзул ниҳодаи Фотимӣ алокаи худро бурида,

¹⁸ Доир ба исмоилия ниг.: *Беляев Е. А.*, 1957; *Бертельс А. Е.*, 1959; *Петрушевский И. П.*, 1966.

¹⁹ *К. Маркс* ва *Ф. Энгелс*. Асарҳо, ҷилди 7, сах. 361.

²⁰ Доир ба исмоилиҳо ва қарматӣҳо ниг.: *Stern S. M.*, 1961—1962.

Ҳасан ибни Саббохро сардори худ интиҳоб намуданд. Дар Исфажон, ноҳияи Қазвин ва дигар вилоятҳо шӯриши халқ ба амал омад. Исмоилиҳо дар ноҳияи Қазвин давлатчаи худро таъсис карда, қалъаи Аламутро пойтахт қарор доданд. Онҳо як қатор қалъаҳои ишғолкардаи худро ба такягоҳи мустаҳкам табдил дода, ташкилоти махфӣи террористии бар зидди ҳокимони салҷуқӣ нигаронидашударо барпо карданд. Фидоӣни ин ташкилот ба ҷустуҷӯи ҷолоқӣ ва ҷасорат ном бароварда буданд. Одамони мансуб ба аъёну ашроф аз ханҷари фидоии исмоилӣ ҷунон метарсиданд, ки ҳамеша аз тағи ҷома зирех пӯшида мегаштанд.

Моҳи октябри соли 1092 Низомулмулк ба дасти террористони исмоилӣ кушта шуд. Исмоилиҳо баъдтар Султон Санҷарро ҳам ба дараҷае тарсонанда монданд, ки ӯ фикри ба қалъаҳои исмоилӣ ҳуҷум карданро тамоман аз сари худ дур кард.²¹

Табиист, ки неҳзати дар асрҳои X—XIII, дар шароити ҷамъияти гуногунтабақа ва гуногунсинфи феодалӣ ҷараён ёфтаи исмоилия аз ҷиҳати синфу табақа якранг набуд. Қувваи асосии «ҷанги занҷиҳо» ва шӯриши қарматӣҳо аввал ғуломони зангӣ, сонӣ деҳқонони беамин ва тоифаҳои кӯчманҷии бадавӣ буданд. Аммо футуҳоти ин давра табақаҳои ашрофро, масалан, ашрофи ғуломдорро дар давлати қарматаи Баҳрайн ва ашрофи феодалиро дар давлати фотимиҳои Миср низ истифода намуд. Дар тамоми ҳаракати исмоилияи асрҳои IX—XI падидаҳои эътирози аҳли меҳнат, эътирози табақаҳои пойни шаҳро аз найрангбозиҳои табақаҳои болои ашроф, ки доимо мардумро фиреб меоданд, бояд фарқ кард.

Дар неҳзати исмоилия ҷараёнҳои гуногун вучуд доштанд. Дар овони шӯришҳои, ки оммаи васеи деҳқонон ва камбағалони шаҳр иштирок доштанд, шиорҳои маздакии баробарии моликият ва адлу инсоф, эътирозҳои зидди зулму истибдод пайдо мешуданд. Дар вақти ҳамчун ҷамъияти махфӣ мавҷудияти худро нигоҳ доштани ташкилоти исмоилӣ ва муқаррар гардидани якҷанд дараҷаи огоҳӣ аз назарияи исмоилия фалсафаи рационалисти ба он роҳ меёбад.

Таълимоти исмоилиён умуман ба муқобили ҳанифияи ислом буд, ки дар аҳди ҳукмронии салҷуқӣ на фақат шарҳу басти озодонаи Куръон ва масъалаҳои илоҳиётро, балки ҳама гуна таҳ-

✱

²¹ Футуҳоти муғул ба давлати исмоилӣ зарбаи ҳалокатовар расонд. Соли 1256 қалъаи Аламут аз по афтод ва сардори исмоилиҳо Хуршоҳ ба қатл расид. Пас аз ин исмоилиҳо дигар дар ягон ҷо ба сари ҳокимият омада натавонистанд. Дар Ҳиндустон ва кишварҳои дигар фирқаи мазҳабии аз ҷамоат дури исмоилия то рӯзҳои мо боқӣ мондаанд. (Доир ба таърихи неҳзати асримиёнагии исмоилӣ ва давлати онҳо тадқиқоти бисёре ҳаст, аз ҷумла: *Hodgson M. G. S.*, 1955; *Lewis B.*, 1966; *Hodgson M. G. S.*, 1968.)

қиқоти илмӣ, ҳатто тадқиқи риёзиёт, ҳайат, тиб ва амсоли онро манъ карда буд, як шакли эътироз ба шумор мерафт.

Ҷиҳатҳои пешқадам ва пешрави идеологияи исмоилии асрҳои X—XI-ро бояд таърихан конкрет, дар заминаи воқеияти беамони давр муайян кард. Мардонагии воизони исмоилӣ шоистаи таҳсин аст. Онҳо «дониши» худро, аз ҷумла, илмҳои ақлӣ ва дақиқро ба таъкиботи ваҳштангез нигоҳ накарда, таблиғ ва интишор менамуданд.

Роли исмоилияи асрҳои IX—XI дар бобати нигоҳ доштани анъанаи афкори озод бағоят қалон аст. Бе сабаб нест, ки аксари муаллифони маҳкамэътиқоди асримиёнагии ислом, аз қабили ан-Надим, Абдулқоҳири Бағдодӣ, Ибни Ҳазм, Низомулмулк, исмоилиёро хавфноктарин душманони дини ислом ва маҳвқунандагонии он номидаанд. Бо вучуди ин, исмоилиёни оддӣ соддадилона гумон мекарданд, ки онҳо «барои покизагии дини ислом муборица мебаранд». Бо чунин усул, яъне «бахри покизагии дин» ҷорӣ намудани ғояҳои таодули ба бисёр бидъатҳои халқии асри миёна хос мебошад.

Қарахониён

Таърихи Осиёи Миёнаи аҳди Қарахониён ҳанӯз ба дараҷаи кофӣ омӯхта нашудааст. Манбаҳои хаттӣ доир ба ҷараёни вуқооти сиёсӣ ва низоми дохилии давлати қарахониён фақат маълумоти ҷузъӣ медиҳанд. Муаррихон ҳамеша ба умеди таҳқиқи сиккаҳои қарахонӣ буданд. Вале сиккаҳои қарахонӣ ҳамчун манбаи таърих хеле мураккаб ва барои омӯзиш ниҳоят душворанд ва аз муҳаққиқ эҳтиёт ва диққати ҷиддиро талаб менамоянд. Дар давоми даҳсолаҳои охир илми сиккашиносӣ роҷеъ ба таҳқиқи аҳди қарахониён муваффақиятҳои муҳим ба даст овард, алалхусус, ҳалли як силсила масъалаҳои баҳснок ва, ҳатто тамоман омӯхта нашудаи таърихи Осиёи Миёнаи асрҳои XI—XII муяссар гардид. Бо вучуди ин, на ҳамаи хулоса ва таҳминҳои муаррихон ва сиккашиносон ба як дараҷа боварибахш ва тамоман исботшуда ба шумор мераванд, дар ин бобат ҳоло қорҳои бузург, бисёр кашфиётҳои тоза ва таҷдиди назари баъзе ақидаҳо дар пешанд.

Дар байни таърихи сиёсии қарахониён мо ба асарҳои машҳури В. В. Бартольд, ки беҳтарин намунаи таҳлили интиқодии аҳбору маълумоти номуназзам ва зидди якдигари сарчашмаҳои хаттӣ мебошанд, истинод намудем. Ҳамчунин баъзе хулосаҳои эътимодбахши сиккашиносон, ки ба саҳеҳ ва мукамал шудани мадрақҳои манобеи хаттӣ имкон меод, мавриди истифодаи мо буд.

Пайдоиши ҳуди сулола маълум нест, номи дар илм қабулшудаи он (Қарахониён ва гоҳо Илокҳо) тамоман шартӣ буда, муаррихони асри XI аз ду унвони маъруф: қарахон ва илок гирифт-

таанд. Зоҳиран, ҳастии асосии давлати Қарахониёнро қабилаҳои туркии яғмо ва чигилӣ ташкил мекарданд, ки дар ному лақабҳои давраи зуҳури қарахонӣ бештар дучор меоянд. Аввалҳо лақаби аз ҳама олий Арслонхон («арслон» — шер — нишони қабилавии чигилӣ) ва Буғрохон («буғро» — шутурнишони қабилавии яғмо) ҳисоб мешуд.²² Тахминан аз миёнаҳои асри X ислом дини давлатии Қарахониён гардид. Дар вақти оғози истилои Осиёи Миёна мақоми асосиро дар байни Қарахониён Алӣ ва Ҳасани Буғрохон ишғол мекарданд; чунон ки дар боло зикр карда шуд, Ҳасани Буғрохон соли 992 ба юриши Мовароуннаҳр сардорӣ карда, сипас, Наср ибни Алӣ ин вилоятро комилан тасарруф намуда буд. Ин ду хонадон, яке авлоди Алӣ («Алиён») ва дигаре авлоди Ҳасан («Ҳасаниён»), ханӯз дар охири асри X нуфуз ва иқтидори зиёде пайдо намуда, мулкҳои калонро соҳибӣ мекарданд.

Дар ин давра умуман давлати Қарахониён ба чандин амлок тақсим шуда, ҳудуди онҳо ҳамеша тағйир ёфта меистод. Соҳибони амлок ҳуқуқ ва имтиёзҳои калоне доштанд, онҳо метавонистанд ҳатто ба номи худ пул бароранд. Мулкдорони хурд ҳам амлок ва ҳам амлоқдорро иваз менамуданд. Алоқии тобеият серзина буд. Таърихи сиёсии ин давра пур аз ҳаводиси ҷангу талошҳои байниҳудӣ мебошад.²³

Дар вақтҳои аввал имтиёзи сиёсӣ ба ҷониби авлоди Алӣ — «Алиён» буд. Пас аз истилои Мовароуннаҳр онҳо ба сарзамини бузурге соҳиб гардиданд, ки дар ғарбу ҷануб қад-қади Амударё бо ҳудуди давлати Ғазнавӣ тӯл мекашид, дар Шарқ бародари Наср Тўганхон Кошғарро ба даст даровард. Дар ин оғоз сардорони сулола гоҳо аз байни намоёндагони гуногуни хонадони «Алиён» ҳам хоста шудаанд.²⁴

Вале дере нагузашта қорӣ хонадони дигар, яъне «Ҳасаниён» низ боло гирифт. Онҳо аз тарафи шарқ ба «Алиён» фишор оварданд. Бар тибқи маълумоти сиккаҳо писари Ҳасани Буғрохон — Юсуфи Қадархон дар соли 1005 Тўганхонро ронда, Кошғарро соҳибӣ кард.²⁵

★

²² Тавсифи фарзияҳои оид ба пайдоиши ин сулоларо ниг.: *Pritsak O.*, 1953, p. 21—22.

²³ Масъалаи ному лақаб ва силсилаи маротиби феодалӣ, ҳамчунин тамоми дигар мадрақҳои сиккашиносии марҳалаи аввали таърихи Қарахониён муфассалан дар ин асарҳо мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд: *Vasmer R.*, 1930; *Pritsak O.*, 1950; *Pritsak O.*, 1953; *Федоров М. Н.*, 1965.

²⁴ Аммо дар байни олимони ақидан ягонае нест, ки қадоме аз писарони Алӣ ва қай сардори сулола ва дорандаи унвонҳои олий гардидааст. Душвории ҳалли ин масъала, бешак, боз дар он аст, ки мақоми зоҳирӣ дар силсилаи маротиби феодалӣ аксаран бо ҳокимият ва нуфузи амалӣ мувофиқат намекунад, ки баъзе муҳаққиқон инро фаромӯш мекунанд.

²⁵ *Vasmer R.*, 1930, сах. 93—94; *Давидович Е. А.*, 1968 а, сах. 70, 71; В. В. Бартольд (1963 б, сах. 343) аз ин сиккаҳо хабар нашофт, бинобар ин санаҳои ӯ дигар, яъне нисбатан дертар аст.

Тадричан хонадони «Ҳасаниён» чунон иктидор пайдо кард, ки пас аз фавти писарони Алӣ унвони ифтихорӣ ва лақабҳои олии сардори сулола ба онҳо насиб гардид. Аз соли 1026/27 сардори қарахониён Юсуфи Қадархон буд ва дар муносибатҳои дипломатӣ бо дигар давлатҳо низ ӯ бо ҳамин сифат баромад мекард. Пас аз марги ӯ (с. 1032) писараш Сулаймон лақаби Арслонхонро гирифта, ба сари ҳокимият омад ва сардори Қарахониён гардид. Маркази амлоки хусусии ӯ шаҳрҳои Баласоғун ва Қошғар буданд. Бародари ӯ Муҳаммад бо номи Туғрохон, ки лақаби аҳамиятан дувум ба шумор мерафт, ҳокимияти худро дар Исфичоб ва Тироз барқарор намуд.²⁶ Пас, муваффақияти ин хонадон фақат дар эътирофи зоҳирии сулоладории онҳо ифода намеёфт. Онҳо ба тадрич «Алиён»-ро торафт бештар танг карда бароварда, вилоятҳои нав ба навро соҳиб мешуданд. Ҳатто Фарғона, ки мулки аслии «Алиён» буда, шаҳри Ўзганди он пойтахти фотеҳи Мовароуннаҳр Наср ибни Алӣ ҳисоб мешуд, ба тахти тасарруфи Юсуфи Қадархон ва хусусан ду писари ӯ — Сулаймони Арслонхон ва Муҳаммади Бугрохон дохил гардид.²⁷

Мовароуннаҳри фатҳкардаи Наср ибни Алӣ ҳам ба ихтиёри «Ҳасаниён» гузашт. Бухоро ва умуман тамоми Мавороуннаҳри марказиро ханӯз соли 1025 Алӣ-Тегин, бародари Юсуфи Қадархон, зери даст карда буд.²⁸ Ҳарду бародарон бо ҳам муросо намекарданд. Қадархон, зоҳиран, аз афзудани нуфузи Алӣ-Тегин метарсид. Подшоҳи ғазнавий султон Маҳмуд ҳам аз ӯ хавф мебурд. Бинобар ин онҳо бо ҳам забон як карда, соли 1025 якҷоя ба Мовароуннаҳр ҳучум карданд.²⁹ Мулоқотҳои ду подшоҳи маъруфи онвақта, ки бо зиёфатҳои бошукӯҳ ва инъомҳои гаронбаҳо сурат меёфт, бо қарори аз Алӣ-Тегин (ба фондаи Қадархон) кашида гирифтани Мовароуннаҳр ва пайвастании риштаи ақрабой анҷом пазируфт. Вале ин ҳарду қарор ҳам амалӣ нагардид. Султон Маҳмуд он қадар қувват гирифтани Қадархонро ҳам намехост. Алӣ-Тегин боз солҳои дароз дар Мовароуннаҳр ҳукм ронда, унвони бодабдабаи «Тамғоч Бугрохон»-ро қабул намуд³⁰ ва нисбат ба хешовандони худ тамоман мустақил гардид. Аҷибаш ин ки Ғазнавиён дар давраҳои минбаъда ҳам аз Алӣ-Тегин хеле дар хавф буданд. Дар доираҳои дарбори ғазнавий ӯро душмани хатарнок, мак-

*

²⁶ Бартольд В. В., 1963 6, саҳ. 357.

²⁷ Марков А. К., 1896, саҳ. 246, 256, № 348, 401; Vasmer R., 1930, саҳ. 95; Давидович Е. А., 1968 6, саҳ. 69—74 ва табл. 1—2.

²⁸ Ба хонадони «Ҳасаниён» нисбат доштани Алӣ-тегинро О. Прицак муқаррар намуд (*Pritsak O.*, 1950, саҳ. 216—224).

²⁹ Барои доништани тафсили ин юриш ва оқибатҳои сиёсии он ниг.: Бартольд В. В., 1963 6, саҳ. 344 ва мобаъд.

³⁰ Нисбати ин унвонро ба Алӣ-Тегин (на ба хочаи ӯ, чунон ки В. В. Бартольд гумон дошт, Р. Фасмер ба таври боварибахш исбот намуд (Ниг.: Vasmer R., 1939, саҳ. 96—97).

кор ва ҳилагар мешумурданд ва зарурати аз ӯ хеле хушбӯро на муҳофизат кардани вилоятҳои сарҳаддӣ давлатро таъкид менамуданд. Ин буд, ки Масъуди Ғазнавӣ бо нияти халос шудан аз Алӣ-Тегин дар соли 1032 Олтунтоши хоразмшоҳро ба муқобили ӯ ба Мовароуннаҳр равона кард. Алӣ-Тегин бо мулоҳизаи тактикӣ Бухороро тарк намуд. Олтунтош шаҳроро ишғол карда бошад ҳам, мухорибаи асосӣ дар ҷои дигар ба вуқӯъ пайваست. Ба Олтунтош захири марговар расид. Маҷбур шуданд, ки бо Алӣ-Тегин муоҳида баста, қўшуни хоразмиро аз Мовароуннаҳр бароваранд.

Алӣ-Тегин ҳамеша дар дили худ нияти аз Ғазнавиён зада гирифтани баъзе мулкҳои соҳили Амударёро мепарварид. Ӯ дар шахси Ҳоруни Хоразмшоҳ, ки аз Ғазнавиён ранҷиш дошт, иттифоқчи худро пайдо намуд. Вале ба амал овардани ин ният ба Алӣ-Тегин муяссар нашуд. Даре нагузашта, соли 1034 ӯ вафот кард. Ҳуҷуми муттафиқонро писарони ӯ ба амал оварданд. Онҳо вилояти Чағониёро забт намуда, Тирмизро ба муқосира гирифтанд. Аммо ба сабаби кушта шудани Ҳорун аз тарафи қўшуни хоразмӣ ҳимоят надида, маҷбуран пас гаштанд. Пас аз ин муносибати байни фарзандони Алӣ-Тегин ва Масъуди Ғазнавӣ дар зоҳир гӯё дуруст шуд.

Дар тамоми ин давраи тўлонии пирӯзиҳои бузурги сиёсии «Ҳасаниён», ки аз шарқ то ғарб саросари сарзаминҳои давлати қарахониҳо ба зери фармони худ дароварда буданд, дар манбаъҳои хаттӣ роҷеъ ба «Алиён» тақрибан чизе ба назар намерасад. Чунон ки аз сиккаҳо маълум мегардад, ду писари Насри фотеҳи Мовароуннаҳр Муҳаммад ва Иброҳим, фақат соҳибмулки ноҳияҳои хурде буда, дар айни замон ба қадом як узви олимақоми сулола нисбати тобеият ҳам доштаанд. Аввалҳо вазъияти Муҳаммад ибни Наср, ки дар манбаъҳои хаттӣ бо номи Айн-уд-Давла машҳур аст, хеле беҳтар буд. Ӯ чанде аз шаҳру ноҳияҳои Фарғона, бештар Ўзганд (собиқ пойтахти падараш), баъзан Ахсикат, Хучанд ва баъд Қубаро соҳибӣ мекард. Вале қариб ҳама вақт дар сикка номи соҳибдавлати худро сабт менамуд.³¹

Дар солҳои 40-уми асри XI мақоми намоеънро дар арсаи сиёсат Иброҳим ибни Наср ишғол менамояд. Ӯ дар овони ҷавонӣ лақаби хоксоронаи Бӯрӣ-Тегинро гирифта, мулки майдае дошт ва як вақт, ҳатто ба дасти писарони Алӣ-Тегин асир ҳам афтада буд. Аз асири фирор карда, назди бародараш ба Ўзганд рафт, вале бо вай муросо карда натавонист. Ниҳоят, соли 1038 қўшунӣ чамъ карда, ба вилоятҳои Хатлон, Вахш ва баъдтар ба Чағониён ҳамлавар шуд. Ҳарчанд ин вилоятҳо дар доираи нуфузи Масъуди Ғазнавӣ воқеъ гардида буданд, ба сабаби андармонӣ ба муборизаи зидди салҷуқиҳо маҷбур шуд, ки ба тохтутози Бӯрӣ-Те-

*

³¹ Давидович Е. А., 1968 б, сах. 67—74.

гин дар вилоятҳои худ тан диҳад. Ғайр аз ин, ӯ ҳаминро ҳам ба назар мегирифт, ки адовати байни Бӯрӣ-Тегин ва Қарахониёни Мовароуннаҳр (писарони Алӣ-Тегин) аз ин сӯ ӯро хотирчамъ карда, зарурати дар ду ҷабҳа мубориза бурданаширо аз байн мебардорад.

Вале вилоятҳои назди дарёён Аму барои Бӯрӣ-Тегин фақат ҳамчун мавзеи мувофиқи амалиётҳои ояндаи ӯ хизмат мекарданд. Ӯ аз ҳамин ҷо истилои Мовароуннаҳро сар карда, бо суръати тамоми ба хусули мақсад муваффақ мешуд. Бе сабаб набуд, ки баъди пирузии нахустин дар муборизаи зидди писарони Алӣ-Тегин ӯ лақаби худро иваз карда, ба ҷои Бӯрӣ-Тегин унвони дабдбаноки Тамғоч Бӯғрохонро гирифт,³² ки онро пештар дар Мовароуннаҳр Алӣ-Тегин дошт. Ғайр аз ин, ӯ унвони ифтихории Муайид-ул-Адлро ҳам, ки падар ва бародараш доштанд, соҳиб шуд. То соли 1041 тамоми Мовароуннаҳр ба қаламрави ӯ даромад. Масъуди Ғазнавӣ, ки дар муҳорибаи наздики Дандонакон (с. 1040) аз салҷуқиҳо зарбаи саҳт хӯрда буд, ба ин ҳама болоравиҳои Иброҳим ибни Наср розӣ шуда, ҳатто бо мақсади дилгарм кардани он ва дар шахси ӯ пайдо кардани иттифоқчи хуб барояш тӯҳфау инъомҳо фиристод.

Иброҳими Тамғочхон сиёсати мустақили хориҷии худро ҷорӣ намуд ва соҳибдавлатии Қарахониёни шарқиро эътироф накард. Дар аҳди ӯ дар Мовароуннаҳр давлати мустақили Қарахониён комилан ташаккул ёфт, ки марказаш Самарқанд буд.³³ Даре нагузашта, дар оғози нимаи дуввуми асри XI Иброҳим ибни Наср Фарғонаро ҳам, ки дар тахти тасарруфи Қарахониёни Шарқӣ буд, ишғол намуд.

Сиёсати дохилии Иброҳими Тамғочхон низ хеле шоёни диққат аст. Агар ба ривоятҳои дар сарчашмаҳо овардашуда бовар кунем, Иброҳими Тамғочхон то як дараҷа мувозиби амният, оромиш ва эҳтиётоти раияи худ буд ва аз ин лиҳоз дар байни мардум шӯҳрат дошт. Хусусан қасони ба моликият даст дарозкардари беамон

*

³² Масъалаи ба ин оғоз тааллуқ доштани унвони Тамғоч Бағрохон аҳамияти на зоҳирӣ, балки хеле ҷиддӣ дорад: ин масъалаест дар бораи замон ва роҳҳои қарор гирифтани давлати мустақили Қарахонӣ дар Мовароуннаҳр. В. В. Бартольд (1963 6, сах. 367) ва Р. Фасмер (*Vasmer R.*, 1930, сах. 97—98) гумон доштанд, ки ин унвон ба соҳибдавлатони Бӯрӣ-Тегин тааллуқ дорад (онҳо ба сифати соҳибдавлат ду шахси тамоман гуногунро ном мебаранд). О. Прицак (*Pritsak O.*, 1950, сах. 222, 224) тахмин мекард ва Давидович Е. А. (1970 6) исбот намуд, ки ин унвон ба худи Бӯрӣ-Тегин тааллуқ дорад (ӯ худро ҳеҷ гоҳ мутен Қарахониёни Шарқӣ эътироф накардааст) ва онро на дертар аз соли 1040, яъне то истилои тамоми Мовароуннаҳр қабул кардааст.

³³ Фикру ақидаи зоҳиран мураттаби О. Прицак (*Pritsak O.*, 1950, сах. 227—228) доир ба Фарғонаи мустақил бо сарварии Муҳаммад ибни Наср, вақт ва тариқи таъсири ду давлати Қарахонӣ — яке Ғарбӣ, бо маркази Ӯзғанд ва дигаре Шарқӣ бо маркази Баласоғун комилан муҳолифи факту далелҳост (ниг.: Давидович Е. А., 1968 6, сах. 67—75).

чазо меод. Дар ин бобат манбаъҳо як силсила хикоятҳо до-
ранд. Рӯзе роҳзанҳо руи дарвозаҳои қалъаи Самарқанд навишта-
анд: «Мо мисли пиёзем: чи қадре ки бидраванд, ҳамон қадар ме-
расем». Иброҳим Тамғочхон амр кардааст, ки ҷавобан чунин на-
висанд: «Ман ин ҷо мисли боғбон ҳастам, чи қадре ки сабзед, ҳа-
мон қадар медавравам!» У гӯё муваффақ шудааст, ки дуздиро дар
қаламрави худ барҳам диҳад. Вай нарху навои бозорро ҳам назо-
рат мекардааст ва ба қиматфуруши роҳ намедодааст. Чунин хико-
яти аҷибе оварда мешавад: рӯзе қассобҳо баландтар кардани нар-
хи ғуштро хоҳиш карда, ваъда додаанд, ки ба ҳазина ҳазор ди-
нор тақдим мекунанд. Хон розӣ шуда, пул гирифтааст, вале ха-
ридани ғуштро ба аҳоли манъ кардааст. Қассобҳо маҷбур шуда-
анд боз ҳамон қадар пул дода, нархи пештараро барқарор ку-
нонанд.³⁴

Аз руи мадрақҳои сиккашиносӣ маълум шуд,³⁵ ки ӯ дигар чо-
раҳои беҳтар намудани шароити тичорат ва бозургониرو пешбинӣ
кардааст. Чунончи, дар Фарғона то аҳди ӯ асоси муомилоти
пулиро дирҳам ташкил меод, вале он аз сурбу мис буда, дар тар-
киби худ ҳеҷ нуқра надошт. Илова бар ин, ҳаҷму вазни ин қабил
тангаҳо гуногун буда, барои муомила дар тарозу баркашида ме-
шуд, ҳар яке ба таври ҷудогона арзише надошт, ки ин кори ти-
чорати пулиро душвор мегардонид. Иброҳим ин пулхоро бекор
карда, дар Фарғона дирҳамҳои гирдаи нуқрагӣ ва мисиро ҷорӣ
намуд: ин пулҳо ба таври ҷудогона ва донагӣ ба муомила даро-
мада, барои пешрафти тичорати пулӣ шароити мусоид фароҳам
оварданд.

Ин қабил тадбирот зулми феодалиро камтар накарда бошанд
ҳам, вале пеши зиёд шудани онро гирифтанд. Инак, дар шароити
давлати феодалӣ ҳуди ҳамин ҳам як ҳодисаи прогрессивӣ ба шу-
мор меравад.

Чунин сиёсати Иброҳими Тамғочхонро ду писар ва набераи
ӯ Шамс-ул-мулк Наср, Хизр ва Аҳмад то як андоза давом доданд.

Муносибати байни ин подшоҳони Қарахонӣ ва рӯҳониён са-
ҳифаи хеле қолиб ва ханӯз кам таҳқиқшудаи таърихи Осӣи Миё-
наро ташкил менамояд. Ин масъаларо бояд ҳамчун қисмати аз
сиёсати дохилии онҳо баррасӣ намуд. Манбаъҳо, ҳам Иброҳими
Тамғочхон ва ҳам подшоҳони дигарро мусулмонони комил, мар-
донӣ порсо номида, нисбат ба рӯҳониён ва хусусан баъзе намо-
яндагонӣ онҳо бо эҳтироми бузург муносибат доштани онро
хотирнишон намудаанд. Бо вучуди ин дар аҳди ҳукмронии ҳар яке
аз ин подшоҳон маҳз бо рӯҳониён зиддиятҳои тунду тезе ба амал
омада, қор то ба қатлу куштор мерасид.

✱

³⁴ Бартольд В. В., 1963 б, сах. 374—376.

³⁵ Давидович Е. А., 1968 б, сах. 76.

О. Г. Большаков даръёфт, ки «табааҳои» аз тарафи Аҳмад таъкибдида ва ба мусодираи молу мулк маҳкумшуда табақаи болои чамъияти феодалӣ буданд. Ин нукта низ муҳим аст, ки ашрофи феодалии тоифаҳои бодиянишин ҳамроҳи рӯхониён баромад мекарданд.³⁶

Барои идеализацияи муқаррарӣ ҳисоб кардани иддаои манбаъҳо роҷеъ ба шӯҳрати зиёди баъзе аз ин хонҳо дар байни мардум ва ҳамчун подшоҳи одил ном баровардани онҳо ҳеҷ як асосе мавҷуд нест.

Дар паси ин ҳама далелу мадракҳои пароканда сиёсати дохилии собитқадамонае намоён аст. Зоҳиран ин хонҳои қарахонӣ ба марказият додани давлати қарахонӣни Осиён Миёна саъю кушиш доштанд. Табиист, ки дар ин кор душмани онҳо феодалони бодиянишин ва рӯхониёни аз қувватгирии ҳокимияти хонӣ норозӣ буданд. Мусодираи молу мулк дар шароити чунин мубориза яке аз василаҳои аз ҷиҳати иқтисодӣ заиф гардонидани душмани сиёсӣ ба шумор мерафт.

Агар Иброҳими Тамғочхон бо роҳи ишғол намудани баъзе вилоятҳо ҳудуди давлати худро васеътар карда бошад, ворисони ӯ дар соҳаи сиёсати хориҷӣ ва ҳунари ҳарбӣ ба чизе муваффақ шуда натавонистанд. Ҳанӯз дар аҳди Шамс-ул-Мулк Носир онҳо ба фишори Қарахонӣни шарқӣ дучор гардиданд. Фарғона аз даст рафт. Ҳудуди байни ду давлати Қарахонӣ аз болои Хучанд муқаррар шуд. Аз тарафи дигар, маҳз дар замони ҳукмронии ин подшоҳони қарахонӣ Салҷуқиён аввал ба ноҳияҳои ҷудогонаи канорни давлати Қарахонӣ ва баъдтар ба Мовароуннаҳри Марказӣ тохтутози худро сар карданд.³⁷ Дар охири охирон, соли 1089 Маликшоҳи Салҷуқӣ Бухоро ва андаке дертар шаҳри пойтахтии Самарқандро забт намуд. Бо вучуди ин, Салҷуқиён сулолаи Қарахонӣро барҳам надоданд; онҳо бо он қаноат карданд, ки метавонанд ба кори онон мудохила кунанд ва хонҳоро аз байни аъзои сулолаи Қарахонӣ ҳудашон таъин намоянд. Ягона низоъи ҷиддӣ соли 1130 дар миёни Арслонхони Қарахонӣ ва султон Санҷари Салҷуқӣ рӯй дод. Тақрибан 30 сол қабл аз ин, дар соли 1102 яке аз Қарахонӣни шарқӣ Мовароуннаҳрро ба даст дароварда, ҳатто то ҳудуди мулки Салҷуқиён расид, аммо дар муҳорибаи зидди Султон Санҷар кушта шуд. Пас аз ин Султон Санҷар абераи Иброҳими Тамғочхон Муҳаммади Сони Арслонхонро ба тахт нишонд. Муҳаммад қариб 30 сол ҳукмронӣ намуд ва бо фаъолияти бинокории худ шӯҳрат ёфт. Ба вай, мисли гузаштагонаш, бо рӯхониён мубориза бурдан лозим омад. Пас аз он ки дар натиҷаи суиқасди рӯхониён писари валиаҳдаш ба қатл расид, ӯ

*

³⁶ ИТН, II, I, сах. 239.

³⁷ Барои тафсил ин воқеаҳо ниг.: Бартольд В. В., 1963 б, сах. 379 ва мобаъд.

барои кумак ба Султон Санҷар муроҷиат намуд. Султон Санҷар бо қувваи зиёди аскарӣ ба Самарқанд омад, вале Арслонхон, ки худ душманонашро мағлуб карда буд, дигар ба кумак эҳтиёҷ надошт. Аз руи шаҳодати баъзе сарчашмаҳо вай, ҳатто барои куштани Санҷар қотиле фиристод. Дар ҳар сурат Санҷар Самарқандро гирифта, Арслонхонро аз тахт фурувард ва дар оянда низ ононро, ки фақат дар умури дохилӣ соҳибихтиёр буда, аз руи садоқат ба ӯ итоат мекарданд, ба тахти хонӣ менишонд.

Қарахониён ва қарахитойҳо

Дар аввали чорҷаки дуввуми асри XII мардуми сершумори кидони Ҳафтрудро бо шаҳри Баласоғун ишғол намуда, империяи бузурги худро, ки то шимоли шарқии дарёи Енисей рафта мерасид, таъсис карданд. Сипас, онҳо тамоми мулкҳои боқимондаи Қарахониёни шарқиро тасарруф карда, ба Қарахониёни ғарбӣ, яъне мовароуннаҳрӣ таҳдид намуданд. Дар осори муаллифони мусулмон, ки воқеаҳои онвақта ва муваффақиятҳои сиёсии кидониро тавсиф кардаанд, ин мардум номи қарахитойро гирифтааст.³⁸

Соли 1137 қарахитойҳо дар наздикии Хучанд Маҳмуди Қарахониро торумор карданд. Маҳмуд дастнишондаи содиқи Султон Санҷар буд. Ҳатто дар сиккаҳои худ номи ӯро ёд менамуд. Аммо ин бор Султон Санҷар ба Маҳмуд дасти ёрӣ дароз карда натавонист, зеро худаш бо ҷанги Хоразм банд буд. Дуруст аст, ки қарахитойҳо дар ҷунин маврид барон ғалаба аз фурсат истифода набурданд.

Вале чанд сол нагузашта қарахитойҳо дар ҷанги саҳти ҳалқунанда ба қўшуни муттаҳидаи Маҳмуди Қарахонӣ ва Султон Санҷари Салҷуқӣ ҷунон зарбае ворид оварданд, ки дар таърихи ин се сулола ба эътибори марҳилае аҳамият пайдо намуд. Ин ҳодиса 9 сентябри соли 1141 дар дашти Катвони назди Самарқанд ба вуқӯ пайваст. Қўшунҳои салҷуқиву қарахонӣ тамоман торумор гардиданд, Султон Санҷар ва Маҳмуд ақиб нишастанд. Қарахитойҳо бошанд, Бухоро ва тамоми Мовароуннаҳри марказиро забт намуданд.

Таносуби қувваҳои сиёсии Осиёи Миёна тағйир ёфт. Қарахитойҳо ҳам, мисли Салҷуқиҳо, сулолаи Қарахониёнро аз байн набурданд, балки ба вассали худ мубаддал карданд. Қарахониён мебоист ба гўрхон — сардори давлати Қарахитойҳо хироҷ меоданд. Султон Санҷар бо ҷангҳои зидди Отсизи Хоразмшоҳ, ки пас

✱

³⁸ Дар бораи қарахитойҳо ва муносибати онҳо ба қарахониён ниг.: Бартольд В. В., 1963 а, сах. 48 ва мобаъд; 1963 б, сах. 386 ва мобаъд.

аз мухорибаи Катвон ва шикасти Санҷар хеле ғайрат пайдо карда буд, саргарм шуда, ҳатто мубориза бурдан бо қарахитоиҳо ва барқарор кардани нуфузи пешини худро дар Мовароуннаҳр аз гушаи хаёл ҳам намегузаронид.

Қарахитоиҳо ба корҳои дохилии Қарахониён мудохила намеркарданд. Баласоғун ҳамонро пойтахти онҳо ба шумор мерафт. Дар давлати Қарахониён чунин вазъият ба амал омад: пас аз мухорибаи дашти Катвони Самарқанд чанд вақт мамлакатро бародари Маҳмуди Қарахони фироркарда идора намуд, Фарғона бошад, дар дасти хонадони «Ҳасаниён», яъне Қарахониёни шарқӣ буд. Вале аз нимаи дуввуми асри XII (соли 1156) хонадони фарғонии Қарахониён Самарқандро ҳам ба итоати худ дароварданд. Аз ҳамин вақт, пас аз фосилаи дуру дарозе Мовароуннаҳр дубора ба ихтиёри шоҳи шарқии Қарахониён гузашт, ки онҳо ду вилояти пурсарват — Мовароуннаҳри марказӣ ва Фарғонаро дар тахти ҳокимияти худ муттаҳид намуда буданд. Аммо бояд қайд кард, ки Мовароуннаҳри марказӣ ва Фарғона дар нимаи дуввуми асри XII ва ибтидои асри XIII амалан ҳамчун ду мулки калони мустақил дар дасти узвҳои гуногуни як хонадон боқӣ монданд. Маркази яке Самарқанд ва маркази дигаре Узғанд муттасил, бо ихтиёри худ ба таври фаровон пул мебароварданд, ҳар шаҳр ба номи ҳокими худ бо тамоми унвону лақабҳои сикка мезад. Ба ҳар ҳол Самарқанд пойтахти тамоми давлат низ ҳисоб мешуд ва ҳокими он исман сардори сулола ба шумор мерафт. Ин ифодаи худро дар он меёфт, ки унвону лақабҳои ҳокими Самарқанд аз ҳокими Фарғона баландтар буд.³⁹

Ғайр аз ин, дар ин вақт ҳам, амлоқдорони хурди вассалмақом низ вучуд доштанд, вале онҳо дигар вазни сиёсии дар асри XI доштаи худро аз даст дода буданд. Дар ин бора нисбат ба асри XI хеле кам шудани сиккаҳо дар асрҳои XII ва ибтидои XIII, ки ба номи амлоқдорони хурд бароварда мешуданд, шаҳодат медиҳад. Фақат садрҳои Бухоро мақоми махсусе доштанд. Онҳо як навъ хонадони намояндагони руҳониёни олирутба махсуб меёфтанд. Лақаби онҳо ҳам «садри ҷаҳон» буд, аввалҳо вазифаи олии руҳонии шаҳро адо мекарданд, вале баъдтар ба умури идора низ бештар даҳлат мекардагӣ шуданд. Бонуфустарини онҳо на фақат дар асл Бухороро идора мекарданд, балки ҳатто зоҳиран ҳам мансаби ҳокими шаҳро гирифта буданд. Муносибати онҳо бо Қарахониёни Самарқанд, ниҳоят мураккаб буд. Садрҳои ҳокимияти олии онҳоро эътироф карда, сиккаҳоро ба номи онҳо мезаданд. Гоҳо ҳокимияти Бухоро тамоман ба дасти қарахониён мегузашт, гоҳо, баръакс, садрҳои соҳибихтиёр шуда, худашон ба қарахитоиҳо

³⁹ Дар бораи Фарғона ва Мовароуннаҳри нимаи дуввуми асри XII, хронология ва генеалогияи сардорони сулола (ҳокими Самарқанд) ва мулкдорони Фарғона ниг.: Давидович Е. А., 1957, 6, сах. 108—119.

хироч меғундоштан. Онҳо, ки бе ин ҳам барои афзудани сарвати худ аз роҳу воситаҳои гуногун ба таври фаровон истифода мебурданд, бо баҳонаи хирочғундорӣ боз ҳам зиёдтар ганимат ба даст меоварданд.

Хоразм ва давлати Салҷуқӣ

Ғалабаи қарахитойҳо дар соли 1141 Салҷуқийро хеле заиф гардонид.

Дигар аз воқеаҳои қобили диққате, ки дар ин давра ба амал омада, яке аз омилҳои ру ба сукут ниҳодани давлати Салҷуқӣ гардид, ҳамчун маркази сиёсӣ сарбадоштани Хоразм буд.

Сарсулолаи хонадони хоразмшоҳӣ Ануш-Тегин ханӯз дар замони Маликшоҳи Салҷуқӣ ба воситаи хидмат ва лаёқате, ки аз худ нишон дода буд, ҳокими Хоразм таъин гардид. Баъд аз вафоти Ануш-Тегин ҳукмронии Хоразм ба тариқи мерос ба писари ӯ Қутбиддин Муҳаммад (1097—1127) расид. Қутбиддин Муҳаммад лақаби Хоразмшоҳро гирифта, дар тамоми давраи ҳукмронии худ аз фармонбардортарин ҳокимони Султон Санҷар ҳисоб мешуд. Баъд аз сари ӯ ҳукумати Хоразм ба писараш Отсиз (1127—1156) гузашт, ки ин шахсро мумкин аст асосгузори ҳақиқии давлати бузурги Хоразмшоҳӣ номид. Отсиз ва ворисони ӯ аз ҳар як лаҳзаи мувофиқ истифода бурда, тамоми саъю эҳтимоми худро ба харҷ доданд, ки ба муқобили давлати Салҷуқӣ истиқлолияти Хоразмро таъмин намоянд. Отсиз дар солҳои аввали ҳукмронии худ ба Султон Санҷар сари итоат фуруд оварда, дар лашкаркашиҳои ӯ иштирок мекард. Аммо, вай дар айни замон, бо роҳи мутеъкардани қabilaҳои ҳамсоя беш аз пеш қувват мегирифт. Ба ӯ муяссар гардид, ҳатто он маҳалхоеро, ки дар ҳаёти бодиянишинӣ хеле аҳамият доштанд, аз ҷумла заминҳои пойни даръеи Сир ва нимҷазираи Манқишлоқро ишғол намояд.

Отсиз пас аз ин тариқа мустаҳкам кардани мавқеи худ се мартаба (1138, 1141—1142 ва 1147—1148) бар зидди Султон Санҷар сарбардошт, аммо муваффақият ба даст оварда натавонист. Ниҳоят, дар моҳи июни соли 1148 Отсиз ба пеши Султон Санҷар ҳозир шуда, комилан фармонбардори давлати Салҷуқӣ будани худро шахсан арз кард. Баъд аз ин Отсиз, агарчанде то охири умри худ аз итоати Салҷуқийн сарнапечид, лекин дар ҳар сурат барои истиқлолияти Хоразм ва таъсиси давлати бузурги ояндаи Хоразмшоҳийн заминаҳои мусоид ҳозир карда тавонист (аз ҳамамон вақт, яъне аз миёнаҳои асри XII ҳокимияти Салҷуқийн дар Хоразм мавҷудияти худро фақат исман нигоҳ дошт).⁴⁰

*

⁴⁰ Таҳқиқи муфассали таърихи давлати Хоразмшоҳийнро В. В. Бартольд анҷом дод (1963 б); инчунин ниг.: Kafesoglu I., 1956.

Дар аввалҳои нимаи дуввуми асри XII дар Мовароуннаҳр ва навоҳии шимоли Афғонистони кунунӣ воқеаи дигаре рӯй дода, бештар боиси аз байн рафтани давлати Салҷуқӣ гардид. Дар соли 1153 туркони ғуз (оғузҳо), ки дар навоҳии Балх бодиянишинӣ мекарданд, ба муқобили Султон Санҷар шӯриш бардоштанд. Сабзбӯри шӯриш ноинсофҳои аз ҳад гузарои ҷамъунандагони хироч буд. Пас аз ин ғузҳои бодиянишин ба ноҳияҳои ободӣ зироатӣ ҳучум оварданд. Султон Санҷар барои сарқубии ғузҳо лашкар кашид, лекин шикаст хурда, худ ба дасти онҳо асир афтод. Пас аз ин, бодиянишинон дар воҳаҳои зироатии Хуросон ва қисмати ҷануби шарқии Мовароуннаҳр ба тохтутози худ бемонӣ давом намуданд.

Султон Санҷар пас аз се соли асорат, дар соли 1156 ҳалосӣ ёфта, ба пойтахти худ шаҳри Марв омад. Лекин дере нагузашта пас аз як сол вафот кард ва бо ин сурати зоҳирии давлати марказият пайдокардаи Салҷуқӣ низ аз миён рафт. Осӣи Сағир ва Кирмон ханӯз дар вақти Султон Санҷар истиқлолият гирифта буданд. Баъд аз фавти ӯ дар Форс ва Озарбойҷон низ мулкҳои ҷудоғонаи мустақил ба вучуд омаданд. Хуросон аз тахти тасарруфи Салҷуқӣён баромад. Халифа низ дар маркази хилофат шаҳри Бағдод мавқеи пешинаи худро барқарор кард.

Ин вазъият барои таҳкими истиқлолияти Хоразм хеле мадад расонид. Писар ва вориси Отсиз Эл-Арслон (1156—1172) аз ин фурсат истифода бурда, ба муборизаи байни қўшуни қабилаи туркии қарлуқ ва хонҳои қарахонии Мовароуннаҳр, ки иттиҳоди қароқитонҳоро қабул карда буданд, мувоҳидона намуд.

Эл-Арслон дар ин мубориза қарлуқҳоро ғайб кард. Дар соли 1158 ӯ бо лашкари Хоразм ба хоки Мовароуннаҳр дохил шуда, дар муқороба, ки қарлуқҳо барои Самарқанд ва Бухоро мебарданд, иштирок намуд. Баъдтар ӯ бар зидди ғузҳои Хуросон мубориза бурда, баъзе муваффақиятҳо ба даст даровард. Дар соли 1165 вай ба сӯи Нишопур лашкар кашида, хост ин шаҳро забт намояд, аммо ба мақсади худ расида натавониста, ба Хоразм баргашт.

Албатта, дар ҷунбиҳои шароити ихтилофоти муттасили дохилӣ дар бораи аз Мовароуннаҳр рондани қарахитонҳо, ҳатто фикр кардан ҳам мумкин набуд. Ғайр аз ин, ба Эл-Арслон лозим меомад, ки барои ғайби қаламрави аслии худ тадбироти зарури бубинад. Дар ҳақиқат, қарахитонҳо бо баҳонаи ин ки Эл-Арслон боқи мамлакатро дар вақти худ намефиристонанд, дар соли 1171—1172 ба Хоразм лашкар кашиданд. Эл-Арслон фақат ба воситаи вайрон кардани садди дарёи Сир тавонист пойтахти худро аз ҳучуми қарахитонҳо муҳофизат намояд.

Дар соли 1172 Эл-Арслон вафот кард ва писари кӯчаки ӯ Султоншоҳ бо ёрии модари худ ба тахти салтанати Хоразмшоҳӣ ни-

шаст. Писари бузурги Эл-Арслон Алоуддини Текеш, ки хокими яке аз вилоятҳои Хоразм буд, аз ин воқеа хабардор гардида, барои ғасб намудани ҳокимият камар баст ва дар ин қор аз қарахитонҳо мадад хост. Вай ба ивази ин пардохтани хирочи ҳарсолаи мамлақати Хоразмро бо қарахитонҳо ваъда дод. Текеш дар ҳуди ҳамон сол бо кӯмаки қарахитонҳо Хоразмро ишғол намуд. Султоншоҳ фирор карда, наҷот ёфт.

Алоуддин Текеш (1172—1200), пас аз он ки ҳукмронии Хоразмро ба дасти худ гирифта, андаке мавқеашро мустаҳкам намуд, ғавран, бар зидди қарахитонҳо сар бардошта, элҳи онҳоро, ки барои ҷамъ кардани хироч ба Хоразм омада буд, ба қатл расонид. Вақте ки Султоншоҳ аз ин ҳаракати бародари худ воқиф гардид, дарҳол ба пеши қарахитонҳо рафта, хоҳиш намуд, ки дар мубориза барои сарнагун кардани Текеш ба вай кӯмак расонанд.

Қарахитонҳо, ки чанд сол қабл аз ин бо Султоншоҳ муносибати дуруст надоштанд, бо тамаи гирифтани боқи Хоразм хоҳиши ӯро қабул намуда, бар зидди Текеш лашқар кашиданд. Вале ин дафъа амалиёти ҳарбии онҳо муваффақият пайдо накард: аз як тараф, Текеш роҳҳоро ба зерӣ об монанда ҳаракати кӯшуни қарахитонҳоро хеле ба душворӣ андохт; аз тарафи дигар, тадбири Султоншоҳ ва қарахитонҳо, ки аҳолии Хоразмро ба муқобили Текеш шӯронидан буд, низ натиҷае набахшид. Баъд аз ин бемуваффақияти қарахитонҳо маҷбур шуданд, ки ба пойтахти худ пас гарданд. Ҳангоме ки Султоншоҳ вазъиятро дунин дид, аз қарахитонҳо хоҳиш кард, ки як дастаи аскарӣ ба ихтиёри ӯ гузоранд. Ин хоҳиши ӯ низ қабул шуд. Вай бо ин дастаи аскарӣ ба тарафи Хуросон ҳаракат намуд ва қувваҳои ҳарбии ғузҳои бодияниширо шикаст дода, Марвро ишғол кард ва баъд аз чанде Сарахс ва Тусро низ ба зерӣ дасти худ гирифт.

Текеш пас аз ҳуҷуми бесамари қарахитонҳо ҳокимияти худро хеле мустаҳкам кард. Ӯ ба Мовароуннаҳр ва Хуросон чанд дафъа бомуваффақият лашқар кашида, шаҳру деҳаҳои зиёдеро забт намуд. Дар моҳи июни соли 1187 Нишопурро ишғол кард ва дар соли 1193, пас аз марги Султоншоҳ, Марвро ҳам ба тасарруфи худ даровард.

Тақрибан дар ҳуди ҳамин вақт Текеш имконият ёфт, ки ба ҳаёти сиёсии баъзе ноҳияҳои Эрон низ мудохила намояд. Султони салҷуқӣ Туғрали Сонӣ мехост, ки умури идораи давлатро комилан ба дасти худ гирифта, ба ихтиёри халифа фақат қорҳои диниро вогузорад. Албатта, халифаи Аббосӣ — Носир (1180—1225) ба ин розӣ намешуд. Ин буд, ки дар байни султон ва халифа муборизаи шадида ба амал омад ва халифа аз Текеш кӯмак хост. Текеш низ мавқеъро аз даст надода, бар зидди Туғрали Салҷуқӣ лашқар кашид ва дар моҳи марти соли 1194 ба қувваҳои ҳарбии ӯ зарбаи муҳлик ворид оварда, Ҳамадонро ишғол кард. Аббосиён

ба зуди огох шуданд, ки Хоразмшоҳ барои хилофати араб аз султони салҷуқи хавфноктар аст. Аз ин сабаб халифа Носир ба востани вазири худ ба Текеш хабар расонид, ки расму ташрифоти дарбории маркази хилофатро ба ҷо орад. Ин таклиф ҳаминро ифода мекард, ки Текеш чи дар умури идораи ҳукумат ва чи дар қордаҳои динӣ бояд итлоати халифаи Аббосиро қабул намояд. Текеш аз ин ниҳоятдараҷа дар ғазаб шуда, вазири халифаро бо суҳанҳои дурушт баргардонид.

Дар моҳи июни соли 1196 дар байни аскарони Хоразмшоҳ ва қувваҳои ҳарбии халифа муҳорибаи сахт рӯй дода, бо ғалабаи хоразмиён анҷом ёфт. Аммо халифа ба мағлубияти худ нигоҳ накарда, аз Текеш талаб намуд, ки қўшуни худро аз навоҳии ғарбии Эрон берун бурда, ба Хоразм ақиб нишинад. Текеш дар ҷавоб ба халифа ҷунин изҳор кард, ки оидоти мамлакатҳои ишғолкардааш ба таъминоти қувваи бузурги ҳарбии вай кифоят намекунад, аз ин сабаб халифа бояд илова бар ин мамлакатҳо боз баъзе вилоятҳоро ба ихтиёри ӯ супорад. Ба ин ҳам қаноат накарда Текеш аз халифа талаб кард, ки дар Бағдод хутбаро ба номи ӯ хонанд. Муборизаи байни халифа ва Хоразмшоҳ хеле тўл кашид.

Оре дуруст аст, ки дар замони ҳукмронии Текеш давлати Хоразмшоҳиён ба иқтидори бузурге соҳиб гардид. Лекин, дар айни ҳол, мубориза бо хилофат пояҳои ин давлатро беш аз пеш суст кард. Халифаи Аббосӣ дар ҷараёни ин мубориза тавонист аз нуфуз ва эътибори рӯҳониёни ислом ба манфиатҳои худ истифода намояд. Текеш дар навбати худ қўшиш намуд, ки ба қўшун такъя кунад. Ӯ барои бомуваффақият иҷро гардидани иқдомоти ҳарбии худ сардорони лашқарро ба дараҷаҳо тақсим намуда, як гуруҳи пурқуввати ашрофи низомӣ ба вучуд овард. Лекин ин ҳама саъю қўшишҳои Текеш натиҷае набахшиданд, вай дар доҳили мамлакат такъягоҳи мустаҳкам пайдо карда натавонист.

Муншии Текеш Баҳруддин Муҳаммади Бағдодӣ дар «Ат-та-вассул ило-т-тарассул» ном асари худ, ки то замони мо расидааст, манзараи иҷтимоӣ ва таркиби миллии нуфуси вилояти Сирдарёро то ибтидои асри XIII тасвир намудааст. Дар байни баъзе ҳуҷҷатҳои расмие, ки дар ин асар оварда шудаанд, як дастури Текеш бо қоиммақоми Ҷанд низ мавҷуд аст. Хоразмшоҳ дар ин дастури худ ба қоиммақом амр менамояд бо табақаҳои мухталифи аҳоли, ки ӯ мураттабан зикр намудааст, муносибати дуруст барқарор кунад:

1. Сайидҳо (ашхоси мансуб ба авлоди Муҳаммад пайғамбар) — «ӯ (қоиммақом) танзими манофеи ононро бар тибқи адолат ва дараҷаи қудсияти эшон бояд ҳамчун давлати зиёда эътироф намояд... ва, бигзор, ӯ қоре кунад, ки онон аз рӯи ниёз ба чизе рӯ наёранд».

2. Имомҳо ва уламо — «бигзор, ӯ ба эшон бахшишҳо диҳад ва хайру эҳсон намояд, то шоду мамнун бошанд» ва дар умури давлат такъя ва фатво созад.

3. Қозиҳо ва ҳокимон — аз онҳо бояд ҳукми одилона талаб кард, «вале мусаллам аст, ки набояд онҳо тобиши шаъни қози-ро хира гардонанд».

4. Суфийён ва пайравони онҳо — бояд ба эшон бахшишҳо дод, «то битавонанд бо хотири чамъ баҳри салтанати зафарманди мо машғули ибодат бошанд».

5. Оқсақолҳои бонуфуз — онҳоро бояд ҳимоят кард.

6. Амалдорон ва ҳарбиёни мутеи қоиммақом — бидуни мудохила «ба баҳсу мунозира ва ҷангу низоъҳои байнихудии эшон» бар онҳо бояд ҳукмравӣ намуд ва барои дар вақти худ расидани муздашон назорат кард, то ки онҳо ба ситонидан аз аҳоли эҳтиёҷ пайдо накунанд».

7. Ғозиён — назорати аҳолиро ба онҳо вогузошта, онро аз ҳар ҷиҳат бояд пуштибонӣ намуд.

Ин номбарӣ ба қадом гуруҳҳои истисморкунанда майли такъя қардан доштаҷи хоразмшоҳиёро нишон медиҳад.

Дар ин асар роҷеъ ба барзгарон ва заминдорон ва ҳам дар хусуси пешаварон ва «аҳли бозор» дастурот дода, азбаски «бо захираҳои онҳо воситаҳои моддии қушун таъмин мегардад», ба онҳо тавачҷуҳи лозима намудан тавсия карда мешавад. Сипас, лузуми ҳимоят намудани тоҷирон, ки «қосиди маҷҷонӣ ва восифи шаҳриёр» мебошанд, қайд гардидааст. Ғайр аз ин, зарурати муносибати мусовӣ қардан бо туркон ва тоҷикон ба таври махсус таъкид ёфтааст.

Дар хотима аҳоли даъват мешаванд, ки қоиммақоми навро бо шодмонӣ пешвоз гиранд: «бигзор, онҳо ба ӯ молиёти соли ояндаро ба ҳаҷми яқсаввуми андозии чамъшуда қомилан бипардозанд, бигзор, аз шикоятҳои беасос нисбат ба ӯ, ки арзқунандагон гӯё аз ӯ зулм мебинад бошанд, худдорӣ намоянд ва бигзор, ба амри мо ва фармони ӯ, яъне қоиммақом, итоат кунанд».

Ин ҳуҷҷат гувоҳӣ медиҳад, ки дар асри XIII қисмати умдаи аҳолии атрофи Хоразм (дар сурати бартарӣ доштани унсурҳои туркизабон) аз тоҷикон иборат будаанд. Қисмати асосии он дар ин аст, ки қисматҳои маротиби онвақтаи феодалӣ дар он хеле равшан тасвир шудааст.⁴¹

Пас аз марги Текеш писари ӯ Муҳаммад (1200—1220) ба тахти хоразмшоҳӣ нишаст. Дар соли 1203 Султон Муҳаммад бо пуштибонии қарохитонҳо Хуросонро тамоман ба даст даровард. Вай Ҳирот ва ғирду атрофи онро низ ба худ тобест намуда, дар соли

*

⁴¹ Тавсифи муфассали ин асар (бо баёни ҷузъии мазмуни он) ниг.: Семёнов А. А., 1952, саҳ. 17.

1207 ба пойтахти худ баргашт. Муҳаммади Хоразмшоҳ, пас аз он ки аз кори Хуросон хотирчамъ шуд, дар фикри забт кардани Мовароуннаҳр ва барҳам додани ҳукмронии қарохитойҳо афтод. Дар ҳуди ҳамон соли 1207 ӯ бо баҳонаи фуру нишондани шӯриши аҳдлии шаҳри Бухоро, ки бар зидди садрҳо бардошта буданд, бо қушунӣ пуршуморе ҳаракат карда, бо ҳамин васила ба тасарруфи Мовароуннаҳр оғоз намуд.

Шӯриши Санҷар. Истилои давлати Қарахонӣ аз тарафи Муҳаммади Хоразмшоҳ

Чунон ки қайд карда шуд, ханӯз дар нимаи аввали асри XII дар Бухоро хонаводаи олинасаб — намояндагони рӯҳониёни дараҷаи олии ислом, ки унвони «Садри ҷаҳон»-ро гирифта буданд, нуфузи калоне пайдо намуданд. Ғайр аз миқдори зиёди заминҳои вақф, ба дасти рӯҳониён гузаштани даромади муассисаҳои тичоратӣ, бозор, андози заминҳои зироатии гирду атрофи шаҳр, ҳамчунин молиёти пешаварон ва тоҷирон сарвати садрҳоро хеле афзуд. То чи андоза сарватманд шудани садрҳои Бухоро аз ҳамин ҷо ҳам доништан мумкин аст, ки яке аз садрҳо Муҳаммад ибни Аҳмад бо оидоти худ метавонист 600 нафар фақеҳро нигоҳдорӣ кунад. Ҷангоме ки ӯ ба Макка сафар намуд, барои таъминоти роҳ зиёда аз сад уштур бор ҳамроҳи худ бурд. Вале ӯ дар ивази ҷирсу оз ва рафтори ноқобиле, ки дошт, лақаби «садри ҷаҳаннам»-ро гирифта буд.

Сарвати садрҳои Бухоро сарчашмаи дигаре низ дошт. Онҳо бо баҳонаи ба гӯрхонҳои қарахитой пардохтани хирочи солиёнаи мамлакат халқи заҳматкашро бераҳмона истисмор ва бо ҳар васила ғорат мекарданд. Зимнан, қисмати зиёди сарвате, ки ба ин тарика ҷамъоварӣ мешуд, ба ҳуди садрҳо мерасид.

Албатта, ҳамаи ин беадолатӣ ва ғоратгарӣҳо ҳисси нафрат ва адовати оммаи васеъро нисбат ба садрҳо ба вуҷуд наёварда на-тавонист. Дар соли 1206 аҳолии Бухоро бо роҳбарии Санҷар ном устои сипарсоз бар зидди ҳукумати садрҳо қиём намуданд.

Кувваи асосии шӯриши Санҷарро пешаварони шаҳр ташкил мекарданд. Сарчашмаҳои таъриҳӣ дар бораи чи гуна сар задани шӯриш ва вусъати минбаъдаи вай маълумоти хеле кам медиҳанд. Мо дар хусуси он ки шӯришиён пас аз ғалаба чанд вақт шаҳро дар дасти худ нигоҳ доштанд ва кори ташкилии онҳо чи гуна ба роҳ монда шуда буд, чизе ҷанамедонем. Фақат ҳамин қадар маълум аст, ки Санҷар баъд аз ишғол кардани шаҳр, чи навъе ки вақоеънигорони дарбор менависанд, одамони номдор, яъне ашрофи феодалиро хеле «таҳқир» кард. Садрҳо бо як ҳолати ифтизоҳомез

аз шаҳр ронда шуда, молу мулки онҳо ба дасти шӯришиён даромад.

Садрҳои рондашуда аз қарахитониҳо мадад хостанд.

Дар чунин вазъият Муҳаммади Хоразшоҳ, ки барои аз қарахитониҳо гирифтани Мовароуннаҳр фурсат мечуст, воқеаи Бухороро барои иҷрои нақшаҳои худ мавқеи мусоид дарёфта, бо қувваи бузурги ҳарбӣ ба сӯи Бухоро ҳаракат намуд. Шӯришиён, ки барои мудофиаи шаҳр ҳеч як чораҷӯи надида ва, ҳатто бо барзгарони ободиҳои атроф муттаҳид нагардида буданд, ҳамлаи қувваҳои ҳарбии хоразмшоҳро дафъ карда натавонистанд. Дар соли 1207 Султон Муҳаммад қабл аз он ки қарахитониҳо ба Бухоро расанд, шаҳрро забт намуд. Садрҳои Бухоро ҳокимияти худро аз нав барқарор карда, мутеи Муҳаммади Хоразмшоҳ гардиданд. Тасарруфи шаҳри Бухоро фақат муқаддимаи мақсади ба пеш гузоштаи Султон Муҳаммад буд. Барои тамоман тобеъ намудани Мовароуннаҳр ба ӯ лозим меомад, ки аз байни ҳокимони худ ин сарзамин муттафиқ пайдо кунад.

Дар сарчашмаҳои хаттӣ роҷеъ ба воқеаҳои ин давра маълумоти зиёде мавҷуд аст. Вале фикрҳои аксаран муҳолифи якдигаранд.⁴² Барои равшан кардани бисёр масъалаҳо, ҳолатҳо ва таърихи воқеаҳо маҳз мадракҳои сиккашиносӣ кӯмак мерасонанд.⁴³

Ҳокими Самарқанд ва сарсулолаи исмии Қарахониён Усмон ибни Иброҳим буда, дар Фарғона бародари ӯ Қадархон ҳукмронӣ мекард. Усмон дар ҳудуди асрҳои XII—XIII ба тахти падар нишаста, пас аз чанде унвони дабдабаноки «султони бузурги султонон»-ро қабул намуд. Вазъияти ӯ дар байни Муҳаммади Хоразмшоҳ ва қарахитониҳо чунон буд, ки гуё дар «миёни обу оташ» қарор гирифта бошад. Вале ӯ то як муддат хеле моҳирона аз ин вазъият берун меомад. Чунин ба назар мерасад, ки Муҳаммади Хоразмшоҳ, дар аввалҳои фикри барҳам додани сулолаи Қарахониёнро надошт, ӯ фақат дар рафти мубориза бо қарахитониҳо сие сати худро дар ин бобат таъбир дод. Муносибати байни Қарахониён ва Муҳаммади Хоразмшоҳро метавон ба се марҳила чудо кард: аввал муносибати муттафиқона, сони муносибати тобеият ва, ниҳоят, таъқиб ва нест кардани ҳокимони Қарахониён.

Пас аз забти Бухоро Муҳаммади Хоразмшоҳ бо Усмони Самарқандӣ, бе он ки ба мулки ӯ даъвое кунад, иттиҳод баст. Усмон мисли пештара ба номи худ бо ҳамон унвону лақабҳои, ки ҳатто аз унвонҳои Муҳаммади Хоразмшоҳ дабдабаноктар буд, сикка задан гирифт.

Дар ҳамин вақт иттифоқчиён, яъне Муҳаммади Хоразмшоҳ ва Усмон аз қарахитониҳо шикаст хӯрданд. Муҳаммади Хоразмшоҳ

*

⁴² Бартольд В. В., 1963 а, саҳ. 420 ва мобаъд.

⁴³ Давидович Е. А., 1957, б, саҳ. 93—108.

маҷбур шуд ба мамлакати худ баргардад, Усмон бошад, дубора бо қарахитоиҳо наздик шуда, духтари худӣ гӯрхонро ба занӣ хост. Аммо ҷавоби рад гирифта, боз ба тарафи Муҳаммади Хоразмшоҳ майл намуд, вале ин бор на ба сифати иттифокчи, балки ҳамчун шахси мутеъ пазируфта шуд. Ин буд, ки Усмон дар соли 1209/10 сиккаро ба ду ном зарб кард: дар як тарафи сикка ном ва унвони Муҳаммади Хоразмшоҳ ва дар тарафи дигари он номи худро сабт намуд.

Ин хиёнати Усмон гӯрхонро ба хашм оварда, боиси ба Самарқанд ҳамла овардани ӯ гардид. Қарахитоиҳо Самарқандро гирифта ва як миқдор боҷ ситонида, аммо ба сабаби нооромии ҷидди дар шарқи мамлакати худ ба амал омада маҷбур шуданд, ки шаҳрро тарк карда, пас гарданд.

Яке аз сабабҳои, ки то як андоза барои муваффақият пайдо кардани Муҳаммади Хоразмшоҳ имконият ба вуҷуд овард, мавриди ҳуҷуми қабилаи найманҳои муғул қарор гирифтани давлати қарахитой буд. Найманҳо, ҳатто ҳазинаи гӯрхонро ғорат карданд. Усмон ин нокомӣ ва нобарориҳои қари қарахитойҳо дида, аз сари нав ба тарафи Муҳаммади Хоразмшоҳ гузашта, боз ба ду ном сикка зад ва ба ин васила тобеияти худро тасдиқ намуд. Муҳаммади Хоразмшоҳ мустаҳкам кардани садди мудофияи Самарқандро фармуда ва дар назди Усмон намояндаи худро гузошта, худ ба қувваи аскар ба тарафи Шарқ равона шуд ва дар муҳорибаи водии Талас бар қӯшуни қарахитойҳо ғолиб омада, сипаҳсолори онро асир намуд.

Агарчанде ин муҳориба тақдири қарахитойҳо ба кулӣ ҳал накард, вале дар айни ҳол обрӯ ва эътибори Муҳаммади Хоразмшоҳро хеле зиёд намуд. Пас аз ин номи ӯро дар ҳуҷҷатҳои расмӣ бо унвони «Искандари дуюм» ё худ «Султон Санҷар»⁴⁴ ёд карданд.

Муҳаммади Хоразмшоҳ аз ин ҷиҳат ҳам Мовароуннаҳрро ба осонӣ фатҳ намуд, ки аҳолии ин сарзамин умедвор буданд, пас аз ронда шудани қарахитойҳои «бутпараст» ва истиқрор ёфтани ҳокимияти хоразмшоҳиёни ҳамдин вазъияти онҳо беҳтар хоҳад гардид. Ин умедвориҳои халқро султон Муҳаммад дар роҳи расидан ба мақсади худ хеле хуб истифода намуд. Ҳангоме ки ӯ дар соли 1207 Бухороро ишғол кард, зоҳиран, ба аскарони худ фармон дод, ки ба аҳолии ҳеҷ гуна ҷавру зулм нақунанд. Ҳатто роҳбари шӯришиён Малик Санҷар, ки бар зидди садрҳо ва гӯрхони қарахитой баромада буд, низ дар аввал саломат монда, фақат пас аз чанд вақт ба даръёи Ому ғарқ карда шуд.

Вале аҳолии Мовароуннаҳр ба зудӣ тамоми саҳтиҳои ҳокимия-

*

⁴⁴ Искандари Мақдунӣ ва охири намояндаи маъруфи силсилаи Салҷуқӣ Султон Санҷар дар назар дошта мешавад.

ти хоразмшохи «мусулмон»-ро хис карданд. Усмон, пас аз он ки Мухаммади Хоразмшоҳ бар қарахитоиҳо ғалаба кард, ба духтари Мухаммад хонадор шуда, як соли тамом дар Хоразм монд. Сипас, ӯ ба Самарқанд баргашта, аз алами тобеият ба хоразмихо ва маҳрумият аз истиқлол боз ба қарахитоиҳо гуфтугузор сар кард. Ба ин тариқа, ӯ аз сиёсати пешинаи худ, ки ба тарафи зуру тавоно майл кардан буд, ин дафъа ру гардонид. Ин дафъа манфиати ҳокими қарахонӣ ба манфиати халқ мувофиқат намуд: зулму истибдоди хоразмихо дар муборизаи умумӣ онҳоро ба ҳам муттаҳид сохт.

Ҷабру зулми ҳокими дар Самарқанд гузоштаи Мухаммади Хоразмшоҳ то дараҷае сахт буд, ки халқи шаҳр тоқат наёварда, дар соли 1212 ба муқобили ин ситамгарони нав шӯриш карданд. Онҳо медонистанд, ки барои мубориза бурдан бо Мухаммади Хоразмшоҳ қувваи кофӣ надоранд, бинобар ин қарахитоиҳоро ба ёри даъват намуданд. Лекин Мухаммади Хоразмшоҳ аз ин ҳодиса хабардор гардида, февран ба Самарқанд омад ва шӯришро дар як сурати бераҳмона фуру нишонд. Қатлу ғорати аҳолии шаҳр се рӯз давом кард. Дар натиҷаи ин ваҳшоният ҳазорон одамони бегуноҳ nobуд шуданд. Усмон ҳам кушта шуд.

Султон Мухаммад пас аз он ки ба аҳолии саркаши Самарқанд чунин рафтор кард, ин шаҳро ба иқоматгоҳи худ табдил дода, дар он ҷо ба сохтани масҷид ва қасри подшоҳӣ шурӯъ намуд. Вай барои мустаҳкам гардидани мавқеи худ дар Мовароуннаҳр фармуд, ки дар вилоятҳои ҷудогонаи Осиёи Миёна ҳокимони қарахониро ба қатл расонанд.

У Фарғонаро, ки бародари Усмон Қодирхон ҳукмронӣ мекард, низ ишғол намуд. Пас аз ин ҳам дар соли 1213 дар Узганд — пойтахти калонтарин мулки Қарахониён ва дар Самарқанд — пойтахти давлати Қарахонӣ сикка ба номи Мухаммади Хоразмшоҳ зада шуд, ки ин маънии тамоман аз байн рафтани сулолаи Қарахониёнро дошт.

Ба мавҷудияти сулолаи қарахитоиҳо сардори найманҳои бодиянишин Кучлук хотима гузошт. Кучлуки найман душмани муктадире буд, вале фикру зикри хоразмшоҳи чоҳталаб ва шӯхратпараст ба мулкҳои ҳамсоияи ҷануб ва ғарби худ банд буд, ӯ орзу дошт сарзаминҳои Афғонистон ва Эронро забт намуда, бо худи халифа ситезаҷӯӣ кунад. Чун вай дар худ иқтидори дар ду ҷабха ҷангиданро наметодид, аз тарси он ки Кучлуки найман ба истилои вилоятҳои шимолу шарқи давлати ӯ саъй хоҳад кард, аҳолии Шош, Исфичоб ва як қисми Фарғонаро ба маҳалҳои дигар кӯчонида, амр намуд, ки ин ноҳияҳоро ҳолӣ гузоранд.

Дар айни замон Мухаммади Хоразмшоҳ Эрон ва Афғонистонро ба тахти тасарруфи худ дароварда, аз халифа талаб намуд, ки умури идораи Бағдодро ҳам ба ихтиёри ӯ вогузорад. Вале ӯ ба ин ҳам қаноат накарда, умуман аз тахти хилофат маъзул гар-

дидани халифаро эълон намуда, ба ҷои вай Саид Алоулмулки Тирмизиро халифа хонд ва соли 1217 ба тарафи Бағдод лашкар кашид. Вале аз ин барояш чизе ҳосил нашуд. Дигар маълумот ва ахбороти сарчашмаҳо доир ба муносибати байни халифа ва султон ихтилофоти зиёде доранд. Баъзе сарчашмаҳо хабар медиҳанд, ки Султон Муҳаммад халифаро мурда эълон карда, тақрибан дар тамоми шаҳрҳои мамлакати худ аз ҳутба номи ӯро баровард. Қисми дигари сарчашмаҳо, баръакс, бо халифа роҳи муросо ва мусолиҳат ҷустани Хоразмшоҳро таъкид мекунанд. Муаррихон бештар тарафдори фикри дуҷум мебошанд.⁴⁵ Аммо мадракҳои сиккашиносӣ нишон медиҳанд, ки фикри аввал ба ҳақиқат наздиктар аст: ҳам пеш аз лашкар кашидани Муҳаммади Хоразмшоҳ ба Бағдод ва ҳам пас аз он номи халифа дар сиккаҳои баъзе шаҳрҳо ёд шудааст ва дар сиккаҳои баъзеи дигар шаҳрҳо не.⁴⁶ Аз ин ҷиҳат сиккаҳои Тирмиз — зодгоҳи Алоулмулк хеле ҷолиби диққат аст: дар ин ҷо баъди халифа эълон шудани Алоулмулк ва пас аз юриши Бағдод номи халифаи «маъзул» дар сиккаҳо дида намешавад (ҳол он ки пештар мавҷуд буд), вале номи Алоулмулки Тирмизӣ ҳам дар ягон сикка сабт нагардидааст. Обруё эътибори халифаи Бағдод дар байни мусулмонон ниҳоятдараҷа баланд буд. Бинобар ин Султон Муҳаммад дар сиёсати худ собитқадамона ва то охир дар роҳи азли халифа мубориза карда натавонист. Вай аз ин талоши худ чизе бурд накард, балки бисёр чизҳоро аз даст дод. В. В. Бартольд дуруст қайд мекунад, ки дар ҷамъият ягон синфе набуд, ки такягоҳи Муҳаммад бошад. Феодалҳо, рӯҳониён, мардум — ҳама бо сабабҳои гуногун аз ӯ норозӣ буданд. Ҳатто аскарони кироя, ки тамоми ғалабаҳои ӯро таъмин карда буданд, дар охир аз итоати ӯ сар кашиданд. Давлати бузурги Муҳаммади Хоразмшоҳ аз дарун маҳкам ва устувор набуд ва бинобар ин дар натиҷаи зарбаҳои истилокрронӣ муғул ба осонӣ аз ӯ афтод.

2. ХОҶАГӢ ВА МУНОСИБАТҲОИ ИҶТИМОИЮ ИҚТИСОДИ

Иқтаъ ва заминдорӣ шартӣ дар асрҳои XI—XII

Дар асрҳои XI—XII иқтаъ ва иқтаъдорӣ, яъне ба тариқи хизматона инъом карда шудани заминҳои кишт хеле ривож ёфт, вале ин усул барои далватҳои Ғазнавиён, Қарахониён, Салҷуқиён ва Хоразмшоҳиён якранг ва яксон набуд. Ҳангоми аз нуқтаи назари муайяни таърихӣ таҳқиқ намудани мавқеи иқтаъ дар ҳаёти

*

⁴⁵ Бартольд В. В., 1963 б, 437—440.

⁴⁶ Давидович Е. А., 1953 б, сах. 51—53.

ичтимоию иқтисодии ҳар яке аз ин чор давлат инро ҳам бояд дар назар дошт, ки ҳукмронон ва арбобони давлатии дурбин ва ҷиба-батандеши онвақта ба таназзули иқтисодӣ ва сиёсии ҳокимияти марказӣ оварда расонидани ривочи иқтаъро ба хубӣ мефаҳмиданд. Дар ин бобат ҳикояти Олтунтош — қоиммақоми Хоразми аҳди Маҳмуди Ғазнавӣ ҷолиби диққат аст. Хироҷи Хоразм аз маоше, ки Олтунтош ҳамчун қоиммақом мегирифт, ду баробар кам буд. Олтунтош ба вазирӣ султон Маҳмуд чунин пешниҳод намуд: «Ҳироҷи Хоразмро ба ғолидаи худ нигоҳ медорад ва бақияи ҳаққи худро аз ҳазинаи султон мегирад. Вазир пешниҳоди Олтунтошро на фақат рад кард, балки ғапҳои талх ҳам зад: «Бигузур, ба амир Олтунтош маълум бод, ки вай Маҳмуд наметавонад буд. Ҳеч гоҳ хироҷе, ки ӯ барои он масъул аст, ба ӯ дода нахоҳад шуд. Хироҷро бистон ва ба ҳазинаи султон таҳвил бидеҳ, пас мавоҷиб биталаб... Чи хавфи бузургест барои ғулуме, ки дар садаи ширкат ба ҳукмронии подшоҳи худ бияфтад».⁴⁷ Ҳуқуқи ба ғолидаи худ ҷамъ кардани хироҷро соҳиб шудан аввалин шакли иқтаъдорӣ буд. Иқтаъ на ин ки барои «ғулум», балки барои подшоҳ «хавфи бузурге» дошт. Бинобар ин ҳуқумат, агар қувваи кофӣ ва имкони иқтисодии бидуни инъоми замин адо кардани хидматона мавҷуд бошад, ҳамеша кушиш мекард, ки ба ивази хидмат пули нақд бидиҳад.

Мувофиқи шаходати Низомулмулк, Сомониён ва Ғазнавиён «...иқтаъ намедоданд, балки ба ҳар яке дар як сол чор бор аз ҳазина ба тариқи нақдина маош медоданд. Ва онҳо ҳамеша аз ин қонеъ ва хушнуд буданд. Омилҳо хироҷ ҷамъ карда, ба ҳазина месупурданд ва аз ҳазина бад-ин тарик боре дар се моҳ маош мегирифтанд».⁴⁸ Низомулмулк дар ин ҷо фақат роҷеъ ба қушун сухан меронад. Ин гуфтаҳои Низомулмулкро бо баъзе қайду шартҳо асосан дуруст эътироф кардан мумкин аст. Дар аҳди Сомониён иқтаъ хеле ривож дошта бошад ҳам, бо сабабҳои маълум онро фақат аҳли сулола ва ё дарбориёни олимартаба соҳиб мегардиданд, ба қушун бошад, маош дода мешуд. Дуруст аст, ки дар аҳди Ғазнавиён қушун ҳам аввалҳо иқтаъ мегирифт, вале Сабук-Тегин (977—997) инро манъ карда, ба қушун аз ҳисоби ҳазина маоши мунтазам таъин намуд. Ин ҳолат баъдҳо, дар аҳди ҳукмронии ду-се насли ворисони ӯ низ давом кард.⁴⁹ Бо вучуди ин, дар аҳди Ғазнавиён ҳодисаҳои ҷудоғонаи инъоми мулкҳои қалон воқеъ мегардид, лекин ин навъи подош дар ҳаёти иҷтимоию иқтисодии онон, чи навъе ки дар замони Сомониён буд, мавқеи ба назари намоён надошт.

*

⁴⁷ Низомулмулк, 1949, саҳ. 230—231.

⁴⁸ Ҳамон асар, саҳ. 106.

⁴⁹ Bosworth C. E., 1963, p. 124—125.

Ба ин тарика, дар аҳди Ғазнавиён бахшишҳои феодалӣ, ҳатто дар айни авҷи нашъати ин салтанат камтар аз аҳди ҳукмрони Сомониён буд; ҳукумати марказӣ аз тақсими иқтаъ хуздорӣ қарданро мақсади асосӣ қарор дода, дар роҳи иҷрои ин маром ба имконоти иқтисодии худ такъя мекард.

Аммо вазъият дар аҳди Салҷуқиён тамоман дигар буд. Ҳарчанд мисли Низомулмулк шахсони пешқадами замон оқибатҳои зиёновари васеъ қорӣ намудани иқтаъ ва иқтаъдориро хеле хуб фаҳмида, барои пешгирии қардани он чораҳо меандешиданд, ин усул торафт бештар ривож меёфт. Ҳукмрони Салҷуқӣ ба аъёну ашроф ва соҳибмансабон инъомҳои бузург ва ба қувваҳои аскарӣ бахшишҳои зиёде ато мекарданд.⁵⁰

Иқтаи сарбозон сар то сари мамлакатро фаро гирифта буд. Иқтаъдор ҳақ дошт, ки як қисми даромади замини киштро, ба фоидаи худ истифода намояд. Вале дар амал вай ба васеътар шудани ҳуқуқи худ саъй мекард. Низомулмулк чандин мартаба бо ҳар баҳона изҳор менамояд, ки муқтаъ (иқтаъдор) набояд аз доираи ҳуқуқи, ки ба ӯ дода шудааст, берун барояд ва ҳокимияти марказиро лозим аст, ки аз болои он назорат кунад:

«Иқтаъдорон, ки иқтае доранд, бояд бидонанд, ки эшонро бар раоёе ҷуз он фармон нест, ки моли ҳақ, ки ба эшон супорида шудааст, аз онҳо биситонанд ба ваҷҳе неку ва чун онро ситониданд, раоёе ба тан, мол, фарзандон, асбоби худ ва ғайра аз онҳо эмин бимонанд».⁵¹

Аҳволи барзгарон дар заминҳои иқтаъшуда як хел набошад ҳам, вале умуман вазнин буд. Барзгарон бо ихтиёри худ аз як ҷо ба ҷои дигар рафта наметавонистанд. Баъзе сарчашмаҳо дар бораи меҳнати маҷбурии онон маълумот медиҳанд. Районҳои тамом ки ҳоло дар ҷануби Туркменистон воқеанд, дар вақташ ба тарикӣ иқтаъ ба шахсони ҷудогона инъом гардида буданд.⁵² Масъалаи иқтаъ ва иқтаъдорӣ дар давлати Қарахониён на он қадар равшан аст. В. В. Бартольд ва А. Ю. Якубовский чунин ҳисоб мекарданд, ки дар давлати Қарахониён усули амлоқдорӣ боло гирифта, иқтаъ ба дараҷае паҳн шуда буд, ки онро метавон шакли ҳукмрони заминдорӣ онвақта донист.⁵³ Ин ду муҳаққиқи маъруф аз рӯи қиёси давлати Салҷуқӣ чунин натиҷа бароварда буданд.

О. Г. Большаков⁵⁴ ба равияи ӯмумии тараққиёти муносибатҳои

⁵⁰ *Бертельс А. Е.*, 1959, саҳ. 31—33; *Bosworth С. Е.*, 1968 а, р. 230—244; *Lambton А. К. S.*, 1969, р. 53—76 (дар ин ҷо роҷеъ ба таносуби усули иқтаи аҳди салҷуқӣ ва давлати Буён маълумот дода мешавад).

⁵¹ *Низомулмулк*, саҳ. 34.

⁵² *Lambton А. К. S.*, 1969, р. 66—69.

⁵³ *Бартольд В. В.*, 1963 б, саҳ. 330, 367 ва мобаъд; 1963 е, саҳ. 248; *Якубовский А. Ю.*, 1949, саҳ. 39—40.

⁵⁴ ИТН, II, I, саҳ. 248—250.

феодалии Шарқи Наздик ва Миёна комилан мутобиқ будани ин хулосаро тасдиқ намуда, дар айни замон дурустии чунин тарзи муҳокимаро, ки ба як шабоҳат асос ёфта, худ ба худ имкони тафовутро аз байн мебарад, ба зери шубҳа гирифтааст. Ҷу доир ба усули амлоқдорӣ дар давлати Қарахониён ин тарика мулоҳизаро пеш меронад: аз рӯи далелҳои Е. А. Давидович, ҳатто дар айёми нашъунамои давлати Сомонӣ ғайр аз мулкҳои вассалӣ, аз қабилҳои Хоразм, Чағониён ва Хатлон, мулкҳои калони инъомшуда низ мавҷуд буданд. Дар даҳсолаҳои аввали ҳукмронии Қарахониён Мовароуннаҳр ба бисёр мулк ва мулкҷаҳо тақсим шуда буд. Вале пас аз таъсиси давлати мустақил дар ин ҷо тақрибан ҳамон вазъияте, ки дар аҳди Сомониён вучуд дошт, дубора ҳукмфармо гардид. Пас ҳеҷ як асосе нест, ки усули амлоқдории давлати Қарахониён ва давлати Сомониёнро (ҳарчанд бо баъзе тафриқаҳо бошад ҳам) бо ҳам муқобил гузорем.

Умуман, дурустии ин тарзи таҳқиқ ва натиҷаҳои онро эътироф накардан мумкин нест. Бо вучуди ин, баъзе тасҳеҳ ва илова кардан лозим меояд. Агар бахшишу инъомҳоро, ки ба ивази хизмат дода мешуданд, аз рӯи аломати иҷтимоӣ ба ду гуруҳ: «хуронидани» қўшун ва бахшишҳои калон ба аъзоёни сулола ва амалдорон ҷудо намоем, барои муҳокима рондан доир ба бахшиши гуруҳи аввал дар аҳди Қарахониён ҳоло, дар ҳақиқат ҳам, далелҳои конкретӣ таърихӣ вучуд надоранд. Он чи онд ба гуруҳи дуюм бошад, аз сиккаҳои Қарахонӣ баъзе маълумот ба даст овардан мумкин аст. Дар ибтидои асри XI давлати Қарахониён воқеан ҳам ба бисёр мулкҳои калону хурд тақсим шуда, муносибатҳои тобеият ва силсилаи маротиби серзинаи феодалӣ хеле равшан ба зуҳур омада буд. На фақат аҳли сулола, балки дигар намоёндогони табақаи ҳукмрон низ ба мавқеи вассали мулкдорони калон расида буданд. Баъдтар зикри соҳибони вассал дар сиккаҳо торафт камтар мешавад, вале тамоман аз байн намеравад. Дар замони асогузори ҳақиқии давлати хоқонии Қарахониёни Ғарбӣ, ки марказаш Самарқанд буд, Иброҳим Тамғочхон ҳам дар ҷанде аз сиккаҳо ному унвони соҳибони мулкҳои хурд—вассалони ӯ зикр ёфтаанд.⁵⁵ Ҳатто дар нимаи дуюми асри XII, вақте ки давлати Қарахониёни Осиёи Миёна ба дасти хонадони фарғонӣ қарор мегирад, на танҳо сардорони сулола, ки дар Самарқанд менишастанд, ва на танҳо сардорони мулки Фарғона, ки дар Ўзганд сукунат доштанд,⁵⁶ балки гоҳо соҳибони мулкҳои хурд, масалан, дар Марғиён ва Биноқат ҳам, ба ихтиёри худ пули сикка мебароварданд.⁵⁷

*

⁵⁵ Марков А. К., 1896, саҳ. 265—267, № 451—453, 457—460 ва мобаъд.

⁵⁶ Давидович Е. А., 1957 б, саҳ. 108—119.

⁵⁷ Давидович Е. А., 1961, саҳ. 189—190.

Таассуроте ба вучуд меояд, ки авч гирифтани тамоили марказиятдихй пас аз таъсиси давлати мустақили Қарахонии пойтахташ Самарқанд усули амлокдориро, ки дар ибтидои асри XI муқаррар гардида буд, аз миён набардошта, фақат ҳукуки соҳибони мулкро маҳдуд гардонид ва, аз афташ, миқдори ин қабил мулкхоро кам намуд. Ин аст, ки соҳибони мулкҳои хурд аз ҳамин вақт сар карда фақат аҳёнани номи худро дар сикка сабт мекарданд. Ғайр аз ин, агар Сомониён ба муқобили кушишҳои ба мулки меросӣ табдил додани мулкҳои инъомӣ мубориза бурда ва гоҳо муваффақият ба даст оварда бошанд, дар аҳди Қарахониён, чунон ки аз сиккаҳо маълум мешавад, ба мерос гузоштани чунин мулкҳо як ҳодисаи маъмул мегардад. Ҳақ ба ҷониби О. Г. Большаков аст, ки барои сухан рондан дар бобати муқобилгузори давлатҳои Сомониён ва Қарахониён ҳоло ягон далел ва асосе мавҷуд нест. Лекин доир ба инкишофи «пешравандаи» минбаъдаи иқтаъ ва усули амлок, бо чунин як таъкид, ки ин ҳам як ҷараёни муттасили бемайлон набуд, метавон сухан ронд.

Баёни вазъияти давлати хоразмшоҳиён бисе осонтар аст. Дар асари ёдоваришудаи котиби шахсии хоразмшоҳ Текиш (1172—1200) Муҳаммади Бағдодӣ якҷанд ҳуҷҷати марбут ба вилояти Насо мавҷуд аст. Он вақтҳо дар ҳаёти сиёсии канорҳои ҷануби давлати хоразмшоҳиён феодалҳои гуз мавқеи калон доштанд. Текиш ба яке аз феодалони номдори гуз Туғоншоҳ ноҳияи калонеро дар ин вилоят ба тариқи иқтаъ инъом намуд. Аз ярлик маълум мешавад, ки ба Туғоншоҳ ҳукуки комили мусуният дода шудааст. Рӯхониён, қозихо, уламо, давлатмандон, «ҳукамо», «саркардаҳо», заминдорон ва дигар табақа одамон ба ӯ итоат мекарданд. *Шихна* — ҳокимони деҳ ва музофот, *мутасаррифон* — маъмурони молияву хироҷ (дар дастгоҳи ҳукумати марказ ва маҳалҳо), инчунин идоракунандаи обёрӣ ва *омилон* — ғундорандагони хироҷ ҳама дар зер итоати соҳиби иқтаъ буданд. Дар ярлик ба иқтаъдор чунин дастури амал зикр ёфта буд: «Бигузор, ӯ ҷазояшро диҳад, то ки муставфии хироҷ ва мутасаррифон ба зевари инсоф ва эъти мод ораста гарданд, то ки онҳо аз фасод ва фориғболӣ орӣ бошанд, то ки ҳатман ва ҳаққан (манофеи аҳолиро) ҳимоя кунанд, то ба ҷуз молиёти муайян ва хироҷи маълум дигар андозе (ягон молиёти наве) аз барзгарон наситонанд, то (ба сари онҳо) ягон маҷбурияти берун аз одат наниҳанд ва (он чи таъин мешавад) ҳамчун навии ошкоро номақбулест, ки на холиқ розӣ асту на халқ».

Дар ин панди бообуранг ҳамчунин зарурати ҳифзи номуси зан, молу мулк ва ҳаёти аҳоли, таъмини бехатарии хонаву ҷой ва ғайра таъкид шудааст. Аз ин ҳама чунин бармеояд, ки соҳибони вақлатдори иқтаъ, дар воқеъ, ҳамчун ситампешагону ғоратгарони ошкор буда, чунон ки дар санад гуфта мешавад, «мусулмонро маҷбур ба фирор менамуданд».

Қисмати аз иқтаъи Туғоншоҳ берунмондаи вилояти Насо ба

мулки худи хоразмшоҳ Текиш дохил мешуд. Текиш онро ба восити қоиммақом идора мекард. Ба ин қоиммақом мавочиб таъин гардида, илова бар ин, баъзе маҳалҳо ба тариқи иқтаъ инъом/шуда буд. Дар ярлиқи ба қоиммақом тақдимшуда хотирнишон мегардид, ки ӯ дар заминҳои иқтисодӣ худ метавонад барояш хироч ғундорад, ба ӯ «калиди ҳаллу фасл ва банду баст, амри иҷро ва манъ» дода шудааст, «Бигзор, ӯ ба ноибони худ бигӯяд, ки онҳо дар вақти талабидани молиёти замин ба дӯши барзгарон андоза (аз ҳадди) қарор берун ва вазнин бор накунад, дар ҳоле ки онҳо иқтидорӣ таҳаммули мушкилоти ҳисобу китоб ва ихтилоли (онро) надоранд...» Аз барзгарон ва шахрнишинон талаб мекарданд, ки нодорӣ худро баҳона наоварда, тамоми андозу хирочро бисупоранд, қасони саркашидаро ҷазоҳои саҳт нигарон буд.⁵⁸

Ҳамин тариқа, аз ин санадҳои воқеӣ манзараи мудҳиши зулму ҷабри оммаи халқ дар пеши назар намоён мегардад.

Моликияти замин ва деҳқонон

Яке аз процессҳои ҳосилҷӯи давраи мавриди таҳқиқ тағйир ёфтани ҳаёти заминдорони қалон ва, ҳатто миёна мебошад. То истилои араб соҳибони асосии замин деҳқонон буданд. Вале пас аз истилои араб деҳқонон ба муфлисӣ рӯ ниҳоданд. Дар навбати аввал, албатта, деҳқонони камбизоат ва миёнаҳол, ки дар натиҷаи андозҳои аз ҳад зиёд ва сунистифодаи амалдорон хонахароб мешуданд, ба ин ҳолат афтоданд. Баъзе моликони хурд ба моликони қалон ихтиёран супурдани заминҳои худро афзалтар медонистанд. Истилогарон ва аъёну ашрофи наздики онҳо ин гуна заминҳоро бо майли тамом мехариданд. Деҳқонон аз зулму фишор маҷбур мешуданд, ки замини меросиашонро ҳам фурушанд. Мусодира ва зуран ғасб қардани мулки деҳқонон низ воқеъ мегардид.

Ин процесс дар замони Сомониён ҳам давом намуд: аҳли сулола, амалдорон ва саркардаҳои соҳибмансаб ва сарватманд заминҳои мулкиро мехариданд. Ривоҷ ёфтани бахшишҳои феодалӣ дар асрҳои IX—X, аз як тараф, сарвати қасони бахшишгирифта-ро афзунтар намояд, аз тарафи дигар, ба онҳо барои хариди заминҳои меросии деҳқонон имкониятҳои фаровон муҳайё месохт, зеро бахшишҳои онвақта ниҳоятдараҷа қалон буда, баробари он мансаби қоиммақом — ҳокими шаҳр, ноҳия ва вилоят низ дода мешуд. Ин буд, ки дар асри XI моликияти хусусӣ нисбат ба замин фақат бо деҳқонон маҳдуд нагардида, дигар доираҳои боло-нишини ҷамъиятро низ фаро мегирефт.

*

⁵⁸ Семёнов А. А., 1955.

. Бо вучуди ин, дар асри XI деҳқонон ханӯз табакаи пуриктидореро ташкил менамуданд. Деҳқонони калон ноҳия ва вилоятҳои тамомро соҳибӣ мекарданд. Баъзе аз ин қабил деҳқонон бо хоҳиши тамом ба тарафи истилогарони Қарахонӣ гузаштанд⁵⁹ ва дар вақтҳои аввал на фақат мулк, балки то андозае мавқеи сиёсии худро ҳам нигоҳ доштанд. Номи онҳо бо унвони «деҳқон», ҳатто дар сиккаҳои мисӣ (зарбаи солҳои 997, 998, 1004/05 ва 1008/09 дар Илак) ба сифати вассали хони Қарахониён ёд шудааст.⁶⁰ Чунин таассурот ҳосил мешавад, ки дар аҳди Қарахониён дар охири асри X — ибтидои асри XI деҳқонони Илак, ҳатто ба мавқеҳои баландтар соҳиб шуда, бештар мустақилият ба даст оварданд ва эътибори онҳо, аз он ки дар асри X дар замони Сомониён буд, баландтар гардид.⁶¹

То ибтидои асри XI мавқеи ашрофи қадимаи заминдор — ҳокими вилоятҳои гуногуни сарҳади устувор буд. Масалан, дар замони Сомониён, чунон ки зикр ёфт, баъзе мулкҳо ба тӯҳфаву пешкашҳои аксаран рамзӣ маҳдуд шуда, хироҷ намедоданд. Дар он ҷо замин моликияти феодалони маҳаллӣ ба шумор мерафт. Султон Маҳмуди Ғазнавӣ барои тасарруфи ин вилоятҳо кӯшишҳои зиёде ба харҷ дод. У Гарчистонро ишғол карда, кӯшкҳои ашрофи маҳаллиро ба замин яксон намуд. Вай кишвари Ғурро низ ба ҳамин минвол ба худ тобеъ кард.⁶² Вилоятҳои назди дарёи Аму яке аз паси дигаре ба тобеи султон Маҳмуд дохил шуданд. Фақат Чағониён то солҳои 1038/39 соҳибхитиёрии сиёсии худро нигоҳ дошт. Дар он ҷо, ба қавли Байҳақӣ, молиқони меросӣ ҳукмронӣ мекарданд, дар сиккаҳои онҳо Ғазнавиён тамоман, ҳатто ба сифати султон ҳам ёд нашудаанд.⁶³

Дар вилоятҳои истилошуда системаи хироҷ қорӣ карда шуд, ки барои мулкдорони маҳаллӣ аз ҷиҳати иқтисодӣ хеле номусоид буд ва ин боиси тадриҷан хонахаробшавии заминдорони хурд ва камбизоат мегардид. Дар ин маҳалҳо, зоҳиран, ҳамон процесс, ки дар вилоятҳои марказӣ пештар сар шуда, то асри XI қувват пайдо карда буд, «бо каме таъхир» такрор меёфт.

Дар давоми асрҳои XI—XII дар давлатҳои Қарахониён, Ғазнавиён ва Салҷуқиён процесси аз тарафи аҳли ин сулолаҳо, ашрофу асилзодаҳо ва саркардаҳои ҳарбӣ харида гирифтани заминҳои мулкӣ бо суръати тамом давом намуд. Дар сарчашмаҳо мулкдорони ниҳоят калоне, ки аз байни аъёну ашрофи нав баромада

*

⁵⁹ Аз ҷумла, худи деҳқонон Бугроҳони қарахониро даъват карда буданд (*Бартольд В. В.*, 1963 б. саҳ. 318).

⁶⁰ *Марков А. К.*, 1896, саҳ. 218—219, № 192—193; *Массон М. А.*, 1953, саҳ. 81.

⁶¹ *Мук. Бартольд В. В.*, 1963 б. саҳ. 292.

⁶² *Бергелс А. Е.*, 1959, саҳ. 25—26.

⁶³ *Давидович Е. А.*, 1970 б.

буданд, зикр шудаанд. Онҳо ба имтиёзҳои зиёде соҳиб гардида, аксар вақт аз заминҳои худ андоз намедоданд.

Ҳамин тариқа, заминҳои мулкҳои деҳқонони баъзе вилоятҳо бо роҳҳои гуногун ба дасти сулолаҳои нав ва феодалони нав мегузашт. Дар ин вилоятҳо деҳқонон дар арафаи истилои муғул дигар ҳамчун табақаи асосии заминдорон мавҷудияти худро қатъ карданд. Вале аз рӯи кашфиёти А. Мухторов дар кӯхистони тоҷик — Мастҷоҳу Фалғар, ҳамчун соҳиби деҳу замин то асри XVI деҳқонон бақия монданд.⁶⁴

Дикқатро боз ба чунин як зухуроти инкишофи иқтисодии феодалӣ, аз қабилҳои харилу фуруши замин, мулкҳои хусусӣ ҷалб кардан лозим аст. Пайдо шудани нархи замин, мавриди савдо қарор гирифтани заминҳои мулкӣ, бешубҳа, натиҷаи аз тарафи арабҳо, сипас, Қарахониён ва Салҷуқийён истилои шудани Осиёи Миёна ва Хуросон, таъсиси давлатҳои нав, таъбири ҳайати табақаи боқимондаи феодалӣ ва дигар ҳодисаҳои мебошанд, ки мо аз назар гузаронидем. Маҳз хариду фуруши заминҳои мулкӣ сабабгори асосии ҳамчун табақаи мустақил ва асосии мулкдор аз байн рафтани қисми деҳқонон ва ба вучуд омадани ҳайати нави мулкдорон гардид ва ин табaddултро тезонид.

Шаҳрҳои Осиёи Миёна дар асрҳои XI—XII

Тараққиёти босуръати шаҳрҳо, истехсолоти молӣ ва тиҷорати пулӣ аз муҳимтарин аломатҳои давраест, ки мо ба таҳқиқи он пардохтаем.

Шаҳрҳои Осиёи Миёна калонтар ва аҳолии онҳо зиёдтар мегардид. Масалан, маркази ҳаёти шаҳри Самарқанд ҳаволии он ба ҳисоб мерафт, ки дар он ҷо маҳалҳои сершумори тоҷирону пешаварон воқеъ гардида буданд. Аъёну ашроф, руҳониён, савдогарони доро ва дигар табақаҳои давлатманд низ дар ҳамин ҷо маскан доштанд.⁶⁵

Истехкомоти Бухоро низ аз нав сохта, масоҳати шаҳр васеътар карда шуд. Бисёр иморатҳои нави муҳташам бино ёфтанд.⁶⁶ Тирмизи асрҳои XI—XII нисбат ба замони Сомониён хеле доманпаҳн кард. Дар асри XI истехкомоти шаҳр қавитар гардида, қалъаи он бо хишти пухта рӯқаш карда шуд. «Қасри ҳокимони Тирмиз» ҳам дар ҳамин аср қомат афрохт. Қисмати тиҷоратию пешавари шаҳр, ки он ҷо дар атрофи бозорҳои коргоҳҳои зиёди қоси-

*

⁶⁴ Доир ба таҳаввули калимаи «деҳқон» инг.: Бартольд В. В., 1923; 1963 б. сах. 238—239; Бертельс А. Е., 1959, сах. 16—26; Мухторов А., 1967 ва ғайра.

⁶⁵ Массон М. Е., 1950, сах. 164—165.

⁶⁶ Сухарева О. А., 1958, сах. 31 ва мобтаъд.

бон ба вучуд меомаданд, аҳамияти махсус дошт.⁶⁷ Яке аз калонтарин шаҳрҳои Тоҷикистони Ҷанубӣ пойтахти Хатлон Ҳулбук буд. Фақат қисмати марказии он масоҳати қариб 70 гектарро фаро мегирифт. Дар ин ҷо қалъае вучуд дошт, ки дар вақти ҳафриёт аз он бақияи қасри пурзебу зинати ҳокимони Хатлон ёфт шуд. Дар шаҳр коргоҳҳои гуногуни косибӣ, аз қабилӣ кулолӣ, фулузӣ ва ғ.

Тараққи босуръати шаҳр бештар дар ҳамин давра ба вуқӯ пайваст: дар ҷойҳое, ки пештар партовхонаи шаҳр ва ё замини кишт махсуб меёфтанд, биноҳои иқоматӣ ба вучуд омаданд⁶⁸. Аз рӯи мушоҳидаҳои археологӣ топографӣ дар асрҳои XI—XII шаҳрҳои ҳам хурд ва ҳам калони Туркманистони Ҷанубӣ: Марв, Дан-донакон, Омул, Земм, Сарахс, Майхона, Абевард, Насо, Язир, Деҳистон ва ғайра хеле раванқ меёбанд⁶⁹.

Дар воҳаи Ҷу маҳз дар давоми асрҳои X—XII баъзе деҳаҳо ба марказҳои калони шаҳрӣ мубаддал мегарданд⁷⁰. Ҳатто ноҳияҳои кӯҳистон (масалан, ноҳияи воқеъ дар воҳаи Оби Нов, шаҳаи дарёи Панҷ ё худ ноҳияи Исфара) торафт бештар ба муомилоти молияи пулӣ кашида мешаванд.

Тараққиёти қувваҳои истеҳсолкунанда ва тадриҷан аз хоҷагии кишлоқ ҷудо шудани касбу ҳунар сабабгори асосии раванқи босуръат ва дар баъзе мавридҳо хеле пуравчи ҳаёти шаҳрҳо мегарданд. Омили дигари раванқёбии шаҳрҳо қувват гирифтани тобеияти деҳқонон нисбат ба феодалон мебошад, ки боиси ба шаҳр фирор кардани оммаи деҳқонон гардида буд (ин дар баъзе шаклҳои маданияти моддӣ шаҳр нақши ҳудро гузоштааст)⁷¹. Ҳамин тариқа, назарияи К. Маркс ва Ф. Энгельсро дар бобати аҳамияти фирори деҳқонон дар таъсиси шаҳрҳои асримиёнагии Европа⁷² нисбат ба шаҳрҳои асримиёнагии Осиён Миёна низ татбиқ кардан мумкин аст.

Касбу ҳунар дар асрҳои XI—XII

Маркази асосии касбу ҳунар ва тиҷорат шаҳр буд. Касбу ҳунари шаҳрии онвақта аксаран ба тавассути маълумот ва мадракҳои бостоншиносӣ омӯхта шудааст. Бостоншиносон беш аз ҳама доир ба тавлиди маснуоти кулолӣ ва шишагӣ маълумот ба даст овардаанд.

*

⁶⁷ Массон М. Е., 1938, сах. 7—8.

⁶⁸ Литвинский Б. А. ва Давидович Е. А., 1954, сах. 41 ва мобаъд.

⁶⁹ Пугаченкова Г. А., 1958, сах. 190—199.

⁷⁰ Қожемяко П. Н., 1959, сах. 183.

⁷¹ Муфассалан ниг.: Литвинский Б. А., 1953 б, сах. 55 ва мобаъд.

⁷² К. Маркс ва Ф. Энгельс. Соч., т. 3, сах. 14—15; 50—51; т. 4, сах. 425.

Барои асрҳои XI—XII, қабл аз ҳама, ба дараҷаи хеле зиёд афзудани ҳаҷми истеҳсоли маснуоти кулолӣ ва дар айни замон ба худ шаклҳои қолибӣ гирифтани онҳо характернок аст. Дар истеҳсоли зарфҳои «сари дастархон» мавқеи калонро косаву табақҳои бесир, вале пурнақшу нигор ишғол менамуданд, ки ин ҳам ҷиҳати хоси пешаи кулолии онвақта мебошад. Зарфҳои сирдодашуда ҳам дар асрҳои XI—XII ба таври васеъ паҳн гардида буданд, онҳоро дар чунин гушаҳои дурдасти кӯхистони Осиёи Миёна, ки дар асрҳои IX—X аз ин қабил зарфҳо асаре набуд ва ё хеле камъёб буд, дучор овардан мумкин аст. Дигар тағйиротҳои ҳам, ки олоти кулолии асрҳои XI—XII ва ибтидои асри XIII-ро аз давраҳои пешина фарқ мекунонанд, ба амал омаданд.

Истеҳсолоти кулолии асрҳои XI—XII ҳам аз нуқтаи назари техника ва технология, ҳам аз нуқтаи назари шаклу ороиш хеле хуб омӯхта шудааст,⁷³ зеро бостоншиносон зарфҳои мансуб ба ин давраро дар харобаҳои тамоми шахристонҳои асримиёнагӣ ба миқдори зиёде пайдо намудаанд. Дар як қатор маҳалҳо осори истеҳсолот мушоҳида гардида, кӯраҳои сафолпазӣ, қолибҳои нақшпартой ва асбобҳои махсуси кӯра (овеза ва ҷойгоҳи зарф; сепоя барои аз ҳам ҷудо кардани зарфҳо ва ғайра) ёфта шудаанд.

Зарфҳои сирдодашуда дар истеҳсолот мавқеи асосӣ доштанд. Бештар сири сиёҳчаранги шаффоф ва мисли пештара хиратоб ба кор бурда мешуд. Аз байни сирҳои ғайришаффоф хусусан сири ғирузафоми хушсифат ва зебо, ки дар вақтҳои охир пайдо шуда буд, беш аз пеш мавриди истифода қарор мегирифт.

Дар баробари шаклҳои кӯхнаи зарфҳои сирдор шаклҳои нави такмилёфта низ ба вучуд меомаданд. Чунончи, агар дар асрҳои IX—X ҷирғҳо равшандони мудаввар ва нӯги кӯтоҳ дошта бошанд, дар асрҳои XI—XII бо баробари ин шакл ҷирғҳои пайдо мешаванд, ки равшандони онҳо раҳдор, нӯгашон тарошида ва дарозтар аст.

Дар вақти минокорӣ зарфҳо мисли пештара бо хатҳои хандаӣ, нақшҳои наботӣ, тасвири мавҷудоти зинда (хусусан паррандагон) ороиш меёбанд. Заминаи нақшу нигори зарфҳо аксаран соф ва беранг буда, рангҳои норинҷӣ ва сиёҳ низ васеъ кор фармуда мешаванд. Ранги тасвиrot хеле гуногун: сиёҳ ва сафед, қаҳвагӣ ва сурх, сабз ва зард, кабуд ва нилуфарӣ аст. Дар ороиши зарфҳо тамоми комъебиҳои замони гузашта истифода шуда, дар айни замон онҳо тағйир ва такмил ҳам ёфтаанд.

Навиштаҷоти аз ҳад зиёди хайриятхоҳона ва пандомез аз байн рафта, ҷои онро навиштаҷоти мухтасар мегирад, ки ҳатто аз як калима иборат буда, ин калима ҷаҳдин бор такроран сабт мегард.

*

73 Асарҳои И. Ахроров, О. Г. Большақов, Н. Н. Вактурская, Э. Ғуломова, Е. А. Давидович, Б. А. Литвинский, С. Б. Лунина, Э. В. Сайко, Ш. С. Тошхочаев, Г. В. Шишкин ва дигарон.

дад; нақшҳои катибаҳои ба вучуд меоянд, ки аз шаклҳои зебои ҳуруфи фароҳам омада, ягон маъниро ифода намеkunанд ва хонда ҳам намешаванд. Дар тасвири мавҷудоти зинда низ аломатҳои рамзӣ ба назар мерасанд. Масалан, тасвири мурғон, ки аз қадим дар ороиши зарфҳои истифода мешаванд, хеле сатҳӣ мебошад, аксар вақт, ҳатто сурати мурғ пурра оварда нашуда, фақат қаноти он такрор ба такрор тасвир мегардад.

Нақшҳои ҳандасӣ ва наботӣ низ гуногун мебошанд. Ду тариқани ин нақшҳо дида мешавад: яке нақшест, ки фақат як қисми рӯи зарфро фаро гирифта, дар заминаи фарох паҳн мегардад ва одатан заминаш сабз ё зардранг мешавад; дигаре нақшест, ки тамоми рӯи зарфро пушида, дар заминаш ягон ҷои ҳолӣ намегузорад. Бисёр нақшу нигорҳои тоза ва рангуборҳои нав пайдо мешаванд. Масалан, нақшҳое, ки бо хатҳои нафиси сафед, сиёҳ ва норинҷӣ дар заминаи қаҳваранг кашида шудаанд, ниҳоятдараҷа назаррабоанд.

Дар асрҳои XI—XII сафолоти кошинӣ тайёр карда мешуд. Сафоли он сафед ва ё андаке пуштиранг, мӯрт (зудшикан) ва ковок буд. Ба рӯи он луоби кабудча ва ё нилобӣ медавониданд. Дар девораҳои тунуки он сӯроҳҳои гирда, секунҷа ё худ чоркунҷа мекушоданд, ки пас аз сир додан ҳамчун нақшҳои зебо диққатро ба худ ҷалб мекард.

Зарфҳои сафолии тунуки бесир ва пурнақшу нигори асрҳои XI—XII хеле ҳунармандона сохта шудаанд. Аксари ин зарфҳо аз кӯзаҳои даҳантанги гуногуншаклу гуногунҳаҷм иборатанд, ки танаи онҳо гоҳ гирд ё мурудшакл ва гоҳ мисли фулуз печухамдор мебошанд. Барои нақшу нигори кӯза аз воситаҳои техникӣ низ истифода бурдаанд. Чунончи, қисмҳои боло ва поини кӯза ва баъзан даҳани онро ҳам дар даруни қолибҳои нақшин сохта, сипас, ҳамаи ин қисмҳоро ба ҳам васл мекарданд. Ҳамчунин ба воситаи қолибҳои махсус дар рӯи зарфҳои тайёр ҳаргуна сурат ва нақшҳо мепартофтанд. Дар ороиши олоти сафоли боз дигар воситаҳои низ ба кор бурда мешуданд.

Нақшҳои ҳандасӣ ва наботӣ, катиба, тасвири ҳайвон, мурғ, моҳӣ, одам ва ҳаргуна маҳлуқоти ҳаёли зарфҳои зарифи зевари онвақтаро зебу оро додаанд. Тасвироти рӯи ин зарфҳо ба таври гуногун тартиб ёфтаанд. Яке аз услубҳои маъмул хатҳои тасмашаклест, ки дар дохили яке катиба, дигаре нақшҳои мураккаби наботӣ ва сеюмӣ сурати ҳайвон ҷой гирифтааст. Офтобаи мисии катибадори бо нақшҳои паранда ва ҳайвонҳои болдори афсонави ороишӣёфта маҳсули кори устоҳои асрҳои XI—XII мебошад. То ҳол дар ҳудуди Иттифоқи Советӣ даҳ адади он пайдо шудааст, ки шаштоаш аз музофоти Уротеппа мебошад. Қимати зарфҳои мисӣ ва биринҷӣ на танҳо дар ороиши онҳо ва санъати кори ус-

Зарфшон нақшнин сафолӣ. Асрҳои XI—XII. Афросиёб

тоҳост, инчунин дар он аст, ки дар рӯи баъзеи онҳо номи устоҳо сабт гардидаанд⁷⁴.

Тимсоли дурахшони тараққи касбу хунар дар асрҳои XI—XII маснуоти шишагист⁷⁵. Дар ин давра махсусан шишаи тиреза хеле маъмул ва мустаъмал буд. Дар бисёр маҳалҳо, аз ҷумла, дар харобаҳои шаҳристони қадимаи Марв, як қатор мавзеъҳои Хоразм ва Фарғона, дар шаҳристони асримиёнагии Тароз ва ғайра осори ин навъ шишаолот дарёфт гардидааст. Шишаҳои онвақта аксаран беранг буда, қабл аз ҳама, ба мақсадҳои амалӣ дар тиреза истифода мешуданд. Гоҳо шишаҳои ҳамвори рангин низ дучор меоянд, ки яқинан барои ороиш ба кор мерафтанд. Дар ин бобат қасри ҳокимони Тирмиз ҷолиби диққат аст. Дар панҷараҳои ин қаср пораҳои зарфи шишагии рангин ҷида шудаанд, ки равшанӣро камтар гузаронанд ҳам, бо нақшҳои рангубаранги худ биноро зеб медиҳанд.

Чунон ки аз мушоҳидаҳои бостоншиносон бармеояд, дар асрҳои

*

⁷⁴ Мухторов А., 1965, саҳ. 52.

⁷⁵ Абдураззоқов А. А., Безбородов М. А., Заднепровский Ю. А., 1953. Дар боби V, мутаассифона, барои муайян кардани хусусиятҳои нави шишасозии асрҳои XI—XII кӯшише карда нашудааст, муаллифон ин соҳаи касбу хунарро маҷмӯан дар ҳудуди беш аз чор аср (IX—ибтидои XIII) мавриди таҳқиқ қарор додаанд, ҳол он ки бозёфтҳои бостоншиносӣ ба тавсифи конкрети он дар саноҳи муайяни таърих имкон медиҳанд. Миқдори хеле зиёди осори шишаолоти асрҳои XI—XII ба даст омада, дар бисёр нашриҳои бостоншиносӣ тавсифи худро пайдо кардааст.

XI—XII тавлиди шишаолот нисбат ба давраҳои гузашта хеле афзуда, маснуоти шишагӣ ба зиндагонии мардум бештар ворид гардид. Осори устохонаҳои шишасозии мансуб ба ин давра дар харобаи бисёр шахристонҳои асримиёнагӣ ёфт шудааст. Вале намунаҳои худи шишаолоти асрҳои XI—XII дар тамоми маҳалҳои Осиёи Миёна пайдо гардидаанд.

Истеҳсолоти зарфсозӣ мисли пештара мавқеи асосӣ дошт. Дар сохтани зарфҳои шишагӣ баробари шишаҳои беранг ва ё андаке зардчаранг шишаҳои рангин: сабз, кабуд, нилобӣ ва қаҳвагӣ ҳам ба кор бурда мешуданд. Анвои зарфҳо низ назар ба замони пешин зиёдтар гардид. Дар истеҳсолоти зарфсозӣ ҳам, мисли кулолӣ, шояд хусусияти ҳар маҳал нақши худро гузошта бошад, аммо дар ин бобат ҳоло ба яқин чизе гуфтан душвор аст. Лекин як тамоил ба таври равшан ба назар мерасад: баъзе шакл ва навҳои зарфҳои шишагӣ, аз қабилӣ косаву табак, чому қадах, кӯзаву сабӯ ва шишачаҳои атриёту адвиёт микдоран зиёд буда, дар ҳама ҷо воমেҳӯранд. Аксари зарфҳо бе нақшу нигор аст, вале зарфҳои зеварӣ ҳам кам нестанд. Зарфҳоро ба василаи дар лулаҳои махсус дам кардан ва ба қолибҳои нақшин рехтани шиша ороиш медоданд. Дар ороиши зарфҳо ҳамчунин воситаҳои мураккабтари техникаӣ, масалан, кандакорӣ низ истифода мешуд. Хусусан зарфҳои шишагии нақшдори Хулбук (Тоҷикистони Ҷанубӣ) ва Қува (Фарғона) хеле ҳунармандона сохта шудаанд. Медальонҳои шишагии тирмизӣ, ки дар онҳо сурати парандагон, ҳайвонот ва савораҳо кашида шуда, катибаҳои хати қуфӣ сабт гардидаанд, низ ҷолиби диққат мебошанд.

Маснуоти шишагӣ ба заруратҳои гуногун кор фармуда мешуданд. Қисмати бештари онҳоро зарфҳои таом, дору ва атриёт, асбоби рӯзгор (даво, тувак ва ғ.), олоти мухталифи зинатӣ (хусусан шадда), шишаи тиреза ва амсоли инҳо ташкил мекарданд. Эҳтимол, зарфҳои кимиёгарӣ ҳам бисёр бошанд, вале мутаассифона, аксаран санаи онҳо зикр нашудааст.⁷⁶

Умумӣ ва ҳамаҷой будани истеҳсоли зарфҳои шишагӣ ва, ҳатто шишаҳои тиреза, гуногунии анвои зарфҳо ва дар айни замон якрангии шаклҳои аксари онҳо, истифодаи тарзҳои самарбахш ва дар баробари он камзаҳмат ва арзонтари зеварбандӣ—ин ҳама далели он аст, ки шишасозони асрҳои XI—XII назар ба асрҳои IX—X ба доираи васеътари харидорон хизмат мекардаанд.

Дар касбу ҳунари аҳли шаҳр мавқеи намоёнро истеҳсоли олоти фулузӣ ишғол менамуд. Масалан, «маҳаллаи оҳангарон» дар Тирмиз беш аз 5 гектар масоҳат дошт. Дар баробари сохтани ас-

*

⁷⁶ Ниг.: масалан, Жуков В. Д., 1940, 1945; Давидович Е. А., 1953; Трудновская С. А., 1958; Мережин Л., 1956; Аҳроров И., 1960; Аминҷонова М., 1960, 1961; Ғуломова Э., 1961 ва дигарон.

Зарфҳои шиша. Асрҳои X—XII. Афросиёб

бобҳои рӯзгор, олотӣ истехсолот ва аслиҳачот миқдори зиёди маснуоти нафиси ҳунари—дегча, қаламдон, чароғ ва ғайра, ки бо катибаҳо ва тасвири гуногун ороиш ёфтаанд, низ тайёр карда мешуданд. Чунончи, қаламдони мисии дар Осиёи Миёна ёфтшуда аз ҳамин қабил маснуот ба шумор меравад, ки бо нуқра хотамкорӣ шуда, рӯи онро катиба, нақшу нигор ва сурати мурғон зинат медиҳанд. Дар яке аз катибаҳо 12 апрели соли 1148 аз тарафи усто Умар ибни Фазл сохта шудани он зикр гардидааст.⁷⁷ Дар Бухоро дегчаи хеле зебои биринҷии бо мису нуқра хотамкоришуда, ки моҳи декабри соли 1163 бо дасти устои мусаввир Масъуд ибни Аҳмад ва устои қандакор Муҳаммад ибни Абдулвоҳиди Хиротӣ сохта шудааст, пайдо гардид. Дар рӯи ин дегча подшоҳи тахтниншин, бозӣ, шикор, рақс ва сахнаҳои дигар тасвир ёфтааст.⁷⁸ Дар Лағмон (водии Вахш) ганҷинаи маснуоти хеле хуби биринҷӣ, ки мансуб ба ҳамон асрҳост, кашф карда шуд.

Дар ин давра истихроҷи маъдан давом намуда, қонҳои сершумор дар айни истифода буданд.

Муомилоти пул

Тараққиёти қувваҳои истехсолкунанда, беш аз пеш чун шудани касбу ҳунар аз хоҷагии қишлоқ, инкишофи минбаъдаи истехсолоти молӣ, алоқаи наздик бо қabilaҳои бодияниншин боиси ривочи доду гирифт дар дохили давлатҳои Осиёи Миёна ва бо кишварҳои ҳамҷавор гардид. Дар ин хусус чи мадрақҳои бостон-

*

⁷⁷ Гюзальян Л., 1938, сах. 217 ва мобаъд.

⁷⁸ Веселовский Н. И., 1910.

шинносӣ (хусусан, дар қисмати Хитой ва Эрон) ва чи манбаъҳои хаттӣ гувоҳӣ медиҳанд.

Мадрақҳои фаровони сиккашиносӣ аз мавҷудияти мубодилаи пули далолат мекунад. Аз асри XI то ибтидои асри XIII дар сарзамини Осиёи Миёна сиккаҳои зарби давлатчаҳои гуногун (вобаста ба дохил шудани онҳо ба ҳайати ноҳия ва вилоятҳои чудогонаи Осиёи Миёна) роиҷ буданд. Сиккаҳои ғазнавӣ ва салҷуқӣ одатан дар ноҳияҳои ҷанубии Осиёи Миёна: аввалӣ дар Тоҷикистон, дуввумӣ дар Туркманистони Ҷанубӣ бештар дучор меоянд. Аксаран дар ҳудуди Қирғизистон, Ўзбекистон ва Тоҷикистони шимолӣ сиккаҳои қарахонӣ вомерхӯранд. Сиккаҳои ҳоразмшоҳии Муҳаммад ибни Текишро дар саросари Осиёи Миёна пайдо кардан мумкин аст.

Муомилоти пулии онвақтаро⁷⁹ метавон бо ду хусусияти асосии он тавсиф намуд. Яке ин аст, ки аҳамияти пули тилло дар ин давра нисбат ба замони гузашта хеле меафзояд. Дуруст аст, ки ин пулро мисли пештара бо баркаш қабул мекунад. Вале роли он ҳамчун воситаи муомилот афзунтар мегардад. Пули тилло дар аксари шаҳрҳои Осиёи Миёна бароварда мешавад ва он ба бозор роҳ меёбад, ки пеш ин тавр набуд. Дигар хусусияти сиккаҳои онвақтаи Осиёи Миёна бо ҳодисае, ки бӯҳрони пули нуқра ном гирифтааст, алоқаманд мебошад. Аз асри XI дар давлатҳои Шарқии пули нуқра бо поин рӯ мениҳад ва дар баъзе мавридҳо вазни он кам мешавад. Дирҳамҳои камиёр дигар ба Аврупои Шарқӣ бароварда намешаванд. Ҳудуди гардиши онҳо танг шуда, ҳамчун пули камарзиш фақат дар дохили давлате, ки онҳоро баровардааст, гардиш мекунад.

Ҷараёни таназзули пули нуқра дар ҳар давлат ба таври гуногун сурат мегирифт. Масалан, дар давлати Ғазнавиён ин ҳолат нисбатан сусттар ба амал меомад. Султон Маҳмуди Ғазнавӣ ва писари ӯ Масъуд аз Ҳиндустон чунон сарвате ба ғорат бурда буданд, ки чанд муддат қурби пули нуқраро нигоҳ дошта тавонист.

Дар сиккаи онҳо 70—76% нуқраи ҳолис мавҷуд буда, дирҳамҳои пуриёре, ки 95% нуқра доштанд, ҳанӯз роиҷ буданд. Аммо дар ҳуди ҳамин вақт дирҳамҳои қарахонии зарби навоҳии ҷануби Осиёи Миёна ҳамагӣ дорон қариб 20% нуқра буданд.

Дар Фарғонаи миёнаҳои асри XI, ки тахти нуфузи қарахониёни шарқӣ воқеъ гардида буд, дирҳамҳои тамоман бенуқра бароварда мешуданд. Ин қабил дирҳамҳо аз омезиши мис ва сурб сохта шуда, ҳатто аз муомилоти ададӣ маҳрум буданд. Дуруст аст, ки баъдтар сардори давлати Қарахониёни ғарбӣ Иброҳими Тамғочхон Фарғонаро забт намуда, пулҳое баровард, ки дар таркиби худ ба ҳисоби миёна 20% нуқра доштанд. Вале ин ҳам дер давом накард.

*

⁷⁹ Давидович Е. А., 1960 а, сах. 92—117.

Дар асри XII Қарахониён дирҳамҳои мисии бо варақаҳои тунуки нуқра рӯкашшударо бароварданд. Илова бар ин, дар Осиёи Миёна дирҳамҳои мисии аз давраи гузашта меросмонда низ мавҷудияти худро дар муомила давом медоданд. Ҳамаи ин сиккаҳо дар доираи гардиши пули нуқра амал намуда, зохиран дар тичорат пули нуқраи ҳақиқиро иваз мекарданд. Бинобар ин қувваи харид ва наrxи муқаррари онҳо аз арзишашон болотар буд.

Баъзе муҳаққиқон қадре пештар аз ин ба Аврупо гузаштани нуқра ва камбӯб шудани ин фулузи гаронбаҳоро сабабгори бӯҳрони пули нуқра донистаанд. Ин, албатта, омили хеле муҳим аст, вале ба сари худ боиси шикасти пул шуда наметавонад. Дар дигар давраҳо ҳам, дар сурати мавҷуд будани чунин захираи нуқра сиккаҳои пуриёр мебароварданд, фақат муносибати онҳо бо тилло ва қурби онҳо тағйир меёфт. Дар ин маврид маҳз тараққиёти пуравчи шаҳрҳо, истехсолоти молӣ ва тичорати пулӣ чунон миқдори пул, яъне воситаи муомилотро талаб намуд, ки онро ба василаи зарби сиккаҳои комилиёр қонеъ кардан аз имкон берун буд. Талаботи афзудаи бозор, аз як тараф, ҳаракати тиллоро зиёдтар намояд, аз тарафи дигар, ба баровардани пулҳои камиёр водор мекард. Ба ҳар васила бештар пул баровардан лозим буд.

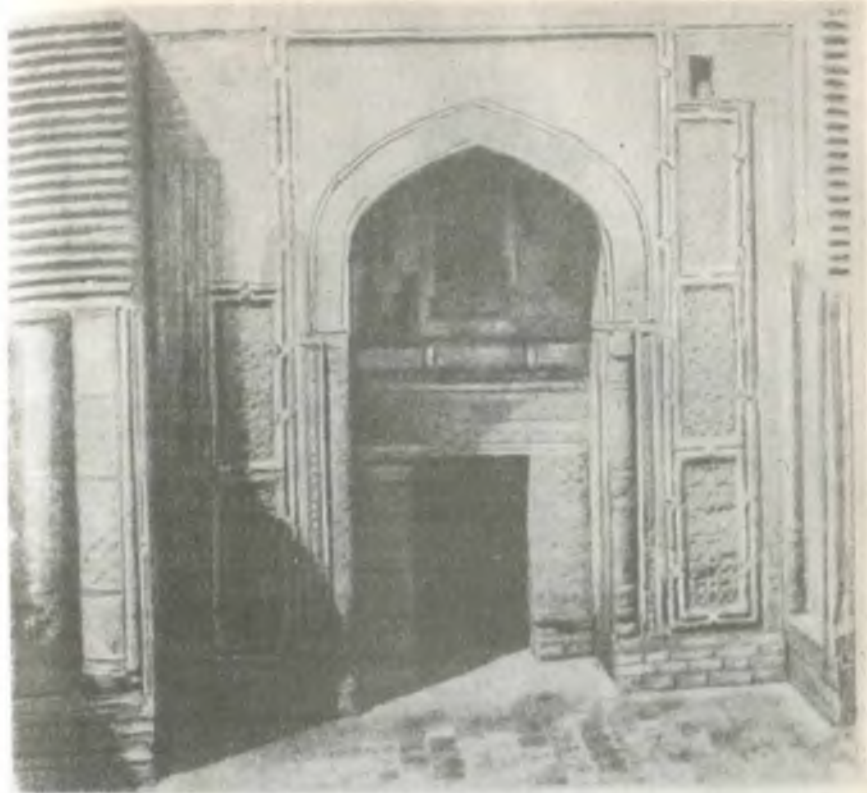
Аз ин тавсифи хоҷагии пулии асрҳои XI—XII ва ибтидои асри XIII муносибатҳои хеле боравнаки молию пулии онвақта равшан мегардад. Агар дар ин маврид ба муносибатҳои молию пулӣ кашида шудани ғӯшаҳои дурдаст, аз он ҷумла, навоҳии кӯҳистон ба назар гирифта шавад, дар таърихи инкишофи муносибатҳои молию пулии Осиёи Миёнаи асримеънагӣ то чи андоза мавқеи хоса доштани давраи таҳқиқ кардаистодаи мо аён мегардад.

3. МАДАНИЯТИ АСРИ XI—ИБТИДОИ АСРИ XIII

Бинокорӣ, меъморӣ ва ҳунари амалӣ

Аз асрҳои XI—XII ва ибтидои асри XIII миқдори зиёди осори меъмории мӯхташам то замони мо омада расидааст. Ин албатта, бесабаб нест. Агар теъдоди ин биноҳои таърихӣ бо маълумоти рочеъ ба сохтмони қасрҳо, масҷидҳо, ҳаммомҳо ва ғайра муқоиса карда шавад, овони авҷи бинокорӣ будани давраи мавриди тадқиқи мо маълум мегардад. Зимнан, ин яке аз тазоҳурот ва далелҳои рушду тараққии шаҳрҳо, истехсолоти молӣ, тичорат, тараққиёти қувваҳои истехсолкунанда, пешрафти умумии иқтисодиёт мебошад. Вале ин давра на фақат бо миқдори иморатҳо, балки бо равнаки минбаъдаи афкори меъморӣ, усулҳои нави нақшакашӣ тарҳрезӣ ва комбӯбҳои соҳаи ороиши биноҳо шоёни тавачҷӯх аст.

Дар сохтмони бошуқӯҳи ин давра хишти пухта нисбат ба пеш-

Тоқи ҷанубии масҷиди Магоки Атторӣ. Нимаи дуюми асри XII. Бухоро

тара мавқеи калонеро ишғол менамояд. Дар айни замон, масолеҳи бинокории пешина, аз қабилӣ поҳса ва хишти хом, алалхусус, дар иморати қалъа, кӯшк ва қасрҳо ба таври васеъ истифода мешавад. Гоҳо дар бинокорӣ, ҳам хишти хом ва ҳам хишти пухтаро дар як вақт ба кор мебаранд. Масалан, девори биноро аз хишти хом ва гунбади онро аз хишти пухта месозанд ва ё девори аз хишти хом сохташударо бо хишти пухта рӯкаш мекунанд.

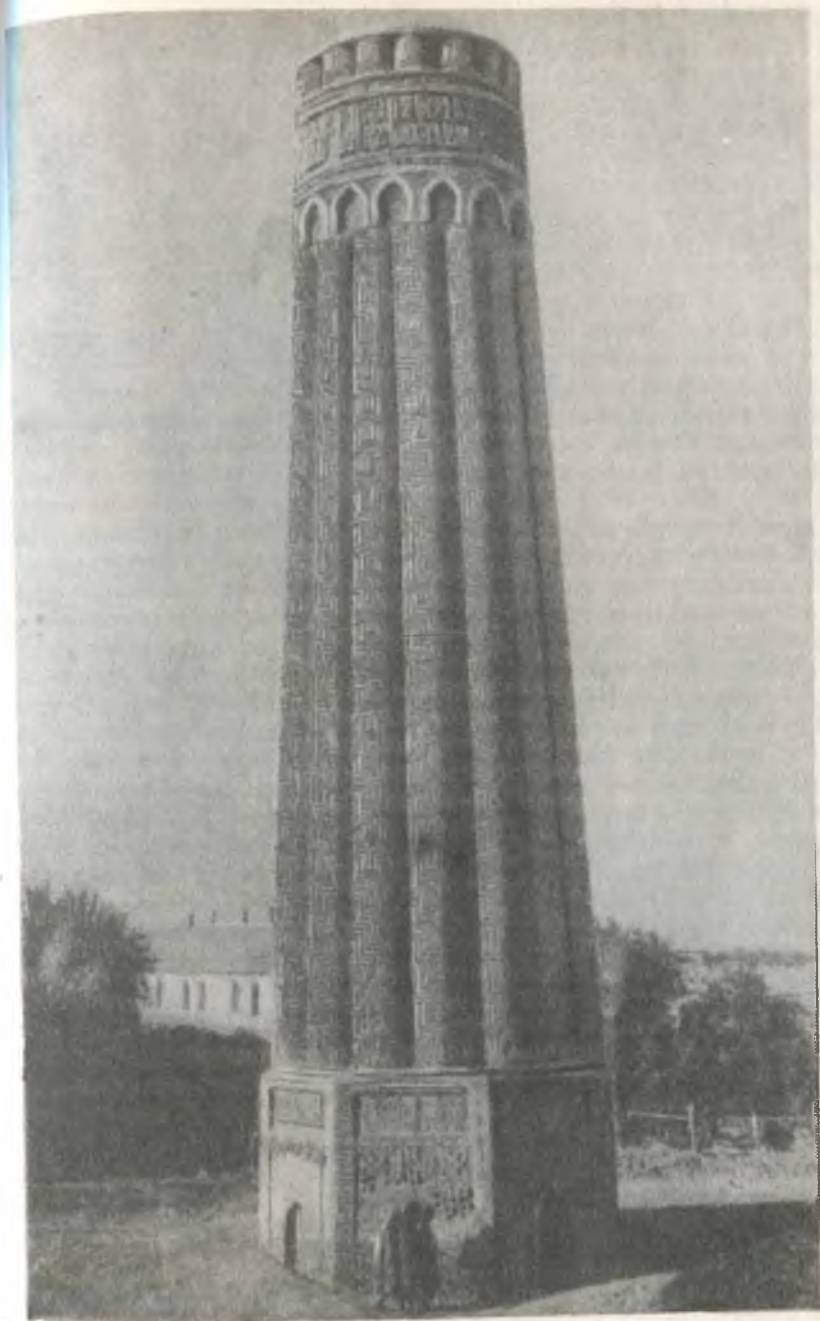
Намунаи хеле ҷолиби чунин сохтмон Қалъаи Болои райони Исфараи Тоҷикистон мебошад.⁸⁰ Ин кӯшкқалъа, ки дар асрҳои VI—VIII бино ёфта, дар асри X хароб гардида буд, дар асрҳои XI—XII дубора таъмир ва хеле мустаҳкам карда шуд. Ҳангоми таъмир хишти хом ва поҳсаро истифода намуда, бо хишти пухтаи дар маҳлули ғач хобондашуда рӯкаш кардаанд. Системаи мудофиавии аввала (асрҳои VI—VIII) бо сохтани ду манораи росткун-

*

⁸⁰ Давидович Е. А., 1958, саҳ. 83—90, 100—103 ва тасвири 70 дар саҳ. 94.

Маноран Калон. Соли 1127. Бухоро

Манораи Чарқургон. Солҳои 1108—09

ча дар тарафи даромадгоҳи шаркии қалъа боз ҳам қавитар карда шуд. Дар асрҳои XI—XII он аз як хонаи калони расмӣ, ҳавлича ва ду қатори хонаҳои дарун ба даруни ҳамдолол иборат буд. Болои хонаҳоро гунбазҳои аз хишти хом сохташуда мепошиданд. Инро метавон инкишофи эҷодии тарҳи меъмории замони гузашта номид: долони иморат ҳамчун ҳавличаи чароғон масъалаи ба равшаной таъмин кардани хонаҳоро ҳал менамуд ва ҳар хона аз панҷараи дар ё худ аз тирезаи болои он равшан мешуд. Бояд қайд кард, ки аз қалъа шишаи мусаттаҳи тирезаи мансуб ба он замон ёфт шудааст. Он вақтҳо дигар васила ва заруроти зист, низ вучуд доштанд, дар сахни суфа ҷоҳҳои амике барои рехтани ахлот ва партовҳо канда, болои онҳоро бо хишти хом мустаҳкам мекарданд ва рӯи онро бо сарпуши ҷубии гиландуд мепошиданд.

Дар ин давра сохтмони қасрҳо хеле вусъат ёфт. Қасрҳои ҳоқимони Хатлон, Тирмиз ва амирони ғазнавӣ, ки аз тарафи бостоншиносон дар Хулбук (Ҷануби Тоҷикистон), Тирмиз, ҳаволии Ғазна ва Лашкари Бозор кашф шудаанд, дар ин бора гувоҳӣ медиҳанд.

Қасри Хулбук⁸¹ дар даруни арки шаҳр воқеъ гардидааст. Ин мавқеъ бисёр хусусиятҳои онро муайян менамояд. Қаср дар рӯи суфаи баланде сохта шуда, аз маҷмӯи мураккаби биноҳои расмӣ, иқоматӣ ва хоҷагӣ иборат аст. Вай асосан аз поҳса ва хишти хом сохта шуда, дар баъзе ҷойҳо, дар рӯкаши току деворҳо ба қор бурда шудааст. Аз васоити зист ташноб ва ҷоҳи хокрӯбаи гунбазчадор (монанди Қалъаи Боло) ва системаи гармкунандаи манзилро, ки аз зери иморат гузаронида шудааст, метавон ном бурд. Қаср орошоти фаровоне дорад. Хусусан ҷойҳои кандакории он, ки аз нақшу нигори ҳандасиву наботӣ ва катибаҳои аҷоибе фароҳам омадааст, хеле ҷолиби диққат мебошад. Дар бисёр қисматҳои ин нигоришот рангубори он маҳфуз мондааст. Ба ҷойҳои кандашуда рангҳои нилобӣ ва сурх додаанд, ки хеле назаррабо буда, аз завқи баланди ҳунармандони он замон гувоҳӣ медиҳад. Устоҳои гулдаст дар вақти ба фарши хона «паркетвор» ҷидани хиштҳои пухта низ хеле ҳунарнамоӣ кардаанд. Ин қаср мавҷудияти худро дар давоми асрҳо нигоҳ дошта, борҳо таъмир ва тармим ёфтааст. Дар асри XI қисми ҷанубии нисбатан баландтари он аз маҷмӯи иморатҳои иборат буд, ки бо ду долони васеи тоқдор ҷортаксим мешуд. Гурӯҳи иморатҳои шимолӣ қаср қадре поинтар воқеъ гардида, онро роҳраве, ки ба яке аз долонҳои тоқдори қисми ҷанубӣ мебард, бурида мегузашт.

Системаи мудофиавии қалъаи Хулбук маҳфуз намондааст. Маълум, ки ҳам Қалъаи Боло ва ҳам қасри Хулбук дар як вақт ду вазифаро адо мекарданд: ҳам қаср ва ҳам қалъа буданд, ки ин масоҳат ва намуди онҳоро муайян кардааст.

*

⁸¹ Давидович Е. А., Литвинский Б. А., 1954; Фуломова Э., 1961, 1962, 1964, 1968.

Мақбараи Текеш. Ибтидои асри XIII. Кухна Урганч

Дигар се қасре, ки мо дар боло ном бурдем, аз ин қасрҳо фарқ доранд. Онҳо озодона дар майдони васеи ҷой гирифта, ягон вази-фаи мудофиавиро адо намекарданд. Қасри берунишахрии дар наздикии Ғазна воқеъгардида,⁸² ки қароргоҳи Масъуди III

*

⁸² Scerrato U., 1959; Bombaci A., 1966.

Ғазнавӣ (1099—1115) буда, сохтмони он, бар тибки яке аз катибаҳо, соли 1112 анҷом ёфтааст, хеле бошукӯҳ ва олист. Майдони қаср ба шакли зузана буда, бо девор ихота шудааст. Дар миёнаҷои майдони қаср ҳавлии калоне воқеъ гардидааст, ки дарозинаш 50,6 метр ва бараш 31,9 метр мебошад. Қисми марказии онро ба масоҳати 40,4 × 23,5 метр мрамар фарш намуда, дар гирди он низ аз тахтасангҳои мрамарӣ роҳрави васеъ сохтаанд. Дар чор тарафи ҳавлӣ чор айвон сохта шудааст: яке аз ин айвонҳо дарозрӯя буда, ҳамчун дахлезии даромадгоҳ хизмат мекард ва айвони рӯбарӯи он ба толори салтанатӣ мебард. Дар ин айвонҳо 32 токи вуруд мавҷуд аст, ки ба утоқи манзилҳои гуногуни қаср роҳ мекушояд. Нақшу нигорҳои тарафи беруни ин тоқҳо бисёр зебост. Қисми пойнтари онҳо мрамаркорӣ шуда, бо нақшҳои ҳаққокии ҳандасию наботӣ ва катибаҳои қуфӣ ороиш ёфтааст. Ҳусни хати навиштаҷот хеле ҷалӣ ва нафис буда, мазмунан қасидаҳои тоҷикию форсианд, ки дар мадҳи ҳокимони ғазнавӣ гуфта шудаанд. Ин яке аз қадимтарин осори катибаи форсӣ ба шумор меравад. Қисми болои девор ва гунбади тоқҳо бо гилгул ва сафолҳои кандакорӣшудаи зарду сурху қабудранг зинат ёфтааст.

Қасри берунишаҳрии дигар дар шаҳристони қадимаи Тирмиз кашф гардид⁸³. Ин ҷо дар мобайни ҳавлӣ, рӯбарӯи айвоне, ки вазифаи даромадгоҳи толори қабулро адо мекард, ҳавзе вучуд дошт. Толори қабул аз бинои калони росткунҷае иборат буд, ки ду қатор сутунҳои ғафси росткунҷа онро ба се қисмат ҷудо менамуд. Девору сутунҳо бо хиштҳои пухтаи нақшин ва кандакорӣшуда ҷунон рӯкаш гардида буданд, ки дар пеши назар нақшу нигори барҷаста ва хеле зеборо намоён мекарданд. Дар асри XII тамоми ин ороишоти хиштӣ бо гулгач пӯшида шуд. Нақшу нигори рӯи гач ба лавҳаҳои васеи росткунҷа тақсим гардида, ҳар як лавҳа бо шаклҳои гуногуни ҳандасию наботӣ, тасвирҳои асотирӣи ҳайвонот ва катибаҳо зебу зинат пайдо менамуд.

Мо дар хусуси тарҳи маҷмӯи мураккаби осори меъмории Лашкари Бозор⁸⁴ таваққуф накарда, фақат фаровонӣ ва гуногунии ороишоти онро хотирнишон месозем. Дар ин ҷо хусусан намунаҳои ҳунари наққошӣ ва суратгарӣ ҷолиби диққат аст. Дар девори толори қабул қариб 50 сурати сарбозони мусаллаҳ аз гвардиёи подшоҳони ғазнавӣ боқӣ мондааст. Сурат ва нақшу нигорҳои деворӣ дар толори дигар ҳам, ки зоҳиран, базмгоҳ будааст, маҳфуз мондаанд. Дар лавҳаҳои ин ҷо дарбориёни босавлат тасвир ёфтаанд ва дар яке аз сутунҳо сари ҳамидаи ҷавоне кашида шудааст. Нақшҳо ҳама сатҳианд. Бар тибки маълумоти сарчашмаҳо,

*

⁸³ Жуков В. Д., 1945; Пугаченкова Г. А., Ремпель Л. С., 1965, сах. 190—192 (дар сах. 406—407 рӯяхати адабиёт дода шудааст).

⁸⁴ Арунова М. Р., 1959, сах. 91—93; Пугаченкова Г. А., 1963, сах. 114—121.

Зарфҳои нақшини сафолии Осиёи Миёна. Асри XI

Дев. Кандакори рӯи
ҷуб. Асри XII. Қасри
ҳокимони Тирмиз

Ҳоваиҳои биринҷии Осиёи Миёна. Асрҳои XI—XII

дар аҳди Ғазнавиён ин сабки ҳунари наққошӣ умуман хеле интишор ёфта будааст.

Яке аз беҳтарин осори меъмории асри XI Работи Малик мебошад. Даруни ҳавлиро манзилҳои камбари якхела ихота кардаанд, девори атрофи он аз кулӯх, вале рӯйкаши он, инчунин сардарӣ ва болои манораҳои кунҷӣ аз хишти пухта сохта шудааст. Девори даромадгоҳи асосӣ, ба тақлиди қалъа, андаке нишеб буда, бо нақшҳои раҳдор, ки нимсутунҳои фурунокро пеши назар меоранд, ороиш ёфтааст. Дар ороиши сардарӣ ҳаргуна нақшҳои барҷаста аз хишт, гилгул, сафолҳои кандакоришуда ва катибаҳои аз қасри Ғазна қадимтари форсӣ истифода шудааст. Дар Работи Малик анъана ва падидаҳои навин чунон мутаносибан ба ҳам омехтааст, ки махлуди унсурҳои гуногун будани нақшҳои девор ва ороишоти сардарӣ ҳеҷ эҳсос намегардад.

Осори динию парастишӣ, аз қабилӣ масҷид, манора, хусусан мақбараҳо нисбатан бештар боқӣ мондаанд. Масҷиди Деггарони деҳаи Ҳазора (наздикии Бухоро) бинои мукаабшаклест бо гунбази мобайнӣ, ки ба чор пояи мудаввар устувор аст ва дарҳои пахлуи вай қуббачаҳо дорад. Масҷиди Тирмиз аввалҳо ба намуди айвони кушоди сегунбаза буд, баъдтар миқдори сутунҳо ва гунбазҳои болои онҳо зиёдтар карда шуда, он ба бинои пушида мубаддал гардид. Масҷиди Мағоки Аттори Бухоро (асри XII) шаш сутунпоя, дувоздаҳ қубба ва токи вуруд дорад. Гунбази марказии масҷиди Лашкари Бозор рӯи чор сутун қарор гирифта, пахлударҳои он бо якҷанд қуббачаҳо пушида шудааст.

Манораҳои он замон аз ҷиҳати шакл ва таносуб хеле гуногунанд: манораи Бухоро мудавваршакл, бузург ва муҳташам аст,

манораи Вобканди наздикии Бухоро таносуби тамоман дигари бисёёр мавзун ва муназзаме дорад. Сари манораи Чаркӯргон (вокеъ дар вилояти Сурхондаръёи, Узбекистон) бо рахҳои чин-чин зинат ёфтааст. Манораи Масъуди III дар наздикии Ғазна ба шакли ситора сохта шудааст. Манораи Чом дар асоси худ ҳаштраӯя аст ва се қисмати мудаввари он торафт борик шуда, то боло мерасад.

Мақбараҳои онвақтаи ашхоси динӣ ва омиё тамоман аз хишти пухта ва ё аз омехтаи хиштҳои пухтаву хом бино ёфтаанд. Мақбараҳо гунбазнок буда, дар доштанд ва гоҳо бедар ҳам мешуданд. Яке ба дигаре монанд набуд, ҳар кадом шаклу намуди махсуси худро дошт, ҳамон як марому мақсад дар ҳар яке ба таври худ таҷассум меёфт. Мақбараҳои Султон Санҷар дар Марв ва Абӯсаид дар Майхона

(Туркменистон), мақбараи Қарахониён дар Ўзганд (Қирғизистон), мақбараҳои дехоти Сайёд ва Хоҷа Нақшрон дар наздикии ш. Турсунзода, сохтмонҳои меъмории Чоркӯҳ (Тоҷикистон) ва ғайра саҳифаҳои махсус ва дурахшони таърихи санъати меъмории Осиёи Миёна аст, ки меъморию ва бинокорони асрҳои XI—XII музайян намудаанд.

Дар ин давра ҳунари амалӣ ҳам ба пояи баланди тараққӣ ва тақомули худ мерасад. Намунаҳои ҳаққокии рӯи гач, чӯб ва мрамор, инчунин сафолҳои кандакоришуда хеле оӣ ва бошукӯханд. Устоҳои гулдаст дар сохтани нақшҳои ҳандасию наботӣ ва тасвири асотирии ҳайвонот ҳунарнамоии ҳайратангезе кардаанд. Хусусан катибаҳои гулхатти куфӣ ва насх диққати ҳар бинандаро ба худ мекашад. Нақшу нигори хеле ҷолиб ва дилчасп гоҳо бо оддитарин воситаҳо: ба ҳар шакл чидани хиштҳо ва дар нақшҳои истифода намудани хиштрезаҳои тарошида ва суфта ба вучуд оварда мешуд. Дар сабк ва тариқи ороишоти сохтмонҳои бошукӯҳи ин замон анъанаи давраҳои гузашта давом ва инкишоф ёфта, дар айни вақт навоварию устоҳои бинокор низ ба назар мерасад. Оме-

Офтобаи биринҷӣ.
Асрҳои XI—XII

зиши анъана ва навпардозӣ дар зебу зинат ва ороиши ёдгориҳои меъморӣ асрҳои XI—XII ва ибтидои асри XIII ҷиҳатҳои ба худ хос ва тақрорнашавандае бахшидааст.

Илму адаби тоҷик дар асри XI— аввали асри XIII

Тағйироти сиёсии охирҳои асри X, яъне аз байн рафтани давлати сомони, ба Мовароуннаҳр соҳиб шудани Қарахониҳо ва ба дасти Ғазнавиён гузаштани Хуросон ба ҳаёти фанӣ ва адабии халқи тоҷик таъсир накарда натавонист. Тараққиёти илм ва маданияти халқҳои Осиёи Миёна, пешрафти забони дарӣ ва адабиёти тоҷик дар натиҷаи ҷангҳои пай дар пай ва задухурдҳои дохилӣ то як дараҷа боздошта шуд.

Ба вучуд омадани давлати бузурги Маҳмуди Ғазнавӣ ва ба як марказ муттаҳид гардидани тамоми хоки Хуросон, Ҷағониён, Хатлон, Тахористон, қисми асосии Эрон ва шимоли Ҳиндустон барои равнаки илму фан ва адабиёт аз нав баъзе шароит ва имкониятҳо фароҳам овард.

Дар ин давра муносибати Осиёи Миёна, махсусан Хуросон ва Тахористон бо Бағдод тақвият ёфта, нуфузи Бағдод дар давлати Ғазнавӣ, дар Мовароуннаҳр ва Хуросон хеле афзуд. Ин муносибат, дар навбати худ, боиси он шуд, ки дар айёми Ғазнавиён забони арабӣ ниҳоятдараҷа паҳн гардид. Агар дар аввалҳо қорҳои девон (идораи роҷеъ ба мукотибаҳои давлатӣ) бо забони дарӣ анҷом меёфта бошад, акун комилан ба забони арабӣ гузашт. Дар девон бештар одамони арабидон ба қор қашида шуданд. Аз ин ҷост, ки аз давраи Ғазнавиён сар қарда калима ва ибораҳои арабӣ беш аз пеш ба забони тоҷикӣ дохил шудан гирифтанд.

Дар он замон адабиёти тоҷик асосан дар пойтахти давлати Ғазнавӣ марказият пайдо намуд. Чи навъе ки сарчашмаҳои адабӣ қайд кардаанд, ба дарбори султон Маҳмуд чандин даҳҳо шоирон гирд омада буданд. Султон Маҳмуд маҳз барои шўҳрат ёфтан ва мавриди мадҳу ситоиш қарор додани қорнамоиҳои худ ҳомии адабиёт гардид. Аз ҳамин сабаб ҳам, жанри қасидаи мадҳия дар ин давра хеле ривож гирифт.

Яке аз шоирони бузурги қасидасаро, ки дар дарбори султон Маҳмуд ба унвони «маликушшуаро» мушарраф гардида буд, *Абулқосим Ҳасан ибни Аҳмад Унсурӣ Балхӣ* мебошад, ки дар солҳои 60-уми асри X таваллуд ёфта, соли 1039 вафот намудааст. Ӯ пас аз таҳсили илму ҳунар, ба воситаи бародари султон Маҳмуд амир Наср ба дарбори давлати Ғазнавӣ роҳ ёфт. Унсурӣ дар аксарияти лашкаркашиҳои султон Маҳмуд иштирок намуда, қисми асосии қасидаҳои худро ба васфи ғалабаҳои султон бахшидааст. Муосиронаш ўро чун устои забардасти сухан бисёр таъриф ва таҳсин кардаанд. Ба қалами ӯ чанд маснавии ошиқона, ки пор-

чаҳои парокандаи онҳо то замони мо расидаанд, аз ҷумла, мас-
навии «Вомик ва Узро» тааллуқ доранд. Унсурӣ сабки баёни му-
раккаб ва пуристиораи қасидаи мадҳияро ба адабиёти форсу то-
ҷик татбиқ намуд.

Абулҳасан Алии Фарруҳӣ (вафоташ соли 1038) ва *Абӯнаҷм
Аҳмади Манучеҳрӣ* (вафоташ соли 1041) низ аз намоёнтарин
шоирони дарбори Ғазнавӣ буданд.

Умуман мавзӯҳои мадҳавӣ ва айшӣ ба назми доираи Ғазна
хос аст. Шоирони ин давра жанрҳои адабии аҳди Сомониёнро
инкишоф меоданд. Онҳо маҳзани воситаҳои тасвири бадеии ада-
биёти форсу тоҷикро ғанитар гардонида, сабку санъатҳои нави
шеърро низ ба миён гузошанд.

Нашъунамои илму фани асри X, ки дар шароити истиқлоли-
яти давлатӣ ба амал меомад, дар асри XI низ давом намуд. На-
моёнҳои барҷастаи илм ва донишманди бузурги ин давра *Абӯали
ибни Сино* буд, ки тавсифи ӯ дар фасли гузашта оварда шуд.

Дигар аз олимони маъруфи ин давра *Абӯрайҳон Муҳаммад
ибни Аҳмади Берунӣ* (973—1051) мебошад. Берунӣ дар яке аз
деҳоти атрофи шаҳри Хоразм таваллуд ёфтаст. Аз руи нақлу ри-
воятҳо ӯ тамоми умри худро барои азхуд кардани дониш сарф
намуда, ғайр аз ҷашнҳои Наврӯз (иди соли нав, 21 март) ва
Меҳргон (иди ҳосилғундорӣ, 21 сентябрь) дигар ҳама вақт маш-
ғули корҳои илмӣ будааст.

Берунӣ ба саёҳат шавқи зиёде дошт ва асосан бо мақсадҳои ил-
мӣ мусофират менамуд. Яке аз маҳалҳое, ки ӯ то як андоза беш-
тар истиқомат кардааст, Чурҷон (Гургон) ном вилояти канори
бахри Хазар мебошад. Дар вақти ба Чурҷон омадани ӯ Қобус иб-
ни Вушмагир (976—1012) ҳукмрони он ҷо буд. Қобус яке аз ода-
мони фозил, донишманди адабиёт ва ҳомии илм ҳисоб мешуд. Ху-
ди ӯ низ якчанд асар таълиф намудааст. Берунӣ дар солҳои 999—
1000 «Ал-осор-ул-бақия ан ал-қурун-ил-ҳолия» ном асари худро
ба поён расонд. Ӯ дар ин асар тақвим ва санаҳо, инчунин ҷашн-
ҳои сугдиён, хоразмиёни қадим, форсҳо, юниён, яҳудиён, иса-
виён ва мусулмононро тасвир намудааст. Ин асар муҳимтарин
сарчашмаи таърихи халқҳои Осиёи Миёна ва тамоми Шарқ мебо-
шад.

Берунӣ дар соли 1010 аз саёҳат баргашта ба Хоразм омад.
Дар ин ҷо ӯ бо бисёр олимоне, ки дар натиҷаи табодулоти сиё-
сии охириҳои асри X аз Бухоро ва соири шаҳрҳои Мовароуннаҳр
ва Хурошон гурехта ба Хоразм ҷамъ шуда буданд, мулоқот кард.
Сарчашмаҳо хотирнишон мекунанд, ки хоразмшоҳ Маъмуни Сонӣ
аҳли илму фан, аз ҷумла, Беруниро ба тахти ҳимояи худ гирифт.
Вале дар соли 1017 султон Маҳмуди Ғазнавӣ пас аз забт карда-
ни Хоразм Беруниро ҳамроҳи худ ба Ғазнин бурд. Ба ин тарика,
фаъолияти минбаъдаи илмии Берунӣ дар Ғазнин давом кард.

Берунӣ дар лашкаркашиҳои султон Маҳмуд иштирок намуд ва

ҳангоми дар Ҳиндустон буданаш забони санскритӣ, урфу одат ва хулку атвори халқҳои ин мамлакатро омӯхта, пас аз бозгаштан аз мусофират «Таҳрири моли-л-Ҳинд мин мақала мақбула фи-л-ақлаҳу марзула» ном асаре навишт, ки яке аз муҳимтарин сарчашмаҳои доир ба таърихи Ҳиндустон ба шумор меравад.

Берунӣ доир ба масъалаҳои илми ҳайат, ҳандаса ва нучум ду асари машҳур дорад. Яке аз ин асарҳо дар соли 1024 дар Ғазнин ба забони арабӣ таълиф ёфта, ба Райҳона ном духтари ал-Ҳасан (аз хонадони Хоразмшоҳӣ) бахшида шудааст. Дигарӣ «Ал-Қонун-ул-Масъудӣ фи-л-ҳайъа ва-нучум» мебошад, ки муаллиф онро дар байни солҳои 1030—1036 ба номи султон Масъуд навиштааст. Ин асар дар олами Шарқ оид ба ин соҳа аввалин асари илмӣ буд, ки барои тартиб додани харитаҳои ҷуғрофӣ ҳамчун дастуре хидмат намуд.

Ғайр аз таълифоти номбаршуда Берунӣ боз чандин асари илмӣ ба вуҷуд овардааст, лекин, мутаассифона, аксарияти онҳо то давраи мо омада нарасидаанд. Олими сайёҳи асримиёнагии араб Ёқут менависад, ки ӯ дар яке аз масҷидҳои Марв дар байни вақфномаҳо рӯйхати аз 60 саҳифа фароҳам омадаи асарҳои Беруниро пайдо намудааст. «Номаи донишварон», ки дар миёнаҳои асри XIX дар Эрон тартиб дода шудааст, шумораи асарҳои боқимондаи ӯро 27 адад нишон медиҳад. Дар солҳои охир аз баъзе китобхонаҳои ҷаҳон асарҳои ҳанӯз номаълуми Берунӣ ёфт шудаанд.

Аҳамияти асарҳои Берунӣ бағоят бузург мебошад. Ӯ ба воситаи як қатор тадқиқот ва кашфиёти худ на фақат ба пешрафти илму фанни замонааш мусоидат кард, дар айни замон аз савияи дониши ондавра чунон пеш гузашт, ки аксар вақт дар асарҳои худ ба баъзе далел ва мадракҳои фанни имруза наздик мешавад. Чунончи, назарияи ӯ доир ба таърихи намуди сатҳи замин (ландшафти) пасти шимоли Ҳиндустон ва оид ба сайри тағйироти ҷараёни дарёи Аму ба ин иддао шаҳодат медиҳад.^{84а}

Берунӣ аз таассуби динӣ ва муносибати душманона нисбат ба маданияти мардуми ғайримусулмон тамоман дур буд. Масалан, ҳамаи асарҳои ба Ҳиндустон бахшидаи ӯ аз рӯҳ ва эҳсосоти олии эҳтиром ба маданияти бузурги Ҳинд саршоранд. Аз ҳамин сабаб ҳам Берунӣ дар Ҳиндустон ва Покистон шӯҳрат ва маҳбубияти зиёде пайдо кардааст.

Дар нимаи аввали асри XI таърихнависи ҳам тараққӣ кард. *Абӯнастри Утбӣ* (яке аз дарбориёни Маҳмуди Ғазнавӣ) ба номи султон «Таърихи Яминӣ»⁸⁵ ном асаре ба забони арабӣ таълиф

*
^{84а} Ниг.: Берунӣ, 1950; Берунӣ, 1957; 1963.

⁸⁵ Маънои луғавии калимаи «ямин» дасти рост аст. Яке аз лақабҳои султон Маҳмуд «ямин-уд-давла» буд. Маънои «ямин-уд-давла» қудрат ва қуввати давлат ё «дасти рости давлат» мешавад.

намуд, ки он дар бораи давраи ҳукмронии Сабук-Тегин ва Маҳмуд бисёр маълумоти муҳимеро дар бар гирифтааст.

Яке аз муаррихони машҳури давраи Ғазнавиён *Абӯсаиди Гардези*⁸⁶ буд. У дар байни солҳои 1048—1052 ба забони тоҷикӣ китобе бо унвони «Зайн-ул-ахбор» навиштааст.

Ниҳоят, бузургтариин муаррихи давраи Ғазнавиён *Абулфазли Байҳақӣ* (995—1077) мебошад. Абулфазл муддати наздаҳ сол дар деҳони расоили Ғазнавиён вазифаи мунширо адо намуда, тақрибан тамоми воқеаҳои муҳими он давраро бо ҷашми худ дид, пас ҷабрат аз 30 ҷилд китобе ба забони тоҷикӣ таълиф намуд.⁸⁷ Вале аз ин китоби муҳими таърихӣ фақат якҷанд ҷилди ноқис ва парокандае боқӣ мондааст, ки дар шарҳи аҳволот, салтанат ва воқеаҳои давраи султон Масъуд буда, бо номи «Таърихи Масъудӣ» ё худ «Таърихи Байҳақӣ»⁸⁸ машҳур аст. Ин ҷилдҳо танҳо камтарин қисмати аз он асари бузурги таърихии ин муаллиф ҳисоб мешаванд.

Дар давлати Қарахониҳо илму фан ва адабиёт дар ин давра хеле ақиб меравад. Чи навъе ки Муҳаммади Авфӣ дар тазкирани асри XIII менависад, аз хонҳои қарахонӣ фақат як Қилич Тамғочхон ба тараққиёти илм ва адабиёт андаке аҳамият додааст. Бо вучуди ин, якҷанд асархоеро, ки дар асри XI дар Мовароуннаҳр ба майдон омадаанд, ном бурдан мумкин аст. Чунончи, «Таърихи мулки Туркистон»-и *Маҷдуддин Муҳаммад ибни Аднон* ва ғайра, ки аз онҳо, ба ҷуз баъзе порчаҳои ҷудоғона то давраи мо чизе омада нарасидааст.

Ба ҳар ҳол дар ин давра адабиёти тоҷик дар Мовароуннаҳр ҳам баъзе шоирони боистеъдод, монанди *Амъақи Бухорой* (вафоташ соли 1149), *Сўзанин Самарқандӣ* (вафоташ соли 1173), *Рашидӣ Самарқандӣ* ва ғайраро ба камол расонид. Вале ин шоирон аз ҷиҳати аҳамияти эҷодиёти худ бо гузаштагонашон баробар шуда наметавонистанд.

Амъақ ва Сўзанин дар сабк ва тафаккури бадеӣ аз якдигар хеле тафовут доранд. Эҷодиёти Амъақ, ки шоири дарбор аст, нур аз зарофат буда, шакли шеърро ба авҷи такомул расонидааст. Бесабаб нест, ки донишмандони адаб ашъори ӯро дар дастурномаҳои илмӣ баён, ҳамчун намунаи тақлид ва пайравӣ зикр кардаанд. Сўзанин, баръакс, шоири берун аз дарбор, намояндаи назми диндоран ҳунармандони шахр аст. Албатта, гоҳо ба ӯ ҳам лозим меомад, ки барои дарёёфти маош қасидаҳои мадҳия гӯяд, вале ӯ беш аз ҳама бо ҳаҷвияҳои худ, ки бо забони содаи ба сабки гуфтугӯ

*

⁸⁶ Гардез — номи ҷоест, ки дар масофати якрӯза роҳ дуртар аз Ғазна, дар қадди роҳи Ҳиндустон воқеъ шудааст.

⁸⁷ Дар сарчашмаҳо бо номҳои гуногун зикр мешавад.

⁸⁸ Тарҷумани русии он: *Абу-л-Фазл Бейҳақи*, 1962, 1969.

наздик навишта шудаанд, машхур аст. Маром ва оҳангҳои демократии эҷодиёти ӯро шоирони давраҳои баъдина давом додаанд.

Нимаи дуввуми асри XI ва ибтидои асри XIII дар таърихи тамаддуни халқҳои Осиёи Миёна мавқеи бузурге ишғол менамояд. Ба атрофи як марказ муттаҳид гардидани Мовароуннаҳр, Хуросон ва Тахористон, ки дар замони Салҷуқиён ба амал омад, дар шаҳрҳои Нишопур, Марв, Балх ва қисман Ҳирот фаъолияти фикрии эҷодӣ намуда, барои дар ин марказҳои нави маданӣ ҷамъшудани аҳли илму адаб имкониятҳои фаровон муҳайё сохт.

Ҳаёт ва фаъолияти адабии чунин намоёндагони маъруфи адабиёти тоҷик, монанди Асади Ғусӣ, Носири Хисрав, Умари Хайём, Фахриддини Гургонӣ, Авҳадиддини Анварӣ, Масъуди Саъди Салмон, Муиззӣ, Собирӣ Тирмизӣ ва ғайра дар ҳамин давра ҷараён ёфтааст. Албатта, эҷодиёти ин адибон аз ҷиҳати мазмуни ғоявӣ ба як дараҷа набуда, балки дорои тафриқаҳои кулӣ мебошанд. Дар байни шоирони номбурда хусусан Носири Хисрав, Умари Хайём ва Фахриддини Гургонӣ, ки дар осори онҳо тамоили халқӣ ва тараққиҳоҳӣ бартарӣ пайдо кардааст, мақоми барҷастае доранд.

Носири Хисрав (1004—1080) баргузидатарини шоирони ин давра мебошад. Ӯ дар ноҳияи Қабодиён, воқеъ дар Тоҷикистони кунунӣ, таваллуд ёфта, баъд аз гузаронидани давраи кӯдакӣ ба таҳсили илм, хусусан ба омӯختани адабиёт ва масъалаҳои диниву фалсафӣ шўғл варзид.

Носири Хисрав дар айёми ҷавонӣ дарбори султон Маҳмуд ва Масъуди Ғазнавиро дид ва чанд вақт дар дарбори Салҷуқиён ба сифати дабир хидмат намуда, сипас, ба мусофират баромад. Ӯ ханӯз хангоми ҷавонӣ Ҳиндустон, навоҳии Туркистон ва Афғонистони кунуниро саёҳат намуд. Носири Хисрав бо ҳамин ният мусофират мекард, ки аҳвол ва ақҷдаҳои мазҳабии халқҳои гуногунро таҳқиқ намояд. Вай дар зарфи ҳафт соли мусофирати худ Ҳичоз, Осиёи Сағир, Сурия ва Мисро дида, бо зиндагонии мардумони он ҷо ва урфу одати онҳо шиносӣ пайдо кард. Ниҳоят, дар Миср бо тарафдорони халифаҳои фотимӣ, сарварони тариқати исмоилӣ вохӯрда, худаш низ ҷайрави боғайрати ақидаи исмоилӣ гардид.⁸⁹

Носири Хисрав пас аз бозгаштан ба Хуросон ва таваккуф кардан дар Балх ошкоро таълимоти исмоилро таблиғ ва мардумро ба ин мазҳаб даъват намуд. Дар натиҷаи чунин фаъолияти худ ӯ ба таъқиби уламои исломӣ ва умарои салҷуқӣ дучор гардид. Вай ғайр аз ба тарзи пинҳонӣ зиндагонӣ кардан ва ба ҳола-

*

⁸⁹ Фарзе ҳаст, ки гуё Носир то ба Миср рафтани худ ба таври махфӣ пайравии исмоилиҳоро қабул карда будааст.

ти гурезагӣ гаштан чораи дигар наёфт, аз шаҳре ба шаҳре рафта,
дар ғурбат умр ба сар бурд.⁹⁰
Чи навъе ки худи Носири Хисрав хотирнишон мекунад, ин дав-
раи зиндагӣ барои ӯ хеле ба сахтӣ мегузашт.

Озурда кард каждumi ғурбат чигар маро,
Гуи забун наёфт зи гетӣ магар маро.
Дар ҳоли хештан чу ҳаме жарф бингарам,
Сафро ҳамебарояд з-андӯх ба сар маро.
Гӯям: чаро нишонаи тири замона кард,
Чархи баланди чоҳили бедодгар маро?
Гар ба қиёси фазл бигаштӣ мадори даҳр,
Чуз бар мақарри моҳ набудӣ мақар маро.
Дониш беҳ аз зиёу беҳ аз чону молу мулк,
Ин хотири хатир чунин гуфт мар маро.
Бо лашқари замонаву бо теги тези даҳр
Дину хирад бас аст сипоҳу сипар маро.

Носири Хисрав пас аз мусофират асари машҳури таърихӣю
ҷуғрофӣи худ «Сафарнома»-ро навишт⁹¹ ва ҳам роҷеъ ба масъа-
лаҳои ақидан исмоилӣ рисолаҳои фалсафии «Зод-ул-мусофирин»,
«Ваҷҳи дин», «Чомеъ-ул-ҳикматайн» ва соири асарҳоро таълиф
намуд. Алалхусус девони шеър ва маснавиҳои «Рушноинома»,
«Саодатнома» ва ғайра қимати бузурге доранд.⁹² Ӯ дар ашъори
худ ғайр аз масъалаҳои динӣ ва фалсафӣ ба бисёр фикрҳои пеш-
қадами тарбиявӣ ва ахлоқӣ ҷой додааст. Дар шеърҳои
ӯ, инчунин афкори инсонпарварӣ ва даҳриёна низ дида меша-
ванд. Носири Хисрав дар яке аз шеърҳои худ ба худо рӯ оварда,
меғӯяд:

Касе гар тухми чав дар кор дорад,
Зи чав гандум наёбад бидравидан.
Ту дар рӯзи азал оғоз кардӣ,
Уқубат дар абад боист дидан.
Ту гар хилқат намудӣ, баҳри тоат,
Чаро боист шайтон офаридан?
Сухан бисёр бошад, чуръатам нест,
Нафас аз тарс натвонам кашидан...

*

⁹⁰ Дар бораи ҳаёти Носири Хисрав ниг.: Бертельс А. Е., 1959. Инчунин ниг.:
Носир Хисроу, 1954; *Носири Хисрав*, 1957; *Насир-и Хусроу*, 1935; *Насир-и*
Хусроу, Сафар-наме; *Ашуров Ф.*, 1965.

⁹¹ Ниг.: *Насир-и Хусроу*. Сафар-наме.

⁹² Тахмин мекунамд, ки «Саодатнома» ба қалами ӯ тааллуқ надорад, балки
моли муаллифи дигар аст, ки вай ҳам Носири Хисрав ном дошта, дар асри
XIV дар Исфохон умр ба сар бурдааст.

Агар мехостӣ, к-ниҳо напурсам,
 Маро боист ҳайвон офаридан.
 Агар дар ҳашр созам бо ту даъво,
 Забонро бояд аз комам кашидан...
 Бифармо, то сӯи дузах барандам
 Чӣ масриф дорад ин гуфту шунидан?..
 Ту додӣ раҳна дар қалби башарҳо
 Фани иблисро баҳри макидан...
 Агар реге ба кафши худ надорӣ
 Чаро боист шайтон офаридан?...
 Ба мо фармон дихӣ андар ибодат,
 Ба шайтон дар рагу чонҳо давидан...
 Агар некам ва гар бадхилқат аз туст,
 Халиқе хуб бояд офаридан.⁹³

Шоир дар хусуси мардуми заҳматкаш бо ҳарорат ва самимияти тамом суҳан ронда, подшоҳон, амалдорон, шайхони риёкор, хусусан шоирони маддоҳи ҳарисро саҳт маломат кардааст.

Носири Хисрав то охири умри худ аз таъқиб ҳалос нашуд. Пас аз он ки ӯ ба тарзи пинҳонӣ чанд гоҳ дар Хуросон, Табаристон ва Мозандарон иқомат кард, ба Бадахшон азимат намуда, дар Юмгон ном деҳаи кӯҳистонии он ҷо паноҳ бурд ва бақияи ҳаёти худро дар гӯшанишинӣ гузаронид.

Умари Хайём (1048—1131) дар Нишопур ҷаваллуд ёфта, дар ҳамон ҷо таҳсили худро ба итмом расонид ва яке аз бузургтарин олимони асри XI гардид. Ӯ дар аксари илмҳои замони худ, махсусан дар ҳайат, риёзиёт ва фалсафа маҳорати зиёд пайдо кард ва доир ба ин соҳаҳо як қатор асарҳои илмӣ аз худ боқӣ гузошт. Вай дар аҳди Маликшоҳи Салҷуқӣ ҳамроҳи мунаҷҷимони вақт ба кори ислоҳоти тақвим сардорӣ намуд.

Шоири барҷастаи Шарқ Умари Хайём, алалхусус бо рубоиёти худ шӯҳрат пайдо кардааст. Миқдори рубоиҳои ӯ зиёд нест, аммо аҳамияти онҳо, чи аз нуқтаи назари адабӣ ва чи аз ҷиҳати мазмуни фалсафӣ, хеле бузург аст. Маҳорати адабӣ, муҳокимаи файласуфона ва майли ба ҳақиқати ҳаёт материалистона наздик шудани Хайём натиҷае дод, ки рубоиёти ӯ то кунун аз гаронбаҳотарин дурдонаҳои адабиёти ҷаҳонӣ ба шумор мераванд.

Ин аст яке аз рубоиёте, ки зодаи табъи ин шоири заковатманд мебошад:

Гар бар фалакам даст будӣ чун яздон,
 Бардоштаме ман ин фалакро зи миён.

*

⁹³ *Хисрав Н.*, 1957, саҳ. 40—45.

Дар рубоиёти Умари Хайём одами сарбаланди озодманише тас-
вир ёфтааст, ки на аз эътибори ҳукмдорони замон ва на аз ҳар-
заҳои динӣ дар бораи охират андеша надорад.

Дар байни шоирони асри XI аз ҷиҳати қувваи ифодаи кайфи-
яти доираҳои шаҳр ва танқиди феодалон мавқеи махсусро *Фах-
риддини Гургонӣ* ишғол менамояд. Дар достони романтикии «Вис
ва Ромин», ки дар қарибҳои соли 1055 таълиф ёфта, ривояти
қадимаи ошиқонаи паҳлавии портҳоро нақл менамояд, ҳаҷву та-
масхури тунду тези хулку атвори подшоҳон ва дарбориёни онҳо
нухуфтааст.⁹⁵ Дар интиҳои дoston манзараи утопияи социалӣ аз
лиҳози тасаввуроти шаҳриёни онвақта тасвир карда мешавад.⁹⁶

Абунаср Асади Тусӣ (ваф. 1070) ба назираи «Шоҳнома»-и
Фирдавсӣ «Гаршоспнома»-ро таълиф кард. «Гаршоспнома» яке
аз дostonҳои қадимаи халқҳои эронинаҷод аст.

Асадӣ дар адабиёти тоҷику форс аввалин касест, ки шакли
мунозираро эҷод кардааст. У дар ин бобат панҷ асар навиш-
та, дар онҳо заминро осмон, шабу рӯз, найзаву камон, муғу му-
сулмон, арабу форсро бо ҳамдигар мунозира кунонидааст. Илова
бар ин, Асадӣ луғате ҳам тартиб додааст, ки аз осори тақрибан
ҳаштод нафар шоирони он замон намунаҳо оварда шудаанд. Хо-
ло аҳамияти таърихӣ ин луғат хеле бузург аст: вай намунаи
бисёр асарҳои азбайнафтаи шоирони он замон ва гузашта, аз
ҷумла, порчаҳои «Қалила ва Димна»-и манзуми Рӯдакиро дар бар
дорад.

Масъуди Саъди Салмон (1046—1121) шоири дарбори Ғазнавиён-
ни охир буд. У қисми зиёди умри худро дар Лохур, шимоли Ҷин-
дустон, гузаронид. Ба ин тариқа, вай яке аз аввалин намояндаго-
ни адабиёти форсу тоҷик дар Ҷиндустон ба шумор меравад, ки
баъдтар дар ин ҷо назм ба забони форсӣ хеле ривож ва интишор
ёфт. У дар натиҷаи бӯхтони душманони худ чандин мартаба ба
зиндони султонҳо афтада, умуман бештар аз 18 соли умраш дар
маҳбусӣ гузаштааст.

Масъуди Саъди Салмон дар эҷодиёти худ ба эҳёи қардани анъа-
наи мадҳу ситоиши иқтидори Ғазнавиён саъй намуда, ҳатто дар
шеърҳои аз Унсурӣ — маликушшуарои султон Маҳмуд иқтибос-
ҳо меовард. Вале у мадҳияҳои худро ба забони соддаву фасеҳ
офарид, онҳоро бо панду ҳикмат, андешаҳои фалсафӣ ва тасвири
лавҳаҳои зебои зиндагӣ оро медиҳад.

Шоир дар солҳои маҳбусӣ марсияҳои пурсузу гудози «ҳабсия»

*

⁹⁴ Умари Хайём, 1963.

⁹⁵ Бертельс Е. Э., 1960, сах. 284—285.

⁹⁶ Фаҳриддини Гургонӣ, 1963. Муқаддима.

эҷод намуда, аҳволи тоқатшикани худро баён менамояд ва аз бе-
адолатиҳои замона забони шикоят мекушояд. Тақдири ин шоири
боистеъдод хеле ғоҷиангез аст. Ҳам ҳаёт ва ҳам эҷодиёташ тах-
ти фишори шиканҷаҳои истибдоди феодалӣ қарор гирифтаанд.

Амир Муҳаммади Муиззӣ (ваф. қарибиҳои соли 1140) аслан аз
Нишопур мебошад. Аксари асарҳои ӯро қасидаҳои мадҳия тах-
кил мекунанд, ки ба Маликшоҳ ва султон Санҷари салҷуқӣ бах-
шида шудаанд. Ӯ дар вақти ҳукмронии султон Санҷар ба марта-
баи баланди шоири дарбор расида, ба унвони «маликушшуаро»
сарфароз гардид.

Адиб Собирӣ Тирмизӣ шоири ғазалсарои хуштабъе буд. Вай
ичборан ба хизмати султон Санҷари Салҷуқӣ кашида шуда, ҳар-
гуна супоришоти ӯро адо мекард. Рӯзе султон Санҷар бо коре ӯро
ба Хоразм фиристод. Дар он ҷо бо фармони Отсизӣ Хоразмшоҳ
вайро дастгир карда, ба ҷосусии Салҷуқӣён айбдор намуданд ва
дар соли 1151 ба даръёи Аму фарқ кунониданд.

Адиб Собирӣ Тирмизӣ девони қасоид ва ғазалиёт дорад.

Авҳадиддини Анварӣ (1126—1190) дар деҳаи Бадна, наздикии
Майхона, воқеъ дар шимоли Хуросон, таваллуд ёфтааст. Ӯ ҳам
монанди бисёр шоирони пешина дар овони ҷавонӣ тамоми илм-
ҳои замонашро азхуд менамояд ва дар шоирӣ ном бароварда,
ба дарбори султон Санҷари Салҷуқӣ даъват мешавад. Анварӣ қаси-
даҳои зиёде офаридааст, ки қариб ҳамаи онҳо ба султони Сал-
ҷуқӣ бахшида шудаанд. Бар тибқи ақидаи аксари адабиётшино-
сон жанри қасида тавассути эҷодиёти Анварӣ ба дараҷаи баланди
камолоти худ мерасад. Қасидаҳои бо маҳорати фавқуллода эҷод-
кардаи ӯ аз тағаззулоти ишқӣ, тафаккуроти фалсафӣ, тавсифоти
олий ва дар баробари ин аз мадҳу санои султон Санҷар фароҳам
омадаанд. Яке аз қасидаҳои машҳури ӯ, ки аз тарафи ғузҳо хароб
гардидани Хоразмро тасвир мекунад, бо эҳсосоти самимонаи ватан-
парварӣ фаро гирифта шудааст. Ғазалҳои Анварӣ ба лирикаи хал-
қӣ ҷамоҳанг аст.

Анварӣ дар солҳои охири ҳаёти худ бемазмунӣ ва ғасодии наз-
ми дарбориро фаҳмида, аз ин муҳит худро канор мекашад ва
шеърҳои меофарад, ки ба муқобили мадҳиясароӣ нигаронида шу-
даанд.

Дар баробари пешрафти назм дар адабиёти классикии форсу
тоҷик беҳтарин намунаҳои асарҳои насрӣ низ ба вучуд меоянд. Чу-
нончи, «Сиёсатнома»-и Низомулмулк, «Ҷаҳормақола»-и Низомии
Арузии Самарқандӣ, «Ҷадоиқ-ус-сеҳр»-и Рашидаддини Ватвот,
«Синдбоднома»-и Заҳирии Самарқандӣ ва «Мақомоти Ҷамиди»-и
Ҷамиддадини Балхӣ аз ҳамин қабил асарҳо ба шумор мераванд.

«Сиёсатнома» сарчашмаи хеле муҳими таърихист, ки муал-
лифи он тартиби идораи давран Салҷуқӣёнро аз мавқеи тараф-
дори давлати марказиятноки феодалӣ танқид кардааст. Пас аз фав-
ти Низомулмулк «Сиёсатнома» аз нав таҳрир ёфта, ба матни он ило-

ваҳо дохил шуда буд. Во вучуди ин, асари мазкур дар ҳамон шакле, ки то замони мо расидааст, осори хеле пурарзиши насри охири асри XI ба шумор меравад. Забони он содда ва равон аст.

«Чаҳормақола»-и *Низомии Арузӣ* дар таҳқиқи ҳаёти мадания ва адабии асри муаллиф ва давраҳои пеш аз он сарчашмаи ғиронбаҳоест. Фаслҳои асосии «мусоҳиботи» он ба тавсифи пешаҳои табиб, муначчим, шоир ва муншии дарбор бахшида шудаанд. Дар ҳар фасл яке аз ин пешаҳоро тавсиф намуда, доир ба намояндагони баргузидаи ин пеша даҳ хикоя ба тариқи мисол нақл карда мешавад. Ин китоб бештар аз ҳар гуна сарчашмаҳои дигар дар бораи шароити зиндагии ходимони маданияти он замон маълумот медиҳад. Хусусан ҳамон фасле, ки ба шоирон ва аҳволи бади онҳо дар давлати феодалӣ бахшида шудааст, қимати зиёде дорад.

«Ҳадоик-ус-сеҳр»-и Рашидаддини Ватвот асарест, ки шаклҳои шеърӣ онвақта, алалхусус образҳо ва санъатҳои шеърӣ ро дақиқона тадқиқ ва тавзеҳ намуда, фикру мулоҳизаҳои хеле муҳими эстетикӣ дар бар гирифтааст.

«Синбоднома»⁹⁷-и *Заҳирии Самарқандӣ* дар яке мавзӯҳои маъмули қиссаҳои ахлоқии адабиёти шарқ, ки аз макри зан баҳс мекунад, навишта шудааст. Тариқи шакли қисса дар қисса ба муаллиф имконият додааст, ки бисёр хикоятҳои тамсилӣ ба сюжети асар дохил намояд. Дар ин хикоятҳо ба шакли ҷолибе моҳияти «илми идораи мамлакат» баён карда мешавад. Дар аксари онҳо сарзаниши ҳокимон ва истеҳзон нешдори хулқу атвори онон ба тариқи пардапӯш баён ёфтааст.

Китоби «Мақомоти Ҳамидӣ» ба шакли насри мусаччаъ навишта шуда, аз 24 мақоми шавқангез иборат мебошад, ки ин мақомҳо аз маҷмӯи масал, муаммо, ҳикам ва хикоятҳои ибратомӯз фароҳам омадаанд.

Дар ин давра дар қатори адибони бузург хеле намояндагони барҷастан илму фан ҳам ба камол расида, ҳар яке дар тараққиёти фикри хидматҳои муайяне ба ҷо оварданд.

Имом Фаҳриддин Муҳаммад ибни Умарӣ Розӣ (1148—1210) дар *Ҳирот* иқомат намуда, ба фаъолияти мударрисӣ ва воизӣ машғул будааст. У доир ба тиб, ҳайат ва риёзиёт асарҳои зиёде таълиф намудааст.

Абулқосим Маҳмуд Замахшарӣ Хоразмӣ (1074—1143) яке аз муҳаққиқони маъруфи соҳаи луғат ва сарфу наҳви арабӣ буда, фарҳанги арабӣ-форсӣ ба қалами ӯ тааллуқ дорад.

Абӯбакр Абдулқоҳир ибни Абдурраҳмони Ҷурҷонӣ (ваф. соли 1108) аз донишмандони сарфу наҳв буда, дар ин соҳа «Китоби авомил»-ро таълиф кардааст.

Зайниддин Исмоили Ҷурҷонӣ (вафоташ дар байни солҳои 1135

*

⁹⁷ *Заҳирии Самарқандӣ*, 1960.

ва 1137) бо даъвати Кутбиддин Муҳаммад Ибни Ануш-Тегин ба Хоразм омад ва соли 1110 дар он ҷо ба забони тоҷикӣ «Захираи Хоразмшоҳӣ» ном асаре навишт. Ин асар ба «Қонун»-и Ибни Сино асос ёфта, аз даҳ китоб иборат аст, ки дар бобати татбиқи тиб, анатомия, сабаб ва аломатҳои касалӣ, ҳифзууссиҳа, ташҳиси беморӣ ва пешбинии ҷараёни он, усулҳои табобат, заҳру подзаҳр ва дорушиносӣ баҳс мекунад. «Захираи Хоразмшоҳӣ» ба забонҳои яҳуди қадим, туркӣ ва урду тарҷума шудааст.

Паҳн шудани тасаввуф ва роҳ ёфтани он ба адабиёти форсу тоҷик

Яке аз муҳимтарин хусусиятҳои ин давра ба адабиёт роҳ ёфтани ғояҳои тасаввуф мебошад. «Тасаввуф», ки дар адабиёти илмӣ ба забонҳои аврупой бо номи «суфизм» маълум аст, ҷараён ва назарияҳои идеологии аз ҷиҳати синфӣ гуногуни дар тамоми масоҳати интишори дини ислом вучуддоштаро дарбар мегирад.

Тасаввуф дар заминаи дини ислом нумӯ карда аз Қуръон, ҳадис ва дигар унсурҳои он баҳра бурд. Бо вучуди ин, бисёр шаклҳои тасаввуф, хусусан дар марҳилаҳои аввали тараққи ин, ба сабаби дигар навъ тавзеҳ додани аҳкоми ислом, як андоза ифодакунандаи афкори муҳолифи ин усули динӣ гардид. Бинобар ин ҳокимони феодалӣ ва рӯҳониёни мутаассиб бисёре аз аҳли тасаввуфро, таҳти таъқиби беаҳмона қарор медоданд (ин буд, ки дар соли 922 Ҳусайн ибни Мансури Ҳаллоҷ дар як сурати ваҳшиёна кушта шуд ва соли 1191 Шихобиддини Сӯҳравардӣ дар зиндон ба қатл расид).

Тасаввуф аввалин мартаба дар асрҳои VI—IX дар Ироқ ба вучуд омад. Вай дар қадамҳои нахустин ҳамчун маслаки муҳолиф зухур намуда, ба муқобили тачаммул ва риёкории аёнӣ ашроф равона гардида буд. Он вақтҳо дар таблиғоти суфиёнаи дасткашидан аз суруру нишоти зиндагӣ ва рӯ ниҳодан ба риёзат эътирози беш аз пеш қувватгирандаи хунармандон ва табақаҳои поини шахру дехот бар зидди зулму тааддӣи феодалон, бар зидди тақсмоти беинсофонаи неъматҳо⁹⁸ ифода меёфт. Дар таълимоти суфиёни аввала таъкид мешуд, ки моликияти хусусӣ, сарват, ҷоҳу ҷалол, таносой ва нозпарвардиро қувваҳои аҳриманӣ ба миён овардаанд. Аҳли ин тариқат гӯшанишинӣ ихтиёр карда, ба танлибоси оддӣ аз пашми гӯсфанд мепӯшиданд, ки онро «хирка» ё худ «суф» меномиданд. Таҳмин мекунанд, ки номи суфиро гирифтани онҳо низ шояд аз ҳамин ҷо бошад.

Дар асри XI тасаввуф ба тамоми Хуросон ва Мовароуннаҳр

⁹⁸ К. Маркс ва Ф. Энгельс. Асарҳо, ҷилди 7, саҳ. 378.

пахн гардид. Шайх Абӯсаид (ваф. соли 1049) ба мақсади дар байни омма чорӣ кардани тасаввуф дар Нишопур хонақоҳ сохт, ба минбар баромада вазъ гуфт, бо уламои динӣ ва аҳли ҳикмат мубоҳисаҳо ташкил кард. Шайх Абулқосими Қушайирӣ (ваф. соли 1073) доир ба асосҳои тасаввуф рисолаи махсус таълиф намуд.

Бо таъсири руҳониён ва феодалон як шакли нави тасаввуф пайдо мешавад, ки аҳли он мардумро фақат ба зӯҳду тақво, итқорӣ ва риояи шариат даъват мекарданд. Дар роҳи бо мазҳаби ислом омехтани тасаввуф ва мувофиқи манфиатҳои феодалон ба вучуд овардани силки нави он махсусан фақеҳ ва файласуфи маъруф Муҳаммади Ғазолӣ (1058—1111) роли калоне бозидааст.

Бар тибқи таълимоти пантеисти тасаввуф тамоми анвои табиати зинда ва мурда зухури худо ва ё ба истилоҳи суфиён таҷаллии ҳақ мебошад. Ҳамаи мавҷудоти дунёи моддӣ гӯё инъикоси дунёи ухравист. Инсон, ки охири офаридаи ҳақиқати мутлақ аст, бояд дар роҳи илҳоқ ба ҳақ саъй намояд. Барои ин бояд кас аз тамоми неъматҳои зиндагӣ даст кашада, дар нафси худ, ғайр аз кӯшиши илҳоқ ба ҳақ, ҳама гуна орзу ва ҳадафҳоро фуру нишонда бошад. Барои он ки инсон бо роҳи тариқат ба ҳақ мулҳақ шавад, ўро лозим аст, ки ба худ раҳнамое пайдо карда, дар ҳар кор ба он раҳнамо сари итоат фуруд орад ва ҳар як амру фармони вайро, бидуни шакку тардид, иҷро намояд. Чунон ки дар кутуби суфиён хотирнишон гардидааст, ҳар як мурид дар назди шайх бояд мисли мурдае дар дасти мурдашӯй бошад.

Шайхони суфия, пирони тариқат тадричан эътибори хеле зиёд ва қувваи бузурги сиёсӣ пайдо карда, ба хидмати худ садҳо муридон фармонбардорро ҷалб менамоянд. Синфҳои ҳукмрон аҳамияти ниҳоят калони ба тарафи худ кашидани ин шайхҳоро зуд фаҳмида, дар ин бобат чораҳо меандешанд. Ҳамин тариқа, бисёр шайхон ба надимони ҳокимон мубаддал мешаванд. Бо вучуди ин, дар байни шайхон касоне ҳам ёфт мешуданд, ки ҳанӯз ҳам бо табақаи ҳунармандон алоқаи хеле наздик доштанд. Онҳо бо қувваи ҳунармандон ба тимсоли ташкилотҳои тасаввуфӣ бо номи футувват иттиҳодияҳои ба вучуд оварда буданд. Дар заминаи ин иттиҳодияҳо тариқатҳои махсуси ҷавонмардӣ пайдо шуда, бар зидди «кофирон» ҷиход менамоянд (дар Гурҷистон, Кавкази Шимоли, Ҳиндустон). Пас аз асри XI аксари шайхони бо ҳокимон алоқаманд худ ба заминдорони калон табдил меёбанд. Чунончи, Ҳоҷа Аҳрор, ки дар асри XV умр ба сар бурда, дар Самарқанд дафн шудааст, ҳамчун соҳиби мулку сарвати аз ҳад зиёд ном бароварда буд.

Аммо баъзе шайхон, баръакс, бо қувваи ташкилотӣ ва ҳарбии худ мардуми бар зидди феодалон сар бардоштаро тарафдорӣ мекарданд. Онҳо баробарии молу мулкро боисроп талаб намуда, гоҳо қисман ва дар як муддати муайяне ба мақсади худ ноил ҳам мешуданд, чи навъе ки Ҳасани Ҷурӣ дар асри XIV ҳангоми шӯриши сарбадорон ба ин кор муваффақ гардид.

Ҳамин тариқа, дар давоми тамоми асрҳои миёна тасаввуф до-рои ду ҷараёни зидди якдигар — феодалӣ ва халқӣ буд. Ҷараёни халқии тасаввуф бо доираи хунармандони шаҳр алоқаманд гардида, эътирози оммаро бар алайҳи зулму ситами феодалон ифода менамуд. Аҳли тасаввуф дар баробари тарки дунё кардан ва даст кашидан аз нозу неъмат, ки шартӣ асосии аксари тариқатҳои ра-вияи тахайюлии ғайрифайзол ва аз лузумоти давраи аввали аз шайх сабақ гирифтани мурид ба шумор мерафт, гоյи муҳаббат ба инсонро таблиғ карда, дар роҳи хусули мақсади худ аз мубо-ризаи мусаллаҳона низ худдорӣ намекарданд. Албатта, аз ин чунин барнамеояд, ки ҳамаи суфийони дар даст силоҳ ба муқобили фео-далон ва истилогарони аҷнабӣ сар бардошта, ғӯё аз тасаввуфи риё-затии «аслӣ» тамоман қатъи алоқа карда бошанд.

Дар соҳаи идеология эътирози суфийн, сарфи назар аз бисёр ҷиҳатҳои пурарзиши он, таҳти таъсири шаклҳои динию мистикӣ тасаввуф, ки муносибатҳои воқеии ҷамъиятиро вайрон ва хаёли инъикос мекард, хеле маҳдуд гардида буд. Ба ин нигоҳ накарда, дар бисёр давраҳои таърих баъзе ҷараёнҳои тасаввуфие, ки ало-қаву худро аз доираи хунармандон ва табақаҳои поини ҷамъиятии шаҳр нақанда буданд, бо вучуди маҳдудиятҳои таърихӣ худ ра-вияҳои нисбатан пешрави ҳаёти ҷамъиятии давраҳои муайяни таъ-рихиро ташкил медоданд. Ин буд, ки фаъолияти аксари адибон ва мутафаккирони гузашта, аз қабилҳои Бобо Кӯҳӣ, Ансори Хиро-тӣ, Саной, Фаридаддини Аттор, Низомии Ганҷавӣ, Ҷалолиддини Румӣ, Амир Хусрави Деҳлавӣ ва Абдурахмони Ҷомӣ бо тасаввуф робитаи қавӣ пайдо намудааст. Баъзе аз онҳо, мисли Абдуллоҳи Ансорӣ, бо ҷараёни феодалии тасаввуф алоқаманд бошанд ҳам, вале аз таъсири анъанаву умумии адабиёти тасаввуфӣ бебаҳра на-монда буданд ва дар эҷодиёти худ бештар сабки соддаву раван, ибороту таркибот ва тамсилоту зарбулмасалҳои халқиро ба кор бурда, ба идеалҳои ҷавонмардӣ ва башардӯстӣ пайравӣ мекарданд. Ин ҷиҳатҳо арзиши асосии назми тасаввуфиро фароҳам оварда-анд.

Чунин ақидае, ки шоирони бузурги асри миёна ғӯё ҳамеша фақат аз тарси таассуб ва бо мақсади пинҳон доштани озодфик-рии худ истилоҳоту ибороти суфияро истифода карда бошанд, но-дурӯст аст (мо ин гуна истилоҳоту иборотро дар офаридаҳои Иб-ни Сино ҳам дучор мешавем). В. И. Ленин дар хусуси файласуфо-ни қадим суҳан ронда, ба тарафдорӣ он баромад мекард, ки «таъ-рихӣ философия ба фактҳои таърихӣ қатъиян мувофиқ бошад, то ки ба философиҳои қадим чунон «такмили» идеяҳоишон нисбат дода нашавад, ки он ба мо маҳфум асту вале дар асл ханӯз дар философи-ҳои қадим мавҷуд набуд».⁹⁹ Мутафаккирони гузаштара ба таври

*

⁹⁹ В. И. Ленин. Асарҳо, ҷилди 38, саҳ. 256.

куллӣ аз ҳаракатҳои ҷамъиятии замони онҳо ҷудо кардан амали ғайритаърихист. Маҳдудиятҳои таърихии ҳар як мутафаккири асри миёнагиро, ки побанди тасаввуроти динии ҳукмрони онвақта буданд, фаромӯш накарда, хусусиятҳои нисбат ба он замон прогрессивии эҷодиёти ӯро бояд муайян намуд.

Идеологияи суфия дар ҳаёти ҷамъиятии Осиёи Миёна ба дараҷае васеъ паҳн гардида буд, ки ҷараёни иртиқоии феодалии тасаввуф тадричан, алалхусус дар охири асри миёна, дар қатори ҷараёни динии ҳанифияи ислом мавқеи дуввумин ҷараёни асосиро ишғол кард.

Аз гуфтаҳои боло чунин бармеояд, ки таълимоти тасаввуф аз аввалин марҳилаҳои интишории худ ҷиҳатҳоро, ки ба раванги илми дунявӣ ва фалсафаи рационалистӣ мамониат мекарданд, дар худ нухуфта буд. Баъдҳо, дар аҳди Темуриён ва хонии Бухоро, тасаввуфи феодалӣ дар сари муборизаи зидди ҳама гуна афкори озод қарор гирифт. Дар айни замон, дар назми тасаввуфии даврони гуногун тазоҳури ғояҳои муҳолифаткоронаю инсонпарвариро мушоҳида накардан мумкин нест. Парастии инсонӣ ҳомил ва ҳудо шумурдани он дар назми тасаввуфи ақсар вақт дар шакли мистикӣ ба дараҷаи оли фаҳмидани барозандагӣ ва қадру қимати инсонро ифода менамуд.

Дар ин давра чунин назарияҳои бузурги тасаввуф, монанди Муҳаммад Ғазолӣ ва бародари ӯ Аҳмад Ғазолӣ, ки назарияи маҳсули тасаввуфии ишқи ирфониро ба миён гузоштааст, инчунин широни баргузидаи мутасаввиф — Абдуллоҳи Ансорӣ (1006—1077), Абулмаҷди Санӣ (1050—1131), Фаридаддини Аттор (1142—1220) ба майдон омаданд.

Абӯҳомид Муҳаммади Ғазолӣ (1056—1111) дар шаҳри Ҳус таваллуд ёфта, аз овони ҷавонӣ бо таълимоти аҳли тасаввуф шиносӣ пайдо намуд. Сипас, дар Нишопур ба таҳсили илм шуғл варзида, маҳсусан дар соҳаи фикҳ дониши мукамал ҳосил кард ва аз ин ҷиҳат дар байни рӯҳониён эътибори қалоне ёфт. Даре нагузашта шӯҳрати ӯ то ба дарбори султон Маликшоҳи Салҷуқӣ расид ва соли 1091 мувофиқи даъвати вазир Низомулмулк ба Бағдод рафта, дар мадрасаи «Низомия» ба дарсгӯӣ машғул шуд. Дар ин ҷо ба Ғазолӣ супориш доданд, ки бо исмоилиён — душманони ашаддии Салҷуқӣ муозира карда, носозгории таълимоти онҳоро бо мазаҳаби ҳанифияи ислом собит намояд. Вале Ғазолӣ фақат ба ин кор маҳдуд нашуда, ҷиддан ба омӯзиши фалсафа, алалхусус осори Форобӣ ва Ибни Сино камар баст. Ӯ дар шароити муҳолифатҳои тундутази синфӣ ва сиёсӣ, ки ифодаи мафкуравии худро дар муборизаи фирқаҳои гуногуни динӣ ёфта буданд (ва ин умуман ҳоси асри миёна аст), зиндагонӣ карда, ҳамчун тарафдори сиёсати марказиятбахши Низомулмулк, дар роҳи оштии додани илоҳиёт ва фалсафаи рационалистӣ, ки аҳамияти бузурги онро ба ҳубӣ медонист, саъю кӯшиши зиёде ба ҳарҷ дод. Аммо ӯ

дар ин роҳ ба чизе муваффақ нагардид ва, табиист ки муваффақ шуда ҳам наметавонист. Пас аз ин, Ғазолӣ бӯхрони саҳти маънавиро аз сар ғузaronид ва соли 1095 аз дарси мадраса даст кашид, ба аҳли тасаввуф пайваст.

Ғазолӣ аз ҳаёт канора чуста, тасаввур кард, ки дар риёзат ва тарки дунё, ба қавли худаш, «итминон ва осоиш» хоҳад ёфт. Дар солҳои баъдина ӯ бисёр саёҳат карда, ба Сурия ва Макка низ сафар намуд. Ин мусофират кайфияти суфиёнаи ӯро боз ҳам қувват дод. Асарҳои муҳими вай «Эҳё-ул-улум-ад-дин», ки ба забони арабӣ навишта шуда, эҳсоси суфиёнаи ирфониро асоси маърифат ва ишқи илоҳиро асоси дину мазҳаб доғиштааст, маҳсули ин мусофират мебошад.

Ғазолӣ баъди баргаштан аз сафари Сурия дар солҳои охири ҳаёташ якчанд вақт дар мадрасаи Нишопур дарсгӯӣ кард. Пас аз он ба Тус рафта, хонақоҳро маскан намуд ва бақияи умри худро дар ҳалқаи шогирдон ба сар бурд.

Чунон ки аз таҳқиқоти мавҷуда маълум мегардад, Ғазолӣ дар таълифоти худ ба василаи ғояҳои суфиёна «фалсафаи рационалистиро дар кишварҳои мутасаррифи ислом хароб намуда», мабдаҳои тасаввуфӣ ва фикҳии дини исломро айёрони ба ҳам пайваст ва бо ин тарика илоҳиётро аз безътиборӣ ва кучаи сарбастаи фалсафӣ раҳо намуд. Дар ҳақиқат ҳам, Ғазолӣ аз нуқтаи назари ислом муҳокимаҳои соф фалсафиро маҳкум намуда, таълимоти пайравони фалсафаи машоия, аз ҷумла Форобӣ ва Ибни Синоро, ки инкишофдиҳандаи ғояҳои Арасту ҳисоб мешаванд, муҳолифи дин эълон кард ва ба маъниҳои тасаввуф либоси зӯҳду тақво пӯшонид, бо ҳамин дар таърихи афкори ҷамъиятии аксари халқҳои Шарқи Наздик роли ирриҷой бозид. Ин аст, ки китобҳои ӯ дар давоми бисёр асрҳои пас аз вафоташ дар байни аҳли тасаввуфи равияи феодалӣ ва қисман ҳокимони ба таассуби суфиёна майлдошта шӯхрати зиёд пайдо карда буданд.

Чун Ғазолӣ шахси хеле боқареҳа ва истеъдоднок буда, дар соҳаи фалсафа маърифати комил дошт, асарҳои вай дар баъзе бобатҳои роли мусбат низ бозӣ кардаанд. Чунончи, ӯ дар китоби «Мақосид-ул-фалосифа» ба нияти рад кардани таълимоти пайравони фалсафаи машоия нуқтаҳои асосии ин таълимотро чунон аниқ ва дақиқ баён намуд, ки он, бар хилофи хоҳиши муаллиф, муддатҳои дуру дароз ҳамчун беҳтарин васоити омӯзиши асосҳои ин фалсафа истифода гардид ва ҳолисона ба интишори рационализм кӯмак расонид. Ин китоб ба лотинӣ тарҷума гардида, як вақтҳо дар Аврупои асри миёна беҳтарин нақли мухтасари ғояҳои фалсафаи машоия доништа мешуд.

Ғазолӣ дар асари баъдтар таълифкардаи худ «Ал-Мункизи мин аз-залол», зоҳиран, хавфи таассуби динӣ ва умуман манъи тамоми илмҳоро, ки намояндагони ирриҷоии рӯҳониёни ислом исрор мекарданд, дарк намуда, ақидаҳои ниҳоят муҳолифатомезро

баён мекунад. Масалан, ӯ Арасту, Форобӣ ва Ибни Синоро аз нуктаи назари ислом «кофир» эълон карда, дар айни замон хидмати бузурги онхоро дар бобати инкишофи мантиқи рационалиستӣ хотирнишон менамояд; инчунин аз мавқеи атеистӣ рад кардани динро, ҳамчун як амри муболиғаи роли улуми дақиқ, сарзаниш намуда, дар айни ҳол мутаассибони чоҳили мусулмонро, ки бо роҳи манъи тамоми илму фанни марбут ба фалсафаи муҳолифи ваҳйи Куръон «тозагии» мазҳаби ханифияи исломро нигоҳ доштани мешуданд, маҳкум месозад. Ӯ ҳуқуқи олимонро барои аниқ ҳисоб кардан ва пешгӯӣ кардани вақти ғирифтани офтобу моҳ (дар тасаввури рӯҳониён «каромоти илоҳӣ»), ҳуқуқи инкишофи риёзиёт, татбиқи мантиқ ва истифодаи тибби амалиро аз қувваҳои иртиқоӣ ҳимоя мекунад. Ғазолӣ изҳор менамуд, ки дини исломро ба ҷаҳолат асосёфта набояд пиндошт, зеро ҷаҳолат бар зидди ҳуди дин ҷинойт аст. Ӯ ба воситаи чунин сафсата, зоҳиран, меҳост соҳаҳои ба худаш наздики илмро аз ҳамлаҳои аҳли таассуб начот бидиҳад. Вале ӯ дар охири китоб худро ба оғӯши таассуб андохта, таъкид мекунад, ки табиат на ин ки худ ба худ, балки фақат ба иродаи худо амал менамояд.

Тамоми роҳи фаъолияти эҷодии Ғазолӣ фоҷиҳои мутафаккири боистеъдодеро пеши назар меорад, ки дар ҳолати заъфу нотавонӣ мавқеи афкори рационалистиро бо таъсири фишори торафт афзояндаи рӯҳониёни иртиқоӣ аз даст додааст.

Дар эҷодиёти *Ансорӣ*, ҳатто дар наср, шакли мунозираро, ки аввалин мартаба ӯ ба қор бурдааст, метавон мушоҳида намуд. Ин шакл бо ҳикоятҳои тамсилии халқӣ омезиш ёфта, баъдтар дар тақмили соҳти дostonҳои ахлоқӣ (офарандаҳои Аттор, Низомӣ, Чомӣ ва шоирони дигар) роли калон бозид. Рубоиёти ӯ, ки баъзан эҷоди халқиро ба хотир меоранд, низ хеле ҷолиби диққатанд.

Саной ҳарчанд то охир чун шоири мутасаввиф монд, вале дар баъзе мавридҳо аз доираи мавзуоти маъмулӣ ва маҳдудияти динии эҷодиёти худ берун мебаромад ва он гоҳ дар назми мутаноқизи ӯ кайфияти ҳоли оммаи халқ низ ба як тарзи махсус мунъакис мегардид. Ба тариқи намуна аз достони «Ҳадиқат-ул-ҳақоик» суханони ғазаболуди пиразани гадоро, ки ба султон Маҳмуд хитоб мекунад, овардан мумкин аст. Пиразан ба суоли султон, ки аз ӯ чӣ меҳоҳад, чунин ҷавоб медиҳад:

Оби ҳасрат зи дида карда равон
 Гуфт: золе заифу дарвешам,
 Қас набӯрад аз каму бешам.
 Писаре дораму ду духтари хурд,
 Падари ҳар се шуд ду сол, ки мурд,
 Аз ғам нону ҷомаи эшон,
 Медавам бар тариқи дарвешон,
 Хӯшачинам ба вақти кишту дарав,

Арзану бокилаву гандуму чав.
 Сол то сол аз он бувад нонам,
 То нагӯй, ки ман таносонам.
 Бар ман аз чист чаври ту пайдо,
 Охир, ин рӯзро бувад фардо?
 Чанд зулму раият озурдан,
 Могу мулки ятимагон хурдан?
 Будаи андар деҳе маҳе муздур,
 Аз барои яке сабад ангур.
 Дӣ сари моҳ буду ман зи нишот,
 Бистидам музд то равам ба работ.
 Панҷ турк омад аз қаҳр пешам,
 Хонд аз эшон яке бар пешам.
 Бигрифт он сабад зи гардани ман,
 Ман баровардам аз ано шеван.
 Дигаре омаду задам чӯбе,
 То зи ман барнахезад ошӯбе.
 Гуфт: Ин кисту ин кӣ шояд буд,
 К-ӯ баровард аз тани ман дуд?
 Гуфт: чондори шоҳ Маҳмуд аст,
 Э-ин ҷазаъ мар туро чи мақсуд аст.
 Бар худу ҷони худ маҳур зинҳор,
 Роҳро пеш гиру бонг мадор.
 Ман зи гуфтори вай битарсидам,
 Роҳи шикори ту бипурсидам.
 Ман туро ҳоли хеш кардам дарс,
 Аз дуои мани заиф битарс!
 Гар наёбам зи назди ту ман дод,
 Дар саҳар назди ӯ кунам фаръед.
 Охи мазлум дар саҳар бе яқин,
 Батар аз тиру новаку зубин.
 Дар саҳаргоҳ дуои мазлумон,
 Нолаи зору охи маҳрумон.
 Бишканад шеро шарзари гардан,
 Даркаш аз зулм, хисраво, доман! ¹⁰⁰

Ин қабил маънихоро дар эҷодиёти *Аттор* ҳам, ки ислоҳоти дар тасаввуф ба амал овардаи Ғазолиро қабул надошт, дучор овардан мумкин аст. Дар яке аз аввалин дostonҳои ӯ «Хусрав ва Гул», ки қиссаи ошиқонаи қадимаи юнонӣ нақл гардидааст, фақат баъзе падидаҳои тасаввуф ба назар мерасад. «Мантик-ут-тайр»-и ӯ, сарфи назар аз он, ки дар тариқи ҳикоябандии асарҳои тасаввуфӣ навишта шудааст, аз беҳтарин дostonҳои тамсилии ах-

✱

100 *Саной*, Техрон, 1329, сах. 557—560.

лоқӣ ба шумор меравад. Дар ин дoston шакли қисса дар қисса бо омезиши масалҳои шавқангез ба қор бурда шуда, мазмуни баъзе аз онҳоро танқиди хулқу атвори феодалӣ ташкил намудааст. Маҳорати дostonсароии Аттор, чунон ки аз дигар офаридаҳои ӯ низ хувайдост, аз маҳорати Саной ҳам баландтар аст. Азбаски Аттор доруфуруширо пеша намуда, шеърғуиро мояи маош қарор надода буд, девони ашъори ӯ аз қасидаҳои мадҳия тамоман холист. Ӯро дар шарҳи ҳоли аҳли тасаввуф бо номи «Тазкират-ул-авлиё» асарест, ки бо насри олий таълиф ёфтааст.

Дар инкишофи ғояҳои инсониятпарваронаи ин давр шоири бузурги форсизабони Озарбойҷон *Низомии Ганҷавӣ* (ваф. соли 1209) роли бағоят калон бозид. Ӯ офаринандаи асари безаволи «Хамса» аст, ки даҳҳо шоирон ба забонҳои форсӣ, ўзбекӣ, туркӣ, озарӣ ва ғайра онро пайравӣ кардаанд.

Дар ин мусобиқаи хамсанависӣ, ки асарҳои зиёде давом намуд, чунин шоирони маъруф, аз қабиле Амир Хусрави Деҳлавӣ, Алишер Навоӣ ва Абдурахмони Ҷомӣ ширкат варзида, ҳар яке асарҳои барҷастае ба вучуд оварданд ва дар тақвияти ин равия саҳми пурарзиши худро гузоштанд.

Дар ҳамин давра ба ҷои «сабки хуросонӣ» услуби нави адабие, ки бо номи «сабки ироқӣ» машҳур аст, ба зуҳур меояд. Агар баёни содда ва ба забони гуфтугӯ наздик хусусияти асосии сабки хуросонӣ ё худ «туркистонӣ» бошад, барои сабки ироқӣ суханбозиҳои печ дар печ ва ташбеҳу истиораҳои мураккаб хос аст. Ин хусусият, ки ҷиҳати асосии назми давраи тараққиёти феодализм мебошад, алалхусус, дар ашъори мадҳавии дарборӣ тазоҳуроти худро пайдо намудааст.

ХАЛҚИ ТОҶИК ДАР ДАВЛАТИ ЧИНГИЗИЁН

1. ИСТИЛОИ МУҒУЛ. ҲОҶАГИИ ОСИЁИ МИЁНА ДАР ЗАМОНИ ҲУКМРОНИИ МУҒУЛҶО

Ҳучуми ўрдуи Чингизхон ба Осиеи Миёна

Давлати Хоразмшоҳӣ дар солҳои бистуми асри XIII боз ҳам бештар сабзид, ғайр аз Хоразм ва Мовароуннаҳр Афғонистони кунунӣ ва қисмати бузурги Эронро низ дар бар мегирифт. Вале ҷанбаи марказият ёфтани ин давлат хеле суст буд. Иддае аз ҳокимони маҳаллӣ фақат зоҳиран тобеияти худро нисбат ба Хоразмшоҳиён эътироф намуда, дар амал вилоятҳои зеридасти худро қариб мустақилона идора мекарданд.

Ҳокимияти Муҳаммади Хоразмшоҳ устувор набуд: давлати ӯро на фақат оммаи заҳматкаш ва халқҳои мутеъ, ки ҳам аз тарафи ҳокимони маҳаллӣ ва ҳам аз тарафи хоразмшоҳ ба ҷабру зулм дучор буданд, пуштибонӣ намекарданд, балки ҳатто ашрофи феодалони ҳарбӣ ва рӯҳониёни бонуфуз низ нисбат ба он ошкоро равияи душманона доштанд. Илова бар ин, дар дохили хонаводаи Муҳаммади Хоразмшоҳ низову нифоқ сар шуда, вазъиятро боз ҳам мураккабтар намуд: модари Муҳаммади Хоразмшоҳ Турконхотун, ки зани ғаюр ва омире буд, низ бо ӯ мухолифат меварзид. Вай як гурӯҳ сарлашкарони дарбории қипчоқро, ки дорои қувваи бузурги ҳарбӣ буданд, ба муқобили ӯ барангехт.¹

Давлати Хоразмшоҳӣ дар чунин вазъияти душвори мухолифатҳои дохилӣ ба ҳучуми ўрдуҳои Чингизхон дучор гардид.

*

¹ Хоразмшоҳиён одатан духтари ягон саркардаи намоёни ҳарбиро аз байни пешвоёни аҷлоди қипчоқ (аз қабилани қангли) ба занӣ мегирифтанд. Одатан, як фирқаи дарборӣ, ки ба ҳамқавмони ҷангҷуи худ таъяс мекард, ба атрофи малика (хотун) ҷамъ мешуд. Аз ин ҷост, ки баъзе аз маликаҳо, ба монанди Турконхотун, дар умури давлат роли муайяне бозидаанд.

Машғулияти асосии бодиянишинони муғул чорводорӣ буд. Онҳо ғайр аз парвариши ҳайвонот ба шикор низ машғул мешуданд. Дар байни онҳо ва қабилаҳои ирқан наздики ҳамсоя доду гирифтӣ молӣ давом менамуд.

Бар тибқи шаҳодати муаррих Чувайнӣ, кӯшуни муғул ба даҳҳо, садҳо, ҳазорҳо ва даҳҳо ҳазор тақсим шуда, хеле боинтизом ва чусту чолок буданд. Ҳамаи қабилаҳои муғул муваззаф буданд, ки ҳама вақт ба амалиёти ҷангӣ омода бошанд.

Дар аввалҳои асри XIII дар сохти ҷамъиятии муғулҳо ҷанинҳои муносибати феодалӣ пайдо мешаванд. К. Маркс ин процессро ҷунин тавсиф намулдааст:

«Дар Ёсо (мачмӯи қонунҳои муғулҳои қадим.—Б. Ғ.) дар боран табақаи баландмақом, тарханҳо зикр шудааст, ки онҳо аз ҳар навъ андоз озод карда шуда буданд, ғанимати худро бояд бо дигарон тақсим намекарданд, ба назди хони кабир ҳамеша бемалол даромада метавонистанд, аз ҷазо то нӯҳ маротиба озод карда мешуданд. (Ин навъи ҳуқуқҳои феодалӣ дар байни ҳамаи халқҳои ниммаданӣ дар натиҷаи тарзи зиндагии ҷанговаронаи онҳо ба миён меояд)»².

Лашкаркашҳои азими истилокоронаи Чингизхон иқтисодии ҳукмфармони феодалӣ бодиянишинро на фақат бар халқҳои мутеъ, балки бар ҳамқабилаҳои он низ меафзуд. Хони бузург ва ашрофи феодалӣ ба дараҷаи афсонавӣ сарватманд мешуданд.

Аммо аратҳо — оммаи захматкаши муғул охируламр ба ҳолати кашшоқӣ ва хонахаробӣ афтада, беш аз пеш мутеъ ва дастнигари табақаи ҳукмрон мегардиданд.

Дастаҳои ҷангии муғул бо сардории Ҷуҷӣ ном писари калони Чингизхон «халқҳои ҷангалнишини» соҳили дарёи Енисейро ба худ тобеъ намуданд. Халқи уйғур бо ихтиёри худ ҳукмронии Чингизхонро қабул кард. Хубилой ном сарлашқари Чингизхон қисми шимолии Ҳафтрудро ишғол намуд. Худи Чингизхон ба Чини Шимолӣ лашкар кашида, шаҳри Чжунду (Пекин)-ро ки дар он замон пойтахти давлати Цзин буд, забт кард.³

Пас аз ин, дар солҳои 1218—1219 кӯшуни муғул бо роҳбарии Чебе ном лашкаркаши Чингизхон, тақрибан бидуни муқовимат, сарзамини Қарахитойҳо — Ҳафтруд ва Туркистони Шарқиро тасарруф намуд ва ба ҳудуди давлати Хоразмшоҳиён наздик шуд. Дар бобати тадриҷан шиддат ёфта ба худ ранги душманӣ гирифтани муносибати ин ду давлат — давлати Чингизхон ва давлати Хоразмшоҳӣ роли тоҷирони Осиёи Миёна кам набуд. Бисёр тоҷирони сарватманд, ки бозургонии Муғулистон ва Осиёи Миёна-

*

² «Архиви Маркс ва Энгельс», ҷилди V, сах. 220.

³ Владимирцов Б. Я., 1922; 1934; Grousset R., 1944; d' Ohsson C., 1834.

ро дар дасти худ нигоҳ медоштанд, хануз пеш аз ҳамсарҳад гардидани ин ду давлат бо ҳамроҳии уйғурҳо дар умури ташкилот ва сохти идораи дохилии Муғулистон аз мушовирони асосии Чингизхон ҳисоб мешуданд. Чингизхон дар бораи вазъияти дохилии давлати хоразмшоҳӣ муттасилан ба воситаи ин тоҷирон маълумот ба даст меовард.

Муҳаммади Хоразмшоҳ, ки дар он вақт назар ба Чингизхон бештар қувват дошт, равияи ҷангталабонаро пеш гирифт. Дар соли 1218 ҷанговарони Хоразм бо иҷозати ӯ дар қалъаи сарҳади Утрор, ки дар канори дарёи Сир воқеъ гардида буд, як қорвони аз тарафи Чингизхон фиристодашударо, ба гумони ин ки мақсади ҷосусӣ дорад, тороҷ намуданд. Бори қорвон аз 500 шутур тилло, нуқра, маснуоти абрешими чинӣ, пустиҳои қиматбаҳо ва амсоли ин иборат буд ва 450 нафар тоҷир, аёнро ашроф ва ашхоси муътамади хони муғул маъмури овардани онҳо буданд. Гумоштагони Хоразмшоҳ ҳамаи ин одамонро ба қатл расонида, тамоми молҳоро фурухта, пули онро ба маркази давлати Хоразмшоҳӣ фиристоданд.

Чингизхон аз воқеаи Утрор (ба истилоҳ «Фалокати Утрор») хабардор шуда, аз Хоразмшоҳ талаб кард, ки мусаббиби ин фоҷиа, яъне ҳокими Утрорро ба ӯ супорад ва товони хасоратхон воридшударо бидиҳад. Лекин сафири Чингизхон, ки бо ин талабот ба пойтахти давлати Хоразмшоҳӣ омада буд, бо амри Муҳаммади Хоразмшоҳ ба қатл расид ва ҳамроҳони ӯ бо ришу муйлаби бурида пас гардонида шуданд (аз рӯи баъзе маълумот онҳоро низ қатл карданд). Ин рафтори ҷангталабонаи Муҳаммад ҳучуми Чингизхонро ба Осиёи Миёна тезонид.

Чингизхон ба масъалаи лашкар кашидан ба Осиёи Миёна аҳамияти калоне дода, ба ин қор бо тамоми ҷиддият тайёри медид. Вай хануз то оғози амалиёти ҷангӣ ба воситаи тоҷирони Осиёи Миёна дар бораи дараҷаи омодагӣ ва нафароти қувваҳои ҳарбии душман маълумот ба даст овард. Аз ин ҷост, ки ҳучуми Чингизхон ба Осиёи Миёна, чи навъе ки як қатор муаррихони буржуазӣ тасвир мекунанд, ҳаракати бетартиб ва худсаронаи бодиянишинони муғул набуда, балки ҳучуме буд, ки бар асоси мулоҳизаҳои амиқ ва нақшаҳои муайян қарор дошт.⁴ Тоҷирони маҳаллӣ вазифаи роҳбалади ӯрдуҳои чингизиро адо намуданд.

Чунон ки дар боло қайд гардид, Хоразм дар аснои ҳамлаи чингизӣ омодаи мудофия набуд. Муҳаммади Хоразмшоҳ бо вучуди иқтидори зоҳирии худ ба андозаи зиёде вобаста ба ашрофи ҳар-

*

⁴ Манбаъҳои оид ба мавриди истилоҳи муғул қарор гирифтани Осиёи Миёна аз тарафи В. В. Бартольд бо диққати тамоми омӯхта шуда, воқеаҳои марбут ба он бо тамоми ҷузъиёташ баён ёфтаанд (Бартольд В. В., 1963 б). Доир ба ин манбаъҳо низ ниг.: Spuler B., 1955, s. 463—502.

бии феодалӣ буд. Вай ба сардорони ҳарбии худ ва ба аҳолии махалли он қадар ҳам бовар надошт. Ба ҳамин чиҳат аз тарс кӯшуни худро ба як чо чамъ накарда, онро ба гуруҳҳои хурд тақсим намуд ва дар маҳалҳои гуногун гузошт. Ин парокандагии қувваҳои ҳарбии давлати Хоразмшоҳӣ барои ғалабаи лашкари муғул бештар заминаи мусоид ҳозир намуд. Ғайр аз ин, Муҳаммади Хоразмшоҳ ҳангоми тадорукоти ҷангӣ дар зарфи як сол аз аҳолии се мартаба молиёт гирифта, ба ин васила эътироз ва норизогии халқро ба вучуд овард.

Дар моҳи сентябри соли 1219 Чингизхон ба Утрор расида, қувваҳои ҳарбии худро ба се қисмат тақсим кард: як қисмати кӯшуни худро ба писаронаш Уктой (Угедей) ва Чағатой супорид, ки Утрорро муҳосира кунанд; қисмати дигари онро бо роҳбарии Чуҷӣ барои забт намудани шаҳрҳои соҳили дарьёи Сир ба тарафи шаҳри Чанд равона кард.

Худи ӯ бо ҳамроҳии писараш Тулуй қувваҳои асосиро гирифта, ба тарафи Бухоро ҳаракат намуд.

Аскарони муғул бо ҳамлаи қатъӣ шаҳри Утрорро ишғол карданд, лекин қалъаи Утрор муддати як моҳ (бар тибқи баъзе ҳуҷҷатҳо — 6 моҳ) муқовимат намуд. Муғулҳо пас аз тасхири шаҳри Утрор ҳамаи мудофиакунандагони шаҳро қалъаро ба қатл расониданд.

Он қисмати лашкари муғул, ки бо сардории Чуҷӣ барои забт кардани шаҳрҳои соҳили дарьёи Сир рафта буд, аввалин мартаба Сифноқро ғасб намуда, аҳолии онро тамоман аз дами тег гузаронид. Сипас, муғулҳо дар муддати кӯтоҳе шаҳрҳои поёноби дарьёи Сирро ишғол карда, онҳоро низ ғорат ва хароб намуданд. Дигар дастаи кӯшуни муғул, ки дар имтидоди дарьёи Сир ҳаракат мекард, дар резишгоҳи Ангрен шаҳри Бинокатро забт намуда, тамоми аскарони мудофеи ин шаҳро кушт.

Дар соли 1220 Чингизхон бо қувваҳои асосии лашкари худ ба Бухоро ҳамла овард. Вале ӯ дар ин маврид ба муқобилати шадиди муҳофизаткунандагони шаҳр дучор гардид. Ҳарчанд қувваи аскароне, ки шаҳри Бухоро мудофиа мекарданд, назар ба лашкари муғул хеле кам буд, ба вучуди ин, онҳо устуворона муқовимат менамуданд. Лекин ин муқобилат бисёр давом накард. Дар рӯзи сеюми ҷанг мудофиакунандагони шаҳри Бухоро, ки робитаи онҳо аз ҳама тараф бурида шуда буд, ночор аз муқовимат даст кашиданд. Аъсарияти онҳо сафи қувваҳои муҳосиракунандаи душманро раҳна карда, аз дарьёи Аму гузаштанд. Аммо, бо ин ҳама, муқобилат комилан барҳам нахурд. Чандсад нафар аз ватанпарастони далер, ки тарк кардани шаҳри худро намехостанд, ба даруни қалъа паноҳ бурда, то дами марг бар зидди истилогарон мубориза намуданд. Фақат вақте ки хандақи атрофи қалъа аз ҷасади одамон ва мурдаи аспҳо пур шуд, тасарруфи қалъа ба муғулҳо муяссар гардид. Ҷосибони муғул пас аз забт кардани Бу-

хоро ҳазорон сокинони бегуноҳи шаҳро кушанд ва боқимондагонро ҳамчун ғулом ва каниз ба асорат бурданд.

Пас аз ин лашкари Чингизхон ба тарафи Самарқанд раҳсипор гардид. Муҳаммади Хоразмшоҳ барои мудофиаи Самарқанд аҳамияти махсусе дода, дар ин ҷо қувваи бузурге чамъ оварда буд. Истехкоми шахр аз нав таъмир карда шуд. Гарнизони қалони қўшун фароҳам гардид, ки ба қавли Рашидаддин 110 ҳазор ва аз рӯи маълумоти дигар манбаъҳо 50 — 60 ҳазор нафар сарбоз дошт. Тамоми мамлакат чашми умед ба сӯи Самарқанд дўхта буд. Ба ақидаи шохидони давр ин шахр метавонист ба муҳосираи чандинсола тоб оварад. Рӯзи сеюми муҳосира мудофиакунандагони шахр аз қароргоҳи худ баромада, ба душман ҳамлавар шуданд. Дар ин ҳучуми ногаҳонӣ дастаи сершумори аскар иштирок намуд. Онҳо як миқдор аскарони муғулро нобуд карданд. Вале худ ба ихотаи душман афтода, ба зарбаи саҳт дучор шуданд, аксари онҳо дар майдони набард ҳалок гардид. Ин ҳучуми бебарор ба рӯҳияи мудофиакунандагон таъсири ногуворе расонд. Аъёну ашроф ва рӯҳониёни риёкор аз ин ҳолат истифода карда, қозӣ ва шайхулислормо ба назди Чингизхон фиристоданд, то дар роҳи таслим гуфтугузор ба амал оваранд. Субҳдам онҳо хоинона дарвозаи шаҳро ба рӯи муғулҳо кушоданд. Қўшуни чингизӣ ба шахр зада даромада, ба қатли ом ва ғоратгарӣ шуруъ намуд. Фақат хиёнаткорон ва онҳое, ки ба паноҳи муғулҳо омада буданд, ҷон ба саломат бурданд. Аммо мудофиакунандагони қалъа ҳамон сари таслим фуруд наоварда, ба душман муқобилати саҳт нишон медоданд. Бо вучуди ин ҳама шучоат ва мардонагӣ онҳо низ дар муқобили қўшуни чун мӯру малаҳи истилогарон дуру дароз истодагӣ карда натавонианд. Пас аз афтодани истехкоми қалъаи Самарқанд ҳазорон диловарон ба масҷиди ҷомеъ паноҳ бурда, душманро ба наздик шудан намонданд. Муғулҳо бо роҳе масҷидро оташ заданд. Вале мудофиакунандагон аз ин наҳаросида, дар ҷои худ нишастанд ва сўхта мурданро аз таслим шудан ба душман авлотар донианд.

Бештар аз нисфи аҳолии Самарқанд талаф шуд. 20 ҳазор нафар қосибону хунармандон ба писарон ва хешу табори Чингизхон ва боз ҳамон қадар аз заҳматқашони шахр ба хидмати қўшуни муғул бахшида шуданд.

Шаҳри Самарқанд ба харобазор табдил ёфта, аз одам ҳолӣ гардид. Ҳатто пас аз якуним сол ҳам, қисме аз аҳолии он ба ҷойҳои худ баргаштанд, нуфуси шахр фақат чорьяки сокинони пештараи онро ташкил менамуд.⁵

Ҳангоми муҳосираи Самарқанд Муҳаммади Хоразмшоҳ ба анҷоми муҳорибаҳои соҳили дарьён Аму нигарон буд. Вақте ки кў-

*

⁵ Чан-чунь, 1966, сах. 311.

шуни мугул шаҳро ишғол намуд, ӯ ба ҳудуди Эрон — ба Табаристон фирор карда, дар яке аз қазираҳои қануби баҳри Хазар паноҳ бурд ва дигар барои ташкили муборизаи зидди истилои мугул чорае наандешид.

Мудофиаи қаҳрамононаи Хучанд. Темурмалик

Он қисмати лашкари мугул, ки барои забт кардани Хучанд фиростода шуда буд, агарчи муддати зиёде ин шаҳри қадими тоҷиконро ба муҳосира гирифт, вале дар ишғоли он муваффақияте ба даст оварда натавонист. Аз ин ҷиҳат пас аз мағлубияти Бухоро ва Самарқанд як гурӯҳи калони аскарони мугул ба ёрии муҳосиракунандагони Хучанд омаданд ва, ба ин тариқа, дар атрофи шаҳр даҳҳо ҳазор нафар аскарони чингизӣ ҷамъ шуданд.

Ба мудофиакунандагони шаҳр марди ҷасури ҷангӣ Темурмалик роҳбарӣ менамуд.⁶ Мудофиакунандагони шаҳр фақат он вақт ба тарк намудани Хучанд маҷбур гардиданд, ки дигар ба душман муқобилат кардан мумкин набуд. Онҳо ба қазирае, ки дар дарёи Сир воқеъ гардида буд (зоҳиран, як километр поинтар аз шаҳр) рафта истехком гирифтанд ва аз он ҷо муборизаи худро бар зидди истилогарон давом доданд.

Ин қазира барои мудофиа хеле муносиб буд. Вай дар ҷое воқеъ гардида буд, ки тирҳои душман аз соҳил рафта намерасид. Ҳатто ба манҷаниқ ҳам имкони ҳуҷум кардан набуд. Вақте ки мугулҳо ба муқобили ин сангари мудофиакунандагони Хучанд чорае наёфтанд, ба ин фикр омаданд, ки бар рӯи оби дарёи Сир садде сохта ва ба ин васила худро ба қазира расонанд. Онҳо барои ин мақсад хеле асирони ҳарбиро водор намуданд, ки аз кӯҳ санг кашонида сад бисозанд. Аскарони Темурмалик барои бетаъсир кардани тирҳои душман рӯи киштиҳои худро бо намад пушида, бо гил андова намуданд. Онҳо шабона ва субҳдам бо ҷунин киштиҳо ба соҳил наздик шуда, ба лашкари истилогарон ҳамла меоварданд ва садди ононро вайрон карда, пас мегаштанд.

Қаҳрамони мудофиакунандагони Хучанд яке аз дурахшонтарин саҳифаҳои таърихи халқи тоҷик мебошад. Онҳо бо вучуди хеле кам будани қувваи худ муборизаро ба муқобили кӯшуни пуршумори душман қатъ накарданд. Лекин вақте ки захираи ҳӯрокворӣ ба охир расид, Темурмалик маҷбур гардид қазираро тарк карда, аскарони зиндамондаи худро халос кунад. Ин буд, ки ӯ сарбозонашро ба киштиҳои савор карда, шабонгоҳ ба кӯмаки рушноии машъалҳо бо маҷрои дарёе ҳаракат намуд. Истилокорони мугул ҳамчун каргасҳои гурусна аз паси киштиҳои Темурмалик ме-

*

⁶ Бартольд В. В., 1963 б, сах. 485 ва мобаъд; Айни С., 1944.

тохтанд ва онҳоро ба зери борони тир мегирифтанд. Қахрамонони Хучанд ҳамлаҳои душманро рафъ намуда, роҳи пурхатари худро мепаймуданд. Бар тибқи ривояте, дастаи аскаронаи муғул аз онҳо пеш гузашта, аз ин лаб ба он лаби даръё занҷир кашиданд. Аммо Темурмалик ва сарбозони ӯ ин занҷирро пора намуда, барои убури киштиҳои худ роҳ кушоданд.

Темурмалик дар наздикии шаҳри Чанд бо қувваи бузурги ғосибони муғул, ки аз ду тараф соҳили даръёро иҳота карда буданд, дучор гардид. Муғулҳо киштиҳои манҷаниқдорро ба якдигар васл карда, пули мутаҳаррике ба вучуд оварданд ва, ба ин тариқа, роҳи киштиҳоро бастанд. Ба диловарони Хучанд лозим омад, ки аз киштии пиёда шуда, бо душман охири нафа ба чанг дароянд. Дар ин чанги ду қувваи нобаробар тақрибан ҳамаи сарбозони Темурмалик ҳалок гардиданд. Фақат ҳуди Темурмалик муваффақ шуд, ки бо як дастаи хурде аз марғ раҳой ёфта, худро ба Хоразм бирасонад. Дар он ҷо бақияи кӯшуни торуморшудаи Хоразмшоҳ ҳам омада буд.

Темурмалик дар Хоразм тамоми мардони чанги муттаҳид намуда, дубора бар зидди истилогарони муғул амалиёти ҳарбиро оғоз кард. Вай ба душман якчанд зарбаи сахт ворид оварда, ҳатто муваффақ гардид шаҳри Ёникентро, ки яке аз калонтарин шаҳрҳои поёноби даръёи Сир буд, забт намояд. Лекин аз он ҷо, ки дар байни Темурмалик ва дигар сарлашкарони Хоразмшоҳ ваҳдат ва муносибати хуб мавҷуд набуд, ӯ ин муваффақиятҳои ҳарбии худро вусъат дода натавониста, маҷбур шуд ба Хоразм баргардад.

Писари Муҳаммади Хоразмшоҳ султон Ҷалолиддин ҳам ба муқобили кӯшуни Чингизхон муқовимати қиддӣ намуда, бо ҳамроҳии Темурмалик ба истилогарони муғул чандин зарбаи шадид расонид. Вале саранҷом ҳуди ӯ низ дар муҳорибаи наздикии даръёи Хинд дучори шикаст гардид, аз сахнаи мубориза берун рафт.

Ташкили мудофияи шаҳрҳо ҳангоми ҳуҷуми чингизиён хеле бад буд. Фақат оммаи халқ шаҳру деҳаҳои худро фидокорона мудофия мекарданд, дар ҳоле ки аёнӯ ашроф, амалдорон ва табақаи олии рӯҳониёни ислом барои ҳифзи ҳаёт, молу мулк ва ҷоҳу ҷалоли худ бо душман созиш менамуданд. Ин буд, ки Чингизхон бо қувваи камтар аз қувваи лашкари Хоразмшоҳ ба ғалабаҳои пай дар пай ноил мегардид.

Футуҳоти минбаъдаи Чингизхон дар Осиёи Миёна

Истилогарони муғул аҳолии зиндамондаи Бухоро, Самарканд ва Хучандро ба азобу уқубатҳои даҳшатангезе гирифтोर намуда, пас аз андак таваққуф ба тарафи дашти Қарши ва Тирмиз

ҳаракат карданд. Онҳо шаҳри Тирмизро ба харобазор табдил до- да, сокинони онро ба қатл расониданд. Пас аз ин хунрезихо Чин- гизхон аз даръёи Аму гузашта, ба хоки Афғонистони Шимолии ҳозира дохил гардид ва дар соли 1221 Балхро забт карда, онро низ тамоман хароб намуд.

Дар ҳамин вақт писарони ӯ Чағатой, Уқтой ва Чучӣ бо сад ҳазор нафар лашкари муғул пойтахти давлати Хоразмшоҳӣ шаҳ- ри Гурганҷ (Урганҷ)-ро муҳосира намуданд. Мудофиакунандаго- ни Гурганҷ муддати шаш моҳ бо муғулҳо мардонавор ҷангиданд. Муҳорибан Гурганҷ ба дараҷае шадид буд, ки ғосибони муғул пас аз ворид шудан ба шаҳр низ ҳар як маҳалла ва кӯчаро бо қурбонӣ ва талафоти бузурге ба даст дароварданд. Онҳо пас аз забт кардани шаҳр ғайр аз пешаварон, кӯдакон ва занон, яъне онҳое, ки ба ғулом ва каниз табдил намуданд, дигар ҳамаро сар буриданд. Илова бар ин, ғосибон аз он ҷама талафоте, ки дар ҷан- ги Гурганҷ доданд, хеле ба хашму ғазаб омада, тасмим гирифт- танд шаҳрро тамоман ба хок яқсон кунанд, то аз он асаре боқӣ намонад. Ба ин мақсад онҳо садди соҳили даръёи Амуро вайрон намуда, шаҳри Гурганҷро ғарки об карданд.

Дар аввалҳои соли оянда писари Чингизхон Тулуй Хуросонро забт намуда, махсусан яке аз қадимтарин марказҳои маданияти Осиёи Миёна шаҳри Марвро хароб кард. Аз аҳолии Марв фақат чандсад нафар пешаварони ғуломгардида зинда монда, дигар ҷама кушта шуданд.

Аз навоҳии тоҷикнишин танҳо Бадахшон ва баъзе вилоятҳои кӯхистонии Тоҷикистони Шарқӣ, инчунин чанде аз маҳалҳои Ғур, ки бо қалъаҳои мустақкам муҳофизат шуда буданд, ба дасти му- ғулҳо надароманд.

Аз муаррихони араб Ибн ал-Асир (1160—1244), ки шоҳиди ман- зараи мудҳиши истилои муғулҳо ва ваҳшонияти онҳост, рафтори ғайринсонии ғосибони чингизиро чунин тасвир мекунад: «Онҳо (ӯрдуҳои Чингиз.—Б. Ғ.) ба касе раҳм намекарданд, баръакс, за- нон, мардон ва кӯдаконро мекуштанд, шиками занони ҳомиларо пора карда, кӯдакони ҳануз таваллуд нашударо сар мезаданд... Шарораҳои ин бало ба ҳар тараф pariда, офати он насиби умум гардид ва ҳамчун абри сиёҳе, ки вайро боди саҳт меронад, аз вилояте ба вилояте сайр намуд. Халқе аз канори мамлақати Чин баромада, ба вилояти Туркистон, ба Қошғар ва Баласоғун ҳамла овард ва аз он ҷо ба навоҳии Мовароуннаҳр, ба Самарқанд, Бу- хоро ва ҷоҳои дигар тохт, ишғол кард, хароб намуд, ба қатл ра- сонид ва ба яғмо бурд. Шаҳре набуд, ки аз дасти тоторҳо сало- мат монда бошад, онҳо ҷама ҷоро вайрон мекарданд, аз назди- кии ҳар чизе ки мегузаштанд, тороҷ менамуданд, ҳар як чизе ки ба назарашон ғайри қобили истеъмол менамуд, месӯзониданд. Масалан: онҳо молҳои абрешимӣ ва дигар хел қолаҳоро тӯда-тӯ- да тӯъмай оташ мекарданд».

Истилои муғул ба сари халқҳои Осиеи Миёна мусибатҳои беҳадду ҳаср овард. Дар натиҷаи талаву тороч ва сӯхторҳои шаҳрҳои Мовароуннаҳр ба харобазор табдил ёфтанд, аҳолии захматкаши онҳо қатли ом гардиданд. Корҳои зироат низ хеле паст рафт.

Маркс дар баёни зулми муғулҳо чунин таъкид карда буд, ки ин тааддӣ «ба рӯи халқе, ки қурбони он гардидааст, на фақат фишор меовард, балки вайро таҳқир менамуд ва мехушконид». Ба қавли Маркс, истилогарони муғул «одамонро ба ҳайвон, заминҳои зироат ва деҳоти пурнуфусро ба чарогоҳ табдил медоданд».⁷

Дар айни замон муборизаи қаҳрамононаи халқҳои Осиеи Миёна бар зидди таарузи чингизийн, ки бо муқовимати бар ӯрдуҳои муғул нишондодаи халқи қабири рус мусодиф шуда буд, аҳамияти бузурги таърихӣ дошт. Ин мубориза ҳамлаи муғулҳоро камқувват карда, роҳи минбаъд ба ғарб паҳн шудани онро масдуд намуд.

Вақтҳои охир баъзе муаррихони Республикаи Халқии Хитой ҳамчун ситоишгари ҷангҳои истилокоронаи Чингизхон ва ворисони ӯ баромад карда, ба амалиёти хунхоронаи онҳо бо ҳар васила мадҳу сано мехонанд. Онҳо ба тохтутозҳои истилогарони муғул дар кишварҳои бегона аҳамияти прогрессивиро нисбат дода, мавқеи онро баланд бардоштани мешаванд. Масалан, Хан Жу-лин дар бораи Чингизхон мақолае навишта («Лиши янь цзю», 1962, № 3, саҳ. 1—10), бо ҳамон таърихшиносоне, ки «қатлу куштор ва харобихон дар ҷанг ба амал овардаи муғулҳоро махсус таъкид намуда, аммо ба роли прогрессивии дар таърих бозидаи Чингизхон мутаваҷҷеҳ намешаванд», муноқиша мекунад. Ӯ роли прогрессивии Чингизхонро фақат дар юриш ва ҷангҳои истилокорона мебинанд: «Чингизхон марзҳоро аз сари роҳи равобити Шарқу Ғарб нест кард, истехому қалъаҳоеро, ки ба алоқаҳои иқтисодӣ ва маданӣ мамониат мекарданд, ба хок яксон намуд, дар натиҷа робитаҳои мутақобили Шарқ ва Ғарб ба раванқ даромад». Ба ақидаи Хан Жу-лин, Хитойро истило кардани муғулҳо ва ба Осиеи Миёна ҳамла овардани онҳо аҳамияти мусбат дорад, зеро «муғулҳо дар Хитой гуё ваҳдату ягонагии давлати императориро барқарор намуда, дар Ғарб бошад, монеаҳоеро, ки ҳукмронони давлатҳои мухталиф дар роҳи мубодилаи иқтисодию маданияи Хитой ва ин давлатҳо ба вучуд меоварданд, аз миён бардошт».⁸

Моҳи декабри соли 1962 доир ба мақоми Чингизхон дар таърих мақолаи Ян-Чжи-цзю чоп шуд («Лиши цзяосюэ», 1962, № 12, саҳ. 6—11), ки дар он баробари эътироф намудани роли мусбати Чингизхон дар ташкили иттиҳоди тоифаҳои муғул ба ӯ роли мут-

✱

⁷ Маркс К., Secret diplomatic history of the eighteenth century, London, 1899, p. 78.

⁸ Тихвинский С. Л., 1970, саҳ. 17.

тахидкунандаи Хитой низ нисбат дода шудааст. Ян Чжи-цзю менависад: «Агар аз нуқтаи назари давраҳои дуру дарози таърих нигарем, он гоҳ бардавом ва муҳимтар будани роли муттаҳидкунанда, амри муваққатӣ ва дараҷаи дуюм будани харобӣ аён мегардад. Иттиҳод бо арзиши харобӣ ба даст меомад».

Асли мақсади муаррихони Хитой аз баланд бардоштани мавқеи Чингизхон дар «таърихи инсоният» ин аст, ки даъвоҳои роҳбарони ҳозираи Хитойро ба заминҳои Республикаи халқии Муғулистон, республикаҳои Осиёи Миёнаи Иттифоқи Советӣ ва дигар сарзаминҳои як вақтҳо тахти тасарруфи истилогарони муғул қароргирифта «илман» асоснок кунанд. Дар айни замон, ин инъикоси сиёсати азаматталабонаи роҳбарони маочии Партияи Коммунистии Хитой мебошад.

Ҳаёти хоҷагӣ пас аз истилои муғул

Чингизхон давлати бузурги императории ташкилкардаашро дар байни писарони худ тақсим намуд.

Писари калони ӯ Чучӣ ҳанӯз дар соли 1207 ба идора қардани «халқҳои ҷангалнишин» уҳдадор гардида буд, ки ин халқҳо дар масоҳати васеъ аз поёноби дарёи Саланга то соҳили Иртиш зиндагӣ мекарданд. Дар соли вафоти Чингизхон (1227) қисми шимолии Ҳафтруд, тамоми хоки онвақтаи қазоқҳо ва қирғизҳо, инчунин қисмати шимолии Хоразм низ ба ҳиссаи мулки Чучӣ дохил шуд. Мулки писари дигари Чингизхон—Чағатой аз мамлақати уйғурҳо то Самарқанд ва аз қисмати ҷанубии Олтой то соҳилҳои дарёи Аму вузъат дошт. Урду — қувваи асосии хони бузург Уқтойхон дар Тарбоғатой воқеъ гардида буд. Писари хурди Чингизхон Тулуй, аз рӯи таомули бодиянишинон, ба заминҳои асосии падараш соҳиб шуд.

Агарчанде Мовароуннаҳр ба мулки Чағатой дохил мешуд, вале амалан ин мамлақатро бевосита худи хони бузург Уқтой (1229—1241) дар тасарруф медошт ва фақат як қисми ондоти онро ба Чағатой ва хонаводаи ӯ меод.

Истилокорони муғул кишварҳои забткардашонро бо қувваи худ идора қарда наметавонишанд. Ин буд, ки Уқтой вазифаи идора қардани Мовароуннаҳрро ба бузургтарин тоҷир ва рибоҳӯри ин мамлақат Маҳмуди Ялавоч супорид. Маҳмуд дар Хучанд истода, қаламрави худро идора мекард. Тамоми қувваи ҳарбии дар Мовароуннаҳр гузоштаи муғулҳо низ дар ихтиёри ӯ буд. Сардорони ин қувваи ҳарбӣ баскакҳо, ки назорати аз аҳоли ҷамъ қардани молиёт ҳам вазифаи онҳо ҳисоб мешуд, бевосита ба Маҳмуди Ялавоч итоат намуда, бо нишондоди ӯ амал мекарданд.

Истилои муғул сохти ҷамъиятии Осиёи Миёнаро тағйир надод,

вале ба авзон табақҳои мухталифи мамлакат ба таври гуногун таъсир расонд.

Рӯҳониён, тоҷирон ва заминдорони калон ба зудӣ ба такягоҳи ғосибони муғул табдил ёфтанд. Чи навъе ки муаррихи асрҳои XIII — XIV Рашидаддин мегӯяд, дар вақти Чингизхон ва ворисони ӯ Уқтойхон ва Гуюкхон (1246—1248) хонҳо ва шоҳзодагони муғул ба тоҷирон ва заминдорони калон ярликҳои махсус («пайцзы») медоданд, ки дар асоси он аҳолии мебоист ҳар вазифа ва хидмате, ки онҳо фармоянд, иҷро мекард. Вазъияти оммаи захматкаш, чи дар шаҳрҳо ва чи дар маҳалҳои рустой рӯз аз рӯз бадтар мебардид.

Барзгарон ва пешаварон ғайр аз хироч, ки ҳар сол аз заминхон кишт ба давлат медоданд, боз ба адо намудани вазифаҳои зиёде маҷбур буданд. Маъмурон, тоҷирон, намояндагони табақаи рӯҳонӣ ва аъзои хонаводаи хонӣ, вақте ки аз ягон маҳал мегузаштанд, ярликҳои махсусро нишон дода, аз аҳолии маскан, озуқа ва нақлия талаб мекарданд ва аҳолии маҷбур буд, ки ҳамаи ин талаботро баҷо орад. Илова бар ин, масъулияти бо хӯрок ва пушок таъмин намудани дастаҳои ҳарбии дар шаҳру деҳот гузошташуда низ ба зиммаи аҳолии буд. Пешаварон дар феҳристи махсус буданд ва ғайр аз вазифаҳои номбаршуда ба таҳия намудани як миқдори муайяни маҳсулот ҳам ўҳдадорӣ доштанд. Онҳо мебоист дар мўҳлати муқаррарӣ миқдори муайяни маснуоти худро барои ҳокимиони муғул ҳозир мекарданд. Махсусан аҳволи нешаварони аслиҳасоз, пойафзолдуз ва бофанда хеле бад буд.

Истилои муғул ба ҳаёти хоҷагии Осиёи Миёна зарбаи сахт расонид. Суиистеъмолкунии ҳукмронони маҳаллӣ, ки худсарона андоз ва молиётро назар ба дараҷаи муқарраршуда якҷанд мартаба бештар меситониданд, аҳволи халқро ба кулӣ тоқатнопазир мекард. Зулму истибдод ва ҷабру бедод аҳолии зиндамондаи шаҳру кишлоқро аз ҳар гуна майлу иштиёки пеш бурдани хоҷагии маҳрум сохт. Ин буд, ки вазъияти хоҷагии мамлакат дар даҳсолаҳои аввали истилои муғул боз ҳам харобтар гардид.

Дар ин бобат махсусан вазъи ҳаёти шаҳр ва тиҷорати дохилии пулӣ мисоли равшан шуда метавонад. Бар тибқи шаҳодати Чанчун, ки аз қатлу ғорати муғулҳо дере нагузашта ба Самарқанд сафар кардааст, дар шаҳр қариб чорьяки аҳолии маҳаллӣ боқӣ монда, ҳама чоро гадову гурусна зер карда буд, бо вучуди ин тиҷорат давом мекард ва бозор моли фаровон дошт. Баъдтар аҳвол на ин ки рӯ ба беҳбудӣ ниҳод, балки бадтар гардид. Дар сиккаҳои онвақтаи Самарқанд аломатҳои афзудани бӯҳрони тиҷорати пулӣ, шакли бӯҳрон ва кӯшишҳои дар роҳи пешгирии қардани ин бӯҳрон ба ҳарҷ додан ҳукумат возеҳу равшан нақш ёфтааст.⁹

*

⁹ Давидович Е. А., 1970 а.

Дар Самарканди пас аз истилои мугул (мисли пештара, чунон ки дар асри XII ва ибтидои асри XIII) сиккаҳои калони мисӣ зарб зада, аз рӯйи оби нуқра медавониданд. Ин дирамҳои мисии нуқраандуд дар муомилот пулҳои нуқраи асилро иваз карданд. Осиёи Миёна «бӯҳрони пули нуқра»-ро ҳоло ҳам аз сар мегузаронд. Ин аввалин пулҳои пас аз истилои мугул баровардашуда, ки навиштаҳои арабии аксаран динӣ доштанд, дар муомила дер давом накарданд. Дар соли 1225 ба ҷои онҳо пулҳои қадре ғайриоддӣ ба муомила гузошта шуданд, ки навиштаҳои онҳо на ин ки забони арабӣ, балки ба забони маҳаллии тоҷикӣ буд. Акнун зарурате ба миён омад, ки мардум пулро на фақат аз шакли зоҳириаш, ҳамчунин аз мазмунаш ҳам бишиносанд. Ин навиштаҳо бо забони фаҳмон самарқандиро мардумро бовар кунондани мешуданд, ки ин пули маҳаллист, барои Самарқанд ва давоири он бароварда шудааст ва дар ҳамин ҷо роиҷ аст. Вале мардуми Самарқанд бовар накарданд. Он гоҳ пас аз як сол дирамҳои нави мисии нуқраандуд бароварда шуд, ки дар онҳо низ суҳанони «боваркунонанда», вале акнун бо сҳанги таҳдидомез, сабт гардида буд: бо ин мақсад дар навиштаҳои рӯи пул се мартаба бо исрор таъкид мешуд, ки ин тангаҳои худӣ Чингизхон аст. Аммо Самарқандиро аз ин натарсанданд. Ба ин сабаб дар соли 1232 дирамҳои пайдо шуданд, ки дар рӯи онҳо ба забони тоҷикӣ суҳанони ошкоро таҳдидкунанда сабт ёфта буд: «Ҳар касе, ки дар Самарқанд ва ноҳияи ин шаҳр ин пулро нагирад, ҷинояткор аст».

Аз ин чунин бармеояд, ки дар он вақтҳо Самарқанд саҳттарин бӯҳрони муомилоти пулиро аз сар мегузаронид: касе намехост моли худро ба пули мисии нуқраандуд фурушад, лекин пули дигар мавҷуд набуд.

Аз хоҳишу таҳдид чизе ҳосил нашуд. Ҳукумат маҷбур гардид, ки дар Самарқанд пули нуқраи асил барорад. Вале ин иқдом вазъиятро фақат бадтар кард: тангаҳои нуқра, ҳамин ки ба дастӣ касе афтад, дигар берун намебаромад ва дере нагузашта захираи ин пул ба итмом расид. Дар чунин шароит бозгаштан ба дирамҳои мисии нуқраандуд умуман аз ақл берун буд. Инак, Самарқанди як замон бузургтарин маркази бозургонию хунармандии Осиёи Миёна ба «давраи бепулӣ» қадам гузошт: тичорати пулӣ тамоман қатъ гардид.

Вазъияти тичорат дар дигар вилоятҳои калоне, ки як вақтҳо аз ҷиҳати иқтисодӣ хеле нашъунамо доштанд, боз ҳам бадтар буд. Чунончи, дар Фарғона, Шош, Тирмиз, Чағониён ва бисёр шаҳру вилоятҳо пас аз истилои мугул умуман пул бароварда нашуд. Агар дар ин маҳалҳо ягон қадар тичорати дохилӣ вучуд дошта бошад, тадриҷан ба дараҷаи соддатарин доду гирифтӣ молӣ таназзул намуд.

Шӯриши Маҳмуди Торобӣ

Аз солҳои 30-юми асри XIII дар байни аҳолии воҳаҳои зироатӣ ва пешаварони шаҳр ҷунбиши зидди золимонӣ аҷнабӣ ва маҳаллӣ шурӯъ гардид. Ин ҷунбиш махсусан дар Бухоро пурқувват шуд ва дар соли 1238 шӯрише дар ин ҷо ба амал омад, ки бо номи шӯриши Маҳмуди Торобӣ машҳур аст.¹⁰

Бухороро асосан намояндагони аъён ва ашрофи феодалии маҳаллӣ (амирон ва садрҳо), ки дар зулм кардан ба халқ аз хонҳои муғул ақиб намонданд, идора мекарданд. Бинобар ин ҳеҷ ҷои тааҷҷуб нест, ки аввалин душмани бархӯрдаи шӯришиён ҳукмронони маҳаллии Бухоро буданд.

Роҳбари шӯриш Маҳмуд ном яке аз пешаварони элакбофи деҳаи Тороб буд. Вай дар кӯчаҳои Тороб ва деҳаҳои атрофи он нутқҳои ғазабнок эрод карда, оммаро ба муборизаи зидди зулми истилогарон ва тарафдорони онҳо даъват намуд. Ҳукмронони Бухоро дар садади дастгир кардани ӯ афтоданд. Пас аз он ки кӯшиши фуру нишондани шӯриш натиҷае набахшид, онҳо хостанд, ки Маҳмудро бо фиреб аз Тороб ба Бухоро бурда, дар он ҷо ба қатл расонанд ва, ба ин тариқа, шӯришро бе раҳбар кунанд. Лекин Маҳмуди Торобӣ қасди душманро пешаки фаҳмида, хатари таҳдидкунандаро бартараф намуд. Ӯ ба Бухоро танҳо нарафта, бисёре аз пайравонашро бо худ гирифт.

Тарафдорони пуршумори Маҳмуд дар яке аз теппаҳои наздикии шаҳри Бухоро ҷамъ шуданд ва Маҳмуд дар ҳузури иддаи зиёди аҳолии захматкаш нутқ эрод намуд ва мардумро ба муборизаи мусаллаҳона даъват кард. Ин нутқи Маҳмуди Торобӣ хеле муваффақият пайдо кард. Ҳамаи аҳолии маҳалҳои атроф омада ба ӯ ҳамроҳ шуданд. Вақте ки Маҳмуд қувваи бузурге ҷамъ намуд, аз рӯҳониён, садрҳо ва дигар намояндагони табақаи ҳоким талаб намуд, ки ӯро халифа хонанд. Намояндагони синфи ҳоким ба вазъияти танг афтоданд: азбаски халқ тамоман ба тарафи шӯришиён гузашта буд, онҳо ба ҷуз қабул кардани талаби Маҳмуд дигар чорае надоштанд. Маҳмуд қасри пешвои қиёми халқӣ Малик Санҷарро, ки дар соли 1206 сохта шуда буд, иқоматгоҳи худ муқаррар карда, ба иҷрои нақшаҳои худ иқдом намуд. Садрҳо ва соири намояндагони табақаи ҳоким аз шаҳр ронда шуданд.

Муаррих Ҷувайнӣ, ки шӯриши Маҳмуди Торобиро аз мавқеи синфии худ бо назари манфӣ тасвир намудааст, дар бораи тадбироти нисбат ба синфҳои ҳоким пеш гирифтаи Маҳмуд ҷунини менависад: «Вай ақсарияти одамони начиб ва мухтарамро тахқир намуд ва қисми дигари ин гурӯҳ гурехта, худро аз ӯ халос карданд».

*

¹⁰ Бартольд В. В., 1963 б, саҳ. 545—547; Якубовский А. Ю., 1936, саҳ. 101—135.

Дар айни замон Чувайнӣ маҷбур шудааст эътироф намояд, ки (Маҳмуди Торобӣ) ба мардуми авом ва дарбадарони бехонумон хайрхоҳӣ мекард... Одамонро ба хонаҳои тавонгарон мефиритод, ки аз он ҷо хайма ва қолин оварда урдугоҳ созанд».

Аз ин суҳанони Чувайнӣ маълум мешавад, ки Маҳмуд барои мархилаи минбаъдаи мубориза ба тарзи ҷиддӣ тайёрӣ медидааст. У ба хубӣ медонист, ки «бузургони» Бухоро аз муқовимат даст намекашанд ва онҳо барои баргардонидани ҳокимияти аз даст рафтаи худ, албатта, кушиш хоҳанд кард.

Садрҳо ва дигар намояндагони табақаи ҳоким дар Кармина қарор гирифта, бо ҳамроҳии қувваҳои мусаллаҳӣ муғулҳо низ ба ҷанг омода мегардиданд.

Дар наздикии шаҳри Бухоро дар байни шӯришиён ва аскарони муғул муҳорибаи сахте ба амал омад. Қувваи шӯришиён хеле хуб ташкил шуда буд. Онҳо бо шучоат ва мардонагӣ меҷангиданд. Маҳмуди Торобӣ шахсан ҳамеша дар миёни қорзор буд. Аҳолии деҳаҳои атроф бо каланд ва табар мусаллаҳ шуда ба кӯмаки шӯришиён омаданд. Ин хеле ғалабаи шӯришиёнро тезтар намуд. Кӯшуни муғулҳо ва феодалони маҳаллӣ шикаст хӯрда, ақиб нишастанд. Шӯришиён онҳоро то Кармина таъқиб намуда, аксарашонро нобуд карданд. Чунон ки Чувайнӣ тасдиқ мекунад, дар ин муҳориба 10 ҳазор кас кушта шуд.

Лекин чараёни мубориза ба зудӣ тағйир ёфта, шӯриш ба шикаст дучор гардид. Пешво ва ташкилкунандаи он Маҳмуди Торобӣ дар наздикии Кармина кушта шуд. Дигар аз роҳбарони бистеъдоди шӯришиён, дӯсти Маҳмуд — Шамсиддин Маҳбубӣ низ ҳалок гардид. Шӯришиёне, ки аз сардор маҳрум монда ва аз ҷиҳати яроқ камбудӣ доштанд, чанд рӯз пас аз ин воқеа комилан мағлуб гардиданд. Аҳолии Бухоро ва сокинони атрофи он ба тарзи бераҳмонае қатлу гораг шуданд.

Чувайнӣ дар воқеаномеи худ бо ҳар васила кушиш кардааст, ки симои Маҳмуди Торобиро бар хилофи ҳақиқат нишон диҳад. У Маҳмуро ҳамчун як марди мутаассиби нимдевона тасвир намуда, мегӯяд, ки аз паси вай фақат «мардуми авом ва дарбадар» мерафтанд. Ин суҳанони душмани синфии шӯриши халқ бори дигар ба исбот мерасонанд, ки ҷунбиши Маҳмуди Торобӣ ҳақиқатан дорои хусусиятҳои халқӣ будааст.

Шӯриши Маҳмуди Торобӣ на фақат ба муқобили ғосибони муғул ва зулми онҳо, балки бар зидди рӯҳониён, тоҷирон ва феодалони маҳаллӣ, ки истилогаронро пуштибонӣ мекарданд, равона гардида буд. Барзгарон ва пешаварон ба ин сабаб аз паси Маҳмуд рафтанд, ки у ба муқобили зулму ҷабри номаҳдуди тавонгарон сар бардошта, тақсим намудани молу мулки онҳоро дар байни фақирон ва бенавоён талаб мекард.

Маҳмуди Торобӣ дар асл, бар хилофи Чувайнӣ, ки «одами му-

таассиби нимдевона» тасвир мекунад, як марди оқили хеле шуҷоъ буд. У дар роҳи манфиати халқ аз ҳеч душворӣ ру намегардонд ва намеҳаросид. Аз ин ҷост, ки Маҳмуди Торобӣ дар таърихи халқи тоҷик ва дигар халқҳои Осиёи Миёна мақоми барҷастиаеро ишғол намудааст.

Сиёсати дохилии Манғуқон ва ҳокими тоҷир Масъудбек

Аз истилои Осиёи Миёна ва Эрон дере нагузашта дар байни хонҳо ва ашрофи муғул нисбат ба аҳолии муқимии ноҳияҳои забтшуда ду тамоил ба таври равшан падида гардид. Асосҳои иҷтимоии ин тамоюлот аз тарафи А. Ю. Якубовский ва И. П. Петрушевский мавриди тадқиқ қарор гирифтааст.¹¹ Ифодакунандаи як тамоил қисми зиёди ашрофи бодиянишини ҳарбӣ (чи муғул ва чи турк), аксари шоҳзодагон ва баъзе қоонҳо — соҳибдавлатони оли муғул ба шумор мерафтанд. Онҳо беиба мардумро талаву тороч мекарданд, ба оташ меандохтанд, ба асорат мебарданд ва ҳеч андешае надоштанд, ки дар натиҷаи чунин муносибат бо аҳолии маҳаллӣ худро хеле зуд аз даромадҳои беҳадду ҳисоб ва оидоти мунтазами замин, касбу ҳунар ва тиҷорат маҳрум месозанд. Қисмати аз аъёну ашроф ва бозургонони маҳаллӣ, ки аз ғорат ва яғмоғари ба зудӣ сарвати фаровон ба даст овардани буданд, низ ба ин гурӯҳ ҳамроҳ шуданд.

Ифодакунандаи дигар тамоил баъзе қоонҳо ва қисмати ками ашрофи бодиянишини муғул, амалдорон, рӯҳониён ва аксари тоҷирон буданд. Ин табақаҳои синфи ҳукмронро қидду чаҳд дар роҳи таъсиси ҳокимияти пуриқтидори марказиятнок, мубориза бо кайфияти ҷудоихоҳии намояндагони равияи аввал, ниҳоят равшану возеҳ фаҳмидани зарурати бас қардани ғорат ва хонавайрон сохтани аҳолии муқимӣ ба ҳам муттаҳид менамуд. Ба тахти ҳимояи худ гирифтани шаҳрҳо ва умури тиҷорат, аниқ муайян қардани ҳаҷми хироҷ ва молиёт, аз андозҳои худсарона раҳонидани рустоиёну шаҳриён, роҳ падодан ба зерӣ по шудани киштзорҳо ва хароб гардидани ободихо — чунин буд сиёсати пешгирифтаи онҳо, ки бидуни он барқарор қардан ва ба роҳи инкишоф даровардани хоҷагии тамоман харобшуда муяссар намегардид. Албатта, асли мақсади онҳо аз таракқӣ додани хоҷагӣ аҳолии мехнаткашро бештар ва бо самарани зиёд истисмор қардан буд. Намояндагони тамоили дуҷум ба ҳубӣ мефаҳмиданд, ки пеш наги-

*

¹¹ Якубовский А. Ю., 1932, саҳ. 52—53; Петрушевский И. П., 1960, саҳ. 48 ва мобаъд.

рифтани чунин тадбир ба маънии теша бар решаи манфиатҳои худ задан аст, зеро як дафъа тороҷ кардан ба ҳеҷ ваҷҳ ба даромади фаровоне, ки ҳар сол ва мунтазам аз хоҷагии кишлоқ, шахр, соҳаҳои касбу ҳунар ва тичорат ба даст меояд, баробар шуда наметавонад.

Мангуқоон, ки соли 1251 ба сари ҳокимият омада буд ва ҳокими тоҷир Масъудбек — писари Маҳмуди Ялавоч аз намоёндагони барҷастаи ин тамоил ба шумор мерафтанд. Муаррихон ба маълумоти то замони мо расидаи сарчашмаҳои хатти роҷеъ ба фаъолияти Мангуқоон ба дараҷаи лозима диққат надода, амру фармонҳои ӯро, ҳамчун кӯшишҳои истисноӣ дар роҳи маҳдуд кардани худсарии ҳокимони маҳаллӣ донистанд.

Ҳол он ки агар мазмуни фармонҳои Мангуқоон ба мадрақҳои сиккашиносӣ муқоиса карда шавад, дар пеши назар на ин ки тадбироти парешон, балки сиёсати дохилии ба як мақсади муайян нигаронидашудаи ӯ намоён мегардад, ки татбиқи амалии баъзе аз ҷанбаҳои онро лоақал дар Осиёи Миёна метавон мушоҳида намуд.

Дар аҳди Мангуқоон андози сарикаси (сарона) ба низоми муайян дароварда шуда, дар бисёр шахрҳои Осиёи Миёна ва берун аз ҳудуди он зарби муназзами динорҳои тиллоӣ якиёра ҷорӣ гардид.

Умуман дар шароити феодализм ва хусусан дар ҳолати ҳасорати хоҷагии пас аз истилои муғул тангаҳои тиллоӣ баландиёр шаклан хеле қалон буда, ба ҳаҷми тичорати дохилӣ ва савияи нархи молҳои асосӣ мувофиқат намекард. Барои ин ки динори тилло василаи муомилоти умумидавлатӣ гардад ва бо ин роҳ ба истиқрор ва инкишофи тичорати пулӣ мусоидат кунад, ба он иёри паст (тақрибан 60 фоиз тиллоӣ тоза) муқаррар карда шуд. Ба ин восита пул ва мол то андозае ба ҳам «наздик» гардид.

Рашидаддин дигар ҷорабиниҳои Мангуқоонро ба тариқи зайл тавсиф намудааст: «Чун пас аз (фавти) Гуяқхон бисёр хонзодаву маликзодаҳо ба одамон ярлиқу пайзаҳои беадад доданд ва ба тамоми ғушаву канори давлат гумоштаҳо фиристода, хосу оморро ба хотири саруқор доштан бо онҳо дар тичорат ва бо сабабҳои дигар пуштибонӣ мекарданд, Мангуқоон бо фармоне ба ашхоси мазбур дастур дод, ки ҳар яке дар музофоти худ ҷамаи ярлиқу пайзаҳои аз Чингизхон, Уқтойхон ва Гуяқхон, ҳамчунин аз дигар шахзодаҳо гирифтанд одамонро пас бигиранд».¹²

Хирочу андозҳои пештараи миёншикан ва номаҳдуд бекор карда шуданд. Аз ҷумла, Мангуқоон тамоми ярлиқу пайзаҳои пас аз марги Чингизхон интишорёфтаре аз эътибор соқит намуд. Ҷам-

*

¹² Рашидаддин, II, 1960, саҳ. 141.

чунин аз аҳоли асп гирифтани қосидонро манъ карда, барои онҳо нормаи нақлиёти почтаро муқаррар сохт. Ба ашхоси ҷудогона умуман истифодаи аспҳои давлат манъ карда шуд. Мангуқоон бе-сабаб ба шаҳру деҳот рафтани ва барои худ аз аҳли деҳа баҳудаву беҳуда чиз талаб карданиро иҷозат наменод. Ҳатто таъкиди мекард, ки аз аҳоли пасмонда чамъ накунад. Боз як чиз ҷолиби диққат аст, ки дар аҳди Мангуқоон фармонҳо ба забони ҳамон халққое, ки фармон ба онҳо дахл дошт, содир мегардид. Барои муғулҳои бо муносибати безътиноёна нисбат ба халқҳои му-теъ одатқарда ақдномае амал мекард, ки сиёсати муайяни дуран-дешона ба он водор менамуд.

Ба ин тариқа, тадбироти ҷорикардаи Мангуқоон ба таъини миқдор ва ҳаҷми хироч, аз андозҳои ниҳоят худсарона ва номаҳдуд ҳимоя қардани аҳоли ва роҳ қушодан ба нашъунамои ҳаёти шаҳрҳо ва тижорат равона гардида буд. Худи амри дар миёнаҳои асри XIII ба эътибори қонун даровардани ин қабил тадбирот аз ғалабаи ба назар намоёни тамоили дуҷум дар арсаи сиёсат ба шумор меравад. Яке аз илҳомбахшу амалқунандагони асосии ин сиёсат Масъудбек буд, ки дар замони Мангуқоон ба сарзамини паҳноваре аз Уйғуристон то Хоразм ҳукмфармои мекард. Оё ин ҳама амру фармонҳо дар амал муваффақияте пайдо карда буданд?

Дар Эрон, чунон ки сарчашмаҳо шаҳодат медиҳанд, ҷорӣ гардидани андози сарона ба сабаби суиистеъмоли аз ҳад зиёди амалдорон ва муғулҳо барои аҳоли ягон вабуқӣ наовард. Аммо муайян қардани ҳадди хирочҳо ва бекор қардани баъзе андозҳои худсарона дар истиқрори хоҷагии Осӣён Миёна роли мусбат бозид. Он чи онд ба ҳаёти шаҳр ва тижорати пулӣ бошад, дар ин бобат муваффақият боз ҳам бештар аст. Сиккаҳои тилло тижорати пулиро равнақ дод. Ба асоси муомилоти пулӣ на ин ки тангаи бутун, балки қисматҳо ва пораҳои баркаши он гузошта шуд. Агар ба ин боз паст гардидани иёри тангаи тилло илова карда шавад, ба доираи хеле васеи тижорат ва муомилоти дар миқёси тамоми мамлакат яқсон хизмат қардани он ба хубӣ равшан хоҳад шуд. Ба ғайр аз ин қабил пулҳои умумидавлатӣ як қатор шаҳрҳо дубора ба зарби сиккаҳои мисии нуқраандуд шуруъ намуданд. Аз ин ҷиҳат, авҷ гирифтани қори зарробхонаҳои чунин шаҳрҳо, монанди Утрор ва Ҳучандро, ки аз нашъунамои дубораи чи худии шаҳрҳо (маълум аст, ки Утрор дар давраи футухоти муғул тамоми хароб гардида буд) ва чи Фарғона ва умуман қисмати шимолу шарқи давлат гувоҳи медиҳад, махсус бояд қайд қард. Ин ноҳияҳои мамлакат мустақиман пеш мерафтанд. Баъдтар, дар чорьяки охири асри XIII онҳо ба авҷи тараққиӣ худ расида тавонистанд, ҳарчанд бештарин қисмати Ҳафтруд дар миёнаҳои асри XIII ба ҷарогоҳ табдил шуда, аксари шаҳрҳои он харобазор гардида буд.

Ислоҳоти пули Масъудбек. Қисман барқарор шудани ҳаёти шахр ва тичорат

Дар ибтидои солҳои 70-уми асри XIII Масъудбек муҳимтарин ислоҳоти пулӣ ба амал овард.¹³ Ин аз ғалабаи нави хеле ҷиддӣ ва пайдарпаи тамоили дуҷум гувоҳӣ меод. Ислоҳот соли 1271 эълон шуда, асосан дар бист соли охири асри XIII амалан ҷорӣ гардид ва муваффақият пайдо намуд.

Мазмуни асосии ин ислоҳотро дар бисёрӣи шахру вилоятҳои Осиёи Миёна гузаштан ба зарби муназзами сиккаи нуқраи аз ҷиҳати вазну иёр дар ҳама ҷо баробар ташкил мекард. Ин гуна сиккаҳо, сарфи назар аз маҳалли бароварда шуданашон, дар муомилоти умумидавлатӣ эътибор доштанд. Ин воқеан ҳам дар тичорати пулӣ як инқилобе ба шумор мерафт. Пули нуқра беш аз ҳама ба нарху наво ва ҳаҷми тичорати дохилии Осиёи Миёнаи феодалӣ мувофиқат мекард. Вале зиёда аз дуним аср дар Осиёи Миёна зарби нуқра ба таври мунтазам ба амал омад ва қатлу ғорати истилокорони муғул бартараф намудани бӯҳрони ин пулро хеле ба таъхир андохт.

Борҳо барои баргаштан ба муомилоти пули нуқра кӯшиш карда шуд, аммо ҳамаи ин кӯшишҳо натиҷае набахшиданд. Ислоҳоти Масъудбек бошад, муваффақияти тамом пайдо кард, ки аз тайёрии хуб ва саривақтии ин тадбир гувоҳӣ меод.

Зарби сиккаи нуқра озод буд, ҳар кас метавонист нуқраи худро ба зарробхона бурда, ба музди муайяне барояш пул созад. Ислоҳот ҳамон вақт комилан муваффақият пайдо мекард, ки ба ташкили зарби озодонаи сикка имконият муҳайё шавад, дорандагони нуқра худро «маълум» кунанд ва нуқраи худро ба зарробхона биёваранд. Муҳимтар аз ҳама ба ин кор бовар кунондани одамон буд. Онҳо бояд барои эмин будан аз худсарӣ, зӯроварӣ ва ғоратгарии муғулҳо замонат дошта бошанд ва ба хубӣ бифаҳманд, ки ин тадбир ягон фиреби ба манфиати худ пешғирифтаи ҳукумат нест. Чунин ки ҷараёни амалӣ гардидани ислоҳот нишон медиҳад, нобоварии одамон зуд бартараф нашуда ва хусусияти он дар ҳама ҷо яқсон набудааст.

Ҳарчанд Масъудбек барои дар ҳамаи маҳалҳо ҷорӣ кардани зарби пули нуқра кӯшишҳои махсус ба харҷ дод, ин кор ба ӯ яқбора муяссар нагардид.

Дар солҳои 70-уми асри XIII фақат як қисмати хеле ками зарробхонаҳо ба кор шурӯъ намуда, маҳсули онҳо ба дараҷаи кофӣ набуд. Танҳо дар солҳои 80—90-уми асри XIII камаш дар 16 шахру вилоят зарробхона кушода шуда, зарби пули нуқра ҳақиқатан ҳам фаровон гардид. Аз ин чунин бармеояд, ки дар ин вақт

¹³ Роҷеъ ба тафсили ин ислоҳот ниг.: *Давидович Е. А.*, 1970 а.

аз худсариву ғорати муғулҳо замонати лозима мавҷуд буда, барои пешрафти ҳаёти шаҳрҳо ва тиҷорат шаронти муътадил фароҳам омада будааст.

Соли 1269, андаке пеш аз ислоҳот, дар соҳили дарьёи Талас қурултой барпо гардида, дар он хонзодаҳои муғул ба зистан дар дашту кӯҳсор, поймол накардани киштзорҳо, даҳолат накардан ба кори аҳолии муқимӣ ва қаноат намудан ба андозу молиёти муқарраршуда ваъда доданд. Маълум, ки баъзе аз ин ӯҳдадорҳои иҷро шуда будааст, вағарна ислоҳоти Масъудбек ба ин дараҷа муваффақият пайдо намекард. Қарори қурултой соли 1269 ва амри қорӣ гардидани ислоҳот бо ҳам вобастагии қавӣ доранд: қурултой он замонатҳоеро дод, ки бидуни онҳо барои гузаронидани чунин ислоҳот, ҳатто хочати кушиш қардан ҳам набуд.

Муборизаи ду тамоил ҳамонро давом мекард ва ғалабаи тамоили дуввум ҳеҷ гоҳ ба таври қатъӣ сурат наёфта буд. Мисоли равшани ин иддао тақдирӣ Бухорост, ки маҳз баъди қурултои соли 1269 ва ҳангоми гузаронидани ислоҳоти пул дар солҳои 1273 ва 1276 аз тарафи хонзодаҳои ҳалоқӣ ва чағатой ба ниҳояти харобӣ расид ва муддати ҳафт соли тамом аз ҷиҳати нуфус ҳоли монд. Дар чорьяки аввали асри XIV низ воҳаи Бухоро боз вайронаҳои зиёде дошта, боғоту токзорҳои он дар ҳолати харобӣ буданд.¹⁴ Дар ин маврид ҳам бояд махсус қайд кард, ки Масъудбек барои ободонии Бухоро ва барқарор қардани нуфуси он тадбирҳои муассир пешбинӣ намуд ва ба ин васила дар солҳои 1282—1283, ҳатто дар ин ҷо зарби муназзами сиккаҳои нуқра шуруъ гардид, ки аз эҳёи ҳаёти шаҳр ва тиҷорати пулӣ гувоҳи медиҳад. Ин ҳам ҷолиби диққат аст, ки Туваҳон (1282—1283) дар Фарғона шаҳри Андичонро бино қард ва ин шаҳр бо суръати тамом раванқ пайдо намуд.

Ба ин тариқа, ислоҳоти пул, чунон ки мадрақҳои сиккашиносӣ шаҳодат медиҳанд, дар охири асри XIII нисбат ба вақти пештара муваффақияти калоне ба даст овард ва дар ин замина истеҳсолоти молӣ ва умуман ҳаёти шаҳрҳо қисман барқарор гардида, ба тараққӣ рӯ ниҳод. Зоҳиран, вазъи шаҳрҳо ва тиҷорат дар вилоятҳои шимолу шарқии Осиёи Миёна, ҳамчунин як қисми Ҳафтруд (хусусан сиккаҳои Тироз, Ганҷдеҳ, Утрор ва ғ. хеле фаровон буд), шаҳрҳои Фарғона, вилояти Шош нисбатан беҳтар будааст. Барқарор гардидани шаҳрҳои Мовароуннаҳр бисёр сушт ба вуқӯъ меомад, бо вуҷуди ин, дар зарфи бист соли охири асри XIII ва ибтидои асри XIV дар ин ҷо низ муваффақиятҳои ба назар намоён ба даст оварда шуданд.

Он чи оид ба вазъияти хоҷагии қишлоқи Осиёи Миёна дар ибтидои асри XIV бошад, мо дар даст маълумоти хеле кам до-

*

¹⁴ Петрушевский И. П., 1949; Чехович О. Д., 1965 а, саҳ. 14.

рем. Яке аз хуччатҳое, ки дар бобати равшан сохтани баъзе чи-
хатҳои ин масъала аҳамият дорад, вақфномаи мансуб ба соли
1299 мебошад. Дар ин вақфнома гуфта мешавад, ки таъсискунан-
даи вақф аз наздикиҳои Бухоро (тахминан сӣ километр дуртар
дар қисмати шимоли он) деҳаеро бо заминҳои зиёди обҷериша-
вандааш тамоман харида, боз як деҳкада, ду масҷид, манзилҳои
хуб барои хидматкунандагон, осиб ва чанд (на камтар аз се) ус-
тохонаи бофандагӣ сохт.¹⁵

Худ аз худ маълум аст, ки агар пеш аз ин дар як муддати ду-
ру дарозе ҳаёти осоишта барқарор намегардид ва ба харҷ карда-
ни пул барои замин ва сохтмон дилпурӣ намебуд, хариди замин-
ҳои кишт ва ин ҳамма бинокориҳо дар ноҳияи Бухоро амри маҳол
буд. Он замонате, ки дар қурултои соли 1269 дода шуда буд, то
охири асри XIII, чунон ки тазаккур ёфт, эътибори худро гум на-
кард ва ин барои қисман эҳёи гардидани на фақат ҳаёти шаҳр,
балки, зоҳиран, ҳаёти кишлоқ низ шароити мусоид муҳайё на-
муд.

Албатта, дар ибтидои асри XIV ва умуман дар давоми тамоми
ин аср, оқибатҳои харобиовари истилои муғул ба кулӣ бартараф
нагардид, хоҷагӣ аз сатҳи пешинаи тараққиёти худ ҳоло хеле дур
менстод, истисмори саҳт ва андозҳои миёншикан ба барқарор на-
мудани хоҷагӣ мамониат мекард ва чараҳои ин корро ба таъхир
меандоخت. Юғи асорати муғулҳо барои халқҳои Осиёи Миёна ни-
ҳоят тоқатфарсо буд ва онро ба ягон балову офат баробар карда
намешуд.

Ин ҳамма маълумот ва мадракҳо диққати асосиро ба марҳала-
ҳои барқароршавӣ ва пешрафти нисбии, пеш аз ҳамма, ҳаёти шаҳр
ва тичорат ҷалб карда, нуқтаи назари аксари муаррихонро, ки
гӯё барои равнақи шаҳрҳо ва тичорати дохилӣ фақат ислоҳоти
Қабакхон (1318—1326) имконияти воқеӣ фароҳам оварда ва маҳз
Қабакхон ҳарчу марҷи муомилоти пулиро барҳам дода бошад,
рад менамоянд.

Осиёи Миёна дар нимаи аввали асри XIV

Қабакхон аввалин ҳукмрони муғул аст, ки умеди худро тамо-
ман ба Мовароуннаҳр алоқаманд намуд. Худи ӯ аслан бутпараст
буда, дини исломро қабул накарда буд, вале бо уламои ислом до-
ир ба мавзӯҳои динӣ бо майли тамом сӯхбат меорост. Баъзе да-
лелҳои ҳастанд, ки кӯшишҳои гоҳо бобарори ӯро дар роҳи пешги-
рӣ кардани таъқиботи саҳти феодалони бодиянишин нисбат ба
аҳолии муқимӣ нишон медиҳанд. Қабакхон дар наздикии Насаф

✱

¹⁵ Чехович О. Д., 1967, саҳ. 75.

барои худ кӯшк (қаршӣ) бино намуд, ки баъдҳо дар атрофи он шаҳре ба вучуд омад ва бо номи Қаршӣ машҳур гардид.

Ба Кабакхон ислоҳоти пулӣ ва идориро нисбат медиҳанд. Ислоҳоти пулии ӯ аз тарафи М. Е. Массон муфассалан таҳқиқ шудааст.¹⁶ Ин ислоҳот дар соли 1321 бо назардошти системаи пулии давлатии Ҳулоқуӣ ва Олтинурда гузаронида шуда буд. Тангаи калони нуқраи 8 грамм вазндошта динор номида шуда, бо шаш тангаи хурд, ки дирам меномиданд, баробар буд. Солҳои аввал ин сиккаҳои нав (хусусан дирам) бо номи Кабакхон аксаран дар зарробхонаҳои Бухоро ва Самарқанд ба таври хеле фаровон бароварда шуданд. Зарби ин ду навъ пули нуқраро дигар ҳокимон низ давом доданд. Масалан, Тармаширин аз ин пулҳо бисёр баровард ва дар замони ӯ қори зарробхонаи Ӯтрор ҳам хеле авҷ гирифт. Баъдтар зарби ин сиккаҳо миқдоран кам мешавад.

Аксари муаррихон қушоду равшан ба аҳамияти ислоҳоти Кабакхон мувофиқа кардаанд. Аслан ин ислоҳот дар ҳоҷагии пулии мамлакат тағйироти куллие, чунон ки ислоҳоти Масъуд оварда буд, дохил карда натавонист. Лекин вай барои пешрафти тичорати ҳам дохилӣ ва ҳам хориҷӣ шароити мусоид муҳайё намуд. Худи амри воқеии қорӣ гардидани ислоҳот ва тамоми пулбарорихии давраи он, ҳарчанд ки аз ҷиҳати вусъати худ дар ҳамаи вилоятҳои Осиёи Миёна яқсон набуд, умуман ба раванги шаҳрҳо ва тичорати пулӣ шаҳодат медиҳад.

Дар асри XIV муборизаи ду тамоили дар боло зикршуда нисбат ба аҳолии муқимӣ хеле шиддат ёфт. Масалан, ба Кабакхон лозим омад, ки бо шахзодаи исьёнқори чағатой Ясовур ҷангу парҳоши саҳт кунад. Ин шахзода бо кӯмаки қувваҳои ҳарбии амирони хуросонӣ Кабакхонро мағлуб намуд ва сипас, чунон ки сарчашмаҳо хабар медиҳанд, «аз Тирмиз то ҳудуди Самарқанд тамоми аҳолии вилоят ва деҳотро аз қаронаҳои Омул (Амударё) қучонид, шаҳрҳо ва маҳалҳои тобеи Кабакхонро ба харобазор табдил дод ва соқинашонро ба асорат гирифт». Як худи амирони хуросонӣ зиёда аз 50 ҳазор асир ва ғаниматҳои зиёде бурданд. Вақте ки Кабакхон бо нияти зарбаи ҷавобӣ ба мулкҳои хуросонӣ Ясовур ҳуҷум карданӣ шуд, шахзодаи чағатой ба соқинони Фороб ва Мурғоб амр кард, ки ба вилояти Ҳирот кӯчанд. Ҳангоми ин муҳоҷират чандин даҳҳо ҳазор одамон аз хунукӣ ва гуруснагӣ ҳалок шуданд. Ҷангу ҷидолҳои феодалии солҳои 1316—1319, ки дар натиҷаи исьёни Ясовур сар зада буд, ба мардуми Осиёи Миёна зарарҳои ниҳоят калоне расонид.

Вориси Кабакхон — Тармаширин (1326—1334) асосан сиёсати бародари худро давом дод. Ӯ ба анъана ва урфу одатҳои зиндагонии муқимӣ боз ҳам бештар майл намуда, мусулмони боғай-

✱

¹⁶ Массон М. Е., 1957.

рат гардид ва дини исломро мазҳаби расмии давлати Чағатоиён
Эълон кард. Эътироз ва норизогии феодалони сахронишин ба шӯ-
ру исьён табдил ёфта, ниҳоят бо қатли Тармаширин анҷом ёфт.¹⁷

Низоъҳои байнихудӣ ба ҳаёти шаҳр ва зироати Ҳафтруд чу-
нон зарбаи сахт расонид, ки ислоҳи он дигар аз имкон берун буд.

Ин вазъият дар яқе аз сарчашмаҳо аз рӯи нақли як марди
сайёҳ бо чунин суханони образнок баён ёфтааст: «Аз дур як де-
ҳаи хушиморати гирду атрофаш сабзу хуррам ба назар менамояд.
Нияти вохӯрдан бо сокинонаш туро ба он ҷо мебарад, вале чун
менигарӣ, хавлиҳои он холист. Тамоми аҳолии мамлакат бодия-
нишин буда, ба қорҳои зироат ҳеҷ машғул намешаванд».¹⁸

Ислохоти идорие, ки Осиёи Миёнаро ба воҳидҳои хурди маъ-
мури — туманҳо тақсим мекард, ба ҳаёти мамлакат мебоист таъ-
сири муайяне мегузошт. Доир ба замони ҷорӣ гардидани ин ис-
лоҳот нуқтаи назари ягона мавҷуд нест ва, инчунин Кабакхон бу-
дани «ҷорикунандаи» он низ ҳанӯз аниқ маълум нагардидааст.
В. В. Бартольд тахмин дошт, ки ислоҳот дар байни солҳои 1318—
1334 (яъне дар замони Кабакхон ё худ Тармаширин) гузаронида
шудааст.¹⁹ А. Ю. Якубовский чунин изҳори ақида карда буд, ки
ҷорикунандаи он Кабакхон аст, зеро дар вақти ба сари ҳокимият
омадани Темур туманҳо вучуд доштанд, аммо пеш аз Кабакхон
аз онҳо ному нишоне ҳам набуд, пас аз Кабакхон касе наметавонист
ин ислоҳотро гузаронад.²⁰ О. Д. Чехович, ки истилоҳи «туман»-ро
дар вақфномаи соли 1299 дучор оварда буд (дуруст аст, ки ин ка-
лима на дар манбаи аслии арабӣ, балки дар тарҷумаи форсии ин
хуччат мавҷуд аст), эҳтимоли хеле вақт пеш аз Кабакхон вучуд
доштани туманро ҳамчун воҳиди маъмури фаразан изҳор намуда-
аст.²¹

Мухаккиқон ин ислоҳотро тазоҳури майлҳои ба як марказ мут-
таҳид кардани мамлакат донистаанд. А. Ю. Якубовский хотирни-
шон карда буд, ки «...онро бояд ҳамчун як иқдоми прогрессивие,
ки дар таракқиёти давлати феодалии Мовароуннаҳр роли мусбат
бозидааст, эътироф намуд». Дар айни замон, ӯ чунин ҳисоб ме-
кард, ки «ислоҳоти идории Кабакхон мулкҳои феодалиро бо мо-
ликонаш аз байн набурда, балки ба он мувофиқ гардид; мулк ба
воҳиди маъмурии туман ва соҳиби пештараи он ба қоиммақоми
туман табдил ёфтанд». Бо вучуди ин, вақфномаи соли 1326 барои
дурусттар дарк намудани аҳамияти ин ислоҳот ва донистани таъ-
иботи амиқтари дар идораи маъмурию сиёсӣ баамаловардаи он
имкон медиҳад. Дар байни шартҳои пешгузаштаи бахшандагони

*

¹⁷ Бартольд В. В., 1963 а, сах. 74—76; Строева Л. В., 1958, сах. 210—216.

¹⁸ Бартольд В. В., 1963 е, сах. 264.

¹⁹ Бартольд В. В., 1963 ж, сах. 153; 1964, сах. 33.

²⁰ «Таърихи халқҳои Узбекистон», I, сах. 338—340.

²¹ Чехович О. Д., 1967, сах. 67.

вақф чунин зарурате ҳам таъкид шуда буд, ки маҳалҳои вақфро «ба ҳокимони шаҳри Бухоро ва дигар вилоятҳо аз ҷумлаи амирони туманҳо, маликҳо, босқоқҳо ва вазирони девон»²² иҷора додан мумкин нест. Дар ин ҷо зикри мулкдорони ирсӣ ва ҳокимони аслии пеш аз муғул бо туман алоқаманд карда нашудааст. Туманхоро амирон, яъне саркардагон ва аъёну ашрофи тоифаҳои турку муғул идора мекарданд. Дар чунин маврид, худ аз худ маълум аст, ки мулки малик ва туман як мафхумро ифода намекунад. Мумкин аст, ин ислохоти идорӣ, назар ба он чи ки пештар ангошта мешуд, дар тарзи идораи кӯҳна тағйироти ҷиддитаре ба амал оварда бошад. Аз эҳтимол дур нест, ки яке аз вазифаҳои ин ислохот барҳам додани мухторияти мулкдорон — ҳокимони маҳаллӣ ба шумор мерафт. Аз ин рӯ, чунин тахмини В. В. Бартольд ба ҳақиқат нисбатан наздиктар аст, ки ба туманҳо тақсим кардани мамлакат, «монанди Эрон, бо ҷудо карда додани амлоки хоса ба намояндагони хонадонҳои марбут мебошанд, ки ба Мовароуннаҳр ҳамроҳи хон омадаанд»;²³ арлатҳо дар қисмати шимолии Афғонистон, кавгинҳо дар ҷануби Тоҷикистон, ҷалоириҳо дар Хучанд, барлосҳо дар водии Қашқадарё ва ғайра ҷойгир шудаанд. Он чи ки ашрофи турку муғул нафақат дар ҳудуди амлоки худ, балки берун аз он ҳам мавқеъҳои асосиро дар идораи маъмурии мамлакат ишғол намуданд, муҳимтарин ҷиҳат дар тавсифи, ҳам ҳуди ислохоти идорӣ ва ҳам процесси ба тамоми соҳаҳои ҳаёти муқимӣ ворид шудани ашрофи бодиянишин мебошад. Бо ин ҳама, умуман масъалаи аҳамият ва мақсади ин ислохот ба таҳқиқи ҳамаҷониба эҳтиёҷ дорад, аз ҷумла, ҳоло равшан нест, ки ҳуди туман чи воҳиди маъмури буд ва дар вақти муқаррар кардани ҳудуди он чи мейеро ба асос мегирифтанд.

Низоъҳои феодалӣ ба гузаронидани тадбироти прогрессивӣ мамониат мекарданд ва натиҷаҳои онро ба ҳеҷ мубаддал месохтанд. Дар солҳои 40-уми асри XIV Қазонхон равиёи сиёсии Қабақхону Тармаширинро пеш гирифта, барои аз нав барқарор намудани ҳокимияти хонӣ кӯшишҳои зиёде намуд. Ӯ бо нияти ба вучуд овардани такягоҳи мустақаме дар мубориза бар зидди феодалони бодиянишин дар масофаи ду манзил дуртари тарафи ғарбии Қаршӣ кӯшкқалъаи Занҷирсаройро бино кард. Соли 1346 ӯ дар ҷанг ҳалок гардид. Ба ҷои вай амир Қазаған, ки дӯстдори урфу одатҳои зиндагии бодиявӣ буд, ба сари ҳокимият омад. Ӯ зимистон вақти худро дар водии Сарой (райони ҳозираи Панҷи РСС Тоҷикистон) ва тобистон дар шаҳри Мунк гузаронида, бештар ба шикор ва ҳучумҳои ғоратгарона машғул мешуд ва ин барои ашрофи бодиянишин, ки аз чунин тохтутозҳо ғанимати бисёр ба даст

*

²² Чехович О. Д., 1965 а, сах. 107—108 (матн), 183 (тарҷума).

²³ Бартольд В. В., 1964, сах. 34.

меовард, айни муддао буд. Писари ӯ Абдуллоҳ аз соли 1358 саъю кӯшиш намуд, ки дигар сиёсати ифодакунандаи табакаи болои аҳолии муқими ҷорӣ намояд, вале аз мамлакат ронда шуд.

Дар охири солҳои 50-уми асри XIV давлати чағатоӣ тақрибан ба сӣ мулки ҷудогона тақсим гардид. Баъзе аз ин мулкҳо ба феодалони бодиянишин тааллуқот пайдо намуд. Масалан, Хучанд ба тахти ҳокимияти Боязиди Чалоир даромад. Дар сари мулкҳои дигар феодалони маҳаллии ашрофӣ ва динӣ қарор гирифтанд. Чунончи, дар Бухоро садрҳо, дар Хатлон авлоди хонадони қадимаи Қайхусрав, дар Бадахшон ду шоҳи бародар аз сулолаи маҳаллӣ, дар Тирмиз саидҳо ҳукмронӣ мекарданд. Илова бар ин, давлати чағатоӣ боз ба ду қисмат ҷудо шуда, вилоятҳои шимолу шарқии он ба худ номи Муғулистонро гирифтанд.²⁴

2. МУНОСИБАТҲОИ ИҶТИМОИЮ ИҚТИСОДИИ ОСИЁИ МИЁНА ДАР ЗАМОНИ МУҒУЛҲО

Категорияҳои моликияти замин. Суюргол

Муносибати иҷтимоию иқтисодии замони муғулҳо, таъсири истило ва фармонфармоии онҳо ба созмонҳои гуногуни иҷтимоию иқтисодии давлати хулоқиҳо ҳаматарафа омӯхта шудааст.²⁵ Албатта, мушоҳида ва хулосаҳои муаррихони Эронро ба таври механикӣ ба шароити Осиеи Миёна татбиқ кардан мумкин нест, лекин ин материалҳо барои фаҳмидан ва дарк кардани баъзе мадракҳои ғайримустақими онд ба як қатор созмонҳои иҷтимоию иқтисодии онвақтаи Осиеи Миёна кӯмак мерасонанд.

Бояд қайд кард, ки муаррихон барои аз ҳамин нуқтаи назар ба таври конкретӣ-таърихӣ тадқиқ намудани ҳуди Осиеи Миёна ҳанӯз хеле кам кор кардаанд. Яке аз сабабҳои ин ҳолат сустӣ ва маҳдудияти асосҳои маъхазшиносист. Пеш аз ҳама, ба ҷустуҷӯ ва омӯзиши сарчашмаҳои маҳаллӣ бояд диққати махсус дод. Тадқиқи вақфномаҳои солҳои 1299 ва 1326—1333, ҳамчунин мушоҳидаҳои О. Д. Чехович доир ба мафҳуми баъзе истилоҳот то чи андоза аҳамият ва ояндаи хуб доштани ин ҷиҳати масъаларо нишон медиҳанд.²⁶

Аз ин санадҳо маълум мегардад, ки дар замони муғулҳо заминҳои вақфӣ Осиеи Миёна на фақат барҳам нахӯрд, балки вазни нисбии онҳо, зоҳиран, зиёдатар гардид. Хонҳои муғул, бо баъзе

*

²⁴ Бартольд В. В., 1963 а, саҳ. 76—78; Строева Л. В., 1958, саҳ. 216—219.

²⁵ Ниг.: Ализода А. А., 1956; Бартольд В. В., 1966; Беленицкий А. М., 1948; Petrushevsky I. P., 1968; Петрушевский И. П., 1948; 1951; 1960 (ҳамон ҷо феҳраст).

²⁶ Чехович О. Д., 1959; 1965 а; 1967.

истисно, ба мардуми ин сарзамин озодии аконди мазҳабӣ меоданд. Онҳо аксар вақт рӯҳониёнро (аз ҷумла, рӯҳониёни исломро) аз пардохтани андозу хироҷ озод мекарданд. Ҳатто дар вақтҳои истило ва ғорати саросари мардум молу мулки рӯҳониён эмин мемонд. Албатта, ҳангоми тохтутозҳои истилокорона, ҷангҳои байниҳудӣ ва ҳучумҳои ғоратгаронаи муғулҳо заминҳои вақф ҳам мисли дигар заминҳои зерӣ по монда, хароб мешуданд. Аммо ҳуди ин категорияи замин мавҷудияти худро ҳамонро давом меод. Агар ин ҳам ба назар гирифта шавад, ки муғулҳо то Кабакхон ба идораи Осӣи Миёна даҳлат намекарданд ва қӯшишҳои ба даст даровардани заминро надоштанд, мумкин аст ба ҷунин ҳулосае омад, ки фонди заминҳои вақф пас аз истилои муғулҳо кам нашудааст. Дар баробари ба ҳолати муқаррарӣ даромадани ҳаёти хоҷагӣ ин фонд боз ҳам метавонист афзояд, ки дар ин бора вақфномаҳои дар боло зикршуда шаҳодат медиҳанд. Дар соли 1299 Абдурраҳим Муҳаммад ном як шахси давлатманди исфиҷобӣ деҳаеро ба заминҳои шодобаш харида, хуб иморат кард ва ҳамаи инро ба вақф табдил дода, идораи онро ба зиммаи худ ва авлоди худ гузошт. Дар соли 1326 набераи Сайфиддини Бохарзӣ як ноҳияи тамомро аз тарафи ҷанубу шарқи Бухоро ба фонди мақбара ва хонақоҳи бобояш тақдим намуд. Чанде пештар аз ин хонзодаҳои муғул Сиюркӯктенӣ маблағи калонеро ба сохтмони мадрасаи Бухоро (мадрасаи Хония) тахсис дода, онро ба вақфҳои таъмин кард. Ҳокими тоҷир Масъудбек низ дар Бухоро мадрасе сохт, ки бо номи мадрасаи Масъудия машҳур аст ва қабри Масъудбек ҳам дар он ҷост. Мулкҳои вақфи ин мадрасаҳо бояд хеле зиёд бошанд, зеро фақат талабаҳо дар ҳар яке аз онҳо, гуё ки ба ҳазор нафар мерасидаанд.

Аз эҳтимол дур нест, ки баъзе қӯшишҳои азхуд кардани заминҳои вақф низ зоҳир гардида бошад. Аз ин рӯ, яке аз шартҳои вақфдиҳандагон, ки ба ҳокимон ва амалдорон иҷора наодани милки вақфро таъкид кардаанд ва он дар вақфномаи соли 1326 зикр ёфтааст, беасос наменамояд.

Дар ин санад ғайр аз заминҳои вақф ҳангоми тавсифи қитъаҳои ба вақф дохилнашуда боз се категорияи замин: милк (мулки хос), мамлакаи инҷу ва мамлакаи девон ном бурда шудааст. Вазни нисбии ҳар кадоми ин категорияҳо дар Осӣи Миёнаи аҳди муғул маълум нест. Ҳам мулки деҳқон ва ҳам мулки феодал дар феҳрасти расмӣ фақат замини милк номида шудааст. Давраи истило ва ҳукмронии муғулҳо ин ду навъи мулкро аз байн набурд. Ба ин сабаб онҳоро мо дар замонҳои баъди муғулҳо низ дучор меорем. Дар давлати ҳулоқуиҳо заминҳои, ки ба сардори давлат, аҳли хонадон ва вассалҳои тааллуқ доштанд, замини инҷу номида мешуд. Метавонианд ин гуна заминро ба тариқи хизматона тақдим кунанд, ба вақф диҳанд, тӯҳфа кунанд, бифурӯшанд ва ғ. Ба фикри И. П. Петрушевский розӣ нашудан мумкин нест, ки

ӯ замини инчуро бо милк муқоиса карда, ҳардуро мутааллиқ ба як категория медонист, фақат бо чунин тафовут, ки замини инчу дар ихтиёри сардори давлат, хонадони ӯ ва тобеонаш буду милк дар дасти ҳар шахси алоҳида²⁷. Албатта, заминҳои инчу аз андоз озод буданд. Лекин гоҳо аз заминҳои милк ҳам андоз гирифта на- мешуд. Заминҳои инчуи Эрон аз заминҳои дар вақти истило ва пас аз мусодирашудаи феодалони маҳаллӣ ва, инчунин аз ҳисоби коммендация (замини худро «ба тахти ҳимояи» яке аз аъзои су- лола вогузоштани шахсони ҷудогона) фароҳам омада, захираи он- ҳо хеле бузург буд. Зоҳиран, заминҳои инчуи Осиёи Миёна аз за- минҳои инчуи Эрон фарқи қазоӣ надоштанд. Лекин мумкин аст, ки вазни нисбӣ ва роҳҳои ба вучуд омадани онҳо андаке аз ҳам тафовут кунанд. Инро ҳам бояд ба назар гирифт, ки фақат Кабак- хон ва баъзе ворисони ӯ дар сарзамини Мовароуннаҳр ба таври устувор ҷой гирифтанд. Дар ин вақт муносибат бо аҳолии муқимӣ ва тартиботи маҳаллӣ назар ба давраи истило ва даҳсолаҳои аввали он тамоман дигаргун гардида буд. Аз ин рӯ, мумкин аст чунин тахмин кард, ки дар шароити Осиёи Миёна мусодира роҳи асосии пайдоиш ва афзоиши заминҳои инчу набуд ва умуман за- хираи ин қабил замин дар ин ҷо он қадар аҳамият надошт. Ҳан- гоми тадқиқи боз ҳам дақиқтар ва муфассалтари ин масъала, ба қадре ки сарчашма ва маъхазҳо имкон медиҳанд, хариди замин- ҳои милкро, ки эҳтимол, василаи пур кардани захираи заминҳои инчу бошад, набояд аз назар соқит намуд. Дар давраҳои дерта- ри Осиёи Миёна чунин ҳодисаҳои маълуманд, ки подшоҳон маҳз заминҳои милкро ба як тариқи муқаррарӣ бо хату мӯҳри қози- хона ба расмият дароварда мебариданд.

Замини девон замини давлатӣ ба шумор мерафт. Пас, маълум мешавад, ки дар Осиёи Миёнаи замони муғулҳо аз рӯи ҳаққи мо- ликият чор категорияи замин: 1) замини давлатӣ, 2) милки фео- далӣ ва инчу, 3) замини вақф ва 4) милки деҳқон мавҷуд буда- аст.

Шубҳае нест, ки дар замони ҳукмронии муғулҳо дар Осиёи Миёна, мисли Эрон, усули подошҳои феодалӣ вучуд дошта, беш аз пеш раванқ пайдо мекард. Дар Эрони онвақта ин подошхоро бо истилоҳи кӯҳнаи арабӣ иқтаъ ва ё бо истилоҳи нави муғулӣ суюрғол меномиданд. Ҳам иқтаъ ва ҳам суюрғол мумкин буд хурд ё калон бошад. Дар вақтҳои аввал иқтаъро бештар саркардаҳои ҳарбӣ соҳиб гардида, сарбозони қаторӣ бошанд, ба ивази хизмат мол ё пул мегирифтанд. Аммо дар аҳди Ғазанхон ноҳияҳои тамом ба тариқи иқтаъ ба сарбозони муғул тахсис дода шуданд. Ин навъи иқтаъ аз қисматҳои хурди мутааллиқ ба шахсони ҷудогона иборат набуда, балки масоҳати калонро ташкил мекард, ки ба як

*
²⁷ Петрушевский И. П., 1960, сах. 224—245.

воҳиди кӯшун дода мешуд. Амيري ҳазорӣ ин замини иқтаъро байни амирони садӣ ва амирони садӣ дар навбати худ байни амирони даҳӣ тақсим мекарданд. Иқтаъ на фақат ҳаққи ба замин ва тамоми даромадҳои он, ба об ва одамони сокини он маҳал доштан соҳиби худро маҳфуз менамуд, балки ҳамчун мулки меросӣ ҳисоб ёфта, ба иқтаъдор имкони бо тамоми салоҳият аз тобеони худ хироч ситониданро ҳам меод.

Сурӯғол ифодаи равшантар ва шакли комилтари ҳукмронии феодалӣ ғосиб (турк ё муғул) нисбат ба зироаткорони муқимӣ ҳисоб мешуд, ки дар худ маънии варосат ва масунияти пурраи андозу молиёт ва судиву идоравиро низ нухуфта буд. Ба сурӯғолҳои калон мулкҳои фарогирандаи, ҳам воҳаҳои ободии зироатӣ ва ҳам даштҳои ҳомун дохил мешуданд.

Масъалаи подошҳои феодалӣ дар Осиёи Миёна ҳанӯз бар асоси материалҳои конкретӣ таърихӣ мавриди тадқиқи ҳамаҷониба қарор нагирифтааст. Танҳо ҳамин як чиз маълум аст, ки Хучанд барои ҷалоириҳо, ноҳияи Қашқадарӣ барои барлосҳо, ноҳияи ҷануби Тоҷикистон барои қавучинҳо мулкҳои ба тариқи подош соҳибшуда, иқтаъ ё сурӯғолҳои онҳо ба шумор мерафтанд.²⁸

Категорияҳои деҳқонон. Масъалаи сохти крепостной. Ғуломӣ

Деҳқонон дар замони муғулҳо, мисли пештара ва давраҳои баъдина, гуногунтаркиб буданд. Гурӯҳе аз онҳо дорои имтиёз ва моликияти хусусӣ буда, ба давлат назар ба дигарон камтар андоз мепардохтанд (зоҳиран, ин ҳамон қисмати асосии аҳолист, ки дар натиҷаи хонахароб ва нобудшавӣ микдоран хеле кам монда буд). Микдори хеле зиёди деҳқонон заминро ичора мегирифтанд, ё худ ҳамчун барзгари кироя дар замини доро қор мекарданд. Ин қабил деҳқонон дар вақномаи соли 1326 бо номи музореъ ёд шудаанд. Аз рӯи маълумоти ҳамин вақнома, деҳқонони иҷоранишини заминҳои зироатии вақф сеяки ҳосилро меоданд. Аммо маҳсус таъкид шуда буд, ки замини вақф аз ду сол зиёдтар ба ичора дода намешавад.

Мадрақҳои ғайримустақими давраҳои баъдтар водор мекунанд чунин тасаввур намоем, ки истилои муғул бақияҳои общинагӣ —

*

²⁸ Ба ин муносибат ибораи «амирони туманҳо», ки дар вақномаи соли 1326 зикр шудааст, бори дигар ба хотир мерасад. Оё ин туманҳо фақат воҳидҳои маъмури ва соҳибонашон ҳокими онҳо буданд? Ё худ, чунон ки дар баъзе вилоятҳои давлати Ҳалоқунҳо мушоҳида мешуд, амирони туманҳо соҳибони калонтарин мулкҳои подошӣ (иктаъ ё сурӯғол) ҳисоб меёфтанд?

категорияҳои деҳқононро, ки аз насл ба насл дар як деҳа зиндагонӣ карда, соҳиби ҳуқуқи «ичоран доимӣ» ва баъзе дигар ҳуқуқу вази-фаҳои умумӣ ва ба ҳам алоқамандкунанда буданд, аз байн набурдааст.

Дар асрҳои XV—XVI чунин бозмондаҳои «общинаи деҳқонон» дар категорияҳои гуногуни замин: замини давлат, замини милк ва замини вақф дида мешуданд. Аммо ҷигунагии ин ҳолат дар асрҳои XIII—XIV маълум нест.

Дар вақфномаи соли 1326 боз як категорияи деҳқонон ёд шудааст, ки онро қадевар меномиданд. Қадеварҳо асосан ба парвариши боғоти милк машғули доштанд. Вале аз ин санад равшан нест, ки аҳволи онҳо аз аҳволи деҳқонони иҷоранишин чи тафовуте дорад ва муносибати онҳо бо соҳибони замин чи гуна аст. Зимнан, хидмати боғоти милкро на фақат қадеварҳо, балки боғбонҳо низ баҷо меоварданд. Инро ҳам бояд қайд кард, ки бар тибқи санади мазкур, киштукори заминҳои вақфро ғуломон ҳам, ки аз тарафи вақфдиҳандагон озод карда, ба замин нишонда шуда буданд, анҷом медоданд.

Онҳо ҳақ надоштанд, ки замини вақфро тарк кунанд, дигар аз ҳар ҷиҳат бо деҳқонони иҷоранишин яксон буданд, зеро онҳо низ дар ҳамон шарҳити пардохти сеяк ҳиссаи ҳисилро додан хизмат мекарданд.

Ба замин вобаста шудани ғуломон ханӯз барои сухан рондан аз усули крепостной дар Осиёи Миёна асосе намедихад. Дар Эрон замини муғулҳо деҳқононро ба замин побанд намуда, аз ҷое ба ҷои дигар кучиданро манъ мекарданд ва аз миёнаҳои асри XIII сар карда, деҳқонони кучидаро ба ҷойҳои пештараи худ бозмегардонидагӣ шуданд. Ярлиқи Ғазанхон аз таърихи соли 1303 инро фақат тасдиқ намуд. Хеле муҳим аст, ки ин на фақат ба деҳқонони иҷоранишини заминҳои иқтаъ, балки ба деҳқонони дар заминҳои милк нишаста низ тааллуқ мебошад. И. П. Петрушевский чунин мешуморад, ки ин ҳолат ба тамоми деҳқонони дар ҳар гуна замин нишаста дахл менамуд. Сабабҳои асосии ба заминҳо нишонда мондани деҳқонон ин буд: агар пештар барои нуфуси сершумор замини қорам намерасида бошад, пас аз катлу ғорати истилокорони муғул миқдори аҳоли ва замини зироат хеле кам шуд ва бар замини ин, дар натиҷаи истисмори бераҳмонаи хусусан ашрофи ҳарбии феодалӣ деҳқонон ба ҳар тараф фирор намуда, аксари заминҳо нокишта монд. Ин буд, ки хонҳои муғул аз рӯи манфиати давлат ва феодалон, ки нигоҳ доштани деҳқононро ҳамчун адоқунандаи андозу хироч, яъне манбаи даромад тақозо мекард, сиёсати ба замин баста мондани деҳқононро қарор намуданд. Ин сиёсат боз аз он сабаб ҳам пеш гирифта шуд, ки вай ба нуқтаҳои асосии Ясои Чингизӣ, ки ба пешвоёни худ қомилан мутеъ будани мардуми бодиянишин ва қатъан мумкин набу-

дани ҳаракати худсаронаи онҳоро талкин мекард, мутобиқат дошт.²⁹

Шароити Осиёи Миёна низ ба ҳамин минвол буд. Дар ин ҷо ҳам миқдори аҳоли ва замини зироат кам шуда, хочагии деҳқонон ҳароб ва зулму истисмор афзунтар мегардид. Дар ҳамон навоҳии Осиёи Миёна (аз қабилҳои Туркменистони Ҷанубӣ), ки ба ҳайати давлати Хулоқуноҳ дохил мешуданд, мисли дигар вилоятҳои ин давлат ҳодисаи ба замин побанд карда мондани деҳқонон ба таомул даромада буд. Аммо мадракҳои аниқе, ки ба мавҷудияти усули крепостной дар давлати ҷағатой, дар хиттаи Мовароуннаҳр ва вилоятҳои дар қисмати шарқи воқеъгардида далолат мекарда бошанд, дар дасти мо нест.

Бинобар ин ҳоло вақти ҳалли ин масъала нарасидааст. Дар ин маврид баъзе хусусиятҳои аз Эрон фарқкунандаи ташкили идораи Мовароуннаҳрро низ бояд ба эътибор гирифт. Чунон ки борҳо хотирнишон гардид, ҳуди муғулҳо дар асри XIII ба қори идораи мамлакат даҳолат намекарданд ва худашон қитъаи замин ва иқтаъ надоштанд. Даромади мамлакатро ба воситаи ҳокимони тоҷир (Маҳмуди Ялавоч, Масъудбек ва писарони ӯ) чамъ мекарданд ва ин даромад барои ҳамаи он муғулоне, ки ин қисмати Осиёи Миёна ба онҳо тааллуқ дошт, умумӣ буд. Ин аст, ки он вақт дар назди хонзодаҳо ва аъёну ашрофи муғул масъалаи чи тавр ва аз кӣ рӯёнидани оидоти замин, дар ҷои худ будан ё фирор кардани деҳқонон ҳеҷ аҳамияте надошт. Албатта, дар асри XIV, ин ҳолат дигар шуд. Вале дар ин маврид ишораи вақфномаи соли 1326-ро дар бораи ин, ки заминро, дар сурати ободу шодоб буданаш ҳам, ба деҳқонон аз ду сол бештар ба иҷора дода нашавад, набояд аз назар соқит кард.

Алалахусус, ин ҷо суҳан аз воҳаи Бухоро меравад, ки дар соли 1273 ва 1276 тамоман ҳароб шуда, то соли 1326 ҳам дар ҳар сари қадам кушкҳои вайрон ва боғоти ба харобазор табдилёфтара дучор меомаданд.

Аҳволи пешаварон

Сиёсати ба қайди асорат даровардани аҳоли, ки муғулҳо қорӣ мекарданд, махсусан дар муносибати онҳо бо пешаварон возеҳу равшан зоҳир мегардад. Дар ин бобат шаҳодати яке аз маъхазҳо хеле ҷолиб аст. Тақрибан соли 1262 қосиди Қубилойхон дар Бухоро пас аз ҳисобу бароварди дубора тақсимоти зеринро муқаррар намуд: аз 16 ҳазор бухориён 5 ҳазор кас ба Боту (яъне Чучи-

*

²⁹ Петрушевский И. П., 1960, саҳ. 327—337.

ён) ва 3 ҳазор кас ба Сюркӯктенибегӣ (модари Ҳулокухон, Мангухон ва Қубилойхон) тааллуқ дошта, қисмати боқимондаи онҳо дар ихтиёри қоон, яъне сардори муғулҳо буданд, ки ӯ бо онҳо ҳамчун моли шахсии худ муносибат мекард. Дар соли 1263 Ҳулокухон, ки бо Чучиён чанг мекард, ба беруни шаҳр бароварда, сарбуридани 5 ҳазор аҳолии ба ин хонадон тааллуқдоштаи Бухороро фармуд ва дар ин ҳангом на андешаи молумулк ва на раҳме нисбат ба зану кудакони онҳо дар дили ӯ пайдо нашуд. Муҳаққиқон дуруст тахмин мекунанд, ки инҳо пешавароне буданд, ки ба ихтиёри хонҳои муғул дода шуда, шахсан ба онҳо итоат мекарданд ва хизмати онҳоро бачо меоварданд.³⁰

Плано Карпини ду гурӯҳ пешаваронро ёд мекунад: «Дар мулки Сарационҳо ва дигарон, ки дар ин миён онҳо (муғулҳо.—Б. Ғ.) гӯё ки ҳокиманд, ҳамаи бехтарин пешаваронро соҳибӣ карда, ба тамоми қорҳои худ истифода мебаранд... ба ҳар яке ҳар рӯз нони баркаш ва ҳафтае се бор поре гушт медиҳанд. Инро ҳам ба он пешавароне раво мебинанд, ки дар шаҳр иқомат доранд»³¹. Аз ин гуфтаҳо чунин бармеояд, ки як гурӯҳ пешаварони шаҳр ҳаёти ғуломона ба сар мебардаанд, маҳсулоти бавучудовардаи онҳоро дигарон соҳиб шуда, ба ивазаш ҳар рӯз ба онҳо хӯроки бадаста меодаанд; гурӯҳи дигари пешаварони шаҳр, ки озод ё ғулом буда, нашон маълум нест, бо ихтиёри худ қор карда, аз оидоти касбашон андоз мепардохтаанд.

Рашиддадин ҳам ҳангоми ном бурдани тадбироти бевосита ба Осиёи Миёна дахлдоштаи Мангуқоон, зоҳиран, дар бораи ҳамин гурӯҳи пешаварон сухан рондааст: «...Мангуқоон фармуд, ки мардуми авом аз (қабилӣ) тоҷирон, дукондорон ва қосибон ба дастгирони худ лутфу марҳамат намоянд ва ба (онон) аз неъматҳои худ бахшоянд, то ҳар яке маблағи лозимаро аз ин муомила ба қадри дарёфти худ бипардозанд».³²

Ахволи пешаварони Осиёи Миёна ба як минвол набуд ва дар зарфи ду аср ҳамеша тағйир ёфта меистод. Аз манбаъҳои ҳатти маълум мегардад, ки бисёр пешаварон ба вазъияти ғуломӣ дуҷор карда шудаанд. Дар овони истилои Осиёи Миёна муғулҳо умуман як қисми пешаваронро ба Муғулистон ронда бурдаанд. Баъдтар дар шаҳрҳои Эрон ва Осиёи Миёна қорхонаҳои ҳунармандие ба вучуд омаданд, ки ба табақаи ҳокими муғулҳо тааллуқ дошта, дар онҳо пешаварон мисли ғулом қор мекарданд. Дар баробари ин пешаварони мамлук ҳам ба мисли гурӯҳи дар боло зикршудаи Бухоро вучуд доштанд, ки ба ихтиёри худ қор карда, дар айни замон, ба хонҳои муғул вобаста гардида буданд ва аз касбу тичорати худ ба онҳо андоз меодаанд. Гурӯҳи нисбатан озо-

*

³⁰ Петрушевский И. П., 1949, сах. 103, 114—115.

³¹ Плано Карпини, 1911, сах. 36.

³² Рашиддадин, II, 1960, сах. 141.

ди пешаварон ва тоҷироне низ мавҷуд буданд, ки ба хазинаи ҳукумати марказӣ андоз (тамға) мепардохтанд. Зоҳиран, микдорини гуна пешаварон торафт меафзуд. Бояд қайд кард, ки андозро аз онҳо маъмури девон ва ё иҷорадорон ҳам мекарданд.

Албатта, чунин гумон кардан, ки муғулҳо пешаваронро асир карда ва ба ғуломиву бардагӣ дучор намуда, гӯё боиси тамоман аз байн рафтани ташкилоти пешаварӣ низ гардида бошанд, ҳеҷ як асосе надорад. Баробари таҷдиди сохтмони шаҳрҳои харобшуда ва эҳёи истеҳсолоти молӣ мебоист, инчунин коргоҳу устохонаҳои ҳунармандӣ ҳам дубора барқарор гардида, рӯ ба тараққӣ мениҳод.

Яке аз ходисаҳои нангини ҳукмфармоии истилокорони муғул афзоиши чанбаи ғуломдорист. Муғулҳо на фақат пешаваронро, балки тамоми аҳолии маҳалҳои ғасбкардаи худро ба ғулом табдил медоданд ва онҳоро дар хоҷагӣ, аз ҷумла, дар зироат ба таври васеъ кор мефармуданд. Дар бозори ғулом одамони ҳар қавму миллатро мефуруштанд. Чун меҳнати ғуломи нисбат ба тараққиёти истеҳсолот бепарво мувофиқи чашмдошт манфиат набахшид, чи навъе ки вақномаи соли 1326 нишон медиҳад, таҷрибаи озод кардани ғуломон ва ба шахси вобаста табдил додани онҳо ба кор бурда шуд.

Зиддияти асосӣ на ин ки дар миёни ашрофи феодалӣ ва аъёнӣ бодиянишин, балки дар байни табақаи болои феодалон, инчунин рӯҳониён, бозургонон ва судхӯрон, аз як тараф, деҳқонон ва бенавоёнӣ шаҳр, аз тарафи дигар, ба амал меомад. Таъсири фишоровари рӯҳониёнӣ ислом ба оммаи забун ва ақибмонда, хусусан роли гичкунандаи суфияи дарвешӣ ва шайхони сершумори он инкишофи шаклҳои бевоситаи муборизаи оммаи истисморшавандаи тоҷикро бар зидди асоратгарони маҳаллӣ (тамоман пешгирӣ карда натавониста бошанд ҳам) бо ҳар васила бозмедоштанд.

3. МАДАНИЯТИ ХАЛҚҶОИ ОСИЁИ МИЁНА ДАР ЗАМОНИ МУҒУЛҶО

Меъморӣ. Касбҳои амалӣ. Санъат

Вусъати фаъолияти бинокорӣ, ки дар миёнаҳои асри XIII ва алалхусус, асри XIV ба вуқӯъ пайваст, ба ҳолати муқаррарӣ даромадан ва, сипас, нисбатан боло рафтани ҳаёти шаҳр ва умуман хоҷагии мамлакатро инъикос менамояд. Пули сохтмонро феодалони динӣ ва ашрофӣ, ҳатто намояндагони ҷудогонии табақаи ҳукмрони муғулҳо мепардохтанд. Аммо бинокорон устоҳои маҳаллӣ буданд. Бинобар ин дар санъати меъморӣ ин давра анъа-

Мақбараи Сайфиддини Бохарзӣ. Асри XIV. Бухоро

наҳои маҳаллӣ, ҳамчун таҷассуми комёбиҳои меъморони Осиёи Миёна ва устоҳои гуногуни санъати амалӣ тараққиёти минбаъда ва мантиқии худро пайдо намуд.³³

Аз ин давра микдори хеле зиёди осори меъморӣ боқӣ мондааст, ки аксаран аз мақбара иборат аст. Вале аз ин чунин барнамеояд, ки сохтмони асрҳои XIII—XIV фақат ба ҳамин навъи биноҳои мӯхташам маҳдуд гардидааст. Аз манбаъҳои хаттӣ маълум мешавад, ки мадраса ва кӯшкҳо низ бино меёфтаанд. Дар миёнаи асри XIII ду мадрасаи калон дар Бухоро сохта шуд, подшоҳи муғул Қабакхон дар наздикии Насаф кӯшк (қаршӣ) бино кард. Дар Қӯҳна-Урганҷ (Хоразм) манораи бошукӯхе (ҳозир қариб 62 м баландӣ дорад) маҳфуз мондааст, дигар ҳамин хел ма-

*

³³ Доир ба санъати меъморӣ ниг.: *Бачинский Н. М.*, 1939; *Беленицкий А. М.*, 1950; *Бретаницкий Л. С.*, 1958; *Пугаченкова Г. А.*, *Ремпель Л. И.*, 1965; 1961; *Шишкин В. А.*, 1966 ва ғайра.

Сақфи анбратхона.
Соли 1334. Шоҳи Зинда.
Самарқанд

нора дар ибтидои асри XX фуру рехт. Ин ду манора қисми таркиби масҷиде буданд.

Қадимтарин иморати маҳфузмондаи ин давра мақбараи Сайфиддини Бохарзӣ мебошад. Сайфиддини Бохарзӣ аз шайхони хеле машҳур ва бонуфуз буда, ҳатто дар назди муғулҳо эътибори калон дошт.

У дар соли 1258 вафот кард. Авлодони вай бар сари мадфанаш мақбара ва хонақоҳ андохтанд. Соли 1333 ин хонақоҳро Ибни Батута зиёрат карда, онро ҳамчун «маъвои хеле бузург» тавсиф намуд. Мақбараи то замони мо расидаи шайх, ки дар наздикии Бухоро воқеъ гардидааст, хонақоҳ надорад. Вай дар асри XIV умуман таҷдид ёфта, дар паҳлуи иморати қадимаи ҳуди мақбара баъдтар зиёратхонае ҳам сохта шудааст. Қисми аз ҳама охир таъмирьёфтаи мақбара сардари пештоқдори вай аст. Ин ёдгории қадима ба тав-

ри оддӣ сохта шуда, дар айни замон хеле мӯхташам мебошад. Гунбади хурдтари худи мақбара, гунбади калони зиёратхона ва сардари баланди дорон ду манораҷаи пурнақшу нигор таассуроти бинандаро ба пойдорӣ ва ҳашамати ин бино афзунтар мегардонанд.

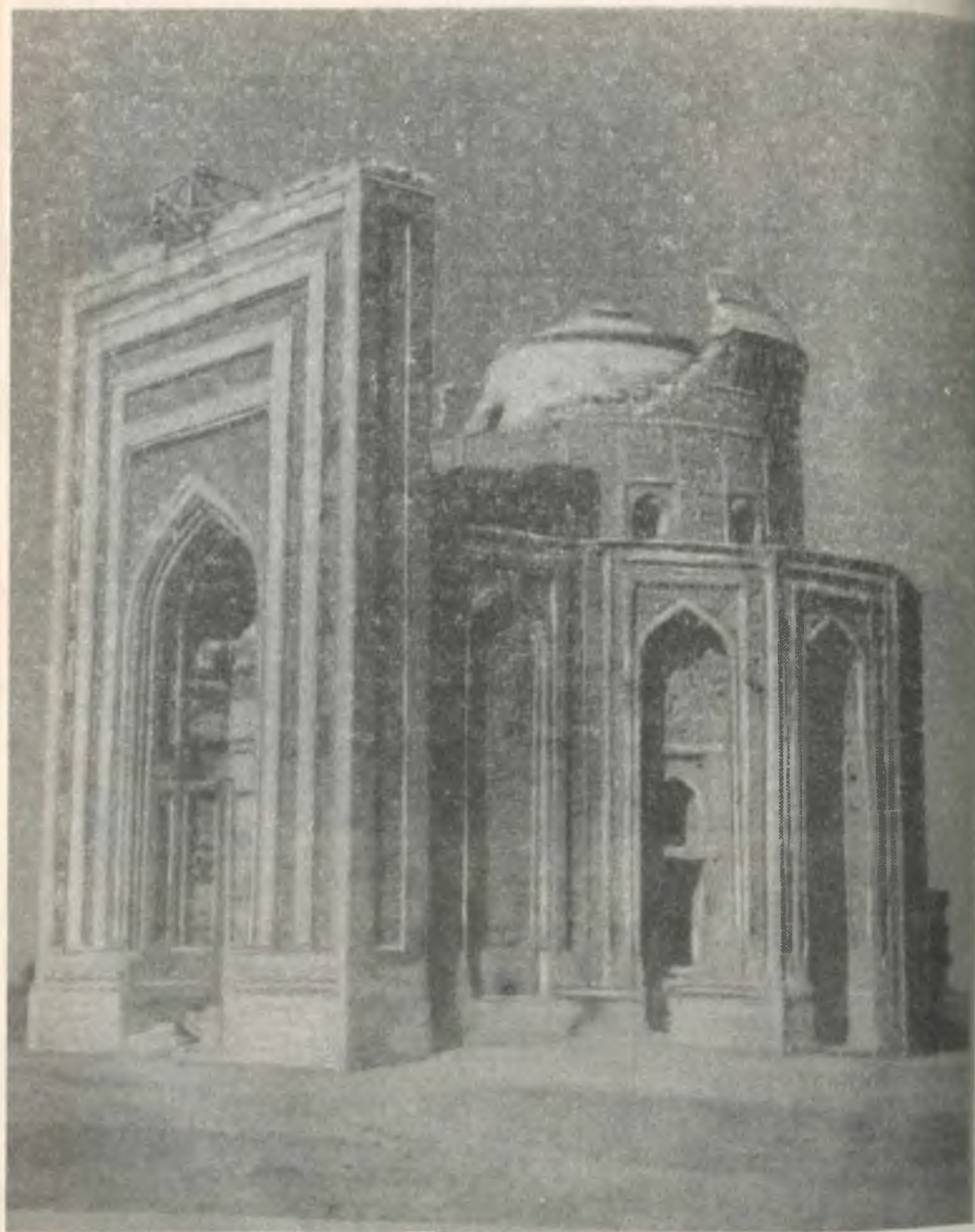
Мақбараҳои қаблазтемурии асри XIV хеле бисъёранд. Чанд мақбара дар маҷмӯи Шоҳизинда (зиёратхонаи назди мақбараи Қуссам ибни Аббос, мақбараи соли 1360, мақбараи Хоҷа Аҳмад ва ғ.), мақбараи Буёнқулихон дар Бухоро, мақбараҳои Начмиддин ва Турабекхоним дар Қўҳна-Урганҷ, мақбараи Муҳаммад Башоро дар Панҷакент, мақбараи ҳоло харобгардидаи Тубохон дар Ленинобод ва ғайра аз ҳамин қабиланд. Аксари мақбараҳо аз ҷиҳати тарху меъмори ба ду гуруҳ ҷудо мешаванд: гуруҳи нисбатан сершумори онҳо, мақбараи якхонагии гунбаддор буда, турӯҳи дигар, мақбараҳоеанд, ки мисли мақбараи Сайфиддини Бохарзӣ ду гунбад дошта, аз марқад ва зиёратхона иборатанд. Дар ин давра баъзе тарҳҳои нави сохтмони мақбара ба вучуд меоянд, ки бар бами гунбадшакл асос ёфта, бештар бино кардани мақбараҳои ду-гунбада ва, ҳатто сегунбада дар назар дошта шудааст.

Ороишоти меъморӣ ин давра хеле мучаллал ва гуногунранг буда, аз тараққиёти минбаъдаи касбҳои амалӣ шаҳодат медиҳад. Дар нақшу нигори биноҳо гулқориҳои рӯи гил ва мино ба таври васеъ истифода бурда мешуд. Баъзан нақшҳои барҷастаи бар тахтаҳои гили пухта қандашударо бо луоби қабуд ё осмониранг андуда, дар мавридҳои дигар фақат катиба ва ё тасвири асосиро сир медоданд ва нақшҳои фаръии даруниро ба ранги гилтахтаҳои қандақоришуда мегузошанд.

Дар ороиши биноҳо сафоли сирдори нақшин ба таври хеле фаровон ба қор бурда мешуд. Гоҳо зеро мино ё рӯи миноро бо суратҳои заррин ё рангин зинат медоданд. Деворҳо бо ҳиштҳои сирдода, ки дар фосилаҳои баробар ба шакли амудӣ ҷида мешуданд, содда, вале нафис ороиш меёфтанд. Рӯи гачқоришудаи деворҳо гоҳо бо нақшбандии бисъёр зебо пушида мешуд. Усули қадимаи ороиши бино тамоман аз байн нарафта буд. Чунончи, қандақориҳои (беминои) асрҳои XI—XII дар амали меъморӣ асри XIV низ ба назар мерасанд.

Дар нақшҳои рӯи гилтахта, сафоли сирдор ва нақшу нигори деворӣ диққати қасро беш аз ҳама зебоӣ ва гуногунии мураккабтарин тасвири наботӣ ва ҳандасӣ ба худ ҷалб менамоянд. Ҳунари ихтироқоронаи мусаввирон, ки ин ҳама намунаҳои олиро барои устоҳои сафолгар ва ё нақшбандҳо таҳия кардаанд, ниҳоят ҳайратангезанд.

Махсусан катибаҳои бо хатҳои гуногун сабтгардидаи ёдгориҳои бошукӯҳи меъмориро, ки аз маҳфуз мондани ҳунари хаттотӣ ба дараҷаи баланди пешинаи худ шаҳодат медиҳанд, бояд зикр

Мақбарай Турабекхонум. Солҳои 60—70-уми
асри XIV. Кӯҳна-Урганҷ

намуд. Кайд кардан лозим аст, ки ҳунари хаттотӣ ва наққошӣ осори бӣсьёр зебои худро на фақат дар соҳаи меъморӣ, балки дар дигар ёдгориҳои санъати дастии мардуми он замон низ боқӣ гузоштаанд.

Аз ин лиҳоз ду кӯзаи гилӣ, ки танаи нокшакли онҳо бо хатҳои нақшу нигори хеле хуби қолабӣ зинат ёфтааст, бӣсьёр қолиб мебошад. Дар яке аз ин хатҳо навиштаҷоте ҳаст, ки дар он ном ва сана сабт гардидааст: «Амали усто Абдурраҳмон; соли ҳафтсаду бисту як» (соли 1321 милодӣ). Хати катиба, ки хеле ҷалист, дар ҳарду кӯза як хел аст, аммо нақшу нигори онҳо аз ҳам фарқ мекунад.

Баъзе намунаҳои сафолоти сирдор, ки аз Хоразм ва Туркمانистони ҷанубӣ ёфт шудаанд, дорои аҳамияти калони бадеӣ мебошанд³⁴. Аз нақшу нигори маъбадҳои буддоии Марв фикраҳои зиёде бо тасвири харгӯш, аждаҳо ва ғ. маҳфуз мондаанд.³⁵

Илму адаби тоҷик дар асри XIII — миёнаҳои асри XIV

Аз тарафи ӯрдуҳои Чингизхон истило шудани Осиёи Миёна ба тараққиёти фан ва адабиёт зарбаи калоне расонид. Дар асри XIII ва авоили асри XIV адабиёт махсусан дар Осиёи Сағир, ҷануби Эрон ва Ҳиндустон, яъне дар он маҳалҳое, ки дар тахти тасарруфи муғулҳо қарор нагирифта буданд, равнақ меёбад. Фақат дар охири асри XIV ва ибтидои асри XV марказҳои адабӣ азнав ба Мовароуннаҳр ва Хуросон мекӯчанд.

Дар асри XIII бузургтарин симоҳои назми форс-тоҷик Ҷалолиддини Румӣ, Саъдии Шерозӣ ва Амир Хусрави Дехлавӣ ба майдон меоянд.

Ҷалолиддини Румӣ (1207—1272) аслан аз қадимтарин маркази тамаддунии халқи тоҷик шаҳри Баҳл мебошад. Ӯ қабл аз тааррузи муғул, дар синни 14 солагӣ бо падари худ аз ватан ҳиҷрат намуда, ба Нишопур, Бағдод, Ҳиҷоз, Сурия ва Осиёи Сағир рафт ва дар Қуния (Осиёи Сағир) иқомат ихтиёр кард. Вай аввал бо роҳбарии падари худ дар Қуния, сипас, дар Ҳалаб ва Димишқ таҳсил намуда, маълумоти нисбат ба он замон мукаммале ба даст овард ва чанд гоҳ ба дарсгӯӣ машғул шуд. Вале дар соли 1224 ӯ бо таъсири мулоқоти яке аз дарвешон дарсдиҳӣ ва роҳбарии қорҳои тариқати суфияро ба халифағони худ воғузур карда, худ гӯшанишин гардид.

Ҷалолиддини Румӣ аз бузургтарин олимони ва шоирони мута-

*

³⁴ *Вактурская Н. Н.*, 1959; *Массон М. Е.*, 1949; *Литвинский Б. А.*, 1953 в; *Атагарриев Е. А.*, 1967.

³⁵ *Пугаченкова Г. А.*, 1954.

саввиѳ аст. Асарҳои хеле машхури ӯ яке девони ғазалиёт ва дигаре «Маснави маънавӣ» мебошад, ки аз шаш ҷузъ—36 ҳазор байт иборат буда, асосҳои фалсафии тасаввуфиро дар бар гирифтааст. Вай бо ин асари худ нави маснави ирфониро то ба охири ҷаҳони тараққиёти он пеш бурд. Эҷодиёти Румӣ хусусан аз он ҷиҳат ҷолиби таваҷҷӯҳ аст, ки шоир ба мақсади умумфаҳм гардида ни асарҳои худ услуби соддаро ба кор бурда, шаклҳои назми халқии тоҷикро, чунончи, дар ғазал сурудҳои лирикӣ ва дар маснави тамсилро истифода менамояд.³⁶

Муслиҳиддин Саъдии Шерозӣ (тақрибан 1219—1292) дар Шероз ба таҳсили илм шуруъ намуда, пас аз он ба Бағдод рафт ва дар мадрасаи «Низомия» давраи таҳсили худро ба охир расонид. Аз як тараф, шавқи ҷаҳонгардӣ ва, аз тарафи дигар, нооромиҳое, ки ҳангоми ҳучуми урдуи муғул дар ватани Саъдӣ рӯй дода буданд, ӯро ба мусофирати дуру дарози кишварҳои гуногуни Шарқ водор намуданд. Саъдӣ дар овони ин мусофиратҳо, ки 30—40 сол давом карданд, Ҳинд, Бағдод ва Африқои Шимолиро саёҳат намуд.

У дар соли 1256 ба Шероз баргашта, ба ҷамъ кардан ва тартиб додани асарҳои худ машғул гардид.

Эҷодиёти Саъдӣ ба таъсири назми қадимаи тоҷик ташаккул ёфта, бо он узван марбут гардидааст. Бинобар ин бо вучуди он ки Саъдӣ шоири Шероз буда, берун аз хиттаи Осиёи Миёна офаринадагӣ кардааст, вай инчунин ба таърихи назми тоҷик дохил мешавад.

Саъдӣ ғайр аз «Ғулистон» ва «Бӯстон», бисёр шеър ҳам навиштааст, аз ҷумла, чанд силсилаи ғазалиёт ба қалами ӯ тааллуқ дорад, ки ба ин васила шоир дар таърихи инкишофи ин нави назми классикии форсу тоҷик мақоми шоистае ишғол намудааст. Саъдӣ, дар баробари офаридани намунаҳои мукаммали нави ғазал, дар насри бадеӣ ҳам устодии худро нишон дод. Аз тарафи дигар, вай усули панду насихатро дар адабиёт бештар ҷорӣ кард ва нави асарҳои таълимиро хеле такмил намуд. Шоир дар асарҳои пандомезаш ақидаҳои инсониятпарваронаи худро акс кунонида, ғояҳои ватандӯстиро таблиғ кардааст.

Саъдӣ зулму тааддӣ ва ситамкорихи давлатдоронро маҳкум намуда, ҳокимонро даъват мекард, ки ба мардуми оддӣ бо ҷаҳми эҳтиром ва қадриносии назар кунанд. У ба кам қаноат карданро талқин менамуд ва молпарастиву таҷаммулхоҳиро мазаммат мекард. Дар айни замон эҷодиёти ин шоири бузург аз маҳдудиятҳои таърихӣ ва синфӣ холи нест. Чунончи, ӯ зарурати дар пеши зурмандон сари итоат фуруд оварданро қайд намуда, як нави ба худ хоси мароми ба муқобили бадӣ сар набардоштанро таблиғ ва талқин мекунад.

*

³⁶ *Одилов Н.*, 1964.

Амир Хусрави Дехлавӣ (1253—1325) дар яке аз шаҳрҳои ши-моли Ҳиндустон таваллуд ёфтааст. Падари ӯ аслан аз шаҳри Кеш буда, дар вақти ҳуҷуми муғул аз Мовароуннаҳр ба Ҳиндустон фирор намудааст. Амир Хусрав пас аз хатми таҳсил шаҳри Дехлиро иқоматгоҳи худ қарор дод ва дар дарбори султон машғули фаъолияти эҷодӣ гардид.

У илова бар девони ашъоре, ки аз панҷ қисмат иборат аст, ба равияи фарзанди заковатманди халқи Озарбойҷон Низомӣ «Хамса» навишт. Амир Хусрав дар ин асари худ, агарчанде мавзӯи қадимаро нигоҳ дошт, лекин дар услуби дoston ва тавсифи қаҳрамонҳо дигаргунӣ овард. Ӯ нисбат ба дигар шоирон дар бобати гирифтани мавзӯҳои маҳаллӣ зиёдатар часорат намуд. Аз асарҳои достонии ӯ «Кирон-ус-саъдайн» (дар бораи мулоқоти Саъд бо падари худ Бугроҳон), «Мифтоҳ-ул-футӯҳ» (калиди фатҳҳо) ва «Нӯҳ сипеҳр» дар мавзӯҳои маҳаллӣ навишта шудаанд. Ин тарика асарҳои шоир илова бар қимати адабӣ дорои аҳамияти бузурги таърихӣ ҳам мебошанд.

Достони ишқӣ-афсонавии ӯ «Хизрхон ва Дувалронӣ», ки дар бораи шаҳзодаи ҳиндӣ ва маъшуқаи вай ҳикоят мекунад, хеле қобили тавачҷӯҳ аст. Амир Хусрав бо забони маҳаллии рехта, ки баъдҳо асоси забони ўрдуро фароҳам овард, низ асар эҷод кардааст. Ӯ ба омӯзиш ва таҳқиқи фанҳои гуногун, илми шеър ва мусиқӣ ҳам машғул мешуд.

Нахустин маҷмӯаи ба мо расидаи назми тоҷик тазкираи «Лубоб-ул-албоб» мебошад, ки дар солҳои 1221—1222 таълиф ёфтааст. Муаллифи он *Муҳаммад Авфӣ* аслан аз Марв буда, дар Бухоро тарбият гирифта ва дар ҳамин ҷо таҳсил намудааст. Ӯ дар вақти ҳуҷуми муғулҳо ба Ҳиндустон фирор намуда, дар он ҷо ғайр аз тазкираи номбаршуда асари мансуре бо унвони «Ҷавоме-ул-ҳикоят ва лавоме-ур-ривоёт» навишт, ки аз ҳикоятҳои ширин ва афсонаву қиссаҳои аҷиб фароҳам омадааст.

Дигар аз донишмандони илму адаб, ки дар дарбори Муҳаммади Хоразмшоҳ хидмат мекарданд, *Муҳаммад Ибни Қайси Розӣ* мебошад. Вай низ ҳангоми тааррузи истилокорони муғул тарки ватан намуда, дар ноҳияи чанубии Эрони кунунӣ паноҳ бурд ва дар ин ҷо дар соли 1223 «Ал-мӯъҷам фи маойири ашъор-ул-Аҷам» ном асаре доир ба аруз ва қофия таълиф кард, ки дар он роҷеъ ба шоирони гузашта ва муосири муаллиф маълумоти пурбаҳо дода, аз ашъори ошона намунаҳо оварда шудаанд.

Дар асри XIII таърихнависӣ хеле ривоч гирифт. Аз муҳимтарин асарҳои ин соҳа «Табақоти Носирӣ»-ро метавон ном бурд, ки дар соли 1260 аз тарафи *Абӯумар Минҳоҷиддини Ҷузҷонӣ* ном шахсе аз аҳли Ғур таълиф ёфтааст.

Ин асар ғайр аз таърихи подшоҳони Ҳинд баъзе воқеаҳои давраи салтанати Ғазнавиён, ҳукмронии муғулҳо ва махсусан табадду-

лоти муборизаи зидди исмоилияро муфассал баён мекунад ва доир ба таърихи давраи асри миёнаи Ҷур бехтарин сарчашмае ба шумор меравад.

Аз асарҳои таърихии он замон, ки дар бобати таҳқиқ ва омӯзиши давраи муғулҳо қимати бузурге доранд, алалхусус, асари дар Эрон навиштаи *Алоуддин Атомалики Чувайнӣ* (ваф. 1283) «Таърихи Чаҳонкушо» ва асари *Фазлуллоҳ Рашидаддин* (дар соли 1318 кушта шудааст) «*Чомеъ-ут-таворих*»-ро ном бурдан мумкин аст. Ин асари охириро В. В. Бартольд нахустин иқдоми ҷиддӣ дар бобати офаридани «Таърихи умумиҷаҳони»-и асри миёна мешуморад.

ХАЛҚИ ТОҶИК ДАР ДАВЛАТИ ТЕМУР ВА ТЕМУРИЁН

1. ТАЪРИХИ СИЁСӢ. ҶУНБИШҶОИ ХАЛҚӢ

Темур ва аввалин қадамҳои ӯ дар роҳи ба даст овардани ҳокимият

Хонҳои муғул батадриҷ дини исломро қабул карда, ба атрофи худ намояндагони уламо ва тоҷиронро чамъ намуда, сиёсати марказият додани ҳокимияти хониро пеш гирифтанд. Чуни рафтори онҳо норизогии пешвоёни қабилҳои муғул ва туркро ба вучуд меовард. Ин буд, ки дар нимаи аввали қарни XIV дар улуси Чағатой, яъне Мовароуннаҳр муборизаи байни хонҳо ва аъёни қабилҳои аксар турк ва туркшуда ниҳоятдараҷа шиддат гирифт. Дар натиҷаи ин мубориза пешвоёни қabila хеле нуфуз пайдо намуда, вале ҳокимияти хонӣ бисёр заиф гардид.

Дар нимаи асри XIV дар саҳнаи сиёсати Мовароуннаҳр писари беки қабилани барлос Темур зуҳур менамояд. Темур аввалҳо «дар хидмати хонҳои гуногун ҳамчун сардори кондотьерҳо сармебардор»¹ ва, сипас, ташкилкунандаи давлати бузурге мегардад.

Темур соли 1336 дар деҳаи Хоҷаилғор, ки дар қарибии шаҳри Қеш воқеъ гардидааст, таваллуд ёфт. Ин деҳа дар масофаи 13 км аз Шаҳрисабз ҳоло ҳам вучуд дорад. Падари ӯ Тарағай аз аъёни қабилани барлос буд. Барлосҳо ҳануз дар аввалин асри XIV ба водии Қашқадаръё маскан намуда, дар баробари ба сарбурдани ҳаёти бодиянишинӣ ба зиндагии муқими мегузаштанд ва ҳамчун дигар муғулҳои сокини Мовароуннаҳр забон ва урфу

*

¹ «Архиви Маркс ва Энгельс», ҷилди VI, саҳ. 184. (Кондотьер — аскарӣ кироҷро гуянд, ки барон ҳар як кори серпул ба ҷон бохтаи ҳозир аст.)

одати аслии худро гум карда, бо туркҳои ин сарзамин омезиш ёфта буданд.

Темур аз соли 1360 сар карда, муддати даҳ сол, гоҳ ба тарафи як феодали ҳукмрон ва гоҳ ба тарафи ҳокими дигар гузашта, мечангид ва дар айни замон барлосҳоро ба атрофи худ муттаҳид менамуд.

Дар соли 1361 хони Муғулистон Туғлуқ-Темур Самарқанд ва шаҳри Кешро ишғол кард. Темур дар ин вақт ба тарафи истилокорон гузашта, хидмати Туғлуқ-Темурро қабул намуд ва бо кӯмаки ӯ ҳокими Кеш гардид. Аммо Темур дар хидмати хони Муғулистон бисёр давом накард. Вай бо ҳокими Балх амир Ҳусайн, ки бо Туғлуқ-Темур муносибати душманона дошт, созиш карда, ба ҳомии аввалаи худ хиёнат намуд.

Амир Ҳусайн ва Темур ба муқобили Туғлуқ-Темур сар бардоштанд, вале дар ҷанг шикаст хӯрда, маҷбур гардиданд, ки Осиёи Миёнаро гузошта, ба Систон гурезанд. Темур дар Систон ҳангоми яке аз моҷароҳои ҷарбии худ аз даст ва пой ростав захмдор гардида, то охири умр ланг шуд. Баъд аз ин вайро бо унвони Темури Ланг низ ёд карданд.

Дар соли 1364 амир Ҳусайн ва Темур муваффақ шуданд, ки Мовароуннаҳро аз тахти тасарруфи хони Муғулистон берун оварда, ҳукмронии худро дар он ҷо барқарор намоянд. Халқ ҳарду амирро, хусусан Ҳусайнро, ки ба золими ном бароварда буд, бадмедид. Ҳусайн ҳангоми шунидани арзу хоҳиши мардуми Самарқанд, дар даст шашпари оҳанро дошта меистод. Аксар вақт ӯ ба ҷои ҷавоб ба додхоҳ дарафтода, ӯро бераҳмона бо шашпар мезад.²

Дере нагузашта, писар ва вориси Туғлуқ-Темур Ильёсхоча ба мақсади дубора ғасб кардани Мовароуннаҳр бар зидди Ҳусайн ва Темур лашкар кашид.

Дар соли 1365 амир Ҳусайн ва Темур аскар ҷамъ намуда, дар соҳили дарёи Чирчиқ ба қувваҳои ҷарбии душман рӯ ба рӯ шуданд. Муҳорибае, ки дар ин ҷо рӯй дод, бо номи «ҷанги гили» машҳур аст, зеро дар вақти задухӯрд чунон борони сел меборид, ки аспҳо дар гилу лой лағжида меафтоданд. Дар ин муҳориба Темур ва Ҳусайн комилан торумор гардиданд. Онҳо Самарқанд ва Шаҳрисабзро ба ҳоли худ гузошта, худҳоро ба он тарафи дарёи Аму гирифтанд ва ба сӯи Балх фирор намуданд. Қушунҳои хони муғул Ильёсхоча рост ба шаҳри Самарқанд равон шуд. Аҳолии шаҳр ҳама саросема гардида, чи қор кардани худро намедонистанд, чунки қувваи ҷарбии Самарқанд низ бо ҳамроҳии амир Ҳусайн ва Темур гурехта буд.

*

² Ниг.: Бартольд В. В., 1964 д, сах. 369, тавзеҳи 44 (матн), сах. 370.

Чунбиши сарбадорон

Дар ҳамин гуна як вақти навмедӣ ва лаҳзаи мураккаб мардуми заҳматкаш ташаббуси мудофияи шаҳрро ба дасти худ гирифтанд.³ Ҳангоме ки аҳолии Самарқанд ба масҷиди чомеъ омаданд, Мавлонозода ном яке аз шогирдони мадраса ба минбар баромада, дар ҳоле ки атрофи ӯро гуруҳе бо шамшерҳои бараҳна иҳота карда буданд, чунин арз кард: «Фавҷи беҳисоби лашкари муғул, ки барои ғорат намудани мол ва ашъёи мардум ба ин мамлакат фуру рехтааст, ба шаҳр наздик мешаванд. Ҳукуматдори мо, ки бо унвони бочу хироҷ аз ҳар як сар нуфус маблағи зиёдеро ситонида, мувофиқи майли худ ҳарч менамуд, дар баробари падидор шудани душмани мо, мусулмонро партофта, аз кофирон гурехт ва ҷони худро халос кард. Акнун мардуми Самарқанд ба ивази ҷони худ ҳар андозае хунбаҳо диҳанд ҳам, аз душман раҳой намеёбанд. Ҳоло кист, ки меҳодад вазифаи мудофия намудани аҳолии шаҳрро қабул карда, дар ҳузури бузургон ва мардуми авом ин масъулиятро ба ӯҳда бигирад? Мо дар пеши чунин шахс сари таъзим фуруд оварда, ба иҷро намудани вазифаҳои худ машғул хоҳем шуд».⁴

Аъён ва ашрофи Самарқанд дар ҷавоби даъвати Мавлонозода хомӯш монданд. Он гоҳ Мавлонозода бо ризогии ҳамаи ҳозирон вазифаи сардории мудофияи шаҳрро ба ӯҳдаи худ гирифт. Дар ҳуди ҳамин ҷо 10 ҳазор нафар ҷавонони мусаллаҳ баҳри ҳифзи ватан пеши ӯ савганд ёд карданд. Дар ташкили мудофияи шаҳр ғайр аз Мавлонозода боз ду нафари дигар — Мавлоно Хурдаки Бухороӣ ва Абӯбакр Қалавии Наддоф низ роҳбарӣ намуданд.

Се шабу се рӯз пешвои шуришгарон Мавлонозода дам нагирфта кор кард: мудофияро ташкил кардан ва ба ин мақсад қувваҳоро ҷо ба ҷо гузошта, шаҳрро ба қалъаи мустаҳкам табдил додан лозим буд. Дар ин кор қадре ҳам таъхир кардан мумкин набуд, зеро душман торафт ба шаҳр наздик меомад.

Мудофияи шаҳр хеле моҳирона ташкил карда шуд. Дар наздикии дарвозаҳои шаҳр дидбонҳо гузоштан. Шаҳрро ба қитъаҳо тақсим карданд ва ғайр аз даромадгоҳи калон — кучаи ом — дигар ҳамаи дарвозаҳоро бастанд. Дар ду тарафи ин куча сангарҳои мустаҳкам сохта, одамони бо камон ва туфанг мусаллаҳро гузоштан. Дар охири кучаи ом ҳуди Мавлонозода бо садҳо тирандозони хуб қарор гирифт. Ба аҳолии шаҳр амр дода шуд,

*

³ Рочеъ ба чунбиши сарбадорони Самарқанд ниг. ба асарҳои махсус: *Бартольд В. В.*, 1964 д; *Гуревич А. М.*, 1935 (дар мулҳақот тарҷумаи манбаъҳо аз тарафи А. А. Семёнов ва А. А. Молчанов анҷом дода шудааст); *Солеҳов П.*, 1936; *Набиев Р.*, 1942; *Строева Л. В.*, 1949.

⁴ *Абдураizzoқ*, в. 76 ё; *Бартольд В. В.*, 1964 д, саҳ. 371.

ки хоб накунад ва дар қитъаи таъиншудаи худ хушбӯрона машғули иҷрои вазифа бошанд.

Хони муғул, ки аз фирор кардани амир Хусайн ва Темур воқиф буд, боварӣ дошт, ки шаҳр тамоман бемудофия мондааст. Бинобар ин дастаҳои пешчанги ӯ ба Самарқанд расида, бе ҳеч як эҳтиёткорӣ ба воситаи хиёбони асосӣ ба даруни шаҳр равон шуданд. Ҳангоме ки онҳо ба ҷои камингирифтаи дастаи Мавлонозода расиданд, ба мудофиякунандагони шаҳр ишораи хучум дода шуд. Дастаҳои мудофеин аз се тараф ба аскарони муғул ҳамла намуданд. Мудофиякунандагони шаҳр аз паси сангарҳо истода, муғулҳоро ба зерӣ борони санг гирифтанд. Онҳо на фақат бо даст, балки бо фалаҳмон низ душманро сангборон мекарданд. Муғулҳо аз кушта ва захмӣ талафоти калон дода, маҷбур шуданд ақиб нишинанд.

Рӯзи дигар кӯшуни муғул дубора ба Самарқанд хучум овард. Ҳарчанд муғулҳо усулҳои тактикаи ҳарбии бодиянишинии худро (чунончи, бардурӯғ ақиб гурехта, ногаҳон ҳамла намуданро) ба қор бурда бошанд ҳам, вале муваффақият ба даст оварда натавонистанд. Онҳо муғулҳо барои муҳосираи давомдор дар атрофи шаҳр мавқеъ гирифтанд. Лекин ин тадбири онҳо низ натиҷае набахшид. Пас аз чанд вақт дар ӯрдугоҳи бодиянишинони муғул марази тоуни асп пайдо шуд ва, чи навъе ки яке аз муаррихони он давра хотирнишон кардааст, «муғулҳо дандонҳои худро ҳарисона ба ҳам фишурда» маҷбур шуданд, ки аз муҳосира даст кашанд ва фақат ба ғорати атрофи шаҳр қаноат намуна, пас гарданд.

Дар Самарқанд муборизаи фақирон бар зидди тавонгарон ба амал омада, оммаи заҳматкаш аз судхӯрони манфур ва дигар зolimони худ ниқор гирифтанд. Ин ҳаракати аҳолии Самарқанд дар адабиёти таърихӣ ҳамчун «чунбиши сарбадорон» шухрат ёфтааст. Ифодаи «сарбадор» қадре пештар (дар солҳои 1336—1337) ба муносибати шӯрише, ки дар Сабзавор ном маҳалли Хуросон ба муқобили хонҳои муғул ва заминдорони калони маҳаллӣ сарзада буд, пайдо шудааст. Ин истилоҳ аз чунин шиори шӯришиён бархостааст, ки гуфтаанд: «Назар ба он ки аз тарс ҳалок шавем, беҳтар аст сари худро ба дор бинем». «Сарбадор» калимаи мураккаб аст, ки аз ду калима («сар» ва «дор») бо илова кардани пешоянди («ба») таркиб ёфтааст.

Муаррихони феодалии давраи Темур ба калимаи «сарбадор» маънии «дорбоб»-ро додаанд ва роҳбарони ҳаракати соли 1365-уми Самарқандро ҳамчун исьёнӣ, яъне муҳолифони ҳукумати «қонунии» мавҷуда тасвир намуда, онҳоро ба ҳамин унвон ёд кардаанд. Чунон ки муаллифи «Равзат-ус-сафо» Мирхонд мегӯяд: «Гуруҳе аз онҳо (аҳолии Самарқанд.— Б. Ғ.), ки зӯро тавона ва ошӯбгару қинояткори гузаро буданд, ҷуръати гузаштан аз

ҳадди муҷоз намуданд, ҳокимиятро гирифтанд ва ба ситам шуруъ карданд». У қадре поинтар аз ин навиштаҳои худ илова мекунад: «Сарбадорон муртакаби ҳар гуна рафтори қабех гардиданд».

Мирхонд роҷеъ ба он ки «рафтори қабех»-и сарбадорони Самарқанд дар чи зоҳир гардидааст, чизе намегӯяд ва фақат бо хусни назар қайд мекунад, ки Ҳусайн ва Темур «ром кардан ва бо сари итоат овардани ононро (сарбадоронро.— Б. Ғ.) амри хайр донистанд».

Муаррих Хондамир, ки бародарзода ва давомдиҳандаи кори Мирхонд мебошад, агарчанде хидмати сарбадоронро дар бобати дафъ кардани хучуми муғулҳо ба эътироф намудан мачбур шудааст, вале мисли Мирхонд ба онҳо баҳои бӯхтономез медиҳад: «Пас аз он, ки сарбадорони Самарқанд ин кори хеле муҳимро (дафъи хучуми муғулро.— Б. Ғ.) бомуваффақият анҷом доданд, ба роҳи шарора ва фитна даромада, дастӣ ғорат ба моли раият заданд».⁵

Муаррихи дигар Шарафиддин Алии Яздӣ дар бораи сарбадорони Самарқанд чунин менависад: «Ба сари як гурӯҳ мардум бодӣ ғурур ва ифтихор вазид: онҳо ба берун аз ҳадди худ қадам гузоштан ҷасорат намуда, дастони хунрези ситамовари худро ба ҳар тараф дароз карданд». Муаллиф ин баҳои ба сарбадорон додаи худро бо шеъре тақвият менамояд, ки мазмунаш ин аст: «Эй борхудоё, мағузур, ки гадо шахси мӯътабар гардад».⁶

Сарбадорон манфиатҳои пешаварон ва табақаҳои поини аҳолии шаҳро ҳимоя мекарданд. Бинобар ин тамоми иқдомоти онҳо муҳолифи манфиатҳои аён ва ашрофи Самарқанд буданд.

Вақте ки хабар аз муҳосираи Самарқанд даст қашида, ақибнишинӣ кардани муғулҳо ба гуши Темур расид, ӯ феврал ба пеши амир Ҳусайн косид фиристода, ҳақиқати воқеаро ба вай хабар дод. Амир Ҳусайн ва Темур ба зудӣ ҳамдигарро мулоқот намуда, дар ин бора маслиҳат карданд ва қарор доданд, ки дар ишғоли Самарқанд шитоб накунанд. Зеро онҳо зоҳиран аз дучор шудан ба муқовимати сахти мудофиакунандагони шаҳр метарсанд. Ин буд, ки онҳо ба муборизаи ошқорон зидди аҳолии Самарқанд ҷуръат накарда, тасмим гирифтанд, ки ононро бо макру ҳила ба даст дароранд.

Онҳо барои ба ғафлат гузоштани мудофиакунандагони Самарқанд ба унвони роҳбари мудофиаи шаҳр нома навишта, изҳор намуданд, ки идораи шаҳро ба ӯ воғузур қардаанд ва ҳеч яке аз соқинони он ҷазо дода нахоҳанд шуд. Онҳо ин ваъдаҳояшонро бо қасамҳо тасдиқ намуда, номаро бо либосҳои фоҳира ва тӯхфаҳо фиристоданд ва, инчунин бо ҳамроҳии элчиҳои хушзабон на-

*

⁵ Мирхонд, ҷилди VI, сах. 12—13; Хондамир, ҷилди III, қисми 3, сах. 9.

⁶ Шарафиддини Яздӣ, 1887, р. 110.

мояндагони махсуси худро равона карданд, ки ба шаҳр дохил шуда, барои забт намудани Самарқанд замина ҳозир кунанд ва дар ин амр аз гуногунии ҳайати сарбадорҳо истифода баранд.

Қувват гирифтани фаъолияти ҷосусони амир Ҳусайн ва Темур, ки гурӯҳҳои дудилаи аҳолии шаҳро ба тарафи худ мекашиданд, инчунин ноустуворона кор бурдани қисмати давлатманди сарбадорон ва омодаи созиш будани ашхоси бонуфузи онҳо дар байни аҳли ин ҷунбиш ихтилоф ба вучуд овард.

Дар аввали баҳори соли 1366 амир Ҳусайн ва Темур бо лашкари худ ба Самарқанд расида, пас аз қарор гирифтани дар он ҷо ба сарбадорон мактуб навиштанд ва гуфтанд: «Мо ба шумо бовариӣ куллӣ дорем ва бо шумо беҳтар аз дигар ҳукмронон рафтор хоҳем кард». Роҳбарони сарбадорон ба ин суҳбатҳои маккорона бовар карда, ба лашкароҳои амир Ҳусайн раво шуданд ва, ҳамин ки ба он ҷо расиданд, ҳама дастгир гардида, кушта шуданд. Аз ин миён фақат Мавлонозода бо хоҳиши Темур халосӣ ёфт. Ба ҳамин тарик, ҷунбиши сарбадорони Самарқанд бераҳмона фуру нишонда шуда, амир Ҳусайн ва Темур дубора ҳукмронии ин шаҳр гардиданд.

Ҷунбиши солҳои 1365—1366, зоҳиран, на фақат Самарқанд, балки деҳаҳои атрофи низ фаро гирифта будааст. Лекин манбаъҳои таърихӣ дар ин бора хеле кам маълумот додаанд. Аз муаррихони он замон фақат Хондамир дар ин хусус баъзе мадракҳои овардааст. «Баъд аз он ки амир Ҳусайн Самарқандро ишғол намуд,— мегӯяд ӯ,— дигар вилоятҳои худсарӣ ва иттифоқириро тарк карданд».

Маълумоти манбаъҳои хаттӣ роҷеъ ба ин ҷунбиш, ки дар таълифоти таърихшинони феодалии оварда шудаанд, хеле ноқис ва ниҳоят бадғаразона мебошанд. Дар бораи программаи иҷтимоӣ ва сиёсати роҳбарони шӯриш ба ҷуз чанд ишорае дигар ягон мадрак мавҷуд нест. Ин аст, ки мо аз аксари ҳамон тадбироте, ки онҳо дар вақти шӯриш ба амал оварда буданд, чизе намедонем.

Одатан дар асарҳои умумии илми таърих ва, ҳатто дар тадқиқоти махсуси онҳо ба масъалаи мавриди баҳс ҷунбиши сарбадорони Самарқанд ҳамчун ақсуламали аҳолии шаҳр нисбат ба хавфи ҳучуми муғулҳо тавсиф ёфтааст. Агар, дар воқеъ, ҳамин тавр бошад, пас гумоне ба миён меояд, ки ҳамагӣ дар чанд руз бар зидди душмани сершумор ва хеле қордидаи ин тариқа мудофиаи мустақаммеро ташкил карда тавонистани шаҳриён амри маҳол аст. Бинобар ин аз эҳтимол дур нест, ки дар арафаи ҳучуми муғулҳо ва шояд хеле пештар аз ин воқеа дар шаҳр ташкилоти пуриқтисодии сарбадорон ва қувваҳои бо шиору мақсадҳои сарбадорӣ баромадкунанда мавҷуд бошад.

Ҷи навъе ки маълум аст, дар ғарби Хуросон солҳои 1337—1381, тақрибан дар зарфи ним аср давлати сарбадорон мавҷудӣ

яти худро нигоҳ дошт, солҳои 1350—1392 дар Мозандарон ва аз соли 1370 дар Гелон давлати сайидҳо ба вучуд омад. Чунбиши сарбадорони Самарканд (1365—1366) ва Қарминаро (1373) на ин ки дар ҷудой, балки дар қаринаи ҳамаи ин ҳаракатҳо бояд дид, ки баъзе ғояҳои муайяни онҳо, албатта, ба шакли махфӣ, дар миёна ва чорьяки сеюми асри XIV ба Осиёи Миёна низ нуфуз кардаанд.

Давлати сарбадорон ҳам, мисли дигар давлатҳои ҳамсоя, бар принципи салтанатӣ қарор гирифта буд. Аммо асоси иҷтимоии он ба кулӣ фарқ мекард. Ҳокимияти давлатҳои сарбадорӣ дар дасти феодалони хурд буда, мавҷудияти ин давлатҳо фақат ба пуштибонии деҳқонону пешаварон вобастагӣ дошт. Қувваҳои ҳарбиро сарбозони аз байни заминдорони камбизоат ва деҳқонони озод даъватшуда ташкил медоданд. Феодалон ва дастаҳои ҷангии онҳо ба ин кор ҷалб карда намешуданд. На фақат қушун, балки идораи он низ демократӣ гардид. Ҳарчанд дар сари давлат ашрофи сарбадорӣ меистод, аммо намуди зоҳирии он тамоман дигар буд. Ҳокимон ҳам либоси оддӣ мепушиданд, тақсими баробари ғаниматҳои ҳарбӣ қорӣ гардида, барои ҳамаи ояндагон ғизохурии умумӣ барпо карда мешуд. Соле як бор хонаи ҳоким «барои ғорати» мардум воғузур мегардид. Ҳамаи инҳо натиҷаи ба тамонли баробарии қаноти радикали сарбадорон мутобиқшавии аён ашроф буда, дар зери фишори оммаи халқ ба амал меомаданд.

Чунон ки И. П. Петрушевский дуруст қайд мекунад, «давлати сарбадорӣ демократияи деҳқонӣ набуд, вай давлати заминдорони хурд буд, ки танҳо ба туфайли гузаштҳои муҳим ба деҳқонон мавҷудияти худро нигоҳ дошта метавонист». Ин гузаштҳо фақат ҷиҳатҳои зоҳириро дарбар намегирифт. Гуфтан кофист, ки тамоми андоз ва маҷбуриятҳои ғайришаръӣ умуман бекор карда шуданд. Заминҳои феодалони қалон мавриди мусодира қарор гирифтанд ва маҳз қисми зиёди ҳамин заминҳо ба ихтиёри табақаи ашрофи сарбадорон гузаштанд. Зоҳиран, вазъияти аҳолии шаҳр низ қадре беҳтар гардид. Дар натиҷаи тадбирҳои бо фишори оммаи халқ амалишуда аҳолии меҳнаткаши шаҳр барои худ шароити нисбатан мусоиди зистро муҳайё гардонид. Вилоятҳои, ки ба таркиби давлати сарбадорони Хуросон дохил мешуданд, ҳам шаҳрҳо ва ҳам қишлоқҳо, ҳақиқатан ҳам чун гул шукуфон гардиданд.⁷

Ҳатто аз чунин як тавсифи мухтасари сарбадорони Хуросон, нақшаҳо ва сиёсати онҳо то чи андоза барои мардуми Моваруннаҳр қувваи ҷазбкунанда доштани ин чунбиш равшан мешавад.

*

⁷ Таҳлили таърих, базан иҷтимоӣ ва идеологияи чунбиши сарбадорони Хуросонро ниг.: *Петрушевский И. П.*, 1956.

Аз афташ, чунбиши сарбадорон дар Самарқанд решаҳои амиқи худро дошт. Бинобар ин Темур, бо наҷот додани Мавлонозода эҳсоси аслан барояш бегонаи «инсондустӣ»-ро зоҳир намуда, ҳамчун сиёсатмадори маккор ва дурандеш кушиш кард, ки ҳусни тавачҷӯхи аҳолии шаҳро нисбат ба худ ба вучуд овард. Аммо ин кушиши ӯ бароре пайдо накард, дар оянда ҳам оммаи халқ мутасил бар зидди ӯ сар мебардоштанд.

Дар бораи анъанаҳои пурқуввати чунбиши сарбадорони Самарқанд чунин далел ҳам гувоҳи медиҳад, ки пас аз барқарор гардидани ҳокимияти Темур низ ҳар бор, ки ӯ дуртар сафар кунад, аҳолии Самарқанд шуриш мебардоштанд. Дар давоми ҳаҷдаҳ сол (1370—1388) аз ин қабил шӯру ошӯб нӯҳ мартаба сарзада,⁸ самарқандиро бо вучуди он ҳама рафторҳои бераҳмонаи Темур, мардонавор барои озодии худ мубориза мебуданд.

Ба сари ҳокимияти Мовароуннаҳр омадани Темур ва футуҳоти минбаъдаи ӯ

Пас аз забт шудани Самарқанд муносибати байни амир Ҳусайн ва Темур вайрон гардид. Темур дар вақти ҳукмронии амир Ҳусайн ҳокими Шаҳрисабз ва Қаршӣ буда, ба муқобили муттафиқи собиқи худ ба таври махфӣ кор мебуд. Муборизаи махфиёнаи Темур то дараҷае расид, ки соли 1370 бо таҳрики ӯ дар Самарқанд табаддулоте ба амал омада, амир Ҳусайн кушта шуд ва Темур амири тамоми Мовароуннаҳр гардид.

Азбаски Темур аз авлоди Чингизхон набуд, пас аз ба Мовароуннаҳр соҳиб шудани худ ҳам унвони хониро қабул накард. Ӯ худро амир эълон намуда, ба он лақаби «Курагонӣ» (яъне «домод») -ро ҳамроҳ кард, зеро вай зани амир Ҳусайни мактулро, ки духтари Қазанхони Чингизӣ буд, ба занӣ гирифт. Темур мамлакатро бо кӯмаки хонҳои козиб Суюрғотмиш (1370—1388) ва писари ӯ Султон Маҳмудхон (1388—1402) идора мекард.⁹ Вай аз қabilaҳои ба худ наздики чағатой, хусусан аз барлосҳо гвардияи боэътимоде ташкил дод. Ба барлосҳо ва умуман ба тоифаҳои чағатой ҳаргуна имтиёзҳо бахшид. Қувваҳои ҳарбие, ки аз ин тоифаҳо ташкил мешуданд, ба такягоҳи асосии ҳокимияти Темур табдил меёфтанд.

Сафири испонӣ Гонзалес де Клавихо, ки дар соли 1404 ба пойтахти давлати темурӣ шаҳри Самарқанд омада буд, дар дафтари хотироти худ чунин навиштааст: «Чағатойҳо аз под-

*

⁸ *Ибни Арабшоҳ*, 1868—1869, сах. 16. Дар бораи шӯриш — *Строева Л. В.*, 1949, сах. 280—281.

⁹ *Бартольд В. В.*, 1964 г, сах. 42, 47—48.

шоҳ имтиёзҳои махсусро соҳиб шудаанд; онҳо метавонанд ба ҳар кучое, ки хоҳанд, бо рама ва галаи худ сафар кунанд, аз ҷарогоҳ ва заминҳои зироати истифода намоянд. Онҳо зимистон ва тобистон дар ҳар маҳалле, ки мақбулашон ояд, зиндагонӣ мекунанд; онон озоданд ва ба подшоҳ андоз намедиҳанд, ҷунки дар вақтҳои лашкаркашӣ бо даъвати ӯ хизмати аскарӣро бачо меоранд».¹⁰

Темур шӯриши оммаи халқ ва, аз ҷумла, ҷунбиши хеле бузурги сарбадорони Самарқандро дарҳам шикаста, сипас, ба муборизаи зидди феодалони маҳаллие, ки майли мустақилшавӣ доштанд, шуруъ намуд. Гуруҳи бонуфузи аҳолии шаҳр — тоҷирон ва пешаварони сарватманд, ки дар заиф шудани иқтисоди мулкдорони бузург ва барҳам хӯрдани ҷангу низоъҳои дохилӣ зинафъ буданд, аз фаъолияти Темур дар амри марказият додани давлат пуштибонӣ мекарданд. Темур ба руҳониён бисёр имтиёзҳои иқтисодӣ дода, онҳоро низ ба тарафи худ кашид. Вай ба воситаи ташкил намудани лашкаркашиҳои ғоратгарона ба кишварҳои ҳамсоя ва ба вучуд овардани имконияти ба осонӣ соҳиби сарват шудан иштиҳои мулкдорони хурди феодалиро, ки аз қудрати ӯ пуштибонӣ мекарданд, бармеангехт.

Темур ба кишваркушоии 35-солаи худ қадам ниҳода, ҳокимияти худро, қабл аз ҳама, дар пойтахти ҷараёни даръён Сир мустаҳкам намуд, ки дар он вақт дар ин ҷо ҳукумати хонии Оқ Урда мавҷуд буд. Ӯ ба ихтилофи дохилисулолави Оқ Урда мудохила карда, Тӯхтамишхонро, ки яке аз муддаиёни тоҷи тахт буд, ғимоя намуд. Тӯхтамишхон баъдҳо бо кумаки Темур ҳукумати Олтин Урдаро низ ба даст даровард.

Дар соли 1372 амир Темур нахустин дафъа Хоразмро забт намуд. Пас аз ин ӯ панҷ мартаба ба муқобили шӯриши хоразмиён лашкар кашид ва охири бор дар соли 1388 бар онҳо ҳамла овард. Дар вақти ин ҳучуми охир пойтахти Хоразм шаҳри Урганҷ, ки яке аз марказҳои тиҷорати байни Аврупои Шарқӣ ва Осиёи Миёна буд, бо фармони амир Темур бо замин яксон карда шуд. Соқинони шаҳрро ба Самарқанд кӯчонида, дар вайронаи шаҳри собиқ ҷав коштанд. Фақат дар соли 1391 Темур ба дубора барқарор кардани Урганҷ руҳсат дод.

Аз соли 1388 амир Темур ба муборизаи шадид ва давомнок бар зидди Тӯхтамишхон сар кард. Вай дар соли 1392 ба хоки Қафқоз ҳучум оварда, Арманистон ва Гурҷистонро ғорат ва мутеъ намуд. Дар соли 1395 ба қувваҳои ҳарбии Тӯхтамишхон шикаст дода, бақияи лашкари ӯро таъқибкунон ба хоки давлати рус дохил гардид ва то Ельц расид. Даре нагузашта Темур пойтахти Олтин Урда шаҳри Саройро, ки дар соҳили даръён

*

¹⁰ Клавихо, 1881, сах. 220.

Волга воқеъ шуда буд, забт ва хароб намуда, бо ҳамин ба давлати хонии Олтин Урда зарбаи қатъӣ ворид овард.¹¹

Ҳамаи ин, ба қавли А. Ю. Якубовский, ба Олтин Урда «зарбаи ҳалокатовар расонид. Пояи давлате, ки ба сари Руси қадим ин қадар бадбахтиҳо оварда буд, дарҳам шикаст. Олтин Урда пас аз соли 1395 яқинан рӯ ба таназзул ниҳод. Торумор гардидани Мамай соли 1380 дар корзори Куликово зарбаи нахуст ва ҳалқунандае буд, ки ба Олтин Урда расонида шуд; шикасти назди Терек дар соли 1395 ва хоку туроб гардидани Сарой зарбаи дуввум гардид. Темур бо Олтин Урда баҳри манфиатҳои Осӣён Миёна мубориза бурда, бо князҳои Москва, ки дар бораи онҳо тасаввуроти равшане надошт, алоқа барқарор накарда буд, вале ӯ объективона на фақат барои Осӣён Миёна, балки барои Русия низ кори муфиде кард»¹² (ҳарчанд ки дар ҳамон соли 1395 якчанд шахрҳои ҷануби Русияро ғорат намуд).

Темур дар баробари мубориза бурдан бо Олтин Урда амалиёти ҳарбию ба муқобили Эрон вусъат дода, он чоро низ ба ҳайати давлати императории худ дохил намуд. Вай инчунин ба Ҳиндустон се мартаба ҳуҷум оварда, дар соли 1398 шаҳри Дехлиро ишғол кард ва ганҷинаҳои зиёди онро ба ғорат бурда, дар соли 1399 ба Самарқанд баргашт. Соли дигар Темур дар хоки Сурия қувваҳои султони Мисро торумор намуд ва соли 1402 дар муҳорибаи Анқара ба қўшуни султон Боязид шикасти муҳлик ворид овард. Темур дар соли 1404 ба Ҳайтаҳти худ шаҳри Самарқанд бозгашт намуда, дар фикри истилои мамлакати Чин афтод ва бо ғайрати тамои тадорукоти ҳарбӣ дида, дар соли 1405 лашкари худро ба тарафи шарқ ҳаракат дод. Лекин ӯ ба мақсади худ нарасида, дар роҳ (дар Утрор) ногаҳон вафот кард.

Дар натиҷаи ин ҳама лашкаркашӣ ва футуҳоти пуршумор амир Темур муваффақ шуд, ки давлати императории бузурге таъсис намояд. Давлати ӯ на фақат Мовароуннаҳр, Хоразм, мамлакатҳои соҳили баҳри Хазар (Каспӣ) ва хоки Афғонистони кунунӣ, балки Эрон, як қисми Ҳиндустон, Ироқ, навоҳии ҷанубии Қафқоз ва як қатор кишварҳои Осӣён Ғарбию дар бар мегирифт.

Тамоми лашкаркашиҳои Темур ошкоро характери ғоратгара на доштанд. Масалан, вақте ки ӯ бо Тухтамишхон ҷанг мекард, ободҳои лаби даръён Волгаро чунон тороҷ ва хароб намуд, ки дар он ҷо қаҳтӣ ва гуруснагӣ рӯй дод. Маҳалҳои ободии шимоли Ҳиндустон низ ваҳшиёна ба харобазор табдил дода шуданд. Урдуҳои яғмогари Темур аз ин сарзамин сарвати беандо-

*

¹¹ Греков Б. Д., Якубовский А. Ю., саҳ. 316—373.

¹² Якубовский А. Ю., 1946 а, саҳ. 64.

за ба даст дароварда, пас аз рафтани худ фақат шаҳру деҳаҳои хароб, вабо ва гуруснагиро дар Ҳиндустон боқӣ гузоштанд. Темур Арманистони пуродамро, чи навъе ки як шоҳид менависад, «бо қаҳтӣ, бо дами теғ, бо асорат, бо азобу уқубати гӯшношунида ва муомилаи ғайриинсонии худ ба биёбон табдил дод».¹³

Темур дар вақти лашкаркашиҳои истилогарона аз дигар ваҳшигарии мудҳиш низ худдорӣ намекард. Ӯ дар соли 1387 ҳангоми забт намудани шаҳри Исфаҳон ба аскарони худ фармон дод, ки 70 ҳазор нафар аҳолии бегуноҳро сар бурида, аз сари онҳо «калламанора» созанд. Дар соли 1398 дар Ҳиндустон бо амри ӯ 100 ҳазор нафар асирон ба қатл расонида шуданд. Вай дар соли 1401 дар Димишқ аскарони худро фармуд, ки ҳар кадоми онҳо як сари буридаи одамай оваранд. Сипас, аз ин сарҳо калламанора сохтанд. Дар худи ҳамон сол Темур шӯриши Бағдодро фуру нишонда, рӯзи иди қурбон ба аскаронаш амр кард, ки 90 ҳазор касро кушта, аз сари онҳо 120 калламанора созанд. Сарбозони Темур ба иҷрои ин фармон камар баста, дар қатори мардон занон ва кӯдакони маъсум ва, инчунин асирони аз Сурия овардаи худро ваҳшиёна сар буриданд. Шарафиддин Али Яздӣ пас аз марги Темур дар «Зафарнома»-и худ навиштааст, ки дар дохили давлати васеи императории Темур ин тарика «калламанораҳо» хеле зиёд буданд. Темур як шаҳри Осӣ Сағирро ишғол карда, фармон дод, ки ҳамаи кӯдакони ба замин партофта, аз болои онҳо аспу ароба гузаронанд. Ин як навъ манзараи мудҳиши гӯшткӯбиро мемонд,— навиштааст яке аз шоҳидони онзамона.

Воқеаҳои фоҷиавии Сабзавор (дар Хуросон) аз лиҳози бераҳмӣ аз ин ҳама ваҳшигарии Темур камтар набуданд. Мардуми Сабзавор бар зидди ҳукмронии хунхоронаи Темур шӯриш бардоштанд. Амир Темур дар соли 1383 ин шӯришро хобонида, аҳолии он чоро ба ҷазоҳои сахттар аз марг дучор кард: бо амри ӯ одамони зиндари дар байни хиштпораҳо гузошта ва аз болои онҳо оҳак ва гил рехта, деворҳои баланд сохтанд. Чунин ҳодиса низ рӯй мебуд, ки аскарони Темур душманони асирафтодаро зинда ба зинда гӯр мекарданд. Ҳатто рӯзе бо амри Темур якбора 4 ҳазор кас бо ин азоби фаҷеъ нест карда шуданд. «...Сиёсати Темур,— навишта буд К. Маркс,— аз он иборат буд, ки ҳазорҳо занону бачагон, мардону ҷавонро азобу шиканча диҳад, қир кунад ва ба ин тарика, дар ҳама ҷо воҳима андозад...»¹⁴.

Бо ҳамин роҳ Темур кӯшиш мекард, ки аҳолии ба ғорат ва

¹³ *Фома Мецопский*, 1957, сах. 62.

¹⁴ «Архиви Маркс ва Энгельс», ҷилди VI, сах. 185.

истисмори бераҳмона дучор кардаашро дар итоати худ нигоҳ дорад.

Манбаъҳои таърихӣ ба Темур чунин ҳикматеро нисбат додаанд: «Тамоми қитъаи маскунӣ олам сазовори он нест, ки бештар аз як подшоҳ дошта бошад».¹⁵ Дар ҳақиқат ҳам, Темур дар баробари тороҷ ва истисмор намудани аҳолии кишварҳои забтшуда саъй мекард, ки ҳокимияти худро дар тамоми олам барқарор намояд. Вай азнав ташкил кардани давлати императории азпоафтадаи муғулро мақсади асосии худ қарор дода буд. Аз ин рӯ, Темурро метавон муттаҳидкунандаи давлати азҳампошидаи Чингизхон номид. Вале бояд хотирнишон кард, ки Темур ба анҷоми ин кор муваффақ нагардид. Ӯ дар мамлакатҳои таҳти тасарруфаш, ҳатто усули идораи як қадар муттаҳидшаклро ҳам ташкил карда натавонист.

Темур бо ӯрдуҳои ғоратгари худ марказҳои маданияро хароб намуда, дар айни замон барои ободии вилоятҳои Осиёи Миёна, ки асоси иқтисоди давлати ӯро ташкил медоданд, кушиш кард. Бо амри ӯ дар ин маҳалҳо қорҳои обӣ ва роҳсозӣ хеле вусъат дода шуд. Темур аз Байаннаҳрайн, Осиёи Сағир, Эрон ва Ҳиндустон гуруҳ-гуруҳ устодон, аҳли илм ва санъатро асир намуда, ба Мовароуннаҳр меовард. Иддаи зиёде аз одамони пешавару ҳунарманд, ходимони илм ва санъат ҳусусан ба пойтахти давлати темурӣ шаҳри Самарқанд ҷамъ карда шуданд. Ин буд, ки шаҳри Самарқанд дар ин давра ниҳоятдараҷа сабзид.

Амир Темур манфиатҳои табақаи болои феодалони ба тичорат алоқаманд ва бозургонро дар назар дошта, дар бобати ба бузургтарин маркази тичоратӣ табиӣ ёфтани Самарқанд низ тадбирҳои лозимаро пешбинӣ намуд. Гонзалес де Клавихо дар ин бора чунин менависад: «Азбаски дар он ҷо (дар Самарқанд.— Б. Ғ.) барои ба тартиб фуруҳтани ҳамаи чизҳои қалоне мавҷуд набуд, подшоҳ фармон дод аз байни шаҳр кӯчае гузаронанд, ки дар ду тарафи он барои фуруҳтани молҳо дукон ва хаймаҳо бошанд».¹⁶

Ин кор бо усули хоси қордории Темур анҷом пазируфт. Бо фармони маъмурони ӯ ҳавлӣ ва дигар биноҳои, ки аз ҷои онҳо бояд роҳ мегузашт аз байн бурда шуданд ва соҳибони ин биноҳо барои дур будан аз ногувориҳо ба ҳар сӯ гуруҳта рафтанд. «Кӯчаи хеле қалон сохта шуд,— менависад Клавихо,— ки дар ду тарафи он дуконҳо сохта, хайма ва хиргоҳ зада буданд... рӯи кӯча ҳамчун тими пушида шуда, аз ҳар кӯчи он барои равшанӣ панҷараҳо гузошта буданд. Баробари тамоми шу-

*

¹⁵ Шарафиддини Яздӣ, 1887, ҷилди I, сах. 306.

¹⁶ Клавихо, 1881, сах. 316.

дани кори сохтмони хаймаҳо фавран тоҷирон дар он ҷой гирифта, ба фурухтани ҳаргуна молу ашёе шуруъ намуданд».¹⁷

Темур меҳост роҳҳои тиҷорати дубора ба воситаи Мовароуннаҳр барқарор гарданд. Аз ин сабаб вай барои вайрон кардани тиҷорати байни Аврупо ва Шарқ, ки аз роҳи Олтин Урда сурат мегирифт, кӯшиш намуд ва бо ҳамин ният шаҳрҳои Сарой ва Урганҷро ба харобазор мубаддал гардонид, то ин ду шаҳр аҳамияти тиҷорати худро гум кунанд.

Пас аз он ки Темур Эронро тасхир намуд, то як андоза ба дубора барқарор кардани роҳи тиҷорати ҷаҳонӣ дар Мовароуннаҳр муваффақ гардид.¹⁸ Акнун бозургонон аз Эрон ба Султония омада ва аз он ҷо ба воситаи Ҳирот ва Балх ба Самарқанд ва, сипас, ба воситаи Тароз ба Муғулистон мерафтанд.

Муборизаи сулолави темириён

Пас аз марги Темур давлати бузурги императории ташкилкардаи ӯ аз по афтада, Мовароуннаҳр ба сахнаи муборизаҳои хунини сулолави табдил ёфт. Темур ҳануз дар вақти ҳаёти худ давлатро дар байни фарзандонаш Ҷаҳонگیر, Умаршайх, Мироншоҳ, Шоҳрух ва набераҳояш Муҳаммадсултон, Пирмуҳаммад, Иброҳим ва Улуғбек тақсим намуда буд.

Ҳануз аз ҷавони Темур якчанд рӯз нагузашта буд, ки ҳар қадом аз темириён худро мустақил эълон карданд. Набераи Темур, ҳокими Тошканд Халилсултон (писари Мироншоҳ) лашкар ҷамъ намуда, пештар аз писари Ҷаҳонگیر — Пирмуҳаммад, ки ӯро Темур ҷонишини худ таъин карда буд, омада ба пойтахти давлати темириён шаҳри Самарқанд соҳиб шуд. Агарчи Пирмуҳаммад борҳо барои барқарор кардани ҳуқуқи худ кӯшиш намуд, вале муваффақият ба даст оварда натавонист ва ниҳоят дар соли 1406 ба қатл расид.

Ба темириён лозим омад бо намояндагони сулолаҳои собиқ ҳам, ки Темур аз ҳукмронӣ маҳрум карда буд, мубориза баранд. Дар ғарб ва шимоли ғарбии Эрон намояндагони сулолаи туркмани Қарақуюнлу, дар Туркистон амир Худодод ва шайх Нуриддин исъён намуданд. Ҳангоме ки дар соҳили дарёи Аму байни Халилсултон ва Пирмуҳаммад ҷанг мерафт, Худодод қушунӣ муғул ва қалмиқро муттаҳид намуда, ба Мовароуннаҳр ҳучум

*
¹⁷ Ҳамон ҷо, сах. 317.

¹⁸ Дар мукотибаи Темур бо ҳукмронии давлатҳои Аврупои Ғарбӣ—подшоҳи Франция Карли VI ва подшоҳи Англия Генрихи IV масъалаи инкишофи тиҷорат мавқеи муҳимро ишғол менамояд. Ниг.: Умняков И. И., 1956; «Таърихи Самарқанд», ҷилди I, 1969, сах. 173—189.

овард. У Самарқандро забт карда, хатто дар вақти муҳориба Халилсултонро асир гирифт.

Темуриён ба вазъияти хеле хавфоваре дучор гардиданд. Писари Темур Шоҳрух, ки ҳокими Хирот буда, исман вориси падари худ ҳисоб мешуд, фавран лашкар ҷамъ намуда, роҳи Мовароуннаҳрро пеш гирифт. Шоҳрух кӯшуни Худододро торумор карда, худӣ ўро бо дасти ҷосусе ба қатл расонид ва Халилсултонро озод кард. Лекин вай Халилсултонро дигар аз ҳукуки вориси салтанат маҳрум сохта, ўро ҳокими Рай таъин намуд ва идора қардани Самарқанд ва умуман Мовароуннаҳрро дар соли 1409 ба писари понздаҳсолаи худ Улуғбек супорида, худ ба тарафи Эрон лашкар кашид. У тадричан авлоди се писари бузурги Темур — фарзандони Ҷаҳонгир, Умаршайх ва Мироншоҳро аз ҳокимият дур карда, писари худ Иброҳимсултонро дар соли 1414 ҳукмрони Шероз ва писари дигари худ Суюрғотмишро дар соли 1418 ҳокими Кобул, Ғазнин ва Қандаҳор таъин намуд.

Дар зарфи ин муддат намояндагони сулолаи туркмени Қарақуюнлу, ба иқтидори маълум соҳиб гардида, на фақат хоки қабл аз футухоти Темур дошташонро дубора ба даст дароварданд, балки ҳудуди каламрави худро хеле вусъат доданд. Шоҳрух ба муқобили Қарақуюнлу се дафъа лашкар кашид, аммо ба ғалабаи қатъӣ муваффақ нагардида, ба сулҳ розӣ шуд ва идора қардани Озарбойҷонро дар соли 1436 ба Ҷаҳоншоҳ ном яке аз намояндагони ин сулола воғузур намуд.

Дар замони ҳукмронии Шоҳрух (1405—1447) давлати Темур, бо вучуди хеле гум қардани хоки худ, ҳануз то як андоза иқтидори пешинаашро нигоҳ медошт. Зимнан, бояд хотирнишон кард, ки аз сарзамини таҳти тасарруфи Шоҳрух амалан ду давлат: яке давлати худӣ Шоҳрух бо марказаш Хирот ва дигаре давлати Улуғбек бо марказаш Самарқанд ба вучуд омад.¹⁹

Ҳукмронии Улуғбек

Вақте ки Шоҳрух писари понздаҳсолаи худ Улуғбекро ҳукмрони Самарқанд таъин кард, зимони ҳокимият амалан дар дасти сипаҳсолори номдор, ҳамразми Темур амир Шоҳмалик буд. Аз вақти ба тахт нишастани Улуғбек дере нагузашта, 20 апрели соли 1410 дигар сипаҳсолори темурӣ, ҳокими Туркистон бо кӯшуни сершуморе ба Самарқанд ҳамла овард. Улуғбек мачбур гардид, ки ҳамроҳи васии худ фирор намояд. Шоҳрух ба маҳзи воқиф шудан аз ин ҳодиса фавран бо лашкари зиёде роҳи Самарқандро пеш гирифт. Дар муҳориба феодали исьёнкор сахт

✱

¹⁹ Тадқиқи муфассали таърихи Осиён Миёнаи аҳди Шоҳрух ба қалами В. В. Бартольд тааллуқ дорад (1964). Инчунин ниг.: Аҳмадов Б. А., 1965.

шикаст хурда, базур чон ба саломат бурд, вале пас аз ду сол оқибат кушта шуд.

Ҳокимияти Шоҳрух дар Осиёи Миёна комилан барқарор гардид.

Улуғбек аз тобеият ба васӣ хеле дилгир шуда, ҳаргоҳ ба падари худ арз мекард, ки ўро аз васотат раҳо намояд. Чун вазъи сиёсӣ ҳам пасхондани Шоҳмаликро талаб мекард (ў дар байни ашрофзодагони Осиёи Миёна душмани бисёр пайдо карда буд), Шоҳрух хоҳиши писарашро бачо овард. Ҳамин тариқа, аз соли 1411 Улуғбеки ҳафдаҳсола на ин ки исман, балки амалан ҳукмрони Мовароуннаҳр гардид.

Дар ин маврид ҳам ҳокимияти олий ҳамоно дар дасти Шоҳрух буд. Улуғбек соле чанд бор барои сачда ба Ҳирот мерафт, доир ба муҳимтарин масоил ҳамеша маслиҳати падарро мегирифт, аз кардахояш ба ў ҳисобот меод ва ғ. Бо вучуди ин, ҳамзамононаш Улуғбекро ҳокими мутеъ ҳисоб намекарданд. Ў тақрибан дар ҳар бобат амалан соҳибихтиёр буд, вале корро ба ҷое намерасонд, ки боиси бадғумонии падар ва халалдор шудани муносибати байни онҳо гардад.

Улуғбек дар соли 1414 ба муқобили ҳокими Фарғона шаҳзода Аҳмад амалиёти муваффақиятнокӣ ҳарбӣ гузаронида, қаламрави ўро ба мулки худ ҳамроҳ намуд ва пас аз чанде Қошғарро ҳам ба тасарруф даровард. Улуғбекро махсусан узбекони қувватгирифта ва Муғулистон ба ташвиш меандохтанд. Аввалҳо ў ба гузоштани гумоштаҳои худ дар сари ин давлатҳои кӯчнишин муваффақ гардид, вале баъдтар онҳо торафт аз итоати ў баромадан гирифтанд.

Соли 1425 Улуғбек дар ноҳияи Иссиқкул ва наҳри Или амӣрони муғулистониро шикаст дода, ғаниматҳои зиёде ба даст даровард. Санги яшме, ки ба мақбараи Темур истифода шудааст, аз ҷумлаи ҳамин ғаниматҳост.²⁰ Боз як ёдгории ин воқиа навиштаҷоти дараи Челонӯти (дар роҳи байни Қиззах ва Самарканд) мебошад, ки дар он Улуғбек аз юриши худ ва «аз он мардум сихат ва саломат ба ин ҷониб баргаштанаширо» хабар додааст.²¹

Аммо пас аз ду сол лашкари Улуғбек аз узбекони бодиянишин саҳт шикаст хурд; ки ба ин беш аз ҳама форигболӣ ва белайқатии худӣ Улуғбек ва сардорони лашкари ў боис гардида буд. Ғолибон мамлакатро тамоман ғорат карданд. Шоҳрух бо қушуни сершумор ба кӯмаки писараш шитофт. Гунаҳкорони дар ҷанг шикастхурда бо калтак ҷазо дода шуданд. Улуғбек аз ҳокимият дур карда шуд. Вале падараш аз рӯи илтифот ҳокимиятро боз ба ў пасгардонд.

Баъди ин воқеа Улуғбек дигар ба юришҳои ҳарбӣ сардорӣ

*

²⁰ Массон М. Е., 1948.

²¹ Лерх П. И., 1870, саҳ. 26.

накард ва он дастаҳое, ки ӯ ба муқобили бодиянишинҳо равона менамуд, одатан ба ягон муваффақияте ноил намегардиданд. Узбекони бодиянишин на фақат қисмати муҳими Хоразмро ишғол карданд, балки чандин бор ба Мовароуннаҳр ва музофотҳои шимолӣ Эрон ҳамла оварданд. Умуман, пирузиҳои ҷанги ба Улуғбек насиб нагардид.

Аз муҳимтарин тадбироти Улуғбек дар дохили давлат ислоҳоти пулии соли 1428 буд. Ин ислоҳот дар бобати ба низом даровардани муомилоти пулӣ ва тиҷорат, ки ба андозае манфиатҳои аҳолии меҳнатиро низ ифода мекард, роли мусбат бозид (доир ба ин ислоҳот пойнтар батафсил сухан хоҳад рафт). Зоҳиран, дар аҳди Улуғбек андози замин назар ба давраи пас аз ӯ, яъне нимаи дуввуми асри XV ҳаҷман камтар ситонда мешуд. Аз ҳамин ҷост, ки Давлатшоҳ гуфтааст: «Улуғбек дар замони подшоҳии падари худ Шохрух чил сол бар Самарқанд ва Мовароуннаҳр мустақилона ҳукумат кард ва дар умури идора ва адлия русуми шоистаеро риоят намуд».

Улуғбек аз Шохрух, ки мусулмони мутаассибе буда, вазифаи асосии худро фақат дар дақиқона ва айнан риоя намудани тамоми аҳкоми шариат ва ба ин амр маҷбур кардани табаҳҳои худ медонист, аз бисёр ҷиҳатҳо фарқ мекард. Дар шаҳри Ҳирот — пойтахти давлати темурии аҳди Шохрух қондаҳои саҳт ва зӯҳду тақвои намунавӣ ҳукмфармо буд.

Дар айни замон дар Ҳироти онвақта адабиёти бадеӣ ва санъати тасвирий хеле раванқ пайдо намуд. Писари Шохрух шаҳзода Бойсунқар китобхонаи бузурге сохта, бисёр хаттотони номӣ, котибҳо, саҳҳифон, мусаввирон ва ҳатто мутахассисони соҳаи адабиётро ба ин ҷо ҷамъ овард. Ӯ дар баробари китобати матнҳои қадима ва нодир қорҳои матншиносиро ҳам ба роҳ гузошт. Таҳияи матни ҷомеи «Шохнома»-и Фирдавсӣ, ки дар ин китобхона бо амри Бойсунқар анҷом ёфта буд, намунаи ҷуний иқдоми муҳимест. Ғайр аз ин, ба матни мазкур муқаддимаи мукамале низ навишта шуд. Ин нусхаи «Шохнома» то замони мо расидааст ва дар китобхонаи Техрон маҳфуз аст.²²

Аммо муҳити Самарқанд тамоман дигар буд. Дар ин ҷо ҳатто шайхулислом базмҳое меорост, ки занҳои раққоса ширкат меварзиданд. Рӯзе яке аз пайравони мутаассиби шариат аз ӯ пурсид: «Шайхулисломӣ бе ислом, кадомин тариқати дин якҷо нишастан ва бо ҳам нушидани марду занро раво медонад?»

Саргарми илмҳои дуньявӣ гардидани Улуғбек зиддияти байни ӯ ва аҳли таассубро боз ҳам тезтундтар намуд.

Аввалин мураббии Улуғбек дар овони кӯдакиаш қиссагӯ, шо-

*

²² Бартольд В. В., 1964 г, сах. 120—121; Ромаскевич А. А., 1934, сах. 14; Якубовский А. Ю., 1946, сах. 20—21; Бертельс Е. Э., 1960, сах. 169—170.

ир ва донишманди маъруф шайх Орифи Озарӣ буд. Баъдтар ӯ устодони дигар низ пайдо кард, ки аз байни онҳо, махсусан Қозизодаи Румӣ ва Ғиёсиддин шӯҳрати зиёде доштанд. Қозизодаи Румиро «Афлотуни замони худ» меномиданд. Улуғбек аз адабиёт вукуфи комил дошт, забонҳои туркӣ, тоҷикӣ ва арабиро ба хубӣ медонист ва худ ба туркиву тоҷикӣ шеър ҳам мегуфт, илми мусикиро омӯхта, дар ин соҳа панҷ рисола таълиф намудааст, ҳамчунин нисбат ба илми тиб майлу рағбати зиёде аз худ зоҳир кардааст. Ӯ дар баҳсу мунозираҳои илмӣ иштирок намуда, ҳозиронро бо зеҳни хорикулъодда ва дониши амиқи худ дар ҳайрат мегузашт. Бо вучуди он ки ӯ қариб дар ҳамаи соҳаҳои илму фан маълумоти мукаммалеро соҳиб гардида буд, беш аз ҳама, риёзиёт ва, алалхусус, илми нучумро дӯст медошт ва аксари вақти худро ба ин роҳ сарф менамуд. Ӯ тавонист дар андак муддат маъруфтарин мунаҷҷимон ва риёзидонони он замонро ба Самарқанд чамъ карда, расадхонаи бо асбобҳои мукаммал таҷҳизонидашударо ба вучуд оварад. Самараи асосии кори ин расадхона, ки худи Улуғбек бевосита ширкат намудааст, қадвали нави нучумӣ мебошад ва он муқаддимаи муфассали назариявист, ки баърои ин қадвал навишта шудааст.²³

Бо фармоиши Улуғбек дар Самарқанд, Бухоро, Қеш ва Ғиждувон бисёр биноҳои бузургу муҳташам сохта шудаанд, ки мадрасаи машҳури регистони Самарқанд аз ҷумлаи ҳамин биноҳост.²⁴

Қатли Улуғбек. Низоҳои феодалӣ

Улуғбек пас аз вафоти Шохрух (1447) муддате чанд шаҳри пойтахтии Ҳиротро ҷои истиқомати худ қарор дод. Вале дар ҳамин вақт узбекони бодиянишин ба Самарқанд ҳучум карда, шаҳро ба муҳосира гирифтанд. Бинобар ин Улуғбек маҷбур шуд ба Мовароуннаҳр бозгардад. Дар роҳ ба дастаҳои душман дучор омада, аз қувваи аскарӣ талафоти зиёде дод. Ин боиси паст шудани эътибори ӯ гардид. Аҳоли, аз он ки ҳокимияти марказӣ иқтисодии гирифтани пеши ҳучум ва ғоратгарии душманро надорад, изҳори норизоӣ мекард. Аз ин норизогии мардум истифода бурда, писари худи Улуғбек Абдулатиф бо таҳриқ ва ташвиқи рӯҳониёни иртиҷой исъён бардошт. Дар муҳориба Улуғбек тамоми шикаст хӯрда, аз тахти салтанат фуруварда шуд. Ниҳоят, дар охири моҳи октябри соли 1449 Улуғбек на бо розигӣ, балки бо фармони Абдулатиф ба қатл расид.

*

²³ Массон М. Е., 1941; Қорӣ-Ниёзов Т. Н., 1950; Шишкин В. А., 1953; Вороновский Д. Г., 1965; Қорӣ-Ниёзов Т. Н., 1965; Сироҷиддинов С. Х., Матвиевская Г. П., 1965; Шишкин В. А., 1965.

²⁴ Пугаченкова Г. А., 1965.

Абдулатиф дер боз орзуи сохиби кардани тоҷу тахтро дар дил мепарварид. Рӯхониёни мутаассиби ислом ва шайхони тариқати дарвешӣ, ки Улуғбекро бад миданд, ин майлу иштиёқи салтанатхоҳии вайро боз ҳам афзунтар мегардониданд. Бо ҳамин қасд Абдулатиф падарашро кушт ва барои тамоман эмин будан аз даъвои тахти салтанат бародарашро ҳам нобуд сохт. Лекин аз байн шаш моҳ нагузашта, худи ӯ ҳам аз тарафи суиқасдкунандагони ҳарбӣ ба қатл расид. Пас аз ин муборизаи байни темуриён бо қувваи нав шиддат ёфт. Аз низоъҳои байни-худии ин хонадон тоифаҳои бодиянишин, ки мавқеи онҳо дар ҳаёти сиёсии мамлакат торафт бештар мегардид, истифода бурданд. Аз аҳли хонадони темурӣ ба Абӯсаид муяссар гардид, ки бо кумаки қувваҳои муттаҳиди тоифаи бодиянишини узбек бо сардории Абулхайрхон ҳокимияти авлоди Мироншоҳро дар Мовароуннаҳр дубора барқарор кунад.

Дар давраи ҳукмронии султон Абӯсаид (1451—1469) ҳаёти илмӣ ва адабӣ ру ба таназзул ниҳода, ба ивази он таассуби динӣ ривож гирифт, нуфузи рӯхониёни иртиқоъпараст ва пайравони дарवेशия беш аз пеш афзуд. На фақат Самарқанду Бухоро, балки тамоми Мовароуннаҳр аҳамияти худро ҳамчун мамлақати пешқадами Шарқ аз даст дод.

Мавқеи дарवेशияи иртиқоӣ ба дараҷае баланд гардид, ки давлати Темуриён қариб тамоман дар зери итоати шайхи тариқати дарвешӣ, феодалӣ хеле калон Хоҷа Аҳрор қарор гирифт. Метавон гуфт, ки ҳукмронии чилсолаи Улуғбек ба ҳукмронии чилсолаи Хоҷа Аҳрор — яке аз тиратарин симоҳои таърихи халқҳои Осиёи Миёна иваз гардид.

Дар миёнаи асри XV барои соҳиб шудан ба ҳокимияти олии дар Хуросон муборизаи шадид мерафт. Абӯсаид муваффақ гардид, ки тахти Ҳиротро ба даст дароварда, сарзамини паҳнаварро аз Тиёншон то Бағдод ва аз дашти Қирғиз то дарёи Ҳинд ба зери ҳокимияти худ дароварад. Аммо ин иттиҳод аслан фақат дар зоҳир буд, зеро ба муқобили ҷудоихоҳии феодалони калон, ки амалан соҳибони комилҳуқуқи ноҳия ва вилоятҳои тамом ба шумор мерафтанд, мубориза қардан имкон надошт.²⁵

*

²⁵ Дар аҳди Абӯсаид ҳаман вилоятҳои ғарбии Эрон аз Озарбойҷон то соҳилҳои уқёнуси Ҳинд, ки пештар як қисмати давлати Темур ҳисоб мешуданд, ба дасти сулолаи туркмени Қарақуёнлу даромаданд. Дар соли 1458 Ҷаҳоншоҳ, ҳатто кушиш кард, ки Ҳиротро забт намояд, вале ба ин муваффақ нагардид. Соли 1459 дар байни ӯ ва Абӯсаид муоҳидае баста шуд, ки бар тибқи он қисмати ғарбии Эрон бар тахти тасарруфи Ҷаҳоншоҳ монда, Хуросон ба ихтиёри Абӯсаид гузашт. Абӯсаид пас аз марги Ҷаҳоншоҳ хост ҳокимияти давлати Темуриёнро дар ғарби Эрон дубора барқарор намояд, лекин ба чунин нияти худ расида натавонист, дар яке аз муҳорибаҳо ба дасти душмани худ асир афтада, кушта шуд (1469). Ба ин тариқа, қисмати ғарбии Эрон ҳамонро дар дасти сулолаи Қарақуёнлу боқӣ монд.

Муаррихи он замон Абдурраззоқи Самарқандӣ дар бораи то чи андоза қувват пайдо кардани майлҳои ҷудоиталабии онвақтаи феодалӣ, хусусан дар Хуросон, ба тариқи зайл нақл менамояд: «Аҷибтар аз ҳама ин ки ҳар як қалъаи дар он ҷониб воқеъшуда мулки ягон саркардае ҳисоб меёфт».

Мовароуннаҳр аз соли 1469 ба дасти фарзандони султон Абӯсаид гузашт ва Хуросон ба ихтиёри авлоди Умаршайх қарор гирифт. Бузургтарин намояндаи ин хонадон Султон Ҳусайн ибни Мансур ибни Бойқаро буд, ки дар Ҳирот ҳокимияти қавии худро барқарор намуда, муддати чил сол салтанат ронд.²⁶

2. ХОҶАҒӢ. МУНОСИБАТҲОӢ ИҶТИМОӢЮ ИҚТИСОДИ

Вазъи умумии хоҷагӣ ва истисмори деҳқонон

Дар замони Темуриён вазъияти хоҷагии қишлоқ назар ба замони муғулҳо хеле беҳтар гардид. Чангҳои Темур харобиовар буданд, ӯ мардуми бисёреро набуд сохт, хусусан дар шаҳру қишлоқҳои муқобилатнишондода ваҳшигарии бемислу монанде кард. Лекин, дар айни замон, вай барои барқарор намудани иншоотҳои обӣ ва ғайри онҳо муғулҳо ва васеътар гардонидани майдонҳои кишт дар чанде аз вилоятҳои мамлакат баъзе тадбирҳо андешид. Сиёсати молиқии ӯ низ барои вусъат ва инкишофи зироат шароити нисбатан мусоид фароҳам овард. Темуриён (ғайр аз вақтҳои ҷангу ҷидоли байниҳудӣ) асосан ин сиёсати муассиси давлати худро давом доданд.²⁷

Маълум аст, ки Темур дар воҳаи Марв, водии дарёи Мурғоб қорҳои зиёди обӣ ташкил намуд. Ӯ фармуд, ки саркардаҳои ҳарбӣ ва шахсони олимансаб аз Мурғоб канал бароранд. Манбаъҳо аз ин қабил каналҳо 20 тоашро ном бурдаанд, ки аксари онҳо ба исми калонтарин саркардаҳо ва соҳибмансабони аҳди темурӣ номида шудаанд. Баъдтар Шохруҳ дар бобати барқарор намудани садди асосии об, ки бо номи Султонбанд машҳур буд, инчунин барои тоза кардани каналҳои лойзеркарда чораҳо дид. Қисмати зиёди заминҳои зироат дар воҳаи Марв бо ташаббуси Султон Ҳусайн обӣ карда шуд. Қорҳои обӣ дар баъзе дигар вилоятҳои мамлакат (масалан, дар навоҳии Ҳирот ва Самарқанд) низ гузаронида шуданд. Дар замони Темуриён

*

²⁶ Бартольд В. В., 1964 е; Якубовский А. Ю., 1946.

²⁷ Жуковский В. А., 1894, сах. 71; Бартольд В. В., 1964, сах. 62; 1965 а, сах. 151—152; 194—195; Маҳмудов Н., 1966, сах. 13.

ҳар ташаббуси шахсии дар роҳи объёри нишон додашуда ман-
риди тақдир қарор мегирифт; касони заминҳои бекорхобидаро
азхудкарда ба имтиёзҳо соҳиб мешуданд.

Як қатор масъалаҳои муҳими таърихи иҷтимоию иқтисодии
Осиёи Миёнаи асри XV ҳануз ҳал нагардидааст ва баъзе аз он-
ҳо, ҳатто пеш гузошта ҳам нашудааст. Аммо таърихшиносони со-
ветӣ роҷеъ ба муносибатҳои аграрии он замон таҳқиқоти зиёд
ва самаранокро анҷом додаанд,²⁸ ки тавассути он мумкин аст ко-
нуниятҳои асосӣ, процессҳо ва воқеаҳои ин давраро назар ба
даврани гузашта пурратар ва равшантар баён кард.

Андози асосии замин дар замони Темур ва Теуриён хироҷ
буд, ки ба ду шакл: яке ба тариқи мол, яъне ҳиссае аз маҳсул
ва дигаре аз рӯи масоҳати замин ба тариқи пул ситонида ме-
шуд.²⁹ Хироҷ асосан ба шакли мол рӯнда шуда, ҳаҷми муай-
яне дошт. Аз рӯи баъзе мадрақҳо, молиёти замин, одатан, як
саввуми ҳосилро ташкил мекард.

Дар сарчашмаҳо оварда шудааст, ки амалдоронро барои
суниестемол ва худсарона зиёд кардани ҳаҷми андоз ҷазо ме-
додаанд, гоҳо ҳатто маҷбур ҳам мекардаанд, ки андози барзиёда
ситонидашонро ба деҳқонон баргардонанд. Баъзан ба муноси-
бати чашнҳо вилоятҳои ҷудогона ба муддати чанд вақт аз додани
хироҷ озод карда мешудаанд.

Вале дар ҳуди ҳамон сарчашмаҳо иттилоъ дода мешавад, ки
хусусан дар овони ҷангҳои байнихудӣ аз аҳоли дар як сол чанд
бор хироҷ мегундоштанд, ё ҳаҷми онро зиёд мекарданд ва илова
бар наъҳои мавҷудаи он бо ихтиёри худ молиёт меситониданд.

Ба ин мунсибат шаҳодате, ки Давлатшоҳ дар бораи нормаи
ҷамъ кардани хироҷи пулӣ (на аз ҳиссаи ҳосил, балки аз масо-
ҳати муайяни замин) додааст, ҷолиби диққат мебошад. Аз рӯи
гуфтаҳои ӯ маълум мегардад, ки ин норма дар замони Улуғбек
назар ба вақти таълифи Давлатшоҳ (1487) камтар будааст.³⁰
Аммо дар хусуси тағйироти хироҷи молӣ, ки чун ҳиссае аз ҳосил
ситонида мешуд, ҳоло ҷизе маълум нест. Ба ҳар ҳол ба вуқӯъ

*

²⁸ Азимҷонова С. А., 1954 ва 1957; Беленицкий А. М., 1945; Маҳмудов Н., 1966;
Молчанов А. А., 1940; Чехович О. Д., 1965; Якубовский А. Ю., 1946 ва ғайра.

²⁹ Аммо на ҳамеша хироҷи дар манбаъҳо ба тариқи пул ифодаёфтаре ба таври
механикӣ шакли пулии даромади солонан замин ҳисобидан мумкин аст. Маса-
лан, ба гумони Н. Маҳмудов (1966, саҳ. 70) хироҷе, ки яке аз ҳокимон ба Те-
мур мегардохт, ё худ хироҷе, ки гумоштаҳои Темур аз хироҷгундорандагон
Хуросон ҷамъ карда, мебоист ба Самарқанд мерасониданд, шакли пулии худро
доштааст. Дар ин ҷо дар бораи, воқеан, шакли пулӣ доштани даромади замин
сухан рондан на он қадар ҷоиш аст. Ин ҷо шояд ҳамон ҳодисае зикр ёфта бо-
шад, ки одатан хироҷро ба тариқи мол ҷамъ карда ва аз рӯи арзиш ба пул гар-
донид. пулро ба хазинаи ҳукумати марказӣ мефиристоданд.

³⁰ Бартольд В. В., 1964, саҳ. 132; Чехович О. Д., 1965, саҳ. 303—304 ва диг.

омадани ин таъбирот аз эҳтимол дур нест, зеро таъбири нормаи хироҷ яқинан ба ҳамаи навъҳои он дахл мекард.

Ғайр аз хироҷи оидоти замин дар асри XV боз бисъёр андозҳои дигари иловагӣ вучуд дошт, ки ба ҳар яки он низ ранги қонунӣ дода, ҳам ба шакли пул ва ҳам ба шакли мол аз мардум меситониданд. Чанде аз ҳамин қабил андозҳои иловагӣ маҳз барои таъмини маоши соҳибмансабон муқаррар гардида буд. Ба дарахтони мева низ андози махсусе мавҷуд буд, ки онро «сардарахтӣ» меномиданд.

Андози сарикасӣ, ки муғулҳо қорӣ карда буданд, бо номи «саршумор» дар асри XV ҳам вучуд дошт. Илова бар ин, ба сабаби дуд кардан низ андоз мегирифтанд, ки он бо номи «дуди» машҳур гардидааст. Дар қатори ин ҳама боз якчанд ўҳдадориҳо ба зиммаи аҳоли гузошта мешуд, ки вазнинтарини онҳо андози почта—«улоғ» (мувофиқи он аҳоли маҷбур буд, ки ба ҳар як қосид ва чопар асп ёфта диҳад) ва «пешкаш» (ба тариқи тўҳфа ва бахшиш) ба шумор мерафт. Чун ба ин навъ ўҳдадориҳо ҳақде муқаррар нагардида буд, барои сунистеъмол ва ҷабр имконоти васеъ фароҳам меомад. Бехуда Темур пешкашро тамоман бекор накарда буд. Фақат дар вақти ҷанг аз аҳоли андозҳои иловагии махсус гирифтани мумкин буд, вале амалдорон гоҳо ин қабил андозро дар айёми осоиштагӣ низ рӯендани мешуданд.

Дар замони Темуриён барзгаронро дар сохтмон ва таъмири ҳисору қалъа, кофтаи ва тоза кардани каналу корезҳо ва ғайра кор мефармуданд, ки ин шакли маҷбурият «бегорӣ» номида мешуд. Ин барои аҳли меҳнат бори аз ҳама вазнин буд, зеро ба ҷуз дигар нагувориҳо ононро аз кори асосиашон мегонд.

Ба ин тарика, истисмори оммаи халқ аз тарафи табақаи хоким умуман ба ҳақди ниҳой расида буд. Бо вучуди ин, муҳаққиқон чунин фактро, ки Темур ва баъзе Темуриён дар сиёсати молиётӣ худ ба нормаҳои муайяншуда риоя мекарданд ва, ҳатто гоҳо пеши роҳи сунистеъмоли соҳибмансабонро мегирифтанд, мунсифона ҳамчун амри мусбат донистанд. Ин амр барои тараққиёти хоҷагии деҳқонон ба дараҷаи кофӣ шароити мусоид фароҳам наоварда бошад ҳам, ба ҳар ҳол онро аз харобии тамом нигоҳ дошт.

Бояд қайд кард, ки худи аҳолии шаҳру деҳот низ хеле ғаъол буд ва хусусан дар мавридҳои сунистеъмол ва андозгириҳои ғайриқонунии маъмурони хироҷ ба муқобили ҳокимият дар шаклҳои мухталиф изҳори эътироз менамуданд. Баъзан оммаи деҳқонон ба вилоятҳои дигар кучида мерафтанд ва аз ин сабаб ҳукумат маҷбур мешуд, ки андозҳои аз норма зиёдаро бекор кунад. Дар сарчашмаҳои муқовимати ошқори оммаи халқ, ки дар вақти ҷангҳои байнихудии шахзодагони темури аз андозҳои иловагии беохир хонахароб шуда буд, хотирнишон гардидааст. Масалан, вақте ки Султон Хусайн Хуросонро забт карда, ба дево-

ни муставфӣ ду амалдори навро таъин намуд, онҳо ба сари аҳоли андозҳои иловагӣ бор карданд. Халки Хирот бо чунон як қуввае эътироз намуд, ки ба Султон Ҳусайн лозим омад, ҳам ин андозҳоро бекор наояд ва ҳам он амалдорони худсарро аз вазифа дур созад.

Ҳодисаи бекор кардани андозҳо ба мӯҳлатҳои гуногун боз чанд бор ба вуқӯъ пайваст. Масалан, ба сабаби он ки аҳолии меҳнаткаш аз андозҳои зиёд ва хусусан аз худсарӣ ва суиистеъмоли маъмури хироҷ ба ниҳояти қашшоқӣ расида буд, андозии таъмини маоши аскарӣ чандин маротиба бекор карда шуд. Темуриён барои барқарор намудани қудрати молиётпардозии аҳоли ба гузашт ва маҳрумиятҳои муваққатӣ розӣ шуда, дар ин роҳ бо худсарии маъмури низ мубориза мебуданд. Дар сарчашмаҳо на фақат ҳодисаҳои аз мансаб дур кардан, балки ҳатто қатл намудани ин қабил маъмури худсар зикр ёфтааст.

Ба ин тартиб, молиёте, ки аз оммаи заҳматкаш ситонида мешуд, бори хеле вазнин ва миёншикане буд. Ин бори гарон баъзе вақтҳо, хусусан дар овони ҷангҳои байнихудӣ, ки боиси чандин мартаба ҷамъ кардани ҳамон як андозу молиёт ва ҷорӣ намудани андозҳои нав мегардиданд, боз ҳам афзунтар мешуд. Бар замми ин, суиистеъмоли маъмури хироҷ, ки фоидаи худро дар назар дошта, андозҳоро аз норма зиёд ҷамъ мекарданд, як фалокати доимӣ ҳисоб меёфт. Бо вучуди ин, дар андозу молиёти асосӣ мавҷуд будани меъёри муайян ва ҷушишқое, ки Темур ва баъзе Темуриён дар роҳи риоя намудани ин меъёр ва ба манфиати ҳазина пешгирӣ кардани худсарихои маъмури ба харҷ медоданд, умуман вазъияти нисбатан мусоидеро фароҳам оварда буд.

Мумкин аст тахмин кард, ки то оғози асри XV захираи заминҳои милки деҳқонон хеле кам гардид. Дар аҳди мугулҳо маҳз ҳамин навъ хоҷагиҳои милкии ноустувор мебоист дар навбати аввал хароб мешуд. Вале ба ин нигоҳ накарда, дар асри XV ба ҳар ҳол қисмати нисбатан имтиёзноки деҳқонон вучуд дошт. Ҳачми молиёти асосие, ки онҳо аз даромади солиёнаи замин ба давлат мепардохтанд, камтар буд. Аммо онҳо, албатта, аз додани дигар навъҳои андоз озод набуданд. Оммаи асосии деҳқононро, мисли пештара, иҷоранишинони саҳмкор ва барзғарони ҷамоатӣ ташкил мекарданд.

Агар мо барои аҳди мугулҳо аз хусуси мавҷудияти ҷамоати деҳқонон ё худ бақияҳои устувори он аз рӯи далел ва қаринаҳои зеҳнӣ сухан ронда бошем, пас барои асри XV, ҳарчанд кам бошад ҳам, мадракҳои муайян мавҷуд аст. Е. А. Давидович аз рӯи мадракҳои асри XVI муқаррар намуд, ки яке аз аломатҳои ғайримустақими мавҷудияти ҷамоатҳо ё худ бозмондаҳои яқини онҳо тақсимнашавандагии замини деҳот (қарьяҳо) мебошад.

Ҳангоми хариду фуруш ва ё ба вақф бахшидан қитъаҳои ҷудогоноро аз минтақаи умумии замин ҷудо намекарданд (аз ин рӯ, на ин ки ҳудуди як қитъа, балки ҳудуди умумии тамоми минтақа тавсиф мешуд), ки амалан сухан дар бораи андози оидоти солонаи ҳамаи минтақаи замини деҳот мерафт.³¹ Мисоли шабеҳи заминҳои тақсимнашавандаро мо метавонем барои асри XV низ пайдо намоем. Чунончи, бар тибқи вақфномаи соли 1470 қарияи Ҷоиз ба вақф дода шуда, вале аз ин бахшиш 1/24 таноб замини нотақсим ихроҷ гардида.³² Мувофиқи вақфномаи даври Темур «сеяки нотақсими» деҳаи Рифон ва «чоръяки нотақсими» деҳаи Нитаи вилояти Самарқанд ба вақф бахшида шуда буд. Дар айни замон, бар хилофи ин, нимаи деҳаи тақсимшуда низ зикр гардида, ҳудуди ин нима ба таври ҷудогона тавсиф меёбад. Дар ҳуди ҳамин вақфномаи даври Темур боз як навъи замин, ки ба зироати ҷамоатӣ марбут аст, зикр гардидааст. Ин тоқзорест, ки дар ихтиёри деҳа буда, замини «ҷамъияти муайян» номида мешуд.³³

Мазмун ва моҳияти конкрети заминдорӣ ҷамоатӣ дар ин марҳила ҳанӯз маълум нест. Фақат ҳамин равшан аст, ки ҳамаи аъзои ҷамоат нисбат ба замини он ҳуқуқи баробар доштанд ва, аз ин рӯ, ҳангоми хариду фуруш, бахшиш ба вақф ва ғ. ягон қитъаи онро ҷудо кардан мумкин набуд. Ҳатто ба тоқзор ҳам ҳуқуқи умумӣ вучуд дошт. Албатта, шудгору кишт ва парвариши зироат ба таври ҷудогона сурат мегирифт, яъне ҳар як узви ҷамоат дар ин қиссаи худро мегузошт, вале дар байни аъзои ҷамоат бо ҳудуди муайяне ҷудо шудани қитъаи замин маълум нест. Бешубҳа, ин заминҳо ба ҷамоат «ба таври абадӣ» тааллуқ доштанд, ки ин амри воқеӣ имтиёзи деҳқони ҷамоатино нисбат ба деҳқони иҷоранишини нишон медиҳад. Ин ҳам қобили қайд аст, ки деҳқони ҷамоатӣ, аз рӯи мадракҳои мавҷуда, оидоти заминро на фақат ба давлат, балки ба соҳибони вақф ва шахсонӣ ҷудогонаи заминдор низ мепардохтанд. Ба таври дигар гӯем, он вақт заминдорӣ ҷамоатӣ ба категорияҳои гуногуни замин: заминҳои давлатӣ, вақф ва милкҳои феодалӣ дахл мекард. Бинобар он деҳқони ҷамоатино фақат ба заминҳои давлатӣ алоқаманд кардан нодуруст аст.

Қисми зиёди деҳқонорно иҷоранишинони сахмкор ташкил меоданд. Дар вақфномаҳо таъкид шудааст, ки муҳлати иҷора набояд аз се сол гузарад. Зарурати иваз кардани замини иҷора боиси беш аз пеш афзудани фоидаи заминдорони иҷорагузор гардида буд.

*

³¹ Давидович Е. А., 1961 а, сах. 37.

³² Чехович О. Д., 1965 а, сах. 346.

³³ Чехович О. Д., 1951, сах. 62, 65—66.

Категорияҳои моликияти феодалон ба замин. Суюргол дар асри XV

Замин ва об аз рӯи ҳукуки моликият ба ҳамон категорияҳое, ки собиқан вучуд доштанд, тақсими мешуд. Мо дар боло милкҳои деҳқононро хотиррасон намудем. Дар давоми асри XV захираи заминҳои вақф, хусусан назар ба давраи гузашта, афзунтар гардид. Темур ва Темуриён фаъолияти бинокориро хеле вусъат доданд. Бисёр шахрҳои Осиёи Миёна ва Эрон бо иморатҳои зиёди гуногун: мадраса, масҷид, мақбара, хонақоҳ ва ғайра зеб ёфтанд. Ҳамаи ин иморатҳо аз ҳисоби амволи вақф сохта мешуданд. Чанд вақфномаҳои маҳфузмонда инро собит менамоянд. Дар бораи дигар бахшишҳои калон манбаъҳои хатти нарратив маълумот медиҳанд.³⁴

Амволи вақф дар ихтиёри мутавалӣ буд. Аксар вақт вақфгузoron худро ва авлодашонро мутавалӣ таъин мекарданд. Муассисаи махсусе буд, ки идораи вақфро ба таври умумӣ назорат менамуд. Дар сари ин муассиса садр меҷост. Дабирхонаи садр аз сарвати вақф молиёти махсусе мегирифт, ки аслан барои таъмини маоши кормандони муассисаи мазкур сарф карда мешуд. Амволи вақф аз чунин назорати садр ва молиёти ӯ фақат бо фармони махсуси подшоҳ метавонист озода гардад. Воқеан ҳам садр ва маъмурони ӯ саъй мекарданд, ки аз оидоти вақф ҳиссаи бештаре ба даст оваранд. Дар ин замина муборизаҳои тундутезе ҳам ба вуқӯъ меомад. Ба сабаби суниестемоли аз ҳад берун баъзе аз садрҳоро аз вазифа дур мекарданд.

Дигар навъҳои андозу молиёт аз ҳамаи заминҳои вақф, ба истиснои онҳое, ки бо амри махсуси подшоҳ аз пардохт озода шуда буданд, ба ғайри ҳазинаи давлат ситонида мешуд. Дар замони салтанати Темуриён, хусусан дар аҳди Темур, ин тариқа озодакунӣ аз пардохти молиёт бисёр воқеъ мегардид.

Захираи заминҳои давлатӣ аз ҳама бештар буд. Аммо чун дар замони Темуриён расми ба тариқи инъом ва подош тақсими карда додани замин хеле вусъат ёфт, фақат як ҳиссаи андозии оидот ба ҳазинаи ҳукумати марказӣ дохил мешуд. Суюрголи асри XV ягона ва дар як шакли муस्ताқим набуд. Дар ин давра ҳам мисли пештара навъҳои мухталифи подош вучуд дошт, ки акнун ҳамаи онҳоро суюргол мегуфтанд. Яке аз шаклҳои хеле маъмули суюргол милки хосаи аъзои хонадони салтанатӣ ба шумор мерафт. Онҳо дар шахру вилоятҳои бузурги ҳамчун инъом бадастovarдаи худ амалан соҳибихтиёри комил буданд. Ин тариқа инъомро баъзан мансабдорони калон низ соҳиб мешу-

*

³⁴ Микдори зиёди ин қабил мадракхоро Н. Маҳмудов (1966, саҳ. 56—59) чамъ овардааст.

данд ва дар вилояту шаҳрҳо ба таври худ ҳукмфармой мекарданд. Дар амал ҳамаи ин суюрғолҳо аксаран хусусияти меросӣ ҳам ба худ гирифта буданд. Аз ин рӯ, гоҳо онҳоро суюрғолҳои «абадӣ» меномиданд. Вале бояд қайд кард, ки ирсият як ҷузъи ҷудонашавандаи ин қабил суюрғолҳои бузург набуд. Вақте ки ин суюрғолҳоро ба мерос гузоштани мешуданд, ҳукумати марказӣ онро бо санади ҷудогона ба расмият мебаровард. Ҳамчунин маҳдудиятҳои дигаре низ мавҷуд буданд. Баъзан соҳиби суюрғол қисми даромади вилояти худро мебоист ба хазинаи ҳукумати марказӣ месупурд. Ҳукумати марказӣ дар баъзе мавридҳо масунияти казой ва маъмурии соҳибони суюрғолро маҳдуд намуд, барои ҳаллу фасли муҳимтарин масоил маъмуриҳои худро ба назди онҳо мефиристонид. Гоҳо ин суюрғолҳо тамоми қашида гирифта ва ё ҳаҷман кам карда мешуданд.

Дар айни замон чунин воқеъ мешуд, ки соҳибони суюрғол амалан ба ҳукмрони соҳибхитёр табдил меёфтанд ва ҳукумати марказӣ аз муборизаи зидди онҳо очиз мегардид.

Ҳамин тариқа, ҳатто калонтарин суюрғолҳои асри XV аз ҷиҳати мазмун ва моҳияти худ яқхела набуданд.

Дар баробари ин навъ суюрғолҳои калон суюрғолҳои хурд ҳам вучуд доштанд, ки ҳуқуқи соҳибонашон аз бисёр ҷиҳатҳо маҳдуд буд. Дар замони Темуриён ва хусусан дар аҳди худи Темур аксар вақт сипаҳсолорон, ҳатто саркардаҳои хурд ҳам, ки дар майдони ҷанг корнамоие нишон медоданд, ба гирифтани суюрғол мушарраф мегардиданд. Ин суюрғолҳо ҳаҷман хеле гуногун буда, метавонистанд аз вилояти калон то деҳаи хурде бошанд. Баъзан шахси рӯхонӣ ҳам соҳиби суюрғол мешуд. Умуман ҳамаи инъоми подошҳо, аз ҷумла, тӯҳфаи пурқимат ҳам бо истилоҳи «суюрғол» ифода меёфт.

Захираи заминҳои милк, ки ба феодалони ашрофӣ ва динӣ тааллуқ доштанд, хеле калон буд. Сарчашмаҳо номи як қатор ашхосеро зикр кардаанд, ки заминҳои онҳо масоҳати бузургро фаро гирифта ва беш аз пеш вусъат меёфтанд. Ба тариқи мисол амлоки Хоҷа Аҳрорро метавон ном бурд.³⁵ Ба ӯ 1300 қитъаи замин дар вилоятҳои мухталифи Осиёи Миёна тааллуқ доштанд. Албатта, ин қитъа на аз пораҳои хурди замин, балки аз минтақаҳои тамоме иборат буданд. Ушронае (яъне андози оидоти замин ба миқдори 0,1 ҳиссаи маҳсул), ки Хоҷа Аҳрор аз заминҳои дар як худи вилояти Самарқанд доштаи худ ба давлат мепардохт, баробари 80 ҳазор ман буд. Агар як манро 20 кг ҳисоб кунем, ин миқдор ба 1600 тонна ғалла баробар хоҳад шуд.³⁶

*

³⁵ *Набиев Р. Н.*, 1968, саҳ. 35 ва мобаъд.

³⁶ *Давидович Е. А.*, 1970, саҳ. 90. Дигар муҳаққиқон як манро 8 пуд ҳисоб кардаанд, ки нодуруст аст.

Аз ин чунин бармеояд, ки қисмати асосии оидоти ин заминҳо ба фоидаи Хоча Аҳрор аз рӯи ҳисоби камтарин (агар қисмати асосии оидоти замин 0,3 ҳиссаи маҳсул дониста шавад) беш аз 0,2 ҳиссаи маҳсул, яъне 3200 тонна ғалла хоҳад шуд.

Вақте ки дафтардорони Хоча Аҳрор рӯзе барои ҳисобот додан гирд омаданд, аз гуфтаҳои онҳо маълум гардид, ки аксарашон 30—40 ҳазор ботманӣ ғалла чамъ кардаанд ва камтарин миқдори ғаллаи чамъоварӣ кардаи онҳо ба 10 ҳазор ботман мерасад. Даромади пулие, ки онҳо аз боғу полизҳо ба даст овардаанд, аз ин ҳисоб берун аст. Дар ин ҷо равшан нест, ки кадом ботман ба назар дошта шудааст. Агар ботмани Самарқанд бошад, ки ҳар яке баробари 20 кг аст, пас маълум мешавад, ки ҳар як дафтардор аз 200 то 800 тонна ғалла чамъ оварда будааст.

Аз оидоти заминҳои милк фақат як ҳиссааш ба давлат тааллуқ дошт. Аммо дар асри XV аксари заминҳои милки феодалони ашрофӣ ва динӣ аз чунин уҳдадорӣ, яъне аз пардохти як ҳиссаи оидот ба хазинаи ҳукумати марказӣ озод карда шуд. Ин гуна озодшавиҳо ба василаи ярлиқи тархонӣ ба расмият мебаромад. Феодалони калоне, ки ба мақоми тархон мерасиданд, боз хуҷуқи иловагиро соҳиб мешуданд: онҳо ва авлодонашон аз ҷазои нӯҳ гуноҳ озод мегардиданд; онҳо бе ҳеч мамониат ба назди подшоҳ даромада метавонистанд. Вале қасоне ҳам, ки умуман аз пардохти андозҳои давлат озод карда мешуданд, ба худ унвони тархонро мегирифтанд. Чунин унвон барои як муддати муайян ба сокинони тамоми як шаҳр ва вилоят низ дода мешуд.

Мо наметавонем, ки дар асри XV процесси пайдоиши моликияти комил ба замин бо чи суръате ба амал меомад, вале ҳаминаш маълум аст, ки ин ҳодиса дар ҳақиқат рӯй мебарояд. Моликияти комил ба замин чунин маънӣ дошт, ки феодал тамоми оидоти заминҳои милки худро, бидуни он ки ягон ҳиссаашро ба давлат диҳад, худ соҳиб мешуд ва дар ин маврид вай на аз ҳуҷуқи тархонӣ, балки аз ҳуҷуқи молики комили замин истифода менамуд. Дар сарчашмаҳои хаттии замони баъдина ин категорияи замин бо номи милки ҳурри ҳолис зикр ёфтааст. Роҳи асосии ташкил ва такмили ин категорияи замин дар байни соҳиби мулки хусусӣ ва давлат аз рӯи ҳиссаи оидоти ба онҳо муқарраршуда тақсим намудани заминҳои милк буд. Чунончи, давлат аз заминҳои милк аз се ду ҳиссаи оидот ва шахси молик аз се як ҳиссаи онро соҳиб мешуд. Акнун пас аз ин тақсимот ҳам, давлат аз се ду ҳиссаи заминро гирифт (ва ин қисмат ба категорияи заминҳои давлатӣ дохил шуд), соҳиби мулки хусусӣ бошад, аз се як ҳиссаи онро ба даст овард (ва ин қисмат моликияти комили ӯ гардид). Дар бораи чунин тариқани тақсими каналҳо

санади мансуб ба охири асри XV мавҷуд аст,³⁷ ки дар он барои ифодаи мафҳуми нисбат ба канал моликияти комил пайдо кардани феодал истилоҳи «мутлақ» қор фармуда шудааст. Аз ин рӯ, моликияти комилро метавон моликияти мутлақ ҳам номид.

Тиҷорат

Падидаи аз ҳама шоёни тавачҷӯҳи ҳаёти иқтисодии асри XV дараҷаи баланди тараққиёти касбу ҳунар ва тиҷорати пулии дохилӣ буд. Чи навъе ки аз таҳқиқи қиёсии мадрақҳои сиккашиносии асрҳои IX—XVIII маълум гардид, маҳз дар асри XV, алалхусус, дар чорьяки охири он ва чорьяки аввали асри XVI муносибати молию пулӣ ба ҳадди ниҳони тараққиёти худ расида буд. Маҳз дар ҳамин вақт ҳам ҳаҷми умумии истеҳсоли мол ва ҳам вазни ҳоси истеҳсоли молҳои сермасриф бағоят афзун гардид. Маҳз дар ҳамин вақт табақаҳои васеи ҷамъияти шаҳр ва қисман аҳолии деҳот ҳам (хусусан, деҳаҳои назди шаҳрҳои калон) ба муносибатҳои молию пулӣ кашида шуданд. Ҳеҷ вақт, на дар гузашта ва на дар давраҳои минбаъда, ҳатто то замони ба Россия ҳамроҳ шудани Осиёи Миёна истеҳсоли молӣ, тиҷорати пулӣ ва андозаи ба муносибати молию пулӣ кашида шудани табақаҳои васеи аҳоли ба дараҷаи онвақта нарасидааст.³⁸

Таҳассуси маҳдуд пайдо кардан дар соҳаи касбу ҳунар, ки афзоиши ҳосилнокии меҳнат ва имконияти хеле вусъат додани ҳаҷми истеҳсоли молро таъмин менамуд, бо ҳамин амри воқеӣ робитаи бевосита дорад.³⁹

Тиҷорати пулӣ дар доираи истеъмоли умум ба василаи сиккаҳои мисӣ ба вуқӯъ мепайваست. Ислоҳоти пулие, ки Улуғбек дар соли 1428 қорӣ кард, аз ин ҷиҳат аҳамияти хеле калон дошт. Мақсади асосӣ аз ин ислоҳот барои савдои чаканаи молҳои сермасриф фароҳам овардани шароити мусоид буд, ки ба ин беш аз ҳама сокинони оддии шаҳр ва аҳолии деҳот манфиатдор буданд.

Мазмун ва моҳияти ислоҳот аз қарори зайл иборат буд:⁴⁰ дар соли 1428 ҳамаи сиккаҳои мисии пастқурби пешина аз эътибор соқит карда шуд. Дорандагони ин пул метавонистанд онро дар давоми як муддати муайян ба сиккаҳои нави нисбатан баландқурб иваз намоянд. Сиккаҳои нав аз соли 1428 сар карда якбора дар чандин шаҳрҳо: дар Бухоро, Самарканд, Тошканд,

*

³⁷ Маҳмудов Н., 1966, саҳ. 52—53.

³⁸ Давидович Е. А., 1965, саҳ. 83—91.

³⁹ Беленицкий А. М., 1940, саҳ. 44.

⁴⁰ Давидович Е. А., 1965 а, саҳ. 274—299.

Шохрухия, Андичон, Қаршӣ ва Тирмиз зарб зада шуданд. Пас аз анҷоми муовизаи пул зарби сиккаҳои мисӣ фақат дар Бухоро ба амал омада, зарробхонаи дигар шаҳрҳо баста шуд. Бухоро дар зарфи чандин сол (то қатли Улуғбек ва пас аз он ҳам) сиккаҳои мисии якхела мебаровард, ки ҳатто санаи зарби онҳо тағйир намеёфт: дар ин сиккаҳо, сарфи назар аз соли зарби онҳо, ҳамеша ҳамон як санаи содир гардидани фармони ислоҳоти Улуғбек сабт меёфт. Ҳамин пулҳои Бухоро тичорати тамоми давлати осийнмиёнагии Темуриёнро бо як мизон таъмин менамуданд. Бо ин пул дар ҳамаи ғушаву канори Осийн Миёна мол харидан мумкин буд. Шақли ягонаи онҳо ҳар гуна мамониатро дар муомилот аз байн бурда, пеши роҳи суиистеъмол ва қаллобиро масдуд мекард. Чунин ташкили тичорати пулӣ барои феодализм ҳодисаи хеле кам воқеъшаванда ва ғайритипист. Ин ислоҳот ба талаботи объективи гичорати дохилӣ ниҳоятдараҷа мувофиқ афтада буд. Истеҳсоли фаровони молҳо барои истеъмолкунандаи оддӣ ба низоми муайян даровардани гардиши маҳз сиккаҳои мисиро тақозо менамуд, ки ин кори муҳимро ислоҳоти Улуғбек анҷом дод. Қорӣ гардидани ин ислоҳот ва муваффақияти он, дар навбати худ, барои инкишофи минбаъдаи тичорати дсираи гардиши молҳои сермасриф шароити мусоид муҳайё сохт.

Қобили қайд аст, ки баъдҳо, хусусан дар даҳсолаи охири асри XV гардиши умумидавлатии сиккаҳои мисӣ тамоман вайрон гардид. Соҳибони мулкҳо ҳар яке ба таври худ сиккаҳои худро бароварда, ба мақсади ҳарчи бештар фонда ситонидан ба ҳар гуна найрангу қаллобӣ роҳ кушоданд. Алалхусус, ҳокими Ҳисор Хусравшоҳ бо сиккаҳои мисӣ хеле густохона амал мекард. Дар натиҷа бӯҳрони гардиши пул сар зада, ўро маҷбур намуд, ки дар соли 1501 ислоҳот гузаронад. Дар асоси ин ислоҳот вилояти Ҳисор ба ҷои сиккаҳои мухталиф ва безътиборшуда сиккаҳои якхела дарёёфт намуд. Хусравшоҳ ба тағйир додани гардиши ин пули нав дигар ҷуръат намекард. Зарробхонаи шаҳрҳои хурд баста шуд. Акнун сиккаҳои мисӣ фақат дар Ҳисор, Тирмиз ва Қундуз бароварда мешуд, ки маҳсули зарробхонаи ин се шаҳр дар тамоми мулк як хел гардиш мекард. Барои қулай ва осонтар намудани тичорат сиккаҳоро ба се арзиш — якдинора (он вақтҳо сиккаи мисиро динора мегуфтанд), дудинора ва тангаи майда зарб мезаданд.⁴¹

Дар асри XV тичорати байналхалқӣ низ бисёр раванқ пайдо намуд. Темур ва Темуриён барои ривож ва вусъати робитаҳои тичорати бо кишварҳои гуногун хеле саъю кӯшиш мекарданд. Чунон ки зикр гардид, Темур, ҳатто ба подшоҳони Франция ва Англия нома навишта, онҳоро даъват намуд, ки тоҷирон-

*
⁴¹ Давидович Е. А., 1965 6, саҳ. 44—48.

ро мутақобилан аз ҳар ҷиҳат пуштибонӣ кунанд. Дар сарчашмаҳои он замон роҷеъ ба сафорати ҳайати намоёндагӣ ба кишварҳои гуногун хабарҳои хеле зиёд дарҷ ёфтааст. Ба Ҳирот — пойтахти Темуриён низ аз ҳар гушаву канор сафирҳо меомаданд. Дар бозорҳои Осиёи Миёна ва Хуросон молҳои гуногуни хориҷиро харидан мумкин буд. Дар навбати худ бисёр молҳои маҳаллӣ ба хориҷа содир мегардид. Тиҷорати байналхалқӣ яке аз ангезаҳои инкишофи баъзе намудҳои касбу ҳунар ва афзоиши ҳаҷми истеҳсоли онҳо ба шумор мерафт ва ҳамчунин ба ривоҷи тиҷорати дохилӣ низ таъсири мусбат мерасонид.

Шаҳр ва касбу ҳунар

Маҳз дар асри XV ва ибтидои асри XVI ба болотарин ҳадди тараққиёти худ расидани муносибатҳои молӣ ва пулӣ як ҳодисаи ҷудогона ва мунфарид набуд. Вай ҳамон мавқеи дар ҳаёти шаҳрҳои онвақтаи Осиёи Миёна ишғолкардаи ин муддатро аён намуда, аз пешрафтҳои он давра гувоҳи медиҳад. Барои ҳама тарафа таҳқиқ кардани он чи ки шаҳри асри XV аз ҷиҳати иҷтимоӣ ва иқтисодӣ арзи андом менамуд, мутаассифона, мадракҳои кофӣ ҳанӯз ҷамъ нагардидаанд. Мо дар дасти худ фақат миқдори каме аз тадқиқотро дорем, ки ба масъалаҳои алоҳида баҳшида шудаанд. Аммо ҳамин мадракҳои ноқис ва мушоҳидаҳои ҷудогона ҳам имкон медиҳанд чунин хулоса барорем, ки тамоми муҳолифатҳои ҳаёти иҷтимоӣ иқтисодии шаҳр ҳамчун як ҳалқаи зиддифеодалӣ, дар силсилаи сохти феодалӣ ҳамоно дар асрҳои XV—XVI ниҳоятдараҷа тундутез гардида буданд.

Аз як ҷиҳат, ғаёлшавии табақаҳои миёна ва поёни шаҳр ба назар мерасад. Муҳаққиқон хотирнишон кардаанд, ки шаклҳои истисмори дар аҳди муғулҳо маъмулгардидаи аҳли касбу ҳунар, ки то ҳолати мамлукӣ ва ғуломӣ расида буданд, дар асри XV комилан аз байн нарафта бошад ҳам, вале аҳамияти худро торафт аз даст медод. Акнун симои асосии пешаварӣ косибон озод ва шакли асосии ташкилоти пешаварон коргоҳи умумии косибон мегардад. А. М. Беленицкий дуруст қайд кардааст, ки коргоҳҳои умумии косибон дар асри XV устувор гардида, аҳамияти онҳо хеле боло рафт. Яке аз аломатҳои зоҳирии аҳамияти ин коргоҳҳо дар ҳаёти шаҳр иштироки муташаккилонаи онҳо дар ҷашнҳоест, ки Темур ва Темуриён барпо мекарданд. Ҳар як коргоҳи косибон дар ин ҷашнҳо ба сари худ ширкат менамуд.⁴²

Тадқиқи идеологияи ин давра, ки дар адабиёти бадеӣ ва

*

⁴² Беленицкий А. М., 1940 а, саҳ. 189 ва мобаъд.

умуман дар ҳаёти маданӣ акс ёфтааст, материали боз ҳам қонкреттар ва боварибахштар медиҳад. А. Н. Болдырев далелу саниадҳои фаровонеро аз назари таҳқиқ гузаронида, ба таври қоннеъқунанда нишон дод, ки нимаи дуввуми асри XV (алалхусус, охири асри XV ва аввали асри XVI) бо вусъат пайдо кардани базаи иҷтимоии ҳаёти маданӣ ва эҷоди бадеӣ тавсиф меёбад. Табақаи миёнаи аҳолии шаҳр—пешаварон ва бозургонон, амалдорон ва рӯхониёни миёнаҳол истеъмолкунанда ва офарандаи сарватҳои маданӣ мегарданд. Дар тазкираҳои он замон, аз ҷумла дар ёддоштҳои Восифӣ бисъёр шоирони аз байни қосибон, бозургонон ва амалдорони хурд баромада зикр ёфтаанд. Албатта, як қисмати хеле ками онҳо шоири касбӣ буданд. Аксарашон нисбат ба адабиёт ва шеърӯи шоирӣ дилбастагӣ дошта, истеъдод ва соатҳои фароғати худро ба шеърҳои ва шеърҳои мебахшиданд. Акнун шоирон, навозандагон ва базлагӯён на фақат дар боргоҳи аъёну ашроф ҷамъ меомаданд, балки дар дӯконҳои саҳҳофӣ ва китобфурӯшӣ, дар коргоҳи қосибон ва дар майдону бозорҳо низ баҳсу мунозираҳои адабӣ, маҷлиси шеърҳои ва мушоираҳои барпо мегардиданд. Ин қабил маҳфилҳои адабӣ ва ҳунари дар Ҳирот, Самарқанд ва бисъёр шаҳрҳои дигари давлати Темуриён ба вучуд омада буданд.

Боз муҳимтар ин аст, ки идеологияи шаҳр, ақида ва мафкураи табақаҳои миёнаи шаҳрнишинон дар ҳуди адабиёти бадеӣ низ инъикос меёфт. Ҳатто махсус «назми доғраи ҳунармандон» ба вучуд омада буд, ки мундариҷаи асосии онро зисту зиндагии қосибон ташкил мекард ва дар ин қабил шеърҳои луғату истилоҳоти касбу ҳунар ба таври фаровон истифода мешуд. Идеологияи шаҳр, ҷаҳонбинии нисбат ба феодализм муҳолифи он дар осори барҷастатарин намоёндагонии равияи пешқадами адабиёти асрҳои XV—XVI инъикоси худро пайдо намудааст.⁴³

Аз ҷиҳати дигар, шаҳри асрҳои XV—XVI ба ҳамон ҳолати феодалии худ боқӣ монда, дар он шаклҳои соф феодалии истисмори аҳли меҳнат беш аз пеш давом мекард. Ин ҷанбаи ҳаёти иҷтимоию иқтисодии ҳаёти шаҳр дар асоси мадракҳои асри XV хубтар таҳқиқ шудааст,⁴⁴ вале мадракҳои маълуми асри XV низ ба он шабоҳати қомил дорад, аз ин рӯ, ба ин ду аср метавон як тавсифи умумӣ дод. Мо дар шаҳр низ, мисли деҳот ҳамон категорияҳои молиқияти заминро дӯҷор меоварем. Қисмати асосии замин дар ихтиёри давлат ва ё феодалони ашрофӣю динӣ (ҳамчунин аҳли хонадони салтанатӣ) буд. Аммо ба истехсолкунандаи бевосита фақат як қисмати ночизи он тааллуқ дошт. Аз ин ҷунин бармеояд, ки дар шаҳр истехсолкунандаи

*

⁴³ Болдырев А. Н., 1957, сах. 253 ва мобаъд.

⁴⁴ Иванов П. П., 1954, сах. 42—43; Давидович Е. А., 1961 а, сах. 40—42.

бевосита, агар дӯкон, коргоҳ ва ё манзили ӯ на дар замини худаш, балки дар замини давлат, вақф ва ё милки феодал воқеъ гардида бошад, ҳатман дар ягон шакле ҳаққи иҷораи заминро мепардохт. Аз ин лиҳоз дар байни сокини шаҳр ва деҳқон тафовуте мавҷуд набуд.

Бино ба маълумоти сарчашмаҳо, на фақат замин, балки бисёр муассисаҳои тиҷоратӣ ҳам ба феодалон тааллуқ дошт. Процесси якҷоякунии муассисаҳои ҳунармандию тиҷоратӣ ва, ҳатто биноҳои иқоматӣ хеле босуръат давом мекард. Аз ин чунин бармеояд, ки косибон ва дӯкандорони камбизоат на фақат заминро, балки, ҳатто коргоҳ, дӯкон ва манзилро ҳам ба иҷора мегирифтанд, ки ин боиси боз ҳам бештар ба феодал тобеъ шудани онҳо мегардид. Ин тобеият боз аз он сабаб ҳам гаронтар менамуд, ки дар шаҳр ба як даст ҷамъ омадани замин ва биноҳо ба ҳар ранг сурат мегирифт. Масалан, истеҳсолкунандаи бевосита метавонист дӯкони вақфиро иҷора гирад, ки дар замини милке воқеъ шудааст, ё баръакс.

Дигар шаклҳои соф феодалии истисмор низ ҳанӯз мавҷудияти худро нигоҳ медоштанд. Муҳит ва ҳаёти косибон якраи набуд. Ба ҷуз косибони озод гуруҳе ҳам вучуд дошт, ки дар дараҷаҳои гуногуни тобеияти «ғайрииктисодӣ» қарор гирифта буд. Қисми пешаварони аз кишварҳои дигар оваронидаи Темур амалан дар вазъияти ғуломӣ умр ба сар мебуданд. Мадракҳое, ки шаклҳои тобеияти баъзе гуруҳҳои аслиҳасозонро аён месозанд, боз ҳам муҳимтаранд. Бар тибқи як фармон, гуруҳи ин қабил косибон ба ихтиёри сардори кӯрхона дода шуд ва ӯ мебоист ба кори он назорат мекард. Маъмуриҳои давлат ҳақ надоштанд ба кори ӯ мудохила кунанд ва аз ин косибон андоз бигиранд. Шакли дигари тобеият ба баъзе гуруҳҳои косибоне дахл мекард, ки хидмати дарборро дар зимма доштанд. Ин косибон дар коргоҳи умумӣ ҷамъ омада, таҳти роҳбарии халифа кор мекарданд. Халифа, ки аз тарафи ҳукумат таъин мешуд, корро ташкил мекард ва ба сифати он назорат менамуд. Маҳсулоти ин коргоҳ на ба бозор, балки бевосита ба идораи давлат мерафт. Қайд кардан муҳим аст, ки халифаҳои, ҳатто ҳамон коргоҳҳои озодро, ки барои бозор кор мекарданд, худи косибон интихоб накарда, балки ҳукумат таъин менамуд.⁴⁵

Боз як аломати асосӣ ин аст, ки аҳолии шаҳр ба давлат баъзе аз он андозҳоеро, ки аз аҳолии деҳот ситонида мешуд (аз қабилҳои андози сарона ё дудпулӣ), мепардохтанд. Онҳо, ҳатто аз корҳои иҷборӣ ҳам озод набуданд.

Илова бар ин, албатта, андозҳои бевоситаи тиҷорат ва касбу ҳунар вучуд доштанд. Дар асри XV чунин андози асосии аз

*

⁴⁵ Беленицкий А. М., 1940, сах. 45—46.

муғулҳо меросмонда тамға номида мешуд. Аз рӯи баъзе далелҳои ғайримустақим, ҳаҷми тамға хеле калон буд. Вале дар ин ҷо аз ҳама диққатангез он аст, феодалон муҳолифи ин навъ андоз буданд. Аз ҷумла, феодалони динӣ, бо баҳонаи ин ки тамға андози ғайришаръист, ба муқобили он бо қатъият мубориза мебуданд. Аммо дар асл ин аксуламали феодалон сабабҳои иқтисодӣ дошт — ин навъ андоз бар хилофи манфиати синфи онҳо буд. Ба феодалон фақат тарзҳои соф феодалии истисмори шахр, касбу ҳунар ва тиҷорат, ки аз онҳо даромади зиёде ба даст меоварданд, мувофиқат мекард, аммо дигар шаклҳои истисморӣ, ки ба онҳо зиён мерасонид, ба ҳеҷ вачҳ муносиб намеафтод.

Дар шахрҳои Осиёи Миёна худидоракунии ҳақиқӣ набуд. Шаҳро коиммақоме, ки аз тарафи ҳукумати марказӣ ва ё ҳокими вилояти калон таъин карда мешуд, идора мекард. Шаҳрҳо ҳамеша василаи инъому подошҳои феодали ба шумор мерафтанд.

Ба ин тариқа, муҳолифати асосии ҳаёти иҷтимоӣ иқтисодии шахрҳо, ки алалхусус, дар чорьяки охири асри XV ва чорьяки аввали асри XVI шиддат пайдо намуд, аз қарори зайл иборат буд. Аз як тараф, тараққиёти прогрессивии шахрҳо, афзоиши ҳосилнокии меҳнат дар риштаи касбу ҳунар, вусъати беназири тавлиди коло, вазни ҳоси баланди истехсоли молҳои мавриди масрафи умум, ба муносибати молӣ ва пулӣ кашида шудани аксари аҳолии шахр ва қисман деҳот, фаълтар гардидани табақаи миёнаи шахр ва дар заминаи ин ҳама ҳодисоти муҳим ба зуҳур омадани падидаҳои навин дар соҳаи маданият. Аз тарафи дигар, омилҳои ба тараққиёти шахрҳо мамониаткунанда, аз қабилҳои истисмори хеле саҳти аҳолии меҳнаткаши шахр ва боло рафтани шаклҳои феодалии истисморӣ; ба дасти ҳамон як феодал даромадани моликияти ҳам қишлоқ ва ҳам шахр; ба ихтиёри ҳамон як феодали ашрофӣ ё динӣ — молики заминҳои шахру деҳот гузаштани биноҳои тиҷоратӣ пешаварӣ, яъне (бо андак истисно) ба ҳам омехтани табақаи болои тоҷирону судхӯрони шахр ва ашрофи заминдор; шаклҳои феодалии идораи шахр.

Ҳамаи ин ҷиҳатҳо тадқиқи амиқи конкретӣ таърихиро талаб менамоянд. Муаррихон ба таҳқиқи шахрҳои Осиёи Миёна ва масъалаҳои иҷтимоӣ иқтисодии онҳо, назар ба муносибатҳои аграрӣ, диққати хеле кам мабзул медоранд. Асарҳои, ки ба масъалаҳои ҷудогонии ҳаёти шахр бахшида шуда бошанд, дар фосилаи солҳои зиёд ва, ҳатто даҳсолаҳо ба вучуд меоянд. Ҳол он ки ин, қабл аз ҳама, аз нуқтаи назари омӯзиши ҷиҳатҳои ба худ ҳосил феодализми Осиёи Миёна, сабаб ва моҳияти хусусияти заволи он аз масъалаҳои хеле муҳим ҳисоб меёбад.

3. МАДАНИЯТ

Бинокорӣ ва меъморӣ

Аз асри XV ба замони мо миқдори зиёди ёдгориҳои муҳташами меъморӣ боқӣ мондааст, вале ин фақат як қисмати камест аз он чи ки дар он даврони таърих ба вучуд омада буд. Темур ва Темуриён сохтмони биноҳоро беш аз пеш вусъат меоданд ва феодалони сарватманд дар ин қор ба онҳо тақлид ва пайравӣ менамуданд. Хусусан дар ду пойтахти давлати темури — Самарқанд ва Ҳирот бинокорӣ ба авҷи худ расида буд. Аммо бисёр шаҳрҳои дигар ҳам дар давоми асри XV бо иморатҳои зебову муҷаллал ораста гардиданд.⁴⁶

Аз қасрҳои сершумори онвақтаи Осиёи Миёна танҳо як қисми пештоқи Оқсарои Шаҳрисабз, ки бо амри Темур бино ёфта буд, маҳфуз мондааст.⁴⁷ Бо вучуди ин, аз таърифу тавсифи пурваҷди ҳамзамонон ва тасвири муфассали онҳо дар бораи истеъдод ва маҳорати меъморон, ороишгарон ва боғбонони гулдаст тасаввуроти комил ҳосил мегардад. Темур, авлоди ӯ ва дарбориёнаш бо майлу ҳаваси тамои боғҳои қасрдори берунишаҳрӣ месохтанд. Ин боғҳо бо растаҳои сабзу гулгаштҳои хуррам ба қитъаҳои мутаносиб тақсим гардида, дар онҳо гулу буттаҳо ва дарахтони сара бо завқу солиқаи баланд шинонда мешуданд, ҳавзу истаҳрҳои пуроб ва ҷӯйҳои шилдирросии бо буттагулҳо пӯшидашуда ҳавои боғро сирун ва форам мекарданд ва ин манзараи фараҳбахш саҳнаи сайргоҳи дилфиреберо ба назар ҷилвагар месохт; дар дарунтари боғ кушкӣ бошукуҳе бино гардида, бо тамоми василаҳои зинатии замон зебу оро меёфт.⁴⁸

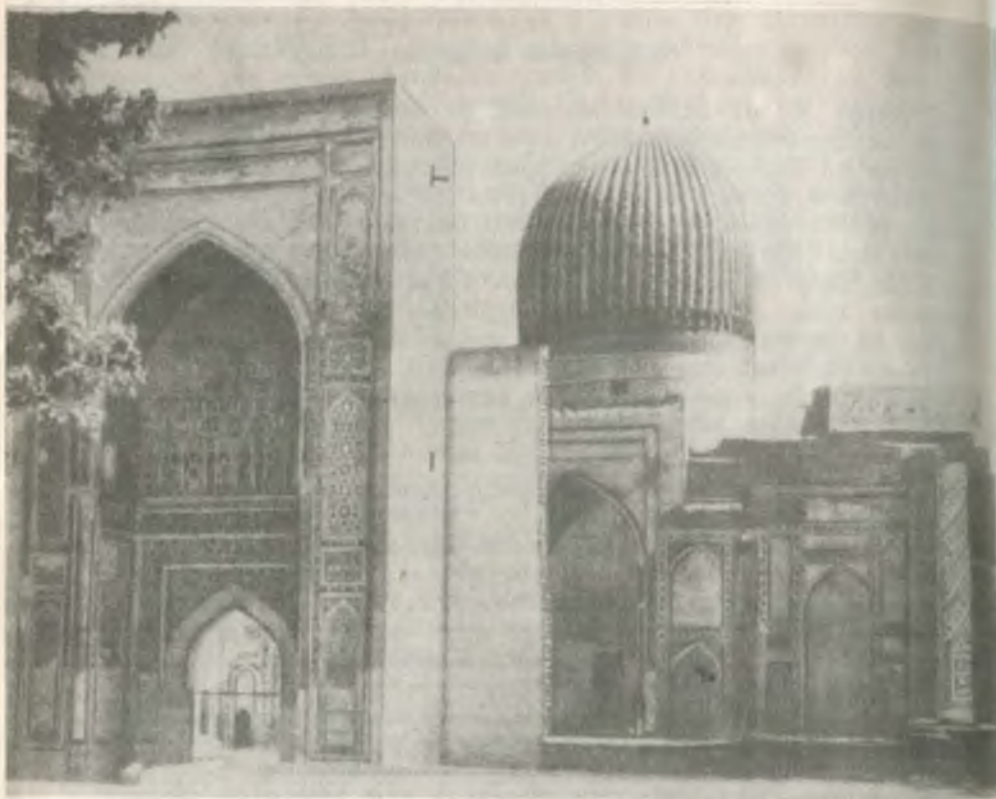
Дар бораи осори меъмории граждани ҳам асосан ба воситаи сарчашмаҳои хаттӣ метавон огоҳ шуд. Он вақтҳо сохтмони ин навъ биноҳо ба миқёси васеъ анҷом меёфт. Масалан, дар Самарқанд, чунон ки зикр гардид, бо фармоиши Темур яке аз хиёбонҳо ба бозорҳои умруну обод табдил дода шуд. Клавихо, ҳатто аз дидани сохтмони нотамоми ин бозори хиёбонии тоқу равқдор ва панҷаракоришуда ба ваҷд омада, онро хеле таърифу тавсиф намудааст. Шоҳрух ҳам дар Ҳирот ҳамин гуна як бозо-

*

⁴⁶ Доир ба санъати меъмории даврани Темуриён тадқиқот ва нашриҳои зиёде мавҷуданд, ки мо аз ин ҷумла асарҳои умумӣ ва ҷамъбасти зеринро қайд мекунем: Булатов М. С., 1969; Денике Б. П., 1939; Засыпкин Б. Н., 1928; 1948; 1961; «Таърихи Самарқанд», ҷилди I, 1969; Массон М. Е., 1948; 1950 в; 1957 а; Пугаченкова Г. А., 1951; 1957; 1958 б; 1965; 1968; Пугаченкова Г. А., Ремпель Л. И., 1958; Ремпель Л. И., 1961. Оид ба сарзамини Тоҷикистон, аз ҷумла, ниг.: Веймарн Б. В., 1947.

⁴⁷ Массон М. Е., Пугаченкова Г. А., 1953.

⁴⁸ Пугаченкова Г. А., 1951.

Мақбараи Гури Мир. Соли 1404. Самарқанд

ре сохт. Дар ду тарафи хиёбони чорсу, ки ин бозор воқеъ гардида буд, биноҳои дутабақан дуконҳо сохта шуда, болои хиёбонро саросар гунбазҳои панҷаранок пушонида буданд, дар маҳалли якдигарро бурида гузаштани ду хиёбони сарлушида бинои гунбазноки Чорсу сохта шуда буд, ки вай низ дуконҳо дошт.⁴⁹

Мадраса, масҷид ва мақбараҳои то замони мо расидаи он давра дар бораи комёбиҳои муҳандисӣ, лоихакашию биносозӣ ва ороишгарии меъмори асри XV тасаввуроти пурра ба вучуд меоваранд. Аввалҳо баъзе қорҳои марбут ба такмили усули қуҳнаи сохтани бомҳои гунбазнок, вале баъдтар татбиқи васеи усули нав аз муҳимтарин муваффақиятҳои бинокорони онвақта ба

*

⁴⁹ Беленицкий А. М., 1946, сах. 181—183.

шумор мерафт. Асли моҳияти усули нав аз ин иборат буд, ки акнун гунбаз на бар деворҳои бино, балки ба равоқ ва дигар қисмҳои бино устувор карда мешуд, ки ин ба хеле кам шудани қутри гунбаз имкон медод. Ин чунин маънӣ дошт, ки биноҳои калону васеъро ҳам гунбазпуш кардан мумкин буд. Аз рӯи ин усули нави гунбазсозӣ дар биноҳои на фақат мураббаъ, балки дарозрӯя ҳам имкони гунбаз ниҳодаҷ фароҳам меомад.

Дар ороишоти ёдгориҳои меъмории он давр майлҳои ҳашаматҳои ва таҷаммулписандӣ тазоҳуроти равшани худро пайдо намудаанд. Васиҳои ороишгарӣ хеле гуногун ва мукамал буданд. Дар ин бобат низ комёбиҳои пешинзамон ва бозёфтҳои тоза ба ҳам омехта, мавриди истифода қарор мегирифтанд. Дар асри XV хотамкорӣ маҷмуии хеле гарон ва заҳматталаб, ки он вақтҳо ба дараҷаи беназири тақомули худ расида буд, ба таври васеъ ба қор бурда мешуд. Тасвиҳои нафиси наботӣ ва ҳандасӣ, интиҳоби рангҳои асил (аксаран гаммаи рангҳои кабуду сафеду нилбӣ), тарҳи аҷибӣ луоби нилгун, ки дар замини ялтаросии он таҳайюли беинтиҳои мусаввир нақшҳои зебо меофарад, аз хусусиятҳои барҷастаи хотамкорӣ он замон ба шумор меравад. Барои ороиши деворҳои дарунӣ усули кундал, ки аз омезиши андуҷаи тилло бо ягон хел ранг (бештар ранги кабуд) иборат аст, истифода мешуд. Таносуби зарандуд ва ранг гуногун буд: баъзан заминашро зарандуд намуда, бар он шаклҳои барҷастаи рангӣ мекашиданд ва ё, баръакс, ба заминаш ранг молида, дар рӯи он шаклҳои барҷастаи тиллоӣ месохтанд. Дар ҳар ҳолат нақшу нигори аҷиб ва ҷолибе ба вучуд меомад ва, ба сабаб нест ки мутахассисон ин навъи ороишро ба парҷаи зардӯзӣ монанд кардаанд.

Дар ороиши бино мармари суфта, ё бо катибаву тасвири кандакорӣ ва ё бо нақшҳои нафиси тиллоӣ зинатдодашуда ба таври васеъ истифода бурда мешуд.

Дар ин асар тамоми усул ва Васиҳои ороиши ин асрро тасвир ва тавсиф кардан аз имкон берун аст. Фақат бояд хотирнишон намуд, ки андешаву ҳаёлотҳои ороишгарӣ бетағйир намонданд. Барои охири асри XIV ва ибтидои асри XV майли бо нақшу нигор тамоман фаро гирифтани деворҳо хос аст. Баъдҳо усули чидани хиштро бештар ва ба таври васеъ истифода намуда, дар заминаи он аз хиштҳои сирдор катиба ва нақшҳои одди месохтагӣ мешаванд.⁵⁰

Майли таҷаммул ва ҳашаматписандиро дар бинокорӣ ва меъморӣ он замон беш аз ҳама масҷиди Бибихонум, ки солҳои 1399—1404 дар Самарқанд сохта шудааст, дар худ муҷассам

*

⁵⁰ Ин тарзи ороиш аз тарафи Б. П. Денике (1939) ва Л. И. Ремпель (1963) муфассалан тавсиф ёфтааст.

менамояд. Як вақтҳо дарвозаи калони тоқдори он ба ҳавлии вазе сее кушода мешуд, ки гирдогирди онро қатори долону айвонҳои хота карда, гунбазҳои онҳо болои 400 сутуни мармарӣ устувор буданд. Дар пешгоҳи саҳни ҳавлӣ бинои асосии масҷид: равоқ ва як хонаи барҳавои гунбазӣ воқеъ гардида, бар болои он боз як гунбази пурнақшу нигори баланде сохта шуда буд. Ҳоло аз ин масҷид фақат як харобае боқӣ монда бошад ҳам, вай аз шукуҳ ва азамати пешинаи он ба хубӣ шаҳодат медиҳад.⁵¹

Мақбараҳои асри XV аз назаргоҳи меъмории гуногуннавъ ва басо диққатангезанд. Мақбараи на чандон қалон, вале аз ҷиҳати ороиш хеле зебои Шохизинда (Ширинбег-ака ва Туман-ака),⁵² мақбараҳои Рухобод, Қутби Чаҳордахум⁵³, ниҳоят, Гури Мир аз муҳимтарин ёдгориҳои давраи темурӣ ба шумор мераванд. Аз ин миён Гури Мир (1403—1404), ки Темур ва авлоди ӯ дафн шудаанд, хеле ҷолиб аст.⁵⁴ Сохт ва тарҳи он бисёр оддист. Танай ҳаштгуша, устувои мавзун ва гунбади чиндори бо хиштҳои нилобиранг рукашшуда асоси ин мақбараи машхурро ташкил намудааст. Ороишоти даруни толори чаҳоргушаи тоқчаноки он бо салобати мутантани худ касро дар ҳайрат мегузорад. Санги мармар, ақиқи сабзранг ва оби тилло бо андаке хиратобии умумии рангҳо фақат эҳсоси оромии сукунат ва дури аз дунёи равшанро тақвият менамоянд.

Яке аз беҳтарин ёдгориҳои Улуғбек мадрасаи ӯст, ки дар регистони Самарқанд воқеъ гардидааст.⁵⁵ Дар чор тарафи ҳавлии даруни чорравоқа қатори манзилҳои дуошъна, дар гушаҳои он чор манораи мавзун ва дар даромадгоҳи асосӣ пештоқи боҳашамате сохта шуда буд. Ҳоло чор гунбази болои дарсхона, як манора ва ошънаи дуввуми манзилҳои ин мадраса вучуд надоранд. Аммо бо он ки акнун ин ёдгори куҳан арзи андом мекунад, боз ҳам дар пеши назари бинанда як асари олии хунари меъморию мучассам сохта, бо тарҳи зебо, шаклҳои мутаносиб ва нақшу нигори гуногуну дилнишин, вале бисёр босалобати худ таассуроти фаромӯшношудани ба вучуд меоварад.

Дар асри XV боз як навъи мақбара маъмул мегардад, ки ба тарзи иншооти мураккаби чандхонагӣ сохта мешуд. Яке аз ҳамина қабил мақбараҳои Ишратхонаи наздикии Самарқанд мебошад. Толори марказии равоқчадори он андаке тарҳи солибмонанде дорад. Аз ду тарафи ин толор мутаносибан биноҳои ди-

*

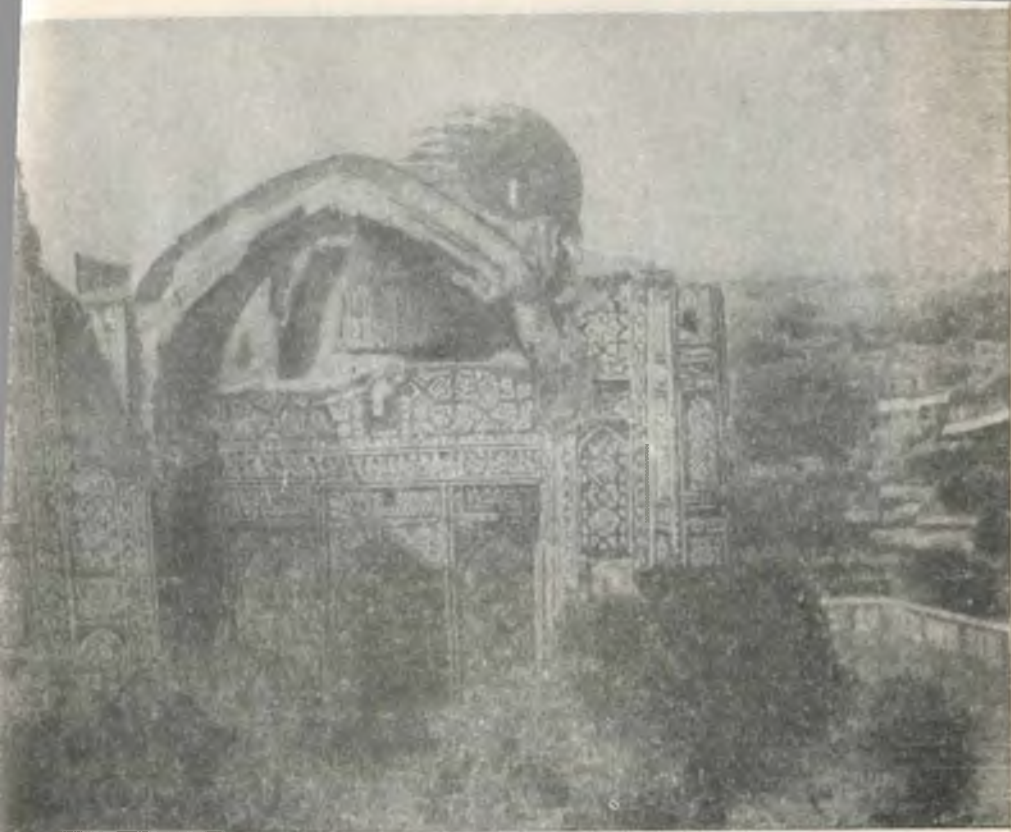
⁵¹ Роҷеъ ба масҷиди Бибихонум ниг.: *Массон М. Е.*, 1929; *Ратия Ш. Е.*, 1950; *Пуғаченкова Г. А.*, 1953.

⁵² *Булатова В. А.*, 1965; *Немцева Н. Б.* ва *Шваб Ю.*, 1968.

⁵³ *Пуғаченкова Г. А.*, 1962.

⁵⁴ *Массон М. Е.*, 1929 а; *Масҷиди Гури Мир*, 1905; *Пелтнев Н. Е.*, 1968; *Семёнов А. А.*, 1948, 1949; *Шишкин В. А.*, 1946.

⁵⁵ *Веймарн Б.*, 1946; *Массон М. Е.*, 1929 б, 1950 в.

Масҷиди Бибихонум. Солҳои 1399—1404. Самарқанд

гар: аз як тараф, масҷид ва аз тарафи дигар, миёнсарои сеҳонагӣ воқеъ гардидаанд. Маҷмуи иморати мақбара бо хонаҷаҳои душӯёнаи идорӣ ба худ шакли тамом гирифта, дар ин асари меъмории усули нави қуббасозӣ намунаи барҷастаи татбиқи худро пайдо намудааст. Техникаи нави ниғориши кундал ҳам дар ин бино хеле пурра ва моҳирона истифода шудааст. Ба зебу зинати ниҳоятдараҷа фаровони андарун нақшу ниғори хеле соддаи қисмати беруни бино муқобил воқеъ гардидааст. Маҳз қисмати беруни бино барои беҳтар дарк намудани тамоми ин ёдгории меъмории кӯмак мерасонад, зеро ҳангоми аз назар гузаронидани он диққати кас на ба ҷузъиёт, балки ба ҳалли умумии композиционӣ кашида мешавад ва ба ин восита то чи ан-

Шоҳи Зинда. Самарқанд

доза сабук ва муназзам будани сохтмони ин иморати муҳташам аёнтар мегардад⁵⁶

Бинои расадхонаи Улугбек, ки дар домани баландии Чӯпонатои Самарқанд сохта шудааст, аз нодиртарин ёдгориҳо ба шумор меравад.⁵⁷ Аз ин бино фақат як теппача ва тӯдаи партовҳои сохтмон боқӣ мондаасту бас. Аммо бо кӯшиши бостоншиносон тарҳи табақаи поини таҳкурсии иморат маълум шуд. Муқаррар гардид, ки бино мудаввар буда, 30 метр баландӣ доштааст ва тавассути чӯбҳои қандакорӣ, сафолҳои сирдори нақшин ва сангҳои мрамор ороиш ёфтааст. Ғайр аз ин, аз сарчашмаҳои хаттӣ маълум мешавад, ки расадхона се ошёрна доштааст. Бақияҳои олоти асосии расадхона—асбоби дуқӯшаи зовиясанҷ, ки барои мушоҳидаи Офтоб, Моҳ ва зимнан, дигар сайёраҳо кор фармуда мешуд, маҳфуз мондааст. Як нӯги асбоби зовиясанҷ дар чуқурии 11 метр даруни хандаки дар шух қандашуда ва нӯги дигари азбайнрафтаи он тахминан дар баландии 30 метр

*
⁵⁶ Массон М. Е., Пугаченкова Г. А., ва диг., 1958.

⁵⁷ Доир ба ёдгориҳои Чӯпонато ниг.: Ғуломов Я. Ғ., 1948.

Деги биринчи масҷиди Хўҷа Аҳмади Ясави.
ш. Туркистон

вокеъ гардида будааст. Ин асбоб ба шакли ду қавси мувозӣ сохта шуда, ба шашъяки доираи радиусаш беш аз 40 метр баробар меомад. Қавсҳо самти дақиқи ба меридиан мутобиқ доштанд. Онҳо бо тахтаҳои мрамари сайқальёфта рӯкаш гардида буданд. Нури офтоб аз ду равзанаи худ ба дарун роҳ ёфта, бар ду қавси зовиясанҷ, ки дар рӯи онҳо нишонаҳои дараҷа, дақиқа ва сония сабт шуда буданд, нақши худро мегузошт.⁵⁸

Аз бинокориҳои Ҳироти асри XV хусусан маҷмуи иморати Мусалло, ки аз масҷид, мадраса ва мақбара иборат аст, шоёни тавачҷӯх мебошад. Ҳоло аз ин ёдгории меъморӣ қисмати хеле каме боқӣ мондааст. Манораҳои сеҷузъаи бисёр мавзун ва мақбараи хеле ҷолиби Гавҳаршод, ки яке аз гӯшаҳои мадрасаро ишғол на-

*

⁵⁸ Рочез ба хафрияти расадхона ниг.; *Вяткин В. Л.*, 1962; *Массон М. Е.*, 1941; *Шишкин В. А.*, 1953, 1965; *Ғуломов Я. Ғ.* ва *Буряков Ю. Ф.*, 1968. Таҷдиди бинои азбайнафтаи расадхона мавриди баҳсу мунозира қарор гирифтааст, ниг.: *Нильсен В. А.*, 1953; *Пугаченкова Г. А.*, 1969.

Косан сафолни
Аҳди Темуриён.
Осиёи Миёна

Мақбаран Шодимулкана. Гунбаз. Шоҳи Зинда.
Самарқанд

муда, қисми таркибии он ба шумор мерафт, аз ҳашамат ва азамати он гувоҳи медиҳанд.⁵⁹

Санъати наққошӣ ва миниётур

Чунон ки манъбаҳои хаттӣ шаҳодат медиҳанд, иморатҳои бошукӯҳ, алалхусус, қасрҳои Темур ва Теуриён аксаран бо тасвирҳои тамоми рӯи деворҳо зинат меёфтанд. Сюжети онҳоро манзараҳои ҷангу муҳосираи шаҳрҳо, базму зиёфат, русуми пазирӣ ва саҳнаҳои муқаррарии зиндагӣ ташкил менамуданд. Чунин василаи ороишро махсусан Темур ташвиқ мекард. Дар рӯи девори қасрҳои сарилсилаи теуриӣ тамоми қиссаҳои базму разми ӯ тасвири худро пайдо карда буданд.

Расми Темур.
Мусавварии асри XV
(Эҳтимол, нусхае аз
мусавварии пешини
бошад).

Аз рӯи гувоҳии муосирон, суратҳои ҳуди Темур, фарзандону наберагон ва дарбориёни ӯ, ҳатто маликаҳои хонадони теуриӣ ҷузъҳои хатмии он сюжетҳои мураккаби тасвири рӯи девори иморатҳои онзамона ҳисоб меёфтанд. Қитъаҳои боқимондаи ҷан-де аз мақбараҳои Шохизиндаи Самарқанд дар бораи он санъати

*

⁵⁹ Пугаченкова Г. А., 1963, саҳ. 147—157.

бошукӯх тасавури умумӣ ва тақрибӣ ба вучуд меоваранд. Дар ин қитъаҳо фақат ҷӯйҳо, дарахтон, буттаҳо, гулҳо ва дар заминаи наботот хавосилҳои паранда тасвир ёфтаанд.⁶⁰

Асри XV ба олами тамаддун нусхаҳои хаттии олий, ки аз когазу чилд то китобату тасвирот — ҳама намунаи санъаткории бе-назирест, ҳадья намуд.⁶¹ Дар бисёр шахрҳои давлати бузурги темирӣ хаттотҳо ва наққошони забардаст зиндагӣ карда, асарҳои хеле зебо ва мӯхташам меофариданд. Аммо маркази асосии ривочу равнақи ин ҳунарҳо ба ҳар ҳол Ҳирот ба шумор мерафт. Дар бобати ҷамъ намудани одамони ҳунарвар ва шӯҳратманд ҳеҷ як шахр наметавонист бо Ҳирот баробар шавад. Дар нимаи аввали асри XV дар ин ҷо бародари Улуғбек Бойсунқар ҳамчун донишманд, қадршинос ва ҳомии маданият ном бароварда, чунон ки дар боло гуфта шуд, китобхонае ташкил кард, ки вай на фақат махзани китобҳои нодир буд, балки вазифаи коргоҳи аҳли ҳунарро ҳам адо менамуд. Дар он ҷо бехтарин миниётурсозҳо, хаттотҳо ва саҳҳофҳо кор мекарданд (як ҳуди хаттотҳо чил нафар буданд). Ғайр аз ин, дар Ҳирот китобхона — коргоҳи дарбории Шохрух низ мавҷуд буд, ки намунаҳои хеле хуби осори хаттотӣ ва миниётурӣ ба вучуд меовард.

Дар нимаи дуввуми аср Алишер Навоӣ ва Султон Ҳусайн Бойқаро, ки ҳамчунин донандагони қадри ин соҳаҳои ҳунар ҳисоб мешуданд, ҳунармандони мустаидро ҳимоят карда, онҳоро ба дарбор ҷалб менамуданд.

Хусусияти миниётури Шарк, хоҳ барои ороиши китоб хизмат кунад ва хоҳ ба таври чудоғона (қитъа) сохта шуда бошад, ин аст ки вай ҳаҷм ва сояравшан, умқ ва дури надорад. Чизҳои ба назари бинанда дар фосилаҳои гуногун воқеъшуда ба тариқи амудӣ, аз паст ба боло: чизҳои наздик дар поён ва чизҳои дур дар боло ҷой дода мешуданд.

Ҳаҷми чизҳои дуру наздик таносубан аз ҳам фарқ намекард, яъне чизи дур назар ба чизи наздик ҳаҷман хурд намешуд. Вале ин ҷиҳатҳои миниётурро на ҳамчун нуқсон, балки ҳамчун хусусияти хоси ин навъи эҷодиёти тасвирӣ донистаанд. Нафосати тасвир, обурани фаровон, ба василаи рангомезӣ ва сохти композиционии сурат ифода кардани ҳолати рӯй ва эҳсосот аз ҷиҳатҳои пураарзиши миниётур ҳисоб меёфт.

Дар сарчашмаҳои хаттӣ номи бисёр миниётурсозони асри XV,

*

⁶⁰ Денике Б. П., 1939, сах. 200—208; Ремпель Л. И., 1961, сах. 318—325, 332—337; Бородина И. Ф., 1965.

⁶¹ Адабиёти ин соҳа хеле зиёд аст. Ин ҷо фақат баъзе асарҳои характери умумидоштаро ном мекарем: Денике Б. П., 1938, сах. 68—120; Семёнов А. А., 1940; 1946 б; Пугаченкова Г. А., Ремпель Л. И., 1965; «Персидские миниатюры», 1968, сах. 6—17; Sitchoukine I., 1954; Ettinhausen R., 1960; Gray B., 1961 (ҳамон ҷо феҳристи муфассал).

Қоваи оҳангар пешопеши шӯришгарон. Мусаввараи охири асри XV. Самарқанд (?)

ки санъаткорони забардасти замони худ буданд, зикр шудааст. Лекин ба сабаби он, ки миниётурсозон, одатан, дар асарҳояшон имзо намегузоштанд, таҳқиқи эҷодиёти аксари онҳо бо ниҳояти душворӣ анҷом меёбад.

Дар нусхаи «Шоҳнома»-и соли 1429/30 дар китобхонаи Бойсунқар китобатшуда бист миниётуре, ки чанд нафар ҳунармандон сохтаанд, мавҷуд аст. Муҳаққиқон онҳоро аз беҳтарин намунаҳои марҳалаи аввали равнақи мактаби миниётурсозии аҳди Темурӣ ба қалам додаанд. Нафисию мавзунӣ, балки зарифии сурат, равшани раиғ ва қисматбандии махсус, ҳатто дар мавзӯҳои «расмӣ» ҳам ҷиҳати фарққунандаи ин миниётурҳоро ташкил менамоянд.

Мақтаби миниётурсозии Ҳирот дар нимаи дуввуми асри XV ба тавассути як идда хунармандони моҳир ба авҷи тараққиёти худ расид. Дар байни ин хунармандон Қамолиддини Бехзод (тав. байни солҳои 1450—1460, ваф. соли 1536/37) мақоми хосае ишғол намудааст.

Расоми бузурги он замон Мираки Наққош аз қобилияти фавқуллодаи писарбачаи یتим Қамолиддин огоҳ шуда, ӯро тарбият ва сарпарастӣ намуд (мутаассифона, эҷодиёти Мираки Наққош ҳанӯз ба дараҷаи кофӣ омӯхта нашудааст, зеро фақат ду миниётури имзогузоштаи ӯ маълум асту бас). Дар камолоти Бехзод Алишер Навоӣ низ ҳамчун ғамхор ва мададгор хидмати шоиста намуда, барои ба муҳити одамони истеъдоднок ва маданӣ роҳ ёфтани ӯ имконият фароҳам овард. Дар ташаккули идеалҳои эстетикӣ ва тараққиёти эҷодиёти Бехзод маҳз ҳамин муҳит таъсири басо муфид ва самарбахш расонид.

Барои миниётурҳои марҳалаи аввали эҷодиёти Бехзод бештар рангҳои банур ва тазод, қисматбандии динамикӣ, серсуратӣ ва пур қардани ҷо хос аст. Чунончи, миниётурҳои барои «Зафарнома»-и Ҷздӣ сохтаи ӯ аз ҳамин қабиланд. Дар маркази диққати рассом шиддати муҳориба ва ҷушу хуруши меҳнат қарор гирифтааст. Тасвири майдони муҳорибаи ду қушун ба тасвири манзараи мушобех дар нусхаи «Шоҳнома»-и соли 1429/30 ҳеҷ монандие надорад. Дар ин ҷо ду қушуни баробар баҳамназдикшаванда не, балки тӯфони разм ба назар мерасад. Дар ин ҷо ҳар як чехраи тасвиршуда фардист, заду бархӯрди ҷанговарон ногаҳонӣ, пуршиддат ва хеле гуногун аст. Миниётури сохтмони масҷиди ҷомеи Самарқанд аз ҷиҳати мазмун тамоман фарқ мекунад. Вале дар ин ҷо ҳам шиддати ҳаракат баръало ҳис карда мешавад. Дуредгарону қандакорон дам нагирифта қор мекунанд, назораткунанда коргурезеро ҷазо медиҳад, аробаи пур аз санги мармар омада истодааст.

Одамони бисёре тасвир шудаанд, вале ҳама дар киёфа ва ҳолати гуногунанд: яке серҳаракат, дигаре оромтар, аммо ҳама дар якҷоягӣ ба ташвишу тараддуи қори сохтмон қомилан мувофиқат доранд.

Баъзе муҳаққиқон бо имони қомил ва баъзе муҳаққиқон бо андак шакку шубҳа якчанд миниётурҳоро, ки дар маҳзанҳои гуногуни мамлақати мо маҳфуз мебошанд, ба қалами Бехзод нисбат медиҳанд⁶². Масалан, ба ақидаи санъатшиноси советӣ О. И. Галеркина якчанд миниётурҳое, ки дар Китобхонаи оммавии давлатии ба номи Салтыков-Щедрини шаҳри Ленинград маҳфуз мебошанд, асарҳои Бехзод гуфтаи мумкин аст⁶³. О. Ф. Акимушкин,

*

⁶² Акимушкин О. Ф., Иванов А. А., 1968, сах. 17; Ашрафӣ М. М., 1974, сах. 22.

⁶³ Galerkina O., 1970.

А. А. Иванов, М. М. Ашрафӣ дар ин бобат хеле бомулоҳиза изҳори ақида мекунад ва чунин мешуморанд, ки баъзе аз ин миниётурҳо, бешакку шубҳа, ба қалами шогирдони Бехзод тааллуқ дорад ва мувофиқи услуби ҳуди Бехзод кашида шудаанд. Ба ин миниётурҳо композицияи шинаму мутаносиб, назокату латофати ҳар як печутоби хат, таъсири мукаммалу дилошуби ранг хос аст, ки ин фақат ба устодони забардаст муяссар мешавад. Ба гуфтаи муҳаққиқони миниётурҳои форсӣ миниётурҳои аслии Бехзод соҳиби чунон композицияи мукаммал мебошанд, ки дар асоси қонуну қоидаҳои аниқу дақиқи математикӣ тартиб ёфтаанд ва одамон дар расм чунон ҷой мегиранд, ки аксар вақт гуё як доирае пайдо мешавад.

Дар баъзе расмҳои худ Бехзод ин услуби худро ошкоро ба қалам медиҳад, дар баъзе расмҳояш бошад, баръакс, ба руи ин услуби худ парда мекашад ва онро ноаён истифода мебарад. Бехзод ба қоидаву қонунҳои маълуму муқаррарии расмкашӣ эҷодкоро на муносибат мекард, ӯ қоидаву қонунҳоро азнав месохт, таъбир меод, дигар мекард, маҳз чунин муносибати эҷодкорои Бехзод ва дар айни ҳол, идроки ниҳоят нозуку латифи тобиши ранг ва намуди тарҳ миниётурҳои ӯро ин қадар беҳамтову беамсол кардаанд.

Мақтаби миниётуркашии асри XVI Табриз аз эҷодиёти Бехзод фаровон баҳра бардоштааст. Соли 1522 шоҳ Исмоили Сафавӣ Бехзодро ба Табриз бурда, сардори китобхона таъин мекунад, ки вазифи вай роҳбарӣ ба миниётуркашони дарбор буд. Дар давраҳои аввал услуби миниётуркашии мактаби Табриз дар асоси услуби композициясозӣ ва рангубордиҳии равияи Хирот инкишоф меёфт.

Ба ин ҷиҳати масъала, масалан, рассоми асри XVI Содикбеки Афшор низ ишорат намуда навишта буд, ки анъанаи маҳаллӣ бо услуби Бехзод зич омезиш ёфта буд.⁶⁴

Муҳаққиқон инчунин қайд кардаанд, ки таъсири мактаби Хирот дар миниётурҳои асри XVI Бухоро низ ба назар мерасад.

Дар охири асри XV эҷодиёти Бехзод бештар ба тафаккур ва эҳсосоти қалбӣ наздик мешавад ва аксаран ба тасвири манзараҳои табиат рӯ меоварад. Чунин кайфияти санъаткори бузург дар миниётурҳои «Лайлӣ ва Мачнун»-и Хусрави Деҳлавӣ акс ёфтааст. Мавзӯи ишқи маъсум ва ноком дар осори Бехзод ифодаи хеле таъсирбахш ва шоиронаи худро пайдо намудааст.

Бехзод суратгари мумтоз ҳам буд. Дар офаридаҳои ӯ баъзе шахсони таърихӣ аз ҷиҳати қиёфа ба ҳамзамонаш монанд шудаанд. Масалан, дар яке аз миниётурҳои Искандари Мақдунӣ ба худ қиёфаи Султон Хусайн Бойқароро гирифтааст. Ҳамчунин ми-

*

⁶⁴ Садиг-бек Афшар, 1963, саҳ. 6.

ниётурҳое ҳастанд, ки саҳнаҳои зиндагии дарбориёро инъикос мекунанд ва дар ин байн сурати Султон Ҳусайн ва ё яке аз дарбориён низ ба назар мерасад.

Аммо суратҳои алоҳидаи Султон Ҳусайн ва Муҳаммади Шайбонихон аз шоҳкорҳои Бехзод дар ин навъи санъати рассомӣ ба шумор мераванд.

Бехзод дар санъат равияи тоза ба вучуд оварда, устоди як мактаби махсуси наққошии замон гардид. У шогирдони бисёре дошт. Яке аз наққошони машҳури он аср Қосим Алӣ низ, мутубиқи маълумоти баъзе сарчашмаҳо, аз шогирдони вай ҳисоб мешуд.

Муосирон чунин мешумурданд, ки тафовути асарҳои ин ду устоди санъатро фақат донишманди зарофатбин метавонад дарк намояд. Мутаассифона, аз миниётурҳое, ки бидуни шубҳа, ба қалами Қосим Алӣ тааллуқ доранд, ягонто ҳам то замони мо нарасидаанд.

Мактаби миниётурсозии Ҳирот дар охири асри XV ва ибтидои асри XVI усулаи ҳалли қисматбандии (назар ба нимаи аввали асри XV) камтағйирёфтаре ба амал татбиқ намуд. Дар айни замон, ба ақидаи санъатшиносон, дар миниётурҳои он тамоили реалистӣ беш аз пеш афзуда, майлу кӯшиши фардикунонӣ ва, ҳатто ифода намудани ҳолати рӯҳии персонажҳо тақвият меёбад, тасвири табиат мураккабтар мегардад.

Маҳорат ва ҳунари санъаткорон ба дараҷаи баланди такомули худ мерасад. Асарҳои моҳирона офаридаи миниётурсозони забардасти асри XV яке аз қуллаҳои маданияти бадеии Шарқ ҳисоб меёбад.

Илму адаб дар нимаи дуоми асрҳои XIV — XV

Яке аз олимони маъруфи замони Темур, ки борҳо дар мубоҳисаҳои илмӣ дарбори ӯ ширкат намудааст, *Саъдуддин Масъуд ибни Умари Тафтозонӣ* (1332—1389) мебошад. Саъдуддини Тафтозонӣ то охири умри худ дар Гиждувон, Чом, Хоразм, Туркистон, Самарқанд, Ҳирот ва Сараҳс ба дарсгӯӣ машғул шуда, доир ба сарфу наҳв, фикҳ ва илми баён рисолаҳои зиёде таълиф намудааст, ки ҳанӯз аз вақти дар қайди ҳаёт будани ӯ ба қатори китобҳои дарсӣ дохил гардидаанд.

Муаррихи барҷастан он давр *Аҳмад ибни Муҳаммад ибни Арабшоҳ* (1392—1450) дар Димишқ таваллуд ёфта, аз синни ҳаштсолагии дар Самарқанд иқомат намудааст. Асари асосии ӯ «Аҷоибу-ул-мақдур фи навоиб Темур» ном китобест, ки дар он хусусиятҳои манфии Темур ниҳоятдараҷа сахт ва нисбат ба он замон хеле ҷасурона мазаммат мешавад.

Дигар аз муаррихони маъруф *Низомиддини Шомӣ* соли 1404 бо унвони «Зафарномаи Темурӣ» китобе навишт. *Шарафиддин Али Ҷаздӣ* (ваф. 1454) дар соли 1425 бо номи «Зафарнома» асари машҳури худро таълиф намуд, ки он ҳам ба аҳди Темур бахшида шудааст.

Дар асри XIV адабиёти бадеӣ низ тараққӣ карда, адибони барҷастае ба вучуд омаданд, ки дар байни онҳо классикони машҳури назми форсу тоҷик *Шамсиддин Муҳаммад Ҳофизӣ Шерозӣ* (ваф. 1389) ва *Қамоли Хуҷандӣ* (ваф. тахминан 1400) мавқеи бузургеро ишғол мекунанд. Дар асарҳои онҳо бештар ғояҳои тараққихоҳонаи замона мунъакис гардидаанд.

Ҳофиз дар айёми кудакӣ хеле барвақт аз падар ҷетим монд. Модараш, ки имконияти хонондани фарзандашро надошт, ӯро ба тарбияти шахсе гузошт. Лекин Ҳофиз ба зудӣ хонаводаи ин шахсро тарк намуда, ба нонвое шогирд шуд.

Чанд гоҳ дар мадраса ҳам таҳсил карда, як қадар маълумот ба даст овард. Баъдҳо вай зиндагонии дарवेशона ба сар бурда, мутасил ба касби дониш машғул гардид ва дере нагузашта ҳамчун шоир шӯҳрат ёфт.

Шеърҳои Ҳофиз ханӯз дар айёми ҳаёти ӯ дар байни оммаи халқ хеле паҳн шуда, тадричан як қисмати онҳо ба фольклор низ дохил гардидаанд. Ҳоло ҳам Ҳофиз дар Тоҷикистон, Эрон ва Афғонистон аз маҳбубтарин шоирон ба шумор меравад, мардум ашъори дилнавози ӯро бо шавқу завқ мехонанд. Роли Ҳофиз дар таърихи адабиёти форсу тоҷик бағоят бузург мебошад. Вай шоирест, ки навъи лирика, яъне ғазалро ба дараҷаи олии тақомул расонида, ба он мазмунҳои тоза дохил кардааст. Ба ғазалиёти Ҳофиз дар баробари мавзӯи ишқ ва май, зебӣ ва хушғилӣ, фикру андешаҳои ирфонӣ ҷиҳати эътироз нисбат ба беадолатиҳои иҷтимоӣ низ хос мебошад. Ҳофиз дар шароити асри миёна то ба дараҷаи мубориза барои шаъну шараф ва қадру қимати инсон расид. Вай аксар вақт ҳамаи он чизеро, ки дар тафаккури ӯ пайдо мешуд, изҳор карда наметавонист. Шоир, ки бо шароит ва муҳити тираи давр муросо намекард, ғолибан ба худ ниқоби риндӣ кашиданро афзалтар медонист. Бо вучуди ин, мазмуни асосии назми Ҳофизро на шодиву хушҳолии лоқайдона ва на васфи зебӣ барои худи зебӣ, чи навъе ки шарқшиносони буржуазӣ вонамуд кардани мешаванд ва на андешаҳои сарбастаи тасаввуф, балки ҳисси норизоӣ нисбат ба беинсофиҳои иҷтимоии замона фароҳам овардааст.

Шеърҳои ошиқонаи Ҳофиз эҳсоси баланд ва шавқу рағбати бепоёни одамиро иброн намуда, дуруғу риёро мазаммат ва писандидатарин ҳислатҳои инсонро талқин мекунанд. Ба тариқи намунаи ғазали Ҳофизро, ки пур аз маҷозу кинояҳои ҳадафзан мебошад, меоварем:

Ман на он риндам, ки тарки шохиду соғар кунам,
 Мухтасиб донад, ки ман ин корҳо камтар кунам.
 Чун сабо маҷмуаи гулро ба оби лутф шуст,
 Качдилам хон, гар назар бар сафҳаи дафтар кунам.
 Лола соғаргиру наргис масту бар мо номи фиск,
 Довари дорам басе, ё раб, киро довар кунам?
 Ишк дурдонасту ман ғаввосу даръё майкада,
 Сар фуру бурдам дар ин чо, то кучо сар баркунам?
 Гарчи гардолуди фақрам, шарм бод аз ҳимматам,
 Гар ба оби чашмаи хуршед доман тар кунам.
 Ман, ки дорам дар гадои ганчи султонӣ ба даст,
 Кай тамаъ дар гардиши гардуни дунпарвар кунам!
 Ошиқро гар ба оташ меписандад лутфи дӯст,
 Тангчашмам гар назар бар чашмаи Қавсар кунам.
 Аҳду паймони фалакро нест чандон эътибор,
 Аҳд бо паймона бандам, шарт бо соғар кунам...
 Бо вучуди бенавой рӯ сияҳ бодам, чу маҳ,
 Гар қабули файзи хуршеди баландахтар кунам!
 Ман, ки имрӯзам бихишти нақд хосил мешавад,
 Ваъдан фардои зоҳидро чаро бовар кунам?!
 Шеваи риндӣ на лоиқ буд васфамро, вале
 Чун дарафтодам, чаро андешаи дигар кунам?..⁶⁵

Муосирони Ҳофиз мазмуни тасаввуфии ашъорашро ба назар гирифта, уро ҳанӯз дар вақти зиндагиаш «Дисон-ул-ғайб» номида буданд. Баъзе рӯҳониёни мутаассиб пас аз марги Ҳофиз шеърхояшро соф аз нуқтаи назари динию тасаввуфӣ маънидод кардани шуданд.⁶⁶ Масалан, онҳо иддао мекарданд, ки образҳои ғазалиёти ӯ гӯё аслан маънии маҷозӣ доранд: «ёр» ишора ба худост ва ғайра.

Гётеи заковатманд ишорати Ҳофизро ҳамчун ифодаи эътирози зидди зӯҳду риё дарк намуд. Ӯ дар «Девони ғарбию шарқӣ»-и худ китоби махсуси шеърхояшро бо унвони «Ҳофизнома» ба шоири бузурги форсу тоҷик бахшид.⁶⁷

Маҷозу кинояҳо дар ашъори Ҳофиз барои ифодаи ғояҳои инсондӯстии ин шоири бузург хизмат менамуд.

Қамолӣ Хучандӣ. Айёми кӯдакии худро дар Хучанд гузаронида ва давраи таҳсилашро дар Самарқанд ба итмом расонида, сипас, ба Табреш рафт ва дар дарбори ҳокими он чо қарор гирифт. Вақте ки хони Олтин Ӯрда Тӯхтамишхон Табрешро забт намуд,

*

⁶⁵ Ҳофиз, 1893, сах. 284—285.

⁶⁶ Дар баъзе байтҳои Ҳофиз ба риштаи назм кашанда шудани оятҳои чудогонани куръон шояд ба чунин иддао асос гардида бошад.

⁶⁷ Брагинский И., 1966, сах. 220—253.

Қамол ба асири афтода, ба Сарой (пойтахти Олтин Ӯрда) бурда шуд. Ӯ пас аз чанд соли маҳбусӣ ба Табрез баргашта, тахминан дар соли 1400 вафот кард.

Қамоли Хучандӣ низ яке аз барҷастатарин устодони назм мебошад. Ғазалҳои ӯ хеле раван ва хушоҳанг буда, баъзе аз онҳо бо мавзӯи ва мазмуни худ ғазалҳои Ҳофизро, ки Қамол бо вай робитаи дӯстӣ доштааст, ба хотир меоранд. Ғазали зерин, ғаму ҳасрати шоирро дар ёди ватан хеле хуб ифода намуда, бо як силсила ғазалҳои халқии тоҷик, ки ҳамчун шеърҳои «ғарибӣ» маъруфанд, пайваст мешавад:

Дил муқими қӯи чонон асту ман инчо ғариб,
Чун қунад бечораи мискинтан танҳо ғариб.
Орзуманди диёри ҳешаму ёрони ҳеш,
Дар ҷаҳон то чанд гардам бесару бепо ғариб?!
Чун ту дар ғурбат наафтодӣ, ҷӣ донӣ ҳоли мо?
Меҳнати ғурбат надонад ҳеч кас, илло ғариб.
Ҳаргиз аз роҳи қарам рӯзе напурсидӣ, ки чист —
Ҳоли зори мустаманди монда дур аз мо ғариб?
Чун дар ин даврон намеафтад касе бар ҳоли мо,
Дар ҷунин шаҳре, ки мебинӣ, кӣ афтад бо ғариб?
Дар ғарибӣ ҷон ба саҳтӣ медахад мискин Қамол
Во ғарибӣ, во ғарибӣ, во ғарибо, во ғариб! ⁶⁸

Дигар аз шоирони он замон *Носири Бухороист* (ваф. 1378), ки аз ҷиҳати услуб ва мазмуни эҷодиёти худ ба Ҳофиз ва Қамол наздикӣ дорад.

Дар ашъори бузургтарин шоирони асри XIV, ғолибан дар ғазал онҳо, бар хилофи қасидасароиҳои расмӣ, кайфияти эътирозомези халқ, ки дар шӯру ошӯбҳои он ба таври равшан ифода меёфт, дар шакли ба худ хос мунъакис мегардид. Қимат ва арзандагии маҳсули ин ғазалҳо ва сабабҳои дар байни халқи тоҷик шӯхрат пайдо кардани онҳо дар ҳамин аст.

Илму адаб маҳсусан дар аҳди салтанати Улуғбек раванку ривож пайдо намуд. Мо дар боло роҷеъ ба фаъолияти ҳамаҷонибаи эҷодии Улуғбек сухан рондем. Ӯ, дар ҳақиқат ҳам, тавонист барҷастатарин намояндагони афкори илми нучум ва ҳандасаи замонаро ба Самарқанд ҷамъ намояд.

Дар соли 1428 Улуғбек сохтмони бинои расадхонаи бузургеро ба итмом расонда, онро бо асбобу олоти муқаммал муҷаҳҳаз сохт.

Ин расадхона дар тараққиёти илми нучуми он давра роли бағоят муҳиме бозӣ кард. Дар ин расадхона нахустин бор вазъияти

*

⁶⁸ Қамоли Хучандӣ, 1955, саҳ. 14.

як қатор ситораҳоро муқаррар карда, ба тавассути он дар соли 1437 ҷадвалҳои нучумие, ки аҳамияти умумиҷаҳонии илмӣ касб намудаанд, тартиб дода шуданд. Бояд қайд кард, ки ин ҷадвалҳо аслан ба забони тоҷикӣ тартиб ёфта, баъдҳо ба забони арабӣ тарҷума гардидаанд. Дар онҳо вазъияти беш аз ҳазор ситораи ба ҷашм аён ва мавқеи тақрибан ҳамаи шаҳрҳои Шарқи исломӣ нишон дода шудааст.

Ҷадвалҳои нучумии Улуғбек, чи дар Шарқ ва чи дар Ғарб, дар зарфи чандин аср ҳамчун китоби дарсии доир ба таҳқиқи авзои кавокиб хидмат намуданд. Аҳамияти ин ҷадвалҳо боз дар ҳамин ҷост, ки онҳо барои омӯхтани вазъияти илми нучум дар миёнаҳои асри XV манбаи пурқимате мебошанд.

Улуғбек на фақат ба тараққиёти илму фан, балки дар айни замон ба пешрафти адабиёт ва санъат низ хеле аҳамият меод.

Дар ин вақт Самарқанд ва Ҳирот марказҳои бузурги маданияти Шарқ гардида буданд. Ҳирот, ки ҳанӯз аз замони Шоҳрух ба пешравӣ оғоз карда буд, дар нимаи дуввуми асри XV, яъне дар айёми ҳукмронии Султон Ҳусайн Бойқаро (1469—1506) ба калонтарин маркази илму маданият табдил ёфт. Аз тамоми гушаву канорҳои Мовароуннаҳр ва Эрон ходимони илму санъат ба Ҳирот ҷамъ омадан гирифтанд. Ба ин ҷиҳат, дар Ҳирот илмҳои тиб, ҳуқуқ, ахлоқ, инчунин адабиёт ва санъат низ тараққӣ карданд.

Бузургтарин намоёнҳои адабиёти ин давра шоир ва донишманди маъруф *Нуриддин Абдурахмони Ҷомӣ* (1414—1492) мебошад. Ҷомӣ дар деҳаи Ҷом, наздикии Нишопур, таваллуд ёфта, таҳсили худро дар Ҳирот ба анҷом расонид ва баъдҳо фаъолияти илмӣ ва адабиашро асосан дар ҳамин ҷо давом дод. У якҷанд дафъа ба Самарқанд низ сафар кардааст. Аз он қасидае, ки Ҷомӣ дар соли 1487 оид ба шарҳи ҳоли худ навиштааст, чунин маълум мешавад, ки вай илми шеър ва қофия, сарфу наҳв, мантик, ҳикмати шарқ ва Юнон, табиӣёт, риёзиёт ва илми ҳайъатро омӯхта, баландтарин дараҷаи дониши замонаро азхуд карда будааст. «Баҳористон» ном асари ӯ, ки дар равияи «Гулистон»-и Саъдӣ таълиф ёфтааст, аз бехтарин намунаҳои насри асри XV маҳсуб мегардад. Ҷомӣ дар асарҳои худ ҳамаи навъҳои адабиёти моҳирона тақмил дод ва бо ҳамин ба тараққиёти минбаъдаи адабиёти тоҷик таъсири ҳосеа расонидааст.

Абдурахмони Ҷомӣ дар тамоми таърихи адабиёти асри миёнаи тоҷик аз сермаҳсултарин шоирон мебошад. Муаллифи тазкираи «Миръот-ул-хаёл» *Шерҳони Лӯдӣ* чунин навиштааст: «Ҷомӣ наваду нӯх китоб тасниф намуд, ки ҳамаи онҳо дар Эрон, Турон ва Ҳиндустон назди аҳли дониш мақбул афтод ва ҳеҷ кас ангушти эътироз бар ину он натавонист ниҳод».

Аз асоситарин асарҳои манзуми Ҷомӣ «Ҳафт авранг» мебо-

шад, ки аз ҳафт достони бузурги мисли достонҳои «Хамса»-и машҳури Низомӣ фароҳам омадааст (аз ҳафт маснавӣ сетоаш: «Тӯҳ-фат-ул-аҳрор», «Лайлӣ ва Маҷнун» ва «Хирадномаи Искандарӣ» назира ба достонҳои «Хамса»-и Низомист). Дар бештарини асарҳои ӯ ғояҳои инсониятпарварона тараннум гардида, истибдоди ашрофи ҳукмрон танқид ва мазаммат карда мешавад. Вале эҷодиёти Ҷомӣ аз муҳолифатҳои фикрӣ ҳолӣ набуда, дар қатори ғояҳои нисбат ба он замон тараққиҳоҳона ба асарҳои ӯ ғояҳои динию тасаввуфӣ низ роҳ ёфтаанд.

Ҷомӣ дар «Хирадномаи Искандарӣ» ном яке аз достонҳои «Ҳафт авранг» дар пайравии Форобӣ ва Низомӣ кишвари ҳаёлиеро тасвир намудааст, ки сокинони он ҳама дар мусовот зиндагӣ карда, дар байни онон аз дорову нодор ва аз золиму мазлум асаре дида намешавад.⁶⁹

Дар аҳди салтанати темуриён, ки давраи ташаккули адабиёти бадени ўзбекизабон низ мебошад, процесси таъсири мутақобили адабиётҳои ўзбек ва тоҷик беш аз пеш қувват мегирад. Фаъолияти даҳон адабиёти ўзбек *Мир Алишер Навоӣ* (1441—1501) маҳз ба ҳамин давра тааллуқ дорад.

Навоӣ соли 1441 дар хонадони шахси соҳибмаърифате ба дунё меояд. Дар байни наздикони ӯ шоирон, мусиқичиён ва хаттотон ҳам буданд.

У аз хурдсолӣ нисбат ба шеър майлу рағбат пайдо карда, ба тоҷикӣ ва ўзбекӣ шеър гуфтан оғоз намуд ва аз синни понздаҳсолагӣ ба шоирӣ шўҳрат ёфт.

Пас аз ба тахти Ҳирот нишастани Султон Ҳусайн Бойқаро (1469) Навоӣ мақоми ходими давлатро соҳиб гардид. У бо унвони амир олитарин мансаби давлатиро ишғол намуд. Навоӣ қариб тамоми умри худро дар Ҳирот гузаронид.

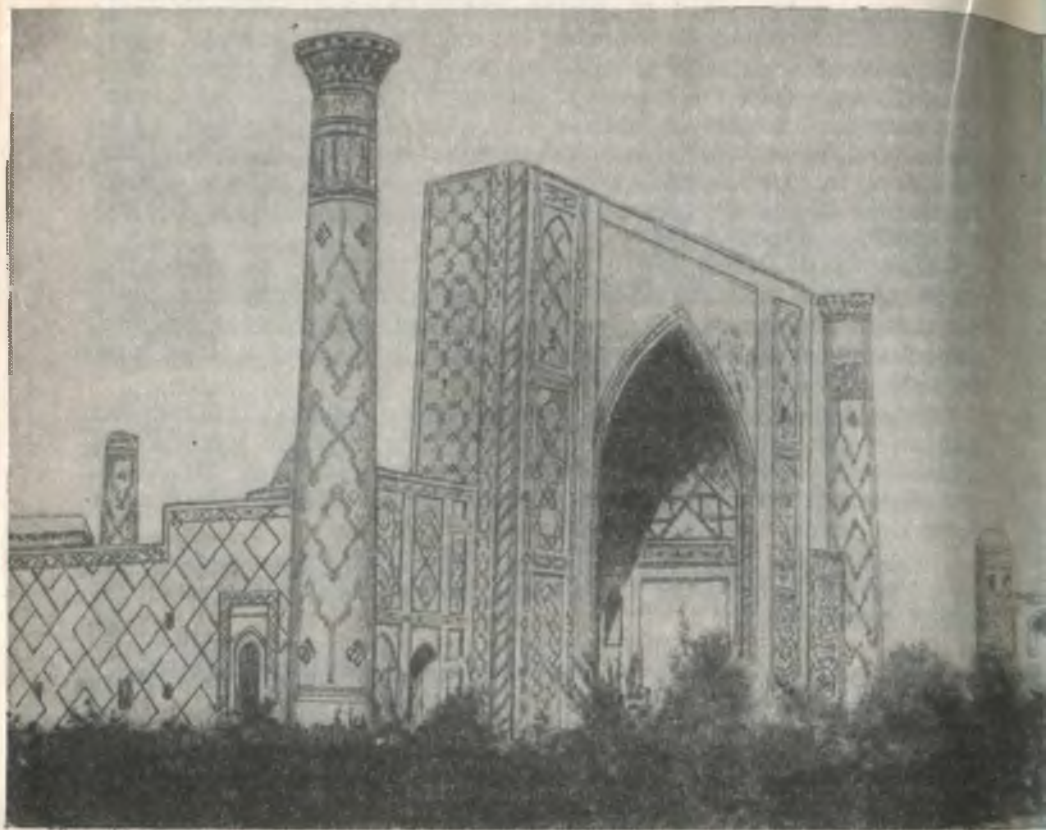
Дар ташаккули даҳон Навоӣ муносибати дўстона ва алоқан эҷодии ӯ бо Ҷомии бузургвор роли калоне бозидааст. Навоӣ худро шогирди Ҷомӣ ҳисоб мекард. «...Мулоқоти Навоӣ ва Ҷомӣ,— менависад Е. Э. Бертельс,— дар воқеъ, дўстиеро ба миён овард, ки то охири умри Ҷомӣ давом намуд. Решаи ин дўстӣ, албатта, на фақат бар чиҳатҳои фардии ҳислатҳои ин ду марди бузург, балки дар заминаи умумияти ҷаҳонбинӣ, мувофиқати комили ақидаву назарҳои онҳо ба мақсад ва вазифаҳои адабиёт қарор гирифтааст».⁷⁰

Дар солҳои 1483—1485 Алишер Навоӣ ба забони ўзбекӣ «Хамса»-и худро эҷод менамояд, ки ин ҳам мисли «Ҳафт авранг»-и Ҷо-

*

⁶⁹ Роҷеъ ба он ниг.: *Айнӣ С.*, 1948; *Бертельс Е. Э.*, 1965 а; *Ҷомӣ*, 1965. Нашри осорӣ Ҷомӣ ва тарҷумай онҳо: *Ҷомӣ*, 1964; *Абдураҳмони Ҷомӣ*, 1964.

⁷⁰ *Бертельс Е. Э.*, 1965 а, саҳ. 124.

Мадрасаи Улуғбек. Соли 1420. Самарқанд

мӣ назираест ба силсилаи дostonҳои шоири бузурги аsри XII Низомии Ганҷавӣ.

Бисъёр суҳансароёни забардаст ба равияи Низомӣ «Хамса» навишта, дар офаридани ин навъ асарҳо анъанаи шоистаеро ба вучуд овардаанд.

Навоӣ дар ин силсилаи маснавиёти худ бисъёр фаслҳоро ба танқиди зулму тааддӣ, ҳирсу оз ва ҳоҳталабӣ бахшидааст.

Вақте ки соли 1492 Абдурахмони Ҷомӣ вафот намуд, Навоӣ ва дӯстони ӯ як соли тамом азодорӣ карданд. Навоӣ барои абадӣ гардонидани хотираи дӯсти бузургвори худ «Хамса-ул-мутаҳайрин» ном асаре навишта, яке аз таълифоти Ҷомиро ба узбекни қадим тарҷума кард.

Дӯстии Алишер Навоӣ ва Абдурахмони Ҷомӣ тимсоли дурах-

шони дӯстии ду халқи бародар — ўзбекон ва тоҷикон аст, ки таърихи он ба қадимтарин замонҳо рафта мерасад.

Навоӣ дар охири умри худ (ваф. 1501) маснавии «Лисон-ут-тайр» ва асари пандомӯзи «Махбуб-ул-қулуб»-ро, ки ба бисёр ҷиҳатҳои ҳаёти ҷамъиятии онрӯза дахл мекунад, инчунин асарҳои зиёди дигарро таълиф намудааст.

Алишер Навоӣ яке аз бузургтарин шоирони асримиёнагии шарқ ва дар айни замон олим ва мутафаккири забардаст, мусиқидон ва наққоши моҳир, инчунин арбоби намоёни сиёсӣ.

«Навоӣ марди бузург аст. Истеъдоди гуногунҷанбааш ўро ба қатори нобиғаҳои ҷаҳон мегузорад. Офарандаҳои ӯ кайҳост, ки дастраси тамоми инсоният гардидаанд. Роли онҳо махсусан дар инкишофи адабиёти туркизабон бағоят калон аст.

Бузургтарин шоири озари асри XVI Фузулӣ, шоирони туркман Андалеб, Махдумқулӣ, Мулло Нафас ва дигарон аз офаридаҳои Навоӣ илҳом гирифта, дар бисёр бобатҳо ба ӯ пайравӣ намудаанд. Навоӣ дар миёни шоирони Туркия низ шўхрати зиёде дорад.

Хизмати Навоӣ дар адабиёти ўзбек аз ин иборат аст, ки ӯ ин адабиётро ба арсаи ҷаҳон баровард. Навоӣ бо офаридаҳои баъри халқи ўзбек имконияти ба забони модарӣ тараққи додани маданияти худро фароҳам сохт.

Қувваи истеъдоди Навоӣ дар он аст, ки офаридаҳои ӯ асархоро паймуда, ба ёди мардум ҷой гирифтанд ва имрӯз ҳам ба онҳо рӯҳ ва илҳом мебахшанд».⁷¹

Дар ин давра адабиётшиносӣ низ бисёр тараққи карда, дар бораи қофия, вазн, мувашшаҳ, муаммо ва ғайра асарҳои зиёде ба вучуд омаданд. Масалан, Ҷомӣ бо унвони «Муаммони сағир» ва «Муаммони қабир», «Рисолаи қофия»; *Қамолиддин Ҳусайнӣ* бо номи «Рисола фил-муаммо»; *Сайфӣ* бо номи «Арўз» асарҳо таълиф намуданд.

Дар соли 1486 яке аз муқаррабони дарбори Султон Ҳусайн Бойқаро *Давлатшоҳи Самарқандӣ*, ки ақсар вақт аз сўхбатҳои Ҷомӣ ва Навоӣ баҳраманд мегардид, асари машҳури худ «Тазкират-уш-шуаро»-ро ба вучуд овард. Ин асар дар бораи беш аз сад нафар шоир маълумот медиҳад.

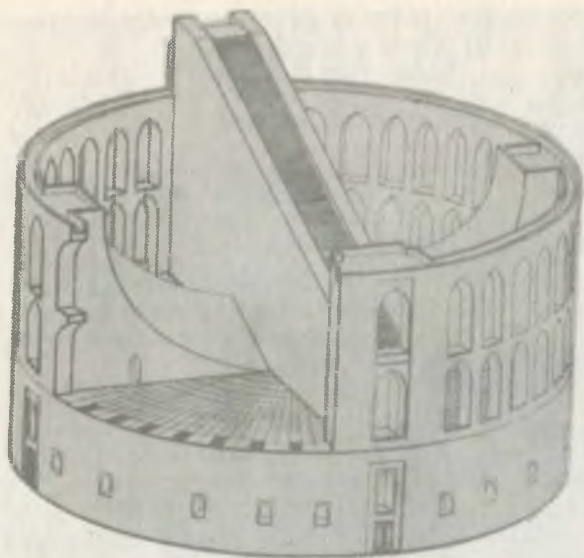
Аҳамияти мактаби адабии Ҳирот ниҳоятдараҷа бузург аст. Махсусан бояд таъкид кард, ки ба яқдигар наздик шудани адабиёти ду халқи ҳамсоя—тоҷикон ва ўзбекон маҳз аз ҳамин давра сар карда торафт қувват мегирад.

Дар ин ҷо баъзе хулосаҳои илми советиро доир ба давраи савуми тараққиёти назми классикӣ, ки асрҳои XIII—XV, яъне дав-

*

⁷¹ Қор-оглы Х. Р., 1968, сах. 63. Осори Алишер Навоӣ иборат аз 15 ҷилд дар Тошкент нашр шудааст.

Расадхонаи Улугбек.
Тақрибан соли 1428
(буриш —
реконструкция)

раи пас аз истилои муғулро дарбар мегирад, ичмолан баён меку-
нем. Аз солҳои 50-уми асри XIII, ба зулму истибдоди тоқатши-
кан нигоҳ накарда, дар марказҳои мадания баҷомонда ҳаёти ада-
бӣ дубора ба раванқ даромад. Тадричан ҳамон гуногунии жанр-
ҳо, ки ба давраи яқум (асрҳои IX—XI) хос буд, хусусияти асо-
сии адабиёти ин давраро ташкил дод ва равияи оппозиционии
гуманистӣ, ки дар давраи дуввум (асри XI—ибтидои XIII) пайдо
шуда буд, дар ин давра боз ҳам қувват гирифт.

Таҷдиди анъана нисбат ба асарҳои ҷамъбаस्तкунандаи «адаби-
ётшиносӣ» (мисли тазкираҳои Авфӣ, Давлатшоҳ ва ғ.) зарурат ба
миён овард. Мадеҳагӯӣ ба насли таърихии пуртумтарок, ки ба си-
тоиши Темур ва ворисони ӯ бахшида мешуд, роҳ ёфт. Қасидаҳои
мадҳия низ азнав раванқ гирифтанд (Хусрави Деҳлавӣ ва диг.).
Назирагӯӣ ҳам ба воситаи «Ҳамса»-и Хусрави Деҳлавӣ, «Ҳафт
авранг»-и Ҷомӣ, «Ҳамса»-и Навоӣ (ба забони ўзбекии қадим)
ўмри дубораи худро шуруъ намуд. Дигаргунӣ дар назми тасав-
вуфӣ аз он иборат буд, ки шеърҳои шаклан (аз ҷиҳати луғат ва
воситаҳои тасвир) суфиёна, вале аз ҷиҳати мазмун хеле гуногун
ба вучуд омаданд.

Комъёбии басо пурарзиши назми ин давра ғазалиёти Ҳофиз ва
Қамол буданд. Ҷомӣ бо эҷодиёти худ адабиёти ин давраро ҷамъ-

баст намуд. У тамоми навъҳои адабиरो инкишоф дод, синтези тамоми таҷрибаҳои адабиरो ба вучуд овард ва концепсияи бадеии инсонии комилро қор қарда баромад. Аммо дар назми асри XV унсурҳои тақлид низ беш аз пеш роҳ ёфта, диққати асосӣ ба ороиши зоҳирии шеър, шаклпарастӣ ва суханбозӣ равона қарда шуд.

Таракқии адабиёти бадеӣ дар асри XV ба пешрафти дигар санъатҳои алоқаманд таъсир нақарда наметавонист. Хусусан дар миёнаҳои асри XV санъати мусиқӣ ва рақс хеле ривоч гирифт. Дар ин давра на фақат мусиқакчиён, балки бастакорони хубе ҳам ба камол расиданд.

Пешрафти санъати мусиқӣ то дараҷае расида буд, ки дар ин соҳа асарҳои назариявӣ ба вучуд омаданд. Яке аз ин қабил асарҳо «Рисолаи мусиқӣ»-и Абдурахмони Ҷомист, ки дар бораи омӯхтани санъати мусиқии асри XV аз муҳимтарин сарчашмаҳо ҳисоб мешавад.

Дар ин давра инчунин оид ба илми ахлоқ бисёр асарҳо таълиф ёфтанд. *Ҷалолиддини Давонӣ* (1426—1502) соли 1467 бо номи «Ахлоқи Ҷалолӣ» китобе навишт. Дар соли 1494 *Ҳусайн Воизи Кошифӣ* дар масъалаи ахлоқ ва тарбия «Ахлоқи Мӯҳсинӣ»-ро офарид, ки аз чил боб иборат буда, ба шоҳзода Мӯҳсин бахшида шудааст. Ғайр аз ин, ӯ китоби машҳури «Қалила ва Димна»-ро бо номи «Анвори Суҳайлӣ» аз нав таҳрир намуд.

Комеъбихои соҳаи таърихнависӣ низ дар ин давра кам набуданд. Яке аз асарҳои муҳими ин фан «Зубдат-ут-таворих»-и *Ҳофизи Аbru* (ваф. 1430) мебошад, ки нақли воқеаҳои таърихро то соли 1427 расонидааст. *Абдураззоқи Самарқандӣ*, ки давомдиҳандаи қорҳои вай аст, бо унвони «Матлаъ-ус-саъдайн ва маҷмаъ-ул-бахрайн» китобе навишт, ки аз вақти таваллуди Абӯсаиди Ҳулоқуӣ то Абӯсаиди Темурӣ, яъне воқеаҳои таърихии байни солҳои 1304 ва 1469-ро дарбар мегирад.

Муиниддин Муҳаммади Исфизорӣ дар соли 1491 бо номи «Равзат-ул-ҷаннат фи авсофи мадинат-ул-Ҷирот» асаре ба вучуд оварда, на фақат таърихи шаҳри Ҷирот, балки таърихи тамоми вилоятҳои давлати Султон Ҳусайнро тасвир намудааст.

Муҳимтарин асари таърихии давраи темуриён китоби «Равзат-ус-сафо» мебошад. Муаллифи ин китоб *Муҳаммад ибни Ховандшоҳ* (ваф. 1498), ки дар таърих бо номи *Мирхонд* шӯҳрат дорад, аслан аз вилояти Балх буда, давраи минбаъдаи ҳаёт ва фаъолияти худро дар Ҷирот гузаронидааст. У яке аз иштироккунандагони фаъоли ҳаёти маданияи Ҷирот ва аз ҳамкорони наздики Ҷомӣ ва Навоӣ ба шумор меравад. «Равзат-ус-сафо» иборат аз ҳафт ҷилд аст, ки таърихи мамлакатҳои исломӣ, аз ҷумла, Эрон ва Осиёи Миёна, хусусан давраи темуриёнро то охири салтанати Султон Ҳусайн Бойқаро дарбар мегирад. Охири ин китоб, яъне ҷилди ҳафтуми он, ки нотамои мӯнда буд, аз тарафи бародарзодаи муаллиф *Хондамир* ба итмом расонида шуд.

Албатта, ин ҳама комъёбиҳои маданӣ ба мо асосе намедиханд, ки вазъияти давлати Султон Хусайнро зиёда ситоиш кунем. Чи навъе ки дар боло қайд гардид, худи султон ва маъмурони у халқи меҳнатиро бераҳмона ғорат мекарданд. Тамоми харчи бинокориҳои шаҳри Ҳирот чун бори гарон бар души оммаи заҳматкаш ҳамл мешуд. Ин аст, ки мо дар осори бисъёр нависандагони он замон шикоят аз зулму истибдоди давраи теури ва айёми ҳукмронии Султон Хусайнро мушоҳида мекунем.

Мукаддима	3
---------------------	---

Фасли якум

Соҳти ҷамоати ибтидоӣ ва заволи он
дар сарзамини Осиёи Миёна

Боби якум

Ҷамоатҳои ибтидоӣ дар Осиёи Миёна	13
---	----

1. Палеолит. Соҳти пешазқабилавӣ. Пайдоиши ҷамоати қабилавӣ . . . —

Осори палеолити поин.— Осори палеолити миёна.— Осори палеоляти боло.— Тавсифи ҷамъияти палеолит

2. Мезолит ва неолит
 19 |

Осори мезолит.— Осори неолит.— Қадимтарин тасвирҳои рӯи санг

3. Асри биринҷӣ
 26 |

Гузариш ба соҳти қавми падарӣ.— Қувваҳои истеҳсолкунанда.— Вилоятҳои таърихӣ маданияти Осиёи Миёна.— Соҳти ҷамъияти

4. Таркиби наҷодии аҳолии Осиёи Миёна дар аҳди биринҷӣ. Масъалаи оғӣ. 38

Умумияти ҳиндуэронӣ. Ориёноҳо.— Роҳҳои кӯчиши тоифаҳои ҳиндуэронӣ ва комплексҳои археологии Осиёи Миёна

Боби дюом

Тоифаҳои шарқиэронии Осиёи Миёна дар оғози гайдониҳои ҷамъияти син-
фии ибтидоӣ (асри IX — миёнаҳои асри VI пеш аз милод) 60

1. Материалҳои археологӣ асри аввали оҳан —

Металлургияи оҳан.— Масканҳо

2. Ҷамъияти Осиёи Миёна дар асри аввали оҳан 63

«Авесто» ҳамчун сарчашмаи таърихӣ.— Ҷамъияти Осиёи Миёна мувофиқи
маълумоти «Авесто».— Масъалаи ташаккули қадимтарин давлатҳо.— Зар-
душтия

Фасли дюом

Аҷдодони тоҷикон дар давраи тараққиёти муносибатҳои ғуломдорӣ

Боби якум

Осиёи Миёна дар ҳаёти давлати Ҳахоманишиҳо 89

1. Таърихи сиёсии Осиёи Миёна дар асри VI — ибтидои асри V пеш аз
милод —

Ба вучуд омадани давлати Ҳахоманишиҳо.— Футухоти Куруши II дар
Осиёи Миёна.— Куруш ва Томирис. Шикасти қушуни Ҳахоманишӣ-
Шӯриши зидди Ҳахоманишиҳо дар аҳди Дорой I

2. Ҷамъияти Осиёи Миёна дар асрҳои V—IV пеш аз милод 97

Осиёи Миёна дар ҳаёти давлати Ҳахоманишӣ.— Сохти иҷтимоӣ иқти-
содӣ, маданият ва дини Суғд, Хоразм ва Бохтар дар асрҳои VI—IV пеш
аз милод

3. Осиёи Миёна ва Эрон дар аҳди салтанати Ҳахоманишиҳо 110

Боби дюом

Муборизаи халқҳои Осиёи Миёна ба муқобили истилогарони юнонии
мақдунӣ 118

1. Лашкаркашии Искандари Мақдунӣ ба Шарк —

Тараққии Мақдунӣ.— Шикасти давлати Ҳахоманишӣ.— Муҳорибаҳо дар
дамғаҳи Осиёи Миёна

2. Муборизаи халқҳои Осиёи Миёна бо қушуни юнону мақдунӣ 122

Қувваҳои ҳарбӣ ва ҳунари ҷангии халқҳои Осиёи Миёна.— Амалиётҳои
ҳарбӣ дар Мовароуннаҳр.— Шӯриши солҳои 329—327 пеш аз милод.—
Инқирози империяи Искандари Мақдунӣ ва оқибати футухоти мақдунӣ

Боби сеюм

Юнону Бохтар ва Порт дар асрҳои III—II пеш аз милод 135

1. Осӣён Миёна дар ҳаёти давлати Селевкиён —

2. Давлатҳои Юнону Бохтар ва Порт 137

Пайдоиш ва таърихи даврони аввали Порт ва Юнону Бохтар.— Муборизаи зидди истидокории Селевкиён.— Равнақи давлати Юнону Бохтар

3. Сохти дохилӣ, иқтисодӣ ва маданияти Осӣён Миёна дар асрҳои III пеш аз милод 150

Давлати Юнону Бохтар.— Давлати Порт.— Дигар ноҳияҳои Осӣён Миёна

Боби чорум

Осӣён Миёна дар давраи Кушонӣён 170

1. Порт, Юнону Бохтар ва кучманчиён. Ибтидои таърихи ҷуҷиҳо . . . —

Кучманчиён ва Порт.— Масъалаи пайдоиши ҷуҷиҳо.— Ҳамлаи қатъӣ ба Юнону Бохтар

2. Осӣён Миёна дар асрҳои II—I пеш аз милод 178

Бохтар ва Суғд.— Давлати қадимии Фарғона — Даван.— Халқҳо ва ноҳияҳои шимолӣ— Порт. Ғалабаи Порт бар Рим

3. Давлати Кушон 187

Давраи аввали давлати Кушон.— Масъалаи хронологияи Кушон.— Забти сарзаминҳо.— Ислоҳоти пулии Қадфизии II.— Қанишка ва равнақи давлати Кушон.— Таназули давлати Кушон. Кушонӣён ва Сосониён

4. Шаҳрҳо ва манзилҳои Осӣён Миёна дар давраи Кушон 208

Бохтари Шимолӣ.— Суғд, Фарғона, Чоч, Хоразм

5. Иқтисодиёти Осӣён Миёна дар давраи Кушонӣён 213

Ҳоҷагии қишлоқ. Объёри.— Бинокорӣ ва ҳунармандӣ.— Савдои дохилӣ ва хориҷӣ

6. Маданият ва дини Осӣён Миёнаи Кушонӣён 220

Осори хаттӣ.— Ақонди мазҳабӣ.— Санъат

Боби панҷум

Соҳти иҷтимоию иқтисодии Осӣён Миёнаи Қадим 238

1. Историографияи масъалаҳои формацияи иҷтимоию иқтисодии ғуломдорӣи Осӣён Миёнаи Қадим

2. Тасаввуроти ҳозиразамон дар бораи сохти иҷтимоию иқтисодии Осиёи Миёнаи Қадим 247
- Тақсмоти иҷтимоӣ ва молумулкӣ.— Таркиби ҷамъияти Осиёи Миёна дар охири ҳазораи I пеш аз милод ва ибтидои ҳазораи I милодӣ

Фасли сеюм

Пайдоиши муносибатҳои феодалӣ
дар Осиёи Миёна

- Боби якум
- Тоифаҳо ва халқиятҳои Осиёи Миёна дар асрҳои IV—VI милодӣ . . . 257
1. Таърихи сиёсӣ —
Давлати Сосониён.— Қидориён.— Хиёниён.— Ҳайтолиён
2. Масъалаҳои таърихи этникӣ. Муборизан синфӣ 270
Масъалаи пайдоиши хиёниён ва ҳайтолиён.—Ҷамъияти ҳайтолиён.— Неҳзати Маздак
- Боби дуюм
- Халқҳои Осиёи Миёна дар асри VI — ибтидои асри VIII 286
1. Воқеаҳои асосии таърихи сиёсӣ. Муборизан синфӣ —
Ҳокони турк ва нуфузи ҳокимияти он дар Осиёи Миёна.— Туркҳо ва ҳайтолиён.— Низои туркҳо ва сосониён. Иқтисодиёт ва сиёсат.— Муносибати ҳокони турк ва ҳокимони маҳаллӣ. Синтези Осиёи Миёнаву турк.— Неҳзати Абруй.
2. Тахористон дар асри VI — ибтидои асри VIII 298
Маълумоти сарчашмаҳо дар бораи вазъияти Тахористон дар асри VI—ибтидои асри VIII.— Таърихи сиёсӣ.— Объёрӣ. Ҳоҷагии қишлоқ.— Ҳунармандӣ ва тиҷорат.— Бинокорӣ. Меъмори.— Санъати тасвирий.— Ҳайкалтарошӣ, қандакории ҷӯб ва дигар намудҳои санъат.— Дин
3. Суғд дар асрҳои VI—VII 329
Тавсифоти умумӣ.— Сюань-Цзан ва Хой Чао дар бораи Суғд.— Таърихи сиёсӣ.— Объёрӣ. Ҳоҷагии қишлоқ.— Ҳунармандӣ ва тиҷорат.— Мустамликадорӣи Суғдиён.— Қашфи Қалъаи кӯҳи Муғ ва ҳафриёти Панҷакенти қадим.— Самарқанд, Варахша ва дигар бошишгоҳҳои шаҳрӣ.— Бинокорӣ.— Санъати тасвирий.— Ҳайкалтарошӣ. Санъати мусиқӣ ва рақсӣ.— Хатти суғдӣ ва адабиёти он.— Ақоиди мазҳабӣ
4. Дигар ноҳияҳои Осиёи Миёна 385
Уструшан.— Фарғона
5. Сохти иҷтимоию иқтисодӣ. Ташаккули муносибатҳои феодалӣ 393

Осиён Миёна дар давраи тараққиёт ва устуворшавии сохти феодалӣ

Боби якум

- Халқҳои Осиёи Миёна дар ҳаёти хилофати Араб 403
1. Аз по афтидани давлати Сосониён —
Арабистон дар арафи ислом.— Пайдоиши ислом. Шикасти давлати Сосонӣ
2. Аз тарафи арабҳо забт карда шудани Мовароуннаҳр (давраи аввал). 408
Парокандагии сиёсии Мовароуннаҳр дар миёнаҳои асри VII.— Ба сарҳадди Осиёи Миёна расидани лашкари араб. Ҳамлаҳои нахустин ба Мовароуннаҳр.— Муборизаи сугдиён, тахористониҳо ва дигар халқҳои Осиёи Миёна бар зидди истилогарон.— Мудофияи Самарқанд.— Иттифоқи Суғд, Чоч, Фарғона ва Туркон
3. Аз тарафи арабҳо забт карда шудани Мовароуннаҳр (давраи дуюм)... 421
Аҳволи халқҳои Осиёи Миёна.— Муборизаи сугдиён, фарғониҳо ва туркон дар солҳои 720—722.— Муборизаи Хатлонзамин бар зидди истилогарон.— Оқибати ба хилофати Араб ҳамроҳ карда шудани Осиёи Миёна
4. Роли халқҳои Осиёи Миёна дар муборизаи байни Умавиҳо ва Аббосиён... 431
Гуруҳҳои мухолиф дар хилофат.— Неҳзати Абумуслим.— Шӯриши Сунбодӣ Муғ ва неҳзати Муқаннаъ

Боби дуюм

- Анҷоми процесси ташаккули халқи тоҷик ва созиши давлати ӯ. Давлати Тоҳириён, Сафориён ва Сомониён (асрҳои IX—X) 442
1. Таърихи сиёсии асрҳои IX—X —
Кувват гирифтани ашрофи феодалии маҳаллӣ.— Тоҳириён (821—873).— Сафориён (873—903).— Таъсиси давлати Сомониён.— Сохти давлатӣ ва ташкили дастгоҳи идораи он.— Низоъҳои байниҳудуди феодалӣ ва суст шудани давлати Сомониён. Истилои Қарахониён
2. Хоҷагӣ, маданияти моддӣ, муносибатҳои иҷтимоӣ ва иқтисодӣ 464
Хоҷагии кишлоқ.— Истеҳсоли маъдан ва кӯҳкорӣ.— Истеҳсоли шиша ва сафолот.— Дигар намудҳои касбу ҳунар.— Бинокорӣ ва меъморӣ.— Тичорат ва муомилоти пул.— Бухоро — маркази давлати Сомониён.— Созиши иншооти феодалӣ ва заминдорӣ шартӣ.— Рентаи феодалӣ, ҳаёти деҳқонон ва неҳзатҳои халқӣ.— Анҷоми ташаккули халқи тоҷик.— Оид ба масъалаи пайдоиш ва инкишофи забони адабиёти классикӣ тоҷик

3. Илм ва адабиёти халқи тоҷик (асрҳои IX—X) 511
Тараққиёти адабиёти бадеӣ.— Илму ҷан

Боби сеюм

Халқи тоҷик дар асри XI — ибтидои асри XIII. Давлатҳои Ғазнавиён, Қарахониён, Ғуриён ва Хоразмшоҳиён 522

1. Таърихи сиёсӣ —

Муборизаи бесамаи Абӯиброҳими Мунтасир барои аз нав барқарор намудани ҳокимияти Сомониён.— Халқи тоҷик дар давраи салтанати Ғазнавиён.— Салҷуқиҳо ва суқути давлати Ғазнавиён.— Давлати Ғуриҳо.— Салҷуқиҳо ва Низомулмулк.— Неҳзати исмоилия.— Қарахониён.— Қарахониён ва қарахитонҳо.— Хоразм ва давлати Салҷуқӣ.— Шӯриши Санҷар. Истилои давлати Қарахонӣ аз тарафи Муҳаммади Хоразмшоҳ

2. Хоҷагӣ ва муносибатҳои иҷтимоӣ ва иқтисодӣ 557

Иқтаъ ва заминдорӣ шартӣ дар асрҳои XI—XII.— Моликияти замин ва деҳқонон.— Шаҳрҳои Осиёи Миёна дар асрҳои XI—XII.— Қасбу хунар дар асрҳои XI—XII.— Муомилоти пул

3. Маданияти асри XI — ибтидои асри XIII 572

Бинокорӣ, меъморӣ ва ҳунари амалӣ.— Илму адаби тоҷик дар асри XI — аввали асри XIII.— Паҳн шудани тасаввуф ва роҳ ёфтаи он ба адабиёти форсу тоҷик.

Боби чорум

Халқи тоҷик дар давраи Чингизиён 600

1. Истилои муғул. Хоҷагии Осиёи Миёна дар замони ҳукмронии муғулҳо. —

Хучуми урдуи Чингизхон ба Осиёи Миёна.— Мудофиаи қаҳрамононаи Хучанд. Темурмалик.— Футуҳоти минбаъдаи Чингизхон дар Осиёи Миёна.— Ҳаёти хоҷагӣ пас аз истилои муғул.— Шӯриши Маҳмуди Торобӣ.— Сиёсати дохилии Манғуқон ва ҳокими тоҷир Масъудбек.— Ислоҳоти пулли Масъудбек. Қисман барқарор шудани ҳаёти шаҳр ва тиҷорат.— Осиёи Миёна дар нимаи аввали асри XIV

2. Муносибатҳои иҷтимоӣ ва иқтисодии Осиёи Миёна дар замони муғулҳо... 623

Категорияҳои моликияти замин. Суюрғол.— Категорияҳои деҳқонон. Масъалаи сохти қрепостной. Ғулумӣ.— Аҳволи пешаварон

3. Маданияти халқҳои Осиёи Миёна дар замони муғулҳо 630

Меъморӣ, Қасбҳои амалӣ. Санъат.— Илму адаби тоҷик дар асри XIII — миёнаҳои асри XIV

1. Таърихи сиёсӣ. Ҷунбишҳои халқӣ —

Темур ва аввалин қадамҳои ӯ дар роҳи ба даст даровардани ҳокимият.— Ҷунбиши сарбадорон.— Ба сари ҳокимияти Мовароуннаҳр омадани Темур ва футухоти минбаъдаи ӯ.— Муборизаи сулолави теуриён.— Ҳукмронии Улугбек.— Қатли Улугбек. Низоҳои феодалӣ

2. Хоҷагӣ. Муносибатҳои иҷтимоӣ ва иқтисодӣ

Вазъи умумии хоҷагӣ ва истисмори деҳқонон.— Категорияҳои моликияти феодалон ба замин, Суюрғол дар асри XV.— Тичорат.— Шаҳр ва касбу ҳунар

3. Маданият 671

Бинокорӣ ва меъморӣ.— Санъати наққошӣ ва миниҷур.— Илму адаб дар нимаи дуҷуми асрҳои XIV—XV

ТАСХЕХ

сах.	сатр.	чоп шудавсти	хонда шивад.
18	3 аз боло	Шуғнон	Шуғнон
33	17 аз поён	Мовароуннахр	Байаннахрайн
63	16 аз поён	баланд	балад
73	14 аз боло	калонӣ	калонсол
75	20 аз поён	порчахоро	порчахо
79	10 аз боло	акида	акидаи
83	11 аз поён	расидан раҳонибахш	расидани раҳонибахш
102	22 аз боло	Шахрчаи Қулолгар	Димнаи Қалъаи Қир
105	9 аз боло	Салчуки 1	Селевки 1
107	22 аз боло	вилоятҳо	вилоятҳои
114	21 аз поён	милӣ	милӣ
115	16 аз боло	аҳли	аҳди
128	18 аз боло	шаҳри азнав	шаҳри нав
159	11 аз боло	Алам	Аллом
262	7 аз боло	кирдориён	кирдориён
300	4 аз поён	Сомонӣ	Самъонӣ
359	3 аз боло	722 пеш аз милод	722 милод
424	17 аз поён	кардан	карданд
432	7 аз боло	ва	на
437	3 аз боло	паршикасатағӣ	варшикасатағӣ
444	22 аз боло	хокими	хокимии
445	12 аз боло	андозаи	андози
454	12 аз поён	сосониён	сомониён
465	22 аз боло	Чарғич	Чирчик
475	18 аз боло	камони	катони
480	8 аз боло	идораву	изораву
485	10 аз поён	Шош	Шом
498	11 аз боло	валиён	волиён
518	18 аз поён	829	889
541	9 аз боло	Тугроҳон	Бугроҳон
545	21 аз боло	Носир	Наср
552	3 аз боло	ба	ва
554	22 аз боло	Қадархон	Қодирхон
601	22 аз поён	Лашкаркашҳо	Лашкаркашиҳо
646	5 аз боло	овард	оварад
677	7 аз боло	худ	хурд

Супориши № 1675. Адаби нашр 35 000

Б. Гафуров «Тоҷикона»

Гафуров Б. Г.

F 45 Тоҷикон: Таърихи қадимтарин, қадим ва асри миёна. Китоби якум. (Муҳар. масъул аъзо-корр. АФ Тоҷикистон А. Мухторов.— Душанбе, Ирфон, 1983).

704 сах.

Дар китоб таърихи халки тоҷик аввалин маротиба муқаммалан аз маъкаи таълимоти марксистӣ-ленинӣ тадқиқу таҳлил шудааст. Китоб ҳаёти социалию иқтисодӣ, сиёсӣ ва мадания давраҳои қадимтарин, қадим ва асрҳои миёнаи онро дар бар мегирад.

Гафуров Б. Г.

Таджики.

F 10204—000984
F М501(13)—83 —83

ББК 63. 3(2Т)
9 Тоҷик

Гафуров Бабаджан Гафурович

ТАДЖИКИ

Древнейшая, древняя и средневековая история

Книга первая

(на таджикском языке)

Муҳаррири нашриёт С. Муқодов

Муҳаррири ороиш В. Нелюбов

Муҳаррири техникӣ Е. Цыян

Мусахҳаҳон Ш. Гафуров, М. Усмонова

БИ № 847

Ба матбаа 09.11.80 супурда шуд. Ба чопаш 27.10.81
имзо шуд. Формати 60×90^{1/16}. Коғази типографии № 1.
Гарнитурааш адаби. Чопаш барҷаста. Чузъи чопии шартӣ
44+вкл. 1,5. Чузъи рангаи шартӣ 2731.400 ҳазор. Чузъи
нашрию ҳисобӣ 48,41 + вкл. 1,10. Адади нашр 35000.
Супориши №У-338 Нарҳаш 3 с. 50 тии.

Душанбе, нашриёти «Ирфон», кучаи Айнӣ, 126.

Қомбинати полиграфии Комитети давлатии РСС Тоҷи-
кистон оид ба корҳои нашриёт, полиграфия ва савдон
китоб

Душанбе, кучаи Айнӣ, 126